

श्रीकृणाय नमः

अन्तःकरणप्रबोधः ।

(श्रीमद्रह्मभाचार्यचरणविरचितः ।)

पञ्चटीकाभिः समलङ्कृतः

श्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितविवरणानुवादेन विशदीकृतश्च

१ श्रीगोकुलनाथचरणानाम्	१	४ श्रीब्रजराजचरणानाम्	२०
२ श्रीरघुनाथचरणानाम्	९	५ श्रीपुरुषोत्तमचरणानाम्	२५
३ श्रीहरिरायचरणानाम्	१३	६ तेषां स्वतन्त्रलेख्यम्	३०

श्रीमद्गोस्वामिकुलभूषणश्रीजीवनेशात्मजश्रीरणछोड-
लालमहाराजचरणानां प्रबन्धबलेन

‘शास्त्री, चीमनलाल हरिशङ्कर’

‘साहित्यभूषण’ ‘शुद्धाद्वैतरत्न’

इत्यनेन संशोधनान्त

मुद्रयित्वा

प्रकाशितः

वर्षतः १९८१

मूल्यम् ०-८-०

बलमान्दा ४४६

* आ ग्रन्थ माटे अगवृधर्गधरायल् द्रविगोविन्दान्म छमनजासना
द्रस्तीओ, रा छोटारवाल रज्जुछोडवास, रा गोवर्धनवास भगवानवास, रा
पलदेववास दरिबहीम, रा भाभाबाई हुर्वभवास ज्ये भाये देवकीक विपन्न सेवा
श्रीगोस्वामिधीरभुछोडवाकळ महाराजना चरणभूषणमा अर्पी छ तेरी व्यावा
अन्येय ग्रन्थनु मुद्रय् यथे ते माटे तेज्या धन्यवासाई छे

श्रीकृपाय नमः.

अन्तःकरणप्रबोधः ।

(श्रीमद्रघुभाचार्यचरणनिरचितः ।)

पञ्चटीकाभिः समलङ्कृतः

श्रीगुरुपुस्तकचरणविरचितविवरणानुवादेन विशदीकृतश्च

१ श्रीगोकुलनाथचरणानाम्	१	४ श्रीविजराजचरणानाम्	२०
२ श्रीरघुनाथचरणानाम्	१	५ श्रीगुरुपुस्तकचरणानाम्	२५
३ श्रीहरिरायचरणानाम्	१३	६ तेषां स्वतन्त्रलेखश्च	३०

श्रीमद्गोस्वामिकुलभूषणश्रीजीवनेशास्त्रमजश्रीरणछोड-
लालमहाराजचरणानां प्रबन्धबलेन

‘शास्त्री, चीमनलाल हरिशङ्कर’

‘साहित्यभूषण’ ‘शुद्धाद्वैतरत्न’

इत्यनेन तस्योद्धान्तर्य

मुद्रयित्वा

प्रकाशित

संवत् १९८१

मूल्यम् ०-८-०

वलयमास्या ४४६

* या अन्य माटे अयं पुस्तकचरणानाम् हरिशोषिण्डाम् उभयपुस्तकान् ।
दुस्तीये, रा छोडावाल २२छोडावाल रा गोवर्धनदास अयानदास, रा
अनन्दादास हरिवर्धन, रा आशाबाई दुर्लभदास ये अथे इति गी-पिताय सेवा
श्रीगोस्वामिश्रीरत्नछोडावाल मद्रासराजा चरणभूषणमा अपी छ तेथी यावा
अयं पुस्तक अन्तु सुदृढ यथु ते माटे तेथी प्र-पवादी छ

‘गुजराती’ पत्राधिपती च्छारामात्मजमणिलालस्य

‘गुजराती न्यूस’ सुदणयन्त्रालये सुदयित्वा प्रकाश्यं नीतः।

(बेक-हाउस रोड, फौविस स्ट्रीट पोस्ट-ऑफिस.)

श्रीकृष्णः

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

अन्तःकरणं मद्राक्यं साधयाननया शृणु ।
कृष्णात्परं नास्ति दैवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ॥ १ ॥
चाण्डाली चेद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता ।
कदाचिदपमानेऽपि मूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥ २ ॥
समर्पणादहं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थितः ।
का ममाधमता भाग्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥
सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु षरिष्यति ।
आह्रैव कार्या संततं स्वापिद्रोहोऽन्यथा भवेत् ॥ ४ ॥
सेवकस्य तु धर्मोऽयं स्वाधी स्वस्य करिष्यति ।
आज्ञा पूर्वं तु या जाता गङ्गासागरसङ्गमे ॥ ५ ॥
याऽपि पश्यान्मधुवने न कृतं तद्द्वयं मया ।
देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकगोचरः ॥ ६ ॥
पश्चात्तापः कथं तत्र सेवकोऽहं न चान्यथा ।
लौकिकप्रभुवत्कृष्णो न द्रष्टव्यः कदाचन ॥ ७ ॥
सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतार्थोऽसि सुखी भव ।
प्रौढाऽपि दुहिता यद्बल्लेहात्न प्रेष्यते वरे ॥ ८ ॥
तथा देहे न कर्तव्यं वरस्तुष्यति नान्यथा ।
लोकवचेत्स्थितिर्मे स्पार्तिकं स्यादिति विचार्य ॥ ९ ॥
अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा गाः कथञ्चन ।
इति श्रीकृष्णदासस्य बल्लभस्य हितं वचः ॥ १० ॥
चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ ११ ॥
इति श्रीब्रह्मभाचार्यविरचितोऽन्तःकरणप्रबोधः सम्पूर्णः ।

१ 'अपमाने वा' इतिपाठः श्रीब्रह्मराजश्रीपुरवोत्तमचरणानां शीकृतोः ।

॥ श्रीवल्लभः ॥

॥ अन्तःकरणप्रबोधभावार्थ ॥

गअक्ष

हृदय तु वाक्य जे मारां, परम सावधपणे सुणुजे;
नथी श्रीकृष्णुशी धीजे, पूर्ण निदोष हैवज ते. १
थतां धृष्टा नृपति डेरी, करी यांडाविने पत्नी;
कदा अपमानमां आवी, तथापि राजनी रत्नि. २
भरे सर्वांषु पडेलां, हुतो नहि श्रेष्ठ अधिकाारी;
अधमता पूर्वनी स्मरतां, विभास्यु ह्यां रहे भारी. ३
सत्य संकल्पि स्वामी ते, निज्जेनुं हित करता छे;
ओढनी आज्ञा पाणतां, यथा अपराध करता छे. ४
धर्म छे जेव सेवको, स्वामीआज्ञा विरे शकुं;
प्रलुने लोक सभ लेणी, नहि अपराध पण सहकुं. ५
हेळ ने हेर तजवानी, पणी ना आज्ञा थई ते;
विना चिन्ता स्विकारी छे, त्रील संन्यासनी दई ते. ६
थई प्रौढ ज छतां पुत्री, वजावे ना पति पासे;
रीडे ना ओढनो स्वामी, रहेतो नित्य उदारे. ७
शरीरथी सेवजे प्रलुने, गति लौकिक नव वाजे;
हरि हस्तां अने करता, अशक्ये सर्व उपाये. ८
थवा निश्चित आ मार्ग, वयन वल्लभतणुं जणो;
करणमां जे जने धार्या, थया कृतार्थ ते मानो. ९
कदा नव मित्रता लेणे, वल्लभ कृष्णु ओक स्वरूप;
छेयाने काल देखाया, दामना धर्म आ तद्रूप. १०
गजहमां ग्रंथ आ गातां, भजेनो हर्ष आवे छे;
रमिक रम प्रेममयपीनां, अवर नहि व्याम लावे छे. ११

लेखक-साईदाद छगनदाद सुभ्याल

ઉદાહર.

અન્તઃકરણપ્રબોધ ગ્રન્થ પ્રકટ કરતાં અગ્રે તે સહજ આનંદ સ્વરૂપ છે. આ ગ્રન્થ શ્રીસુભોધિન્યાદિ આલેખ્યા પછી પરિચિત અવસ્થામાં લખાયેલ હોવાથી માર્ગીય મૂર્ધન્ય સિદ્ધાન્તાનું સિદ્ધાવલોકન કર્યું છે. તેથી શ્રીમહાપ્રભુજીનું પ્રભુસહ સૌનુભાવતાનું પ્રદર્શન અને ઐતિહાસિક પ્રકાશનો લાભ આ ગ્રન્થદ્વારા ઉપલબ્ધ થાય છે.

અન્તઃકરણના મન, ચિત્ત એમ સામાન્ય પ્રયોગો ટીકાકારોએ સ્વીકાર્યા છે. મન વિગેરેનું સ્થાન હૃદય ગોલક હોવાથી હૃદયવાચક અન્તઃકરણ શબ્દનો અર્થ પ્રયોગ છે. શ્રીપુરોત્તમજી કહે છે કે—મનને વશ કરે તે દેવનો દેવ બાણવો. આ પ્રમાણુનુસાર મનને જ સાધવા માટે અન્તઃકરણપ્રબોધ છે. મનનું સ્વરૂપલક્ષણ—પરુષવિકૃત્વાત્મકં મન. । કાર્યલક્ષણુ ઠામગમ કર્મ માઃ । આ બન્ને લક્ષણુ આધ્યાત્મિક થયાં. 'આધિદેવિક લક્ષણુ તો 'અનિષ્ઠાનિર્માલયાત્મવન્' છે. આધિ-લૌકિક લક્ષણુ યોગિનિઃ શ્વેઃ સપ્તઘટમ્ । મનનું આણુ પરિમાણુ છે. ચન્દ્ર દેવતા છે. કામઃ સ્વપ્નઃ શિવિચ્છિન્ના શ્વદ્વાઽશ્વદ્વા વિગેરે મનના બુણુ છે. તેથી તે ચિન્તા કરે એ સ્વાભાવિક છે.

પરતુત્તરજી સેવકને ચિન્તારહિત કરી સેવકની સેવા આધિદેવિકી બને એજ સુખ્યાસ્થ આ ગ્રન્થનો છે. આ આશયને સ્વઅન્તઃકરણના વ્યવહેશથી ભક્તાન્તઃકરણને જ શ્રીમહાપ્રભુજી ઉપદેશો છે. અન્તઃકરણે ભગવાનની આરાતું ઉલ્લંઘન કર્યું, દેહ અને દેશત્યાગની આરાત ન પાઠી તેથી અપરાધી થયું. તેને ઉપદેશ આપવો જ જોઈએ. શ્રીગોપીબનોએ ભગવદ્દાતાનું ઉલ્લંઘન કર્યું હતું. શ્રીમહાપ્રભુજીએ દેહદેશત્યાગ કરવાની આરાતું ઉલ્લંઘન કર્યું; તો સેવક પણ કરશે. આવી રીતે ભગવદ્દાતાને ઉલ્લંઘન કરવાની પ્રથા માર્ગમાં ચાલુ થવાના ભયથી અન્તઃકરણપ્રબોધ ગ્રન્થનો પ્રાહુર્ભાવ થયો, એમ કહેવું જરાય અતિશયોક્તિ ભરેલુ નથી. આ વાન સેવકને સમગવવા શ્રીકૃષ્ણની ઉત્કૃષ્ટતા સાધવા શ્રીકૃષ્ણથી પર કોઈ ઉત્તમ દેવ નથી, એમ સાધીન કર્યું છે. શ્રી પુરુષોત્તમજી કહે છે કે—શ્રીકૃષ્ણથી દેવ એટલે દેવીનો સમૂહ ગોપીબનો—પર—એટલે ઉત્કૃષ્ટ નથી ભિન્ન નથી, માટે તેમનો દાખલો લઈ આરાતંગ ન કરવો. સામાન્ય રીતે ટીકાકારો આરાતના વિષયો આ પ્રમાણે આલેખે છે.

- ૧ નિત્યલીલામાં—ભાગવતાર્થ પ્રકટ કરવાને માટે ભૂતલપર પ્રકટ થવાની આરા,
- ૨ પરદેશમાં—વિયોગ ન સહી શકવાથી તણુ સકન્ધ પછી દશમરકન્ધ વિવરણુ કરવાની આરા.
- ૩ ગંગાસાગરમાં—દેહત્યાગની આરા.
- ૪ મથુરામાં—દેશત્યાગ કરવાની.
- ૫ લોકગોચર આરાતના બે અર્થ છે—સંન્યાસ કરવાની અથવા લેકાહાર કરવાની.

(આ આરા પાળી.)

આ આરામાં દેહદેશપરિત્યાગની આરા ન પાળી એ સામાન્ય મૂલ હેતુ છે. આજ પાલન નથી થયું. એવું કહેવું એના કરતાં આરાતું પાલન થયું છે અનું મર્મ જો શ્રીમહા-પ્રભુજીના—શબ્દમાં નિકર્ણત્વ હોય તો સુરમ્ય ગણાય એવા આશયથી શ્રીપુરુષોત્તમજી દિદ ઉપવચાર્થ લઈ અને દિશ્ અનિસર્જન દાનાર્થ લઈ એવો અર્થ કરે છે કે, ગ્રન્થ બાહુલ્ય અને ઉપદેશદાનાદિનો લાભ કરે, એરી ભગવદ્દાતા થઈ, તે આરાતું પાલન થઈજ ગયું છે. કારણ કે સુદમનીકાતિરોધાન, સકન્ધક્રમ વ્યાખ્યાનો ત્યાગ, દશમરકન્ધવિવરણુનન્તર શ્રીમહા-પ્રભુજીના લેખક માધવભટ્ટ કાદિમરીને બાણુ વાચ્યું અને ગ્રન્થબાહુલ્યમાં ત્રિણ આચ્યું, વિગેરે કાવોથી ગ્રન્થબાહુલ્ય અને દાન ઉભય બંધ પગાં અને આરાતું પાલન થયું છે.

આધુનિક ડેટલાક અને શ્રીકૃષ્ણદાસસ્ય કામસ્ય આ શબ્દમા શ્રીમદ્દાપ્રભુજી શ્રીકૃષ્ણનાં દાસ હતા પરંતુ કૃષ્ણ કે-આચાર્યનો દાસો કરતા ન હતા એમ કહી દીનતાઘોતક દાસ સખ્દોનો ગેરઉપયોગ કરે છે શ્રીમદ્દાપ્રભુજી પોતાને દાસ કહે છે, તેનો કહેવો સુંદર આશય છે તે જોવા શ્રમ લેશે શ્રીમદ્દાપ્રભુજી તે પોતાને દાસ કહે છે તે સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ કેમ કહેવાય ?

નતુ દાસસ્વકૃષ્ણહવે વિરુદ્ધે મવત ક્યમ્ ।

एव हि सशये कार्या सतिरेव समाहिते ।

एव हि भगवान् कृष्णो स्वामी यत्र यादव ।

स्वामत्वात् वदास्य च मन्व्य तादશ पुन ।

અતો દાસ્યસામાય્ય પ્રાદુર્ભૂત તદાલમના । સ્વીયૈદન્યમાવનિક્ષપકમ્ । (ધ્રોગોકલનાયમી) પુષ્ટિના-બાગવત્કથપદાસ્ય પ્રાસદ્ય વિગેરે અનેક પચનોથી સિદ્ધ જ છે કે રસરૂપ ભગવાને દાસ્ય સેવા રસથી ભરેલા શ્રીમદ્દાપ્રભુજીને પ્રકટ કર્યા તેથી આ દાસ્યનેનારસ શ્રીમદ્દાપ્રભુજીમા હોવાથી જ તે સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ અથવા આચાર્યપદશૂપણુ છે

સક્રમ દીકાના તિરોધાન યાની વાત શ્રીપુરપોતમજી જ કહે છે શ્રીવલ્લભરાયજીની દીકામા પણ આ જ સ્વહસ્તાક્ષરથી શોધે છે. સક્રમનીકાનું તિરોધાન શ્રીચુસાપ્રજીના વખતમાં પરમ્પર વૈમનમ્બના કારણથી થયું છે પરંતુ આ પ્રભુની ઇન્દ્રાધીન માનનાર સેવકને તે શ્રીપુરપોતમજીએ કહ્યું તે જ માનવું યોગ્ય છે કે પ્રભુની અનિરહસ્યોદ્ઘાટન કરાવા ઇચ્છા ન હતી, માટે તિરોધાન થયું પરંતુ શ્રીસુભોધિનીજી તે સમ્પૂર્ણ લખાયા નથી એ વાત નિર્વિવાદ છે શ્રીગોકુળનાયક શ્રીમદ્દાપ્રભુજીના નિકટ પ્રવેશ છે આ સ્કન્ધક્રમભાગ કરવાતું જ્ઞાન્ત તેમને મળ્યું છે અને તે પોતાની નીકામા લખે છે

શ્રીપુરપોતમજીએ 'આઠા પૂર્વનું યા જ્ઞાતા' શ્લોક ઉપર એક સ્વતંત્ર લેખ સ્વહસ્તાક્ષરથી જ લખ્યો છે, અન્ય કોઈ પ્રતિજ્ઞા નથી આ લેખ ચાતુ જ અન્યમા તે જ શ્લોક નીચે મુકયો છે આ સ્વતંત્ર લેખ શ્રીપુરપોતમજીએ અન્ય કર્યા પછી કેમ્વાક સમય વિલાખાદ લખ્યો હોય તેમ જણાય છે મૂળ અન્યમા એ આજ્ઞા ન પાળવાનું કારણ 'તદકરમે વીજ જુ નામિયાનો ન વા શાસ્ત્રવિરોધ કિન્તુ ધીમાવરવાર્થપ્રકરનાર્થનાચાર્યસમ્બંધિત લખે છે અને સ્વતંત્રમા તત્કાલે સર્વે આજ્ઞા ન સ્વાદ, તે જ સ્વાક્રીયતાનામનુદાર ઇવા, તે જ સોમયલ (સ્વલ મવતવય) કરણલ ન સ્વાલ આરી દીને અને આજ્ઞા ન પાળવાનું કારણ સરખુ જ છે પરંતુ ત્વંતિયાચામા બેદ પડે છે ત્રણ દીકામા લોચ્છોવર પદનો અર્થ સન્પાસ કરે છે અને સ્વતંત્ર લેખમાં લોચ્છોવરનો અર્થ યોગ્યપ્રસિદ્ધ મર્નાદાર કરવાની આજ્ઞા, (જે નિલસીવામા શ્રીમદ્દાપ્રભુજીને શ્રીકાકુરજીએ કહી હતી તે મર્નોદાર) અર્થ કરે છે એમ સ્વતંત્રમા સપ આજ્ઞાનો પણ બેદ પડ્યો તેથી અમુક સમય પડી આપનો વિચાર ઉદ્ભવ્યો તે સ્વતંત્રરૂપે લખાતો હોય એમ લાગે છે યદ્યપિ નીકાના અશરી એક મનો લખાયા હોય એમ જણાય છે સાની અશરનો અરણ વિગેરે જેનાં એકજ સમો આ અન્ય સાથે આ સ્વતંત્ર લખાતો દગે એમ અનુમાન માય છે પરંતુ અન્યનુ નિવરણ પૂર્વે યવા આદ લખાતો અને આજ્ઞાપૂર્વનું પ્રોખનો નિકરે દિતીયામય દર્શાવવાનો હેતુ શ્રીપુરપોતમજીને દોરો લોચ્છ એમ સ્વતંત્ર છે

આમા મ યનો માટે શ્રીપુરપોતમજીની દીકાના અનુવાદના અનિમ ભાગમાં છે. અરે પુન લખના નથી

માત્રી સ્ત્રીમનનાય 'આદિત્યપૂજા' 'સુદાદેવરત્ન'

મુદ્રણપરિચાયક.

આ ગ્રન્થમાં અનેક પ્રતિ સમ્પાદન કરી છે. મારા સહલાગ્ને શુદ્ધ અને પ્રાચીન પ્રતિ અલેક ટીકાની હસ્તગત યદ્ય ગણ, તેમાં શ્રીમદ્ગરુડાચરણી ટીકા તો શ્રીમદ્ગરુડાચરણ મહારાજ તરફથી ઉપલબ્ધ યદ્ય તે શ્રીપુરુષોત્તમજીએ સ્વહસ્તાક્ષરથી શોધિતવર્ધિત હોવાથી એક પ્રતિએજ મુદ્રણકાર્યસન્મૂર્તિ કરી. શ્રીપુરુષોત્તમજીની ટીકા તો નિજહસ્તાક્ષરથી જ આવે-બેલી છે. તેથી અન્ય પ્રતિના સહલાગે પણ તેનાથી જ કાર્યસંસિદ્ધ થયું. મને અન્ય પ્રતિ જોડે સંવાદિત કરતાં સમગ્રયું કે મૂલ લેખક પછી અત્યારે સૌ યગો વર્ષની અંદર અવતરણુ કરનારા અતીવ અશુદ્ધ કરી દે છે. શ્રીહરિરાયજીની પ્રતિ માટે હું સંકાચાતો હતો પરંતુ મહાશય તેલીવાલા તરફથી પંડિતવર્ષે મદુલાલાજીની સંસ્થાની એક નાણુક પ્રતિ ઉપરિચય યદ્ય કે જે શુદ્ધ અને પ્રાચીન હતી. સંતોષકારક હતી,

હવે પ્રત્યેક ટીકાની ખડશઃ ગણના કરીએ.

(૧) શ્રીગોકુલનાથચરણની ટીકા-

- પૌરખંદર-શીજીવનેશાચાર્યપુસ્તકાલયની ... .. પ્રતિ. ૨
- કાટા-શ્રીછોટામથુરેશજીની શ્રીરણુછોડલાલજીમહારાજદ્વારા ... .. પ્રતિ. ૩
- સુરત-શ્રીમદ્ગરુડાચરણમહારાજદ્વારા ... .. પ્રતિ. ૧
- મુખર્ષ-શ્રીગોકુલનાથજીમહારાજદ્વારા ... .. પ્રતિ. ૨
- મુખર્ષ-શ્રીમદુલાલાજીની સંસ્થા. શ્રીકુત તેલીવાલાદ્વારા ... .. પ્રતિ. ૧

(૨) શ્રીરણુનાથચરણની ટીકા-

- જુનાગઢ-શ્રીગોકુલનાથજીમહારાજદ્વારા ... .. પ્રતિ. ૧
- સુરત-શ્રીમદ્ગરુડાચરણમહારાજદ્વારા ... .. પ્રતિ. ૧
- મુખર્ષ-શ્રીમગ્નલાલજીમહારાજદ્વારા ... .. પ્રતિ. ૧

(૩) શ્રીહરિરાયચરણની ટીકા-

- પૌરખંદર-શ્રીરણુછોડલાલજીમહારાજદ્વારા... .. પ્રતિ-૧
- મુખર્ષ-મહાશય મૂલચન્દ્ર તેલીવાલાદ્વારા ... .. પ્રતિ-૧
- પૌરખંદર-સુરદાસજી દામોદાસ ભગવદીયદ્વારા ... .. પ્રતિ-૧

(૪) શ્રીમદ્ગરુડાચરણની ટીકા-

- સુરત-શ્રીમદ્ગરુડાચરણમહારાજદ્વારા ... .. પ્રતિ-૧
- શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજે સ્વહસ્તાક્ષરથી શોધિત વર્ધિત હોવાથી આ એક જ પ્રતિએ સન્મૂર્ણુ મુદ્રણુ કાર્ય યથાવૈયમ સિદ્ધ થયુ. આ ટીકાની અન્યપ્રતિ અનેક સ્થલે શોધવા જનાં ઉપલબ્ધ થતી નથી, જે ભાગ શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજે સ્વહસ્તાક્ષરથી સન્મૂરિત કર્યો છે તે ભાગ અગે ( ) કાઈસમા મુક્યો છે. અને જે સ્થલે ત્રણુ ચાર અક્ષર જેટલો ભાગ ખંડિત ચએલ છે. વધારે ખંડિત યથો નથી તે ભાગ.....ચિન્હથી જણાવ્યો છે.

(૫) શ્રીપુરુષોત્તમચરણની ટીકા

- મુગ્ત-શ્રીમદ્ગરુડાચરણ મહારાજદ્વારા ... .. પ્રતિ-૧
- (આજ પ્રતિ નિજહસ્તાક્ષરની છે.)

કોટા-કોટામથુરેશ્વરી શ્રીરણ્ડોડલાલજીદ્વારા ... .. પ્રતિ-૧

ચોરખંદર-શ્રીરણ્ડોડલાલજીદ્વારા ... .. પ્રતિ-૧

(ક) સ્વતંત્ર લેખ-શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજે સ્વહસ્તાક્ષરથી નિજ પ્રતિમાં આલેખ્યો છે.

ઉપર મુજબ અનેક શુદ્ધ પ્રતિથી આ ગ્રન્થ સંરોધન આ દામે કર્યું છે, છવની અલ્પતા અને છવસામર્થ્યાનુસાર શક્ય આપાસ કર્યો છે, પરન્તુ અત્રાશુદ્ધિ દ્રશ્યર ધાય તો શોધિત વાચન કરવા વિનવિ કરું છું.

શ્રીમદ્ગોસ્વામિવર્યે શ્રીરણ્ડોડલાલજી મહારાજે દુક્ત સાધ્ય વર્ષમાં પાંચ સાત ગ્રન્થો બહાર પાયા, શ્રીરણ્ડોડલાલજીમહારાજ નિજ પિતૃચરણના રમારક ઉપરાંત પણ સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય માટે ઘણી જ ઉત્કંઠા રાખે છે. શ્રીમુખોધિનીજનું પાંચ ટીકા સહિત સુદણુ કરાવાને મહત્કાપારભ પણ આપે શ્રીગોકુલથી તાર કરી કરાવ્યો. આ સર્વ વિદ્યાનુરાગ જ મુચવે છે. આથી આખા સમ્પ્રદાયમાં આપને માટે સમ્પ્રદાયના મુખ્ય હિતેચ્છુ તરીખે પ્રત્યેક અગ્રગણ્ય વ્યક્તિની દષ્ટિ આપની તરફ આકર્ષાઈ છે કે આપથી છવનેશપ્રભુવત્ સમ્પ્રદાય-સંરક્ષણ અને સાહિત્યોદ્ધાર કરશેજ.

પૂર્વોક્ત સર્વ સાહિત્યસમર્થક શ્રીરણ્ડોડલાલજી મહારાજ, શ્રીગોકુલનાથજી મહારાજ શ્રીવગ્ગરત્નલાલજી મહારાજ, અને શ્રીમમલાલજી મહારાજે ગ્રન્થ સાહિત્યપ્રદાનદ્વારા અતીવ ઉપકાર કર્યો છે ભગવચ્છાત્રનિષ્ણાન મગ્નલાલ શાસ્ત્રીજીએ મને આ ગ્રન્થાર્ય સૂચનાદિ દ્વારા સાહાય્ય વિતર્યું છે. તેમનો પ્રત્યેક શુભ પ્રવૃત્તિમાં આભારી સદા છું, શ્રીયુત સમ્પ્રદાયજ્ઞ તેવીવાવા મૂલ્યવન્દલાઈએ આ પોશ્શગ્રન્થની સીરીઝ શ્રીછવનેશપ્રભુના સાહાય્યથી આરંભી તેમાં દને શ્રીયમુનાઈક બાલમોધ, શ્રીકૃષ્ણાથય, અને વિવેકધૈર્ધાયજ્ઞ ચાર ગ્રન્થ અવશિષ્ટ રહ્યા. મુક્તકંઠે કહેવું બેઠએ કે આ સીરીઝ પૈકી કેટલાક ગ્રન્થો અમે મુદ્રિત કરીશુ પરન્તુ પોડશોન દ્વારનું માન્ય તો શ્રીછવનેશપ્રભુદ્વારા તેવીવાલાને જ ઘટે છે. મુખ્યાઈમાં શ્રીઅનિરુદ્ધાન ચાર્વંજી મહારાજે પોતાના પંડિતજી ભાઉશાસ્ત્રીજીને ગ્રન્થસંવાહિત કરવા આજ્ઞા અર્પી તેથી આપ-શ્રીનો પણ ઋણી છું. દામોદરદાસ સુરદાસ ભગવદીયની એક ટીકા શ્રીહરિરાયજીની મળી હતી. આ રીતે સાહિત્યનો ઉદ્ધાર કરવામાં વિના વિલંબે સાહાય્ય ગ્રન્થદાન ચાલુ રહે, એમ સર્વને પ્રતુ પ્રેરે, એ વિનવિ કરી વિરમું છું.

શાસ્ત્રી ચીમનલાલ હરિશંકર

‘સાહિત્યભૂષણ’ શુદ્ધાદૈતરત્ન

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ।

શ્રીગોપીજનવલ્લભાય નમઃ ।

શ્રીમદાચાર્યચરણકમલેભ્યો નમઃ ।

શ્રીમદ્ભૈશ્વનરાવતારશ્રીમદ્દહ્મમાચાર્યચરણવિરચિત

અન્તઃકરણપ્રવોધ

દશદિગન્તવિજયી, શ્રીગોઁશ્રીપુરુષોત્તમચરણુવિરચિતવિવરણુનુવાદ

જન્તુસ્વભાવદોષોત્પન્નચિન્તાકુલાનુ ભવાનુ ।

અવન્તઃ શ્રીમદાચાર્યાઃ સન્તુ મસ્ત્વાન્તગોચરાઃ ॥ ૧ ॥

પ્રાણી સ્વભાવ દોષોદ્ધી; અપરાધો કરે અતિ,
જે અપરાધી જીવોની; ચિન્તાવ્યાકુલ છે મતિ. ૧

ચિન્તાથી સ્વીયતી રક્ષા; કરે શ્રીવક્ષીભપ્રભુ,
પસીને હૃદયે મહારા આપો દર્શન તે વિભુ. ૨

શ્રીમદાચાર્યચરણે ઉપદેશોલી સેવા નિર્દોષ છે. પ્રહસમ્બન્ધપૂર્વક સેવા કરનારને

ઉપક્રમ ગ્રન્થહેતુ પ્રહસમ્બન્ધથી જ દેહજીવના સર્વ દોષો દૂર થવાથી બાધક થતા નથી,
અને પ્રહસમ્બન્ધ કર્યા પછી પ્રભુને નિવેદન કરી સર્વ વસ્તુને ઉપ-

યોગ કરનાર વૈષ્ણવને દોષનો સંસર્ગ થતો નથી, આવી રીતે નિર્દોષ

સેવાને આધિદેવિકી એટલે ઉત્તમોત્તમ બનાવવા માટે ચિન્તા દૂર કરવી લેઈએ. આ

ચિન્તા દૂર કરવાનો ઉપાય 'નવરત્ન' નામના ગ્રન્થમાં શ્રીમદાચાર્યચરણે કહ્યો છે, તે

મુજબ ચિન્તા દૂર કરી ઉદ્દેગ નામના પ્રતિબંધને નિવૃત્ત કરીને સેવા કરવાથી જરૂર

ભગવત્પ્રાકટ્ય થાય અને પ્રભુ પદ્મ અનુભાવ દશવિજ. (આ વખતે ભક્તની મ્હોટાઈનો

પાર રહેતો નથી.) પરન્તુ આ ભક્તના હુલાંચે પૂર્વજન્મના દોષો ભેર કરી એને તો

આ હલકા પાત્રમાં મ્હૂતી ભગવદ્દૃષ્ટા ન માતાં મ્હોટાઈનું અભિમાન ધર્ષ જાય, અને

મ્હોટાઈના અભિમાનના આવેશમાં પ્રભુની આજ્ઞાનો પણ ભંગ કરે. અપરાધી અને, અને

(પરિણામે) ભગવાનની અકૃપાને પાત્ર થાય અપરાધી જીવને પશ્ચાત્તાપ થાય. ચિન્તોદ્દેગ

થતાં જે સેવા કરાતી હોય અને જે સેવા કરવાની છે, તે ઉત્તમોત્તમ (આધિદેવિકી)

* ન જ્યોત્સ્વરૂપે જ્યોત્સ્વ મદ્મન્વોદ્ભવ્યવિ । મગા સ્વતરિત સમ્યક્ વિગુન્વાદનાશિયઃ ॥ ૧૧-૨૧-૨૦ ॥

દે ઉદ્ભવ । મારા નિઃપાપ ધર્મને આરંભ કર્યા પછી જરા પણ સેવા નાશ થતો નથી નિઃકલ્પ-
પણાથી મેં જ આ ધર્મને નિમિત્ત કર્યો છે.

આપવામાં આવે છે ઉપદેશમાં સ્વક્રીય ભક્તોના વિશ્વાસમાં શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ આજ્ઞાનય
ભૂષી સ્વવૃત્તાન્ત પણ કૃષે છે,

મન જ હુષ્ટવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી તે મનને સાધવાની આવશ્યકતા છે
કારણ કે મન માટે ભિક્ષુગીતામાં કહે છે કે—“ઇન્દ્રિયો દેવો અને
મનની હુષ્ટતા તેના અધિષ્ઠાતા દેવતા, સર્વ મનને જ વશ છે, મન કોઇને વશ નથી
ચોગીને પણ ભયકર લાગતો મનરૂપી દેવ બલવાનમાં પણ બલવત્તર
છે, તેને જે વશ કરે તે દેવનો દેવ બાણવો *

માટે મનને સાધવાન કરવાનો નિશ્ચય કરી સ્વક્રીય ભક્તોના અન્ત કરણને જ ઉદ્દેશી
આ ઉપદેશ આપે છે

અન્ત કરણ મદ્વાક્યં સાવધાનતયા શૃણુ ।

કૃષ્ણાત્ પરં નારિત દૈવ વસ્તુતો દોષવર્જિતમ્ ॥ ૧ ॥

અન્વયાર્થ—હે જાત કરણ! હે અન્ત કરણ મદ્વાક્યમ્, (આમ એવા) મારુ વાક્ય, સાવધાનતયા,
સાવધાનતા રાખીને શૃણુ સામગ્રી, વસ્તુત, ખરેખર વોષવર્જિતમ્, લોહવેદોક્ત હોપરહિત એણુ,
દૈવમ્ દેવીઓ-ગોપીજનો-નો સમૂહ કૃષ્ણાત્, કૃષ્ણુથી પરમ્, સિદ્ધ અથવા ઉત્કૃષ્ટ નથી

† ભાનાર્થ—હે અન્ત કરણ! આત્મતમ એવા મારુ આચાર્યનુ વાક્ય સાવધાનતા રાખી
સામગ્રી, વસ્તુતસ્તુ સર્વ લોહવેદોક્ત હોપ રહિત દેવીનો-ગોપીજનોનો-સમૂહ શ્રીકૃષ્ણુથી
બુદ્ધો નથી, તેમ ઉત્કૃષ્ટ નથી

* ઉન્દ્રિય, દેવો, અને તેના અધિષ્ઠાતા મનને જ વશ છે મન કોઇને વશ નથી ચોગીને પણ
ભયકર એવો મનરૂપી દેવ સહસ્ર સહીવાન-બલવાનમાં પણ બલવત્તર—એ તેને જે વશ રે તે
દેવનો દેવ બાણવો † આ અર્થ શ્રીપુસ્તકોત્તમચંદી શીકાને આધારે છે અન્ય યી । શીકાનો અર્થ સામાન્યત
આ છે “શૃણુશુશી ૫૨ યીન્દુ દોષરહિત દૈવ-૫૨મ ઇષ દેવ-નથી

નાય જનો મે સુસુદુ સદેવુને દેવતામા પ્રદર્શ્યન્કાલા ।

મન ઘર કારણમસન્નિત સઘારવક ધરિવર્તયેદન્ ॥ ૧૧-૨૩-૪૩ ॥

મનો ગુણાન્ વે સન્નતે વલીયસ્તવત્ કર્માણિ વિલક્ષ્ણાનિ ।

શુદ્ધાનિ કૃષ્ણાચય લોહિતાનિ તેન્ન ધર્વાણાં ઇત્યો મવન્નિત ॥ ૧૧-૨૩-૪૪ ॥

અનીહ જાના મનઘા અનીહલા દિરન્મયો મત્સઘ્ઘ ડહિચ્ચે ।

મન ક્ષત્કિં પ્રવિષ્ણ કામાન્ ડુપન્ નિવદ્ધો ગુણઘયતોસૌ ॥ ૧૧-૨૩-૪૫ ॥

દાન ભવમ્મો નિયમો વમચ્ઘ ધુત ચ્ઘ કર્માણિ ચ્ઘ ઇદ્વન્તાનિ ।

ઘર્વે મનોનિપ્રદલક્ષ્ણાન્તા પરો દિ યોનો મનઘ્ઘ ઘમાચિ ॥ ૧૧-૨૩-૪૬ ॥

ઘમ્હિત ઘાય મન પ્રઘાન્ત દાનાદિનિ કિં વર તત્ત્ય ક્લયમ્ ।

ઘવઘ્ઘત ઘાય મનો વિનસ્તરાનાદિમિરેદ્ધાર કિમ્મિ ॥ ૧૧-૨૩-૪૭ ॥

* મનો જન્નઃ દ્વામં રમ દેવા ઘચ્છુન્ જાન્વત્ત્ય ઘ્ઘ ઘમેતિ ।

મીનો દિ દેવ ઘદ્ઘ ઘીયાન્ ઘુજ્ઘાદ્ઘો ઘ ઘ દિ દવદેવ ॥ ૧૧-૨૩-૪૮ ॥

ધુવિ—“ મનગે વ્ઘે ઈમિદ્ઘ વ્ઘૂન્ જાન્વત્ત્ય મનો વ્ઘમ્મિવવાય ।

મીનો દિ દેવ ઘદ્ઘ ઘીયાન્”

અન્તઃકરણ ભક્તોતું કે શ્રીમહાપ્રભુજીતું ?

વિવેચન-આ સ્થલે અન્તઃકરણ શબ્દથી શ્રીમહાપ્રભુજીતું અન્તઃકરણ સમગ્ર અને ભક્તોતું પણ સમગ્ર, પરન્તુ અન્તમાં 'આ વાક્ય સાંભળી ભક્તે નિશ્ચિન્ત રહેવું' એ વાક્યથી ભક્તને ઉદ્દેશી ફલ કહેવું હોવાથી આ અન્ત ભક્તાર્થ જ શ્રીમહાચાર્યચરણે રચેલો છે, એમ નિશ્ચય થતાં, અન્ત ભક્તના જ અન્તઃકરણને યોધ આપવાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થાય છે. માટે સ્વીય ભક્તોતું જ અન્તઃકરણ અન્તે સમજવું અને તે જ અન્તે સ્વીકારવું ઉચિત છે.

શ્રીગોકુલનાથજીતું તો મન્તવ્ય એ છે કે; "શ્રીમહાચાર્યચરણ પોતાનું સૌભાગ્ય દર્શાવવા માટે અને સ્વીયને ભક્તિમાર્ગ દર્શાવવા માટે શ્રીમહાચાર્યચરણ પોતાના જ અન્તઃકરણને યોધ આપે છે." અને આતું જ મન્તવ્ય અન્ય દીકાકારોનું પણ છે.

શ્રીરઘુનાથજીતું મન્તવ્ય એ છે કે; શ્રીમહાચાર્યચરણ સ્વપ્રીય અન્તઃકરણના વ્યવ-દેશથી (બહુનાથી) અન્ય-ભક્તોના જ અન્તઃકરણને ઉપદેશે છે.

અમેને તો આ જ શયે છે, કે, શ્રીમહાચાર્યચરણે પોતાનું સૌભાગ્ય સુખોષિનીજીના આરંભમાં જ 'જર્ણ તય વિવેચિત્ત્વ' સ્લોકમાં પોતાનું વાક્યપતિત્વ-અઠૌકિક આધિદેવિક અગ્નિપણું દર્શાવી, અને પ્રભુની આરાધી જ અન્ત અવતર્યા, વિગેરે સૌભાગ્યવર્ણન કર્યું છે, તેથી અધિક અન્ત અન્તમાં સૌભાગ્યપ્રદર્શન કરવાની જરૂર નથી. તેમજ ભક્તિમાર્ગનો પ્રચાર કરવાને પ્રકટેલા આચાર્ય ભક્તના જ અન્તઃકરણને ઉપદેશ આપી માધે, એ જ ચોચ્ય હોવાથી અન્ત ભક્તાન્તઃકરણ લેવું.

ઇન્દ્રિયોમાં દુર્લભ્ય ! અથવા અન્ય ઇન્દ્રિયોથી દુર્લભ્ય ! અન્ત કરણ ! તું મારું-આચાર્યનું વચન સાંભળ, કારણ કે 'ને પ્રભુ બહાર આચાર્યરૂપે-શુભ અન્તઃકરણ રૂપે-અન્તરમાં અન્તર્યામિરૂપે બિરાજી ભક્તના અશુભને-વિષયવાસનાને-દૂર કરી પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે. (૧૧-૨૮-૬) આ વાક્ય સુજળ હુતાશન-વૈશ્વાનર-રૂપે સ્વગતિને પ્રકટ કરનાર અને વસ્તુતસ્તુ સાક્ષાત શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રરૂપ હોવાથી હું તારો આપ્તતમ છું, હિતાર્થને કહેનાર છું, માટે તારું હિતકર વક્ત્રમાણુ અન્તરૂપ વાક્ય સાવધાનતાથી સાંભળ.

આ પ્રમાણે ભક્તના અન્તઃકરણને સન્સુષ કરી, પ્રથમ મજ્જભક્તો કરતાં ભગવાનને ઉત્કર્ષ દર્શાવે છે. કારણ કે બ્રહ્મગર્ભ્ય પૂર્વક સેવા કરનારને પોતે શ્રીકૃષ્ણથી મજ્જભક્તના માર્ગને અનુસરનાર હોવાથી મજ્જભક્તોની માફક આ સેવા ભક્ત પર નથી કરનાર ભક્તને ભગવાન સ્વાનુભાવ દર્શાવે. અને આ ભગવદનુભાવથી ભક્તના હૃદયમાં મ્હોટાઈતું અભિમાન સ્પુરતા મ્હોટાઈના આવેશમાં મજ્જભક્તોના જ હૃદયન્તને અનુસરી ભગવદ્દાર્શનો પણ ભર્ણુ કરી દે, તો મહતી હાનિ થાય, આવો હાનિકારક પ્રસંગ ન આવે, માટે મજ્જભક્તો કરતાં ભગવાન ઉત્કૃષ્ટ છે, એવું સમજવે છે, વસ્તુતઃ મજ્જભક્તો શ્રુતિ વિગેરે સ્વરૂપાત્મક છે, મજ્જભક્તો નિર્શુભભક્તિમાર્ગી

૧ ચોન્તઃકરણવસ્તુતમશુભ વિષુન્વ આચાર્યવૈવવપુષા સ્વગતિ સ્વનકિ ૧૧-૨૬-૬

૨ મજ્જભક્તોને ભગવાને ચુદગમનની આજ્ઞા આપી તે આજ્ઞાસંગ ક્યો. આજ્ઞાબા દ્વારા મજ્જ-ભક્તને સ્વભુરૂપી ફલ મળ્યું, તો હું પણ ભવવાજ્ઞામાં દરીય તો મને પણ ફલ મળ્યો આજ અનુરણુ જીવને હાનિકારક છે

છે, તેથી લૌકિક વૈદિક દોષરહિત છે. આયો દોષરહિત દૈવ-રાસકૃંડાસ્થ ઠેવીનો સમૂહ-મજ્જલક્રો-કૃષ્ણુથી પર નથી, -કૃષ્ણુથી ભિન્ન નથી, -કૃષ્ણુથી ઉત્કૃષ્ટ નથી. તાપનીય શ્રુતિમાં (તેનાથી-કૃષ્ણુથી-મજ્જલક્રો ભિન્ન નથી) એમ કહ્યું છે. ઉત્કૃષ્ટ તો નિરવધિ આનન્દરૂપ ભગવાનમાં જ સર્વથા રહેલો છે. મજ્જલક્રોના માર્ગમાં રહેનારા ભકતે મજ્જલક્રોના દૃષ્ટાન્તથી મહોટાઈમાં આવી જઈ અભિમાનાવેશમાં ભગવદ્જ્ઞાનો ભંગ વિગેરે કરી ભગવાનને અપ્રિય લાગે એમ ન વર્તવું. મજ્જલક્રોને પણ ભગવદ્જ્ઞાનો ભંગ કરવાથી આગન્તુક દોષ મદ-અહં-કાર થતાં, તે મદમાનને ઉતારવા મજ્જલક્રો પાસેથી પ્રભુ તિરોબૂત થયા હતા. એવું રાસપંચાધ્યાયીમાં છે. મટે ભકતે મજ્જલક્રોનું અનુકરણ કરી ભગવદ્જ્ઞાનો ભંગ ન કરવો.

આ શ્લોકમાં ભાવનાર્થક દ્વિયાપદ નથી. તેથી આ વાક્યને દ્વિયાપદની જરૂર છે, અથ અન્ય કોઈ પણ દ્વિયાપદનો અધ્યાહાર ન કરતાં નવમા શ્લોકમાં “વિચાર કર,” “વિચાર” “વિચાર કર” એ પદ છે, તે દરેક શ્લોકના અન્તમાં જોડવું. એવું પદ જોડવું દ્વારાન્ય કરતાં અધ્યાહારમા શુરુત્વ-કાઠિન્ય છે. સરલતા દ્વારાન્યમાં છે, મટે દરથી લાવીને પણ (વિચાર કર) પદ જોડવું. અર્થાત વસ્તુતઃ લોકવેદ દોષરહિતઠેવીનો સમૂહ, મજ્જલક્રો, કૃષ્ણુથી પર-ભિન્ન-નથી, અથવા ઉત્કૃષ્ટ નથી, એમ વિચાર કર. ૧

આ પ્રમાણે ઔદિહિતુને દર કરી આ જીવને પુનઃ અભિમાન-મહોટાઈ-ન સ્કુરે તે મટે દીનતામિદ્વયથે જીવનો સ્વભાવથી જ નિકર્ષ (હલકાઈ) સિદ્ધ કરે છે.

चाण्डाली चेद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता ।

कदाचिदपमाने वा मूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥ २ ॥

समर्पणादहं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थितः ।

या ममाग्रमता भाव्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥

અન્યથાઈ-ચજ્જલક્રો-અત્યન્ત દુષ્ટ કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલી, જે-એ, રાજપત્ની-રાજની રાણી, જ-અને રજ રાનએ માનિતા માનેલી, જાત થઈ. કદાચિદ ઠેઈ સમયે, અપમાને અપમાન થવામાં જ અથવા અનપમાનમાં જ-શી, ઘટિ-હાનિ, જ્જે-ધાય? (કઈ પણ હાનિ ધાય નહિ.)

ઉત્તમ-ઉત્તમ-ઉત્તમ-ઉત્તમ-ઉત્તમ, અત્યન્ત દુષ્ટ પ્રાકૃત જીવ, કિમ્-શું, સદા-હંમેશાં, ઉત્તમ-ઉત્તમ, સિત્ત-રશો હવે? મમ-મારી, અપમાન-હલકાઈ, કા-શી, માઘા-ધરો, જ-એ અપમાનથી, પશ્ચાત્-અપમાન-નિના ખેદ, મને ધાય.

ભાવાઈ-મજ્જલક્રો-અત્યન્ત દુષ્ટ કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલી શી (કાઈ શુભવશાત) રાજની રાણી થઈ અને રાજની માનીતી થઈ, તે રાણીનું કદાચિત રાજ અપમાન કરે તે અપમાન હેતુબૂત ચાણડીપણથી અને અનપમાન હેતુબૂત રાણીપણથી શી હાનિ થવાની હતી? કાઈ પણ હાનિ થવાની નથી. ૨

અનપણ કરવા પડેલાં હું પ્રાકૃતજીવ શું મદા ઉત્તમ હતો? (કદાપિ નહિ.) પરંતુ અનપણ કરવાથી જ ઉત્તમ થયો, મટે મારે પ્રાકૃતને શી અપમાન થવાની હતી કે જે અપમાનથી અને પશ્ચાત્તાપ ધાય? ૩

વિવેચન-પ્રારંભવશાત્ અત્યન્તદુષ્ટ કુલમાં જન્મેલી સ્ત્રી કેાંઈ રૂપાદિ ગુણથી રાજ્ય જેનો પતિ છે અથવા રાજ્યની રાણીની માફક પત્ની થઈ; રાજ્યને પ્રહ્લસંબંધથી જ લોગ્ય થઈ, રાજ્યને માનીતી પણ થઈ. આ સ્ત્રીનું કદાચિત્ અપ-ઉત્કૃષ્ટતા માન થાય, અર્થાત્ રાજ્ય અપમાન કરે, તો આ સ્ત્રીને અપમાન હેતુભૂત ચાણ્ડાલીયણાથી અને અનપમાન હેતુભૂત રાજપત્નીયણાથી શી હાનિ થવાની હતી? અર્થાત્ કેાંઈ પણ બાતથી હાનિ થવાની નથી, એ પ્રમાણે વિચાર કર. કેટલાક આ ચાણ્ડાલીનો દૃષ્ટાન્ત શ્રીમહાપ્રભુજી વિષયક સ્વીકારી લે છે. તે પક્ષમાં 'દુય્યુરિચ ક્વીન્-દમ્' એ ભ્રમરગીતના શ્લોકમાં જેમ કુલેશથી ભકતોએ ભગવાનમાં દોષારોપ કર્યો હતો, તેથી રીતે શ્રીમહાચાર્યચરણે પોતાનામાં દોષપણુનો આરોપ માત્ર કર્યો છે. એમ બાણુવું. વસ્તુતસ્તુ શ્રીમહાચાર્યચરણ નિર્દોષપૂર્ણવિષયક છે. તેથી ચાણ્ડાલીનો દૃષ્ટાન્ત આપને લાગુ થાય નહિ.

સમર્પણ કર્યા પહેલાં એટલે ભગ્ન સિદ્ધ થવાને જે પોતાનુ સર્વ સહિત આત્મ-નિવેદન કરવારૂપી પ્રહ્લસંબંધ સસ્કારના પહેલાં, જેમ રાજ્યએ સ્વીકાર કર્યા પહેલાં ચાણ્ડાલીવત્ સહજ અને આગન્તુક દોષથી દુષ્ટ થયેલો હું પ્રાકૃત જીવ શું સદા ઉત્તમ હતો? કદાપિ ઉત્તમ ન હતો. પરન્તુ ચાણ્ડાલી જેમ રાજપત્ની થઈ તેમ હું સમર્પણ કરવાથી જ ઉત્તમ થયો છું, માટે હું પ્રહ્લસંબંધ લીધા પહેલાંની મારી સ્થિતિને વિચાર કરું તો ચાણ્ડાલીવત્ હતો, પછી રાજ્યએ કરેલા અપમાનથી જેમ ચાણ્ડાલીની કંઈ પણ અધમતા થવાની નથી તેમ ભગવાનની અપ્રસન્નતા થતાં ચાણ્ડાલી જેવા અતિ-દુષ્ટની શી અધમતા થવાની હતી? કેટલી અધમતા થવાની હતી? (અર્થાત્ કંઈ પણ અધમતા થવાની નથી.) કે જે અધમતાથી મને ખેદ થાય?

અધમતા એટલે પ્રાકૃત જીવ થઈ જશે તો ?

તે તો સહજ છે. હું પ્રાકૃત જ છું.

અભગવદીય-એટલે ભગવાન સાથેનો સંબંધ છુટી જશે તો ?

ભગવાન સાથેનો સંબંધ નહિ છુટે. ભગવાને મારો કદાપિ ત્યાગ કર્યો નથી, કારણ કે ભગવાનનો અંગીકારાત્મક ધર્મ જ નિત્ય છે. જે ભગવાને મારો ત્યાગ કર્યો હોય તો મારામાં સંસારાવેશ થવો જોઈએ, તે થયો નથી, તેથી ત્યાગ કર્યો નથી અને આગળ પણ ત્યાગ કરશે નહિ, એમ સિદ્ધ છે.

પ્રભુની અપ્રસન્નતા તો થઈ છે ને ?

બલે, પ્રભુની અપ્રસન્નતા થઈ, તો પણ પ્રહ્લસંબંધ પહેલાંની દશા કરતાં અત્યારે દશા ઉત્તમ છે. પ્રહ્લસંબંધ પહેલાંની જેવી અધમ દશા નથી. તો શા માટે પશ્ચાત્તાપ કરવો જોઈએ, હે અન્તઃકરણ! વિચાર કર. આ પ્રમાણે વિચાર કરવાથી ભગવત્પ્રમાદ માસ કરવામાં ઉત્તમ સાધનરૂપ દ્વૈત્ય પ્રકટ થશે અને દીનતાદ્વારા પ્રસન્નતા થશે અને અપ્રસન્નતા નિવૃત્ત થશે. ૩

જે પ્રમાણે જીવધર્માનુસાર વિચાર કરવાનો ઉપદેશ આપી હવે ભગવાન સ્વર્ગ ઇચ્છાવાળા છે. ભગવાનની ઇચ્છા કદાપિ કુલિત થઈ નથી, એવું અમજવવા ભગવદ્-ધર્માનુસાર ઉપદેશ આપે છે.

સત્યસદ્ગુણવતો ત્રિપુર્ણાન્યથા તુ કરિષ્યતિ ।

આજ્ઞેય કાર્યા સતતં સ્વામિદ્રોહોન્યયા ભવેત્ ॥ ૪ ॥

અન્યથાર્થ-વિષ્ણુઃ-સર્વમાં રહેલા ભગવાન, સત્યસદ્ગુણવતઃ-સત્યસદ્ગુણવતો હોવાથી, અન્યથા-સંકટપથી ભુકું, ન-નહિ કલિયતિ-કરશે. તુ-નિશ્ચય ભગવાન સ્વવિચારિત જ કરશે, જીવવિચારિત નહિ કરે, (માટે)સતતમ્-પ્રમાદવગર નિરંતર, અથા આજ્ઞા, એવ-જ કાર્યા-કરવી, અન્યથા-જો આજ્ઞા ન પાળે તો, સ્વામિદ્રોહઃ-સ્વામિદ્રોહ મનેત-થાય. ક્ષેમ વિચાર-એમ વિચાર કર.

ભાવાર્થ-સર્વાનંતર્યામી પ્રભુ સત્ય સંકટપવાળા હોવાથી સંકટપથી ભુકું નહિ કરે. પોતે વિચારેલું જ કરશે, જીવ વિચારેલું નહિ કરે, માટે પ્રમાદવગર સદા પ્રભુની આજ્ઞા જ કરવી. જો આજ્ઞા ન પાળવામાં ન આવે તો સ્વામીનો અપરાધ થાય. એમ વિચાર કર. વિવેચન-સર્વમાં વ્યાપક, અનંતર્યામી પ્રભુ સર્વમાં ધિરાજેલા છે. ભગવાન સત્ય-સંકટપ છે. તે સત્ય-નિર્ધારિત વિષયમાં સ્થિર રહેનારા સાચા સંકટપવાળા છે. આ જીવને માટે આટલું સુખ આટલું દુઃખ, હું આ પ્રમાણે જ કરીશ, એવો સત્ય વિચાર પ્રભુએ કરી રાખ્યો છે, તેનાથી જરા પણ ભુલી રીતે કરનાર નથી. જોકે-જગવાન આત્મનિવેદી ભકતોના આત્મા છે, તેથી અમાફ જ મન ફાવતું લનવાન કરશે, એમ કદાપિ ન માનવું. કારણ કે આત્મનિવેદી ભકતોનો પણ નિયામક-નિયમમાં રાખનાર-ઈશ્વર તે છે. ભકતની અયોગ્ય વિકારવાળી અહિત કરનારી ઈચ્છાએને અનુસરી કદાપિ નહિ કરે. પરંતુ ભગવાન અમોઘ સંકટપવાળા હોવાથી સ્વવિચારિત જ કરશે, કારણ કે પ્રભુને તો જીવનનું હિત માધતું છે. સ્વવિચારિત જ પ્રભુ કરશે એવો નિશ્ચય હોવાથી જીવે પ્રમાદરહિત નિરંતર પ્રભુની આજ્ઞા જ કરવી, જો પ્રમાદથી આજ્ઞાભંગ કરશે તો જરૂર સ્વામિદ્રોહરૂપી મહાન અપરાધ થશે. એમ વિચાર કર. ૪

હવે સેવકધર્માનુસાર વિચાર કરવાનો ઉપદેશ આપે છે.

સેવકસ્ય તુ ધર્મોયં સ્વામી સ્વસ્ય કરિષ્યતિ ।

અન્યથાર્થ-સેવકમ્-સેવકનો, વ-તો, અર્થ-આ, ધર્મઃ ધર્મ, (છે.) જ્ઞામી-પ્રભુ, સત્ય જીવનું (માફ) કલિયતિ-જે પોતે વિચાર્યું હશે, તે જ કરશે. (દત્તિ વિચારવ)-એમ વિચાર કર.)

ભાવાર્થ-આ સેવકનો ધર્મ છે કે સ્વામી આત્મીય એવા માફ જે પોતે વિચાર્યું હશે તે જ કરશે, માટે વિચાર કર.

સેવકધર્માનુસાર ઉપદેશ આપી તેને દૃઢ કરવા શ્રીમદ્ભગવાદગ્યરણવે શ્લોકોક્યો જ્ઞપ્તવાન હશે છે.

આજ્ઞા પૂર્વંતુ યા જાતા ગદ્ધાસાગરસદ્ગમે ॥ ૫ ॥

યાપિ પશ્યાન્મધુવને ન કૃતં તદ્વયં મયા ।

દેહદેશપરિત્યાગસ્તૃતીયો લોકગોચરઃ ॥ ૬ ॥

પશ્યાન્મધુવને કથં તત્ર સેવકોહં ન ચાન્યયા ।

અન્યાર્થ-જુ-ખરેખર, પૂર્વમ-પ્રથમ, ગદ્ગાગરભદ્રમે-ગંગા અને સસુદ્રના સમાગમ આગળના પ્રદેશમાં ચા-લે, આજ્ઞા-આજ્ઞા, જાતા-થઈ, પચાત-ત્યાર પછી, મધુવને-મથુરામાં, અવિ પશુ ચા-લે આજ્ઞા, જાતા-થઈ, તદ્ભવમ્-તે આજ્ઞાદ્વયને મયા-ભગવદ્ભૂપ એવા મેં ન કૃતમ્-ન કર્યું. દેહદેશપરિત્યાગ-દેહલ્યાગ અને દેશત્યાગ તૃતીય-ત્રીજે ત્યાગ વિષય, લોક-નોત્ત-લોક પ્રસિદ્ધ સંન્યાસ, તત્ર-આ ત્યાગવિષયિણીઆજ્ઞા થવામાં, પચાત્તાર-પશ્ચાત્તાર થયો. ક્ષમ-કેમ પશ્ચાત્તાર થયો? અદમ્-હું, સેવક-સેવક (હું) મન્યવા-ખીજ કેઈ કારણથી ન-(પશ્ચાત્તાર થયો) નથી.

ભાવાર્થ-ખરેખર પહેલાં ગંગા અને સાગરના સમાગમના પ્રદેશ સમીપ જે આજ્ઞા થઈ અને ત્યારપછી જે આજ્ઞા મથુરામાં થઈ તે બે આજ્ઞા મેં ન કરી. (બે આજ્ઞા) દેહ-લ્યાગ કરવાની અને દેશત્યાગ કરવાની હતી. તૃતીય આજ્ઞા વિષય લોક પ્રસિદ્ધ સંન્યાસ હતો. આ આજ્ઞા થવામાં (મને) પશ્ચાત્તાર (થયો.) પશ્ચાત્તાર થવાનું કારણ કે હું સેવક છું. અન્યથા કારણ નથી.

વિવેચન-ખરેખર પ્રથમ ગંગાસાગરના સમાગમના પ્રદેશ સમીપ જે આજ્ઞા થઈ; પછીથી મધુવનમાં જે આજ્ઞા થઈ તે બન્ને આજ્ઞા ભગવદ્ભૂપ એવા આજ્ઞાદ્વયવિચાર મેં ન કરી. મારો પ્રભાવ દર્શાવવા માટે અને શ્રીમદ્ભાગવતનો ગૂઢાર્થ પ્રકટ કરવાને મને પ્રથમ આજ્ઞા થયેલી હોવાથી તે બે આજ્ઞા ન કરી, તે બે આજ્ઞા પૈકી એક આજ્ઞા દેહલ્યાગ વિષયની હતી, બીજી આજ્ઞા દેશત્યાગ વિષયની હતી, આ બે આજ્ઞા મેં કંઈ મારા અભિમાનથી ન કરી કે કોઈ શાસ્ત્રનો વિરોધ આવવાથી ન કરી એમ ન માનું, પરંતુ મને શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ પ્રકટ કરવા પ્રથમ આજ્ઞા થઈ હતી, તે આજ્ઞાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવું છે. એ હેતુથી દેહ અને દેશત્યાગ કરવાની આજ્ઞા ન કરી. જે દેહલ્યાગ કરવામાં આવે તો વાણીનો વ્યાપાર દેહાર્થીન હોવાથી દેહ ત્યજતાં વાણીનો વ્યાપાર બંધ પડે, તો ભાગવતાર્ય કેમ કહી શકાય? ભાગવતાર્ય બીજા પ્રકારે કહવામાં આવે તો આ કલિચક્તિ છુટાને વિશ્વાસ ન બેસે. તેમ જો હું દેશત્યાગ કરું તો ભાગવદેશનો ત્યાગ કરતાં બીજા દેશો ભાગવદેશ જેવા ન હોવાથી ભાગવતાર્ય કરવા લાયક વિચારો પણ ન જ આવે. માટે દેહ અને દેશત્યાગ કરવાની બન્ને આજ્ઞા ન કરી.

ભગવાનનો તો આ આશય હતો. વેદ-ઉપન્યય, વૃદ્ધિ, બાહુદય વેદાઃ દાન-આ જે શબ્દો 'વિદ વચ્ચે' 'વિદ્ય ભક્તિર્જને' આ બે ધાતુ ઉપરથી અન્યા ભગવાનને રહ-રથ પ્રકટ થાય તે કહ નથી હતાં. આજ્ઞામાં સ્વાર્થ નથી કહ્યો, પરંતુ યૌગિકાર્ય કહ્યો છે. સ્વાર્થમાં દેહનો અર્થ શરીર, દેશનો અર્થ પ્રદેશ થાય, પરંતુ યૌગિકાર્યમાં દેહ એટલે બાહુ-લ્ય-બાહુપાયુ-અને દેશ એટલે દાન એવો અર્થ થાય, તે બહુ વધારવાનું કાર્ય અને દાન કરવાનું કાર્ય સહુ દેવું, એવો ભગવદ્જ્ઞાનો આશય હતો. અર્થાત્ મેં જે ભાગવતાર્ય પ્રકટ કરવાની જે આજ્ઞા આપી છે તે અપૂર્ણ રહેવાના દોષનો ભય ન લાપશો, પ્રથમ દ્વિતીય તૃતીય દશમ અને એકાદશમ ચાર અધ્યાય જેટલા ભાગવતાર્ય કહ્યો છે, તેટલાથી જ આપે આજ્ઞા પૂર્ણ કરી છે એમ માનીશ. આથી અધિક ભાગવતાર્ય કથવો નહિ, રહસ્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે તે મને ઇષ્ટ નથી, જે શ્રીમદ્ભાગવત સમય ભાગવતનો અર્થ કહે તો રહસ્ય પ્રકટ થતાં અનાધિકારીને પણ ભાગવતાર્યનું જ્ઞાન થઈ

જતા કૃતાર્થ બની વ્યથ, તેા પછી અધિકારી અને અનધિકારીનેા વિભાગ જ ભાગી પડે, તે યોગ્ય ન કહેવાય *

ભગવાને શ્રીમદ્વાચાર્યચરણના કાર્યમા નીચે મુજબ વિદ્ય નાખી બે આજ્ઞાનું પાવન કરા યુ (૧) મુદમગીકાના તિરેધાનથી, (૨) મુકધનેા ક્રમ પ્રથમ દ્વિતીય તૃતીય મુખી ચાગ્યો પુન ક્રમ લ્લ દશમની વ્યાખ્યા લખી, દ્શમ પૂર્ણ થવાના સમયમા (૩) માધવભટ્ટ કાસ્મીગિ (શ્રીમક) પ્રભુલના લેખક)નું શરીર બાણુ વાગવાથી પચ્ચુ વિગેરે કાર્યેથી ભાગવતાર્યની વૃદ્ધિ અને દાન ઉભય બધ પડ્યા અને ઉભય ભગ વદાજ્ઞાનું પાવન વયુ આ ઉભય ભગવદાજ્ઞાનેા આશય આવેા હશે એવું શ્રીમદ્વાચાર્યચરણુ મમલ શમ્યા નહિ ભગવદાજ્ઞાનેા આશય શ્રીમદ્વાચાર્યચરણુ ન મમને એ અયોગ્ય છે, એમ ન માનવુ ગણપચાધ્યાયીમા વ્યાયે નજમકતને ખલા ઉપર બેનસાની ભગવાને આજ્ઞા આપી, તેનેા આશય મમનેા સમલ શમ્યા ન હતા

(તે બે ગોપિકાને ભગવાને અનર્ધાન મમથે સાથે ગાખી હતી તેને અભિમાન થયુ કે અન્યને લ્લ મને ન ભને છે, માન મને - ધે ભેમાડી લઈ વ્ય તેા સાન હું ચાની ગ તી નરી 'વ્યા તમાન મન હોય લ્યા મને ન વડ વચો' ભગવાને 'મુધ ઉપર બેસો' એમ નુ ગોપિ । મમન્યા કે ભગવાને પોતાના મુધ ઉપર બેમવાનુ કહ્યું, પણ વસ્તુત તેમ ન હતું અલ્પત રોગિયાર ન પોતાના મુધ ઉપર આંગેહુણુ-નુલ્ય કે છે ચાવક ન શરીર વીનામા નવુત હોય છે માટે તેવુ અઠોકિક નુલ્ય બેવાની ઇચ્છાવાગ ભવાને ગોપિકાના પોતાના મુધ ઉપર ચઢવાનુ કહ્યું, તે મોહુધી ન સમ નયુ, અને ભગ વન્ય ઉપર આદિહુણુ કરવા જતા ભગવાનુ અનર્ધાન થયા) ૧૦-૨૭-૩૮

માની ઝીને આજ્ઞા ન મમલ શકે એમ મબને ત્યારપછી તૃતીય આજ્ઞા થઈ તેનેા લ્યા । વિપય હતો તે લોકમા પ્રમિદ છે હોય એને જન, આ પરિભાગ તેા સન્યાસથી જ થાય છે ૧ નન્યામી એનેા ફરે ન્યાન રહિત થાય એવા સન્યામીના ધર્મો શાસ્ત્રમા મ્યા છે મન્યામની આજ્ઞા થવાવી મને પશ્ચાત્તાપ થયો પશ્ચાત્તાપ કેમ શા કારણથી થયો, તેનુ એક ન ઉતાર કે- 'હું મેવઃ હુ' મેવકે આજ્ઞામગ ન કરવેા બેઇએ, તે થઈ ગયો, માટે પશ્ચાત્તાપ થયો અન્ય કઈ પણ જાણુ નથી શ્રીભાગવતાર્ય સપૂર્ણ ન લખાયો એનેા પણ મને પશ્ચાત્તાપ નથી પરન્તુ મારેા મેવઃનેા ધર્મ છે કે, મારે ભગવદાજ્ઞાનેા ભગ ન કનેા, તે આજ્ઞાનગ થયે, તેથી વિચાર કરતા પશ્ચાત્તાપ થયો, અને તે ન યોગ્ય છે (સ્વત્ર લેખનેા આશય) શ્રીમદ્વાચાર્યચરણના પ્રાકચ પહેલા નિત્યનીવામ

ભગવાને શ્રીમદ્વાચાર્યચરણને ભાગવતાર્ય કરવાની આજ્ઞા કરી એટને શ્રીમદ્વાચાર્યચરણનું પ્રાખ્ય થયુ પુન શ્રીમદ્વાચાર્યચરણને કેવલક મમનગ્રાદ દેવેશ્યાગમ મધી બે આજ્ઞા ગગામાગરના મગમમા અને મયુગમા ધ, આ મે આજ્ઞા અને પ્રાખ્ય પહેલાની ભાગવતાર્ય પ્રાખ્યાની આજ્ઞા એમ નવુ આજ્ઞા ધ) દેવેશ્યાગમ મધી બે આજ્ઞા એા ભવાનું અને શ્રીમદ્વાચાર્યચરણનું કનેણાપર્વ ભાગવતાર્ય ઉત કનુ છે,

* ૧૬૫૪ ઠંડકન ૧૫૫૫ મગનો દુરાચ્ય ।
અન્યમગ અવરેમું તિરહાવમાવગ ૧૧-૧-૧૪ ૧

તે પરીક્ષા કરવા બે આજ્ઞાઓ થઈ. પરીક્ષાથી ભગવદીયોની શંકા દૂર થશે. પોતે પુષ્ટિમાર્ગિય હોવાથી અને આપ પુષ્ટિમાર્ગને માટે જ પ્રકટ થએલા હોવાથી પ્રાકટ્ય પછી આ આજ્ઞાદય શ્રીમહાપ્રભુજીની ભગવદીયો ઉપર રહેલી અતિકરુણાથી વિરુદ્ધ થયું. બે આજ્ઞાનું પાલન કરે તો શ્રીમહાચાર્યચરણ અને ભગવાનનું અંગીકૃત ભક્તોમાં કરુણાપણુ દેખાય નહિ, બે આજ્ઞાદયનું પાલન કરવામાં આવે તો, બે મને પ્રકટ થઈ ભાગવતાર્થપ્રાદ્યાદિ કરવાનું કહ્યું છે તે નહિ થાય. તેથી અર્જીકૃત જીવનો ઉદ્ધાર નહિ થાય, તેથી મારું અને ભગવાનું ઉભયતુ કરુણાપણુ નહિ સિદ્ધ થાય. બે કરુણા ન હોય તો મને શા માટે ભાગવતાર્થાદિ કરવાની, પુષ્ટિમાર્ગ પ્રકટ કરી દેવીનો ઉદ્ધાર કરવાની આજ્ઞા આપે? ભગવાન પોતે શ્રીમહાચાર્યરૂપે પ્રકટ ન થાત, પરંતુ ભગવાનમાં કરુણા છે જ, માટે આ બંને આજ્ઞા મારી પરીક્ષા કરવાજ કરી છે. અન્તઃકરણપૂર્વક કરવામાં આવી નથી. માટે વિશેષગત્યાદિ-પૂર્વ આજ્ઞાથી વિશેષ આચરણ કરવાની-કંઈ પણ જરૂર નથી. નથી દેહત્યાગ કરવાની આવશ્યકતા, નથી દેશત્યાગ કરવાની આવશ્યકતા. (દેહત્યાગ કરવાથી દેશત્યાગ થયો જ કહેવાય, શા માટે પરીક્ષા કરવા ખીજી આજ્ઞા દેશત્યાગની કરવી પડી?) એવી શંકા કરવી નહિ. કૌશાના સ્થલનો ત્યાગ કરે, એટલે શ્રીમહાચાર્યચરણ વિરુદ્ધમાં પોતાની મેળેજ દેહ ત્યજશે, તેથી પણ અતિકરુણાપણુની પરીક્ષા થશે, આવો ભગવાનનો પ્રભિપ્રાય હતો. શ્રીમહાચાર્યચરણે તો તે પણ અતિકરુણાની વિશેષી બાણી દેશત્યાગની આજ્ઞા પણ ન કરી. ભગવાનનો આજ આશય હતો અને શ્રીમહાપ્રભુજીએ તેમજ યથાયોગ્ય આશય બાણી લીધી. એમાં શું પ્રમાણુ? આ પ્રમાણુની ખાતર ભગવદાદિ સર્વને સમ્મત પ્રમાણુ મૂલ શ્લોકમાં તૃતીયો લોકગોચર પદથી જણાવ્યું છે. અર્થાત્ બે દેહદેશત્યાગની આજ્ઞા કરી તે બે આજ્ઞા કરતાં પૂર્વ નિત્યહીલામાં સર્વનો ઉદ્ધાર કરવાની બે આજ્ઞા આપી છે, એ સર્વનો ઉદ્ધાર લોકપ્રસિદ્ધ છે. લોકગોચર છે. માટે અલૌકિક પ્રમાણુની અત્ર જરૂર જ નથી. પરંતુ સર્વ લોકપ્રસિદ્ધ જ પ્રમાણુ સર્વોદ્ધાર કરવાની આજ્ઞા થઈ છે, તે જ યોગ્ય છે. સેવકને વર્મ છે કે ભગવાને અન્તઃકરણપૂર્વક કરેલી આજ્ઞાને કરવી, તે વિરુદ્ધ કરવું નહિ. માટે જ શ્રીમહાચાર્યચરણે વિવેકધૈર્યશ્રય અન્ધમાં આજ્ઞા કરી છે કે- 'વિશેષતઃ સ્વસ્થા સ્વાહ' વિશેષ આજ્ઞા થાય તો તે પ્રમાણુ વર્તવું. સારાંશ કે-સર્વોદ્ધાર કરી શ્રીમહાપ્રભુજીને પોતાના ભક્તો ઉપર શ્રીમહાપ્રભુજી અને ભગવાનની અતિકરુણા છે, એવું દર્શાવવા બે આજ્ઞા ન પાળી, અને લોકગોચર-સર્વોદ્ધાર-કરવાની બે નિત્યહીલામાં આજ્ઞા થઈ છે તે પાળી.

(સ્વતન્ત્ર લેખ પૂણે)

આ વિચાર ઠીક છે, પરંતુ પૂર્વાપરાધથી ઉત્પન્ન થએલી ભગવાનની અપ્રસન્નતા ન્યાં સુધી દૂર ન થાય ત્યાં સુધી ભયરૂપ આ ઉદ્વેગ શી રીતે દૂર થાય? આ શંકા દૂર કરવા અન્ય ઉપાય દર્શાવે છે.

લૌકિકપ્રભુવત્ કૃપ્ણો ન દ્રષ્ટવ્યઃ કદાચન ॥ ૭ ॥

સર્વે સમર્પિતં ભક્ત્યા કૃતાર્થોસિ સુખી મત્ત ।

અન્યાર્થ-લૌકિકપ્રભુવત્-લૌકિક રાજાની માફક, કૃપ્ણ-પ્રભુ, કદાચન-કેઈ વખત અવતાર કાલમાં અને અનવતાર કાલમાં, ન નહિ, દ્રષ્ટવ્ય-એવા. મગચા ભક્તિથી, હર્ષમ-સર્વ વ્યર્ષિતવ-ભગવાનને નિવેદન કર્યું છે, (તેથી) કૃતાર્થ-કૃતાર્થ બનિ-છે. મુક્તોમત્ત-ચિન્તા દૂર કરી સુખી થા.

ભાવાર્થ-લૌકિક રાજની માફક શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર પ્રભુને કદાપિ ન ભેવા. (હિ છવ?) તે સર્વ પ્રભુને ભક્તિથી સમર્પણ કર્યું છે, માટે તે કૃતાર્થ છે. ચિન્તા દૂર કરી સુખી થા. વિવેચન-લૌકિક રાજ અપરાધથી અપ્રસન્ન થાય છે. તે રાજનો કોઈને પ્રસન્ન થાય અને કોઈને પ્રસન્ન નથી પણ થતા. આવા લૌકિક રાજ ભેવા લૌકિક રાજની શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રને કોઈ વખત અવતારકાલમાં અનવતારકાલમાં ન ભેવા. માફકભગવાનને કારણ કે-અવતાર કાલમાં તે 'મદ્દો વક્રીય' સ્ત્રોત્રમાં કહેવા સુખ અને અનવતાર કાલમાં 'નાવનાત્મા' વરણ શ્રુતિમાં લખવા સુખ, તેમજ ન અણવા. "પ્રહ્લાદઉપન્યાસેદ્વેષ કરશે ત્યારે વરદાન લીધેલાને પણ મારીશ" આ ભગવદ્વાક્યાનુસાર ભગવાનમાં અપરાધ દૂર કરવાનો અનુગ્રહ રહેલો છે. અપરાધ દૂર કરી અર્કલ આપવું અને ભક્તની રક્ષા કરવા સુખી કૃપા-અનુગ્રહ-ભગવાનમાં છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. (હિ છવ!) તે ભક્તિથી સર્વ સમર્પણ ભગવાનને કર્યું છે. માટે ભક્ત હોવાથી કૃતાર્થ છે. 'એવા ધર્મો પૂર્વક જે માણસો પ્રભુને આત્મનિવેદન કરે છે તેને ક્યો અર્થ બાકી રહે છે? કોઈ પણ પુરુષાર્થ અવશિષ્ટ રહેતો નથી', માટે તે સર્વ સાધનરૂપ ફલ રૂપ પુરુષાર્થને પ્રાપ્ત કરેલો છે. માટે તે સુખી થા, દૌર્ભનસ્ય ત્યજ્ય હૃદ્ય નિવૃત્ત થા. આ વિચારાત્મક આત્મા કરનાર શ્રીમહાપ્રભુજી આશીર્વાદ આપે છે.

હવે પછી જે માણસ દેહમાં સેવા કરવાનું સામર્થ્ય વિદ્યમાન છતાં પૂર્વોક્ત ખેદથી અથવા દેહાધ્યાયથી અથવા કોઈ કાર્યાનંતરમાં શેકાવાથી દૈહિક તનુજી સેવા કરવામાં પ્રમાદ કરતો હોય તેને વિચાર કરવાનો કથે છે.

પ્રૌઢાપિ હુહિતા યદ્વત્ સ્નેહાન્ન પ્રેષ્યતે વરે ॥ ૮ ॥

તથા દેહે ન કર્તવ્યં વસ્તુપ્યતિ નાન્યથા ।

અન્યાર્થ-પ્રૌઢ-સ્વામીના સર્વ કાર્યમાં ચોખ્ખ, બધિ-પણુ ચદ્વ-એમ, હુહિતા-દિકરી, સ્નેહાન્-સ્નેહથી વરે-સ્વામી પાસે ન-ન, પ્રેષ્યતે-મોકલે, તથા-તે સુખ, દેહે-દેહમાં ન-ન, કર્તવ્ય-કરવું. અન્યથા હુહિતા વસ્તુનીય ન મોકલે તો વતઃ હુહિતુપતિ, ત્વચતિ-સંતોષ પામતો ન-નથી.

ભાવાર્થ-એમ સ્વામીનાં સર્વ કાર્ય કરી શકે એવી દિકરીને સ્નેહથી સ્વામી પાસે ન મોકલવામાં આવે તો સ્વામી પ્રસન્ન થાય નહિ. તેમ દેહમાં ન કરવું. જે દેહથી સેવા બની શકે એમ હોય છતાં દેહસ્નેહથી સેવા ન કરે તો પ્રભુ પ્રસન્ન થતા નથી.

વિવેચન-સ્વામીનાં સર્વ કાર્ય કરી શકે એવી પ્રૌઢ દિકરી એમ સ્નેહથી એટલે આ બાલા પતિગૃહ જશે, મહત્ કાર્ય કરવું પડશે, યાકી જશે, દુઃખી થશે, દેહને સેવામાં જ એમ અણી વસ્તુનીય ન મોકલે તો વર પ્રસન્ન ન થાય. આવી રીતે સ્નેહથી દેહને સેવા વગર રાખી સુક્યો નહિ. એમ હુહિતાને સાસરે મોકલ્યા વિના તેનો વર પ્રસન્ન થતો નથી. તેમ શરીરથી સેવા કરાવ્યા વિના પ્રભુ સંતોષ નથી પામતા. પ્રભુએ આ દેહ સ્વસેવા માટે આપ્યો છે. 'મવાય નાણાવ'

* મવાય નાણાવ ચ કર્વે કર્વું હોવાય મોહાય હતા મવાય ।

દુષ્ટાવ દુષ્ટાવ ચ દેહયોગમ્મન્દરિદે બનવાજ પતે । સ્વં ૫-૧-૪

ભવન્દરિદે-ભગવદ્વત્.

આ શ્લોકમાં આ વાત સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન કરેલી છે, માટે પૂર્વોક્ત દોષોને દૂર કરી તારે પ્રભુએ આજ્ઞાપેલી સેવા જ કરવી.

જે અપરાધથી અથવા પ્રતિબંધથી દેહની સેવામાં યોગ્યતા ન થાય તો વિચારાન્તરને ઉપદેશ આપે છે.

લોકવચ્ચેત્ સ્થિતિર્મે સ્યાત્ કિં સ્યાદિતિ વિચારય ॥ ૯ ॥

અશક્યે હરિરેવાસ્તિ મોહં મા ગાઃ કથચ્ચન ।

અન્યથાર્થ-લોકવચ્-લોકની માફક-વેદ-જે, મે મારી, સ્થિતિ-સ્થિતિ, સ્યાત્-થાય તે, કિં-શું, ત્યાત્-થાય, દિતિ-એ પ્રમાણે, વિચારય-વિચારકર, સજ્જન-સેવાદિ કરવામાં અસમર્થ થતાં, હરિ-સર્વ હુઃખ હુર્તા ભગવાન્ ઈવ-જ, ભલિ-છે, કથચ્ચન-કોઈ પણ પ્રકારે, મોહમ્-ઉદ્દેગને, મા ગાઃ પામીશ નહિ.

ભાવાર્થ-લોકો જેમ સંસારાસક્રત છે તેમ હું પણ સંસારાસક્રત થાઉં તો લોકતુલ્યતા જ થાય, તો શું થાય? વિચાર કર, જે દેહથી સેવા વિગેરે ન થાય તો સર્વ હુઃખ હુર્તા હરિ ભગવાન્ રક્ષક છે. માટે જરાપણ ઉદ્દેગ કરીશ નહિ.

વિવેચન-લોકો જેમ સંસારાસક્રત થઈનાના પ્રકારના સ્વભાવવાળા હ્યાં ત્યાં તે તે શાસ્ત્રથી પ્રવર્તે છે, તે સુબળ જે મારી સ્થિતિ થાય, તો પૂર્વોક્ત સેવા કરતાં પણ રીતિએ મને પશ્ચાત્તાપ ન થાય તો શું થાય? લોકસમાન-પ્રાધારણ પ્રાતબંધ થાય તો લોકસમાન થઈ જવારૂપી લોકતુલ્યતા મારામાં નથી આવી, માટે પ્રભુશરણ ભગવાન્ મારા ઉપર દયા કરે છે, એમ વિચાર કર. એમ વિચાર વિચારવું. કરી દેહ સેવા માટે જ છે એમ નિશ્ચય કર. નિશ્ચય કરી પ્રભુએ જેમ આજ્ઞા આપી હોય તેમ કર, આવી રીતે ખાસ ઉચ્ચક્રત-ઉદમપૂર્વક

સેવા કરવામાં આવે, તોપણ પ્રતિબંધ આવે તો હરિ-સ્મરણ કરનારના સર્વ હુઃખહુર્તા-ભગવાન્ છે જ. “સર્વધર્મને ત્યજ મારે શરણે આવ” એ વાક્યથી પોતાને શરણે આવનારનાં સર્વપાપ દૂર કરવાનું કહેનાર ભગવાન જ રક્ષક છે. એમ વિચાર કર. પૂર્વે કહેલા અને નહિ કહેલા ભાવી અથવા સંભાવિત એવા કોઈ પણ પ્રકારે મોહને-વિચિત્રતાને મારું હવે પછી શું થશે? એવા મૂર્ખતા ભરેલા ઉદ્દેગને પામીશ નહિ. આવી રીતે ભગવાનના શરણત્વનો વિચાર કરવાથી જ સર્વ ઉદ્દેગ દૂર થઈ જશે અને ભગવત્કૃપા મારા ઉપર પ્રકટ છે, એમ માણમ પડશે.

વિચારવાક્ય ક્ષી, ઉપસંહાર કરે છે.

इति श्रीकृष्णदासस्य ब्रह्मभस्य हितं वचः ॥ १० ॥

चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेत् ।

અન્યથાર્થ-ચિત્તમ્ ચિત્ત પ્રતિ પ્રત્યે, શ્રીકૃષ્ણદાસ-શ્રીકૃષ્ણના હાસ્યને પ્રાસ કરેલા-વ્રજમસ્ય-ભગવાન્ અને ભક્તને વહાલા વદલભનું હિતમ્-હિતકારક, વચઃ-વચન ક્વિ શરણુ ગમન પર્યન્તનું વદ જે ભાવ્ય સાંભળીને મક્કઃ ભક્ત, નિશ્ચિન્તતામ્-ચિન્તારહિત્યને વ્રજેત્ પામે.

ભાવાર્થ-ચિત્તપ્રતિ શ્રીકૃષ્ણના મુખ્યહાસ્યને પામેતા વદ્ધભનું હિતકારિ શરણુ ગમન પર્યન્તનું વચન સાંભળીને ભક્ત ચિન્તારહિત થાય.

વિવેચન-અન્તઃકરણને ઉદ્દેશીને યોગાયતું શ્રીકૃષ્ણહાસનું ભક્ત અને ભગવાન્ ઉભયને વહાલા શ્રીવલ્લભનું સુખ સમ્પાદન કરનારું હિતકારી શરણુ પર્યન્તનું વચન વિચારી-પદ્દેશવાક્યને સાંભળીને ભક્તો અપરાધ કર્યો હોય તો પણ ઉદ્દેગ દૂર થઈ જઈ ચિન્તા વગરનો થઈ જાય. ૧૦૬

અત્ર આ સારાંશ સિદ્ધ થયો.

૧. ભગવાન્ અમતા અને અધિકતા રહિત સ્વતંત્ર છે.
૨. માર્ગપ્રવર્તક ભક્તો સ્વરૂપથી દોષરહિત છે અને ભગવાને ભક્તવશતા કહેલી છે, છતાં ત્રજભક્તો ભગવાનને અધીન જ છે. ભગવાનથી અભિન્ન છે-બુદ્ધા નથી. આપણે ત્રજભક્તોના માર્ગના છીએ, તો પણ માર્ગપ્રવર્તક ભક્તવત્-ત્રજભક્તોની માફક-ભગવાનની આજ્ઞાને ભંગ કરવો અથવા ભગવાનને ન રહે એવું કરવું યોગ્ય નથી.

૩. જીવ સ્વભાવથી જ દોષવાળો છે, છતાં શ્રદ્ધાસંબંધથી જીવનો ઉત્કર્ષ થાય છે. આ મ્હોટાઈ વખતે પ્રભુની કૃપા અધિકાધિક હોય છે, તે વખતે પણ પોતાની મ્હોટાઈનું અભિમાન ન જ કરવું.

૪. ભગવાન્ મત્યંકરૂપ હોવાથી શું કરશે. તે જાણવું સુરકેલ હોવાથી સર્વદા ભગવાદાતા જ કરવી, જે ભગવાનની આજ્ઞા ન પાળીએ તો “રામની આજ્ઞાને ભંગ ન કરવો.” આ નીતિ સુરૂપ સ્વામિદ્રોહ ક્યોના મહાન્ અપરાધ લાગે.

૫. “હું સેવક છું” તેથી સ્વામી મારું જે યોગ્ય છે તે જ કરશે. એવો વિચાર સેવકને યોગ્ય છે. તે રીતે પણ આજ્ઞા પાલન જ કરવી એ જ કર જ છે. શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે જેમ આજ્ઞા-ભંગ કર્યો તેમનો દયાન-તલઈ જીવે મ્હોટાઈમાં ભગવાનનો આજ્ઞાભંગ ન કરવો. શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે પણ સ્વપ્રીદિથી આજ્ઞાભંગ કર્યો, તેનો ઉપાય આપે પશ્ચાત્તાપ જ દર્શાવ્યો છે. પશ્ચાત્તાપ પણ સેવકપણથી જ થાય છે. સેવકભાવ હોવાથી આજ્ઞાભંગ કરનારને પશ્ચાત્તાપ જ યોગ્ય છે.

૬. ભગવાન્ લૌકિક રામની માફક અપરાધથી કોપી ઉઠી ત્યાગ નહિ જ કરે. અંગી-શરૂપી પ્રભુનો ધર્મ નિત્ય છે. અનિત્ય નથી. પ્રભુએ અંગીકાર કર્યો છે, એમ સ્મરણુ વિગેરેથી માની, ભગવદર્મનો આરંભ કર્યા પછી ફલથી અને સાધનથી જરાપણ નાશ ન થવાનું ભગવાને ઉદ્ભવ પ્રત્યે પોતે જ કહેલું હોવાથી, સેવાથી જ કૃતાર્થતા થશે. જરા પણ તેમાં સન્દેહ ન રાખવો, અત્ર અને શ્રદ્ધારહિત માણુગની નિન્દા શાસ્ત્રમાં કરી છે. માટે શ્રદ્ધાસુદ્ધ થઈ મન્દેહ દૂર કરવો.

૭. દેહ પણ ભગવાને જેવા માટે આપ્યો છે. માટે પ્રૌઢદીકરીને જેમ સાસરે ન મોકલનારો પિતા મૂર્ખ ગણાય છે, તેમ દેહથી જેવા ન કરનારો મૂર્ખ કહેવાય છે. માટે દેહને દરકોઈ ઉપાયે ભગવાનમાં જ જોડવો, જે જેવા ન કરવામાં આવે, તો લોકાનુક્યતા થઈ જાય, દેહ મવામાં જોડ્યા છતાં જે પ્રતિબંધ આવે તો ભગવાનના શરણુની ભાવના કરવી: તે જ પ્રતિબંધ દૂર કરશે; અન્ય કોઈ ઉપાય નથી. પ્રતિબંધ ભગવન્-માયાથી થાય છે. પ્રતિબંધ કરતા ભગવાન્ માયાને જ યોગ્ય છે. તેને તરવાનો ઉપાય ભગવાનને શરણુ લેવું એ જ છે. ભગવાને ઝીંપાછમાં આજ્ઞા કરી છે ‘મોષે વ વપચને માવવેતાં તરન્તિ તે’ એવો માટે શરણુ આવે છે તેઓ મારી માયાને તરી જાય છે.

આ પ્રમાણુ શ્રીઅન્તઃકરણપ્રબોધ ઉપર શ્રીશશિગન્તવિજયથી શ્રીપુરુષોત્તમશ્રમદા-શાસ્ત્રના વિવરણનો અનુવાદ પૂર્ણ થયો.

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनबलुभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीबलुभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

श्रीगोकुलनाथचरणैर्विरचिता विवृतिः ।

दर्शयन् स्वस्य सौभाग्यं स्वीयानां भक्तिवर्त्त च ।

स्वमनोबोधवान्यानि प्रकटीकृतवान् प्रभुः ॥ १ ॥

प्रगम्य पितृपादाब्जं चिन्तिताधिकदायकम् ।

स्वमनोबोधकाचार्यवचो व्याख्यातुमुद्यतः ॥ २ ॥

यद्यपीश्वरवाक्यानि दुर्वोधानि सदा स्वतः ।

तत्कृपैव तदीयस्य तदर्थविगमे गुरुः ॥ ३ ॥

भविष्यतीति निश्चित्य प्रवृत्तोहं न चान्यथा ।

अतः स्वाचार्यचरणौ शरणं मम सर्वदा ॥ ४ ॥

अथ भगवान् पूर्णपुरुषः पुरुषोत्तमः स्वस्वरूपं श्रीभागवतं द्वादशस्कन्धात्मकं प्रक-
टीकृत्य तदर्थप्राकृत्ये स्वातिरिक्तस्यायोग्यतां ज्ञात्वा स्ववागधिपतिरूपश्रीबलुभाचार्य-
माकृत्यं विधाय तदर्थप्राकृत्ये आज्ञां च दत्त्वा तदर्थप्रकाशिकां सुबोधिनीं कारितवान् ।
तत्र क्रमेण स्कन्धत्रयकरणे कालविलम्बादाचार्यविप्रयोगासहिष्णुः सन् श्रीभागवततत्त्वार्थ-
प्रतिपादकदशमस्कन्धविवरणार्थं विशेषज्ञां दत्तवान् । तदाचार्यैः स्कन्धक्रमं विहाय दशम-
स्कन्धविवृतिरेव कृता । तत्समाप्तौ स्वस्याचार्यमिलनविलम्बं ज्ञात्वा तद्विलम्बासहिष्णुः शीघ्रं
स्वनिकटागमनार्थमाज्ञां दत्तवान् । तदाचार्याः स्वसौभाग्यभौद्विमवलम्ब्य स्वचिकीर्षित-
सम्पूर्णश्रीभागवतविवरणस्याज्ञातत्वात् स्वस्य धर्मिमार्गीयत्वात्तन्मार्गभावमौढ्या वारद्वय-
माज्ञोल्लङ्घनं कृतवन्तस्तथापि भगवानाचार्यमिलनं स्वस्यात्पन्तावश्यकमिति श्रीभागवत-
विवरणार्थं दत्ताज्ञामप्यन्यथाकृत्वातिक्रपारोपपूर्वकं पुनः स्वनिकटागमनार्थं तृतीयामाज्ञां
दत्तवान् । तदाचार्या अत्यन्तं भगवदामहं दृष्ट्वा पूर्वमाज्ञाद्वयोल्लङ्घनभावमौदिस्यानं स्वकी-
यमन्तःकरणमेवेति ज्ञापनाय तदेव बोधयन्ति । अन्तःकरण मद्वाक्यमिति ।

अन्तःकरण मद्वाक्यं सावधानतया शृणु ।

कृष्णात्परं नास्ति दैवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ॥ १ ॥

यद्यपि, अत्रार्थे सर्वेन्द्रियोपयोगात्सर्वेन्द्रियप्रबोध उचितस्तथापि तेषामन्तःकर्-

प्राचीनन्वायया राजनि निगृहीते सर्वमेव राज्यं निगृहीतं भवति । तयान्तःकरणे प्रबोधितं
 सर्वाण्येन्द्रियाणि प्रबोधितानि भवन्तीत्यन्तःकरणमेव प्रबोधयन्ति । महाकथं साव-
 धाननया शृण्वति । यद्यपि मद्वाक्यं शृण्वित्येतावतैव प्रबोधसिद्धेर्यत् सावधानतये-
 त्युक्तं, तस्यायमाशयः । यथा स्वस्य धर्ममार्गाभिमानमौढ्या व्रजसीमन्तिनीभिः फल-
 प्रसरणे भगवदाज्ञोऽङ्घ्रुनेन स्ववीर्यसम्पत्तिः साधिता, तथाहमपि सम्पूर्णश्रीभागवतविद्वि-
 तायथिष्यामीत्याग्रहोऽस्मिन्नर्थे वैपरीत्यादनुचितः । वैपरीत्यं तु व्रजसीमन्तिनीभिः प्रिप-
 वावयानि फले प्रतिबन्धकानीतिभावमौढ्या निराकृतानि, प्रकृते तु भगवदाज्ञा फलमा-
 धिकेति तनाग्रहो विपरीतफलः, अनिष्टपर्यवसानादितिवाक्यश्रवणे सावधानतयेत्यु-
 क्तम् । वदाचिदतिमौढ्या विस्म्वकरणे वायकमाहुः । कृष्णात्परं नास्ति दैवमिति ।
 कृष्णात्कल्पात्परमतिरिक्तं दैवं परमेश्वरम् । दैवमितिपदादिबुधात्कृष्णाः* सर्वेष्वर्था
 अत्र विवक्षिताः । तत्र धर्ममार्गक्रीडास्यानभिदमेव । (क्रीडाया) विजिगीषाप्यत्रैव ।
 (भक्तेन सह) स्वमार्गाप्यवहारोपि । (भक्ताय स्वमाहात्म्ययोजनेन) द्युति-
 रप्यत्र एव, नो चेत्तद्व्यतिरेकेण शुष्यतैव । (भक्ताना) समयविशेषे स्तुतिरपि । (भक्ताय
 मोददान यथा मालीयदमनेन) । मोदोऽपि तथा । भावविशेषजनितमदोपि । परम
 निर्द्वैतजनितः स्वमोपि । स्वमानन्तरं भावविशेषपद्वचककटाक्षसूचितरसेच्छापि । तदन-
 न्तरं स्वाधिलपितस्यानगतिरपि, (भक्तसमीपगमनम्) इत्यादिकं सर्वमेव पूर्वभावमौढ्या
 शायत इत्यनिष्टहेतुत्वाद् मौढिस्स्याज्येत्यत्र उक्तं कृष्णात्परं नास्ति दैवमिति ।
 ननु श्रीभागवतविचारः पुरुषोत्तमपर्यवसाय्येति कदाचित्मौढिकचिता भवेदिति
 शङ्कानिराकरणायमुक्तम् । वस्तुनो दोषयजिनमिति । अत्रायं भावः, यद्यपि श्रीभाग-
 वतविचारः पुरुषोत्तमपर्यवसायी तथापि विचारे क्रियमाणे स्वसिद्धान्तनिरूपणार्थं तद्वि-
 रुद्धशान्तराजसिद्धान्तनिराकरणमावश्यकमेव, भगवदाज्ञाहेतुककञ्चिचारे एतद्वावा-
 निरिक्तभावमग्रे एव फलमार्थं दोष इति वस्तुविचारे क्रियमाणे फलस्यैव निर्दुष्टत्वं
 भावान्तरमग्रेऽहेतुवस्तुनः स्वान्गमना न निर्दुष्टत्वमितिप्रापनायोक्तं वस्तुनः स्वरूपतो न
 निर्दुष्टत्वम् ॥ १ ॥

एवं प्रबोधनेपि पूर्वमौढिकनाज्ञोऽङ्घ्रुनजनितापरायेन यद्वि भगवानपमानेन फल-
 विच्छेदं कृपां च दोषमपन्नं ग्राह्यमपि कार्यं न सिद्ध्येदिति श्रीभागवतार्थविद्वितिसमाप्त्याग्रह
 एव धर्मोपान इति मनःकल्पितं लौकिकदृष्टान्तेन संश्रुतिकन्यायेन निरग्न्यन्ति, चाण्डाली
 चेदिनि ।

* कृष्णात्परमतिरिक्तम् ।

* दिगु कीटा-१ विजिगीषा-२ व्यवहार-३ द्युति-४ द्युति-५ मोद-६ मद्-७ स्वय-८ वाचि-९

नदिह १० ।

१ महेपि वा ।

चाण्डाली चेद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता ।
कदाचिदपमानेपि मूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥ २ ॥

चाण्डाली चाण्डालजातीया राजपत्नी जाता राज्ञा पत्नीत्वेन परिगृहीता, इतर-
पत्न्यपेक्षयाधिकं मानिता कदाचित्प्रमादवस्तस्या अपराधाच्चेदपमानोपि कृतस्तदा मूलतः
राजपत्नीत्वतः का क्षतिर्भवेत् राजपत्नीत्वं न गच्छतीत्यर्थः । यद्यप्यस्यां यज्ञसंयोगा-
भावात्पत्नीत्वं न सम्भवति तथापि *भोग्या जातेतिपदं विहाय पत्नीपदोपादानाद्यथा
पत्नी स्याद्योग्या न भवति, तथैवास्यामप्यङ्गीकाराभिमानो ज्ञापितः । तेन स्वातिरिक्ता-
दृश्यत्वस्पर्शायोग्यत्वान्यविनियोगाभावादयो धर्मा ज्ञापिताः । यदि मूलपदेन चाण्डालीत्व-
मुच्यते तदा मानस्य चाण्डालीत्वमेव हेतुः स्यान्न तु राजपत्नीत्वम् । अत्र तु सम्मानने
राजपत्नीत्वमेव हेतुत्वेनोच्यते न तु चाण्डालीत्वम्, अन्यथा पत्नी जातेतिपदं व्यर्थ
स्यात् । तस्मात्तत्कृतपमानेपि तथा न खेदः कार्यः, राजपत्नीत्वरूपमूलस्य विद्यमानत्वात् ।
यथा फाल्गुने मासि प्राचीनपत्रापगमेऽपि समूलस्य वृक्षस्य नूतनपल्लवाद्युद्गमेन पुनर्यथा-
पूर्वत्वं तथा पत्नीत्वे सति पुनः पूर्ववदेव भविष्यतीति विचार्य खेदो न कार्यः । चेदिति
पदादयोग्यतायामपि देवगत्याङ्गीकारेपि यत्रैवं व्यवस्था लौकिके, तत्र सर्वथाङ्गीकारयोग्ये,
अङ्गीकर्तुरलौकिकत्वे, अङ्गीकारस्य च नित्यत्वे, तथेयं फलविलम्बचिन्ता सर्वात्मना नोचि-
तेति नाग्रहः कर्तव्यः । यदि विलम्बः सोपि रसस्य संयोगविप्रयोगात्प्रकृताद्विलम्बस्य
विप्रयोगरसात्मकत्वात् फलमध्यपात्येवेति सर्वमनदातम् । एवमलौकिकप्रकारेण स्वमनः-
प्रबोधनेनानुपङ्गिकी स्वमार्गांशानामपि शिक्षा ज्ञापिता ॥ २ ॥

यद्यपि फलविलम्बजनितः खेदो नास्ति तथापि भावमौढ्यधिमानहानिजनितः
पश्चात्तापो जात इति खिन्नमन्तःकरणं प्रबोधयितुमाहुः समर्पणादिति ।

समर्पणादहं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थितः ।

का ममाधमता भाव्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥

मानहानिजनितः पश्चात्तापः स्वसमान एवोचितो न तु स्वीयत्वेन हितार्थं प्रभु-
कृतमानहानौ । भावजनितमानोत्पत्तियोग्यतापि तत्र प्रभवसाधारणसम्बन्धेनैव जाता न
तु ततः पूर्वमपीति विचारयेति ज्ञापनार्थमुक्तं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थित इति । सदा,
असमर्पणदशायामपि उत्तमः पूर्वोक्तभावयोग्यः किमहं स्थितः ? । तस्मान्मम पूर्वोक्तभावन-
जननयोग्यताऽभावरूपाऽधमता, का भाव्या, का कीदृशी भाव्या, विचारणीया । कीदृशी-
तिपदाद्यधमताया निरवधिबलमुक्तम् । यस्मात्सर्वात्मना पश्चात्तापहेत्वभावस्तस्मात्पश्चात्तापे
पश्चात्तापो न कर्तव्यः ॥ ३ ॥

यद्यपि पश्चात्तापहेत्वभावात् पश्चात्तापत्याग उचितस्तथापि-फले बहुकालविलम्ब-
शेत्तदा किं कार्यमिति सन्दिहानमन्तःकरणं बोधयन्ति सत्यसङ्कल्प इति ।

सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति ।

आज्ञैव कार्या सततं स्वामिद्रोहोऽन्यथा भवेत् ॥ ४ ॥

सत्यः यथार्थः सङ्कल्पः मनोविचारो यस्य तादृशत्वाद्विष्णुः बाह्याभ्यन्तरभेदेन
रसव्याप्तः । अन्यथा फलदाने विलम्बं न करिष्यति । अस्मिन्नर्थेऽन्यथाभावसङ्कानि-
राकरणार्थं तु शब्दः । तस्माच्चया फलविलम्बसन्देहमपि त्यक्त्वा प्रभवाज्ञैव कार्या सततं,
न तु भावमौढ्या कदाचिदप्यन्यथाभावः कार्यः । अकरणे वाधरूपाहुः, स्वामिद्रो-
होऽन्यथा भवेदिति । अन्यथा आज्ञाया अकरणे स्वामिद्रोहो भवेत् । आज्ञैव कार्या
सनतमित्येतावतैव आज्ञाकरणसिद्धावपि वाधकोक्तेरयमाशयः । यथा फलप्रकरणे
ब्रजसीमन्तिनीनां भावमौढ्या प्रभवाज्ञाया अकरणेऽपि कार्यं सिद्धं, तथा यमापि सेत्स्य-
तात्पज्ञाननिष्ठरपर्यमुक्तं स्वामिद्रोहोऽन्यथा भवेदिति । अस्यायमर्थः, ब्रजसीमन्तिनीना
यामौढ्या आज्ञोलङ्घनं प्रभोः स्वस्य च पुरुषार्थसाधकं जातम् । तद्वृष्टान्तेन तवैवङ्करणे
उभयोरपि विपरीतफलसत्त्वज्ञापनाय वाधकत्वमुक्तम् । वाधकत्वे हेतुः, तासां प्रभवाज्ञो-
लङ्घनं फलप्रतिबन्धननिराकरणे उपयुक्तं जातं, तेन प्रभोस्तासां च निरवध्यानन्दः
सिद्धः । तव स्वाज्ञोलङ्घनं प्रभुदिसितफलप्रतिबन्धकत्वेन प्रभोः क्रोधजननेन, तेन
क्रोधेन तव फलविन्द्येन च, प्रभुपराधस्तव चानिष्टं भवेदिति तत्सर्वात्पना नैव कार्य-
मित्येतदर्थमुक्तं, स्वामिद्रोहोऽन्यथा भवेदिति ॥ ४ ॥

परं सोपपत्तिरुपमाप्रहाभावमुपपाद्य कदाचित्पूर्वकृताग्रहेण प्रभुक्रोपे कथं स्वाभिल-
षितसिद्धिरिति सन्दिहानमन्तःकरणं प्रबोधयन्ति सेवकस्य त्विति ।

सेवकस्य तु धर्मोऽयं स्वामी स्वस्य करिष्यति ।

आज्ञा पूर्वं तु या जाता गङ्गासागरसङ्गमे ॥ ५ ॥

यापि पश्चान्मधुवने न कृतं तद्रयं मया ।

देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकगोचरः ॥ ६ ॥

मया वपूःश्लोक उपादितं, तव सेवकस्यासाधारणस्वाभाविकधर्मत्वेन तवैत्त्वयि
परिष्यति तदाऽसाधारण्यं दृष्ट्वा प्रभुरपि स्वस्वामिन्वासाधारण्यं सेवकज्ञानागोचरमपि
नेरं परिष्यति । ननु इदंज्ञायामपि ययि सेवकत्वस्य विद्यमानत्वात् स्वामिन्यपि सहज-
स्वामिन्वासाधारण्यं विद्यमानत्वात् कथं फलरिदम्ब इति सन्देहनिष्ठरपर्यं फलविल-

म्बहेतुं सेवकधर्मं चिरूपयन्ति, आज्ञेति । आज्ञा प्रश्नाज्ञा पूर्वं प्रथमतो गङ्गासागरसङ्गमे या जाता पश्चाद्वितीया या आज्ञा मधुवने मधुरायां जाता तदाज्ञाद्वयमपि मया न कृतम् । ननु तदाज्ञाद्वयं किं विषयकं यन्न कृतं तत्राहुः, देहदेशपरित्याग इति । पूर्वाज्ञाया विषयो देशपरित्यागः । द्वितीयाज्ञाया विषयो देशपरित्यागः । ननु बलात्कारेण देहपरित्यागस्य दोषरूपत्वात् कथं तदाज्ञासम्भवः । तदकरणे च कथं दोषसम्भव इति चेत्सत्यं, कर्माधीनदेहे मारुत्प्रभोगसमाप्तिव्यतिरेकेण बलात्कारेण देहत्याग एव दोषसम्भवः । यत्र केवलं भगवदिच्छाधीनायेव देहग्रहणपरित्यागौ तदेहस्यालौकिकत्वात्तदाज्ञया परित्यागो न दोषायेति ज्ञात्वापि यत्तदकरणं तस्याऽश्लोच्छ्रानहेतुत्वात् प्रतिबन्धकत्वमित्युक्तम् । देशपरित्यागः स्पष्टः । एवमाज्ञाद्वयाकरणेऽनिष्टहेतुत्वं ज्ञात्वा तृतीयाज्ञा कृतेत्याहुः, तृतीयो लोकगोचर इति । तृतीयः परित्यागः लोकप्रसिद्धस्मृत्यादिशास्त्रेषु गोचरो विषयः संन्यासग्रहणपूर्वकं गृहपरित्यागः स कृतः । यद्यप्यत्र कृत इति शब्दो नास्ति तथापि पूर्वाज्ञाद्वयकरणनिषेधादत्र च कृत इति शब्दाभावेऽपि करणमायाति । यद्यपि पूर्वोक्ताज्ञाद्वयाकरणापराधः सम्भवति, तथापि तृतीयाज्ञाकरणेन तयोरप्याज्ञयोः करणं जातमिति नापराधः । तथापि, आश्लोच्छ्रानजनितापराधेन यदि फलविलम्बं कुर्यात् मधुस्तदा तज्जनितः पश्चात्तापो भवत्येवेति कथमपराधनिवृत्तिरितिसन्देहे समाधानमाहुः, पश्चात्ताप इति

पश्चात्तापः कथं तत्र सेवकोहं न चान्यथा ।

लौकिकप्रभुवत्कृष्णो न द्रष्टव्यः कदाचन ॥ ७ ॥

फलविलम्बेऽपि विलम्बस्य दण्डस्थानीयत्वात्सेवकेन पश्चात्तापो न कर्त्तव्यः । तत्र हेतुः, सेवकोहमिति । अहं सेवकः सेवाकरणयोग्यः । आज्ञाद्वयाकरणस्य सेवामतिबन्धकत्वं ज्ञात्वा शीघ्रं सेवार्थं विलम्बजनतायेन शिक्षामिव प्रतिबन्धनिवृत्तिं विधाय पुनः सेवार्थमेव विलम्बं न कृतवान् इति न मम पश्चात्तापः । यतोहं सेवकः, न चान्यथा । यदि मयि सेवकत्वं न मन्येत तदापराधेनोपेक्षामेव कुर्यात्, न तु स्वीयत्वं ज्ञात्वा विलम्बजतापरूपशिक्षां कुर्यादित्यत उक्तं, न चान्यथेति, अस्मिन्नर्थेऽन्यथाभावो नास्तीत्यर्थः ।

ननु यथा लोके 'राजा मित्रं केन दृष्टं श्रुतं ये'ति लौकिकप्रभुन्यायेन तापानन्तरमप्युपेक्षामेव कुर्यादिति चेत्तत्र बाधकमाहुः, लौकिकप्रभुवदिति । लौकिकाः प्राकृता जीवाः प्रभवो लोके प्रभुत्वेन व्यवहार्याः, तद्भद्रगवान्न द्रष्टव्यः न ज्ञातव्यः । तत्र हेतुः, यतः कृष्णः फलात्मा प्रभुश्च । लौकिकप्रभूणां प्राकृतत्वाद्येषामङ्गीकारस्यानित्यत्वादङ्गीकृतस्याप्युपेक्षा सम्भवति, प्रकृते प्रभोरलौकिकत्वेन तदङ्गीकारस्यापि नित्यत्वेन अङ्गीकृतोपेक्षैवासम्भावितेति ज्ञापनायोक्तं, न द्रष्टव्यः कदाचनेति । अत एव पितृचरणैः सुरक्तं 'अङ्गीकृतजनजनितापराधकूटसमाविनोदोऽस्य । अङ्गीकृतिषु नित्या वदन्तु

कोन्योस्य साम्यमियात्तेनाङ्गीकारस्य नित्यत्वे न सन्देहः । कदाचनेति भूतभविष्य-
द्वर्तमानकालेपीत्यर्थः ॥ ७ ॥

यद्यप्युपेक्षां न करिष्यति, तथापि, अपराधस्य जातत्वात्पुनः पूर्ववत्तादृशीं कृपां
न करिष्यतीति मनःसन्देहनिवृत्त्यर्थमाहुः, सर्वं समर्पितमिति ।

सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतार्थोसि सुखी भव ।

त्वयि पूर्वं कृपासीदेव, यतस्त्वया सर्वमेव समर्पितं, तत्रापि भक्त्या भक्तिमार्गात्पु-
सारणं, न तु विहितत्वाद्युपाधिना, तस्मात्त्वं फलरूपभक्तिमार्गाङ्गीकारेण कृतार्थ एवासि ।
मध्ये प्रौढ्याद्गोष्ठद्वन्द्वनननितापराधेन अन्तराये सति क्लेशं प्राप्तवानसि । अतस्तयाग्रहं
परित्यज्य प्रभ्वाङ्गां कृत्वा पुनः पूर्ववदेव सुखीभव यथापूर्वं सुखं प्राप्नुहि । ननु, अङ्गी-
कारस्य नित्यत्वात्फलमार्गीयं सुखं यद्यपि दास्यति तथापि पूर्ववरसर्वात्मना दास्यति
न वेति सन्देहजनितक्लेशमग्रिमदृष्टान्तेन दूरीकुर्वन्ति । प्रौढ्यापीति ।

प्रौढापि दुहिता यद्दत्स्नेहान्न प्रेष्यते वरे ॥ ८ ॥

तथा देहे न कर्त्तव्यं वस्तुष्यति नान्यथा ।

फले प्रभुः तारतम्यं तदा कुर्याद्यदि त्वदुपेक्षा न स्यात्, यस्यापेक्षावश्यकी तस्य
शेषमप्यनङ्गीकृत्य फलं ददात्येव । पूर्वोक्तं दृष्टान्तमेव विवृण्वन्ति । यथा प्रौढा रमणयोग्या
स्वज्ञीया दुहिता तस्यां स्नेहाधिययात् तस्या वरे भोक्तारि भोगावश्यकदशासमये यदि
न प्रेष्यते तदा वरः स्वाभिलापाया अपूर्त्याऽसन्तुष्टो भवति । प्रेष्यते चेत्सन्तुष्ट एव
भवति । अपि शब्देन यद्यपि पाणिग्रहणमारम्भैव तस्य भोगेच्छास्त्येव, तथापि तस्यां
शेषमदांसिद्विष्णुत्वेन विद्वम्भवमपि सहते । सहिष्णुत्वदन्नायां विलम्बकर्त्तरि असन्तुष्ट एव
भवति । तथा प्रभोः सर्वात्मना स्वापेक्षासमये यदि अपेक्षां ज्ञात्वा कार्यसंपत्तिर्न क्रियते
तदा प्रभुरसन्तुष्ट एव भवति । तस्मादयं विलम्बः प्रभोः स्वाभिलषितसिद्धयभावहेतुक
इति, विलम्बाभावे पूर्ववदेव सर्वात्मना स्वाभिलापापूर्वर्थं फलं दास्यत्येवेत्यस्मिन्नर्थे
विलम्बस्याज्य एवेत्यत उक्तम् । तथा देहे न कर्त्तव्यमिति । देहे देहत्यागविषये
सर्वात्मना प्रभुमन्तोषाभाराद्विलम्बो न कार्यः । यथा दुहितृप्रेषणविलम्बे स्नेहो हेतुः ।
तस्मिन्नाहरणपूर्वप्रेषणे वरमन्तोषणोभयकार्यसिद्धिस्तथात्राप्याग्रहेतुत्यागपूर्वरूपाङ्गा कर-
णोभयकार्यमिद्विरिति सर्वात्मना प्रभुमन्तोषार्थं देहत्यागविलम्बहेतुर्देहत्याज्य एव ।

ननु यद्यप्यस्मिन्नर्थे द्योऽनुचित्तयापि भगवदभिप्रेतश्रीभागवतार्थमाकृत्येन लोके
परमोत्कर्षः गिद्धयतीति कदाचित्पत्तिकश्चिद्विलम्बेच्छा सम्भवति । तस्या अपि फल-
विलम्बहेतुत्वेन नां निराहूयन्ति, लोकायदिति ।

लोकवञ्चेत्स्थितिर्मे स्यात्किं स्यादिति विचारय ॥ ९ ॥

यद्यपि भगवदभिप्रेतश्रीभागवतार्थमाकृत्येन जैमिनिव्यासादिवत् श्रुत्यविरुद्धालौकिकशास्त्रार्थप्राक्कालेन लोक एवोत्कर्षः सिद्धयेत् । नत्वलौकिकस्वसिद्धान्तफलानुभवहेतूत्कर्षः सिद्धयति । लोकोत्कर्षसिद्धौ जैमिनिव्यासाद्युत्कर्षवल्लौकिक एवोत्कर्षः सेत्स्यति, न तु स्वमार्गीयोत्कर्षोपि । तस्माच्चदुत्कर्षसिद्धौमे मम स्वमार्गीयफलभोक्तुः पूर्वोत्कर्षफलविचारस्य स्वमार्गीयफलविलम्बहेतुत्वार्त्तिकं फलं स्यान्न किमपीत्यर्थः । स्वमार्गीयफलविचारे यत्र मुक्त्यादीनामपि निःफलत्वं तत्र पूर्वोक्तलौकिकस्यापि फलत्वगणना सर्वात्मना दूरापास्तेति ज्ञापनायोक्तम्, किं स्यादिति । अत एतत्फलतारतम्यविचारेण त्वयापि सर्वात्मना फलसिद्धिविलम्बाभाव एव विचारणीयो न त्वन्योपि विचारः कर्त्तव्य इति ज्ञापनायोक्तम् । विचारयेति ॥ ९ ॥

यद्यपि फलविलम्बाभाव एव विचारणीयस्तथापि बलात्कारेण शरीरत्यागस्य स्वतोऽशक्यत्वात् कथं सम्भवतीति सन्देहनिवारणप्रकारपादुः । अशक्य इति ।

अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा गाः कथञ्चन ॥ १० ॥

यद्यपि बलात्कारेण शरीरत्यागः स्वकर्तृकश्चेत्स्यात्तदाऽशक्यः स्यात् । प्रकृते शरीरत्यागस्तु भगवदिच्छाकर्तृक इति न स्वस्याशक्यत्वम् । यतोऽशक्यादिसर्वदुःखहर्त्ता यो हरिः स एव सर्वपुरुषार्थसाधकत्वेन स्थित एवास्ति । अत्र हरिपदोक्त्या देहत्यागोपि फलान्तरायदुःखदूरीकरणार्थमेव । अतो लोके अशक्यस्याप्यनायासेन साधकत्वमुक्तं भवति । तस्मात्फलविलम्बाभावार्थमेतावत्कर्त्तरि मोहं मा गाः, मोहं चित्तविक्षेपं मा गा, न प्राप्नुहि, कथञ्चन केनापि प्रकारेण आञ्जोल्ङ्घनजनितापराधफलविलम्बविषये आञ्जोल्ङ्घनात्पूर्वसापयिरूपकानुभवे, आज्ञाकरणानन्तरं फलानुभवतारतम्यविषये च सर्वात्मना वैषम्यभावबोधनायोक्तम्, कथञ्चनेति । अतः परमुक्तार्थमुपसंहरन्ति ॥ १० ॥

एवं प्रबोधनेन सर्वात्मना वैषम्यनिवृत्तिर्जातेति ज्ञापनापादुः । इतीति ।

इति श्रीकृष्णदासस्य बल्लभस्य हितं वचः ।

चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां ब्रजेत् ॥ ११ ॥

इति श्रीबल्लभाचार्यविरचितमन्तःकरणप्रबोधः समाप्तः ।

इतीति समाप्तौ । श्रीकृष्णदासस्य श्रीकृष्णपदेन भक्तसदितलीलारसाविष्टत्वं ज्ञापितं, तदासरेण शुद्धपुष्टिमार्गीयफलरूपदास्यं प्राप्तस्य तत्रापि बल्लभस्य प्रभोः शुद्ध-

पुष्टिमार्गीयफलरूपदास्यमाप्तानां च बल्लभस्यात्यन्तं प्रियस्य तादृशस्य स्वचिचं प्रति हितं वचः, हितं हितकारि । वचसि हितमिति पदोपादानेन वचनस्य आप्तवाक्यत्वेन प्रामाण्यावधारणेन चित्तस्य सर्वात्मना वैयङ्ग्याभावः सिद्ध इति ज्ञापनायोक्तम् । चित्तं प्रतीति । एवं प्रबोधनेन स्वचित्तस्य शुद्धपुष्टिमार्गीयपरमफलानुभवयोग्यतां निःसन्दिग्धाप्रपपाय एतच्छ्रवणेन स्वमार्गीयाणापि स्वाधिकारानुसारेणापि भक्तिमार्गीयफलं सिद्धयतीति ज्ञापनायाहुः, यदाकर्ण्येति । यद्वच आकर्ण्य आसमन्ताच्छ्रुत्वा । यद्यपि वचः श्रुत्येतेतावतैव श्रवणसिद्धावपि आसमन्तात्कथनेन साभिप्रायश्रवणं ज्ञापितम् । साभिप्रायश्रवणस्य फलमाहुः, भक्त इत्यादि । भक्तो भगवति स्निग्धो भवति । तदन्तरमाचार्याणां फलविलम्बहेतुदूरीकरणसामर्थ्यं ज्ञात्वा स्वस्यापि फलविलम्बहेतुचिन्तां दूरीकरिष्यन्तीति चिन्तापरित्यागेन निश्चिन्ततां ब्रजेत् प्रामोतीत्यर्थः ।

चित्तप्रबोधकाचार्यवचांसि विवृतानि वै ।
 तेनाचार्याः प्रसीदन्तु स्वीये मयि सदा स्वतः ।
 इति श्रीपितृषादाब्जपरागधनिना मया ।
 श्रीवल्लभेन विरचिता विवृतिः पूर्णतामियात् ॥ २ ॥
 अर्पिता श्रीमदाचार्यपदाब्जेषु मया स्वतः ।
 तेनैव कृतकृत्योऽस्मि इति मे निश्चिता मतिः ॥ ३ ॥

इति श्रीवल्लभविरचितान्तःकरणप्रबोधटीका समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवह्नुभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीवल्लभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

श्रीरघुनाथचरणनिर्मितं विवरणम् ।

ब्रजस्त्रीनेत्रनलिनवनालीषु परिभ्रमन् ।

लिप्सेस्तन्मधु योजलित्वं प्राप तं कृष्णमाश्रये ॥ १ ॥

अथ भगवदीयानामनवरतभगवद्भजनसिद्ध्यर्थं तत्प्रत्युद्गुरितजनितचिन्तासन्तान-
दवदहनदमनोपायमन्तःकरणप्रबोधमन्तःकरणं संमुखीकृत्य प्रतिजानते । अन्तःकरणम-
द्वाक्यं सावधानतया शृण्वति ।

अन्तःकरणं मद्वाक्यं सावधानतया शृणु ।

कृष्णात्परं नास्ति दैवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ॥ १ ॥

अत्र स्वान्तःकरणव्यपदेशेनान्येषामन्तःकरणं प्रबोध्यत इति ज्ञेयम् । कृष्णात्परं
नास्ति दैवमित्यादिवक्ष्यमाणं मदीयं वाक्यं सावधानतया प्रमादराहित्येन शृणु आक-
र्षयेत्यर्थः । तदेवाहुः, कृष्णात्परमिति । वस्तुतः परमार्थतो विचार्यमाणे 'कृपिर्भूवाचक'
इत्यादिनिवृत्तिबलात्कृष्णात्परमन्यदोषवर्जितं दैवं देवः सर्वोपास्य ईश्वरो नास्तीत्यर्थः ।
अत एव गीतायां 'न त्वत्समोऽस्त्वभ्यधिकः कुतोऽन्य' इति । एवं बुध्यस्वेति वाक्यशेषः ।
ननु भगवदीयानामपि कदाचिन्नोकवक्तुवधिदभिभवो दृश्यतेऽतथाभिमानेन स्वावमान-
माशङ्क्य, अहं भगवति कृतात्मनिवेदीति सर्वं मयि भगवदेककर्तृकमिति विमृश्य गदप-
मानमपि भगवतैव कृतमिति भगवत्यपि दोषस्कृत्तौ सदृष्टान्तं समाधानमाहुः ।

चाण्डाली चेद्वाजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता ।

कदाचिदपमाने वा मूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥ २ ॥

अत्र चाण्डालीतिपदं महादोषोपलक्षणपरं, तेन सदोषा या काचन राजपत्नीत्वेन
परिगृहीता जाता राज्ञा च सत्कृता, कदाचित्तस्या अपमानेपि मूलतः स्वरूपात्क्षतिः
हानिः का भवेन्न कापीत्यर्थः । अयं भावः । भगवत्सम्बन्धं विना सर्वेषामन्तःकरणं
स्वभावतो दुष्टमेव । उत्कर्षस्तु भगवत्सम्बन्धकृत् एव, तेन यत्सम्बन्धात्स्वयमुत्कृष्ट इत्य-

भिन्नयते, तत्कृत्वापमानेपि स्वरूपं तु स्वस्य पूर्वं सदोपमेवेति कुतस्तरां दोषावकाश इति । चकारादन्यैरपि राशीत्वेन मानिता पूजिता । दृष्टान्ते एवं ज्ञेयं, सदोपाया अपि चाष्टा-
त्या राजपरिग्रहात् मानिताया अपि कदाचिद्राजकृततिरस्कारे स्वजातीयपतिकृतसंमान-
नतो वरं राजकृततिरस्कार इति, यथा सम्बन्ध्युत्कर्पात्स्वोत्कर्षः । एवं भगवत्कृत्वा-
पमानेपि स्वस्य लाभ एव न हानिरिति भावः ॥ २ ॥

स्वस्यान्तःकरणं स्वयमेव कथं बोधनीयमित्यपेक्षायामाहुः ।

समर्पणादहं पूर्वसुत्तमः किं सदा स्थितः ।

काममाधमता भाव्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥

योहमिदानीमुत्तमत्वाभिमानेनावमतोस्मीति मन्ये स एवाहमात्मसमर्पणात्पूर्वमपि
किं सर्वकालमुत्तम एव स्थित आसम्, मल्युत तद्विपरीत एवासमतो मम पूर्वापेक्षयाऽधमता
का मान्या भविष्यति । यतः पूर्वावस्थामनुस्यूतप पश्चात्तापो भवेदित्यर्थः ॥ ३ ॥

नन्देवं बहुयुः समाधानेपीदानीन्तनावमानवत्फलदशायामप्येवं कुर्याच्चेत्तदानीं कथं
समाहितिरित्यपेक्षायामाहुः ।

सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति ।

आज्ञेव कार्या सततं स्वामिद्रोहोन्यथा भवेत् ॥ ४ ॥

सत्यो यथायौ यः सङ्कल्पो व्रतं तस्माद्विष्णुः सर्वत्र वर्त्तमानः फलदशायामप्य-
न्यथा न करिष्यत्येवेति ज्ञेयम् । तुशब्दो निर्द्वारणे च । स च सङ्कल्पो यथा । ' द्विःशरं
नाभिसन्धते द्विःस्यापयति नाश्रितान् । दिदिदाति न चार्थिभ्यो रामो द्विनैव भाषते ' ।
' सङ्कदेव प्रपन्नो यो यस्तदास्वीति याचते । अपयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्गतं मम ' ।
' फौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यती'त्येवमादिषु ज्ञेयः । येन भगवताहं सर्वतः
पृथगन्य स्वमतने योजितः स कथमग्रे त्यक्ष्यतीति भावः । स्वस्यावश्यकर्त्तव्यमाहुः ।
आज्ञेयेति । सततं निरन्तरमाचार्यद्वारा या आज्ञा सैव कार्या न तु कदाचिदप्यनास्त-
मन्यमनसिदं वा । अन्यथा एवमकरणे स्वामिद्रोह एव भवेत् ॥ ४ ॥

नन्वाज्ञातिरिक्तकार्यमात्रकरणे प्राप्ते चिकीर्षितकार्यस्य कथं सम्यचिरित्याहुः ।

सेवकस्य तु धर्मोयं स्वामी स्वस्य करिष्यति ।

गर्भनिर्ग्रेदिमकल्प्यायमेव धर्मो यन् स्वामी प्रशरं सर्वभेदिकाष्टुष्पिकं स्वस्य
गर्भायपत्रस्य करीष्यतीत्यर्थः । एवमनुमन्द्धानेन स्पेयमिति मारः ॥ ५ ॥

अत्र विश्वासार्यपाचार्याः स्वानुभवमुद्गावपन्त्याज्ञा पूर्वमित्यारभ्य श्लोकद्वयेन ।

आज्ञा पूर्वं तु या जाता गङ्गासागरसङ्गमे ।

यापि पश्चान्मधुवने न कृतं तद्वयं मया ॥ ६ ॥

देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकगोचरः ।

पश्चात्तापः कथं तत्र सेवकोहं न चान्यथा ।

लौकिकप्रभुवत्कृष्णो न द्रष्टव्यः कदाचन ॥ ७ ॥

आज्ञापूर्वमिति । मां प्रति पूर्वं प्रथममाज्ञा देशपरित्यागविषयिणी गङ्गासागर-
सङ्गमे जाता । यापि पुनरन्या देहपरित्यागविषयिणी मधुवने मथुरायां जाता तदाज्ञा-
द्वयं मया न कृतमेव । तृतीया या लोकगोचरा लोकविषयिणी लोकादुद्धरस्वेत्येवंरूपा सा
कृतेति शेषः ।

तत्राज्ञाद्वयमङ्गरूपेणैव सति कथं मम पश्चात्तापो, यन्मया न कृतमित्येवं रूपः, स न
कथमपि सङ्गच्छत इति । अकरणे हेतुः, सेवकोहमिति । सेवकस्य सर्वस्वनिवेदिनो या
काचन कृतिः सा भगवदिच्छयैवेति निश्चयात् । न चान्यथा अन्यसदृशो नास्पीत्यर्थः ।

ननु लौकिकप्रभूणामिवाज्ञाभङ्गस्यादोषत्वे भगवतोपि तथात्वापत्तिरित्यत आहुः ।
लौकिकप्रभुवदिति । कदाचिदासुरव्यामोहार्थं लोकवदाचरणेपि लोकवद्भगवान्न कदा-
चिदपि ज्ञेय इत्यर्थः । लोकवदाचरणं तु रामायणमौसलादिषु प्रसिद्धम् ॥ ७ ॥

कस्मिन्नप्यंशे चिन्ता न कार्येत्याहुः ।

सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतार्थोसि सुखीभव ।

प्रौढापि दुहिता यद्वत्स्नेहात्न प्रेष्यते वरे ॥ ८ ॥

तथा देहे न कर्त्तव्यं वरस्तुष्यति नान्यथा ।

लोकवचेस्थितिर्मे स्यात्किं स्यादिति विचारय ॥ ९ ॥

सर्वं लौकिकालौकिकसाधारणं स्वीयं भक्त्या स्नेहपूर्वकं समर्पितमेवास्ति, अतः
कृतार्थोसि कृतकृत्योसि सुखी भव, सुखैर्नैवं वर्त्तस्य, न मिथ्या चिन्तयेत्पर्यः । आज्ञास्या-
दिना भगवदर्थे मियारसदं स्वशरीरमनुपयुञ्जानं प्रति सदृष्टान्तं दोषमाहुः । प्रौढापिति ।
प्रौढा वृद्धा, अपि शब्दादप्रौढापि दुहिता यदा स्नेहवशाद्वरे तद्दर्शने न प्रेष्यते न याप्यते
तदा तत्त्वार्थी वरस्तां चिन्ता प्रकारान्तरेण न तुष्टो भवतीति, यद्यथास्ति तथा
नियेदिते देहेऽप्यतिस्नेहवशादनुपयोगो भगवदसन्तोषकारक इत्यर्थः । लोकवदिति ।

साधारणलोकत्रन्मे यदि स्थितिः स्यात्तदेदानीं तनावस्थापेक्षया तदधिकं लोके वेदे च किं स्यात् किमपि, प्रत्युत सर्वनाश एव भवेदित्येवं त्वमेव विचारय, इदमुपपन्नं न वेति ।

ननु सर्वथा शरीराद्यशक्तौ भजनासम्भवे कथं निस्तार इत्यत आहुः ॥

अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा गाः कथञ्चन ॥ १० ॥

सर्वप्रकारेण कृत्यऽसाध्यैर्धे हरिरेवास्ति मम शरणमिति बुद्धिमवलम्बस्व । अस्मि-
न्नर्थे कथमपि मोहं वैचित्यं मा गाः, मा प्रामुहि ॥ १० ॥
उपसंहरन्ति ।

इति श्रीकृष्णदासस्य बल्लभस्य हितं वचः ।

चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्तता व्रजेत् ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

श्रीकृष्णे दास्यं गतस्य बल्लभस्य, श्रीकृष्णदासस्येति जात्यभिप्रायेणैकवचनं वा ।
श्रीकृष्णदासस्य चित्तं प्रति हितमभीष्टसम्पादकं बल्लभस्येदमभिहितं वचो ज्ञेयम् । कथं
तदित्यत आहुः, यदाकर्ण्येति । यद्बचः श्रुत्वा भक्तो नैश्चिन्त्यं प्रामुयादिति ॥ ११ ॥

इति * श्रीविद्वत्श्वरात्मजश्रीरघुनाथविरचितमन्तःकरणप्रबोधविचरणं
संपूर्णम् ।

* केरबिडैलकेन श्रीरघुचरणात् शिरालेविभिडिबिर्न, परमगुरु श्रीरघुनाथाभिधानमुपलब्धेरन
श्रीरघुचरणातिविनिर्दिष्टायाश्च इतिरिच श्रीरघुनाथामेरेति निर्धीयत ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमिदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीवल्लभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

श्रीमन्महानुभावश्रीहरिरायचरणविरचितविवृतिसमेतः ।

अथ श्रीवल्लभाचार्याः कृष्णेनातिदयालुना । निःसाधनजनोद्धृत्यै पुष्टिप्रकटनेच्छुना ॥
स्वास्यरूपाः स्वतस्तेन प्रभुणा प्रकटीकृताः । जीवोद्धाराय विवृतिं चक्रुर्भागवते मुदा ॥
तथा स्वतन्त्रभजनप्रकारस्योपदेशनम् । ततश्च भगवान्मत्वा स्वमार्गोद्घातनं हि तैः ॥
आचार्यविप्रयोगं चासहमानोखिलेश्वरः । आज्ञाद्वयमदाहेहदेशत्यागैकबोधिकम् ॥
ततः स्वभौद्विशतः करुणावशतोपि च । तद्वयोल्लङ्घनं चक्रुः पश्चात्तापस्ततोऽभवत् ॥
दोषस्फूर्त्या हरौ सङ्गविलम्बाच्यागजाद्भयात् । अङ्गीकृतिगतेश्चापि धर्मत्यागाच्च दुःसहः ॥
वालवत्पूर्वमाज्ञप्तः पश्चाच्चेति यदब्रवीन् । मां तेनास्थिरवाक्त्वं हि हरौ दोषस्तदास्फुरत् ॥
ततः समादधुश्चित्तं वचनैः स्फूर्तिमागतैः ।

अन्तःकरण मद्वाक्यं सावधानतया शृणु ।

कृष्णात् परं नास्ति दैवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ॥ १ ॥

अन्तःकरणपदतो वहिरज्ञानबोधनम् ॥

दोषसम्बन्धतश्चित्ते*स्वभिन्नत्वं हि मन्वते । आज्ञोल्लङ्घनतो दोषो भगवद्दोषभावनात् ॥
अत एव तदात्मीयं कर्तुमत्र समाहतिः । अन्यथा भौद्विशदर्थे तु सर्वभावाच्च्युतिर्भवेत् ॥
मद्वाक्यमिति वाक्येषु स्वसम्बन्धो निरूपितः । निर्दोषभगवद्भावबोधकत्वाच्च सर्वथा ॥
अत एव समाप्तो हि पदयोरेत्र बोधितः । वाक्यमित्येकवचनं सर्वैरकार्यबोधनात् ॥
स्वभावकस्य दुरुद्धत्वाद्भावभौद्वस्य चेतसः । अर्थानवगमस्तस्मात्सावधानत्वबोधनम् ॥
श्रवणोक्त्या सतात्पर्यमर्यावगमनं मतम् । श्रवणेनैव हि स्वीयविचारान्तरवारणम् ॥
एतदश्रवणे दोषोपीति विध्यवतारणम् । पश्चात्तापो द्विधा जातः प्रभुदोषसमागतेः ॥
आज्ञारूपस्वधर्मस्य परित्यागात्स्वदोषवः । तत्र तु प्रथमं दोषः प्रभौ नास्तीति कथ्यते ॥
तदारोपणतश्चित्ते भ्रान्तत्वपि चोच्यते । न हि कृष्णे सदानन्दे दोषसम्भावनोद्भवः ॥
सच्छब्देन यतस्तत्र दोषाभावश्च रूप्यते । सर्वस्यैव तदात्मत्वाच्च परं विद्यते ततः ॥

* 'स्वस्मिन् तद्यम्' पाठः ।

अतो वैषम्यनैर्घृण्ये अपि दोषो न कर्तारि । नास्तीत्युक्त्या तदन्यस्य सत्ताभावो विबोध्यते ॥
 दैवशब्देन पूज्यत्वं सर्वेषां ज्ञापितं हरौ । तस्यैव च परत्वेन सर्वोत्कृष्टत्वबोधनम् ॥
 जगत्पूज्ये भगवति दोषसत्ता कथं भवेत् । अन्येषामपि पूज्यत्वं तद्विभूतित्वतोपि हि ॥
 भृगवे हरिणा स्वस्य दोषाभावो विबोधितः । निर्दोषपूर्णगुणता सर्वत्रैव निरूपिता ॥
 सर्वेषां भाग्यरूपत्वं दैवशब्देन चोदितम् । यथा भाग्यं विना सर्वसाधनं विफलं मतम् ॥
 तथा तत्प्रतिकूल्ये न देवानां फलदातृता । अत एवास्पदाचार्यैर्ग्रन्थे सेवाफलाभिधे ॥
 तदान्यदेवसेवापि व्यर्थेति विनिरूपितम् । प्रायश्चित्तानि चीर्णाग्नीत्यादिवाक्यानि सन्ति हि ॥
 ससम्बन्धेन सर्वेषां फलदे दोषवारके । स्वरूपतोपि निर्दोषे कथं दोषनिरूपणम् ॥
 ननु मुख्यवतारे तु क्रोधादि दृश्यते हरौ । दैत्यमारणतो नन्तपुत्रतीनां परिग्रहात् ॥
 क्रोधोपि देवस्येत्यादिवाक्यं च खलु दृश्यते । इति चेन्न हरौ दोषः प्रतीत्या न हि वस्तुतः ॥
 निचार्यमाणे क्रोधादि हितं पर्यवसानतः । मुक्तिदानान्निजानन्ददानाच्चदधिकारतः ॥
 दोषा एव न जीवैस्तु प्रयुक्तास्तं स्पृशन्त्यपि । अभिचारा वैष्णववदतस्तद्दोषवर्जितम् ॥
 एवं सतीदो नाये दोषारोपणतः स्वतः । पूर्वं जातोपि चोत्कृषो नश्येत्तदपमानतः ॥
 स्वामिसम्बन्धराहित्याद्भवेत्तु महती क्षतिः । इति चेत्तत्समाधानमग्निश्लोकरूपितम् ॥

चाण्डाली चेद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता ।

कदाचिदपमानेपि मूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥ २ ॥

संभावितस्य चास्तीर्त्तरिति गीतोक्तवाक्यतः । उत्कृष्टस्य पुरा पश्चादपकर्षे क्षतिर्भवेत् ॥
 पूर्वं स्वरूपे दृष्टान्तस्तथा हीनो निरूपितः । तादृशस्य तथोत्कर्षे मूलं तु भगवान्मतः ॥
 शुद्धिर्मातृत्वौ नैव जीवोत्कर्षो नियायकः । भक्तिर्हंसे तथा चोक्तं प्रभुभिर्विद्वलेश्वरैः ॥
 पूर्वं जीवगतोत्कर्षोऽप्यप्रयोजक इत्यपि । मूलतस्त्वपमाने तु न हीनस्य क्षतिर्भवेत् ॥
 अपमानजदुःखं तु क्रियते स्वविचारतः । दास्यं स्पर मनः स्वीयं दासानां नापमाननम् ॥
 चेदित्यनेन दौर्लभ्यमङ्गीकारे निरूपितम् । जातं यद्ग्राजपत्नीत्वं तन्न याति कथञ्चन ॥
 अन्येषां सा न दुःखार्थवैर्क्लृप्तया घञान्वितेः । न वा तदुपभोगोऽन्यैः पश्चात्कर्तुं हि शक्यते ॥
 अपमाने रिग्न्वस्तु निराहातुभवार्थकः । षड्भिः संवेदने पश्चाद्दैन्यमाचमसायकः ॥
 तदनन्ताप्यनेपि मातृत्वमनयो धुम् । मानयन्ति यतस्त्रां हि नापरुषस्ततो मतः ॥
 कदाचिदित्यनेनायं नित्यता नारचानने । मनःपूर्वकृतिरनेन नित्यताङ्गीकृतौ हरेः ॥
 नापमाने यत्नमत्र हरेरित्था न तादृशी । त्रिंशत्तयं दण्डनार्थं वा ब्रूयते न निजेच्छया ॥
 इन्द्रापूर्वकृतिरे हि मनेदेव हि नित्यता । दण्डोऽप्यनुग्रहः मोक्षः सर्वत्रैवात एव हि ॥
 अपि शब्देन तन्मापि मानताम्यं निरूपितम् । एवं वार्येषां शक्तिषा दृष्टान्तेन च बोधनम् ॥
 क्रियो दृष्टा याम्पान्कृतवोधस्य निरूपयति ।

समपर्णादहं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थितः ।

का ममाधमता भाव्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥

अहं समपर्णात्पूर्वमुत्तमः किं स्थितो मनः॥

यतो दोषा निवृत्तास्तु सर्वेषां तत्समर्पणात् । सदेत्यनेन हृदये तदावेशात्कचित्कचित् ॥
जाताप्युत्तमता नैव निरन्तरमभून्मयि । यया श्रावणशुक्लैकादश्यां कृष्णे पुरःस्थिते ॥
साक्षात्समर्पणे सर्वोत्तमत्वं न तथा पुरा । नन्वास्यरूपाचार्याणां कथनं नैव युज्यते
ईदृशं कृष्णरूपत्वात्सर्वस्योत्तमता यतः । इति चेन्न रसात्मत्वात्तत्स्वरूपं च तत्तथा ॥
यया भगवतो लीलारसानुभवसिद्धये । मानिनीषु तया रूपं महं तादृग्भवोपि हि ॥
तथावतारे भक्त्याख्यरसानुभवहेतुकम् । रूपं तथा वचश्चापि स्वाचार्यचरणोदितम् ॥
अतो रसात्मके रूपे न कार्यः संशयस्तथा । यतो रसस्वरूपं हि यत्र यादृक् तथैव तत् ॥
किञ्चाधुना चाधमता का वा भाव्या मम त्वया । यतो धमत्वतश्चित्पश्चात्तापो भवेच्च ॥
ननु सत्यं तथाप्येव कृष्णः सर्वोत्तमः स्वतः । कर्तुं चापि बयाऽकर्तुमन्यया कर्तुमीश्वरः ॥
अतः कदाचिद्वरणं कुर्याच्चिदन्यथा तदा । का गतिः कुत्र गच्छामि गत्वा बान्धवं कमाश्रये ॥
इयं चिन्ता न कर्तव्या—

सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति ।

आज्ञैव कार्या सततं स्वामिद्रोहोन्यथा भवेत् ॥ ४ ॥

सत्यसङ्कल्पतो हरिः । स्वाङ्गीकृतिं कृपापूर्णां न कुर्यादन्यथा क्वचित् ॥

केषां सत्या कृतिः केषां वाक् सत्या न विचारितम् । विचारितं हरेः सत्यमतस्तुकथनेन्यथा ॥
कदाचिद्वासदोषेण नान्यथा तद्विचारितम् । अतो वचःश्रुतौ नैवं विधेयं भयमन्यथा ॥
विष्णुः सर्वत्र सत्त्वेन रक्षकः कथमन्यथा । करिष्यति यतो रक्षा साधारण्या कृतिः प्रभोः ॥
तुशब्देन न भक्तेषु क्वचिदप्यन्यथा कृतिः । करणं वाप्यकरणं सुखायौस्तु विदुष्ये ॥
नन्वेवं चेत्स्वतन्त्रत्वं किं दासानां न बाधकम् । स्वतन्त्रा गतचिन्तास्तु कुर्युराज्ञाविशेषनम् ॥
तथासति महान् दोषस्तदर्थमिह चोच्यते । आज्ञैव कार्या दासेन न प्रश्नो न विचारणम् ॥
एवकारेण धर्माणामाज्ञात्वेनैव वै कृतिः । कार्यत्वावश्यकत्वार्यप्रत्ययान्तपदोक्तितः ॥
सेवकस्तापकुर्वन् वै मत्यवायी हि जायते । निरन्तरं तत्कृतिस्तु स्वधर्मत्वेन बोधिता ॥
स्वधर्मो यादृशस्तस्याऽकृतौ दोषोपि तादृशः । बाधपक्षेधर्मस्याऽकरणे वाङ्निरूपितः
नरकादिः, स्वस्वात्मधर्मस्याकरणे हरेः । स्वामिद्रोहो महान् दोषः स्वरूपेण विरोधतः ॥
आज्ञाबद्धो नरेन्द्राणामिति लौकिकवाच्यतः ।

सेवकस्य तु धर्मोयं स्वामी स्वस्य करिष्यति ।

आज्ञा पूर्वं तु या जाता गङ्गासागरसङ्गमे ॥ ५ ॥

यापि पश्चान्मधुवने न कृतं तद्वयं मया ।

देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकगोचरः ॥ ६ ॥

सेवकस्य हरेः सेवां कुर्वतो मार्गवर्तिनः ॥

धर्मोयमेव नान्योस्ति यदाज्ञाकरणं प्रभोः । तुशब्देनान्यथा धर्मः पुष्टिस्वेषु विलोक्यते,
तदाज्ञालोपमानादि तद्दरेर्धर्मेशनात् । तथैवात्रापि विज्ञेयं न, धर्मोपमितीरितम् ॥

अत एवाहुनेनोक्तं करिष्ये वचनं तव । न चायमीदृशो धर्मः सन्दिग्धफलसाधकः ॥

यत आज्ञाभिर्धर्मं हरिः स्वीयं करिष्यति । 'अहं त्वा सर्वपापेभ्यः' इत्युक्तं हरिणा यतः ॥

अन्ये सर्वेपि ये धर्मास्ते विभूतिवराः कृताः । फलदानं विभूतिभ्यस्तेषु सर्वत्र निश्चितम् ॥

ईदृग् धर्मपरित्यागं स्वप्निद्वाहुर्मनः प्रति । पश्चात्तापोप्यतो योग्यः सर्वथेति निरूपितम् ॥

तदेवाहुर्निजाचार्या मद्यभाज्ञात्रयं हरिः * अदात्, तत्र स्थलं पूर्वाज्ञायां च तन्निरूपितम् ॥

यत्र देहपरित्यागः कर्तव्य इति सोऽब्रवीत् । तत्र धीजं तु सान्निध्याद्वेद्मैर्वात्प्रकृत्य हि ॥

साक्षात्तद्भावसम्बन्धो विना मार्गोपदेशनम् । ततः स्वरूपमाकट्यं पुष्टिमार्गस्थितप्रभोः ॥

*ज्ञानं च नाभिलषितं गूढभावस्य वै हरेः । सर्वत्र सर्वजीवानां *तेनैव प्रभुरुक्तवान् ॥

ततः प्राकृतवल्कल्या गार्हस्थ्य्यादौ विमोहनम् । सम्पाद्य स्वीयसान्निध्यं भक्तानामेव कारितम् ॥

उपदेशनमारण्यमाचार्यः पुष्टिमार्गगम् । ततो मधुवने सर्वा गूढलीला प्रकाशिता ॥

उपदेशेन भक्तेभ्योऽनमीष्टं तदपि प्रभोः । लीलायास्त्वतः स्वस्य तद्वारिव प्रकाशनात् ॥

तद्वयं न कृतं कृष्णाऽऽज्ञाया रसविशेषतः । श्रीमहागवतगूढार्थमकटीकरणात्तथा ॥

लीलास्यन्दगासक्तेर्न भयं प्रीक्षितो रतेः । तुशब्देनाधुना नैव तादृगाज्ञां ददाति हि ॥

स्वास्थ्यवारयेन संन्यासे कुरुते भावरातनम् । 'स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यं' इत्यतोऽप्रतप्रभोर्वचः ॥

स्यलं च प्रथमाज्ञायाः स्वतंत्रयोगनबोधकम् । गङ्गायाः सागरेणात्र यथा योगस्तथा मया ॥

एषाभायेन सम्बन्ध इति स्वामिन्मन्योमनम् । पथे द्वितीये यः प्रोक्तोऽपिशब्दस्तेन बोधितम् ॥

एतदाज्ञानमपि स्वमन्वन्मन्योमनम् । पश्चात्पदेनैतदाज्ञा विलम्बेन समुद्भवा ॥

स्यलं मधुवने प्रोक्तं दुष्टमन्वन्मनस्तथा । तत्र नैर्बिर्धे कार्यं कार्यमित्याशयो हरेः ॥

तत्रप्रदानाद्य विनाणायनः प्रोक्तैः दुष्टता । एतद्वयं तु न कृतं तृतीयोऽर्थात्कृतो मतः ॥

• अज्ञानं च पूर्वाज्ञायां तत्र निरूपितम् । इति पाठः ।

• एतद्वयं मधुवने मन्वन्मनस्तथा इति पाठः ।

• एषं देहपरित्यागम् ।

इति पाठः ।

त्यागो लोकैकविषयो नामदानाद्विवर्जनात् । सेवाप्रदर्शनाभावात् सहनादुःखदस्य च ॥
नन्वेवं धर्मगमने पश्चात्तापस्तु संभवेत् । इति चेन्न; यतः सेवाकरणात्सेवकोस्म्यहम् ॥

पश्चात्तापः कथं तत्र सेवकोहं न चान्यथा ।

लौकिकप्रभुवत्कृष्णो न द्रष्टव्यः कदाचन ॥ ७ ॥

सेवा तु स्वाम्यभिहितकरणेन भवेत्पुनः । स्वामिनैव यदुक्तं मे श्रीभागवतवर्णनम् ॥
पुष्टिपार्श्वप्रकटनं तदेव क्रियते मया । तदुत्तरं चेत्स्थास्यामि तदा दोषो भविष्यति ॥
न चाज्ञाप्राप्तसेवायाः करणे धर्मतश्च्युतिः । सेवाकृतेराज्ञयापि स्थितेरन्यविवर्जनात् ॥
तदा केन प्रकारेण पश्चात्तापो भवेन्नम । ननु प्रभूणां लोके तु दृष्टा सेवाकृतावपि }
परित्यागकृतिः स्वीयोत्तराज्ञापरिपालने । अत्रापि चैतथाभावे पश्चात्तापस्तु सर्वथा }
इति चेन्न हरिः कृष्णो द्रष्टव्यो लौकिकेशवत् । स भावाज्जो हरिर्भावेषेत्ता स क्षणिको हरिः
न तथा, स तु दोषादयो हरिर्दोषविवर्जितः । सोऽनित्यस्वीकृतिः कृष्णो नित्याङ्गीकरणो मतः ॥
स दुःखरूपः कृष्णस्तु पूर्णानन्दो निरूपितः । सोऽल्पदः पूर्णपरमानन्दसन्दोद्दो हरिः ॥
कदाचनेतिशब्देन सोऽस्थिरः स्थिरता हरेः । अतस्त्यागभयाऽभावादुतापो निवारितः ॥

सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतार्थोऽसि सुखी भव ।

किञ्च, सर्वं लौकिकं हि वैदिकं च समर्पितम् । अहन्ताममते चापि त्वया तत्र समर्पिते ॥
अतः कर्तव्यताऽभावात् कृतार्थत्वमभूत्तव । किमर्थं कुरुषे दुःखं किं त्वास्ति सुखी भव ॥
भ्रमादेवाभवदुःखं त्यजाश्वितिः प्रमाशयः । सेवानशादगमने नातोपोऽलौकिकप्रभोः ॥

प्रौढापि दुहिता यद्भस्नेहान्न प्रेष्यते वरे ॥ ८ ॥

तथा देहे न कर्तव्यं वस्तुष्यति नान्यथा ।

सेवाप्रियस्य करुणाकरस्य मृदुचेतसः । देहाध्यासादगमने स्वसन्तोषो भवेत्प्रभोः ॥
अतो विदधते चित्तसमागानं निर्दर्शनात् । देहे न सत्ता स्थाप्या हि यथा दुहितरि स्वतः ॥
जामात्रये पोषणं तु हर्षयेत् तद्दत्तं हि । अयोग्यतायां तच्चिन्ता कर्तव्या रक्षणादिषु ॥
प्रौढा चेत्सकला चिन्ता तस्यैवेति विनुध्याताम् । अतो न देहाध्यासेन देहाद्यभरणं हरीं
उचितं तद्भवन्नेहात्स न तुष्येयतो वरः प्रत्यग्रभोक्ता, नाऽनातरसस्यायोग्यवस्तुनः ॥
अतः स तु कथं तुष्येदपेक्षायामनर्पणात् । तदाशयपरितानमात्राच्चिदर्प्यते स्वतः ॥
तदा विशेषसन्तोषस्त्वाज्ञायां मध्यमः स्मृतः । आज्ञायामपि चेद्भो देहादेस्तोषणं कथम् ॥
यदर्थं सकलापेसा तदभावेऽखिलं दृश्या ।

लोकवञ्चेत्स्थितिर्मे स्यात्किं स्यादिति विचारय ॥ ९ ॥

अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा गाः कथञ्चन ॥ १० ॥

ननु देहादिलोभस्तु लोकोत्पन्नस्य जायते ॥
 स्वानभिषेवकथने मानोपि भवति मिथे । मदीपि पियसौभाग्यात्स्वासाधारण्यबोधकः ॥
 जायते दोषमात्रं यथौ मौद्विघ्नस्तपुनः । अतः किञ्चिन्नमिति चेन्नैवं चित्तोचितं मयि ॥
 अहं तदास्वरूपोऽसि भक्त्यात्मा वह्निरूपवृक् । निर्दुष्टः केवलानन्दकरपादादिसङ्गतः ॥
 कृष्णापरसुधासारः परमानन्दरूपवान् । भक्तिदाता समस्तानां स्वीयसान्निध्यमात्रतः ॥
 श्रीकृष्णरसमावात्मा ब्रजस्त्रीहृदयस्थितः । लीलाशतसमाक्रान्तसर्वाङ्गो विस्मृताखिलः ॥
 हृदयस्वामिसहितो ह्यविर्भूतस्तदाज्ञया । एतादृशो मयापि स्याद्लोकवञ्चेत्स्थितिर्मेनः ॥
 इति किं स्यादिति पुनः स्वयं हृद्येव चिन्तय । तदास्पस्य स्थितौ चैवं प्रभोरपि तथा स्थितिः ॥
 इत्यत्रानं न तद्युक्तं इरंरानन्दरूपिणः । अवाच्यत्वादेवमुक्तं स्वयमेव विचारय ॥
 ननु जातेऽपराधे तु किं विषेयप्रशक्तितः । अज्ञात्वा वायवा ज्ञात्वा यत्कृतं नाकृतं हि तद् ॥
 अतः कथं सोनुतापो हृदयात्तु निवर्तते । इतिचेन्न हरिः सर्वदुःखहर्ता ह्युपैसते ॥
 अज्ञान्ये निमग्नानां स्वयं सर्वत्र सायकः । यतो गजेन्द्रस्याश्रयं स्वयमाविर्बभूव ह ॥
 कार्यं च कृतवान् सर्वमतो हरिपदं यतः । एतेन सायनाभावे दैन्यभावोद्भवे पुनः ॥
 निःसावनकलात्मसौ प्रादुर्भवति निश्चितम् । एवकारेण नान्येषां निःसावनफलात्मता ॥
 न वा कृपाशुना पूर्णानन्दभावाद्द्रसास्थितेः । अस्तीति पदतः स्वाधे प्रादुर्भूतो निरुपितः ॥
 अनो मोहं स्वयैरूपं मा प्रामुहि मनो मम । एवं स्वान्तःसमाधानं विधाय स्वसदुक्तिभिः ॥

इति श्रीकृष्णदासस्य वल्लभस्य हितं वचः ।

चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः समाप्तः ।

सन्त्याय स्वस्य चैश्विन्यं स्वोयान् प्रति वदन्ति हि । एवं प्रकारकं वाच्यं हितं फलदाशात् हि ॥
 स्वनिर्घां प्रति यत्रोक्तं तदाकर्ण्य भजन् हरिम् । स्वदोषैर्व्यपत्तित्यागी प्रभुरित्यबोधतः ॥
 परिणाममयाभावात्तनो निश्चिन्तनां व्रजेत् । नन्वेवं कथनादेव नैश्विन्यं तु कथं भवेत् ॥
 स्वात्मतेरभावे तु वाद्याप्राद्य हि सिध्यति । इति चेदुच्यते स्वीयान्तमाधातुं स्वदासता ॥
 आविर्भूतस्वरूपं शोक्तानुभवयोगने । अनुभूयैतदखिलं मयात्र विनिरूपितम् ॥
 नात्र कार्यादविश्वासो मारुतिः सफलादिभिः । ननु दासत्वकृष्णत्वं विकल्पे भवतः कथम् ॥
 किं वा विषय कारयं तथातं स्वस्य कथ्यते । मद्राष्ट्रपत्रत्रय कृष्णत्वं चोपचारिकम् ॥

अथवा भाववशतः स्वस्वरूपस्य विस्मृतिः । विरुद्धधर्मता वापि ब्रह्मवत्तत्र रूप्यते ॥
यद्वा व्यामोहसिध्दर्थमेवं रूपनिरूपणम् । एवं हि संशये कार्या सद्भिरेवं समाहितः ॥
यथा रसात्मनो रूपं हरेर्यत्र यथाविधम् । वचः क्रियापि सर्वैवानुरूपा यत्र यादृशी ॥
तत्र तादृग्विधं रूपमुच्यते न प्रदर्शनम् । अन्यथा न रसात्मत्वं स्याद्बोद्धृत्वं रसज्ञवत् ॥
लोकेपि यत्र नाख्यादौ प्रादुर्भवतिचेद्रसः । स्त्रीवेशादिह तत्रैवमुच्यते सैव वर्तते ॥
एवं हि भगवान् कृष्णो रसात्मा यत्र यादृशः । तद्रसानुभवार्थं हि विशिष्टस्तत्र तादृशः ॥
रसात्मत्वात्तदास्यं च मन्तव्यं तादृशं पुनः । अतो दास्यरसार्याय प्रादुर्भूतं तदात्मना ॥
भक्त्यात्मकं मुखं तत्र रूपमेव हि तादृशम् । वचोपि तादृशं तत्र सत्यमेव न चान्यथा ॥
यथा वचो हरेः स्वीयदैव्यभावनिरूपकम् । मानापनोदसमयेऽस्मात्प्रभोस्तद्रसात्मनः ॥
तथाचार्येषु वाक्यानि नात्र कश्चन संशयः । बह्वृभस्येति नामोक्त्या विश्वासस्थानमुच्यते ॥
हरेः स्वस्मिस्तथा नास्ति नित्या प्रीतिर्निरूपिता । ईदृक्स्वरूपविश्वासे नैश्चिन्त्यं निश्चितं मया ॥
भाग्यभाजां हि विश्वासो भवेच्छ्रीवल्लभप्रभौ । यथा निवेदने चिन्ता नवरत्ने निवारिता ॥
एवमत्र फले चिन्ता स्वकीयानां समुद्धृता । संयोगमानविग्रहाभिधभावत्रयं स्वतः ॥
अनुभूतं तु संयोगः सेवया त्यागतोऽपरः । आज्ञाकरणतो मानभावोत्र सफलीकृतः ॥
स्वरूपस्फूर्तितः पश्चात्पश्चात्तापो निवारितः । इति श्रीवल्लभाचार्यपदाम्बुहरेणुषु—
सक्तचित्तस्य विट्टतिर्हरिदासस्य पूर्णताम् । अगमत्तेन ते स्वीयं दृष्टं कुर्वन्तु मां सदा ॥
अवग्रमनवद्यं वा विचारयतु मे प्रभुः । यत्प्रसादिदं सर्वं पूर्णतां याति सर्वथा ॥
सन्तोपि कृपया युक्तं मदीयं मूर्खजल्पितम् । श्रीपदाचार्यसम्बन्धात्पश्यन्तु परमादृताः १५१

इति श्रीहरिदासोक्तान्तःकरणप्रबोधविट्टतिः

समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवृद्धभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीबलुभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

श्रीश्यामलात्मजश्रीब्रजराजकृतविवरणम् ।

नत्वा स्वाचार्यपादाब्जं सर्वाभीष्टप्रदायकम् ।

तदुक्तबोधवाक्यानि व्याख्यास्ये बोधसिद्धये ॥ १ ॥

* (अथ) श्रीमदाचार्यचरणाः (स्वीयान् मति नवरत्ने 'चिन्ता' कापि न कार्या। इत्याह्लाप्य तस्या अन्तःकरणवर्मेत्वादन्तःकरणस्य च स्वभावचञ्चलत्वाद्व्याधानादिसंपत्ते पूर्वोक्ताभङ्गसम्भवान्निवेदनं कृतमप्यकृतं स्यादिति तदभाववाय प्रमेयवलेन यथा भगवान् भक्तान्तःकरणसम्बन्धी सन् फलप्रकरणे मदपाननिवारणं कृतवान्स्तथात्र) स्वीयान्तःकरणबोधार्थं (तदभिमुखीकृत्य) समौढिस्वस्वरूपज्ञापनपूर्वकमन्तःकरणप्रबोधं निरूपयन्त्येकादशश्लोकेकादशोन्द्रियबोधरत्नेन । अन्तःकरणेति ।

अन्तःकरणं महाक्यं सावधानतया शृणु ।

कृष्णात्परं नास्ति देवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ॥ १ ॥

हे अन्तःकरण ? मदीयानामिति शेषः (समाप्तौ 'भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेदित्युपसंहाराद्बोधः) महाक्यं सावधानतया सावधानीभूय शृणु शृणुष्वेत्यर्थः । स्वचार्यवत्त्वेनाज्ञोक्ता । श्रवणे सावधानत्वोक्तिः श्रवणानन्तरं तथाकरणार्थम् । अन्तःकरणस्यैकवचनं स्वमार्गे सर्वेषामेकरूपत्वज्ञापनाय जात्यभिप्रायेण । (अत्र सर्वे प्राञ्जः स्वान्तःकरणेषु बोधनीयत्वेनाज्ञोचक्रुः । तदपि श्रीबलुभाष्टके रूपद्वयेनावतारबोधनात्संज्ञोक्तमे 'स्वास्ये प्रादुर्भूतं चकारेत्युक्तेश्च, मुखान्पवनानामिभायेण सङ्गतमेव, एवं स्वीयानामन्तःकरणं सम्मुखीकृत्य बोधवाक्यमेवाहुः । कृष्णात्परमिति । कृष्णात् 'कृषिर्भूसाधक' इत्यस्य भावानन्दरत्नकृतया विवरणेन व्रजवत्कृष्णानां भावात्मकात् (पाण्डुराद्ये देवं देवानां क्रोडाहृतां समूहो वा, 'देवं दिष्टं भागधेयं भाग्यमि'तिक्रोशा-शामां भाग्यरूपं वा । नास्ति इतरं) नास्तीत्यर्थः । ननु किं स्तुतिरन्वेषमित्याशङ्क्यापामाहुः, यस्तुन इति । ततोऽन्तःकरणं वास्तव्यं विदोषणमाहुः—दोषवर्जितमिति । दोषवर्जितं रहितमित्यर्थः । (तथा चेदं तदाम्बवन्ते धीनम् । किञ्च,) कृष्णपदात् सदानन्द

कस्तेन यथा गोपिकार्थं कोटिकन्दर्पलावण्यं प्रकटीकृत्य प्रकटस्तथा सर्वत्रापि तदर्थं कटो भविष्यतीति ज्ञापितम् । तेनान्यत्र श्रीडारूपत्वं नास्त्येवेति जीवानामन्यत्र नायक-भावेन भजनं दोषरूपमेवेति भावो दोषवर्जितमित्यनेन ज्ञापितः । अत एव 'वीर-योपिता'मित्यत्र 'व्रजनितस्त्रिनी'वाक्यव्याख्याने श्रीमदाचार्यैर्न हि कृष्णादन्य एवं संम्बोधनमर्हतीति निरूपितम् । आद्य श्रीमहिषीभिरपि 'त्वक्स्मश्रुरोमे'तिपद्येनान्यत्र कान्तभावस्य दोषरूपता निरूपिता । (तथा च स्वक्रीडानुरोधेन स्वीयभाग्यरूपतया च स्वयमेवास्माकं करिष्यतीति निश्चित्य चिन्ता न कार्येत्यर्थः ।)

(ननु सत्यमेवं तथापि भगवतो ब्रह्मश्रुत्यादिदुरापचरणरेणुत्वे स्वतुच्छत्वे च स्फुरिते सोत्पद्येतैवेति कथं तन्निष्ठत्तिरित्याकाङ्क्षाया तन्निष्ठत्वर्थमेवं) दोषरहितस्वरूपं विचार्य तत्र मानापेक्षादिदोषराहित्येनाज्ञेयं कार्यंति साद्वैस्त्रिभिर्वदन्तः प्रथमं (तुच्छत्वस्फूर्त्तैरकिञ्चित्करत्वाय निदर्शनमाहुः,) चाण्डाली चेदिति ।

चाण्डाली चेद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता ।

कदाचिदपमाने वा मूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥ २ ॥

चाण्डाली चेद्राजपत्नी जाता मानिता सती राजपत्नी च जाता । चकारेण स्वस्यापि तथाभिमानोत्पत्तिर्जातेति ज्ञाप्यते । (तदा) तादृश्याः कदाचिदपमाने वा मूलतो राजपत्नीत्वतः का क्षतिर्भवेत् ? न कापीत्यर्थः । माने कारणं राजपत्नीत्वं न तु चाण्डालीत्वम् । राजपत्नीत्वेऽपि कारणं राजसम्माननं न तु स्वयमर्थः कोपि । तस्मात्तत्कृतापमानस्यापि न राजपत्नीत्वान्यथाकारित्वशङ्के । यथा राजपत्नीत्वसम्पत्त्यन्तरमपमानेऽपि न तद्भानिस्तथात्र समर्पणानन्तरं (परीक्षार्थं) द्वितीयसंपूर्णार्थं वा भगवतापमानेऽपि कृते स्वस्य पुनरन्यभावो न भविष्यति । समर्पणेन यो भावो जातः स तु जात एव, (पुनर्यदा परीक्षादिपूर्तिः) संयोगरसदानेच्छा (वा) भविष्यति तदा पुनस्तथैव मानप्राप्तिरपि भविष्यतीति विचार्यम् । (तथा द्वितीयव्याख्यानरीत्या राजपत्नीत्वमिव समर्पणानन्तरं स्वस्य सेवायोग्यत्वमेव विचार्य, न तु चाण्डालीत्वमिव स्वतुच्छत्वमपि विचार्यम् । भगवता पुष्टिमार्गस्य स्वार्थं प्रकृतितरेण स्वोरीचिकीर्षितजीव-दोषानादरणपुरःसरं तदङ्गीकरणे अन्तरा च जीवदोषादासक्तौ भगवानेनेति न्यायेन विलम्बेऽपि पूर्वोत्पत्तौ स्वस्त्वन्यायेन नाङ्गीकारतिरस्कारो, नापि दोषमान्यमिति न तुच्छत्वाऽन्तर इत्याशयेनाहुः । समर्पणादहमिति ।

१ (किञ्च यथा राजसम्पत्त्यन्तर पूर्वस्वरूपं न विचार्य, तद्विचारे सति स्वहीनत्वे स्फुरिते कस्य एकाभिः स्यात्तथा समर्पणे इत्येव स्वस्वरूपविचारणं प्रथमं इत्यपि कल्पितं न वेति हीनत्व न विचार्यम् ।) इति श्रीवृषोत्तमवर्णनमादना षट्षुः स्यात्स्वस्वरूपविचारणमेव सति ।

समर्पणादहं पूर्वसुत्तमः किं सदा स्थितः ।

का ममाधमता भाव्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥

समर्पणात् पूर्वं किमहं सदा उत्तमः स्थितः ? अपि तु न । तथा च समर्पणात् पूर्वं येन भगवद्वचनापेक्षा स्यात्तादृग्भावयुक्तस्तु न स्थितः । तदनन्तरमेव तथाजातस्ते-
नापमानेषु (मम) काधमता भाव्या (भाविनी, विभावनीया वा) । यतः समर्पणा-
नन्तरं पश्चात्तापो भवेत् ? । ".....कदाचित्कर इत्यनेनाभ्यासनार्थं स्वसहजधर्म आगन्तु-
कधर्मश्च स्मारितः । अतः परमर्द्धेन नित्याङ्गीकाररूपं भगवद्धर्मं तदर्थं स्मारयन्तस्तेन,
प्रभुत्वमानकरणात्स्वस्वरूपसम्पत्तिर्भविष्यति, पुनरन्यथा सा न भविष्यत्येव, भगवदङ्गी-
कारस्य नित्यत्वादित्याहुः । सत्यसङ्कल्पत इति ।

सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति ।

आज्ञैव कार्या सततं स्वामिद्रोहोन्यथा भवेत् ॥ ४ ॥

सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्व्यापकः, अन्यथा तु न करिष्यति । यथा 'ये यथा मां
प्रपश्यन्ते,' 'द्विः स्यादपति नाश्रिता(नित्यादिः सङ्कल्पः सत्यो विषयाव्यभिचारी,
तया) 'मां प्रपश्यो जनः कश्चिन्न (ध्रुवोर्हति शोचितु)मित्यादि(रपि)भगवतः सत्य
एव सङ्कल्पस्तेन पुनस्तं (प्रपश्यन्त्य)या न करिष्यति । (शोकयुक्तं न करिष्य-
तीत्यर्थः । किञ्च,) विष्णुर्व्यापकस्तेन विप्रयोगसमयेपि रसदानं करिष्यति, 'मया
परोक्षं भजते'तिन्यायैनेति ज्ञाप्यते । एवं (स्वस्वरूपधर्मं भगवद्धर्मंश्च स्मारयित्वा स्वीयसे-
परस्य रक्षणाय यतः) प्रभुत्वमन्यथा न करिष्यत्यतो भावात्मकं समर्पणमनुसन्धापापमा-
ननं हेतुं परित्यज्य, भगवान् धर्मैवेच्छापूर्वकमाज्ञापयति तथैव कार्यमित्याहुः । आज्ञै-
वेति । सनतं नित्यतरपादैर कार्या । अन्यथा तदकरणे स्वामिनः प्रभोर्द्रोहो भवेत् ।
भगवता स्वकार्यरक्षणार्थं (स्वदासीय)देहकरणात्तदाज्ञाया अकरणे वाचकमेव स्यादिति
भारः । ('भगवत्तं देहं भगवत्कार्यार्थं जीवो धृत्वा तिष्ठती'ति पुरज्जोपाख्यानाज्ज्ञेयम् ।)
सिद्धमाहुः । सेवकस्येति ।

सेवकस्य तु धर्मोऽयं स्वामी स्वस्य करिष्यति ।

सेवकस्यापमेव धर्मो यदाज्ञाकरणम् । तु शब्देनान्यधर्मनिवृत्तिः सूच्यते (एवं
पादप्रयोगेण एतादृशविषयनरूपो दासधर्मो भगवत्तोषदेहुरिति, तुना पशान्तरनिरासपूर्वकं
तु मृग्यनयोगज्ज्ञेयं ।) एवं सेवकधर्मद्वारा प्रभुधर्मैस्वरूपमाहुः । स्वामी मनुः स्वस्य
इच्छानः करिष्यतीति स्वपरोभिन्नपिनकारणं मधुर्धर्म एव । सेवकधर्मस्तु तदाज्ञाकरण-

मेवेति तुशब्देन ज्ञाप्यते । (संयोगपृथक्त्वेनात्रापि तु शब्दस्यानुपङ्गः । यद्वा, स्वामी भगवान् स्वस्यात्मीयस्य दासस्य करिष्यति, स्वाज्ञापालनाग्रहं विलोक्य दयया तं धर्मं निर्वाहयिष्यतीतिपर्यः । अतस्तदर्थमपि न चिन्तावसर इति भावः । एवं सार्धैस्त्रिभिराज्ञैव कार्येति सम्यगुपदिश्य,) एवं भगवदाज्ञाप्रकरणसंतुष्टप्रभुसम्पादितेन स्वस्योत्तमत्वेन कदाचिदाज्ञान्यथाकरणेपि स्वस्य तादृक्सेवकत्वमेव भाव्यं, न त्वन्यथा विचारणीयं, पश्चात्तापो वा कर्तव्यो, यतः प्रभुरेव स्वेच्छातस्तथाकारयतीत्याशयेन स्वदृष्टान्त-माहुः । आज्ञेति ।

आज्ञा पूर्वं तु या जाता गङ्गासागरसङ्गमे ॥ ५ ॥

यापि पश्चान्मधुवने न कृतं तद्वयं मया ।

देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकगोचरः ॥ ६ ॥

या आज्ञा पूर्वं गङ्गासागरसङ्गमे गङ्गासागरसमीपे जाता, पश्चात्त्या मधु-वनेपि जाता, तदाज्ञाद्वयं मया न कृतम् । तु शब्दस्वाज्ञाद्वयाकरणस्य भगवदिच्छा-विषयरूपत्वज्ञापनार्थः । ननु, आज्ञाद्वयं किं विषयकमित्यपेक्षायामाहुः । देहदेशपरि-त्याग इति । गङ्गासागरसङ्गमेऽन्यत्र गमनकृतस्वनिर्कटस्थित्यभावजकोपेन देहपरित्याग-विषयिणी । सापि पूर्वोक्तमकारेच्छाजनितक्षणवियोगासाद्दिष्णुतया जाता । (एवं मधुवने मधुरायां देशत्यागविषयिणी ।) स्वार्चयैस्तु स्वीयशिक्षार्थकविषययोगतापानुभवार्थं दूर एव स्थितिः क्रियते । भगवता स्वार्थं तथाज्ञाप्तम् । श्रीमदार्चयैः स्वसौभाग्यज्ञापनाय तदाज्ञाद्वयमपि न कृतम् । तृतीया लोकगोचरा लोकरपरित्यागविषयिणी जाता, सा कृतेति भावः । (.....पाठे, तृतीय आज्ञाविषयः, स चोभयसमुदायरूपः सन्यास इति व्याख्येयम् । तथा च द्वयं न कृतमप्येवं कृतं, तदपि मया तदवतारेण । अतो मन्निदर्शनं पुरस्कृत्य अन्येन तथा न कार्यम्, किन्तु यथा प्रश्नाज्ञा तथैव कार्यमिति-भावः । यद्वा, न कृतमित्यत्र काकुः । ' दिह ' उपचये, ' दिश ' अतिसर्जने, देह उपचयः, देशो दानम् । अयमर्थः, भगवता श्रीभागवतार्थमकटनाय पूर्वमाज्ञातं, तत्सुहृ-दीकाकरणेन कृतम् । ततः मुवोधिन्मयागुपचयो ग्रन्थवाहुत्वात्मा आरव्यस्तदा देहपरि-त्याग आज्ञातः । ततस्तद्विहाय निरोध एव विवृतः । ततो मुक्तौ वित्रीयमाणायां देशपरि-त्याग आज्ञातः । तदा विमोचने स्वाश्रयप्रापणे च विवृते फलं दत्तमेव स्यादितितद्भावाप तादृशमाज्ञाद्वयं मयापि स्वाग्रहत्यागेन कृतञ्चेदन्त्येन तु सर्वथा कर्तव्यमेवेति भावः ।)

(एवमाज्ञाया अकरणकरणे उक्त्वा) स्वस्याज्ञाद्वयाकरणजपश्चात्तापाभावायमाहुः । पश्चात्ताप इति ।

पश्चात्तापः कथं तत्र सेवकोहं न चान्यथा ।

लौकिकप्रभुवत्कृष्णो न द्रष्टव्यः कदाचन ॥ ७ ॥

तत्राज्ञाद्वयाकरणे पश्चात्तापो मया कथं कर्तव्यः ? । यतोहं सेवकोस्मि । तदपि स्वस्य सेवकत्वप्रौढ्यैव कृतम् । न चान्यथा, न केवलं स्वप्रौढ्येति । तथा च ममेदं (शोभते नत्वन्यस्येतिभावः । यद्वा, आज्ञाद्वयाकरणान्ममापि पश्चात्तापश्चेदन्यस्य तत्पन्त एव स्यादतस्तथान्येन न कार्यमितिभावः) । ननु सेवकत्वे सति स्वप्रौढ्या आज्ञाया अकरणे भगवानमसन्नो ममेदि (ति क्रयं भवतां शोभाकरं, यदि शोभाकरं कथं मन्येन न कार्यमि) तथाशङ्क्य भगवतोऽलौकिकरुत्वेन तदभावमाहुः । लौकिकप्रभुवदिति । लौकिकप्रभुवत् कृष्णः सदानन्दः फलरूपः कथञ्चन केनापि प्रकारेण न द्रष्टव्यः । तथा च, यथा लौकिकप्रभूणा स्वोक्ताकरणे क्रोधो भवति भगवत्स्तथा न भवति । यतस्तत्सातुभकार्यं प्रभुरेव तथा भेद्यति । अत एव भगवता पार्थ प्रत्युक्तं 'कर्तुं नेच्छसीत्यारभ्य 'भाषयेत्यन्तम् । लौकिकानामतथाभावात् क्रोधो भवति । (अतो भगवदमसन्ताया अभावाद्स्माकं शोभाकरम् । अन्यस्य तु तादृग्योग्यताया अभावेन भगवदिच्छाज्ञानाभावाद्दुचितमेवेत्यर्थः) ।

(एतमाज्ञाकरणतदकरणव्यवस्थामुक्त्वा तेन यत् सिद्धं तद् वदित्प्यन्तो,) भगवति सर्वसमर्पणं जीवमर्थः, पश्चात्तु प्रभुः सेच्छया यत्करिष्यति तत्करोतु, रायापि तथैव स्वमर्मः कृतोस्तीति नेश्चिन्येन स्वीयतामित्याहुः । सर्वमिति ।

सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतार्थोसि सुखी भव ।

प्रौढापि दुहिता यदत्स्नेहान्न प्रेष्यते वरे ॥ ८ ॥

तथा देहे न कर्तव्यं वग्स्तुष्यति नान्यथा ।

भक्त्या स्नेहेन सर्वं समर्पितमनः कृतार्थोसि सुखी भव मुत्सेनैव स्वीयताम् । परिणामे शुभमेवेति सुखा भवेत्युक्तम् । सर्वपदेन लौकिकरसाधिकरणदेहसम्बन्धिभावरूपमलौकिकत्वेति ज्ञापितम् । समर्पणे ह्ये देहेपि सम्पन्नस्य जातत्वादेहेनैव सेवा कर्तव्येति लौकिकरमान्मनिदर्शनपूर्वकं (तस्मैव्यन्तापश्यन्त्वमाहुः) । प्रौढापि । प्रौढापि मगयोग्यापि दुहिता म्यस्य स्नेहात्तस्य घरे यत्प्र प्रेष्यते तथा देहे न कर्तव्यम् । सम्य देहमेतेन मगवत्सेवायां देहस्याग्नियोगो न कर्तव्यः । किन्तु देहेन लौकिकेन मारापरेन च भगवत्संयोगेनैव कर्तव्या । तदकरणे घरः प्रभुरन्यथा न तुष्यति । यथा न घरः मग्नां विना न तुष्यति तथा प्रभुरपि न तुष्यति । अत्रापि

समर्पणाऽनन्तरं मुख्यो भावः स एवोच्यते । एतज् ज्ञापनार्थमेव पूर्वं निदर्शने राजपत्नी-
त्वमुक्तम् । द्वितीयेनापि तथैवोक्तम् ।

(एवं देहन्नेदत्यागपूर्वकं देहेन सेवैव कारणीयेति निर्द्धार्यं पूर्वं भगवता परीक्षार्थं
कृते विलम्बे मम कथं गतिर्भविषीति वा चिन्ता कृता, सा ते गुणायैव जाता, न तु
दोषाय । न ह्येवानङ्गीकृतौ चिन्ता भवति, किन्त्वङ्गीकृतावेत्याश्वासनाय दृष्टान्तमुखेन
परिचायकान्तरं वदन्त) एतत्सेवात्रभावे सर्वं व्यर्थमेवेत्पाहुः । लोकवदिति ।

लोकवच्चेत्स्थितिर्मे स्याकिं स्यादिति विचारय ॥ ९ ॥

अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा गाः कथञ्चन ॥ १० ॥

चेत्, समर्पणाभावे मे स्थितिलोकवत् सर्वसाधारण्येन स्यात्तदा किं स्यात्,
फलमितिशेषः । इति विचारय । किं स्यात् ? न किमपीत्यर्थः । (तथा च, तथा
स्थित्यभाव एव गुणपरिचायक इति भावः) । नन्वेतद्भावस्य सर्वफलरूपत्वपस्तीति
सत्यम्, तस्य परं भावस्याशक्यत्वात्तस्याप्तिः कथं स्यादितिचिन्ता तु भवतीतिचेद्विभेपि
तदा तादृशमिति भगवानपि दयालुरेवेत्याहुः । अशक्य इति । अशक्ये सति हरि-
रकारणसर्वदुःखहर्त्ताऽस्त्येव, शरणमिति शेषः । अतस्तदभावे सर्वं व्यर्थमिति लौकिकेन
विचारेण कथञ्चन तत्राप्यर्थं मोहं मा गाः, मा मामुहि ।

एवं प्रबोधं निरूप्या(तः परं शङ्कापिशाच्यनुदयाद्)पसंहरन्ति । इतीति ।

इति श्रीकृष्णदासस्य बल्लभस्य हितं वचः ।

चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्बल्लभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

इतीति समाप्तौ प्रकारे वा । श्रीकृष्णे दास्यं गतस्य बल्लभस्य रसरूपत्वेन
प्रियस्य चित्तं (स्मृतिजनकमन्तःकरणं) प्रति हितं हितकरं वचोस्तीत्यर्थः । यद्यचः
आकर्ण्य, आसमन्तात्तात्पर्यपूर्वकं श्रुत्वा भक्तो भूत्वा, निश्चिन्ततां निश्चिन्तस्य
भावमलौकिकत्वं व्रजेत् ।

चित्तप्रबोधवाक्यानि स्वाचार्योक्तानि सर्वदा ।

तिष्ठन्तु हृदये येन प्रसीदति हरिः स्वयम् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्प्रभुचरणरेणुधन(श्रीश्यामलात्मजश्रीव्रजराज)-

कृतम् अन्तःकरणप्रबोधविवरणम्

सम्पूर्णम् ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनघट्टभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीवृद्धभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

श्रीदशदिगन्तजैत्रश्रीपुरुपोत्तमचरणकृतं विचरणम् ।

जन्तुस्वभावदोषोत्पत्त्यैन्तुचिन्ताकुलान् स्वकान् ।

अवन्तः श्रीमदाचार्याः सन्तु मत्स्वान्तगोचराः ॥ १ ॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणा उपदिष्टसेवाया निर्दोषत्वाय सिद्धान्तरहस्ये ब्रह्मसम्बन्धेन
सेवाकर्तृणां २ पूर्वेषां देहजीवयोः दोषाणामकिञ्चित्कारत्वमग्रे दोषासंसर्गोपायं च भगवद्गुणं
निरूप्य, सेवाया आधिदैविकीत्वाय नवरत्ने चिन्तानिष्ठच्युपायकथनमुख्येनोद्देशाख्यमति-
बन्धकरनिष्ठचित्तप्रकारञ्च निरूप्य तथा सेवाकरणे भगवत्त्वाकट्यस्वानुभावप्रदर्शनेनस्य
चावश्यंभावात्तस्मिन् सत्यपि यदा मारुत्यादिवशात्पूर्वदोषोपोद्बलनं तदा पात्रस्य स्वल्प-
त्वान्महत्याः कृपायास्तस्मिन् माने तस्य स्वोत्कर्षस्फूर्तौ भगवदाज्ञाभङ्गादावपराधे जाते
भगवतोऽपसन्नता भवेत्तयापि भगवद्दर्पस्थायाः सेवाया नित्यं क्रियमाणत्वात् 'न
ह्यज्ञोपमने ध्वंसो मद्दर्पस्योद्बवाप्सपि,' इत्येकादशे भगवदाख्यात् सेवाया नाशाभायेना-
पराधननिनपथात्तापोत्पत्तौ चिन्तासम्भवे क्रियमाणकरिष्यमाणसेवयोरनाधिदैविकीत्वं
स्यादिति तन्निष्ठत्वर्यमस्मिन् ग्रन्थे विचारात्मकं साधनमुपदेष्टुं तत्र विश्वासाय स्वाख्या-
यिकां मध्ये यदिप्यन्ते 'मनोवशेन्ये ह्यभवंस्य देवा मनस्तु नान्यस्य वशं समेति, भीष्मो
हि देवः सद्सः सदीयान् युद्धादशे तं स हि देवदेव' इति भिक्षुगीतावाक्यान्मनस एव
दुष्टच्युत्यादकतया तस्यैव साधनीयत्वं निश्चित्य स्ववाम्यश्रवणार्थं स्वीयानामन्तःकरण-
मेवाभिमुखीकुर्वन्ति । अन्तःकरणेत्यादि ।

अन्तःकरण मद्राक्यं सावधानतया शृणु ।

कृष्णात् परं नास्ति देवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ॥ १ ॥

यद्यप्यन्तःकरणयद् स्वपरान्तःकरणसाधारणं तथाप्युपसंहारे 'भक्तो निश्चिन्ततां
प्रतेदि'तिप्रत्ययनेन ग्रन्थकरणस्य तादर्थ्यं निश्चायिते परान्तःकरणबोधन एव तात्प-
र्यावगम्या स्वीयानां मत्तानामेव यदन्तःकरणं तद्ग्रहणस्यचोचितवाच्यदेव ग्राह्यम् । श्रीगो-

१ (५७-अवगाय) २ 'पूर्वेषां देहजीवयोः' इति स्वरात्तादपर्यायः । पूर्वेषां देहजीवयो-
रौपम्यात् । ३ 'यद्यप्यन्तःकरणयद्' इति ।

कुलनायास्तु स्वसौभाग्यप्रदर्शनार्थं स्वीयानां भक्तिमार्गप्रदर्शनार्थञ्च श्रीमदाचार्यचरणैः
स्वान्तःकरणमेव बोध्यत इत्याहुः । तथैवान्येपि सर्वे । श्रीरघुनायास्तु स्वान्तःकरणव्य-
पदेशेनान्येषामेवान्तःकरणं बोध्यत इत्याहुः । ममत्किदमेव रोचते । सौभाग्यप्रदर्शनस्य
सुबोधिन्यारम्भस्थेन 'अर्थं तस्य विवैचित्तु'मिति श्लोकेनैव कृतत्वात्ततोधिकदर्शनस्य
प्रकृतानुपयोगात् । भक्तिमार्गप्रचारार्थमाविर्भूतत्वेन भक्तान्तःकरणस्यैव साधनीयत्वा-
दिति । तथाचायमर्थः । हे अन्तःकरण ? इन्द्रियान्तरदुर्जय ? त्वं मद्याक्यं 'योन्तर्व-
हिस्तनुभृतामि'त्येकादशीपवाक्यादा'चार्यचैत्यवपुषा' हुताशनरूपेण स्वर्गातिं व्यञ्जतो
वस्तुतः कृष्णत्वेन चाप्तवमस्य मम वाक्यं वक्ष्यमाणं त्वद्धितकरं ग्रन्थरूपं सावधानतया
श्रुण्ववाकर्णयेति । एवमभिमुखीकृत्य ब्रह्मसम्बन्धकरणपूर्वकसेवया स्वस्य व्रजभक्तमार्गी-
यत्वेन भगवदनुभावदर्शित्वादिना च स्वस्मिन्नुत्कर्षस्फूर्त्या भगवदाज्ञादौ व्रजस्थदृष्टान्तेन
प्रमाद्यन्तं प्रति तदभावाय तेभ्योपि भगवत उत्कर्षं पूर्वं भावयितुमाहुः । कृष्णादि-
त्यादि । वस्तुतः श्रुत्यादिरूपतया निर्गुणसेवया च लोकवेदोक्तदोषवर्जितं दैवं प्राप्न-
रासक्रीडानां देवीनां कदम्बकं कृष्णात्परं भिन्नं न । उत्कृष्टं वा न । 'तस्मान्न भिक्षा
एतास्तु' इति तापनीयश्रुतेः, उत्कर्षस्य निरवधिसदानन्दरूपे भगवत्येव विश्रान्तेश्च ।
अतस्तदीयतया तदृष्टान्तेन स्वोत्कर्षं विभाव्य प्रौढ्या भगवदनुभिमत्तं न कार्यम् । तासा-
मप्याणान्तुकदोषोत्पत्तौ ताः प्रत्यपि पञ्चाध्याय्यां 'प्रशमाय मसादाय तत्रैवान्तरधीयते'ति-
वाक्येन भगवत्तिरोधानस्योक्तत्वादिति । अत्र भावनार्थकक्रियापदाभावात्प्रत्यपि वाक्यस्य
साकाङ्क्षत्वं तथाप्यग्रे उपान्त्ये विचारयेति क्रियाया वक्ष्यमाणत्वादेतेष्वान्तरवास्येष्वपि
दूरतरापि सैव बोध्या, न तु क्रियान्तरमध्याहार्यम् । 'दूरान्वयापेक्षयाऽध्याहारस्य
गुरुत्वात्' । तथा चेति विचारयेत्यर्थः । एवमग्रे यथायोग्यं बोध्यम् ॥ १ ॥

एवं प्रौढिहेतुं निवार्यतस्य जीवस्य पुनस्तयात्वाभावाय दैन्यसिद्धयर्थं स्वभागतो
निरुपं बोधयितुं दृष्टान्तमाहुः । चाण्डालीत्यादि ।

चाण्डाली चेद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता ।

कदाचिदपमानेपि मूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥ २ ॥

पारम्यशशादतिदुष्टकुलोत्पन्नापि, केनचिद्वृणेन कथञ्चिद्राजपत्नी, राज्ञा पतिर्पस्या-
स्तादृशी, राज्ञः पत्नी च पत्नी, पतनात् पत्नी, राज्ञो भोग्या सती राज्ञा मानिता च जाता ।
तस्याः कदाचित् कालविशेषे अपमाने; अर्थाद्राज्ञा कृते वाशब्दादनपमानेपि मूलतो
अपमानहेतुभूताचाण्डालीत्वादनपमानहेतुभूताद्राजपत्नीत्वाच्च का क्षतिः का हानिर्भवेत् ?
न कार्षीति विचारयेत्यर्थः । एतस्य वाच्यस्याऽऽचार्यविषयत्वं यैरङ्गीकृतं; ततस्ते न

* 'मृगयुरिव कपीन्द्र'मित्यादौ क्लेशवशाद्यथा भक्तैर्भगवति दोष आरोपितस्तथाऽऽचार्यैः स्वस्मिन्निति बोध्यम् ॥ २ ॥

एवं दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिके तत्साम्यं वदन्तस्तादृग्विचारफलमाहुः । समर्पणादित्यादि ।

समर्पणादहं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थितः ।

का ममाधमता भाव्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥

समपर्णाद् भजनार्थरुसंस्काररूपात् स्वसर्वसहितात्मनिवेदनाद्राजपरिग्रहस्याती-
यात् पूर्वमहं प्राकृतः, चाण्डालीवत्सहजागन्तुर्दोषदुष्टः, किं सदा सर्वकालगभिव्याप्य;
उत्तम उल्लूखः स्थितः ? किं शब्दः काकुं स्फोरयति । अपि तु न स्थितः । किन्तु;
समर्पणादेवोत्कृष्टो राजपत्नीत्वाद्याण्डालीवदुत्कर्षवान् जातः । अतः स्वपूर्वस्थितिविचारे
राजकृतापमानतुल्यभगवत्पसन्नतायां जातायां मम चाण्डालीवदुष्टस्याधमता निरुद्धता
का भाव्या ! । कृता भवती ! । यतो यथा कृत्वा; पश्चात्तापस्तज्जनितत्वेद्विशेषो
मं भवेत् ! । नहि प्राकृतरूपा; तस्याः सहजत्वात् । नाप्यभगवदीयरूपा; भगवता
अन्यकृत्वात् । अङ्गीकारात्मरूपापि भगवद्धर्मस्य नित्यत्वात्; संसारवेशरूपस्य भगव-
त्प्रागकार्यस्याभावेनात्यागनिश्चयाच्च; तेनैवाग्रिमात्यागानुमितेश्च । अतो जातायामप्यमस-
न्नतायां पूर्वदशात् उत्तमैव दशास्ति; नत्वधमेति पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं विचारय । तथा
चेवं विचारे भगवत्पसादसाधनं दैन्यमप्युदयुद्धं भविष्यतीत्यमसन्नतापि निवर्त्येत
इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं जीवमूर्धुरस्कारेण विचारस्तुमदित्य भगवतोऽप्रतिहतेच्छत्त्वानुसन्धानाय भग-
वत्प्रभुरस्कारेण तमुपदिशन्ति । सत्येत्यादि ।

सत्यसद्गल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति ।

आत्रेव कार्या सततं स्वामिद्रोहोन्यथा भवेत् ॥ ४ ॥

विष्णुव्यांरकः, अन्वयामिनया सप्तान्तः प्रविष्टश्च यो भगवान् सत्यसद्गल्पतः
गन्धो निययाज्यमिचारी यः सद्गल्प आटोचनप्रियमेवं करिष्यामीत्याकारकं तस्मादन्यथा
प्रकारान्तरं न करिष्यति । तुः शब्दानिरासे । भगवाच्चित्तैद्वितात्मनाम् आत्मैत्यस्मद्भि-
मेवमेव करिष्यतीति शब्दा न करिष्या । यतः स तेषामीश्वरो नियामकोपि; अतस्तेषां
विद्योन्त्यायां नदनुतोऽं न करिष्यति, विन्त्यमोयमद्वन्त्यात्स्वालोचितमेव करिष्यति,
तद्विग्राहम् । अयं तुगन्धोक्तः शब्दानिराम उचराराये हेतुन्येन प्रविशति । अत एव

शङ्कानिरासाद्धेतोः सततं प्रमादराहित्येन निरन्तरं; आजैव कार्या । अन्यथा प्रमा-
देनाकरणे स्वामिन्द्रोहो महानपराधो भवेत् । अत्रापि 'इति विचारये'ति पदं सम्बध्यते ॥४॥

सेवकत्वपुरस्कारेण पुनर्विचारान्तरमुपदिशन्ति । सेवकस्येत्यङ्गं ।

सेवकस्य तु धर्मोयं स्वामी स्वस्य करिष्यति ।

तु पुनरयं वक्ष्यमाणः सेवकस्य 'धर्मस्तं ज्यक्तीकुर्वन्ति । स्वामी स्वस्य करि-
ष्यतीति । स्वामी भर्ता स्वस्यात्मीयस्य मम करिष्यति, मर्त्यं यद्यदालोचितं तत्
करिष्यति । अत्रापि तथा सम्बन्धः ।

सेवकत्वविचारस्यावश्यकत्वाय तेनोपदेशे विश्वासार्थं स्वाख्यायिकामुपदिशन्ति
द्वाभ्याम् ।

आज्ञा पूर्व तु या जाता गङ्गासागरसङ्गमे ॥ ५ ॥

यापि पश्चान्मधुवने न कृतं तद्वयं मया ।

देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकगोचरः ॥ ६ ॥

पश्चात्तापः कथं तत्र सेवकोहं न चान्यथा ।

आज्ञेत्यादि । तुरवधारणे । पूर्वमेव गङ्गासागरसङ्गमप्रदेशे समीपे वा या
आज्ञा जाता पश्चात्तदुत्तरकाले मधुवने मथुरायामपि याज्ञा जाता, तद्वयं मया
भगवता स्वात्मानुभावप्रकृतनार्थं श्रीभागवतगूढार्थप्रकृतनार्थं चाज्ञेन न कृतम् । तयोर्विषयः
यः इत्याकाङ्क्षायां तयोर्विषयमाहुः । देहदेशपरित्यागः । इन्द्रान्ते ध्रुवमाणस्य परित्या-
गशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धः । तथा च पूर्वा देहत्यागविषयिणी, द्वितीया देशत्याग-
विषयिणीति सिद्धयति । तदकरणे बीजन्तु नाभिमानो न वा शास्त्रविरोधः । किन्तु;
श्रीभागवतार्थप्रकृतनार्थाज्ञाकार्यसम्बन्धितरेव । नहि देहे त्यक्ते साक्षा सिद्धयति; बाल्या-
पारस्य तद्धेतुकत्वेन तदभावे तस्याप्यभावात् । प्रकारान्तरेणोक्तौ च कल्पिस्तानां
विश्वासाभावात् । नापि भगवदेशे त्यक्ते देशान्तरस्यानीदृशत्वेनैतद्विचारप्रतिबन्धनत्वात् ।
तदेतदवधार्य आचार्यराज्ञाव्यं न कृतम् । भगवतस्त्वयमाणयः । देह उपचयः; देशो
दानम्; 'दिह उपचये,' 'दिश अतिसर्जने' इति घातुनिष्पन्नत्वाद्यौगिकत्वेनैतौ शब्दा-
वादायामुक्तौ । तथा च, उपचयो बाहुल्यं दानञ्च परित्यक्तव्यम् । न च पूर्वाज्ञास-
म्पूर्तिदोषः । यावदुक्तमेतावत्कृत्स्नैव साक्षा कृतास्तु; अधिकं न कार्यम् । रक्ष्यप्रकाश-
स्यानभिधेतन्वात् । अधिककरणेनानधिकारिणामपि तज्ज्ञानमम्भयेन हनार्थिताप्रमत्ताव-
धिकार्यनधिकारिविभागमद्वाप्याचनेः । इदञ्च मूर्खटीकानिरोधानस्फुटव्यञ्जकपञ्चान्वात्या-
नन्दप्रमत्तव्यञ्जकानानानन्तरसायपिक्वमाधवभट्टस्वामीरिगरीरनरातिप्रभृतिभिः कार्य-

स्तुमीयते । सोयमाचार्यैर्नविधारितः । न वाचार्याणां भगवदाज्ञार्यानिवधारणकयनमपुक्त-
मिति शङ्कयम् ; भक्तानां पश्चाद्भ्यायीस्यस्कन्धारोहणवाक्यार्याज्ञानवत् सम्भवात् । तदा
वृत्तीयाज्ञा जाता । तद्विषयस्तृतीयपरित्यागः स लोकगोचरः । 'लोकस्तु भुवने
जन' इति कोशाज्जनविषयः । स च संन्यासेन भवत्येकचार्यनिकेतः स्यादित्यादिवाच्यैः
संन्यासे तथात्वात् । तत्र तादृश्यामाज्ञायां जातायां पश्चात्तापो मम जात इति शेषः । स
कथं केन प्रकारेणेति विचार्यमाणे, सेचकोहं; अहं सेवक इति सेवकत्वप्रकारेणाहाम-
ङ्करणहेतुकः । च पुनरन्यथा न, स्वचिकीर्षितकार्यासम्पूर्त्यादिहेतुको न । अतो
मत्कृत्यादिविचारेषु मत्सेवकत्वपुरस्कारेण विचारात् पश्चात्ताप एव युक्त इत्यर्थः ।

* 'आज्ञा पूर्वन्तु या जाते'त्यत्र । अवेदं बोध्यम् । माकृत्यात् पूर्व हि 'अर्थ
तस्य विनेचितुम्' इत्यत्रोक्ताज्ञा जाता, तदनन्तरमाज्ञाद्वयं देहदेशपरित्यागविषयं गङ्गासा-
गरसङ्गमे मथुरायाञ्च जातमिति । एवमाज्ञाद्वयं सिद्धम् । तत्र श्रीमदाचार्येष्वतिकरुणत्वमस्ति
न पेति लोकानां संशयनिवारणार्थं पुष्टिपार्गस्थत्वात् स्वस्य वा तदर्थं प्राकृत्यानन्तरमाज्ञा-
यमतिकरुणत्वविरोधिजातम्, तदाज्ञाद्वयं स्वस्य भगवतश्च स्वाङ्गीकृत्येपु अतिकरुणत्वख्या-
पनार्यं न कृतम्, तत्कृतौ हि सर्वमाज्ञासं न स्यात्तेन च स्वाङ्गीकृतानामनुद्धारः स्यात्,
तेन चोभयस्य करुणत्वं न स्यात्, यदि तदेव न स्यात्तदा पूर्वं तदर्थं नाज्ञापयेत् ।
भगवान् स्वयं च नाविर्भूयात् । नत्वेवम् । अतः परीक्षार्थत्वान्नान्तःकरणगोचरा । अतो न
विशेषणत्वादि कृतमित्यर्थः । न च पूर्वैव तत्सम्भवे किं देशत्यागविषयिण्या तथेति
वाच्यम्, क्रीडादेशे त्यक्ते विरहेण स्वयमेव देहं त्यक्ष्यन्तीति तेनातिकरुणत्वमेव परी-
क्षितं न मपिष्यतीति भगवदभिप्रायः । श्रीमदाचार्यैस्तु तदपि तथैव ज्ञातमिति सापि न
कृतेति भावः । नन्यमेवासायो भगवतः श्रीमदाचार्याणाञ्च तथैव ज्ञानं जातं, इत्यत्र किं
मानमित्यपेक्षायां भगवदादिसर्वसम्मतं हेतुमाहुः । तृतीयो लोकगोचर इति । तद्व्यापे-
क्षया पूर्वमाज्ञासः सर्वोद्धारः लोकगोचर इति न किञ्चिद् अलौकिकं मानं वाच्यम् ।
किन्तु सर्वत्रोक्तसिद्धमेव मानमित्यर्थः । एवं कृते पश्चात्तापः कथम् ? न कथमपि ।
यतः तैरुक्तमोन्नःकरणप्रमाणरूपम्, न प्यान्यथा तद्विरुद्धमित्यर्थः । अत एव
श्रीमदानाचार्याग्रं विवेकैर्वाश्रये 'विशेषतश्चेदाज्ञा स्यादित्यनेनेतिदिशु । (इति
स्तत्रन्वयेः) ॥ ५-६ ॥

ननु पुक्तोयं विचारस्तथापि पूर्वापराथननिभगवदमसन्नताया अनिष्टतां भय-
रूपोयमुदेगः, स कथं निरर्तनाभिन्यान्नज्ञायां तदर्थं विचारान्तरमुपदिशन्ति । लौकिक-
प्रसूयदिन्यादि ।

● श्रीवज्रभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणमबोधः । विदित्वथ स्वरागाधरः । अत एवत विरेगिनः ।

लौकिकप्रभुवत्कृष्णो न द्रष्टव्यः कदाचन ॥ ७ ॥

सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतार्थोऽसि सुखी भव ।

लौकिका हि प्रभोपराधेनामसन्नाः कस्यचित्प्रसीदन्ति, कस्यचिन्न प्रसीदन्ति, तद्वत् कृष्णो भगवान् कदाचन अवतारकालेऽनवतारकाले च न द्रष्टव्यः । अवतारकाले 'अहो बकीयमि'तिवाक्येन अनवतारकाले च वरणश्रुत्या 'प्रह्लादाय यदा द्रुष्टेद्धनिष्येपि वरोर्जितमि'ति देवान् प्रति भगवद्वाक्येन चापराधसन्तुत्वपूर्वकसत्फलदातृत्वस्य भक्ते कृपाव-
वस्य च सिद्धत्वात् । त्वया च सर्वं भक्त्या भगवते समर्पितमतो भक्तत्वात् कृतार्थोऽसि ।
'एवं धर्ममनुष्याणामि'तिवाक्ये भगवता भक्तौ जातायां निरवशेषार्थाप्तिकथनात् सर्वं साधनरूपं फलरूपं चार्थं प्राप्तवानसि । अतः सुखी भव, दौर्भिनस्यनिवारणेन निवृत्तो भवेत्यर्थः । इयं चोक्तविचारात्मकाज्ञाकर्तुः मधुभिराशीरेव दीयते ।

अतः परं विद्यमानेपि दैहिके सेवासामर्थ्ये पूर्वोक्तस्वेदेन वा देहाध्यासेन वा कार्यान्तराभिनिवेशादिना वा दैहिकसेवायां प्रमाद्यन्तं प्रति पुनर्विचारान्तरमुपदिशन्ति । प्रौढापीत्यादि ।

प्रौढापि दुहिता यद्वत्स्नेहान्न प्रेष्यते वरे ॥ ८ ॥

तथा देहे न कर्तव्यं वरस्तुष्यति नान्यथा ।

प्रौढा भर्तृसकलकार्ययोग्या तत्समर्थापि दुहिता यद्वत् यथा, स्नेहाद् इयं वाला पतिष्टुहे महत्कार्यं कर्तव्यं तत् कुर्वन्ती श्रान्ता ऋष्टा च भविष्यतीति ज्ञात्वा चरं भृ-
समीपे न प्रेष्यते, तथा तद्देहे स्नेहात् सेवां विना स्थापनं न कर्तव्यम् । तत्र हंतुः ।
वरस्तुष्यति नान्यथेति । अन्यथा प्रेषणविरुद्धे प्रकारान्तरे वरो न तुष्यति; तथा शरीरेण सेवाया अरुणे भगवानपि न तुष्यति । एतस्य देहस्य भगवता स्वसेवार्थमेव दत्तत्वात्; 'भवाय नाशाये'ति पञ्चमस्कन्धीये वाक्ये तथैव प्रतिपादितत्वात् । अत एव विचारेण पूर्वोक्तदोषान्पत्कृत्याज्ञसर्वैव कार्थेत्यर्थः ।

अथापराधेन प्रतिबन्नादिना वा देहस्य तदर्थतायां सन्देहे विचारान्तरमुपदि-
शन्ति । लोकवचेदित्यादि ।

लोकवचेत्स्थितिर्मे स्यात्किं स्यादिति विचारस्य ॥ ९ ॥

अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा गाः कथञ्चन ।

लोका यथा संसारासक्ता नानास्वभावास्तत्र तत्र तेन तेन शास्त्रादिना भवन्त्येते,
तद्वचने स्थितिः स्यात्; उक्तरीत्या पश्चात्तापो न स्यात् तदा किं स्यात्? लोक-
तुल्यतैव स्यात् । सा तु मे न जाता, अतो मद्गुणैः भगवान् दयां करोतीति विचारस्य ।

तथा चैवं विचार्य देहस्य सेवार्थत्वं निश्चिनुहि; निश्चित्य चाज्ञातं कुर्वित्यर्थः । एवमुक्त-
कृतया सेवाकर्तृणोपि पुनः प्रतिबन्धसम्भवश्चेत्त्राप्युपायमाहुः । अशक्य इत्यादि ।
पूर्वोक्तं कर्तुमशक्यं चेद् भातं तदा हरिः स्मर्तृसर्वाघहर्ता भगवानेवास्ति । 'सर्वधर्मान्
परित्यज्ये'तिवाक्ये स्वस्य मपन्नसर्वपापनिवारकत्वं वदन् रक्षकोस्तीति विचारय । कथ-
ञ्चन, केनापि पूर्वमुक्तेन कृतेनानुक्तेन भाविना सम्भावितेन वा प्रकारेण मोहं वैचित्यं
ममातः परं किं भविष्यतीति मौढ्यात्मकमुद्देगं मा गाः । एवं भगवतः शरणत्वविचारेणैव
सर्वोद्देगनिवृत्त्या भगवत्कृपाया अभिव्यक्तेरित्यर्थः ।

एवं सर्वं विचारवाक्यमुक्तवोपसंहरन्ति । इतीत्यादि ।

इति श्रीकृष्णदासस्य बल्लभस्य हितं वचः ॥ १० ॥

चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥

चित्तं प्रति अन्तःकरणं लक्ष्मीकृत्य उद्दिश्य श्रीकृष्णदासस्य हितं सुखसम्पा-
दकं बल्लभस्य भगवतो भक्तानां च प्रियस्य वचः विचारोपदेशवाक्यम् ; इति एता-
वत् शरणोपदेशान्तमेव नाधिकं; यदाकर्ण्य श्रुत्वा भक्तः पूर्वोक्तः कृतापरावोपि निश्चि-
न्ततामुद्देगनिवारणेन चिन्ताराहित्यं व्रजेत् प्राप्नुयादित्यर्थः ।

अत्रैतत् सिद्धम् ।

(१) भगवान् समाभ्यधिकराहित्यात् स्वतन्त्रः ।

(२) मार्गप्रवर्तका भक्ताः स्वरूपतो दोषरहिता भगवतोक्तभक्तवश्यतायामपि
भगवदर्थाना एव भगवद्भिन्नाश्चातः स्वस्य तन्मार्गायत्त्रेपि मार्गप्रवर्तकभक्तवत् स्वस्य
भगवद्ग्राहोऽनभिषेवहरणं च न युक्तम् ।

(३) स्वस्य स्वभावतो दोषसत्त्रेपि समर्पणादुत्कृष्यतीति कृपाबाहुल्येपि
सोन्कर्षो न भावनीयः ।

(४) भगवतः सत्यसद्गुणत्वात् किं चिकीर्षतीति तद्विच्छेदायाश्च ज्ञातुमशक्यत्वाद्
सर्वदा तदाज्ञैव कर्तव्या । तदकरणे 'आज्ञापद्मो नरेन्द्राणामि'तिवत् स्वामिद्रोहात्मको
महान् अपराधः स्यात् ।

(५) मित्र, अहं सेनरु इति मद्रतुष्टयं यत् तत्र स्वापी एव करिष्यतीति विचारः
सेनारभ्योगिन इत्यनोप्याज्ञैव कार्या । नाप्यापार्यकृतिदृष्टान्तेन स्वयं प्रौढिः कर्तव्या ।
नैरपि श्रयोदत्ता नयाकृतौ पश्चात्तापन्यस्येवोक्तत्वात् पश्चात्तापस्यापि सेवकत्वप्रयुक्ताताया
प्रसोक्तशाय ।

(६) विश्वः भगवान् न लौकिकमशुवद् अपराधेन कृपितः परित्यजति । भग-
वद्दर्पकरस्याहोहारस्यापि निष्पन्नात् । स्वस्य चार्द्राकृतौ समर्पणादिनानुपिताया

भगवदुक्ततद्धर्माचरणे उपक्रमदशायामपि फलतः साधनतश्च वैगुण्याभावस्योद्धवं प्रति स्वयमेवोक्तत्वात् कृतार्थतैव भवतीति भावनीयम् । न तु सन्देहव्ययम्, 'अज्ञथाश्रद्धानश्चे'ति वाक्येन भगवता दोषस्यैवोक्तत्वात् ।

(७) किञ्च; देहोपि प्रौढदुहिषप्रेषणन्यायेन देहार्थं स्वार्थं न संरक्ष्यः । किन्तु, येन केनचिदुपायेन भगवति एव विनियोक्तव्यः । भगवतास्य देहस्य स्वसेवार्थमेव दत्त-
त्वात् । तदकरणे लोकतौल्यमेव स्यात् । यदि पुनस्तस्य तत्र विनियोजने प्रतिबन्धसम्भव-
स्तदा भगवानैव शरणत्वेन भावनीयः । एतदतिरिक्तस्योपायान्तरस्याभावात् । प्रतिबन्धो
हि भगवन्मायया, तस्यास्तत्राधिकृतत्वात् । तत्तरणोपायश्च प्रपत्तिरेव नान्य इति भगवतैव
गीतायामाज्ञापनादिति ।

इति श्रीमद्ब्रह्मर्षिचार्यचरणैकतानपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमकृतौ
अन्तःकरणप्रयोधविवरणं सम्पूर्णम् ।

શ્રીકૃષ્ણ:

આ પોઠશબ્દના અમૂલ્ય સર્વ ટીકાસાહિત્યનો ઉદ્ધાર કરવામાં આર્થિક સાહાય્ય આપનાર વિદ્યાતુરાગીઓનો સ્મરણુપદ

શબ્દનું નામ	આર્થિક સાહાય્ય આપનાર
૧ સેવાફલ	શ્રી ગો. શ્રીજીવનેશ્વરચાર્યજી મહારાજ, પોરબંદર
૨ નિરાધવક્ષણ	" " " "
૩ જલભેદ	" " " "
૪ પચપદ્ય	" " " "
૫ ભક્તિવર્ધિની	" " " "
૬ મન્યામનિર્ણય	" " " "
૭ ચતુ પ્રતોદી	" " " "

૮ અન્ત કરણપ્રગોષ
૯ નવરત્ન

- ૧૦ વિદ્યા-વરહસ્ય
- ૧૧ પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદા
- ૧૨ વિદ્યાન્તમુખ્યાવલિ
- ૧૩ શ્રીકૃષ્ણાશ્રય
- ૧૪ બાલગોષ
- ૧૫ શ્રીપદ્મનાભક
- ૧૬ ત્રિવેદ્યવ્યાધિય

શ્રી ગો. રણછોડલાલજી મહારાજદ્વારા સોની કાલિ દાસ પોરબંદરવાળા શ્રીગો. રણછોડલાલજી મહારાજ દ્વારા હરિગોવિંદદાસ શેઠ જેઠાનંદ ઘનમલના પુત્રી બાઈ પડલીબાઈ નગરકઠ્ઠા ભાઈલાલ પુરુષોત્તમદાસ ખખત ધૈર્યવાલ મગદામ સાકળીયા, રામદાસ રણજોડદાસ ઠાકરશી

શ્રીગો. શ્રીરણજોડલાલજી મહારાજદ્વારા સુદ્રિત ધામ છે અસુદ્રિત છે આત્રણુ શબ્દ માટે આર્થિક સાહાય્ય આપવાની ઇચ્છા ધામ તો પોતાનું નામ સત્વર જણાવશે

શાસ્ત્રી ચીમનલાલ હરિગકર,
'સાહિત્યનૃણુ' 'સુદાહિતરત્ના'
પોરબંદર

મન્ય મન્યાનું
સ્થાન

ગો. ધીરમણજોડલાલજી મહારાજ,
લાલમાયા મંદિર-ખૂનેશ્વર પુ બઈ.

श्रीकृष्णाय नमः

शुद्धद्वैतब्रह्मवादनिर्गुणभक्तिमार्गमवर्तक-अखण्डभूमण्डलाचा-
र्यवर्ध-श्रीश्रीमद्ब्रह्मभाचार्यचरणमाहुर्भावितं

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् ।

पङ्क्तिर्वाख्याभिः समुल्लसितम् ।

श्रीमद्गोस्वामिश्रीकल्याणरायचरणविरचितमकाशानुसारि-
दिन्यनुवादयुतं च ।

१ श्रीखुनापानाम्***	... १	४ श्रीद्वाविश्वराणाम्	... २६
२ श्रीकल्याणरायणाम्	... ६	५ श्रीब्रह्मराजानाम्	... ३०
३ विष्टुश्रीगोविन्दराजमहात्तमम् <	...	६ केनाम्निन्	... ११

तथा

श्रीमद्गोस्वामिस्तुल्यलामविद्यातुरागिश्रीरणच्छोटला-
लजीमहाराजपादैः अखण्डसौभाग्यवतीनित्यश्री-

लास्यनिजात्मजाश्रीमतीजन्मियानेतीजीनां

स्मृत्यर्थं दत्तसम्पूर्णसाहाय्येन

विरचित्तनुजनुशुद्धादितधिसारद-

शान्तिहरिकृष्णशर्मणा

संशोधयान्

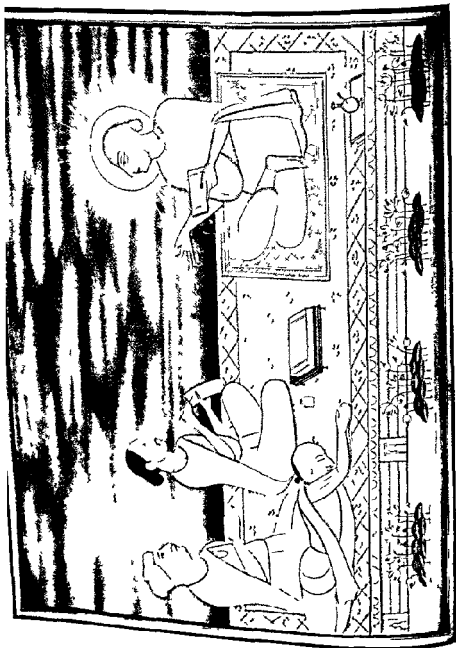
सम्मुद्रयन्

श्रीजीरनेशचार्पणुष्टिमिद्वान्महायां उवाच प्रकाशितम् ।

संन १९८२-

गुप्तं मन्मथुष्टिम्

सन् १९७७.

भीमवाराणसी
 महाशुद्धी
 विचारका मलिन
 धारणात्मना
 पिता आवुष्ट
 मतिरिति

श्रीकृष्णाय नमः

शुद्धाद्वैतब्रह्मवादनिर्गुणभक्तिमार्गप्रवर्तक-अखण्डभूमण्डलाचा-
र्थवर्थ-श्रीश्रीमद्ब्रह्ममाचार्यचरणप्रादुर्भावितं

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् ।

षड्भिर्ग्याल्याभिः समुल्लसितम् ।

श्रीमद्गोस्वामिधीकल्याणरायचरणविरचितप्रकाशानुसारि-
हिन्यनुवादश्रुतं च ।

१ श्रीरघुनाथनामम् ... १	४ श्रीद्वारिकेश्वरनामम् ... २६
२ श्रीकल्याणरायनामम् ... ६	५ श्रीजनरानामम् ... ३७
३ त्रिवृद्धश्रीगोविन्दराजभट्टानामम् ८	६ केषाञ्चिद् ... ५१

वयं

श्रीमद्गोस्वामिकुलकुलामविद्यानुरागिश्रीरणच्छोडला-
लजीमहाराजपादैः अखण्डसौभाग्यवतीनित्यली-

लास्यनिजात्मजाश्रीमनीग्रजभियानेटीजीनां

स्मृत्यर्थं दत्तसम्पूर्णसाहाय्येन

विरचित्तनुजनुदनुदाद्वैतविशारद्-

शास्त्रिहस्किणशर्मणा

संशोध्यान्वय

सम्मुद्रय च

श्रीजीवनेशानार्यपुष्टिसिद्धान्तकार्यालयात् प्रकाशितम् ।

सन् १९८३-

मूल्यां सपादमुद्रिका

५२ १९२३.

मुख्ययां

मणिलाल इच्छाराम देसाई इत्यनेन स्वीये 'गुजराती' पत्रस्य

“ न्यूस मुद्रणालये ”

मुद्रित्वा प्रकाशितम् । फोटो धाकाघोडा, बेक-हाउस लेन.

धीकृष्णाय नमः ।

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् ।

सर्वमार्गेषु नष्टेषु कलौ च खेलघर्मिणि ।
पापण्डप्रचुरं लोके कृष्ण एव गतिर्मम ॥ १ ॥
म्लेच्छाक्रान्तेषु देशेषु पापैकनिलयेषु च ।
सत्पीडाव्यग्रलोकेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ २ ॥
गङ्गादितीर्थवर्येषु दुष्टैरेवावृतेष्विह ।
तिरोहितार्थिदैवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ३ ॥
अहङ्कारविमूढेषु सत्सु पापानुवर्तिषु ।
लाभपूजार्थयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ४ ॥
अपरिज्ञाननष्टेषु मन्त्रेष्वव्रतयोगिषु ।
तिरोहितार्थिदैवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ५ ॥
नानावादविनष्टेषु सर्वकर्मव्रतादिषु ।
पापण्डैकप्रयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ६ ॥
अजामिलादिदोषाणां नाशकोनुभवे स्थितः ।
ज्ञापिताखिलमाहात्म्यः कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ७ ॥
प्राकृताः सकला देवा गणितानन्दकं बृहत् ।
पूर्णानन्दो हरिस्तस्मात् कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ८ ॥
विवेकधैर्यभक्त्यादिरहितस्य विशेषतः ।
पापासक्तस्य दीनस्य कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ९ ॥
सर्वसामर्थ्यसहितः सर्वत्रैवाखिलार्थकृत् ।
शरणस्थससुन्दारं कृष्णं विज्ञापयाम्यहम् ॥ १० ॥
कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रं यः पठेत् कृष्णसन्निधौ ।
तस्याश्रयो भवेत् कृष्ण इति श्रीबल्लभोन्नवोत् ॥ ११ ॥
इति धीमच्छुभाचार्यचरणप्रादुर्भाषितं कृष्णाश्रयस्तोत्रं सम्पूर्णम् ।

अष्टमपत्रे चरमपङ्क्तितोष्वशिष्टम् ।

उच्यते । सा च स्नेहरूपा । तदुक्तं निबन्धे 'माहात्म्यज्ञाने' त्यस्य व्याख्यान
 'रतिः स्नेहः' इति । स्नेहस्तु प्रेम्भैव । न च शाब्दिकोक्तमावार्थविरोधादसङ्गतमिव प्रति-
 मातीति वाच्यं, निरुक्तेरपि प्रमाणत्वात् । इतरथा 'कृषेर्वर्ण' इत्यनुशासनसिद्धस्य कृष्ण-
 शब्दस्यानन्तवाचकत्वं गगनकुसुमायमानं स्यादिति भक्तिसराणिकुशलतयाः परिशीलयन्तु ।
 अधुना देशादिसाधनानामसाधकत्वमिति । अधुना कलावित्पर्यः । आदिपदात्
 कालद्रव्यमन्त्रनर्तकर्मणां ग्रहणमितरत्स्यष्टम् । उक्तं च तच्चार्यदीपे 'पङ्क्तिः संपद्यते धर्मस्तै
 दुर्लभतराः कलाविति । सर्वसाधनरूप इति, पङ्क्तिसाधनरूप इत्यर्थः । सङ्ख्यातात्पर्या-
 नुरोधेन सर्वपदस्यात्र सङ्ख्यचित्तृत्तित्वात् । दशलीलेति । 'अत्र सर्गो विसर्गश्च स्यान्
 पोषणमृतयः । मन्त्रतरेणानुक्रया निरोधो मृक्त्तिराश्रय' इत्येता दशलीला इत्यर्थः । सर्व-
 भेदश्च द्वितीयस्वन्यसुबोधिन्यामस्मदार्थैर्विवेचितं विस्तरभयाल्लक्ष्यमात्रमेवोच्यते न कृत्स्नम् ।
 तत्र तापदशरीरस्य गिणोः पुण्यदशरीरस्वीकारः

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

श्रीमद्भगवद्दत्तवैश्वानरावतारश्रीवल्लभाचार्यमहाप्रभुपूज्यपादप्रणीत

कृष्णाश्रयस्तोत्र ।

यष्टीलालवसंस्पर्शान्नि रोचन्तेन्यदाशिपः ।

तं राधाहृदयानन्ददायकं कृष्णमाश्रये ॥ १ ॥

यत्कृपाद्वष्टितो जन्तुर्गोविन्दं विन्दते मुदा ।

भक्त्याहं तान्निजाचार्यान्भिवन्देऽर्थसिद्धये ॥ २ ॥

जिसकी लीलाका लवमात्र (थोडा) भी भलीभाँति सम्बन्ध हो जानेसे (जीवको) अन्यआशिर्वाद रुचिकर नहीं होते, उस, श्रीराधाके हृदयको आनन्ददानकरनेवाले आनन्दरूप श्रीकृष्णका मे आश्रय करता हूँ ॥ १ ॥

जिसके कृपाकटाक्षसे पामर जीव भी बिना किसी प्रकारके प्रयत्नसे ही श्रीगोविंदको प्राप्त करता है, उन निज श्रीमदाचार्यचरणोंको मैं अर्थ (ग्रन्थसमाप्ति) सिद्धिकेलिये भक्तिपूर्वक अभिवादन करता हूँ ।

ग्रन्थावनरण ।

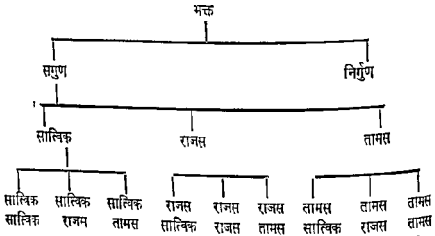
श्रीकृष्णका आश्रय प्राप्त होनेसे (ऐहिक पारलौकिक) सर्वकार्य सिद्ध होते हैं । निजजनोंके सर्व कार्य सिद्ध हों, इसलिये मानों वरदान करते हों, उस तरह श्रीमदाचार्यचरण कृष्णाश्रयस्तोत्रका निरूपण करते हैं ।

कृष्णाश्रय में दशश्लोक क्यों हैं ?

इस समय देश, काल, द्रव्य, कर्ता, मन्त्र, कर्म आदि साधनोंके दूषित होजानेके कारण कर्ममार्गादिमाधन सर्वसाधक नहीं हैं । भगवद्भक्तों के सर्वसाधनरूप एवं चतुर्विध पुरुषार्थरूप भगवान् ही हैं । अर्थात् देश, काल, द्रव्य, कर्ता, मन्त्र और कर्म ये उहाँ साधन एवं धर्म, अर्थ, काम और मोक्षरूप चारों पुरुषार्थोंको मिलानेसे दश महत्त्वा की पूर्ति होती है, और साथ ही इस ग्रन्थका आश्रय यह भी है कि साधन और साध्य सब भगवद्भक्त हैं, इसलिये दशश्लोकोंसेही उनकी भगवद्भक्ता मिद्ध की गई है ।

दूसरा कारण यह है कि भगवान् की लीला सर्ग, विमर्ग, स्थान, पोषण, उति, मन्त्र, ईशानुत्था, निरोध, मुक्ति और आश्रयरूप दशप्रकार की है, अतः भगवदाश्रयना निरूपण भी दश श्लोकोंसेही करना उचित है ।

तीसरा हेतु यह बताया जाता है कि दशविध भक्तोंसे सेव्य श्रीकृष्ण हैं, यह दश श्लोकों से दर्शाया है । भक्तोंके भेद निम्नाङ्कित चक्र के अनुसार हैं:—

सगुण के नवप्रकार और एक निर्गुणको मिलाकर दशविधभक्तों से सेव्य श्रीकृष्ण है । चौथा प्रयोजन यह है कि— प्राण, अपान, व्यान, समान, उदान, नाग, कूर्म, क्रकल, देवदल और घनजय इन दशविध प्राणों से ही सर कार्य सिद्ध होते हैं, अतः सर्वकार्यसाधक कृष्णाश्रयका भी निरूपण दश श्लोकोंसे प्रार्थनाके निमित्तसे श्रीकृष्णकी स्तुति करते हुए किया है ।

उपर्युक्त देवादिसाधनोंमें काल मुख्य होनेके कारण सबसे पहिले काल पुरुषार्थको सिद्ध नहीं कर सकता यह बतानेकेलिये कालधर्मका निराकरण करते हुए श्रीकृष्णकी प्रार्थना करते हैं—

सर्वमांगेषु नष्टेषु कलौ च खलधर्मिणि ।

पापण्डप्रचुरे लोके कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ? ॥

अन्वय—कलौ खलधर्मिणि सति, लोके पापण्डप्रचुरे सति, सर्वमांगेषु नष्टेषु सत्सृष्ट्या एव मम गतिरस्तु ।

कठिनाङ्कैः स्वत्र (दुष्ट) धर्मयुक्त होनेपर, लोकके विदोष कर पापण्डी होने पर तथा सर्वमांगेषु नष्ट होनेपर मात्रान् श्रीकृष्ण ही मेरी गति—आश्रय होवे ।

कठिनाङ्कैः स्वत्रमी है । सत् पुरुष अन्तर्दुष्ट होता है । जो व्यक्ति अन्तर्दुष्ट होता है, वह मन्त्रार्थ में बाधक रहता है । कहीं कहीं "खलधर्मिणी" ऐसा भी पाठ है वहा जिसकी भेदा दू सर हो वेमा कठिनाङ्कैः स्वत्रान् होने पर—मदानन्द मयान् ही मेरी गति—आश्रय—दृष्टिक पञ्चैकिक अर्थ सापर—होवे । सात्त संसार पापण्डप्रचुर बन गया है, अत एव

सब मार्ग—कर्म ज्ञान आदि पुरुषार्थ के साधन प्रायः नष्ट हो गये हैं। कर्मादि मार्ग नष्टप्राय हो गये उसका प्रकार निम्नलिखित है—

आध्यात्मिक यज्ञादि कर्म करनेवालेको चित्तशुद्धिद्वारा आत्मसुख—अन्तःकरणकी प्रसन्नता प्राप्त होना—ऐसा जिसका अर्थ है वैसा स्वर्ग प्राप्त होवे, ऐसा वैदिक सिद्धान्त है। उसमें पापण्डने प्रवेश करके आत्मसुख वाचक 'स्वर्ग' शब्दका 'लोक'के रूपमें भ्रम उत्पन्न किया, उससे कर्ममार्गके द्वारा होने वाली चित्तशुद्धि अटक गई (अर्थात् कर्ममार्ग जो कि आत्मसुखका साधन था, उसको संसार ही जिसका फल है ऐसे प्रवाहमार्गका साधन बना दिया)। इसीतरह मायावादका आग्रह करके ज्ञानमार्गका, निरीश्वरवादका अङ्गीकार करके योग(खाद्युष्य)मार्गका और विभूतिपरक होनेसे उपासनामार्गका मुख्यफलसाधकत्व नष्ट करने पर सर्वमार्ग नष्ट हो गये।

झूठा—भक्तिमार्गीय जीवोंको भी कलिकाल बाध करेगा ही, क्योंकि वे भी तो गृह-दिमें आसक्त रहते हैं, लौकिक क्रिया करते हैं, अतः उनको भी पाप लगनेका सम्भव रहता है, तब फिर आप भक्तिमार्ग से उद्धार होना कहते हैं तथा मुख्यफल साधक कह कर सर्वोत्कृष्टताका समर्पण करते हैं वह असङ्गत प्रतीत होता है। भक्तिमार्ग भी कर्मादि मार्गोंके समान ही है, तब भक्तिमार्गीय आश्रय करनेसे भी क्या होगा ?

समाधान—आप कहते हैं वैसा दोष भक्तिमार्गमें नहीं है। अतः कलिकाल भक्तिमार्गीय जीवोंकेलिये बाधक नहीं है। प्रत्युत कलिकालमें थोड़े ही समय में फलसिद्धि होने से वह साधकही है। इसके प्रमाण में श्रीमद्भगवतादिके वाक्य विद्यमान हैं।

“हे रामन् ! कलिकाल दोष का निधि है, तथापि उसमें एक महान् गुण विद्यमान है, वह यह कि श्रीकृष्णके कीर्तनसे ही मनुष्य कर्मबन्धनसे मुक्त होकर मोक्ष प्राप्त करता है,” “हे रामन् ! सत्ययुगमें निरन्तर विष्णुका ध्यान करनेसे, त्रेतायुगमें यज्ञोंसे विष्णुका यजन करने से, और द्वापर में उपासना करने से जो गति प्राप्त होती थी वह कलिकाल में भगवान् के नाम सङ्कीर्तनसे होती है” “गुणज्ञ और साक्षात्ही आर्पणन कश्चिन् प्रशंसा करते हैं, क्यों कि कलिकालमें केवल कृष्णमङ्गीर्तनसे ही सब काम सिद्ध होते हैं।” इत्यादि।

भक्तों को गृह्यादि बाधक नहीं है।

श्रीमद्भगवतमें कहा है कि—“हे भगवन् ! जो मत्त आपके मङ्गल्य नाम तथा रूपका ध्यान करते हैं तथा दूसरोंको सुनाते हैं, स्वयं ध्यान करते हैं तथा सपथ क्रियाओं में भी आपके ही चरणचन्द्रमें निरत व्यास्र रहते हैं, उनको पुनः संसारमें आना नहीं पड़ता है। और जो भागवतमें रामा प्राचीनवहिके पुरोको भगवान् उपदेश करते हैं कि ‘हे रामन्मार्तो ! जो मनुष्य गृहस्थाश्रममें रह कर सन्ध्या करते हैं और मेरी पचासों ही

रात दिन बिताते हैं उनको यह संसार बन्धन कर्ता नहीं होता है ।” इसी प्रकार ब्रह्मानीने भी स्तुति करते हुये कहा है कि “हे कृष्ण ! जब तक मनुष्य पूर्णतया आपके हुए नहीं हैं तब तक ही उनको रागादि चोरोसे मय रहता है, घर कारागृहके समान प्रतीत होता है और मोह बेढियोंके समान ” इत्यादि वाक्योंसे सिद्ध होता है कि भगवद्दर्शकोंके गृह आदि भगवान्केलिये ही होनेकेकारण वे भक्तोंको बन्धनकारक नहीं होते हैं ।

भगवद्दर्शकोंकी लौकिक क्रियाएं देखनेमें लौकिकवत् हैं, पर वे सब वास्तविक रूपसे अलौकिकके समान ही हैं । क्यों कि नारदजीने व्यासजीकेप्रति कहा है कि—“सब कर्म, जन्ममरणकी जालमें फँसादेनेवाले हैं, अर्थात् कर्म द्वारा कर्मबन्धनसे मुक्त होनेकी आशा व्यर्थ है, तथापि यदि वे कर्म श्रीकृष्णप्रीत्यर्थ किये जाँय तो अवश्य मोक्षदायक सिद्ध हो सकते हैं” इस प्रमाणके अनुसार भक्तोंके कर्म श्रीकृष्णप्रीत्यर्थ ही होनेके कारण लौकिक प्रतीत होनेपरभी उनको अलौकिकके समान ही मानना उचित है ।

असमय में भी वैदिक क्रिया कर सकते हैं ।

यदि भगवत्सेवाके समयमें वैदिक क्रिया न हो सके तो समयका अतिक्रमण हो जानेसे प्रत्यवाय नहीं होगा । क्यों कि स्वयं भगवान् ही श्रीमुखसे आज्ञा करते हैं कि “मेरी सेवा करते करते यदि वैदिक क्रियाका काल लोप होजाय, तो उस भगवत्सेवापरायण भक्तका छुट-काल कर्म तीन करोड़ महर्षिकहेते हैं” इस वाक्यसे ज्ञात होता है कि भगवत्सेवा करते हुए यदि वैदिक कर्म यथासमय न हो सके तो उससे प्रत्यवाय नहीं है । इसी प्रकार “भगवान् हृदयमें प्रविष्ट होकर सब पापोंको घोते हैं” “वे भगवद्गीय मेरे ढण्डके पात्र नहीं बनते” इत्यादि वाक्योंसे भी यही सिद्ध होता है कि कदाचित् पाप लग भी जाय तो पातकका फल जो नरकादि होना चाहिये वह भक्तों को भोगना नहीं पडता (किन्तु स्मरण रहे कि यदि कोई दाम्भसे वैदिक क्रियाओंका त्याग करता है तो वह अवश्य नरक गामी होता है) भगवद्भक्त कीर्तनादिमें ही पापोंको नष्ट करदेते हैं ।

आचार दौधिल्य ।

प्रपत्ति-शरण-मार्गनिष्ठ जीमें से कदाचित् आचारादिका यथोचित पालन न हो तोभी चळमिद्धि होती है । इयद्विषयमें अर्जुनके प्रति यागवान् आज्ञा करते हैं कि “हे अर्जुन तब तबमें अन्य सब धर्मोंका त्याग करके मेरे शरण जा” “अत्यन्त दुराचारी भी यदि अनन्यरूपसे मेरा भजन करता है तो उसको साधुपुरुष समझना चाहिये । क्यों कि उसका निश्चय उत्तम है” इन म्हाशब्दोंमें से, तथा छोटमें भिष्याचारी, अनाथमी होनेपर भी यदि भगवद्भक्त है, तो वह जिन महार गुणोंमें सम्पूर्ण जगत्में प्रकाशित करता है उसी तरह सारे संसारको पवित्र करता है । इसी प्रकार “हे राजन् ! भगवद्दर्शनमें आस्था-श्रद्धा-रत्ननेराजा कभी

प्रमादी होता नहीं है, इतनाही नहीं परन्तु यदि वह आँखें बन्दकर के दौड़े तो भी उसको न कहीं ठोकर लगनेका भय रहता है न किसलनेका । ” इत्यादि वाक्यों से ज्ञात होता है, कि प्रपत्ति मार्गमें आचारादि के अभावमें भी फल सिद्धि होती है ।

भक्ति समग्र सिद्धिओंका जीवन है ।

श्रीमद्भागवतमें कहा है कि “हे महर्षियो ! भलीभाँति किये हुए यज्ञादि कर्म भी यदि भगवान् में भक्ति उत्पन्न न कर सकें तो वह केवल श्रम ही है ऐसा समझना चाहिये ।” “सर्व और दया से युक्त धर्म तथा तप से प्राप्त की हुई विद्या भी मेरी भक्ति से विहीन मनुष्यको भलीप्रकार पवित्र नहीं बना सकती।” “अच्युत-भगवान् के भाव विना जो निरञ्जन ज्ञान प्राप्त होता है वह भी भलीप्रकार शोभायमान नहीं होता है, तब जो कर्म श्रीकृष्ण को अर्पण नहीं किया जाता वह कैसे सुशोभित होसकता है ? फिर चाहे वह कैसा ही निष्काम क्यों न हो ?” “विदित कामनाओंसे परास्त पुरुषकी आत्मा जिस तरह श्रीयुन्दकी सेवा करके शान्ति प्राप्त करती है उस प्रकार यमनियमादि सम्बन्ध योगमार्गसे शान्ति-लक्ष्य नहीं कर सकती ।” ब्रह्मस्तुति में ब्रह्मानीने भी कहा है कि, “हे भगवन् सकल-कल्याणकारिणी आपकी भक्तिको छोड़कर जो लोग विना प्रेमके, केवल शुष्क ज्ञानकेलिये क्लेश सहन करते हैं उनको परिणाममें भी क्लेश ही सहन करना पड़ता है, जैसे धान्यके विना धीलकों को कूटनेवालेको परिणाम में धीलकोंके चूर्णके अतिरिक्त और कुछ भी नहीं मिलता” इन विविध प्रमाणों से सिद्ध होता है कि भक्तिके विना कर्म, ज्ञान, कुछ भी सिद्ध नहीं कर सकते । परन्तु यदि वे भक्तिका सहयोग करें तो सिद्धि प्राप्त कर सकते हैं । अत एव भक्तिही सकल सिद्धिओंका जीवन है ।

निःसाधन भक्ति भी सर्व साधिका है ।

श्रीमद्भागवत दशमस्कन्ध, अध्याय बीस श्लोक तृतीय और तृतीयमें कहा है कि “हे उद्धन ! कर्मकाण्ड, तपस्, ज्ञान, वैराग्य, योग, दान, और इसी प्रकार अन्य भी कल्याणके साधनों द्वारा जो जो कार्य सिद्ध किये जाते हैं, वह सब मेरा भक्त अनायास ही भक्तियोंसे प्राप्त करता है ।” इसी तरह गीतामें भी कहा है कि “हे अर्जुन ! आर्त, निज्जासु, अर्थीयों और ज्ञानी यह चार प्रकारके पुरुष मेरा भजन करते हैं ।” श्रीमद्भागवतमें शुकाचार्य भी कहते हैं कि अकाम हो, सर्वराम हों या मौसमी कामनावाला हो, चतुर पुरुष को तीव्र भक्तियोग से परपुत्र का भजन करना चाहिये ।” ब्रह्मानीने भी भक्तकी प्रशंसा करते हुए कहा है कि “जो लोग ज्ञान प्राप्त करने की इच्छासे परिश्रम न करके भक्तोंके शुकसे निरह्नी हुई भगवान् की पवित्र कथाओंका कानसे श्रवण करते हैं तथा देह, मन, वाणीसे उमरुआरु करते हुए जीवन व्यतीत करते हैं ये भक्त, हे अग्नि ! दयवि भाव तोनों लोक में अनेपे हैं तथापि आपसे महान ही मैं नीत लेते हूँ ।” “धीरति भगवान् के भजन

होने पर क्या अप्राप्य रहता है ? तथापि हे राजन् ! भगवान्‌के भक्त भगवान् की सेवाके विना अन्य कुछभी चाहते नहीं हैं । "सर्वदुःखहर्ता प्रभु अपने भक्तको रूप, आरोग्य, और अर्थ भी प्रदान करते हैं ।" ये सब वाक्य निःसाधन भक्ति भी सर्व साधिका है ऐसा सिद्ध करते हैं, भक्ति सर्व साधिका है, इतनाही नहीं, किन्तु स्वयं ही फलरूपा है । इसका समर्पण निम्नाङ्कित वाक्य करते हैं । श्रीमद्भागवत द्वितीयस्कन्ध प्रथमाध्याय नवम श्लोक में कहा है कि—“निर्गुणतामें परिनिष्ठित रहने पर भी मुझे प्रभुकी लीलासे आकृष्ट होकर भागवतशास्त्रका अध्ययन करना पड़ा ।” और प्रथमस्कन्ध सप्तमाध्यायके दशम श्लोकमें वर्णन किया है कि “श्रीहरिके गुण ही ऐसे मनोमोहक हैं, कि आत्मामें रमण करने वाले जीवन्मुक्तों को भी प्रभुकी निष्काम भक्ति करने की इच्छा होती है ।” इसी तरह तृतीयस्कन्ध पंचविंशोऽध्यायके चौतीसवें श्लोकमें भगवान् कपिल ने मातृचरण देवदूतिको उत्तम भक्तिका लक्षण समझाते हुए कहा है, कि “मेरी चरण सेवामें तत्पर रहने वाले, मेरेलिये ही सब कर्म करनेवाले और सर्वदा एकचित होकर परस्पर प्रेमपूर्वक मेरी कथा कहने में आनन्द प्राप्त करनेवाले ऐसे विरल भक्त मेरे साथ एकात्मभावकी—मोक्षकी भी इच्छा करते नहीं हैं” इत्यादि वाक्य भक्ति स्वयं ही फलरूपा है, इस सिद्धान्त को ढब करते हैं ।

आधुनिक समय में कर्मादि मार्गों के अधिकार नष्ट हो जाने के कारण अनधिकारी को कर्मफल प्राप्त नहीं होता है । अतः यदि कर्मादि मार्गोंके अनुसार भी भक्तिमार्ग में रहकर आचरण किया जाय तो अधिकार भेदसे उन मार्गोंमें कहा हुआ गौण अथवा मुख्य फल मिलनेका सम्भव रहता है । भक्तिमार्गमें भक्तको अनुग्रहसे ही अधिकार प्राप्त हो जाता है । यही उपदेश आचार्यचरणोंने निबन्धमें किया है । आपकी आज्ञा इस प्रकार है “इस कलिकाल में सब अधिकार निवृत्त हो गये हैं, पर यदि प्रेम पूर्वक सेवा की जाय तो वह कलियुग भी श्रीकृष्णके भक्तको फलसाधक हो जाता है” । इस वाक्यसे यह भी ज्ञान होता है कि कर्मादिसाध्यफल भक्तिमार्गमें अनिच्छा से भी भक्तको प्राप्त होजाता है, जब कि भक्तिसाध्यफल अन्य मार्गों से सम्पन्न नहीं होता है । इससे सिद्ध होता है कि अन्यमार्गोंकी तुल्यता गन्व भी भक्तिमार्गमें नहीं है ।

अब यहाँ शङ्का होती है कि, कर्मादि मार्गोंकी अपेक्षा उत्कृष्टता भक्तिमार्गमें यदि है भी तो रहने दीजिये, परन्तु उसमें अर्थात् से तो कर्मादि तुल्यता होनी चाहिये । इस शङ्काका समाधान करने हुए करते हैं कि “विष्णु सतत स्मरणीय है, कभी विस्मरणीय नहीं है, हम प्रकार सदा विष्णुका स्मरण करनेवालेके सब विधि और निषेध किङ्कर हो जाते हैं ।” “निम मार्गमें मृत्ति मात्रसे सकट कल्याणके मानन प्रभु होजाते हैं उस अजन्मा प्रलय श्रीहरिको भँव करत है ।” “हे श्रीकृष्ण, कृष्ण, कृष्ण, इस प्रकार जो मेरा स्मरण करता है उस जीवसम, जलरो भँव कर कलज जिम्नार उपर निरुत्था है उसीतरह नरकमे उद्धार करता है ।”

“है माधव, आपके जन अन्यकी तरह जन्म मरणके चक्रमें नहीं गिरते।” “सब शास्त्रोंका मथन करके और दारदार उनका विचार भी करके एकदात निश्चित हुई है कि नारायण ही सदा ध्यान करने योग्य है।” इत्यादि वाक्योंसे सिद्ध होता है कि यदि सर्वोशमें भक्ति न की गई हो, थोड़ी भी की गई हो, तोभी वह भक्ति फलसाधिका है, कर्मादिमार्गमें वैसा नहीं है। अतः प्रकृत विषयमें इतने ही प्रमाण पर्याप्त हैं ॥ १ ॥

पवित्र देश में निवास करनेसे भी धर्मादि पुरुषार्थकी सिद्धि हो सकती है, और आप कहते हैं कि अन्य सब साधनोंका त्याग करके श्रीकृष्णका ही आश्रय करना चाहिये इसमें प्रमाण क्या है ? इस शङ्काका समाधान करते हुए कहते हैं कि पुण्यस्थान भी इस समय पुरुषार्थसाधक नहीं हैं; यही बात श्रीमदाचार्यचरण आज्ञा करते हैं—

श्लेच्छाक्रान्तेषु देशेषु पापैकनिलयेषु च ।

सत्पीडाव्यग्रलोकेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ २ ॥

अन्वयः—देशेषु श्लेच्छाक्रान्तेषु सत्सु च पापैकनिलयेषु, सत्पीडाव्यग्रलोकेषु, कृष्ण एव मम गतिः अस्तु ।

देश श्लेच्छोंके अधीन हैं। माना कि श्लेच्छोंने देशपर आक्रमण किया है, पर यदि श्लेच्छ भी न्यायपरायण हों तो आपकी क्या हानी है ? इस आशेषका उत्तर देते हैं कि श्लेच्छ तो मूर्तिमान् पाप ही हैं, और पुण्यस्थान पापरूप श्लेच्छोंके मुख्यस्थान (राजधानी) बने हैं; दूसरा अर्थ किया जाय तो पापियोंका भयका पापोंका घर हैं, तीसरा अर्थ यह है कि अङ्ग वङ्ग आदि देश श्लेच्छों के अधीन है और पाप के भी मुख्य स्थान बन गये हैं, कि जहाँ जानेसे ही पुनःसंस्कार प्राप्त होता है। यहाँ यह भी शङ्का हो सकती है कि पुण्य स्थलोंमें भी वणिक् आदि जातिके भले आदमी रहते होंगे, तो फिर श्लेच्छोंसे क्या मतलब है ? इसका समाधान इस प्रकार करते हैं कि वणिक् आदि लोक भी स्वधर्माचरण करनेवालों पर जो आपत्तें आती हैं उनको देखकर किङ्कर्तव्यविमूढ बन गये हैं, अर्थात् स्वधर्मानिष्ठपर जो आपत्तें आती हैं उनको देख कर स्वधर्माचरण न करना चाहिये या लौकिक कार्य न करना चाहिये इसका निर्णय वे लोग नहीं कर सकते। अर्थात् सधर्मसे अच्छा ही होगा ऐसा निश्चय उन लोगोंमेंसे चढ़े जानेके कारण धर्म विषयक श्रद्धादिके अभावमें धर्माचरण करनेवालोंको वे सहायक भी नहीं होते हैं। अतः श्रीकृष्णके आश्रयको बिना पवित्र देशोंपर अपने उद्धारका आधार रखना निर्र्थक है। श्रीकृष्णका आश्रय करनेवाले को देश भी अनुकूल हो जाते हैं। अत एव श्रीमद्भागवतमें देवोंने “कृष्णसेवा करनेकेलिये भारतवर्षमें शुक्रन्दत्तेवोपयोगी देह प्रदान कीनिये, हम भी भूमिपर जन्म लेना चाहते हैं” ऐसा कहा। इस प्रकार पुण्यभूमिमें स्थिति करनेसे भी पुरुषार्थकी सिद्धि नहीं होती है, अतः

श्रीकृष्णका आश्रय ही करना उचित है, अतः मेरा आश्रय श्रीकृष्ण ही हो, ऐसी प्रार्थना श्रीमहाप्रभुजी करते हैं ॥ २ ॥

गङ्गादि तीर्थ भी सर्व पुरुषार्थ सिद्ध करनेवाले माने गये हैं, तो फिर आश्रयकी प्रार्थना किसलिये करते हैं ? इस प्रश्नके उत्तरमें पूर्वोक्त देशादि छः प्रकारके साधनोंमें से तृतीय साधन द्रव्य भी फलसिद्धि नहीं करता है यह दर्शानेकेलिये तीर्थ भी साधक नहीं हैं ऐसा निरूपण करते हैं:—

गङ्गादितोर्थवर्षेषु दुष्टैरेवावृतेष्विह ।

तिरोहिताधिदैवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ३ ॥

अन्वयः—इह गङ्गादितोर्थवर्षेषु दुष्टैरेवावृतेषु सत्सु तिरोहिताधिदैवेषु कृष्ण एव मम गतिरस्तु ।

गङ्गा आदि मुख्य तीर्थ दुर्जनोंसे ही आवृत हैं । गङ्गादि तीर्थोंमें ब्राह्मणादि भी रहते हैं, तब आप यह कैसे कह सकते हैं कि सब तीर्थ दुष्टोंसे ही सेवित हैं ? ब्राह्मणादि की स्थिति वहां नित्य रहती है इस कारण अतिपरिचयसे उनकी तीर्थोंकेप्रति आदर-गुद्धि कम हो जाती है, तथा वे दान दक्षिणादिसे निर्वाह करते हैं, इसलिये उनके पीछे भी उपाधियाँ लगी ही रहती हैं, अतएव उन में भी दुष्टता रहती ही है । सर्वविध दोषोंको दूर करनेवाले तीर्थ वहां विद्यमान हैं तो फिर उनमें दोष किस प्रकार रह सकता है, ऐसी शङ्का भी नहीं हो सकती । उसका कारण यह है कि उनमें स्थित भगवानसे बहिर्युक्तता तथा नास्तिमत्ता आदि दोषोंका निवारण तीर्थ भी कर नहीं सकते । यह बात निम्नलिखित प्रमाणोंसे सिद्ध होनी है । “सौ बार अच्छी तरह भिड़ी ल्याफर जन्मसे आजतक प्रतिदिन छान करने-वाला भावदुष्ट मनुष्य, गङ्गाके सन्पूर्ण जलसे भी शुद्ध नहीं हो सकता । ऐसा हम निश्चित रूप से कर सकते हैं; मत्स्यादि जलमें रहनेवाले प्राणी रातदिन (गङ्गाभादिके) जलमें ही रहते हैं, परन्तु वे कभी छानके फलको प्राप्त नहीं कर सकते ।” “मनुष्य जो कर्म श्रद्धा और विधिपूर्वक शुद्ध भावसे करते हैं, वही उसके अक्षय सुखकेलिये कल्पित होते हैं; अर्थात् उन्हीं उनको अक्षय सुखकी प्राप्ति होती है ।” “विधि और श्रद्धासे रहित और भावदुष्ट शिवे हुए कर्मका फल मनुष्यको प्राप्त नहीं होता है, इसका कारण यह है कि वे कर्मका फल अपुर दरण कलने हैं । अतः विधिहीन और भावदुष्ट कर्म करनेवाला अल्पजन्म गुरु तथा अहृतार्थ ममत्रना चाहिये । श्रद्धारहित, दुष्ट अन्तःकरणवाला, नास्तिक, भोग्यमन और कल्पगवादी वे पातों तीर्थके फलको प्राप्त नहीं करते हैं ।” “निम तरह गङ्गा आदि नदियाँ नदियाँ पूर्ण पत्रों परित नहीं बनाती है, उसी तरह नारायणमें विद्युत् मनुष्योंको कोष्ट भी प्रायश्चित्त परित नहीं कर सकता ।” वे सब आदित्य पुराण, योगिया-शतनाम, वायुपुराण तथा श्रीमद्भागवतके श्लोकों से सिद्ध होता है, कि तीर्थों में भगवान् से बहिर्युक्त तथा नास्तिक मनुष्योंको परित बनानेकी सामर्थ्य नहीं होनी है ।

यहां इस तरह शङ्का होती है कि—वस्तुमें शक्ति होनेपर कार्य अवश्य होता है, वह हुए बिना रहता ही नहीं, जैसे दाहकत्व शक्ति अग्नि में विद्यमान है, और, वह जलाती नहीं ऐसा कभी नहीं हो सकता । इस नियम के अनुसार तीर्थमें पवित्र करने की शक्तिके विद्यमान रहते वे पवित्र नहीं कर सकते, ऐसा कदापि न होगा ।

इसका समाधान करते हुए आचार्यचरण आज्ञा करते हैं, कि तीर्थों में पवित्र करने-वाला जो आधिदैविक स्वरूप है वह तिरोहित हो गया है, अतः तीर्थ उनको पवित्र नहीं कर सकते । तीर्थोंका आधिदैविक स्वरूप सत्पुरुषोंके सम्पर्के ही प्रादुर्भूत होता है, अत एव निबन्ध में आपने कहा है कि “काशी आदि तीर्थोंमें किसी समय किसी एकाक्ष की मुक्ति होती है तब समझना चाहिये कि जीवके ऊपर प्रभुने अनुग्रह किया है ।” प्रभुके अनुग्रहके बिना किसी की भी मुक्ति नहीं होती है । प्रभु तीर्थोंका माहात्म्य बढ़ानेके लिये तीर्थोंके द्वारा भी किसीको मोक्ष प्रदान करते हैं । और श्रीमद्भगवत में भी कहा है कि भगवद्भक्त तीर्थोंमें स्नान करते समय अपने हृदयकमल में विराजमान प्रभुके साथ तीर्थोंका सह बरा कर तीर्थों को पवित्र बनाते हैं । अर्थात् तिरोहित आधिदैविक स्वरूप उनमें प्रकट कर देते हैं, इसको तीर्थीकरण कहते हैं । अन्य प्रकारसे तीर्थों को और क्या तीर्थ बनाना है ? जल में कुछ दोष तो दिलाई देते ही नहीं । इस प्रकार द्रव्यस्वरूप तीर्थों में भी स्वतन्त्ररूपसे पुण्यार्थ सिद्ध करने की सामर्थ्य विद्यमान नहीं है अतः श्रीकृष्णका आश्रय ही रक्षणार्थ है ॥ ३ ॥

यदि कर्म करनेवाला अच्छा हो तो सब फल प्राप्त हो सकता है । तो फिर अन्य का निषेध कर आश्रयही ही प्रार्थना क्यों ? इस शङ्काका समाधान करके कर्मकरने वालोंका स्वरूप भी फल सिद्ध नहीं कर सकता, यही बात चतुर्थ श्लोक में निरूपण करते हैं:—

अहङ्कारविमूढेषु सत्सु पापानुवर्तिषु ।

लाभपूजार्थयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ४ ॥

अन्वयः—सत्सु अहङ्कारविमूढेषु पापानुवर्तिषु लाभपूजार्थयत्नेषु कृष्णः एव मम गतिः अस्तु ।

अहङ्कारके बशीभूत पण्डितगण—हम ही शास्त्रज्ञ हैं अन्य कोई नहीं—इत्यादि प्रकार के मिथ्याभिमानसे विमूढ हो गये हैं । जिस तरह उनका ज्ञान अभिमानके दो जान से दूषित हो गया है, वैसे ही उनकी कृति भी दूषित हो गई है । इसका कारण यह है कि वे लोग द्रव्यादि का लाभ और पूजा के लिये ही यत्न करने वाले होते हैं । मिथ्यावागादि पापमार्थिक कर्म भी वे लोग ऐसा सन्तुष्ट ही करते हैं कि—इससे हमको द्रव्य प्राप्त होगा और छोड़ने प्रसन्न बरंगी । साथ ही द्रष्टृ पुरुषोंका सद्ग करनेसे सद्गन्ध दुष्टता और पापता अनुपपन्न करनेमें अतन्त्र्य बुद्धता इसप्रकार दोनों प्रकारकी दुष्टता उनमें होनेसे वे पण्डित भी सन्तुष्टयत्ने पुरुषार्थ सिद्ध नहीं कर पावेंगे । परन्तु भगवादाश्रय करके भगवात्प्राप्ते वैशेष्य और स्वयं की कृति होने

पर फल सिद्धि कर सकते हैं, क्यों की वेदका तात्पर्य भगवान् या भगवद्भक्त जानते हैं, ऐसा होनेसे भगवदीय होनेसे ही वेदका तात्पर्य समझ सकते हैं । इस तरह भगवदाश्रयके बिना पण्डित भी कुछ सिद्ध नहीं कर सकते । अतः श्रीकृष्ण ही मेरा आश्रय होवे ॥ ४ ॥

सुनते हैं कि शास्त्रों में मन्त्रों से फल सिद्धि वताई है, तो फिर आश्रय ही करनेकी क्या आवश्यकता है ? मन्त्रों की शक्ति भी नष्ट होगई है, अतः मन्त्र भी कुछ नहीं कर सकते यह दर्शाते हैं:—

अपरिज्ञाननष्टेषु मन्त्रेष्वत्रतयोगिषु ।

तिरोहितार्थैर्देवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ५ ॥

अन्वयः—मन्त्रेषु अपरिज्ञाननष्टेषु अत्रतयोगिषु तिरोहितार्थैर्देवेषु कृष्ण एव मम गतिः अस्तु ।

वेदोक्त तथा नारदपंचरात्रादि आगमोक्त मन्त्र; तात्पर्य, फल तथा देवताके स्वरूपज्ञानके अभावसे नष्ट हो गये हैं । वैदिकमन्त्र नियमपूर्वक पठे नहीं जाते, अतः उनका सामर्थ्य नष्ट हो गया है । वेदाध्ययनके नियम गुरुकुलमें निवासकरना, ब्रह्मचर्यपालनकरना, शूद्रोंके सामने न पटना, अन्यायके दिनोंमें न पटना इत्यादि है । तान्त्रिक मन्त्रोक्त तात्पर्यही समझमें नहीं आता है, अतः उसका अर्थ और फल समर्पक देवता उन मन्त्रोंसे तिरोहित हो गई हैं । अथ तरह तान्त्रिक मन्त्रोंका भी सामर्थ्य नष्ट हो गया है । तथापि भगवान्का ही आश्रय रखनेवालेको मन्त्रोंसे भी फल प्राप्त होता है । इसके विषयमें 'नितके स्मरणसे और नामका उच्चारण करनेसे कर्म की त्रुटि पूरीकी जाती है, उन अच्युत भगवान् को मैं प्रणाम करता हूँ ।' इत्यादि वाक्य प्रमाण हैं । इस तरह मंत्र भी नष्ट सामर्थ्यवाले होनेसे मेरा आश्रय श्रीकृष्ण ही है ॥ ५ ॥

मीमांसा आदिमें मंत्रोंके अर्थका निर्णय करके कर्मसे ही फल प्राप्त हो सस्ता है तो फिर आश्रय की क्या आवश्यकता है ? इस प्रकार शङ्का करके कर्म भी फल साधक नहीं है यह ज्ञानैरेच्छिये नीचेके श्लोकमें आश्रयकी प्रार्थना करते हैं:—

नानायाद्विनष्टेषु सर्वकर्मघ्नतादिषु ।

पापण्डैरुपयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ६ ॥

अन्वयः—सर्वकर्मघ्नतादिषु नानायाद्विनष्टेषु पापण्डैरुपयत्नेषु कृष्ण एव मम गतिरस्तु । सोमयाग आदि सब कर्म और एकादशी आदि सब धन विविध वादोंसे नष्ट हो चुके हैं । वे वाद इस प्रकार हैं—

(१) सात प्रायश्चित्ता है, अर्थात् वेदभी प्रायश्चित्तप्राप्ती होनेके कारण मिथ्या हैं, अतः जेने प्रायश्चित्तप्राप्ती होनेके कारण व्यङ्ग्यरामें ही प्रमाण है वैश्वेदी, वेद और वेद-

विहित कर्मको भी व्यवहारमें ही प्रमाण मानना चाहिये। वास्तविकरीतिसे कुछभी करनेका या प्राप्तकरनेका नहीं है।

(२) पूर्वमीमांसाकारका मत है कि “परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोत्रे” इत्यादि वाक्योंसे ब्रह्मा आदिका उत्कर्षमी यज्ञोंके द्वारा ही सुना जाता है। और उत्तरोत्तर कर्ममें प्रवृत्त होनेमें पूर्ववासना ही कारण होनेसे कर्म ही करना चाहिये। कर्मसे ही फलसिद्धि होगी। कर्मके अतिरिक्त अन्य कुछ भी उपास्य, फलदाता, किंवा प्रवर्तक नहीं हैं। इसी तरह मन्त्रकी देवता भी मन्त्रसे पृथक् चेतनरूपा कोई नहीं है, किन्तु मन्त्ररूपा ही है। अर्थात् किसी देवताकी कृपा सम्पादन करके किसी प्रकारके फल की प्राप्ति करनेके लिये भी कर्मके अतिरिक्त कुछ भी करनेकी आवश्यकता नहीं है। किन्तु उपर्युक्त प्रकारसे उपास्य, फलदाता या प्रवर्तक सन कुछ कर्म ही है।

(३) नैयायिकों का मत है कि शास्त्रसे प्रमाण प्रमेय आदि सोलह पदार्थों का यथार्थ ज्ञान प्राप्त करके उमका श्रवण मनन और निदिध्यासन करनेसे आत्माका साक्षात्कार होता है, तब दुःख की आत्यन्तिकी निवृत्ति होकर जाती है, वही फल है। ईश्वरोपासना करनेकी अवयवा ईश्वरको ही फलरूप माननेकी कोई आवश्यकता नहीं है।

(४) निरीश्वर वादी साङ्ख्योंका मत है कि प्रकृति और उसके विकारों की उपाधिका विलय करके पुरुष जब अपनी स्थिति करता है वही फल है, भगवान् फल नहीं है।

इस तरह भिन्न भिन्न प्रकारके वाद प्रचलित है। इनसे विशेषकर कर्मोंका नाश किया गया है। अतः उलटा ही अर्थ ग्रहण कर लेनेसे कर्म भी फलोत्पादक नहीं रहे। सच्चा वैदिक सिद्धान्त देखनेसे ये सब वाद एक प्रकारके प्रलाप की तरह प्रतीत होते हैं। क्योंकि “यह सब पुरुष ही है” “यह सन ब्रह्मारमक है” वह भगवान् सनको वशीभूत ररता है सनके ऊपर शासन करता है, इत्यादि वाक्य यह सन प्रपञ्च ब्रह्मरूप है, और अत एव सत्य हैं, इसलिये कर्म भी सफल है यह बताते हैं। अत एव शाङ्कर सिद्धान्त उपपन्न नहीं होता है।

“भगवान् उसी से अच्छे कर्म कराता है जिमको ऊंची गति से लेनाना है। और उसीसे निहृष्ट कर्म कराता है जिमको अधोगति से ले जाना है।” “हे अर्जुन में ही समग्र जगत् की उत्सविका कारण हूँ” “मला ऐसा कौन देह धारी है जो मुमुन्द भगवान् का भजन न करेगा।” “देव हो, अमुर हो, मनुष्य हो यज्ञ या गन्धर्व हो, मुमुन्द भगवान् के चरणों की सेवा करके मोक्ष को प्राप्त करते हैं।” “भगवान् ही सनके फल दाता हैं, क्योंकि जो सनका नियामक हो वही फलदाता सकता है। यज्ञ वृत्त हुए देवता यज्ञ करनेवाले को तृप्त करते हैं।” “निश्चय ही देवोंने यज्ञ किया था।” इत्यादि प्रमाणों से त्रैभिनी वा मन भी धृति स्थिति और ध्यान सूत्रों से विन्दमिद

होता है । क्योंकि इन वाक्यों में जीव को प्रवृत्त कराने वाला, सारे जगत् की उत्पत्ति का कारण, जीवमात्रके लिये सेव्य, सर्वविध कर्मोंका फलदाता एकमात्र भगवान् ही है ऐसा कहा है । सब जैमिनिके मत्के अनुसार उपपन्न नहीं हो सकता इसी तरह यज्ञोंसे देवों की तृप्ति तथा देवोंने यज्ञ किया ऐसा प्रतिपादन भी किया गया है । अतः यह भी स्वीकार करना चाहिये कि मन्त्रकी देवता मन्त्रसे पृथक् हैं और वह चेतन रूपा है ।

“हे अर्जुन ! उसके पश्चात् मुझे तत्त्वतः जानकर मेरेमें प्रवेश करते हैं ।”
 “हे अर्जुन ! तू मुझे ही प्राप्त करेगा ।” “ब्रह्मका आकार आनन्द है” इन वाक्योंमें भगवत्सायुन्यको मोक्ष कहा है । तथा आनन्दानन्द होनेके कारण भगवान्को ही फल कहा है । नियमों आनन्दका अनुभव हो वही फल है अतः न्याय और साह्य मत भी श्रौतसिद्धान्तके पतुच्छल नहीं है ऐसा सिद्ध होता है ।

इस तरह भिन्न भिन्न वादोंके द्वारा जो कर्म का विनाश हुआ है उसका दिग्दर्शन कराके अब उन वादोंके द्वारा जो व्रतादिका विनाश किया गया है वह भी बताते हैं स्वमत के आग्रह से वे लोग एकादश्यादि व्रत भी दशमीके वेव से युक्त ही करते हैं, जिसका कि शास्त्रों में पूर्ण निषेध है । इस प्रकार व्रतोंका भी विनाश हो चुका है । यद्यपि व्रत भी एक प्रकारका कर्म ही है तथापि वह ज्ञानादिका अङ्ग होने से यहाँ उसका कर्मसे पृथक् उपादान किया गया है ।

अब यहाँ शङ्का उपस्थित होती है कि एकादश्यादि व्रत करनेका वे लोग भी उपदेश करते हैं और स्वयं भी करते हैं, यदि वे लोग व्रतों को भिष्या, फलरहित मानते होते तो वे क्यों आचरण करते हैं और उपदेश करते हैं ? साथ ही उन मतोंके प्रवर्तक शङ्कर जैमिनी गौतम आदि हैं । यह शङ्का भी अयुक्त है क्योंकि उनका प्रयास पातक्यका प्रचारकरनेके लिये ही है । यह बात वाराह पुराण के “हे महाबाहु रुद्र ! तुम मोह शास्त्रों की रचना कराओ और सत्यको भिष्या बताओ, अपने स्वरूप का प्रकाश करो और मुझे शुभ रहनेदो” इह सार्धश्रोत्रसे तथा पञ्चपुराणके “त्वामाराध्य तथा शम्भो गृहीष्यामि वरं मदा । द्वापराद्ये युगे भूत्वा कथ्या मानुषादियु ॥ स्वागमैः कल्पितैस्त्वं च जनान् मद्विशुत्वात् शुभ । मां च गोपय येन स्यात्कृष्टिपोचरोत्तरा ॥” हे शम्भो ! द्वापरादियुगमें मैं कलात्मक अन्तर क्षेत्र मन्त्रादिसे तुझसे अराधन करके वर ग्रहण करूंगा और आपसे नवीन तार्थोंकी कल्पना करके लोगोंको मेरेसे विमुक्त करना चाहिये, और मेरे स्वरूपको उपा-

१ त्वं च इह महाबाहो मोहात्प्रसंगि कारय ।
 अन्त्यानि विष्यानि दर्शयन् महाशुभ ॥
 प्रवृत्तं तु त्वं ज्ञानमन्त्रात् च साह्य ॥

कर अपना स्वरूप ही प्रगट करना चाहिये, ताकि यह सृष्टि उत्तरोत्तर चलती रहे । इस भगव-
दाज्ञाके अनुसार शाङ्करादिकी प्रवृत्ति है, वे लोग भी जो कर्म करते हैं वह भी अपनी महत्ता
दर्शनकेलिये ही करते हैं, साथ ही उनका यह भी उद्देश रहता है कि उनके अनुयायी भी वैसा ही
कर्म करें । यदि वे लोग स्वयं वैसा न करके अनुयायियोंको ही उपदेश करें तो उनका कोई
मानेगा भी नहीं । गीतामें भी कहा है कि “यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवैतरे जनाः ।” अर्थात् जिस
प्रकारका आचरण महत्पुरुषोंका रहता है, उसी प्रकारका आचरण अन्यलोग भी करते हैं ।
इसी न्यायके अनुसार यदि वे स्वयं न करें तो उनके उपदेशके अनुसार अन्यलोग कैसे चल
सकते हैं ? शङ्करादि मतप्रवर्तकोंके द्वारा आधुनिक छीगोंमें मोह उत्पन्न हो गया है ।

ये मतप्रवर्तक प्रायः सच देवता हैं—तो फिर आप देवताओंसे प्रवर्तित मतोंको पाखण्ड-
मत क्यों कहते हैं ? ऐसी शङ्का भी उपस्थित नहीं हो सकती । क्यों कि मतप्रवर्तक देवता है
इतना एकमात्र कारण रहने से ही वह मत सन्मत है ऐसा नहीं कह सकते । किन्तु जो मत
वेदसे विरुद्ध न हो और वेदमूलक हो उसीको सन्मत कह सकते हैं । अन्यथा वृहस्पति प्रव-
र्तित चार्वाक ('नास्तिक) मतको भी सन्मत कहनेकी आपत्ति उपस्थित होगी । इस तरह प्रस-
क्ताप्रसक्तसेही अटकमा ठीक है । ये विविधवाद भी कर्मफलसाधक नहीं हैं; अतः मेरी गति-
आश्रय—श्रीकृष्ण 'ही है ॥ ६ ॥

धर्मसे पाप दूर होता है ” “धर्ममें सत्र प्रतिष्ठित है ” यह श्रुति पहिले जीवको दोष
निवृत्तिकेलिये धर्माचरण करनेकी अवश्यकता बताती है । यह ठीक भी है, कि धर्माचरणके
द्वारा चित्तशुद्धि होनेसे भगवन्माहात्म्य तथा भगवत्स्वरूपको समझकर ही भगवदाश्रयादि करने
चाहिये, नकि पूर्वकी दोषयुक्त अवस्थामें । कहां योगियों को भी अगम्य भगवत्स्वरूप और कहां
यह दोषयुक्त जीव, वह उसको कैसे प्राप्त कर सकता है ? इस तरह शङ्का करके “जित्तको
यह भगवान् वरण करते हैं उसीको वह लभ्य है ।” “हे । रहुगण ! भगवान्के स्वरूपकाज्ञान,
तपसे वा वैदिक कर्मोंसे, अत्रादिके दानसे परोपकारसे, वेदाध्ययनसे, जल, अग्नि और सूर्यादिकी
उपासनासे प्राप्त नहीं होता है । परन्तु भगवद्भक्तोंके चरणकी रज शिरपर धारण करनेसे ही—
अर्थात् भक्तोंकी सेवा करनेसे ही—प्राप्त होता है ।” “ हे अर्जुन ! मेरी अनन्य भक्तिये ही मेरे
स्वरूपका सम्पूर्ण ज्ञान, जैसा कि तुझे हुआ है, मनुष्य को हो सकता है । हे परन्तप ! भक्तिये
ही मैं तत्त्वतः शान्त हो सकता हूं और वे जीव (जिन्होंने मेरा स्वरूप तत्त्वतः ज्ञानलिया है)
मेरे भीतर प्रवेश कर सकते हैं ।” इत्यादि वाक्य स्पष्टतया यह सिद्धांत दर्शाते हैं कि भगव-
दीयके अनुग्रहसे सद्दोषनीवको भी भगवत्स्वरूप गम्य हो सकता है, इसलिये, और भगवान्का
माहात्म्य भी शास्त्रोंमें वैसा ही—अधमोद्धारक आदि—प्रसिद्ध है इसलिये भी सद्दोषजीवोंकेलिये
दोषनिवृत्तिके अर्थ प्रायश्चित्तादि नहीं, पर महापुरुष, श्रीमदाचार्यचरण एवं उनके वंशजके द्वारा शरण
ग्रहण करना ही है । उन्हींसे सब कुञ्जसिद्ध हो जायगा । अर्थात् भक्तोंके धर्मादि चतुर्विध पुरुषार्थरूप
भगवान् ही होने के कारण भक्तोंको भगवान्के आश्रयके अतिरिक्त कुञ्ज कर्तव्य शेष नहीं रहनाता है ।

कहना चाहिये । इसी तरह यह आनन्द रूपत्वका प्रतिपादन करते हैं यह भी किस तरह माना-जाय ? और सुनिये, आनन्द अन्तःकरणका धर्म होनेको कारण भगवान्को आनन्दरूप एवं आनन्द जनक किस तरह कह सकते है ? इससे तात्पर्य यह निकलता है कि आपके कहनेके अनुरूप भगवान्का पूर्णत्व, आनन्दाकारत्व, आनन्दवत्त्व अथवा आनन्दजनकत्व ऊपर बताये हुये प्रमाणोंसे सिद्ध नहीं हो सकता ?

अब इस लम्बे चौड़े पूर्वपक्षोंका समाधान भी सुन लीजिये जो लोग उपर्युक्त प्रमाण उद्धृत करते हैं उनको उन प्रमाणोंका अर्थ ही ज्ञात नहीं है । भक्तोंकी आर्तिका नाश कर उनको आनन्दका दान करना यही भगवान्के अवतारका मुख्य प्रयोजन है । यही प्रयोजन यहाँ सिद्ध करना है इसीलिये भगवान् मूल स्वरूपसे अवतीर्ण हुए । पृथ्वीका मार भी दूर करना था इसलिये अपने अंशभूत नर और नारायणभी यदुकुलोत्पन्न नारायण और कुरुकुलोत्पन्न अर्जुनमें आविर्भूत है । अर्थात् यदुकुलश्रेष्ठ एवं कुरुकुलश्रेष्ठमें उन अंशोंने प्रवेश किया है, अत एव वे दोनों यदुद्रह और कुरुद्रह हुए हैं । जो मूलस्वरूप है उसमें अंशत्वकी सम्भावना न होनेके कारण यदुद्रहत्व और कुरुद्रहत्व न था । तात्पर्य यह कि तत्त्वकार्योंको सम्पादन करनेके हेतु भगवान्को ग्यूहों में तत्त्वदर्शों की अवश्यकता रहती है, अतः नर और नारायण भी सङ्कर्षणश होनेके कारण भूमार हरणार्थ अपेक्षितथे । भगवान् भक्तोंकी आर्तिनिवृत्ति करते हुए आनन्द-दानार्थ पूर्णरूपसे तथा भूमारहरणार्थ सङ्कर्षणके अंशरूप नरनारायण को भी अपने में प्रविष्ट-कराकर प्रकट हुए । इससे सिद्ध होता है कि उपर्युक्त वाक्यों में उभय अंशों को ही अक्ता माना जाय । अन्यथा पूर्णका अवतार न माननेसे “कृष्ण तो स्वयं भगवान् हैं” “बसुदेव के गृहमें परपुत्र्य भगवान् प्रकट होंगे” इत्यादि वाक्यस्तोम विरुद्ध हो जायगा । अतएव तत्त्वार्थदीपके भगवतार्थ प्रकरणमें आप आज्ञा करते हैं कि “पुष्टिकार्य करनेकेलिये नारायणसे अतिरिक्त स्वरूपसे भगवान् आविर्भूत हुए हैं” नर तो स्वयं आवेशधारक है, भूमार हरण के अतिरिक्त कार्य, पूर्ण कृष्णसे ही किया जाता है, अन्यसे नहीं । “परित्राणाय साधूनां” यह वाक्य मर्यादा भक्तोंका रक्षण करनेकेलिये अंशवतारका द्योतक है, और भक्तोंकी आर्ति निवृत्तिपूर्वक आनन्ददानकरण यह पुष्टि है । इस उन प्रकारके मार्गोंका स्थापन करनेकेलिये अवतीर्ण भगवान् भी यदि अंशरूपसे ही अवतीर्ण हों और पूर्णरूपसे न हों तो पुष्टिकार्य सिद्ध न होगा । अतएव अपने दोनों अंशोंसे पृथ्वीको सुशोभित की ।” इस प्रकार विचार करनेसे मानना पड़ेगा कि भगवान् का अवतार श्रीकृष्णरूपसे पूर्णवतार ही है । परन्तु तत्त्वकार्योंको सम्पादन करनेकेलिये उनके मीतर उभय अंश प्रविष्ट है । तथा देहके साथ रहनेवाला पांचभौतिकत वा अत्यन्त आदि नियम भी प्राकृत्य देहकेलिये ही समग्रता चाहिये । अप्राकृतिक रिणय में तो वेदके अनुगार ही अर्धमिद करना पड़ेगा । अर्थात् भगवान् श्री कृष्णका श्रीब्रह्म अप्राकृत्य होनेसे “आनन्दनात्र करपादगुप्तोदरादिः” इत्यादि क्षुत्तुक्त आनन्द मात्र ही

जानना उचित होगा। अन्यथा प्राकृत और अप्राकृत पदार्थोंका नियम समान होजानेसे अस्म-
दादिके ज्ञान इच्छा आदिके समान ही भगवान्के ज्ञान इच्छा आदिको भी—अनित्यत्व प्राप्त होगा।

“भगवान् का कर्तृत्व तो ज्ञान इच्छा आदिसे भी उपपन्न हो सकता है, उसी तरह देहका आनन्दमयत्व तथा नित्यत्व प्रत्यक्षसे भी वाधित है, तो फिर आनन्दमय तथा नित्य देहका स्वीकार करने की क्या आवश्यकता है? यदि इस प्रकार शङ्का की जाय तो वह भी अनुपपन्न होगी। क्योंकि “जहा जहा कर्तृत्व रहता है वहा वहा देहवत्ता भी रहती है। जैसे धाँके प्रति कुन्धारका कर्तृत्व कहने से वह कुम्भकारभी देहधारी है ऐसा ज्ञान अवश्य ही होता है। इसी तरह “जहा जहा देहवत्ता नहीं है वहा वहा कर्तृत्व भी नहीं है” ऐसा भी नियम ही है। जैसे मोसको प्राप्त किये हुए जीवात्मामें देहवत्ता न होनेमे उसमें कर्तृत्व भी नहीं है। इस अन्वय और व्यतिरेक व्याप्तिके वत्से कर्तृत्वका निर्वाह करनेके लिये ही जैसे निःस्पृहताका स्वीकार करते है वैसे ही आनन्दमय एव नित्यदेहका भी स्वीकार करना पडेगा। साथ ही प्रभुका जन्म भी शास्त्रोंमें सुनाजाता है। अतः प्रभुके देहका जन्म न माननेका कोई कारण नहीं है, क्योंकि निःस्पृह और सर्वत्र व्याप्त ऐसे अपरिच्छिन्नप्रभुका परिच्छिन्नरूपसे प्रगट करना यही जन्म कहा जाता है। “आनन्दसे ही यह सब भूतमात्र उत्पन्न होते है” “ब्रह्म नित्यस्वरूप, विज्ञानस्वरूप तथा आनन्दरूप है” “वह सैषवके तुकडेके समान भीतर बहार समग्र ही समग्र है, ऐसा निश्चय यह आत्मा भीतर और बहार समग्र ही प्रज्ञानरूप है” “ब्रह्म का आकार आनन्द है” “वह आनन्दमय है, क्योंकि श्रुतिमें आनन्दमयस्वरूपकी बार बार उक्ति है” “श्रुति ब्रह्मको आनन्दमात्र कहती है” “आप कवल आनन्दानुभव स्वरूप है” “भगवान् के श्रीहस्त, चरणारविन्द, श्रीमुख, आदि अवयव आनन्द मात्र है” “गुण और लीलाके अनुसार आपके पुत्रके अनेक नाम तथा रूप है” “स्तीनों वेद, सब उपनिषदें, साङ्ख्य, योग तथा इन्द्रादि भक्त ‘परब्रह्म’ ‘भगवान्’ कहकर जिसके माहात्म्यका गान कर रहे हैं, उसको श्री यशोदान्धीन अपना आत्मज (पुत्र) माना है” “जिसका भीतर या बहार, पूर्व या पर नहीं है, और जो स्वयं जगत्का पूर्व तथा पर एव भीतर और बाहर है, वह जगद्रूप है” इत्यादि वेद, व्याससूत्र तथा पुराणोंमें अनेक वाक्य उपलब्ध होते हैं। इसी तरह प्रमाण प्रकरणीय गाल्लीलाओंसे ज्ञात होता है, कि भगवान् श्रीकृष्ण अज्ञानतार नहीं पर पूर्णावतार ही है। वैसे ही अस्मदादिक की तरह ‘आनन्द’ यह कुछ केवल आत्मा का गुण होकर ही भगवान् में स्थित नहीं है, किन्तु प्रभुका श्रीभङ्ग, प्राण, इन्द्रिय, अन्तःकरण यह सब आनन्दरूप है। साथ ही ज्ञानस्वरूप है। और “ब्रह्म त्रिकालावाधित तथा विज्ञान स्वरूप है” “ब्रह्मके आयुष्य की समाप्ति होनेपर महाप्रलय उपस्थित होता है जब चौदह-लोकके महाभूतों में लीन हो गानेपर, महाभूत अपने कारणभूत अहङ्कार में लीन हो जाता है, और अहङ्कार अपने कारणभूत महत्त्वमें लीन होता है, महत्त्व अपने कारण भूत प्रगट-

तिमें छीन होता है, अन्तमें प्रभु ही एकाकी शेष संज्ञा से स्थित होते हैं, इत्यादि वाक्यों से आपका “नित्यत्व” “यह प्रभु ही सबको आनन्द प्राप्त कराता है,” इसश्रुति से “आनन्द जनकरता है” “इसतरह श्रीकृष्णचन्द्रने गोपालों के साथ आनन्द से आह्लावित होकर वृंदावनके समीप श्रीगोवर्धन एवं श्री यमुनाजी के तट पर पशुओंको चरते हुए रमण किया,” “हे राजन् ! श्री वृंदावन, श्रीगिरिराज और यमुनाजी के तटको देखकर श्रीकृष्ण और श्रीदाऊजी को अतीव आनन्द हुआ ।” हे गोपीजन ! पुष्पों की माला से विरचित कर्णभूषण से निसर्कें श्रीगुल की शोभा अपूर्व हो रही है ऐसा श्रीकृष्ण आनन्द में आकर जगत्को आनन्द मग्न बनाते हुए बलदाऊके साथ पर्वतके शिखरोंपर ठाढ़ रहकर बन्सी बनाते हैं तब नाद श्रवण करने वाले सारे संसारको तद्दाकार बनादेते हैं ।” “हे सखि ! गदुपति श्रीकृष्ण ब्रजकी गायोंके दुरन्त तापको दूर करते हुए, सायंकाल होनेके कारण प्रसन्न वदनसे गजराज की चाल चल्ते हुए, दिवसके अन्तमें जगतके ताप कोशांत करनेवाले चन्द्रके समान अपने पाप पधारते हैं” इत्यादि वाक्योंसे आनन्दत्व भी उपपन्न होता है, तथापि आनन्दत्वका और देहत्वका विरोध तो वैसाही रहा, अपने अपने अधिकरण—आनन्द या देह—इस दोनोंमेंसे किसी भी एकमें प्रमाणोंसे अगर आनन्दत्व या देहत्व की—सिद्धि हो सकती हो तो विरोध कहां रहा ? तथापि आनन्दको धर्मी रूप मानकर उसका धर्मत्व किस प्रकार रह सकेगा ऐसा भी नहीं कह सकते । कारण कि वह जैसे सैन्बवके तुकड़के समान भीतर और बहार समग्र सत्त्वन है वैसे ही अरे यह आत्मा समग्र प्रज्ञानवन है । जो सर्वज्ञ है,” इन श्रुतियोंमें भगवान्को ज्ञानरूप और ज्ञानके आवाररूप भी कहे हैं । वैसे ही आनन्द को ही धर्म और धर्मात्वरूप मानने में किसी प्रकारका विरोध नहीं है । यह सब विस्तार पूर्वक हमारे श्रीप्रभुचरणोंन विद्वन्मण्डनोंमें प्रतिपादन किया है, अतः यहां विस्तार करने की आवश्यकता नहीं है ॥ ८ ॥

विवेक और धैर्य की रक्षा करते रहने पर भी भगवान् भक्तके वशीभूत होते हैं, तो फिर दीनता पूर्वक आश्रय की क्या आवश्यकता है ? इम प्रकार शङ्क करके भगवान् सर्व मनोरथ पूरक हैं, अतः सर्वविध फलकेलिये कामना की पूर्तिरूप प्रभुके आश्रय की प्रार्थना है—

विवेकधैर्यभक्त्यादिरहितस्य विद्रोपनः ।

पापासक्तस्य दीनस्य कृष्णा एव गतिर्मम ॥ ९ ॥

अन्वयः—विवेकधैर्यभक्त्यादिरहितस्य, विद्रोपतः पापासक्तस्य, दीनस्य मम गतिः कृष्णा एव अम्नु ।

परिच्छे प्रभुके ज्ञानरूप विचारकर आश्रयका उपदेश किया, अब जीवके स्वरूपका विचार कर आश्रय का उपदेश करते हैं । “भगवान् अपनी इच्छा से सब कार्य करते हैं, उन प्रार्थना न करनी चाहिये” ऐसा निश्चय होना “विवेक” है, संताप प्रतिशब्द करनेवाले

दुःखोंकी निवृत्तिका उपाय न करके आधिभौतिक, आध्यात्मिक और आधिदैविक तीनों प्रकारके दुःखोंको सहन करना “धैर्य है” है और फलरूपा एवं साधनरूपा भक्ति ‘आदि’ शब्दसे पुण्य इन सबसे रहित, किन्तु इनके साधनोंसे भी रहित—अथवा यदि साधन होंगे तो भी अल्प प्रमाणमें, फल उत्पन्न कर सकें जैसे नहीं, और भै दीन हूँ अर्थात् किसी प्रकारके साधनोंके सिद्ध करने में भी असमर्थ हूँ । साथ ही पाप में आसक्तहूँ—भूलसे नहीं, पर जानकर पाप करने वाला होनेके कारण फल मिलता हो वह भी न मिले—ऐसी परिस्थिति में जीवका रक्षक कौन हो सकता है ? श्रीकृष्ण ही है । क्योंकि अन्य मार्गों में यदि थोडा भी उल्टा सीधा कर्म होजानेसे कर्मका फल नष्ट होजाता है और देवता भी नाराज होती है, तब साधकका अनिष्ट होता है, अथवा अल्पफल प्राप्त होता है, परन्तु यहां तो श्रीकृष्ण दयालु हैं, अतः वे मेरे समान अधमको भी सम्पूर्णफलदान करते हैं, अथवा विवेकादि सिखाकर योग्य बना कर फलदान करते हैं, अतः मुझे तो श्रीकृष्णका ही आश्रय करना चाहिये ।

यहां “श्रीकृष्ण मेरा आश्रय हो” ऐसा कहनेवाले श्रीमदाचार्यचरण हैं और वे अपने को विवेकादिसे रहित आदि विशेषण लगाते हैं, यह अयुक्त है, अतः उन विशेषणों की क्या संगति है, यह विचारना चाहिये । सुनिये, इस ग्रन्थके आचार्यचरणोंने जीवोंकेलिये रचा है, अतः जैसे वेदमें यजमान की ओरसे भगवान् आज्ञा करते हैं कि हाथ जोडकर मैं शरण आया हूँ इत्यादि उसी तरह आचार्य चरण भी यहां जीवोंकेलिये जीवोंकी ओरसे इस प्रकार कहते हैं । अतः उपर्युक्त विशेषणों की सद्गति जीवके प्रति ही होनी चाहिये ॥ ९ ॥

सबप्रकारसे नि साधन जीवको शरण जानेके पश्चात् फलसिद्धि किस प्रकार होगी ? क्योंकि भगवान् तो जीवको उसकी कृतिके अनुसार फलप्रदान करते हैं । साथ ही यह भी सम्भव है कि जो लोग एकमात्र भगवान् ही का आश्रय करते हैं, उनसे प्रमादप्रश अन्यदेवोंका अपमान भी हो सकता है, और वैसा होनेसे अपमानित देवता फल सिद्धिमें बाधा भी उपस्थित कर सकते हैं । क्योंकि श्रेयके मार्गमें अनेक विघ्नोका होना प्राकृतिक नियम ही है । इस प्रकार शङ्का कर मोक्षके मार्गमें भगवान्के निजस्वरूपका लाम होनेकेकारण निजस्वरूपका मोक्षरूपत आज्ञा करते हुए तथा जीवोंकी ओर से आश्रयकी प्रार्थना करते हुए उपर्युक्त शङ्काका समाधान करत हैं:—

सर्वसामर्थ्यसहितः सर्वत्रैवाखिलार्थकृत ।

शरणस्थसमुद्धारं कृष्णं विज्ञापयाम्यहम् ॥ १० ॥

अन्वयः—सर्वसामर्थ्यसहितः सर्वत्र एव अखिलार्थकृत, अहं शरणस्थसमुद्धारं कृष्णं विज्ञापयामि ।

सर्वसामर्थ्यशब्दका अर्थ सम्पूर्ण सामर्थ्य, सबका सामर्थ्य, सबके उपर जिसका सामर्थ्य है, तथादि है । अर्थात् भगवान् अपनी इच्छाके अनुसार सब कुछ करते हैं । यदि मर्यादा की रक्षाकरनी हो तो आप स्वयं भगवान् होनेके कारण आपमें ज्ञान, ऐश्वर्य आदि धर्म तो मिट्ट ही हैं, अतः उसका दान कर नीवरो फल्यदान करते हैं। कभी कभी अक्षर ब्रह्ममें स्थित जीवको भी अपनेमें ले लेते हैं । क्योंकि सर्वत्र उनका ही सामर्थ्य है । “हे अर्जुन जो वस्तुएँ त्रिमूर्तिप्राणी होती है, शोमायुक्त होती है, उल्लिख होती है, वह सब मेरे तेजके अंशसे उत्पन्न हुई है ऐसा ज्ञान ।” “मैं समग्र जगत्का उपादान कारण हूँ । मैं ही सबका प्रवर्तक हूँ ।” इत्यादि वाक्यानुसार निम्न समग्र सामर्थ्य विद्यमान है , ऐसे सुदर्शनादि आयुध भी आपके पास विद्यमान हैं । उनसे भी आप भक्तके अनिष्ट का निवारण करत हैं । “जिसने विष्णुकी उपासना की है ऐसे भक्तों की, कदापि निष्फल न होनेवाले सुदर्शनादि आयुधोंसे सबल आपत्तियोंमें से, रक्षा करते हैं ।” इस वाक्यसे भी ज्ञात होता है कि भक्तोंकी रक्षा भगवान् अपने आयुधोंसे करत हैं ।

सामर्थ्य होने पर भी कदाचित् आश्रित की रक्षा न करें, अथवा मर्यादामार्गसे ही फलदान करें, ऐसी स्थितिमें आश्रयकी क्या आवश्यकता है ?

सम देशोंमें, वर्णोंमें, आश्रमोंमें किंवा कर्मादिमार्गमें निश्चित अर्थकी पूर्ति करना ऐसा आपरा स्वभाव है । “एक वार भी शरण आकर ‘मैं आपका हूँ’ ऐसा कहनेवालेको अमयका दान करना पूर मेरा धर्म है । फिर शरणमें आनेवाला चाहे जो हो ।” “जो भक्त स्त्री, पुरु, मित्र, प्राण, वन, इसलोक और परलोक की पूर्वाह न करके मेरे शरणमें आये हैं, उनका त्याग किम प्रकार कर सकता हूँ ?” इत्यादि वाक्योंसे एक वार भी यदि शरणमें आनेवाले की आप रक्षा करते हैं, तो फिर शरणमें आकर भक्ति करनेवाले भक्तकी आप रक्षा करें इसमें छद्मता ही क्या है ? मर्यादामार्गमें फलदान करनेमें भी अन्यकी अपेक्षाके बिना ही—अनन्य होकर—भजन करनेवालेको भगवान् मर्यादाकी अपेक्षाके बिना ही फलदान करते हैं । जब कि ‘भक्तोंमें कहा है इमस्थि भजन करना चाहिये’ इतप्रकार वेद मर्यादाकी रक्षा करनेकेलिये भजन करनेवालेको प्रभु मर्यादाके अनुसार फलदान करते हैं । जो मुझे निमग्नकार भजने हैं उनको मैं भी उन्ही प्रकार भजना हूँ । भगवद्गीताके इम वाक्यमें आपने अपनी मर्यादाका उपदेश किया है । अनन्य किमो प्रकारकी रक्षि नहीं है । “लोकमें मैं भक्तोंके अधीन हूँ ऐसा कहनेकेलिये शब्दार्थानुशौक द्वारा उनके आनन्दको बताया ।” उसके पश्चात् श्रीकृष्णने वचनमें गतिन मनान वचनमें मन्त्रानियोंके साथ वनरनिनाओंकी आनन्द देनेवाली श्रीहार्द वी” “श्रीहार्दो दर्शनमें उत्पन्न हृष्ट परमानन्दने निम्ने हृदयना ताप मित्र गया है ऐसे कोर्तव्य मनोभाव अन्तरी प्राण कर गई। अर्थात् उनको किसी प्रकारकी कामना न रही ।” उनको मोक्षका दान देनेवाले शृष्टन्द म्मात्तर् मुक्तिप्रदान करते हैं, पर भक्ति नहीं ।” इत्यादि

वाक्योंसे मृत्यु और यम भी भगवान्का आश्रय रखनेवालेके पास नहीं जा सकते तो अन्यकी क्या बात ? अर्थात् अनन्य आश्रय रखनेवालेके ऊपर सब प्रकारके सामर्थ्यसे युक्त भगवान् विराजमान होनेसे उसका कोई कुछ बिगाड नहीं सकता है । तथापि इतना तो विवेक अवश्य अनुसन्धेय है कि सर्वस्वनिवेदनपूर्वक शरण गमन करनेवालेका उद्धार आप अनायास ही करते हैं ॥ १० ॥

“जीवमात्रके दशप्राण और ग्यारहवां आत्मा रहता है,” इस श्रुतिवाक्यसे जिस तरह दश प्राणोंसे सब सिद्ध होता है, उसी तरह यह कृष्णाश्रय स्तोत्र ही भगवदीयोंका सब कार्य सिद्ध कर देता है । यह ज्ञान करानेके लिये श्रीमहाप्रभुजीने दशश्लोकोंसे कृष्णाश्रय स्तोत्रकी रचनाकी । जैसे जात्मा क्षयरहित है वैसे ही इस स्तोत्रके पाठ करनेसे अक्षय फल प्राप्त होता है, यह बतानेकेलिए आत्मारूप ग्यारहवें श्लोकमें कृष्णाश्रयस्तोत्रके पाठका फल निरूपण करते हैं:—

कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रं यः पठेत् कृष्णासन्निधौ ।

तस्याश्रयो भवेत्कृष्ण इति श्रीवल्लभोऽब्रवीत् ॥ ११ ॥

अन्वयः—यः इदं कृष्णाश्रयं स्तोत्रं कृष्णासन्निधौ पठेत्, तस्य आश्रयः कृष्णः भवेत् इति श्रीवल्लभः अब्रवीत् ।

सब पदार्थोंमेंसे निष्ठाका त्याग करके जिससे कृष्णकी सेवा हो सके अथवा जिससे कृष्णका आश्रय सिद्ध हो, या जिससे कृष्ण आश्रय बने वह कृष्णाश्रय है । यही कृष्णाश्रय है । कारण कि कृष्णाश्रय शब्दका यथार्थ अर्थ इसीमें समाविष्ट है । अतः इस कृष्णाश्रयका पाठ श्रीकृष्णके समीप होनेसे ही कृष्णका आश्रय सिद्ध होता है अन्यथा नहीं । पाठमात्रसे कृष्णका आश्रय कैसे सिद्ध होगा ऐसी शङ्का भी न करनी चाहिये । कारण कि यह बात कहने वाला श्रीवल्लभ है । यहां आचार्यजी अपना नाम निर्देश करके बताते हैं, कि मैं भगवत्स्वरूपका ज्ञाता हूं, अतः मेरा वाक्य सत्य है इसमें अप्रामाण्यशङ्का न करनी चाहिये । आचार्यजीको सर्वोद्धारकेलिये भूतलपर अवतार लेना पडा है, जिसको सर्वोद्धारकेलिये अवतार लेनेकी भगवान्की आज्ञा है, वही भगवान्के यथार्थ स्वरूपको पहचान सकता है । अतः उनके वचनोंपर विश्वास रखना चाहिये । इसीसे भगवत्कृपा होकर सब सिद्ध होगा ॥ ११ ॥

श्रीमद्विठ्ठलनाथपादकमले संवन्ध भक्त्या मुदा

कृष्णैकाम्रथियोष तातचरणान् तादृक् पितृव्यानपि ।

श्रीकृष्णाश्रयमंत्रके स्तुतिकरे कल्याण रायापिभः

श्रीगोविन्दमुतः प्रकाशमकरोद्भूयान्मुदे सद्दिथाय् ।

इति श्रीविठ्ठलनाथ चरणैकतान श्रीकल्याणराय विरचित कृष्णाश्रयस्तोत्रप्रकाशः सम्पूर्णः ।

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

मेरे चार शब्द

पुष्टिमार्गीय हिन्दी भाषामापी वैष्णवों की सद्ख्या गुर्जरभाषामाषियों की अपेक्षा कम नहीं है, तथापि हिन्दी भाषामें साम्प्रदायिक ग्रन्थोंको अभाव पूर्ववत् विद्यमान ही है। इस महती श्रुतिको दूर करनेके अभिप्राय से “वैष्णव वैभव” मासिक पत्रका आविर्भाव हुआ। दुर्भाग्यसे वह आज तिरोहित दशाका अनुभव कर रहा है। इसके अनन्तर साम्प्रदायिक मौलिक ग्रन्थोंका अनुवाद करना प्रारम्भ किया, आज इन पङ्क्तियोंका लेखक हिन्दी भाषामें साम्प्रदायिक ग्रन्थोंका अनुवाद कर रहा है, इस समय १०० फार्मसे अधिक होसके इतना साहित्य मौजूद है। षोडशग्रन्थों में “विवेक भैर्याश्रय” का अनुवाद गो० श्रीनराल लालनी महाराज की सहायता से छप चुका है। “बालबोध” का अनुवाद भी आपही छपायेंगे ऐसी आशा है। यह “कृष्णाश्रय स्तोत्र” का अनुवाद गो० श्रीरणजेटलालनी महाराजकी वृत्तसे छपा है। ब्रह्मवाद सङ्ग्रह चौखम्बासिरिन के अध्यक्ष सेठ जयकृष्णदासजीने छपाया है। यदि हिन्दी भाषामापी वैष्णव जनता इन ग्रन्थोंका उचित आदर करेगी तो शुद्धादित मार्तण्ड, प्रमेयरत्नार्णव, प्रस्थानरत्नाकर, निबन्ध और काशीस्य गो० श्रीगिरिधरजी महाराजके अनुसार अणुभाष्यका अनुवाद आदि ग्रन्थ शीघ्रही छपसकेंगे।

यह कृष्णाश्रय ग्रन्थ श्रीमहाप्रभुजीके समयकी देशकालकी परिस्थितिका भलीप्रकार परिचय करता है, जिस समय देश म्लेच्छाजान्त हो चुकाथा, उस समय पुष्टिमार्गका प्रचार हुआ है। ऐसे मयद्वर समयमें धर्मका प्रचार करना कितना कठिनथा यह विचारशील पाठकों से छिपी हुई बात नहीं है। आज पुष्टिमार्गर जो लोग आक्षेप करते हैं, उनको इस परम पुनीत मन्त्रादय का साहित्य देना चाहिये। भाविक वैष्णवोंसे प्रार्थना है कि आप यदि अपने वाचकों को अन्य धर्मोंसे पराभूत देखना नहीं चाहते हैं, तो आप साम्प्रदायिक ग्रन्थोंका सन्त हिन्दी भाषामें अनुवाद कराके छपाइये, और हिन्दी में छपने वाले ग्रन्थों को सहायता प्रदान कीजिये।

२ ग भोवाटा, मुन्नेर,
बम्बई, १५वाला १९८१

}

मयदीय
हरिगङ्कर शास्त्री
वेदण्ड विचारद

शीघ्र ही छपकर प्रकाशित होनेवाली पुस्तकें

नित्यलीलास्थ गोस्वामीजीवनेशाचार्यजी महाराज (पोरबन्दर) सद्गृहीत

वैष्णव द्विजाहिक

अर्थात् उपनीत ब्राह्मण, क्षत्रिय और वैश्योंका नित्यकर्म

इस आहिकमें सन्ध्यादि नित्यकर्म करनेका पूरा परिचय बताया गया है। साथ ही वर्णविभागके अनुसार पद्धति भी समझानेवाला यह एक मात्र ग्रन्थ वैष्णवोंके लिये उपयोगी है।

उपदेश मीमांसा

यदि आप शुद्धपुष्टि मार्गीय शरण मन्त्र और ब्रह्मसम्बन्धका रहस्य जानना चाहते हैं, विधर्मी वितण्डवादियोंका मुखमर्दन करना चाहते हैं। गायत्री मन्त्रका उपदेश होनेके पश्चात् अन्य मन्त्रों का उपदेश हो सकता है या नहीं ? अन्य देवोंको उपासना छोड़कर श्रीकृष्ण ही की उपासना क्यों करनी चाहिये इत्यादि प्रश्नोंका सरल हिन्दी भाषामें उत्तर जानना चाहते हैं तो इस ग्रन्थको अवश्य पढ़िये।

श्रीमद्गोपाल पूर्वतापिन्युपनिषद्

सम्प्रति विराजमान गोस्वामिबालकोमें सर्वप्रथमग्रन्थकार विद्वद्ब्रह्म गोस्वामी श्रीमदनिरुद्धाचार्यजी महाराजने इस ग्रन्थपर ब्रह्मामृत भाष्य और पोयूपलहरी टीकाकी रचना की है। इसका हिन्दीअनुवाद भी किया गया है। इस ग्रन्थमें श्रीकृष्ण ही परात्पर पुरुषोत्तम हैं, शिवब्रह्मादि देवता भी उनकी उपासना करते हैं, कर्म ज्ञानकी अपेक्षा भक्ति ही सर्वश्रेष्ठ है इत्यादि विषयोंपर पूर्ण प्रकाश डाला गया है। ग्रन्थ उच्चकोटिका है।

सब प्रकारकी पुस्तकें मिलनेका एकमात्र ठिकाना.

बुकसेलर गिरधरलाल, ज. शाह.

श्रीजीवनेशाचार्य पुष्टिसिद्धान्त पुस्तक भण्डार,

श्रीलालबाबाका मन्दिर, मुलेश्वर, बम्बई पो. नं. २.

થોડા વખતમાં છપાઈ બહાર પડનારાં પુસ્તકો.

નિત્યલીલાસ્થ શ્રીમુદામાપુરીયવાદી ભાષ્ય-આનન્દગોસ્વામીશ્રીશુવનેશાચાર્ય સંપૂર્ણીત-
વૈષ્ણવદ્વિભાષ્નિક. (મોહું, ગુજરાતી.)

અર્થાત ઉપનયન સંસ્કાર પામેલા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોતું

નિત્ય કર્તવ્ય કર્મ.

દરેકને સહેલું પડે તે ખાતર આ આદિકર્મ સંખ્યાદિ નિત્ય કર્મ કરવાની સંપૂર્ણ સમજણ ગુજરાતી ભાષામાં આપવાની સાથે મન્ત્રો પણ ગુજરાતી દરમ્માં છાપવામાં આવ્યા છે. વૈષ્ણવદ્વિભોને-બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્યોને-વૈષ્ણવી પદ્ધત્યનુસાર સંખ્યાદિનિત્યકર્મોત્ક્રાન સમજવા નાકે માત્ર આ એક જ આદિક છે. 'ગુજરાતી ન્યુસ' પ્રેસની સહાયદાર છપાઈ તો મુશ્કે મચકે છે એટલે તે બાબત કરવું વકતવ્ય હોય જ નહિ. પળવાડીયામાં છપાઈને બહાર પડશે.

વૈષ્ણવ-દ્વિજાહિક. (હિન્દી.)

હિન્દી ભાષામાં સમનોંધી જાત મુવિષાકે લિપ્ત ઉપર વલ્લભાયે ગયે આદિકર્મકા હી યદ ટીક-જ્યોક ત્યોં હિન્દીમેં જાનુવાદ હે. એક સત્તાહમે ધ્યર તૈયાર હો જાવગા.

વૈષ્ણવ સંક્ષિપ્તસાહિક.

આ આદિકર્મ સંતધાવન વિધિ, તિલકવિધિ, મુદાવિધિ, ભગવત્લેવા, જપવિધિ, નિત્ય પાઠ કરવાનો ક્રમ, અન્યાત્રય વગેરે અનેક ખાસ બાબતો ઉપર સંક્ષેપમાં સારો પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. 'વૈષ્ણવોએ ટુકામાં ટુંકે કેટલું નિત્યકર્મ કરવું આવશ્યક છે' તે સમજવા આ આદિક અવરય ખરીદવું જોઈએ.

ઉપદેશમીમાંસા.

તમારે તમારા શુદ્ધ સનાતન પુષ્ટિમાર્ગ ઉપર 'મુખમસ્તીતિ વક્યમ્'ના ન્યાયે શકું કરનારા આજકાલના વિતવડાવાદીઓને શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણો સાથે મુખતોડ જવાબ આપવા છે! તો 'મીમાંસા'ના સત્વર આદક, બનો. તેમાં શું છે? 'આપત્રી મન્ત્રો ઉપદેશ લીધા પછી બીને ઉપદેશ લેવાય કે નહિ?' 'અન્ય હેવના મન્ત્રો છોડીને શ્રીકૃષ્ણના મન્ત્રોને ઉપદેશ લેવામાં વિશેષતા થી? 'મન્ત્રોપદેશ કોઈ પણ ઉત્તમ બ્રાહ્મણ પામેથી ન લેતાં શુદ્ધાદૈત વૈષ્ણવ વેલ્લનાટીપ શાસ્ત્રજી શીવલ્લભકુશના આચાર્યો પામેથી જ લેવાનું કારણ શું? 'બ્રહ્મસમ્બન્ધ જ લેવાનું તાત્પર્ય શું? 'દોષોની નિરત્તિ તો પ્રાપ્તિવાદિકથી પણ શક્ય છે તો પછી બ્રહ્મસમ્બન્ધ જ લેવામાં વિશેષતા થી? 'બ્રહ્મસમ્બન્ધમન્ત્રોપદેશ લીધા પછી યતા દોષોની નિરત્તિ થી રીતે કરવી? અને તો પતિ જ ગુર છે તો પછી મન્ત્રોપદેશ લઈ બીને ગુર કરવાની આવશ્યકતા થી? 'પતિ તથા સ્ત્રી એક ગુર પામેથી મન્ત્રોપદેશ લઈ શકે કે કેમ?' નાનાં બાળકોને મન્ત્રોપદેશ આપવાથી શું કમ? 'ગોરાથી તથા બરમોઆવન વૈષ્ણવોની વાર્તામાં તમામને શ્રી હાંકોરજી સાનુભાવ દતા તે આજના સમયમાં કેમ નથી?' આવા અનેક જટિલ પ્રશ્નોના જવાબ સરોદ રીતે તથા પુનિપૂર્ક આ મ-ધર્મ આપવામાં આવ્યા છે. દરેક વૈષ્ણવે આ પુસ્તક અવરય તમિનું જોઈએ. પરંતુ વિવસ્થા બહાર પડશે.

મળવાનું ઠેકાણું—

શુકલેશ્વર, ગિરિધરસાહ, જ. શાહ,
 C/o મી સ્વનેશાચાર્યપુષ્ટિસિદ્ધાન્ત પૂસ્તક બંધાર, સાલખાવાગરિદર, મુંબઈ નં. ૨.
 નેર-૭૫૨૪ કોરને તમારી પુસ્તકો નોંધી લે; કામુક વેચવા સંપ્રદાયાનાં તમામ ભવનાં પુસ્તકો તથા વિદેને અન્ય દીને તથા યાગ્યસર સંજાઈ કરનાર આ એક જ ઠેકાણું છે.

श्रीकृष्णाय नमः ।

किञ्चित्प्रास्ताविकम् ।

कृष्णाष्टम्यां कृष्णाश्रयस्तोत्रं पङ्क्तिवरणसमेतं प्रकाशयितुं तत्प्रणेतृनिःसीमानु-
ग्रहेण पारयामीति महत्सौभाग्यं मे । अतीयाय किल साधोब्दो हृदययन्त्रमारोपि-
तस्यास्य, किन्तु गोस्वामिश्रीरणछोडलालजीमहाराजैः साकं श्रीपुरुषोत्तमक्षेत्र-काशी-
क्षेत्र-चरणाम्बुडेलप्रभृतिष्वनेकस्थलेषु यात्रानिमित्तं गतं मयेति, तेषां कुमारश्रीवल्लभलाल-
जीमहोदयानां वाराणसीयप्रथमापरीक्षादित्तापि तदन्तर एव जातेति तत्राप्युक्तं, भूयोपि
वाराणसीं प्रति प्रस्थितं तैः सह परीक्षादापनार्थम्, अन्यैश्चाप्येवंविधैर्हेतुभिरैकत्र स्थिति-
मल्लभमानेन प्रकटयितुमेतत्स्तोत्रमतिक्रान्तावेला मया । ततश्च बहुभिर्वारंवारं पर्यन्वयोजिपि
द्वितैपिभिः किमेतत् कुत एतत् कथमेतदित्यादि । किं पुनः प्रतिपद्यतां प्रतिवचनं, यत्रैकस्या
व्यक्तेरधीनं कार्यबाहुल्यमयं च स्थितेरनैयत्यं तत्र भवत्येवंविधो विरुद्धः । अस्तु ।

ग्रन्थोयं श्रीमदाचार्यचरणप्रणीतपोडशप्रकरणग्रन्थेषु नवमं सङ्ख्यामावहति ।
विषयश्चास्य नामैव स्पष्टो यत् कृष्णाश्रयणमन्तरा स्वभावदुष्टजीवानां निस्वारो नास्त्येव
कलौ । 'मामेव ये प्रपद्यन्ते' 'सर्वधर्मान्परित्यज्य' 'अपि चेत्सुदुराचारः' 'सुसुखैर् शर-
णमहं प्रपद्ये' इत्यादिवाक्यपरसहस्रैरिदमेव दृढीक्रियते । 'कलिदावानलेनाद्य साधनं
भस्मतां गत'मित्याद्युक्तिभिः प्रमाणबलं प्रमेयवलमन्तराऽकिञ्चित्करमेवैत्यपि निर्विवादम्,
अत एव 'कृष्णश्रेत्सेष्यते भक्त्या कलिस्तस्य फलाय ही'ति दैवोद्धारार्थं गृहीतावतारै-
निबन्ध आसत् । यद्यपि भक्त्यादिमार्गा जनोद्धारार्थं निबन्धादौ सपरिकरं निरु-
पितास्तथापि प्रत्यहं कलेराधिनयेन तेषां दुःसाध्यत्वमाकलय्य आश्रयस्यैव च सर्वहि-
तावहत्वं पर्यालोच्य स्तोत्रमिदं ज्वरीरचन्नाचार्याः । आश्रयभवेन तु महदनुग्रहस्यैव हेतुता
नान्यस्य । अनयैव दशा प्रणीतोयं ग्रन्थ इति प्रबन्धस्यास्यावलोकनेनावज्ञातं
भविष्यति श्रीमदाचार्यपादाम्बोरुहमकरन्दलिहो दैवसर्गस्येत्यलं पङ्क्तिनेन ।

ग्रन्थस्यास्य परिष्कारणे पुस्तकप्रदानेन प्रशंसनीयगुणकारमाचरितवतां मे दीक्षा-
गुरूणां गोस्वामिश्रीमदनिरुद्धलालजीमहाराजानां काम्यवनस्यगोस्वामिश्रीवल्लभलाल-
जीमहाराजानां सुगृहीतं नामधेयं प्रत्यहं स्मरामि । तृतीयपीठाधीश्वरश्रीत्रजभूषणजी-
नामध्यापकाः पं. कण्ठमणिशर्माः, पुरुषोत्तमलालजिमन्दिरस्यदामोदरशास्त्रिणः,
सद्गतभववदीयाः 'मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीबाला' एतेषामपि सर्वेषां पुस्तकप्रदानतो
मदुपरि महत्युपकृतिः । गोस्वामिश्रीरणछोडलालजीमहाराजा अपि सांप्रदायिक-

साहित्योद्धृतिविषये स्वपितृपादाननुकुर्वन्तीति प्रत्यक्षमेव सर्वेषाम् । एतेषां समाश्रयेणा-
नेके साम्प्रदायिकाः प्रवन्था बहिरवतेरुः । षोडशग्रन्थानां सेवाफलादि ग्रन्थाष्टकं नवमं
कृष्णाश्रयस्तोत्रं चैतेषामेव प्रवन्थवलेन लब्धावतारं श्रीमदाचार्यवाक्सुधापिपासूनां
मनोरयगुरुरङ्गं भवतीति महान् प्रमोदावसरः । अपि चैतादृक्सत्प्रवृत्तौ योग्यविधित्तया
परमकरुणया दशवर्षाणि मे सर्वविधसाहाय्यं दत्तवद्भ्यो गोस्वामिश्रीगोकुलनाथजि-
देशिकवरभ्यः साञ्जलि कार्त्तव्यमावेदयामि ।

अस्मिन् सशोधने दृष्टिदोषतो मुद्राक्षरयोजकप्रमादतो वा जातानि स्वलितानि
संशोध्य तास्ता अशुद्धीर्बोधयित्वानुगृह्यन्तु दयालवो विद्वांसो मामिति प्रार्थयति—

कृष्णाष्टमी
संवत् १९८३

}

विद्वज्जनरूपामिलापि—
हरिकृष्णः शास्त्री,
'शुद्धद्वैतविशारदः' ।

श्रीकृष्णाय नमः ।
श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।
श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् ।

श्रीमद्रघुनाथचरणविरचितविचरणविभूषितम् ।

य आविरासीद्वोरेस्मिन् कलौ श्रीवल्लभाभिधः ।

निजदास्यं स नो देयादव्यादपि दुराश्रयात् ॥ १ ॥

सर्वमार्गेषु नष्टेषु कलौ च खलधर्मिणि ।

पापण्डप्रचुरे लोके कृष्ण एव गतिर्मम ॥ १ ॥

सर्वमार्गेष्विविति । सर्वं कर्मज्ञानोपासनादयस्ते मृग्यन्ते तत्तत्फलार्थिभिरिति मार्गो इष्टप्राप्त्युपायास्तेषु सर्वेषु नष्टेषु तिरोहितेषु सखु । अनेन जीवानां सर्वथैवा-
गतिकत्वं सूचितम् । एवंविधेष्वप्यज्ञक्येयं मम सर्वस्वनिवेदिनो दासस्य कृष्ण एव
गतिः शरणं, प्राप्त्यर्थे औश्रयणं च । अत्रास्त्वितिपदं व्याख्यानेऽध्याहार्यम् ।
एवकारेणान्यनिषेधः सूचितः । किं च, कालकृतोपद्रवेणाप्यगतिकत्वं कलौ चेत्यने-
नाहुः कलाविति । बहिर्धर्मरूपाभासोन्तर्दोषग्रस्तो धर्मः खलो भवति, तादृशो धर्मो
यस्मिन्कलौ । खलानां दाम्भिकहैतुकपापण्डिनामेव धर्मो यस्मिन्निति वा, कचिदखर-
धर्मिणी'त्यपि पाठः श्रूयते, तत्रापि खरो रौद्रो धर्मो यस्येति, अत्रैव व्युत्पत्तिः-
खरश्चासौ धर्मश्चेति कर्मधारये कृते पञ्चान्तरवर्थाय 'इनि'प्रत्ययः, नो चैब्रहुव्रीहौ 'क'-
प्रत्ययः प्रसज्येत । चकारात्कर्मज्ञानाद्यतिरोधानेषु कलयतिरिक्तकालेष्वपि । किञ्च,
पापण्डो वेदवाहो धर्मः, स प्रचुरः अधिको यस्मिन्, एवंविधे लोके व्यवहार्यजनतायां
सत्यां, सर्वकारेण कृष्णाश्रयणं चिना निस्तारो नास्त्येवेति सर्वस्यापि फलितार्थो ज्ञेयः ।
अत एव 'बृहन्नारदीये'पुक्तं, 'हरेर्नामैव नामैव नामैव मम जीवनम् । कलौ नास्त्येव
नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथे'ति । अत्र सर्वत्रापि कचिन्निमित्तसप्तमी, कचि 'दर्हाणां
कर्तृत्व' इत्यनेन सप्तमी ज्ञेया ॥ १ ॥

धर्मोत्पत्तौ चाद्याभ्यन्तरभेदेन याद्युद्धावयन्तो निष्पत्सुहं श्रीकृष्णाश्रयणं विदधति ।

म्लेच्छाक्रान्तेषु देशेषु पापैकनिलयेषु च ।

सत्पीडाव्यग्रलोकेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ २ ॥

म्लेच्छाक्रान्तेष्विति । धर्माद्यभिर्वासयोग्येषु देशेषु कुरुक्षेत्रगङ्गातटादिषु म्लेच्छैराक्रान्तेषु न्यासेषु ससु, अत्रोभयथा म्लेच्छा ज्ञेया जात्या कर्मणा च । नन्वेवं विधेष्वपि देशेषु पुण्यात्मानो भविष्यन्त्येव तैः सह धर्माद्याचरणं कुतो नेत्यत आहुः— पापैकेति । कलिना व्रतत्वात्पापस्यैकस्य निलयाः स्थानभूता जाताः । चकारादनेवं विधेष्वपि । एतेन धर्मादिषु बाह्यसाधननिवृत्तिरुक्ता । तर्ह्यभ्यन्तरसाधनं स्मरणादि कुतो नेत्यत आहुः— सत्पीडेति । सन्तां सत्सुरपाणां धार्मिकाणां भगवत्परायणानामपि यादृशी पीडा नोचिता तादृश्या अपि दर्शनादन्येषां विश्वासस्यैथिल्येन व्यग्रेषु विसिद्धचित्तेषु फलान्यतामूढेषु लोकेषु ससु । कृष्ण एव गतिर्ममेति पूर्ववशाख्येयम् ॥ २ ॥

ननु गङ्गादिपूर्वोक्तपुण्यदेशानां वस्तुसामर्थ्येन साधनत्वं कुतो नेत्याशङ्क्य वस्तुसामर्थ्यतिरोधानाच्च तथात्वमिति समाहितपूर्वकं कृष्णाश्रयमाहुः—

गङ्गादितीर्थवर्षेषु दुष्टैरेवावृतेष्विह ।

तिरोहिताधिदैवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ३ ॥

गङ्गादीति । आधिभौतिकाध्यात्मिकाधिदैविकादिभेदेन त्रैविध्यं तीर्थादावप्यस्ति, तत्र 'पुरुषधाधिदैवत'वित्तिचरनाद्भगवद्रूपमेव तीर्थादीं सामर्थ्यरूपेणास्तीति मन्तव्यं, तच्च भगवदिच्छयेदानां बहुधा तिरोहितं, न तु सर्वथा, अत एवविधेषु गङ्गादितीर्थवर्षेषु तीर्थमुच्येयु म्लेच्छादिभिः केवलदुष्टैरावृतेषु ससु, इह अस्मिन् भूलोके काले वा कृष्ण एव गतिर्ममेति पूर्ववत् ॥ ३ ॥

अहङ्कारविमूढेषु ससु पापानुवर्तिषु ।

लाभपूजार्थयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ४ ॥

अहङ्कारेति । किञ्च, ययं सर्वज्ञाः के वास्मत्तोधिकवेत्तारो यान् वर्षं पृच्छाम इत्येवंविधाहङ्कारेण विद्वेषनो मूढेषु आत्मोद्धारोपायज्ञानशून्येषु, 'लोकेष्वितिपदे पूर्वस्मादप्याराधेम् । किञ्च, सत्सु महापुरुषेषु पापं दुष्टानरणमपकार इति यावत्, तमनुवर्तयन्तनुनिष्ठानि ये ते पापानुवर्तिनः, एवंविधेषु ससु, अथवा जाविकाद्यर्थं ससु सत्सुरेषु पापानुवर्तिषु निविदानरणररु । किञ्चिन्निष्ठेषु तेषु लाभपूजति । लाभो इत्यादेः पूजा

स्वोन्नतिपूर्वकं लोककृतसन्माननं, अर्थः स्वमयोजनं, एतन्नित्यसिद्धचर्यमेव यत्न उद्यमो
येषां तेषु सत्सु, कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ४ ॥

अपरिज्ञाननष्टेषु मन्त्रेष्वव्रतयोगिषु ।

तिरोहितार्थदेवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ५ ॥

अपरिज्ञानेति । ईदृजनगुर्वाद्युपसत्त्यभावेन विद्योपशमात्पाठार्थविनियोगादी-
नामपरिज्ञानेन मन्त्रेषु नष्टेषु तिराहितेषु सत्सु, पुनः किंविशिष्टेषु अव्रतयोगिषु
अव्रतेषु व्रतमन्त्रेषु योगः स्थितिरस्ति एवमेतेनैवंविधेष्वतिरोहितानामप्यकिञ्चित्करत्त्व-
मेव । यद्वा, स्वस्वाश्रमस्था योगिन उच्यन्ते तेष्वप्यव्रतेषु सत्सु । पुनः किंविशिष्टेषु
तिरोहितार्थदेवेषु । तिरोहितः गुप्तः अर्थो मन्त्रार्थः, देवोऽधिष्ठात्री देवता, एतद्वयं
येषां मन्त्राणां, न ज्ञायते तैः कियानर्थः सेत्स्यतीति भावः ॥ ५ ॥

नानावादविनष्टेषु सर्वकर्मव्रतादिषु ।

पापण्डैकप्रयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ६ ॥

नानावादेति । कृताकिंरुवौद्धाग्यामोक्ता ये वादा वाम्बालरूपाः 'यान्जीवे-
त्सुखं जीवेदि'त्येवंरूपाः, तैः कृत्वा वैदिकागमाद्युक्तसर्वकर्मव्रतादिषु विनष्टेषु विशेषतो
नष्टेषु नास्तिक्येन पराद्गुलेषु सत्सु । किञ्च, पापण्डेषु घेदादिविरुद्धार्थेनैव एकः
असाधारणः प्रयत्नः पुनः पुनरुद्यमो येषां, एवंविधेषु लोकेषु सत्सु कृष्ण एवेति
पूर्ववत् ॥ ६ ॥

विश्वासार्थं सदृष्टान्तमाश्रयणमाहुः—

अजामिलादिदोषाणां नाशकोऽनुभवे स्थितः ।

ज्ञापिताखिलमाहात्म्यः कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ७ ॥

अजामिलादिदोषाणामिति । शूरीभर्तृव्रिह्यमन्योरजामिलनाम्नो दोषाणां महा-
पातकानां नाममात्रेण नाशकोऽस्माकमुभये स्थितः, शाब्दानुभवे अन्तःसाक्षिमत्स्यज्ञे वा
स्थितो विपयीकृत इति यावत् । 'आदि'पदाद्भजेन्द्रमृतयः, यमन्योकस्थिता नारकि-
णश्च । इदं नृसिंहपुराणादौ प्रतिद्धम् । ज्ञापितं देवजीवेऽखिलं सपत्नं निभन्माहात्म्यं
येन, एवंविधः कृष्ण एवेति पूर्ववत् ॥ ७ ॥

प्राकृताः सकला देवा गणितानन्दकं बृहत् ।

पूर्णानन्दो हरिस्तस्मात्कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ८ ॥

प्राकृता इति। सकला ब्रह्मादयो ये देवास्ते प्राकृताः, प्रकृतिर्माया तन्निवन्ध-
नोत्पत्तिस्थितिविभ्रया, अतस्तेपापाश्रयणं न कालादिभयनिवर्तकं प्रवृत्त भयजनकमेव ।
अत एवोक्तं दशमे 'मृत्यो मृत्युव्यालभीतः पलायन्नि'त्यादौ । तर्हि बृहदक्षरं तथास्त्विति
चेत्तदपि नेत्याह—गणितानन्दकमिति । ब्रह्मापेक्षया अतगुणितानन्दत्वेनापरिमिता-
नन्दत्वाभावात्पुरुषोत्तमापेक्षयात्परत्वाद्धरेः सकलदुःखहारकस्य श्रीकृष्णस्य पूर्णानन्दत्वा-
दखण्डितानन्दत्वात्सर्वरूपायैः सर्वात्मना, कृष्ण एवेति पूर्ववत् ॥ ८ ॥

विवेकधैर्यभक्त्यादिरहितस्य विशेषतः ।

पापासक्तस्य दीनस्य कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ९ ॥

विवेकेति । 'विवेकस्तु हरिः सर्वं निजेच्छातः करिष्यती'त्येवंरूपः, त्रिविध-
दुःखसहनं धैर्यपदार्यः । भक्तिपदेन क्रमायातमाश्रयणमुच्यते । आदिपदेन तत्साधनान्यु-
च्यन्ते । एतेषां विविच्य निरूपणं तु 'विवेकधैर्याश्रय'व्याख्याने कृतमस्ति तत एवाव-
गन्तव्यम् । विवेकादिभगवद्धर्मरहितस्य मम कृष्ण एव गतिः । किञ्च, न केवलमेत-
द्रहित्यमपि तु विशेषतोऽतिशयेन पापासक्तस्य महापातकाचरणरत्तस्यापि । पापवर्ज-
नेऽसमर्थत्वाद्ब्रह्मान्या दीनस्य । भगवत्प्रेतादृशानां स्वाश्रयेणैव सिद्धिरुक्ता 'मां हि पापं
व्यपाश्रिन्य येपि स्युः पापयोनय'इति, 'अपि चेत्तदुराचार' इत्यादौ ॥ ९ ॥

सर्वस्वनिरोदिनां साधनं फले च स्वमश्रुतेव संपादयिष्यतीति प्रार्थनामपि तथैवाहुः—

सर्वसामर्थ्यसहितः सर्वत्रैवाखिलार्थकृत् ।

शरणस्यसमुद्धारं कृष्ण विज्ञापयाम्यहम् ॥ १० ॥

सर्वसामर्थ्येति । कर्तुमर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थत्वात्सर्वसामर्थ्यसहितस्त्वं मम
प्रभुः । त्रिविधितः सर्वत्रैव यत्र क्षाप्यखिलान्तर्वाञ्छितानर्थान्करोवीत्यखिलार्थकृत्
पतस्वमेतंधैरः स्वामी अतः कारणान् कृष्ण हे परब्रह्म शरणस्यस्य शरणागतस्य
सम्यगुद्धारं विज्ञापयामि अहं त्वत्पुरः स्थितः शरणार्थी ॥ १० ॥

एतन्पाठपाश्रपरस्याप्येतदुक्तफलपाठः—

कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रं यः पठेत्कृष्णसन्निधौ ।

तस्याश्रयो भवेत्कृष्ण इति श्रीवल्लभोऽब्रवीत् ॥ ११ ॥

कृष्णाश्रयमिति । कृष्ण आश्रीयते येन स्तोत्रेण तत्कृष्णाश्रयं, कृष्ण आश्रयः प्रतिपाद्योर्थो यस्येति वा । इदं यः कृष्णसन्निधौ समीपे 'सन्निधि'पदात्तदनन्यभक्त-समीपेपि पठनीय सन्निधेस्तुल्यत्वाद् पठेदधीयीत तस्याश्रयानभिज्ञस्यापि स्वयमेव कृष्ण आश्रयो भवेत् । कथमिदमिति दुर्लभमेतावन्मात्रेण भवेदिति नाशङ्कनीयं, यतः कारणात् इति श्रीवल्लभोऽब्रवीत् । इति इममर्थं श्रीवल्लभ आचार्यवर्योऽब्रवीदुक्तगतः किमाश्चर्यम् । आचार्यवचनाना वस्तुशक्तिरेव प्रयोजिका, यतस्तद्गुणैः प्रेरितो भग-वास्तदाश्रयो भवति न तु तत्कृतमण्वापि साधनमपेक्षते ॥ ११ ॥

सुखेन श्रीयता कृष्णः किमायेथिन्तया मुया ।

आचार्यवाकसुशसिक्ता माकृद्दं सशय जनाः ॥ २ ॥

आचार्यचरणाम्भोजे दृढं विश्वस्य विस्तरात् ।

रघुनाथश्चकारेदं कृष्णाश्रयविचारणम् ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वल्लभनन्दनचरणैकशरणश्रीरघुनाथस्य कृतो

कृष्णाश्रयस्तोत्रविवरणं संपूर्णम् ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् ।

श्रीमत्कल्याणारायचरणविरचितप्रकाशप्रकाशितम् ।

यत्प्रीलालवसंस्पर्शान् रोचन्तेऽन्यदाशिषः ।

तं रागाहृदयानन्ददायकं कृष्णमाश्रये ॥ १ ॥

यत्कृपादृष्टितो जन्तुर्गोविन्दं विन्दते मुदा ।

भक्त्याहं तान्निनाचार्यान्भिवन्देऽर्थसिद्धये ॥ २ ॥

श्रीकृष्णाश्रयस्य सर्वसाधकत्वात्स्वीयानां तदर्थं वरप्रदानमिव कुर्वन्तः श्रीमदाचार्यचरणाः कृष्णाश्रयस्तोत्रं निरूपयन्ति । तत्रायुना देशादिपरिदसाधनानामसाधकत्वं वदन्तो भक्तानां भगवानेव सर्वसाधनरूपश्चतुर्विधपुरुषार्थरूप इति, दशलीलानिरूप्य इति, दशविधभक्तसेव्य इति, प्राणानामिवास्य स्तोत्रस्य सर्वसाधकत्वमिति च दशभिः श्लोकैः प्रार्थनाव्याजेन तं स्तुवन्ति । तत्र प्रथमं मुख्याङ्गत्वात्कालस्य तत्रासाधकत्वं वदन्तः कालधर्मनिराकरणपूर्वकमाश्रयं प्रार्थयन्ते—

सर्वमार्गेषु नष्टेषु कलौ च खलधर्मिणि ।

पापण्डप्रचुरे लोके कृष्ण एव गतिर्मम ॥ १ ॥

सर्वमार्गेष्विति । कलौ खलधर्मिणि खलोऽन्तर्दुष्टो धर्मस्तद्वति सति । 'स्वर्धर्मिणा'तिपाटे दुःसहचेष्टिते कलौ सतीत्यर्थः । 'कृषिर्भूवाचके'तिवाक्यनिरूप्यः सदानन्दः पुण्योत्तम एव मम गम्यत इति गतिराश्रय ऐहिकपारलौकिकार्थसाधकोस्त्विति शेषः । खलधर्ममाहुः—लोके जने पापण्डः प्रचुरः सर्वापेक्षयाधिको यस्मिंस्तादृशे सति । अत एव सर्वं मृष्यन्त इति मार्गाः पुरुषार्थोपायाः कर्मज्ञानादयस्तेषु नष्टभाषेषु सत्सु, पापण्डप्रवेशादात्मसुखराचरुस्वर्गपदस्य लोकरुध्रमजननाच्चित्तशुद्धयजननात्कर्ममार्गस्य, मायावादाभिनिवेशाद्ज्ञानमार्गस्य, निरोधरत्नाङ्गीकारायोगस्य, विभूतिपरत्वादुपासनामार्गस्य च मुख्यफलसाधकत्वेन नष्टमायन्तम् । चकारान्महादेवादिषु कलिक्कालानुगुणेषु सत्सु, एवका-

१ काल-देश-द्रव्य-कर्तृ-मात्र-कर्मणाम् । २ वै. कर्मादिभिः पुरुषार्थां मृष्यन्ते ।

रस्य विशेष्यान्वितत्वेनान्ययोगव्यवच्छेदकत्वादेशः कलादिर्वा गतिर्मास्त्वित्यर्थः । अन्या-
 र्थकत्वादस्य सिद्धत्वेऽपि प्रार्थनं न दोषाय । ननु भक्तिमार्गीयाणामपि कलिकालस्य
 बाधकत्वादृहाद्यासक्तिमत्त्वालौकिकक्रियापरत्वात्पापसंभवाच्च भक्तिमार्गस्य कथमुद्धारकत्वं
 मुख्यफलसाधकत्वं चेति कर्मादितुल्यत्वात्किमाश्रयेणापीति चेत्, मैवं, भक्तिमार्गं त्वदुक्त-
 दुपणानामभावात् । तथाहि—‘कलेर्दोषनिधे’रिति ‘कलौ तद्धरिर्कीर्तनादि’ति ‘कलिं सभा-
 जयन्ती’त्यादिवाक्यैर्वाघकत्वाभावादल्पकालेनैव फलसिद्धेः प्रत्युत साधकत्वात् । ‘शृण्वन्
 शृण्वन्’ ‘महार्तायातयामानां न वन्वाय गृहा मताः’ ‘तावद्गगादयः स्तेना’ इत्यादिवाक्यै-
 र्भगवत्परत्वे गृहादेर्वन्वहेतुत्वाभावात् । ‘एवं नृणां क्रियायोगा’ इत्यादिवाक्यैर्लौकिकक्रि-
 याया अप्यलौकिकतुल्यत्वात् । ‘यत्कर्म कुर्वता’मित्यादिवाक्यैर्भगवत्सेवादिना विहिताकर-
 णेऽपि प्रत्यवायाभावात्, ‘धुनोति सर्वं हृदि संनिविष्टः’ ‘ते मे न दण्डमर्हन्ती’त्यादिवाक्यैः
 कदाचित्पातकसंभवेऽपि नरकाद्यभावात्कीर्तनादिनैव पापनाशात् । ‘सर्वधर्मान्परित्यज्य’
 ‘अपि चेत्सुदुराचारः’ ‘यः कथिद्वैष्णवो लोके, यानास्यायै’त्यादिवाक्यैराचाराद्य-
 भावेऽपि फलसिद्धेः । ‘धर्मः सत्यदयोपेतः’ ‘धर्मः स्वनुष्ठितः’ ‘नैष्कर्म्यमप्यच्युत-
 भाववर्जितं’ ‘यमादिभियोगोपधैः’ ‘श्रेयःस्रुति’मित्यादिवाक्यैर्यथा जलौकसां नित्यं
 जीवनं सलिलं मतम् । तथा समस्तसिद्धीनां जीवनं, भक्तिरिष्यत’ इतिबृहन्नारदीय-
 वाक्याच्च भक्तिरहितानां कर्मादीनामसाधकत्वात्, भक्तिसहितानामेव साधकत्वात् ।
 ‘यत्कर्मभिर्यत्तपसा’ ‘चतुर्विधाः’ ‘अकामः’ ‘ज्ञाने प्रयासमुदपास्य’ ‘किमलभ्यं’
 ‘रूपमारोग्यमर्था’नित्यादिवाक्यैः केवलभक्तेरपि सर्वसाधकत्वात् । ‘परिनिष्ठितोऽपि नैगुण्ये’
 ‘आत्मारामाश्च’ ‘नैकात्मतां’ ‘महतां मधुहि’दित्यादिवाक्यैः स्वतोऽपि फलरूपत्वात् । अधुना
 कर्मादीनामधिकाराणां गतत्वाद्भक्तिमार्गे महदनुग्रहस्याधिकारत्वेनाधिकारिकृतस्यैव सफ-
 लत्वाद्वाधिकारभेदेन गौणमुख्यफलसंभवात् । एतदुक्तं ‘तत्त्वार्थदीपे’—‘अधुना ह्यधि-
 कारास्तु सर्व एव गताः कलौ । कृष्णश्चेत्सेव्यते भक्त्या कलिस्तस्य फलाय ही’ति भक्ति-
 सार्धफलस्यान्येनासंभवादन्यसाध्यस्य भक्तेरानुपङ्गिकत्वाच्च कर्मादितुल्यत्वगन्धोऽपि ।
 ननु पूर्णभक्तिमार्गस्याधिक्येपीह सामिकृतस्य तत्तुल्यत्वमिति चेत्, न ‘स्मर्तव्यः’ ‘स्मृतेः’
 ‘कृष्ण कृष्णे’ति ‘न वै जनो जानातु’ ‘कृष्णेति’ ‘आलोच्ये’त्यादिवाक्यैः सामिकृतस्यापि
 फलसाधकत्वादन्यस्य तदभावादलक्षुक्तिभिः ॥ १ ॥

१ एवकारो हि निप्रकारत्वः—अन्ययोगव्यवच्छेदकोऽयोगव्यवच्छेदकोऽत्यन्तयोगव्यवच्छेदकश्चेति,
 विशेष्यान्वितः प्रथमो यथा पार्थ एव धनुर्धरः, विशेष्यान्वितो द्वितीयो यथा शङ्खः पान्दुरेव, क्रियान्वित-
 र्द्वितीयो यथा नीलं सरोजं भवत्येवेति । २. कचिवास्ति ।

भट्टश्रीगोविन्दराजकृतटिप्पणम् ।

मिळिन्दवृन्दोपमचारुकेशं सुभक्तशेषं सुखकारिदेशम् ।

पयोदनीकाशमनोह्रवेशं तं वेङ्कटेशं शरणं प्रपद्ये ॥

नत्वा श्रीवल्लभाचार्यचरणे शरणे सताम् ।

कृष्णाश्रयप्रकाशस्य व्याख्यानं सुनिरूप्यते ॥

संस्पृशादिति । सम्यक् सम्बन्धादित्यर्थः । सम्बन्धे सम्यक्त्वं चात्रान्यापरि-
भूतत्वम् । अन्यदाशिप इति । न च अन्याथ ता आशिपथेति विग्रहे अन्याशिप इति
भाव्यमिति वाच्यम्, 'अपष्टयत्तीयास्थस्ये'ति दुर्गागमात् । राधाहृदयानन्ददायक-
मिति । राधाहृदयायानन्दं ददातीति तथा । भगवत्सुखस्यानन्दरूपत्वान्नानुपपत्तिः
काचित्, इतरथाऽन्याप्यवृत्तित्वेन सुखकथनस्यैवोचितत्वात् । अत एवोक्तं 'प्रेमामृत'दी-
कायाम् 'आनन्दोन्तःकरणदेहादिसर्वव्यापकः सुखमव्याप्यवृत्ती'ति । ननु 'आनन्दा-
दधेव खल्विमानि भूतानि' 'सत्यं विज्ञानवानन्दं ब्रह्मे'त्यादिभिः श्रुतिभिरान-
न्दस्य भगवद्रूपत्वात्स्वदायक इत्यर्थः पर्यवसन्न इति चेत्, इष्टावृत्तेः, स्वरूपदानस्यो-
चितत्वात् । एतेनानयोरभेदः सङ्गच्छते । तदुक्तमाथर्वणीयकृष्णोपनिषदि 'पूर्णप्रेमा-
स्पदी राधा श्रीकृष्णमनसोद्भवा', तस्मान्न भिद्येति । यत्कृपादृष्टित इति । स्वीप-
त्वेन परिग्रहादित्यर्थः । अभिद्यन्द इति । भक्त्यार्थसिद्धये निजाचार्यान्भिन्न इति
सम्बन्धः । तत्र सेवाविषयरूपेणा निर्विघ्नग्रन्थपरिसमाप्तिसिद्धयर्थं निजाचार्यनमस्कार-
रूपं मङ्गलं करोमीत्येतन्नवार्थः । सेवा त्वत्र नमनादिरूपा । न च प्रेमविशिष्टसेवयेति
वक्तुमुचितं, मत्पर्यार्थस्यैव प्राधान्यात् । तथा चोक्तमस्मदाचार्यैर्निबन्धे 'धात्वर्थः सेवा
मत्पर्यार्थः प्रेमेति' । तत्त्वार्थदीपे तु 'प्रेमसेवात्' इति फलितार्थकथनम्, अन्यथा
'मत्पर्यार्थः प्रधानं मत्पर्यर्थं विशेषणमिति'न्यायविरोधः स्यात् । वस्तुतस्तु एतस्य
सामान्यन्यायत्वेन विशेषन्यायस्यैव वलीयस्त्वात् । एतदुक्तं विवरणे 'मकृतिमत्पर्ययोः
मत्पर्यार्थस्य प्राधान्यमितिसामान्यन्यायादिच्छाविषयतया शब्दबोध्य एव शाब्दसाधनता-
नय इति स्वर्गकामादिनामये वल्लभविशेषन्यायस्य वलीयस्त्वादथेन जिगमिपति अतिना
तिप्राप्त्यन्त्यादित्यौक्तिमयोगेभादिरूपसाधनस्य 'तदन्वेष्यं तद्विजिज्ञासितव्यं मन्त-
व्यमित्यादिसिद्धयन्तयोगे तन्पार्थभूतमित्येव 'सन्'मत्पर्ययाभिहितेच्छाविषय एव ममना-
दायकस्य व्युत्पन्नत्वात् मत्पर्यभिदितायां विद्यायां यज्ञार्दानां विनियोग इति । ननु
'मात्रे'त्यधिकारात्तन्पार्थस्य भारतमुचिनं न तु प्रेमत्वमिति चेत्, अत्रोच्यते, भावार्थ-
त्वं तु मत्पर्यस्य तादृमयत्रादिमदमेव, तत्र भावशब्देन देसादितिपिणि रतिः मकृते

टिप्पणम् ।

सर्गः । पुरुषाद्ब्रह्मादीनामुत्पत्तिर्विसर्गः । उत्पन्नानां तत्तन्मर्यादया पालनं स्थानम् । स्थितानामभिष्टुद्धिः पोषणम् । पुष्टानामाचार कृतिः । तत्रापि सदाचारो मन्वन्तरम् । तत्रापि विष्णुभक्तिरीक्षानुकथा । भक्तानां प्रपञ्चाभावो निरोधः । निष्पञ्चानां स्वरूपलाभो मुक्तिः । मुक्तानां ब्रह्मस्वरूपेणावस्थानमाश्रय इति । दशविधभक्तसेव्य इति । साच्चिकसाच्चिकाः, साच्चिकराजसाः, साच्चिकतामसाः । राजसराजसा, राजससाच्चिका, राजसतामसाः । तामसतामसाः, तामसराजसाः, तामससाच्चिकाः । एके निर्गुणा इत्येतैर्दशविधैर्भक्तैः सेव्य इत्यर्थः । प्रार्थनाव्याजेन स्तुवन्तीति । 'किमासनं ते गरुडासनाये' इत्यनेन प्रार्थनाव्याजेनैव स्तुतिनिरूपणस्यैवोचितत्वादिति भावः । गम्यते प्राप्यत इत्यर्थः । ननु 'भावे' इत्यधिकारात्कथमत्र कर्मणि मत्प्रय इति चेत्, सत्यम्, 'कृत्यल्पुटो बहुल'मित्यत्र 'बहुल'मित्तियोगविभागात्तथा । अत एव 'एवं च बहुलग्रहणं योगविभागेन कृन्नात्रस्यार्थव्यभिचारार्थं पादाभ्यां द्वियते पादहारकः कर्मणि ष्वुल्' इति वैयाकरणशिरोमणयः । पापण्ड इति । वेदविरुद्धत्वं पापण्डत्वम् । आत्मसुखवाचकेति । 'यत्र दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पद'मित्यनेन स्वर्गपदस्यात्पसुखवाचकत्वादित्यर्थः । लोकभ्रमजननादिति । लोकत्वेन भ्रमजननादित्यर्थः । मायावादाभिनिवेशादिति । विवर्ताभिष्टानत्वेन मायोपहितब्रह्मणः कर्तृत्वकथनादित्यर्थः । विवर्तस्तु अताच्चिकोऽन्यथाभासः । यद्वा, वस्तुनस्तदसमसत्ताको विवर्तः । अथवा कारणविलक्षणोऽन्यथाभावो विवर्तः । कारणभेदं विनैव तद्व्यतिरेकेण दुर्बलं कार्यं विवर्त इति वा । निरीश्वरत्वाद्गीकाराद्योगस्येति । निर्वाजयोगाङ्गीकारादित्यर्थः । योगस्तु चित्तवृत्तिनिरोधः स तु भगवद्दयानार्थमङ्गलत्वेनोपयुक्त एकः । ध्यानाभावेभ्यात्मबोधाङ्गभूतो द्वितीयः । उभावपि प्रामाणिकौ । यस्तु स्वतन्त्रतया फलसाधकत्वेन प्रोक्तस्तथासिद्धिहेतुर्नानात्मा वा तयान्ये देहेन्द्रियादि-साधकास्तेऽप्रामाणिकाः । सर्वमेतच्च निबन्धे स्पष्टम् । कलिकालानुगुणेऽपि । 'हापरादौ युगे भूत्वा फलयामानुपादिषु । स्वागमैः कलिमेतैस्त्वं च जनान्मद्विमुखात् कुरु' 'मां च गोपय येन स्यात्क्षिप्रेपोत्तरोत्तरे'त्यादिपद्मपुराणायुक्तवचनैर्षहादेवादीनां कलिकालानुगुणत्वस्य सिद्धत्वादित्यर्थः । अन्यार्थकत्वादिति । अत्र प्रमाणभूताः 'शुभिके शिर आरोह शोभयन्ती मुखं मम । ममाग्रे वचो विदयेष्वस्ति'त्यादय आगमा अनुसन्धेया इति भावः । 'कलेदौपनिषे'रित्यारभ्या'भयोपि फल्गु'रित्यन्तानां वचनानां सङ्ग्रहः—'कलेदौपनिषे राजन्नस्ति हेको महान् गुणः । कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तवन्तः परं ब्रजेत्' 'कृते यद्दद्यापतो विष्णुं त्रेतायां यजतो मखैः । द्वापरे परिचयायां कलौ तद्भिरकीर्तनात्' 'कलि

टिप्पणम् ।

संभोजयन्त्याया गुणज्ञाः सारभागिनः । यत्र संकीर्तनादेव सर्वैः स्वार्थोपि लभ्यते’
 ‘शृण्वन् शृणुन् संस्मरयंश्च चिन्तयन् नामानि रूपाणि च मङ्गलानि ते । क्रियासु यस्त्व-
 चरणारविन्दयोरारविष्टचित्तो न भवाय कल्पते’ ‘शृहेष्वाविशतां वापि पुंसां कुशलकर्मणाम् ।
 मद्गार्तापातयामानां न बन्धाय गृहा मताः’ ‘तावद्गागादयः स्तेनास्तावत्काराट्टहं गृहम् ।
 तावन्मोशेह्निनिगडो यावत्कृष्ण न ते जनाः’ ‘एवं नृणां क्रियायोगाः सर्वे संघृतिहेतवः ।
 त एवात्मविनाशाय कल्पन्ते कल्पिताः परे’ ‘मत्कर्म कूर्वतां पुंसां काललोपो भवेद्यदि ।
 तत्कर्म तस्य कूर्वन्ति तिस्रः कोट्यो महर्षयः’ ‘स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य त्यक्तान्यभाजस्य
 हरिः परेशः । विकर्म यच्चोत्पतितं कथञ्चित् धुनोति सर्वं हृदि सन्निविष्टः’ ‘एवं विमृश्य
 गुधियो भगवत्यनन्ते सर्वात्मना विदधते खलु भावयोगम् । ते मे न दण्डमर्हन्त्यथ यद्यमीषां
 स्यात्पातकं तदपि हन्तुमुक्त्वायवाद्’ ‘ते देव सिद्धपरिगीतपवित्रगाथा ये साधवः समदृशो
 भगवत्प्रपन्नाः । तान्नोपसीदत हरेर्गद्गयाभिगुप्ताङ्गीषां वयं न च वयः प्रभवाम दण्डे’ ‘सर्व-
 धर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज । अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच’
 ‘अपि चैत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् । साधुरेव स मन्तव्यः सम्पदगव्यवहितो हि सा’
 ‘यः कश्चिद्वैष्णवो लोके मिथ्याचारोऽप्यनाश्रमी । पुनाति सकलान् लोकान् सहस्रांशुरि-
 वोदितः’ ‘यानास्थाय नरो राज्ञ च प्रमाथेत कर्हिचित् । धावन्निमील्य वा नेत्रे न स्तलेत्र
 पतेदिह’ ‘धर्मः सत्यदयोपेतः विद्या वा तपसान्विता । मद्भक्त्यापेतमात्मानं न सम्यक्
 मपुनाति हि’ ‘धर्मः स्वसृष्टितः पुंसां विष्वक्सेनकथासु यः । नोत्पादयेद्यदि रतिं श्रम
 एव हि वैश्रम’ ‘नेष्कर्म्यप्यप्युत्तभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम् । कुतः
 पुनः शब्दभङ्गीश्वरे न चार्पितं कर्म यदप्यकारणम्’ ‘यमादिभिर्योगपथैः कामलोभहतो
 मृदुः । मुहूर्त्तसंशया यद्ब्रूयात्माद्धा न शान्मति’ ‘श्रेयःसृतिं भक्तिमुदस्य ते विभो
 त्तिदयन्ति ये केयश्रयोधलचये । तेषामसौ केशल एव शिष्यते नान्यद्यथा स्तूयन्तुपाव-
 पातिनाम्’ ‘यन्मर्मभिर्यत्पसा ज्ञानवैराग्यतथ यत् । योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरि-
 तैरपि’ ‘सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽज्ञता’ ‘चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः
 सुकृतिनोर्जुन । आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ’ ‘अज्ञानः सर्वज्ञो वा
 मोक्षकाम उदारधीः । तद्विद्ये भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम्’ ‘ज्ञाने मयासमुद्रास्य
 नमस एव नीवन्ति सन्नुत्थरितां भरद्वाज्ययाताम् । स्थाने स्थिताः श्रुतिगतां तनुनाम्-
 नोभयं प्रायशोभित जिनोऽप्यसि तैरिन्दोरयाम्’ ‘निपठ्यं भगवति प्रसन्ने श्रीनिके-
 तने । तथापि तन्परा राजन्, नहि वाञ्छन्ति किञ्चन’ ‘रूपमारोग्यमर्थोद्योगांश्चैवा-
 सुपद्भिः फल । ददाति ध्यायतो नियमवर्गमदो हरिः’ ‘परिनिष्ठितोपि निर्गुण्ये उत्तमश्लोक-

टिप्पणम् ।

लीलया । गृहीतचेता राजर्षे आख्यानं यदधीतवान् 'आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था
अप्युरुक्रमे । कुर्वन्तपैतृकां भक्तिमित्यंभूतगुणो हरिः' 'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति
केचिन्मत्पादसेवाभिरता मदीहाः । येन्योन्यतो भागवताः प्रसज्य सभाजयन्ते मम पौरु-
पाणि' 'महतां मधुद्विद्वेबातुरक्तमनसामभत्रोपि फल्गु'रिति । भक्तिसाध्यफलस्येति
भगवत्स्वरूपमाप्तेरित्यर्थः । तदुक्तमस्मत्प्रभुभिर्भक्तिर्हंसे 'भक्तौ च न स्वरूपातिरिक्त-
फलकत्व'मिति । 'स्मर्तव्य'इत्यारभ्य 'तद्भावा'दित्यन्ते वचनानि तु 'स्मर्तव्यः सततं
विष्णुर्विस्मर्तव्यो न जातुचित् । सर्वे विधिनिषेधाः स्युरेतस्यैव च किङ्कराः' 'स्मृतेः
सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते । पुरुषं तमजं नित्यं ब्रजामि शरणं हरिम्' 'कृष्ण
कृष्णेति कृष्णेति यो मां स्मरति नित्यजः । जलं भित्त्वा यथा पद्मं नरकादुद्धराम्यहम्'
'कृष्णेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्तते । भस्मीभवन्ति राजेन्द्र महापातककोट्यः'
'न वै जनो जातु कथंचनात्रजेन्मुकुन्दसेव्यन्यवदङ्ग संसृतिम् । स्मरन्मुकुन्दाङ्गुपगृह्णं
पुनर्विहातुमिच्छेन्न रसग्रहो यतः' 'आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः । इदमेकं
सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदै'ति । तत्र नवविधा भक्तिर्निदानं, ततः प्रेम, तेन च
विशिष्टरूपभगवत्प्राप्तिः, सैव फलमिति फलसहितपूर्णभक्तिमार्गस्वरूपम् । अत एव सर्व-
निर्णये 'स ज्ञानक्रियोभययुतः स एव फलं, तत्रापि साधनं प्रेमैव तत्साधनं नवविधा
भक्ति'रिति श्रीमदाचार्यवर्याः । तथाच साम्प्रिकृतस्यापि स्मरणपर्यन्तं विहितस्यापि
कायवाग्निनियोगस्नेहाभावेपि मनोमात्रस्थित्यैव तादृशपुरुषविहितस्य वा फलसाधिकत्व-
मिति स्पष्ट एवेतरेभ्य उत्कर्षः । तथाचोक्तं निबन्धे—'कायवाग्निनियोगाभावेपि स्नेहा-
भावेपि मनोमात्रस्थितौ फलमेतदि'ति । कर्ममार्गस्य तु न तथा, साङ्गाद्वैदिककर्मणः फला-
वश्यंभावनियमादिति तच्चम् ॥ १ ॥

प्रकाशः ।

ननु पुण्यदेशस्थितिमात्रेणापि पुरुषार्थसिद्धेः किमितीतत्त्ववच्छेदपूर्वकमाश्रयमा-
र्धनमित्याशङ्क्य देशानामसायकत्वं वदन्त आश्रयं प्रार्थयन्ते—

म्लेच्छाक्रान्तेषु देशेषु पापैकनिलयेषु च ।

स्तपीडाव्यग्रलोकेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ २ ॥

म्लेच्छाक्रान्तेष्विति । देशेषु हीनैराक्रान्तेषु सखु । ननु म्लेच्छा अपि न्याय-
वर्तिनश्चेत्तदा को दोषस्तत्राहुः—पापैकनिलयेष्विति । पापरूपा एव ते तदेकनिलयेषु,
पापा ये मुख्यास्तन्निलयेषु, पापस्य वा । अथवा पूर्वोक्तेषु पापैकनिलयेषु च अङ्गवद्भा-
दिषु, यत्र गमनमात्रेण पुनः संस्कारसंभवः । ननु लोका वणिनादयः समीचीनाद्येत्वार्यैः

१. अङ्गवद्भादिषु वीरप्रमगधेषु च । तीर्थपानां विना गच्छन् पुनः संस्कारस्मर्तौति

प्रकाशः ।

किं कार्यमत आहुः—सदिति । साधूनां पीडया व्यग्राः स्वधर्माचरणमैवानिष्टहेतुः प्रत्यक्षत्वात् कार्यमुत् प्राकृतं कर्म वेति व्याकुला लोका येपु । सद्धर्मस्य शुभहेतुत्वानिश्चयेन श्रद्धाद्यभावात्तेषु सहाया न भवन्तीत्यर्थः । 'अहो अर्षीपां क्रिमकारि शोभनं प्रसन्न एषां स्विद्रुत स्वयं हरिः । यैर्जन्म लब्धं नृपु भारताजिरे मुकुन्दसेवौपयिकं स्पृहा हि न' इत्यादिवाक्यैर्देशानां कृष्णाश्रितानुकूलत्वात् । शेषं पूर्ववत् ॥ २ ॥

दिप्पणम् ।

पापा ये मुख्या इति । फलितार्थरूपनमेतत्, इतरथा विशेषणसमाप्ते 'पूर्वकालैके'त्यनेनैकशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात् । विग्रहस्तु पापेषु ये मुख्या इति । यत्र गमनमात्रेण पुनः संस्कारसंभव इति । 'अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च । तीर्थयात्रां विना गच्छन् पुनः संस्कारमर्हती'त्यनेन तथेत्यर्थः ॥ २ ॥

प्रकाशः ।

ननु गङ्गादितीर्थैरपि सर्वपुरुषार्थसिद्धेः किं केवलाश्रयेणेत्याशङ्क्य द्रव्याणामसायकत्वं यदन्तस्तीर्थानामाहुः—

गङ्गादितीर्थत्रयेणु दुष्टैरेवावृतेष्विह ।

तिरोहिताधिदैवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ३ ॥

गङ्गादीति । गङ्गादीनि यानि तीर्थश्रेष्ठानि तेषु दुष्टैरेवावृतेषु सत्सु, अतो न कैः पुरुषार्थसिद्धिः । ननु कथं दुष्टैरेवावृतत्वं तत्र ब्राह्मणादीनामपि सत्त्वात्, न, अतिपरिचयादनादरेण तत्र भक्त्यभावेन प्रतिग्रहाद्युपाधिभिरवस्थानाच्च तेषामपि दुष्टत्वमेव । ननु सर्वादीपनिवारकेषु तेषु सत्सु दुष्टत्वमसंभवीति चेत्, न, 'सर्वेण गाङ्गेन जलेन सम्यग्दृष्ट्यन्ताश्रितेनाप्यय भारदुष्टः । आनन्मवः स्नानपरोपि नित्यं न शुद्धयतीत्येव वयं यदाप' इत्यादित्युपरागवचनात्, 'मत्स्यरुन्धपपण्टकास्तोये मया दिवानिशं । वसन्तोपि च ते स्नानात्कण्ठं नार्हन्ति कर्हिचिन्' 'श्रद्धाविधिसमायुक्तं यत्कर्म क्रियते नृभिः । शुचि-दिप्पणम् ।

द्रव्याणामसायकत्वं यदन्तस्तीर्थानामपि । तीर्थस्य तद्देशावच्छिन्नप्रवाहात्मकत्वात्तिरन्देरनाख्येन द्रव्यत्वमितिभारः । अनप्योक्तपस्मन्नशुभिर्'निर्गन्वे' 'द्वितीयस्य मरात्मनया तीर्थेनमि'ति । यादवसोत्रेपि—'तीर्थे मन्त्राद्युपाध्यायशास्त्रेष्वम्भमि पावन' इति । वृत्तं च दृष्टमन्त्रार्थपुत्रोधिण्यां देवनाख्येन 'कालिन्दीति समान्पाते'त्यस्य व्याख्याने 'आख्यामिकं देवनाख्यमि'ति । 'भाषाश्रितानि चांशांती'तिरचनप्रयाणि-

प्रकाशः ।

शुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्पते 'विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धया च यत् । तद्भ्र-
न्यसुरास्तस्य सुमूढस्याकृतात्मनः' इति योगियाज्ञवल्क्यवचोभिः, 'अश्रद्धवानः पापात्मा
नास्तिकोच्छिन्नसंशयः । हेतुनिष्ठश्च पञ्चैते न तीर्थफलभागिनः' इति वायुपुराणवचनाच्च,
'प्रायश्चित्तानि चीर्णानी'त्यादिभिश्च तेषां भगवद्भाहिर्मुख्यनास्तिक्यादिदोषानिवार-
कत्वात् । ननु वस्तुशक्त्यां सत्यां क्रयमेतत्, न द्वाभिः कदाचिन्न दहतीत्याशङ्क्याधि-
दैविकदेवतारूपतिरोधानाद्दस्तुन एवाभावादित्याहुः—तिरोहित्वाधिदैवेष्विति । दुष्टा-
न्प्रत्याधिदैवतिरोधानात्सतः प्रत्येव प्राकृत्यात्, अत एव श्रीभागवतार्थतत्त्वदीपे 'तीर्था-
दावपी'ति । अत एव सतां 'तीर्थीकुर्वन्ति तीर्थानी'त्यनेन तीर्थीकरणमुच्यते । आधिदै-
विकाभावे जले दृश्यमानदोषाभावात्किं तीर्थीकरणं स्यात् । शेषं प्राग्भूत् ॥ ३ ॥

टिप्पणम् ।

'प्रायश्चित्तानि चीर्णानि नारायणपराङ्मुखम् । न निष्पुनन्ति राजेन्द्र सुराकुम्भमिवा-
पगाः' तीर्थादावपि या मुक्तिः कदाचित्कस्यचिद्भवेत् । कृष्णप्रसादयुक्तस्य नान्यस्येति
विनिश्चयः' भवद्विधा भागवतास्तीर्थीभूताः स्वयं प्रभो । तीर्थीकुर्वन्ति तीर्थानि स्वान्तः-
स्थेन गदाभृते'ति ॥ ३ ॥

प्रकाशः ।

ननु कर्तृसमीचीनत्वे सर्वफलसिद्धेः किमाश्रयेऽन्यव्यवच्छेदेनेत्याशङ्क्य कर्तृणाम-
साधकत्वं वदन्त आश्रयं प्रार्थयन्ते—

अहङ्कारविमूढेषु सत्सु पापानुवर्तिषु ।

लाभपूजार्थयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ४ ॥

अहङ्कारविमूढेष्विति । सत्सु पण्डितेषु अहङ्कारेण वयं शास्त्रज्ञा इतिगर्वेणान्यं
पृच्छन्तपि नेति मायावादाद्यभिनिवेशाद्दिशेषेण मूढेषु सत्सु । ज्ञानवत्कृतिरपि तेषां दुष्टे-
त्याहुः लाभपूजार्थयत्नेष्विति । लाभपूजार्थमेव यत्नो येषां, ते पारमार्थिकमपि कर्म
लाभपूजाभ्यामेव कुर्वन्ति । पापान् पुंसः, पापं वानुवर्तन्तेऽतः सङ्गात्तदोपाभ्यां दुष्टत्वान्न तेषां
स्वतः फलसिद्धिराश्रये तु भगवत्कृपायां स्वत एव वेदार्थस्वदोषयोः स्फुरणात्फलसिद्धिः,
भगवान् भगवदीयो वा वेदार्थं जानातीति भक्तानामेव यैदात्सुर्पुत्रज्ञानात् । शेषं सुगमम् ॥ ४ ॥
पूर्ववदाशङ्क्य मन्त्राणामसाधकत्वं वदन्त आश्रयं प्रार्थयन्ते—

अपरिज्ञाननष्टेषु मन्त्रेष्वव्रतयोगिषु ।

तिरोहितार्थदेवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ५ ॥

प्रकाशः ।

अपरिज्ञाननष्टेऽपि । मन्त्रा वैदिका आगमोक्ताश्च, तेषु अपरिज्ञाननष्टेषु अपरिज्ञानेन तत्पर्यकशब्देवतास्वरूपाज्ञानेन नष्टप्रायेषु सन्तु । वैदिकानां गुरुकुलवासग्रह-
चर्यशूद्रासन्निध्यनध्यापराहित्यपूर्वकं पठितानां साधकत्वेनाव्रतयोगिनामसाधकत्वात् ।
आगमोक्तानां तत्पर्याज्ञानेनार्थदेवयोस्तिरोभावादसाधकत्वात् । भगवदाश्रये तु 'यस्य
स्मृत्ये'त्यादिवाक्यैः 'सर्व संपूर्णतां याती'ति मन्त्राणामपि साधकत्वात् ॥ ५ ॥

ननु मीमांसादिना मन्त्रतत्पर्यनिर्वाहार्त्तकर्मभिरेव फलसिद्धेः किमाश्रयेणेत्याशङ्क्य
कर्मणामसाधकत्वं वदन्त आश्रयं प्रार्थयन्ते—

नानावादविनष्टेषु सर्वकर्मव्रतादिषु ।

पापण्डैकप्रयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ६ ॥

नानावादविनष्टेऽपि । कर्माणि सोमयागादीनि, व्रतादीनि च, तेषु सर्वेषु
मप्यश्वः सर्वोपि मिथ्येति वेदानामपि तथात्मात्मपञ्चवत्स्वाज्ञानकल्पितत्वेन वेदानां तद्वो-
धितानां च व्यवहारमात्रेण प्रामाण्यात् किञ्चित्कर्तव्यं प्राप्तव्यं वास्तीति केपाञ्चिद्वादः ।
'परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽग्र' इत्यादिवाक्यैर्ब्रह्मादीनामपि यज्ञैरेवोत्कर्षात्पूर्ववासनात् एवोत्-
रोत्तरमष्टतेः कर्मैव कर्तव्यं तेनैव फलं न कोऽयुपास्यः फलदाता प्रवर्तको वा, देवतापि
चेतना नास्ति किन्तु मन्त्रमन्त्रैवेति न देवतामोतिव्यापारः फलं वेति केपाञ्चिद्वादः, शास्त्रेण
षोडशप्रदार्थवैकानन्तरं श्रवणमनननिदिध्यासनैः स्यात्प्रसादात्कारे सति दुःखात्य-
न्तामार एव फलं न भगवान्तेष्वयः फलं वेति केपाञ्चिद्वादः, प्रकृतितद्विकारोपधानविलये
पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानं फलं, न भगवानिति केपाञ्चिन्मतम्, एवंविधैर्नानावादैर्विशेषेण
नष्टेषु सन्तु । विपरीतार्थनिश्चयेन फलाजनकत्वादिनाशः । वस्तुतः 'पुरुष एवेदं सर्वं'
'एतदात्म्यमिदं सर्वं' 'सर्वस्य वर्णा सर्वस्येशानः' 'एष उ एव तं साधु कर्म कारयति'
'यदं सर्वस्य ममवः' 'को नु राजन्निन्द्रिवान्' 'देवोसुरो मनुष्यो वा' 'फलमत उपपत्तेः'
'त एषं वृत्रात्तर्पयन्त्येनवि'ति 'देवा ये सत्रवासत' 'विशते तदनन्तरम्' 'मामेवैष्यसि'
'ज्ञानन्दं प्रमत्तो रूप' 'पित्यादिश्रुतिस्मृतिपुराणन्यायैः मप्यश्वस्य ब्रह्मात्मकत्वात्सत्पत्तेन
कर्मण्यस्य सकल्पनाद्भगवतः संश्रवत्वेन सेव्यत्वात्कर्तृकत्वात्कृत्वात्तत्त्वाच्चक्षिसत्रकरणा-
द्यनुपपत्त्या देवतानामपि चेतनत्वाद्भगवत्साधुज्यस्य मोक्षत्वादानन्दरूपत्वेन भगवत एव
फलरूपत्वान्पूर्वोक्तनादानां प्रवृत्तिरुक्तत्वात् । स्वमनाग्रहेण निषिद्धदशम्यादिविद्वैसाद-
दित्यणम् ।

प्रत्यपिनान्यन्यादिनि । यत्तु 'शाख्यदीपिकायां नरमाध्याये' देवता या प्रयोजयेत्
अनिर्दिष्टोत्तमस्य तर्कान्यादिस्यधिकरणे 'यद्यपि देवता विमहन्ती मतिश्रय भुञ्जा
न्नति मर्सादति च तथापि यामादेर फलं विप्रहरती पानितया स्यात्, ततश्च नित्य-

टिप्पणम् ।

चेद्विषयत्वं न स्यात्, सत्यपि विग्रहे प्रत्तस्य हविषो देवतया भोगः प्रत्यक्षविरुद्धो-
 शक्योभ्युपगन्तुम्, न चासृज्जाना प्रसीदतीति युक्तम्, अत एवाप्रतिपन्नापूर्वत्यागे
 देवताप्रसादे वा फलमित्येतदपि निरस्तं, न हि तस्याः प्रसादः संभवतीत्युक्तमिति
 पार्थसारथिमिश्राः तस्यौद्विवादमात्रमेव । तथाहि—‘यदुक्तं विग्रहवती चानित्या स्यात्तत्र
 नित्यवेदविषयत्वं न स्यादिति, तदपेशलं, अनित्यानामपि यागादीनां चेद्विषय-
 त्वात्, विग्रहवत्त्वेनैव फलजनकत्वस्य ‘वृत्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तरपयो’त्यादि-
 श्रुत्युक्तत्वाच्च । मुख्यार्थावापेन न श्रुतेरुपचरितार्थत्वम् । अर्थवादानां स्वतः प्रामाण्यं
 न तु विद्येकवाक्यतया । एतेनास्मिन्नेवाधिकरणे यच्छावरभाष्ये सिद्धान्तितं तस्वमता-
 ग्रहमात्रमेव । प्रकृतमनुसरामः । यदपि ‘सत्यपि विग्रहे प्रत्तस्य हविषो देवतया भोगः
 प्रत्यक्षविरुद्धोशक्योभ्युपगन्तुमिति, तदप्यविचाररमणीयम् । विश्वादीनामपि प्रत्यक्ष-
 भोगाभावत्वेन ‘सर्वमनुष्या विष्णुनाऽशितमश्नन्ती’तिश्रुतौ ‘पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे
 भक्त्या प्रयच्छति । तदहं भक्षयिष्यामि प्रयतात्मन’ इति स्मृतौ ‘विष्णोर्निवेदिता-
 न्नैव यद्व्यं देवतान्तरम् । पितृभ्यश्चापि तद्देयं तदानन्त्याय कल्पते’ ‘पितृशेषं तु यो
 दद्यात् हरये परमात्मने । रेतोथाः पितरस्तस्य भवन्ति केशभागिन’ इति स्कान्दे ‘यः
 श्राद्धकाले हरिभुक्तशेषं ददाति भक्त्या पितृदेयतानाम् । तेनैव पिण्डांस्तुलसीविमिश्रा-
 नाकल्पकोटिं पितरस्तु वृक्षा’ इति श्राद्धे च प्रतिपादितस्य भोगस्य विरोधापत्तेः । यत्तु
 निर्णयसिन्धुः—‘एतत्सर्वं निबन्धविरोधान्निर्मुक्तमिति, तत्र, श्रीधरस्वामिनृसिंहपरिचर्या-
 दिमूलं वदतः स्वस्यैव वदद्दद्यात्वात् । एतेन ‘न चासृज्जाने’त्यारभ्य ‘प्रसादः संभवती-
 त्युक्तमिति न्तं यदुक्तं तदेतेनैव निरस्तम् । वस्तुतस्तु विशिष्ट एव देवतेति न काप्यनुप-
 पत्तिः । एतेन तदुक्तकर्मणस्य प्रकृतिकृतत्वं सिद्धमिति निर्गर्भः । यत्तु मुक्तावल्या-
 मात्मनिरूपणे ‘सुतरामीश्वरभेद’ इत्यारभ्य ‘परमं साम्यमुपैतीति ध्रुयते’ इत्यन्तं पञ्चानन-
 भट्टाचार्या आहुस्तत्त्वामादिकमेव । तथाहि यदुक्तं ‘सुतरामीश्वरभेदोऽप्यथा वन्द्यमोक्षा-
 नुपपत्तेरिति, तद्युक्तं, वन्द्यस्य सांसारिकजीवविपत्तेन सुतरां भेदाभावात् । यदपि
 ‘योर्षाश्वरभेद’ इत्यारभ्य ‘समर्पिना’ इत्यन्तं वदन्ति तदपि तथा । तथाहि अमेद-
 वोधिका किल ‘ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवती’ति श्रुतिः । नहि तदीयत्प्रतिपादन-
 द्वारा स्तुतिस्वरूपाः श्रमयोर्षोपि त्त्रौपचारिकः, न च श्रुतेरुपचरितार्थत्वं संभवति
 मुख्यार्थावायात् । अत एवांशो नानाव्यपदेशादित्यधिकरणे ‘अद्वैतश्रुत्यस्तु ज्ञातिदेश-
 कालाभेदेन निमित्तोपचारादि’त्युक्त्वा ‘न च यत्नरास्त्रोपचारिकं युक्तमिति युक्तं वाचस्व-
 विमिश्रेः । न च ‘सर्वं एवात्मानः समर्पिता इति श्रुतिविरोधः, सर्वात्मनां तत्तेनैव भवन-

मिति तदर्थत् । यदपि 'मोक्षदशायापन्नाननिवृत्तावभेदो जायते इत्यपि न, भेदस्य नित्यत्वे नाशायोगात्' तदप्यसत्, भेदस्य भ्रममात्रविषयत्वेन वस्तुन एवाभावात् । यदपि 'भेदनाशेपि व्यक्तिद्वयं स्यात्स्यत्येवे'ति तदपि न 'एष संप्रसादः अस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इत्यादिश्रुतिविरोधात् । एतेन 'न च द्वित्वमरी'त्यारभ्य 'सर्वजनसिद्धत्वा'दित्यन्तं यदुक्तं तत्सर्वमनेनैव परास्तम् । यदपि 'योपि तदानीमभेदप्रतिपादक आगमः सोपि निर्दुःखत्वादिना साम्यं प्रतिपादयति संप्रदायिष्ये पुरोहितोयं राजा संवृत्त इतिवदिति, तदपि न लब्धवर्णप्रतीक्ष्यं दचोचरत्वात् । 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती'ति श्रुतिस्तु जीवन्मुक्तपरा तस्मात्कार्किकमतस्यापि प्रलपिनकल्पत्वं सिद्धमिति निष्कर्षः । वचनसङ्ग्रहस्तु—'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं भवतीति । इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः' 'को नु राजन्निन्द्रियवान् मृकुन्दचरणाम्बुजं । न भजेत्सर्वतोमृत्युरुपास्यमपरोक्षमैः । देवोसुरो मनुष्यो वा यज्ञो गन्धर्व एव वा । भजन्मृकुन्दचरणं स्वस्तिमान् स्वाग्रथा वयम्' 'भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्' 'मन्मना भव मद्रक्तो मथाजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने भियोसि मे' इति ।

आचार्यचरणद्वन्द्वन्दनानन्दितात्मना ।

शिष्येण बालकृष्णानां किञ्चिदत्र विचारितम् ॥

प्रकाशः ।

श्यादिग्रन्थरूपाद्य । कर्मत्वेपि श्रतादीनां पृथगुपादानं ज्ञानाद्यङ्गत्वबोधनाय । ननु तेषु स्वयं कुर्वन्ति परानपि बोधयन्ति मिथ्यात्वनिःफलत्वात्फलत्वानन्दाभावज्ञाने कथं कुर्युः कथं वा बोधयेयुस्तेषामपि मतानां शङ्करजैमिनीगौतपादिप्रवर्तितत्वाच्चेत्यत आहुः—'पापघट्टकप्रयत्नेष्विति । पापघट्टनिमित्तमेव मूल्यः प्रयत्नो येषु 'त्वं च रुद्रे'तिसाद्धेन 'त्वामाराधये'ति श्रेयसद्वयेन च भगवता महादेवं प्रति तथैवाज्ञापनेन तथैव तेषां प्रवृत्तेः स्वयं कर्मादिकरणेन स्वस्य महत्प्रयत्नापनेन मतप्रवर्तनात्, 'यद्यदाचरति श्रेष्ठ' इति न्यायात् । आधुनिकानां तैरेव मोहितत्वात् । नहि देवादिप्रवर्तितशास्त्रत्वमात्रेण सम्मतत्वं विन्तु पैदारितोक्तिरे सति चेद्बालुसारिखात् । अन्यथा बृहस्पतिप्रवर्तितवैदशास्त्रस्यापि सम्मननप्रसङ्ग इत्यर्थे प्रसक्तानुपमत्तया । शेषं प्राम्बत् ॥ ६ ॥

शिष्यणम् ।

'त्वं मे'त्यारभ्य 'मत्तया त्वनन्यये'त्यन्तानां वचनानां सङ्ग्रहः—

'त्वं च मद्र मदाधारो मोक्षनायाणि कारय । अवध्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व मदाशुन । मत्तानं ह्यु चाः नानमवकाशं च मां ह्यु । त्वामाराध्य यथा संभो प्रीति-

ट्टिष्णणम् ।

प्यामि वरं सदा । द्वापरादौ युगे भूत्वा कलया मानुषादिषु । स्वागमैः कल्पितैस्त्वं च
जनात्मद्विमुखान् कुरु । मां च गोपय येन स्यात् सृष्टिरेषोत्तरोचरा । 'यद्यदाचरति
श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनु वर्तते ॥ ६ ॥

प्रकाशः ।

ननु 'धर्मेण पापमपनुदति' 'धर्मं सर्वं प्रतिष्ठितमितिष्ठतेः पूर्वं दोषाभावाय
धर्मः कार्यस्तेन चित्तशुद्धौ माहात्म्ये स्वरूपे च ज्ञाते तदाश्रयादिकं कार्यं न त्वाशु दोषत्र-
तैवान्यथा क्व योगिध्येयो भगवान् क्व दुष्टो जीव इत्याशङ्क्य 'यमेवैष दृश्यते' 'रुहणैतत्'
'भक्त्या त्वनन्यये' त्यादीनाङ्गीकृत्या महदनुग्रहेण च भक्त्या दोषवतापि गम्यत इति
तन्माहात्म्यमपि तथेति महापुरुषद्वारा शरणागतौ सर्वं तत एव भविष्यतीत्यभिप्रेत्य
भक्तानां भगवानेव चतुर्विधपुरुषार्थरूप इति प्रथमं धर्मरूपत्वं वदन्तस्तं प्रार्थयन्ते—

अजामिलादिदोषाणां नाशकोऽनुभवे स्थितः ।

ज्ञापिताखिलमाहात्म्यः कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ७ ॥

अजामिलादीति । अनुभवविषयीभूतोऽजामिलादीनां ये दोषास्तेषां नाशकः ।
ज्ञापितं अखिलं माहात्म्यं येन तादृशः, तेन पापनिवर्तकत्वमिष्टप्रापकत्वं च धर्मकार्यमुक्त-
पतो दोषोपस्थितावपि तदाश्रयणमेव कार्यं भगवदीयानां न तु तं विहाय प्रायश्चि-
दादीति सूचितम् । यद्वा, परम्परासंबन्धेनापि पूर्वोक्तः, स्वनामसाध्येनाप्यजामिलोद्धारान्
अनुभवे स्थितो महदनुग्रहेण । ज्ञापितमखिलं लीलादिरूपं त्रयेण । शेषं प्राग्वत् ॥ ७ ॥

ट्टिष्णणम् ।

'रुहणैतत्तपसा न याति न चेज्यया निर्वपणादृहादा । न वन्दनाच्चैव जलाग्नि-
सूर्यैर्विना महत्पादरजोभिषेकम्' 'भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं
च तस्मिन् प्रवेष्टुं च परन्तपे'ति । अनुभवविषयीभूत इति । अजामिलादीनामिति
शेषः । पक्षान्तरे त्वजामिलेतरभक्तविषयीभूतः सन्निति तदर्थः । अजामिलस्य तु पर-
म्परासम्बन्धेन स्वनामैवोद्धारान् । दोषोपस्थितावित्पारम्भ्य सूचिनमित्यन्ते—ननु
'श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते जलहृद्य वर्तते । आज्ञोच्छेदी मम द्रोही मद्भक्तोपि न मे
मियः' इत्यनेन भक्तिमार्गायस्यापि वेदविहितकरणत्वेन दोषोपस्थितावपि प्रायश्चिदादेः
प्राप्तत्वादित्यं कथमुच्यते इति चेत्, सत्यं, महादोषोपस्थितौ भगवदिच्छां ज्ञात्वा प्राय-
श्चिदादिकरणम् । तदुक्तं सर्वनिर्णये 'प्रायश्चित्तं पातकादीनामि'ति । अल्पदोषोपस्थितौ
तु तदाश्रयणमेव कार्यं न प्रायश्चिदादि । एतदुक्तं सर्वनिर्णये—'अनेनाल्पवर्हिर्मुखताया-
मपि भागवतमनुसन्धेयमित्युपायः कथित' इति सर्वं समञ्जसम् ॥ ७ ॥

प्रकाशः ।

ननु 'तस्मात्स्वार्थ्यायोऽध्येतव्यः' 'यं थं ऋतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवत्यग्नेर्वापो-
राटित्यस्य सांयुज्यं गर्च्छती'त्यादिश्रुतेः कर्मपार्श्वेऽपि ब्रह्मयज्ञाध्ययनादिनाग्न्यादिसायु-
ज्यसिद्धेः 'यं त्वक्षर'मित्यादिना ज्ञानेनाप्यक्षरसायुज्यसिद्धेः को विशेषः कृष्णाश्रय
इति किमिति तस्यैव प्रार्थनमित्याशङ्क्य तारतम्यज्ञानार्थं सर्वस्वरूपनिरूपणपूर्वकमर्थरूपतं
वदन्तस्तं प्रार्थयन्ते—

प्राकृताः सकला देवा गणितानन्दकं बृहत् ।

पूर्णांनन्दो हरिस्तस्मात् कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ८ ॥

प्राकृता इति । यस्मात्सकला देवाः प्राकृताः 'सत्त्वाहङ्कारमभवत्वात् । बृहदक्षरं
गणितानन्दकं 'सैषानन्दस्य मीमांसा भवती' त्वारभ्य 'ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स
एको ब्रह्मण आनन्द' इत्यनेन ब्रह्मानन्दस्य गणितत्वात् कृष्ण एव हरिः सर्वदुःखहर्ता
रिष्यणम् ।

ये त्वक्षरमित्यादिनेति । 'ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते । सर्वत्रगमचिन्त्यं
च इन्द्रस्यमवलं ध्रुवम्' 'संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः । ते प्राप्नुवन्ति मानेन
सर्वभूतहिते रताः' 'केशोधिकतरस्तेपामव्यक्तासक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं
देहवद्विरवाप्यते' इत्येतेन तथेत्यर्थः । सैषानन्दस्येति । 'सैषानन्दस्य मीमांसा
भवति । युवा स्यात्सायु युवाव्यापकः । आशिष्ठो द्रिष्ठो बलिष्ठः । तस्येवं पृथिवी सर्वा
रिक्तस्य पूर्णा स्यात् स एको मानुष आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः स एको
मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामा-
नन्दाः स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवगन्धर्वाणा-
मानन्दाः स एकाः पितृणां चिरलोक्लोकानामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते
ये शतं पितृणां चिरलोक्लोकानामानन्दाः स एक आजानजानां देवानामानन्दः
श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमाजानजाना देवानामानन्दाः स एका
वर्षदेशानां देवानामानन्दाः, ये कर्मणा देवानपियन्ति श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ।
ते ये शतं वर्षदेशानां देवानामानन्दाः स एको देवानामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामह-
तस्य । ते ये शतं देवानामानन्दाः स एक इन्द्रस्यानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ।
ते ये शतमिन्द्रस्यानन्दाः स एको बृहस्पतेरानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये
शतं बृहस्पतेरानन्दाः स एकः प्रजापतेरानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं
प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येत्यनेन प्रपाठनेन

प्रकाशः ।

पूर्णानन्दश्च । पूर्णश्चासावानन्दश्च, पूर्ण आनन्दो येन यत्र यस्मादिति वा, तस्मात्कृष्ण एव गतिर्भासित्वित्यर्थः । देवादिसायुज्येपि तेषां प्रकृत्युपधानेन तन्मुक्तेः समुपात्वेन 'आत्रह्न-भुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुने'तिभगवद्वाक्यात्पुनः संसारसंभवेनाल्पानन्दत्वेन स्वर्गव-दमुक्तित्वात् । ज्ञानमार्गेऽज्ञरमुक्तेर्निर्गुणत्वेऽप्यक्षरस्य गणितानन्दत्वेनाल्पत्वात् क्षुधितस्यात्य-ल्पभोजनमभोजनमेवेतिवदमयोजकत्वात् । अज्ञातार्थद्वयार्थ'क'प्रत्ययेनाव्यक्तत्वं पुरुषो-त्तमापेक्षयात्यत्वं च सूचितम् । पूर्णानन्दत्वेन निर्गुणमुक्तिदायकत्वेन कृष्ण एव शरणं भाव-नीय इति सिद्धम् । तदुक्तं श्रीमदाचार्यचरणैः 'निर्गुणा मुक्तिरस्मादि समुपा सान्यसे-वये'ति । ननु 'ताविमौ वै भगवतो हरेरंशाधिदागतौ । भारव्यपाय च भुवः कृष्णौ यदुकु-द्वहौ' 'कलाभ्यां नितरां हरेः' इत्यादिनांशत्वमयनादेहस्य च त्रिदिवेशादावपि पाञ्चभौ-तिकत्वजन्यत्वनियमेन जन्मश्रवणात् सुखस्यात्मगुणत्वेन भेदाच्च क्रयं पूर्णत्वं, क्रयं चानन्द-रूपत्वमानन्दवत्त्वं तज्जनकत्वं वा परं वक्तुं शक्यमिति चेत्, मैवम्, 'ताविमा'वित्यादीना-मर्थानमगमात् । तथाहि-भगवान् भक्तानामार्तिनाशार्थं सुखदायार्थं-च प्रकृतः भुवो भार-व्यपायेदानयोः कृष्णार्जुनयोस्ताविमौ भगवतो हरेरंशौ चागतौ कृष्णयोर्दुकुद्वहयोः प्रवि-ष्टत्वात्दुकुद्वहौ कृष्णौ च जातौ, यत आगतौ तत्र यदुकुद्वहत्वाभावात् । तत्कार्यकर-णार्थं व्यूहेषु भगवन्स्वचक्षुशापेक्षणादनयोरपि सङ्घर्षणाशत्वेन भूभारहरणार्थमपेक्षणात् । अंशयोरेवावतारत्वे पूर्णव्यापारे 'कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्' 'वसुदेवगृहे साक्षाद्भगवान् पुरुषः परः' । 'विदितोसि भवान् साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः पर' इत्यादिकं विरुध्येताश्च चकारश्च व्यर्थः ।

द्विष्णम् ।

ब्रह्मानन्दस्य गणितत्वादित्यर्थः । पूर्ण आनन्दो येनेति । पर्यादापुष्टिस्येति शेषः । येनेति करणे तृतीया । ननु करणस्य व्यापारवचनियमात्कथमस्य फलोपधानासाधारण-कारणत्वमिति चेत्, अत्रोच्यते, यत्र भगवान् सायत्नं कारयित्वाैव फलं प्रपच्छति तत्र भगवतः करणत्वं, प्रयोज्यप्रत्युपहितप्रयोक्तृधर्मस्य साधनकारयितृत्वस्य तज्जन्यत्वेन व्यापारत्वादिति । पूर्ण आनन्दो यस्मादिति । पुष्टिस्येत्यर्थः । हेतोर्निर्व्यापार-साधारणत्वात् । ननुभयोरपि मृत्यफलप्राप्तिवचनेन को वा विशेषः पुष्टिस्येति चेत्, साधनानपेक्षत्वस्यैव विशेषादित्यलं बहुना । 'ताविमावि'त्यारभ्य 'प्रकृतेः परः' इत्य-न्तानि वचनानि-'ताविमौ वै भगवतो हरेरंशाधिदागतौ । भारव्यपाय च भुवः कृष्णौ यदुकुद्वहौ' 'वमौ भूः पकसस्याद्वा कलाभ्यां नितरां हरेः' 'अन्ये चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्' 'वसुदेवगृहे साक्षाद् भगवान् पुरुषः परः । जनिष्वते तदिममार्थं संभवन्तु सुरस्त्रियः' 'विदितोसि भवान् साक्षात् पुरुषः प्रकृतेः परः । केवनात्तुभवानन्द-स्वरूपः सर्वपुष्टिदामिति । चकारश्च व्यर्थः स्यादिति । 'भारव्यपाय च भुवः' इत्यत्र

प्रकाशः ।

स्यात् । तथाचोक्तं श्रीभागवत'तत्त्वार्थदीपे' 'सर्वातिरिक्तरूपेण नरः स्वावेशधारकः । तपोऽतिरिक्तकार्यं तु पूर्णं कृष्णे न चान्यथे'ति । 'सर्वे'ति । व्याख्या तु 'सर्वकार्यकर्तृत्वात्-
 र्वरूपो नारायणः । पुष्टिकार्यकर्तृत्वादतिरिक्तोवतारः । तत्राधिकारमाशङ्क्य परि-
 हरति 'स्वापेक्षे'ति । नरस्तु तादृशभवं विभर्ति न त्ववतार इत्यर्थः । 'ताविभौ वै भगवत'
 इति मूलवाक्यं 'कृष्णस्तु स्वयं भगवाने'तेन विरुध्यते इति समाधत्ते 'तपोतिरिक्ते'ति ।
 पार्श्वद्वयस्यापनार्थमवतीर्णोपि पूर्णभाक्त्वाभावे कार्यं न सेत्स्यतीति पूर्णं कृष्ण एव
 प्रविष्टावंशविति मूलार्थे' इति । 'रभावि'त्यत्र कलाभ्यामंशाभ्यां भूर्वभौ हरेः सम्ब-
 न्निनी भूः पदैस्तुभावैर्लालाभिश्च नितरां वभावित्यर्थ इति । अन्यथोक्तवचनविरोधात् ।
 देहस्य पाञ्चभौतित्वजन्यत्वनियमस्य प्राकृतविषयत्वादमाकृते यथावेदमेवार्थसिद्धेः,
 अन्यथा ज्ञानेच्छादीनामनित्यत्वनियमान्नित्यं ज्ञानादिकमपि तत्र न सिद्धयेत् । ननु
 ज्ञानादिभिरेव जगदकर्तृत्वोपपत्तौ मत्पक्षवाधाच्च क्रियित्यानन्दमयो नित्यो देहोद्गीकार्य
 इति चेत्, न, कर्तृत्वनिर्वाहार्थमेव व्याप्तिवलेन नित्यज्ञानवचन्याविषयदेहस्वीकारात् ।
 नित्यापरिच्छिन्नवचनोः प्राकृत्यस्यैव जन्मत्वेन जन्यत्वाभावात् । 'आनन्दाद्देव' 'नित्यं
 विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'स यथा सैन्यवचनः' 'आनन्दं ब्रह्मणो रूपम्' 'आनन्दमयोभ्या-
 टिष्णम् ।

भक्तार्तिनाशमुखदानादिकं चकारेण गृह्यते । तच्च पुष्टिपुरुषोत्तमकार्यमेवेति तदतिरिक्त-
 कलनायां चकारो व्यर्थः स्यादित्यर्थः । व्याप्तिवलेनेति । अन्यव्यतिरेकव्याप्तिवलेने-
 त्यर्थः । तथाहि यत्र यत्र कर्तृत्वं तत्र तत्र देहवत्त्वं यथा कुलालादावित्पन्त्रव्यव्याप्तिः । यत्र
 यत्र देहवत्त्वाभावस्तत्र तत्र कर्तृत्वाभावः, यथा मुक्तात्मनीति व्यतिरेकव्याप्तिरिति । न
 चापयोजनत्वम्, देहवत् एव कर्तृत्वात्, न अशरीरी कुञ्जालः शक्नोति कार्यं कर्तुम् । वस्तुवस्तु
 'आनन्दमात्रनरपादसुगोदरादिः' 'सर्वतः पाणिवादान्त'मित्यादिविरोधः । 'अशरीरं
 शरीरेष्वित्यादयस्तु पाञ्चभौतित्वाशरीरनिषेधपराः । न च श्रीहृदयवत् विकल्पसंभवः
 प्रमेयापहारनिम्ननाभावात् । ननु गीताया चतुर्दशाध्याये 'नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं
 यदा श्रद्धानुभवयति' इत्युपादाय 'गुणेभ्यो नान्यं कर्तारमनुवदयत्यपि तु गुणा एव
 कर्माणि कुर्वन्तीति' श्रीधरम्बामिष्यान्त्यानाद्येतुनिरूपितव्याप्तावप्यतिव्याप्तिरिति चेत्,
 अत्र उदायः—गुणानामपि देहवत्त्वेनैव तथाकथनं न तु केनचित् । अत एवाप्ये 'गुणा-
 नानान्ये' त्याभ्य व्याख्यानं 'देहायाकारः समृद्धयः परिणामो येषां ते देहसमृद्धवास्ताने-
 तांगतानपि गुणानवतीत्यानिर्गम्ये'त्युक्तं श्रीधरस्वामिभिरिति विद्वांस एव त्रिदाहूर्वत् ।
 'आनन्दमात्रे'त्यारभ्य 'सुदितवन्न' इत्यन्तानि वचनानि । 'निर्दोषपूर्णगुणविग्रह आत्स-

प्रकाशः ।

सात् 'आह च तन्मात्रम्' 'केवलानुभवानन्दस्वरूपः' 'आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः'
'बहूनि सन्ति नामानि' 'त्रय्या चोपनिषद्भिश्च' 'न चान्तर्न बहिर्यस्ये'त्यादिश्रुति-
न्यायपुराणवाक्यसहस्रैः प्रमाणप्रकरणीयलीलाभिश्च पूर्ण एव देहमाणेन्द्रियान्तःकरणा-
त्मरूप एवानन्दरूपो ज्ञानरूपः पुरुषोत्तमो न त्वात्ममात्रमिति निर्वाधमवोधि । ' नित्यं
विज्ञान'मिति 'पूर्णमेवावशिष्यते' 'भवानेकः शिष्यते शेषसंज्ञ' इत्यादिना नित्यत्वं,
'एष होवानन्दयाती'तिश्रुतेरानन्दजनकत्वम् । 'कृष्णः प्रीतमनाः' 'वीक्ष्यासीदु-
त्तमा प्रीतिः' 'जातहर्षः' 'मुदितवक्त्र उपयाती'त्यादिनानन्दवत्त्वं चेति नानुपपन्नं
किञ्चित् । तथाप्यानन्दत्वदेहत्वयोर्विरोध इति चेत्, न, स्वस्वाधिकरणे प्रमाणैरेकत्रो-
भयोः सिद्धयसिद्धिभ्यां च विरोधाभावात् । तथाप्यानन्दस्य धर्मरूपत्वे कथं धर्मरूपत्व-
मिति चेत् 'स यथा सैन्यवचनः' 'यः सर्वज्ञः' इतिश्रुतिभ्यां ज्ञानरूपत्वज्ञानाधार-
त्ववानन्दरूपत्वतदाधारत्वयोरविरोधात् । श्रीमदस्मत्प्रभुचरणैः सर्वमेतद्यथा तथा विद्व-
न्मण्डने प्रपञ्चितमिति नात्र प्रपञ्च्यते ॥ ८ ॥

द्विष्णुम् ।

तन्त्रो निश्चेतनात्मकस्वरूपगुणैश्च हीनः । आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः सर्वत्र च स्वग-
तभेदविवर्जितात्मा 'बहूनि सन्ति नामानि रूपाणि च सुतस्य ते । गुणकर्मानुरूपाणि
तान्यहं वेद नो जनाः' 'त्रय्या चोपनिषद्भिश्च सांख्ययोगैश्च सात्त्वतैः । उपगीयमा-
नमाहात्म्यं हरिं सामन्यवात्सल्यम्' 'न चान्तर्न बहिर्यस्य न पूर्वं नापि चापरम् । पूर्वापरं
बहिश्चान्तर्नगतो यो जगच्च यः' 'नष्टे लोके द्विपराधावसाने महाभूतेष्वदिभूतं गतेषु ।
व्यक्तेऽव्यक्तं कालवेगेन याते भवानेकः शिष्यते शेषसंज्ञः' 'एवं हृन्दावनं श्रीमान् कृष्णः
प्रीतमनाः पश्यत् । रेमे संचारयन्नेः सरिद्रोषस्तु सानुगः' 'हृन्दावनं गोवर्धनं यमुनापु-
ल्लिनानि च । वीक्ष्यासीदुत्तमा प्रीती राममाधवयोर्नृप' 'सहवल्ः स्रगवतंसविलासः सानुपु
क्षितिभृतो ब्रजदेव्यः । हर्षयन् यदि येशुरवेण जातहर्ष उपरम्भति विश्वम्' 'यदुपतिर्द्विरद-
राजविहारो यामिनीपतिरिवैष दिनान्ते । मुदितवक्त्र उपयाति दुरन्तं मोचयन्
त्रजगवां दिनतापमिति ॥ ८ ॥

प्रकाशः ।

ननु विवेकधैर्याभ्यां स्थित्वा भक्तिकरणे भगवानपि वशे भवतीति किमिति
दैन्येनाश्रयः प्रार्थयते इत्याशङ्क्य सर्वपनोरप्यपूरकत्वात्सर्वप्रार्थ्य काम्यत्वात्कारुण्यत्वं
चदन्तस्तं प्रार्थयन्ते विवेकेति ।

विवेकधैर्यभक्त्यादिरहितस्य विशेषतः ।

पापासक्तस्य दीनस्य कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ९ ॥

पूर्वं प्रभुस्वरूपविचारेणाश्रयमुक्त्वा जीवस्वरूपविचारेणाधुनोच्यते । भगवान् स्वेच्छया सर्वं करिष्यति न प्रार्थनीय इतिनिश्चयो विवेकः । भक्तिविरोधिदुःखनिवृत्त्युभयामरणेन त्रिदुःखसहन धैर्यम् । भक्तिः साधनरूपापि । आदिपदारुण्यम् । विशेषत इति । तत्साधनैरपि रहितस्य । यद्वा, यत्किञ्चित्सत्त्वेऽपि विशेषतो नास्तीति न फलसिद्धिः । किञ्च, दीनस्य दरिद्रस्यातः सर्वसाधनरहितस्य । पापे आसक्तस्येति विपरीतसाधनवतो न तु प्राप्तादिरूपापस्य । कृष्ण एवेति पूर्वम् । अन्यत्र यत्किञ्चित्द्रुण्येऽपि वैफलयाद्देवताकोपादनिवृत्तजननादल्पदत्त्वाच्चेदशस्य विवेकादिकं दत्त्वा स्वतो वा सर्वफलदायकः परमकृपालुः कृष्ण एवेति स एवाश्रयणीय इति हृदयम् । नन्वस्मच्छन्दस्योचारयित्वाचक्रत्वाद्नाचार्यचरणानां तथात्वाद्विशेषणान्यसङ्गतानीति चेत्, नै, अस्यान्यार्थत्वेनान्याधिकारेण यथनाद्भवता वेदेषु 'प्रयत्नपाणिः शरणं प्रपद्ये' 'भूयिष्ठान्ते नम उक्ति विवेम' 'स्वस्ति मेस्तु वनस्पते' इत्यादौ यजमानाधिकारेण कथन इवादीपत्वादिति सर्वमन्वयम् ॥ ९ ॥

ननु सर्वथा निःसाधनस्य शरणागतावपि कथं समीहितसिद्धिः, भगवत्सु तत्र कृतिसापेक्षस्तस्मै तस्मै फलं ददाति, प्रत्युत भगवदेकशरणस्य तदेकमनसो देवान्नरानादरेण तैश्चाना अपि विज्ञाः स्युः 'श्रेयासि बहुविज्ञानी'तिवाक्यादित्याद्यङ्गघमोक्षप्राप्यत्वान्मोक्षरूपत्वं विज्ञापनं च वदन्तः समाश्रयते सर्वेन्नामर्थसहित इति ।

मर्मसामर्थ्यमहितः सर्वत्रैवाखिलार्थकृत् ।

शरणस्यसमुद्धारं कृष्णं विज्ञापयाम्यहम् ॥ १० ॥

विष्णुणम् ।

मोक्षप्राप्यत्वादिति । स्वरूपानुभवाप्यत्वादित्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'ब्रह्मरि-
तामोनि परमिति । अग्न्या अर्थः-अक्षरमित् परं पुष्पोचमं मामोतीति । मोक्षस्व-
न्यमिति । यन्निर्माणस्याय भगवद्भजनं कुर्वते स्वीयाय सर्वफलदातृत्व भगवत एव
तथाचागरफलदातृत्वमपि स्वर्ग्येति तद्वत्त्वान्मोक्षरूपत्वमित्यर्थः । तथाचोक्तं निबन्धे
'यथा मागधी र्ग्या तदन्तःस्थितश्च तयान्तर्गम्यक्षर कृष्णः । एवं सति पुष्पो-
क्षयनेन सर्वं दर्शनं भवति परमस्यैव त्रिमकारेण वर्तते इति त्रयो भेदा इति' ।

१ 'न' इति लिखितम् । २ कृष्णं इति लिखितम् ।

प्रकाशः ।

सर्वं पूर्णं सामर्थ्यं सर्वेषां सर्वेषु वा, तत्सहित इतीच्छया स्वतोपि सर्वं करोति । यदि पर्यादां रक्षेत्तदा भगवत्त्वेन ज्ञानैश्वर्यधर्मादीनां सिद्धत्वात्तत्तद्वापि तत्तत्फलं दद्यात् । कदाचित्पूर्वस्थितमपि स्वस्मिन्नयेत्, सर्वत्र स्वस्यैव सामर्थ्यात् । 'यद्यद्विभूतिमत्' 'मत्तः सर्वं प्रवर्तते' इत्यादिवाक्यैः सर्वं सामर्थ्यं येषां सुदर्शनादीनां तैः सहित इति वा, तैरपि भक्तानिष्ठनिवारणात्, 'अध्याहतानि कृष्णस्यै'तिवाक्यात् । ननु सामर्थ्यं सत्यपि कदाचिदाश्रितं न रक्षेत्, पर्यादैवैव वा यदि फलं दद्यात्तदा किमाश्रयेणेत्यत आहुः—सर्वत्रैव देशेषु वर्णेषु आश्रमेषु कर्पादिषु वास्विलार्यान्करोतीत्यखिलार्थकृत् ताच्छील्यदादौ, किं 'सकृदेव' 'ये दारागारपुत्राप्ते'त्यादिवाक्यैः सकृदपि शरणागतं भगवान् रक्षति किं पुनर्भजनः । पर्यादायापि फलदानेन्यनैरपेक्ष्येण भजतो भगवान्पर्यादानपेक्षः फलं प्रयच्छति, विहितत्वादिना भजतो पर्यादासापेक्षो 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति तन्पर्यादाया एव तादृशीत्वान्न क्षतिः । अत एव 'ब्रजस्योवाह वै हर्षम्' 'चिक्रोडे जनयन्मुदम्' 'मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययुः' 'मुकुन्दो मुक्तिं ददातीश्यादि' 'तथा न ते माधव' 'मत्स्यो मृत्युव्यालभीतः पलायन्' 'वसति मनसि यस्यै'त्यादिवाक्यैः काल्यमादयोपि चेद्भगवदीयान्निवर्तन्ते कृतस्तरां पुनरन्ये विघ्नकर्तार इति न किञ्चिद्विष्णुमम् । पूर्वोक्तं शरणे स्थितं सम्यगनायासेनोद्धरति, सकृदागतं तु यथाकथञ्चित् । ईदृशं श्रीकृष्णमहमाश्रयं विज्ञापयामि । 'कृष्णे'तिसम्बोधनपाठे शरणस्थसमुद्धारं विज्ञापयामीत्यन्वयः । अनेनेश्वरे दीनभावः कर्तव्य इति सूचितम्, दीनभावेन कृतस्यैवेश्वरतोपहेतुत्वात् ॥ १० ॥

द्विष्णुमम् ।

'यद्यदा'रभ्य 'अध्याहतानो'त्यन्तानि वचनानि 'यद्यद्विभूतिमत् सत्त्वं श्रीपदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगन्ञ्च त्वं मम तेजोऽसंभवम्' 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते' इति मत्त्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः' 'अध्याहतानि कृष्णस्य चक्रादीन्व्यायुधानि तम् । रक्षन्ति सरुलापद्भ्यो येन विष्णुत्वासिन' इति । ताच्छील्यदादौ किञ्चित् । 'आकेस्तच्छीरुतद्धर्मतस्साधुकारिष्वित्सरणात् । 'सकृदेवै'त्यारभ्य 'तत्तथा साधयिष्यामी'त्यन्तानां वचनानां सङ्ग्रहः—'सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मांति च याचते । अमयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्भ्रतं मम' 'ये दारागारपुत्राप्तभाषणान् वित्तमिमं परम् । हित्वा मां शरणं याताः कथं तास्त्यक्तुमुत्सहे' 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तयैव भजाम्यहम् । मम वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः पापं सर्वदाः' 'दर्शयंस्तद्विदा लोके आत्मनो भूत्पश्यथताम् । ब्रजस्योवाह वै हर्षं भगवान् बालचेष्टितैः' 'ततस्तु भगवान् कृष्णो

टिप्पणम् ।

वयस्यैर्व्रजबालकैः । सहस्रामो व्रजस्त्रीणां चिक्रीडे जनयन्मुदम् ' तदर्शनाह्लादविधूत-
 हृद्भ्रजो मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययुः । स्वैरुत्तरीयैः कुचकुङ्कुमाङ्कितैरचीकल्पन्नासनपाल-
 वन्धवे ' राजन् पतिर्गुरुरलं भवतां यदनां देवप्रियः कुलपतिः कच किङ्करो वः ।
 अस्त्वेवमङ्ग भजतां भगवान् मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोगम् '
 ' तथा न ते माधव तावकाः कचिद् भ्रश्यन्ति मार्गांचयि वद्धसौहृदाः । त्वयाभिगुप्ता
 विचरन्ति निर्भया विनायकानीरुपमूर्धसु मभो ' ' मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलायन्
 सर्वान् लोकान् निर्भयान्नाध्यगच्छत् । त्वत्पादाब्जं प्राप्य यहच्छयाद्य स्वस्थः
 शेते मृत्युरस्मादपैति ' ' वसति मनसि यस्य सोव्ययात्मा पुरुषवरस्य न तस्य दृष्टिपातः ।
 गतिरय मम वा तवास्ति चक्रप्रतिहतवीर्यवल्लस्य सोन्यलोकः ' ॥ १० ॥

प्रकाशः ।

' दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादश ' इति श्रुतेः प्राणानामिव सर्वसाधकत्वं ज्ञाप-
 यितुं दशभिः श्लोकैः स्तोत्रं निरूप्य फलस्यात्मवदक्षयत्वं ज्ञापयितुमेकादशेनात्मरूपेणै-
 तस्तोत्रपाठफलमाहुः—

कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रं यः पठेत्कृष्णसन्निधौ ।

तस्याश्रयो भवेत्कृष्ण इति श्रीवल्लभोऽब्रवीत् ॥ ११ ॥

कृष्ण आ समन्तात् श्रीयते सेव्यतेनेन, कृष्ण आश्रयो येन यस्मादिति वेति
 कृष्णाश्रयम्, इदमेव कृष्णाश्रयं यथार्थनिरूपकत्वाच्चान्यत् । कृष्णसन्निधौ तन्निमित्तं
 वा, इदं यः पठेत् तस्य कृष्ण आश्रयो भवेत् । अत्र ' हेतुहेतुमतोर्लिङ् ' इद-
 मिति नान्यपाठेनेदं फलं, स्वरूपाज्ञानात् । नन्वल्पायासादेतस्तोत्रपाठमात्रेण कथमेत-
 त्फलं स्यादित्याशङ्क्याहुः—श्रीवल्लभ इति । इदमब्रवीत् अवदत् । स्वस्य भगवत्स्व-
 रूपाभिज्ञानाद्भगवता सर्वोद्धारार्थं प्रकटितत्वादुद्धारकस्वरूपत्वाच्च नात्रामामाप्यशङ्का,
 नहि भगवान् सत्यमाह स्वैवात्मन्यपारुरोति । यत्र प्रसङ्गान्नारदकृतं ' तत्तथा सायथि-
 पिप्पामि यद्गीतं तन्महान्मने 'ति सदनुग्रहो भगवान् स्वकृतमिव मन्यमानः पुरुषोत्तमः स्वयं
 तत्र गन्वा नन्दहृदरमणोमोवोद्धारं कृतवान्, तत्र स्वयं सर्वार्थं प्रकटितस्य स्वस्वरूपस्य
 कृतो वचने वा किं किं न करिष्यतीति तत्कृपायां सर्वं भवतीति सर्वमनवद्यम् ॥ ११ ॥

टिप्पणम् ।

' देवर्षिर्मे प्रियतमो यदिमो धनदातवज्जौ ।

तत्तथा सायथिपिप्पामि यद्गीतं तन्महान्मनेति ' ॥ ११ ॥

१ मुनिर्देवर्षिप्रसिद्धः । २ स्वयमेव इति पाठः कश्चिद् ।

प्रकाशः ।

श्रीमद्विद्वलनायपादकमले संवन्ध भक्त्या मुदा
 कृष्णेकाग्रधियोय तातचरणान् तादृक्पितृव्यानपि ।
 श्रीकृष्णाश्रयसंज्ञके स्तुतिवरे कल्याणरायाभिधः
 श्रीगोविन्दसुतः प्रकाशमकरोद्भयान्मुदे सद्दियाम् ॥ १ ॥

इति श्रीविद्वलनाथचरणकमलैकतानश्रीकल्याणरायविरचितः
 कृष्णाश्रयस्तोत्रप्रकाशः समाप्तः ।

टिप्पणम् ।

दूरीकरोति विकटं किल सङ्कटानां सङ्घं विशंकटतरं वरसेवकानाम् ।
 यत्पद्मरागमणिवर्यविराजमानं तद्वेङ्कटेशमुकुटं प्रकटं रटामः ॥ १ ॥
 निखिलपण्डितमण्डलमण्डितं हरिसुखाब्जसरोरुहभास्करम् ।
 अतुलमङ्गलनामविराजितं जनपतोहररूपमहं भजे ॥ २ ॥

श्रीमत्कल्याणरायाणां नमस्कृत्य पदद्वयम् ।
 कृष्णाश्रयप्रकाशस्य तत्पणीतस्य टिप्पणम् ॥ ३ ॥
 गुरुश्रीबालकृष्णानामात्मजेन सतां पतम् ।
 कृतं गोविन्दराजेन नाम्ना तत्त्वनिरूपणम् ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्कल्याणरायचरणकोकनदमधुपायमानान्तःकरणातिगरो-
 पनामकबालकृष्णभट्टात्मजगोविन्दराजकृतं तत्त्वनिरूपणाभिधं
 कृष्णाश्रयप्रकाशटिप्पणं समाप्तिमगमत् ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनचक्षुभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् ।

श्रीमद्धारिकेश्वरचरणप्रणीतविवृतियुतम् ।

पशुपतिकृतिभियं भ्रंशिता मुग्धचित्ता-

स्तदनुसृतकृतीन् स्वाज्ञानतः पातुमिच्छन् ।

अवददविकृतं यः स्वागमं सर्वभद्रम्

तमहमतिदयालुं वल्लभाख्यं नवोस्मि ॥ १ ॥

विरञ्चिकृष्णनारदैर्निरूपितैर्भृशं सदा

चिरन्तनीयसाधनैर्विषममतं कलिं विभुः ।

विलोक्य सर्वतोधिकं निजागमं ततान यः

सदा सुसंमतं सतां विशेषतः कलौ युगे ॥ २ ॥

ननु साक्षात्परम्परया च भगवत्प्राप्तिसाधनानां बहूनां विद्यमानत्वात्तानि विहाय किमित्याश्रय एव बोध्यते, किञ्च, क्रमेण नवविधलीलाप्रवेशज्ञानानन्तरं ह्याश्रयस्तज्ज्ञानं वा स्वत एव भविष्यतीति किमिति तत्प्रतिपादकं स्तोत्रमुच्यते तत्राह—सर्वमार्गेषु च ।

सर्वमार्गेषु नष्टेषु कलौ च खलधर्मिणि ।

पापण्डप्रचुरे लोके कृष्ण एव गतिर्मम ॥ १ ॥

तथापि निरोधस्य सर्वापेक्षया वरीयस्त्वान्मुक्तेरपि लोके तथात्वात्किमिति तौ विहायाश्रय एव निरूप्यते अत्रोच्यते 'आमासश्च निरोधश्च यतश्चाध्यवसीयते । स आश्रयः परं ब्रह्म परमात्मेति श्रूयते' 'या या साधनसंपत्तिः पुष्टार्थचतुष्टये । तथा विना तदामोति नरो नारायणाश्रयाः' 'सर्वमाश्रयतो भवे'दित्यादिवाक्यैराश्रयस्यैव सर्वसाधकत्वेनोक्तत्वात्सर्वसाधनफलरूपाभ्यां स एव परिणत इति तमेवाह—कृष्ण एव गतिर्ममेति ।

गतिशब्दः क्रियावाचकः, तेन गतिरित्युपलक्षणं किन्तु स एव भक्तिमार्गनिर्वाहप्रतिबन्धनिरन्तरनया परमभक्तिप्रतिपादकसाधनीभूततनुवित्तजादिप्रतिपादकशरीरतन्त्रिवांशकक्रियारूपो भवत्विकथ्याहारः । कथञ्चित्पूर्वमाश्रयोन्मुखं ज्ञात्वा पश्चाज्जीवैस्तदा

श्रयः कर्तव्य इति नार्थः, सर्वतः सर्वशेन कार्यसिद्धयभावं निश्चित्य स्वस्मिन् तथात्व-
निश्चये सत्यस्माकं सर्वथा लौकिकालौकिकफलसाधकोऽस्मत्कृतिनिरपेक्षः स भवतु ।
तथाभवनं तु तदिच्छासाध्यम् । भगवानाश्रयो भवतु मा वा, अस्माभिस्तदाश्रयैः सर्वथा
भाव्यमेवेति निश्चित्याश्रयः सर्वथा कार्यः । एवंप्रपन्नानामाश्रयः सर्वथा भवत्येव, अन्यथा
‘अनन्या’ इति ‘न मे भक्तः प्रणवयति’ इति भगवद्भक्तं भज्येत । एवं सति सर्वफलरूपस्त्व-
याऽऽश्रयणोत्तया साधनीभूतः क्रियते ततोधिकस्य फलस्याभावात्, प्रत्युत ‘दृश्चिकभिये’-
तिन्यायेन स्वरूपहानिपसङ्गः स्यादत्र द्रव्यः-कृष्ण एव गतिर्ममेति । एवंच परमभक्तिस्तु
कृष्णैरुपायिका तदनुग्रहैकलभ्या च, तयासति तत्सिद्धिप्रतिबन्धनिवृत्तिपूर्वकं तत्सिद्धौ
तत्साधनादिनिर्वाहकसाधनतामापन्नो न हीनतामापद्यते । यथा-‘योगमायासुपाश्रित’ इत्यत्र
रसमार्गेऽन्तरङ्गाश्रयणं न दोषापायकं तन्मार्गस्थैव तथात्वात् । एवं भक्तिमार्गीयसर्वांशसाधने
भगवतो न साधनरूपत्वमापद्यत इति सिद्धान्तः । यथा ‘भर्ता सन् श्रियमाणो विभर्ता’
त्यत्र भगवत्स्तस्मिन्निर्वाहकसाधनभावो च परस्परमाधारार्थेयभावे पोष्यपोषकभावे च नोभयोर्मध्ये
कस्यापि हीनत्वं किन्तु तदेकपोषकत्वं तदेकपोष्यत्वं च भगवत् उत्कर्षापायकं, एवं
तन्मार्गपक्षपादाद्भक्तिमार्गे सर्वशेन फलत्वमापन्नस्य स्वस्य साधनतास्वीकारो न हीन-
त्वसंपादक इत्येवमभिसंधायाचार्यैरुक्तमिति भावः । धर्मादीनां च स्वसाधनसहितानामेव
फलसाधकत्वं, तत्र देशकालादयो धर्मसाधनं तेषामिदानीमतयात्वं सर्वथा निरूपयन् पूर्वं
कालस्यातयात्वमाह-सर्वमार्गेषु नष्टेष्विति । कलौ सर्वेषु मार्गेषु नष्टेषु सत्सु देवैः
कृष्ण एव गतिर्ममेत्येवंरूप आश्रयः कर्तव्य इति भावः । मार्गोक्त्या तेषां साङ्गानां स्वस्वा-
धिकारानुसारेण फलमापकत्वं निरूप्यते । नाशस्तु तेषां सर्वथा फलासाधकत्वरूपः । कलौ
तत्तन्मार्गे किञ्चिदुत्तमानां तद्विध्याचरणेषु तत्फलाभावं दृष्टान्येषामनुपलब्धिप्रमाणेन
ततो विश्वासापगमाद्वाह्यतोपि तदाचरणपरम्पराया नाशः स्यादिति भावः । ननु सत्य-
युगादीनां यथा धर्मसाधकत्वं तथैतस्यापि तथात्वे को दोषः कालत्वस्याविशेषादित्यत
आह स्वलघुर्मिणीति । स्वलाः सर्वथा बाह्याभ्यन्तरभेदेन धर्मादिकृत्यनुसन्धानरहिताश्च,
अनुसंधानेषु द्वेषार्थमेव तदनुसन्धानं, न च स्वस्यान्येषां वा चिकीर्षाद्युद्दिजनरुत्वेन ।
अत एव ‘ग्रन्तं गोमिथुनं पदे’ति तस्यासाधारणो धर्मो निरूपितः । ननु सर्वथा धर्मादि-
त्यक्तारः केचन भविष्यन्ति न तु सर्वे तेन तदुक्त्या सर्वे कथं तादृशा भविष्यन्तीत्यत
आह पापण्डप्रचुर इति । येषु लोके सन्मार्गाद्याचरणं कुर्वन्ति महान्तोपि तेषु प्रथान-
मनुसृत्यैव कुर्वन्ति, अन्यथा तदा लोके पूज्यत्वं न स्यात् । पूर्वमल्पमात्रुषं तत्र श्रद्धा-
भावेप्यनानुरोधेनाप्यन्यथाचरणे स्वबुद्धिरपि तथैव जातेति तत्र स्वयं श्रद्धालवो भूत्वा-
न्येषामपि तथात्वं संपादयन्तः पश्चात्पक्कह्रियो भूत्वा सुखेन तथाकुर्वन्तीति भावः ।

एतेनान्यातुरोधेनापि सन्मार्गत्यागः 'योन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चौरैणात्पापहारिणे'तिन्यायेन सर्वथा स्वनाशक इति ज्ञापितं भवति । तेन प्रावाहिकभक्तिमार्गोपि नष्ट इति ज्ञापितम् । चकारः समुच्चयार्थः । तथाहि-मार्गाश्च सर्वे नष्टास्तादृग्धर्मा कलिश्चाविर्भूतः, लोके पापण्डश्च प्रचुरः । एवं सर्वथा सर्वनाशोपस्थितौ विविधशङ्कास्पदीभूतान्तःकरणान् स्वानुपदिशन्ति श्रीकृष्ण एव गतिर्ममेति । अवतारान्तरं तु मर्यादारूपमित्येवं निःसाधनानां धर्मादिप्रतिकूलसाधनवतां वा सर्वप्रतिबन्धनिवृत्तिपूर्वकं 'तवास्मी'त्युक्तिमात्रेण भक्त्यैकल्यः पुष्टिपुरुषोत्तम एवोद्धारं कर्तुं शक्त इत्येवकारेणाञ्जकलावतारव्यवच्छेदपूर्वकं कृष्ण एव गतिर्ममेत्युक्तमेवमप्येपि ज्ञेयम् ।

एवं कालस्य धर्मादिविरोधित्यमुक्त्वा देशस्यापि तथात्वमाह—म्लेच्छाक्रान्तेष्विति ।

म्लेच्छाक्रान्तेषु देशेषु पापैकनिलयेषु च ।

सत्पीडाव्यग्रलोकेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ २ ॥

यथा कालत्वस्याविशेषेपि सत्यादिरूप एव कालो धर्मसाधको भवति तथा देशत्वस्याविशेषेपि तीर्थादिरूप एव देशो धर्मादिकरणे साधनीभूतः । तीर्थमपि कलस्यलभेदेन द्विविधं, तत्र पूर्वं पुण्यक्षेत्रादिरूपस्य देशस्य पूर्ववदतथात्वमाह—म्लेच्छाक्रान्तेष्विति । साक्षात्परम्परया च देशाः सर्वे म्लेच्छैः आ-समन्तात्-क्रान्ताः । तत्तत्पुण्यक्षेत्रादिधर्मस्थानेषु तद्वर्माणामार्थं द्वेषेण विपरीतकृतिपूर्वकं स्थितिराक्रमणम् । कुवचित्पुण्यादिभूमौ साक्षाच्चत्रोत्पन्नविषयभोक्तारो भूत्वा तत्रैव तिष्ठन्ति कुत्रचिन्तस्तन्निहितेषु । एवं तेषां साक्षात्स्थित्या स्वोत्पन्नविषयाणां तदैकभोग्यत्वेन च सर्वदेशानामधर्मसाधनत्वं जातम् । सर्वथा म्लेच्छीयत्वात्तेषाम् । म्लेच्छा अनाविष्टाः सन्तः सर्वथा धर्मादिविरोधिनः कलइषियाथ 'मनसा वचसा कृत्वा सद्धर्मपरिपन्थिनः । म्लेच्छदेशेषु संजाता मक्ष्याभक्ष्यविचारकाः' । ननु तत्रोत्पन्नाः सर्वे न तथाभूतास्तद्विपरीतानां बहूनां हृदयमानत्वात्, यथा म्लेच्छसंसर्गात्सर्वोपि देशोऽधर्मजनकतां यात एवं तद्विपरीतधर्मवतां तज्जातीयानामपि संसर्गात्संयोगमप्युक्तवन्त्यायेन देशव्यवच्छेदेन कियदेशेषु धर्मसाधनताप्यस्त्विति चेत्तथाह—पापैकनिलयेष्विति । सर्वे एव देशाः पापैकनिलया जाताः पापानामेको निलयः स्थानं तादृशा जाताः । तेन कुत्रापि धर्मवार्ता न श्रूयते । यद्वा पापास्त एव मर्याभोक्तारस्तदैकनिलयत्वात्तथा । येषि तद्विपरीतधर्मास्ते तु पूर्वजन्मनि वेष्ण्या भूत्वा वेदनिन्दां कुरन्त इति तादृशेषु जन्म प्राप्तवन्तोपि सत्स्येव प्रविष्टा ननु तेषु । तेन सतामिदं तेषामपि धर्मादिनियन्तृत्वाभावः सूचितः । ननु तदाक्रा-

न्तेष्वपि देशेषु चातुर्वर्ण्यस्यापि विद्यमानत्वाद्भोक्तृत्वप्रतियोगित्वेन न एव सतां धर्मादि-
भवर्तने सहायाः कथं न भवन्तीति चेत्तत्राह—सत्पीडोति । चित्तस्थैये हि सर्वेषां स्वध-
र्मानुसन्धानं भवति । सतां चकाराचदनुवर्तिनां च पीडया सर्व एव लोका व्यग्राः । सतां
प्रसङ्गे पीडासंभवाच्चदभावे धर्मादिसिद्धयभावाद्दृश्यता । तथासति किं कर्तव्यमित्या-
काङ्क्षायामाह—कृष्ण एवेति । सर्वथा साधनाभावाद्धर्माभावेऽपि भक्तिवत्कल्पतरुस्वभा-
वत्वेन सर्वधर्ममार्गीयफलतोषधिकफलपापकर्तृनेन श्रीकृष्ण एव गतिर्ममेत्येवंरूप
आश्रय एव सर्वथा कार्य इत्याचार्याणां परमोक्तिरिति भावः ॥ २ ॥

एवं स्थलादिरूपतीर्याणामतथात्वमुक्त्वा जलादिरूपाणामपि तेषामतथात्वमाह—

गङ्गादितीर्थवयंपु दुष्टैरेवावृतेष्विह ।

तिरोहिताधिदैवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ३ ॥

गङ्गादितीर्थवयंपिबति । ननु 'गङ्गागङ्गेती'त्यादिनोक्तमाहात्म्यवतां गङ्गादीनां
विद्यमानत्वात् कथं संसर्गदोषा बाधन्ते तत्राह दुष्टैरिति । 'नहि गङ्गासमं तीर्थम्' 'या वै
त्सद्वि'त्यादिना च सर्वेभ्यस्तीर्थेभ्यो गङ्गाया एव धरीयस्वस्योक्तत्वाद्दतीर्षानपि तीर्थी-
कुर्वन्ती गङ्गैव गच्छति । एवविधान्यतयानावानि । किञ्च, अस्ति गङ्गायां त्रिरूपत्वमा-
धिदैविकादिभेदेन । तत्र तीर्थरूपं तु दुष्टसम्बन्धादेव नष्टं, तथाहि—भगवता 'त्वं च द्रे'त्या-
दिवाक्यैर्जगन्मोहनार्थं पशुपतेः भवर्तितत्वाच्च यथा सर्वे जीवन्तो मुमुर्षवश्च मुग्धा
भवन्ति तदर्थं सर्वथा चित्तशुद्धयभावसाधनीभूततीर्थसम्बन्धाभावात् शिवेन स्वगणा
गङ्गादिषु स्यापितास्ते तु गणशस्तिष्ठन्ति तत्रत्याना प्राणायामे यथा तीर्थसम्बन्धो न
भवति तथा ते यतन्ते । तत्सम्बन्धाचार्यरूपमेव नष्टं, तथाचोक्तं तैत्तिरीयके 'ये' तीर्यानि
प्रचरन्ती'त्यादिना । अत एव तत्र मृतानामपि न तीर्थमरणफलमन एव तत्र मृताःसन्तो
छदपिघातं ते प्राप्नुवन्ति न दोषादिनिवृत्तिः काश्यादिषु मुमुर्षुणा मनुष्याणा
मारभ्य तिरस्त्रामपि । ननु तत्र मृतानामपि तारकश्रमोपदेशं शिवः करोतीति ध्रुवते
तथा सति कथं अद्रत्यलरूपाणा तेषा न शुद्धिसाधकत्वं, सत्त्वं, तत्तु पूर्वोक्तधर्म-
यत्कान्धाभावे न तु तद्वति । यद्वा 'त्वं चै'तिभगवदुक्तेः पूर्वं शिवस्तथाऽकरोत्तदन्तरं
तथाकरणे आहामन्न एव स्यादिति न तथा क्वञ्चान् । तथापि निदर्शनस्येदानीमपि
दृश्यमानत्वात्कथं न करोतीति तत्र शिवोपि वैष्णवत्वाद्भगवत्सम्मतमेव सर्वं करोति ।
किञ्च, तयोपदेशं कुर्वन्नपि पूर्वं वैष्णवनेष्यमत्सङ्गेनापराधाद्वा दैत्याद्येभ्यो जाने स्वस्थान-
माहात्म्यार्थमागन्तुश्चदोषपरिहारपूर्वकं पूर्वरूपतासंपादकत्वेन भगवद्धर्माभिज्ञानान्द्रि

एव तारकब्रह्मोपदेशं करोतीत्यर्थः । अत एव 'प्रायश्चित्तानि चीर्णानि नारायणपरा-
 ब्रह्मुखम् । न निष्पुनन्ती'त्यादिना भगवद्ब्रह्मिर्मुखस्य पवित्रीकरणसामर्थ्यं तीर्थादिष्वपि
 नास्तीति जातेषु तत्सम्बन्धे न कृतायां भवन्तीत्यर्थः । तथा चोक्तं निबन्धे 'तीर्थादावपि
 या मुक्तिः कदाचित्कस्यचिद्भवेत् । कृष्णप्रसादयुक्तस्य नान्यस्येति विनिश्चय' इत्यादि
 सर्वमनवद्यम् । ननु गङ्गादेराधिदैविकरूपस्य विद्यमानत्वात् कथं तादृशैरावरणं तीर्थ-
 रूपनाशो वा भवेत्तत्राहुः तिरोहितेति । जलस्यलक्षणेभ्य आधिदैविकं तिरोहितं
 तस्मानुद्घृष्टसंगे अक्षरात्मकमपि तथैव जातम् । एवं सर्वेषां सर्वसाधनापगमे आश्रय एव
 सार्थोपानिति तमेवाहुः—कृष्णा एवेति ॥ ३ ॥

तथाप्यन्तरङ्गवहिरङ्गभेदेन सर्वधर्मप्रवर्तकानां सतां विद्यमानत्वात्कथं धर्मादि-
 नाशः स्यात्तत्राह—

अहङ्कारविमूढेषु सत्सु पापानुवर्तिषु ।

लाभपूजार्थयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ४ ॥

अहङ्कारविमूढेष्विति । यदि तेषु तथाभूता भवेयुस्तदा कार्यं सिद्धयेदेव
 तेषां स्वरूपमाह—परोक्षिति यस्मिन् विद्यमाने तच्छरणागतौ कलेरध्यवसायो जातः स
 एवाहङ्कार इदानीं सत्सु प्रविष्टः । यथैतत्सम्बन्धात्परमधार्मिकस्यापि विष्णुरातस्य कलेः
 स्थानदानेन त्रिदोषोत्पत्तौ मौढ्याद्ब्राह्मणातिक्रमे बुद्धिजातैवं सतामपि तत्सम्बन्धात्पर-
 धर्मपरित्यागे बुद्धिजातैस्त्पदद्वारेण सर्व एव सुगन्धा जाताः । एतेन कर्तृणामप्यसाधकत्वमुक्तं
 भवति । यदि कर्तार एवाहङ्कारेण विमुग्धा जातास्तदा तत्कृतौ धर्माद्यसाधकत्वं किमाश्चर्य-
 मिति कैमुतिकन्याय उक्तो भवति । अद्यमौढ्ये प्रकारान्तरेणापि तदपगमः स्यात्तद-
 भार्थं विशेषेण मृदत्वम् । तत्र निदर्शनं पापानुवर्तिष्विति । पापा निषिद्धकृतिभि-
 स्तत्फलरूपतां प्राप्तास्तद्विषयभोक्तृत्वेनानुवर्तिष्वम् । ननु तेषु स्वोपजीव्यान् परम-
 धर्मादिकं बोधयन्त इव दृश्यन्ते कथं ते तादृशास्तत्राह लाभेति । लाभार्थं या पूजा
 तस्यामेव कृतमयत्ना न तु भगवत्कीर्तनादौ सन्तुष्टाः सन्तः परस्परं पूजयन्ति, तादृशी
 तु नापेक्षिता । यद्वा, स्वयम्भार्थं स्वपूजार्थं च यत्नो येषामेतेनैतादृशकर्तृणां मन्त्रादीना-
 ममन्त्राद्व्याणाप्यसाधकत्वमुक्तम् । अत्र धर्तृणां तदनुवर्तिनामेव द्रव्यादीनामसाधक-
 त्वात्पूर्वं धर्तृणामसाधकत्वमुक्तं पश्चाद्व्याणामुक्तं, निमित्तोक्तौ नैमित्तिकोक्तिरपि सद्-
 ऋते । तेन 'स्वयं नष्टः पराभ्राज्यपत्नी'तिन्यायेन सतां परम्पराप्येवंरूपैव जाता । यदि तेन
 राग्य परस्य वागुत्पिकं सिद्धयेत्तदा ते सन्त एव भवेयुः । दृश्यं तेषां तत्करणान्
 'भित्ताद्यया य दृष्टानि मम नामानि चानुन । अमुकयासे जनाः पार्थ दूरतः परिवर्तयेत्'

इत्यादिवाक्यैस्तेषामतथात्नप्रतिपादनाद्धर्मध्वजिवत्तत्कृतं सर्वमकृतमायं भवतीत्येवैरूप-
सर्वनाश उपस्थिते सर्वेषां सर्वकार्यसाधक आश्रय एवाचार्यैरुपदिष्ट इति तथाह
कृष्ण एवेति ॥ ४ ॥

ननु गोपालादितान्त्रिकवैदिकमन्त्रहरिदिनव्रतादीनां विद्यमानत्वात्तेषां च सर्वथा
शोधकत्वात्कथं न तैस्तेषां पूर्वरूपत्वं तत्राह—

अपरिज्ञाननष्टेषु मन्त्रेष्वव्रतयोगिषु ।

तिरोहितार्थदेवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ५ ॥

अपरिज्ञाननष्टेष्विति । तेषां परितो ज्ञानमङ्गान्पुररीकृत्य फलपर्यन्तं स्वरूपनि-
र्धारः । किञ्च, गोपालादिमन्त्राणामपि बाराङ्गनावस्त्रीकरणादिकं फलत्वेन श्रूयत इत्यन-
र्थोपशमं साक्षात्प्रक्रियोगमधोक्षजे' इतिवचनाद्भगवन्मन्त्राणां विषयादिपूपयोगोऽपरि-
ज्ञानादेव भवति तेनानर्थोपशमस्य भक्तियोगस्य विषयाद्युपयोगे जाते नष्टत्वम् । गुरु-
कुलायासद्वह्नचर्यभूद्राश्रवणानध्यायराहित्यपूर्वकपठितानां वेदमन्त्राणां 'अनिच्छयापि
संस्पृष्टो दहत्येव हि पावक' इतिन्यायेन सम्यक्ज्ञातपर्याज्ञानेभ्यध्ययनमात्रेणैव सर्व-
साधकत्वात्कथं नष्टत्वं तत्राह—अव्रतयोगिष्विति । व्रतेष्वयोगो येषां, व्रतानामयोगो
येष्विति वा । 'अधुना अधिकारास्तु सर्व एव गताः कलौ' इतिवचनात्कृतानामपि
तेषामव्रतयोगित्वम् । ननु किमित्यायासपूर्वकं कर्मव्रतादीनामसाधकत्वं साध्यते, किञ्च,
'दानव्रततपोहोम' 'जन्मान्तरसहस्रेष्वित्यादिवाक्यैः कर्मव्रतादीनां भक्तावपि साध-
कत्वं मन्तव्यं, तेन 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति'न्यायेन पूर्वमेव तेषाम-
साधकत्वं न वक्तुं शक्यमिति चेच्चत्राह—सत्यं, तानि वाक्यानि प्रावाहिकभक्तिपराणि ।
नो चेन्न रोधयति मां योगो न साङ्ख्यं धर्म उद्धव । न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो नेष्टापूर्त
न दक्षिणाः' 'मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येपि स्युः पापयोनयः । द्वियो वैश्यास्तथा
शूद्रास्तेपि यान्ति परां गतिम्' 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न भेषया न बहुना
श्रुतेनैत्यादिश्रुतिस्रुतयश्च न सङ्गच्छेयुः । भक्तौ भगवदिच्छैरुसाध्यत्वं धर्माद्यसाध्यत्वं
श्रीमत्स्वामिचरणैर्भक्तिहेतुनिर्णये प्रश्रितमस्तीति नात्रोच्यते । तेन पुष्टिभक्तौ तु 'न
रोधयति मां योगो न साङ्ख्यं धर्म एव च । न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथा भक्तिर्ममोजिता'
'न दानं न तपो नेज्या न शौचं न व्रतानि च' 'प्रीयतेमलया भक्त्या हरिरन्यद्विदम्बनम्'
'सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज' 'नाहं वेदैर्न तपसे'त्यादिवाक्यसहस्रैर्भगवद्ब्रह्मी-
कृतानामेव तत्प्राप्तिः । तस्मान्भगवदाश्रये कर्मादीन्यप्रयोजकानि । ननु 'तावत्कर्माणि क्लृप्तानि
न निर्विद्येत यावते'त्यादिवचनैर्भगवदीपानामपि नित्यनैमित्तिकव्रतादिकरणमावश्यकं

तत्र घेदसाधकत्वं वदति भगवान् तदा भगवदीयानामपि नित्यनैमित्तिककर्मादिकरण-
मेकादशीन्याष्टमीव्रतादिकरणं च व्यर्थमिति चेत्, न । तत्र पूर्वं भगवदीयानां कर्मव-
तादीनां स्वरूपं वक्तव्यं तदेवाहुः—‘यस्ये विभूतीर्भवतस्तत्संपादय नः प्रभो’ ‘यत्करोषि
यद्धासि यञ्जुहोषि ददासि यत्’ इति । तेन भगवदीयकृतकर्मणां ‘यस्य स्मृत्ये-
त्यादिवाक्यैः पूर्णत्वमन्येषामपूर्णत्वादसाधकत्वम् । तेन स्वमार्गायाणां तेषां तेभ्यो भेदः
सूचितः । वस्तुतस्तु यत्र विवेकैर्येषमत्त्यादिरहितानामपि तत्प्राप्तिस्तत्राक्रामतयापि
कृतानां कर्मव्रतादीनामसाधकत्वं किमाश्चर्यम् । एतेन सर्वसाधनरहितानामेव भगवदाश्रये
मुख्यधिकार इति ज्ञेयम् । तेन तेषां सपरिकराणां ज्ञानाभावे त एव नष्टा जाता इत्याह
नष्टेष्विति । ननु तदधिष्ठातृदेवतानां तद्रूपसाधनैकलभ्यसादानां विद्यमानत्वात्कथमप-
रिज्ञानं नाशो वा भवेत्तत्राह—तिरोहितेति । अर्थरूपा देवास्तेभ्यस्तिरोहिता जातास्तेन
गवसाराः सन्तस्तेषु तथैव जावा इति भावः ॥ ५ ॥

ननु तान्त्रिकमन्त्रायभावेव्यभिहोत्रचान्द्रायणकृच्छ्रादीनां विद्यमानत्वात्कथं न
कार्यमितिद्विस्तत्राह—

नानावादविनष्टेषु सर्वकर्मव्रतादिषु ।

पापण्डैकप्रयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ६ ॥

नानावादविनष्टेष्विति । जैमिनिरूपादगौतमादयो हि ऋषयस्तामसास्तैः
श्रुतिमूल्यैर्विचारे क्रियमाणे कालसम्बन्धादुद्विक्तस्वभावाः सन्तः कर्मव्रतादिश्रुतिपादने
निरन्तारसन्तःप्रधानपरस्परमतिहृन्नासत्तर्करुज्जितव्यवसाया जाताः । एवं वस्तुनिर्वाहा-
माये तदन्तेवासिपरम्पराया अपि पूर्वापेक्षयाप्यधिकदोषयुक्तत्वेन विविधकृतकौपेयैः पर-
स्परविच्छेदानावादर्हस्यस्तद्वारयेः सर्वाण्येव कर्मव्रतादीनि विशेषेण नष्टानि । फलस्वरू-
पाभ्यां वस्तुनिर्वाहाय तद्रूपेण कृत्तमकृतव्रापं भवतीति तथा । अत एव भगवतापि
नैषोक्तं ‘ज्ञात्वाज्ञाना च कर्माणि जनोयमपिचित्थति । विदुषः कर्मसिद्धिः स्याद्यथा
नाविदुषो भवेत्’ इति । तन्मार्गस्परं तथात्वाद् । ननु साह्याभिहोत्रव्रतप्रतिपादकानां
श्रुतिमूर्तानां विद्यमानत्वेन तदनुसारेण तत्कर्तारोपि दृश्यन्ते कथं तत्राह इति
नैषोक्तं—‘नापण्डैकैरेति । परमनारण्यार्थं यथैवन्तुत्या मदर्शनं पापण्डः, प्राकृतनिरवैहृत्-
वाग्यमन्त्रयथापनरुद्रादिकरिज्ञानाभावे चिच्छादिशुद्धसाधकत्वात् ‘अभिहोत्रं गमालम्भं
संन्यासं पश्येत्कृष्णम् । देवराप मुनोऽपि कृत्यो पश्य विवर्जये’दित्यादिवाक्यात्तेषामिदानीं
निषिद्धत्वात्तत्राह अप्यामागन्तव्ये मामुक्तीनि तन्कृतेरपि पापण्डार्थैर्नरेको यः प्रकृष्येण

यत्नस्तद्रूपत्वमेव स्यात् । एवमखिलकर्मव्रतानां पापण्डैकप्रयत्नरूपत्वे जाते ब्रह्मसूत्राणा-
मप्याश्रय एव साधोयानित्याह—कृष्ण इति ॥ ६ ॥

नन्वेवं सर्वथा सदोपाणां तृतीयैरुपार्गप्रवेशयोग्यानां 'गतिर्ममे'त्येवंरूपोक्ति-
मात्रेण कथं भगवान् सर्वनिरपेक्ष आश्रयो भवेत्तत्राह—'

अजामिलादिदोषाणां नाशकोऽनुभवे स्थितः ।

ज्ञापिताखिलमाहात्म्यः कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ७ ॥

अजामिलादिदोषाणां नाशक इति । ब्रह्मवादे भगवतः सर्वाश्रयत्वेपि सर्वार्थं
भक्तिमार्गीयाश्रयस्य जीवानां सर्वथा कर्तव्यत्वादाश्रयभवने महानुत्साहो भवति । यथा
स्वनाममाहात्म्यख्यापनार्थं नामोक्तिमात्रेणैवाजामिलादीनां सर्वदोषनाशको जातः स्वधर्म-
पक्षपातादेवं भक्तिमार्गे पक्षपातात्तन्मार्गीयाश्रयमाहात्म्यख्यापनार्थं तादृशोक्तिमात्रेणैव
भगवोस्तथाविधो भवतीति भावः । तथापि क जीवाः ध्रुवतमाः क वा ब्रह्मादिदुर्लभकथो
भगवानित्याश्रयभवननिश्चयाभावे कथं वा तमुद्दिश्य तथोक्तौ प्रवृत्तिरपि भवेत्तत्राह—
अनुभवे इति । अत्रात्मच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । एवमाश्रयभवनोन्मुखो भगवान् मदनुभवे
स्थित इति निर्णयार्थोऽहं वदामीत्यज्ञानान्ययाज्ञानप्रतिकूलत्वकैर्नान्यया शङ्कनीयमिति
भावः । चित्तस्पातयात्वेपि निरन्तरं तदनुसन्धानपूर्वकमेतदुक्तौ सत्यां मदनुभूतो भग-
वानप्यनुभवच्छब्दो भवतीति मदीयैरेतदेव सर्वथा कार्यमित्यलं विस्तरेण । ननु यथा कलौ
श्रुत्यादिभिर्ज्ञातमाहात्म्या अपि धर्मादयो नष्टाः तथा 'कलौ दशसहस्राणि विष्णुम्यक्षयति
मेदिनीम् । तदर्द्धं जाह्नवीतोयं तदर्द्धं ग्राम्यदेवता' इत्यादिना बाह्यतो भगवत्साम्निध्या-
भावे तन्माहात्म्यमपि तिरोभूतं भविष्यतीति कथमज्ञातमाहात्म्यास्तदाश्रयोक्तौ प्रवृत्ता
भविष्यतीति चेत्तत्राह ज्ञापितेति । ज्ञापितमखिलमखिलेभ्यो भक्तेभ्यो वा श्रुतिपुराणश्रो-
भागवतादिना साक्षात्स्पर्श्या वा माहात्म्यं यस्य येनेति वा । तथाहि 'तस्माद्वा एतस्मा-
दात्मनः' इत्यादिनाऽखिलेभ्यः सृष्टिकर्तृत्वरोधिरुया श्रुत्या माहात्म्यख्यापनम् ।
प्रवृत्तिपराणां कर्ममाहात्म्यरूपमेव भगवन्माहात्म्यज्ञापनं तत्रैव पर्यवसितमतिस्वात्पे-
मेवं ज्ञानिनामुपासकानां च । भक्ताना तु साक्षादेव यथा 'जुम्भतो दृश्ये इदम्' यथाच
'गस्मिणं शिशोर्बोहं न सेहे गिरिकूटवत्' एवमूह्यमुख्या सर्वत्र ॥ ७ ॥

ननु 'आकाशात्प्रसृतं तोषं यथे'त्यादिनोक्तप्रकारेण देवतान्तरं भजतामपि सर्व-
मुक्तौ भगवत्सम्बन्धो भविष्यतीति किमित्येवं निरन्धेनाश्रय परोन्वये तत्राह—

प्राकृताः सकला देवा गणितानन्दकं बृहत् ।

पूर्णानन्दो हस्तिस्मात् कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ८ ॥

प्राकृता इति । ब्रह्माणमारभ्य सर्व एव देवाः प्राकृता आधिभौतिकान्तःशक्तिरात् । बृहदक्षरं गणितानन्दकं स्वार्थं 'कः' प्रत्ययः । तेन जीवेषु निरानन्दहेतूनामगणितानां विद्यमानत्वाच्च गणितानन्देऽपि न तेषामानन्दपूर्णता तत्र प्राकृतैः कः पुरुषार्थः सिद्धयेत् । तथापि विराडक्षरयोरपि तदात्मकत्वाविशेषेण कार्यसिद्धचभावे, कथं मूलाश्रयणेन सर्वथा तद्भवत्येवेत्येवं निधीयते तत्राहुः—पूर्णेति । नहि पूर्वोक्तैः कैरप्यानन्दः पूर्यते । तत्र दुःखापगमाभावे पूरितोप्यपूरित एव स्यात्तत्राह—हरिरिति । यद्यप्यस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्राणुषजीवन्तीत्यादिना देवेष्वपि नदृश्वमस्ति तथापि न तथा तेषामन्यपूरकत्वं तद्व्ययीयस्त्वात् । निरवधिदारिद्र्यस्य सावधिधनेनापगमस्याशक्यपरवादेवमपूर्णापि प्रतिबन्धनिवृत्तिपूर्वकं कृष्ण एव पूर्णान् करोति । 'तं सत्यमानन्दनिधि भजेते'तिन्वायेन स एव तथाकृतव्य इति दिक् ॥ ८ ॥

ननु भवद्भिरैव भक्त्युत्पत्त्यर्थं तद्वाङ्मयार्थं वा विवेकधैर्याश्रयाणां निरूपितत्वात्कथमित्यनिरपेक्षः स एवोच्यते, किञ्च, आश्रयरक्षायाश्च तदुभयरक्षणानन्तरं च भवद्भिरैवोक्तत्वात्तयं श्रीमतामेव वाच्यं विसंवादि भवतीति चेत्तत्राह—

विवेकधैर्यभक्त्यादिरहितस्य विशेषतः ।

पापासक्तस्य दीनस्य कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ९ ॥

विवेकधैर्यभक्त्यादिरहितेति । विवेकः सर्वमपार्थनेऽपि निजेच्छातः करिष्यतीत्येवंनिश्चयरूपः । निरुत्थुपायाकरणेन सर्वथा दुःखसहनं धैर्यम् । भक्तिः प्रेमलक्षणा तःसाधनरूपा वा । आदिशब्देन मर्मादाभक्तिसाधनानां ग्रहणम् । यत्र भक्तिसाध्यं नान्येन सिद्ध्यत्यनसाध्यं तु भक्तेरानुपङ्क्तिः फलमेवंरूपभक्तिव्यतिरेकेणापि यत्राश्रयात्मरसिद्धिस्तत्र विवेकादिनिरपेक्षः स तथाभवतीति किं वाच्यम् ? । अत एव तत्राप्यने 'कल्यो भक्त्यादिमाणां हि दुःसाध्या'इत्युक्तम् । किञ्च, विवेकादिस्थितौ तदवलम्बेनाश्रयाभावेऽपि स्थितिर्भवति तथातत्याश्रयस्वरूपं साङ्गं न सिद्धयेत्, धर्मतद्विपरीतादिस्तानामाये त्वयययाप्पनुद्धार्य एव स्वात्तेन धर्मपक्षमवलम्ब्य धर्मादिविपरीतसाधनानामेव गर्तः कार्यसिद्धयभावनिश्चये देव्याविर्भावतामेव ग्रहणमाताविवाधये गुण्योपिकार इति तथैवोक्तं पापामक्तस्य दीनस्येति । आसक्तिः कायेन मनसा वाचा तदकारणे स्यात्तुमशक्तिः । अयमेव विशेष आश्रयविधौ । एवं सति धर्मादिप्रतिबन्धनं कल्यो गुण्यमन्यथाश्रयाधिकारस्य बहुधा विद्यमानत्वान् सर्वैरेव स एव सर्वथा कार्य इत्यार कृष्ण पूर्येति । नन्वेवं सति तु पापकारणस्यैवाश्रये कारणत्ववायातीति चेत्तत्राह 'कृष्ण एवेति । अथैवं प्रतिमानि-पुनकारेण यत्र विवेकधैर्यभक्त्यादीनां भगवद्दर्शा-

णामप्यकारणं तत्र तत्करणे तदाश्रयस्य विद्यमानत्वादन्याश्रये जाते भगवदाश्रयातु-
त्पत्तिः स्यादतो यथा धर्मादित्वागस्तथाऽधर्मस्यापीति भावः । तर्हि पूर्ववाक्यमनुपपन्न-
मिति चेत्, न, अनवबोधोऽयम् । तथाहि 'एवं सति धर्मादिप्रतियोगित्वं कलौ सुलभ-
मित्याश्रयाधिकारस्य' बहुधा विद्यमानत्वादेव तस्यायमर्थः—विवेकधर्ममत्तयादिसहितास्तु
कलौ दुर्लभाः पापकर्तारस्तु सुलभा इति तदधिकारस्य बहुधा विद्यमानत्वम् । ननु
धर्मकर्तारस्तु सर्वथा तत्रानधिकारिणः परमधर्माकर्तार एवाधिकारिण इत्यायातमिति
चेत् ? तत्रोच्यते । धर्मादिप्रतियोगित्वं विवेकधर्ममत्तयादिसहितास्तु केवलाश्रयकरणं
सहसा न भवति तेषु समीचीनत्वबुद्धेः । यथा प्रभुणा सर्वधर्मस्याग उपदिष्टे पार्थस्य
तत्करणे शोकोत्पत्तौ पुनः प्रभुणैव 'पापेभ्यो मोक्षयिष्यामी'त्युक्तं, नोचेच्छरणधर्मे तद-
संभवाच्चन्मोचनकथनमनुपपन्नं भवति तथैवेतेषामपि शोकसंभवः । परं तद्विपरीतवतां तु
तेष्वसद्बुद्ध्या निस्साधनेष्वेव श्रीगोकुलेशाङ्गीकारमात्रुर्वाच्यं तद्द्रष्टव्यं तस्यागः सुलभ इति
सुपूर्कं 'धर्मादिप्रतियोगित्वं'मित्यनेनेति सर्वमनवद्यम् ॥ ९ ॥

ननु 'श्रेयांसि बहुविधानी'तिन्यायेन प्रतिबन्धकानां दृष्टादृष्टभेदाभ्यामुरुधा
विद्यमानत्वात्कथमुक्तिमात्रेण चाक्लिष्टकर्मा भगवानाश्रयो भवेत्तत्राह—

सर्वसामर्थ्यसहितः सर्वत्रैवाखिलार्थकृतः ।

शरणस्थसमुद्धारं कृष्णं विज्ञापयाम्यहम् ॥ १० ॥

सर्वसान्ध्यासहित इति । कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुमाभ्यांदिरूपैः सहितः ।
ननु तत्र दृष्टान्तनिर्देशनस्यादृश्यमानत्वात्कथं ज्ञायते तत्राह सर्वत्रेति । सर्वत्र योग्या-
योग्यविचारेणाखिलानामखिलान् वार्थान् करोति करिष्यत्यकार्पीदित्यादिधर्मस्याविना-
शित्वेन भगवति सर्वदा विद्यमानत्वादाश्रयकरणे कोनध्यवसाय इत्यर्थः । तथापि भगवतः
सर्वसमत्वात्सर्वमुत्पन्नवसरेऽपार्थितः कथमुद्धरिष्यतीत्यत आह शरणस्थेति । ये च
शरणं गत्वा तस्मिन्नेव धर्मे स्थितास्तेषामुद्धरणे अपार्थितोपि भूकृतमयत्नः सर्वदेव वर्तते
किं पुनर्मत्पार्थितः । यथा भूम्युद्धारचिकीर्षांपामपि ब्रह्मणा भूम्या दुःखनिवेदनरूप-
प्रार्थनानन्तरमेव सपार्थो तद्द्विः श्रवणानन्तरमेव साक्षाद्भगवानवतीर्यास्मानुद्धरिष्यतीत्येवं-
निश्रयो जात एवं मत्पार्थितो मदीयानामाश्रयो भवत्येवेति निश्चित्य मदीयैः सर्वथा सर्व
परित्यज्याश्रय एव कर्तव्यः । एतदेवाभिसंधायान्चार्यैरुक्तं कृष्णं विज्ञापयाम्यहमिति ।
यद्वा, मदीयैरेवं स्तुतिरेव कार्या, मत्पार्थितः स्वयमेवाश्रयो भविष्यति नात्र युष्मत्कृतिमपेक्षते ।

नवभिध स्तुतिः पूर्वं कर्तव्याश्रयणेषुभिः ।

दशमे स्वस्य धर्मस्य साधकं ज्ञापयेद्दुःखः ॥ १० ॥

प्राकृता इति । ब्रह्माणमारभ्य सर्व एव देवाः प्राकृता आधिभौतिकान्तःप्रा-
 तित्वात् । बृहदक्षरं गणितानन्दकं स्वार्थं 'कः' प्रत्ययः । तेन जीवेषु निरानन्दहेतूनाप-
 गणितानां विद्यमानत्वाच्च गणितानन्देऽपि न तेषामानन्दपूर्णता तत्र प्राकृतैः कः पुरुषार्थः
 सिद्धयेत् । तथापि विराडक्षरयोरपि तदात्मकत्वाविशेषेण कार्यसिद्धयभावे, कथं मूलाश्रय-
 णेन सर्वथा तद्वत्त्वेवैतत्त्वं निश्चीयते तत्राहुः—पूर्णेति । नहि पूर्वोक्तैः कैरप्यानन्दः पूर्यते ।
 तत्र दुःखापगमाभावे पूरितोप्यपूरित एव स्यात्तत्राह—हरिरिति । यद्यप्यस्यैवानन्दस्या-
 न्यानि भूतानि मात्राणुषणीवन्तीत्यादिना देवेष्वपि तद्वत्त्वमस्ति तथापि न तथा तेषा-
 मन्यपूरकत्वं तद्वत्त्वीयस्त्वात् । निरवधिदारिद्र्यस्य सावधिधनेनापगमस्याशक्यत्वादेवम-
 पूर्णानपि प्रतिबन्धनिवृत्तिपूर्वकं कृष्ण एव पूर्णान् करोति । 'तं सत्यमानन्दनिधि
 भजेते'तिन्यायेन स एव तथाकर्तव्य इति दिक् ॥ ८ ॥

ननु भवद्भिरेव भक्त्युत्पत्त्यर्थं तदाह्वयार्थं वा विवेकधैर्याश्रयाणां निरूपितस्वाकथपि-
 तानिरपेक्षः स एवोच्यते, किञ्च, आश्रयरक्षायाश्च तदुभयरक्षणानन्तरं च भवद्भिरेवोक्त-
 त्वात्कार्यं श्रीमतामेव वाच्यं विसंवादि भवतीति चेत्तत्राह—

विवेकधैर्यभक्त्यादिरहितस्य विशेषतः ।

पापासक्तस्य दीनस्य कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ९ ॥

विवेकधैर्यभक्त्यादिरहितेति । विवेकः सर्ववपार्थनेपि निजेच्छातः करिष्य-
 तीत्वेवंनिश्चयरूपः । निवृत्त्युपायाकरणेन सर्वथा दुःखसहनं धैर्यम् । भक्तिः प्रेमल-
 क्षणा तःसाधनरूपा वा । आदिशब्देन मर्यादाभक्तिसाधनानां ग्रहणम् । यत्र भक्तिसाध्यं
 नान्येन सिद्धयत्यन्वयसाध्यं तु भक्तेरानुपपन्नं फलमेवंरूपभक्तिव्यतिरेकेणापि यत्र
 श्रयात्सर्वसिद्धिस्तत्र विवेकादिनिरपेक्षः स तथाभवतीति किं वाच्यम् ? । अत एव तत्रा-
 प्यने 'कल्यो भक्त्यादिमार्गां हि दुःसाध्या'इत्युक्तम् । किञ्च, विवेकादिस्त्यौ तदव-
 लम्बेनाश्रयाभावेपि स्थितिर्भवति तथासत्याश्रयरूपं साङ्गं न सिद्धयेत्, धर्मतद्विप-
 रीतादिताधनाभावे तृप्तयथाप्यनुदाय एव स्यात्तेन धर्मपक्षमवलम्ब्य धर्मादिविपरीतसा-
 धनरामेव सर्वतः कार्यसिद्धयभावनिश्रये देव्याविर्भावतामेव श्रणामताविश्रये
 गुण्योपिक्ता इति तर्धवोक्तं पापाम्भक्तस्य दीनस्येति । आसक्तिः कायेन मनसा
 पाया तदकारणे स्यात्तुमशक्तिः । अपमेव विशेष आश्रयविर्षो । एवं सति धर्मादिमतिवो-
 गिः कल्यो गुण्यमप्यश्रयाधिकारस्य षट्पया विद्यमानत्वात् तर्धरेव स एव सर्वथा कार्य
 इत्यार कृष्ण एवेति । नन्येवं मति तु पापकारणस्यैवाश्रये कारणत्ववायातीति चेत्तत्राह
 'कृष्ण एवेति । अथैवं मतिमानि-परकारण यत्र विवेकधैर्यभक्त्यादीनां भगवद्दर्मा-

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् ।

श्रीमद्भजराजचरणविरचितविवरणविभूषितम् ।

यद्वाक्यमात्रकथनात् स्वीयत्वं मनुते हरिः ।

ते कृष्णवल्लभाचार्याः प्रसीदन्तु सदा मयि ॥ १ ॥

तदनुग्रहतः कृष्णाश्रयस्य विवृतिर्मया ।

विधीयते यतः कृष्णाश्रयः फलति सर्वथा ॥ २ ॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणा भगवदाज्ञानुसारेण जनानुद्धर्तुं निबन्धादौ सपरिकरं भक्त्यादिमार्गानुपदिश्य प्रत्यहं कलेराधिक्येन तेषां दुःसाध्यत्वमाकलय विवेकैर्वाश्रय-ग्रन्थे विवेकैर्वाभ्यां सहितमाश्रयमुपदिष्टवन्तः, तन्स्वरूपं च तत्र सर्वथा सर्वदा भगव-च्छरणगमनात्मकं सिद्धं, तथाच तत् कायिकादिभेदेन त्रिधा भवति, तत्र प्रथमं मानसं शरणं भावनात्मकं भवति, पश्चात् कायिकं तद्वैयंण सिद्धयति, वाचनिकं तु 'प्रपन्नं पाहि मा प्रभो' इत्यादिप्रार्थनारूपम् । एतादृशस्य भवनेपि कारणं भगवदनुग्रह एवेति 'सोहं तवाङ्घ्री'त्यकूरस्तुतौ 'असतां दुरापं तच्चाप्यहं भवदनुग्रहमीश मन्य' इति स्वानुभवेन प्रतिपादितम् । शरणागतिलक्षणं च तत्रैवोक्त 'यदि सद्वातमनुगुणं कुर्यात् त्याजयेद्वा तदा शरणागतिः सिद्धेति ज्ञातव्य'मित्यारभ्य 'सत्सेवारुचिर्भगवत्स्वरूपज्ञानेच्छा भगव-च्छास्त्रपरत्वं चान्तिमजन्मद्वापक'मित्यन्तेन । 'अनुगुणपक्षस्तु सुगम' इति च । एवं सत्ये-तादृशी शरणागतिर्विवेकैर्वाश्रयोक्तरीत्यापि साम्प्रतं कठिनेति भक्त्यादिमार्गाणां दुःसा-ध्यत्वे हेतुरपि तत्र नोक्त इति निबन्धादाद्युक्तोपि दुर्ज्ञेय इति तदुक्तिपूर्वकं साद्गान् वाच-निकीं ता साम्प्रतं साधनत्वेन विवक्षन्तः कृष्णाश्रयस्तोत्ररूपेणाहुः—सर्वेत्यादि ।

अत्र टीकारम्भे श्रीरघुनाथचरणैर्ग्रन्थावतरणिका कापि नोक्ता परन्तु 'य आविरासीद्धोरेस्मिन् कलौ श्रीवल्लभाभिधः । निजदास्यं स नो देयादव्यादपि दुराश्रया-दि'तिमङ्गलवाक्ये कलिस्वरूपस्य श्रीमदाचार्येषु प्रार्थनस्य च कथनेन सूचितेति न विरोधः । एवं कल्याणरायैरपि कृष्णाश्रयस्य सर्वसाधकत्वं सर्वसाधनानामसाधकत्वं चोक्तमिति तेषामप्ययमेवाशय । श्लोकसहस्रातात्पर्यं तैरेवमुक्तं 'भक्तानां भगवानेव

पाठफलमाह—

कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रं यः पठेत्कृष्णसन्निधौ ।

तस्याश्रयो भवेत्कृष्ण इति श्रीवल्लभोऽब्रवीत् ॥ ११ ॥

कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रमिति । कृष्ण आश्रयो भवत्यस्मादिति कृष्णाश्रय इति स्तोत्रस्य नाम । फलाधिकारिणां पाठविधिं चाह—सन्निधौ सेव्यस्य गुरोर्वा । उभयोरभावे स्मरणीयस्य वा । धर्मादिषु सर्वेषु असाधनतानिश्चयः कृतार्थताविषयिष्युत्कटेच्छा च पूर्वावधिः। अल्पे बहु च साध्ये भगवान् स्वतः सर्वसाधको भवतीत्येवंरूप आश्रयसिद्धिरुत्तरावधिः। तावदिदं पठनीयमिति सिद्धम् । यः पठेत् कृष्णसन्निधौ । य एव पठेत्तत्तद्दर्माविष्टान्तकरणः अतयाभूतो वा । ततः किं स्यादत आह तस्याश्रयो भवेत् । क इत्याकाङ्क्षायां कृष्ण इति । कृष्णः सदानन्दः । तेन तदाश्रितानां व्रजस्थानामिव सर्वथा दुःखात्यन्ताभावः परमानन्दसम्बन्धश्चोक्तौ भवतः । नन्वत्र किं प्रमाणमेतत्स्तोत्रपाठमात्रेणैव स तथा भवेत् श्रीवल्लभ इति । यथा श्रिया वल्लभो भगवाँस्तथापमपीति भगवद्वाक्यमिवास्यापि वाक्यं वेदात्मकमिति मूर्ध्नि धृत्वा तथैव कर्तव्यमित्यर्थः । किञ्च, भगवद्दर्शनां स्वरूपं तद्दर्शनिरता एव जानन्तीति तदुक्तौ न विप्रतिपन्नैः कैरपि भाव्यमिति दिक् ॥ ११ ॥

व्रजपतिरतिमित्यं यः प्रदातुं कृपातः

सकृन्निगमसारं तत्त्वतः संजगाद ।

स्वजनपरिष्टदो ध्रुक् संततेः संश्रयानाम्

स भवतु मम सर्वं विद्वलेशः सुकेशः ॥ १ ॥

रुचिरचरणयुग्मं हृत्पदेशे तित्तिग्मम्

निजमनसि विहारं ध्वस्तगाढान्धकारम् ।

व्रजिनवनशुभरं मातृलोकोपहारम्

सकृन्निगमसारं भावयेद्विद्वलेशम् ॥ २ ॥

आश्रयस्तोत्रविष्टतिं द्वारिकेश्वरशुद्धधीः ।

आश्रितानां चकारेमापाश्रयप्रापनेच्छया ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्गोपीजनवल्लभचरणैकानन्दारिकेश्वरेण विरचिता
कृष्णाश्रयविष्टतिः सम्पूर्णा ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् ।

श्रीमद्भजराजचरणविरचितविवरणविभूषितम् ।

यद्वाक्यमात्रकथनात् स्वीयत्वं मनुते हरिः ।

ते कृष्णवल्लभाचार्याः प्रसीदन्तु सदा मेधि ॥ १ ॥

तदनुग्रहतः कृष्णाश्रयस्य विवृतिर्मया ।

विधीयते यतः कृष्णाश्रयः फलति सर्वथा ॥ २ ॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणा भगवदाज्ञानुसारेण जनानुद्धर्तुं निबन्धादौ सपरिकरं भक्त्यादिमार्गानुपदिश्य प्रत्यहं कलेराधिक्येन तेषां दुःसाध्यत्वमाकलय्य विवेकधैर्याश्रय-ग्रन्थे विवेकधैर्याभ्यां सहितमाश्रयमुपदिष्टवन्तः, तत्स्वरूपं च तत्र सर्वथा सर्वदा भगव-च्छरणगमनात्मकं सिद्धं, तथाच तत् कायिकादिभेदेन त्रिधा भवति, तत्र प्रथमं मानसं शरणं भावनात्मकं भवति, पश्चात् कायिकं तद्वैयर्थ्येण सिद्ध्यति, वाचनिकं तु 'प्रपन्नं पाहि मां प्रभो' इत्यादिप्रार्थनास्वरूपम् । एतादृशस्य भवनेपि कारणं भगवदनुग्रह एवेति 'सोहं तवाद्ग्री'त्यकूरस्तुतौ 'असतां दुरापं तच्चाप्यहं भवदनुग्रहमीश मन्य' इति स्वानुभवेन प्रतिपादितम् । शरणागतिलक्षणं च तत्रैवोक्तं 'यदि सद्भावतमनुगुणं कुर्यात् त्याजयेद्वा तदा शरणागतिः सिद्धेति ज्ञातव्य'मित्यारभ्य 'सत्सेवारचिर्भगवत्स्वरूपज्ञानेच्छा भगव-च्छास्त्रपरत्वं चान्तिमजन्मज्ञापक'मित्यन्तेन । 'अनुगुणपक्षस्तु सुगम' इति च । एवं सत्ये-तादृशी शरणागतिर्विवेकधैर्याश्रयोक्तरीत्यापि साम्प्रतं कठिनेति भक्त्यादिमार्गाणां दुःसा-ध्यत्वे हेतुरपि तत्र नोक्त इति निबन्धादाद्युक्तोपि दुर्ज्ञेय इति तदुक्तिपूर्वकं साक्षां वाच-निकीं तां साम्प्रतं साधनत्वेन विवक्षन्तः कृष्णाश्रयस्तोत्ररूपेणाहुः—सर्वंत्वादि ।

अत्र टीकारम्भे श्रीरघुनाथचरणग्रन्थावतरणिका कापि नोक्ता परन्तु 'य आविरासीद्वोरेस्मिन् कलौ श्रीवल्लभाभिधः । निजदास्यं स नो देयादन्वादिपि दुराश्रया-दि'तिमद्भक्त्यायमे कलिस्वरूपस्य श्रीमदाचार्येषु प्रार्थनस्य च कथनेन सूचितेति न विरोधः । एवं कल्याणार्यैरपि कृष्णाश्रयस्य सर्वमाधकत्वं सर्वसाधनानामसाधकत्वं चोक्तमिति तेषामप्ययमेवाशयः । श्लोकसङ्ख्यातात्पर्यं तरेवमुक्तं 'भक्तानां भगवानेव

पाठफलमाह—

कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रं यः पठेत्कृष्णसन्निधौ ।

तस्याश्रयो भवेत्कृष्ण इति श्रीवल्लभोऽब्रवीत् ॥ ११ ॥

कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रमिति । कृष्ण आश्रयो भवत्यस्मादिति कृष्णाश्रय इति स्तोत्रस्य नाम । फलाधिकारिणां पाठविधिं चाह—सन्निधौ सेव्यस्य गुरोर्वा । उभयोरभावे स्मरणीयस्य वा । धर्मादिषु सर्वेषु असाधनतानिश्चयः कृतार्थताविषयिष्युत्कटेच्छा च पूर्वावधिः । अल्पं बहु च साध्ये भगवान् स्वतः सर्वसाधको भवतीत्येवंरूप आश्रयसिद्धिरुत्तरावधिः । तावद्विदं पठनीयमिति सिद्धम् । यः पठेत् कृष्णसन्निधौ । य एव पठेत्तत्तद्दर्माविष्टान्तःकरणः अतयाभूतो वा । ततः किं स्यादत आह तस्याश्रयो भवेत् । क इत्याकाङ्क्षायां कृष्ण इति । कृष्णः सदानन्दः । तेन तदाश्रितानां व्रजस्थानामिव सर्वथा दुःखात्यन्ताभावः परमानन्दसम्बन्धयोक्तो भवतः । नन्वत्र किं प्रमाणमेतत्स्तोत्रपाठमात्रेणैव स तथा भवेत् श्रीवल्लभ इति । यथा श्रिया वल्लभो भगवोस्तथायमपीति भगवद्वाक्यमिवास्यापि वाक्यं चेदात्मरूपमिति मूर्ध्नि धृत्वा तथैव कर्तव्यमित्यर्थः । किञ्च, भगवद्दर्माणां स्वरूपं तद्दर्शनिरता एव जानन्तीति तदुक्तौ न विपतिपन्नैः कैरपि भाव्यमिति दिक् ॥ ११ ॥

व्रजपतिरतिमित्यं यः प्रदातुं कृपातः

सकृन्नियममारं तत्त्वतः संजगाद् ।

स्वजनपरिवृद्धो ध्रुक् संततेः संशयानाम्

स भवतु मम सर्वे विद्वलेशः सुकेशः ॥ १ ॥

रुचिरचरणयुग्मं हृत्पदेशे तित्तिग्मम्

निजमनसि विहारं ध्वस्तगाढान्धकारम् ।

व्रजिनवनद्धारं प्राप्तलोकोपहारम्

सकृन्नियममारं भावयेद्विद्वलेशम् ॥ २ ॥

आश्रयस्तोत्रविद्यति द्वारिणेश्वरशुद्धीः ।

आश्रिताना चनारंमायाश्रयप्रापनेच्छया ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्गोपीजनयद्भक्तचरणैरुनान्धारिकेश्वरेण चिरचिता

कृष्णाश्रयविद्युतिः सम्पूर्णा ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् ।

श्रीमद्भजराजचरणविरचितविवरणविभूषितम् ।

यद्वाक्यमात्ररुच्यनात् स्वीयत्वं मनुते हरिः ।

ते कृष्णवल्लभाचार्याः प्रसीदन्तु सदा मयि ॥ १ ॥

तदनुग्रहतः कृष्णाश्रयस्य विवृतिर्भया ।

विधीयते यतः कृष्णाश्रयः फलति सर्वथा ॥ २ ॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणा भगवदाज्ञानुसारेण जनानुद्धर्तुं निबन्धादौ सपरिकरं भक्त्यादिमार्गानुपदिश्य प्रत्यहं कलेराधिक्येन तेषां दुःसाध्यत्वमाकलय्य विरैरुधैर्याश्रय-ग्रन्थे विषैरुधैर्याभ्यां सहितमाश्रयगुपदिष्टवन्तः, तत्स्वरूपं च तत्र सर्वथा सर्वदा भगव-च्छरणगमनात्मकं सिद्धं, तथाच तत् कायिकादिभेदेन त्रिधा भवति, तत्र प्रथमं मानसं शरणं भावनात्मकं भवति, पश्चात् कायिकं तद्वैयर्थ्येण सिद्धयति, वाचनिकं तु 'प्रपन्नं पाहि मां प्रभो' इत्यादिप्रार्थनारूपम् । एतादृशस्य भवनेपि कारणं भगवदनुग्रह एवेति 'सोऽहं तवाङ्घ्री'त्यङ्घ्रस्तुतौ 'असतां दुरापं तचाप्यहं भवदनुग्रहमीश मन्य' इति स्वानुभवेन प्रतिपादितम् । शरणागतिलक्षणं च तत्रैवोक्तं 'चदि सङ्घातमनुगुणं कुर्यात् त्याजयेद्वा तदा शरणागतिः सिद्धेति ज्ञातव्य'मित्यारभ्य 'सत्सैवारुचिर्भगवत्स्वरूपज्ञानेच्छा भगव-च्छास्त्रपरत्वं चान्तिपजन्मज्ञापक'मित्यन्तेन । 'अनुगुणयसस्तु सुगम' इति च । एवं सत्ये-तादृशी शरणागतिर्विषैरुधैर्याश्रयोक्तरीत्यापि साम्प्रतं कठिनेति भक्त्यादिमार्गाणां दुःसा-ध्यत्वे हेतुरपि तत्र नोक्त इति निबन्धादावुपगतोपि दुर्ज्ञेय इति तदुक्तिपूर्वकं साङ्गं वाच-निकीं तां सांप्रतं साधनत्येन विवक्षन्तः कृष्णाश्रयस्तोत्ररूपेणाहुः—सर्वेत्यादि ।

अत्र टीकारम्भे श्रीरघुनाथचरणैर्ग्रन्थ्यावतरणिका कापि नोक्ता परन्तु 'य आविरासीद्वोरेस्मिन् फलौ श्रीवल्लभाभिधः । निजद्रास्यं स नो देयाद्व्यादपि दुराश्रया-दि'तिमद्भक्त्यायै कलिस्वरूपस्य श्रीमदाचार्येषु प्रार्थनस्य च फयनेन श्रुचितेति न विरोधः । एवं कल्याणरायैरपि कृष्णाश्रयस्य सर्वमायस्त्वं सर्वसाधनानाम्मायस्त्वं चोक्तमिति तेषामप्ययमेवाशयः । श्लोकसङ्घातात्पर्यं तैरेवमुक्तं 'मत्कानां

देशादिपट्टसायनरूपश्रुतिर्विषयुपर्यरूपश्चेति, दशलीलानिरूप्य इति, दशविषयभक्तसेव्य इति, स्तोत्रार्थरूपे भगवति दशविधाः 'दश वै पशुषु प्राणा' इति श्रुतेः प्राणानां दशत्वं, ते यथा साधकास्तथा स्तोत्रमपीति शब्देऽपि दशविधाः । अतोऽर्थमनुकूलयन् शब्द एवायं साधक इति बोधनाय मार्यनाव्याजेन स्तुनन्तीति । द्वारिकेश्वरैस्तु 'आभासश्च निरोधश्चे'ति वाक्यलिखनेन 'न च लक्षणलक्षितया यजमानपञ्चपा इडां भक्षयन्ती'ति वदन्न दशसहस्रा- पूरकसर्वफलरूपोत्र विवक्षित इत्याशय उद्घाटितः । तथा च 'या या साधनसंपत्तिः पुष्टपा- र्थचतुष्टये । तथा विना तदामोति नरो नारायणाश्रय' इति वाक्यलिखनेनाश्रयशब्दः कृष्णाश्रय इति स्तोत्रनामेति तेवामाश्रयः । मम त्वन्यदपि प्रतिभाति-यथाक्रूरेण प्रसन्न- श्रयसो भगवान् स्वाधिकारानुसारेण शरणतया प्रार्थितस्तथाऽऽचार्यैरपि स्वमकटितभक्ति- मार्गफलदानानुकूलः प्रसन्नः स्वोक्तिपठनमात्रेणाश्रयदानं कर्तुं समयविशेषे प्रार्थितस्तदो- कृतवानिति तज्ज्ञापकमिदं प्रार्थनाघटितं स्तोत्रमिति । अत्र च भगवान् गतित्वेन प्रार्थितो अस्त्विति क्रियाध्याहारेण । तत्र गतिशब्दः फले रूढः, 'सा काष्ठा सा परा गतिः' 'अन्ते या मतिः सा गतिः' 'नान्या भवेत्तत्रिरिन्दमे'ति श्रुतिपुराणादौ तथाप्रसिद्धेः । समाप्तौ तु 'तस्याश्रयो भवेत्कृष्ण' इत्याश्रयत्वं पाठफलत्वेनोक्तम् । आश्रयशब्दश्च सहाये रूढः, 'सिद्धाखिलार्या मधुसूदनाश्रयाः' 'भवद्भिरमृतं प्राप्तं नारायणभुजाश्रयै' रित्यादौ तथाप्रसिद्धेः । कृष्णशब्दश्च परब्रह्मवाचकः 'कृपिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृत्तिवाचकः । तयोरेवयं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते' इति तापनीयश्रुतेः, 'पापकर्षणो ह वे'ति च । ब्रह्मवै- र्वते श्रीकृष्णजन्मखण्डे श्रीरुविमण्डुद्राहोचरं श्रीयशोदां प्रति भगवद्वाक्येऽपि 'कृपिरुत्कृष्टव- चनो णश्च सन्नक्तिवाचकः । अथापि दातृवचनस्तेन कृष्णं विदुर्वृषाः' 'कृपिश्च परमानन्दे णश्च तदास्यर्षणि । तयोर्दाता च यो देवस्तेन कृष्णः प्रकीर्तितः' 'कोटिजन्मार्जिते पापे कृपिः क्लेशे च वर्तते । भक्तानां णश्च निर्वाणे तेन कृष्णः प्रकीर्तितः' इति त्रिधा निरूक्तः । तत्र तृतीयेन 'पापकर्षण' इति तापनीयश्रुतिरुपवृंहिता । गौतमीयतन्त्रे अष्टादशाध्याय- रूपायां च 'कृपिशब्दश्च सत्तार्यो णश्चानन्दस्वरूपकः । सुररूपो भवेदात्मा भावानन्दमप- त्तव' इति । वृहद्गीतमीयेऽपि 'कृपशब्दो हि सत्तार्यो णश्चानन्दस्वरूपकः । सत्तास्वानन्द- योर्योगाधित्तरं ब्रह्म चोच्यते' इत्येनाभ्यां पूर्वश्रुतिरुपवृंहिता । अत्र प्रथमे सर्वशब्दप्रवृत्ति- निमित्तभूता सत्ता भारपदेनारमपदेन च व्याख्याता 'रूपं यत्तथाहुरव्यक्तमार्घं ब्रह्म ज्योति- निर्गुणं निर्विकारम् । सत्तामात्रमिति दशमस्कन्धवानयेन भगवत्स्वरूपं तेन सम्बन्धिदाना- स्तच्चैव मियमाना गवादिषु जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्ययस्थिताः, तां 'प्रतिप- दिकार्यं च धालयं च प्रयसते सा जातिः सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादय' इति वाक्य- पदीयोक्तरीत्या मूलसद्रूपाभिन्नानन्दरूपत्वेन कृष्णत्वं विदितं, द्वितीये च प्रत्याहारन्यायेन

सदानन्दयोरन्तश्चितं निवेश्य सच्चिदानन्दतया परब्रह्मत्वेन कृष्णत्वं विवृतमितिभेदाः ।
 अन्या अपि निरुक्तयो ब्रह्मवैवर्ते नामकरणसङ्के गणैणोक्ताः पञ्च सन्ति तास्ततो ज्ञातव्याः ।
 आनन्दे च निरवधिस्त्वैव परमफलतावच्छेदकमित्यानन्दमयाधिकरणे स्थितम् । 'यो वै
 भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमा त्वेव विनिज्ञासितव्य' इति छन्दोगश्रुते-
 'र्यतो वाचो निवर्तन्ते' इतितैत्तिरीयश्रुतेश्च । फलं द्विविधं, साध्यमभिव्यङ्ग्यं च । तत्रार्थं
 यथा परब्रह्मिच्छदा । द्वितीयं यथा योगादात्मसुखम् । तत्र परं ब्रह्मण्याद्यरूपत्वस्याभावा-
 द्वितीयरूपत्वैव वाच्या । तत्र हेत्वपेक्षायां 'यमेवैव वृणुते तेन लभ्य' इतिश्रुत्या स्वीयत्वेन
 वरणे यत्साक्षाद्दर्शनं तदेव हेतुः । तथा सति 'नायमात्मा प्रवचनेने'त्यादिपूर्वाद्धे उपलक्ष-
 णविधया साधनान्तरनिषेधश्रावणेन वरणद्वारकं स्वस्यैव साधनत्वमुक्तं भवति । तदेव च
 ब्रह्मवैवर्तोपबृंहणेऽपि सिद्धम् । तदेतत् सर्वं हृदि कृत्वा मूढानां सन्देहनिवारणायाहृष्ट-
 शास्त्रेऽनुपलक्ष्यमार्गाणां कालादीनां सन्निपत्याराचोपकारकाणामसाधकत्वं दोषांश्च यदन्त
 उक्तरीत्या स्वस्मिन् फलरूपत्वमतिरोभावयित्वा तत्र साधनरूपोस्त्विति प्रार्थयन्ति—

सर्वमार्गेषु नष्टेषु कलौ च खलधर्मणि ।

पापण्डप्रचुरे लोके कृष्ण एव गतिर्मम ॥ १ ॥

सर्वे च ते मार्गाश्च । 'मृजूप शुद्धौ' मृजयन्ते शोधयन्त इति । 'मृग अन्वेषणे'
 मृगयन्ते तत्तत्फलार्थिभिरन्विष्यन्त इति मृगाः, स्मार्थेण त एव मार्गाः 'योगाह्वयो मया
 प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्तया । ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कथने'त्येकादशे
 भगवतोक्ताः स्वप्नाप्त्युपायाः तेषु नष्टेषु अनुशास्त्रदौर्लभ्यादिना तितरोहितेषु कृष्णो
 व्याख्यातरीतिको भगवानेव मम गतिःसाधनफलरूपोस्त्विति सम्बन्धः । अत्र 'यस्य च
 भावेन भावच्छरणमित्यनेन भावलक्षणा सप्तमी । अनुग्रामवृद्धौर्लभ्यादौ हेतुः—खलध-
 र्मणि कलौ लोके पापण्डप्रचुरे सतीति । चोदमारणे । खयोन्वर्तुष्टो धर्मो यस्मिन्नतौ
 खलधर्मा 'धर्मादिनिच् केवळादि'त्यनेनानिच् । खलधर्मत्वे हेतुलोकानां पापण्डप्रचुर्यम् ।
 पापण्ड उक्थमो जैनदयादिसदृशस्त्वस्य प्राचुर्यं बाहुरूपम् । कलाविन्यधिरूपे सप्तमी ।
 आशरत्वं चाराभिव्यापकतया कालिसम्बन्धेन गौणोपदेष्टेपिक्तया वा । तथार्चनादशे
 कलावीदशे लोके सर्वमार्गेषु नष्टेषु सन्तु तथेत्यर्थः । 'पृष्टी चानादरं' इत्यनेनानादरं वा
 कलाविति सप्तमी । हेतुहेतुमद्भावस्तु समभिव्याहागदेव लभ्यः । तथार्चनादशे लोके एव-
 म्मार्गेषु सन्तु कलिमनादस्य तद्वयं त्यक्त्वा तथेत्यर्थः । 'मृष्टौपनिधे रात्रन्' 'कलि
 सभानपन्त्यायां' इत्यादिवाग्मेषु फलिस्तुतेस्तत्र साधनत्वध्रममारगाय कर्त्तव्यस्यापि
 यथाऽयश्चिन्तयत् न फलपाररुन्मितिचोचनाय चात्र फलिभ्योर्योदोपकथनम् ।

‘कृष्ण’पदार्त्सं’पदाच्च नैतद्वाच्यविरोध इति बोध्यम् । तथाच, जलमेदोक्तरीत्या कीर्त्तयित्वा
 त्रिधित्य भगवानाश्रयणीय इति भावः । यद्वा, तादृशे लोके मार्गेषु नष्टेषु ‘वादवादांस्त्य-
 जेत्तर्कान् पक्षं कंच न संश्रयेदि’तिसप्तमस्कन्धीयनारदवाक्यानुसन्धानेन विवक्षित-
 मार्गस्यैव दृढग्रहणात् कलौ तत्तन्मार्गाणां साधकत्वतरतमभावादिकलहे नष्टे । चका-
 रोत्र तन्नाशसमुच्चायकः । तथा सति तथैत्यर्थः । एवमपि बोध्यम्, प्रथमव्याख्यानरीतौ
 कलौ सर्वमार्गेषु नष्टेष्वितिपदानां, कलावित्यस्यैव वाग्निमश्लोकपञ्चकेनुपज्ञो बोध्यः ।
 एतद्रीत्या व्याकुर्वन्तः प्राञ्चः सर्वेषु विशेष्यान्वितस्यैवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदकतयां-
 शकलावतारव्यवच्छेदं तेनाहुः, तदस्माकमप्यभिप्रेतम् । श्रीरघुनाथास्तु ‘खरधर्मिणी’ति
 पाठान्तरमप्युपन्यस्य खरश्चासौ धर्मश्चेति कर्मधारयान्मत्वर्थीयेत्यप्यं बहुव्रीहिविग्रहे
 ‘कर्मप्रत्ययापत्तिभिवाहुः, चकारं च कलिव्यतिरिक्तकालसमुच्चायकमाहुः, मायातरणे
 मप्यतिरिक्तसाधनाभावस्य सर्वकालेषु तौल्यादिति तेषामाशयः । प्रार्थना तु सर्वमते-
 प्यन्यथा ॥ १ ॥

एवं कालदोषेण सङ्गदोषं मार्गनाशं चोपपाद्य कालस्य साधारणत्वेन देशानाम-
 साधारणत्वेन तदपेक्षान्तरङ्गत्वात्तत्र च ‘काश्यादिपुर्यां यदि सन्ति लोके तासां तु मन्त्रे
 मधुरैव धन्या । या जन्ममौञ्जीव्रतमृत्युदाहैर्वृणां चतुर्धा विदधाति मुक्तिमि’त्यादिभिर्दे-
 शस्तावत्त्वाच्चैः साक्षात्साधकत्वस्य देशान् पुण्यानाश्रयेत मद्भक्तैः साधुभिः श्रितानि-
 त्यादिभिर्वाक्त्रिषांर्गानुकूलतायाश्च प्रतीतेः प्राप्तं तथात्वभ्रमं वारयितुं कालेन देशदोषा-
 दिकं चदन्त आहुः—म्लेच्छेत्यादि ।

म्लेच्छाक्रान्तेषु देशेषु पापैकानिलयेषु च ।

सत्पीडाव्यग्रलोकेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ २ ॥

अत्रापि भावलक्षणं सप्तमी । चोपधारणे । कलावित्यनुपज्यते । देशेषु म्लेच्छै-
 यैर्बनेः अपन्क्षणमेतत् अतिनामसैरिति यावत्, तैराक्रान्तेषु व्याप्तेषु । व्याप्तिरत्र तदा-
 शानुसुरूपस्थितिरित्यम् । तदाज्ञानुसुरूपस्थितौ को दोष इत्यत आहुः पापेत्यादि । ‘एके
 मुक्त्यान्वकेवलाः’ तत्पुरुषमर्गः कर्मधारयः । पापानां व्यभिचारचौर्यदौर्जन्यादीनामेक-
 निलयेषु मुक्त्यस्यानेषु । ते हि लुब्धाः कामिनो हिंसाश्च, ततस्तत्र व्यभिचारदिकं
 कुर्वन्ति चोपादिकं कारयन्ति च । तदत्रलोकल्लोका अपि पेशुन्यशाम्मलपादिना तथा
 विदधान्येषु दोष इत्यर्थः । ननु न सर्वं तादृश इति नैष दोष इत्यतो दोषान्तरमाहुः—
 सत्पीदेत्यादि । सत्तां स्वरभर्त्सनां पीडया मिथ्याभिशापदण्डादिरूपकेशेन व्यग्रा
 वदिता न्योः सम्पद्यो जना येत्यिति । एवं च कल्कितास्तेषु चत्वारो दोषा उक्ताः ।

तामसप्रभुकत्वम्, पापबाहुल्यम्, सत्पीडा, सदुद्वेगश्चेत्येतैरुपद्रवेण सम्यक्कर्तुमशक्त्या, सर्व-
मार्गेषु नष्टेषु सत्सु कृष्ण एवेति पूर्ववत् ॥ २ ॥

एवं कालेन देशदोषादिकमुपपाद्य तेषां बाह्यत्वेन जलस्य चान्तःप्रवेशवदि-
सम्बन्धाभ्यां शोधकृतया देशापेक्षयाप्यन्तरङ्गत्वाच्च च 'सद्यः पुनाति गङ्गेयं दर्शनादेव
नार्मदम्' 'कानेरी च महापुण्या प्रतीची च महानदी । ये पिवन्ति जलं तासां मनुजा
मनुजेश्वर' 'प्रायो भक्ता भगवति वासुदेवेमलाशयाः' इत्यादिवाक्यैः साधकत्वमार्गा-
नुकूलत्वप्रतीतेभ्यो तथात्वभ्रमं वारयितुं कालेन तत्रापि दोषं वदन्त आहुः गङ्गादि-
तीर्थवर्णेन्द्विति ।

गङ्गादितीर्थवर्णेषु दुष्टैरेवावृतेष्विह ।

तिरोहिताधिदैवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ३ ॥

इह भारतवर्षे गङ्गादीनि यानि तीर्थश्रेष्ठानि तेषु दुष्टैः कर्मणा भावभेदेन च ये
दूषितास्वैरेव वेष्टितेषु । अत्रापि भावलक्षणैव सप्तमी । तथाच 'किंचाहं न भुवं यास्ये
नरा मय्यामृजन्त्यधम् । मृजामि तदपं कुत्र राजंस्तत्र विचिन्त्यतामि' तिनवमस्कन्धे भगी-
रथं प्रति गङ्गात्रयावाहुष्टारवणेन तेष्वपि शक्तिकौण्ड्यदोष इत्यर्थः । ननु 'साधवो
न्यासिनः शान्ता ब्रह्मिष्ठा लोकपावनाः । हरन्त्यपं तेङ्गसङ्गात्तेष्वास्ते ह्यभिमद्भिरिति
तत्रैव गङ्गां प्रति भगीरथवाक्याच्चादृशां सङ्गादिना तन्निवृत्तेस्वस्य प्रायिकत्वान्नायं दोष
इत्यत आहुः तिरोहिताधिदैवेन्द्विति । देवानां समूहोदैवम्, दैवे इत्यधिदैवं, देव-
समूहे विद्यमानं गङ्गादेदैवतारूपम्, तिरोहितं अधिदैवं यस्मिंस्तत्तिरोहिताधिदैवम् ।
तथाच देवसंसदि विद्यमानं यद्गङ्गादेराधिदैविकं रूपं तत्तिरोधानाच्चक्तिकौण्ड्यता-
दवस्थपित्यर्थः । यद्वा, तिरोहितं आधिर्यस्य तत्तिरोहिताधि, तादृशं दैवं देवसमूहो
येष्विति । 'तत्तेषां न म्रियं यन्मनुष्या वितुरिति' 'विमस्य वै संन्यसतो देवा दारादिरू-
पिणः । विघ्नं कुर्वन्त्ययं ह्यसमानाक्रम्य समियात्वरमिति' श्रुतिस्मृत्युक्तदिशा मनुष्यमु-
क्तिस्तेषां न म्रियेति तन्निवृत्त्यर्थं वाराहपात्रादौ मुक्तवभावाय भगवत्प्राथिनावदन तीर्थादौ
दुष्टेष्वविश्व प्रतिवधन्तस्तिरोहिताधयो भवन्त्यतः शक्तिसङ्गापेपि दोषतादवस्थपतः
कृष्ण एवेति पूर्ववदित्यर्थः । एतेन 'तीर्थादावपि या मुक्तिः वदाच्चिरकस्यचिद् भवेत् ।
कृष्णमसादयुक्तस्य नान्यस्येति विनिश्चय' इतिनिश्चयोक्तौ युक्तिरपि प्रत्यक्षादि-
रूपा दर्शिता ॥ ३ ॥

अतः परं 'न ह्यम्पानि तीर्थानि न देवा मृच्छिन्नामयाः । ते पुनन्पुहनालेन
दर्शनादेव साधव' इतिवाक्यात्तदपेक्षयान्तरङ्गत्वेन तेषां च सङ्गस्य 'प्रसङ्गमजरं पात्रमात्मनः

कवयो विदुः । स एव साधुषु कृतो मोक्षद्वारमपाहतम् 'सतां प्रसङ्गात्' 'सन्त एतस्य छिन्दन्ति' 'सत्सङ्गेन हि दैतेया' इत्यादिवाक्यैः साधकत्वमार्गानुकूलत्वमतीतेस्त्व तया-
त्वभ्रमं वारयितुं कालकृतं सत्सु दोषं वदन्त आहुः अहङ्कारेत्यादि ।

अहङ्कारविमूढेषु सत्सु पापानुवर्तिषु ।

लाभपूजार्थयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ४ ॥

अत्रार्हाणां कर्तृत्व इत्यनेन तद्वैपरीत्ये सप्तमी । कलौ सत्सु मार्गमचारकेषु पुष्-
पेष्वाहङ्कारेण स्वपाण्डित्याभिमानेन विशेषतो मूढेषु सत्सु । तथात्वे गमकद्वयपाहुः
पापेत्यादि । पापाः पापकर्तारो राजसास्तामसाश्च म्लेच्छादयस्तदनुवर्तिषु तदुपजीवि-
केषु । अक्रूरादेः कंसायनुवृत्तिवदनुवर्तित्वेभ्यदोष इति तद्व्यावृत्त्यर्थं विशेषणान्तरं लाभ-
स्यादि । लाभो द्रव्यादेः, पूजा उन्नतिः, अर्थशब्दो द्वादशान्ते श्रुतः प्रत्येकं सम्बध्यते,
तेन तदर्थं यत्नो बाधाभ्यन्तर उद्यमो येषामिति । एतद्व्यं विमूढत्वज्ञापकम् । तथाच
मार्गमचारकेष्वेतादृशेषु जातेषु सतामभावात्सङ्गो दुरापास्त इति सर्वमार्गेषु नष्टेषु कृष्ण
एवेति पूर्ववत् ॥ ४ ॥

अतः परं सतां दुर्विलतया तदपेक्षया मन्त्रसाधनजपादेः स्वमात्रसाध्यतयान्त-
द्भवाच्च च 'परिहाय्यापि वेदांस्त्रीन् कर्माणि विहितानि च । गायत्रीमात्रमाश्रित्य द्विजो
भवति निर्भयः' 'गायत्रीहीनवेदास्तु साङ्गा अपि च निष्कलाः' 'सर्वेषु वर्णेषु तथाश्रमेषु
नारीषु नानाद्वयजन्मेषु । दाता फलानामभिवाञ्छितानां द्रागेव गोपालकमन्त्र एव'
इत्यादिवाक्यैस्तत्तन्मन्त्राणां तथात्वमतीतेषु तथात्वभ्रमं वारयितुं तत्रापि कालेन दोषं
वदन्त आहुः—अपरीत्यादि ।

अपरिज्ञाननष्टेषु मन्त्रेष्वव्रतयोगिषु ।

तिरोहितार्थदेवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ५ ॥

अपरिज्ञाननष्टेष्विति । अत्रापि पूर्ववदनुपहृतो भावलक्षणा सप्तमी च । 'मन्त्रस्य च
परिज्ञानमित्येकादशे भगवद्भारवात्परिज्ञानेन मन्त्रशुद्धिः । परिज्ञानं नाप्य गुरुपसत्त्वादिना
विज्ञानन्यासपाठार्थवाक्यपरिनिर्णयोपादीनां निर्धारस्तदभावोऽपरिज्ञानं, तेन नष्टेषु । स्वरू-
पस्य श्रावणन्येपि शुद्धयभावेन 'उन त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमि'तिवददृश्यमानेषु । क्वचि-
न्मन्त्रपरिज्ञानदर्शनान्तरोपान्तरमाहुः—अव्रतयोगिष्विति । 'अव्रता वदन्तोऽश्रीचा'
इतिदादृश्यवन्त्ये पत्तिर्धर्मपूत्रेभ्योपाकरणद्रशायामेव गुरुकुलानासन्नमन्त्रवर्षाध्ययनधर्म-
परिज्ञाननामानादवनेषु योगः सम्पन्नो येषां तादृशेषु । तेन दोषान्तरमप्याहुः तिरो-

हितार्थदेवेष्विति । तिरोहितावप्रतीयमानौ अर्थः प्रयोजनं तात्पर्यं च देवोधिष्ठारी देवता तौ येषाम् । 'य एनं शुष्के स्थाणौ निपिञ्चेज्जायेरञ्ज्जाखाः प्ररोहेयुः पलाशानी'त्यादिश्रुतिप्रभृत्युक्तनिदर्शनव्यभिचारेण तदुभयतिरोभावस्य स्फुटत्वाच्च तेषामिदानीं साधकत्वं न वा मार्गानुकूलत्वमतः कृष्ण एवेति पूर्ववत् ॥ ५ ॥

अतः परं मन्त्रापेक्षयापि स्वधर्माणां व्रतानामाचारस्य च पूर्वोक्तदोषाभावेन सुकरत्वेन चान्तरङ्गत्वाच्च 'स्वधर्मस्थो यजन्यत्रैरनाशीः काम उद्भव । न याति स्वर्गनरकौ यद्यन्यन्न समाचरेत्' 'इह लोके वर्तमानः स्वधर्मस्थोनयः शुचिः । ज्ञान विशुद्धमाप्नोति मद्भक्तिं च यदच्छये'त्येकादशस्कन्धीयैः 'केदारे उदकं पोत्वा पुनर्जन्म न वियते' तथा चैकादशी ह्येका गर्भवासक्षयङ्करी । एकादशीसमं पुण्यं न भूतं न भविष्यती'त्यादिभिः पुराणान्तरी-यैर्भगवद्वाक्यैः 'राचारममत्रो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युत' इत्यादिभिर्भारतीयैश्च वाक्यैर्धर्मव्रतादीनां साधकत्वादिप्रतीतेस्तेषु तथात्वभ्रमं वारयितुं तेष्वपि कालेन दोषं वदन्त आहुः नानेत्यादि ।

नानावादविनष्टेषु सर्वकर्मव्रतादिषु ।

पापण्डैकप्रयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ६ ॥

नानाप्रकारका ये वादाः स्वरूपफलादिविषयकास्तैर्विदोषेण स्वरूपेण फलादिना च नष्टेषु तिरोहितेषु । तत्र स्वरूपतो नाशो वेदाग्नाना वादात् । 'यावज्जीवे-स्तुखं जीवेत्' 'अग्निहोत्रं त्रयीतन्त्रं त्रिदण्डं भस्मपुण्ड्रकम् । मन्नापौरुषनिःस्वाना जीवो जल्पति जीविका' इत्यादिरूपात् । फलतो नाशस्तु यथैकादशीव्रतादौ 'शुक्लेण मोहिता विमा दैत्यानां कारणे भुवि । तुष्टयर्थं दशमीविद्धं कुर्वन्ति मम वासरमिति प्रात्रे 'पुरा देवैर्देहिपिणैः स्वपदच्युतिशङ्कया । सप्तमीवेषमालेन गोपितं चाष्टमीव्रत'मिति स्कान्देज्जयत्र च निषेधनिन्दादेर्वैधस्वरूपनिर्णयस्य च विद्यमानत्वेपि तदनाहत्य स्वस्वाग्रहेण वाक्याभासात्पायाभासाच्च समुदाहृत्य निर्णयन्ति, तादृशस्थले बोध्यः । एवं स्वधर्माचारयोरपि विषयतिषया फलतो नाशो बोध्यः । वादे प्रयोजकरुमाहुः पापण्डेति । पापण्डेन दम्भेन पृक्तोन्यःप्रयत्न उद्यमो येषामिति । स च 'वेश्यानेमसु सीधुगन्त्रिल-लनाववत्रासवामोदितैर्नीत्वा निर्धरमन्मयोत्सवासैरुन्निरचन्द्रक्षपाः । सर्वज्ञा इति दीक्षिता इति चिरात्याप्ताग्निहोत्रा इति ब्रह्मज्ञा इति तापसा इति त्रिवा धूर्तजगद्गच्छते' इतिवद्बोध्यः । अत एव भूयोदर्शनात्स्वधर्मव्रतादीनामपि न स्वतः साधकत्वं न वा मार्गानुकूलत्वमतः कृष्ण एवेति पूर्ववत् ॥ ६ ॥

एवं पङ्क्तिर्भक्त्यादिमार्गाणां दुःसाध्यताज्ञापनाय कालकृतसर्वसन्मार्गनाशबोधन-
मुत्तेनाश्रयणस्योपायत्वं साधितम्, तदिदं तदा दृढीभवति यदा भगवानाश्रिते स्वमा-
हात्म्यमनुभावयति तदर्थमाहुः अजामिलादीति ।

अजामिलादिदोषाणां नाशकोऽनुभवे स्थितः ।

ज्ञापिताखिलमाहात्म्यः कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ७ ॥

अजामिलादीति । अजामिलः पट्टस्कन्धे प्रसिद्धो दासीपतिर्वृद्धवन्धुः । आदि-
पदेन गजेन्द्राहल्याद्या, तृप्तिहपुराणे नवमाध्याये मार्कण्डेयमृत्युमसङ्गे उक्ता नारकिणश्च,
तेषां ये दोषा इहजन्मनि पूर्वजन्मनि च कृतानि पापानि तेषां नाशकः । एतेन तादृश-
माहात्म्ये तदनुभावने च शब्दः प्रमाणशुक्तम् । मत्पक्षमाहुः अनुभव इत्यादि । अनु-
भवेऽस्माकं स्थितो विपयीभूतो ज्ञापितसमममाहात्म्यः, एतेन प्रपन्नस्य मायातरणे सति
प्रतिबन्धकाभावात्स्वयमेवाग्रे माहात्म्यं गोचरीभवतीति ज्ञापितम् । तत्र च पूर्वपापैर् शब्दे
श्रीमदाचार्यचरणोक्तौ बोधयत्र वा विश्वस्य भगवदाश्रयणे भगवानेव साधनान्तरापेक्षां
विना सर्वे ज्ञापयन्तश्चोचरो भवतीति सूचितम् । कृष्ण एवेति पूर्ववत् ॥ ७ ॥

एवमत्र शब्दप्रत्यक्षाभ्यां पूर्वोक्तयुतिव्रतवैवर्चादिरीत्या भगवानेव पुष्टिभार्गा-
याणां साधनमिति साधितमतः परं पूर्वोक्तयुतिगौतमीयतन्त्रोक्तरीतिकं भगवतः फलतः
साधयन्ति प्राकृता इत्यादि ।

प्राकृताः सकला देवा गणितानन्दकं बृहत् ।

पूर्णा नन्दो हरिस्तस्मात् कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ८ ॥

देवा-अष्टौ वसवः, एकादश रुद्रा, द्वादशादित्या, इन्द्रः, प्रजापतिश्चेति त्रयस्त्रिंशत्-
वा, 'अग्निस्त्वमो देवानां विष्णुः परमस्तदन्तरेणान्या देवता' इत्यप्रवादयो विष्णवन्ताः । अत्र
विष्णुः कालः, 'स विष्णुर्ब्रह्मो धियज्ञोसौ कालः कलयतां वर' इतिवाक्यात्तदन्ता वा ।
अहोर् मन्त्राणां नाभापुराणं विष्णुं हृदये मकारं रुद्रं भ्रमथ इति प्रणवमात्राधिष्ठानसौ
विधादयो वा प्रजापत्यन्ताः, शतानन्दिनो वा । ते सकलाः कला अंगस्तत्सहिताः, सर्वे
माहृताः, प्रकृतिर्वाया 'मायां तु प्रकृतिं विद्यादि' तिष्ठतेस्तदधीनाः । कालस्य सोम-
फलया गुणानुरोधेन गुणाधिष्ठातृगाममिमान्तिनेन च प्राकृतत्वम् । बृहद्दक्षरं गणिता-
नन्दरं, गणितः 'स एको मानुष आनन्द' इत्यारभ्य शतानन्दिनां गणने 'स एको
मन्त्रग आनन्द' इत्युच्यते । अत्र मन्त्र गणितम्, अत्र एवमद्भ्यथात् आनन्दो यत्र, स्वार्थे
वन्तादृशम् । तेन तुरीयसोत्रनिविष्टा ओंकारं सर्वेश्वरं द्वादशान्त इत्याद्युक्ता गुणावभावात्
अपि तर्थापि विश्वनीनिशोचिनम् । हरिः शुभोत्तमोऽक्षरात्परतः परः स उत्तमः पुण्यः ।

‘अतोऽस्मि लोके वेदे च ग्रथितः पुरुषोत्तम’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रतिपाद्यः । पूर्णानन्दः
शतानन्दसङ्ख्यानने ब्रह्मानन्दस्य सर्वपरत्वेन गणनया मनोवागोचरतामेव प्रतिपाद्य
तदुच्यते। यतो वाचो निवर्तन्तेऽप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् विभेति
कुतश्चने’तीतिश्रुतावानन्दस्य मनोवागोचरत्वकथनेन तदपेक्षयाधिक्यस्यानवधित्वस्य
च बोधनात्तथा । तस्मादानन्दे निरवधित्वस्यैव परमफलतावच्छेदकत्वेन तस्य चात्रैव
विश्रान्तेः कृष्णः पूर्वोक्तरीतिकः मम परमफलरूपोस्त्विति पूर्ववत् ॥ ८ ॥

एवमष्टभिर्भगवत्स्वरूपविचारेणाश्रय एव सर्वथा साधको न त्वन्यः कोपि मार्गः
साधक इति साधितम् । अतः परमाश्रयस्यापि साङ्गस्यैव साधकता विवेकधैर्याश्रये
सिद्धेति तदङ्गाभावेऽपि यथा स फलं साधयति तमुपायं वदन्त आहुः विवेकेत्यादि ।

विवेकधैर्यभक्त्यादिरहितस्य विशेषतः ।

पापासक्तस्य दीनस्य कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ९ ॥

सर्वदुःखहर्ता भगवान् स्वेच्छातः सर्वं करिष्यतीत्येतद्विचारपूर्वकमनुसन्धानं विवेकः ।
साच्चिकादीनां कायिकादीनां भौतिकादीनां त्रिविधदुःखानां प्रतीकारानाचरणेनोपेक्षणं
धैर्यम् । माहात्म्यज्ञानपूर्वकः सुदृढः स्नेहो भक्तिर्नवविधा च । आदिपदेन तदङ्गानि ।
साङ्गे ज्ञानकर्मणी च । तै ररहितस्यैतेन यावत्साधनराहित्यं सूचितम् । वाचकसत्तामाहुः
विशेषतः पापासक्तस्येति । आसक्तिः सङ्गातिशयोपरिहार्यःसङ्ग इति यावत् । एता-
वता‘नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायत’ इतिवाक्यस्मारणाद्भक्त्युत्पत्तौ प्रति-
बन्धकमपि सूचितम् । एवं वाचकद्वयसङ्गभावेऽपि येनाङ्गेनाश्रयस्य सिद्धिस्तदाहुः दीन-
स्येति । एवं साधकाभाववाचकसद्भावाभ्यां जातया ग्लान्या दीनस्य । दौर्गत्यादेरनो-
जस्त्वं दैन्यम् । अनोजस एतादृशस्य कृष्ण एवेति पूर्ववत् । एवंप्रकारिकाया ग्लानेर-
सतां दुरापत्वात् सतां मार्यादिकानां ग्लानौ साधनान्तरेषु प्रवृत्तेरत्र तु तादृशग्लानि-
प्रपत्तिभ्यां तदुभयविलक्षणतया ‘सोहं त्वाङ्गी’त्यत्रोक्तानुग्रहस्य स्वस्मिन्कारणत्वेन सत्ता
ज्ञाप्यते । एतादृशस्यापि फलसिद्धिर्गीतायां ‘मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य’ ‘अपि चेत्सुदारा-
चार’इत्याद्यं भगवत्प्राप्तम् । नच पूर्ववाक्ये पापयोनीनां गतिरक्ता न तु पापकर्मणाम्,
द्वितीये चानन्यभजनेन पापकर्मणां साधुत्वमुक्तं, न त्वाश्रयेणेति नैतद्व्यपमाश्रयेण सिद्धेर्ग-
कमिति शङ्क्यं, ‘सकृदेव प्रपन्नो यस्तवास्मीति च यो वदेत् । अभयं सर्वभूतेभ्यो ददा-
त्येतद्भक्तं हरेरि’तिगारुडात्, ‘सकृदेव प्रपन्नो यस्तवास्मीति च यो वदेत् । अभयं सर्व-
भूतेभ्यो ददाम्येतद्भक्तं ममे’तिपुराणान्तरीयभगवद्वाक्याच भगवत्स्तादृशे व्रते निश्चिते
वतो भगवदनुग्रहेणैव तत्र प्रवृत्तावपि माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहस्यैव द्वारस्वनिश्चयादनन्य-

भाक्त्वसिद्ध्या, द्वितीयस्या'नित्यमसुखं लोकमिदं प्राप्य भजस्व माभिति भजनशेषतया
निरूपितत्वेन प्रथमस्य चाङ्गस्यात् । अतो नात्र कोऽपि चोद्यावसरः ॥ ९ ॥

एवं नवभिर्नवैकैर्षैयाश्रयग्रन्थोक्ताङ्गाभावेऽप्येतदुत्करीतिकदैर्न्येनाप्याश्रयसिद्धिरिति
बोधितम् । अतःपरमेतस्याप्यङ्गस्याभावे द्वाभ्यां साधनान्तरमाहुः सर्वसामर्थ्यत्वादि ।

सर्वसामर्थ्यसहितः सर्वत्रैवाखिलार्थकृत् ।

शरणस्थसमुद्धारं कृष्णं विज्ञापयाम्यहम् ॥ १० ॥

'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयत' इत्यादिश्रुतिभिः कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं च यावन्ति
सापथ्यानि तत्सहितस्तदुपपादित'मनामिलादी'तिपद्येन । 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि
भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' 'एष ह्येवानन्दयाती'त्वादिश्रुतिभिः सर्वत्र देशेषु जीवेषु
चाखिलार्थानां कृत् 'आकेस्तच्छीघ्रतद्दर्पतत्सायुकारिण्यनेन ताच्छील्ये किप् कर्ता ।
एतादृशं कृष्णमहं जगद्द्वारायमाज्ञप्तो वैश्वानर आचार्यवर्यः शरणस्थानां शरणमार्गव-
र्तिनां समुद्धारं सम्यक् आज्ञप्तमार्गप्राप्यपरमफलपर्यैतमुद्धारं विज्ञापयामि । सामानाधि-
करण्यादध्याहारानाक्रमाच्च प्रथमान्तद्वयमहंपदस्यैव विशेषणं वा । तथाच तादृशदैन्या-
भावेऽपि मयि विश्वासेनैतच्छरणमार्गस्थितौ श्रीमदाचार्यचरणकृपयैवास्माकमुद्धार इति
निश्चयदाढ्येऽपि तत्कृतं साधनान्तरमनपेक्ष्य मद्विज्ञापनादेवोद्धरिष्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥

अतः परमेतन्निश्चयदाढ्यगमकं वदन्तो विज्ञापनकारं स्वरूपं चाहुः कृष्णा-
श्रयमित्यादि ।

कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रं यः पठेत् कृष्णसन्निधौ ।

तस्याश्रयो भवेत् कृष्ण इति श्रीबलभोववीत् ॥ ११ ॥

कृष्ण आश्रयतेनेनेति, कृष्ण आश्रयो विषयो यस्येति वा कृष्णाश्रयम् ।
आश्रयपदस्य विषयवाचकत्वं मल्हादचरित्रे 'यत्तत्र गुरुणा भोक्तं श्रुवेनुपपाठ च । न
सायु मनसा मेने स्वपरासद्गृहाथपयि'ति सप्तमेऽन्यत्र च प्रसिद्धम् । एतदन्वर्थनापक-
मिदमुक्तं स्तोत्रं यः कृष्णसन्निधौ भगवन्निकटे पठेत् तस्य कृष्ण आश्रयः सहायो
भवेत् । इतीदमर्थं श्रीबलभोऽत्रवीदुक्तवानिति । तथाच वमेतत्पाठ एव पूर्वोक्तनिश्चय-
दाढ्यगमक इत्यर्थः । एवं च विवेकैर्षैयाश्रयोक्तरीतिकविवेकादेरभावे दैन्यपूर्वकमेवैतस्तो-
त्रार्थानुसन्धानपूर्वकं भगवत्सन्निधायैतस्तोत्रपाठः । तत्राप्यनधिकारे श्रीमदाचार्यचरण-
विश्वासापूर्वकं भगवत्सन्निधौ पाठ इति साधनद्वयं मानसवाचनिक-केवलवाचनिक-शरणा-
गतिरूपं निर्दिष्टम् ॥ ११ ॥

इदं प्राचां रीतिमनुसृत्य व्याख्यातं, मम त्वन्योऽप्यर्थः स्तोत्रस्य प्रतिभाति । तथाहि—अयं मार्गोऽविहितभक्तिरूपः, अत्र भगवान् रसात्मकः प्रतिपन्नः । एवं सति तदधिकारिष्वेव मन्दप्रथमविचारेणात्र साधनोपदेशो वक्तव्यः । अत एव विवेकधैर्याश्रयसमाप्तौ 'भक्त्यादिमार्गो' इत्युक्तम् । अन्यथैकादशे 'योगास्त्रयो मये' त्यत्र 'ज्ञानं कर्म च भक्तिश्चे'ति त्रितयान्ते निवेशिताया भक्तेरादित्वकथनं विरुद्धं स्यात् । अतोऽत्र भक्तिपदेन तत्परामर्शः किं 'त्वथैतपरमं गुह्यमि' त्यत्रोक्तायाः । तथासति सा भक्तिरादियेषां तादृशा ये मार्गा अविहितभक्तेरेव प्रकारभेदा घालादिभावेन भजनरूपास्ते यतो दुःसाध्या इत्यर्थो भवति । एवं सति तत्र तत्रानधिकारे विवेकधैर्याश्रयोक्तरीतिक आश्रयः, अत एव 'स्वाम्यभिप्रायसंशयात्' 'गोपभार्यवत्' इति स्वामिपदं तदृष्टान्तश्च सद्गतौ भवतः । अतः परं तत्राप्यनधिकार इदं स्तोत्रपठनमपि तस्यैवानुकल्परूपम् । एतन्मार्गप्रविष्टानामतिजघन्यतमाधिकारिणामेवन्मार्गफलसम्बन्धो यथा प्रणाख्या भवति तामनुसन्वापास्योक्तत्वात् । तदर्थं स्वस्वरूपं भगवत्स्वरूपं च वक्तव्यम् । तत्र भगवत्स्वरूपं तूक्तमेव । किञ्चाभेदवादानुरोधेन रसस्वरूपविचारे रसालम्बनद्वयाभिन्नरसात्मा स्वयं भवति । उपशुद्धिं चेदं ब्रह्मवैवर्तीयश्रीकृष्णजन्मखण्डे मार्गवाक्येषु-वर्धते सा व्रजे राधा शुक्रे चन्द्रकला यथा । श्रीकृष्णतेजसोर्धेन सा च भूर्तिमती सती' 'एका भूर्तिर्द्विधा भूता भेदो धेदे निहपितः । इयं स्त्री स पुमान् किं वा सा वा कान्ता पुपानयमि'ति । 'पिताहमस्य जगतो माते'ति गीतायां च । तथासत्याचार्याणामपि 'वैश्वानराहावपतेः' 'वस्तुतः कृष्ण एवे'ति च वाक्यद्वयविचारे पूर्वोक्तरीत्योभयमुखारविन्दात्मकत्वमुभयात्मकत्वं च सिद्धयति । किञ्च, सप्तश्लोक्यां सर्वोत्तमे च 'श्रीभागवतप्रतिपदे'त्यादि 'तत्सारभूत-रासस्त्रीभावपूरितवियह' इति चोक्तम् । एवं स्वरूपे निश्चिते यदा यद्भावेन यान् प्रति यथा वदन्ति तदा तदधिकारिणः प्रति तानि साधनानीति पुंस्तोत्रमप्येवं व्याख्यायते तदापि न दोषः । तथासत्यस्यार्थस्य गुप्ततया भगवतः परोक्षप्रियत्वेन चात्र परोक्षवादाह्लसणानप्यदुष्टैव । ततश्चायमर्थः । तथाहि सर्वमार्गेषु सख्यादिभोक्तेषु भगवत्वाद्युपायेषु नष्टेषु तदमापकतया स्वान्तःकरणेऽनुपायतया भातेषु । खलोन्तर्दुष्ट ईर्ष्यारूपो धर्मो यस्मिंस्तादृशो कलौ कलहं स्वसामानेषु स्वस्मिन् कृपातिशयख्यातिविषयकं नष्टे हृदयादपपाते । चत्तरेण कलहादेरपि नष्टत्वं ज्ञाप्यते । पापण्डः कलहजननकारणरूपो धर्मः प्रचुरो यस्मिस्तादृशो लोके सख्यादौ चादृश्यमाने । विरहेण तेषु दोषारोपस्तस्याधमस्यान्तिकमि'त्यादिवत्, अतो न दोषः । एवं सति दुःखितस्य मम कृष्णाः सदानन्दस्तादृशतापे हृदि विभाव्यमान एव गतिर्बहिःप्राप्तौ साधनरूपो भवत्वित्यध्याहृता मार्यना । अत्रैवं सर्वसाधन-

वैफल्यबोधनेन स्वस्यातिखेदः । एवकारेण तादृशसमये 'रुन्दुः सुस्वरं राजत्रि'त्यत्र फलभक्षण इव भगवतः प्रास्त्र्यावदयकृत्वं च द्योत्यते । एवमग्रेपि बोध्यम् ॥ १ ॥

अतः परं भगवन्मिलनस्थानभूतानां देशानामप्यनुपापत्वमाहुः—स्लेच्छाक्रान्ते-
त्यादि । म्लाना रसमार्गविरोधिनीच्छा येषां ते स्लेच्छा एतद्रसानभिज्ञास्तेर्देशेषु वृन्दाव-
नादिष्वाक्रान्तेषु । क्रिञ्च, पापैकनिलयेषु । पातीति पः स्यायिभावः सः अपः अक्षरको
यत्रासौ पापो विरहः सन्तापातिशयजनकत्वात्, तदेकनलियेषु 'सोयं वसन्तसमयो
विपिनं तदेवम् सोयं निकुञ्जविटपी निखिलं तदास्ते । हा हन्त हन्त नवनीरदकोमलाह्वो
नालोकि पुप्यश्रुणुषः प्रयावतार' इतिवचदुद्बोधकृत्वेन तदेकस्थानेषु । चोवधारणे । तेन
पूर्वपतयात्वमभिज्ञसम्बन्धेन तथात्वमिति ज्ञाप्यते । किञ्च, सतः शरीरस्य या षोडा
तया व्यग्रा लोकाः स्वीर्यैकान्तमक्ता येषु । एतादृशेऽवसरे कृष्ण एवेति पूर्ववत् ॥ २ ॥

अतः पर तादृशां तीर्थानामप्यसाधकत्वमाहुः—गङ्गेत्यादि । इह वृन्दावनादिदेशे
गङ्गा 'सितासिते सरिते यत्र सङ्गत' इति श्रुतौ तस्याः पूर्वं पठितत्वात्सादिर्यस्याः सा
गङ्गादिः, यमुनातत्त्वभृतीनि तीर्थवर्षाणि घट्टविशेषाश्चन्द्रसरोवरश्रीकुण्डाद्या, 'नद्यस्तदै'
त्यत्रोक्ता नद्यश्च, तेषु दुष्टैरेतन्नावराहित्येन दुष्टैरेवावृत्तेषु व्याप्तेषु । किञ्च, तिरोहि-
ताधिदैवेषु । तिरोहितमणोचरमधि उपरि दैवं 'दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यमिति
कोशादस्मद्भाष्यं, 'त्रैलोक्येऽन्यैरुपदे' यपुर्द्वै'घञ् । यदुपरि भगवानिन्द्रानीं न दृश्यते
चिह्नानि सन्तीति 'श्रीनिनेतैस्तत्पदकैर्विस्मर्तुं नैव शक्नुम' इतिवदधिकृतापजनकै-
ष्विति भावः । तथाचैतादृशावस्थायां कृष्ण एवेति पूर्ववत् ॥ ३ ॥

अतः परं सत्सङ्गस्याश्रयसाधकत्वमाहुः—अहङ्कारेत्यादि । निन्दायां सर्वत्र
तार्थार्थरूपमेव बीजं ननु तेषु दोषो बीजम् । अहङ्कारेणास्वदृशो भगवानस्मत्तार्थित
एवान्यत्र फलिप्यतीत्येवंरूपेण विमूढेषु स्वप्नेषु । किञ्च, पापानुवर्तिषु पापः पूर्वोक्त-
रंतिमो विरहस्तमनु लतीकृत्य वर्तन्त इति तथा । तथाच पूर्वं यद्दृश इदानीं तैरपि सह
न भिद्यतीति । तद्भक्तं लाभपूजार्थयत्नेषु । लाभो भगवन्प्राप्तिस्तदार्था पूजा लाभपूजा
तदर्थं यत्नं वश्यमो येषाम् । पूर्वं भगवन्प्राप्तये कात्यायन्यचिन्ता पुनरिदानीमपि यत्न-
वन्ति तेन ज्ञापने न भिद्यतीति । लीलाणां नित्यन्याचापेनासञ्चितभ्रमरसदाविभावाचे-
ष्वप्यपिप्रतिशयः । सत्सु पतन्मार्गगुरुरप्येतादृशेषु सत्सु किं नत्मङ्गेनेति कृष्ण
एवेति पूर्ववत् ॥ ४ ॥

अतः परं तनोप्यतिरापेन गुरुणां हार्दं विचारयन्तो मन्त्राणापसाधकत्वमाहुः—
अपर्याति । अः भगवान् तस्य परिज्ञानं स्वभावात्तानं 'न नन्दमुनु'रितिप्रस्थानमाप-

यिकविलापस्यश्लोकोक्तं, तेन नष्टेष्वसाधकतया तैर्ज्ञतेषु । अत एव अत्रतयोगिषु ज्ञान-
गोचरत्वेपि जपादिनियमायोगिषु । तत्रापि हेतुः—तिरोहितार्थदेवेषु तिरोहितः
अविषयः अर्थोभिधेयो देवोभिधता च येषां तादृशेषु मन्त्रेषु व्रतचर्यापासङ्गिक-मुख्य-
महिषीपासङ्गिक-समर्पणादिपासङ्गिकेषु सत्सु । कृष्ण एवेति पूर्ववत् ॥ ५ ॥

अतः परं ततोप्यतिवापाधिवयेन स्वस्याशक्तिं द्योतयन्तः कर्मादिनाशमाहुः—
नानेत्यादि । नानापकारका वादा नानावादाः । भगवान् मयुरायामेवं पुरवनितादीनां
कामं वर्धयति, जरासुतादिभिर्विध्यति, द्वारकायामुज्जयिन्यां प्राज्योतिषपुरे इन्द्रमस्था-
दावेवमेवं करोतीत्यादिलोकोक्तिरूपाः, श्रीमद्ब्रह्मवानीतसन्देशादितत्संवादादिरूपा वा,
तैर्विनष्टेषु अक्रियमाणेषु सर्वेषु गृहादिकर्मभगवद्भ्रतादिषु । किञ्च, पापघ्नः कापट्यं,
तेनैको मुख्यः प्रयत्नो बहिरुद्यमो येषां यत्सम्बन्धी । तथाच तादृशेष्वेतद्गोपनाय
लोकिकवैदिकविहितमार्गादिकर्मभगवद्भ्रतादीनामुद्यम एव न तु मनस्तस्तत्कृतिरपीति
तादृशेषु तेषु सत्सु, 'धारयन्त्यतिकृच्छ्रेण प्रायः प्राणान् कथञ्चने'त्येतादृशवस्यायां कृष्ण
एवेति पूर्ववत् ॥ ६ ॥

एवमतिशयिततापे भगवानन्तःप्रादुरभूततस्तयावस्थयाहुः—अजामिलादीति ।
जामि आलस्यं 'जामि वैतथज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशावि'त्यादिश्रुतौ तथा-
सिद्धत्वात् 'आत्मा यावत्पपन्नोभूदि'त्यत्रेवात्र परोक्षवादे वैदिकप्रयोगस्यादोषाच्च । न
जामि अजामि अनालस्यं तेन लान्ति गृह्यत इत्यजामिलाः, आदिपदेन जामिलाश्च ।
'तद्गुणसंविज्ञानः । शैष्ट्रयेण विलम्बेन च भगवद्विप्रयोजना इति यावत् । तथाच तादृशा ये
दोषा मानादय आज्ञाद्यकरणादयश्च तेषां नाशकः । अनुभवे मानसे साक्षिप्रत्यक्षे च
स्थितो गोचरीभवन् । ज्ञापिताखिलमाहात्म्यः ज्ञापितमखिलं समीक्षामावादि
मयुराद्वारकास्थित्यादि तच्छ्रीलादितात्पर्यविषयकं सर्वं माहात्म्यमुत्कर्षः परोक्षमजना-
विस्मरणातिभियत्वरूपो येन तादृशः । कृष्ण एवेति पूर्ववत् । एतेन योग्यतमानामप्ये-
तादृशताप एव प्रादुर्भाव ईदृशो न स्वन्यथेति । अन्यथा त्वन्यथेत्यपि सूचितम् ॥ ७ ॥

माहात्म्यं यज्ज्ञापितं तन्मध्ये यदन्नोपयुज्यते तत्पकृतीकुर्वन् आहुः—प्राकृता
इत्यादि । प्रकृते रसमार्गे भवा विद्यमानाः प्राकृताः । सकलाः, कला भगवदसुरजन-
चातुर्यं तथा सह वर्तमानाः । देवा भगवता सह क्रीडाकराः । किञ्च, बृहदक्षरं गुहायां
परमे व्योमन्याविर्भूतं ब्रह्म गणितानन्दकं, गणिनः श्रुतौ सहघात आनन्दो येषां
मनापत्यन्तानां यतीनां वा, तेषामेव कं सुखं यस्मादिति तादृशं, न तु स्वस्मिन् स्थिति-
मात्रेण सकलदेवानां सुखदम् । तथा पूर्णानन्दः कर्मरारयेण बहुव्रीहिणा च हरिः

देवानन्दतिरोभावहर्ता कृष्ण एव तस्मान्मम तथेत्यर्थः । तथाचैतन्मार्गीयं फलं केवल-
परमानुग्रहैकलभ्यमेवेति सपरिकरभगवन्माहात्म्यं यद्भगवज्ज्ञापितं तत्सूचितम् ॥ ८ ॥

एवमनुग्रहस्य तत्फलस्य स्वकृतसाधनासाध्यत्वैतुसंहिते यावस्या तथाहुः—विवेके-
त्यादि । विवेकः साधनतारतम्यानुसन्धानं, धैर्यं दुःस्वसहनसामर्थ्यं, भक्तिः स्वशरीर-
सेवा । आदिपदेन तत्तत्साधनानि, तै रहितस्य । विशेषतोत्यन्तं पापेन पूर्वोक्तविरहा-
त्मकेन असक्तस्य मुक्तसमस्तसङ्गस्य, अत एव दीनस्य तत्र एवानोजसः कृष्ण
पवेति पूर्ववत् ॥ ९ ॥

एवमतितापेन परमदैन्ये भगवान् बहिःपादुर्भूतस्तदातिसन्तुष्टा जीवेषु मन्दमध्य-
मेष्वेवं विलम्बाभावाय विज्ञापयन्ति सर्वेत्यादि । अयोग्येष्वपि योग्यतासम्पादनं
कर्तुमर्हतेमन्यथाकर्तुं समर्थस्यैव शक्यमिति तादृशः सन् । तादृशत्वस्य गमकमौदार्यमिति
सर्वत्रैवाङ्गीकृतमात्रे अखिलार्थानां पुष्टिपुष्टिमोक्षरूपाणां कृत् ! करणशील ! कृष्ण !
पूर्वोक्तश्रुतिपुराणव्याख्यातरूप ! । श्रीरघुनाथचरणैः कृष्णपदं सम्बुद्धचन्तत्वेन व्याख्या-
तमित्यस्माभिरपि तयोक्तम् । द्वितीयान्तपक्षेपि किञ्चन्तमेव । शरणस्थानामेतन्मार्ग-
रीत्या शरणागतानां फलपर्यन्तमुद्धारं अहं भवदनुभासप्रकटनाथार्थिवावतीर्णः विज्ञाप-
यामि । एतेन स्वस्य विज्ञापने भगवतश्च तयोद्धार आवश्यकता सूचिता ॥ १० ॥

विज्ञापना वदन्ति—कृष्णाश्रयमित्यादि । कृष्णाश्रयं स्तोत्रं श्रीरूपः स्वामि-
नीभावपूरिवत्वात् चन्द्रभो भगवतः मिय आचार्यवर्षोत्रवीदिति, यः पठेत् एवमनुसन्-
धानो योस्मद्विषयोगावस्थां ज्ञापयन् कृष्णास्तक्षिणौ व्यक्तं कथयेत्तस्य कृष्ण आश्रयो
भयेदिदं विज्ञापनमित्यर्थः । स्तोत्रस्य मन्यक्षत्वेनेदमा विनाप्यर्थसिद्धेरिति, शब्दान्तरान-
ध्याहाराच्च, अत्र दुरान्वयोप्यदुष्ट एव । 'विमुञ्चात्मतनुं घोरामित्युक्तो विससर्ज ह' ।
'विससर्जे तनुं तां वै ज्योत्स्ना कान्तिपतिं मिया'मित्यादौ भाव एव तनुत्येन व्यवहाराच्च
श्रीरूपस्तोक्तावपि न दोष इति न कोपि शङ्कालेश इति । यथाधिकारं सर्वा एव टीका
उपपुज्यन्त इति न कापि शङ्कालेश इति । दिक् ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्रुभाचार्यमङ्गीकृतमद्भुतम् ।

स्तोत्रं कृष्णाश्रयकर रित्तं कल्पसादतः ॥ १ ॥

इति धीमच्छ्रुभाचार्यचरणमलचञ्चरीरुध्रीदयामलात्मजश्रीवज-
राजविरचितं कृष्णाश्रयस्तोत्रविचरणं समाप्तम् ।

श्रीकृष्णाय नमः ।
श्रीगोपीजनचक्षुभाय नमः ।
श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् ।

विवरणसमेतम् । -

यत्कृपादृष्टिदृष्ट्येकविन्दुस्पर्शं रसार्द्रता ।
कृष्णलीलाग्निजा जन्तोर्न कदापि निवर्तते ॥ १ ॥
तानेव श्रीमदाचार्यचरणानाश्रये मुदा ।
तेनैव मम तद्वाक्यबोधो बोध्यो हि जायते ॥ २ ॥
पुष्टिमागांदिनीलाभिः स्वानन्दं पूरयन्निजम् ।
स्वाश्रयं कुरुते यश्च तमहं कृष्णमाश्रये ॥ ३ ॥

अयात्राश्रयो द्वेषा निरूप्यते मर्यादापुष्टिभेदेन । तत्र मर्यादया य आश्रयः स तु स्फुट एव सर्वत्र व्याख्यातः । पुष्टिमागीयस्तु गूढः, स च परोक्षवादेन साधनफलस्वरूप-निरूपणपूर्वकं निरूप्यते । तत्रापि कालादिपदसाधनानां फलासाधकत्वं वदन्त आश्रयं संभावयन्ति । एवं सति यादृशः पुष्टिमागीयाणामाश्रयस्तादृशोत्र निरूप्यते प्रकारसहित इत्यवगम्यते । तथाहि प्रथमं परमकृपाळुः साक्षात् भगवान् स्वयं निरूपधिकरुणावत्त्वा-स्पृष्टिफलदानेच्छया यं दृशते तस्य तदारभ्य स्वत एवोद्धतसहजानुरागतो भगवत्सेवादौ प्रवृत्तिर्भवति न तु तद्दयतिरिक्तधर्मेषु । ततस्तादृशानुरागपूर्वकसेवादिकरणोल्लसित-प्रेमासक्तिजनितपुष्टिमागीयभावाङ्कुराणां 'भगवता सह संलाप' इत्याद्युक्तप्रकारकभा-वनाया अवश्यसंभवात्तत्र तद्दर्मभाक्त्ये विजातीयसङ्गानुरोधादन्तःस्वरूपानुभवप्रतिबन्धे सति तदपेक्षाजनितार्त्वा भगवद्दयतिरिक्तस्य तन्निर्वृत्तेरव्ययत्वाच्छरणगतिरूपयत इति श्रीमदाचार्यचरणास्तत्स्वरूपनिरूपणपूर्वकं श्रीकृष्णाश्रयस्तोत्रं निरूपयन्ति सर्वेति ।

सर्वमार्गेषु नष्टेषु कलौ च खलधर्मिणि ।

पापण्डप्रचुरे लोके कृष्ण एव गतिर्मम ॥ १ ॥

तादृशपुष्टिमागीयस्य सर्वे मार्गाः प्रमाणरूपाः कर्मादयो नष्टाः, एक एव प्रमेयमार्ग-स्तिष्ठति, यतस्तेषु फलत्वासाधकत्वजुद्धयाऽरुचिरेवेति तत्रयागकरुणादृष्टा पश्येत्पर्यः । अप्यथा 'णञ्जे अदर्शने' इति धात्वर्थविवारेण नष्टा भ्रष्टा वा । तेषां दर्शनज्ञानधोरत्प्रेष्यमार्गं

प्रतिबन्धकत्वादितिभावः । ननु भक्तानां कलिकाळः साधको भवतीति तन्निष्ठमार्गाणां
 फलं तथात्वमिति पुष्टिमार्गीयाणां तस्य वाचकत्वमाहुः खलधमिणीति । कालस्तु
 प्रमाणभूतः, प्रमाणं साक्षात्स्वरूपं न कथयतीति तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्य सदोपत्वमेवेति
 तन्नष्टत्वात् खलो दुष्टो धर्मो धर्मकर्तापि यत्रेति । यद्यपि 'कलेदोपनिधे राजन्' 'कलि
 सभाजयन्ती'त्यादिवचनैः कलेर्भगवन्नजनातुकूलत्वमुक्तं, तथाप्यधुनानवतारसामयिकत्वे-
 नाधिदैविकरूपत्वाभावात् पुष्टिमार्गीयान् प्रत्यानुकूल्यस्य नष्टत्वमेवेति तयोक्तम् ।
 भौतिककालस्य प्रमाणरूपत्वेन पर्यादोक्तविधिना तेषां भजनं न पुष्टिरीत्या । फलमपि
 घुक्तिरेव न ततोऽग्रिमकक्षापन्ना । अत एव पापण्डप्रचुरे लोके इत्युक्तम् । धर्मिन्यतिरेकेण
 केवलधर्मस्य सोपाधिकत्वात्तथोक्तमितिभावः । तानेव धर्ममार्गानुत्तरश्लोकेष्वसाधकत्वेन
 वक्ष्यन्ति । एवं सति तत्तत्काले तत्तद्दर्शनाचरणे तेषां दोषबुद्धिरेवोत्पद्यत इति तत्समसं
 तत्काले प्रमाणातिरिक्तं न कर्तुं शक्यत इति कालस्य भावोद्घोषे प्रतिबन्धकत्वादसाध-
 कत्वं निरूपितम् । चकारात्तद्वैपि तथा । 'पृष्टे स्थित्वा स्वधर्मत' इतिवचनात्तत्रापि सेवा-
 करणे क्रमेण स्नेहासक्तिजनितभावनाया जातत्वात्तत्रत्यानां तदभावात्तत्सङ्घोस्य वापको
 विजातीयभाववत्त्वादित्यर्थः । अथवा, एवं पुष्टिमार्गीयस्य कालतदुक्तमार्गाणां प्रतिबन्धकत्वं
 निरूप्य तस्य स्वधर्माचरणप्रकारमाहुः—पापण्डेति । लोके पुष्टिमार्गीये पापण्डप्रचुरे
 सति तत्संसर्गेण भावापेक्षया दोषबाहुल्ये सतीत्यर्थः । यद्वा, पापण्डो नाम स्वान्तर्निष्ठधर्म-
 गोपनेन बहिरन्यधर्मकरणं तदेव प्रचुरो यस्मिन्सादृशे सति । यथा न कोपि जानाति
 तथा कर्तव्यमापन्नमितिभावः । एवं सत्येतावत्प्रतिबन्धके विद्यमाने तत्संसर्गेण पूर्वोक्त-
 भावानामुच्छलितत्वाभावात्कलाभाव इति तादृशस्य प्रतिबन्धनिवर्तकः साक्षाद्भगवानेव
 नान्य इति कृष्ण एव गतिर्ममेतिशरणमुपदिष्टम् । शरणं गते कृपया स एव सर्वं
 करिष्यतीतिभावः ॥ १ ॥

ननु तर्हि भगवद्दीलापदेशेषु गत्वा स्वधर्मनिर्वाहः कर्तव्य इति चेत्तत्रापि प्रतिबन्ध-
 कत्वाद्बुल्येन देशानामसाधकत्वेन शरणमेव निरूपयति म्लेच्छेति ।

म्लेच्छाक्रान्तेषु देशेषु पापैकनिलयेषु च ।

सत्पीडान्यग्रलोकेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ २ ॥

मलिनपदार्थमेवेच्छतीति म्लेच्छा विपयिणो, मन्त्राद्युपासकाः, कर्ममार्गीयाश्च ।
 यद्यपि तेऽनिर्दिष्टं विहितमेव कुर्वन्ति तथापि स्वार्थपराः 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विद्वन्ती'
 त्यागुक्त्या कर्मपण्डे मलिनमेवेति तत्पराणां तथात्वेन निर्देशः कृतः । तादृशैस्तै-
 शानान्ताः सर्वे पदेशा, अत एव तत्पट्टीलादीनां विरोमावात्त ते साधका इतिभावः ।
 स्वपदं तु भगवद्दीपत्वादनुरूपत्वेन किन्तु भावे वैजात्यप्रायेण तस्य वाचकत्वम् । तावतापि

यत्र प्रतिबन्धकत्वं तत्र केवलविषयाधिष्ठसम्बन्धिदेशसंसर्गेण भावनाशो किमु वक्तव्यमिति कैमुतिकन्यायेनापि देशस्यासाधकत्वं निरूपितम् । किञ्च, न केवलयाक्रान्तिभावं किन्तु तद्भूमय एव जाता इत्याहुः पापैकंनिलयेष्विति । कर्मणां हि सामञ्जस्यत्वात्तथोक्तम् । एतेन तत्र गमनमात्रेण तत्सम्बन्धात्स्वयर्पनाशो भवतीति भावः । एवं सति भगवतो मन्त्रोपासनाद्यस्पृष्टत्वेनास्मिञ्छ्लोके मन्त्रोपासनवैदिकतान्त्रिकदीक्षाचिन्तानां सद्गुहेणासाधकत्वं निरूपितम् । आदिपदेन विहितभक्त्यादीनामपि तथेत्यर्थः । ननु तत्रापि केचन निवृत्तिपरा भविष्यन्तीति चेत्त्राहुः सत्पीडेति । निवृत्तिपत्तयेन सद्रूपाणि तत्रत्यानां देहेन्द्रियादीनि तेषां पीडा सत्पीडा, तद्देशसम्बन्धे तानि विषयाविष्टान्येव भवन्तीति तन्निग्रहाशक्त्यान्निवृत्तिपराणां खेदो जायत इति तद्रूपैव स्ववर्षनाशननिता पीडा, तथा व्यग्राः कथमस्माकं परलोकः सेत्स्यतीति व्यग्रा लोका धर्मशीला येषु । यत्र स्पृष्टदृष्टीनामपि न धर्मनिर्वाहस्तत्रातिसूक्ष्मेक्षिकाणां तादृशानां भावशैथिल्ये किमु वाच्यम् । तादृशानामपि स्यात्तुमशक्तेरिति भावः । तथाचोक्तं 'अस्माकं तत्पृथुति नान्यसमसमि'त्यत्र विवरणे 'यथा व्याघ्राद्ये देहाभिमानी'ति फलप्रकरणे । अतस्तद्भावपोषणे प्रतिबन्धननिवृत्त्यर्थं शरणमेव भावनीयमिति कृष्ण एव गतिर्ममेत्युक्तम् । अत एवालोकि कमनासिद्धाविति विवेकधैर्याध्ययेष्युक्तम् ॥ २ ॥

एवं दुःसंसर्गेण देशानामसाधकत्वं निरूप्य तत्र भगवन्नक्ता अपि सन्ति ते समीचीनास्ते सह सङ्गो न वायक इत्याशङ्क्य द्रव्याणामशुद्ध्या शुष्टस्य तेषामपि सङ्गो वायक इतीतरमार्गीयाणामसाधकत्वमाहुः गङ्गादीति ।

गङ्गादितीर्थवर्येषु दुष्टैरेवावृतेष्विह ।

तिरोहिताधिदैवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ३ ॥

गङ्गादितीर्थवर्या भक्ताः । अयं भावः—'अस्ति गङ्गायां त्रिरूपमिति सिद्धान्तशुकाकृत्यां स्फुटीकृतं, तत्रिविधत्वमत्रापि ज्ञेयम् । तेन जलरूपाधिभौतिकदिग्देहेन भवाहभक्तिमार्गीयज्ञानमार्गीयमर्यादाभक्तिमार्गीया भक्ता निरूपितास्तत्र प्रथमं प्रवाहभक्तिमार्गीयाणामसाधकत्वं निरूपयन्ति । यद्यपि गङ्गापदस्यादौ निरूपणाद्गङ्गाया मर्यादाभक्तिमार्गीयमक्तत्वाच्चमार्गीयभक्तानामेवादौ निरूपणं संभवति तथाप्याधिभौतिकदिग्क्रमेण परिदृश्यमानप्रवाहजलस्यैव प्रथमनिरूपणादत्राप्यादौ भवाहभक्तिमार्गीया एव ज्ञेयाः । अग्निमाणाशुचरश्लोकेषु निरूपणम् । तथाच पदसम्बन्धः, गङ्गा देवी आदिर्येषां तानि गङ्गादीनि, तस्या एवाधिदैविकादिरूपाणि, तत्राप एव तीर्थभूता आदिसाधकवचनान्नक्ताः, परन्तु दृश्यमानजलादिरूपाक्रमेण प्रवाहमार्गीया एव । कर्ममार्गीयापेक्षयोच्यते-

ज्ञापनाय 'वर्ष'पदम् । तादृशेष्वपि दुष्टैरेव स्वरूपापेक्षया तदोपैरित्यर्थः । तादृशैर्धर्मव्रते-
 ष्वाच्छादितेषु सत्सु, धर्मा एव तेषां धर्मस्वरूपज्ञाने आवरका जाताः । ननु भगवद्-
 र्धनिष्ठेषु कथं तद्धर्माणामावरकत्वं तत्राहुः—तिरोहिताधिदैवेष्विति । तिरोहितमधिदै-
 वस्वरूपं येषु । यथा जलप्रवाहे मूर्तिमत्या गङ्गायास्तिरोधानं तथा प्रवाहमार्गेषु साक्षा-
 त्युरूपोचमस्वरूपतिरोधानम् । विभूतिरूपस्यैव तेषां भजनं तद्रूपमेव फलं, न तत्राधिदैवि-
 कभजनं फलं चेति द्रव्याशुद्धया पुष्टिमार्गीयाणां तत्सद्गो न साधक इति शरणागतिये-
 वोपदिशन्ति कृष्ण एवेति । अत एवा'द्यफलाभावे भगवतो दातृत्वं नास्ति सा
 सेवानाधिदैविकी'त्युक्तं सेनाफले । प्रकृते तु आधिदैविकस्वरूपस्यैव सर्वस्य साधक-
 त्वादाधिदैविकरसात्पकसदानन्दस्वरूपज्ञापककृष्णपदमेवोक्तं सर्वत्र शरणागतौ । एतेन
 तद्व्यतिरिक्तस्वरूपस्य शरणमपि न साधकमित्यपि सूच्यत इति सुप्रोक्तम् ॥ ३ ॥

ननु ज्ञानिनो निर्दोषाः समबुद्धय एकान्तस्तियतयः तत्सद्गः साधको भविष्य-
 तीति तेषामपि मायामोहितत्वात्साक्षात्युरूपोचमसम्बन्धामावेनासाधकत्वं निरूपयन्तः
 कर्तृणा तन्निरूपयन्ति—अहङ्कारविमूढेष्विति ।

अहङ्कारविमूढेषु सत्सु पापानुवर्तिषु ।

लाभपूजार्थयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ४ ॥

ते तु 'अहं ब्रह्मास्मी'त्यहङ्कारेण विशेषेण मूढा, नहि तत्र साक्षात्युरूपोचमस-
 म्बन्धः, किन्त्वक्षरमात्रसम्बन्धेन तन्मात्रस्यैव परमफलत्वं मन्यन्त इति सेव्यसेवकभाव-
 स्यापि गतत्वादिशेषेण मूढास्तादृशेषु सत्सु । ननु अविद्यानिवृत्तौ अनुभवरूपे विज्ञाने
 सम्पन्ने ब्रह्मणि लयो भवतीति यथं तेषां मोहः संप्रवर्ततीति तत्राहुः पापानुवर्ति-
 ष्विति । 'स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिन' इतिवाच्यात्पुष्टिमार्गीयाणां फले प्रति-
 ष्णन्सत्तात्साक्षात्युरूपोचमज्ञानाभावरूपस्य तादृशज्ञानस्य पापत्वात्तदनुवर्तिना पापा-
 नुवर्तित्वमेवेति तयोक्तम् । किञ्च, तादृशस्य पुनरक्षरलयानन्तरं पुष्टिफलसम्भावनेन
 नैन्यपिज्ञापनाय पापरूपत्वं विशेषेण मूढत्वं चोक्तम् । ननु तयाप्यानन्दानुभवो भविष्य-
 तीति तत्राहुः—लाभपूजार्थयत्नेष्विति । तन्मार्गे न साधनदशायां न च फलदशाया
 तदनुभवः, यतो लाभः आप्तलाभः पूजा तत्साधनार्थं मनस्येव कल्पितमूर्तेरुपासनाख्या,
 तदर्थमेव यतो येषां तादृशेषु । नष्टात्मन ऐष्ये सर्वेन्द्रियाणां सार्थकता, नाप्यानन्दानु-
 भवज्ञानं च, यथा जले निमग्नस्य जलपानम् । वदिरेव पाने तदनुभव इति न तेषामानन्दा-
 नुभवोपि । प्रकृते तु पुष्टभागापन्नस्य 'भगवता संश्लेष्यादिरूपभावनापामपि सर्वेन्द्रियाणां
 साक्षात्संस्वानुभवो, बहिःभाष्ये तदनुभवे किं वाच्यमितिभावः । तदुक्तं 'निरोचवर्णे

‘सङ्कल्पादपि तत्र हि’ ‘दर्शनं स्पर्शनं स्पृष्टमि’त्यादिना । एवं सति पुष्टिमार्गीयस्य न तत्सङ्गः साधक इति शरणमेव निर्दिशन्ति कृष्ण एव गतिः ॥ ४ ॥

ननु ज्ञानिष्वपि केचन भक्ता भवन्ति, तत्रापि प्रेमयुक्ताः, ते पुनर्द्विविधाः केचन नामनिष्ठाः केचन स्रैवैकनिष्ठास्तेषां सङ्गः साधको भविष्यति, तथाचोक्तं ‘सङ्गस्तेष्वय ते मार्ष्यः’ ‘सतां प्रसङ्गादित्यादिनेत्याशङ्क्य तयोरपि साधकत्वाभावात्प्रथमं नामनिष्ठा-नामसाधकत्वं वदन्तो मन्त्राणां तन्निरूपयन्ति अपरिज्ञानेति ।

अपरिज्ञाननष्टेषु मन्त्रेष्वन्नतयोगिषु ।

तिरोहितार्थदेवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ५ ॥

यद्यपि ‘एकं शाल्वं देवकीपुत्रगीत’मित्यत्र ‘मन्त्रोप्येकस्तस्य नामानि यानी’-त्युच्यते भक्तानां नामैव परो मन्त्रः तत्कीर्तनपराः समीचीना एव तेषां तत्कीर्तने तदा-नन्दानुभवजनिताश्रुपुलकादयोपि भवन्ति तथापि तेषां मर्यादामार्गीयत्वात्स्वरूपतोऽ-रिज्ञानमेवेति तेषु मन्त्रेषु नामरूपेष्वपरिज्ञानेन नष्टेषु अलक्षितेषु सत्सु । यादृशः कृष्णपदस्य रसात्मकभावरूपोर्थस्तदपरिज्ञानादलक्षितत्वमुक्तम् । ननु कथं सोर्थो न लक्षि-तस्तत्राहुः—अन्नतयोगिष्विति । व्रतं अनन्यत्वं पतिव्रताव्यतिविषयकपरमानुरागज-निवसरसात्मकभावेन तदेकनिष्ठारूपं, तदभावतोऽव्रताः पूर्वोक्ताः, तादृशेषु योगः संयोगो येषामिति तथात्वमुक्तम् । ननु तेष्वपि नामधर्माणां दृश्यमानत्वात्कथमेवमुच्यते तत्राहुः—तिरोहितेति । तिरोहितः अर्थो रसात्मकस्वरूपेण यः प्रकटः स यत्र तादृशेषु सत्सु । अत एव मुकुन्द ! नारायण ! यज्ञेश्वर ! ज्ञाननिये ! वासुदेवेत्यादीनि मोक्षेच्छुभिरुच्यन्ते, नहि पुष्टिमार्गीयैरिव ‘व्रजजनार्तिहन् वीरयोपिताम्’ ‘सुरतनाथे’त्यादीनि रसात्मकानि ज्ञानि । तेषां मर्यादामार्गानुसारेणैव तदनुभवो भवति न पुष्ट्यनुसारेणेति न तत्सङ्गस्तस्य साधक इति शरणमेवोपदिशन्ति कृष्ण एवेति ॥ ५ ॥

ननु ये स्तेषांपरास्ते तत्सर्वविनियोगेनानन्यत्रतेन सेवां कुर्वन्तीति न तेषाम-व्रतत्वमिति साधका भविष्यन्तीत्याशङ्क्य तेषामसाधकत्वं वदन्तः कर्मणां तत्राहुः—नानावादेति ।

नानावादविनष्टेषु सर्वकर्मव्रतादिषु ।

पापण्डेकप्रयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ६ ॥

यद्यपि ते पूर्वोक्तापेक्षया सर्वोत्तमास्तथापि तेषां मर्यादाभिन्नात्सर्वकर्मव्रता-दिषु सर्वे पुष्टिमार्गीयं यावत्प्रमेयं कर्म तन्मार्गीया सेवा ‘भगवता सेह’त्यादिरूपा व्रतं

लोकवेदनैरपेक्षेण केवलस्वरूपमात्रैकनिष्ठत्वं, आदिपदेन तन्मार्गीयश्रवणकीर्तनादीनि शेषानि, तेषु नानावादाद्विनष्टेषु सत्सु । नानावादां अनेकविधप्रमाणवचनानि मर्यादा-
मार्गीयाणि आनरणरूपाणि, तैः कृत्वा विश्लेषेण नष्टा अलक्षितास्तादृशेषु सत्सु । तेषां
मर्यादापिश्रत्वेन विहितैरुदष्टित्वात्, न तज्ज्ञानमितिभावः । अत एव 'मर्यादया गुणज्ञाते'
इति निरूपितं पुष्टिप्रवाहमर्यादायाम् । ननु तेषु भक्तिमार्गनिष्ठया सेवादिकं कुर्वन्तीति कथं
तदज्ञानं तत्राहुः—पापण्डैकप्रयत्नेष्विति । पापण्डो नामोपाधिस्तद्रूप एवैकः प्रयत्न-
स्तदनुकूलसाधनरूपो येषां तादृशेषु । तेषामपि मिश्रत्वेन पुरुषोत्तमसायुज्यैकफलता-
त्तत्प्रयत्नादीनां पुष्टिप्रयत्नोपाधिरूपत्वमेवेति तथा निरूपितम् । अत एव मध्यमफलत्वं
सायुज्यस्य निरूपितं सेवाफले 'सेवायां फलव्रपयिभ्यनेन । किञ्च, सायुज्यस्य मर्यादाम-
क्तिमार्गीकफलत्वं तच्चार्यदीपे निरूपितं 'सर्वत्यागेनन्यभावे' इत्यनेन । पुष्टिफलं तु केवलं
तादृशानुग्रहभरेण सर्वात्मना निरूपयिभावेकसाध्यमिति तादृशस्यापि सङ्गो न साधक इति
शरणमेव निरूपयन्ति कृष्ण एव गतिर्ममेति ॥ ६ ॥

नयेवं सकलमार्गीयसाधनफलानां वाधकत्वेन पुरुषार्थरूपत्वाभावात्पुष्टिमार्गीयस्य
'के पुरुषार्थाः ? कीदृश्या वा कथं वा सिद्धा भविष्यन्तीति प्रश्ने तादृशस्य भगवानेव
चतुर्विधपुरुषार्थरूपः, तस्मिद्धौ शरणमेव साधनं नान्यदिति भगवतस्तद्रूपनिरूपणपूर्वकं
चतुर्भिः श्लोकैः शरणं निरूपयन्ति । तत्र प्रथमं धर्मरूपत्वेन निरूपयन्ति—अजामिला-
दिदोषाणामिति ।

अजामिलादिदोषाणां नाशकोनुभवे स्थितः ।

ज्ञापिताखिलमाहात्म्यः कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ७ ॥

'पुष्टिमार्गे हरेर्दास्यं धर्मोयं हरिरेव हि । कामो हरेर्दिदृशैव मोक्षः कृष्णस्य
चेद्भवमित्योक्ताः पुरोपायां मर्यादामार्गीयेभ्यो भिन्ना उपाधिरक्षिता इति । तत्र हरेर्दास्यं
धर्म उक्तः । तत्र 'पुरुषप्रपूजणं देहि दास्यमि'त्यत्र स्वरूपात्मकत्वेन निरूपितमिति भग-
वतो धर्मरूपत्वं सिद्धम् । एवं सति धर्मेण यथा दोषनिवृत्तिर्निर्दोषतासिद्धिश्च भवति
तथा भगवान् स्वरूपेणैव दोषनिवर्तक इष्टप्राप्त्यपि भवतीति धर्मनिरूपणपूर्वकं शरणं
निरूपयन्ति । तथाहि—अजामिलादयः प्रबलदोषदुष्टास्तद्रूपा भव सकलेन्द्रियसङ्घा-
तास्तेषां दोषाणां नाशकः स्वरूपेणैव न साधनैः । अयं भावः, पुष्टिमार्गीयस्य स्नेहोत्सव-
नन्तरं स्नपनसमनः स्नानत्रपुरुषार्थत्वेन क्रियमाणायाम् 'भगवता सह संज्ञाप' इत्यायुक्त-
प्रकारकपावनोपायान्तर्गीयसहितसाक्षात्स्वरूपप्राप्तये सति या सेवोत्तमपुष्टिरूपा तत्रेन्द्रि-
याणां प्राकृत्यदार्थसंसर्गदर्शनस्मरणादिना यः प्रतिबन्धः सोऽत्र दोषस्तच्चाञ्जकः ।
यथाऽन्तविदस्य नामपात्रेण दोषा दूरीकृतास्तथा ऋद्धे तादृशस्य, विषो गुणगान-

लक्षणनामात्मकलीलाया तत्तदिन्द्रियाणां दोषं नाशयतीति तथाक्तम् । अनेन दोषनिवृत्तिर्धर्मकार्यमुक्तम् । इष्टप्राप्तिं निरूपयन्ति अनुभवो स्थितं इति । दोषं दूरीकृत्य तत्तदिन्द्रियादिषु स्वयं स्थितो भूत्वा स्वरूपानन्दमनुभावयतीतिभावः । अनेनेष्टप्राप्तिरूपं धर्मकार्यमुक्तम् । एतत्सर्वं निरोधवर्णने 'संसारवेशदुष्टानामि'त्यारभ्य 'हरिवत्सुखमि'त्यन्तेन स्फुटीकृतम् । ततोपि विशेषमाहुः—ज्ञापिताखिलमाहात्म्य इति । ज्ञापितमखिलं पुष्टिलीलारूपं माहात्म्यं येन । अत एव व्रजस्थितानामपि च लीलाभूतः । पुष्टिमवाहमर्पादायामपि 'पुष्ट्या विमिश्राः सर्वज्ञा' इत्युक्तम् । भगवति साक्षादन्तःप्रकटे तल्लीलावर्माणामप्याविर्भावात्तज्ज्ञानमप्याविर्भवतीति न किञ्चिदनुपपन्नम् । एवं सति तादृशस्य तादृशभावोपगमादौ ईदृशधर्मरूपो भगवानेव शरणमिति कृष्ण एव गतिर्ममेत्युक्तम् ॥७॥

ननु तेषामिन्द्रियादीनां प्राकृतत्वान्तदधिष्ठातृणां च तथात्वात्कथं दोषनिवृत्तिरित्याशङ्क्य तेषां सर्वसङ्घातरूपः कृष्ण एव भवतीति तस्यैवार्थरूपत्वं निरूपयन्तः शरणगतिमाहुः—प्राकृता इति ।

प्राकृताः सकला देवा गणितानन्दकं बृहत् ।

पूर्णानन्दो हरिस्तस्मात्कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ८ ॥

मपञ्चनिरूपणमस्तावे 'जटे सदंशः प्रकट इतरावाञ्छन्नौ, जीवे आयौ प्रकटौ आनन्दांशस्तिरोहित' इतिनिरूपितम् । पुष्टिमार्गीयस्य तु साधनदशायां सेवासुण-गानादिपरस्य स्वत एवानन्दावाः प्रकटो भवति । तथाचोक्तं सिद्धान्तप्रकाशक्यां 'ततः संसारदुःखस्ये'ति । तत्रैव पुनः विवरणे 'यद्यप्यनभिलषिते ते तथापि वस्तुस्वभावाद्भवत' इत्युक्तम् । सिद्धान्तरहस्येपि 'सर्वेषां ब्रह्मता तत' इत्युक्तम् । 'सन्निदानन्दता स्वत' इति निरोधविवरणेषुक्तम् । एवं सति ये पूर्वं प्राकृता देवा इन्द्रियाधिष्ठातारस्ते सच्चिदानन्दरूपाः श्यात्मरूढे सम्पन्ने पुरुषोत्तमाविर्भावात्सकला जाताः । कला रसात्मकरत्नविद्यारूपा तत्सहिता जाताः । गणितानन्दरूपमसत्रं ब्रह्म, 'क'मत्ययेन ततोपि 'हृस्वोत्तितुञ्जो जीवः स बृहज्जातस्तदपेक्षयापि महान् जातः । उपयत्र हेतुः पूर्णानन्दो हरिरिति । यतः सर्वेषां सच्चिदानन्दत्वे सम्पन्ने पुरुषोत्तमाविर्भावात्तन्मन्त्र-निरसात्मका भावा उत्पद्यन्त इति तज्जनितप्रचुरार्तिदान्यर्थमन्तस्तत्तदिन्द्रियादिषु तत्तत्स्वरूपः स्वयमेव भूत्वा सर्वेषु तेषु पूर्णम्वन्पानन्ददानेन दुःखं हरतीति तथोक्तम् । एवं सत्याक्षरात्मत्वेनाप्राकृतत्वे किं वाच्यम् । किन्तु तस्य समस्तमहानः साक्षात्सात्विकजी-लारूपपूर्णानन्दभगवद्रूप एव भवतीति इत्यस्य दोषारक्षण इतिभावः । तदेव 'श्रीमश्री-

कुलजीवांस्ता श्रीमद्गोकुलमानसमित्याद्युक्तम् । यत एवं भगवत एवाथेरूपत्वं तस्मात्तस्य
तथात्वसिद्धये शरणमेव साधनमिति तन्निरूपयन्ति कृष्ण एवेति ॥ ८ ॥

एवमर्थरूपं निरूपयैतादृशस्य प्रचुरातिशान्त्यर्थं बहिःप्रकटस्य कोटिकन्दर्पज्वा-
ल्पसाक्षाद्भगवतः संज्ञस्यैवापेक्षितत्वात्कामरूपत्वं निरूपयन्तः शरणं प्रार्थयन्ति विवेकेति ।

विवेकधैर्यभक्त्यादिरहितस्य विशेषतः ।

पापासक्तस्य दीनस्य कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ९ ॥

अत्रेदमाहृतम् । पुष्टिमार्गीयभावाविर्भावानन्तरं विरहानुभवायै त्यागस्यावश्यक-
त्वात्प्राप्तानन्तरं पुनः क्रमेण पियो गुणानुवादजनितप्रचुरभावानाद्युच्छ्लितत्वाच्चादृशस्य
देहभागेन्द्रियान्तःकरणादीनि स्वरूपात्मकानि भवन्तीति पूर्वश्लोकद्वयेन निरूपितम् ।
एतावत्पर्यन्तं विरहानुभवे चक्षुरागादित्रपानाशान्ताः सप्तावस्थाः संपन्नाः । अस्मि-
च्छ्लोके उन्मादाद्यवस्थात्रयं निरूप्यते । तथाहि-विवेकः, धैर्यं, भक्त्याद्यस्तै रहितस्य ।
विवेकरहित्ये विकलत्वं भवति यतो वैकल्ये विवेको न तिष्ठति । तत्रोन्मादावस्थायां
भवतीति सा निरूपिता । धैर्यरहित्येनाहर्निशं साक्षात्सङ्भावजप्रचुरातिजनितम-
स्वास्थ्यं तिष्ठति । ननु पूर्वं गुणगानेऽन्तः साक्षादनुभवस्योक्तत्वात्कथं धैर्याभावेनास्वास्थ्यं
तत्राहुः-भक्त्यादिरहितस्येति । गुणगानदशायां पूर्वमन्तःप्राकट्ये साक्षात्कि-
रूपमुखारविन्दसुधास्वादात् । आदिपदेन साक्षाद्भोगः । साक्षाद्भोगस्याप्यनुभवात्स्वास्थ्यं
स्थितमिदानीं प्रलापावस्थायां फलप्रतिबन्धकत्वेन साक्षात्सुधादानतदुपयोगिवाक्याद्य-
फरणदस्वास्थ्यमेव तिष्ठतीति तद्रहितस्येत्युक्तम् । तत्रापि यत्किञ्चित्स्वास्थ्येपि फलम-
तिग्रन्थमत्वेन विशेषतो रहितस्येत्युक्तम् । तथाचोक्तं संन्यासनिर्णये ' भगवान् फलरूप-
त्वात् 'स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्य'मित्यादि । एवमस्वास्थ्येपि स्वास्थ्यवाक्याद्यकरणे प्रचु-
रार्त्या मूर्च्छांमापतति सा दशा निरूपिता । ततः पुनर्जाग्रदवस्थाया स्वरूपस्थितौ सङ्गा-
भावेन स्थातुमशक्तं गुणावलम्बितचित्तं पुनर्भवति तेन च यत्किञ्चित्स्वास्थ्ये तदेव फले
प्रतिग्रन्थकं भवतीति तस्य पापरूपत्वमिति तत्रासक्तस्येत्युक्तम् । अत एवोक्तं ' ज्ञानं
गुणाद्य दस्यैव वर्तमानस्य वाधका ' इति संन्यासनिर्णये । ततः पुनः क्षणानन्तरं स्थितिरैव न
भवतीति दशम्यवस्था निरूपिता । एतत्सर्वं फलप्रकरणीयद्वतीयाध्यायान्ते स्फुटीकृतम् ।
तत्र गुणगानानन्तरमनाविर्भावे मूर्च्छांन्वारस्यानिरूपणपूर्वकं लीलाप्रवेशप्रलापः स्वरूप-
स्थितौ गुणगानमिति निरूपितम् । अग्रे पुनरतिरिच्ये जाते 'रुद्रदुः सुस्वरं' 'तन्वः प्राण-
मिमासन्' मित्यादिनामिमा सा सूचितेति सर्वमुपपन्नम् । एतादृशस्य पुनः श्रीघ्नमाविर्भावार्थं
शरणमेव माननीयमिति कृष्ण एव गतिर्ममेत्युक्तम् । एतदनन्तरं सर्वथाऽऽविर्भूय परमा-

नन्दं ददातीति ज्ञापनाय कृष्णपदं, शरणं निरूपितम् । तथाचोक्तं 'ब्रह्मा विष्णु उग्रश्च
भूत्वा पुनः कृष्ण एव जात' इति 'तासामात्रिरभूत्कृष्ण' इत्यस्याभासे ॥ ९ ॥

एवं दशावस्थाभिः पूर्णविप्रयोगानुभवे जाते प्रतिबन्धकदेहनिवृत्तौ तस्या-
लौकिकं रसात्मकं लीलोपयोगिदेहादिकं संपाद्य स्वयं साक्षात्प्रकटीभूय बहिः स्वरू-
पानन्दं ददातीति मोक्षरूपत्वं निरूपयन्ति सर्वसामर्थ्यसहितः सर्वत्रैवा-
खिलार्थकृदिति ।

सर्वसामर्थ्यसहितः सर्वत्रैवाखिलार्थकृत् ।

शरणस्थसमुद्धारं कृष्णं विज्ञापयाम्यहम् ॥ १० ॥

कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रं यः पठेत् कृष्णसन्निधौ ।

तस्याश्रयो भवेत् कृष्ण इति श्रीवल्लभोब्रवीत् ॥ ११ ॥

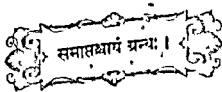
सर्वं यावदलौकिकैर्धर्मवीर्यादिगुणानां कर्तुमकर्तुमन्ययानुत्तु यत्सामर्थ्यं तत्स-
हितः सन् तं प्रति स्वरूपानन्दं दातुं स्थितो भवतीत्यर्थः । एतदेवोक्तं 'भगवानपि ता रात्री'-
रित्यत्र 'भगव'त्पदेन स्वतन्त्रलिखने । ननु प्रभोः सर्वं संभवति परं तादृशेन प्रभुणा सह
साम्येन स्वरूपानुभवः कथं सुवचो जीवस्य तत्राहुः सर्वत्रैवाखिलार्थकृदिति । 'पुष्टिं काये-
ने'तिवाक्याच्चादृशं तं भक्तं साक्षाद्रसात्मकस्वरणारविन्दमकरन्दरजसाञ्जौकिकदेहादि-
सम्पत्तिपूर्वकं लीलासमाजे प्रकटीकृत्य सर्वत्रैव देहप्राणेन्द्रियादिभ्रखिलार्थान् रसात्म-
कालौकिकवयोगुणादिरूपानलौकिकैर्धर्मगुणादिसामर्थ्यरूपान् करोतीति तथोक्तमत
एवालौकिकसामर्थ्यं पुष्टिकलं निरूपितं सेवाफले । एतत्सर्वं 'ययार्मनः स्वमतिविम्बविभ्रम'
इत्यस्य विवरेणे स्फुटीकृतं 'स्वसामर्थ्यादियोजने'त्यादि । एवं स्वरूपात्मकतां संपाद्य स्वरू-
पानन्दं ददातीति मोक्षरूपत्वं निरूपितम् । अत एव 'मोक्षः कृष्णस्य चेद्भुव'मित्युक्तम् ।
ननु मोक्षे आनन्दप्रगता तिष्ठति प्रकृतेपि तथैव चेत्स्यात्तदा कथं लीलानुभव इत्याहुः शर-
णस्थसमुद्धारमिति । अत्र शरणपदं सर्वात्मभावपरम् । अलौकिकदृष्टिः सर्वतादृग्भाव-
णस्थसमुद्धारमिति । अत्र शरणपदं सर्वात्मभावपरम्-पूर्वोक्तमक्तवत्तल्लीलानन्दसमुद्गमप्रस्प-वत् उद्धारं
कल्पेवेति शरणस्थस्य-सर्वात्मभावस्थस्य-पूर्वोक्तमक्तवत्तल्लीलानन्दसमुद्गमप्रस्प-वत् उद्धारं
करोतीति शेषः । अन्यथैकस्यां लीलायां मग्नस्य द्वितीया साननुभूतं तिष्ठेत् । एतत्सर्वं 'यत्
एतद्विद्युच्यत' इत्यत्र स्फुटीकृतम् । यदा, लीलानुभवदशावस्थापि तत्प्रभावादेव दैन्यभाव
उत्पद्यत इत्यपि ज्ञापनाय शरणस्थेतिपदम् । अथवा, अतःपरं सर्वोद्येन शरणस्या जाता
इति वा ज्ञापनार्थं शरणे स्थित्यर्थं उक्तः । तथासति शरणसमाप्तिर्ज्ञापिता । किञ्च, एवं पूर्ण-
स्वरूपानन्दानुभवानन्तरं श्रीमदुद्भवोपदिष्टशानेन यादृशो निरोधः सिद्धस्तादृशो निरू-
पित इति ज्ञापनायोद्दारे सम्यक्त्वमुक्तम् । एवं सति सदा फलरूपपूर्णनिरोधस्थित्वानन्तरं

तस्य स्वस्मिन् साक्षात्सुरोत्तमाभिन्नत्वज्ञानं भवतीति मुक्तिलीला निरूपिता । तत आश्रयलीलां निरूपयन्ति कृष्णमिति । तं पुनः केवलशुद्धभावात्मकत्वेन सद्भातस्य स्वरूपत्वाधारत्वेन स्वस्वरूपात्मकं केवलानुभवान्(?)वालकभावरूपं कृष्णं करोतीत्याश्रय-लीला निरूपिता । 'कृष्ण'मित्यत्रापि करोतीतिक्रिया योज्या । अत एव 'ततो विमोचनं स्वाश्रयप्रापणं प्रत्यापत्तिरित्युक्तं 'वर्हापीढे'ति श्लोकरुचिवरणे । एवं सति निरो-पलीलानन्तरं 'मुक्तिर्हित्वान्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः' । 'मुक्तानामाश्रयः कृष्णः' इति स्कन्धद्वयार्थरूपं मुक्त्याश्रयलीलाद्वयं निरूपितं पदद्वयेन । एतावदेवेप्सिततममितिपद-द्वयस्य कर्मत्वेन निरूपणम् । पूर्वं सर्वसमर्थत्वेन स्वतन्त्रकर्ता प्रभुरिति प्रथमान्तपदं दत्तम् । अग्रे स्वेप्सितत्वेन पदद्वयं द्वितीयान्तमुक्तं, तेन तादृशः प्रभुरेव स्वेप्सितं करोतीतिक्रिया-ध्याहारेण कर्तृकर्मक्रियान्यपसम्बन्धोत्र ज्ञेयः । एवं अन्याथोपि सम्यग्योजितो भवतीति सर्वमवदातम् । अतःपरं दशविधलीलानां पूर्णत्वादाश्रयाय सदा कृत इति कृष्ण एवे-त्यग्रेणोक्तम् । अथ कृष्णावतारलीलानां नित्यफलावधित्वमुद्देशेन लक्षितमिति स्वरूपा-त्मकत्वेपि लीलानां नित्यत्वज्ञापनाय न कण्ठोक्त उपसंहारः कृत इति भावः । एवं साधनफलस्वरूपविवेकेनाश्रयं निरूप्य तस्य लोभनिष्ठसुखैरुफलत्वेन तस्याथ भगवद्भोग्यैरुभोग्यत्वाददेयतपत्वेन प्रभोर्निवेदनीयमिति तदग्रे कृत्वा निवेदयन्त आहुः चिज्ञापयाम्यहमिति । किञ्चिदितिशेषः । किं तदित्याकाङ्क्षायामाहुः इदमिति । पदग्रे कृतं तद्विनये मे प्रत्यसत्वोद्भूत्या निर्दिष्टम् । किं ते तदपीति तत्राहुः स्तोत्र-मिति । तर्हि सर्वाधीनं कृतं भीतोर्हं किमियद्विज्ञाप्यत इति चेत्तत्राह कृष्णाश्रयमिति । कृष्ण आश्रयो यस्मिन्निति तत्स्वरूपनिवेदनं कृतम् । एतेनाश्रये कृते आश्रितपक्षपातस्य त्यक्तुमशक्यत्वात्तन्निर्वन्धेनादेयतमपि पराकाष्ठापन्नं वस्तु तस्मै देयं भवतीति स्वकीया-नामार्तिघ्नं भवति अतिविनयेन विज्ञापनमेवोचितमिति श्रीमदाचार्याणां हृदयमिति स्थापितम् । अत एव एवं विज्ञाप्य तत्पाठफलं निरूपयन्ति य इति । कृष्णस्य भावात्म-कस्य सन्निधौ सति पुष्टिपार्गीयस्योद्भूतभावानुभूतस्य भावरूपत्वेनान्तस्तत्सन्निध्यं भव-तीति तथोक्तम् । तन्सन्निध्यार्थं वा पठेत्तस्यैवाश्रयो, भवेदिति । य इति पदतिरिक्तोऽन्योपि स्वीकृत इत्यर्थः । इदं त्वतिनारुण्यमत्यौदार्यं चरित आचार्याणाम् । नन्वेवं विज्ञापनेपि भगवता तत्रोक्तं चेत्तदा फलं फलसिद्धिस्तत्राहुः श्रीवल्लभोऽत्रवीदिति । इतीति पूर्वोक्तं विज्ञापनं श्रीवल्लभः साक्षाद्गोपीशोऽत्रवीत् अद्गोऽह्नाज्ञतवानित्यर्थः । अथवा श्रीवल्लभः स्वयमेव श्रीरूपाणां स्वामिनीनां चक्षुषः परमपातसत्त्वास्पदीभूतः । अत एव

ताः स्वरहस्यं सर्वं कथयन्तीति तासां गुरुत्वं निरूपितं संन्यासनिर्णये । अतिप्रियाय गुरुः स्वरहस्यं कथयतीत्युक्तत्वात् । एवं सति तद्वल्लभत्वेन प्रभोरपि परमप्रेमास्पदीभूत इति तदुक्तं सर्वमङ्गीकृतं भगवतेति ज्ञापितम् । अत एव यतोङ्गीकृतमिति हेतोरब्रवीदित्याह, फलमित्यर्थः । किञ्च तद्वल्लभत्वेन भगवदुक्ताङ्गीकारः स्वतः सिद्ध एवेति न षुनस्तदुक्तिः कण्ठोक्ता । अनेन फले सर्वयापि निःसन्दिग्धत्वं निरूपितमिति सर्वमवदातम् ॥ १०-११ ॥

अतिमलिनतराशये मदीये किमयमपूर्वतरोद्दयो विलासः ।
 निरुपधिकरुणैकविभ्रमोपि वितरणशीलविभोरतोद्भुतं नः ॥ १ ॥
 व्रतवतो महती क्लि तं कृपा मर्दपराधगणा अपि तादृशाः ।
 उभयतौल्यविचारणया विभो विजयते तव सैव गरीयसी ॥ २ ॥
 अदेयदानैरुपरान् महौदार्यगुणैः स्वके ।
 श्रीमदाचार्यचरणान् आश्रये करुणानिधीन् ॥ ३ ॥
 प्रणतालोकसंजातकरुणादृष्टिभिः क्षणात् ।
 संतापं हरति श्रीमद्विद्वल्लेशं तमाश्रये ॥ ४ ॥
 इति श्रीकृष्णाश्रयस्तोत्रविवरणं समाप्तम् ।

॥ श्रीः ॥

लालबाबामन्दिरशेखरगोखामिश्रीरगछांडलालजीमहाराजपादानां
समाश्रयेण परिकृत्य नमनुद्रय च प्रकटीक्रियमाणप्रबन्धावल्यां
रुपाय स्वश्रीकृतानां प्रबन्धानां नामानि ।

१	विनाकलं, द्वादशविपरणसमेतम्	...	...	...	१-०-०
२	विरोधलक्षणं, विपरणपद्रकसहितं गुञ्जरानुवादयुतं च	...	...	...	१-०-०
३	संन्यासनिर्णयः अष्टविपरणसहितः	"	"	...	१-०-०
४	चतुःश्लोकी सप्तश्लोकेण	"	"	...	०-८-०
५	अन्तःशरणप्रबोधः पञ्चश्लोकेण	"	"	...	०-८-०
६	जलभेदः चतुर्विपरणसमेतः पञ्चपद्यानि विपरणद्वयसमेतानि सैपाकलं विपरणत्रययुतम्	}	...	...	१-०-०
७	भक्तिवर्धिनी चतुर्दशश्लोकेण	...	...	...	२-०-०
८	श्रीमनुशोधिनी (जन्मप्रकरणीया, अ. १-२) टिप्पण्यादिसकलपरि- करमदिना	...	...	...	१-४-०
९	श्रीभृगुपुराचतुःश्लोकीविवृतिः श्रीमत्प्रभुचरणप्रणीता टिप्पणीभ्यां प्रकाशेन गुञ्जरानुवादेन च युता	...	...	...	०-१०-०
१०	भक्तितोत्रनिर्णयः गुञ्जरानुवादयुतः	...	...	...	०-८-०
११	प्रत्यानन्दारकरः दशत्रिंशत्तपिजेतृश्रीपुरवोक्तमित्रिवरचितः	...	...	...	०-८-०

केवलभाषाप्रबन्धाः—

१	शेषपरिक्रिडादिक बडा हिन्दीभाषा	...	...	...	१-०-०
२	मूर्तिपूजा	"	...	...	०-१०-०
३	अरुणारमीमांसा	"	...	...	०-१०-०
४	शेषपरिक्रिडादिक गुजराती	...	...	...	०-४-०
५	उपदेशमीमांसा	...	...	...	दृष्याय छे.
६	आत्मीयनिर्णय ईश्वरी, गुजराती सामे	...	...	...	०-८-०

पत्रपत्रणसङ्केतः—

लालबाबामन्दिरम्,

भूखण्डः—श्रींश्वरी नं० २

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीता ।

चतुःश्लोकी ।

सप्तभिष्टीकाभिः समलङ्किता ।

कर्तृनाम ।	पृष्ठम् ।	कर्तृनाम ।	पृष्ठम्
१ श्रीमन्नरामानाम् । ...	१	५ श्रीकृष्णरायभट्टानाम् । ...	२९
२ श्रीवल्लभानाम् । ...	९	६ श्रीनाथभट्टानाम् । ...	३३
३ केयाञ्छिन् । ...	१२	७ श्रीद्वारकेशानाम् । ...	३६
४ श्रीमथुरानाथानाम् । ...	१४		

गुर्जरभाषानुवादसमेता च ।

संयं

विद्यानुरागिगोस्वामिश्रीरणछोडलालचरणानां सम्पूर्णसाहाय्येन

शास्त्री चिपनलाल हरिसङ्कर.

शास्त्री हरिकृष्ण वीरजी.

“साहित्यभूषणः” “शुद्धादेवतलः”

“शुद्धादेवतपिसारद”

इत्येताभ्यां संशोभ्यान्वय

श्रीशमपुरीस्वभगवदीय ‘सोनी कालिदास मूलशी’ इत्यनेन
निजमातृ‘रम्भादाई’ इत्यस्या भगवत्स्मरणार्थं दत्तद्रव्यतो
‘गुजराती’ मुद्रणालये सम्मुद्र

श्रीजीवनाचार्यपुष्टिसिद्धान्तकार्यालयात्प्रकाशिता ।

वटमादा ४४४,

संवत् १९०९

मूल्यम् ०-८-०

પોરબંદરના સૌની ઠાસિદાસ મુલજીભાઈએ પોતાનાં માતૃશ્રી રંબાબાઈના
ભગવત્સમરણાર્થે આપેલા દ્રવ્યથી આ ગ્રન્થની મુદ્રણયોજના થઈ છે.

મોહમવ્યાં

‘મણિલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ’ ઇત્યનેન સ્વીયે

‘ગુજરાતી’ મુદ્રણયન્ત્રાલયે મુદ્રિતા ।

કોટ સામુનવિલિંગ નં ૯

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीता ।

चतुःश्लोकी ।

सप्तभिष्टीकाभिः समलङ्कृता ।

कर्तृनाम ।	पृष्ठम् ।	कर्तृनाम ।	पृष्ठम्
१ श्रीमज्जराजानाम् । ...	१	५ श्रीकृष्णरायभट्टानाम् । ...	२९
२ श्रीवल्लभानाम् । ...	९	६ श्रीनाथभट्टानाम् । ...	३३
३ वेपाञ्चिन् । ...	१२	७ श्रीद्वारकेशानाम् । ...	३६
४ श्रीमशुरानायानाम् । ...	१४		

गुर्जरभाषानुवादसमेता च ।

सेयं

विद्यानुरागिगोस्वामिश्रीरणाछोडलालचरणानां सम्पूर्णसाहाय्येन

शास्त्री चिमनलाल हरिसिद्धर.

“साहित्यभूषण” “शुद्धाद्वैतरत्न”

शास्त्री हरिकृष्ण वीरजी.

“शुद्धाद्वैतविभारद”

इत्येताभ्यां संशोध्यान्वय

श्रीशामपुरीस्यभगवदीय ‘सोनी कालिदास मूलजी’ इत्यनेन

निजमातृ‘रम्भापाई’ इत्यस्या भगवत्समरणार्थं दत्तद्रव्यवो

‘गुनरावी’ मुद्रणालये सम्बुद्ध

श्रीजीवनाचार्यप्रुष्टिसिद्धान्तकार्यालयात्प्रकाशिता ।

वदधाना १४४,

संवत् १९०८

मूल्यम् ०-८-०

उदाहार.

आपले अनेक पुस्तकें मनुष्यावतारमां आल्या, अथार सुधी व्याख्यावस्था हती विचार करवानी शक्ति न हती. हवे विचारशक्ति आनी, विचार करवे जेष्ठ्ये के भारे भारे पुरुषार्थे क्यो! जे आ विचार न करीजे तो जवननाच कथ दिशाभां पुरार्थे विचारनी वहे छे ते मालूम न पडतां तेने दुजवानो ज सभय आवे. मनुष्य मात्र पौताना आपश्यता जवनना दक्षिणिन्दु तरङ्ग भंयाय छे. वस्तुतः तेने ज पुरुषार्थे मानीने ते सिद्ध करवा भये छे. अने ते भेजनी पौताना प्रयत्नने सकल माने छे अने ताने कृतार्थे माने छे. आ आम गयेछुं इक्ष विरस्यायि छे हे अस्थिर छे? ते, अथवा जे मार्गे इक्ष भेजववा याछुं छुं ते सरल छे हे सकेछे छे तेने विचार 'मनुष्याणां सर्वेषु कश्चित्पि सिद्धये' जे न्याय प्रमाणे केषु सुसंस्कार वाजाने ज आनी शके छे. तेमां पशु ज्यारे माणुष्य विचार रवा जेसे हे भारे भारे पुरुषार्थे क्यो! आ वजते तेनी जिज्ञासा सम्पूर्णे उठगी रही होय के, त्यारे पौताना सनातन शास्त्रने शरजे जय छे. त्यां आगण तो अनेक अपिमुनिविचारित विचारित पुरुषार्थेना जुदा जुदा स्वरथे जेछे आ जय सुभाय जय. सर्वे केषु धर्म अर्थे काम अने मोक्ष आ यार पुरुषार्थेने माने छे परन्तु देवकाजानुसार कहे के स्वशुद्धिवाजानुसार अनेक व्याख्याये जे यारे पुरुषार्थेनी करी दीधी. जे आ जय उपर प्रभु कृपा करे अने वजते श्रीमहायार्थेवरजुना आथय नीचे आनी जय तो तेने हाथ जाधी परमपुरुषार्थेदेवा-मनुष्य करी नहि तो जय अरेपर सुभाय. जेवी पुरुषार्थेत-ननी विवादास्पद स्थिति यथ गथ छे.

- (१) केशवाक लोकायनिक मतवाजा माने छे के आपले तो अनेक भोग विहास करवा, दान आपजुं अने भोग भोजववा जे जे ज पुरुषार्थे छे. भाजुं पीजुं भोज अनेक विचारे मज मारनी जे ज कर्तव्य छे, तेजे देवात्मवादी छे. (२) वगी केशवाक ज्यैश्वर्यदिकने ज पुरुषार्थे माने छे. द्रव्यसंयय करवे अने स्वार्थे साधवा भाटे ज भये छे. 'नमोस्तु राजगृहाय पाहृण्यगुरुकालिने । सामादिवाद्युगाय त्रिकर्णफलदायिने ' तेजे संधि, विग्रह, यान, आसन, देव, आशय, वजेरे पंगु राज्य प्रपंचमां भज्या रहे छे. (३) केशवाक धार्तिने पुरुषार्थे माने छे, अने कहे छे के 'वाक्कीर्तिर्मनुष्यस्य पुण्या लोकेषु गीयते । तावद्वर्षेष्टव्यापि पुण्यलोके नदीवते ' (४) केशवाक कामने ज पुरुषार्थे माने छे 'सरीरिविजिहेदुन्वादासरावर्माणी दि वासाः पठ्यन्वाय धर्मायैवोः सति ' (५) वगी केशवाक र्भार्तधर्मना आचारने ज पुरुषार्थे मानी से छे. 'धर्मादसंघ कामय स किर्म्य न सेव्यते ' जे धर्मधी अर्थे सिद्ध थाय छे, काम पशु सिद्ध थाय छे, तो धर्मनु ज सेवन इम न करजुं? धर्म सदायारथी थाय छे, तो आपले ह्येसां सोआचारनु ज सेवन करजुं. आम 'शौचचारविहीनतां समन्ता निःशुभाः क्रियाः' पवित्राचार रदिननी सर्व क्रिया निष्फल मानी तेजे देव सोआचारमां ज कृतार्थेना माने छे. (६) केशवाक नित्य नैमित्तिक धर्मने ज धर्म मानीने तेमां ज प्ररन रही कृतार्थेना माने छे. 'नियतैर्नित्तिके कृत्वा प्रवयायजिहवा.' (७) केशवाक तपने ज पुरुषार्थे माने छे 'तपसा देवा देवताम धावन्' प्रथम देवा पशु तप करीने देवतापजुने प्राम धवा छे. (८) केशवाक संप्रियेभनेता मत्व इम काम विजेदे भाटे प्रथम

કરી રહ્યા છે અને તેઓ 'ઇત્યેન વાયુવાયિ' 'શમેન શાન્તાઃ શિવમાવરન્તિ' દમેન શાન્તાઃ કિલિવપવવુન્નમિત' ઇત્યાદિ વાક્યો પ્રમાણમાં યોગ્ય છે.

આ શિવાય પૂર્વકાંડમાં પણ કેટલાક પુરુષાર્થવિચાર થયેલા છે. 'યજોતિષ્ઠોમેનં દર્શનકામો યજેત' સ્વર્ગકામના વાળાએ યજોતિષ્ઠોમ યજ કરવો, તેના સાધનમાં વેદોપન દષ્ટિએ 'અરણ્યા એકદાયન્યા ગવા પિત્રાજ્યા સોમં કીન્વાતિ' ભાષ્ય રંગની પીળી આંખ-અસૌમિક પુરુષાર્થ વાળી એક વર્ષની વાછરડી આપી સોમવહ્ની ક્ષેત્રી, વિગેરે વાક્યોદ્વારા ધર્મનું વિચાર સાધન નિરૂપણ કર્યું છે. ઉદ્વિદા યજેતે પશુકામઃ' શ્રુતિથી અર્થસિદ્ધિ વર્ણવી છે, તેમ જ છંદોગ્ય અને બૃહવરવ્યકમાં પંચાગ્નિ ઉપાસનામાં અને રસ ધાતુઓમાં કામ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ દર્શાવી છે. 'ત્રણવિદ્ આગોતિ પરમ્' ઇત્યાદિ શ્રુતિથી મોક્ષ પણ સ્વાધિકારાનુસાર વર્ણવ્યો છે. આ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવાને પ્રમેય કૃતું હોતું જોઇએ તેના વિચાર શ્રીમદાચાર્યવચ્ચે સંનિનિર્મળના આરંભમાં સારી રીતે કર્યો છે. આખા પૂર્વકાંડને નિષ્કર્ષ લખતાં જે સાર આવ્યો તેને શ્રીપુરુષોત્તમજીના શબ્દોમાં અત્ર રજુ કરીએ છીએ. યજ ભગવદાત્મક છે. ક્રિયાત્મક ભગવાન જ અત્ર પ્રમેય છે. વેદાન્તોક્તગાનસદિત (ઇત્ય ભગ-વત્સ્વરૂપગાનસદિત) કર્મસમુચ્ચય જ અત્ર સાધન છે. મુક્તાર્થ અને અનર્હવાદી સાત્વિક જ અત્ર કર્તા છે. આનો અધિકારી નિષ્કામ સાત્વિક યજ કરે તો સ્વાચાર્યી સંતુષ્ટ ભગવાન આ જીવને યજરૂપાભિવ્યક્તિદ્વારા કર્મમુક્તિ આપે. અતિકૃપા હોય તો ક્વચિત્ સચી-મુક્તિ પણ આપે છે. અત્ર પણ પ્રતુકૃપા દારણ છે. આ ઉત્તમાધિકારીને જ (મધ્યમાધ્યને નહિ) સ્વર્ગ-આત્મસુખ-અને મોક્ષ પુરુષાર્થ થાય છે. આવી રીતે યજસ્વરૂપ ભગવાનથી જે પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય છે, તેને સ્વર્ગ-આત્મસુખ-અને દુઃખાભાવ એટલે મોક્ષ પદ વડે કરીને કલા. અને 'દુઃશામાવઃ સુષં નેતિ પ્રસ્થાવર્ધકમતમ્' એમ સાક્ષાત્ જે પુરુષાર્થ કલા. આ બન્ને પુરુષાર્થનું અંગ ધર્મ છે. અને 'પગો લયેન ઘષિતઃ' ન્યાય પ્રમાણે અર્થ ધર્મનું સાધન છે, આ પ્રમાણે સાક્ષાત્ પરંપરાથી ચાર પુરુષાર્થની ગણના કરી અને પશ્ચાદિ અર્થથી યાગ થાય, યાગ એ ધર્મ છે, તેથી કામ સિદ્ધ થાય છે. જે ગાનસદિત હોય તો મોક્ષ સિદ્ધિ થાય છે. વેદમાં જે કાંડ છે. પૂર્વકાંડમાં યજાત્મક ધર્મ સાક્ષાદત્મસુખના સાધનરૂપ હોવાથી પુરુષાર્થ કહેવાય છે. ઉત્તરકાંડમાં ગાનાત્મક ભગવાન મોક્ષ આપે છે. પરંતુ ગાનની પુરુષાર્થમાં ગણત્રી નથી.

પુરાણ એ વેદધર્મોત્તર છે. વેદોપબૃહક છે. પુરાણમાં કલ્પાદિભેદવડે સાત્વિકરાજસતા-મસાદિ પુરાણભેદો છે. પુરાણોમાં પણ પુરુષાર્થનો વિચાર કરેલો છે. ધર્મ અર્થ કામ મોક્ષ અને ભક્તિ એમ પાંચ પુરુષાર્થને નિત્ય અને કામ્ય ઉભય પ્રકારે વર્ણવ્યા છે. અને તેનાં દેશ કાલ દ્રવ્ય કર્મ કર્તા મંત્ર આ જ સાધનો કલાં છે. જેનું વિવેચન સંનિનિર્મળના આવરણચર્ચમાં છે.

આ સર્વ સંદર્ભ ઉપરથી જીવવિચારિત અને ધર્મવિચારિત એવા બે ભાગ પાડી શકાય. ધર્મવિચારિત એ વૈદિક અને જીવવિચારિત પૌરાણિક છે. જીવવિચારિતમાં ધર્મશાસ્ત્ર એટલે મન્વાદિરમ્ભુતિ અને યજુસ્મુતોનો તેમ જ નીતિશાસ્ત્ર એટલે બૃહવરવ્યનિ આદિએ બનાવેલા શાસ્ત્રોનિશાસ્ત્ર તેમ જ વાત્સાલનયુત્તરોદિ કામશાસ્ત્ર વિગેરે અનુક્રમે ધર્મ અર્થ કામને દર્શાવે છે. અને તેના જેવા આભાષનાં પણ કોલાદિ અનેક શાસ્ત્રો ધર્મ તેમાં ધર્મ અર્થ અને કામને (વિવર્તને) છૂંદે છૂંદે રંગે દર્શાવે છે.

મોક્ષની આપતમાં આપણા આગળ જીવવિચારિત જ્ઞાનો જે વાત રહ્યું કરે છે. જે પોતાની મેળે મોક્ષ મેલવવા હોય તો સાંખ્ય અને યોગશાસ્ત્રાનુસાર અનુસરી મોક્ષ થશે. જે કોઈ પરતોમોક્ષ એટલે દેવતાના અનુસરણથી મોક્ષ ભ્રમતો હોય તો વિઘ્નેશ્વરી અને શિવથી થશે. બ્રહ્માને શાપ હોવાથી તે મોક્ષ આપી શકતા નથી. આવી રીતે પુરુષાર્થ ઉપર પાછત્ર કઢી ગયા એમ અનેકવિચારશ્રેણી રચાઈ છે. અનેક પ્રકારના પુરુષાર્થ વિકલ્પ થવાનો હેતુ ભગવાને જ કહ્યો છે. એક વખતે ઉદ્ભવજી જેવા પશુ પોતાનું શ્રેય ખરું શું ? એ ત્તણુવા યુગ્યાયા હતા.

ઉદ્ભવજીએ ભગવાનને પુછ્યું કે (માં ૧૧-૧૪ વદન્તિ કૃણ શ્રેયાંસિ વદુનિ નમ્નરાશિનઃ)
 હું ભગવાન! અનેક પ્રકારના શ્રેયસ્-પુરુષાર્થ-ને આ બ્રહ્મવાદિઓ વર્ણવે
 પુરુષાર્થમાં વિભિન્ન મતો થવાનું કારણ? કયું શ્રેય સાધનું? આવા વિકલ્પ થવાનું શું કારણ?

ભગવાન-આ વેદવાણી પ્રલયમાં નાશ પામી ત્યારે મેં બ્રહ્માને, બ્રહ્માએ મનુને, મનુએ, ભુષુ વિગેરેને તેમજે તેના પુત્રોને, એમ પરંપરાથી દેવ દાનવ માનવો મનુષ્યો વિગેરેને કહી. અનેક સાત્ત્વિક રાજસ તામસીએ વેદવાણી લીધી; અને તેથી તેમના સ્વભાવ મુજબ તેઓ અર્થ કરવા લાગ્યા, તેમાં કેટલાક પાખંડીઓ થયા. મારી માયાથી મોહિત થએલા મને તેમ યોલવા લાગ્યા. યયા-કર્મ યયાસચિ પુરુષાર્થને માનવા લાગ્યા. 'વર્તમેકે યજ્ઞાચ્યે કાને સત્ત્વં વમં જાનં, જાન્યે વદન્તિ સ્વાયં વા દેશ્વર્યં ત્વામગ્રજેને' કોઈ ધર્મ, કોઈ યજ્ઞ, કોઈ કામ, કોઈ સત્ય, દમ, શમ, કોઈ ઐશ્વર્ય, ત્યાગ, કોઈ યજ્ઞને, તપને, દાનને, વેતને, નિવસને, યમને, એમ અનેક પુરુષાર્થ માની તેને આચરે છે. પરન્તુ એ સર્વ મુદ્રાનન્દ છે. દુઃખ જ તેનું ફલ છે. કેટલાક તમોનિષ્ઠ છે.

ઉદ્ભવજી-ત્યારે મારે શું કરવું?

ભગવાન-તું મારામાં મન રાખ. મારામાં જેનું મન છે તેને (લૌકિક) ઇન્દ્રાસન સામ્રાજ્ય અને રસાતલનું ઐશ્વર્ય આપે તો પશુ તેને નકામું છે, તેમ સિદ્ધાન્ત (વેદિક) મોક્ષ બ્રહ્માસન અને સિદ્ધિઓ આપે તો પશુ ન સ્વીકારે. (ભા. ૧૧-૧૪-) મને જેટલો મારો ભક્ત પ્રિય છે તેટલા બ્રહ્મા સંકર સંકર્ષણ વિગેરે કોઈ પ્રિય નથી. યોગ સાંખ્ય વિગેરે કોઈ સાધનોથી હું મગતો નથી. હું 'મદ્ગ્યાદેવ્યા માશઃ' હું ભક્તિથી જ મદજી ઘાઉં છું. ભક્તિ તે પાપના દાને બાળે છે. મારી ભક્તિ શ્વપચુને પશુ પવિત્ર કરે છે; ધર્મ હો સત્ય હો કે મને તે હો; તે કોઈ પશુ ભક્તિ વિના પવિત્ર કરવા સમર્થ નથી. 'મદ્ગતિયુતો સુવતં પુનાતિ' મારી ભક્તિયુક્ત ભુવનને પવિત્ર કરે છે.

આ પ્રમાણે ભક્તિ જ પરમપુરુષાર્થરૂપ છે, એમ ભગવાને મુક્તકો કહ્યું. તેમ જ 'ભ્રુપિહરણ'માં સર્વાત્મબાવાદિ ભક્તિ જ પરમપુરુષાર્થ છે, એમ સિદ્ધ કર્યું છે.—

દેવે આ સર્વે ભુદા ભુદા મતો વાંચી મનુષ્યની યુગવલ્લો પાર ન રહે. જે વેદથી સિદ્ધ થયા ધર્માંદિ પુરુષાર્થ કરવા જાય તો તેવો અધિકાર નથી હોતો. વખતે જાનવાન સાત્ત્વિક ભક્ત અધિકારી હોય તો કાશાદિ યદ્સાધનસંપત્તિ નથી હોતી. માનો કે વેદિક પુરુષાર્થ યજ્ઞસાધનો સર્વ મળી આવે તો પશુ તેના ફલને પરમ પુરુષાર્થ તો ન જ કહેવાય. આવા

કર્મભૂતનું કૃત્ત
 મહાપુરુષાર્થ
 ન કહેવાય.

યજ્ઞો કરનારને સુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખાભાવ એ બેની પ્રાપ્તિ થાય છે. દુઃખકામાં કહીએ કે આત્મસુખ અને મોક્ષ એ બેની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આ સુખનો વિચાર આપણે સં નિઃનવમી અને દશમી કારિકાથી કરીએ. ‘આ ઉત્તમાધિકારીને કૃત્યં દાન તુરત જ કરતા નથી પરંતુ અચિરાદિ લોક ભોગ્યા પત્ની મુક્તિ થાય છે, કારણ કે અર્થાદામાં કર્મે મુક્તિ છે. આ ઋષિઓ ભક્તિયુક્ત ન હોવાથી પ્રેમયુક્ત ન હોવાથી પ્રભુના વિશેષ અનુબ્રહ્મને પાત્ર નથી. તેથી તેમની સઘોમુક્તિ નથી. સઘોમુક્તિ અતિકૃપાથી જ થાય છે. જીવન્મુક્ત ઋષિઓ જેઓ અહમતાનયુક્ત હોઈ નિષ્કામ કર્મ કરનારા છે, તેમને જ વેદાર્થરૂપ ભગવાન છ પ્રકારે પ્રકટ યજ્ઞ મોક્ષ આપે છે. માટે આવા ઉત્તમાધિકારીને જ મોક્ષ પર્યન્ત કૃત્ય મળે; મોક્ષાધિક કૃત્ય તો ભગવાન જ્યારે તેનો અદ્યક્ષઅહમતાથી ઉદ્ધાર કરી ભક્તિનું દાન કરે ત્યારે જ પ્રાપ્ત થાય છે. અન્યથા આ કર્મકાણ્ડીને ઉત્તમ પરમપુરુષાર્થરૂપ પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ થતી નથી જ. એ વાત નિર્વિવાદ સિદ્ધ યજ્ઞ મુક્તિ યથા પછી ભક્તિરસાનુભવ થાય કે નહિ ? એના ઉત્તરમાં બાદરાયણે એ સુક્તિફળનિયમ (૩-૪-૫૧) સૂત્રથી કહ્યું કે-મુક્તિનું કૃત્ય જે ભક્તિરસાનુભવ છે; તે તો મુક્તને મળે કે નહિ ? તેનો નિયમ નથી, એ નિયમ ભગવાનની ઇચ્છાને અધીન છે, મુક્તિનું દાન કરે પણ ભક્તિનું દાન ન કરે. (૫-૧-૧૯) એ તે મુક્ત જીવ ઉપર કૃપા કરે તો તેને આ ભક્તિનું દાન કરે, માટે એ રચ્ય નિર્ણય થયો કે સર્વ સાધનોની પરાક્રમ મુક્તિ પર્યન્ત છે. તેથી અધિક પુરુષોત્તમપ્રાપ્તિમાં નહિ, પુરુષોત્તમપ્રાપ્તિ તો વૈરશુકલબળ છે એ વાત ભૂલાવવી ન જોઈએ.

દેવે દુઃખાભાવ અને સુખપ્રાપ્તિ રૂપી કૃત્ય પુષ્ટિમાર્ગીય ફલ કરતાં કનિષ્ઠ છે, એ દર્શાવવા એક સૂક્ષ્મેતિકા રણુ કરીએ. શ્રીપુરુષોત્તમજી (સંનિઃકાંઠર૮૮માં) કહે છે કે-સમિચ્છાનન્દ બે પ્રકારના છે સ્વરૂપાત્મક અને ધર્માત્મક. આ બંને આધિદેવિક આધ્યાત્મિક અને આધિભૌતિક આમ ત્રણ પ્રકારના છે. તેના સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે.

- (૧) સ્વરૂપાત્મક આધિદેવિક સમિચ્છાનન્દરૂપ ભગવાન પુરુષોત્તમ છે.
- (૨) સ્વરૂપાત્મક આધ્યાત્મિક સમિચ્છાનન્દરૂપ અક્ષર છે.
- (૩) સ્વરૂપાત્મક આધિભૌતિક સમિચ્છાનન્દરૂપ દ્વર છે.
- (૪) ધર્માત્મક આધિદેવિક સમિચ્છાનન્દરૂપ ધીલાપરિકર છે.
- (૫) ધર્માત્મક આધ્યાત્મિક સમિચ્છાનન્દરૂપ વૈકુણ્ઠાદિપરિકર છે.
- (૬) ધર્માત્મક આધિભૌતિક સદંશાત્મક ૨૮ તરવ છે.
- (૭) ધર્માત્મક આધિભૌતિક વિદ્યશબ્દ તત્ત્વનિષ્ઠાન છે.
- (૮) ધર્માત્મક આધિભૌતિક આનંદરૂપ તત્ત્વનિષ્ઠ સુખ છે.

ઉપર મુજબ યજ્ઞોએ આનંદનો નિરોધાવ માનવે; અર્થાત્ જ્યારે સ્વરૂપાત્મક આધિદેવિક અને આધ્યાત્મિક આનંદનો નિરોધાવ કાંઈક થાય ત્યારે તેને આપણે દુઃખાભાવ એવા સંબંધી કહી શકીએ, અને તેને મોક્ષ મોક્ષ કહે છે. વેદિક યજ્ઞોનું કૃત્ય પણ આજ છે. સારથિ કે પુરુષોત્તમના સ્વરૂપાત્મક આનંદનો તેમાં ઇચ્છાનિરોધાવ છે. કર્મ અને ટાનના કૃત્યમાં ઉપર મુજબ આનંદનો નિરોધાવ છે ભક્તિવૃક્ષમાં આનંદનો નિરોધાવ નથી, માટે કર્મજાનના કરતાં ભક્તિનું કૃત્ય ઉત્તમ છે. ભક્તિ જ મહાપુરુષાર્થ રૂપ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે.

સત્યાદિસર્વસાધનરૂપા' 'તત્ત્વા સત્યા સત્યાદરશો યે જ્ઞાનમાર્ગે વિદિતસ્વાત્ કલ્પને ક્રિયન્તે સુમુક્ષિભિઃ તે મત્તહવિ મગલપ્રાદુર્ભાવાત્ સ્વત એવ મક્તતીતિ ન વિધિમપેક્ષન્તે, (માધ્યમ્)

આ પ્રકારે મહાપુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરનારને શમદમ્હાદિ સહજ સિદ્ધ થાય છે. આ ભક્તને માટે તો શ્રૌતસ્માર્તધર્મોની ગુહાશિસન્ધિ સૂત્રકારને કહેવી પડી. શ્રૌતસ્મગવલસંબંધિત્વચોરવિશેષાત્ કલમો ગરિયાન્; આ સંકા દૂર કરવાને (ઉપવન) તેજ યોગ્ય છે (તદ્દશગોષોપલ્લવેઃ) ભગવત્સ્વરૂપાત્મક સ્વ- તંત્ર પુરુષાર્થને (ભગવાન્તે) સ્વાધીન કર્યા છે, માટે મુચુક્ષુ કરતાં તે ભક્ત ઉત્તમ છે. આ પરમ પુરુષાર્થને અહણુ કર્યા પછી ખીન ન્યૂત પુરુષાર્થને અહણુ કરવાની આ ભક્તની ઇચ્છા જ થતી નથી. દુનિયામાં પણ એ જ રીતિ છે કે 'ન્યૂતાર્થજિવૂથોઃ સકારાન્ન પૂર્ણર્થવાન્ મહાન્' માધ્યમ્ (૨-૨-૩૦) સૂત્રકાર સૌકનું દૃષ્ટાન્ત આપી સમજાવે છે 'એમ સ્વાધીનભર્તૃકાનાપિકા પતિવતાભાવમાં રહેતી હોય તેને કાઈ ગૃહવિત્તાદિક અર્થે, તે તો પતિવતા સ્ત્રીને પાતિવત્યમાં અવશ્યુષુ કરનાર હોવાથી એમ ક્ષપણુ નથી સ્વીકારતી, તેમ આ ભગવાન્ રૂપી પુરુષાર્થ મેળવનારને ઇતર અર્થર્થો- દિક કે મુક્તિ ભાવમાં બાધક હોવાથી તે કેમ સ્વીકારે ? માટે જ ભાષ્યકાર આજ્ઞા કરે છે કે, 'સ મગવાનેષ લક્ષણમસાધારણો ધર્મો વસ્ય સ તલ્લક્ષણ સદ્ગત્તમકિમાવઃ સ એવાર્થઃ સ્વતત્રપુદ્ગપાધંક્રપ.' ઉદ્ભવદ ભક્તિભાવ જ સ્વતંત્ર પુરુષાર્થરૂપે મળ્યા પછી અન્ય કોઈની અપેક્ષા આ ભક્તને નથી.

સારાંશ કે-પુરુષાર્થ એનું નામ કે જે સર્વથી નિરપેક્ષ હોય; જેનાથી સર્વ કંઈ સલ- શમદમ્હાદિ, લૌકિક વૈદિક, અને મોક્ષાન્ત સુખ આનુર્થગિક પ્રાપ્ત થાય, જેની ઉપલબ્ધિ પછી જીવ કંઈ પણ સ્વીકારવાને ન ઇચ્છે, નિરવધિ આનન્દ હોય એવો તો, પરમપુરુષાર્થ ભગવાન્ જ છે. અન્ય નથી. ભગવાન્ ભક્તિનું ધાન કરે છે. ભક્તિને જ વશ છે. ભક્તપ્રિય છે. તેથી સર્વાભલાવપૂર્વક ભગવદ્ભક્તિ એ જ ધર્મ, મન પ્રાણુનાથના ચુચોને સંભારે; વાણી તે ચુચોને અહણુ કરે, કાયા તે પરમપુરુષાર્થની જ સેવા કરે એ જ ધર્મ, આ ભક્તને 'ભતોર્થો મગવાનેવ' ભગવાન્ અર્થ રૂપ થઈ જાય, તે તો અર્થર્થોદિ પદ્મચુચુસંપન્ન ભગવાન્ પોતે અર્થ રૂપ થયા પછી તે અન્ય અર્થને કેમ ઇચ્છે ? આ ભક્તને મનોરથ પ્રભુના દર્શનની તીવ લાલસામાં જ હોય છે. વગર પાંખનાં પક્ષી માતાને મળવા તરૂપે, ક્ષુધાર્ત વાહરકું માને ધાવવા તરૂપે, નિરહી પ્રિયા પ્રિયને મળવા તરૂપે, એમ જ આ ભક્ત પ્રભુ વિના તલસે એ જ તેનો કામ છે. પ્રભુના સ્મરણુ જાજન કરવાને ભગવદીયના ગૃહસ્થાચર્યને આ ભક્ત મોક્ષર્થી અધિક માને છે. મોક્ષર્થી અધિક સુખ તેમાં મેળવે છે. અજ્ઞાનદ તેના આગળ મુચ્છ છે. માટે શ્રીમદ્વાતાર્થવરણે આજ્ઞા કરી કે—

પુષ્ટિમાર્ગે દરેદાર્થ ધર્મોર્થો દરિરેવ દિ । તમો દરિદિદ્યૌવ મોઃ કૃણ્ણસ્વ ચેદ ધુવન્ ।

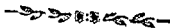
સ્ત્રીમનશાસ્ત્રી

'શુદ્ધાદિતસ્મ સાદિસમૂખ'.

પવિત્રેકાદરી }
સં. ૧૯૫૯.
મુંબઈ.

હરિકૃષ્ણશાસ્ત્રી.

'શુદ્ધાદિતવિશારદ'

श्रीकृष्णाय नमः ।

चतुःश्लोकी ।

—००००—

श्रीभदाचार्यप्रकटिता ।

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो ब्रजाधिपः ।

स्वस्वायमेव धर्मो हि नान्यः कापि कदाचन ॥ १ ॥

एवं सदा स्मं कर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ।

प्रभुः सर्वसमर्थो हि तैतो निश्चिन्तनां ब्रजेत् ॥ २ ॥

यदि श्रीगोकुलार्थाशां धृतः सर्वात्मना हृदि ।

ततः किमेपरं वृद्धिं लौकिकैर्वैदिकैरपि ॥ ३ ॥

अंतः सर्वात्मना अश्वत्थांकुलेश्वरपादयोः ।

स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यमिति मे मतिः ॥ ४ ॥

इति श्रीभट्टभवाचार्यविरचिता चतुःश्लोकी सम्पूर्णा ।

१ तत्रादिति तयोति ष पाठ । २ स्वस्वमेविति पाठ । ३ तैतेति पाठ ।

४ भवैरतिरिति पाठ । ५ नन इत्यदि पाठ ।

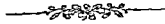
श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

चतुःश्लोकी ।

श्रीमद्भ्रजराजचरणविरचितविवृतियुता ।

श्रीमद्रासरसामृताग्निविलसद्गोपीशपादाम्बुज-
द्वन्द्वस्नेहविलासदानकरणे श्रीपारिजातोपमः ॥
स्फूर्जद्गोपकदम्बिनीविलसितप्रेमाख्यवर्त्मकरो
भूयान्मे हृदि सन्ततं दुरितहृच्छ्रीविट्टलो वाञ्छभिः ॥१॥

भगवद्गीयानां धर्मादिचतुष्टयं भगवानेवेति स्वीयेषु कृपया श्रीमदाचार्यचरणाश-
तुभिः श्लोकैस्तदेव तज्ज्ञापनार्थं विवृण्वन्ति सर्वदा सर्वभावेनेति ।

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो ब्रजाधिपः ।

स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः कापि कदाचन ॥ १ ॥

सर्वभावेन सर्वात्मभावेन सर्वदा ब्रजाधिपो भजनीय इति सम्बन्धः ।
सर्वरिति शेषः । स्वस्यायमेव धर्मान्यो न । कापि कुत्रचित् । कदाचन कस्मिन्नपि
काले इत्यर्थः । हीति युक्तथायमर्थः । सहजदासत्वेन जीवस्य यतोयमेवार्थः श्रुत्या प्रतिपा-
द्यते । अत एवास्मत्प्रेमचरणैर्निजनिर्गमप्रभुश्रीगोकुलनाथचरणकमलदास्यमेव स्वधर्म इति
निरणायि । सर्वदेतिपदेन नात्र कालादिनियम इति ज्ञापितम् । धर्मशास्त्रादिषु धर्मकरणे
कालादिनियम उक्तस्तेन तत्र धर्मजनितफलस्यापि कालार्थान्त्येन सयिष्णुत्वमेव । अत्र
तद्भावाय सर्वदेत्युक्तं भवति । किञ्च, सर्वदेतिपदेन क्षणमात्रमप्यन्यधर्मकरणेऽजन्यत्व-
भङ्गमसङ्ग इति ज्ञापितं भवति, भगवतो जीवानां पतित्वानिरूपणात् । यथा पतिव्रतायाः
क्षणमप्यन्यत्र मनश्चालनेन व्रतभङ्गस्तथापि ज्ञापनाय सर्वदेत्युक्तमिति भावः । सर्व-

१ विद्वन्मन्त्रे—तथा चाशुपरिमाणत्वेन धीरस्य पूर्वोक्त्यायेन मन्त्रणः सकाराविरगितस्य मन्त्रणा
स्वसेवार्थमेव निजैर्भयस्य निर्विषयत्वपरिहाराय च तथा प्रकटीकृतत्वात् एव महानदरिदासस्य तदंशत्वेन मन्त्र-
रूपस्य च निजनिर्गमप्रभुश्रीगोकुलनाथचरणकमलदास्यमेव स्वधर्मः । तेन चानिर्गुह्यः स्वयं प्रकटीभूय निज-
शुभांस्तस्मै दात्वा स्वस्मिन्प्रवेशयति स्वरूपानन्दाशुभाकार्यमित्यादि निरूपितम् ।

भावेनेति । सर्वो भगवति यो भावस्तेन तथा । पतिपुत्रादिभावेनापि तथेत्यर्थः । एतदे-
 वोक्तमाचार्यैरेव 'तादृशीं भावनां कुर्यादित्यादि । यद्वा, सर्वभावपदेन स्त्रीभाव उच्यते ।
 सर्वपदस्यैकस्मिन्मये तत्रैव शक्तेः । अत एव ब्रजमण्डनाभिरुक्तं, 'सन्त्यज्य सर्वविषयां-
 स्तव पादमूलमिति । तत्रैकस्मिन्सर्वपदाशक्तेरिति भावः । यद्वा, सर्वो भगवति यो भावः
 स्त्रीभाव इति यावत् । भगवति स एव भावः प्रयोजक इति श्रीमत्स्वामिनीकृतस्व-
 नृङ्गारादिप्रकारयुक्ते भगवति यो भावः स तथा । अत एवास्मत्प्रभुचरणैरुक्तं
 'थेद्यपि युवतिवेष' इत्यारभ्य 'पुंसामपि युवतीभाव उद्वेल' इत्यन्तं पद्यद्वयेन । अत
 एवास्मत्प्रभुचरणैः श्रीमदाचार्यैर्वोक्तं 'एतस्य दर्शने तु स्यात्प्रमादाभाव एव ही'ति,
 'स्त्रीभावो गृह' इत्यादि च । ननु सर्वेषां तद्भावायोन्यत्वादेतद्भोवनमतुषपन्नमाभा-
 तीति चेत् ? सर्वेषां तद्योग्यत्वं ब्रह्मणा वृहद्भामने 'स्त्रियो वा पुरुषा वापि
 भर्तृभावेन केशव'मित्यादिनोक्तम् । यद्वा, सर्वशब्देन प्रभुरेवात्रोच्यते, यतः सर्वशब्दस्य
 तत्रैव शक्तिः तदात्मरूपा स्वामिनी, तत्र भावेन दासीभावेन प्रभुषु तत्सन्देशादिकथन-
 पूर्वकसर्वसामग्रीसम्पादनेनेतिभावहृदयम् । ब्रजाधिपपदेन पूर्णेश्वरोचमत्तं ज्ञाप्यते ।
 यथा कृपया तेषु स्वीयत्वं प्रकटीकृत्य स्वस्मिन् तदाधिपत्वं प्रकटीकृत्य रभते, तथैव
 सर्वात्मभावेन भजने सर्वेषामेव करिष्यतीति ब्रजाधिपनाम्ना द्योत्यते । तेषु स्वाधिपत्वं
 तु श्रीगोकुलजनरसदानेच्छाजनितवामकरशिखरिवरवारणमोद्यदुत्साहोद्योसितहृदयेन श्री-
 गोकुलनार्येनैवोक्तं 'मन्त्रार्थं मन्यरिग्रह'मित्यादिना । एवं भगवतः स्वस्याधिपत्वं हृदि
 कृत्वा भजनीय इति भावः । स्वस्य तदंशत्वेनापमेव धर्मो नान्य इत्यर्थः । अत एव
 स्मरते 'यो वदंशः स तं भजे'दित्यादि । अस्य स्वधर्मन्वोक्तयान्यधर्मकरणे वाचकत्व-
 मेव स्यादित्यर्थः । अत एव श्रीदेवकीभाग्योद्याचलभूषणेन श्रीगीतास्वपि उक्तं 'स्वधर्मो
 नियतं श्रेयः परधर्मो भयावह' इति । अस्य स्वधर्मन्वोक्तयाऽन्यत्र तदभावः स्वनः सिद्ध एव,
 तथापि नान्य इति यदुक्तं तद्धर्मशास्त्रादिष्वन्यत्र स्वधर्मपदकथनेन तद्दर्शनेनापि चित्ते-
 ऽन्यथा न विचारणीयमिति भावः । यतस्ते बहिर्मुक्ता देहधर्ममेव स्वधर्मत्वेन वदन्ति, न
 तु भगवत्पदमिति । धर्मशास्त्रस्य तद्दर्शनेनैव प्रवृत्तेस्तद्विनिरूपणं युक्तमेव । अत एव युधिष्ठि-
 रेण 'को धर्मः सर्वधर्माणां भवनः परमो मत' इति पृष्ठो भीष्मः प्रभुसहस्रनामस्तवनं भक्त्या
 तत्सर्वनं च परमधर्मत्वेनोक्तवान् । नैन्द्रयं कर्तव्य एव तत्कथं सर्वथा निषिध्यते । उच्यते ।
 सत्यमस्य देहमन्वन्वित्येन करणीयत्वमापाति, परमन्यसृष्टिवद्यदि भक्तानां देहो भौतिको
 भवेत्, भगवत्पदभक्तानां तु भगवत्पादप्रभरेणुसम्पादितदेहत्वात्तद्भजनरूपमेव स्वधर्मो नान्य
 इति सर्वभगवदानम् । अत एव श्रीवराहैरुक्तं, 'अन्यैव काचिन्सा सृष्टिविधातुर्व्यतिरेकिणी'-

त्यादि । सा सृष्टिर्भगवता स्वसेवार्थमेवोत्पादितेति तत्सेवनमेव धर्म इति भावः । तत्र देशादिसाधनस्योक्तत्वाद्धर्माभास एव न तु धर्मोपि, स्वतो दुर्बलत्वादन्यसापेक्षणमप्येत एव । अत्र तदभावपाटुः कापीति । अस्य धर्मिमार्गत्वात्प्रबलत्वेन कुत्रापि करोतु न देशादिनियमो, यतो देशाद्याधिदैविकसम्पादनं भगवतैव । अत एवोक्तं श्रीभागवते 'तीर्थान् कुर्वन्ति तीर्थानि स्वान्तःस्थेन गदाभूते'ति । तेन अन्यः कापि न ! अप्यं तु धर्मिरूपत्वादतिप्रबलत्वादतिरोहितत्वात्कापि भवत्विति भावः । धर्मिधर्मयोरभेदाद्धर्मोक्तिरिति भावः । कदाचन कस्मिन्नपि कालेऽन्यधर्मः स्वधर्मो नेत्यर्थः । भक्तानां धर्मरूपोपि भगवानेव । तस्माद्धर्मादिषु मनोगमनेपि तत् आकृष्य भगवत एव धर्मरूपतां ज्ञात्वा सर्वात्मभावेन भगवानेव भजनीय इति भावः । किञ्च, धर्मणैवेष्टसिद्धिः; यतो निगमे तथैव प्रतिपाद्यते । 'धर्मण पापमपनुदती'त्यादिना पापस्यैवेष्टप्राप्तिप्रतिबन्धकत्वेन श्रवणात् । तत्र साङ्गविधिना कृतेन धर्मण पापनिवृत्तिस्ततः पुनस्तत्करणेन फलप्राप्तिः । सा चातिदूरतरा, यतः साङ्गकरणं न सम्भवति । अतः स्मर्यते, 'यस्य सृष्ट्येत्यारभ्य 'न्यूनं सम्पूर्णतां याती'त्यन्तेन भगवत्स्मरणेनैव तत्र पूर्णता । अन्यथा विधिशेषत्वं भवत्येव । अत्र विधेरैवाभावेन भजनस्यैव भावात्मकत्वेन फलस्यैव धर्मोक्त्या भजनानन्द एव फलाप्तिरिति भावः । अत एव यहुकुलामृताब्धिमुखादीधितिनाऽऽदि 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यह'मित्यादिना । विधिहीनानां धर्मादीनामसाधारकत्वं योगियाज्ञवल्क्येन स्मर्यते 'विधिहीने भावदुष्टं कृतमश्रद्धया च यत् । तद्धरन्त्यसुरास्तस्य सुमूढस्याकृतत्पन' इति । किञ्च, भक्तानां भगवानेवेष्टस्तथाप्तिश्च नान्यधर्मैर्भवति, विना तत्सेवनम् । तस्मात्तद्विद्योगतापे सति तत्साध्यर्थं च यद्भगवत्सेवनं तद्धर्मरूपमेवेति भावः । अत एव झुक्त्रागमृताब्धौ 'भक्त्या सज्जातया भक्त्या' 'भक्त्या तुतोप भगवान् गजयूथपाय' 'मीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्दिदम्बनम्' 'भक्त्याहमेकया ग्राहः' 'श्रद्धयात्मा प्रियः सताम्' 'प्रतिष्ठया सार्वभौम'मित्यारभ्य, 'मामेव नैरपेक्ष्येण भक्तियोगेन विन्दति' इत्यन्तेनैवं वाक्यसहस्रैर्भक्तीतरसाधनासाध्यत्वं निश्चीयते भगवतः । तत्रैव पुनर्भगवता सर्वधर्माभिरुपयता श्रीमद्बुद्धं भक्त्युक्तं 'सर्वेषां मद्गुपासन'मित्यारभ्य, 'इति मां यः स्वधर्मण भजन्नित्यपनन्यभाक्' इत्यन्तेनानन्यभजनस्यैव स्वधर्मत्वम् । तस्माद्धर्माङ्गाद्यायां भगवदीयानां धर्मरूपो भगवानैव भजनीय इति भावः । किञ्च, अन्यधर्माणामधिकारिपरत्वमुक्तं, प्रभुचरणैः स्वभजनस्य च सर्वेषामधिकारित्वम् । तेन सर्वेषामशोधकनिर्मलवस्तुनो नाधिकारादिकमपेक्षितम् । तस्माद्धर्मपदस्य भगवद्भजन एव शक्तिः । तथा च तेजवत्स्वन्यत्रापि दृश्यते । अतिरोहिताधिदैविरुगङ्गामानेन पापनिवर्तकत्वं, अग्रेषु दाहकरणैऽविचारस्तथान्यधर्मादिषु धर्मत्वं चेत्त्यात्तदेष्टरूपभगवत्प्राप्तिरपि स्यादेव, सर्वेषां च

तत्करणेऽधिकारोऽपि स्यात्परं तदभावे तत्र धर्मपदप्रयोगो गौण एवेति भावः । हीति युक्तश्राव्यमर्थः, सर्वात्मकस्य भगवत एव सेवनमात्मधर्म इति । यद्वा, हीति युक्तश्राव्यमर्थः, यदन्यसम्बन्धरहितस्यैव भगवद्भजनस्यैव धर्मत्वम् । यतो भगवताप्युक्तं ' भक्त्या त्वनन्यया ग्राह्यः ' अनन्याश्रित्यन्तयन्तो मा'मित्यादिनेति भक्तानां भगवद्भजनमेव स्वधर्म इति स्वधर्मत्वेन भगवानेव सेव्यो नत्वन्यधर्मेषु मनो निवेशनीयमिति भावः ॥ १ ॥

एवं धर्मरूपमुक्त्वा अर्थस्वरूपमाहुः एवमिति ।

एवं सदा स्म कर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ।

प्रभुः सर्वसमर्थो हि ततो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ २ ॥

सदा एवं कर्तव्यं यथात्रे निरूप्यते । तदेवाहुः प्रभुरिति । प्रभुः स्वामी भक्तानाम् । सर्वरूपश्चासौ सम्यगर्थरूपश्च यतः, तस्मात्स्वयमेव करिष्यति ततः कारणाश्रित्यन्ततां निश्चिन्तस्य भावं व्रजेदित्यर्थः । एवमेव कर्तव्यमिति । स्मेति प्रसिद्धिरुक्ता । अर्थः सर्वदा गोप्यो भवति, तद्रूपमेव गोपायति । प्रभुः सर्वसमर्थस्ततः स्वयं कर्तव्यं रक्षणादिकं प्रभुरेव करिष्यति । एवं सदा निश्चिन्ततां व्रजेदित्यर्थः । यथार्थस्य रक्षार्थं स्वयं यतनः क्रियते तस्य जडत्वात्प्र प्रभुरेव तदुक्त्या यो गोप्योऽस्तं प्रभुरेव भावादिरूपं गोप्यं करिष्यतीति स्वयं निश्चिन्तो भवेदिति भावः । अत एवाचार्यैर्नवरत्ने उक्तं, ' चिन्ता कापी'त्यादि । यथार्थस्य सम्पन्नोपने कृत एव निश्चिन्तता भवेत्तथात्र तं भावमर्थरूपं वरिमुखादिचौरैर्भ्यो भगवान् स्वयमेव गोपायतीति सिद्धवत्कारेण निश्चिन्ततां व्रजेदित्युक्तम् । यथार्थस्य गोपनं सर्वेभ्यः क्रियते तथास्यापि भावस्यातिगोप्यत्वान्नोक्तं, परं निश्चिन्ततोक्त्या गुप्तत्वेनोक्तमिति भावः ।

यद्वा, प्रभुः सर्वसमर्थस्ततः स्वयमेव कर्तव्यं करिष्यति, सदैवं ज्ञात्वा निश्चिन्ततां व्रजेदित्यर्थः । यथार्थेनैव सर्वसामर्थादिकं भवति तथात्र प्रभुः स्वभोगयोग्यदेहयौवनादिसामग्रीसम्पादनं कर्तव्यत्वेनोच्यते तत्स्वयमेव करिष्यति । यतः सर्वपदेन भक्तानां सर्वेषां सम्यगर्थः स एवेति सदैवं तथा भवेदिति भावः । अपनेवार्यो रसाग्निमुषाकरश्रीमत्यशुचरणौ रससर्वस्वे निर्णीतः । ' विनैव समयक्रमे सखि तदा यदासीदितिस्फुटं नवल्यौवनं त्रिदशमोहिनीमोहनम् । तदङ्गमुणो न तद्गतकृतोऽन्यदीयोपि वा विचित्ररसभावितमियकटासगोषं परम् ' ' वय एव यदीदृशं तदीयं किमु वार्यं सखि विमहायुगेपम् । रसरूपमितीन्द्रादुरापं रसमापुर्त्यदुदारतो रसान्धे'रित्यादिना । तेनार्थस्याधिद्वयरूपायास्तैस्या यदुरापं तदर्यासाध्यं तु भवत्येव, भगवता च स्वीयेषु तसंपापने । तस्माद्भगवानेवास्माकमर्थरूपोऽस्ति, स एव सर्वं करिष्यतीति ज्ञात्वा,

एवं पूर्वोक्तसर्वात्मभावेन सदा भजनं कर्तव्यम् । ततः प्रभुरपि सर्वसमर्थस्तथैव करिष्य-
तीति भावः । ननु तथाकरणं ब्रजवरकुपारिकास्वैव संभवति, तासां योग्यत्वादन्येषा-
मयोग्यत्वात्कथमेवं बोधनमिति चेत् ? सत्यं, तदयोग्यत्वं जीवानां, तथापि सर्वात्मभावेन
तथा चेद्भजेत्तदा भगवदनुग्रहेण तथा भवेत्तदा भगवानपि द्रुयादिवेति भावः । अत
एव पुष्टिसरासिजमार्तण्डायितचरणाचार्यैरेव भ्रमरगीतविवरणे प्रकटीकृतं 'तदुरापत्नेपि
तदाशया तद्भजनमेव कार्य'मित्युक्तम् । तदमाप्तिथेत्स्यात्तदा 'तदाशये'ति नोक्तं स्यात् ।
तथा च श्रीगोपीजननेमकुमुदबन्धुश्रीविङ्गलनाथैरपि विद्वन्मण्डने रससर्वस्वे चालेखि,
'सर्वात्मभावेन चेत्तथा भजनं करोति तदा भगवानप्यङ्गीकरोत्येवे'ति । 'यद्गानत्रे'त्यस्मि-
न्यद्येपि 'यस्मिन्महातुग्रहस्तस्मिन्योपनितम्बिनीत्वमचिरात्कर्त्ता मियः प्रायश्च' इति ।
तस्मात्तदनुग्रहेण तथाभवतीति भावः । अत एव यदुकुलरत्नाकरेन्दुना 'ये यथा पां प्रपद्य-
न्ते' इत्युक्तम् । यद्वा, स्वयं कर्तव्यं भजनादिकं ब्रजसुन्दरीषु समर्थो हि प्रभुः करिष्य-
त्येवास्मदर्शनार्थम् । सदा एवं निश्चिन्ततां ब्रजेत् तत्प्रकारकभगवल्लीलादर्शनार्थं चिन्ता न
कार्या । प्रभुः स्वत एव करिष्यतीति भावः । स्मेति प्रसिद्धिः । यतः प्रभुणैवोक्तं 'अहं
भक्तपराधीन' इति । तदधीनत्वेन तन्मनोभिलषितकरणं स्वत एव सिद्धम् । हीति निश्च-
येन युक्तथायमर्थः । यतो भगवदर्थं 'सन्त्यज्य सर्वविषया'नित्यादिवच्ये त्यजन्ति तेषां
मनोरथपूरणं च भगवता कर्तव्यमेव । अत एव भगवतैवोक्तं 'ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थं
तान्निवर्त्यहम्' इत्यनेन । भरणकरणोक्त्या यथा तेषां स्वलीलादर्शनं भवति तथैव कृत्वा
स्वलीलायामेव स्वरूपात्मिकायां स्वस्मिन्नेव स्थापयामीति भावः । अर्थेनैव स्वमनोरथाभि-
लापो भवति, अन्यथा तु जलतरङ्गवदुञ्जतदीनमनोरथापूर्तिरेव सदा, तथात्र श्रीमत्प्रभुचर-
णसेवनेनैव भक्तमनोरथपूर्तिरिति भक्तानामर्थरूपोपि भगवानेव सेव्य इति भावः । यद्यार्थ
विना लौकिकरमणादिकं भोगश्च न सिध्यति तथात्रार्थाधिदैविकरूपस्वीकृतेषां विना भगवद्रम-
णभोगौ च न सम्भवतः । सा सम्प्रतिरपि स्वस्मिन् स्वत एव सेवनसन्तुष्टः करिष्यत्येव प्र-
भुस्तदा श्रीमदनुग्रहेण तस्माप्तिस्तेन च तौ संभवेताम् । भगवदाज्ञयैव भगवदेकशरणायास्त-
स्याः प्राप्तिरिति भगवानेवार्थरूपः । अत एव श्रीगोकुलनाथवाग्धिपतिश्रीमन्नाथेश्वरैः फल-
प्रकरणे 'सर्वत्र तासु सा भगवदाज्ञया निधिष्टे'ति । अस्वार्थस्यात्यन्तं गोप्यत्वात्सर्वसमर्थ
इतिपदेन परोक्षेणैव गुप्ततया प्रभुचरणैः प्रकटीकृतमित्यलं लेखनेन । तत्परणाञ्जमरुन्दपा-
नमत्तानां हृदि प्रभुमुखेन्द्रदयेन स्वत एव भावाधिबोधिप्रचारो भविष्यतीति भावः ॥२॥
एवमर्थस्वरूपमुक्त्वा कामस्वरूपं निरूपयन्ति यदि श्रीगोकुलाधीशोति ।

यदि श्रीगोकुलाधीशो धृतः सर्वात्मना हृदि ।

ततः किमपरं ब्रूहि लौकिकैर्वैदिकैरपि ॥ ३ ॥

श्रीगोकुलाधीशः सर्वात्मना यदि हृदि धृतस्ततो लौकिकैः लोका-
सम्बन्धिसुखैः वैदिकैरपि वेदोक्तकर्मजन्यैः स्वर्गादिसुखैरपि किमपरमस्ति ? न किम-
पीत्यर्थः । त्वं ब्रूहि । स्वं मानसमेव साक्षीकृत्योच्यते । यदीतिपदेन कस्यचिदेव
परमभाग्यवतः कृतपुण्यपुञ्जस्याशिकुमारीणामिव भावो भवतीति दुर्लभत्वं ज्ञाप्यते ।
गोकुलाधीशानाम्ना भगवतस्तदधीनत्वं ज्ञाप्यते । अत एव स्वःस्वामित्वाभिमानिभि-
रपीन्द्रादिभिर्भगवान् तत्पतित्वेनाभिपिक्तो, भगवन्मनोनुवृत्तिज्ञानेन । एतदेवोक्तं 'इति
गोगोकुलपतिं गोविन्दमभिपिच्य स' इति । गोगोकुलोक्त्या गोप्यो, गोपा, गावश्चोच्यन्त इति
भावः । तेन तासामधीशोतिरसिकः प्रेमरसज्ञश्च । अन्यथा पूर्णपुरुषोत्तमः कथं गोपीनां
पशुतुल्याना स्वयं प्रभुत्वपद्मीकुर्यात् । तासां केवलं प्रेम्णैवाद्गीकारात्स चेदृदि तद्योग्य-
स्वरूपभावेन धृतस्तदा तथैवाद्गीकुर्यादेवेति गोकुलाधीशनाम्ना चोत्पत्ते । सर्वात्मना
सर्वथा सर्वभावेन कामभावेनेति यावत् । अत्र सर्वात्मपदं कामपरमेव । यथा ब्रजभाग्य-
रूपाणां सर्वात्मभावः कामभावात्मरूप एव, अत एवोक्तं 'गोप्यः कामा'दिति । तथा-
स्मिन्नाचार्य्यकृदितपुष्टिप्राप्तौ तादृक्याप्तिरेवोच्यते । स एव भाव उपदिश्यते । ता एव च
गुरव इत्याचार्यैरेवोक्तं संन्यासप्रकरणे 'गोपिकाः प्रोक्ता गुरवः सावनं च तदि'ति ।
तेन सर्वात्मना कामभावेनेति भावः । अस्यात्यन्तं गोप्यत्वात्स्पष्टतया नोक्तम् । एवं
प्रकरणे चेदृदि स्वयं धृतः । स्वधारणोक्त्या बलात्कारेणैव 'मैवं विभोऽर्हती'त्यादिरीत्येति
भारः । तथा चेदृतस्तदा लौकिकैः पतिभिः वैदिकैः स्वर्गादिभिः, पुत्रादिभिर्वाऽपरं
किं ? न त्रिपतीत्यर्थः । अत एव लौकिकवैदिकत्यागपूर्वकं कामभावेन भजनं श्रीब्रज-
नाथमाणवद्व्यभाभिरेवोक्तं 'सन्त्यज्य सर्वविषयास्तने'ति, 'पतिमुतादिभिराविदैः किम्'
इत्यादिभिस्त्यागमुक्त्वा पश्चाद्भजनार्थमुक्तं 'तन्नो निवेही'त्यारभ्य 'तत्तस्तनेषु च शिरस्तु
च किङ्करीणा'मित्यादिना । भगवतापि तथैवाद्गीकाराज्ज्ञायते चास्यैव भावस्य प्रावलयम् ।
तस्मादपरं न त्रिपतीति भावः । त्वया चेज्ज्ञायते वा त्रिपत्त्यपरं तदा ब्रूहि । यदा,
गोपदमिन्द्रियवाचकं, तेनेन्द्रियतुल्यस्य प्रभुः सर्वात्मना पूर्वोक्तकामभावेन हृदि मनसि
संन्द्रियाधिष्ठातरि यदि धृतस्ततो लौकिकैः पतिभिः किं ? न किमपीत्यर्थः । अत्रायं
मायः । यद्वि भगवान् धृतस्तदा सर्वांगीन्द्रियाणि भगवत्पराणि भवन्ति, तदैव च जन्मे-
न्द्रियमाफन्त्यम् । तदेवोक्तं ब्रजपरपरणीयाभि'रक्षणतां फल'मित्यप्ये । श्रीमदुद्धवैथ 'किं
ग्रहजन्मभिरिति तासां भावदग्नेनान्यजन्मरिफल्यमुक्तम् । तस्मादेवं यद्वि प्रभुर्धृतस्त-
दाऽपरं लौकिकैः पतिभिः किं मयिप्यति न त्रिपतीति भावः । वैदिकैरिति पति-
त्रिपणम् । वेदोक्तैरपि लौकिकैः त्रिमिति । अपमर्थः । वेदे पतिभजनेन मोक्षः
स्यादित्युक्तं, तेषु संभासदेहेन्द्रियाणामसम्पद्धतरम् । अत्र एवोक्तमाचार्यः 'इदमेनेन्द्रिय-
यनां फलं मोक्षोपि नान्यथा । ययान्यकारे निपता स्थितिराऽणोः फलं भवेत् । एवं

मोक्षोपीन्द्रियादियुक्तानां सर्वथा न हि' । तस्मात्तैः किं ब्रूहि ? पूर्वपक्षिणं प्रत्युच्यते-
अपरमपि किं तैरिति जानासि चेत्तदा ब्रूहि । ननु भगवदप्राप्तिसमये लौकिकेष्वेव
संबन्धात्कामस्य च यलिष्ठत्वात्कदाचित्तेषु मनश्चलति तदा तत्कृतमप्यकृतं भवति
ततो वेदानुसारेणैव करणमुचिततरमिति चेत् । न । भगवन्निवेशितमनसां सर्वथान्यत्र
कामो न संभवत्येवेति श्रीव्रजकुमारिकाकामपूरणपारिजातचरणेन श्रीनन्दकुमारेणोक्तं
'न मय्यावेशितधियां कामः कामाय कल्पते' इति । यद्वा, लौकिकैरपि दृश्यादिगुणैरपि,
सर्वात्मना कामभावेन वा वैदिकैर्ब्रजेन्द्रदिङ्मुखालङ्करणमुखचन्द्राभिरुक्तधर्मैः 'चूतप्र-
वाल्यर्हस्ववकोत्पलान्जै'त्यादिभिर्बेदि श्रीगोकुलाधीशो धृतस्तनोऽपरं किं, न किम-
पीति भावः । एवं सर्वमकारैरपि कामभावेन प्रभुरेव सेव्य इति भावः ॥ ३ ॥

कामस्वरूपमुक्त्वा मोक्षस्वरूपमाहुः ततः सर्वात्मनेति ।

ततः सर्वात्मना शश्वद् गोकुलेश्वरपादयोः ।

स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यमिति मे मतिः ॥ ४ ॥

ततः कामभावात्मकभक्तयनन्तरम्, पुनः सर्वात्मना सर्वात्मभावेन, शश्वत्
निरन्तरं, गोकुलेश्वरपादयोः स्मरणं तथैव भजनमपि न त्याज्यमिति मे म
मदीया मतिरित्यर्थः । अत्रायमाशयः । कामभावेन भगवत्सम्बन्धानन्तरं तत्संबन्धस्व-
भावमर्यादाजनिततुल्यत्वप्रमदात्संबन्धेनान्यथाभावे सति मानादिना दोषभावेन तद्वावा-
ह्युतिः स्यात् । ततः सर्वात्मभावेन भजनमेव कार्यमिति भावः । शश्वदितिपदेन क्षण-
मप्यन्यथाकरणे सर्वथाऽनुरप्रवेशः स्यादिति ज्ञाप्यते । गोकुलेश्वरनाम्ना यथा तेषां सर्व-
भावप्रपत्त्या सन्तुष्टश्चातुर्यादिरहितेष्वपि स्वामित्वमङ्गीकृतवान्, तथात्रापि तत्रापि करिष्य-
तीति ध्वन्यते । पादेषु द्वन्द्वकथनेन श्रीस्वामिनीपादसाहित्यं ज्ञाप्यते । स्मरणपदेन स्मरणं
चेतसो धर्म इति चित्ते भगवद्विप्रयोगसमये स्मरणमिति भावः । अन्यथा तद्विप्रयोगस्या-
तितीक्ष्णत्वेन जीवनमेव न स्यादिति भावः । भजनं सेवा, सापि निरन्तरं तथैवेति
भावः । चकारेण भजनं चित्तपूर्वकमेव कर्तव्यमिति भावः । अपिशब्देन भगवान् भजतु
वा मा भजतु, स्वस्य भजनीय एवेति भावः । अत एव श्रीगोकुलाधीश्वरतिमार्गाब्जमार्ग-
ण्डापितपादपत्रैः श्रीविट्ठलनाथैरगादि, 'मारणे वरणे वापि दासीनां नामर्गुणतिरि'ति ।
अयमेवार्थः स्वयं न त्याज्यमिति स्मरणकृतात्यागोक्त्या ज्ञाप्यते इति भावः । मे मति-
रिति स्वमतिरुत्थनेन स्वानुभवः प्रदर्शितः । भक्तिमार्गे भक्तिरेव परमपुरुषार्थः । मोक्षाद-
प्यधिकत्वं भक्तेः सिद्धमेव । तस्मात्पुष्टिमार्गे मोक्षरूपत्वं च भजनस्यैवेति भजनमेव निरू-
पितम् । भक्तेर्मोक्षाधिकत्वं तु श्रीभागवते बहुधैवोक्तम् । तथा हि 'सालोक्यसाष्टिसा-

मीप्यसारूप्ये'त्यारभ्य 'विना मस्तेवनं जना' इत्यन्तः; 'स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थ-
दर्शिन' इति च । 'वीक्ष्यालकावृते'त्यारभ्य 'भवाम दास्य' इत्यन्तेन पद्येन च । तेन
भजनं सेवा मोक्षाधिका सैव कर्तव्येति भावः । मोक्षनिरूपणे भजनस्य स्वकरणका-
त्यागोक्त्या पूर्वोक्तधर्मादित्रयकरणेन भगवान् स्ववशे भवतीति ज्ञाप्यत इति भावः । एवं
मोक्षस्वरूपनिरूपणे स्वमतित्वकथनेन स्वीयानामेव कर्तव्यमिति भावो ज्ञापितः ॥ ४ ॥

इति श्रीगोकुलाधीशवाग्धीशमुखच्युतम् ।

स्वमार्गधर्मार्थिकाममोक्षाणां रूपमद्भुतम् ॥ १ ॥

तत्पादपद्मकृपया विष्टं हि यथामति ।

तेनाचार्यं मयि ज्ञात्वा स्वीयतां कृपयन्तु वै ॥ २ ॥

यत्पदाब्जमरन्दालिभावंस्तुच्छीकरोति वै ।

मुक्तिं तत्चरणाम्भोजेणुर्महं प्रसीदतु ॥ ३ ॥

श्रीविट्पदाब्जमोजेणुसङ्काङ्क्षिणा मया ।

स्वाचार्योक्ता चतुःश्लोकी निर्णीतियं यथामति ॥ ४ ॥

इति श्रीभजवधूप्राणेशपादपद्मात्मकपुष्टिमार्गचकोरनेत्रानन्दश्रीवल्ल-

भाचार्योक्तचतुःश्लोकीविवृतिभावरसदीपिका

श्रीश्यामलतनुजभजराजकृता

सम्पूर्णतामगात् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।
श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।
श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

चतुःश्लोकी ।

श्रीवल्लभप्रकटितप्रकाशसमेता ।

श्रीमद्वल्लभनाथचरणसरोरहरेणुभ्यो नमो नमः ।

श्रीकृष्णाऽऽभ्याचार्यवर्याद्विपन्नरेणुत्वा भक्तितो यद्दुर्घाः ।
दुर्विज्ञेया यत्प्रसादं विनातस्तद्वाक्यार्थं तत्प्रसादाद्विवेके ॥१॥

लोके पदार्थाश्वत्वारो धर्मार्थस्मरमुक्तयः ।

स्मृत्युक्तसाधनैर्लभ्याः पूजामार्गानुसारतः ॥ २ ॥

तत्र प्रविज्ञा नो मुक्तिर्विना ब्राह्मणदेहतः ।

भूतशुद्ध्या विनिर्वाहः साङ्गोपाङ्गः स्वमन्त्रतः ॥ ३ ॥

चेत्तदाप्यक्षरमाप्तिरूपा मुक्तिर्भवेत् क्वचित् ।

अतो निःसाधनानां यदृथा जन्म तदा भवेत् ॥ ४ ॥

तदर्थं श्रीहरिः साक्षात्स्वास्यवर्द्धिं स्ववाचपतिम् ।

चकार प्रकटं लोकै श्रीवल्लभमिललातले ॥ ५ ॥

तैरेव श्रीमदाचार्यैः पुष्टिमार्गानुगामिनाम् ।

स्वसिद्धान्तावबोधार्था चतुःश्लोकी निरूपिता ॥ ६ ॥

यस्याः पूर्वपदार्थेभ्यः पृथग्धर्मादितुर्लभ्यम् ।

सत्वरं बुध्यते तस्या विवृतिः क्रियते मया ॥ ७ ॥

श्रीमदाचार्यचरणाः स्वीयानां स्वमार्गीयपुरुषार्थचतुष्टयज्ञापनार्थं स्वसिद्धान्तचतुः-
श्लोकीं निरूपयितुं कामास्तत्र प्रथमं स्वधर्माचरणरूपं प्रथमं पुरुषार्थमनुपृच्छन्त्साहुः
सर्वदा सर्वभावेनेत्यादि ।

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो ब्रजाधिपः ।

स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः क्वापि कदाचन ॥ ९ ॥

ब्रजाधिपः पूर्णपुरुषोत्तमः सच्चिदानन्दो भजनीयः सेवनीय इत्यर्थः । पुष्टि-
मार्गीयैरित्यध्याहार्यम् । तदेवोक्तं श्रीमदाचार्यचरणैः श्रीभागवततद्गमस्वन्ये जन्ममरु-

रणविवरणे 'निःसाधनफलात्मायं प्रादुर्भूतोस्ति गोकुले । अतो वयं सुनिश्चिन्ता जाताः सर्वत एव हीत्युक्तेर्निःसाधनानां कृते भगवतः पुरुषोत्तमस्य प्रादुर्भावः सिद्धः । स एव निःसाधनेर्जावैदेवसृष्ट्युत्पन्नैः सेव्य इतिभावः । अथ स तैः कथं सेवनीय इत्याहुः सर्वभावेनेति । सर्वदेहेन्द्रियप्राणान्तःकरणादिभिः कृतो यो भावः सर्वात्मभावस्तेन सेव्यः । एतदुक्तं भवति । देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणास्त्रीपुत्रधनगृहादिकं सर्वं भगवत एव न ममेत्येवंभूतो यो भावः स संसारनिवर्तकः, तस्मिन् सति जीवे निश्चिन्तता भवति । एवं सति मुक्त एव भगवन्मयो भवति । तदुक्तं भक्तिवर्द्धिन्यां ' गृहस्थानां वाधकत्वमनात्मत्वं च भासते । यदा स्याद्भयसं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ' । तेन सर्वात्मभावोयमेव दैवजीवस्य मुख्यो धर्मः कर्तव्य इत्यर्थः । तदुक्तं श्रीभागवते एकादशस्कन्धे 'केवलेन हि भावेन गोप्यो गावः खगा मृगाः । येन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीपुरञ्जसा' । नन्वयमपि सर्वथा धर्मान्तरवदेककालीनो वैकवेशीयो धर्मो भविष्यतीत्याशङ्कानिरासायाहुः नान्यः क्वापि कदाचनेति । अन्योऽस्मदुपदिष्टप्रार्थित्युष्टिपार्गीयाद्विरुद्धः पूजामार्गीयो यो धर्मः स न वैष्णवानां कार्यसाधकः, किन्तु बाधकः विभूतिपर्यवसायित्वात् । कश्चिन्नेन देशकालयोरपि धर्मविपर्यासौ दृष्टा तत्राप्ययमेव धर्म आत्मीय इति मन्तव्यम् । कदाचनेतिशब्देन कालान्तरेष्वस्य धर्मस्य त्यागो न विधेय इतिभावः । सर्वदेति सर्वकालं निरन्तरं भजनीय इत्यर्थः ॥१॥

एवं प्रथमपुरुषार्थं पुरुषोत्तमसेवनरूपं पुष्टिपार्गानुसारिधर्मं निरूप्यातः परं द्वितीयपुरुषार्थमर्थरूपं निरूपयन्तीत्याहुरेवमिति ।

एवं सतां स्म कर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ।

प्रभुः सर्वसमर्थो हि तेन निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ २ ॥

प्रथममुना प्रकारेण स्वधर्माचरणरूपे प्रथमपुरुषार्थे सम्यक्तया निर्णीति तदनन्तरं विश्वासयुक्तहृदयेन स्वसृष्टि च सति, कालानवच्छेदेन स्मर्तव्यः । वैष्णवैरिति शेषः । हीति निश्चितम् । सतां वैष्णवानामहिकं पारलौकिकं च सर्वकार्यं स्वयमेव विनैव प्रार्थनेन करिष्यति, सर्वथा सम्पादयिष्यति स्म । कुतः स प्रभुरिति । यतोसौ सर्वसमर्थः स्वतन्त्रश्च । कर्तुमर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थो हरिरेव । अतो वैष्णवानां चिन्ताकरणं व्यर्थमेवेतिभावः । उक्तं च 'भोजने छादने चिन्तां दृष्टा कुर्वन्ति वैष्णवाः । योसौ विश्वम्भरो देवः स किं भक्तानुपेक्षयत' इति । अतोत्र भगवद्भक्तस्तेन भगवद्दीयानामहिकामुष्मिकरूपनोरथानां भगवतः स्वयमेव कर्तव्यरूपेण हेतुना निश्चिन्ततां व्रजेत् प्राप्नुयादित्यर्थः । यथोक्तं दशमस्कन्धे 'तथा न ते माधय तावकाः क्वचिद् भ्रमयन्ति मार्गाच्चपि यद्भक्तौ-हृदाः । त्वयाभिगुप्ता विचरन्ति निर्भया विनापकानीकपमूर्धसु प्रभो' इति ॥ २ ॥

परं भगवन्प्रमेयगलं वैष्णवानां समस्तकार्यसाधकरूपरूपं द्वितीयं पुरुषार्थं निरूप्यातः परं कामरूपं तृतीयं पुरुषार्थं निरूपयन्ति यदेति ।

यदि श्रीगोकुलाधीशो धृतः सर्वात्मना हृदि ।

ततः किमपरं ब्रूहि लौकिकैर्वैदिकैरपि ॥ ३ ॥

हे मनुज यदि स्वहृद्यन्तःकरणे सर्वात्मना सर्वात्मभावेन श्रीगोकुलाधीशः प्रभुः स्थापितस्तदा ततः श्रीगोकुलाधीशात्पूर्णपुरुषोत्तमाद्परमन्यत्सर्वस्मादत्युत्कृष्टं भक्ता-
नां सर्वकामपूरकं वस्तु किमप्यस्ति तर्हि ब्रूहि कथय । लौकिकैर्लौकिकसाधनसिद्धियुक्तै-
र्वचनैस्तथा वैदिकैर्वैदिकपागादिसाधकवचनैर्निर्दारितफलं मुक्तिसाधकं सुसुक्ष्मां काम-
पूरकमपीदमेवेति भावः । उक्तं च श्रीमदाचार्यचरणैरन्तःकरणप्रबोधे 'अन्तःकरणं मद्भावं
सावधानतया शृणु । कृष्णात्परं नास्ति देवं वस्तुतो दोषवर्जितम्' । किञ्च । 'एकं शास्त्रं
देवकीपुत्रगीतमेको देवो देवकीपुत्र एव । मन्त्रोप्येकस्तस्य नामानि यानि कर्माप्येकं तस्य
देवस्य सेवे'ति । अर्थाद्भगवत्प्राप्त्यर्थं भगवदीयानां भगवत्स्वरूपसेवनमुपदिष्टं प्राचीनैर्भ-
गवदीयैर्नारदाद्यैर्मुनिभिः । यदि स एव हृदये स्थापितो निविष्टस्तदा तस्य वैष्णवस्य
सेवाफलं किमपरमन्यदृष्टिप्राप्तव्यं, न किमपरमन्यदपीति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥ एवं काम-
रूपं तृतीयं पुरुषार्थं निरूप्यातः परं चतुर्थं मुक्तिरूपं पुरुषार्थमुपदिशन्ति-अत इति ।

अतः सर्वात्मना शश्वद् गोकुलेश्वरपादयोः ।

स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यमिति मे मतिः ॥ ४ ॥

अतः परं श्रीगोकुलेश्वरस्य स्वहृदि स्थापनानन्तरं मुक्तिसाधनं निर्दिशन्त आहुः
श्रीगोकुलेश्वरपादयोः स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यम् । इतीति समाप्तौ ।
यथा औपधसेवनात्सुखीभूतस्यापि पुनरौपधसेवनं पुनर्व्याध्यनुत्पत्तिकरं भवति, तद्वद-
शापि भगवत्प्राप्तौ सत्यामपि पाश्चमौतिकदेहमृतो जीवस्यासुरादिसङ्गादासुरावेशसम्भा-
वनायां तदनुत्पादकं साधनं कर्तव्यमेव वैष्णवेनेत्यर्थः । अतोत्रेदमौपधवत्सर्वथा न त्याज्यं
भगवतः स्मरणं तथा भजनं चेत्यर्थः । स्मरणं त्वन्तःकरणमलापहारकं जीवस्य । भजनं
भगवत्सेवारूपं शरीराङ्गीकारज्ञापनार्थम् । यद्यपि शरीरत्यागानन्तरमन्यशरीरं प्राप्य भज-
नानन्दप्राप्तिरूपं मुक्तिफलं भविष्यति परन्तु तदपि फलमेव देहेन भगवत्सेवाकरणादु-
त्पन्नमस्ति तेनास्यैव रक्षणार्थं निरूपितम् । भगवता देवजीवोद्धारार्थं स्ववार्ताशरूपः प्रकटीकृ-
तस्तेनोक्तं श्रीमदाचार्यचरणैर्मे मतिरिति । भगवदीयेषु स्वकृपाख्यापनार्थमिति दिक् ॥४॥

इति श्रीकृष्णवार्ताशसिद्धान्तस्य प्रकाशिका ।

चतुःश्लोकी प्रसादेन तस्यैव विष्टता मया ॥ १ ॥

इति श्रीमन्विष्णुचरणैकतानम्रीयहभविरेचितः

चतुःश्लोकीप्रकाशः समाप्तः ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

चतुःश्लोकी ।

विवृतिसमेता ।

नमः श्रीवल्लभाचार्यचरणोब्जनस्वेन्दवे ।

धर्मार्थकाममोक्षार्थं सेव्याय स्वजनैः सदा ॥ १ ॥

अथ श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणाः कृष्णाश्रयग्रन्थे शरणार्थं निरूप्य शरणागतानां स्वमार्गीयप्रमाणादीन् धर्मादींश्चोपदेष्टुं पूर्वं धर्मं निरूपयन्ति सर्वदेति ।

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो ब्रजाधिपः ।

स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः कापि कदाचन ॥ १ ॥

सर्वदा सर्वस्मिन्काले । एतेन निरोधलक्षणोच्यमाना सर्वेन्द्रियैः सेवा सूचिता । फलरूपा मानसी वा, अन्यथा कालापरिच्छेदनासम्भवात् । सर्वभावेनेति । सर्वपा-
मिन्द्रियाणामहमहमिकया प्रवृत्तिः सर्वभावः । 'तन्मनस्कास्तदालापास्तद्विचेष्टास्तदात्मिका'
इतिश्लोकोक्तवत् । 'तस्मात्सर्वात्मना नित्यमिति नवरत्नवाक्याच्च । यद्वा, पतिपुत्रादिभा-
वेन । ब्रजस्थ निःसाधनस्यानन्यस्वामिनः अधिपः । अत एवाकश्यं सेवनीयः । स्व-
स्यात्मनो जीवमात्रस्य अयं मुख्यो धर्मः । अन्ये त्वेतदङ्गभूता इत्येवकारः । धर्म इति
'पुष्टिमागं हरेर्दास्यं धर्म' इतिकारिकोक्तो विध्युक्तः । विधिस्तु नारदीये 'प्रातर्मध्यन्दिने
सायं विष्णुपूजां समाचरेत् । यथा सन्ध्या तथा नित्या विष्णुपूजा स्मृता बुधैः' । एतदे-
वोक्तं भक्तिहंसे 'स्त्रियाः स्वपतिभजनवदित्यादि । हीति युक्तोयमर्थः । अन्यो देवतान्-
रभजनरूपो धर्मः, कापि कस्मिन्नपि देशे, कदाचन कस्मिन्नपि काले न भवति ।
गयकारस्तु अयोगव्यवच्छेदकः । अग्रिमे 'ब्रह्मी'तिपदादत्र हे अन्तःकरण हे भक्त इति
वाऽऽयाहार्यम् ॥ १ ॥ एवं ब्रमाधिपतिभजनरूपं 'पुष्टिमागं हरेर्दास्यं धर्म' इतिवाक्योक्तं
धर्मं सममाणं निरूप्य प्रमेयपर्यरूपं भगवन्तं निरूपयन्ति एवमिति ।

एवं सतां स्म कर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ।

प्रभुः सर्वसमर्थो हि तेन निश्चिन्तां ब्रजेत् ॥ २ ॥

देवतान्तरभजननिवृत्तिपूर्वकं भगवद्भजनं कुर्वतां पुतां, स्मेति प्रसिद्धौ । यत्क-
र्तव्यमप्यादिसम्पादनं तन्सर्वं प्रभुः स्वयमेव करिष्यति । स्वकर्तव्यमिति पाठे स्वी-
कर्तव्यम् । शेषं पूर्ववत् । भगवतः स्वयमेव कर्तव्यत्वे प्रकारबोधनायाहुः प्रसुरिति । प्ररूपेण

भवति, स्वयमेव भक्ताभिलषितवस्तरूपो भवति । यथा मैथिलश्रुतदेवयोर्गृहयोर्ऋष्यादिवा-
हनादिसर्वरूपो भूत्वा विवेश । अत एव 'यद्यद्धिये'तिवाक्यम् । ननु सर्वैदप्रतिपाद्यो
भगवान्भक्ताभिलषितरूपमुच्चावचत्वं कथं भजत इत्यत आहुः सर्वसमर्थ इति । सर्वेषुच्चा-
वचभावेषु समस्तुल्योऽर्थो भावो यस्य । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'तिश्रुत्या वस्तुतः सर्वस्य भगव-
त्त्वात् । हि युक्तोयमर्थः । तेन भगवतः सर्वसमर्थत्वेन निश्चिन्ततां ब्रजेत्प्राप्नुयात् । विधौ
लिङ् ॥ २ ॥ एवमर्थो हरिरेव हि 'प्रमेयं हरिरेवैक'..... प्रमेयं हरिं निरूप्य सकामं
साधनदशां प्राप्तं हरिं निरूपयन्ति यदीति ।

यदि श्रीगोकुलाधीशो धृतः सर्वात्मना हृदि ।

ततः किमपरं ब्रूहि लौकिकैर्वैदिकैरपि ॥ ३ ॥

एतेन दुर्लभत्वमुक्तम् । अत एव दिदृक्षा । श्रीयुक्तो गोकुलाधीशः । 'कामः स्त्रीषु प्रति-
ष्ठित' इतिवाक्यात्ताभिर्युक्तः कामरूपः हृदि धृतः, हृच्छयः कृतः । तथापि सर्वात्मना
सर्वेन्द्रियैः 'एकादशेन्द्रियैः काम' इतिनिबन्धवाक्यात् । यद्वा, श्रीभिर्गोपिकाभिर्युक्त इत्यु-
ज्या साधनं निरूपितम् । 'कौण्डिन्यो गोपिकाः भोक्ता गुरवः साधनं चत'दितिवाक्यात् ।
ततः साधनसहितकामरूपहरेर्हृदि धारणादपरमुत्कृष्टं स्वस्तिपरं किं स्यात् । एतादृशं कि-
मपि न । अस्ति चेद्ब्रूहि । लौकिकैरित्युद्यमादिभिः । वैदिकैरिति यज्ञादिभिः साधने-
रपि ॥ ३ ॥ एवं हरेर्दिदृक्षारूपं कामं साधनं निरूप्य फलं मोक्षं निरूपयन्त्यत इति ।

अतः सर्वात्मना शश्वद्रोकुलेश्वरपादयोः ।

रमरणं भजनं चापि न त्याज्यामिति मे मतिः ॥ ४ ॥

यतो हृदये श्रीगोकुलाधीशयारणादन्यत्साधनं नास्ति, अतः सर्वात्मना देहे-
न्द्रियमाणान्तःकरणैः शश्वन्निरन्तरं, गोकुलेश्वरपादयोः गवां कुलस्य 'कुल संस्त्याने
बन्धुषु चे'ति धात्वर्थसमूहस्य, गोबन्धुनां गोपगोपीनां, गोकुलब्रामस्य वा ईश्वरस्य नि-
यामरुस्य, पादयोः स्मरणमाध्यानं भजनं सेवनं तनुजवित्तजमानसमकारैः परिचरणं न
त्याज्यं, अन्यत्यागपूर्वकं सादरं सर्वथा विधेयम् । चकारः अयोग्यवच्छेदकः, अनुक्त-
श्रवणकीर्तनसमुच्चारकश्च । अपिः संभाननायाम् । त्यागसम्भावनेन नास्ति । इति एवंप्र-
कारिका सम मतिः । मन्मतेः पर्यवसानपर्यव । इदमेव फलम् । मोक्षश्चायम् । 'मोक्षः कृष्ण-
स्य चेद् ध्रुवमि'तिवाक्यात् । 'मपोत्तमश्चोः कृजनेषु सम्पमि'ति वृत्रामुरोक्तेथेति दिक् ॥४॥

एवं श्रीवल्गुभाचार्या घर्मायेंऽऽश्रुताजिज्ञान् ।

लोकं प्रदर्शयामासुः प्रमाणादौश्च येयनः ॥ १ ॥

इति चित्तिः समाप्त ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

चतुःश्लोकी ।

श्रीमद्गोस्वामिश्रीमथुरानाथकृतव्याख्यानान्विता ।

श्रीहरिवागीशो विजयतेतराम् ।

नत्वा श्रीवल्लभाधीशपादाब्जयुगलं मया ।

क्रियते तच्चतुःश्लोकीव्याख्यानं विदुषां मुदे ॥ १ ॥

अथ श्रीपुरुषोत्तमसुखारविन्दाधिदैविकानन्दमयाभिस्वरूपश्रीवल्लभाचार्यचरणाः परमकारुणिकाः स्वान्तःकरणोपदेशद्वारा स्वसमीपस्थान्तरङ्गभक्तोपदेशव्याजेन वाखिल-स्वकीयनिरूपयिदुःखप्रहरणेच्छया स्वप्रकटितभक्तिमार्गे श्रीकृष्ण एव धर्मादिचतुष्टयपुरु-पार्थरूप इति तानुपदेशं शिक्षितुं च तावच्छ्लोकैरेवैतद्धर्मादीनुपदिशन्तस्तत्रापि 'तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्' 'धर्मेण पापमपनुदति' 'धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्धर्मं परमं वद-न्ती'त्यादिश्रुतिभिर्मर्यादायामपि तत्परमोत्कर्षत्वं यत्र, तत्र फलमार्गीयभक्तिमार्गतत्परमो-त्कर्षत्वे किं वाच्यमिति कैमुतिकन्यायमतमपि सूचयन्तो, भजनरूपे धर्मे क्रियमाण एव तद-र्थादित्रितयं सेतस्यतीति न तदर्थं पृथगायासः कार्य इति मार्यादिकतच्चतुष्टयतो भक्ति-मार्गीयतच्चतुष्टये वैलक्षण्यमतिसौख्यमिति च ध्वनयन्तस्तच्चतुष्टयं च सर्वत्र प्रथमं धर्म एवो-दिष्ट इत्यत्रापि तावदादौ तमेव दृढयन्तो निरूपयन्ति सर्वदेति ।

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो ब्रजाधिपः ।

स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः क्वापि कदाचन ॥ १ ॥

सावधानतया श्रवणार्थमाभिमुखीकरणेन हे अन्तःकरण! हे भक्त! इति वा सम्योध्य सर्वदा सर्वस्मिन्काले सर्वभावेन ब्रजाधिपो भजनीय इत्यन्वयः । भग-वदीयेन त्वयेति शेषः । उपदेशयोद्देशाश्रवणतस्तथासम्योचनं वक्तव्यमन्ययोत्तरे 'ब्रूही'ति पदं न सद्गुटेत । आसुरप्रवेशाभावाय सर्वदेति कालापरिच्छेद उक्तः । सर्वभावः सर्वेषां भावः पतिपुत्रधनादि सर्वं प्रभुरेयेति । अत एव पुष्टिश्रुतिरूपाभिस्तामसप्रकरणी-यफल्प्रकरणे 'अस्त्वेवमेतदि'त्यत्र तथैव गीतं 'प्रेष्टो भवांस्तनुभूतां किल वन्युरात्मे'ति । एतदर्थस्तु 'तन्कस्यचित्मयो देह' इत्यारभ्य 'भगवत्सर्वेवोचिते'त्यन्तं तद्वाक्याशयेन प्रभु-

चरणैस्तथैव निरणायीति तत्र एव विभावनीयः । यद्वा, सर्वेषु पदार्थेषु भावो भगवत्स-
 म्वन्धित्वभावनं, तेनेत्यर्थः । अत एव वृत्रासुरेणापि तथा प्रार्थितं 'त्वन्माययात्मात्मज-
 दारगेहेष्वासक्तचित्तस्य न नाथ भूयादिति । अथवा सर्वभावः सर्वात्मभावः, तेन
 तथेत्यर्थः । आत्मपदमन्तरेण कथनं तु 'परोक्षप्रिया इव हि देवाः' 'परोक्षं च मम प्रिय-
 मि'तिव्याहारतः परोक्षकथनाभिप्रायेण । स्वरूपं तु सर्वेषामिन्द्रियाणामहमहमिकया
 निरूपधिभगवत्प्रवृत्तिः । विशेषतो जिज्ञासायां तु विवेचितोऽस्मत्प्रभुचरणैरुभाष्यतृती-
 याध्यायतृतीयचरण इति सुयीभिस्तत एव परिभावनीयः । तदधिकरणरूपास्तु ब्रजे
 रासमण्डलमण्डना एवेति न तद्भावाधिष्ठानान्वेषणमयासः । सर्वभावेनेत्यत्र हि करणे
 तृतीया, तद्वि व्यापारवत्कारणं, व्यापारस्तु 'तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वम्' । तथा
 च सर्वात्मभावजन्यफलं भजनानन्दानुभवस्वरूपं, तत्तु रसात्मकप्रभुस्वरूपात्मकमेव ।
 'रसो वै स' इति श्रुतेः । मध्ये रमणमवान्तरव्यापारः । अत एवोक्तं फलप्रकरणारम्भे
 तथैव प्रभुचरणोक्तिरुपयत्र । 'पञ्चधा रमणं मतं' 'ततो रूपं प्रतिष्ठितम्' । 'हरिमियास्वि-
 ति शेष' इति । अत एतद्रमणस्य तज्जनकत्वम् । एवं चोक्तप्रकारेण भजने फलाभाव-
 शङ्का निराकृता । करणं तु फलवन्न तु फलात्मकं, तेनास्य साधनत्वं न तु फलरूपत्व-
 मिति पूर्वपक्षिमतः कलिलतां ब्रजाधिपपदेन निरस्यन्ति । ब्रजस्य 'अहघापृतं निशि
 शयानमतिश्रमेणैतिवाक्यान्निःसाधनस्याधिपः मभू राजवद्वियामकः, 'अनन्यगोकुलस्वा-
 मिफलदाता फलात्मकश्चात एव 'निःसाधनफलात्मायं' प्रादुर्भूतोऽस्ति गोकुल' इति श्री-
 मदाचार्यचरणोक्तिरपि । स एव भजनीयः सेव्यो नान्यस्तदंशः कलादिवैत्यर्थः । एवञ्च
 सतीदं भजनं फलरूपं साधनरूपं च । यथा चाखण्डभूमण्डलाखण्डलस्य हि हेममणि-
 माणिक्यमयलचिरपात्राणि, कोशविशेषे सङ्घाहाणि व्यवहायाणि च तान्येव । यतस्तस्यैव
 सर्वाधिकैश्वर्यत्वात् । तेषामपि तच्चजातीयैभ्यस्तथात्वात्पात्राणि । न हि ततोपि जीवमात्र-
 नियामकोऽपरोऽस्ति येन सोपि नियम्यः स्यात् । अतो भक्तिमार्गं सकलसाधनमूर्धन्यमेव
 साधनं सकलफलमूर्धन्यमेव फलमिति नानुपपत्तिः काचित् । किञ्च, ग्रामाण्यापेक्षाया-
 माप्तवाच्यं शब्द एव प्रमाणम् । आप्तत्वं तु यथाभूतायोपदेशरुर्वत्वम् । प्रकृते तादृग्महा-
 नुभावाः श्रीमदाचार्यचरणा एवेति नेतरप्रमाणाकाङ्क्षा । युक्तं चैतत् । न हि साक्षात्पुरु-
 पोत्तममुखारविन्द्राधिष्ठातृरूपानन्दमयाद्रिस्वरूपादितरः कश्चन तथाभवितुमर्हतीत्यर्थं वि-
 शेषजन्यत्वेन । अत एवाचार्यं मां विजानायादिति भगवदुक्तिरपि । वस्तुतः पुरुषोत्त-
 मा एव श्रीमदाचार्याः, तत्त्वं च कस्यचिद्वक्तविशेषस्य वद्वत्पुत्रेकदशापामेवानुभूतं
 भवति, अनुभूतं चासकृत्चादृशैः । अत एव वद्वत्प्राप्तैः 'अनुभवनिगमायुक्तमार्गैरित्यत्र
 श्रीगोकुलनायचरणैर्विविच्य तेषु तयात्वं निरणापि । एवञ्च तादृगाचार्यवचनानि श्रुतिरू-
 पाण्येव । 'निःशक्तिमस्य वेदा' इतिथ्यन्या भगवन्निष्ठासरूपस्य तस्योक्तहेतोस्त्वैव संभ-

वान्न तच्छङ्कागन्ध इति दिक् । प्रस्तुतं वदामः । ब्रजपदं तन्निष्ठपदार्थमात्रोपलक्षकमिति तत्रत्याः सर्व एव भूमियमुनापुलिनाद्रिनिकुञ्जगह्वरवृक्षलतापक्षिगोमोपालोपीजनमृगादयो लक्षिताः । अत एव 'धन्येयमद्य धरणी'त्यादि भगवता गीतम् । किञ्चात्र भजनीय इति विधिस्तत्राप्यपूर्वनियमविधी तु न सम्भवतस्तत्तल्लक्षणाभावात् । तथा हि नहीश्वरभजनममार्त्तं, न वा तद्भजनं पाक्षिकमिति नोभयलक्षणावसरः । अतः'स्तत्र चान्यत्र च प्राप्त' इतिलक्षणः परिसंख्याविधिरेवायं पारिशेष्यादिति सिद्धम् । एवं च तदकरणेऽपराध-रूपप्रत्यवायोपि सूचितः । यथा मर्यादायां तदकरणे प्रत्यवायस्तन्मार्गीयफलाभावश्च, तथात्रापि पुष्टिमार्गीयाचार्यनिदेशोल्लङ्घनेऽपराध एतन्मार्गीयफलाभावश्चेतिभावः । ननु यत्र रागतः प्रवृत्तिस्तत्रैव स, अत एव 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या' इति तार्किका इति चेत्, न । तयालक्षणास्यानुपलब्धेर्विनिगमकाभावाच्च । यद्वा, मास्त्वयं प्रमाणवृत्तान्तः, प्रमेयपद्धतौ विधेरनियामकत्वात् । वस्तुतस्तु आवश्यकार्थेऽनीय 'आवश्यकार्थमर्णयोः' 'कृत्या-थे'त्यनुशासनात् । तेन सदानन्दरूपत्वाच्छ्रीगोकुलाधिपतिरवश्यमेव भजनीय इति भावः । अपरञ्च, ब्रजधातोर्यमनार्थकत्वेन ब्रजतीति ब्रज इतिव्युत्पत्त्या पचाद्यच् । भगव-तस्तस्याधिपत्येन सोपि व्यापिवैकुण्ठात्मक इत्यसूचि । तेन भक्तहृदयप्रदेशादौ भगवदावि-र्भावयोग्यतायां तदिच्छया ततः पूर्वमेव तदाविर्भाव इत्युक्तं भवति । अन्यथा तस्य तद-धिष्ठानता न स्यात् । न वा भगवतः साधारणवद्यत्र कुत्रचित्तमन्तरेणाविर्भावः । इतरथा निखिलजीवनिग्रामकस्यानन्दरूपफलात्मकस्य त्रैलोक्यस्याधिपतेस्तदाधिपत्यमात्रकथनेन को वा तदुत्कर्षः स्यात्, प्रत्युतापकर्षाधायकश्च भवेत् । न चेन्द्रादिलोकवत्तस्योत्कर्षः कुत्रचि-रपुराणादौ प्रख्यातो येन तदधिपतित्वेन तादृस्यापि तादृहमाहात्म्यं, यतस्तथात्वं वदेषुः । कदाचिच्चादृशभ्रवणमपि भूलोक एव न स्वर्गादिषु, क्वचिच्छ्रुपतेऽपि न तादृशः, सोपि तच्चादृशलीलादर्शनानन्तरमेव, न तदर्वाहः । तादृगपि न सर्वजनावच्छेदेन किन्तु केपा-ञ्चिदेव भूरिभाग्यभाजां तथात्वं भासते, सोपि भगवतः सकाशादेतस्यैव, नापि ततो भग-वतः । किं बहुना तादृशस्यापि प्रादुर्भावोपि माहात्म्याच्छादक एव । अत एव क्वचित्सु-राणामपि तन्नावबोधः । अत एव श्रीभागवते पुराणान्तरीयप्रसिद्धाध्यायत्रयकथा । तत्रैव श्रीगोवर्द्धनोद्धारणमस्ताये पुरन्दरार्कश्च । सोपि तत्र तज्जन्मादिभ्रमहेतुक एव नान्यथा । नन्वेवं चेच्छिदं तत्रैव स एव तेषामेव कथं स्तुत्यो जात इति चेत्, सत्यम् । परं सा स्तुतिः पूर्व तन्माहात्म्यज्ञानत एव । यतस्तत्स्वरूपज्ञानं, तनापि गर्भ एव ज्ञानादेव तादृक्तन्माहा-त्म्यावबोधनं, ब्रह्मणो भगवदवतरणसम्बन्धिनिखिलवृत्तान्तावबोधत् । अत एव जन्मभ-रणीपमयमाध्याये राजभ्रमाभिनन्दनानन्तरं 'भूमिर्दृष्टपञ्चव्याजे'त्यादिना श्रीशुकैस्तत्र तज्ज्ञानं निरूपितम् । न चैवं कस्यचरणचरित्रे तस्य तद्दरणमशक्यवचनं. स्यात्तन्मोहा-सम्भरादिहामग्भवादिति याच्यं, सर्वमेतदस्त्वय्युचरणंस्वामसमकरणपीपमाणप्रकरण-

चरमाध्यायसमाप्त्यनन्तरमेव 'कथामत्रिं हरेर्वाच्य'मित्यादिना समाहितं । श्रीविट्ठलचर-
 गैरपि तदर्थविवरणे त्रिविच्य निरणायीति नात्रानुद्यते विस्तरभीतिरिति नात्र पूर्वप-
 क्षावसरः । अतो व्यापिवैकुण्ठात्मको ब्रज इति ब्रजाधिपत्तयेन ध्वनितम् । अत एवाय-
 र्वेणे कृष्णोपनिषदि 'वैकुण्ठं गोकुलवनं तापसास्तत्र ते द्रुमाः' । तैत्तिरीयश्रुतावपि 'ते ते
 धामान्युष्मसि गमध्वै गावो यत्र भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः परमं
 पदमवभाति भूरंः' । 'विष्णोः कर्माणि पश्यत, यतो व्रतानि पश्यते । इन्द्रस्य युज्यः सखा ।
 तद्विष्णोः परमं पदं सदां पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुरासत'मिति । एतदर्थः प्रपञ्चितः
 श्रीविट्ठलवरैर्विद्वदाभरण इति नास्माभिरत्र विस्तरणीयस्तथापि तदध्ययनमायुनिकानां
 सर्वेषां दुर्घटमिति तत्र एव तमेवार्थमल्पतोऽनुवृत्तम् । तथा हि हे भगवन् ते तव ते तानि
 'सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां'मित्यनुशासनालिङ्गव्यत्ययः । धामानि क्रीडास्थानानि ।
 गमध्वै प्राप्तुं । उष्मसि कामयामहे । तानि कानीत्याकाङ्क्षायां मृदाभिसन्धियुद्धाटयति
 श्रुतिः । यत्र श्रीगोकुले भूरिशृङ्गा दीर्घशृङ्गा गावो वसन्तीति शेषः । अथवाऽऽरण्य-
 ग्राम्यपशूपलक्षणार्थम् । भूरिशृङ्गा बहुशृङ्गा रुरुभृतयो मृगा गावश्च तथा । कीदृशाः ?
 अयासः शुभाः शोभावहाः शोभाधायका इति यावत् । तस्येति शेषः । अत्र स्थाने
 भूमौ । तथापि स्वस्य तादृग्याभावाद्भ्रमोचरो न भवतीति खेदेनाहेत्याह श्रुतिः ।
 तल्लोकवेदमसिद्धम् । उरुगायस्योरुकीर्तिर्भगवतो, विष्णोर्व्यापकस्य । अत एव भूरर्व-
 हु रूपस्य, रासोत्सवाद्वा तथा प्राकट्यात् । तच्छ्रीगोकुलं परमं पदं, स्थानं वैकुण्ठं
 पदं, तस्मादप्यधिकं परमं पदं, प्रकृतिमित्येनापि परमं तादृशं पदमवभाति प्रकाशते' ।
 अत्र स्वयं नित्या श्रुतिः 'अवभाती'ति वदन्ती स्वभानविषयस्य श्रीगोकुलस्यापि नित्य-
 त्वमेव व्रूते । अन्येषामनवभानपक्षेपि वर्तमानप्रयोगतो विषयस्यापि तत्त्वमेवापातीति
 भावः । एतदनन्तरमेव च 'विष्णोः कर्माणी'ति पश्यते । तथा पूर्वस्मिन्मन्त्रे 'यत्र भूरिशृङ्गा
 अयासस्तत्तस्य परमं पदं'मित्युक्त्वा, तत्र तदनन्तरं कृतानि विष्णोः कर्माणि यशो-
 दास्तनपानपूतनासुषयःपानरिङ्गणादीनि पश्यत, युयमिति शेषः । यतः कर्मभ्यो हेतु-
 भूतेभ्यो व्रतानि कात्यायन्यर्चनादीनि, साक्षिध्याद्विष्णुरेव पश्यते स्पृष्टवान् । अयं भावः ।
 तत्फलत्वेन तत्कर्माणां विर्भूय तासु सर्वा लीलां कृतवानिति । 'स्वश वाधनस्पर्शयो'रिति
 धातोर्लिटि रूपम् । यदा, अयं धातुरुपसार्थकस्तेन व्रतानि लोकमर्षदात्रतानि पाति-
 व्रत्यादीनि वचाये । अयमप्यर्थः । वेदमर्षादात्पानकानां कर्मणां सदोपलक्षणपरि-
 हाराय 'यत्' इत्यव्ययप्रयोगः । तथा चैतदुक्तं 'तत्तत्कर्मणामविकृतत्वमुक्तम् । किञ्च, स्वयमतानि
 आत्मारामत्वपूर्णकामत्वादिनियमरूपाणि वचाये । अस्मिन्नर्थे नञ्प्रत्ययेऽत्रतानि स्पृष्टवा-
 नित्यप्यर्थो युज्यते तदा, तानि कर्माणि गोर्षभिः सह रमणरूपाणि पश्यतत्युपदेशः ।
 अत्र कश्चनार्थविशेषस्तत्रैवोपपादित इति नन एव परिभाषनीयो, विस्तरभयतो नात्र

वितन्पते । इन्द्रस्य युज्यो योज्योनुकूलः सखा । अयमाशयः । मधुणा इन्द्रयागभङ्गे कृते बहुबलाहकासाधारणवर्षणेन्द्रेण तद्गोहे कृतेपि सर्वसमर्थोपित द्वेतुकतन्मदमेव दूरीकृतवान्, न तु तं तदधिकारं वेति तथा । तदनन्तरमिन्द्राभिपेक्ष्योविन्दनामधारणादिभिस्तत्समानधर्मस्तथा । एवं निरूप्य तत्पूर्वोक्तं विष्णोः लीलास्थानं परमं पदं सूरयो विद्वांसः, तत्त्वं च शब्दब्रह्मपरब्रह्मस्वरूपवित्त्वम् । तत्र परब्रह्मबोधस्तु भक्त्यैवेति सिद्धान्तः, 'भक्त्या मामभिजानाति' 'भक्त्याहमेकया ग्राह्य' इत्यादिवाक्यैः सूरयो भक्ता एव । नन्वत्राह तदुरुगायस्ये'ति 'सूरयः सदा पश्यन्ती'तिवाक्यैकवाक्यतायां भूमौ तत्परमं पदं भक्ता एव सदा पश्यन्तीत्ययोऽवसीयते, एवञ्च काननकालिन्दीतत्पुलिनगिरिवरगह्वराद्यात्पकत्वेनोद्भूतरूपवन्महच्च । तदेव हि द्रव्यं यच्चाक्षुषं, यन्महत्त्वे सति उद्भूतरूपवदिति तर्कोक्तिः । तच्चाक्षुषं द्रव्यात्मकं च तत् परमं पदं कथं भक्तैकदृश्यमेव, न साधारणजनगोनरमित्याशङ्कायां दृष्टान्तपाह-दिवीव चक्षुराततम् । दिवि स्वर्गे यथा आ समन्तात् तत् व्याप्तं 'यन्न दुःखेन संभिन्न'मितिवाक्यात्सुखैकसाधनतद्रूपं तत्पदार्थं तत्रस्थानामेव चक्षुः पश्यति नान्येषाम्, तथैतल्लीलामध्यवर्तिनामेव तद्दृश्यमित्यर्थः । शाखान्तरेपि, 'ता वां वास्तुन्युष्मसि गम्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णाः परमं पदमवभाति भूरि' । अर्थस्तु, ता तानि, वां युवयोः कृष्णरामयोः गोपीमाधवयोः, वास्तूनि अनेकविधकुञ्जाढीन्येव वस्तूनि, गम्यै प्राप्तुं 'तुमर्थं से स' इत्यनुशासनादेव साधु । वृष्णाः कामान् वर्षतीति वृषा, तस्य । गोपिकासु कामवर्षकस्य । भूरि बहुरूपं, पदविशेषणम् । अग्रिपार्थस्तूक्त एव । परमपदादधिकं तत्रानुपविष्टमितिन्यायो ध्वनितः अन्यथा तरादमित्येव श्रुतिर्वेदेत् । एवञ्च, लक्ष्मीतुल्यतायामपि यथा भक्तेषु तत उत्कृष्टत्वं 'गोप्योन्नरेण भुजयोरपि यत्स्पृहा श्री'रितिवाक्यात् । अत एव 'स्वानन्दानुभवार्थ'मित्यस्य विवरणे श्रीविट्ठलवर'स्तथा च स्वपदस्य स्वामिनीवाचकस्येत्यादि व्याख्यानं कृतम् । तथा च मसिद्धतदपेक्षया प्रभो रतिप्रीतिसाधकत्वेनानिर्वचनीयच्छविविधायफलत्वेन च तस्य तथात्वमितिभावः । 'न द्वियो ब्रजसुन्दर्य' इत्यादि तत्रत्यवृद्धदामनपुराणीपरुषाण्युक्ताथेऽनुसन्धेयेत्यलं विस्तरेण । प्रस्तुतमनुसरामः । एतादृशस्याथियो भजनीयः सेव्य इत्यर्थः । सेवा हि सेवकस्यैव धर्मः । 'भज' धातोः स एवार्थो निरुद्धः । तथा चाशेषजीवानां सहजदासत्वममूचि । तदकरणे तद्दण्डयोग्याश्च त इत्यपि । उक्तमेवोदाट्यन्ति स्वस्येति । स्वस्य भगवदीयस्यापमेव भजनाख्य एव धर्मो न तु मार्पादिकः स इतिभावः । एवकारस्तु पुरुषोत्तमभजनधर्मातिरिक्तधर्ममात्रव्यवच्छेदकः । अपरा स्वस्यैरायं धर्मो नेतरेषाम् । तेन भगवदीयव्यतिरिक्ता निवारिताः । ततो गोपनपप्यमूचि । अत एव 'न शुद्धिमेदं जनयेत्', 'त्वं च ख्द महाबाहो मोहशास्त्राणि कारये'त्यादि भगवद्भाषितम् । एतदर्थमेव शङ्करमभृतीनामुद्भवः । यद्वा, अयं धर्म एव

भगवदीयस्य सर्वपुरुषार्थसाधकस्तत एव सजातीयार्थादित्रितयसिद्धेः । अधवाऽयं धर्म एव स्वस्य तथा, न ज्ञानादयः । 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्ये'तिवाक्यतः । हिशब्दः कैमुतिकन्यायेन युक्तार्थं ध्वनयति । भगवता गीतायां 'सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज । अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः' इति स्वधर्मातिरिक्तसर्वधर्म-परित्यागपूर्वकं निजशरणमुपदिष्टं, तत्फलं च पापमोचनमुक्तं, न स्वरूपसम्बन्धादिकम-तोऽयमुक्तमार्गो मार्गादिक एव स इत्येवं निश्चीयते । इतरथा स्वयमपि पापमोचनमेव फलत्वेन नोक्तं स्यात् । एवञ्च यद्य निखिलधर्मतो मर्यादामार्गीयोपि शरणमार्गः साधी-यांस्तत्र फलमार्गीयभक्तिमार्गीयभक्तिप्रकारेण सेवाकरणं, तत्रापि श्रीपुरुषोत्तमपुराणविन्द-विरचितपद्धत्या, सुतरां तदात्मजनिर्मितरीत्या, सेव्योपि श्रीकृष्णः सदानन्दः फला-त्मकस्तत्राप्युक्तभावेन भजनं सर्वधर्मपरित्यागपूर्वकं सर्वोत्कृष्टपरमफलं स्वरूपानन्दात्मक-पिति किं वाच्यमिति । अतः सर्वात्मनाऽन्यं निराकुर्वन्ति नान्यः कापि कदाचनेति । अन्यः भ्रैरणादिलक्षणो धर्मो न भगवदीयो भवतीत्यर्थः । मार्गादिकत्वाद्भगवदीयेन कार्ये इति भावः । कापीति देशाश्रमापरिच्छेद उक्तः । कदाचनेति कालापरिच्छेदश्च । उक्तप्रकारेण दासैस्तदात्म्यमेव विधेयमितिभावः । अत एव 'भक्तिमार्गे हरेर्दास्यं धर्म' इति तन्मार्गमर्पणं दास्यमेव धर्मत्वेनोक्तम् । अत एव वृत्रासुरेणापि हृष्टपुष्टिफलेन 'अहं हरे तव पादैकमूलदासानुदासो भवितास्मि भूय' इति प्रभुं प्रति तदेव मार्यितं नेतरत् । प्रभुसाक्षात्कारे साक्षात्प्रार्थनमनुचितं भक्तस्येति परम्परया तत्प्रार्थनम् । एतेन स्वस्य दीनभावो दर्शितः । प्रभुसन्तोषापायको यत्स्तादृग्भाव एवात एव 'भक्तानां देव्य-भैवैकं हरितोषणसाधनमिति' भाषितं प्रभुचरणैः ॥ १ ॥

एवं श्रीपुरुषोत्तमस्य भक्तिमार्गीयमयमपुरुषार्थरूपत्वं सोपपत्तिकं निरूप्य तस्यै-वार्थरूपत्वं प्रतिपादयन्ति एवमिति ।

एवं सति स्वकर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ।

प्रभुः सर्वसमर्थो हि तेन निश्चिन्ततां ब्रजेत् ॥ २ ॥

एवं सति उक्तप्रकारेण भजनरूपे धर्मे क्रियमाणे सति । स्वकर्तव्यं स्वामिकार्ये यत्तत्स्वयमेव स्वाम्येव करिष्यति न तु तदंशाववारादि । अतः प्रभोः स्वातन्त्र्यमप्य-सूचि । न जीवत्केवलं पारतन्त्र्यमेव । 'अहं भक्तपराधीन' इत्यादिवाक्यैः कालादि-नियामकस्य प्रभोस्तत्केवलं स्वभक्तमाहात्म्यावबोधनायैव नान्यथा । अत एव 'ह्रस्वतन्त्र इव द्विजे'ति तद्वाक्ये इवशब्दः । अस्वतन्त्र इव, नत्वस्वतन्त्र एवेति ध्वनयतीव भगवता तयो-क्तमित्यवसीयते । भक्तवात्सल्यतोपि कचिच्छया, अत एव दामोदरलीलापि 'यस्य च भावेन भावलक्षणमित्यनुशासनात्सतीति सप्तमी । ततः स्नेहेनावच्छेदतो दास्यकरणेऽप्यभिया-

रि नित्यं स्वाधिकर्तव्यमिति च ध्वनितम् । नपुंसकलिङ्गोक्त्या स्वयमित्यव्ययोक्तेषु प्रभुकृते-
 र्वास्तवत्वमानन्ददायकत्वमविकारित्वं च । अन्यथैवं कृते कृत्येति वा ब्रूयुः । स्वकृतीरिति
 च । ननु श्रीमद्दसमदाचार्यवर्यचरणसरसिजरजोभूषणभूषितैस्सेवकैर्वाङ्मधुद्रवास्वादित-
 स्वान्तैस्तद्विश्वासेन तत एव 'किमलभ्य'मित्यादिवान्यार्थानुसन्धानतः प्रार्थनमन्तरेण
 भजनोपयोगिनिखिलपदार्थसम्पत्त्या तादृग्भावेन स्वभाग्यसौभाग्यसञ्चयमिव तद्भजनं
 कर्तव्यमेव, परन्वाधुनिकानां तत्स्वरूपानभिज्ञतया तदनुभवाभावाच्च जीवधर्मत्वेन कदा-
 चिद्विश्वासेनोत्कृष्टसेवासाधनरूपतनुजनिचजसेवासिद्धधर्मधर्मापेक्षायां तत्र प्रयत्ने कृते
 कदाचिद्वाहिर्मुख्यसेवाप्रतिबन्धौ च स्याताम्, 'त्रैवर्गिकायासे'तिवान्यात्मशुक्रतप्रति-
 बन्धोपि सम्भवेत् । न च सेवार्थं यत्ने क्रियमाणे न भगवत्कृतप्रतिबन्धः, अत एव
 'त्रैवर्गिके'तिपदम्; आयासमात्रविघातहेतुत्वे 'त्रैवर्गिके'तिपदं न वदेत्; अतो भज-
 नार्थं यत्ने कृतेपि न दोषः; मर्यादाप्रवाहसंबलितानामेव बाहिर्मुख्यादिभावो, न पुष्टव-
 द्भीकृतानामिति वाच्यं, नवरत्ने 'कापी'तिपदव्याख्यानेऽस्मत्प्रभुचरणैरवैतदुत्तरितत्वात् ।
 अपरञ्च, भगवान् पूर्णपुरुषोत्तमः सर्वकरणसमर्थोपि स्वसेवार्थमप्यर्थयत्नसापेक्षयेत्तत्सेवा-
 यामेव को विशेषोऽन्यसेवैव कुतो न कार्या, यत्नायासस्य तुल्यत्वात् । तस्याङ्किष्टकर्मत्वं
 च भज्येत । बाहिर्मुख्यसेवाप्रतिबन्धौ च कथञ्चिदपि दुर्निवारौ स्याताम् । स्वामिकृत-
 प्रतिबन्धस्याप्यतिबलिष्ठत्वतः स्वकृतोपि प्रयत्नोपि व्यर्थः स्यात् । वस्तुतस्तु अस्मि-
 न्फलमार्गापभक्तिमार्गे सेवैव धर्म इति राद्धान्तः । अत एवात्रैव ग्रन्थेऽस्मत्प्रभुभाषण-
 सुधाधारा, 'स्वस्यायमेव धर्मो ही'ति । इतोऽपि स न कार्य एवेत्युक्तं भवति । 'योगक्षेमं
 ब्रह्महृ'मितिवाक्यं च व्याकृत्येत । 'तुप्यतु दुर्जन' इतिन्यायेनास्तु वा मार्यादिक
 एव स तथा'प्यधिकं तत्रानुप्रविष्टं न तु तद्धानिः' । अत्रायमभिसन्धिः, परमकारण्यैक-
 सिन्धुः श्रीगोकुलजनैकजीवनः स्वाश्रितस्य स्वल्पमप्यायासमसहमान एव सर्वकरण-
 समर्थस्तत्त्वयत्नमन्यथाकरोति स्वस्मिन्विश्वासदाढ्यापि नान्यथा । तथा च यत्र मर्यादा-
 प्रवाहसंबलितानामपि भक्तानां यत्नलेशासहिष्णुः करुणाकोमलो हरिस्तत्र पुष्टावे-
 वाङ्गीकृतस्य यदिकञ्चिदपि तदसहिष्णुः श्रीमद्गोकुलजनलोचनचकोरचन्द्र इति किं वाच्य-
 मत एव 'किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने श्रीनिकतने' इति वचनासृतं च । 'भगवदर्थोपि
 सा न कार्ये'त्युक्तं नवरत्नेऽस्मत्प्रभुचरणैरत एव । किञ्च, ब्रजरत्नानामपि निजनाथनिदे-
 शतोपि न निजव्रतग्रहणमनमपि । यत्रैवं सूक्ष्मेक्षिका तत्रेतरेषां बाहिर्मुख्यादौ का वार्ता ।
 अत एव तामसभरणीयफलप्रकरणे 'पर्यम्बुजाक्षे'तिश्लोके ब्रजरत्नैर्निरुक्तं यदप्र-
 भृति त्वन्यादतन्मरमाश्च तत्प्रभृति वयमज्ञसा अन्यसमस्तं स्यातुं न पारयायः । विदुतं
 चैतदस्मत्प्रभुचरणैर्यथा देशमिमानो ध्यात्प्रस्य देहविपातकरात्तत्सन्निधौ स्यातुं न शक्नो-
 तीति । एवं च सर्वयोक्तदोषसम्भवमपतो न प्रयत्नं कुर्यात् । अकृते तस्मिन्तेजासाधनानुपल-

विद्यस्तदनुपलब्धौ भजनोच्छेदस्तदुच्छेदे स्वधर्मात्यन्ताभावादुक्तोपदेशे घट्टुटीप्रभात-
वृत्तान्तो वृत्त इति निजजनस्वान्तभ्रान्तिमपनयन्तः प्रवदन्ति-स्वधम्मेवेति । स्वयं प्रभु-
रेव सर्वं करिष्यति । स्वाश्रितजनयत्नमन्तरेणापि भजनापेक्षितसकलपदार्थान्संपाद-
यिष्यतीत्यर्थः । सेवकैः सेवोपयोगिसमस्तपदार्थाथित्वेनेतरतोऽर्थार्थनेन मनो व्याकुलं
न विधेयम् । अत्रायमाश्रयः, आश्रयान्तररहितः स्वाश्रितजनो यदि भजनानुक्-
लनिखिलन्यासपुरस्सरं तदनुकूलसकलवस्तुविकारतो निजभजनमेव सर्वतोऽधिकं
फलरूपं स्वसर्वस्वं ज्ञात्वा विदधाति तदा सर्वात्मरूपः फलात्मा सर्वकरणसमर्थः
कालादिनियामको भगवान्पूर्णात्तदो हरिः परमकृपालुर्यतो यत्किञ्चिदपि स्वकी-
यपरिश्रमासहमान एव स्वसेवासाधकमेव तदपेक्षितसमस्तसामग्रीरूपं कुतो न विद-
ध्यात् । अन्यथा 'योगक्षेमं बहाम्यह'मितित्दृढप्रतिज्ञां न वदेदेव प्रभुरकुतोभयः । अमा-
प्तस्य प्रापणं योगः । प्राप्तस्य परिपालनं क्षेम इति तयोरर्थः । यद्वा, स्वधमेव स्वत
एव सर्वं करिष्यति प्रार्थनानपेक्षः । एतेन सेवकैर्न प्रभुः प्रार्थनीय उतिभावः ।
अत एव 'निजेच्छातः करिष्यती'ति नवरत्नेऽस्पत्यभ्युचरणैर्गीतं, 'प्रार्थिते वा ततः किं
स्या'दिति विवेकैर्थाश्रयग्रन्थे च । यद्वा, स्वधमेवेत्यादि पूर्ववत्, न कस्यचित्प्रेर-
णया देवतान्तरद्वारा वा । कालादिदेवतान्तरप्रेरकोऽपि हरिरेवेति भावः । अस्मिन्नर्थेऽज्ञा-
योगव्यवच्छेदक एवकारः । अथवा सेवकप्रार्थनस्य दोषावहत्वात्तत्प्रार्थनमन्तरेणैव ततः
पूर्वमेव तदभिलषितं कुर्वन्न तत्प्रार्थनावासनां समीक्षते । अन्यथा 'यस्त आशिष आशास्ते
न स भृत्यः स वै वणिक्', 'आशासानो न वै भृत्य' इत्यादिवाक्यैस्तत्सेवकत्वहानौ स्वस्वा-
मित्त्वभावस्तत्र दुर्लभ इतिभावः । एतेन प्रभोः परमभक्तपरमहितकारित्वं समसूचि ।
अत एव 'योगक्षेमं बहाम्यह'मितिवाचयम् । यद्वा, स्वयं करिष्यत्येवेति क्रियया सहान्वये-
नात्यन्तायोगव्यवच्छेदक एवकारस्तेन प्रभुविश्वासेनैव सेवकैः स्येयमतोऽस्मिन्मार्गे तद-
भाव एव परमवाचकः । अत एव त्रिंशत्सतद्भावयोर्ब्रह्माह्मचातकी भाव्या'विति तयोरनु-
सन्धानं तत्रैवोक्तम् । ननु सर्वसमर्थोपि प्रभुः सर्वथा साधनसम्पत्तिमन्तरेण तादृक्फलदाने
कथं समर्थो भवेत्, भवेद्वा यथारूपश्चित्तसम्पत्तावेव । अत एव 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते'
इतिवाक्ये प्रपत्तिरेव तत्सम्पत्तिरिति चेत्, सत्यम् । परं तत्रेदमवधेयम्-यस्य येन प्रकारेण
प्रपत्तिस्तस्मै तत्प्रकारेण प्रयच्छतीति प्रभुः 'तांस्तथैव भजाम्यह'मितिसाध्यत एवमेव ।
एवञ्च, यत्र मर्यादाभागीकरित्या प्रपत्तिस्तत्र तद्रीत्यैव फलदानं प्रावाहिकेभ्यः प्रावाहिक-
रीत्या पुष्टौ तद्रीत्या तथेति विनेकः । इतरथा 'यथा तथे'तिपदे न वदेत् । ये जना मां
प्रपद्यन्ते तानेवाह भजामि हीत्युक्तेपि चारितार्थ्यं स्यात् । उक्तार्थं यथाशब्द इत्यत्र
'प्रकारवचने षालि'तिपाणिन्यनुशासनं जागरूकमेवेति नानुपपत्तिः काचित्, तथाश-
ब्दाप्यनेनैव व्याख्यातः । तथा चात्र भजनोपदेशः पुष्टिपद्धत्यनुसारेणेति तथैव फल-

दानमिति दिक् । इत्थं च मर्यादायां साधनापेक्षो भगवान्वयथासाधनं फलं ददातीति पुष्टौ तद्विरपेक्ष इति निगर्वः । अत एव श्रीमद्भागवते श्रीगोवर्द्धनोद्धरणप्रस्तावे 'गोपा-
 येत्स्वात्मयोगेन सोऽयं मे व्रत आहित' इति श्रीमद्भोक्कुलनाथोक्तिः । अन्यथा व्रजजन-
 स्वरूपानन्ददानं च सुतरामशक्यवचनं स्यात् । न च तत्रैव पूर्वोक्त एव प्रस्तावे पूर्वोद्धेन
 'तस्मान्मच्छरण'मित्यादिनोक्तमेव वक्ति चेच्छरणगमनादिकं तत्साधनमप्यस्तीति वाच्यं,
 'निस्साधनफलात्माय'मिति प्रभुवानयविरोधापत्तेः । यदि ग्रहिलतया तद्वाच्यं तथापि
 प्रभुणैव तत्सम्पादितं न तु तैरपि किञ्चित्कृतम् । किञ्च, कदाचित्केपाञ्चित्सम्भवेपि
 तत्रत्योपरिभागस्थशुकमयूरमृगादीनां सुतरां तदसम्भवः । वस्तुतो नास्त्येव तेषामपि
 तद्वन्धसम्भवेपि, प्रत्युत विपरीतं च तत् । अत एव श्रीमद्भोक्कुलस्वामिना महता यत्ने-
 नापीन्द्रबलिभागो निवारितः । अत एवा'न्वापृत'मितिवाक्यं च । न च जन्मान्तरीयं
 तदस्तीति चेत्, न । तथाकल्पने मानाभावात् । न चैतत्फलान्यथानुपपत्तिरेव तदिति
 चेन्न । उक्तोक्त्युच्छेदापत्तिः । ननु क्वचिच्छास्त्रिकरिपि स्यादिति चेत्, न । 'अस्ति
 चेदुपलभ्येते'तिन्यायो व्याकुष्येत्, प्रत्युत भगवतैव सर्वं सम्पादितमित्युक्तिर्लभ्यतेपि ।
 अत एव 'प्रसन्न एषां श्विदुत स्वयं हरि'रितिवाक्यमिति चेत्, समः समाधिः, 'अहो
 अमीपां किमकारि शोभन'मितिवाक्यात् । अत्र धूमः । यद्यप्येतद्वचनमपि कोटिद्वयावबो-
 धमवगाहते तथाप्युत्तरदले यथोपोद्बलक'मन्वापृत', 'निःसाधनफलात्माय'मितिवाक्यं न
 तथा पूर्वदल इत्यनेनापि भगवत्कृतिरेव निर्णायि, न व्रजवासिनामतो मर्यादायां तत्सा-
 धनैरेव फलं यत्तत्प्रसन्नोपि प्रभुरेव । पुष्टौ तद्विनापि स्वबलेनैव सर्वं कर्तुं समर्थ इति
 कृतं वाचां विलासैः । इदानीमुक्तार्थमेवोद्धाटयन्त्यस्मत्प्रभुचरणाः प्रभुरिति । प्रभुः
 सर्वनियामकः । 'अन्ये चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वय'मितिवाक्यतः । अत एव
 समर्थ इति हेतुगर्भं विशेषणम् । सर्वेभ्यः कालादिभ्योपि समर्थः । कालसाध्यपदार्थ-
 स्यापि स्वयमेव साधकः । यद्वा, सर्वेष्व्वाश्रमेषु देशेषु वाहोस्विदृग्णेषु तथा कालत्रितयेषु
 वर्णाश्रमादिषु तथा । देशादिपदसाधनानपेक्षः । यद्वा, सर्वस्मिन्साधनविषये तथा । तत्तत्सा-
 धननिरपेक्षः । यद्वा, सर्वैः कालादिभिः कृत्वा समर्थः सर्वकरणक्षमः । कालादयोपि
 तदर्थीना एवेति तत्साध्यपदार्थस्यापि प्रभोरिच्छामात्रेण त एव साधका न तु विघ्न-
 कारः । अपरा सर्वेषु देवजीवेषु साधनसम्पत्तिं साधयितुं तथा । स्वस्मिन्नेव ज्ञानादेः
 सिद्धत्वात् । यद्वा, असाधनमपि साधनं कर्तुं समर्थः, अद्भुतकर्मत्वात् । अत एव तत्त्वा-
 र्थदोषे 'असाधनमपि साधनं करोती'त्यस्मत्प्रभुचरणोक्तिः । हिदृश्व्योपि समर्थमनु-
 मोदते । तथा हि यत्र मर्यादापार्यायसाधनाभावस्यापात्पन्तासक्ताजामिन्द्रादिभ्यः स्वांश-
 फलाद्यवतारः परम्परासम्बद्धेपि नामवर्णाज्ञानेन कपनेनापि परमस्नेहधरतः केवल-
 स्वपुत्रनाममात्रनल्पनेन स्वमन्ध्रगन्धसम्भावनाऽभावेपि तन्नामवर्णमाहात्स्यावबोधार्थे

तादृक्फलदानं तत्र साक्षात्कलात्मकश्रीपुरुषोत्तमस्यैव पुष्टिमार्गीयस्त्र्यमुखारविन्दरूपाचार्यो-
पदेशपूर्वकतदुक्तप्रकारेण भजने स्वयमेव किं किं न विद्यास्यतीति निखिलमनिर्वचनीयम् ।
य एतादृक् प्रभुः समर्थः, तेन प्रभुणा कृत्वा तेन कारणेन वा हेतुना वा भक्तो भगवति
स्निग्धः निश्चिन्ततां निराकुलतां ब्रजेत्याप्नुयात् । अत्रायं भावः । पूर्वं श्रीमदाचार्यो-
पदेशमात्रेण तद्विश्वासोद्रेकेण भजन् पश्चात्सिंहास्तदुद्रेकेण स्निग्धः सन् तथा स्यादित्यर्थः ।
इदं भजनमेव सर्वस्वमिति ज्ञात्वा यदि भजनमेव कुर्वन्प्रभुं क्षणमात्रमपि न त्यजेत्तदा स
तथात्वं प्राप्नुयादिति भावः । तथा चैतन्मार्गीयो द्वितीयपुरुषार्थोपि सोपपत्तिको निरूपितः ।
तथैवाभिहितं भक्तिरससारपरिशीलनशीलैर्यो हरिरेव हीति ॥ २ ॥

एवं मार्यादिकौ तौ निराकृतौ तथा कृतेऽप्यर्थे सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यमित्यतः
कामस्यापि तत्र तदुत्कर्षत्वमाशङ्क्य तदपि प्रभुस्वरूपापेक्षया सुतरामेवामयोजकमिति
तृतीयमपि तं तमेव निरूपयन्तस्तत्परिदुर्लभमुपक्रमन्ते यदीति ।

यदि श्रीगोकुलाधीशो धृतः सर्वात्मना हृदि ।

ततः *किमपरैर्ब्रूहि लौकिकैर्वैदिकैरपि ॥ ३ ॥

यदि चेन्नोकुलाधीशो यशोदोत्सङ्गलालितोऽन्यन्यगोकुलस्वामी । श्रीपद्मोत्तया
तादृगन्तरङ्गभक्तसहितः । यद्वा, 'अथत इन्दिरा शश्वदत्र ही'तिवाक्यतः श्रीयुक्तं यद्गो-
कुलं, तस्य तथा । पूर्वोक्तवाक्यतः सर्वोत्कृष्टशोभायुक्तं यत्तत्तस्य तथा । तादृशोपि सर्वा-
त्मनोक्तभावेन धृतः भवता त्वया वेति शेषः । धृत इतिपदात्कायवाङ्मानसैस्तदेक-
परता ध्वनिता । विशेषतश्चेतस्तत्त्ववणता यतः स प्रभुस्तत्सम्बन्धेव । अतः फलप्रकरणे-
ऽप्रमत्तमुचरणैर्गीतं 'सोऽन्तःकरणसम्बन्धी तिरोधत्त' इति । आश्रयान्तरं परित्यज्य केवल-
तदेकनिष्ठो जात इति यावत् । तदा ततः पूर्वोक्तफलात्मकप्रभोः सकान्नादपरंस्तुच्छं-
लौकिकैर्वैदिकैरपि किं ? न किमपीत्यर्थः । अयमर्थः । लौकिकैर्वैदिकैः परमोत्कर्षमापन्नै-
स्तामसराजससात्त्विकैः । बहुवचनं त्रिविधत्वसूचनाय । वैदिकैस्त्रिविधगुणैर्वैदिकलोक-
योगसिद्धिमोक्षैः । बहुवचनं पूर्वोक्ताभिमायेण । चतुर्विधमोक्षज्ञानादिसूचनायापिशब्दः ।
उभयविधैस्तैर्ज्ञानादिभिश्च कृत्वा किं ? न किमपीत्यर्थः । अपरमिति पाठे लक्ष्मणैः कृत्वा-
ऽपरमुत्कृष्टं वस्तु किमप्यस्ति । न किमपीत्यर्थः । यद्वा, अपरं देवतान्तैः किं ? सर्वेषां
तद्विभूतिरूपत्वात् । अत एवोक्तमस्मत्सुचरणेस्त्वत्तदीपे 'कृष्णगन्धेन परं वस्तुत्पत्ते' ।
'कृष्णात्परं नास्ति देव'मित्यन्तःकरणमयोये च । अत्रायमभिसन्धिः । रसातलादिपु-
भृन्पक्षयाप्यानन्दाधिबन्धं, तदपि वामनावतारैर्गणवोद्धृतमतः प्रभोरनपायिन्याः शिष्यः
सकान्नादपि तद्रमयोनकम् । एवं सर्वभूर्माश्वरत्यं लोकैः यज्ञस्करं, तच्च यज्ञदानादिसापे-

क्षमत औपाधिकं सावधि च । न च राज्यमन्ते परलोकोपकारि, 'राज्यान्ते नरकं ध्रुव-
 मितिवाक्यात् । अतो भगवद्वदवधयशस्तस्काशात्तत्तथा । एवमेवेन्द्राधिपत्यमपि परि-
 णामापायि । भगवद्वदखण्डितैश्वर्यात्तत्तथा । एवं लौकिकत्रिविधमपि निराकृत्य वैदिक-
 मपि निराकुर्वन्ति । अपरिपक्वयोगिनो हि स्वयोगवलेनाभिलषितपदार्थानाधिर्भाष्य तद-
 नुभवं कुर्वन्तस्तस्मादपि भ्रष्टाः सन्तो दुःखिता एव पुनर्जन्मानर्हन्तीति भगवज्ज्ञानापेक्षया
 तदज्ञानमपि तथा । भगवज्ज्ञानस्य नित्यत्वात् । ब्रह्मणो रजोवतारत्वात्तल्लोकोऽपि
 राजसः, तत्र हि 'ब्रह्मणा सह मुच्यन्त' इतिवाक्यात्तत्साहित्येन पारतन्त्र्यतो भोगकलयोः
 सिद्धिरिति स्वपराक्रमातिक्रमः । भगवद्वीर्यापेक्षातस्तौ तथा । 'तमेव विदित्वाति-
 मृत्युमेति । नान्यः पन्था विद्यतेऽन्याये'त्यादिश्रुत्या ज्ञानतो मोक्षस्तच्च 'सच्चात्सञ्जायते
 ज्ञानमि'तिवाक्यतस्तज्जन्यं तदपि सात्त्विकमेव भवितुमर्हतीति तत्साध्यो मोक्षोपि तथा ।
 सोऽपि गणितानन्दात्मकोऽतः पूर्णानन्दमभवपेक्षया सोऽन्यन्तं स्वल्पतर इति तथेति
 वैदिकमपि तत्तथाकृतम् । किञ्च, मार्यादिकवैगम्यमपि प्रभोर्भक्तातिरिक्ते रागाभावा-
 ल्लोकोत्तरवैराग्यतः पूर्ववदिति भगवद्धर्मरूपतत्पहुणत । पद्धिधास्तेऽकिञ्चित्करा
 यत्र तत्र किं वाच्यमन्तरङ्गधर्मिरूपतद्गुणतस्तथात्वमिति कैमुतिकन्यायोपि ध्वनितः ।
 किञ्च, 'अस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रास्युपजीवन्ती'तिश्रुत्युक्तेर्भगवदानन्द-
 लेशस्तदतिरिक्तसकलायेंषु निर्णीतः । तर्हि विषयानन्दनिमित्तमात्रपुत्रार्थादिरूपं तदा-
 नन्दाभासरूपं वस्तुतो दुःखात्मकमेव तत्तथे'त्यधिकं तत्रानुमविष्टं न तु तद्धानि-
 रितिन्यायमपि मूच्यन्तः स्वान्तरङ्गस्वाश्रितमभिमुखं विधाय मावोचन्-ब्रूहि
 त्वमेव वद । अत्र ब्रूहिपदतोऽस्मदाचार्यवर्षकृपापामाचुर्यतस्तत्कालावच्छेदेन तस्य स्वल्-
 पानन्दानुभव इत्यन्यस्येति । इतरथा ब्रूहीतिप्रश्नः कथमपि न सङ्घटेतैवेति पूर्वमेवावो-
 चाम । न च तादृग्भाग्यशालिनस्तस्य तादृगाचार्यचरणकृपाकटाक्षपक्षपाततस्तादृक्तदनु-
 भवो दुर्घटस्तस्य तादृग्मुखारविन्दरूपत्वात्तद्रसपूर्णत्वाच्च । अत एवास्मद्वधुचरणै'स्तत्सा-
 रभूतरासस्त्रीभावपूरितविग्रह' इति सर्वोत्तमे तादृगस्मत्स्वामिनाम गीतम् । एवञ्च भक्तो-
 पदेशपक्ष एव साधीयान्नान्तःकरणोपदेशपक्षः । फलप्रकरणे 'ब्रूहि किं करवाणि व'
 इतिवत् । अन्यथा स्वमनोवरोधे यथा 'किं स्यादिति विचारये'ति तत्प्रत्यवदंस्तथात्रापि
 तत्प्रभवेन वदेयुः, यतो विचारो ह्यन्तःकरणमै एव, परं तादृग्वेपणीय एवेति यदो-
 तिवदं मापितमस्मत्सौभाग्यमुभगभूषणः श्रीमद्गुणार्थचरणैरिति दिक् । अत्रायं निगूढा-
 शयः । पूर्वं देवभजनमेव दुर्लभं, तत्रापि देवाधिदेरस्यातिदुर्लभम् । क योगिज्येयो
 भगवान्नामादिदुर्लभं निर्दोषपूर्णगुणविग्रह आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः, क सन्त-

दोषात्मकौ दुःखैकसदनरूप आनन्दशून्यो जीवः । अत एव सर्वधर्मान्परित्यज्येत्यन्य-
थाकृतौ श्रीविद्मलवरोक्तिसुधासारो 'ब्रह्मस्तुत्यादिदुरापचरणरेणुरीश्वरः काहं तुच्छो
जीव' इति । ततोपि गोकुलेशस्य यशोदोस्तद्भ्रूलालितस्य श्रीगोकुलैकस्वामिनः पुरु-
षोत्तमस्य श्रीनन्दात्मजस्यांत एव 'पुरुषोत्तमस्तु नन्दग्रह एवैत्यस्मत्प्रभुवाक्पीयूषं, तत्रापि
श्रीगोकुलेशस्य परमसौन्दर्यसुन्दरस्य सुतरां ततोप्युक्तभावेन ततस्तरां तच्चया । अत
एव श्रीभागवततत्त्वार्थदीपे 'कृष्णशब्देन परं वस्तुच्यते तदेव कदाचित्परमसौन्दर्यं प्रकटं
करिष्यामीतीच्छया प्रादुर्भूतं सञ्जीकृष्ण' इति श्रीमदाचार्यमधुरं वचः । 'भक्तिमार्गे
फलं कृष्णस्तदास्वादस्सुदुर्लभ' इति च । इति च प्रस्तुतासंभावनायां, कदाचित्कस्य-
चिद्देवजीवस्य देहस्य च प्रचुरतरभाग्योदयेन 'यमेवैष ह्युते तेन लभ्य' इति श्रुतितः
स्वमुखारविन्दनिष्ठसुधासाररूपाचार्यचरणापारकरुणया तदनुग्रहतस्तदुरीकारेण तादृग्भ-
जनतस्तदुद्रेकदशायां श्रीनन्दराजकुमारसुकुमारनिजचरणकुवलयप्रगल्भतरलतरलितपरा-
गसंबलितमनोमधुलिह एव तल्लयमिति निर्गवः । एतेनैतादृग्भजनाधिकारी चैतस्कालाव-
च्छेदेन दुर्लभ इति सूचितम् । तथा चैतन्निरूपणेनैतन्मार्गीयदिदृक्षालक्षणतृती-
यपुरुषार्योपि निरूपितोप्यभूत् । न हि तादृक्स्वरूपानन्दानुभवोचरं कस्यचिदपि लोको-
त्तरपरमानन्दरूपस्य पुनर्दिदृक्षाऽसंभवः, प्रस्तुत क्षणमपि तददर्शनमन्तरेण स्वरूपानन्द-
सुधापानपरैस्ततोन्मयं स्यात्प्रमशक्यं, किं पुनर्वाच्यं दिदृक्षामृते तथात्वं तथेति । अत्रोदा-
हरणानि ब्रजजनरत्नान्येवानुसन्धेयानि । अत एव फलभरणे 'यथैश्वर्यात्ते'त्यादि
तैरेव गीतम् । 'क्षणं युगशतमिव यासां येन विनाभव'दितिवाक्यतस्तासां तद्वियोगका-
लीनं क्षणमपि सोढुं तावत्परिमाणकमिति पूर्वोक्तमखिलं कमनीयम् ॥ ३ ॥

एवं तृतीयं तं निरूप्य तुर्यं तथा निरूपयन्ति-अत इति ।

अतः सर्वात्मना शश्वद्रेककुलेश्वरपादयोः ।

स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यमिति मे मतिः ॥ ४ ॥

अत्रायमाशयः । ब्रजजनवृन्दवाञ्छाकल्पतकशीलः श्रीगोकुलाधिपतिरदेयस्वस्व-
रूपानन्ददानक्षमोपि प्रभु'र्भनोरपान्तं श्रुतयो यथा ययु'रितिवापयतः पुष्टिपुत्रिरूपभक्त-
षाद्भगवोगोचरातीतपरमानन्ददायको यतः, अतः कारणोद्देशेनैवां सर्वात्मनोक्त-
भावेन शश्वद्रेककुलेश्वरपादयोरनन्यगोकुलस्वामिनः' पुरुषोत्तमस्य भक्ति-
रूपवरणसरसिजयोः स्मरणं भजनं सेवनं, स्मरणं नामानुभवजनकमस्कारावबोधरूप-
मिति तु शार्ङ्गिकाः । भगवन्मते स्वनुभवजन्यमेव स्मरणमिति रादान्तः । एतन्स्फुटीकृतं-
'सयो नष्टस्मृतिर्गोपी'त्यत्र सुबोधिन्त्याशयविन्दुदीकरणे भगवद्दाशयर्भरित्यर्थं बभूव ।
चकाराक्षरजोभिन्धपणपपि न स्याज्यम् । भक्तैरिति शेषः । यत्र वक्षःस्यन्तिस्वताया

अपि श्रियो यद्भिलाषा, तत्रेतेरेपां तवात्वे किं वाच्यम् । साक्षाच्छ्रीगोकुलाधिपतिभजनी-
 पयोगिभगवदीयदेहसम्पादकत्वात्तस्येति भावः । अत एव तच्चरणकमलरजसो दुर्लभत्वं
 सूचितं फलप्रकरणे तदभिधैः 'श्रीर्यत्पदाभ्युजरजश्रकमे' इति । तयोस्तथात्वोक्त्या दीन-
 भावत्वेनैव ते कार्ये इत्यसूचि । यथा भगवतो ब्रह्मत्वमानन्दरूपत्वं च तथा तयोरपीति च ।
 अत एव समासोक्तिरपि । अन्यथा गोकुलेशस्येत्येवोक्तं स्यात् । अत एवा'नन्द
 ब्रह्मणो रूपम्' 'आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः' 'आनन्दमयोभ्यासा'दिति श्रुतिस्मृतिवा-
 दरायणाधिकरणानुशासनैर्भगवतो देहेन्द्रियादि निखिलमानन्दमात्रं, न तु लौकिकश-
 रीरवत्कश्चन भेदोऽपीत्येव निरणायि । द्विवचनोक्तयोभयत्र समदृष्ट्या तत्करणे
 सूचिते न तु वामदक्षिणयोस्तारतम्यमपि लौकिकयोरिव तयोः परिभावनीयमिति
 भावः । अनेनापि मर्यादातो भगवन्मार्गोत्कर्षो महानेव ध्वनितः । ननु स्मरणभजने
 स्वरूपानन्दानुभवनान्तरमेव सम्भवेतां न तु तद्वर्गागिति चेदत्रैतत्तात्पर्यमवधेयं प्रज्ञावि-
 शेषभावनाचतुरैः । उपक्रमोपसंहारयोः केवलं प्रभुमात्रोद्देशतोन्तरङ्गभक्तसहितस्य तथा-
 त्वेनोक्तप्रकारेण भजैस्तदुत्कर्षदशायां परमकरुणाकरः प्रभुः प्रसन्नः सन्मदीयं परमसौ-
 न्दर्यं पश्यत्विति चक्षया मध्ये भजनानन्दानुभवं तस्य कारयतीत्यध्यवसीयत इति तदनु-
 भवस्यापि सिद्धत्वेनोक्तोभयमपि युक्तमेवेति न पूर्वपक्षिपक्षपातावसर इति । किञ्च,
 स्मरणं मनोवर्धः, भजनं मानसं कायिकं च । अत एव 'चेतस्तत्प्रवर्णं सेवा मानसी सा
 परा मते'ति सूक्तबलचाम् । सैव प्रेमलक्षणा भक्तिः स्वतन्त्रैव, अत एव 'भक्त्या सज्जातया
 भक्त्ये'त्युक्तिः । शाण्डिल्यैरप्येतदेवासूचि 'सा परानुरक्तिरीश्वर' इति । मानसं च तत्प्र-
 भ्वनुग्रहैरुसाध्यं न तु ततोऽन्यसाधनसाध्यं, तत्त्वं तु स्वरूपानन्दानुभवभावात्मकमत
 एव 'भावो भावनया सिद्धः साधनं नान्यदिप्यत' इति श्रीवैश्वानरचरणैः । न च
 'भावनये'ति तृतीयान्तैर्नैव साधनमतः 'साधनं नान्यदिप्यते' इति साधनान्तरनिषेधः,
 इतरथा साधनमितिपदं न वधेपुरेवेति चेत्, सत्यं, तथापि तस्यापि हेतोरवश्यवाच्यत्वेन
 तदनुग्रह एव तादृवाच्यः । तथा तदनुग्रह एव तदास्तां, कृतं तयेति चेदिष्टापत्तिरत
 एवास्मत्प्रचुरणैर्गीतं 'अनुग्रहः पुष्टिमार्गं नियामक इति स्थितिः' । इतिस्थितिर्नाम
 भक्तिमार्गाया मर्यादा । तेन भक्तिमार्गे साधनरूपः फलरूपश्च पुष्टोत्तम एव, न तु
 मार्गान्तरवत्तयोर्भेद इति निरूपितम् । किञ्च, स्मरणं मनोवर्धस्तेन मनसा स्मरणपूर्वकं
 भजनं कार्यं, न तु वायतः कायिकमात्रं तदित्यर्थः । एतेन वाचनिकमपि तन्नामसङ्की-
 र्त्तनादिरूपवाप्तिसं, यतो वाचः पूर्वरूपं हि मनः, 'यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदती'-
 इत्यादिश्रुतेः । अत्रशिष्टारवसरं तत्कथाश्रवणादिकं च तथेदपि समुचितमत एव 'तत्कथा-
 श्रवणादौ वै'त्यपि भाषितम् । 'संवापां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्ददा मयं'दित्यस्मदा-

चार्यचरणवचनरचना भक्तिवर्धिन्याम् । ननु 'यमेवैष दृणुते तेन लभ्य' इतिश्रुतेस्तहरणेनै-
वोक्तभावेन तच्चरणस्मरणादिसम्भवेऽप्यमुपदेशप्रयासः प्रयास एवेति कस्यचिद्बहिर्मुख-
मौख्यं परिहरन्तः स्वमतिं प्रमाणयन्ति इति मे मतिरिति । मे मत्सम्बन्धिनी मदीया,
मतिः बुद्धिरिति एवंरूपा उक्तप्रकारे व्यवसायात्मिकेत्यर्थः । अत्रायमभिसन्धिः । यद्यपि
पूर्वोक्तमुक्तश्रुत्यादिना तदनुग्रहसाध्यं, तथापि स्वस्य तादृग्भगवन्मुखारविन्दरूपाधिष्ठा-
त्त्वात्तदभिज्ञतया मे मतिरित्युक्तिर्भगवदुक्तिरेव । तथा चोक्तप्रकारेण तत्करणेऽनुग्रहं
करिष्यत्येव परमदयालुः श्रीमन्नन्दराजकुमारः श्रीगोकुलजनलोचनचातकचेतोहरनवनीर-
दसुन्दरो, यतो यथा श्रीगोकुल उल्लखलवन्धनप्रस्तावे प्रसङ्गतो नारदोक्तमपि निजोक्तमे-
वेति तदवस्थातोपि तत्साधनमन्तरेणापि स्वमयत्वेन तदुक्तमात्रेण महदायासेन स्वयमेव
तत्र गत्वा मलकूचरमणिश्रीवीचयोस्तररूपयोरन्तरगत्योल्लखलतत्सङ्घट्टनेन तौ भूमौ पातयं-
स्ततो निस्तुलबन्धस्मृतदिव्यशरीरयोस्तयोस्तादृक्स्तवननमनप्रदक्षिणादीनङ्गीकुर्वन्नुद्धत-
वानत एव 'तत्तथा साधयिष्यामि यद्गीतं तन्महात्मने'ति श्रीकृष्णचन्द्रोक्तिः । एवञ्च
स्वमुखारविन्दोक्तमखिलं स्वोक्तमेव कुतो न कुर्यादिति मद्दिवासेन पूर्वोक्तमदुक्तकरणेन
भगवदीयैर्निश्चिन्ततया स्थेयमिति भावः । यद्वा, मे मतिरिति भेदबोधरूपेणा स्वपतेः
स्वातन्त्र्यमसूचि । अत एवासमाप्तोक्तिरपि । अन्यथा मन्मतिरित्येव वदेयुः । तेनाय-
माश्रयः । भारते भीष्मयुद्धे पार्थस्यार्थं श्रीमद्यदुकुलजलधिसुधाकरः स्वमतिज्ञातामप्यज्ञा-
यरूपां स्वोक्तिं वितर्थाकृत्य तत्पार्थनाभावेपि स्वत एव तत्स्यन्दनकगिरिशिखरतः
सत्वरसुत्तरंशपलजलद इव चक्रपाणिस्तेन सह युद्धार्थं प्रवृत्तस्तत्रविज्ञानमेवापालयत् । यत्र
मर्यादायामपि तद्वक्तृमतज्ञानिर्वाहकरणं तत्र पुष्टौ निजाज्ञया प्रकटीभूतसाक्षात्स्व-
स्यैव मुखारविन्दाधिष्ठातृरूपस्य वस्तुतः स्वस्यैव तस्य तत्साधनसम्पत्तौ सत्यां स्वयमेव
स्वस्यैवाभिलषितसम्पादनेन स्वोक्तमेव तदुक्तं कथं न करिष्यतीतिभावः । स्वानभिल-
षितमपि वा पूर्वोक्तहेतोर्मेदुक्तमिति करिष्यत्येव । एतेन स्वस्य धर्मिणामभिमानप्रौढत्वम-
पि ध्वनितम् । अत एव सिद्धवत्कारेणास्मत्प्रभुचरणानां तादृग्व्याहार इत्यलं शङ्कान्तेपणा-
विलासैः । एतेन तदीयत्वसिद्धिस्तरिसिद्धौ पुष्टिमार्गीयचरमपुरुषार्थोपि सिद्ध इत्युक्तं
भवति । अत एव 'मोक्षः कृष्णस्य चेद्भुव'मित्युक्तलक्षणो मोक्षस्त्वदधिज्ञैरेव भाषित
इति संक्षेपः ॥ ४ ॥

यद्यप्यनुचितमेतन्मत्त्वोचितं रचितमेतदस्माभिः ।

सन्तुं तमपि प्रभवो मन्तुं मे बह्वपमभवः ॥ १ ॥

मया नामानुसारेण महानेवानयः कृतः ।

यत्कृतवतुःश्लोकीव्याख्याने विधृता मतिः ॥ २ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीमद्युगानाथकृतव्याख्यानान्विता ।

कृपालवस्त एवैतदागःक्षन्तुं ममेदृशः ।

प्रभवो विद्वलाधीशा मदीयोयमिति स्वतः ॥ ३ ॥

रमणी रुचिरा टीका भूयान्मधुरभाषिणी ।

करसम्यन्वयात्रेण विद्वदानन्ददायिनी ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यचरणशरणैकधनिना श्रीविद्वलपदकमल्प-

रागपरिमल्लुब्धमधुना निर्मिता

चतुःश्लोकीव्याख्या वृत्ता

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

चतुःश्लोकी ।

श्रीकृष्णरायभट्टविरचितसर्वार्थबोधिकाव्याख्यासमेता ।

श्रीमद्ब्रह्मपदादाब्जयुगलं विगलन्मधु ।

नमाम्यहं सदानन्दरूपं सर्वार्थसिद्धिदम् ॥ १ ॥

श्रीविट्ठलपदद्वन्द्वं नत्वा मधुसुपूरितम् ।

कुर्वेहं श्रीमदाचार्यकृपापूरितवाङ्मनाः ॥ २ ॥

तत्कृतायाश्चतुःश्लोक्या व्याख्यां सर्वार्थबोधिकाम् ॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणाः स्वीयानां सकलनिरतिशयसाधनसाध्यफलमाप्त्यर्थं शुद्ध-
पुष्टिमार्गीयातिरिक्तसाधनासाध्यफलं चात्र ज्ञापयितुं सकलवेदवेदान्तमतिपाद्यशुद्धपुष्टि-
मार्गीयभक्तिस्वरूपं तत्साधनं तत्तेव्यस्वरूपं च वक्तुं स्वसिद्धान्तोक्तसुबोधिन्यनुभाष्या-
दिरहस्यं सङ्क्षेपतश्चतुःश्लोक्या आहुः—सर्वदेति ।

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो ब्रजाधिपः ।

स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः कापि कदाचन ॥ १ ॥

सर्वदेति न कालनियमोत्र । सर्वकाले निरन्तरम् । नो चेद्भजनाभावे ह्यासुरावेशः
स्यादित्यर्थः । सर्वभावेन ब्रजाधिपो भजनीयः । यादृशो भावो भगवता सम्पा-
द्यते, कोपि भावः । भावो मनोवृत्तिः । यथा नन्दयशोदादीनां वात्सल्यभावः । तथा-
भावेन भजनीयः । अथवा, सख्यभावेन । यदा, मुख्यस्वामिनीनामिवासाधारणस्नेह-
भावेन । तत्र साधनदशायां यावद्भगवति कोपि भावो नोत्पद्यते तावद्भजने क्रियमाणे
राजसेवकवद्भयोपि रक्षणीयोपराधाभावार्यम् । नियमस्तु पतिव्रताया इव सर्वथैव भग-
वद्भजने रक्षणीयः । यथा पतिव्रतायाः पतिभजनं विहायान्यद्दर्मादिकं गौणं, तथा भग-
वद्भजनं विहायान्यद्दर्मादिकं गौणमेवेति । यदा, सर्वभावेन सर्वात्मभावेन सर्वप्रकारेणा-
त्मनः स्वस्य जीवस्य भावो मनोवृत्तिर्भगवति । यदा, सर्वेषु स्यात्परजन्मेषु आत्मनो

१ भयमपि रक्षणीयमिति वृत्तं, 'शान्ति, भिर्नापीः सात्पर्यं कथंनिरपरे तरस मनुष्यजिह्वरसंभय ।

भगवतो भावनाभावः । तेन तदुक्तं 'सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः । भूतानि भगवत्यात्मन्येव भागवतोत्तम' इतिवाक्यात् । भजनीयः सेवनीयः । सेवा कर्त्तव्या । सेवा च स्वामिनो मनोनुकूला स्ववृत्तिः, तस्या ज्ञानं तु शास्त्रद्वारेति विवेकधैर्यपूर्वकं काय-वाङ्मनोभिर्भगवदाश्रयपूर्वकं चित्तोद्वेगप्रतिबन्धभोगादिकं विहाय सेवनं कर्त्तव्यम् । यद्वा, 'श्रवणं कीर्त्तनमितिवाक्याच्छ्रवणादिरूपा नवधा भक्तिः प्रेमरूपा कार्या । सेव्यस्वरूपमाहुः—ब्रजाधिप इति । ब्रजस्य निस्साधनस्याधिपः स्वामी नियामकः प्रभुः फलात्मा भक्तानां त्रियिधदुःखदूरीकरणार्थमाविर्भूतः साकारो व्यापक आनन्दमात्रकरपादमुखो-दरादिरूपः पूर्णः परब्रह्म 'रसो वै स' इतिश्रुत्या रसात्मा युगलस्वरूपः । सर्वात्मभावेन विरहाकुलितहृदयेन 'यच्च दुःखं यशोदाया' इत्यादिभावनया पूर्वोक्तवार्त्तस्यादिभावाविष्टेन सेव्यः । ननु 'धर्मेण पापमपनुदति' 'धर्मं सर्वं प्रतिष्ठितमित्यादिश्रुतिभिर्न कर्मणा न प्रज-या धनेन त्यागेनैकःमृतत्वमानु'रित्यादिना त्यागेनैवामृतत्वमाप्तेस्तत्वात्कथं भजनमेवो-पदिश्यत इत्यपेक्षायामाहुः—स्वस्यायमेवेति । स्वस्य जीवस्यात्मनोयमेव भगवद्भजनमेव धर्मः । हीति निश्चये । जीवात्मनो भगवदंशत्वादंशिनः सेवा युक्तैव । तस्मादस्यैव मुख्यधर्मत्वम् । अन्ये धर्मास्तु वैहिक्ताः । तस्मादन्येषां गौणत्वम् । अत एव 'त्यक्त्वा स्वधर्मं चरणाम्बुजं हरे'रित्यस्य व्याख्याने 'अस्वधर्ममिति पदच्छेदं कृत्वा भगवच्चरणारविन्द-भजनमभिहितम् । तदेव स्वधर्म इति चोक्तितम् । अत एव धर्मादिभिर्यद्भवति तद्भजने-नैव भविष्यतीति वैहिकधर्माणां गौणत्वं द्योतितम् । अत एव भगवद्वाक्यं 'यत्कर्मभि-यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतथ यत् । योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि', 'सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽसौ'ति । 'यन्न योगेन साहच्येन दानव्रततपोध्वरैः । व्याख्यास्वाध्याय-संन्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपी'तीतरसाधनामाप्यत्वं स्वस्योक्तम् । धर्मादिप्राप्यं तु भक्ते-रानुपद्भिःरुफण्यत्वमुक्तम् । नान्य इति । कापि कुत्रापि कदाचिदप्यन्यो धर्मो नास्ति । अन्यच्च, यं भगवान्स्वीयत्वेनानुगृह्णाति 'यमेवैष वृणुत' इतिश्रुतेर्भक्त्या त्वन्नन्यैरत्यादिवा-ययैश्च भजनमेव स्वधर्मः । किञ्च; 'त्रैवर्गिके'तिवाक्येन यस्मिन् महाननुग्रहस्तस्मिँल्लौकिकां-शत्याजनार्थं त्रिर्गविद्यातं स्वयमेव भगवान्करोति । मोक्षस्तु भक्तानामेव नापेक्षितो 'दीपमानमि'तिवाक्यात् । तथा च भक्तिमार्गे कः पुरुषार्थ इत्यपेक्षायां 'हरेर्दास्यं धर्मोयं हरिरेव हि । कामो हरेर्दिदृशैव मोक्षः कृष्णस्य चेद्भुव'मिति श्रीमद्भक्त्यनुचरणै'रहं हरे तत्र पार्देकमूलशाखानुदास' इत्यस्य व्याख्यायां निरूपितमिति जीवमात्रस्य भगवद्भ-जनमेव स्वधर्मः ॥ १ ॥

ननु सर्वेषां भगवद्भजनमेव स्वधर्मश्चेत्तर्हि सर्वे भगवद्भजनमेव किमिति न कुर्य-न्तीत्यपेक्षायामाहुः—एवमिति ।

एवं सदा स्म कर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ।

प्रभुः सर्वसमर्थो हि तेन निश्चिन्ततां ब्रजेत् ॥ २ ॥

एवमनेन प्रकारेण स्त्रियः स्वपतिभजनयत्सदा निरन्तरं दैवजीवैः सद्भिर्व्य-
त्कर्त्तव्यं तद्स्माभिरुक्तम् । दैवजीवानां सतां सत्पुरुषाणां सम्बन्धी कर्त्तव्यो यो भगव-
द्भजनरूपो धर्मः सोस्माभिरुक्तः । स्म इति प्रसिद्धिः । दैवजीवानामेवायं धर्मो, नत्वासुर-
जीवानाम् । आसुरावेशिनां तु व्यभिचारिणीनामिवान्वयधर्मेऽपि प्रवृत्तिः । दैवजीवानां तु
गृहाश्रमिणां श्रौतस्मार्त्तादिकर्मानुष्ठाने वेदरूपभगवदाज्ञया देवतान्तरयजने क्रियमाणे
भगवद्भक्तत्वेन तद्विभूतित्वेन यागकरणस्योक्तत्वाच्चानन्यत्वमङ्ग इति । तथा च 'अन-
न्याश्चिन्तयन्तो मामि'तिवाक्ययोगक्षेमनिर्वाहकत्वं भगवत एवेति यद्धर्मादिभिरैहिका-
मुष्पिकफलादिकं तदनायासेन भगवान्स्वयमेव करिष्यति सम्पादयिष्यति । कुत
इत्यपेक्षायामाहुः—प्रभुरिति । सर्वेषां ब्रह्मेन्द्ररूपादीनामपि प्रभुः स्वामी नियामकः सर्व-
सामर्थ्यविशिष्टः । सर्वैर्मिलित्वा यत्कर्त्तव्यं तत्स्वयमेव कर्तुं समर्थः । हीति प्रसिद्धिः,
क्षीरोदमयने मन्दरानयने । तेन सर्वप्रकारेण देशकालद्रव्यकर्तृमन्त्रकर्माद्याग्रहं परित्यज्य
चतुर्विधपुरुषार्थरूपो भगवानेवेति भगवदाश्रयेण भगवद्भजनमेव कुर्वाणो निश्चिन्ततां
ब्रजेत् । तेन दैवजीवैर्भगवदाश्रितैः कदापि कापि चिन्ता न कार्या । चिन्ताया आसु-
रधर्मत्वात् । सर्वं भगवानेव करिष्यतीति भावः ॥ २ ॥

ननु लौकिकवैदिकधर्माद्याश्रयपरित्यागेन भगवद्भजने क्रियमाणे कदाचिद्भगवा-
नप्येतन्मोरयं न कुर्याच्चदा किं भविष्यतीत्यपेक्षायामाहुः—यदीति ।

यदि श्रीगोकुलाधीशो घृतः सर्वात्मना हृदि ।

ततः किमपरं ब्रूहि लौकिकैर्वैदिकैरपि ॥ ३ ॥

यदि कदाचिच्छ्रीगोकुलस्थानन्यशरणस्थानन्यगतिकस्य 'तस्मान्मच्छरणं गोष्टं
मन्नायं मत्प्रसिद्धमिष्येयं भगवता श्रीमन्दनन्दनेनाङ्गीकृतस्य निस्ताघनृत्स्याधीशोधि-
पतिः स्वामी रक्षकः फलात्मा पालकश्च, सर्वात्मना कायवाचनज्ञा सर्वारम्भायनेन वा
हृदये घृतो धारितः । येषां भगवन्तं विहाय दारारागरमुतथनादिकं किमपि मियं नास्त्येव
सर्वस्वरूपेण भगवानेव येषामस्ति, भगवद्दर्शमेव येः सर्वं त्यक्तं, येषां माणादयोपि
भगवद्दर्शमेव प्रिया नार्त्नार्थम् । यदीतिपदादेतादृश्यवस्था दुर्लभेति सूचितम् । भगव-
द्भगवत्तिरिक्तसाधनासाध्यैति भावः । गोकुलाधीश इतिपदेन यथा श्रीगोकुले भक्त-
वश्यत्वेन भगवता स्वीयते तथैतस्यापि वशे भूत्वा भगवान् वर्येण इति धोतितम् । अत
एव 'एवं सन्दर्शिता धृष्ट हरिणा भक्तवदपता । स्ववशेनापि कृष्णेन यस्वेदं संश्वरं वशे',
'नायं गुत्राप्यो भगवान्देविनां गोपिकामुतः । ज्ञानिनां चान्यभूतानां एषा भक्तिमतामिहे-

ति । नन्वेवं भगवति हृदि विद्यमाने गृहस्थानां धनाद्यभावाल्लौकिकवैदिककार्यादिः कथं निर्वाह इत्यपेक्षायामाहुः—तत इति । यदा श्रीभगवानेव सर्वसामर्थ्यविशिष्टो हृदये स्थितस्तदा लौकिकैर्व्यवहारादिकर्मभिर्वैदिकैराश्रमवर्णादिविहितैः कर्मभिर्यागदानादिभिश्चैतस्य किं फलमन्यत् ? न किञ्चिदपीत्यर्थः । सर्वस्यैव ब्रह्मलोकपर्यन्तस्यापि फलं स्याद्ब्रह्म-
भुवनाड्योक्ताः पुनरावर्त्तनोर्त्तने'तिवाक्यान्नश्वरत्वमेवेति न किञ्चिदित्यर्थः । ततस्तस्मा-
दपरं किं फलमिति त्वमेव ब्रूह्यतो येषां सर्वभावेन भगवानेव हृदि स्थितस्तेषामैहिकं
पारलौकिकं सर्वं भगवानेव करोति 'तेषामहं समुद्धर्त्ते'तिवाक्यात् । 'अहं त्वा सर्वपा-
पेभ्यो मोक्षयिष्यामी'ति वाक्याच्च ॥ ३ ॥

ननु तर्हि जीवैः सदा किं कर्त्तव्यमित्यपेक्षायामाहुः—अत इति ।

अतः सर्वात्मना शश्वद्रोकुलेश्वरपादयोः ।

स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यमिति मे मतिः ॥ ४ ॥

यतः कर्मयोगज्ञानादिसाध्यं फलं तद्भक्तेरानुपद्भिकमतः सर्वात्मना सर्वप्रकारेण
शश्वद्विरन्तरं गोकुलेश्वरस्य निस्ताधनफलात्मनो भक्तवश्यस्य परब्रह्मणो रसात्मरूपस्य
भगवतः पादयोश्चरणारविन्दयोः स्मरणं भजनं चकाराच्छ्रवणं कीर्त्तनं कदापि
न त्याज्यम् । स्नेहाभावेपि मनोधर्मत्वात्स्मरणस्य मुख्यतया स्मरणमेवोक्तम् । अत एव
'तस्माद्भारत सर्वात्मै'त्यस्य व्याख्याने श्रवणकीर्त्तनस्मरणानामेवोक्तौ कथं नवथां
भक्तिर्नोक्तेति स्वयमेवाशङ्क्य समाहितम् । पादसेवनादारभ्यात्मनिवेदनपर्यन्तानां पण्णां
प्रेमोचरभावित्वान्मुख्यतया श्रवणकीर्त्तनस्मरणमेवाभिहितम् । तस्माद्दर्शितं स्मरणं कर्त्तव्यं
लीलाविशिष्टस्य । रासादिलीला अपि सर्वाश्रितनीया भावाविष्टतया । तथैव भजनं सेवनं
कर्त्तव्यं, कदापि न त्याज्यम् । 'कृष्णसेवा सदा कार्ये'तिवाक्ये मानस्या एव फलरूप-
स्वमुक्तम् । अत एव सेवालक्षणं चेतसो भगवत्प्रवणत्वम् । भगवत्प्रवणचित्तसिद्धयर्थं तनु-
वित्तजाकरणम् । तेन सेवाकरणेन संसारदुःखनिर्मुक्तिपूर्वकब्रह्मज्ञानावाप्तिरवान्तरफलम् ।
परमफलं तु यथाधिकारतो भगवदनुग्रहेण नित्यलीलाप्राप्तिरेवेति मे मम मतिरिति ।

श्रीमद्राचार्यकृपया व्याख्या सर्वार्थोपेक्षा ।

मया कृता चतुःश्लोक्याः कृष्णरायाभिधेन हि ॥ १ ॥

तुष्यतां तेन भगवाञ्छ्रीमद्राचार्यवट्टमः ।

दासे निस्तारने दीने कृष्णराये दयानिधिः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्वदभदेवविरचितायाश्चतुःश्लोक्याः कृष्णरायभट्टविरचिता
संयोगोपेक्षा व्याख्या

सम्पूर्णा ।

श्रीगृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

चतुःश्लोकी ।

मठेशश्रीनाथभट्टकृतटीकया संवल्लिता

श्रीवल्लभाभिधानौमि तान् स्वशास्त्रार्थतो मुदा ।

उपदिष्टा चतुःश्लोकी स्वीयेभ्यो यैः समासतः ॥ १ ॥

अथ श्रीवल्लभाचार्यचरणाः स्वीयजनानां सुप्रहार्थं समासतः स्वात्मधर्मपनु-
शिक्षयन्तश्चतुःश्लोक्या सर्वशास्त्रार्थं निरूपयन्ति सर्वदा सर्वभावेन भजनीय इति ।

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो ब्रजाधिपः ।

स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः क्वापि कदाचन ॥ १ ॥

परमेश्वरो देवः सेव्य इति सर्वशास्त्रार्थः । स च केषाञ्चिन्मते निराकारः, केषा-
ञ्चिन्मते साकार उपास्यः । तत्र निराकारस्तु नोपपद्यत एव । तथा हि, किमाकारो देह
आत्मा वेति विचारणीयम् । तत्र देहस्तु पाञ्चभौतिकः प्राकृतः स नोपपद्यत एव, 'देहे-
न्द्रियासुहीनानामितिवाक्यात्तदीयानां पार्षदानां यत्र तथात्वं तत्र तन्मूलस्वामिनः
परस्य ब्रह्मणः पुरुषोत्तमस्य तथात्वे किमु वाच्यमिति कैमुतिकन्यायः । अत एव आत्मेव
परः स तथाभूतो दिव्यः स्वीकार्यः । न च दिव्यपदवाच्यो देह एव तत्राकारः
स्वीकार्य इति वाच्यं, देहेदेहिभिर्भागाभावात् । 'स यथा संन्यवचन आभ्यन्तरो वाद्यः
कृत्स्नो रसयन, एवं वाऽऽऽयमात्मे' त्यादिश्रुतिभिरप्राकृतत्वाच्च । दिव्यपदेन द्विवि भवो
दिव्य इतिव्युत्पत्त्याप्रदशेचदा देवानामिव तथादेहस्य प्राकृतत्वापत्तिः, देवेष्वपपञ्चीकृत-
तत्त्वस्यैव दिव्यपदवाच्यत्वस्वीकारात् । यत्तु 'जन्म कर्म च मे दिव्यमित्युक्तं तदप्यप्राकृ-
तत्वाभिप्रायेण, दिव्यपदस्य रुढार्थरुन्वस्वीकारात् । अत एव 'देहेन्द्रियासुहीनानामित्यत्र
तन्निषेधः । न च तत्र सामान्योच्चा निषेध एव देशदेरापद्यत इति वाच्यम्, पुनस्तत्क-
यनात्, 'वैकुण्ठपुरवासिनां पश्यतां कुर्वतां गान्तमित्यनुपदमेर तथाकारत्वेन निरूपणात्,
तेन प्राकृताकारस्य निषेधस्य पर्यवस्यति, न त्प्राकृताकारस्य । प्राकृतभौतिकादिका-
कान्त्वं न तथा भगवतीतिबोध्यम् । अन एवोक्तं 'सानारव्यप्राद्वैकस्थापनो वैदपाराग' इति

स्वाचार्यनाम सर्वोत्तमे । तत्रैकशब्दो मुख्यार्थवाची । साकारत्वमुक्त्वा यद्ब्रह्मत्वं निरूपितं, तद्यथा ब्रह्म केवलं सच्चिदानन्दमयं तथा तत्करचरणादीनामपि केवलसच्चिदानन्दमयत्वं ज्ञापितम् । साकारत्वकथनेन पुष्टिप्राप्तौ फलस्य तत्स्वरूपस्य सर्वेन्द्रियास्वाद्यत्वं, फलानुभवप्रकार उक्तः । नन्विदमवधि सर्वशास्त्रार्थविचारकैरपि परब्रह्मणः साकारत्वनिरूपणात् कथमाचार्याणामेव साकारत्वनिरूपकत्वमिति चेत्, उच्यते । ब्रह्मणोऽत्यलौकिकत्वाच्चक्षुरादीनां लौकिकप्रमाणत्वान्न चक्षुरादिगम्यत्वं ब्रह्मणि, किन्तु स्वेच्छया संभवतीति श्रुतीनामलौकिकप्रमाणत्वेन श्रुतय एव परब्रह्मणि प्रमाणमिति तत्रप्रतिपाद्यमेव ब्रह्म । तास्तु 'स ईसाञ्चक्रे' 'तस्मादेकाकी न रमते' 'स द्वितीयमैच्छत्' 'स हैवावानासे' इति साकारमेव निरूपयन्ति । गीता च 'सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखमि'त्यादि साकारत्वमेव वदति । ननु निराकारत्वादिभिरपि निराकारप्रतिपादने 'अस्थूलमनष्वहस्वपदीर्घमि'त्यादिश्रुतय एव प्रमाणत्वेनाङ्गीक्रियन्ते कथं न निराकारत्वमिति चेत्, उच्यते । निराकारत्वप्रतिपादका अपि श्रुतयो ब्रह्मणि देवाद्याकारवत् प्राकृताकारत्वमेव प्रतिषेधन्ति, नत्वानन्दमात्रकरपादमुखोदराद्याकारम् । यदि सर्वथा निराकारत्वमेव श्रुतं मतं स्यात्तदा निराकारत्वमुक्त्वापि अग्रे 'स ईसाञ्चक्रे' इत्यादिना साकारं न प्रतिपादयेयुः । अत एव व्याससूत्रमपि 'प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूय' इति । अस्याप्यर्थः, प्रकृतमेतावत्त्वं प्राकृतं साकारत्वं, तन्निषेधति निराकारश्रुतिः, न त्वानन्दैकाकारत्वं, तत्र हेतुः 'ततो ब्रवीति च भूय' इति । अस्याप्यर्थः ततोऽग्रे । पुनरपि 'स ईसाञ्चक्रे' 'अपाणिपादो जवनो घृष्टीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्ण' इत्यादि साकारत्वमेव वदतीति निराकारवादिनां यत्किञ्चिच्छ्रुतिज्ञानवत्त्वेपि सर्वशास्त्रीयोपनिषत्ज्ञानाभावाच्चासु च प्रकारमेदतो ब्रह्मनिरूपणात्, तत्र परस्परविरोधपरिहारपूर्वकविषयव्यवस्थया यत्तिष्यति तादृशं ब्रह्म मन्तव्यम् । निराकारवादिनां सर्वशास्त्रीयोपनिषत्तात्पर्यज्ञानाभावात्स्वबुध्यन्तुसारेण यत्किञ्चिच्छ्रुतितात्पर्यं स्वसिद्धान्तानुसारं कल्पयित्वा निराकारत्वकथनमिति न तदुक्तं प्रमाणम् । स्वाचार्यस्तु सर्वशास्त्रीयोपनिषत्तात्पर्यस्य विरोधपरिहारेणावगमात्तत्र च साधारणस्यैव निरूपणात् सर्वमवगत्यैव साकारत्वमुक्तमिति सिद्धं साकारत्वम् ।

स च साकारः परमेश्वरः को वा भजनीयः, शिवो निष्णुर्वा व्यूहात्मा वा नारायणो ब्रह्माण्डविग्रहो विश्वरूपादिर्नित्याकाङ्क्षायामाहुः ब्रजाधिप इति । अनेन सर्वतो व्याप्यारण्यारण्येषु भगवद्देशेषु स्वरूपेषु भजनीयः श्रीकृष्णः पुरुषोत्तमो ब्रजाधिप एतोक्तः । 'इचित्पाण्डित्यमि'तिश्लोके निर्णीतत्वात् । सोपि नोपास्यः किन्तु भजनीयो, 'भज' सेवयामिति धातोः । उपासनायाः कर्मान्तर्गतत्वेन मन्त्रोपासनैर्दिशनादिः शरीरार्चनादिभिः यज्ञान्त्वं भजनीयस्यायातीति विश्रुतिरूपं व्याख्येयं । भजनञ्च सेवा, रात्रि भक्तिपटयार्थः । 'धान्यर्थः सेवा, प्रत्ययार्थः स्नेह'

इति निबन्धोक्तेः । 'सा परानुरक्तिरीश्वरे' इतिभक्तिसूत्रात् । 'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोधिकः । स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तया मुक्तिर्न चान्यथे'ति नारदपञ्चरात्रोक्तेश्च । ज्ञानपूर्वकृत्ये विहितस्नेहो भक्तिपदवाच्यः, अन्यथा त्वविहितः स्नेह इत्यन्यत्र विस्तरः । सा सेवा तनुवित्तजा कायिक्येव केवला संभूतेति मानसीत्वमपि लक्षणे निवेद्यते । 'प्रत्ययार्थः स्नेह' इत्यान्तरो धर्म उक्तः । तथैतदुक्तं सिद्धान्तमुक्तावल्यां 'चेतस्तत्त्ववपुं सेवा तरिसद्दर्थे तनुवित्तजा' इति । तथा च देहेन्द्रियमाणान्तःकरणैर्निवेदितात्मभिः संसेव्य इत्यभिप्रायतः सर्वभावेनेत्युक्तम् । सर्वो यो भावो देहेन्द्रियादीनां ययार्हं तत्तद्विनियोगात्मकस्तेन सेव्यः । सर्वात्मभावेनेति केचित् । सोऽप्यत्र पुष्टिमार्गीय एव । सर्वापि आत्मनो भावो, न तु सर्वत्रात्मत्वभावनं, तस्य मर्यादापार्गीयत्वादिति विवेचनीयम् । किञ्च, स सर्वदा भजनीयः, न तु कदाचित् कर्ममार्ग इव, नैभिच्चिरुदेववद्वा । ननु वेदादिप्रमाणग्रन्थेषु तु तदुपासनं विहितमभिहितं न त्वेतदित्यप्यविहितमेव भजनमिति चेन्न, सर्वतः पृथक्त्वेनैतत्त्वमातो व्यवस्थापितत्वात् । 'अनित्यमसुखं लोकरूपं प्राप्य भजस्व मामि'तिभगवद्वाक्ये भजनविध्युपपादितत्वाच्च । 'मनमना भव मद्रक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोसि मे' इत्यादिना । अत एवात्राप्यावश्यकत्वार्थकतयानुशिष्टानां तैव्यत्तव्यानीयरप्रत्ययानां मध्ये अनीयरप्रत्यय उपात्तः । तथा विध्यैर्येऽर्थः । न चैवं विध्यधीनत्वमसङ्गः । मर्यादातो व्यतिरेकात् पुष्टिमार्गीयत्वाच्च । अत एवोक्तमेकादशस्कन्धे भागवते भगवद्दर्शनित्युपपन्नसङ्गे 'यानास्थाय नरो राजन्न प्रमात्रेत कर्हिचिद् । धावन्निमील्य वा नेत्रे न स्वलेत्र पतंदिहे'त्यादि । अयमेव धर्मः ॥ १ ॥

इति मटेदश्रीनाथभट्टश्रुता चतुःश्लोक्याः प्रथमश्लोकटीका समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नम ।
श्रीगोपीजनवल्लभाय नम ।
श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नम ।

चतुःश्लोकी ।

श्रीदारिकेशविरचितव्याख्यायुता ।

श्रीगोवर्धनधराय नमः ।

नत्वा श्रीवल्लभाचार्यान्निह्लेशांश्च सदुरुन् ।

स्वसिद्धान्तचतुःश्लोकीं विवृणोमि यथामति ॥ १ ॥

अथ श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणाः कृष्णाश्रयग्रन्थे सपरिकरम्पाश्रयस्य निरूपितत्वादा-
श्रितान् स्वमार्गीयममाणप्रमेयसाधनफलानि निर्देष्टुं तद्बोधकरमर्थिकाममोक्षांशोपदेष्टुं
पूर्वश्लोके धर्म प्रमाणं च निरूपयन्ति सर्वदेति ।

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो ब्रजाधिपः ।

स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः कापि कदाचन ॥ १ ॥

सर्वदेति सर्वस्मिन्काले । सर्वभावेनेति पतिपुत्रादिभावेन । तदुक्तं 'प्रेष्ठो भवां-
स्तनुभृतां क्रिञ्च वन्दुरात्मे'ति, 'सर्वेपामात्मजो ह्यात्मा पिता माता स ईश्वर' इति,
'येषां च त्वं मिय आत्मा सुतश्च सखा गुरुः सुहृदो देवतश्च' । ब्रजाधिपः । ब्रजस्य
निःसाधनस्यानन्यस्वामिनः अधिपः स्वामी । कर्तव्यं निर्दिशन्ति भजनीय इति । काय-
वाङ्मनोभिरवश्यं सेवनीयः । यद्वा, सर्वेपामिन्द्रियाणां भावेन 'तन्मनस्कास्तदाला-
पास्तद्विचेष्टास्तदात्मिकाः' इतिरीतिकेन, निरोन्मलक्षणे वक्ष्यमाणरीतिकेन वा सेव्यः ।
स्वस्येति 'देवोऽमुरो मनुष्यो वे'तिवाक्यात्, 'को नु राजन्नि'तिवाक्याच्च स्वस्यात्मनो
जीवमानस्य । स्वस्य कृष्णाश्रितजीवस्यायमेव धर्मः । तदेव भक्तिर्हंसे 'स्त्रियाः स्वपति-
भजनव'दिति । अकर्तव्यं निषेधयन्ति .....

ए काले श्रौतकर्तव्यस्य । 'वर्णाश्रमवतां धर्मः श्रुत्यादिषु यथोदितः । तर्पेव
विधिवन्ध्याः' वाल्मीके 'स्वधर्ममनुतिष्ठन्त्वे भारद्देशुण्यमन्यया' । अत एव सर्वोत्तमेऽपि
'धर्ममार्गपरर्नरः' 'यागादौ भक्तिमार्गेणसाधनत्वोपदेशकः'; 'यज्ञभोक्ता यज्ञकर्तृत्वादि-
नामानि । तथाकृतिश्च परम्परया दृश्यते । न चैवं 'सर्वदा'पदमात्रः शङ्कया, भक्तिमार्गे
साधनफल्योरैक्येन तेषामपि संज्ञा मज्यपातिनीति न बाधः ॥ १ ॥

एवं 'सर्वदा सर्वभावेन भजनीय' इत्यनेन प्रमाणं निरूप्य 'धर्मो ही'त्यनेन
धर्मं च निरूप्य प्रमेयमर्थं च निरूपयन्ति एव्यं सतामिति ।

एवं सतां रम कर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ।

प्रभुः सर्वसमर्थो हि तेन निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ २ ॥

उक्तप्रकारेण भजताम् । इमेति प्रसिद्धिः । भगवद्गीतासु 'अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते । तेषां नित्याभिष्टुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यह'मिति भगवद्वाक्यात् । एकादशस्कन्धे च 'यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतथ यत् । योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि, सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽस्येति' भगवद्वाक्यात् । कर्तव्यं सेवोपयुक्तपदार्थसम्पादनं स्वयमेव करिष्यति । स्वकर्तव्यमिति पाठे स्वस्य जीवस्य भगवतो वा यद्यत्कर्तव्यं तत्तद्धिः स्वयमेव अविकृत एव अप्रार्थित एव करिष्यति, न स्वल्पद्वारा । नापि कल्पवृक्षादिवत् । स हि प्रार्थित एव करोति । अत एव दशमस्कन्धे 'व्रजस्योवाह वै हर्षं भगवान्बालचेष्टितैः' । सर्वोत्तमेषु 'स्वदासार्थकृताशेषसाधन' इति । मार्यादिकभक्तेषु नृसिंहपहचरादिषु तथाकृतमपि श्रूयते । ननु भगवान् केन प्रकृतेन करोतीत्याशङ्क्यापामाह प्रभुरिति । प्ररूपेण भवतीति । भगवद्गीताभिलषितशय्यासिंहासनादिरूपो भवति । यथा मैथिलश्रुतदेवयोर्दृहयोर्ऋष्यादिवाहनादिसर्वरूपो भूत्वा विवेश । तदुक्तं 'जमयोराविशद्रेहमुभाभ्यां तदलक्षित' इति । यथा च षोडशसहस्रनायिकाविवाहे श्रीवसुदेवादिवीर्यादिकसर्ववस्तुरूपो भूत्वा सर्वत्र विवाहं कृतवान् । तदुक्तं 'अथो गृहर्तुं एरुसिन्धानागारेषु ताः स्त्रियः । अयोपेये भगवोस्तावद्रूपधरोऽज्यय' इति । ननु सर्वेदप्रतिपायो भगवानुच्चावचभावं कथं भजते इत्यत आहुः सर्वसमर्थ इति । सर्वं कर्तुं समर्थः । अथवा । सर्वेषुच्चावचभावेषु समस्तुल्योऽर्थो यस्य । 'सर्वं सत्त्विदं ब्रह्मेति' श्रुत्या वस्तुतः सर्वस्य भगवत्त्वात् । तथा चोक्तपष्ठमस्कन्धे 'उच्चावचेषु भूतेषु चरन्नायुरिषेभरः । नोच्चावचत्वं भजते निर्गुणत्वादि-यो गुणैः' । हि युक्तोऽयमर्थः । एतेन सिद्धमाहुः तेनेति । भगवतैव संपादितेनार्थेन निश्चिन्ततां भगवदेकतानतां व्रजेत् । निश्चिन्तो भूत्वा सेवां कुर्यात् । अत एव भक्तिवर्द्धिन्यां 'अन्यादृक्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः' । नवरत्नप्रकाशेऽपि 'भगवद्दर्शापि सा न कार्या' । विनेरूपैर्थाश्रयेऽपि 'मातृं सेवेत निर्मपः' । गदाधरदासीनां तथाकृतिश्च श्रूयते । एवं प्रभुपदेनार्थं सर्वसमर्थपदेन प्रमेयं च निरूप्य 'भक्तियोगस्य तत्सर्वपन्तरायतयार्थकः' इत्युपक्रम्य, 'यस्त आशिष आशास्ते न स भृत्यः स वै वणिक् । आशासानो न वै भृत्यः स्वामिन्याशिष आत्मनः । न स्वाधी भृत्यतः स्वाम्य-मिच्छन्त्यो राति चाशिष' इत्युक्तत्वात् ॥ २ ॥

एवं तु भगवतार्थसंपादने कृते भक्तिमार्गान्तरायः, स्वयं कृते सेवाऽनिवार इति भावे; भक्तिमार्गाय साधने निरूपयन्तो इरेदिहसारूपं कामं निरूपयन्ति यदि श्रीगो-कुलाधीना इति ।

यदि श्रीगोकुलाधीशो धृतः सर्वात्मना हृदि ।

ततः किमपरं ब्रूहि लौकिकैर्वैदिकैरपि ॥ ३ ॥

एतेन दुर्लभतोच्यते । अत एव दिहता । त्रिधा युक्तो गोकुलाधीशः, एतेन कामसम्-
चिर्निरूपिता । 'कामः स्त्रीषु प्रतिष्ठित' इतिवाक्यात् । 'कौण्डिन्यो गोपिकाः प्रोक्ता गुरवः
साधनं च तदि'तिवाक्यात् साधनसंपत्तिर्निरूपिता । तयोः स्वस्मिन्समावेशमाहुः धृतः
सर्वात्मना हृदि । 'एकादशेन्द्रियैः काम' इतिवाक्यात् । अत्राऽऽप्तमपदं इन्द्रियपरम् ।
सर्वपदं एकादशपरम् । सर्वेन्द्रियैः कामसाधनसंयुक्तो गोकुलाधीशो हृदि धृतो हृदये
कृतस्वदा लौकिकफलस्य स्वाधीनपतित्वस्य वैदिकफलस्य चित्तशुद्धेश्च 'हृदि स्थितो
यच्छति भक्तिधृत' इतिवचनादाप्तत्वेन लौकिकैरुपमनादिभिः वैदिकैर्यज्ञादिभिरपि किं ?
नास्ति परमैश्वर्यं, यस्मादेतादृशमत्युत्कृष्टमस्ति चेद्ब्रूहि ॥ ३ ॥

एवं श्रीपदेन कामं साधनं च निरूप्य भगवदीयत्वरूपं मोक्षं स्मरणसेवारूपं फलं
निरूपयन्ति-अत इति ।

अतः सर्वात्मना शश्वद्गोकुलेश्वरपादयोः ।

स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यमिति मे मतिः ॥ ४ ॥

यतो हृदये श्रीगोकुलाधीशशरणादन्यसाधनं नास्ति, अतः परं सर्वात्मना
देहेन्द्रियमाणान्तःकरणैः शश्वद्विरन्तरं, गवां कुलस्य, गवां बन्धूनां गोपगोपीनां, गोकु-
लश्रामस्य वा ईश्वरस्य निषामरुस्य पादयोर्भगवदीयदेहसंपादकयोः स्मरणमाध्यानं
भजनं सेवनं, चकारेण श्रवणं कीर्तनं च, न त्याज्यम् । सादरं सर्वथा विधेयम् । अपिः
संभावनायाम् । त्यागसंभावनैव नास्ति । एवं भगवदीयत्वरूपमोक्षं सेवारूपफले चेति ।
स्वयं स्वाभिप्रामाण्येन ग्रन्थं समापयन्ति-इति मे मतिरिति । मे श्रीकृष्णवद्वभस्य इति
एवं प्रकारिका मतिः ॥ ४ ॥

एवं भगवदीयानां धर्मायैच्छामृतमदा ।

व्याख्यातेषु चतुःश्लोकी ममाणादिप्रदर्शिका ॥ १ ॥

तेन श्रीवद्वमाचार्याः स्वदासे मपि वंजजे ।

मर्सादन्तु स्वकृपया सान्वयाः सहसेवकाः ॥ २ ॥

इति श्रीवद्वमाचार्यचरणकनानध्यामथुरानाथात्मजद्वारिकेशधिरचिता

चतुःश्लोकीव्याख्यान्यवधोधिनी

ममासा ।

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ।
 શ્રીગોપીજનવલ્લભાય નમઃ ।
 શ્રીમદાચાર્યચરણકમલેભ્યો નમઃ ।

ચતુઃશ્લોકી ।

શ્રીમદ્ગજરાજચરણવિરચિત્કાનુવાદસહિત ।

શ્રીમદ્રાસરસામૃતાબ્ધિવિલાસદ્ગોપીજપાદામ્બુજ-
 દ્વન્દ્વસ્નેહવિલાસદાનકરણે શ્રીપારિજાતોપમઃ ।

સ્ફૂર્જદ્રોપકદમ્વિનીવિલસિતપ્રેમાલ્યવર્ત્માકરો
 મૂયાન્મે હૃદિ સન્તતં દુરિતહૃચ્છીવિટ્લો વાહ્લભિઃ ॥ ૧ ॥

(વસ્તવિલક્ષ્ણ)

શ્રીરાસના રસમયામૃતના સમુદ્રે
 શેભાયમાન પ્રભુના ચરણાબ્જ યુગ્મે;
 સેવાવિલાસસુખના શુભ દાનકાળે
 શ્રીપારિલિતસમ આપ સદા બિરાળે; (૧)

શેલો જે પ્રેમ બહુ ગોપકદમ્વિનીમાં
 તે પ્રેમભાગેકર વલ્લભપુત્રરૂપે,
 જે વિકૃત્વેશ અતિપાપ હુરે સદા જો
 તે શ્રીરા આ મમ હૃદે જે મદા ગિરાળે. (૨)

આપણા ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થ ભગવાન છે. આ સિદ્ધાન્ત આપણને યથાર્થ સમજાવવા શ્રીમદાચાર્યચરણે પરમકૃપાથી આર શ્લોક રચ્યા. તેમાં પ્રથમ શ્લોકથી ધર્મનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે.

સર્વદા સર્વભાવેન ભજનીયો વ્રજાધિપઃ ।

સ્વસ્વાયમેવ ધર્મો હિ નાન્યઃ ક્ષાપિ કદાચન ॥ ૧ ॥

અન્યવાર્થ--(સર્વભાવેન) સર્વાત્મભાવથી (સર્વદા) હંમેશાં (વ્રજાધિપઃ) મગ્નતા અધિ-
 પતિ શ્રીકૃષ્ણાન્દ્ર (મગ્નતીતઃ) મેવતા. (નાન્ય) ભક્તનો (અયમેત) આ જે (ધર્મ) ધર્મ

(હિ) નિશ્ચય છે. (કાવિ) કોઈ પણ સ્થલમાં (કવાચન) કોઈ પણ કાલમાં (અન્યઃ) ઉપર કહ્યો તે શિવાય ખીજો (ન) નથી.

સર્વાત્મભાવથી હંમેશાં પ્રજના આધપતિ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રને સેવવા. ભક્તોને આજ નિશ્ચિત ધર્મ છે. કોઈ પણ સ્થલમાં કોઈ પણ કાલમાં સેવા વિના અન્ય ધર્મ જ નથી.

ભગવદ્દાસ્ય એ જ ધર્મ છે.

વિવેચન-જીવ ભગવાનનો સહજ દાસ છે, આજ વાત શ્રુતિ કહી રહી છે. તેથી જ શ્રીપ્રભુચરણે પણ વિદ્વન્મંડનમાં જીવના સહજ સ્વામી શ્રીગોકુલપતિના ચરણકમલદાસ્યને જ જીવના સહજ ધર્મ તરીકેનો નિર્ણય કર્યો.

ભગવદ્દાસ્ય સદા કરવું.

ભગવાનની સેવામાં કાલનો નિયમ નથી. ધર્મશાસ્ત્ર વિગેરેમાં ધર્મકાર્ય કરવાનો સમય દર્શાવ્યો, કારણ કે તે ધર્મથી થતું ફલ કાલને અધીન છે. નાશયુક્ત છે. ભગવદ્દાસ્ય તેવો ધર્મ નથી; એટલું જ નહિ પણ તે સેવાનું ફલ પણ કાલાધીન નથી. પણ અક્ષય છે. જો કશું વાર પણ ભગવત્સેવા ત્યજી ખીજો ધર્મ કરીએ તો આપણી અનન્યતાનો લંગ જ થાય. આપણાથી આપણા ધર્મને છોડીને ખીજાની સેવા થાય જ કેમ! પતિવ્રતાનું ક્ષુણ્ણ પણ મન અનન્યત્ર ચલે તો પતિવ્રતાવ્રતનો લંગ જ થાય. આ બંને તાત્પર્ય 'સર્વદા' પદથી નિકળે છે.

સર્વાત્મભાવથી ભગવત્સેવન કરવું.

સર્વાત્મભાવ એટલે શું?—(૧) સર્વ પતિપુત્રાદિભાવથી ભગવાનને સેવવા. શ્રી-આચાર્યચરણે પણ આજા કરી કે 'તેવી ભાવનાથી પ્રભુસેવા કરવી,' (૨) સ્ત્રીભાવથી પણ ભગવાનને સેવવા. અહીં સર્વભાવનો સમાવેશ એકલા સ્ત્રીભાવમાં થાય છે. કારણ કે 'સર્વ' શબ્દ ક્વચિત્ એકત્વનો ગોધક પણ બેવાય છે. તેથી જ શ્રીગોપીજનોએ 'સર્વ વિષયોને ત્યજીને હે ભગવન્ અમે આપના ચરણમાં આવ્યા છીએ' અહીં સર્વ શબ્દનો એક એવો અર્થ કર્યો અને સર્વ વિષયોના સ્થાન પ્રભુને ગણ્યા. ભગવાનમાં જે સ્ત્રીભાવ છે તે જ ચોળક છે. શ્રીસ્વામિનીજીએ કરેલા સ્વમુંગારાદિપ્રકારયુક્ત ભગવાનમાં જે સ્ત્રીભાવ છે તેજ આપણને યોજનાર છે; અર્થાત્ આપણામાં સ્ત્રીભાવનો^૧ ઉત્પાદક છે; (ભગવાનમાં ગૃહ સીનિથી સ્ત્રીભાવ રહેલો છે તે વાત સૌન્દર્યપદ્યની ટીકામાં દર્શાવેલી છે) શ્રીગુરુસંપ્રદાયે પણ મુંગારસમંદનમાં આ જ વાત દર્શાવી છે. 'જે' કે આપ યુવતીવેષમાં છેા છતાં આપને કટાક્ષ અમર્યાદ છે. કામજાણની લીલાને કરતો એ અમર્યાદ કટાક્ષ વિવેક લક્ષ્મ અને ધૈર્યને

૧ સ્પષ્ટીકરણ-આપણે ભગવાનને સ્ત્રીભાવથી બળવા એ પ્રસંગ આવે છે. દવે એ સ્ત્રીભાવ આપણમાં શું રીતે દબાવે? એના બતાવમાં પ્રભુમાં વિરાગ્યે સ્ત્રીભાવ એજ આપણમાં સ્ત્રીભાવનો ઉત્પાદક છે. આ વાનમાં 'સ્ત્રીભાવયુજ પ્રવૃત્તા દર્શનથી આપણને સ્ત્રીભાવ થાય' આ સ્ત્રીભાવસર્વવ્યવસ્થાનું વચન મધ્યા; આપણું. પ્રભુમાં સ્ત્રીભાવ છે. આ વાન વિષ્ણુ કરવા મુંગારસમંદનનાં વાક્યોને પ્રમાણ તરીકે આપ્યાં છે. (૧) વચની પ્રવૃત્તિવ્યાજગાહ્યત્યાજ્યવર્ણનઃ વિદિતમત્સ્યલ્લીને દમિત વિવેકત્વાર્થવ્યાજ, ૧૦-૨૦

હણે છે. 'આ રીતે ત્રિભંગ સ્વરૂપે આપને વેણું મધુર ગાન કરાવે તે જ વખત પુરુષને પણ યુવતીભાવ ઉભટે,' માટે જ અમારા પ્રભુચરણે અને શ્રીમદાચાર્યચરણે આજ્ઞા કરી છે કે:—'એ સ્વરૂપના દર્શનથી તો જરૂર પ્રમદાભાવ થાય જ' 'કૃષ્ણનું સ્વરૂપ જેમાં સ્ત્રીભાવ ગૃહ છે એવું છે' આમ બહાઈપીઠ પ્રયોગની સુબોધિનીજીમાં કહ્યું છે. જે કે સ્ત્રીભાવને સર્વ કોઈ યોગ્ય નથી તેથી આ ભાવ સર્વને ઉપદેશયો અશક્ય લાગે છે. પરંતુ આ ભાવમાટે સર્વની યોગ્યતા શાસ્ત્રસિદ્ધ છે. બ્રહ્માણ્યે બૃહદ્રામત પુરાણમાં કહ્યું છે કે 'સ્ત્રી કે પુરુષે પતિભાવથી ભગવાનને ભજવા' (૪) સર્વભાવ પદમાં સર્વશબ્દનો અર્થ પ્રભુ પણ કરી શકાય. આ સર્વ પ્રભુ જ છે કારણ કે સર્વશબ્દની શક્તિ પ્રભુમાં જ છે અને પ્રભુના આત્મરૂપ શ્રીસ્વામિનીજી છે તેમાં દાસીભાવથી પ્રભુને સેવવા. ઐટલે કે શ્રીસ્વામિનીજીના સંદેશા શ્રીપ્રભુને પહોંચાડવા, લીલાપયુક્ત સર્વસામગ્રી સમ્પાદન કરી આપવી વિગેરે. આમ સર્વભાવ શબ્દનું જુદી જુદી રીતે રહસ્ય સમજવાનું છે.

મજાધિપપદનું તાત્પર્ય—મજાધિપ પદ પૂર્ણપુરુષોત્તમનું યોધક છે. જેમ પ્રભુ મજાજનોને પોતાના ગણી આપે જ તેઓના નાથ બની તેઓની સાથે રમણ કરે છે; તેમ આપણે પણ જે પ્રભુને સર્વાભલાયે ભજ્યું તો અવશ્ય આપણી સાથે પણ મજાજનોની પેઠે રમણ કરશે જ. ગોપુલવાસીઓને રસદાન કરવાની ઇચ્છાથી વામકરમાં ગિરિવરને ધારણ કરી અમન્દ ઉત્સાહથી; ઉદ્ભસિત હૃદયવાલા શ્રીગોકુલનાથે પણ કહ્યું કે મજાજનો' નાથ હું છું અને મજા માટે જ શરણે છે' આપણે પણ ભગવાનને જ નાથ સ્વીકારી સેવા કરીએ.

સ્વધર્મ—જીવ ભગવાનનો અંશ છે ' જે જોનો અંશ હોય તે તેને ભણે' તેથી સેવા એ જ જીવનો ધર્મ, ત્રણ કાલમાં આ શિવાય અન્ય ધર્મ જ નથી. આ જ સ્વધર્મ. આ ધર્મથી અન્યધર્મ ભૂલે ચૂકે પણ ન જ થાય, થાય તો ખાધક જ થાય. શ્રીદેવકીભાગ્યોદયના સૂર્ય શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે ગીતાજીમાં પણ એ જ આજ્ઞા કરી કે 'સ્વધર્મમાં મરણું કલ્યાણકારી છે; પણ પરધર્મ તો ભયાવહ જ છે' સેવા એ જ સ્વધર્મ, યોગ અતિભારથી કહ્યું તેથી અન્યધર્મોની સ્પષ્ટ મના થઈ ગઈ, તથાપિ ધર્મશાસ્ત્રોમાં અને તેવે જ બીજે સ્થલે તે તે શાસ્ત્રોક્ત ધર્મોને સ્વધર્મ કહી વર્ણવ્યા છે તે અવલોકી ચિત્તમાં અન્યથા વિચાર પણ ન થવો જોઈએ તેથી 'બીજો નથી' આમ કહી અન્યધર્મોનો સ્વધર્મ તરીકેનો સદાન્તર નિષેધ કર્યો છે. (આવી સુદૃઢ આજ્ઞા સાંભળી જીવથી અન્યધર્મ-અન્યાશ્રય-કેમ થાય ?)

ધર્મશાસ્ત્રીય ધર્મ દેહધર્મ છે. જીવના ધર્મ નથી.

* તેથી ભગવદ્-ધર્મને સ્વધર્મ ન માનતાં દેહધર્મને સ્વધર્મ માની બેસનાર બહિર્મુખ જ કહેવાય. કારણ કે ધર્મશાસ્ત્રીય ધર્મો દેહને ઉદેશી કહેવામાં આવ્યા છે, તેથી તેને સ્વધર્મ

(૧) તત્માન્મચ્છરણં ગોઠં મત્તથં મત્તવિષ્ટવ્યં।

ગોપાયેં મ્યાત્મયોગેન મોષે ને જ્ઞવ આદિનઃ ॥ મ્. ૧-૨૧૨-૫૩-૮૧ -

તરીકે ન જ ઓળખાવી શકાય. સ્વધર્મ તો સેવા જ. યુધિષ્ઠિરે ભીષ્મને પૂછ્યું ‘સ્વધર્મમાં તમોને કયો ધર્મ શ્રેષ્ઠ લાગે છે?’ ઉત્તરમાં એ જ મહ્યું કે ‘પ્રભુની સહુસ નામથી સ્તુતિ અને ભક્તિથી પ્રભુસેવા એ જ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે.

આ ધર્મશાસ્ત્રોક્ત ધર્મોના સર્વથા કેમ નિવેધ કરેા છે, તે અવશ્ય આચરવા જોઈએ. આવી રીતે આપણને કોઈ પુછી શકે; પરન્તુ ઉત્તર સીધું ને સરલ છે. જો કે દેહના સંબન્ધ હોવાથી તે ધર્મશાસ્ત્રીય ધમ આચરવા જોઈએ, પરન્તુ આ દૈવસૃષ્ટિના દેહ અન્યસૃષ્ટિની માફક ભૌતિક નથી. (દૈવસૃષ્ટિ તો સેવાર્થ શ્રીઅંગમાંથી જ પ્રકટી છે.) ભગવાનના ચરણકમલના રેણુથી દૈવસૃષ્ટિના દેહો બન્યા છે. તેનો સેવા વિના અન્યધર્મ કેમ હોઈ શકે! શ્રીવસુદેવભગવાનને પણ કહેવું પડ્યું કે; દૈવસૃષ્ટિ બ્રહ્માની સૃષ્ટિથી કોઈ જુદી જ સૃષ્ટિ છે” આ સૃષ્ટિ ભગવાને સ્વસેવાર્થ જ પ્રકટ કરી છે, તેથી પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તનો સેવા એ જ સ્વધર્મ છે એમ નિશ્ચય થયો.

સેવા ગમે તે કાલ અને દેશમાં થાય છે—ધર્મશાસ્ત્રીય ધર્મ દેશકાલનાં સાધન હોય તો જ ધર્મ શકે. જેને દેશ અને કાલનું નિયમન હોય તેને તો ધર્મ પણ ન કહી શકાય પણ ધર્મભાસ જ કહેવાય. જે ધર્મ સ્વતઃ દેશકાલને શુદ્ધ કરી ને તે જ ધર્મ કહેવાય, તે શક્તિ ધર્મશાસ્ત્રીય ધર્મમાં નથી જ, પણ ભગવત્સેવામાં જ છે. તે તો અમુક દેશ ને અમુક કાલ હોય તો જ એટલે કે તે કાલમાં ને તે દેશમાં જ ધર્મશાસ્ત્રીય ધર્મોનું વિધાન છે, માટે ધર્મભાસ કહેવામાં જરા પણ ઉણપ નથી. સેવાધર્મ કોઈ પણ દેશમાં કે કાલમાં કરી શકાય, સેવામાર્ગ ધર્મ—શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર—પરત્વે છે. શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર જ સ્વતઃ ભક્તને માટે દેશકાલાદિને આધિદૈવિક બનાવી દે છે તેથી ભક્તને સ્વધર્મ બ્રહ્મવર્તા ન નડે દેશ કે ન નડે કાલ વિગેરે. ભગવાનના^૧ ભક્તોમાં જ એટલું સામર્થ્ય રહેલું છે કે ‘સ્વહૃદયસ્થ ભગવાનદ્વારા તીર્થને પવિત્ર કરે છે, તીર્થમાં તીર્થત્વ ઉત્પત્ત કરે છે’ ધર્મ અને ધર્મી એક જ છે, સેવાધર્મ પણ ભગવદ્રૂપ છે. ભગવાન અનિપ્રબલ છે—દેશકાલાઘપરિચ્છેદ્ય છે—અતિરોહિત છે—તેમ સેવાધર્મ અતિપ્રબલ છે, ને ત્રણે કાલમાં નાશરહિત છે તેથી ગમે ત્યાં કરી શકીએ છીએ. (જો સેવાધર્મની અપૂર્વ શક્તિ છે.) ભગવદીયોને કોઈ પણ કાલમાં કોઈ પણ દેશમાં સેવા વિના અન્યધર્મ થયો નથી, થવાનો નથી.

અન્યધર્મ જો સ્વધર્મ નથી.—તેથી અન્ય ધર્મમાં વળતે મન ચાલ્યું જાય તો પણ ત્યાંથી ગતને વારી ભગવાનમાં જ યોગે, સર્વાત્મભાવથી ભાગવાનને જ ભજે, ભગવાન જ ભક્તોના ધર્મરૂપ છે, ભગવાન જ મારા ધર્મરૂપ છે; એમ જાણી ભગવાનને જ સેવે.

અન્યધર્મની પણ ભગવત્સમરણુથી જ પૂર્ણતા—શાસ્ત્રમાંથી આપણને એમ પણ મળી આવે છે કે—“ધર્મથી પાપને દૂર કરે છે. પાપ જ ઇષ્ટસિદ્ધિમાં માટે આવે છે તે ધર્મથી દૂર કરી ઇષ્ટસિદ્ધિ કરી લઈશું.” આમ ધર્મશાસ્ત્રોક્ત ધર્મથી પણ ઇષ્ટસિદ્ધિ કરી લેનારા છે. પણ તેઓ નથી સમજતા કે, યથાવિધિ સાક્ષ ધર્મ આચરે તો જ પાપ દૂર થાય, અને તે જ પુનઃ ફરીથી કરે ત્યારે ફલ મળે, આવી રીતે ઇષ્ટસિદ્ધિ કરવી એ તો એમનાથી

બહુ જ દૂર છે. પ્રથમ યથાવિધ સાદુ ધર્મ આચરવો એજ અસંભવિત છે—અશક્ય છે. તેમ છતાં આચરવા બેસે તો પણ તેની પૂર્ણતા તો ભગવત્સમરણથી જ થાય. ભગવદ્ધર્મ—ભગવાનનો સમરણધર્મ—કરે તો જ અન્યધર્મોની પૂર્ણતા ભૂલે ચુકે ભગવત્સમરણ ન કરે તો વિધિ આધારે રહે અને ફલ તો નજ મળે. માટે ‘જેના સમરણથી જેના નામોચ્ચારથી સંધ્યા જપ ક્રિયા વિગેરેની ન્યૂનતા પૂરાય છે એવા ભગવાન અચ્યુતને નમવું જોઈએ.’

સેવાધર્મમાં તો વિધિ નથી, (વિધિ થયો કે ન્યૂનાતિરિક્ત હોય લાગે) સેવા-મજન-એ ભાવાત્મક છે, ભજન એ જ ફલ છે, ફલ એ જ સ્વધર્મ છે, માટેજ યદુકુલરૂપી અમૃત સમુદ્રના ચન્દ્રરૂપ ભગવાને પ્રતિજ્ઞા કરી કે ‘જે’ જે પ્રકારે મને ભજે છે તેને તે પ્રકારે હું ભજું છું’ તેથી ભગવાનને જ ધર્મરૂપ માનનારા ભક્તોના ધર્મરૂપ ભગવાન જ અને એમાં નવાઈ શી? વિધિહીન ધર્મોથી ફલસિદ્ધિ થતી જ નથી. થોળી યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કે, ‘વિધિહીન ભાવદુષ્ટ અને જે શ્રદ્ધારહિત આચરવામાં આવ્યું હોય તે મૂર્ખ અકૃતાર્થી જનનુ કર્મ તો અસુરો જ હરણ કરે છે.’

(હવે ભક્તોની વાત કરીએ) ભક્તોને તો ભગવાન જ ઈષ્ટ છે, અને ભગવાનની પ્રાપ્તિ તો ભગવત્સેવા વિના અન્ય ધર્મથી થાય જ નહિ. ભગવાનના વિરહતાપપૂર્વક ભગવત્પ્રાપ્તિ માટે જે ભગવત્સેવા કરવામાં આવે તે જ પરમધર્મરૂપ છે. ગુકહેવણનાં વચનામૃતથી પણ આ જ સિદ્ધ થાય છે. ‘સાધનભક્તિથી^૩ ઉત્પન્ન થએલ ફલરૂપ ભક્તિથી જ હું પ્રાપ્ત થાઉં છું’ ધનથી^૪ કુલથી^૫ રૂપથી^૬ તપથી^૭ શાસ્ત્રથી^૮ પ્રભાવથી^૯ તેજથી^{૧૦} ભક્તથી^{૧૧} પરાક્રમથી^{૧૨} કે બુદ્ધિયોગથી^{૧૩} ભગવાન પ્રસન્ન થતા નથી. ભગવાન ભક્તિથી જ પ્રસન્ન થાય છે. બુદ્ધિયોગને પણ ભક્તિથી જ પ્રસન્ન થયા’ ‘દાન.’ તપ, યજ્ઞ, પવિત્રતા કે મત ભગવાનને પ્રસન્ન કરી શકતાં નથી, પરંતુ ભગવાન નિર્મલ-અનન્ય-ભક્તિથી જ પ્રસન્ન થાય છે. બાકીનાં કાંઈક છે.’ ‘ભક્તપ્રિય પ્રભુ શ્રદ્ધાથી મલે’ ‘મારી મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરનારને ચક્રવર્તી રાજ્ય મલે’ અર્જુણી પ્રારભીને ‘નિરપેક્ષ ભક્તિયોગથી જ હું ભજ્ય છું’ અર્જુ સુધીના સન્દર્ભથી તેમજ એનાં બીજાં હુતરો વાક્યોથી સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન ભક્ત વિના ઈશ્વર સાધનથી મલતા નથી. ત્યાં જ ફરી સર્વધર્મોનું નિરૂપણ કરતી વખતે પ્રથમે શ્રીમાન ઉદ્ધવના

(૧) એ ઘણા મન પ્રવચન્તે તાત્કાલેષ મજામ્પદમ્ । ગીતા.

(૨) વિધિહીન ભાવદુષ્ટ જ્વલમમદયા ચ યત્ । સદ્ગુણવ્યવહારવ્ય સમુદયાટ્નાતમન ।

(૩) સ્વચ્છત. સ્વાચ્છવન્તથ વિધોવીગદરે હરિમ્ । મક્ત્યા ભજાતયા મક્ત્યા વિવસ્યસુલર્કા તથમ્ ॥ ૧૧-૩-૩૧ ॥

(૪) મન્વે ધનામિજનક્રમતપ શ્રુતોનસ્તેન પ્રભાવવર્ષીપદક્રિયોગા ।

નારાયણાય હિ મવન્તિ પરત્ય પુત્તો મક્ત્યા ત્વોપ મગવાન્ ગમરૂપપાદ ॥ મા૦ ૭-૧-૬

(૫) ન દાન ન તવો નેશ્વા ન શૌચ ન મતાનિ ચ । પ્રીયનોઽનલયા મક્ત્યા હરિત્યવદ્દિહરવચ ॥ મા૦ ૭-૭-૬૨

પ્રતિ કહેલા 'મારી ભક્તિ દરેકે કરવી જોઈએ' અહીંથી પ્રારંભીને 'ને' સ્વધર્મમાં રહી અન્યાય વગર મને ભગે અને પ્રાણીમાત્રમાં મારી યુદ્ધિ રાખે તે શીઘ્ર મારી ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.' અહિં પર્યન્તના સંદર્ભે અનન્ય ભજનને જ સ્વધર્મ ઘટાળ્યો છે, માટે ધર્મ સમજવાની ઇચ્છાવાલા ભગવદીશ્યે સમજવું જોઈએ કે આપણા ભગવાન જ ધર્મરૂપ છે, માટે ધર્મરૂપ ભગવાન જ સેવવા અન્યધર્મો અધિકારીને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યા છે, પરંતુ સ્વભજનરૂપ ધર્મના તે સર્વ કોઈ અધિકારી છે આમ પ્રભુએ ઘટાળ્યું તેથી સિદ્ધ થયું કે ધર્મષટનો શક્યાર્થ ભગવદ્ભજન જ છે. અને આ વાત પણ યુક્ત જ છે કે સર્વપાપશોધક નિર્મલ વસ્તુને અધિકારાદિકની અપેક્ષા ન જ હોય. અગ્નિ, દાહ કરવામાં અધિકારી અનધિકારીનો વિચાર ન જ રાખે. આધિદેવિકસ્વરૂપયુક્ત ગંગાસ્નાન સર્વ કોઈને શુદ્ધ જ બનાવે. આ પ્રમાણે તેજ્યુક્તપદાર્થ તેમજ ગંગા વિગેરેનો દાખલો પૂર્વવાતને સિદ્ધ કરે છે કે સર્વ પાપશોધક એવા ધર્મના સર્વ કોઈ અધિકારી હોય શકે.

અન્યધર્મોમાં ધર્મપણુ હોય તો તે સર્વપાપ બાળી ઇષ્ટરૂપ ભગવત્પ્રાપ્તિ કરાવે અને તે ધર્મ સાર્વજનિક હોવો જોઈએ. કોઈ પણ પ્રાણી તે પાળવામાં અધિકારી હોવો જોઈએ. જેનામાં આવા શુભો હોય તે મુખ્ય ધર્મ કહેવાય. સેવાધર્મમાં આવી શક્તિ છે, અન્યધર્મમાં નથી. માટે સેવા શિવાયના ધર્મો ગૌણ કહેવાય. હવે આપણે સ્પષ્ટ સમજ્યા કે સર્વાત્મક ભગવાનની સેવા એ જ આપણો ધર્મ.

ભગવત્સેવામાં અન્યધર્મોનો સંબંધ પણ ન જ હોવો જોઈએ.—ભગવાન આજ્ઞા કરે છે કે 'હું તો અનન્ય ભક્તિથી જ પ્રાપ્ત થાઉં છું 'ને' અન્યાયરહિત ઘઈ મારુ ચિન્તન કરે છે તેના યોગક્ષેમનો નિર્વાહ હું જ કરુ છું'. માટે ભક્તોનો ભગવત્સેવા એ જ સ્વધર્મ છે, (ભક્તોના ધર્મરૂપ ભગવાન જ છે) માટે સ્વધર્મથી ભગવાનને જ સેવવા; અન્યધર્મમાં મન પરોવવું નહિ. ॥ ૧ ॥

આ પ્રમાણે આપણે ભગવાનને જ ધર્મરૂપે સમજ્યા. હવે શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ અર્થતું સ્વરૂપ દ્વિતીયલોકમાં કહે છે તેનો વિચાર કરીએ

एवं सदा स्म कर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ।

प्रभुः सर्वसमर्थो हि ततो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ २ ॥

અવધાર્પ—(સદા) હંમેશાં (एवं) આ પ્રમાણે (कर्तव्यं) કરવું (प्रभुः) ભક્તોના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ-ચંદ્ર (सर्वसमर्थः) ભક્તોના સર્વરૂપ ભગવાન સુન્દર અર્થરૂપ પણ છે. (તે) (स्वयमेव) આપ જ (हि) જરૂર (करिष्यति) ભક્તોનું સર્વ કાર્ય કરશે. (स्म) આ વાત પ્રસિદ્ધ છે. (तत्र) માટે (निश्चिन्ततां) ભક્તો નિશ્ચિન્તપણામાં વ્રજેવું.

(૧) इति मां य स्वयमेव भजन् नियमन्यभाह । सर्ववृत्तेषु मदांशो मद्रजि विन्दतेऽचिरात् ॥
११-१८-१५

(૨) अतद्याधिनियमो मां ये जना परुषास्ते । तेषां नियमिष्यतां योगेशेन वदाम्यहम् ॥ गीता

‘ભાવાર્થ-હંમેશાં આ પ્રમાણે કરવું કે-ભક્તોના સ્વામી ભગવાન ભક્તના સુંદર અર્થરૂપ છે, માટે ભક્તનાં સર્વ કાર્ય ભગવાન જ જરૂર કરી લેશે. આ વાત પ્રસિદ્ધ છે માટે ભક્તો નિશ્ચિન્ત રહેવું.’

વિવેચન-ભક્તાનું સર્વ કાર્ય ભગવાન કરી લે છે. અર્થ-ધન-હંમેશાં સંતાડવું જોઈએ. તેનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. પ્રભુ નિજસ્વરૂપ રૂપ અર્થને રક્ષે છે. ભગવાન સર્વસમર્થ છે, તેથી પોતે જ કર્તવ્ય-રક્ષણાદિક કરે છે. ભક્તોને કરવાનું રક્ષણાદિક કાર્ય આપ જ કરી લે છે. માટે ભક્તો તો નિશ્ચિન્ત જ રહેવું. જેમ અર્થનું રક્ષણ કરવાને આપણે યત્ન કરીએ છીએ, તે જ હ ડોવાથી તેને રક્ષણુની જરૂર છે, પરન્તુ ભગવંદીયોને તો ભગવાન જ અર્થરૂપ થયા. (પ્રભુ ભાવાત્મક છે) ભાવાત્મક ધનને ગુપ્ત રાખી રક્ષવું જોઈએ, તે ગુપ્ત રાખી રક્ષવાનું કાર્ય પણ ભગવાન જ કરી લે, ભક્તો તો નિશ્ચિન્ત જ રહેવું. (મારો ભાવ વધશે કે નહિ! ભાવ નષ્ટ તો નહિ થાય! ઇત્યાદિ ચિન્તા ન જ કરવી.) ‘નિવેદિત ભક્તો કોઈ પણ જાતની ચિન્તા ન જ કરવી.’ એવી શ્રીમદ્વાચાર્યચરણની નવરતનીય આજ્ઞા છે. અર્થને આપણે સારી રીતે સંતાડીએ તો જ ચોરોથી નિશ્ચિન્ત થવાય. ભાવરૂપ અર્થને પણ બહિર્મુખ ચોરોથી રક્ષવાની જરૂર છે, તે રક્ષણુ પણ પ્રભુ જ કરી લેશે માટે ભક્તો તેની પીકર ન જ કરવી. અર્થ તો સર્વથી ગુપ્ત રાખવો જોઈએ, માટે ભાવરૂપી અર્થ સર્વગુપ્ત રાખવા માટે શ્રીમદ્વાચાર્ય-ચરણે શ્લોકમાં તેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ન કર્યો. પણ ભક્તને કહ્યું કે, ‘તમારે નિશ્ચિન્ત રહેવું, તમારું (ભાવરક્ષણનું) કાર્ય હું કરી લઉં.’ આવી રીતે ભાવની વાત ગુપ્ત રીતે સમજાવી. અથવા પ્રભુ સર્વ કરવાને સમર્થ છે. માટે ભક્તાનું સર્વ કાર્ય આપ જ કરી લેશે. હંમેશાં ભક્તો જેમ ધારી નિશ્ચિન્ત રહેવું. જેમ દ્રવ્યથી જ સર્વજ્ઞામણી મેળવી શકીએ છીએ; તેમ સર્વસમર્થ પ્રભુ જ ભક્તના સ્વભોગયોગ્ય અલૌકિક દેહ, યૌવન વિગેરે સામગ્રીસંપાદન કાર્ય કરી દેશે. કારણ કે ભગવાન સર્વભક્તોના અર્થરૂપ છે. માટે આપ જ ભક્તની અલૌકિક સામગ્રીરૂપ બની બચ. અમારા રસોદધિના ચન્દ્ર શ્રીપ્રભુચરણે રસસર્વસ્વ કાવ્યમાં આ વાતનો ચિત્તાર આપ્યો છે. ‘હે સખિ! અવસ્થા વિના જ તે સમયે દેવમોહનીને પણ મોહ પમાડે એવું નવયૌવન ત્યાં થયું. આ કુમારિકાને નવયૌવન સ્કુટ થયું એ ગુણ તેના અંગના ન હોતો કે તેના જાતનો ગુણ ન હોતો, તેમ જ અન્યે કયાં પણ ન હોતો, એ તો વિચિત્ર રસ-ભાવયુક્ત પ્રિયના કટાક્ષથી જ એ ગુણ ઉદ્ભવ્યો હતો.’ હે સખિ! તેમનું નવયૌવન વય જ એવું છે કે જેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. તો પછી એ અલૌકિક શ્રીઅંગનું તો કહેવું જ શું! એ કુમારિકાઓએ ઉદાર રસોદધિ શ્રીકૃષ્ણચરણી એવા રસની પ્રાપ્તિ કરી છે કે-એ શ્રીલક્ષ્મીજીને પણ અતિદુર્લભ છે.’ જે રસરૂપ અર્થ આધિદેવિક લક્ષ્મીજીને પણ દુર્લભ છે;

(૧) વિવેક સમવક્રમં સશિ તદા યદાભીરતિરુદ્ધં નવયૌવનં ચિદમ્બોદિનીનોહવમ્ । તદ્વદ્વગુણો ન તદ્વત્તત્તોગ્વદીપોપિ ના વિચિત્રમભાવિતપ્રિયકટાપ્રગોષં પરમ્ ॥

(૨) વય દ્વ વદીદ્વગં તરીવં ચિદ્ધ વાચ્વં સશિ વિવદ્વાપમેવમ્ । રસસ્વામીન્દિત્તદુદારં રતમાડુર્લભ-દુદારાં રમાન્બે: ॥

તે અર્થ ધનથી શી રીતે મળી શકે પ્રભુ રસરૂપ અર્થને લક્ષ્મીમા સિદ્ધ કરે છે માટે ભગવાન જ અમારા-લક્ષ્મીના અર્થરૂપ છે તે જ અમારુ સર્વકાર્ય સિદ્ધ કરશે એ વાત ધ્યાનમાં રાખીને જ સર્વાત્મભાવપૂર્વક સદા ભગવદ્ભજન કરવું, તેથી પ્રભુ પણ લક્ષ્મીના અર્થ રૂપ હોવાથી મર્વ ભજનસામગ્રી સિદ્ધ કરશે જ

શુ નવકુમારિકાઓ જ આ ભાવને પ્રાપ્ત હોવાથી તેમનામાં જ આ ભાવને સિદ્ધ કરશે, એમના જેવી યોગ્યતા અન્યમાં નથી માટે અન્યમાં તે ભાવને નહિ સિદ્ધ કરે? આવો પ્રશ્ન આપણને થાય, એક રીતે આવા રસની યોગ્યતા જીવની ન જ હોય, પણ જીવ સર્વાત્મભાવથી ભણે તો ભગવદ્ગુણથી સર્વાત્મભાવ થતા ભગવાન પણ રસસામગ્રીની-અલૌકિકદેહ વિગેરેની-સિદ્ધિ કરશે જ પુષ્ટિમાર્ગરૂપી કમલના સૂર્ય રૂપ શ્રીમદાચાર્યચરણે ભમરગીતના વિવરણમાં આ જ આજ્ઞા કરી કે 'અથાપિ આ રસ દુર્લભ છે, તથાપિ તેની આશાએ ભજન જ કરવું' જે વસ્તુ દુર્લભ જ હોય તેવી વસ્તુની શ્રીમદાચાર્યચરણ તે મેળવવા ખોટી આશા કેમ રખાવે? શ્રીગોપીજનના પ્રેમચર શ્રી શુભા ઇશ્યો વિદ્-મહનમાં અને રસસર્વસ્વમાં આ વૃતાન્ત આલેખ્યુ છે (વિદ્વન્મહન) 'જો સર્વાત્મભાવથી ભણે તો જરૂર ભગવાન અગીકાર કરે છે' 'હો! સખિ! જેના ઉપર પ્રભુનો મહા ગુણ થાય તેનામાં આ પ્રિય-નાથ-ગોપીજનોનો ભાવ પ્રાય ત્વરાથી સિદ્ધ કરે છે-જીવને સ્વોપભોગયાગ્ય દેહરુ દાન કરે છે આણુ ઉત્તમ ફલ જીવને તે પ્રભુના અનુગ્રહથી જ મળી શકે યદુકલોદધીન્દુ શ્રીકૃષ્ણચર પશુ આ જ આજ્ઞા કરે છે 'જે મને જેવી રીતે શરણે આવે છે-ભણે છે-તેને હું તેવી રીતે જ ભણુ છું' અથવા, સમર્થ પ્રભુ લીલાવિશેષમાં સ્વકર્તવ્ય જે મજસુન્દરીવિષયક ભજનાદિક, તે પણ અસ્મદાદિકના દર્શનાર્થ કરશે જ માટે લક્ષ્મી સદૈવ નિશ્ચિન્ત રહેવું તેવા પ્રકારની લીલાના દર્શન માટે પણ ચિન્તા ન જ કરવી પ્રભુ પોતે જ આપણને તેવી લીલાના દર્શન થાય તે સારૂ લીલા કરશે, લીલાનો અનુભવ કરાવશે 'પ્રભુ ભક્તને અધીન છે' જે જેને અધીન હોય તે તેનો મનોરથ સિદ્ધ કરે જ

જરૂર ખાતરીથી શ્રીમદાચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કે ભક્તમનોરથ ભગવાન જરૂર પૂરશે, તેણે ચિન્તા ન જ કરવી 'સવવિષયોને ત્યજને જેમ ગોપીજનો ભગવાનને ચરણથરણ થયા' તેમ જેમણે ભગવદર્થ સવવિષયોને ત્યજ્યા છે તેમનું મનોરથપૂરણ ભગવાને કરવું જ જોઈએ ભગવાનની પ્રતિજ્ઞા છે કે 'જેમણે? મારે માટે લોક વેદના ધર્મો ત્યજ્યા છે તેમનું હું ભરણું કરુ છું-તેમના મનોરથ પૂર્ણ કરુ છું, તેમને જેમ મારી લીલાના દર્શન થાય તેમ મારી સ્વરૂપાત્મ લીલામાં-મારામાં-જ રથાપુ છું

(૧) ય યાગગ્રહનાતપિ પ્રિયતમાન્ વરનાન્ મુદ્ધાહ્વાના ।

મદ્ સ્થાપયન્નિ રવચન્નમણુના ધ્યાન્યાયવત્વમદા ॥

તનાદ સ્તનિ ન્ચય વિમુચ્ચન્ યન્મિન્મદાત્વદ ।

તન્મિન્મદોચન્નિનન્નિનીત્વમચિરાત્વતા પ્રિય પ્રાપ્તમ ॥ ૬૯ ॥ રસતત્તવત્તમ ।

(૨) ય ત્વચ્ચોચપમાય મન્થે તાન્ વિવચ્ચદમ્ ।

જેમ લોકમાં આપણા મનોરથો ધનથી સિદ્ધ કરીએ છીએ; તે ધન ન હોય તો ગરીબના મનોરથ જલતરુવત્ હુંમેગ્રાં નિષ્ફળ જાય છે, તેમ અત્ર શ્રીમદ્બ્રહ્મચરણના સેવનથી જ લક્ષ્મીના મનોરથ પૂર્ણ થાય છે. માટે અર્થરૂપ ભગવાનને જ સેવવા. જેમ અર્થ વિના આપણે લોકમાં પણ રમણાદિ અને ભોગ ભોગવી શકતા નથી. તેમ અત્ર અર્થનાં આધિદેવિકરૂપ લક્ષ્મીજીના પ્રવેશ વિના ભગવાનની સાથે રમણ અને ભોગ ન જ સિદ્ધ થાય. આ આધિદેવિક લક્ષ્મીસંપત્તિ પણ સેવાથી પ્રસન્ન થએલ પ્રભુ પોતામાં પ્રકટ કરી બ્યારે શ્રીયુક્ત બની છત્ર ઉપર અનુબ્રહ્મ કરે ત્યારે રમણ અને ભોગ ભોગવાશે. ભગવાનની આજ્ઞાથી જ ભગવચ્છરણે રહેનારી લક્ષ્મીજી પ્રવેશ કરે છે. તેથી ભગવાન જ અર્થરૂપ છે, એ સિદ્ધાન્ત બુદ્ધાવો ન જ લોઈએ. કારણ કે સર્વત્ર ભગવદાજ્ઞાથી જ એ આધિદેવિક લક્ષ્મીએ શ્રીમદ્-જનોમાં પ્રવેશ કર્યો. એવું શ્રીગોકુલનાથના વાણ્યધિપતિ શ્રીમદ્દેવચારણે કૃતપ્રકરણમાં વચનામૃત કર્યું છે.

ભાવની ગુપ્તતા-આ ભાવ ઘટુ ગુપ્ત હોવાથી ભગવાન સર્વસમર્થ છે એવું કટી પદેશ રીતે ગુપ્તતાથી શ્રીમદ્દેવચાર્ય ભાવનું નિરૂપણ કર્યું. આથી વધારે લખવાની શી જરૂર છે? ભગવાનના ચરણકમલના પરાગપાનથી રસમત્તોના દ્વંદ્વમાં પ્રભુમુખચંદ્રના ઉદયથી જ આપોઆપ ભાવસમુદ્રના તરફ ઉછળશે. ૧૨૧

આ પ્રમાણે ભગવાન આપણા અર્થરૂપ છે એ વાત આપણે સમજ્યા, હવે આપણે શમનામના પુરુષાર્થોના વિચાર તૃતીયસ્કોટથી કરીએ.

પણ શ્રીગોકુલાના નાથ તરીકે ભગવાનનો અભિષેક કર્યો, ભગવાનની ઇચ્છા પણ શ્રીગોકુલાધિ પતિ થવાની હતી જ. માટે જ 'આ' પ્રમાણે ગો અને ગોકુલાના પતિ ગોવિન્દને ઇન્દ્રે અભિષેક કરીને' આમ ભાગવતમાં કહ્યું. ગોગોકુલ પદ્મથી પ્રભુ ગોપીજન, ગોપ અને ગાયોના પતિ છે, એમ સૂચવાય છે; અને તેથી આપ શ્રીગોપીજનોના પ્રાણુપતિ છે; એટલું જ નહિ પણ આપ અત્યંત રસિક તથા પ્રેમરસના જ્ઞાતા છે; એવો પણ અર્થલાભ થાય છે. નહિ તો પૂર્ણપુરુષોત્તમ, પશુતુલ્ય ગોપીજનના પતિ કેમ બને! તેમના કેવલ પ્રેમથી જ તેમના પતિ બન્યા. તેમને અંગીકાર કર્યો. આપણે પણ પ્રેમથી જ શ્રીગોપીજનની સમાન ભાવપૂર્વક હૃદયમાં શ્રીગોકુલાધીરાને ધારણ કરીએ તો જરૂર તેમની માફક આપણે પણ અંગીકાર કરશે જ. આ રહસ્ય પ્રભુના શ્રીગોકુલાધીશ નામથી પ્રકટે છે.

કામભાવથી પ્રભુને હૃદયમાં ધારણ કરવાં.—ગોપીજનોને સર્વાત્મભાવ એ કામભાવ જ હતો. 'ગોપીઓ કામભાવથી પ્રભુને મળ્યાં.' શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ પ્રકટિત પુષ્ટિ-માર્ગમાં પણ તેવા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કહી. શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે પણ આ હેતુથી જ સંન્યાસ' નિર્ભયમાં શ્રીગોપીજનને પુષ્ટિમાર્ગનાં શુરુ કહ્યાં. અને તેમના ભાવનો જ ઉપદેશ કર્યો. તે શ્રીગોપીજનના ભાવથી જ પુષ્ટિમાર્ગમાં સેવા કરવી. ગોપીજનને ભાવ જ સાધનરૂપે ઉપ દેશ્યો; માટે કામભાવથી ભગવાનને ભજવા એ નિશ્ચય સમજ્યા. આ વાત ગૃહ છે; માટે સ્પષ્ટતાથી શ્લોકમાં જણાવી નથી, પણ સર્વભાવથી શ્રીગોપીજનના કામભાવનું સૂચન કરી આપણને કામભાવથી ભજવાની આજ્ઞા કરી.

લૌકિક વૈદિકનું શું પ્રયોજન?—શ્રીગોપીજનોને ભગવાને વેળુનાદથી જાલાવ્યાં; તેમને પાછાં જવા બહુ જ સમભાવ્યાં પણ ગોપીજનોએ બલાતકારે પણ પ્રભુને ન જોડ્યા; તેવી રીત આપણે પૂર્ણાંબહથી પ્રભુને હૃદયમાં ધારણ કર્યાં તો પછી લૌકિક-પાત પુત્રા દિથી, વૈદિક-સ્વર્ગદિ સુખથી અધિક કયું સુખ માગવાનું છે? પ્રભુથી અધિક કંઈ પણ સુખ છે જ નહિ. માટે ગોપીજનોએ લૌકિક વૈદિકના ત્યાગપૂર્વક કામભાવથી જ પ્રભુભજવાની સરણી દર્શાવી; તેણીઓએ ભગવાનને કહી વીધું કે, 'અમે સર્વ વિષય ત્યજીને તમારા ચરણમાં આવ્યાં છીએ.' 'હુઃખ દેનારા પતિ પુત્રાદિથી અમારુ શું કદવાણ થવાનું છે?' આવી રીતે ત્યાગ દર્શાવી, હવે આપની સેવા રણુ કરે છે. 'આ' સેવિકાના-દાસીના-વિરહરતન ઉપર અને મસ્તક ઉપર આપના કરકમલને ધરા.' ભગવાને પણ તેમની ભાવનાના ખતથી તેમને અંગીકાર કર્યો. આવી રીતે એ પ્રભુને ધારણ કર્યાં તો પછી બીજું કયું મુખ અધિક હોઈ શકે? તું બળુતો હોય તો જોલ. સર્વ ઇન્દ્રિયના અધિપતિ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રને

(૧) इति गोगोकुलपति गोविन्दमभिव्यक्तम् । ५।०

(૨) चोदित्वयो गोविन्दा प्रोक्ता सुरव सायनं च तत् ।

(૩) तन्पश्यन् सर्वविरहात् तव पादपद्मम् ।

(૪) तमो विंदि वररुद्रमार्गेत्तपो तमन्मને । ૬ । ૧૫૫ ૫ ગિદ્ધર્મભાવ । ૫।૦ ૧૦૧૨૧૨

કામભાવથી જો હૃદયમાં ધર્મો-સર્વ ઇન્દ્રિયનિયામક પ્રભુ મનમાં વસ્યા-તો લૌકિક પતિ વિગેરેનું શું પ્રયોજન છે, કહે. અત્ર આ સ્વાસ્થ્ય છે. ભગવાનને મનમાં ધારણ કર્યાં એટલે સર્વ ઇન્દ્રિય ભગવાનમાં જ જોડાય. જ્યારે ઇન્દ્રિયો ભગવાનમાં યોગ્ય ત્યારે જ જન્મ અને ઇન્દ્રિય સફલ ધર્મો કહેવાય. મજનનાથે વરેલાં ગોપીજનોએ જ્યારે ભગવાનનું મુરલીધર સ્વરૂપ નિરખ્યું ત્યારે કહ્યું કે 'ઇન્દ્રિયવાનને' આ જ ઉત્તમોત્તમ ક્ષણ છે'. શ્રીહૃદયજીને પણ કહેવું પડ્યું કે 'શ્રીગોપીજનો જ' ખરેખરાં દેહધારી કહેવાય કે જેએનો ભાવ સર્વના આત્મરૂપ પ્રભુમાં દૃઢ થયેલો છે અને જે ભાવને સંસારથી ડરેલા સુનિચ્છો અને ભકતો અને જીજ્ઞા પણ ધર્મમાર્ગમાં તત્પર બધાએ ચાહના કરી રહેલ છે, ભગવદ્કથામાં જેને રસ નથી પડતો એવાને કદાચિત્ શુકલ, સાવિત્ર, ને યાજ્ઞિક જેવા કર્મોપયોગિ ઉત્તમ જન્મ મળેલા હોય તો પણ શું?' ભગવદ્ભાવ વિનાના તે ત્રણે વ્યર્થ જ છે. માટે આવા ભાવપૂર્વક સર્વોન્ન સુન્દર પ્રભુને હૃદયમાં ધારણ કર્યાં તો પછી વેદોક્ત રીતિએ પણ પ્રાપ્ત કરેલા પતિથી શું અધિક સુખ યવાનું છે. જો કે પતિભજનથી મોક્ષ ધવાની વેદાસા કબુલ કરીએ; પરન્તુ (તેનો સમ્બન્ધ આ લૌકિક દેહ સાથે છે.) સેવાર્થ પ્રાપ્ત થયલા અલૌકિક દેહેન્દ્રિય સાથે જરાએ સમ્બન્ધ નથી. ઇન્દ્રિયવાનને પ્રભુસહ સર્વોત્તમલોગ એ જ ફલ છે. મોક્ષનું સ્વરૂપ આથી કંઈ જુદું હોય તો તેવા મોક્ષને પણ અમો ઇન્દ્રિયવાનના ફલ તરીકે ન માનીએ. મોક્ષ કંઈ આથી જુદો નથી, આનું જ નામ મોક્ષ. અંધકારમાં નેત્રની સદા સ્થિતિ હોય તો તેની સફલતા ન જ થાય. જો કે અંધકારમાં પણ ત્વગિન્દ્રિયથી-હસ્તાદિકથી-વસ્તુનો સ્પર્શન-પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે, તો પણ ચક્ષુ તો વ્યર્થ જ રહી. તેવી રીતે સર્વ ઇન્દ્રિયોનો પ્રભુના સ્વરૂપમાં વિનિયોગ કરી આનંદ લાભ કરવો, આથી અતિરિક્ત મોક્ષમાં પણ ઇન્દ્રિયોની વ્યર્થતા જ થાય છે. કારણ ઇતરમોક્ષમાં દેહેન્દ્રિયાદિનો લય કહ્યો છે. માટે આ પૂર્વપદ્ધતિને પૂછે છે કે આથી વિશેષ સુખ તું જાણતો હોય તો કહે. (પણ સર્વોન્ન સુન્દર પ્રભુને હૃદયમાં ધારણ કર્યાં પછી જીનું કયું અધિક સુખ ભરેલું કહી શકે.)

પ્રભુમાં મન સ્થિર કરવાથી લૌકિકાસક્તિ નહિ થાય.-આપણને કોઈ કહે કે જે દરમ્યાન પ્રભુ ન મળ્યા હોય તે દરમ્યાન લોકમાં અમારો સમ્બન્ધ અને લોકમાં લૌકિક મનોરથોનું ભર વધારે હોવાથી મન સ્થિર ન રહેતાં કયું ન કયું થઈ જાય; તેથી વેદાનુમાદિ કર્મ કરવાનો જ પદ્ધતિ લાગે છે? આનું સરલ એક ઉત્તર છે. જો આપનું મન ભગવાનમાં સ્થિર હશે તો ભગવદ્વિષયક જ કામ થશે. અન્યકામ નહિ જ થાય. શ્રીવર-કુમારિકાના કામ પૂરક કંપવૃક્ષ શ્રીનન્દકુમાર શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની સ્પષ્ટ આજ્ઞા છે કે 'મારામાં

(૧) અષ્ટમર્તો જન્મિદં ન વરં વિદામ માઠ ૧૦૧૮

(૨) જ્ઞા પદં તત્કર્મણો મુચિ ગૌરમ્મો ગોવિન્દ જ્ઞ મિતિગમ્મિનિ મ્હમામ ।

શાસ્ત્રીનિ વદ્મતિયો મનયો વપમ્મ જિ મ્હત્તમ્મિત્તમ્મજ્ઞપારમમ્મ ॥ માઠ ૧૦૧૮૧૮

તેની બુદ્ધિ છે તેનો કામ લૌકિક કામવત્ બાધક નહિ નિવરે, પ્રભુ વિષયક કામ બાધક હોય જ નહિ, તે તો સાધક જ હોય, મોક્ષપદ જ કહેવાય.

માટે પ્રભુમાં સ્થિર મન કરો: કે લેથી લૌકિકાસક્તિ નહિ થાય. લૌકિક દુશ્ચારિ શુભોદ્ધી પણ પ્રભુને દુદયમાં ધરવા. અથવા જેઓનો મુખચંદ્ર ત્રજની પૂર્વ દિશાને શોભાવે છે એવાં વેદરૂપા શ્રીગોપીજનોએ 'ચૂતપ્રવાલવર્ણસ્તવકોત્પલાઠજ' આ પદમાં વર્ણવેલા વિરહાત્મક પ્રભુના વૈદિક ધર્મો વટે બે શ્રીગોકુલાધીશ દુદયમાં ધારણ કર્યા તો પછી બીજું શું બાકી રહે? કંઈ પણ નહિ. માટે સર્વ પ્રકારે કામભાવથી પ્રભુ જ સેવવા આ સ્વાસ્થ્ય ન જ વિસ્મરણું બેધએ. ૩

કામનું સ્વરૂપ તૃતીય શ્લોકમાં વર્ણવ્યું. આ ચતુર્થ શ્લોકમાં મોક્ષનું વર્ણન કરે છે.

તતઃ સર્વાત્મના શશ્વદ્ગોકુલેશ્વરપાદયોઃ ।

સ્મરણં મજનં ચાપિ ન ત્યાગ્યમિતિ મે મતિઃ ॥ ૪ ॥

(ઇતિ શ્રીમદાચાર્યચરણવિરચિતા ચતુઃશ્લોકી સમાપ્તા)

અન્યાર્થ-(તતઃ) કામભાવાત્મક ભક્તિ પછી (સર્વાત્મના) સર્વાત્મભાવથી (શશ્વતઃ) હંમેશાં (ગોકુલેશ્વરપાદયોઃ) શ્રીગોકુલેશના ચરણકમલનું (સ્મરણં) સ્મરણ (ચ) અને મજનં ભજન (અપિ) પણ (ન) નહિ (ત્યાગ્યમ) તજવું. (મિતિ)એ પ્રકારે (મે) મારી (મતિઃ) અનુભવપૂર્વક દૃઢ નિશ્ચય છે.

ભાવાર્થ-કામભાવથી ભક્તિ કર્યા પછી સર્વાત્મભાવથી હંમેશાં શ્રીગોકુલેશના ચરણકમલનું સ્મરણ અને ભજન ન તજવું; એવો મારો અનુભવપૂર્વક દૃઢ નિશ્ચય છે.

વિવેચન-સૌભાગ્યમદ ન થાય માટે શું કરવું? કામભાવથી ભગવાનનો સમ્બન્ધ થયા પછી ભગવાનના સમ્બન્ધમાં જ એવો શુભ છે કે-સમ્બન્ધીને ભગવત્સમાનતાનો પ્રમદાવને: મદ આવે જ, મદ આવે એટલે અન્યથાભાવ થાય. ભગવાન કરતાં પણ પોતાનામાં મોટાપણાનો મદ થાય. આ મદ થયો એટલે પૂર્વોક્ત ઉત્તમભાવ ભટ્ટ થાય. આવી દશા ન આવે માટે શ્રીમદાચાર્યચરણ આપણને એક દિશા દર્શાવે છે કે-તમે ભગવત્સમરણ અને ભજનને ન ત્યજો. જરા પણ ત્યજ્યો તો આસુરાવેશ થશે. એ શ્રીગોકુલાધીશને સર્વભાવથી શરણે જવાથી જરૂર પ્રસન્ન થશે. પ્રસન્ન શ્રીગોકુલાધીશ જેમ બીનચતુર ગોપીજનના પણ સ્વામી બન્યા તેમ આપણુ પણ જરૂર નાય બનશે. માટે શ્રીશ્રીવામિનીસહિત બિરાજતા શ્રીગોકુલાધીશનું સ્મરણ ભજન કરો. સ્મરણ એ ચિત્તનો ધર્મ છે; તેથી સ્મરણ વિયોગમાં અવિચ્છિન્ન થયે જ. વિપ્રયોગ તીવ્ર હોવાથી સ્મરણ વિના દેહ ન રટી શકે. ભજન એટલે તો મેવા, તે પણ નિરન્તર જ કરવી. ભજનમાં ચિત્ત સ્થિર રાખવું. ભલે ભગવાન આપણને ભજે

૧ 'ચૂતપ્રવાલવર્ણસ્તવકોત્પલાઠજ' આ પદમાં વિરહાત્મક પ્રયુક્તા ધર્મો વર્ણવા છે. તેના વર્ણન કરનાર ગોપીજન સૂત્રના નેતરૂપા-એ માટે શીમારે તે ધર્મને વૈદિક કર્યા છે.

વા ન ભજે પણ આપણે તો ભજીએ જ. (એ જ આપણો ધર્મ.) શ્રીગોકુલેશના રતિમાર્ગ-ક્રમભવને ખીલાવનાર શ્રીપ્રભુચરણક્રમભે આ જ દૃઢતા દર્શાવી. 'અમને મારવામાં કે વરવામાં પ્રભુ વિના અમારી ગતિ જ નથી.' આ સ્વારસ્ય રાખવું કે ભગવાન ભજો વા ન ભજો-ભગવાન આપણી દરકાર કરેા વા ન કરેા-પણ આપણે તો ભજનનો ત્યાગ ન જ કરી શકીએ. આ શ્રીમદાચાર્યચરણની સ્વાનુભવપૂર્વક દૃઢ નિશ્ચયાત્મક આજ્ઞા છે.

મોક્ષ કરતાં પણ ભક્તિ ઉત્તમ છે-મક્તિમાર્ગમાં ભક્તિ એ જ પરમ પુરુષાર્થ-રૂપ છે. મોક્ષથી પણ અધિક ભક્તિ છે, એવું ભાગવતાદિ શાસ્ત્રસિદ્ધ જ છે. પુષ્ટિ-માર્ગમાં ભજન એ જ મોક્ષરૂપ છે. માટે સ્મરણ અને ભજનનો આપણે ત્યાગ ન જ કરી શકીએ. 'ભક્તિ મોક્ષથી ઉત્તમ છે' એવું ભાગવતમાં સ્થલે સ્થલે છે. ભગવાન પણ એ જ આજ્ઞા કરે છે કે 'મારા ભકતોને સાલોક્ય,' સાર્થિ, સામીપ્ય, અને સારૂપ્ય આ ચાર મોક્ષ. આપવા માંગ્યા પણ લીધા જ નહિ, પણ કેવળ મારી સેવા જ ઇચ્છી. ભગવદ્ભકતો તો સ્વર્ગ મોક્ષ અને નરકમાં સમાન દષ્ટિવાળા હોય છે. શ્રીગોપીજનોએ મોક્ષતું સ્વરૂપ પણ એ જ વર્ણવ્યું છે. ગોપીજનોએ પ્રભુ પાસે ચાર પ્રકારનો મોક્ષ ન માગતાં દાસ્ય જ માગ્યું; સાયુજ્ય; સામીપ્ય, સાલોક્ય, સારૂપ્ય આ ચારે પ્રકારનો મોક્ષ દાસ્ય આગળ વ્યર્થ છે. આપના સુખારવિન્દનું દર્શન કરવાથી જ અમારી સર્વ ભતની કામના દૂર થઈ જાય છે. આપનું અલકાવૃત્ત સુખ જોઈને સારૂપ્યની; કુણ્ડલની શોભાવાળું સુખ જોઈ સામીપ્યની; ગણ્ડ સ્થલરૂપે હોઈ અધરસુધાતું પાન કરાવનાર આપનું સુખારવિન્દ જોઈ સાલોક્યની; હાસ્યપૂર્વક નિરીક્ષણ કરતું આપનું સુખારવિન્દ જોઈ સાયુજ્યની પણ અમારી કામના દૂર થઈ ગઈ. દાસ્યમાં આ ચારે ભતના મોક્ષનું ફલ આવી મળી ગયું છે, સુખારવિન્દ આગળ મોક્ષ વ્યર્થ છે, સ્વર્ગ પણ વ્યર્થ છે. સ્વર્ગમાં ઇન્દ્ર દેવથી ભય પામે છે તેને અભય દાન આપનાર આપના જો હુસ્ત છે. લક્ષ્મીજી પણ આપના વક્ષસ્થલમાં રમણ કરે છે આ સર્વ જોઈ આપની દાસ્ય-ભક્તિ-કરવાથી અમારુ સર્વ કંઈ આપોઆપ સિદ્ધ થઈ જાય છે, માટે ભજન-સેવા-મોક્ષાધિક છે એ જ સદૈવ કરવી. મોક્ષ નિરૂપણ કરવા એકા તેમાં સ્મરણ અને ભજનનો જરા પણ ત્યાગ ન કરવાની દૃઢ આજ્ઞા કરી, એ જ આપણને સૂચવી આપે છે કે-આપણા ધર્મરૂપ ભગવાનને આપણે સેવીએ. ભગવાન આપણા અર્થ-રૂપ હોવાથી આપણે સર્વ આર્થિક પુરુષાર્થથી નિશ્ચિન્ત રહીએ. લોકિક વૈદિકના સર્વ ત્યાગ પૂર્વક હૃદયમાં શ્રીગોકુલાધીશને ધારણ કરી કામ-મનોરથ-પૂર્ણ કરીએ. તો ભજનથી વશ થનારા ભગવાન આપણે વશ થાય જ. આ મોક્ષની વાતમાં આચાર્યશ્રીએ સ્વાનુભવ દર્શાવ્યો;

(૧) સાલોક્યસાર્થિસામીપ્યસારૂપ્યકાસ્યમણ્ડલ.

દીપમાનં ન જ્ઞાન્તિ વિના મસેવનં જનાઃ ॥ સ્કં૦-૩-૨૧-૧૨

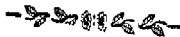
વૈશાલકાઠકથાં તવ કુણ્ડલક્રીડાપરિવહાપરણં હસિતાવનોરમ્ ॥

દત્તાત્રયં જ મુજવદ્દયમં વિલોક્ય વપ્રામિયેવરમણં ચ ભવામ્ જ્ઞાન્યઃ ॥ સ્કં૦ ૧૦-૨૬-૨૧

અને સ્મરણ ભજન તદ્દિત્યજવાને દ્વારા કરી. માટે શ્રીમદાચાર્યચરણશરણવાદા ભગવદીયોનું
એજ કર્તવ્ય; એમ સ્વાસ્થ્ય સિદ્ધ થયું. ॥૪॥

આ પ્રમાણે શ્રીગોકુલાધીશના વાણીશ શ્રીમદાચાર્યચરણે સ્વમુખથી કહેલું સ્વમાર્ગીય
ધર્મ અર્થ કામ મોક્ષનું સર્વમાર્ગથી ભિન્ન સ્વરૂપ મેં શ્રીવજરાજે શ્રીમદાચાર્યચરણની કૃપાથી
સ્વબુદ્ધચતુસાર વિવર્યું. તેથી શ્રીમદાચાર્યચરણ મને પોતાનો ધારી મારા ઉપર કૃપા કરો.
(૧-૨) ભ્રમર જેમ કમલમાં મુગ્ધ અને છે તેમ આપણે શ્રીમદાચાર્યચરણમાંજ મુગ્ધ
ગતીએ તો આ ચરણકમલમાં રહેલો ઉત્તમ ભાવ મોક્ષને પણ તુચ્છ કરી દે છે. એ ચરણ-
કમલનો રેણુ મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. (૩) શ્રીપ્રભુચરણકમલનાં પરાગની ઇચ્છાસુક્રા થઈને
મેં શ્રીમદાચાર્યચરણોક્ત ચતુઃશ્લોકીનો બુદ્ધચતુસાર નિર્ણય કર્યો. (૪).

શ્રીમદ્ગોપીશચરણકમલરૂપી-પુષ્ટિમાર્ગ ચક્રોર નેત્રને આનન્દદાતા-શ્રીમદાચાર્યચરણે કથેલી
ચતુઃશ્લોકી ઉપર શ્રીશ્યામલાતમજ વજરાજચરણ વિરચિત-ભાગ્યરસદીપિકા
નામની ચતુઃશ્લોકીની ટીકાનો અનુવાદ સંપૂર્ણ થયો.

છપાય છે.

અન્તઃકરણ પ્રવોધ

યાવત્પ્રાપ્ત્ય ટીકા અને અનુવાદ સહિત.

પુષ્ટિમાર્ગોપદેશિકા.

(ભાગ ૧)

જેમાં પ્રાથમિક શિક્ષણમાં દાખલ થાય એવા પાઠો, પુષ્ટિમાર્ગ, બ્રહ્મસંબંધ, મેવા, જયશ્રીકૃષ્ણ, શ્રીમહાપ્રભુજી, શ્રીગુંસાઇજી, શ્રીયમુનાજી, શ્રીગોકુલનાથજી આદિનાં ચરિત્ર ગુરુલક્ષણ, વૈષ્ણવ લક્ષણના અને ધાર્મિક રહસ્ય માટે રમુજી મંવાદો વિગેરે બાલશિક્ષણને લાયક ગ્રન્થ છપાય છે. હુંક સમયમાં છપાઇ ચહાર પડશે.

આ ગ્રન્થ બાલકને અથવા પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ લેવાની ઇચ્છાવાળાએ અવશ્ય સંગ્રહ કરવો.

શાસ્ત્રી ચીમનલાલ હરિશંકર.

યાવત્પ્રાપ્ત્ય મંદિર, ભૂવેશ્વર, ગૌશાલા ઉપર-મુંબઈ.

છપાય છે.

કૃષ્ણા શ્રય

યાવત્પ્રાપ્ય દીકાએ તથા ગુજરાતી ભાષાન્તર સાથે

ભક્તિમાર્ગીય નિબંધ.

એમાં ભક્તિમાર્ગને ચારે વેદ, ગીતા, વ્યાસસૂત્ર તેમ જ શ્રીમદ્ભાગવત આ ચારે પ્રસ્થાનોનાં વચનોથી સિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે, શ્રવણાદિ નવ સાધનરૂપ તથા દશમી પ્રેમલક્ષણ તથા પુષ્ટિસંપ્રદાયમાં લેવાતો શરણમન્ત્ર તેમ જ પ્રહ્નસન્નન્ધ દીક્ષા માટે વેદનાં વાક્યો ટાંછી તેમ જ ગીતા ભાગવતાદિનાં વાક્યોથી પુષ્ટ કરી સરલ રીતે સંપૂર્ણ ભક્તિમાર્ગીય પ્રણાલી વેદિતી છે-વેદના પ્રમાણથી સિદ્ધ થઈ શકે તેવી છે-તેવું બતાવવામાં આવ્યું છે, આજ સુધી આ સંપ્રદાય અવૈદિક છે-પુષ્ટિસંપ્રદાયને વેદમાં સ્થાન નથી-એવું ખોલનારાઓને સચોટ જ્ઞાણ આ નિબંધદ્વારા આપી શકાય છે. ટુંકમાં ભક્તિમાર્ગ પ્રવિષ્ટ છવોએ પોતે સ્વીકારેલો માર્ગ પ્રામાણિક છે, એટલુ તો આ જમાનામાં જાણવું જ નોઈએ અને તેને માટે આ નિબંધ અતીવ ઉપયોગી છે. આ નિબંધ થોડા જ સમયમા છપાઈ બહાર પડનાર છે, ભક્તિમાર્ગનો દરેક છતાસુ આને નંત્રક કરશે એવી આશા છે.

શાસ્ત્રી હરિકૃષ્ણ વીરજીભાઈ,

લાલબાવા મંદિર, ભૂવેશ્વર-મુંબઈ.

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीतं

निरोधलक्षणम् ।

षड्विवरणसमेतम् ।

शुर्जरानुवादसहितं च ।

	पृष्ठ.		पृष्ठ
१ चाचाश्रीगोपेक्षानाम् ...	५	४ श्रीबहूनामम् ...	३०
२ काकाश्रीवल्लभानाम् ...	८	५ श्रीपुररोचमानाम् ...	४२
३ श्रीहरिधनचरणानाम् ...	१४	६ श्रीवज्रानामम् ...	५२

श्रीदामपुरीस्वामीश्रीमद्रोह्यामिश्रीयद्विभ्रात्मजश्रीजीवनलालचरणसम्पूर्णसाहाय्येन
भृगुपुरस्त्र मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीबाला बी.ए., एल्ल.बी., वकील
हाइ कोर्ट, सुरतिस्व धैर्यलाल ब्रजदास सांकलीया, बी.ए.,
एल्ल. बी., वकील हाइ कोर्ट, इत्येताभ्यां संशोध्य
मुम्बापुर्यां 'निर्णयसागर' मुद्रणालये
मुद्रयित्वा प्रकटीकृतम् ।

श्रीमद्वल्लभाचार्य. ४४०. संवत् १९७३.

मूल्यमेकमुद्रिका.

श्रीजीवनेशाचार्यपुष्टिमार्गसिद्धान्तकार्यालयमाथी मलर्ता

श्रीवृत्रामुररुतुःश्लोकीविवृति	गुजराती	....	....	....	०-१०-०
श्रीभक्तिहेतुनिर्णय	"	....	....	....	०-१०-०
शिक्षासार्वत्रयश्लोकी	"	....	....	....	०-२-६
उपदेशमीमांसा	"	....	....	....	०-१०-०
वैष्णवद्विनाहिक मोट्टं	हीन्दी	....	....	....	१-०-०
वैष्णवसंक्षिप्ताहिक	गुजराती	....	....	....	०-४-०
शङ्करनयन्तीव्याख्यानमालातुं	अक्लोकन गुजराती	....	....	....	०-१२-०
शारदामठधर्मप्रकरणान्यायनीहारभास्कर	"	....	....	....	०-१०-०
गुलविचारनिरीक्षा.	गुजराती	....	....	....	०-१-०
निरोधकक्षण	"	....	....	....	१-०-०
संन्यासनिर्णय	"	....	....	....	१-०-०
श्रीभद्रगवद्गीता	"	....	....	....	१-०-०
सेवाफल	संस्कृत	....	....	....	१-०-०
भक्तिवर्धिनी	"	....	....	....	२-०-०
मूर्तिपूजा	हीन्दी	....	....	....	०-१२-०
अवनारमीमांसा	"	....	....	....	०-१२-०
अन्त करण प्रबोध	....	....	....	....	छ्वाय छे.
श्रीकृष्णाश्रय	....	....	....	....	"
पुष्टिमार्गोपदेशिका	....	....	....	....	"
सौंदर्यरय	....	....	....	....	०-२-०
श्रीनामरत्न स्तोत्र—(सटीक—गुजराती)	....	....	....	....	०-६-०

पुस्तक मलवानुं ठेकाणुं—

श्रीजीवनेशाचार्यपुष्टिमार्गसिद्धान्तकार्यालय.

लालबावामन्दिर—भूलेश्वर बंबई नं० २

पं. चूनीलाल कृष्णाशंकर बुकसेलर,

बडामन्दिर—भूलेश्वर बंबई. नं० २

ग्रन्थसङ्ग्रहपरिचयः ।

१. सर्वा मुद्रितटीका अन्यपुस्तकद्वयं च ह्युा श्रीमदाचार्यप्रकटितं निरोधलक्षणं मुद्रितमस्माभिः । तत्र विघनानाः पाठभेदाः श्लोकक्रमभेदाश्च जिज्ञासुमिर्विवरणेषु मुद्रितेषु द्रष्टव्याः । मूलमात्रस्य पुस्तकद्वयं ढङ्कनकॉलेजहस्तलिखितसंग्रहस्यं, प्रायः शुद्धं प्राचीनं च ।

२. चाचाश्रीगोपेशकृतविवरणस्य पुस्तकपञ्चकमुपलब्धम् । तत्र पुस्तकद्वयं पं० गङ्गालालहस्ता-
लिखितसंग्रहस्यम्, एकं प्राचीनं किन्तु अशुद्धं, अन्यत् नूतनं, प्रायः शुद्धम् । तृतीयं शुद्धं नूतनं च श्रीवल्लभलालानाम् । चतुर्थं प्रायः शुद्धं, प्राचीनं च रा० तनसुखरामसकाशादुपलब्धम् । पञ्चमं श्रीजीवनलालानाम्, शुद्धं टिप्पणयुतं च ।

३. श्रीविठ्ठलेश्वरश्रीवल्लभकृतटीकायाः पुस्तकद्वयमुपलब्धम् । एकं पं० गङ्गालालसंग्रहस्यम्, अन्यत् श्रीमजस्त्रानाम् । प्रथमं प्राचीनं प्रायः शुद्धं, द्वितीयं नूतनं, परन्तु कश्चित् गोषितम् ।

४. श्रीहरिधनचरणकृतविवृतेः द्वादशपुस्तकानि प्राप्ताणि । तत्र पुस्तकत्रयं पं० गङ्गालालसंग्र-
हस्यं, अन्यत् पुस्तकत्रयं ढङ्कनकॉलेजसंग्रहस्यं, द्वयं श्रीजीवनलालानां, एकं श्रीनृसिंहलालतनयश्रीगो-
वर्धनलालानां, एकं गोस्वामिनीश्रीकृष्णप्रियाणां, एकं रा० तनसुखरामसकाशादुपलब्धम् । एकं भाई-
नारायणशास्त्रिणः । सर्वाण्येतानि प्राचीनानि प्रायः शुद्धानि । एकं तु श्रीहरिरायहस्ताक्षरयुतमिति
प्रतिभाति । श्रीहरिरायैर्निरोधलक्षणविवरणं वारद्वयं लिखितमिति प्रतिभाति । पश्चाच्छोधित्वा विस्तृत्य
लिखितं विवरणमत्र मुद्रितम् । पूर्वं लिखितं तु जिज्ञासुनृत्स्यर्थं परिशिष्टे निवेशितम् । पूर्वलिखितविवरणस्य
पुस्तकद्वयं मिलितम् । एकं श्रीवल्लभलालानाम्, अन्यत् रा० तनसुखरामसकाशादुपलब्धम् । उभय-
मपि प्राचीनं प्रायः शुद्धं, परन्तु त्रुटितम् । यथादृष्टमेव परिशिष्टे मुद्रितमस्माभिः । रा० तनसुखरामत उप-
लब्धे पुस्तके एवमपि भाषायां लिखितं 'निरोधलक्षणकी टीका प्रथम श्रीहरिरायजने कीनीची पत्र २२'
इति । एतेनाम्बुदुकं समर्थ्यते ।

५. चतुर्थं मुद्रितं व्याख्यानं श्रीवल्लभानाम्, श्रीगोकुलनाथानाम् । एतद्विवरणस्य पञ्च पुस्तकान्यु-
पलब्धानि । एकं पं० गङ्गालालसंग्रहस्यम् । द्वितीयं ढङ्कनकॉलेजसंग्रहस्यम् । तृतीयं श्रीजीवनलालानाम् ।
चतुर्थं सुरतिस्वगोस्वामिश्रीगिरिधराणां गोस्वामिनीश्रीकृष्णप्रियाभिः रूपया प्रदत्तम् । पञ्चमं सुन्दर-
लाल माणिक्यचन्द्र धी. ए. इत्येतेन प्राप्तितम् । इदं नूतनमशुद्धं च । श्रीजीवनलालानां तत्सदृशं नूतनं,
प्रायः शुद्धम् । ढङ्कनकॉलेजसंग्रहस्यं प्राचीनं प्रायः शुद्धम् । अन्यद्वयं प्रायः शुद्धम् ।

६. पञ्चमं श्रीपुरपोत्तमानाम् । अस्यापि पद पुस्तकानि मिलितानि । एकं योगिश्रीगोपेश्वराणां
हस्ताक्षरैर्लिखितटिप्पणयुतं शुद्धं प्राचीनं च, पं० गङ्गालालसंग्रहस्यम् । द्वितीयं गोस्वामिश्रीनृसिंह-
लालतनयश्रीगोवर्धनलालानाम् । इदमपि प्राचीनं प्रायःशुद्धम् । तृतीयं गोस्वामिश्रीजीवनलालानाम्,
नूतनं, प्रायः शुद्धम् । चतुर्थं गोस्वामिनीश्रीकृष्णप्रियाभिः प्रदत्तम्, प्रायः शुद्धम् । पञ्चमं कानीस्व-
धीगिरिधरजीमहाराजाभिरामकृष्णभट्टस्य, 'गुजराती'भिरपितृवद्वररालेन सहर्षं प्रदत्तम् । पठं
स्मन्मतीर्थस्वशास्त्रिभाईनारायणस्य ।

७. षष्ठं श्रीमजस्त्रानाम् । एतद्विवरणस्यैकमेव पुस्तकमस्माभिरुपलब्धम् । शुभापि एतन्न मिरनि ।
अस्य एकं पुस्तकं यदृच्छया सुरतिस्वधीगिरिधराणां मण्डिररूपसंग्रहे उपलब्धम् । तत् तत्रत्वगोस्वामिनी-
श्रीकृष्णप्रियाभिरितिरूपया बलदेवदासकीर्तनकृद्द्वारा अस्मात्सारासं प्रेषितम् । एतदुल्लभयुक्तम्पदानेन
षयमस्यन्मनुगृहीतान्नाभिः । प्रायंपामदे चान्वा अपि गोस्वामिन्य एना अनुकुमुंरिति । अस्मिन्मुक्त-
सत्रये पं० गङ्गालालसंस्थायाः 'कायांपय्य कानीदास नारायणदास दलाल, धी. ए. एच. एच. धी.

वर्षे प्रादुर्भूताः । एषां ब्रह्मसम्बन्धसंस्कारस्तु श्रीविह्वलेधराणां चतुर्थलाहैः श्रीवल्लभैः श्रीगोकुलनाथैति-
प्रसिद्धैः कृतः । श्रीहरिरायानामसंरचयताः सूक्ष्मग्रन्था इत्यन्ते । सग्रन्थायै प्रतिदानि शिक्षापत्रा-
ण्यपि तैः प्रादुर्भावितानि । श्रीमद्भारतचरणस्वरूपे तु शुद्धपुष्टिमागीं फलसमकं रसात्मकं विप्रयो-
गात्मकं साक्षादेव्यं मूर्तिमत् प्रादुर्भूतमनुभूयते । तेषां व्याख्यानानि सर्वान्यपि भक्त्यनुष्ठानानि ।
नि साधवनीवानुग्रहार्थमेव तेषां प्राकट्यमिति प्रतिभाति । अत एवात्र मुद्रितं तेषां निरोधलक्षणव्या-
ख्यानं निगूढं भक्त्यनुगुणं सरसं भक्तिविह्वलानुग्रहार्थं विराजते ।

५. चतुर्थं व्याख्यानं श्रीवल्लभानाम् । इदं व्याख्यानं श्रीमद्गोकुलनाथानामिति केचिद्वदन्ति । आदर्शपु-
स्तकद्वये श्रीवल्लभकृतमिति लिखितम् । अन्यसिद्धान्तदर्शनेषु किमपि नाम नास्ति । श्रीगोकुलनाथाः
प्रसिद्धास्तु स्वकृतटीकास्तु श्रीमद्द्विह्वलेधरप्रभुचरणान् स्वपितृचरणत्वेन आरंभे नमस्कृत्यन्ति, अथवान्ते
तथैव स्मरन्ति । अस्मिन् निरोधलक्षणविवरणे यद्यपि श्रीमत्प्रभुचरणानामस्मृतताः, तथापि सामान्यतः,
न तु स्वपितृचरणत्वेन । अत एव कश्चित्सन्देहः । श्रीमद्गोकुलनाथास्तु श्रीमद्द्विह्वलेधरप्रभुचरणानां
पतुर्भूतवतः मार्गशीर्षशुक्लसप्तम्यां १६०८ वर्षे प्रादुर्भूताः । पौषकृष्णनवम्यां १६९७ वर्षे सिद्धि-
गताः । श्रीमत्प्रभुचरणत्वेन इमे अतिप्रसिद्धाः । सिद्धपादीनां संन्यासपापण्डिनां सुखमर्दनं कृत्वा
मोगलराजजहागिरे च वसीकृत्य स्वमार्गारक्षायै तैरेव कृता । सतां कण्ठे माला च तैरेव सुरक्षिता
स्वस्वरूपबलेनैव । श्रीमदाचार्यप्रकटितश्रीमद्भागवतसुबोधिन्याः विशेषप्रचारसंस्कारे कृतः, अतस्तेषां
श्रीसुबोधिनीप्रवर्तका इति नामापि प्रसिद्धम् । साम्प्रदायिकवार्तादीनां प्रकटीकारोपि ते एव । स्व-
सम्प्रदायस्य प्रचारार्थं मद्राष्ट्रं च गुजरात्प्रभूतिनेकरां स्वचरणनलिनरजोभिः पवित्रीकृता । दक्षिणे
पुण्यपत्तनपर्यन्तमेकरां तदर्थमेव गताः । परन्तु तत्रत्यान् हृष्णभक्तिरसानधिकारिणः दृष्ट्वा तस्माद्य-
वर्तन्त । दाक्षिणात्याः 'भिला' इत्युग्रहासः तैरेव कृतः । तत्तीर्तनादिषु च प्रसिद्धः । श्रीसर्वोत्तमत्रोत्रसि-
द्धान्तमुक्तावलिपुष्टिप्रवाहनायदासिद्धान्तरहस्यान्त-करणप्रबोधचतुःश्लोकीभक्तिवर्धिनीत्यादीनां ग्रन्थानां
विशुद्धयः तेषां भयनगोचरीभवन्ति । श्रीकल्याणमहकृतकण्ठोले श्रीगोपालदासकृतमालाप्रसंगे च तेषां
चरित्रादिकं सुविल्लूतं, विशेषजिज्ञासुभिरात्रैवावलोकनीयम् ।

६. पञ्चमं व्याख्यानं श्रीपुरपोत्तमानाम् । श्रीमदाचार्यतः पुरप्रागणनया सप्तमौ संरचयां विभूष-
यन्तो भाद्रपदशुक्लदशम्यामेकादश्यां वा १७२४ वा १७१४ वा वर्षे मोदताः । तेषां विवरणं शा-
स्त्रार्थरीत्या सुशुभबोधकमिति प्रतिभाति । विद्वेषतः तेषां चरित्रजिज्ञासुभिः पुष्टिभक्तिमुपेति सात्त्विक-
पत्रिकायाः पञ्चमवर्षस्य तृतीयोको द्रष्टव्यः । यावदाप्यं बाह्यमानसं वा तेषां चरित्रादिकमस्माभिर-
त्रैव निवेशितमिति नात्र पुनरनूयते । अत्र मुद्रितं तेषां निरोधलक्षणविवरणं शास्त्रार्थरीत्या दुःसुबोध-
कमाचार्यार्थं सप्रमाणं प्रकटीकृतं विराजते ।

७. षष्ठं व्याख्यानं श्रीद्वयमत्सुतश्रीवज्रराजानाम् । इमे श्रीवज्रराजाः माघकृष्णद्वितीयायां
१६८२ वर्षे प्रादुर्भूताः । श्रीमत्प्रभुचरणश्रीविह्वलेधरगृतीयकुमारश्रीमद्दालकृष्णानां प्रपौत्राः दशदि-
गन्तविजयिगोस्वामिश्रीमत्पुरपोत्तमानां पितृव्यचरणाः । अधुना सुरतिपुरमल्लकुर्वन् श्रीवालकृष्णप्रभुः
गोकुले श्रीमद्भारतकापीधरयमोत्सुके विराजितवान् । स्वाग्रहेण तत्स्वरूपं स्वदिरनि श्रीवज्रराजैः
सुरतिपुरे सेवितम् । अत्र निरोधलक्षणव्याख्यानं मंगलाचरणे श्रीवज्रराजैस्तत्स्वरूपमेव निरोधार्थत्वेन
सूचितम् । तेषां रोचिषा श्रीमद्दालकृष्णप्रभुः सुरतिपुरे श्रीपुरपोत्तमानां मूर्तिं विराजितवान् । स
एव श्रीमद्दालकृष्णप्रभुस्त्वद्वैश्वोत्सवत्वात् श्रीवज्रराजानां शिरसि अधुना विराजते । श्रीपुरपोत्तमाः
स्वपितृव्यचरणं श्रीवज्रराजं स्ववंशमणिं गणयन्ति । श्रीवज्रराजानां ग्रन्थाः भावपूर्णः बहुयः इत्यन्ते ।
गीतामृततरंगिणो रत्नगोपालभट्टेन कादयां श्रीपुरपोत्तमानां प्रकटीकृता । सप्तश्लोकीचतुःश्लोकी-
कृष्णश्रयादिषोडशग्रन्थेषु बहूनां व्याख्यानानि भावात्मकानि तैः प्रादुर्भावितानि दृग्गोचरीभवन्तीति ।
अत्र अस्माभिरपल्लव्यानि पदिवरणानि प्रकटीकृत्यन्ते; पृथान्येव प्रसिद्धानि, तथापि पृथान्येव
विवरणानि नैवापिधानानि वैव शक्यते वणुमस्माभिः । अतो यदि अत्रामुद्रितं निरोधलक्षणव्याख्यानं

सुख्यदृष्टी श्रेष्ठी त्रिभुवनदास' इत्येतेषां महत्पुण्यकृतिः । डॉ. एस्. के. वेलवलकर. एम्. ए. पी एच् की इत्यस्य, गोस्वामि श्रीगोवर्धनलालानां, कल्याणशास्त्रिणश्च, गोस्वामिश्रीबहुमलालानां माधवशास्त्रिणश्च, गोस्वामिश्रीजीवलालानां, गोस्वामितीर्थीकृष्णप्रियाणां, बलदेवदासस्यापि, गोस्वामिश्रीनगरसानां शास्त्रिमाईनारायणस्य च महत्पुण्यकृतिः । तन्सुखराम मन.सुखराम त्रिपाठी. वी. ए., सुन्दरदास माणिक्यचन्द्र वी. ए., नटवरलाल सूर्यराम देसाई. वी ए. इत्येते सहर्षं प्राचीनहस्तलिखितपुस्तकप्रदानेन-स्थानमनुगृहीता वयम् । 'अस्मिन्मित्रो सवलाल रामकृष्ण पंढ्या' इत्यस्य प्रतिलिखने कचिदुपकारः । अस्य पाठ्यान्वविनरगमभेतस्य निरोधलक्षणस्य सुदृग्णव्ययः गोस्वामिवर्धधीजीवनलालैः सहर्षं कृत इति तेषामुपहृति वर्यं सविनयं स्मरामः । प्रार्थयामहे चान्येपि गोस्वामिनः श्रीमन्तो वैष्णवाश्चैतानुत्तुङ्गुरिति । एतेषां गोस्वामिवर्याणां वृषयैव निरोधलक्षणं पङ्क्तिवरणयुतं मुद्रित साम्प्रदायिकानां सुगमं भविष्यतीति ।

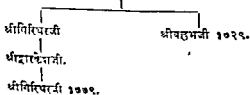
विवरणकृतां परिचयः ।

१. तत्रादौ श्रीमद्बहुभाचार्यप्रकटित निरोधलक्षण पङ्क्तिवरणयुतं संमुद्यते । स्वीयानुग्रहार्थं-साचार्यस्य प्रकटीकृतमिति । आचार्याणां प्रादुर्भावस्तु १५३५ वर्षे चैत्रकृष्ण एकादश्यां रविवारे । तेषां चरित्रादिकं तु साम्प्रदायिकवार्तादिषु प्रसिद्धमिति नेह विस्तरः । षोडशग्रन्थेष्वयं निरोधलक्षण-ग्रन्थः पञ्चदशसंख्यां भजते ।

२. प्रथमं मुद्रित विवरण चाचाधीगोपेक्षानाम् । इमे श्रीगोपेक्षा- श्रीमत्प्रमुचरणानां सतम-पुत्रश्रीवदनश्यामानां सुवयः । षोडशग्रन्थोपरि बहुयस्तेषां टीका दृश्यन्ते । तत्कृतसेवाकलटिप्पणी त्वयु-नेनाम्नामि प्रकृतिता । भाद्रपदकृष्णपञ्चम्यां १९५२ वर्षे प्रादुर्भूताः ।

३. द्वितीय विवरण श्रीविठ्ठलेश्यामजश्रीवल्लभानाम् । इमे श्रीवल्लभाः श्रीमत्प्रमुचरणपञ्चमपुत्र-श्रीरघुनाथनक्षत्रयुधी मंदया विभूषणत १७२९ वर्षे कार्तिककृष्णद्वादश्यां प्रादुर्भूताः । नवरत्नटि-प्पणीयश्यामनिर्गयटीकासेवापरलदीकादीनां प्रणेता एत एव । नवरत्नटिप्पण्याः एक प्राचीनं पुस्तकम-स्वामिदण्डवन्वत् । तत्र 'श्रीविठ्ठलेश्यामजश्रीवल्लभश्चा नवरत्नटिप्पणी'तिसमाप्तौ पठते । एतत्पुस्तकं श्रीमद्रोव्यामिश्रीद्वारकेश्वरामजश्रीगिरिधराणां भवत् १८३२ पौषशुद्धे लिखितम् । तत्पुस्तकोपरि 'अस्मिन्पुत्रवरणानां लेख' इति लिखितम् । मंदयायवशावृक्षे तेषां सम्बन्ध एव दर्शितः ।

श्रीविठ्ठलेश्याम-श्रीविठ्ठलेश

एतेन गोषापण्यश्यामानस्य प्रणेतासौ श्रीरघुनाथनक्षत्रयुधी इत्यनुगीयते । दशमस्कन्धश्रीमु-कोविदीश्यामि प्रणेतास्य एषेण प्रतिमानि । द्वितीयं तु पुष्टिमशिशुपाया सप्तमवर्षस्य नवमाके-प्रवृत्तयम्, त्रिंशत्पुष्टिमस्य दृश्यम् ।

४. तृतीयं श्यामान श्रीहरिधरवदनश्यामानाम् । श्रीहरिधरा इति प्रसिद्धा हि । श्रीमत्प्रमु-चरणश्रीरघुनाथजीकोविंदरापरदेवपुत्रश्रीदश्यामश्यामानां ज्येष्ठपुत्रवः भाद्रपदकृष्णपञ्चम्यां १९३३

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

निरोधलक्षणम् ।

यच्च दुःखं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले ।
गोपिकानां तु यद् दुःखं तद् दुःखं स्यान्मम क्वचित् ॥ १ ॥
गोकुले गोपिकानां तु सर्वेषां ब्रजवासिनाम् ।
यत्सुखं समभूत् तन्मे भगवान् किं विधास्यति ॥ २ ॥
उद्धवागमने जात उत्सवः सुमहान् यथा-
घृन्दावने गोकुले वा तथा मे मनसि क्वचित् ॥ ३ ॥
महतां कृपया यावद्भगवान् दययिष्यति ।
तावदानन्दसन्दोहः कीर्त्यमानः सुखाय हि ॥ ४ ॥
महतां कृपया यद्दत् कीर्तनं सुखदं सदा ।
न तथा लौकिकानां तुं स्निग्धभोजनरुक्षवत् ॥ ५ ॥
गुणगाने सुखावाप्तिर्गोविन्दस्य प्रजायते ।
यथा तथा शुकादीनां नैवात्मनि कुतोऽन्यतः ॥ ६ ॥
क्लिश्यमानान् जनान् दृष्ट्वा कृपायुक्तो यदा भवेत् ।
तदा सर्वं सदानन्दं हृदिस्यं निर्गतं वहिः ॥ ७ ॥
सर्वानन्दमयस्यापि कृपानन्दः सुदुर्लभः ।
हृद्गतः स्वगुणान् श्रुत्वा पूर्णः ह्लादयते जनान् ॥ ८ ॥
तस्मात् सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सर्वदा गुणाः ।
सदानन्दपरैर्गंगाः सच्चिदानन्दता ततः ॥ ९ ॥

१ चेति पाठ । २ चेति पाठ । ३ सदानन्दमयस्यापीति पाठ ।
४ स्वत इति पाठ ।

केपाक्षित् महाभुभावानां पुनःकसंग्रहे विद्येत चेत्तदा ते कृपया यदि तदस्मत्सकानां प्रेषयिष्यन्ति, तदा तदपि सोपकारं स्वीकृत्य मुद्रयिष्यामः । प्रार्थयामहे च विद्वांसः अस्मदेतां प्रार्थनां कृपया स्वीकृत्य सम्प्रदापोषार्थं कर्तुमुद्यता भविष्यन्तीति । कोटाग्रामस्थपालशास्त्रितः श्रुतमेवास्माभिर्यत् श्रीमधुरापी-
शमन्दिरसंग्रहे निरोधलक्षणस्य अन्यत् टीकाद्वयं वर्तते, एका श्रीकल्याणरायाणाम्, द्वितीया श्रीदेवकी-
नन्दनानाम् । प्रयत्ने कृतेपि नास्मिन्नद्विवरणद्वयमुपलब्धम् । अतस्तत्संग्रहमत्र कर्तुं वयमशका इति ।

वामनजयन्ती १९०३. }
मुम्बई.

मूलचन्द्र तेलीवाला.
शैर्यलाल सांकलीया.

लालूभट्टकृत 'निर्णयार्जवा'न्तर्गतैतद्ग्रन्थसंशयनिरासः ।

संसारवेदानुष्ठानामिन्द्रियाणां हिताय वै । कृष्णस्य सर्ववस्तूनि भूम्न ईशस्य योजये'दिति ।
कृष्णस्य सर्ववस्तूनि कृष्णसंबन्धिरूपरसादीनि विषयरूपाणि इन्द्रियाणां हिताय योजयेत् । भगव-
द्भासो चक्षुरादीनां विनियोगः कार्यो, न त्वन्मतेति फलितोऽर्थः । ननु जीवानां नानादेशस्थानां
भगवद्भासिदादिदालेभ्याकथं निमित्तयोगः स्वादित्यादाङ्गाहुः'भूम्न इति । व्यापकत्वेत्यर्थः । ननु व्यापकत्वेपि
निरोहितावाहोलेभ्यं दुर्नियामित्वात्काङ्गाहुः 'ईशस्यै'ति । सर्वत्र सर्वरूपेण सर्वैकरूपसमर्थेत्यर्थः ।
एवं सति मूर्त्यादिरूपेण प्रकटस्य साक्षाद्भगवत्स्वात्तत्र चक्षुरादिविनियोगस्य सौकर्यमिति कृतार्थता
निर्द्देशेन सामर्थ्यसूचकमीशपदम् ।

अत्रैव—हारीमूर्तिं सदा ध्येयेत्सादि । ध्येयेति । अनेनाऽन्तःकरणस्य भगवत्सुपयोग इत्तः । दर्शनं
स्पर्शनमिति चक्षुस्त्वचोः । तथा कृतिगती इति करपादयोः । श्रवणं कीर्तनं स्पर्शमिति श्रोत्रवाचोः ।
पुत्रे कृष्णप्रिये रतिरिति । कृष्णः प्रियो यस्य कृष्णस्य प्रिय इति वा विग्रहेण भगवद्भक्त इत्यर्थः । कृष्ण-
प्रिये पुत्रे इत्यत्र 'निमित्तकार्मयोग' इति सूत्रेण सप्तमी । रतिरिति कर्मपदम् । अध्याहूतेन कर्तव्येति
पदेन कर्मणोऽभिधानाद्भिहिते रतिरूपे कर्मणि प्रथमा । प्रथमान्तेन कर्मवाचकरतिपदेन योगात्पुत्रे
कृष्णप्रिये इत्यत्र निमित्तसप्तमी । तथाच कृष्णप्रियपुत्रार्थं रतिः कर्तव्येत्यर्था भवति । अनेन व्यव्याये-
न्द्रियस्य परम्परया भगवत्सेवीपयोगो निरूपितः । भगवद्भक्तः पुत्र उत्पत्स्यत इति बुद्ध्या भोगः कार्यो,
न तन्मयेति भावः । पुत्रपदेन स्वभायायामेव अतावेव भोगः कार्यो, व स्वाच्छन्देनेत्यनुज्ञातम् ।
पायोरेति । तद्वारा मर्लाशलागो देहः शुद्धो भगवत्सेवायामुपयोऽयत इति पायोः परम्परयोपयोगो
ज्ञेयः । यस्य वेति । अन्तःकरणसद्विचरणाणां मध्ये यस्य चक्षुरादेर्वेदा यस्मिन् समये भगवत्कार्यविनि-
योगो न दृश्यते, तदा, तस्मिन् समये तस्य विनिग्रहः कर्तव्यो, न तु भगवदितरपदार्थं विनियोग
इत्यर्थः । केचित्पुत्र 'यस्य वा भगवत्कार्य'मित्यनेन व्यव्यायेन्द्रियमात्रस्य निग्रह इत्त इत्याहुः । तत्र ।
यस्य यदा तस्य तदेतत्सुखयोर्वत्तच्छब्दयोर्वैद्यप्योपपत्तेः । अतः साक्षात्परम्परया वा यथापत्तयस्मिदपि भग-
वदिन्द्रिययोगः स्वात्तद्भिन्द्रियाणि विनियोजितव्याप्त्यन्यथा तु सर्वैक्येन्द्रियगणस्य निग्रहः कार्य इत्येवा-
चार्यवशांशामात्राद्यो, न तु केवलं व्यव्यायेन्द्रियमात्रनिग्रहे तात्पर्यमिति ज्ञातव्यम् ।

ननु निरोधलक्षणग्रन्थे 'यद्य दुःखं यतोदाया' इत्यादिना श्रीमद्भासार्थवैयंभगवद्विरहादिनाम-
विरुद्धं गार्तं स्वयं पाचितमेतावता निरोधस्य किं लक्षणं सिद्धमिति चेत् । शृणुत । भगवद्विरहे दुःखं
दुःखं भगवत्संयोगे परमाप्ताद्भ्रंशादि कार्यं निरोधजन्यमेव । यतो निरुद्धानामेव भगवद्विरहे दुःखं
भूयते । संयोगे महानानन्दश्च । 'गोपीनां परमानन्द आसीद्गोविन्दुद्वजने । शृणुं युगजतमिव यस्तां येन
विनाऽभव'दिति वाक्यात् । एवं तत्र तादृशदुःखादेर्निरोधकारिता'कार्यलक्षणमत्र सुपगाधमिन्या-
कल्प्य । भगवद्विरहमात्राधिकपरमादुःखकारणस्य निरोधस्य भगवत्संयोगात्सामयिकपरमानन्दसाधकस्य
निरोधप्रतिभारिण्यागमि निरोधस्य विषयमिति । निरोधस्य निषेधमुचोचिन्त्येवंदुःखा निरस्तितस्य पर-
माहर्षिभूतया सर्वापमानलक्षणस्य सम्पन्ननिरोधप्रकारो भया शुचोधितीयोऽज्ञानार्थो विवृत इति निरोध-
विनाशार्थो तर्कोपधेयत् ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

निरोधलक्षणम् ।

चाचाश्रीगोपेशविरचितविद्युतिसमेतम् ।

श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यामन्येषु च स्वग्रन्थेषु निरोधस्य निगद्यमानत्वात् तमाचक्षाणाः
तदवश्यंभावसूचकं मनोरथस्वरूपमाहुः ।

यच्च दुःखं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले ।

गोपिकानां तु यद् दुःखं तद् दुःखं स्यान्मम क्वचित् ॥ १ ॥

गोपिकानां त्वित्यन्तेन सर्वोत्कृष्टता खेष्टतमता च सूचितेति ज्ञेयम् । स्यादिति
प्रार्थनायां लिङ् । क्वचिदिति दुर्लभत्वम् । तथा च बहिराविर्भूतो भगवान् मातृचरणादीनां
विरहानुभवजननार्थं यदा मथुरां गतस्तदा यद्विरहात्मकं दुःखं समजनि तद्भवेदित्यर्थः ॥ १ ॥

विप्रयोगदशायां तादृशरसिकानुभवसाक्षिकान्तरसुखविषयकं मनोरथमाहुः ।

गोकुले गोपिकानां तु सर्वेषां ब्रजवासिनाम् ।

यत्सुखं समभूत् तन्मे भगवान् किं विधास्यति ॥ २ ॥

त्विति पूर्ववदेव । यद्यपि नास्त्वन सशयस्तथापीष्टतमसार्थस्य सिद्धौ सन्देहा-
स्पदताया लोकेऽपि दुर्निवारत्वात् किमुत सर्वसाधनाप्राप्यस्वाखिलप्रमाणागोचरस्येति
विभावनीयम् । ननु विहाय सर्वप्रसिद्धं सयोगसुखं कथमान्तरामिलाप इति चेत् । न ।
आन्तरस्य महाफलत्वादस्यामवस्थायामसौबोचितत्वाद्दुःखसयोगसुखस्य च विजातीयवपुः-
साध्यत्वादितिदिक् ॥ २ ॥

अथ 'सर्वेन्द्रियसुखास्वादो यत्रास्तीत्यभिमन्यते । तत्राप्तीच्छां ससद्दत्तामुत्कण्ठां
कवयो विदुः' रितिलक्षणलक्षितोत्कलिकाजनकोत्सवविषयकमाहुः ।

उद्धवागमने जात उत्सवः सुमहान् यथा ।

वृन्दावने गोकुले वा तथा मे मनसि क्वचित् ॥ ३ ॥

यदा भगवदुक्तं वाचिकमादायोद्धवः समागतस्तदा जातो यद्य वृन्दावने राम-
श्रीडायां भगवदन्तर्धानानन्तरमाविर्भूते सति जातो यो वा गोकुले जात इत्यर्थः । सर्वेषामपि
प्रत्येकं विजातीयोत्कलिकावनकत्वेन स्पृहणीयत्वात् सर्वविषयकं स इति ध्येयम् ॥ ३ ॥

अहं निरुद्धो रोधेन निरोधपदवीं गतः ।
 निरुद्धानां तु रोधाय निरोधं वर्णयामि ते' ॥ १० ॥
 हरिणा ये विनिर्मुक्तास्ते मग्ना भवसागरे ।
 ये निरुद्धास्त एवात्र मोदमायान्त्यहर्निशम् ॥ ११ ॥
 संसारावेशदुष्टानामिन्द्रियाणां हिताय वै ।
 कृष्णस्य सर्ववस्तूनि भृङ्ग ईशस्य योजयेत् ॥ १२ ॥
 गुणेष्वविष्टचित्तानां सर्वदा मुरवैरिणः ।
 संसारविरहक्लेशौ न स्यातां हरिवत्सुखम् ॥ १३ ॥
 तदा भवेद्दयालुत्वमन्यथा क्रूरता मता ।
 बाधशङ्कापि नास्त्यत्र तदध्यासोपि सिध्यति ॥ १४ ॥
 भगवद्भ्रमसामर्थ्याद्विरागो विषये स्थिरः ।
 गुणैर्हरिसुखस्पर्शान्न दुःखं भाति कर्हिचित् ॥ १५ ॥
 एवं ज्ञात्वा ज्ञानमार्गादुत्कर्षो हरिवर्णने ।
 अमत्सैरैरुल्लव्यैश्च वर्णनीयाः सदा गुणाः ॥ १६ ॥
 हरिमूर्तिः सदा ध्येया संकल्पादपि तत्र हि ।
 दर्शनं स्पर्शनं स्पष्टं तथा कृत्तिगती सदा ॥ १७ ॥
 श्रवणं कीर्तनं स्पष्टं पुत्रे कृष्णप्रिये रतिः ।
 पायोर्मलांशत्यागेन शेषभावं तनौ नयेत् ॥ १८ ॥
 यस्य चा भगवत्कार्यं यदा स्पष्टं न दृश्यते ।
 तदा विनिग्रहस्तस्य कर्तव्य इति निश्चयः ॥ १९ ॥
 नातः परतरो मन्त्रो नातः परतरः स्तवः ।
 नातः परतरा विद्या तीर्थं नातः परात्परम् ॥ २० ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यचरणप्रकटितं निरोधलक्षणम्
 समाप्तम् ।

१. तमिति पाठः । २. भूमि शब्दग चोत्रपेरिति पाठः । ३. हरेः सुगस्पर्शदिति
 पाठः । ४. लक्ष्मणमिति पाठः । ५. गुणवर्णने इति पाठः । ६. स्पष्टमिति पाठः ।
 ७. वासोमिति पाठः । ८. शेषभागमिति पाठः ।

ननु 'शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यमीक्षणशः स्मरन्ति गन्दन्ती'त्यादिमर्यादामार्गीय-
श्रवणादिभिरप्यानन्दो भगवदाभिर्भावश्च भवेतामेव तत्कोयमाग्रहो दुःखानुभव इत्याशंक्याहुः ।

सदानन्दमयस्यापि कृपानन्दः सुदुर्लभः ।

हृद्गतः स्वगुणान् श्रुत्वा पूर्णः ह्यावयते जनान् ॥ ८ ॥

क्लेशं विना कृपानन्दो नेत्याशयः । तर्हि गुणगानस्य किं फलमत आहुः हृद्गत इति । स्वगुणश्रवणेन कृपया पूर्णः सन् स्वरूपानन्देनाप्युत्तान् करोतीत्यर्थः । यथा चाङ्घ्र-
रमणे रासक्रीडायां विरहानुभवानन्तरं 'जयति तेविकं जन्मने'त्यादिना कृते गुणगाने
कृपया पूर्णः सन् स्वरूपानन्दं प्रायच्छत्, तथात्राप्यान्तररमणे संकल्पप्रतिभातो भगवान्
भजनानन्दस्य कश्चन लेशं ददातीत्याशयः । 'यद्यपि गतिस्मितप्रेक्षणे'त्यत्र गुणगानं नोक्त-
मान्तररमणे, तथापि चाङ्घ्ररमणानन्तरमन्तर्धाने विनापि गुणगानं आन्तरमास्तान्, परन्तु
साधनदशायामेतच्छरीरावच्छिन्नात्मनीयमेव सरणिरिति ध्येयम् । ननु विकलत्वास्वास्थ्य-
नाशकान्तररमणसम्पादनं भगवतो नोचितमिति चेत्, न । विप्रयोगसैवोद्बोधकमिदमा-
न्तरमित्यधिकतरास्वास्थ्यविकलत्वयोरजनकमेव । तथा चोक्तं श्रीमद्भ्रजरत्नशृष्टेन श्रीगोपी-
जनवल्लभेन 'यथावनो लब्धधने प्रणष्टे तच्चिन्तयान्त्रिभ्रुतो न वेदे'ति । तथा च
किञ्चित्कालिकोऽयमाभिर्भावो निर्धनस्याल्पकालिक्रधनलाभ इव भक्तस्य सङ्कल्पप्रतिभाते
भगवत्स्वरूपे संयोगसखादुलाभः । ततस्तदनवाप्तेरधिकतममस्वास्थ्यं विकलत्वं च
भवतीति ध्येयम् ॥ ८ ॥

एवं कृपोद्रेकजनकगुणगानमावश्यकमित्याहुः ।

तस्मात् सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सर्वदा गुणाः ।

सदानन्दपरैर्गोपाः सच्चिदानन्दता स्वतः ॥ ९ ॥

निरुद्धैः पुष्टिमार्गीयैः सदानन्दपरैः श्रीकृष्णमात्रनिष्ठान्तःकरणैः एवंकृतौ
स्वतोऽनभिलषितापि सच्चिदानन्दता स्फुरतीत्यर्थः । तथा च गुणगानं तु कृपोद्रेक-
जननार्थमेवेयं तु स्वत एव भवतीति भावः ॥ ९ ॥

नन्वीदृशालौकिकप्रकारे किं प्रमाणमित्याशङ्क्य खानुभवमेव प्रमाणमाहुः ।

अहं निरुद्धो रोधेन निरोधपदवीं गतः ।

निरुद्धानां तु रोधाय निरोधं वर्णयामि तम् ॥ १० ॥

निरुद्धः पुष्टिमार्गीयोऽहं रोधेन भजनानन्दातिरिक्त्यावरकलेभ्यो निवृत्त्या निरोध-
पदवीं निरोधाधिकरणतां प्राप्यः सन् निरुद्धानां पुष्टिमार्गीयाणां रोधाय रोपसिद्धौ
यदधिकरणतामहं प्राप्तस्त्वं निरोधं कथयामीत्यर्थः । ते इति पाठे कमपि वक्ष्यमाणशङ्का-
वन्तमभिमुखीकृत्य ते तुभ्यं कथयामीत्यन्वयः ।

अवान्तरभेदविशिष्टान्तरविषयकमाहुः ।

महतां कृपया घावद्भगवान् दययिष्यति ।

तावदानन्दसन्दोहः कीर्त्यमानः सुखाय हि ॥ ४ ॥

‘अस्मिन्मार्गे स्वामिन्य एव शुरुव’ इतिश्रीप्रसुचरणोक्तिरनुसन्धेया । तथा च महत्पदवाच्यास्ता एवेति तादृशगुरूणामनुकम्पयेत्याशयः । सुखायेति । सुखजनकः सादित्यर्थः । सुखसमूहरूपो भगवान् यद्यलीलाविशिष्टः कीर्त्यते तत्तल्लीलासहितो ह्यथा-विर्भूतः सन्नन्तरानन्दमनुभावयतीत्याशयः ॥ ४ ॥

इदानीं विजातीयकीर्तनविषयकं तमाहुः ।

महतां कृपया यद्भूत् कीर्तनं सुखदं सदा ।

न तथा लौकिकानां तु स्निग्धभोजनरूक्षयत् ॥ ५ ॥

स्वामिनीनां कृपया हृदि स्फुरितस्य भगवतो यत्कीर्तनं तदेव सर्वदा मनसि सुखं स्यात्, न तु लौकिकानां विहितकीर्तनोपदेष्टृणां कृपयेत्यर्थः । एषां मर्यादास्यत्वेनोत्कृष्ट-पुष्टवप्रेषणात् । तत्कृपास्फुरितकीर्तनस्य विहितकीर्तनस्य च तारतम्येन सुखजनकत्वे दृष्टान्त-माहुः स्निग्धेति । रूक्षपदेन रूक्षभोजनम् । तथा च स्निग्धभोजनरूक्षभोजनयोस्तारतम्येन सुखजनकत्वं यथा तथा तत्कीर्तनयोरपीतिभावः । एवञ्च महत्कृपया स्फुरितस्यैव कीर्तनं मे हृदि सुखजनकं भवत्वित्यर्थं मनोरथ इति ध्येयम् ॥ ५ ॥

ननु मर्यादामार्गीयविहितकीर्तनेषु अश्रुपुलकादीनां सत्त्वात् कथमत्रैवाग्रह इत्या-शंकाभासस्य समाधानमाहुः ।

गुणगाने सुम्वाचासिगोचिन्दस्य प्रजायते ।

यथा तथा शुकादीनां नैवात्मनि कुतोऽन्यतः ॥ ६ ॥

गोचिन्दस्य गोगोकुलपतेरनन्यगोकुलस्वामिन इति यावत् । गुणगाने क्रियमाणे यथा धानन्दो भवति तथा विरक्तानां ब्रह्मभावापन्नानां शुकादीनामपि आत्मनि न भवति, किमुतान्यप्रेत्यर्थः ॥ ६ ॥

एषां निरोधमाधनीभूतभावविषयकं निरोधावश्यंभावसूचकं मनोरथमुक्त्वेदानीं तादृशमनोरथविषयीभूते दुःखे जायमाने कदाचित् कृपया आन्तरं सुखमपि प्रयच्छति तदाहुः ।

हिन्दयमानान् जनान् दृष्ट्वा कृपायुक्तो यदा भवेत् ।

तदा मयं सदानन्दं हृदिस्थं निर्गतं यद्भिः ॥ ७ ॥

‘अद्येदिनि देहलीदीपन्यायेनोभयशाप्यन्वेति । यदा कृपालुर्भवेत् तदा त्रिरहदुःगा-नुभविगृह्णयन्निं गदानन्दं भगवत्स्वरूपं मयं सर्वशेन मापोढाङ्गेन अयोगोळके पठित्वा किन्निराळं हृदय एव यद्दिगभिर्भवेदित्यर्थः ॥ ७ ॥

सर्वदुःखहर्त्रापि येऽन्यविषयेभ्यो विमोच्य स्वस्वरूपलिप्सवो न कृतास्तेषां मन्द-
भाग्यानामर्थे कथं निरूपणीयमिति भावः । यद्यपि तेषां मार्गान्तरेण यत्किञ्चिदपि
फलं जायताम्, तथाप्येतदतिरिक्तफलेषु सामान्यबुद्धिरेव श्रीमदाचार्यचरणानामत एव
भवसागरे मग्ना इत्युचिरेतराम् । श्रीमद्भागवतेषु 'स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिन'
इति ॥ ११ ॥

भावनासाधनीमूलां साधनतापन्ननिरोधपदवाच्यां भावनामाहुः ।

संसारवेदाद्दुष्टानामिन्द्रियाणां हिताय वै ।

कृष्णस्य सर्ववस्तूनि भूम्न ईशस्य योजयेत् ॥ १२ ॥

रूपरसादितन्मात्रासु पर्यवसन्नत्वाद् दुष्टानां चभूरसनादिज्ञानेन्द्रियाणां नि-
पिद्धनानाक्रियाजनकानां कर्मेन्द्रियाणां तत्तद्गोपनिरसनपूर्वकं तत्तत्फलसिद्धौ सदानन्दस्य
सर्वान् रूपादीन् पदार्थान् तत्तदिन्द्रिययोग्यान् योजयेदित्यर्थः । नन्वनवरतमन्तरङ्ग-
भक्तैर्मज्यमानस्य भगवतस्त्र तत्रोपयुक्ताः सर्वे पदार्थाः कथं योजयितुं शक्या इत्या-
शङ्कायामाहुः भूम्न इति । ईशस्य सर्वसमर्थस्य भूम्नः बहुत्वात् । तथा च युगपद-
नेकेषु स्थलेषु मायोद्भावेनाविर्भवति भगवति सर्वमुपपद्यत इति भावः । योजनप्रकारस्त्वग्रे
वक्ष्यते ॥ १२ ॥

ननु मनोमात्रयोजनेन निःप्रत्यूहं ब्रह्मरूपं रूपरसादिविषयवैराग्य-
जनकमचिदितदुःखं विहाय कथमेवंविधप्रकारे प्रवृत्तिर्जायतेतिशङ्कानिरासाय ज्ञानमार्गे
यत्परमफलं तदत्र गुणवर्णकस्य निषिद्धाच्छन्नौक्या गच्छतोऽनाशस्यमानशीतसदाग-
तिस्पर्श इव मध्येमार्गमिदमत्रान्तरं फलमित्याहुः ।

गुणेष्वाविष्टचित्तानां सर्वदा मुरचैरिणः ।

संसारविरहक्लेशौ न स्यातां हरिचत्सुखम् ॥ १३ ॥

संसारस्य विरहो लौकिकविषयवियोगजन्यं दुःखं क्लेशो रोगादिजन्यो
द्वावपि न भवेतामित्यर्थः । न हि धारं कूपपानीयं पिनतः पामस्यापि पानकपानसम्पत्तौ
तादृशकूपपानीयविरहो दृष्टः श्रुतो वा । एवं प्रकृतोप्यवसानविरसान् नश्वररूपादीन् बुद्धानस्य
स्वरूपानन्दातुभवसम्पत्तौ न संसारविरह इति भावः । हरिवदिति । स्वरूपानन्दो यो
भगवतातुमूयते स एवानेनेति भावः ॥ १३ ॥

ननु गुणमात्रनिष्ठया कुत एवं करोतीत्याशङ्कायामाहुः ।

तदा भवेद्दयालुत्वमन्यथा क्रूरता मता ।

याघशङ्कापि नास्यत्र तदध्यासोपि सिध्यति ॥ १४ ॥

यदि गुणमात्रनिष्ठयैवं न कुर्यात्तदा क्रूरता मता । दयालुत्वं न स्यात् । तथा च

निसर्गदयालु भगवत्स्वरूपं कथमन्यथा भवेदित्यन्यथा कूरतेत्यस्यार्थः । इत्थं च सर्वतो धलवती ह्यन्यथानुपपत्तिरितियुक्तिरुक्तेति भावः । एवं ज्ञानमार्गोपास्येऽव्यक्ते मनो-योजनेन यत्फलं जायते तदत्र गुणमात्रे मनोयोजनेनेति ध्येयम् । निःप्रत्यूहमित्यत्राहुः वाधेति । देशकालादिसापेक्षसाधनसाध्यफले हि कालादिकृतप्रतिबन्धशङ्का सादयं तु भगवदनुग्रहातिरिक्तसर्वसाधनरहित इति न तच्छङ्केति भावः । ब्रह्मेत्यत्राहुः तदिति । तदध्यासोऽक्षरालता । यद्यपि नेयमिष्टा तथापि गुणगानेन संसारावेशनाशे सति स्वस्वरूपस्फूर्तिरनाशास्यमानापि निसर्गदेव जायते, यतो जीवस्य मूलमक्षर ब्रह्मेति ध्येयम् । तथा चोक्तं सिद्धान्तमुक्तावल्या विवृतौ ब्रह्मबोधनमित्यस्य व्याख्यायां तथापि वस्तुस्वभावाद्भवत इति ॥ १४ ॥

रूपेत्यत्राहुः ।

भगवद्भ्रमेसामर्थ्याद्विरागो विषये स्थिरः ।

गुणैर्हरिसुखस्पर्शान्न दुःखं भ्राति कर्हिचित् ॥ १५ ॥

ज्ञानमार्गं 'मात्रास्पर्शास्त्वि'तिवाक्येन यत्पूर्वकमनित्यत्वादिभावनेन बलान्निर्वेदः, अतोऽस्थिरश्च भवति, प्रकृते तु तन्मनस्कत्वादिसिद्धानवरतमानन्दमात्रकरपादमुखो-दरत्वादिभगवद्भ्रमेस्फूर्त्या सर्वत्र मनश्चक्षुरादीनां रागात् प्रवृत्तेः कदर्थ्येषु विषयेषु जायमानो निरागः स्थिर एव भवतीत्यर्थः । अचिदितेत्यत्राहुः गुणैरिति । सर्वदुःखहर्तु-र्यत्सुखं तस्य स्पर्शादीषत्सम्बन्धमात्रादित्यर्थः । तथा च सर्वांशेन तदनुभवस्य भगवतो त्रिजातीयवपु-सम्पादनेन करिष्यमाणत्वादत्र स्पर्शमात्रमेवोक्तमिति ध्येयम् ॥ १५ ॥

उपसहरन्ति ।

एवं ज्ञात्वा ज्ञानमार्गाद्दुत्कर्षो हरिचर्षणे ।

अमत्सरैरल्लुब्धैश्च वर्णनीयाः सदा गुणाः ॥ १६ ॥

उत्कर्षो गुणेति पाठे ज्ञानमार्गाद्गुणवर्णने उत्कर्षोऽस्ति एव ज्ञात्वेत्यन्वयः । अमत्सरैरिति । एतन्मार्गाभिर्भगवद्भक्तेषु द्वेषरहितैस्तेषामनवरतमेतद्भावावेशेन भावात्मक-भगवदात्मकत्वात् स द्वेषो भगवत्पर्यवसायी भवतीत्याशयः । अल्लुब्धैरिति । स्वसैवं-मिथभगवदीयत्वव्यापनेनोदरदरीमपूरयद्भिरित्यर्थः ॥ १६ ॥

ग्रामादिकमुक्त्वा प्रस्तुतमिन्द्रिययोजनप्रकारमाहुः ।

हरिमूर्तिः सदा ध्येया संकल्पादपि तत्र हि ।

दर्शनं स्पर्शनं स्नेहं तथा कृतिगती सदा ॥ १७ ॥

अचणं कीर्तनं स्पर्ष्टं पुत्रे कृष्णप्रिये रतिः ।

पायोर्मन्दांशत्यागेन शेषभावं तनी नयेत् ॥ १८ ॥

१ भगवद्भ्रमेऽपरिदिति पाठ । २ एतमित्यपि पाठ । ३ शेषभागमित्यपि पाठ ।

मुख्यं तु विजातीयवपुःसाध्यमिति तदसम्भवात् सङ्कल्पादपि दर्शनादि सर्वं भावयेदित्यर्थः । अत्रा'क्षुण्वतां फल'मित्येतद्वाख्यायां 'भगवता सह संलापो दर्शनं मिलितस्य च । आश्लेषः सेवनं चापि स्पर्शश्चापि तथाविधः ॥ अधरामृतपानं च भोगो रोमोद्गमस्तथा । तत्कृजितानां श्रवणमाघ्राणं चापि सर्वतः ॥ तदन्तिकगतिर्नित्यमेवं तद्भावनं सदे'त्येतत्सर्वमनुसन्धेयम् । स्पर्शनं स्पष्टमिति पाठे अत्रैव लोके प्रकटमाधि-
दैविकगुत्तमं 'कामाख्यं सुखमुत्कृष्टं कृष्णो भुंक्ते न चापर' इत्यनुसन्धेयम् । पुत्र इति । सङ्कल्पाज्ञातत्वात् सङ्कल्पस्य पुत्रे कामे इत्यर्थः । अत एव 'भगवानपी'तिश्लोकविवरणे 'कामपितामहं मन उत्पादितवा'नित्यनेन कामपितामहत्वमुक्तं मनस इति ध्येयम् । नन्वत्र काम आपामरप्रसिद्धो ग्राह्योऽन्यो चेत्याशङ्क्यामाहुः कृष्ण इति । अलौकिक इत्यर्थः । उक्तं 'चात्मारामोऽयरीरम'दित्येतद्वाख्यायां 'क्रिया सर्वापि सैवात्र परं कामो न विद्यत' इति श्रीमदाचार्यचरणैरिति ध्येयम् । रतिरिति । अलौकिकं तमुद्भाव्य स्पर्श-
विशेषो भावनीय इत्यर्थः । नन्विन्द्रियेषु पायोरपि सत्त्वात् तस्य का गतिरित्याशङ्क्या-
माहुः पायोरिति । मलांशत्यागमात्रैकप्रयोजनकस्योपरोधजडुःपनिवर्तकस्य सुप्ताजन-
कस्यास्य शोषभावं गौणत्वं प्रापयेदित्यर्थः । तथा चाकिञ्चित्करत्वाद्ध्यर्थमेवेति भावः ।
वायुमिति पाठे अजामरण्यं नयतीतिवत् स्पष्ट एवान्वयः ॥ १७ ॥ १८ ॥

तर्हि स्त्रीपुमवयवविशेषयोः का गतिरित्याशङ्क्यामाहुः ।

यस्य वा भगवत्कार्यं यदा स्पष्टं न दृश्यते ।

तदा विनिग्रहस्तस्य कर्तव्य इति निश्चयः ॥ १९ ॥

विनिग्रहस्तिरस्कारोऽवगणनेति यावत् । तथा च यथास्थ्यादीनि मलानि च
तथानुपयोगात् पुमवयवविशेष इति तस्य निग्रह इति भावः । चेति विकल्पादेकस्यास्तुप-
योग इति ध्येयम् ॥ १९ ॥

एवं निरोधमुन्त्वा स्वानुपदिशन्ति ।

नातः परतरो मन्त्रो नातः परतरः स्तयः ।

नातः परतरा विद्या तीर्थं नातः परात्परम् ॥ २० ॥

मन्त्रो मननीयो नितरां गोपनीयश्च । स्तयो भगवत्प्रसादहेतुः । विद्या काम्य-
मानयावदर्धसाधनम् । तीर्थं प्रतिनन्धकीमृतदुरितनिचयनिरमनपूर्कं तत्राप्तियम्पादक-
भागधेयोद्दोषकमित्यर्थः ॥ २० ॥

इतिश्रीविद्वलेश्वरप्रमुचरणात्मजश्रीघनश्यामतनयश्रीगोपेशगोम्यामि-
विरचिता निरोधलक्षणविद्युतिः समाप्ता ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

निरोधलक्षणम् ।

श्रीविद्भ्लेशात्मजश्रीवल्लभकृतनिरोधलक्षणविवृतिसमेतम् ।

देवासु प्रार्थितं मल्लमनुरूपफलद्वयम् ।

व्यासेन च समासेन फलत्रययुता स्वयम् ॥ १ ॥

निरोधलक्षणमिति ग्रन्थनाम । निरोधस्य लक्षणं लक्ष्यत अनेन तादृशमिति करण-
व्युत्पत्तिरत्र । तथा च लक्षणनिरूपणेन निरोधज्ञापकमित्यर्थः । तत्र लक्षणं द्विविधम्,
स्वरूपलक्षणं कार्यलक्षणं चेति । तत्र स्वरूपलक्षणं यथा 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति ।
कार्यलक्षणं यथा 'जन्माद्यस्य यत' इति । तत्र स्वरूपलक्षणं दशमस्कन्धे बहुधा निरू-
पितमिति कार्यलक्षणान्यत्रोच्यन्ते यच्चेत्यादिना ।

यद्यद्दुःखं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले ।

गोपिकानां तु यद्दुःखं तद्दुःखं स्यान्मम क्वचित् ॥ १ ॥

नन्दादीनां चेत्यत्रादिपदेन उपनन्दादयः । चकारेण अन्तरङ्गगोपा । तथा च
यशोदाया नन्दस्य उपनन्दादीनामन्तरङ्गगोपानां च यद्दुःखं येन पूर्वोक्तत्रयाणां दिया
वनगमने भगवच्चिन्तनमन्तरङ्गगोपानां च रात्रौ गुणगानं तद्दुःखम् । चकारात् पूर्वोक्तानां
चतुर्णां सुखं लीलानुभवरूपं निरोधलक्षणं भगवदासक्तिकार्यमित्यर्थः । गोपकृतगुण-
गानस्यासक्तिकार्यत्रयमष्टादशाध्यायकारिकासु स्फुटम् । अन्येषु लक्षणेष्वन्यस्यानधिकारात्
स्वपरत्वेनैव तानि निरूपयन्ति गोपिकानां त्विति । 'निन्दुर्दुःखेन वासरा'नित्यत्रोक्तं
दुःखं च निरोधकार्यम् । इदं तु क्वचिन्मम म्यात्, अन्यस्य तु सर्वथा दुर्लभमेवेत्यर्थः ।
अन्यव्यावृत्तये तुशब्दः । चकारपक्षे इदमपि दुःखं निरोधकार्यमिति समुच्चयः ॥ १ ॥

सुखरूपं निरोधलक्षणमाहुः गोकुले इति ।

गोकुले गोपिकानां च सर्वेषां ब्रजवासिनाम् ।

यत्सुखं ममभूत् तन्मे भगवान् किं विधास्यति ॥ २ ॥

गोपिकानां चकारेण अन्तरङ्गगतानां यत्सुखं पूर्वदलानुभवरूपम् । सर्वप्रज-
वासिपदेन अन्तरङ्गदाम्य उच्यन्ते । पुल्लिङ्गपदं परोक्षमादाय । तेषां च यत्सुखमत्यन्त-

रङ्गलीलादर्शनरूपं समभूत् तदपि निरोधलक्षणम् । अन्यस्यायोग्यमतो भगवान् मे किं
विधास्यतीत्याशंसेत्यर्थः । अत एव अष्टकान्ते विद्वलपदाभिधेये मय्येवेत्येवकार उक्तः ॥२॥

आत्यन्तिकविरहानुभवरूपं मुख्यं लक्षणमाहुः उद्धवागमनेति ।

उद्धवागमने जात उत्सवः सुमहान् यथा ।

वृन्दावने गोकुले वा तथा मे मनसि क्वचित् ॥ ३ ॥

उत्सव आत्यन्तिकविरहानुभवरूपः । एतस्य मुख्यफलत्वसिद्धान्तात् सुमहा-
नित्युक्तम् । अयमुत्सवो गोपिकानां नन्दादीनां च प्रमरगीतप्रसङ्गे अध्यापद्वयेनोक्त इति
वृन्दावने गोकुले वेत्युक्तम् । अत्र अन्यस्नानधिकार इति मे मनसि स्यादिति उक्तम् ।
दुर्लभत्वख्यापनाय क्वचिदिति । एतेषु स्वाशंसाकथनेन पूर्वं 'यच्च' इत्यर्थेनोक्ते दुःखसुखे
अन्येनापि भक्तेन मयि सादिति आशास्य इति सूचितम् । तथा च यशोदाया नन्दस्योप-
नन्दादीनामन्तरङ्गगोपानां च दुःखसुखानि निरोधलक्षणानि भक्तेन स्वपरत्वेनाशासानि ।
गोपिकानां दुःखसुखे, अन्तरङ्गगोपीनां अन्तर्गृहगतानामन्तरङ्गदासीनां सुखम्, सर्वेषा-
मात्यन्तिकविरहानुभवश्च । इमानि निरोधलक्षणानि स्वरूपतो ज्ञेयानि, न तु स्वपरत्वे-
नाशासानि, तत्रानधिकारादित्युक्तम् । भगवान् कृपया सम्पादयेच्चैदस्तु, स्वयं नाशासा-
नीत्यर्थः ॥ ३ ॥

स्वपरत्वेन आशास्यस्य पूर्वोक्तस्यापि फलस्य दुर्लभत्वेन चिरकालसाध्यत्वात्
तत्सिद्धिपर्यन्तं क्लेशामावायावान्तरं निरोधफलमाहुः महतामिति ।

महतां कृपया यावद्भगवान् दययिष्यति ।

तावदानन्दसन्दोहः कीर्त्यमानः सुखाय हि ॥ ४ ॥

महतामत्रत्यगुरुणां स्वामिनीनां कृपया भगवान् यावद्दययिष्यति
पूर्वश्लोकार्थोक्तं फलं सम्पादयिष्यति तान्वात् कीर्त्यमान आनन्दसन्दोहो भगवान्
सुखाय भवति । गुणगानजं सुखं निरोधसावान्तरफलमित्यर्थः ॥ ४ ॥

मुख्यफलस्य स्वामिनीकृपासाध्यत्वमुक्त्वा अवान्तरफलमप्यत्र तत्कृपासाध्यमेव
ज्ञेयमित्याहुः महतामिति ।

महतां कृपया यद्वत्कीर्तनं सुखदं सदा ।

न तथा लौकिकानां तु स्निग्धभोजनरूक्षवत् ॥ ५ ॥

लौकिकानां लोके प्रसिद्धानां नारदशुकादीनां कृपया जातं कीर्तनम्, तथा
स्वामिनीकृपया सजातकीर्तनप्रकारकसुखदं नेत्यर्थः । तत्र हेतुं दृष्टान्तेन स्पष्टयन्ति स्निग्धे-
ति । स्निग्धभोजनं रूक्षभोजनं च तद्वदित्यर्थः । स्वामिनीकृपया अन्तर्भगवत्प्राकट्यात्

कीर्तनस्य स्निग्धभोजनतुल्यत्वम् । अन्यत्र तु मानसा मूर्तः कल्पितत्वेन वस्तुतः प्राकृत्या-
भावात् कीर्तनस्य रूक्षभोजनतुल्यत्वम् । महतामित्यस्य कीर्त्यमानेनाप्यन्वयः । तत्कृतं
कीर्तनं न त्वय्येनोपनिन्दमित्यर्थः । मुख्यफलप्राप्तिपर्यन्तं गुणगानं कर्तव्यमित्युक्तम् ॥५॥

तत्र कर्मणापि तावत्पर्यन्तं क्रमसुक्तिप्रकारेण स्वर्गादिसुखावाप्तिसिद्धौ किमर्थं
गुणगानमग्रह इत्याशङ्क्याहुः गुणगाने इति ।

गुणगाने सुखावाप्तिर्गोविन्दस्य प्रजायते ।

यथा तथा शुकादीनां नैवात्मनि कुतोऽन्यतः ॥ ६ ॥

गोविन्दस्य गुणगाने यत्प्रकारिका सुखावाप्तिस्तत्प्रकारिका सुखावाप्तिः
शुकादीनां सिद्धज्ञानानां तथापि आत्मनि आत्मविचारदशायामपि न जायते,
तर्हि अन्यतः कर्मण्यः कुतः सादित्यर्थः । अत एव 'परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्य' इत्यादि
वाच्यानि ॥ ६ ॥

तत्कृतकीर्तने विशेषमाहुः क्लिश्यमानानितिद्वयेन ।

क्लिश्यमानान् जनान् दृष्ट्वा कृपायुक्तो यदा भवेत् ।

तदा सर्वं सदानन्दं हृदिस्यं निर्गतं वहिः ॥ ७ ॥

सदानन्दमयस्यापि कृपानन्दः सुदुर्लभः ।

हृद्गतः स्वगुणान् श्रुत्वा पूर्णः ह्लावयते जनान् ॥ ८ ॥

सदानन्दं सद्रूप आनन्दो यस्मिन् तादृश स्वरूपं क्लिश्यमानान् जनान्
दृष्ट्वा यदा कृपायुक्तो भवेत् तदा वहिर्निर्गतं भवति, स कृपानन्दस्तु सुदुर्लभः ।
कर्मणा ज्ञानेन वा न भवति, किन्तु क्लेशेनैव भवति, अतस्तथेत्यर्थः । सदानन्दस्य वहिर्नि-
र्गमनं निवृण्वन्ति हृद्गत इति । तत्तद्दृदिसौ भगवान् स्वगुणान् अन्योऽन्यं वर्णितान्
श्रुत्वा पूर्णो भवति । इदं द्वाविंशाध्यायकारिकाया स्फुटम् । स्वयं पूर्णः सन् जनान्
ह्लावयते, स्वरूपानन्दे निमग्नान् करोति, तेषामन्तर्बहिः स्वरूपानन्दं प्रकटीकरोति । इदं
सदानन्दस्य वहिर्निर्गमनमित्यर्थः ॥ ७, ८ ॥

सद्योऽनुभूयमानस्य तस्मादिति ।

तस्मान् सर्वं परित्यज्य निन्दैः सर्वदा गुणाः ।

सदानन्दपरैर्गैयाः सच्चिदानन्दता ततः ॥ ९ ॥

मयं कर्मज्ञानादिप्रियाम् परित्यज्य निरुद्धैर्भक्तैः सह सदानन्दपरैः कर्तुंभिः
गुणा गेयाः । एतस्य कर्मण्य अनान्तरत्वं माधयन्ति सच्चिदानन्दनेति । ततो गुणगानात्
सच्चिदानन्दता भवति, अलौकिकशरीर्यास्या परमफले स्वरूपयोग्यता मनतीत्यर्थः ।
स्यन् इति पाठे गुणगानस्वभावादेव मनतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु यैः सह गुणा गेयास्ते निरुद्धाः कथं ज्ञेया इत्याशङ्क्य तदभिज्ञापकं कथयामीत्याहुः अहमिति ।

अहं निरुद्धो रोधेन निरोधपद्वर्षीं गतः ।

निरुद्धानां तु रोधाय निरोधं वर्णयामि ते ॥ १० ॥

रोधेन निरोधपूर्वावस्थापन्नेन भावविशेषेण अहं निरुद्धः निरोधस्य पदवर्षीं मार्गपूर्वोक्तमुख्यफलपर्यन्तं गतः प्राप्तः । अतो गोपिकानां त्वित्यादिनोक्तफले इव अभिज्ञापककथने मम न प्रयोजनम्, किन्तु अन्यार्थं कथयामीत्याशयेन कश्चित्सेवकमभिमुखीकृत्याहुः ते इति । तव निरुद्धानां सम्बन्धि यो रोधस्तदर्थं त्वयि तादृशभावसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । निरोधं वर्णयामि अभिज्ञापककथनेन कथयामीत्यर्थः ॥ १० ॥

विविच्य कथनाय व्यावर्त्यानामपि अभिज्ञापकमाहुः ।

हरिणा ये विनिर्मुक्तास्ते मग्ना भवसागरे ।

ये निरुद्धास्त एवात्र मोदमायान्वहर्निशम् ॥ ११ ॥

सर्वदुःखहर्त्रापि ये विनिर्मुक्तास्ते भवसागरे मग्ना इति व्यावर्त्यानामभिज्ञापकमुक्तम् । निरुद्धानामभिज्ञापकमाहुः ये इति । अत्र गुणगानादौ इत्यर्थः । यथा सर्वज्ञत्वमलौकिकं तेजश्च ज्ञाने निदर्शनम्, तथा गुणगानादौ मोदो निरोधे निदर्शनम् । एवं निदर्शनेन निरुद्धान् ज्ञात्वा तैः सह गुणगानं 'यत्र' इत्यर्थेनोक्तफलसिद्धिपर्यन्तं कर्तव्यम् । फलप्राप्त्यनन्तरं तु तत्स्यभावप्राप्तमेव सर्वं भविष्यतीति न तत्र कथनापेक्षेति भावः ॥ ११ ॥

ननु परमदयालुर्भगवान् कथं कांश्चिज्जीवान् मुञ्चति येन ते भवसागरे मग्ना भवन्तीत्याशङ्क्य धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धमेतदिति आहुः गुणेऽपि विसर्धेन ।

गुणेऽपि विसर्धेन सर्वदा मुरचैरिणः ।

संसारविरहक्लेशौ न स्यातां हरिवत्सुखम् ॥ १२ ॥

तदा भवेद्दयालुत्वमन्यथा क्रूरता मता ।

समाधानं तु निबन्धे 'आत्मसृष्टेर्न वैषम्य'मित्यनेनोक्तमत्र ज्ञेयम् । येन संसारक्लेशो भगवद्विरहक्लेशश्च निवर्तते, हरेरिव सुखं च भवति, तादृशगुणावेशो यदा भवति तदा भगवतो दयालुत्वं भवेत् । एतावत्फलपर्यन्तं प्राप्ता भक्तिमार्गीया एव भवन्तीति भक्तिमार्गीयेषु दयालुत्वं भवतीत्यर्थः । अन्यथा भक्तिमार्गीयत्वाभावे भगवतः क्रूरता तेषां मोचनम्, येन ते भवसागरे मग्ना भवन्तीत्यर्थः । कर्ममार्गे पुनरावृत्तिकथनात् संसारमञ्जनम् । ज्ञानमार्गेऽपि 'ज्ञानिनामपि चेतांसी'ति वाक्यात् तथा । इदं निबन्धे द्वितीयप्रकरणान्ते व्यवस्थापितम् । इदं सर्वं प्रमाणसिद्धमेवेति मतेत्युक्तम् ॥ १२ ॥

ननु ज्ञानमार्गे मायेव अत्रापि कश्चिद्वाधेतेत्याशङ्क्याहुः ।

वाधशङ्कापि नास्त्यत्र तद्दध्यासोपि सिध्यति ॥ १३ ॥

अत्र वापसम्भावनापि नास्तीत्यर्थः । तत्र हेतुः तद्दध्यासोपीति । माया हि संसारे अध्याससम्पादनेन मज्जयति, अत्र तु भगवदीयत्वेनैव अध्यासो भवतीत्यर्थः । गृहं सर्वात्मना त्याज्यमिति त्यागपक्षसमुच्चयाय अपिशब्दः ॥ १३ ॥

गुणावेशेन उभयकेशाभावे हेतुमाहुः ।

भगवद्दर्शनामर्थ्याद्विरागो विषये स्थिरः ।

गुणैर्हरिसुखस्पर्शाद्गिरागो दुःखं भाति कर्हिचित् ॥ १४ ॥

गीयमाना ये भगवद्दर्शात्सत्सामर्थ्यात् विषयवैराग्यं भवति, तेन संसारकेशाभावः । गुणैः हरिसुखस्पर्शाद्विरागेशाभाव इत्यर्थः ॥ १४ ॥

मार्गान्तरेभ्य उत्कर्षं स्फुटं कर्तुमुपसंहरन्ति एवमिति ।

एवं ज्ञात्वा ज्ञानमार्गादुत्कर्षो गुणवर्णने ।

अमत्सरैरलुब्धैश्च वर्णनीयाः सदा गुणाः ॥ १५ ॥

ननु 'पराधि खा'नीतिवाक्यादिन्द्रियाणामन्यपरत्वस्य साहचिकत्वात् तैः सर्वदा विषयभोगे गुणगानं कथं मविष्यतीत्याशङ्क्य तदुपायमाहुः ।

संसारावेशदुष्टानामिन्द्रियाणां हिताय वै ।

कृष्णस्य सर्ववस्तूनि भूम्न ईशस्य योजयेत् ॥ १६ ॥

एतेषां हिताय भगवत्परतासिद्धये कृष्णस्येशस्य वस्तूनि एतैः सह योजयेत् । प्रपञ्चे ब्रह्मभावनां कुर्यादिति सिद्धान्तमुक्तावल्युक्तोर्थोत्सन्धातव्यः । भूम्नेति चतुर्थी । भूमा सर्वात्मभावन्तदर्थमित्यर्थः । भगवदीयैरेव वस्तुभिः सर्वव्यवहारसिद्धौ सर्वोप्यात्मनो भावो भगवति सिद्धो भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

भगवदीयवस्तूनामिन्द्रियैः सह योजनेन सिद्धं भूमानं विवृण्वन्ति हरिमूर्तिरिति ।

हरिमूर्तिः सदा ध्येया संकल्पादपि तत्र हि ।

दर्शनं स्पर्शनं स्वेष्टं तथा कृतिगती सदा ॥ १७ ॥

अयणं कीर्तनं स्पर्ष्टं पुत्रे कृष्णमिषे रतिः ।

पायोर्मलांशाल्यागेन शोषभागं तनौ नयेत् ॥ १८ ॥

यस्य वा भगवत्कार्यं यदा स्पर्ष्टं न दृश्यते ।

तदा विनिग्रहस्तस्य कर्मव्य इति निश्चयः ॥ १९ ॥

नातः परतरो मन्त्रो नातः परतरः स्तवः ।

नातः परतरा विद्या तीर्थं नातः परात्परम् ॥ २० ॥

आद्यचरणेन मनसो भाव उक्तः । इन्द्रियाणामाहुः सङ्कल्पादपीति । दर्शनस्पर्शन-
कृतिगतिश्रवणकीर्तनानि चक्षुस्त्वक्प्राणिपादश्रोत्रवाक्कार्याणि सङ्कल्पादपि तत्र भगव-
त्सेव सम्पादनीयानि । भगवद्विषयकाण्येव दर्शनादीनि सङ्कल्पनीयानि, न तु विषयविषय-
काणीत्यर्थः । मुख्यतस्तु भगवद्विषयकाणि तानि कर्तव्यानि । तदसम्भवे सङ्कल्पमात्रमपि
कर्तव्यमिति सङ्कल्पस्य ततो गौणत्वसूचनाय अपिशब्दः । भगवद्धर्मसामर्थ्यसिद्धवैराग्य-
स्वरूपं तेन साध्यं फलं च वदन्तः पायोर्विनियोगमाहुः पुत्रेति । कृष्णप्रिये पुत्रे रतिः
कर्त्री, पायोर्मलत्याजकेन्द्रियाद्धेतोर्मलांशस्य प्राकृतभावस्य त्यागेन शेषभागं अलौकिकत्वं
तनौ नयेत् प्रापयेदित्यन्वयः । मलत्यागस्य पायुकार्यत्वात् पायुग्रहणम् । अत एवासिद्धोः
पुरः पुर्यां नाभिद्वारमपानत' इति देहत्यागस्य अपानकार्यत्वमुक्तम् । अपानं इन्द्रियमिति
उक्तेरपानं पायुश्चेत्येकमेव । कृष्णप्रिय इति । भगवदीयेषु रामो अन्यत्र विराग इति
लक्षण वैराग्यस्वरूपमुक्तम् । कृष्णः प्रियो यस्य तादृशे भगवदीये । तथा च भगवदी-
यत्वेन राग इत्यर्थः । पुत्रपदमुपलक्षणम् । भार्यादिष्वप्येवम् । 'नापुत्रस्य लोकोस्ती'त्यादि-
वाक्यैः पुत्रे रागस्य प्रमाणसिद्धत्वेन कर्तव्यत्वशङ्कया पुत्रपदम् । अन्यत्र आत्मन एव
निरुपधिस्नेहविषयत्वात् पुत्रस्य च 'आत्मा वै पुत्रनामासी'त्यादिवाक्यैरात्मत्वकथनात्
तत्र राग उक्तः । अत्र तु भगवत एव निरुपधिस्नेहविषयत्वाद्भगवदीये एव रागोन्यत्र
विराग इति भावः । मलं द्विविधम्, प्रतिजन्मनि जायमानं देहरूपमेकम्, प्रत्यहं जायमा-
नमपरम्, उभयविधमलनिवृत्तेः पायुकार्यत्वादेककथने द्वितीयमप्युक्तं जातमिति ज्ञेयम् ।
प्राणरसनोपस्थानां विनियोगमाहुः यस्य वेति । अन्येषां भगवति विनियोगसङ्कल्पो विषय-
भोगसङ्कल्पनिग्रहश्चोक्तः । एतेषामधुना भगवति विनियोगसङ्कल्पासम्भवात् निग्रहमात्रं
कर्तव्यम् । एतैर्विषयभोगो न सङ्कल्पनीय इत्यर्थः । वाशब्दोऽनादरे । यस्य एव इन्द्रियस्य
कार्यं भगवत्सम्बन्धि यदा यस्मिन् काले स्पष्टं न दृश्यते तदा तस्मिन् काले तस्मै-
न्द्रियस्य विनिग्रहः कर्तव्यः । तदिन्द्रियं विषयान्तरे न प्रवर्तनीयम्, पतिप्रतावचूर्ण्यौ
क्षेयमित्यर्थः ॥ १७, १८, १९, २० ॥

स्त्रीषु कृपयोक्तस्य ग्रन्थस्यास्य महात्मभिः ।

वदनानलदासोक्ता व्याकृतिः पूर्णतामगात् ॥ १ ॥

इति श्रीविद्वलेशात्मजश्रीब्रह्मभक्ता निरोधलक्षणविवृत्तिः सम्पूर्णा ॥

श्रीरूपणाय नमः ।

निरोधलक्षणम् ।

श्रीहरिरायकृतनिरोधलक्षणविवृतिसमेतम् ।

नमामि श्रीमदाचार्याननल्पकरुणायुतान् । निरोधफलदानाय प्रभुणा प्रकटीकृतान् ॥ १ ॥
यदीयचरणाम्भोजं वरणं मूर्तिमत्प्रभोः । तत्कृपातः करिष्येहं निरोधनिवृत्तिं मुदा ॥ २ ॥
तदाविर्मानितश्रीमत्प्रभुसेवारसात्मकः । अस्मत्प्रभुः कृपयतु प्रियः श्रीनिष्ठलेश्वरः ॥ ३ ॥
घन्दे पितृपदाम्भोज श्रीमदाचार्यसश्रितः । यतोऽहमभव सर्वसाधनाभाववानपि ॥ ४ ॥

अधोपोद्घाततया इदं विचार्यते, को निरोधः? किञ्च तस्य कारणम्? कथं वा तस्य फलत्वमिति । तत्रोच्यते । प्रपञ्चविस्मृतिसहिता आसक्तिनिरोध इति । न च आसक्तिमार्गं स इति वाच्यम् । विषयासक्तौ व्यभिचारात् । न च तत्र प्रपञ्चविस्मृतिः, किन्तु निशेषतः तदभिनिवेश एव । न चासक्तिविषयातिरिक्तप्रपञ्चविस्मृतेरुभयसाधारण्येन अतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । प्रपञ्चशब्दस्य तत्सामान्याभिप्रायत्वात् । न च लौकिक-आसक्तिनिषयो न प्रपञ्चः इति वाच्यम्, तद्रूपस्य तादृशशक्त्यैवोत्पादकत्वात् । न च प्रपञ्चमात्रास्मरण आसक्तेर्निर्विषयत्वापात इति वाच्यम् । प्रपञ्चातीतस्य तद्विषयत्वात् । न च तद्विषयस्य तदतीतत्वे प्रापञ्चिकजीवासक्तिनिषयत्व न स्यादिति वाच्यम् । योगजधर्मप्रत्यासत्त्या अतीन्द्रियार्थस्य इव मत्तया प्रपञ्चातीतस्य विषयत्वोपपत्तेः । किञ्च, श्रुतानुरागस्यैव लोकैऽपि अतीन्द्रियार्थस्य तद्विषयत्वमस्ति एव । अत एव कल्पतरुका-मधेन्वादिमाहात्म्यश्रवणेन दृश्यते अरिलानां लोकानामभिलाषः । वस्तुतस्तु प्रपञ्चातीतस्य अपि ऐन्द्रियकत्वमेव, चक्षुरेवत्येवैऽपि श्रवणनेचत्वात् । 'कश्चिद् धीर' इति श्रुतेर्दिव्यं ददामि ते चक्षुः' 'तस्मिन् दृष्टे परावरे' 'पश्यन्ति ते मे' 'त एव पश्यन्ति' इत्यादि-स्मृतिस्यैव विशिष्टचक्षुर्वेद्यत्वाच्च । ननु लक्षणे प्रपञ्चत्याग एव कुतो न निरोधनिशेषण-तयोच्यत इति चेत् । न । तस्य ज्ञानमार्गीयमोक्षसाधनत्वेन अत्र अनुपयोगात् । अत्र तु भजनान्यवानुपपत्त्या ममतापरामर्शनस्यैव त्यागपदार्थत्वेन तस्य तद्विस्मृतिमात्रपर्यवसि-तत्वात् । अत एव 'स्वन्माययामामजदारगेहेष्यासक्तचित्तम्' इति वृत्रचः । उक्तं च प्रभुभिः श्रीभागवतार्थतत्त्वदीपे 'श्रद्धभावात् तु भक्तानां गृहमेव विशिष्यत' इति । तस्मात् तद्विस्मृतिमात्रमेव मृग्यमिति । अत एव भरताचार्योप्याह तद्विषयं 'या तु व्यसन-मन्त्राग्निनिरोध स तु कथ्यत' इति । व्यसनं च प्रपञ्चविस्मृतिपूर्विका आमक्तिरेव । अत

एव क्षणमपि तत्र तेन विना स्यात्तुमशक्तिः । अंशतोऽप्यन्यस्मरणे क्षणं तेन निर्वाहात् । अत एव प्रोचुः परमदुर्लभत्वमेव वदन्तः श्रीमदाचार्याः भक्तिवर्धिन्यां 'यदा स्वाह्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात् तदैव हि' इति । विशेषेण असनं क्षेपणं सर्वस्य यस्मादिति व्युत्पत्त्यापि तस्य भावस्य प्रपञ्चविस्मृतिरूपत्वमेव सिध्यति ।

स च निरोधो द्विविधः । भगवतोऽन्यश्च । अत एवोक्तमाचार्यैः 'निरोधो यदि भक्तानां स्वस्मिन् स्वस्य च तेषु हि, तदोभयसुसम्बन्धात् दृढो भवति नान्यथे'ति । तत्र आद्यो भगवतः प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकभक्तविषयकासक्तिरिति । 'निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनः सह शक्तिभि'रिति वचनात् । असेति पष्ठ्या भेदेन निर्देशात् । 'निरोधोऽस्यानुशयनं प्रपञ्चे क्रीडनं हरे'रित्याचार्यचरणैर्विघ्नतत्वाच्च । लीलारूपेषु सर्गादिषु परिगणितत्वाच्च । 'स च गोपीभिः स्तोभित' इत्यादिना निरूपितः ।

नन्वत्र लक्षणमिदमनुपपन्नम्, भक्तानां प्रापञ्चिकत्वेन भगवतस्तद्विषयकासक्तौ प्रपञ्चविस्मरणामावादिति चेत्, उच्यते । अवधारितं च तेषु त्वया प्रापञ्चिकत्वं केन प्रमाणेन ? न तावत् प्रत्यक्षम्, तेषां लीलासृष्ट्यतिरिक्तजनप्रत्यक्षागोचरत्वात् । भक्तविशेषप्रत्यक्षस्याप्रापञ्चिकतानुकूलत्वात् । 'सदा पश्यन्ति सूर्य' इति श्रुतेः, 'यद्धि पश्यन्ति मुनयः' 'ते एव पश्यन्ति' 'पश्यन्ति ते मे' इत्यादिवाक्यैः । एतत्प्रपञ्चान्तःपाते भक्तानां सगुणदृग्विषयताया अनिवार्यत्वात् । अत एवाप्रापञ्चिकत्वं बोधयन् निवैश्वर्यस्य 'दिव्यं ददामि ते चक्षु'रिति प्रभुरुक्तवान् । नाप्यनुमितिः, अनुकूलतर्काभावात् । न च दृश्यत्वादेरनुकूलतर्कत्वमिति वाच्यम्, दृश्यत्वस्य प्रागुक्तप्रकौर्ब्व्यवस्थापितत्वात् । शब्दस्तु 'जयति जननिवासः', 'तद्विष्णोः परमं पदम्', 'भक्षिष्ठं निर्गुणं स्युतम्', 'तं भजन् निर्गुणो भवेत्', 'मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्', 'मुक्ता अपि लीलाविग्रहं कृत्वा भजन्त' इत्यादिवाक्यैरेनुकूल एव इति नानुपपन्नं किञ्चित् । ननु अस्तु भक्तानां तथात्वम्, तथापि भगवतोऽप्रतिहतज्ञानशक्तेः प्रपञ्चविस्मरणं कथमुपपाद्यत इति चेत्, इयम् । भगवान् हि पुष्टिमार्गे अङ्गीकुर्वन् स्वधर्मानपि त्यजति, विपरीतांश्च विदधाति । 'आत्मारामोऽप्यरीरमत', 'आत्मारामोऽप्यखण्डितः', 'ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्', 'न पारयेह'मित्यादिवाक्यैः । एवं सति यत्र निरोधं चिकीर्षुर्भवति प्रभुः, तत्र तदनुकूलस्वरूपमपि सम्पादयतीति तदर्थमञ्जत्वमपि युक्ततरम् । विविधानन्तशक्तिमत्त्वेन तत्र सर्वोपपत्तः । न च विरोधादञ्जत्वे सर्वशक्त्यमनुपपन्नमिति वाच्यम् । विरुद्धविविधधर्माधारत्वस्य भगवति 'तदेजति तद्वैजति' इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् । एतच्च यथा तथा अस्मत्सामिभिर्निरूपितं विद्वन्मण्डने । न च अञ्जत्वस्य अनिघाजन्यत्वनिमित्तमेव भगवति तदभावात् तथात्वमसम्भवीति वाच्यम् । अविद्याया अपि 'श्रिया पुष्ट्ये'तिवाक्यात् तच्छक्तिरेव तदधीनत्वात् । न च 'बन्धोऽस्मादविद्या अनादि'रिति वाक्यादविद्याश्रयत्वे तथा बन्धसम्भव इति वाच्यम् । तस्मात्सेति-

पदेन जीवविषयत्वस्य वाक्ये एवोक्तत्वात् । अत एव श्रीमदाचार्यैर्निरूपितं निबन्धे, 'विद्याविधे हरेः शक्ती माययैव विनिर्मिते, ते जीवस्यैव नान्यस्य दुःखित्व चाप्यनीशते'ति । तं च धर्मं प्रभुः पुष्टिमार्ग एव आविर्भावयतीति 'मदन्यत्ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपी'तिवचनादवसीयते । अत एव निरूपितं केनचित् भगवत्स्वरूपतत्त्वाभिज्ञेन 'संगुम्पन्' इत्यादि । तदेतत् सर्वमाचार्यैर्'धर्मार्थकः स्वप्रतिबिम्बविभ्रम' इत्यत्र निरूपितमिति सहृदयैस्तत एव विभादनीयम् ।

अथ किं तस्य कारणमिति चिन्त्यते । न तावन्निरोधो लोक इव वासनया जन्यत इति वक्तुं शक्यम् । तस्या अनुभवजन्यत्वात् । भगवतश्च साक्षात्कारात् प्राक् लौकिक-विषयविषयीन्द्रियाविषयत्वेन अनुभवात् । साक्षात्कारे तु दिव्यदृष्टिदानेन तथात्वसम्भवात् । 'दिव्यं ददामि ते चक्षु'रिति वाक्यात्, 'कश्चित् धीर' इति श्रुतेश्च । नापि भक्तिः, सा हि द्विधा, मर्यादापुष्टिभेदेन, तत्र न तावदाद्या, तस्या 'भक्त्या त्वनन्यया,' 'विशते वदनन्तरम्,' 'ज्ञानयोगश्च मन्निष्ठो नैशुण्यो भक्तिलक्षणः, द्वयोरप्येक एवाथो भगवच्छब्द-लक्षण' इत्यादिवाच्यैः सायुर्ज्यमुक्तिफलकत्वेन निरोधाजनकत्वात् । ननु 'भक्त्या सजातया भक्त्ये'त्यादिवाक्यैर्मर्यादाभक्तेः पुष्टिभक्तिफलकत्वेन तस्याश्च निरोधसाधकतया कथं न परम्परयैतस्या अपि तज्जनकत्वमिति चेत्, न, पुष्टिभक्तेरपि तज्जनकत्वस्य विचार्यत्वेन मर्यादायामप्रसक्तेः । न हि सापि साक्षान्निरोधं साधयति, किन्तु भगवतः साक्षात् तत्साधनत्वे निमित्तमात्रं सा । अन्यथा 'कृष्णेन चोद्धृता' इतिवाक्यं निरूप्येत । न हि निरोधः कदाचिदपि स्वकृतसाधनैः सिध्यति । अत एवोक्तमाचार्यैः 'आसक्तिः प्रेमपूर्वैव प्रेमापि हरिणा कृतमिति । अत एव व्रजसीमन्तिनीष्वेव निरोधः सिद्धः, नान्येषु, भगवता तत्रैव तथा सम्पादितत्वात् । अत एव श्रीमदाचार्यैर्भक्तिवर्धिन्यां 'यदा स्याद्वासनं कृष्णे कृतार्थः स्यात् तदैव ही'ति दुर्लभत्वमेवोक्तम् । तर्हि किमाकस्मिकतैवेति चेत्, न, स्वरूपस्यैवानुग्रह-विशेषसद्वृत्तस्य हेतुत्वात् । तद्विशेषश्च सर्वात्मभावसाध्यफलदानेच्छैरेति सङ्क्षेपः । यद्यपि भावनागुणगानादेः साधनता श्रूयते, तथापि फलस्य निःसाधनत्वमङ्गमिषा योगक्षेम-साधारणं माध्यत्यमादाय सा वक्तव्येति भावः ।

अथ कथं तस्य फलत्वमिति चिन्त्यते । सुखदुःखाभावान्यतरत्वाभावात् । प्रत्युताभक्तेः स्वविषयाप्राप्त्या दुःखसद्वृत्तत्वाच्चेति । अयमर्थः । निरोधो हि प्रपञ्च-निस्सृतिगहिता आसक्तिः, सा च स्वविषयविषयकनिविधमनोरथजनको भावः, तस्य च स्वरूपत्वेन सुखरूपत्वात् । 'रमं हि एवायं लब्ध्वा आनन्दीभवती'ति श्रुतेः । प्रपञ्च-निम्बनिरूपत्वेन प्राप्तिसिद्धुःभगवानरूपत्वाच्च । किञ्च, फल पुरुषार्थः, तत्त्वं च तेन स्ववृत्तिनयेष्यमाणत्वम् । तथा च आमक्तिमप्यपतितदुःखस्यापि आकाङ्क्षणीयत्वेन तथा-

त्वम् । 'विपदः सन्तु ताः शश्वत्' इतिवाक्यात् । अन्यथा श्येनादावपि तज्जन्यनरकस्य तदुभयरूपत्वाभावेन फलत्वं न स्यात् । ननु शश्वद्विपत्तिरेव तत्र फलम्, न नरक इति चेत्, न । 'भूयान् मे नरकोऽपि शश्वद्विपद्यतामि'तिथिया श्येनकरणात् । सुखसाधनं तदिति चेत्, तदा प्रकृतेऽपि दीयतां दृष्टिः । न च सुखभ्रमात् प्रवृत्तिरिति वान्यम् । नरके सुखभ्रमायोगात् । तस्मात् पुरुषार्थस्यैव फलत्वेन दुःखसन्निभन्नस्यापि निरोधस्य फलत्वमिति । वस्तुतस्तु दुःखमेव न, किन्तु रसान्तर्गतत्वेन प्रसुप्राकट्य-साक्षाद्भेदतया परमानन्द एव । अत एव श्रीशुकैर्दिवा वियोगदुःखानुभवसमयेपि 'रोमिरे ऽहःसु तच्चिता' इत्युक्तम् । श्रीमदाचार्यैरेष्यभिहितमतो निरोधो महाफल' इति । तस्मान्निरोधः सकलफलमूर्धन्यं फलमिति सिद्धम् ।

ननु कथमत्र निरोधस्य दशमार्थस्य परमफलत्वसिद्धिः । तदुत्तरवर्तिस्कन्धद्वयप्रतिपाद्यलीलाद्वयरूपमुत्तयाश्रययोन्यतरस्याश्रयस्यैव वा तथात्वोत्तयौचित्यादिति चेत्, न । मुत्तयाश्रययोरेतदुपयोगित्वेन स्कन्धद्वयेन प्रतिपादनात् । तथाहि । निरोधे चास्ति प्रकारद्वयम्, सगुणनिर्गुणभेदेन, निर्गुणे त्वन्यैव व्यवस्था । सगुणे तु निरुद्धभक्तदेहस्य भौतिकतया निवर्तनीयत्वेन भक्तिमार्गप्रकारेण निवर्त्य देहमलौकिकं लीलोपयोगिनं सम्पाद्य स्वान्तःस्थापयित्वा ततो लीलेच्छायां स्वस्थानाद्विमोचयति, पुनः तदुपरतौ स्थाश्रितानेव करोतीति लीलाद्वयं सगुणनिरोधोपयोगित्वेन निरूपितमिति न परमफलत्वसिद्धिविरोध इत्यर्थः ।

अतःपरं निरोधरूपपरमफलं निरूपयन्तः तत्साधनं साक्षात्परम्पराभेदेन गौणमुख्य-भेदेन वा निरूपयितुं तन्निमित्तकारणभूतयोर्भावभावनगुणगानयोर्मध्ये प्रथमं श्लोकत्रयेण मुख्यं भावभावनं दुर्लभत्वयोधाय स्वविपयकतयैव प्रार्थनारूपेण निरूपयन्ति यच्च दुःखमिति । निरोधे हि साधनद्वयम्, तद्भावभावनं गुणगानं वा । तत्र भावनीयभावश्च सर्वोत्प-भावेन निरुद्धानां सुखदुःखात्मको, 'विकलत्वं तथास्वास्थ्य'मिति वाक्यात् । तथा च तद्भावनं साधनं निरूपयितुं प्रपञ्चविस्तृतिसम्पादकतया अभ्यहितं प्रथमं भावप्रयमांशं दुःखं प्रार्थयन्ते यच्च दुःखमिति ।

यच्च दुःखं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले ।

गोपिकानां तु यद् दुःखं तद् दुःखं स्यान्मम कथित् ॥ १ ॥

यदिति प्रसिद्धं श्रीभागवतादौ परमार्तिरूपं प्रसुप्राकट्यकारणं सुगपदनुभूताखिल-लीलानुभावकं लोकविलक्षणं प्रसुस्वरूपात्मकं वस्तुतः फलरूपं चकारात् तत्संबलित-सुखशश्वद्वितमपि दुःखं यशोदाया अशास्त्रीयभक्तायाः सर्वथा दवाधिकरणभूतायाः यावद्भाववद्दुःखदेशाधिष्ठितसाधिभावोत्पत्तिनिमित्तभूतायाः, तथा नन्दादीनां श्रीनन्द-प्रभृतीनामखिलव्रजवासिनां चकारात् तत्सम्बन्धिनामन्येषामपि यद्दुःखं भगवता परमफल-दिसुना दत्तं वेनेवं कथनं 'मनसो वृत्तयो नः स्युः कृष्णपादाम्बुजाश्रया' इत्यादि; तदपि

गोकुले सर्वथा निरोधस्थाने स्थानस्थितानामेव सम्पादितं दुःखं मम क्वचिदपि स्यादित्य-
 श्रिमेण सन्वन्धः । एवं श्रीयशोदानन्दादिदुःखं भगवतो दानक्रमेण प्रार्थयित्वा अतिदुरापं
 गोपिकादुःखं प्रार्थयन्ते गोपिकानां त्विति । तुशब्दः पूर्वस्मादौत्कट्यवैलक्षण्यादि-
 बोधकः । गोपिकानां ब्रजसीमन्तिनीनामात्मत्वभक्तवश्यत्वादिभिर्धर्मैः सर्वथा निरुद्धानां
 यत्स्वरूपात्मकं रसात्मकतया प्रसिद्धं श्रीभागवतादौ, वस्तुतो भावांशभूततयानन्दरूपं
 तद्दुःखं मम क्वचिदपि देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणेषु स्यादिति अभिलाष इत्यर्थः । ननु
 ब्रजवासिनो हि सर्वेपि सर्वथा सर्वात्मभावेन भगवन्तमानन्दनिधिं प्राप्ताः परमानन्दसमुद्र-
 निमग्ना दुःखलेशसम्भावनारहिताः स्वाश्रितशोकनिरसनसमर्थाः आनन्दसृष्टिसमुत्पन्नाः,
 तद्दुःखप्रार्थनमसम्भावितमिव भातीति चेदुच्यते । 'रसो वै स' इति श्रुत्या भगवान् रसात्मक
 इत्यत्रिवादम् । स च स्वशास्त्रसिद्धप्रकारक एव तथा भवतीति प्रभोरपि तथा मन्तव्यं
 रूपमकामेनापि त्वया । तथा च पूर्व्वरसरीत्या स्वरूपानन्ददानं 'आत्मना प्रथमा लीले'
 त्याद्युक्तप्रकारेण पञ्चषा देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणादिषु जायत इति तेषामतिव्यक्ततया
 तन्निष्ठस्वरूपानन्दस्यापि व्यक्तत्वेन पश्यतां तत्र सुखत्वव्यवहारः, यत्रोत्तररीत्या रसदानं
 तन्मनस्येवेति तस्याव्यक्ततया तन्निष्ठस्वरूपानन्दस्यापि तथात्वेन घटिःप्राकट्याभावात् तत्र
 दुःखत्वव्यवहार इति तमादाय दुःखमित्युक्तम् । वस्तुतस्तु स महानानन्द इति दशम-
 स्कन्धविबृतावसकूदमिहितमिति सहृदयैः तत एव विभावनीयमिति दिक् ॥ १ ॥

एवं भावनार्थं भावप्रथमांशं दुःखं प्रार्थयित्वा श्रीयशोदानन्दादिसुखप्रार्थनस्य रास-
 स्त्रीभावपूरितविग्रहत्वेन स्वस्वायोग्यतया तदप्रार्थ्यं गोपिकानामेव सुखं भावोत्तरांशभूतं
 प्रार्थयन्ते गोकुले गोपिकानामिति ।

गोकुले गोपिकानां तु सर्वेषां ब्रजवासिनाम् ।

यत्सुखं समभूत् तन्मे भगवान् किं विधास्यति ॥ २ ॥

भगवतो हि स्थानद्वये गोपिकासम्बन्धिनी लीला, सैव तामिर्विदेहै सर्वदा अनु-
 मूयते सहेनेव च तत्र सुखमिति । तत्र प्रथमं गोकुले भगवतो लीलाभिर्वत्सपुच्छाव-
 लम्बनद्वयद्वयश्लेषनृत्यगीतपीठकानयनादिभिर्गोपिकानां सर्वथा परिगृहीतानां चकारात्
 तद्द्वारकमन्येषां गोपादीनां शय्यान्तरणस्यलसमीकरणादिभिरसङ्कोचेन सर्वेषां ब्रजवासिनां
 तत्सम्बन्धिमन्धिमन्धिनां पद्यादीनां च यत्सुखमनुभूयमानलीलालयसम्पादकमभूत् तत्
 किं मे मम मत्सम्बन्धी वा हृदयस्यो भगवान् किं विधास्यति विशेषेण करिष्यति
 पोषयिष्यतीति वार्थः । किमिति प्रार्थकाव्ययप्रयोगेण एतत्सुखप्राप्तेर्लीलारूपप्रभुप्राकट्या-
 पीनतया पृथोक्तदुःखामिनो दुर्लभत्वं सूचितम् । अन्यत्र तथा करणे सामर्थ्याभाव-
 नाश्रयः भगवानिति । स हि सर्वत्र सर्वं कर्तुं समर्थः, अतः कृपावामन्यप्रापि तथा
 करिष्यतीत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं भावनार्थं भावांशद्वयं प्रार्थयित्वा कदाचिदतितीव्रविरहभावोत्पत्तौ नाशसम्भाव-
नायामुद्धवागमनजनितोत्सवोऽपि तथाभावनिवर्तकतया स्फूर्तिविषयो जात इतिभावान्तः-
पातेषु लीलाजनितसुखविलक्षणत्वादेकदेशभूतं तमप्यंशं प्रार्थयन्ते उद्धवागमन इति ।

उद्धवागमने जात उत्सवः सुमहान् यथा ।

वृन्दावने गोकुले वा तथा मे मनसि क्वचित् ॥ ३ ॥

उद्धवस्य उत्सवात्मकस्य आगमने जातः प्रकटीभूतो यः सर्वविलक्षणो भगव-
त्स्वरूपावयवदर्शनेन तदीयत्वनिर्धारणात् उत्पन्नः यः स्वार्थदूतप्रेषणाभिमत्वात्मको य
उत्सवो व्रजसीमन्तिनीनां यथा येन प्रकारेण तथा तेनैव प्रकारेण तद्भावभावनायां मे
मम मनसि क्वचित् कदाचिदपि साद्विलम्बिताप इत्यर्थः । अयमुत्सवो नन्दादीनां
गोपिकानां च जात इति व्यवस्थया स्थानद्वयं निर्दिशन्ति वृन्दावने गोकुले वेति ।
वृन्दावने पुष्टिस्थाने रहसि व्रजस्त्रीणाम्, गोकुले गोष्ठे नन्दादीनामिति व्यवस्था ।
'गच्छोद्धव व्रजम्,' 'प्राप्तो नन्दव्रज'मिति सामान्योत्थावसीयते । नन्दागमनोत्सवप्रार्थने
प्रन्वागमनसमयोत्पन्नं 'स्त्रं विलोक्यागत'मित्यादिनोक्तः स कथं न प्रार्थित इति चेत्, तत्राहुः
सुमहानिति । प्रियागमनोत्सवापेक्षया विरहे तद्वागमनोत्सवैशिष्ट्यस्यानुभवसिद्धतया
विरहरसपोपकत्वेन चायमुत्सवः ततोपि सुतरां महानित्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं अलौकिकसामर्थ्यरूपो मुख्यो निरोधः स्वसंवेति तत्साधननिर्देशः प्रार्थना-
व्याजेन स्वविषयतयैव कृतः, अन्येषां तु भगवान् महापुरुषरूपया तदधिकारानुसारेण
सायुज्यं सेवोपयोगिदेहं वा दास्यतीत्यभिप्रायेण तावत्पर्यन्तं स्थितिप्रकारमाहुः महतामिति ।

महतां कृपया यावद्भगवान् दययिष्यति ।

तावदानन्दसन्दोहः कीर्त्यमानः सुस्त्राय हि ॥ ४ ॥

यावत् भगवान् दययिष्यति फलोन्मुखां दयां करिष्यति तावत् कीर्त्य-
मानः कीर्तनविषयीक्रियमाणः एव स सुस्त्रायेत्यर्थः । 'महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे,'
'विना महत्पादरजोभिपेकम्,' 'किरातहृणान्त्र,' 'देवर्षिर्मे प्रियतमः' 'त्वत्पादपोतेन
महत्कृतेन' 'सदनुग्रहो भव'नित्यादिवाक्यैर्भगवतो दयायां च नान्यत्कारणमिति वक्तुमाहुः
महतां कृपयेति । महतां भगवद्धर्मैः महत्प्रमाणानां कृपया करुणयेत्यर्थः । अन-
वतारदशायां विशेषतो महापुरुषद्वारवैन्दारात् । एतेन इदानीं भक्तिमार्गस्य ते एव निर्वा-
हका इत्युक्तं भवति । ननु कीर्त्यमानेषु भगवति फलपर्यन्तं श्रेयेण कर्मादिष्विव दुःख-
मेवेत्याशङ्क्याहुः आनन्दसन्दोह इति । भगवत आनन्दसमुदायरूपत्वेन तद्गुणानामपि
तदभिन्नतया स्वरूपसमानयोगक्षेमत्वात् साधनदशायामपि तत्कीर्तनेन धानन्द एव भवति,
न कर्मादिमिषिव दुःखमित्यर्थः । अत एव अवगतभगवत्कारणसः परीक्षित् एतदर्थकमेव

‘श्रोत्रमनोभिरामा’दितिगुणानुवादविशेषणमुक्तवान् । हीति युक्तोयमर्थः । कीर्तन-
विषयस्वानन्दसन्दोहरूपत्वे सुखस्य युक्तत्वात् ॥ ४ ॥

ननु कीर्तनं हि सुखसाधनम्, तत्र महतां कृपयेति को वाग्रहः यथाकथञ्चिदपि
कृतं तत्तथेति प्रश्नेनेत्याहुः महतां कृपयेति ।

महतां कृपया यद्वत्कीर्तनं सुखदं सदा ।

न तथा लौकिकानां तु स्निग्धभोजनरूक्षवत् ॥ ५ ॥

यद्वत् यथा महतां महापुरुषाणां कृपया करुणया लोकविलक्षणानां भगव-
त्सम्बन्धिनां कृपया निरुधिपरदुःखप्रहाणेच्छया सदा कालपरिच्छेदेन कीर्तनं सुखदं
तापत्रयनिवृत्तिपूर्वकपरमानन्ददायकं निरोधजनकं वा तथा लौकिकानां लोकसम्ब-
न्धिनां महापुरुषद्वारा अभगवच्छरणागतानाम्, अत एव केवलसंसारसत्त्वानां कीर्तनं न
तथेत्यर्थः । वैलक्षण्यं वक्तुं लौकिकं दृष्टान्तमाहुः स्निग्धभोजनरूक्षवदिति । स्निग्धञ्च
तद्भोजनञ्च स्निग्धभोजनम्, तच्च रूक्षं च, अर्थात् रूक्षभोजनम्, तयोरिव तद्वदित्यर्थः ।
तथा च यथा स्निग्धभोजनरूक्षभोजनयोस्तारतम्यं तथा महापुरुषकृपाविशिष्टतदविशिष्ट-
कीर्तनयोरपीत्यर्थः । एतेन स्निग्धभोजनस्य पुष्टिसाधकत्ववत् महापुरुषकृपाविशिष्टकीर्तनस्य
पुष्टिफलसाधकत्वम्, रूक्षस्य तदसाधकत्ववत् लौकिककीर्तनस्य तत्फलसाधकत्वमुक्त-
मितिभावः । स्निग्धस्य घृतघृतस्वादादेर्भोजने रूक्षः श्रौतिरहितस्तस्य भोजनमिवेत्यर्थः ।
यथा कस्यचित् ज्वराद्यभिमृतस्य स्निग्धं वस्तु न रोचते तस्य यथा तद्रसानभिज्ञरसज्ञस्य
प्रतिदिनं क्षीयमाणशरीरस्य न तद्भोजनं पुष्टिफलं, तथा महापुरुषकृपाऽभावरूपदोष-
युक्तानां तादृगकीर्तने रूक्षाणां लौकिकानां कीर्तनस्य न पुष्टिफलत्वमिति भावः । यद्वा,
स्निग्धं भोजनं यम्य स चार्थात् तद्रूक्षञ्च तयोरिव तद्वदित्यर्थः । तथा च यथा
स्निग्धभोजनरूक्षभोजनयोस्तारतम्यं तथा अलौकिकलौकिककीर्तनकत्रोरपीत्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु सुगमिदमिदं दयापर्यन्तं कीर्तनं कर्तव्यत्वेन निरूपितम्, तत्र ‘तरति
शोरुमान्मन्त्रित्’ ‘प्रदम्यंमोऽमृतत्वमेती’त्यादिश्रुतिभिः ज्ञानेनैव दुःखनिवृत्त्या सुखप्राप्ते-
र्ज्ञानापर्यन्तं न्येयम्, किं गुणगानेन इति चेत्, तत्राहुः गुणगान इति ।

गुणगाने गुम्वाचासिर्गोचिन्दस्य प्रजायने ।

यथा तथा शुकादीनां नैवात्मनि कुनोन्यतः ॥ ६ ॥

यथा गोचिन्दस्य गोमोक्त्यन्तर्निःसाधनाविषयस्य गुणानां गाने स्तुतिबुद्ध्या
कथने शुकादीनां मिदज्ञानफलानामपि सुगम्, तथा तेषामेव आत्मनि न्वात्मनिपये
जायमानं प्रदाम्यैःत्येतेन सुगं न नभेत्त्यर्थः । यद्वा यथा मत्तैः क्रियमाणे गुणगाने
तच्छ्रवणेन गोचिन्दस्य प्रगोः सुगतामि’गिद्वक्ता यत्र गायन्ती’त्रिवाक्यान् तथा तदरुद-
नामपि शुकादीनां आत्मनि अन्तःकरणे नेत्यर्थः । तथा च प्रमेरनिगमिततोप-

हेतुतया ज्ञानमार्गस्थित्यपेक्षया सुखाधिक्याच्च गुणगानेनैव स्थातव्यमिति भावः । अत एव 'लोकांश्च लोकानुगतान् पशूंश्च हित्वाश्रितास्त्रे चरणातपत्रम्,' 'परस्परं त्वद्गुणवादादीधु-
पीयूषनिर्घोषितदेहधर्माः,' 'अथ ह वाच तव महिमासूत,' 'यदनुचरित,' 'तव कथामृतम्,'
'श्रवणादर्शनात्,' 'येऽन्योन्यतो भागवता' इत्यादिवाक्यैर्गुणगानपराणां इतरनैरपेक्ष्यो-
क्त्यापि स्वतःपुरुषार्थत्वं सर्वाधिकफलत्वं चावगम्यते गुणगानस्य । इतोऽपि तदेव कर्तव्य-
मिति भावः । तदेवाहुः कुतोऽन्यत इति । अन्यतः ज्ञानादिभ्यो विषयादिभ्यो वा
कुत एतत्सुखमित्यर्थः । 'ज्ञाने प्रयासमुदपास्य,' 'निवृत्ततर्पैः,' 'नैपातिदुःसहे'त्यादिवाक्यैः
श्रीभागवते तथैव निरूपणात् । ननु 'तरति शोकमात्मवित्,' 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेती'-
त्यादिश्रुतेः का गतिरिति चेद्, अत्र वदामः । तस्माद्भक्तियुक्तस्येत्यादिवाक्यैर्भक्तिमतो
ज्ञानानपेक्षणात् ज्ञानिनस्तु 'नैकर्म्यमपी'त्यादिवाक्यैः सर्वथा भक्त्यपेक्षणात् तत्रिरपेक्ष-
भक्तिमार्ग एव समीचीनः । तथा च मोक्षरूपाक्षयसुखसाधकत्वं ज्ञानस्यापि भक्तिसहकृतस्यै-
वेति केवलज्ञानस्थितिमपहाय केवलभक्तावेव स्थितिः कर्तव्येत्यर्थः । श्रुत्यादिषु ज्ञान-
फलोक्तिस्तु दुःखाभावपर्यवसन्नैव । परमानन्दावाप्तिस्तु भक्त्यैव । वस्तुतस्तु दुःखाभावोऽ-
प्येतदधीन एव । 'अनर्थोपशम'मितिवाक्यात् । अत एव आचार्यैरानन्दमयाधिकरणे
'एवं सती'त्यारम्य 'स्वीयत्वेन वरणे भक्तिभावात् सहकारियोग्यतासम्पत्त्या पुरुषोत्तमप्राप्ति-
र्भवती'ति निर्णीयत इत्यभ्युपगम्य ॥ ६ ॥

ननु कृते गुणगाने किं भवतीत्याशङ्क्य तत्र प्रवृत्त्यर्थं परिचायकं फलमाहुः
क्लिश्यमानानिति ।

क्लिश्यमानान् जनान् दृष्ट्वा कृपायुक्तो यदा भवेत् ।

तदा सर्वं सदानन्दं हृदिसं निर्गतं वहिः ॥ ७ ॥

गुणगाने तत्स्वरूपसृष्ट्या तथास्यर्थं क्लिश्यमानानुपतप्ततो जनान् दृष्ट्वा अव-
लोक्य यदा परीक्षासाधनसम्पत्तौ कृपायुक्तो भवेत् तदा सर्वं सर्वांशपूर्णं सदानन्दं
परं ब्रह्म यशोदीप्तलालितं हृदिसं परमव्योम्नि प्रादुर्भूतं वहिः प्रकटं भवतीत्यर्थः । अत

१ वसोर्दिभ्य इति पाठः । २ सर्वथा दुःखामावस्य भक्त्यधीनत्वादेवेत्यर्थः । एवं सतीत्यादिक्लिश्यमा-
नमाशयः । ब्रह्मविदानोति परमित्यत्र श्रुतौ अक्षरब्रह्मविदः परब्रह्मप्रामिर्लभ्युच्यते । 'भावमान्मा प्रवचनेन
सन्त्य' इतिश्रुत्यन्तरे च शान्तादीनां साधनवर्तिष्यत्वेन चरणस्यैव साधनार्थं प्रतिपादते । एवं सति
शुद्धिद्वयविरोधपरिहायान् अक्षरब्रह्मज्ञानेन अविद्यानिरवना हृदयवर्षसाधनेन पुद्गलमप्राप्तिं स्वस्वययोग्यता
संन्यासत इति ब्रह्मविदानोतीतिश्रुत्याशयः । एवं योग्यताकृपावदि पुरयोग्यतासिन्धु साधनज्ञानयो
र्जन्मन्म गीतवचनेन वरदे सति भक्तिभावेनसाधनेन भवतीति 'भावमान्मे'तिश्रुत्याशय इति भाव्यं एवं
यदीत्यादिश्रुतेन निर्गतंवेत्ते । एवं च शान्तेगतिरितिपुनः परियोग्यतासम्पत्त्यानन्देनदुःखं द्रु नपेति ।
तस्माद् वरदेतन्ना दुःखानावत्पु माददीतेत्यापि भाव्यमप्यनुपपद्येतीति भावः ।

एव प्रजसीमन्तिनीनां गुणगानेन हृदि प्रादुर्भूय 'तन्मनस्का' इत्यादिना तथाभावसम्पत्तौ कृपया भगवान् प्रादुर्भूत इत्युच्यते । तदेवोक्तमाचार्यैः 'नहि साधनसम्पत्त्या हरिस्तु-
प्यति कस्यचित् । भक्तानां दैन्यमेवैकं हरितोषणसाधन'मिति । सदानन्दहृदिस्थमितिपाठे
सदानन्दस्य भगवतो हृदिस्यं अभिप्रायादिकं वहिर्निर्गतं भवतीत्यर्थः । अयनाशयः ।
'रुद्रुः सुखर'मित्यादिना गुणगानसमय एवातिदैन्यभावे यदा कृपायुक्तो जातस्तदा तत्र
स्वाभिप्रायः प्रभुणैव 'मया परोक्षं भजता,' 'न पारयेह'मित्यादिना आविर्भावित इत्यन्यत्रापि
गुणगाने क्लेशेन प्रादुर्भूय स्वरूपां ज्ञापयिष्यतीति तदाशया गुणगानमेव कर्तव्यमित्यर्थः ॥७॥

ननु किमिति कृपापेक्षया गुणगानेन क्लेशः सम्पादनीयः, ज्ञाननिष्ठया ब्रह्मनिष्ठतैव
सम्पाद्यतामिति चेत्, तत्राहुः सर्वानन्दमयस्यापीति ।

सर्वानन्दमयस्यापि कृपानन्दः सुदुर्लभः ।

हृद्गतः स्वगुणान् श्रुत्वा पूर्णः ह्लावयते जनान् ॥ ८ ॥

'एतसैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मानामुपजीवन्ती'तिश्रुतेः सर्वत्र स्थितो य आनन्दः
स भगवति प्राञ्जयेण वर्तत इति तदाश्रितस्य मानुषानन्दमारभ्यान्नह्यानन्दं न कस्यापि
दुर्लभत्वम्, 'सर्वं मद्भक्तियोगेन' इतिवाक्यादपि, तथापि कृपानन्दः कृपारूपो य
आनन्दः, भगवद्दर्शनां स्वरूपाभिन्नतया आनन्दरूपत्वात् । यद्वा, पुष्टिमार्गप्रवेशानु-
भूलाणुप्रहरूपया कृपया य आनन्दो भजनानन्दात्प्यः स सुतरां दुर्लभः । ब्रह्मानन्दस्यापि
दुर्लभत्वात् । 'सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिपि महामुन' इतिवाक्यात् । भजनानन्दस्तु
दुर्लभ एव । सम्भवति साधनमिह किञ्चिदिति चेत् ? गुणगानमेवेति गृहाण । अत
एव दुर्लभतैव तस्योक्त श्रीमदाचार्यैः । 'लौकिकस्त्रीषु ससिद्धस्तद्वारा पुरुषे भवेत्,
स्वानन्दस्यापनार्थाय योम्यतापि निरूपिता, अतो हि भजनानन्दः स्त्रीषु सम्यग् विधार्यते'
इत्यादि । एतदर्थस्तु तत्र एव विमान्यताम्, निस्तरभियात्र न लिख्यते । तथा च
यत्रेताद्वगनुग्रहन्तरेतदधिकारित्यात् तदानन्दप्राप्तिरित्येतदभिसन्धायोक्त कृपानन्दः
सुदुर्लभ इति । श्रीभागवतेषु 'नेम त्रिरिच्यः,' 'नाय सुखापः,' 'केमाः स्त्रियः'
'आमाम्दो' इत्यादिवाक्यैर्दुर्लभत्वनिरूपणाय । कथं दुर्लभ इति आकाङ्क्षायां तद्विरूपकं
तत्प्राप्यमाहुः, हृद्गत इति । हृद्गतः हृदयप्रनिष्ठः स कृपानन्दः स्वरूपात्मकः स्वगुणान्
गीयमानान् श्रुत्वा पूर्णः प्रतिक्षण प्रनर्पमानो रसपूरुषः सन् जनान् जननादिषम-
सुत्तानपि ह्लावयते न्यानिर्मानितरसमिन्धा निमद्भयतीत्यर्थः । अत एव 'बर्हापीठे'तिपद्ये
न्यामिनीनां हृदि वेशुपूरितमुधाद्वारा मानात्मकः प्रभुरन्तःप्रनिष्ठोऽक्षणात्ता'मित्यादिभिन्व-
द्वर्णितगुणश्रवणेन देहन्त्रियप्राणान्त ररणादिषु 'पूर्णः फ्रीडामयतामेव मम्पादितता'-
नित्यभिहितम् । अत एवोक्तमाचार्यैर्दुर्लभतैव 'अन्तःप्रनिष्ठो भगवान् गुणादुद्भूत्य कर्णयोः,
पुनर्निरेक्षते मय्यः तदा भवति सुखिर' इति ॥ ८ ॥

एवं सोपपत्तिकं गुणगानकर्तव्यतामभिधायोपसंहरन्ति तस्मादिति ।

तस्मात् सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सर्वदा गुणाः ।

सदानन्दपरैर्गोयाः सच्चिदानन्दता ततः ॥ ९ ॥

यस्माद्धेतोः कर्मज्ञानोपासनामार्गोभ्यो भक्तिमार्गो निरतिशयितनिजविषयो 'ये त्विहासक्तमनसः,' 'यदक्षरं वेदविदो वदन्ति,' 'विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः,' 'पूजा-दिना ब्रह्मलोक'मित्यादिवाच्यैः तस्माद्धेतोः सर्वं कर्मज्ञानोपासनादिकं परित्यज्य सवासनं त्यक्त्वा निरुद्धैर्मगवता स्वीयत्वेन धृतैः अत एव किञ्चिद्विस्मृतप्रपञ्चैः, तदर्थं साधनानि विदधद्भिः, सर्वदा गिरन्तरं 'सर्वं मद्भक्तियोगेने'ति वाक्यात् सर्वं ददतीति सर्वदाः सर्वेष्टदातारो गुणा एव गेया इत्यर्थः । ननु 'वेदमार्गानुसारेणे'तिवाक्यात् तथा भजने क्रियमाणे तन्मार्गस्य व्याख्यातृभिरन्यथाकृतत्वात् कं पक्षं अवलम्ब्य गुणान् गायेदित्याशङ्क्यामाहुः सदानन्दपरैरिति । सदानन्दः साकारानन्दमयः परः पर-मात्मा परमकाष्ठापन्नो, न तु पुच्छादिभावापन्नो येषां तादृशैरित्यर्थः । अधिकारविशेष-पणमेतत् । अनेन मायावादादिमतमनाह्य ब्रह्मवादे स्थित्वा गुणगानं कर्तव्यमित्युक्तम् । ब्रह्मवादे एवानन्दमयस्थानन्दमयाधिकरणे परमकाष्ठापन्नत्वोक्तेः । ततः किं भवती-त्याकाङ्क्षायामाहुः सच्चिदानन्दता तत इति । तन्साम्य एव गीयमानेभ्यो गुणेभ्यो जीवस्य सच्चिदानन्दता गुणत्रयाभिर्भावाक्षररूपतया पुरुषोत्तमाभिर्भावयोग्यता भवतीत्यर्थः । स्वत इतिपठे गुणमाने क्रियमाणे स्वत एव वस्तुस्वभावात्तयात्वम्, न तु तदर्थं प्रयत्नान्तरापेक्षेत्यर्थः ॥ ९ ॥

एवं निरोधार्थं गीयमाना गुणा निरोधलक्षणलीलासम्पन्विन एव भवितुं युक्ता इति तस्वरूपज्ञापनाय स्वस्य निरोधविघृतिरुर्गृत्वमितियदन्तः फलाव्यभिचारितासिद्ध्यै स्वेषामर्थे प्रभुं विज्ञापयन्त इव स्वानुभवनिरूपणेन स्वजनप्रवृत्तिं द्रव्यन्ति अहं निरुद्ध इति ।

अहं निरुद्धो रोधेन निरोधपदवीं गतः ।

निरुद्धानां तु रोधाय निरोधं चर्णयामि ते ॥ १० ॥

अहं रोधेन सर्वं रोधयानि प्रतिश्रान्ति मगवदतिरिक्तमिति रोधो निरोधलीलानु-सन्धानजन्यः सर्वत्र बाधकत्वस्मृतिरूप आमक्तिधर्मभूतो भावविशेषः, तेन निरुद्धः प्रपञ्चविस्मृत्ता तदामक्तो, निरोधस्य पदवीं धुनिविस्मृत्यां न्यतत्रभक्तिरूपां गतः प्राप्त इत्यर्थः । ननु एतादृशस्य किं निरोधवर्णनप्रयामेनेत्यत आहुः निरुद्धानां स्थिति । निरु-द्धत्वे प्रकारान्तरद्योतनाय तुगुण्यः । भगवता शान्तानुसारेण मदापुन्यद्वारा प्रमेयवलेन चात्ममात्सृजानां रोधाय निरोधजनसामक्तिधर्मरूपभारविशेषमिद्वयार्थं निरोधं टीकार्थं

भक्तेषु भगवत्कृतं वर्णयामीत्यर्थः । वर्तमानक्रियापदात् स्वस्य सर्वदैतदमिनिवेशः सूचितः । अत एवातिकरुण इति प्रभुभिः श्रीवल्लभाष्टके विशेषणं निरूपितमाचार्याणाम् । स्वेषामर्थे भगवन्तं विज्ञापयन्तः इवाहुः त इति । त्वत्सम्बन्धिना तेषां त्वत्सम्बन्धिनं निरोधं वा । अत उभयथापि तथैवायं मार इति भावः ॥ १० ॥

नन्वेतादृशेषु गुणेषु विद्यमानेषु कथमत्र सर्वे न प्रवर्तन्त इत्यशङ्क्य तदभाष्यमेव हेतुत्वेनाहुः हरिणेति ।

हरिणा ये विनिर्मुक्तास्ते मग्ना भवसागरे ।

ये निरुद्धास्त एवात्र मोदमायान्त्यहर्निशम् ॥ ११ ॥

ये इति भाष्यरहिता यतस्ते हरिणा सर्वदुःखद्वर्त्रापि भगवता विशेषेण नितरां मुक्ताः सर्वथा त्यक्ताः । उपसर्गद्वयं कथमपि तेषां प्राप्स्यमावाय । 'निवन्धायासुरी मते'ति प्रयोजनाभिधानात् । 'गामप्राप्यैवे'ति शिरश्चालनेनार्थनिरूपणे यथाकथञ्चित् तत्सम्बन्धे सति प्राप्तिस्तु प्रमेयपलेनेतिदिक् । अत एव व्यासोपि श्रीभागवते 'विना पशुशा'दित्युक्तवान् । ननु तेषां किं फलमित्याकाङ्क्षायामाहुः ते मग्ना इति । ते आसुराः कर्मिणो देवा अपि भवः जन्ममरणप्रवाहः स एव सागरस्तत्र मग्नाः सर्वानुसन्धानरहिता इत्यर्थः । तस्य सागरत्वं नप्रादिगिलनसम्भावनाया, तत्र तथा पुनरुन्मज्जनासम्भवः, एवमत्रापि कामादिभिर्ग्रासेन पुनर्मोक्षमार्गप्रवेशासम्भव इत्येतद्धर्मसाम्येन निरूपितम् । निरुद्धानां व्यवस्थामाहुः ये निरुद्धा इति । भगवता ये निरुद्धा महापुरुषद्वारा स्वतो वा आत्मसात्कृतास्त एवात्र गुणगानि मोदमानन्दमासमन्ताद् यान्ति प्राप्नुवन्ति । एव-कोणान्येषामनिरुद्धानां कथञ्चिदपि मोदासम्भव इति निरूपितम् । तेषां गुणेष्वरुचेः । तद्वृचिस्तु भगवदनुग्रहेणैव । अत एव नलकूवरमणिश्रीवान्यामनुग्रहानन्तरमेव 'वाणी गुणानुकथन' इत्यादि निरूपितम् । उक्तं च तथैवासात्प्रभुचरणैर्भक्तिहंसे 'तदर्थित्वस्यैव वरणकार्यत्वा'दिति । अहर्निशमिति । न तेषां क्षणमपि सांसारिकदुःखसम्भव इत्युक्तम् । 'मद्गतांयातयामाना'मितिवाक्यात् । यामनात्रमप्येतद्गतांपरत्वे गृहादेरवन्धकत्वमित्यहर्निशं तवात्वे किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु गुणगानं निरोधसाधकतया कर्तव्यमित्युक्तम्, तदिन्द्रियाणां वैमुख्ये न सम्भवतीति तद्विर्वर्तकमुपायमाहुः संसारावेन्द्रादृष्टानामिति ।

संसारावेन्द्रादृष्टानामिन्द्रियाणां हिताय चै ।

कृष्णस्य सर्ववस्तूनि भूत्र ईशस्य योजयेत् ॥ १२ ॥

संसारस्य अहन्ताममतात्मकस्य प्रपञ्चासक्तिपम्पादकस्य य आवेश आसमन्ता-दिन्द्रियेषु प्रवेशान्नेन दृष्टानां भगवद्गुणरूपदोषयुक्तानामिन्द्रियाणां चक्षुरादीनां हिताय भगवत्परतया हितं कर्तुं सर्ववस्तूनि दारागारपुत्रादीनि कृष्णस्य

सदानन्दस्य योजयेद् युक्तं कुर्यादित्यर्थः । कर्मादीनां सम्बन्धमात्रविवक्षायां पृथगेवेति सप्तम्यर्थे पृथी । ननु कृष्णे सर्ववस्तुसमर्पणेन कथं इन्द्रियाणां दोषनिवृत्तिरित्याशङ्क्य आहुः ईशस्येति । स हि समर्थ आधिदैविकतामपि सम्पादयितुं तस्येन्द्रियमात्रदोषनिवर्तकत्वे किमाश्चर्यमिति भावः । यद्वा, इन्द्रियाणि स्वतो विमुखान्येव, 'पराञ्चि खानि व्यतृण-
त्स्वयम्भूरिति श्रुतेः, तेषां हिताय कृष्णस्य भगवतः सम्बन्धीनि सर्ववस्तूनि लीलासृष्टिस्थानि भावनयेन्द्रियैः सह योजयेदित्यर्थः । एतदे'वाक्षयता'मित्यस्य विवरणे 'भगवता सह संलाप' इत्यादिना निरूपितमिति तत एव विभावनीयम् । नन्वीशत्वेपि सर्वत्रेन्द्रियादिषु सम्बन्धाभावे कथं दोषनिवर्तकत्वमित्याशङ्क्याहुः भूम्न इति । भूमा सर्व-
व्यापकोऽतो ये यथा मावयिष्यन्ति तत्र तथा प्रकटीभूय सम्बद्धो भविष्यतीत्यर्थः । यद्वा, भूम्न इति तादर्थ्यं चतुर्थी । तथा च 'भूम्नः ऋतुवज्ज्यायस्त्वं तथाहि दर्शयती'ति तार्तायीकाधिकरणनिरूपितभूमशब्दवाच्यसर्वात्मभावस्वरूपफलसिद्धये सर्ववस्तुसमर्पणं कर्त-
व्यमित्यर्थः । तत्राधिकरणे 'यो वै भूमा तत्सुख'मित्युक्त्वा भूमस्वरूपविज्ञासायां 'यत्र नान्यत्पश्यती'त्यादिना सर्वात्मभावस्वरूपमेव निरूपितम् ॥ १२ ॥

ननु भगवतो दयावधि महतां कृपया गुणगानं कर्तव्यमित्युक्तम्, सा च पुनर्गुण-
गाने क्रियमाणे कदा भवतीत्याकाङ्क्षायामाहुः गुणेष्वाविष्टचित्तानामिति ।

गुणेष्वाविष्टचित्तानां सर्वदा मुरवैरिणः ।

संसारविरहहृष्टेशौ न स्यातां हरिवत्सुखम् ॥ १३ ॥

तदा भवेद्दयालुत्वमन्यथा क्रूरता मता ॥ १३ ॥

यदा भगवतो गुणेषु ऐश्वर्यादिषु सौन्दर्यादिषु वा सर्वदा अव्यवधानेनाविष्ट-
चित्तानामन्यानुसन्धानरहितान्तःकरणानां 'तद्गुणेषु प्रसक्ता हि तदासक्ता भवन्ति
ही'त्याचार्यवचनादासक्त्या वर्धमानया संसारो लौकिकेष्वहन्ताममत्तारूपः विरहहृष्टो
भगवद्विरहेण हृष्टश्च तावुभौ न स्वातामित्यर्थः । 'शृण्वन् गृणन् संस्मरयंश्च चिन्तयन्
नामानि रूपाणि च महलानि ते । क्रियासु यस्त्वरणारविन्दयोरविष्टचित्तो न भवाय
कल्पते,' 'परस्परं त्वद्गुणवादः,' 'येन्योन्यतो भागवताः,' 'तव कथामृत'मित्यादि-
वाच्यैर्गुणाविष्टचित्तानां संसारविरहहृष्टेशामावोकेः । अन्यथा सर्वपरित्यागो वियोगे जीवनं
च न सम्भवेत् । यद्वा, संसारस्तेन च यो विरहहृष्टो अभिलषितविनाशो तौ न स्याता-
मित्यर्थः । अत एवोक्तं श्रीभागवते 'तस्मिन्महन्सुरिता' इत्यारम्य 'तान्न स्थगन्त्यश्न-
तुद्भयशोकमोहा' इत्यन्तम् । अथवा संसारो भगवत्सहन्ताममत्तारूपस्य विरहेणामावेन
यो हृष्टो अन्यसम्बन्धप्रभ्यसम्बन्धजन्यो तौ न स्वातामित्यर्थः । गुणाविष्टचित्तत्वे सर्वथा
भगवद्विषयकसंसारोत्पत्तेरन्यसम्बन्धाभावात् । ननु संसारः सर्वथा द्वेषः, कथं भगव-
द्विषयकः फलसाधक इति चेत्, न । भगवद्विषयकत्वमादेरिव तस्यापि फलसाधकत्वेन

सतामपेक्षणीयत्वात् । अत एव 'कुर्वन्ति गोवत्सपद'मित्यत्र वत्सपदमात्रकरणोक्त्या 'अहमेतद्वासो अयं मम स्वामी'त्येतावान् संसारः स्थापितो भवतीति निरूपितमाचार्यैः । गुणाविष्टचित्तत्वेऽनिष्टनिवृत्तिरेव न, किन्तु इष्टप्राप्तिरपीत्याहुः हरिवत्सुखमिति । यथा हरेः सर्वदुःखहर्तुः भगवतः सर्वदेवान्तर्धानदशायामपि भक्तसाहित्येन सुखं पूर्णानन्दत्वाच्च, तथा गुणाविष्टचित्तानामपि अन्तस्तदाविर्भावान् सर्वदा प्रभुसाहित्येनान्तरमणेनानन्दपूर्णत्वाच्च, तेषामपि सुखमित्यर्थः । 'सदा सत्सङ्गयुक्तानामवस्यैवं यदा भवेत्, तदा दयालुता दैन्यदर्शनात् तु हरेर्भवे'दित्याशयेनाहुः तदा भवेद् दयालुत्वमिति । यदा पूर्वोक्तरीत्या गुणगानं सिध्यति तदा भगवतो दयालुत्वं प्रादुर्भावहेतुभूतं भवेदित्यर्थः । अन्यथेति । भक्तानामेवंभूतत्वाभावे भगवतोपि कृता अनवेक्षकत्वेन मत्ता सर्वशास्त्रसम्भता इत्यर्थः । अत एव 'नैवात्मन' इति श्लोके भगवत आत्मनः प्रभोर्निजलाभपूर्णस्य विद्वज्जनोपहृतमानाप्रीतुः करुणया किङ्करनिवेदितानुग्राहकत्वमुच्यते श्रीभागवते । सा च पूर्वोक्तभावेनैव भवतीति सर्वमनवद्यम् ॥ १३, १३ ॥

ननु कालकर्मस्वभावादिभिर्बुद्धिनाशोद्वेगादिदोषैः प्रतिबन्धसम्भवे कथं गुणगाननिर्वाह इति चेत्, तत्राहुः बाधशङ्कापि नास्त्यत्रेति ।

बाधशङ्कापि नास्त्यत्र तद्दध्यासोपि सिध्यति ॥ १४ ॥

भगवद्दर्भसामर्थ्याद्विरागो विषये स्थिरः ।

गुणैर्हरिसुखस्पर्शान्न दुःखं भाति कर्हिचित् ॥ १५ ॥

अत्र गुणगाने कालादिबाधशङ्कैव न, यतो भगवतैवोक्तं श्रीभागवते, 'न कर्हिचिन्मरयाः शान्तरूपे नक्षयन्ति नो निमिषो लेहि हेति'रिति । अन्यत्रापि 'आयुर्हरति वै पुंसां उद्यन्नस्तमयन्नसौ । तस्यै यः क्षणो नीत उत्तमश्लोकवर्तये'ति । एवं गुणगाने बाधामाद्यमुन्त्या सर्वत्र तदवभासरूपं प्रत्युत साधकं धर्ममाहुः तद्दध्यासोपि सिध्यतीति । गुणगाने तस्य भगवतः अध्यासः सर्वत्रावभासः सोप्यवान्तरफलतया सम्यक् मिद्विप्रियो भविष्यतीत्यर्थः । अध्यासपदं घटादिसर्वपदार्थेषु भगवदवभासस्य भावप्रयुक्तत्वेन वस्तुत आसक्तिप्रभवोपनाय । अन्यथा घटादेः पुरुषोत्तमाभिन्नत्वं स्यात् । न हि घटादिः साक्षात् तदभिन्नः, किन्तु परम्परया । तस्माक्षरतमतया तद्हरा तथात्वात् । अन्यथा तानद्दर्भविशिष्टं तेष्प्यभिद्भ्यात् । ननुच्यन्त एव ब्रह्मधर्माः सच्चिदानन्ददयन्नेष्यति चेत्, अक्षरगतानामेव तेषां तद्वृत्तितया व्यपदिश्यमानत्वात् । अन्यथा यदापीडत्वादयोपि व्यपदिश्येरन् । न चेष्टापक्तिः, तदसाधारणधर्माणामन्यत्र कथनस्यानुचिनत्वात् । किञ्च, सर्वेषां धर्माणां साधारणत्वे तद्रतामापारणधर्माणामेव उक्षणाभावाद-निरूप्यत्वं सर्वसमत्वं सर्वविशिष्टयेनाभजनीयत्वं च म्यात् । तस्माद्भेदस्वाक्षरसमानाधिकरणत्वेन तद्दर्भव्यपदेश एव, न पुरुषोत्तमधर्मगन्धोपीति सुच्यम् । नन्वेवार्थादयो व्यपदिष्टा

एव, किं न ते पुरुषोत्तमधर्मा इति चेत्, सत्यम्, तद्धर्मा एव, परन्तु अक्षरस्य चरणरूपत्वेन तदभिन्नतया तेषां तत्र सद्भावात् । यतो व्यासादिष्वपि तदिच्छयैव तत्सद्भावः । 'युक्तं भगैः स्वै'रिति वान्यात् । एवं सति 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः,' 'पुरुषः स परः पार्थ,' 'भेदव्यपदेशाच्चै'त्यादिश्रुतिसंज्ञमीमांसया अक्षराभेदः पुरुषोत्तमभेद इति भेदाभेदवादोऽस्माकमिति दिक् । ननु 'निवृत्ततर्पैरुपगीयमाना'दिति वाक्यात् वैराग्यस्य गुणगानाङ्गत्वेन अतिदुर्लभस्याभावेऽङ्गीनत्वेन कथं फलसिद्धिरित्याशङ्क्य तदप्यनेनैव भविष्यतीति साधनसाधकत्वरूपमुत्कर्षमाहुः भगवद्धर्मसामर्थ्यादिति । भगवद्धर्मोत्र गुणगानं, गीयमाना ये भगवतो धर्मा ऐश्वर्यवीर्यादयः, तस्य तेषां वा सामर्थ्याद्भस्तुशक्तेरेव, विषये भगवदतिरिक्तविषये, विरागो रागाभावः, स्थिरः अन्यापरिभाव्यो भवतीत्यर्थः । 'सा श्रद्धानस्य विवृद्धमाना विरक्तिमन्यत्र करोति पुंस' इति वाक्यात् । यद्वा, भगवद्धर्मा लीलादयः, तत्सामर्थ्यादासक्तिजननरूपादेव विषयविषयकविरागो भवतीत्यर्थः । अत एवोक्तं श्रीभागवते, 'परिनिष्ठितोपि नैर्गुण्य उत्तमश्लोकलीलया गृहीतचेताः,' 'इत्थंभूतगुणो हरि'रित्यादि । ननु भगवद्धर्मसामर्थ्येन सुखसाधनेषु विषयेषु विरागो गुणगायकानां दुःखं सादित्याशङ्काहुः गुणैर्हरिसुखस्पर्शादिति । गुणानां स्वरूपाभिन्नत्वात् तैस्त्वे हरिसुखस्य प्रभुसम्बन्धिसुखस्य हृदयदेशे स्पर्शात् सम्बन्धाद्विषयविरागेण शीतोष्णक्षुधादिसहनेपि कर्हिचिदपि दुःखं न भाति, भगवदानन्देन पूर्णत्वादित्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं सोपपत्तिकं गुणगानकर्तव्यतामभिधायोपसंहरन्ति एवं ज्ञात्वेति ।

एवं ज्ञात्वा ज्ञानमार्गाद्भुत्कर्षं गुणवर्णने ।

अमत्सरैरलुब्धैश्च वर्णनीयाः सदा गुणाः ॥ १६ ॥

एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण ज्ञानमार्गाद्गुणवर्णने उत्कर्षं ज्ञात्वा सर्वापेक्षां परित्यज्य सदा कालाव्यवधानेन गुणा एव वर्णनीयाः । अत्र वाधकद्वयं त्यागार्थमाहुः अमत्सरैरलुब्धैरिति । मात्सर्यलोभयोरत्यन्तवाधकत्वात् त्याज्यत्वम् । 'निर्मत्सराणां सता'मिति वाक्यात् । लोभश्च लौकिकक्षेत्रादितुल्यतापादकतया वाधकः । अत एवोक्तं भक्तिहंसे 'वृत्त्यर्थं चेत् कृषिवलौकिक एव'त्यादि ॥ १६ ॥

ननु गुणगानं रागतानादिवशीकृतचित्ततया न कार्यं निरोधार्थत्वादिति तत्सिद्ध्यर्थं गीयमानलीलाविशिष्टस्वरूपध्यानं साधनमाहुः हरिमूर्तिः सदा ध्येयेति ।

हरिमूर्तिः सदा ध्येया संकल्पादपि तत्र हि ।

दर्शनं स्पर्शनं स्पष्टं तथा कृतिगती सदा ॥ १७ ॥

अचणं कीर्तनं स्पष्टं पुत्रे कृष्णप्रिये रतिः ।

पायोर्मलशान्ताग्रेण शेषभागं तनौ नयेत् ॥ १८ ॥

यस्य वा भगवत्कार्यं यदा स्पष्टं न दृश्यते ।

तदा विनिग्रहस्तस्य कर्तव्य इति निश्चयः ॥ १९ ॥

हरेः प्रभोः मूर्तिः स्वरूपं सदा ध्येया स्मरणीयेत्यर्थः । नन्वदृष्टरूपस्य कथं ध्यानमित्याशङ्क्य तस्यान्याशङ्क्यमनोरथपूर्तेः सर्वथा निःसाधनस्य गजेन्द्रसेव रक्षार्थं भगवाना-
 विर्भवतीति न दर्शने दौर्लभ्यमिति ज्ञापयितुं हरीति । ननु योग इव कल्पितमूर्तेरुपास-
 नायामिव सम्पादिताध्यस्ताक्रियाविशेषप्रयुक्तमूर्तीनां ज्ञान इव सोपधानमूर्तेर्ध्यानमिहापि
 भविष्यतीत्याशङ्क्याहुः मूर्तिरिति । भक्त्याविर्भूतरूपस्यैव ध्यानम्, न त्वन्यथाभूतस्येत्यर्थः ।
 अन्यथा कल्पिताकारत्वे यथाकथञ्चिद्धरिष्येय इत्येव वदेयुः । ध्येयेति कृत्यप्रत्यये-
 नावश्यकत्वं द्योतितम् । ननु ध्यानसहितगुणगाने किं भवतीत्याशङ्क्य तदवान्तरफलमाहुः
 सङ्कल्पपादपीति । ध्यानस्य का कथा, यतः सङ्कल्पाद्विचारमात्रादपि तत्र ध्यानविषय-
 प्रमुखरूपे प्रादुर्भावाद्भवतो दर्शनं सर्वावयवावलोकनरूपम्, स्पर्शनं चरणादितद्रूपम्,
 तथा कृतिः शिरसि काराम्बुजधारणादिरूपा, गतिर्विलासरूपा, एतत्सर्वं ध्यानपूर्वक-
 गुणगानेन सङ्कल्पमात्रात् प्रादुर्भूतभगवत्स्वरूपे स्पष्टमवाधितम्, न तु भ्रमप्रतीत्या, प्रति-
 क्षणमनुभूतं भवतीत्यर्थः । ननु श्रुतानां पुनः कीर्तनेन स्थिरीकृतानां गुणानां गानं सम्भव-
 तीति तदर्थं श्रवणकीर्तने आहुः श्रवणं कीर्तनमिति । श्रवणं हि भगवद्वाचकानां
 पदवाक्यानां शक्तित्वात्पर्यन्तनिर्धारः, तदनु कीर्तनं श्रुतस्य स्वैर्यसिद्धये पुनः पुनः स्वतः
 सर्वत्र कथनम्, एतद्वयमपि सङ्कोचादिकमकृत्वा कर्तव्यम् । अन्यथा श्रवणकीर्तनयोरसम्भा-
 वनाविपरीतभावने स्याताम् । अत एवोक्तं श्रीमदाचार्यैः श्रीभागवततत्त्वदीपे 'सर्वथा तद्गुणा-
 लपं नामोच्चारणमेव वा, सभायामपि कुर्वीत निर्भयो निःस्पृहस्तत' इति । श्रोतृसापेक्षं
 कीर्तनम्, तन्निरपेक्षं गानमिति तयोर्विवेकः । ननु 'काममयोयं पुरुष' इति श्रुतेः सर्वथा
 ध्यानं सङ्कल्पानन्तरं यत्किञ्चित् कामसम्भवात् गुणगाने कीदृशः कामः कर्तव्य इति तमाहुः
 पुत्रे कृष्णप्रिय इति । पुत्रे सङ्कल्पपुत्रे सङ्कल्पोत्पन्ने कृष्णस्य सदानन्दपुरुषोत्तमस्य
 अलौकिके सर्वपरित्यागपूर्वकधर्मस्वरूपमात्रामिलापरूपे कामे रतिः प्रीतिः कार्यैत्यर्थः । एतेन
 सर्वस्वभावभावने सर्वदा कर्तव्यमित्युक्तं भवति । तस्य भाव्यमानस्य कामस्य शरीरपरि-
 वर्तनलक्षणं फलमाहुः पायोरिति । पायोः सर्वशरीरगतमलाधिष्ठानस्य स्वमलांशमात्रे-
 ष्वेशशिलशरीरलौकिकतापादकस्य सम्बन्धी यो मलांशो लौकिकविषयमोगजन्यस्य
 सर्वान्धभावभावने 'सन्त्यज्य सर्वविषया'नित्यादिवाच्यैः सकारणस्य त्यागेन तनौ शरीरे
 मा अलौकिककामरतिः शेषभागं मलरहितांशरूपं भगवत्सम्बन्धयोग्यतापादकं नयेत्
 प्रापयेदित्यर्थः । पुत्र इति सामान्यपदमस्यार्थस्यानिगोप्यत्वेन परोक्षवादसूचनाय । नन्वे-
 तात्प्राप्त्यापि 'तात्प्राप्त्यापि मतत'मितिराज्याद् दुःमज्ञादिना भावनाशमम्भवादुपायमाहुः
 गन्धेति । गन्ध पुत्रादेरिन्द्रियादेवां भगवत्कार्यं सेवागुणगानादि स्पष्टं प्रातिफल्येन न
 दृष्टयते शिक्षायामपि, तदा मति मामर्थं तस्य निशेपेण मरणादिकमकृत्वापि निग्रहः
 कर्तव्य इत्यर्थः । अन्यथा मत्वां शक्तौ तदनिग्रहे 'अप्रतिपिद्धमनुमनं भवती'नि न्यायेन

तद्व्रतौ पुत्रे कृष्णप्रिय इत्यनेन विरोधापत्तिरित्यत आहुः इति निश्चय इति । इदमुक्तं भवति । भगवत्कार्यानुकूल्ये रतिः, प्रातिकूल्ये निग्रहः, सर्वथा असम्भवे त्यागः, शरणभावन वा कर्तव्यम्, 'प्रतिकूले गृहं त्यजेत्', 'अशक्ये हरिरेवास्ती'तिवाक्यादिति भावः ॥ १७, १८, १९ ॥

एवं निरोधे साधनद्वयं निरूप्य सर्वेभ्यः साधनेभ्यः तयोरुत्कर्षं वदन्त उपसंहरन्ति नातःपरतरो मन्त्र इति ।

नातः परतरो मन्त्रो नातः परतरः स्तवः ।

नातः परतरा विद्या तीर्थं नातः परात्परम् ॥ २० ॥

मन्त्रे हि कामितफलदत्वं देवतावशीकरणं च प्रसिद्धम्, तदत्र कामनाप्रसरमनो-
रथान्तफलसिद्ध्या अनिर्वन्धेन प्रभुवशीकरणादतः साधनयुग्माद् मन्त्रः परतरः । अवि-
लम्बेन साधकत्वात् कर्मादिभ्य उच्छृष्टत्वेपि एतस्मादतिशयेन नोच्छृष्ट इत्यर्थः । ननु
प्रभुप्रसादहेतुतया अनिर्वन्धेन स्वामिवशीकरणाच्च स्तवस्योच्छृष्टत्व भविष्यतीत्याशङ्क्याहुः
नातः परतरः स्तव इति । स्तवस्य मन्त्रादिभ्यः प्रसादसाधकतयोच्छृष्टत्वेपि प्रभुवशी-
करणाभावादेतस्मादतिशयेन नोत्कर्ष इत्यर्थः । ननु ब्रह्मविद्याया, 'प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थमहं
स च नम प्रियः' 'ज्ञानी त्वास्मैव मे मत' इत्यादिवाक्यैः प्रभुप्रीतिसाधकतया साक्षात्कार-
हेतुत्वात् सकलपातकभस्मीकाराच्च उच्छृष्टत्वमित्याशङ्क्याहुः नातः परतरा विद्येति ।
विद्या हि पञ्चपर्वा, स्वसिद्धौ साक्षात्कारमात्रं सम्पाद्य तत्र लयं विधाय केवलमनसा ब्रह्मा-
नन्दमनुभावयति । तदुक्तं अस्मदाचार्यैः श्रीभागवततत्त्वदीपे 'ब्रह्मानन्दे प्रपिष्टानामात्म-
नैव सुखप्रमे'ति, भावभावनगुणगाने स्वस्मिन् प्रभुः प्रादुर्भावं सम्पाद्य देहेन्द्रियप्राणान्तः-
करणादिषु स्वरूपात्मकमानन्दं पूरयित्वा सर्वैरिन्द्रियैरन्तःकरणैरात्मनापि तदानन्दमनुभाव-
यत इत्यन्येभ्य उच्छृष्टापि विद्या नैतस्मात् साधनयुग्मादुच्छृष्टेत्यर्थः । अखिलपापभस्मी-
कारस्तु 'दुःसहप्रेष्ठविरहे'तिवाक्यादनाप्यवगन्तव्यं । नन्वेतत्सर्वं चित्तशुद्धौ सम्भवति,
अशुद्धचित्तस्य सर्वसाधनवैफल्यात् तच्छोधकतीर्थाश्रयस्यानशयकत्वात् तीर्थस्योच्छृष्टता-
माशङ्क्य आहुः तीर्थं नातः परात्परमिति । तीर्थस्य सकलसाधनमूलमूलमनोमार्जक-
तयोच्छृष्टत्वेपि गुणगानादेः 'स्तव च शुध्यत्वचिरेण पुस' इतिवाक्यादविलम्बेन चित्त-
शोधकत्वात् सर्वतीर्थरूपत्वाच्च साम्प्रत तेषां दुष्टवृत्तत्वेन विरोहिताधिदेवत्वेन चासाध-
कत्वादेतस्मात् परात् सर्वोच्छृष्टात् साधनयुग्मात् तीर्थं न पर उच्छृष्टमिति स्वसिद्धान्त-
निष्कर्षो निरूपित इति दिक् ॥ २० ॥

स्वाचार्यचरणद्वन्द्वबन्दनादरासाधनात् । निरोधलक्षणग्रन्थ विनये हरिदासकः ॥ १ ॥
इति श्रीमन्निजाचार्यचरणाभिषेकलब्धमहाराज्यसुखानुभूतिश्रीहरिदास-
विरचिता निरोधलक्षणविवृत्तिः समाप्ता ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

निरोधलक्षणम् ।

श्रीबलभक्तनिरोधलक्षणविवरणसमेतम् ।

सक्तभावात्मरूपाय तन्मार्गव्यञ्जकाय च । तद्दानायात्तदीक्षाय स्वाचार्यप्रभवे नमः ॥ १ ॥
विरागादिन्द्रियाणां वै निग्रहे सति साधनैः । यमादिभिश्च विज्ञाने ज्ञाने भवति सत्फलम् ॥ २ ॥
तदभावेन सर्वेषु प्राकृतांशानिवृत्तितः । भक्तिमार्गे कथं साक्षात् फलं भवति तत्ततः ॥ ३ ॥
निःसाधनाङ्गीकृतस्य सात् फलं रोधतो यथा । तदर्थं साधनं रूपं तस्य स्वाध्वनि वर्धते ॥ ४ ॥

प्रथमं दशमार्थनिरूपणे निरोधशब्देन 'निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनः सह शक्तिभिः
प्रपञ्चे क्रीडनं हरे' इति वाक्यात् साक्षाद्भगवत्क्रीडनमुक्तम् । तत्क्रीडनं लीलावृत्त्यन्तर्गत-
भक्तानां प्रपञ्चविस्तृतिपूर्वकं सकलेन्द्रियनिरोधे सति भवेदिति दशमस्कन्धे भक्तानां चित्त-
वृत्तिनिरोध उक्तो भक्तिमार्गो । तत्र पुनः प्राकृत्यदशायां तु साक्षादङ्गीकृतानां पुष्टिमार्गीय-
श्रोद्धतभावाद्गुराणां परमभाग्यवतां ब्रजसम्बन्धिनां निरोधः स्वरूपेणैव कृतः, साम्प्रतं तत्रा-
कृत्याभावादाधुनिकानां स्वाङ्गीकृतानां स्वमार्गीयतत्साधनाज्ञानात् कदाचिद् ज्ञानरीतिनिरो-
धसाधनेषु प्रवृत्तिर्भवेदिति तदभावार्थं श्रीमदाचार्यचरणाः कृपया ज्ञानमार्गीयसाधननिषेध-
पूर्वकं स्वमार्गीयनिरोधसम्भवे सर्वथा यदपेक्षितं मूलकारणं तन्निरूपयन्ति यञ्चेति ।

यच्च दुःखं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले ।

गोपिकानां तु यद् दुःखं तद् दुःखं स्यान्मम कश्चित् ॥ १ ॥

अत्रेदमाहृतम् । गोकुलं तु विविधविहरणेच्छाजनितसहजकृपया साक्षाद्भगवता
पुष्टिमार्गेङ्गीकृतमतः स्थानन्ददानार्थं लोके प्रकटितमपि तादृशाङ्गीकाररूपधीजस्वभावजनित-
तदामनया तदनुरूपोद्धतभावाद्गुरमेवामीदिति तद्भावस्वभावाद्दुःखमपि तत्र स्थितम्, येन
साक्षाद्भगवत्प्राकृत्यममृद्, अग्रे मुखादिकमपीत्यधुना स्वकीयानामपि तादृशनिरोध-
मार्गीयतां तादृशमेव दुःखं तत्तन्निरोधेन तत्राकृत्यमाधकम्, अतस्तदेवैवं स्वस्मिन्सम्भावन-
नया सर्वदा भारनीयमिति स्वकीयान् प्रति लक्षयन्ति । तथा हि । अन्वयार्थस्तु स्पष्ट
एव । यदित्यनिर्चयनीयत्वमुक्तम् । एकारोप्यर्थकः सम्भावनायाम् । तथा च सुखं तु
दुर्लभमेव । दुःखमपि परेभ्योऽस्ति । एतद्दुःखस्य प्रधानन्दम्यापि तुच्छकर्तृत्वात् सर्वो-
रकृष्टेभ्योऽनानिदुर्लभाधिकारज्ञापनाय सम्भावनयोक्ता, न तु प्रार्थनम् । तत्रापि कश्चित्

कदापि भविष्यति, यदि भवेत्तदा किं वाच्यमिति सर्वदोक्तण्ठापेक्षितेति सूचितम् । एवं सति एतद्भावानुरूपं दुःखमेव निरोधसाधकमिति ज्ञेयम् । दुःखं तु भगवत्प्रादुर्भावात् प्रागपि श्रीमातृचरणानां श्रीनन्दादीनां च पुत्रोत्पत्तिहालनक्रीडावलोकनादिविधिमनोरथात्मकमासीदेव, तथैव श्रीस्वामिनीनामपि प्रभुप्राकट्याशया तत्तन्मनोरथात्मकं तथा । ततः प्राकट्यानन्तरमपि बाल्ये पूतनादिदर्शनजनितभयेन क्रूरदृष्ट्यादिपतनरूपम् । ततः प्रभोरतिचञ्चलस्वभावेन शृङ्गश्रिमयरूपं क्रीडासक्त्या भोजनादिविलम्बजनितार्तिरूपं च । श्रीस्वामिनीनामपि प्राकट्यानन्तरं क्षणमात्रावलोकनाभावेन स्थातुमशक्यत्वा विविधकार्यव्याजेन गुह्यगुह्यः श्रीमातृचरणसमीपागमनं तद्वेतुकमेवेति तादृशं तथा । प्रातर्यावत्पर्यन्तमुन्निद्रायतविकसन्नवसरोजदलसदृशमीक्षणयुगलमुनीलयेत्प्रभुस्तावत्तथापि सहिष्णुतया 'चिरविरहे'त्युक्तप्रार्थनहेतुरूपं च । ततो गोचारणमनादियु प्रातरारभ्य सन्ध्यावधि तददर्शनजनिततत्तन्मनोरथात्मकं च । अग्रे नादनिद्रामृतपानानन्तरं स्वामिनीनां तु स्पष्टमेव । अग्रेपि रासलीलायां साक्षात् पूर्णरसदानपर्यन्तं तिरोधानजनितविचित्रभावात्मकं च । पुनरग्रे विप्रयोगस्फूर्ती स्पष्टमेव । ततस्तस्य 'संस्मृत्य संस्मृत्ये'त्युक्तत्वात्तल्लीलातुस्मरणकीर्तनादिना सर्वदा तदात्मकत्वात्तदस्फूर्ती दुःखमानाभावाद्यथा पूर्वमेव प्रमुश्चिति नन्दमानानां भक्तानां श्रीमदुद्धवोपदेशेन महद्दुःखार्णवनिमज्जनं चेत्यादिरूपम्, तथा चेदग्रपे दुःखे जाते पूर्णो निरोधः सिद्धो भवतीति श्रीमदाचार्यैरेतद्दुःखान्तर्गतानिर्वचनीयसुखानुभवहेतुभावात्मकैः कृपया स्वकीयानामप्येवमेव तदपेक्षितमिति तदेव सम्भावनीयमिति तथोक्तम् ॥ १ ॥

एवं तेषां दुःखं सम्भाव्य तत्तदनन्तरजनितमनिर्वचनीयं तत्तत्सुखमपि तद्दुःखानुभवे सम्भावयन्ति गोकुल इति ।

गोकुले गोपिकानां च सर्वेषां ब्रजवासिनाम् ।

यत्सुखं समभूत् तन्मे भगवान् किं विधास्यति ॥ २ ॥

तद्दुःखहेतुकप्राकट्यानन्तरं महोत्सवादिबाल्यमारभ्य प्रेह्यपर्यङ्कान्दोलनादिरङ्गिणीक्रीडादानदधिदुग्धादिचौर्यान्तर्गतयावत्केलिवत्सगोचारणान्तनिलायनप्रभृतिवेषुगीतप्रतगोवर्धनोत्सवरासान्तं स्वस्वमनोरथपूरकं तथा । तदनन्तरं विप्रयोगे जाते तल्लीलास्मरणेन तदात्मकतया दुःखमानाभावात् तदस्फूर्ती यथा पूर्वदुःखा मिश्रितं सर्वविलक्षणं च श्रीस्वामिनीनां तथा सर्वेषां ब्रजवासिनां च श्रीगोकुले यत्सुखं सम्यगनिर्वचनीयमभूत्तन्मे भगवान् किं विधास्यतीति पूर्वोक्तरीत्यैव तदभिलाषोपेक्षित इति भावः । यद्यप्यतिदुर्लभं तथापि सर्वसामर्थ्यवत्त्वेन पूर्वं यथा स्वयमेव कृतवांस्तथाधुनापि करिष्यतीति ज्ञापनाय भगवत्पदम् ॥ २ ॥

गुणगाने सुखावासिर्गोविन्दस्य प्रजायते ।

यथा तथा शुकादीनां नैवात्मनि कुतोऽन्यतः ॥ ६ ॥

गोविन्दस्य गोकुलेन्द्रस्य रसात्मकलीलाविशिष्टस्य गुणगाने सुखावासिर्वथा निरुद्धानां जायते प्रकर्षेण, तथा पूर्णज्ञानिनां तत्राप्येकान्तभक्तानां शुकादीनामात्मनि आत्मसुखानुभवदशायां नैव भवति, कुतोऽन्यतः भक्तिरहितेष्वित्यर्थः । एवेति निश्चयार्थः । गानद्वारा सुखप्राप्तौ प्रकर्षः साक्षात्स्वरूपप्राकट्यजनित एवेति ज्ञेयम् । यद्यपि श्रीशुकैरेवेयं लीला वर्णिता, भक्तिरसेनापि ते पूर्णाः, तथाप्येतदानन्दानुभवस्तेषामपि न जात इति मुख्यतया शुकपदमेवादौ दत्तम् । एव सति तत्कूपयैवायमानन्दः प्राप्य, नान्यथा । तत्रैतद्दुःखमेव साधकमिति तस्यैव परमपुरुषार्थत्वम्, नान्यसेति । यत्राल-सुखापेक्षया तद्दुःखासापि सर्वोच्छ्रित्वम्, तत्र किमु वक्तव्यः सुखोत्कर्ष इति कैमुतिकन्यायेनापि ज्ञायते ॥ ६ ॥

ननु परमपुरुषार्थत्वेन सर्वदा तेषु दुःखमेव स्थापयति भगवान्, किं वा कदापि बहिः सुखमपि प्रयच्छति, तत्राहुः छिद्यमानानिति ।

छिद्यमानान् जनान् दृष्ट्वा कृपायुक्तो यदा भवेत् ।

तदा सर्वं सदानन्दं हृदिस्थं निर्गतं बहिः ॥ ७ ॥

एव छिद्यमानान् साक्षात्स्वरूपसम्बन्धाभिलाषजनितप्रचुरालीं प्रतिक्षणमूर्च्छाजग-रणाद्यवस्थाभेदेनानिशं क्लेशानुभव कुर्वतः स्वीयान् जनान् दृष्ट्वा प्रसुर्यदा कृपायुक्तो भवेत्तदा सर्वं सदानन्दं सर्वांशपूर्णं सदानन्दस्वरूपं तत्तदिन्द्रियेषु भावात्मकतया सर्वशेनानन्दपोषार्थं हृदिस्थमलौकिककामरूपं वा साक्षात्स्वरूप बहिर्निर्गतं प्रकट करोति, पहिरानन्ददानार्थं हृदयात् प्रकटो भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवमयमानन्दः कूपेकमाप्य इत्यतिदुर्लभत्वमाहुः सर्वानन्दमयस्येति ।

सर्वानन्दमयस्यापि कृपानन्दः सुदुर्लभः ।

दृष्टतः स्वगुणान् श्रुत्वा पूर्णः ह्लावयते जनान् ॥ ८ ॥

ब्रह्मानन्दपर्यन्तं यत्र यत्रानन्दो गणितस्तन्मयस्यापि कृपानन्दः सुतरां दुर्लभः । अयमा सर्वेषां तन्मयस्य स तथा । मुक्त्यादिषु य आनन्दो भरति, सोप्येतदत्र एव, परन्तु स साधनैर्भवति, अयं कूपेकसाध्यः, यतो दानं निना न भवति, अतः सुतरां दुर्लभः, न केनापि प्राप्तुं शक्यः । अयमा सुतरां दुःखेन शोभनेन वा लभो लाभो यस्येति । समस्तसाधनासाध्यत्वादन्येषां दुर्लभः, तद्वतामेव सुलभ इति सूचितम् । तत्रातिप्रकारमाहुः दृष्टत इति । ताद्यद्दुःखजनिततापालीं मिथो गुणानुदानेन स्वगुणान् श्रुत्वा दृष्टत एव पूर्णः सचलेन्द्रियप्याव, तत्रनितोच्छ्रितरसाधिपूरेणान्त-पुष्टः सन् बहिः स्वस्वरूपं

प्रकटीकृत्य जनान् स्वीयान् ग्ल्यावयते, तत्तद्रसाब्धितरङ्गेषु तरणं कारयति । यथा यथा सकलेन्द्रियाणां दुःखं जातम्, तथा तथैव तेषु स्नानन्दं पूरयतीति भावः ॥ ८ ॥

अतः परमेतत्कथनप्रयोजनमाहुः अहमिति ।

अहं निरुद्धो रोधेन निरोधपदवीं गतः ।

निरुद्धानां तु रोधाय निरोधं वर्णयामि तन् ॥ ९ ॥

अहं स्वयं साक्षात् प्रभुणा पूर्वं निरुद्धः, निरुद्धानां मार्गोऽङ्गीकृतः, पश्चाद्भोघेन गुणगानद्वारा सकलेन्द्रियाणां रोधेन निरोधस्य पदवीं गतः, फलदशां प्राप्तः । निरुद्धेति पाठे निरुद्धानां पदवीं गतः, तन्मध्यवर्ती सन् तदानन्दानुभवं प्राप्तः । अतस्तदाज्ञया निरुद्धानामाधुनिकानां रोधाय तमेव निरोधं वर्णयामि, कथयामि । एतेन बहुक्तीति करणेन सर्वथा निरोधसिद्धिर्भविष्यतीति ज्ञापितम् । त इति पाठे तुभ्यं त्वदर्थं वर्णयामीति कमपि भाग्यवन्तं प्रत्युक्तमित्यन्येषामानुपङ्गिकी शिक्षा सूचिता । किञ्च, यतोहं प्रभुणा साक्षात् स्वयं निरुद्धः, अतो मम वर्णनशक्तिः, नो चेत्, केन वक्तुं शक्य इत्यपि सूच्यते ॥ ९ ॥

एवं निरोधस्वरूपमुक्त्वा सर्वथा कर्तव्यत्वमाहुः तस्मादिति ।

तस्मात् सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सर्वदा गुणाः ।

सदानन्दपरैर्गेयाः सच्चिदानन्दता ततः ॥ १० ॥

यस्मादेवं सर्वोत्कृष्टत्वेन पराकाष्ठापन्नः सर्वदुर्लभः कृपानन्दः तस्मात् सर्वं परित्यज्यै-
तत्प्रापकत्वाभावात् सर्वं सवासनं त्यक्त्वा निरुद्धैः उद्भूतभावाद्दुरैः सर्वदा गुणा एव
गेयाः, तेषामयमेव सहजो धर्म इति तदभिलाषिभिरपि तदेव कर्तव्यम्, नान्यदिति भावः ।
गुणास्तु तत्तल्लीलात्मका बहुविधा इति कीदृशानां गानं कर्तव्यमित्यपेक्षायां विशेषणमाहुः
सदानन्दपरैरिति । सदानन्दः साक्षाद्रसात्मकः पुरुषोत्तमः, तत्परैस्तन्निष्ठैः सद्भिः,
न त्वितरस्वरूपनिष्ठैः । रसस्वरूपनिष्ठत्वकथनेन गुणा अपि रसात्मका रसादिलीलारूपा
एव गेया इति सूचितम् । सदानन्दपरैस्तादृशैर्भगवदीयैः सहेति वा योज्यम् । तेन
तादृग्यतिरिक्तैः सह न गेया इत्युक्तं भवति । तत्र कथने सर्वथा हानिरेवेति भावः ।
सर्वदेति क्षणमात्रमप्यन्ययामानमन्वगन्धामावार्थम् । ततः सच्चिदानन्दता भवति,
सर्वत्र भगवदावेशात्तत्स्वरूपात्मकतैव भवेदिति भावः । अथवा सच्चिदानन्दता मग्न-
भावसम्पत्तिः, तेनान्तःसाक्षात्पुरुषोत्तमाविर्भावयोग्यता भवति, तस्य तदधिष्ठानत्वादिति
सूचितम् । कुत्रापि स्वत इति पाठः । तदा सच्चिदानन्दता भगवदन्तरूपता, सा
त्वस्मिन्मागं स्वत एवानायामेनैव भरतीत्यानुपङ्गिकत्वमुक्तम् । यत्र ज्ञानमार्गोऽपि परमफल-
मपि गुणगानसातुपङ्गिकं फलम्, तत्र साक्षात्कृतस्वरूपं किमु वाच्यम् ॥ १० ॥

ननु निरुद्धानामेव सर्वपरित्यागपूर्वकमेतदुच्यते, न अन्येषा साधननिष्ठानाम्, तत्किमिति तत्राहुः हरिणेति ।

हरिणा ये विनिर्मुक्तास्ते मग्ना भवसागरे ।

ये निरुद्धास्त एवात्र मोदमायान्यहर्निशम् ॥ ११ ॥

हरिणा सर्वदुःसहर्त्रां ये विशेषेण लक्ताः, स्वानन्ददानेन दुःखदूरीकरणेच्छाऽभावात् लक्ताः, ते तु भवसागरे मग्नाः, साधनान्तरप्रवृत्ता अपि एतदानन्दाभावात् तन्मग्ना एवेति भावः । ये तद्दानेच्छया निरुद्धाः पुष्टिमार्गाङ्गीकृताः, केवलस्वरूपनिष्ठ-भायैकसाधनाः, त एव तत्कृपया तादृश मोदमायान्ति, बाह्याभ्यन्तर रसपूर्णाः सन्त-स्तदानन्दसमुद्रमग्ना एव तिष्ठन्ति, तदप्यहर्निशम्, क्षणमात्रमपि न तदानन्दविच्छेद इति भावः । अतो निरुद्धानामेवायमानन्दः, न साधननिष्ठानामपीति तदर्थमेवोच्यत इति सर्वं सुखम् ॥ ११ ॥

ननु निरुद्धानामपि पूर्वस्थितससारस्य विद्यमानत्वात् तत्तद्विषयासक्तेन्द्रियाणां तद्विस्मरणमशक्यमिव भाति, तदभावे गुणगानादिप्रवृत्तिरप्यशक्या, तत्राहु संसारेति ।

संसारावेशदुष्टानामिन्द्रियाणां हिताय वै ।

कृष्णस्य सर्ववस्तूनि भूञ्चि द्वादश योजयेत् ॥ १२ ॥

निरोधार्थं केवलपुष्टिमार्गेऽङ्गीकृतस्य साधनान्तरप्रवृत्तिनिवृत्त्योरप्रयोजकत्वादङ्गीकार-स्वभावेन यथा स्वरूपे स्नेहात्मिका प्रवृत्तिर्भवति, न तथा विषयेषु, किन्तु तत्सम्बन्धदोषो निवारणीय इति संसारावेशदुष्टानां तत्तद्विषयमोगादिषु अहन्ताममतात्मकावेशेन दुष्टानां तद्गतनन्दनेन दुःखज्ञानाभावेन तन्निवर्तकधर्मविमुक्तानामिन्द्रियाणां हिताय प्रीत्ये पूर्वोक्तश्लेहेन हेतुना कृष्णस्य सदानन्दस्य सर्ववस्तूनि प्रकरणादेकादशेन्द्रियाणि सम्पूर्णस्वरूप च, तानि प्रत्येकसमुदायान्या तत्तन्मनोरथात्मकभावनाया भूमीः समस्तस्नेन्द्रिय-विषयाविष्टानानि कृत्वा स्वकीयान्यात्मसहितानि द्वादश तत्र योजयेत् । यद्यपि निरुद्धस्य श्लेहस्यभावेन न भगवत्स्वरूपासक्तिः सकलेन्द्रियेषु भवतीति नियमविधिरप्य, तथापि ससा-रपेशिनामतिद्वेष्य वीक्ष्य एतत्सम्बन्धेन ममापि द्वेषदुःखमेव भविष्यति, न तु स्नेहासक्तिज गुणमिति भयेन तत् सामारिकधर्मस्यः प्रत्यावर्त्य समस्नेन्द्रियाणि तत्र योजयेत् । यत्कि-ञ्चित्सम्बन्धेनापि निमो मा नृदिनि वर्तव्यविधिरुक्तः । किञ्च, इन्द्रियाणां स्वरूपविषयप्रवृत्ति-सद्गता, तथा चानितुच्छ विषय स्वानयित्वा परमानन्दरूपविषयेषु तानि योजनीयानि । तथा चोक्तं 'मक्षयता'मित्यम्य निररणे 'इन्द्रिययतापिदमेव फल'मिति, 'भगवता सह घटाप' इत्यारभ्य 'एन तद्गान न सदे'त्यन्तम् । अतः तु द्वादशेन तद्विषया उक्ता इत्यनापि तान्मन्थयोजता । एत सत्याशुनिकानामपि सामारिकधर्मस्यः परावर्त्य तानि नगनति

योजनीयानीति शिक्षा सूचिता । एवं योजनेन तदासक्तौ सत्यां साक्षात्स्वरूपसम्बन्धाभावात् तद्गुणेष्वेवासक्तिवशादावेशो भवेत्, न त्वन्यत्रेति भावः ॥ १२ ॥

ननु एवं योजनेपि तत्तदिन्द्रियाणां पूर्वसंसाराध्यासात् तच्चद्विषयेषु यत्किञ्चिदहन्ता-
ममतात्मकः संसारस्त्रिष्टेदेवेति तत्यागजनितक्लेशोऽपि तत्यास्यभावाद् भवेदिति कथं
सुखम् ? तत्राहुः गुणेष्विति ।

गुणेष्वविष्टचित्तानां सर्वदा मुरचैरिणः ।

संसारविरहक्लेशौ न स्यातां हरिवत्सुखम् ॥ १३ ॥

एवमासक्त्या गुणगाने क्रियमाणे तत्रैवाविष्टचित्ता भवन्तीति मुरचैरिणस्तत्र प्रति-
घन्यनिवर्तकस्य गुणेष्वविष्टचित्तानां तेषां संसारः पूर्वोक्तस्तत्यागजनितक्लेशश्च
तौ न स्याताम् । तेषां प्रपञ्चविस्तृतिपूर्वकं गुणगानाविष्टत्वेन पूर्वोक्ताध्यास एव नश्यति,
शुतस्तत्यागजक्लेशसम्भावनेति भावः । एतदेवोक्तं त्रेणुगीते 'क्रीडासन्मयतां ययु'रित्यस्य
विवरणे 'जाग्रत्स्वप्नेषु क्रीडाभेव पश्यन्ती'ति । ननु तथापि पूर्ववद्विषयभोगेष्वेव तेषामा-
सक्त्या तत्सुखमपि पूर्वोक्तविषयजन्यसुखसदृशमेवेति चेत्, तत्राहुः हरिचदिति । पूर्वोक्त-
भोगासक्त्या संसार एव । अत्र तु हरिर्यथा सर्वदुःखहर्ता नित्यालौकिकरसात्मकानन्दरूपश्च,
तथा तस्य सुखमप्यग्रे दुःखसम्भावनारहितं संसारनिवर्तकं तादृशमेव, न तु पूर्वसदृशं
भवतीति महद्वैलक्षण्यमुक्तम् ॥ १३ ॥

एवं सर्वेषां विषयवासनारहितदृढासक्तौ यद्भवेत्तदाहुः तदेति ।

तदा भवेद्दयालुत्वमन्यथा श्रूरता मता ।

पापशङ्कापि नास्त्यत्र तदध्यासोपि सिध्यति ॥ १४ ॥

एवं प्रचुरतात्मकभावासक्त्या सकलेन्द्रियाणां प्रपञ्चाध्यासरहितः पूर्णो निरोधः
स्वरूपात्मकरूपो यदा सिध्येत्तदा दयालुत्वं प्रमोर्भवेत्, स्वाभ्यादिकरणेन
प्रतिघन्यको न भवेदित्यर्थः । अन्यथा तादृशमक्त्यभावे श्रूरता निश्चिता । साक्षात्सीय-
त्वेनाद्गीकृतस्य स्वयमरूपमगवदभिप्रेताकरणे प्रमोराक्लेशो भवतीत्यपि श्रूरपदेन सूचितम् ।
ननु सर्वस्याग्रेण गुणगानमात्रप्रवृत्तौ कालकर्मादिककृतपापः सम्भवेत्तत्राहुः पापशङ्केति ।
पापस्य शङ्कापि नास्ति । कुतो पापः । अत्र गुणगान इत्यर्थः । सकलेन्द्रियेषु भगवत एवा-
विष्टत्वेन स्वितलाद्वाधः केन कर्तुं शक्यः, स्वयमपि भगवान् न शक्नोति, तदा कोन्य इति
नैव शङ्कोदयः । एतदेवोक्तं सत्यासनिर्णये 'अत्रारम्भे न नाशः सा'दित्युपक्रम्य 'हरिरये'-
त्यन्तम् । अत्रेति कथनात् तत्तज्ज्ञानमार्गाधिमापनेषु षड्वो विधाः सन्तीत्यपि ज्ञाप्यते ।
ननु तथापि स्वरूपमित्तामितापम्य रिपमानत्वात् सन्न भगवता मह भेदज्ञानं निष्ठयेत्,
तत्र तदभिमानेन सम्भवति, न च पापरूप एवेति चेत्तत्राहुः नदध्यास इति । यथा

ज्ञाने 'सोह'मिति स्फुरति, तथा स्वस्मिन् सर्वत्र देहादौ तस्य भगवत एवाध्यासः, तद्व्यत्वेनैव भानं 'कृष्णोह'मित्यादिरूपः सिध्यति, न तु स्वस्मिन् भिन्नत्व स्फुरति । सिध्यति सिद्धिं प्राप्नोतीत्युक्त्या यथा ससारावस्थायां तादृशाध्यासः स्थितः, तथेदानीन्तनावस्थायां सत्यां साक्षाद्भगवत्स्वरूपाध्यास एव भवतीति स्वभावपरावृत्तिर्जायत इति सूच्यते । एतदेव 'तन्मनस्का' इत्यस्य विवरणे द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

ननु तथापि वैराग्याभावे कथं पूर्वोक्तप्राकृतविषयाध्यासनिवृत्तिस्तत्राहुः भगवच्छर्मति ।

भगवद्धर्मसामर्थ्याद्विरागो विषये स्थितः ।

गुणैर्हरेः सुखस्पर्शान्न दुःखं भाति कर्हिचित् ॥ १५ ॥

भगवतः सकलैश्वर्यादिगुणयुक्तस्य धर्माः गुणगानद्वारान्तःप्रविष्टास्तेषां सामर्थ्याद्विषये प्राकृते तद्भावत्वेन भगवत्स्य वा तादृशस्य विरागः स्थितोक्ति । स्थिर इति वा पाठः । विषयत्वेन सर्वत्र वैराग्यमेव, किन्तु तेषां पराकाष्ठापन्नालौकिकानन्दरूपे साक्षाद्भगवति निरुपधिस्नेहेन केवलतदीयत्वबुद्ध्यैव तथा प्रपन्नतेति 'सन्त्यज्य सर्वविषया'मिति निरूपणेन ज्ञायते । अत एव भगवानपि स्वयं कृपया तादृशानन्दमनुभावयतीति सर्वमवदातम् । तर्हि दुःख कथं भवति ? तत्राहुः गुणैरिति । हरेः सर्वदुःखहर्तुर्गुणैः सुखस्पर्शान्न कर्हिचिद्दुःखमानम् । तेषामन्तस्तत्स्वरूपानन्दपूर्णानां सर्वदा तदालम्बतया दुःखस्य भानमेव नास्ति, कुतस्तत्सम्भावनेति भावः । तापात्मकं यद् दुःख दृश्यते तस्य रसरूपत्वात् सुषुरूपत्वमेव, न दुःखरूपत्वमिति ज्ञेयम् ॥ १५ ॥

अतःपरसुपसहरन्ति एवं ज्ञात्वेति ।

एवं ज्ञात्वा ज्ञानमार्गाद्दुत्कर्षीं गुणवर्णने ।

अमत्सरैरल्लुब्धैश्च वर्णनीयाः सदा गुणाः ॥ १६ ॥

साक्षाद्भगवदानन्दस्य सर्वेन्द्रियास्त्राद्यत्वनिरूपणेन तत्साधनरूपगुणगानस्य सुखरूपत्वेन च ज्ञानफलव्याक्षरलयपर्ययसायित्वात् तत्साधनस्य च कष्टसाध्यत्वाच्च ज्ञानमार्गाद्दुष्कर्षणे महोत्कर्ष इति ज्ञात्वा निरुद्धैः साक्षाद्भगवद्भावरूपाङ्गीकारादारभ्य सर्वपरित्यागेन गुणा एव वर्णनीयाः, न त्वन्यत् । दृढासक्त्यनन्तरं तत्त्वभावात् स्वयमेव गुणगानं मनिष्यन्ति, माम्प्रतं तद्भावादत्र कर्तव्यनिधिरुक्त इति सर्वमनवद्यम् । तत्र प्रतिबन्धकरूपमान्तर दोषद्वयं सर्वथा लाज्यमित्याहुः अमत्सरैरिति । मात्सर्यं परोत्कर्षाप्रदं लोभश्च तद्विदे कर्तव्यम् । भगवदीयेषु मात्सर्येण सौहार्दाभावे गुणवर्णनं गच्छत्यम्, लोभे तु न्यायाधिमेवेति कुनसादारोग्यः, प्रत्युत सर्वथावृत्तित्वाद्भगवद्भक्तानां सर्वमन्तानिरेपेति सर्वथा दोषद्वयं त्यक्त्यमिति भावः । सदेति कार्यान्तरव्यासङ्गे भावधायित्याभावात्प्राक्तम् ॥ १६ ॥

ननु श्रीमुखावलोकनादीनां भावजनकत्वेन सर्वदा भगवत्स्वरूपसर्वैव कर्तव्येति भक्तिसिद्धान्तः, प्रकृते मुख्यतया गुणगानमेवोच्यते तत्कथमित्याशङ्क्य तत्राहुः हरिमूर्तिरिति ।

हरिमूर्तिः सदा ध्येया संकल्पादपि तत्र हि ।

दर्शनं स्पर्शनं स्पष्टं तथा कृतिगती सदा ॥ १७ ॥

श्रवणं कीर्तनं स्पष्टं पुत्रे कृष्णप्रिये रतिः ।

वायुर्मलांशत्यागेन शेषभावं तनौ नयेत् ॥ १८ ॥

अपेदं प्रतिभाति । भगवानुद्धारार्थं मर्यादया सर्वनिवाञ्जीकरोति । तेषां स्नेहरूपा मानसी सेवा फलरूपेति तत्साधनत्वेन मार्गनिष्ठया सेवाकरणमावश्यकम् । येषां साक्षात्सुष्टिमार्गे निःसाधन एवाङ्गीकारस्तेषां तदात्त्व एवोद्भूतस्नेहमावाङ्काराणां स्वरूपसम्बन्धाभि-
लाषेण 'भगवता सह संलाप' इत्यादिरूपा भावनैव जायते, भावना तु मनोधर्मः, तद्भावनायां मनसस्तत्परता भवतीति तद्रूपा मानसी सेवा जायते इति पूर्वोक्तसेवाया अधुना प्रयोजक-
त्वाभावात्तद्द्वार्यार्थं गुणगानमेव मुख्यमिति तदेवोक्तम् । अत एव भगवद्दर्शनान्तरमेवो-
द्भूतभावानिः कुमारिकाभिः पूजादि सर्वं विहाय गुणगानमेव कृतमिति 'भूयान्न्दसुतः
पति'रित्यत्र निवरणे विवृतम्, साधनमार्गीयशरणागतानामपि साधनरूपसेवाकरणेन स्नेहा-
न्तरभावोत्पत्तौ गुणगानद्वारा तद्द्वार्यार्थं त्याग एवोक्तो भक्तिवर्धिन्यां 'तादृशस्वाधी'त्यारम्भ
'त्यागं कृत्वे'तीति सर्वमनवद्यम् । किञ्च, पूर्वोक्तसाधनरूपसेवाकरणेन स्नेहभावजनितं
तापात्मकं दुःखं जायते, तदुःखनिवृत्तिस्तु निरहानुभवे गुणगानेनैव भवतीति तदेव मुख्यत्वे-
नोक्तम् । तथा च यतस्तादृशपुष्टिमार्गीकारस्वभावोद्भूतस्नेहमावाङ्करजनितमनोरथप्रकारेण
हरिमूर्तिः सदा ध्येया भावयितुं योग्या भवति, अतस्तज्जनिततापनिवृत्त्यर्थं तद्द्वार्यार्थं च
गुणगानमेवोक्तमित्यन्वयः । तर्हि ज्ञानमार्गेऽपि ध्यानमेव क्रियते, ततो गुणगाने को विशेष-
स्तत्राहुः सद्गल्पादिति । सद्गल्पात्पूर्वोक्तप्रकारकविविधमनोरथकदम्यादपि तत्र भावनायां
भावान्मकतया साक्षात्प्रकटस्य भगवतो दर्शनं स्पर्शनं स्पष्टमनुभूतं भवति, तथैव कृति-
स्तदन्तिके गानिश्च, तथैव श्रवणं तत्कृतितानां, कीर्तनं भगवता सह संलापादिरूपं च
तथा । पूर्वोक्तज्ञानसाधनध्याने तु न तथेति स्पष्टमित्युक्तम् । तत्र तु प्रत्यक्षेऽपि आत्मनि
न तथानुभवः । गाने तु मदल्पमात्रादपि स्पष्टमनुभूतं भवतीत्यपिशुद्धेन धीव्यते । एवं
भावनायां प्रकटीभूय तापात्मकं दुःखं दृष्टीनि ज्ञापनाय हरिमूर्तिरित्युक्तम् ।
ननु भगवदङ्गीकारेण तत्कृपया एतत्सर्वं मरेदिति 'कृपासुक्तो यदा मो'दित्स्वनेनोक्तम्,
परन्तु तत्र भगवत्कृपायां महत्कृपा पूर्णं हेतुत्वेनोक्ता 'महतां कृपय'त्वेनेत्यस्य तदर्थानन्वेन
तत्कृपामात्रे न कथं प्राप्येत्येव आहुः पुत्र इति । यतः पूर्वोक्तकामानु पराकाष्ठापन्न-
रसमोकारो मान्यादिदोषरहिता भगवत्कृपात्रियेषु महजन्मन्मन्त्रीत्या इति तेषां

तादृशे कृष्णप्रिये कृष्णः प्रियो यस्य कृष्णस्य फलदानसंमुखस्य प्रिये वा पुत्रे पुत्ररूपे रतिः प्रीतिरेव भवति । स्वप्रियप्रीतिहेतुत्वेन कृपया भावदानात्तेषां गुरुत्वात्स्मिन् पुत्रत्वं सिद्धमेवेति तद्रूपत्वमुक्तम् । तासां गुरुत्वं तु सन्न्यासनिर्णये 'कौण्डिन्यो गोपिका' इति स्फुटीकृतम् । किञ्च, यथा पुत्रस्य कामप्यार्तिं दृष्ट्वा तस्मिन् वात्सल्येन तदुपचारः क्रियते, तथात्रापि तादृशीभार्तिं दृष्ट्वा वात्सल्येन तदानं तैरपि क्रियत इति ज्ञापनाय पुत्ररूप इत्युक्तम् । अन्यच्च, पुत्रे यथा तद्विहितविविधापराधादपि वात्सल्यैव भवति, तथा तादृशे कृपापात्रे प्रीतिहेतोरपि तथोक्तम् । प्रीतिरपि तेषां भावात्मिकैव भवति, न तु तद्रहितेति ज्ञापनाय रतिपदमुक्तम् । रतिर्हासश्चेति तद्रूपत्वं तस्याः स्पष्टम् । एवं सति तेषामपि कृपा तादृशे जायते इति स रसोपि तेन प्राप्यत इति सुपुक्तं तथा । किञ्च, यथा तादृशानां तादृशे भक्ते पुत्रभावस्तथा तस्यापि तादृशेषु भक्तेषु सर्वदा मातृभाव एव स्थापनीय इत्यपि सूचितम् । अथवाऽत्रायमपि गूढाभिसन्धिरनुमीयते । कृष्णप्रियास्तु बहुविधाः, परन्तु स्फुरत्कृष्णप्रेमेति श्लोकोक्तरूपं कृष्णस्यानन्दरसात्मकस्य प्रियत्वं श्रीमदाचार्येष्वेव विलसति नान्येषु, तद्धेतुकं साक्षात् श्रीस्वामिनीनामपि प्रियत्वं तादृशवात्सल्येनैतेष्वेव सम्भवति, नान्येषु । यतः श्रीमदाचार्याणामेव तद्भावात्मकत्वं तन्मध्यपातित्वं च विजयते । तथा च कृष्णस्य प्रिये बल्लभे मयि पुत्र इव रति-स्तेषां वर्तत इति मदङ्गीकृत्येन्यस्मिन्नपि तादृशे भविष्यतीति भावः । अथवा कृष्णप्रिये मयि रतिर्वर्तत इति कथनात् स्वस्य तद्भावात्मकत्वात्तदन्तर्गतत्वाच्चाधुनिकानां स्वकृपयैव भविष्यतीत्यपि सूचितम् । एवं तत्कृपया जनितो रतिरूपो भावो निखिलं प्राकृतांशं त्याजयित्वा क्रमेणालौकिकं साक्षाद्भगवदात्मकं तत्तद्विषयमिन्द्रियेषु योजयतीति स-दृष्टान्तं निरूपयन्ति धायुरिति । वायुः सर्वदेहेन्द्रियव्यापी सुक्तमात्रनिखिलवस्तुनां यो मलांशस्तस्य त्यागेनाधोद्वारेण वहिरुत्सर्गेण शेषभावं सारांशं तनौ नाडीद्वारा तत्तद्विष्टाने यथा प्रापयति तथायमपि प्राकृतांशं त्याजयित्वा शेष-भावं सर्वं भगवति नयेदित्यन्वयः । तनावित्युपलक्षणम्, किन्तु देहप्रागेन्द्रियादिव्यतिर्धः । अथवा ज्ञानमार्गीयस्य योगादिधारणायां प्राणायामादिकरणेन सकलेन्द्रियाणां तत्तत्प्राकृतविषयग्रहणादिरूपं मलांशं त्याज-यित्वा वायुः शेषभावमूर्तं प्राकृततद्विष्टीमूर्तं आत्मानं तानि च परमात्मनि यथा योजयति तथात्रापि स भाव इति ज्ञेयम् । भागमिति पाठे स्पष्टमेव । अथवा वायुर्वा कल्पित-जलानां यो मलांशस्तन्मध्यस्थः पद्मस्तस्य त्यागेन शेषभागं मलांशवशिष्टं जलं तनौ सस्मिन्नपि शेषज्वारा गृह्णाति, तथा स भावोपि प्राकृतांशत्यागेन शेष-भागं सर्वं तनौ स्वदेहादिरूपे प्रभो प्रापयेत्, तदात्मको भवतीति भावः । अथवा तनौ स्वतनौ यत्सर्वं शेषभागं तनुष्यनिरिक्तं मनःप्रभृति तत् सकलं नयेत्, हरिं प्रापयेत्, एतत्स्वरूपात्मको भवतीति परंरत् । एवं पूर्णं निरोधः सिद्धो भवति ॥ १७, १८ ॥

ननु तद्भावस्वभावात्स्वत एव भविष्यतीति कर्तव्यविधिः किमर्थमुच्यते ? तत्राहुः
यस्य वेति ।

यस्य वा भगवत्कार्यं यदा स्पष्टं न दृश्यते ।

तदा विनिग्रहस्तस्य कर्तव्य इति निश्चयः ॥ १९ ॥

वेत्तनादरे । यद्यपि तद्भावस्वभावादेव तादृशस्य सर्वं भवति, तथापि लौकिकजना-
नुरोधेन यस्येन्द्रियस्य भगवत्कार्यं भगवदावेशेन तद्वृत्तिरिव कृतिर्यदा स्पष्टं प्रकटं न
दृश्यते तदा लौकिकसर्वपरित्यागेन पूर्वोक्तैः भगवदीयैः सह गुणगानेन तस्येन्द्रियस्य
विनिग्रहोऽन्यतः प्रत्यावर्त्य स्वरूपग्रहणैकस्वभाव एव कर्तव्य इत्येतदर्थं कर्तव्यविधिरुक्त
इति निश्चयो ज्ञेय इत्यर्थः ॥ १९ ॥

एवं पूर्णं निरोधस्वरूपं निरूप्य तत्साधकत्वाद्गुणगानस्य सर्वोत्कृष्टत्वमाहुः नातः
परतर इति ।

नातः परतरो मन्त्रो नातः परतरः स्तवः ।

नातः परतरा विद्या तीर्थं नातः परात्परम् ॥ २० ॥

मन्त्रस्त्वविद्यातीर्थादीनां लोकवेदोक्तफलप्रापकत्वालोके वेदे च महत्त्वं भवतु, न तु
तदतिरिक्ते । गुणगानस्य तदतीतफलप्रापकत्वात्तदतीतसर्वोत्कृष्टत्वमपीत्येतज्ज्ञापनार्थं फल-
स्तुतिरुक्ता । यद्यपि मन्त्रादिद्वारा चित्तशुद्ध्या निग्रहादिकं भवति, तथापि महता क्लेशेन,
तत्राप्येतदपेक्षया फलं स्वल्पतरं, गानद्वारा निग्रहादिकमपि सुखेन भवति, फलमपि महत्,
सर्वोत्कृष्टमिति गुणगानस्यैव सर्वातिशयवत्त्वं निरूपितम् ॥ २० ॥

श्रीमदाचार्यचरणसरोजमततस्मृतेः ।

ममार्थावगतिर्जाता दुर्बोधेष्वत्र निश्चितम् ॥ १ ॥

तेन सद्गतमेवाहं मन्येऽत्र तदपि स्वतः ।

संशोधयन्तु सुधियः कृपया मयि वत्सलाः ॥ २ ॥

अहर्निशंविचारोस्मिन्नेवं तिष्ठति यन्मनः ।

अतो हि लिखने नूनं प्रयुक्तिर्मे न चान्यथा ॥ ३ ॥

श्रीमिडलेश्वरपदाभ्युज्जरोरेव सर्वस्मित्यनिशमस्तु मनाभिलाषः ॥

यत्सपर्शतः सपदि दैवजने स्वतः श्रीवैश्वानरोक्तपदवीं फलिनाखिला स्यात् ॥ ४ ॥

इति श्रीनिरोधलक्षणविवरणं श्रीब्रह्मभक्तं समाप्तम् ॥

निरोधलक्षणम् ।

श्रीपुरुषोत्तमकृतविवृतिसमेतम् ।

प्रणम्य श्रीमदाचार्यान् स्वीयेषु करुणावतः । निरोधलक्षणग्रन्थं तद्दासश्चिन्तयत्ययम् ॥१॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणाः सन्न्यासनिर्णये भक्तिमार्गीयत्यागस्य विरहानुभवार्थं कर्तव्यतां गुरुद्वयकथनभिन्नकलफलबोधनाभ्यामधिकारिभेदं च सूचयित्वा, तस्य त्यागस्य प्रमेकसाध्यत्वं, तत्र साधनाकाङ्क्षायां भावनासिद्धस्य भावमात्रस्यैव साधनत्वं, ततो विलक्षणाधिकारे गुणानां जीवनहेतुत्वं चोक्तवन्तः । तत्र कीदृशस्याधिकारिणः कीदृश्या भावनया जातः कीदृशो भावः साधनतां प्राप्नोति, गुणाश्च तत्र बाधकत्वेनोक्ता अपि कीदृशाधिकारे केन प्रकारेण जीवनहेतुतया साधकत्वं प्राप्नुवन्तीत्याकाङ्क्षोत्पद्यते । किञ्च, भक्तिवर्धिन्यां जातभक्तिदृढधीजभावस्य भगवदुक्तस्वविचारितरीत्या भजमानस्य भक्ति-प्रवृद्धार्थं गृहत्यागपूर्वकश्रवणकीर्तनरूपं साधनमुक्तवन्तः । अदृढधीजभावस्य तु गृहे स्थित्वा पूजाश्रवणादिभिः स्नेहासक्तिव्यसनपर्यन्तमुपायं तेन कृतार्थतां चोत्त्वा, अत्रे त्यागैकरणादे-रावश्यकत्वमुक्तवन्तः । तत्रापि भक्तिवृद्धेः किं स्वरूपमित्याकाङ्क्षोत्पद्यते । तेषां सेवाफल-विवरणे चाथफलाभावे सेवाया अनाधिदैविकीत्वं हेतुत्वेनोक्तवन्तः । तत्रापि सेवाया आधिदैविकीत्वं कथं स्यादित्याकाङ्क्षोत्पद्यते । एवं तत्र तत्राकाङ्क्षोत्पत्तौ तत्रत्यास्ता व्याकाङ्क्षाः पूरयितुं यथा भगवानवतारदशायां भक्तदृग्गोचराभिर्गुणलीलाभिः प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वक-स्वास्तिरूपं निरोधं क्रमेण विदधानो जीवानुद्धरति, तथेदानीमनवतारदशायामपि श्रवणकीर्तनादिगोचराभिर्गुणलीलाभिरेव क्रमेण निरुन्धानो जीवानुद्धरतीति बोधनाय त्यागपूर्वकं श्रवणजन्यभावनया भजता, त्यागपूर्वकं कीर्तनेन भजता, गृहे स्थित्वा पूजादिना च भजता, यथाधिकारं भक्तिप्रवृद्धात्मकपूर्वोक्तनिरोधार्थं यतमानेन भाव्यम् । तत्रापि त्यागपूर्वकं श्रवणजन्यभावनया भजता कृपा परीक्षणीया, गुणाश्च गातव्याः, स्वावस्था च परीक्षणीया, स्थाधिकारानुसारेण स्वस्मिन् निरोधोत्पत्तिराशंसाविशेषैः परीक्षणीया । कीर्तनेन भजता तु कीर्तनजन्यसुरप्रतिशेषैर्भक्तिवृद्धिः परीक्षणीया, क्लृप्ता च मरीक्षणीया । गेहे स्थित्वा

१. गदुगितत्रयोस्तु भाषनाप्रधानरदमिति भावः । आधिदैविकीं सेवां प्रेम्णद्वारा त्यागसाधिवेति ।

२. गङ्गागात्रम उक्तया गृहत्यागम आहुः । ३. त्यागतत्वागमोभेदो गीतायाम् । ४. तथा फलस्य प्रवर्द्धकत्वात् तत्राहुः । ५. हास्येन हृषारवेन कार्यकारणभावः ।

भजता तु सेवाया आधिदैविकीत्वाय श्रवणकीर्तनध्यानान्यनीक्षणं विधेयानीत्युपदेष्टुं निरोधलक्षणग्रन्थमारभन्ते ।

नन्वस्य ग्रन्थस्य सन्न्यासनिर्णयादिशेषत्वेन विचारे किं बीजमिति चेत् ? उच्यते । अत्र ग्रन्थकरणप्रतिज्ञाऽभावेन यत्किञ्चित् साकाङ्क्षत्वे निश्चिते, सन्न्यास-निर्णयस्य भावनादेः स्वरूपाकाङ्क्षोत्थापकत्वात्, गुणानां जीवनहेतुत्वकथनस्य च प्रकाराकाङ्क्षोत्थापकत्वात्, भक्तिवर्धिनीस्य भक्तिवृद्धिपदस्य च स्वाभिधेयस्वरूपाकाङ्क्षो-त्थापकत्वात्, सेवाफलविवरणस्थानाधिदैविकीपदस्य चाधिदैविकीकथंभावाकाङ्क्षोत्थापक-त्वात्, अत्रत्याशंसागुणकीर्तनादिकथनस्य चाकस्मिकतया कैमर्थ्याकाङ्क्षोत्थापकत्वात्, परस्परकाङ्क्षापूरकत्वं दयालुत्वादिशब्दानां तत्रत्यप्रमेयस्यापि प्रत्यभिज्ञानं चेति जानीहि । न च भक्तिवर्धिनीस्य पदप्रत्यभिज्ञाऽभावात् तच्छेषत्वाभावः शङ्कः । सन्न्यासनिर्णयप्रमेये-णैव तत्रमेयस्यापि कोडीकरणदोषात् । परस्परकाङ्क्षावशादेव श्रीहरिरायैरपि 'श्रीकृष्ण-रसविक्षिप्तै'त्यादिश्लोकपञ्चकस्य स्वतन्त्रत्वेन प्रतीयमानस्यापि जलमेदशेषत्वमङ्गीकृतम् । तस्मादेवं शेषत्वैकवाक्यत्वयोरङ्गीकारे न किञ्चिद्वापकमिति तच्छेषत्वेन व्याख्यायते । तत्र सन्न्यासनिर्णये त्यागिनो भावनामात्रसिद्धभावस्यैव साधनत्वेन साधितत्वात्, त्यागिषु प्रथमाधिकारिकृतस्य त्यागस्य विरहविषयकानुभेवार्थत्वात्, विरहस्य च प्राकट्यतिरोभाव-जनितदुःखात्मकत्वात्, तादृशस्याधिकारिणः कृष्णे आसक्त्या गृहस्थानां बाधकत्वा-नात्मत्वयोर्भासने कृते, ईष्यत्पञ्चविस्मृतिपूर्वतया भगवदासक्तौ जातत्वे, व्यसनेन च भगवद्गुणलीलाप्राधान्यं विहाय भगवत्स्वरूपपरतायां जातायां, दैन्ये सति जन्मप्रकर-णोक्तरीत्या भक्तदुःखस्यैव भगवत्प्रादुर्भावहेतुत्वज्ञानात्, तादृशदुःखाशंसैवोत्पद्यत इति । तत्र तादृशदुःखजनकातिशयस्यैव भक्तिवृद्धिरूपत्वं, प्रपञ्चविस्मृतिभगवदासक्तयोराधि-क्यात् । अतः तादृशनिरोधस्य प्रस्तूयमानदुःखाशंसारूपं तद्भावनारूपं च कार्यलक्षणमिति प्रथमं तदाहुः यच्चेत्यादि ।

यच्च दुःखं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले ।

गोपिकानां तु यद् दुःखं तद् दुःखं स्यान्मम क्वचित् ॥ १ ॥

अत्र दुःखाधारमृतानां त्रयाणां कथनेन तेषां भावत्रैविध्यं द्योतितम् । चकारत्रयेण तत्तत्सजातीयभाववन्तः कसादेः कालतोऽज्ञानाच्च दुःखभाजः संगृहीताः । तदानीं कंसादि-वदिदानीमप्यसुरान्तराणां संभवात् । कालाज्ञानयोरपि संभवाच्च । क्वचिदिति अनिर्णति-देशविशेषोक्त्या तत्र तत्र भगवद्देशेषु पर्यटितृत्वसूचनेनाधिकारिणस्त्यागित्वं द्योतितम् । एवमग्रेपि ज्ञेयम् । तथा च ये वालादिभावे, ये च पौण्ड्यादिभावे, ये च प्रौढादिभावे आसक्ताः, तेषां दुःखं दृष्ट्वा तन्निवृत्त्यर्थं तादृशतादृशरूपेणैव भगवान् तत्तद्भावानुसृतं सुख दातुं प्रकटीभवतीति भगवत्प्राकट्ये तादृशं दुःखमेव साधनमिति खस्मिन् तदाशक्तोत्पादको

यः प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकभगवदासक्तिरूपो निरोधः स एव कृष्णे व्यसनस्य फलम् । तदाशंसैव प्रथमाधिकारिणो भक्तिवृद्धिलक्षणमित्यर्थः । अत्र स्यादित्याशंसासूचकम् । यद्यपि आशंसावचने लिङ्गिति सूत्रेण आशंसावाचिन्युपपद एव लिङ्गं विहितस्तथापि लोक उपपदाभावेपि देवदत्तश्चेदागच्छेद् मत्कार्यं भवेदित्यादिप्रयोगदर्शनात् दोषः । यदि च लोकोक्तिर्न प्रमाणमिति प्रार्थनायां वा सम्भावनायां वा लिङ्गिष्यते, तदापि तयोराशंसामूलकत्वादाशंसा न व्यभिचरति, तस्माददोषः ॥ १ ॥

अथ मध्यमाधिकारिकृतस्य त्यागस्य विरहसामयिकासक्तिभ्रमन्यायकमगवदनुभवार्थत्वात् तस्य भक्तिवृद्धिस्वरूपं तादृशनिरोधलक्षणकथनमुखेनाहुः गोकुल इत्यादि ।

गोकुले गोपिकानां तु सर्वेषां ब्रजवासिनाम् ।

यत्सुखं समभूत् तन्मे भगवान् किं विधास्यति ॥ २ ॥

तुशब्दः पूर्वव्यावृत्त्यर्थः । एपोत्यन्त विप्रयोगेण दुःखित इति रसप्रधान इति प्राकट्यजनिका अत्यन्तासक्तिरेव तस्य भक्तिवृद्धिरिति यथाकथञ्चित् दर्शनजन्यसुखाकाङ्क्षारूपं कार्यं तद्भक्तिवृद्ध्यात्मकनिरोधलक्षणमिति ज्ञापनाय पूर्वं गोपिकापदोक्तिः । अन्येषां तद्वत् सर्वात्मभावामावेन ततो न्यूनत्वात् पश्चादुक्तिः । किंशब्दो विकल्पं द्योतयति । 'विकल्पे किं किमूत् चे'ति कोशात् । आशंसायां भविष्यत्काले लब्ध ॥ २ ॥

अथोत्तमाधिकारिकृतस्य त्यागस्य विरहानन्तरभाविसाक्षात्कारार्थत्वात् तस्य तस्याक्षात्कारोत्तरं यदा पुनर्ब्रजस्थानामिव विरहस्तदा तस्य पूर्वानुभूतस्य लीलासुखादिस्मरणसंपलितविरहसामयिकानुभववत्त्वात् तदा भगवतः स्वस्मरणोत्पादको निरोध एव तस्य भक्तिवृद्धिरूप इति तस्य स्वस्मित्वादमिज्ञापक लक्षणगाहुः उद्धवेत्यादि ।

उद्धवागमने जात उत्सवः सुमहान् यथा ।

घृन्दावने गोकुले वा तथा मे मनसि क्वचित् ॥ ३ ॥

अत्रापि पूर्वश्लोकोक्ता स्यादिनि क्रिया अनुपजते । तथा च तादृशस्मरणोत्सवादिनिपविणी आशमेव स्वस्मित्वादाशमक्तिवृद्धिज्ञापकं लक्षणमित्यर्थः ।

अत्र निष्पत्ति श्लोकेषु गोकुलपदोक्त्या पूर्वोक्तरीतिको भावः श्रीप्रजनाधस्वरूपासक्तानामेव निरञ्जितः, नान्यम्वरूपामक्तानामिति ज्ञापितम् । ते एव परमानुग्रहविषया इति च । नृतीये घृन्दारनपदोक्तिस्तु तेष्वपि आधिनयज्ञापनार्थेनि चोच्यम् । तेनैतादृशपुष्टिमागीपत्रिपयक एतार्थं निवारः, न तु सर्वसाधारण इत्यपि चोदितम् । चाचामते एव श्लोकप्रये सुषोभिन्त्यापुक्तस्य निरोधम्यापश्यंभारतुचको मनोरथ एषोच्यते । श्रीहरितायाणां मने तु निगोधिनिमित्तरागमृतयोर्भावनगुणगानयोर्मध्ये प्रथमं मारनमुच्यते, तत्र दुर्लभत्व-पोधनाय स्त्रिपययनया प्राधिनारूपेषोच्यते । मन्मते त्विदमाशंसाय भक्तिवृद्धिज्ञापक-रक्षाप्राप्योच्यत इति तन्नो भेद इति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

एवं त्यागिषु ये श्रवणजन्यभावनामात्रपरास्तेषां भक्तिवृद्धिरूपं भावनात्मकं निरोध-
माशंसारूपकार्यमुखेनाभिज्ञानार्थमुक्त्वा, ये त्यागिषु ततोऽधिका गुणगानासक्तास्तेषां
भक्तिवृद्ध्यात्मकनिरोधस्य स्वस्मिन्नभिज्ञापकं लक्षणं त्रिभिर्वदन्त प्रथमं गुणगातृषु
प्रथमाधिकारिणः स्वस्मिस्तदभिज्ञापक लक्षणमाहुः महतां कृपयेत्यादि ।

महतां कृपया यावद्भगवान् दययिष्यति ।

तावदानन्दसन्दोहः कीर्त्यमानः सुखाय हि ॥ ४ ॥

अत्र यावदिति पदमुत्तरावधिज्ञापकं तावत्पदं च पूर्वावधेः । महत्पदं च
पारोक्ष्येण ब्रजभक्तज्ञापकम् । तथा च तासां कृपया भगवान् यावद्दययिष्यति
वक्ष्यमाणरीतिकस्यैकतानत्वसंपादिकां दयां करिष्यति तावत् ततः पूर्वं कीर्त्यमानः
'नामान्यनन्तसे'त्युक्तीत्या स्मरणपूर्वकं वर्ण्यमानः आनन्दसन्दोहः श्रीमद्गन्दा-
वनेन्दुप्रकटितरसिकानन्दस्य यः समूहः लीलारूपः हि निश्चयेन सुखाय भवतीति शेषः ।
अतस्तस्य कीर्त्यमानलील्या सुखजननं व्यसनोत्कर्षरूपस्य निरोधस्य स्वस्मिन्नभिज्ञापकं
लक्षणम् । इतत्रपत्वेन प्रपञ्चविस्तृताधिक्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथैवकर्तुः पूर्वदशात् आधिक्यं कीर्तनपरता च पूर्वोक्तमहत्कृपयाधिका भवतीति
तादृशनिरोधस्य स्वस्मिन्नभिज्ञापकं लक्षणमाहुः महतां कृपया यद्ददित्यादि ।

महतां कृपया यद्दत्त कीर्तनं सुखदं सदा ।

न तथा लौकिकानां तु स्निग्धभोजनरुक्षवत् ॥ ५ ॥

महतां पूर्वोक्तानां कृपया यद्दत्त यथा कीर्तनं लौकिकस्याग्रे निषेध्यत्वात् भक्तकृतं
लीलाविषयक कीर्तनं सदा सुखदं तथा लौकिकानां न, लौकिककर्तृकं लौकिक-
विषयकं च कीर्तनं न, सुखदं न । अत्रापि भवतीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । स्निग्धभोजन-
रुक्षवदिति । स्निग्ध भोजन यस्यासौ स्निग्धभोजनः, स्निग्धभोजनस्य रुक्षेण तुल्यं
भवतीति स्निग्धभोजनरुक्षवत् । तथा च लौकिककर्तृके तद्विषयके च कीर्तने असुखदत्व-
मानपूर्वकमलौकिकविषयके भक्तकृते कीर्तने यत्सुखदत्वं 'कथं विना रोमहर्षं द्रवता चेतसा
विना, विनानन्दाश्रुकलया शुद्धे भक्त्या विनाशय' इत्युक्तपूर्वज्ञायमानं यत्सुखदत्वं तदेव
पूर्वस्माद्भक्तस्य निरोधस्य स्वस्मिन्नभिज्ञापकं लक्षणमित्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ ततोऽप्युक्त्याधिकारो पूर्वस्मादधिकस्य निरोधस्य स्वस्मिन्नभिज्ञापकं लक्षणमाहुः
गुणगान इत्यादि ।

गुणगाने सुग्वावासिगोविन्दस्य प्रजायते ।

यथा तथा शुकादीनां नैवात्मनि कृतोन्यतः ॥ ६ ॥

'महतां कृपये'ति पदद्वयमत्राप्यनुपपन्नं । अतो महतां कृपया गोविन्दस्य गुण-
गाने रागातुसारोण भगवद्गुणोपबन्धयुक्तपदवाक्यानां कीर्तने सुग्वावासिर्यथा येन

प्रकारेण प्रजायते प्रकर्षाज्ञायते, तथा तेन प्रकारेण शुकादीनां ज्ञानिमत्तानां आत्मनि हृदये न, अन्यतः कुतः । ज्ञानभक्तिभ्यामेव चेन्न भवति तदा तदतिरिक्ता-
द्भेतोः कुतः स्यादित्यर्थः कैमुतिकेनोक्तः । तथा च भगवद्गुणगाने तादृशसुखानास्तिः
पूर्वस्मादुत्कृष्टस्य निरोधस्य स्वस्मिन्नभिज्ञापकं लक्षणमित्यर्थः । एव च त्यागकर्तृणां मध्ये
कीर्तयितृषु गुणगातृषु च महत्कृपा हेतुत्वेनापेक्षितेति बोधितम् ॥ ६ ॥

सा कृपा तत्कार्यभूतं गुणकीर्तनादिजन्यं सुखं च कथं स्यादित्यपेक्षायां तत्र भगव-
त्कृपारूपं हेतुं प्रकारभेदेनाहुः क्लिश्यमानानित्यादि ।

क्लिश्यमानान् जनान् दृष्ट्वा कृपायुक्तो यदा भवेत् ।

तदा सर्वं सदानन्दं हृदिस्यं निर्गतं बहिः ॥ ७ ॥

जनान् जननधर्मवतः स्वकीयान् क्लिश्यमानान् स्वप्राप्त्यर्थं दुःखितान् दृष्ट्वा
यदा कृपायुक्तो भवेत् अत्यनुग्रहं कुर्यात् तदा हृदिस्यं सर्वं सदानन्दं बहि-
र्निर्गतं भवेत् । पूर्वार्थोक्ता भवनक्रियाऽत्राप्यनुपपद्यते । तथा च कीर्तयितृणां भगवद्दयया
भावनाप्राप्त्यर्थे दहरविद्योक्तस्यैव सर्वस्यान्तरस्य बहिःप्राकट्येन महतामपि प्राकट्यात्
तत्कृपया स निरोधः फलमुपदधातीत्यर्थः । तेनेदमपि फलोपधायकस्य निरोधस्यैव
लक्षणम् ॥ ७ ॥

अतः परं कीर्तयितृषु ततो विशेषं वक्तुं तथा तमाहुः सर्वेत्यादि ।

सर्वानन्दमपस्यापि कृपानन्दः सुदुर्लभः ।

दृढतः स्वगुणान् श्रुत्वा पूर्णः ह्लावयते जनान् ॥ ८ ॥

उक्तरीत्या सर्वस्य सदानन्दरूपस्य बहिः प्राकट्ये जाता या सदानन्दता, तेन
सर्वानन्दप्रचुरसापि कृपाजनितो य आनन्दः सः सुतरां दुर्लभः । कुत इत्याकाङ्क्षायां तस्य
भगवदानहेतुकत्वं स्पष्टीकुर्वन्ति दृढत इत्यादि । हृदि स्थितो भगवान् कीर्त्यमानान् स्वगु-
णान् श्रुत्वा पूर्णः बहुधा निरिष्टः, कृपापदस्य पूर्वमुक्तत्वात् कृपया वा पूर्णः सन् जनान्
स्वकीयान् ह्लावयन्ते, अन्तर्नदी रमण्यासान् करोति । अत्र श्रुत्वेति पदादृष्टानां कीर्त्य-
मानत्वमार्थिकम् । तथा च तेषु कृपया जनितो यो भगवदानन्दः तेन तद्भवति, नान्यत
इत्यतो दुर्लभ इत्यर्थः । अत इदं फलात्मकस्य निरोधस्य लक्षणम् । एतं च भक्तिवृद्धेः
स्वरूपमत्र पर्याप्तोति । तेन पूर्वोक्तेषु त्यागकर्तृषु साधनांशतैत्येपि 'छन्दत उभयानिरोधा'-
दिनि न्यायेन यत्र भगवत्तन्मत्तवृत्तकस्यगुणगानकीर्तनयोः श्रवणेच्छा तेषां गुणगानादौ
प्रवृत्तिः, यत्र च सा न तेषां भावनामात्र एव प्रवृत्तिरिति मुत्प्याधिकारिषु व्यवस्था
प्राप्या । एतेन कृपापरीक्षणप्रकार उक्तः ॥ ८ ॥

एवं नानाविधस्य निरोधस्य लक्षणान्युक्त्वा तत्र साधनमुपदिशन्ति तस्मादित्यादि ।

तस्मात् सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सर्वदा गुणाः ।

सदानन्दपरैर्गोयाः सच्चिदानन्दता स्वतः ॥ ९ ॥

यस्माद्भावनापेक्षयापि भगवान् गुणगानेन अधिकं प्रसीदति तस्मात् सर्वं परि-
त्यज्य भक्तिमार्गरीत्या प्रेम्णा सर्वं गृहादिकं सवासनं त्यक्त्वा निरुद्धैः प्रपञ्चविद्युतिपूर्वक-
भगवदासक्तियुक्तैः सदानन्दपरैः हृदयस्वलीलासृष्टैकतानैः सर्वदा अभीक्ष्णं काल-
विच्छेदेन वा गुणाः गोयाः गानविपर्यकार्याः । तत्रावान्तरफलमाहुः सच्चिदानन्दता
स्वत इति । स्वतो यदच्छातः गुणगानातिरिक्तसाधनं विनैव सच्चिदानन्दता अक्षरब्रह्मता
भवति । ततः इति पाठे गुणगानादेवेत्यर्थो बोध्यः । एतेन गुणगानतुः स्वावस्थापरीक्षण-
प्रकारश्चोक्तः । एवं च सिद्धान्तमुक्त्वावल्यां 'ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्विद्ययोधन'मित्यनेन
यदवान्तरफलमुक्तं तदीदृशानामेव भवतीति बोधितम् ॥ ९ ॥

एवं त्यागिषु मुख्याधिकारिणां यादपिरोधस्य सिद्धिः तत्स्वरूपमुक्त्वा तत्र
स्वानुभवमग्रिमसिद्ध्यर्थं प्रमाणयन्तस्त्वरुर्णनप्रयोजनमाहुः अहमित्यादि ।

अहं निरुद्धो रोधेन निरोधपदवीं गतः ।

निरुद्धानां तु रोधाय निरोधं वर्णयामि तम् ॥ १० ॥

अहं निरुद्धः पूर्वोक्तरीत्या भगवदासक्तः रोधेन संसारावेशराहित्यादिन्द्रियनि-
ग्रहेण निरोधपदवीं गतः निरोधमार्गं प्राप्तः सन् निरुद्धानां रोधाय संसारावेशरा-
हित्याद्यर्थं तं पूर्वोक्तनिरोधं वर्णयामि । तुः प्रयोजनान्तरशङ्कानिरासे । त इति पाठे तु
चतुर्यां । तथा च यः कथं भक्तिवृद्धिरित्यादिकं पूर्वं पृष्ठवान् तस्मै तुभ्यं तदर्थमग्रे
वर्णयामीत्यर्थः ॥ १० ॥

एवं मध्यमाद्यर्थं निरोधवर्णनं प्रतिज्ञायोपपादनपूर्वकं तदुपयोगिनिरोधस्वरूपमाहुः
हरिणेत्यादि ।

हरिणा ये विनिर्मुक्तास्ते मग्ना भवसागरे ।

ये निरुद्धास्त एवात्र मोदमायान्त्यहर्निशम् ॥ ११ ॥

विनिर्मुक्ताः विशेषेण त्यक्ताः, स्वीयत्वेन भाङ्गीकृता इति यावत् । अत्रेति
गुणगाने भावनायां च । तथा च संसारावेशस्य भगवदनङ्गीकृतलक्षणत्वात्तद्विरुद्धा या गुण-
गाने भावनायां चाहर्निशं मोदप्राप्तिः, सा निरुद्धानां सामान्यलक्षणमित्यर्थः सिध्यति ॥ ११ ॥

एवं लक्षणं निरूप्य भावकापेक्षया गुणगानेषु विशेषमाहुः गुणेष्वित्यादि ।

गुणेष्वविप्रचिन्तानां सर्वदा मुरचरिणः ।

संसारचिरहृद्देशौ न स्वातां हरिवत्सुग्म् ॥ १२ ॥

सुरवैरिणः जडदोषनिवर्तकस्य गुणेषु गोवर्धनोद्धरणादिषु सर्वदासक्तचित्तानां संसारश्च विरहकेशश्च न स्यातां किन्तु हरिचित् सुखम् । तथा च भावकानां दुःखा-
शंसया सुखाकाङ्क्षया भगवत्कृतस्मरणाकाङ्क्षया च विरहकृतं दुःखमेव बहुलम्, तत एव च
शीघ्रं लयः । गावृणां तु संसारावेशाभावाच्च लौकिकं दुःखम्, विरहस्फूर्तावन्तर्निष्ठा,
बहिरनुभवे च गुणगानम् । अतो भगवत इव सुखमित्यर्थः ॥ १२ ॥

एव भावयितृगात्रोर्विशेषमुक्त्वा तस्य कृपाहेतुकत्वं निगमयन्ति, मध्यमाधिकारे हेतुं
तद्व्यवस्थां च वदन्ति तदेत्यादि ।

तदा भवेद्यदालुत्वमन्यथाऽक्रूरता मता ।

वाधशङ्कापि नास्त्यत्र तद्ध्यासोपि सिध्यति ॥ १३ ॥

यदा पूर्वोक्ता रीतिः तदा भगवतो दयालुत्वं भवेदिति पूर्वोक्तस्य निगमनम् ।
अथ मध्यमस्य व्यवस्थोच्यते अन्यथेत्यादि । अन्यथा यदि न गुणाविष्टचित्ता तदा
अक्रूरता भगवतः, अघातकता तस्मिन् भक्तिमार्गच्युत्यभावहेतुतेति यावत् । सा मता
संसारावेशाभावगुणाविष्टचित्तत्वाभावाभ्यां युक्तिभ्यामनुचिन्तिता । तथा च तेन मध्यमाधि-
कार इत्यर्थः । एतद्व्यवस्थामाहुः वाधेत्यादि । अत्र अक्रूरतायां वाधशङ्का भगवद्विषयका-
ज्ञानकृता निरोधच्युतिशङ्का, अपिशब्दात् भावनाप्रादव्यकृतो लयश्च नास्ति, तद्ध्यास
आसक्तिप्रमन्यायको भगवदध्यासश्च सिध्यति । तेनेयं सर्वात्मभावप्राकट्यवती मध्यमा-
धिकारिव्यवस्थेत्यर्थः । एतदेव कार्यं तज्जनकस्य तादृशनिरोधस्य लक्षणं ज्ञेयम् । एतावता
भक्तिवर्धिण्यां 'धीजभावे दृढे तु स्यात् त्यागाच्छ्रवणकीर्तना'दित्यनेन यद्भक्तिवृद्धिसाधन-
मुक्तं तस्य फलमुपपादितं ज्ञेयम् ॥ १३ ॥

अथादृढधीजभावस्य पूजादिभिर्यतमानस्य संसारा वेशसत्त्वात् तस्य व्यवस्थां त्रिभि-
र्वदन्तः तत्कृतसेवाया आधिदैविकीत्याय पूर्वमुद्देशनिवर्तकं सर्ववस्तुसमर्पणरूप साधनमाहुः
संसारावेशेत्यादि ।

संसारावेशदुष्टानामिन्द्रियाणां हिताय वै ।

कृष्णस्य सर्ववस्तुनि भ्रूत्र ईशस्य योजयेत् ॥ १४ ॥

भगवद्दर्मसामध्याद्विरागो विषये स्थिरः ।

गुणैर्हरिसुखस्पर्शाच्च दुःखं भाति कर्हिचित् ॥ १५ ॥

एयं ज्ञात्वा ज्ञानमार्गाद्भूत्कूपं गुणवर्णने ।

अमत्सरैरलुब्धैश्च वर्णनीयाः सदा गुणाः ॥ १६ ॥

सादृशेन हि संसारावेशदुष्टानीन्द्रियाणि निग्राह्याणि । तानि च निगृह्यमाणानि क्षोभं

१ स्वस्वापोषजरादादृ, गुणेषु । २ श्रुती दुष्टानीन्द्रियाणि क्षयपारप्रापकाणि न भवन्ति, सदिन्द्रियाणि
३ प्रापकाणि ।

जनयन्ति, अतस्तदभावात् तेषां हिताय चै निश्चयेन सर्वाणि वस्तूनि स्वीयानि कृष्णस्य भूम्न ईशस्य योजयेत् । समर्थं भगवत्सम्बन्धमिश्रितान्यनुसन्दध्यात् । फलात्मकत्वबोधनाय कृष्णस्येति । अवतारादिवारणाय भूम्न इति । एतावन्मात्रसाधनकरणेपि विषयव्यासंगनिवारणसामर्थ्यबोधनाय ईशस्येति । 'तं यथा ययोपासत' इति श्रुत्या तत्कतुन्यायेन चोक्तधर्मपुरस्कारेण चिन्तनसावश्यकत्वात् पदत्रयकथनम् । तेन फलमुपपादयन्ति भगवदित्यादि । एकादशस्कन्धे 'दारान् सुता'निति प्रबुद्धवाक्ये सर्ववस्तुसमर्पणस्य भगवद्गर्भत्वकथनात्, कविवाक्ये च 'भक्तिः परेशानुभवो विरक्ति'रित्यादिश्लोकद्वये विषयवैराग्यस्य फलत्वेन कथनात्, सर्ववस्तुसमर्पणस्य भगवद्गर्भस्य सामर्थ्याद्विषये विराग स्थिरो भवति । तथा च भक्तिवर्धिन्यां 'स्नेहाद्रागविनाशः स्या'दित्यनेन यत्फलमदृढबीजभावस्य स्नेहादुक्तम्, तत्सौम्यकथनेन तज्जनकस्य स्नेहस्य दार्ढ्यंभवनमत्र फलत्वेन बोधितम् । एव सर्वसमर्पणात्मकं योजनमेतादृशस्य निरोध-लक्षणमिति च । आसक्तिदार्ढ्याय साधनान्तरमाहुः गुणैरिति । द्वितीयस्कन्धे 'विचक्षणा यच्चरणोपसादना'दिति शुकवाक्ये कीर्तनप्रणालिकया भगवद्भक्तिं प्राप्नुवतां गतलुभत्वकथनेन कीर्त्यमानैर्गुणैः हरिसुखरस्पर्शात् लौकिकं दुःखं कर्हिचिदपि न भाति, न ज्ञानविषयीभवतीत्यर्थः । अत्र सर्ववस्तुयोजनस्य पूर्वं कथनेन तस्या-धिकाररूपता बोधिता । तेन 'श्रद्धामृते'त्यारभ्य आत्मनिवेदिनां भक्तिफलबोधक-मेकादशस्कन्धीयं भगवद्वाक्यजातं स्मारितम् । तेनात्मनिवेदनपूर्वकं क्रियमाणेन गुण-गानेन दुःखानुसन्धानाभावरूपं फलं सिध्यतीति बोधितम् । एवं फलमुपपाद्य दार्ढ्याय तत्कृतिमुपदिशन्ति एवमित्यादि । एवं पूर्वोक्तरीत्या गुणवर्णने ज्ञानमार्गादुत्कर्ष-मवधार्य, अमत्सरैरलुब्धैश्च परोत्कर्षासहनं मत्सरः, लोभो गर्धः, अत्यन्ताभिलाषः, तान्यां दोषाभ्यां रहितैः, सर्वदा गुणा वर्णनीयाः । उत्कर्ष इति प्रथमान्तपाठे तु गुणैः हरिसुखरस्पर्शात् दुःखामानं ज्ञात्वा गुणवर्णने ज्ञानमार्गादुत्कर्षः सिध्यतीति शेषेण वाच्यं पूरणीयम् । तथा चैतदज्ञात्वा गुणवर्णने दुःखामानमात्रम् । ज्ञात्वा वर्णने त्वैव उत्कर्ष इत्युक्तं भवति । तथा चैव गुणवर्णने तेष्व्वासक्तौ 'तद्गुणेषु प्रसक्ता हि तदासक्ता भवन्ति ही'ति न्यायेन भगवदासक्तिदार्ढ्यं भक्तिवर्धिन्युक्ता गृह्यारुचिर्गृहस्थानां पापकत्वानात्मत्व-मानं च दृढीभवतीत्यर्थवलेन बोधितम् । एवं गुणगान चासक्तिमतो निरोधलक्षणमित्यपि । अथ व्यसनदार्ढ्याय भगवति माक्षात् परम्परया च स्वीयेन्द्रियत्रिनियोगादिरूपं साधनान्तरमाहुस्त्रिभिः हरिमूर्तिरित्यादि ।

हरिमूर्तिः सदा ध्येया संकल्पादपि तत्र हि ।

दर्शनं स्पर्शनं स्पर्ष्टं तथा कृतिगती सदा ॥ १७ ॥

श्रवणं कीर्तनं स्पष्टं पुत्रे कृष्णप्रिये रतिः । पायोर्मलांशत्वागेन
शेषभावं तनौ नयेत् ॥१८॥ यस्य चा भगवत्कार्यं यदा स्पष्टं न दृश्यते ।
तदा विनिग्रहस्तस्य कर्तव्य इति निश्चयः ॥ १९ ॥

योऽहङ्करीजः व्यसनार्थं यतते, तेन हरेर्भगवतो मूर्तिः स्वयं सेव्यमाना सदाभीक्ष्णं
निरन्तरं वा ध्येया, भगवद्भिन्नत्वेन ध्यातव्या । हि यतो हेतोः । तत्र मूर्तिं संकल्पा-
दभिन्नताविचाराद्दर्शनं स्पर्शनं चक्षुषस्त्वचश्च कार्यं स्पष्टं स्वरूपदर्शनेन तत्स्पर्शनेन
च भगवत्सम्बन्धितया स्फुटम् । पूजाप्रवाहेण तत्र सन्निधाने लब्धे अन्तर्यामिब्राह्मणो-
क्तन्यायेन, गुणोपसंहारे कार्याख्यानाधिकरणे 'सम्बन्धादेवमन्यप्रापी'ति सूत्रेहीकृते,
निबन्धे च 'तद्रूपं तत्र च स्थित'मित्येतद्बोधिते भगवदावेशे, बह्वचयोगोलकन्यायेन
च भगवत्सद्भाष्य वहिर्भावात् स्फुटमित्यर्थः । एतदेव हस्तपादयोः कार्येऽतिदिशन्ति
तथा कृतिगती सदेति । उक्तन्यायेन यथा पूर्वोक्तं द्वयं भगवत्सम्बन्धि स्फुटम्,
तथा कृतिगती हस्तपादयोः कार्ये भगवत्सेवायां तदर्थं चलने च सदा भगवत्सम्बन्धिनी
स्पष्टे । पूर्वोक्तं स्पष्टपदमत्र विभक्तिलिङ्गविपरिणामेन सम्बध्यते सन्देहात् । श्रोत्रवाक्-
कार्ययोस्तथात्वमाहुः श्रवणं कीर्तनं स्पष्टमिति । एतयोः प्रकारान्तरेणापि भगव-
त्सम्बन्धित्वस्य सर्वसम्मतत्वं बोधयितुं स्पष्टपदस्य पुनरुक्तिः । उपस्थे भगवदुपयोगित्वसा-
स्फुटत्वात् तस्य भगवत्सम्बन्धित्वाय प्रकारमाहुः पुत्रे कृष्णप्रिये रतिरिति । 'कामः
सङ्कल्पवः स्मृतः,' 'सङ्कल्पप्रभवान् कामा'नित्यादिवाक्यैः सङ्कल्पस्य पुत्रे कामे कृष्णस्य
प्रिये सति रतिरूपस्यकार्यं भगवत्सम्बन्धि भवतीति शेषः । गोपालतापनीये 'यं मां स्मृत्वा
निष्कामः सकामो भवती'ति गान्धर्वा प्रति भगवद्वाक्यस्य श्रावणाद्भगवद्भ्रान्तात् तादृश-
सङ्कल्पेन भगवद्विषयककामोत्पत्तौ सापि भवतीत्यर्थः । भगवद्विषयककामाभावे तु यथो-
पस्थहितं भवति तथा प्रकारस्त्वग्रे वाच्यः । पायोर्विनियोगमाहुः पायो रित्वादि । पायोः
कार्यं हि विसर्गः, स चात्र मलांशत्वाग्रूपः, तेन कार्येण तज्जनकस्येन्द्रियस्य तनौ
शेषभावं नयेत् । भगवति विनियोज्यमाने स्वशरीरे तच्छोधनद्वारा गुणभावं प्रापयेत् ।
अत्रायमर्थः । वेणुगीते 'अक्षण्वता'मित्यत्र सुषोधिनीस्तास्त्रिन्द्रियफलबोधिकासु कारिकासु
यत्रोमोदमरूपं पायुकार्यमुक्तम्, तथा 'एषां तु भाग्यमहिमे'ति प्रक्षिप्ताध्यायश्लोक-
विवरणे 'रोमायस्त्रेदौ दशनकार्यं' मित्युक्तम् । यच्च तृतीयस्कन्धे 'मुञ्चन्मीलदृशाऽधु च'
इत्यत्रानन्दाश्रमोचनरूपं तत्कार्यमुक्तं, तत् प्रथमाधिकारे न सम्भवति, द्वितीयस्कन्धे
'तदश्मसारं हृदय'मित्यत्र तथा निर्णयात् । अतोत्र 'अन्नमशितं त्रेधा भवती'त्यादि-
छन्दोगश्रुत्युक्तोऽप्यत्रयोः स्थूलपातुः मृगपृथीपात्मको यश्च 'कफः पित्तं मलः खेषु प्रखेदो
नरसोम च । कर्णविद्वदपिक्वा चेति धातूनां क्रमशो मला' इति वैद्यकोक्तो मलांशः,
स हि पासुर्नैन्द्रियेण तत्तरेहच्छिद्रद्वारा निर्गच्छति । तावदेव तस्येन्द्रियस्य विनियोग
इति गौणत्वेन शेषना । किञ्च, पूर्वं 'संसारावेशदुष्टाना'मितीन्द्रियविशेषणेन मध्ये चामत्सरे-

सुधैश्चेति कथनाद्दुष्पवर्णनकर्तृषु तत्सत्तावोधनेनान्ते चोक्तपायुकार्यकथनेन चैतेषां जघन्या-
धिकारित्वं बोधितम् । तेन ये भक्तिवर्धिन्यामद्दृवीजभावा उक्तास्तदर्थोयमुपदेश इति
सूचितम् । किञ्च, अत्र मनःप्रभृतीनां नवानां विनियोजनप्रकार उक्तः, प्राणरसन-
योस्तुविनियोगः कोपि नोक्तः । किञ्च, भगवत्प्रिये कामे उपस्थविनियोगकथनात्
तदभावे तदभावः सूचितः । तथा सति तेषां भगवदुपयोगाभावे किं कार्यमिलाकांक्षाया-
माहुः यस्य वेत्सादि । बेलनादरे । यस्येन्द्रियस्य भगवत्कार्यं यदा स्पष्टं न
दृश्यते तदा तस्येन्द्रियस्य विशेषेण निग्रहः संयमः कर्तुमावश्यक इति निश्चयः ।
तथा च यदि तत्र तेषां निग्रहं न कुर्यात् तदा, नो चेत् 'प्रमत्तमसदिन्द्रियवाजिसूता'
इत्युक्तन्यायेन विषयदस्युषु पाते संसारावेशरूपं महदेवानिष्टं स्यात्, अतस्तदावश्यकमि-
त्यर्थः । एवञ्च जघन्याधिकारिणां यदुक्तोपदेशरीत्या करणं तदपि तदुचितनिरोधस्यैव लक्ष-
णम् । तत्रापि मुद्रासिद्धेत्, तदा सुतरां तथेति बोध्यम् । एवं करणे उद्वेगनिवृत्त्या क्रमेण
सेवाया आधिदैविकीत्वं सम्पद्यत इत्येतदेव जघन्याधिकारिणां मुख्यं साधनमिति सिध्यति ।
एवं सर्वगुणदिश्य जघन्याधिकारिणामेतत्प्रवृत्तिमुत्पादयितुं ग्रन्थान्तर उपदिष्टेभ्यः
साधनान्तरेभ्य एतस्य साधनसोत्कर्षं वदन्ति नात इत्यादि ।

नातः परतरो मन्त्रो नातः परतरः स्तवः ।

नातः परतरा विद्या तीर्थं नातः परात्परम् ॥ २० ॥

जघन्याधिकारिणामतः उक्तात् साधनजातात् परतर उक्तप्रतरः मन्त्रोद्यक्ष-
रादिर्न । तदावर्तनं हि सेवाकरणाद्भवेनोक्तम्, अनुकल्पत्वेन च, अतस्तथेत्यर्थः । एवमग्रेपि
बोध्यम् । स्तवः कृष्णाश्रयादिस्तोत्रपाठः, सोपि तथा, अनुकल्पत्वाद्भक्त्याव, विवेक-
पैर्याश्रये तथैवाङ्गीकारादिति । विद्या उपासना, तीर्थं गङ्गादि, तयोरपि भगवत्कृपाभावे
विलम्बेन फलसाधकत्वात्, श्रुतौ तत्कतुन्यायादरणात्, भारते च यज्ञतीर्थयोः समान-
फलत्वेन कथनात् तयोरत्र पृथगुक्तिः । तेन जघन्यानामधिकारिणामत्रोक्तं योजेनादि
साधनत्रयमेवावश्यकम् । तेनैव खेहासक्तिव्यसनानां क्रमेण गृहत्यागोत्तरं पूर्वोक्तनिरोधा-
त्मकमक्तिवृद्धिसिद्धिरिति निष्कर्षः । चाचा गोपीशाः श्रीहरिरयाश्च 'हरिणा ये विनिर्मुक्ता'
इति श्लोकोत्तरं 'संसारावेशश्लोकं' पठन्ति, तदग्रे च 'गुणेष्वविष्टचित्तानां'मिलादीन्
क्रमेण श्लोकान् पठन्ति । ब्रजराजास्तु येन क्रमेण पेठः, तेन क्रमेण मया व्याख्यातम् ।
व्याख्यानप्रकारस्तु सर्वेषां नैकैविध इति मया स नानूदित इति दिशु ॥ २० ॥

आचार्यवैर्यरूपया हृदयस्थितेन यत् प्रेरितं भगवता ब्रजनायकेन ॥

तद्दानयजातमलिखत् पुरुषोत्तमारव्यः श्रीनिश्चलेशचरणाभ्युददासदासः ॥ १ ॥

इति श्रीपीताम्बरात्मजेन श्रीपुरुषोत्तमेन निरचिता निरोधलक्षणवर्णनविन्युक्तिः ।

१ इत्यादिभिरभिर्भक्तिः । शनया सर्वारम्भात् विद्वान्तमुक्तावस्तुक्तः ता नाविद्विति यापयेन
विद्वत्, विद्वत्पते कदाप्याभिव्यक्ति । २ सर्वतमर्पणाभक्तं योजन तदार्द्र । ३ व्याख्याने प्रचारद्वयम् ।
भयवदुपगः, साधारणरीत्या पुष्टुपबोधय । तत्रार्थ द्वितीयः ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

निरोधलक्षणम् ।

श्रीश्यामलात्मजश्रीव्रजराजकृतविवरणसमेतम् ।

प्रजस्रीहृद्यगिरिषु रोमालियमुनातटे । तद्वाहुलतिकावृन्दे क्रीडन्कृष्णो विराजते ॥ १ ॥
गोपीशरतिमार्गाञ्जमार्तण्डाचार्यसंस्कृतः । मयि श्रीगोपिकाधीशनिरोधोऽस्तु महाफलः ॥२॥
स्वाचार्यचरणाम्भोजकृपया तन्निरूपितः । स्वीयसौकर्ययोधाय निरोधः क्रियते स्फुटः ॥३॥
श्रीविठ्ठलेशपादान्जकूपारसमुद्रप्रतिभिः । निरोधकल्पवृक्षो मे सिञ्चितः फलितोभवत् ॥ ४ ॥

श्रीमदाचार्यचरणाः स्वीयेषु कृपया निरोधफलदित्सया निरोधस्वरूपं विवृण्वन्ति ।
तस्य फलात्मकानुशयनरूपत्वात्तत्र च प्रथमं प्राकट्यमपेक्ष्यत इति यथा प्राकट्यपूर्वकः
सिद्धो भवेत्तथा निरूपयन्ति । यचेति पूर्वं येन प्रकारेण व्रजे निरोधार्थं प्रभुराविर्भूतः
स मयि नास्तीति तदभावजदैन्येन तत्प्राप्त्यर्थं तथा प्रार्थनीयो यथा स भावो भवतीत्याहुः
यच्च दुःखमिति ।

यच्च दुःखं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले ।

गोपिकानां तु यद् दुःखं तद् दुःखं स्यान्मम क्वचित् ॥ १ ॥

यद्दुःखं यशोदाया नन्दादीनां गोपिकानां गोकुले भगवदाविर्भावपूर्वममूत्
तद्दुःखं मम क्वचित्सादिति सम्बन्धः । भगवदाविर्भावोऽजायते यत्सर्वेषां तत्रत्यानां तादृशं
दुःखममूद्येन भगवदाविर्भावोऽजनि । अन्यथा भगवान्निःसाधनः दुःखाभावेन प्रकटो
भवेत् । चकारत्रयेण तत्सम्बन्धिनामपि तादृशदुःखममूदिति भावो ज्ञाप्यते । अन्यथा
ममगतोपि दोषः स्यात् । क्वचिदिति स्वस्य दैन्याधिक्यार्थमयोग्यत्वज्ञापनाय । गोकुल
इति पदात्सर्वथा तत्रत्यानां निर्दोषत्वं ज्ञापितम् । यत्रखत्रानभिज्ञतेति न चातुर्यकापट्या-
दिना दुःखममूत्, किन्तु साहजिकमेव ॥ १ ॥

एतद्दुःखानन्तरमापि भगवदारिर्भावजं सुखं तत्रत्यानामिव भवेदिति प्रार्थनीयं
दैन्येनेत्याशयनाहुः गोकुल इति ।

गोकुले गोपिकानां तु सर्वेषां व्रजवासिनाम् ।

यत्सुखं मममूत् नन्मे भगवान् किं विधास्यति ॥ २ ॥

गोपिकानां गोकुले इन्द्रियकुण्डे, तु पुनः सर्वेषां व्रजवासिनां भगवदाविर्भावे जाते

यत्सुखं समभूतसुखं भगवान् किं मे विधास्यति । अत्रायं भावः । गोपिकानामिन्द्रियकुले 'आत्मानं भूषयाञ्चकु'रिति न्यायेन जात आनन्दो भगवान् पङ्कजैश्वर्ययुक्तः सर्वं कृत्वा सर्वदानसमर्थस्तादृक्स्वरूपं सम्पाद्य तथा दानं करिष्यतीति समग्रो मनोरथः । तस्य भावस्यात्यन्तं दुर्लभत्वात्क्रमेण भविष्यतीति भावः । तु पुनः सर्वेषामेव व्रजवासिनां भगवदाविर्भावे जाते य आनन्दो जातः, येन वृद्धा बालाश्च उल्लसितहृदयाः नृत्यं कृतवन्तस्तादृशं मे भगवान् विधास्यति ॥ २ ॥

ततो भगवन्नित्यस्थित्यात्मकानन्दसुखप्रार्थनामाहुः उद्धवेति ।

उद्धवागमने जात उत्सवः सुमहान् यथा ।

वृन्दावने गोकुले वा तथा मे मनसि क्वचित् ॥ ३ ॥

उद्धवागमने जाते वृन्दावने व्रजस्त्रीषु गोकुले नन्दादिषु यथा सुमहानुत्सवो जातस्तथा मे मनसि क्वचिद्भगवान् करिष्यतीति सतापमनोरथः । सुगहानिति पदेन पूर्वोत्सवाद्वि-
शिष्टत्वं ज्ञाप्यते । तथा हि, उद्धवागमनात्पूर्वं मथुरास्थानां ततो भगवानत्रागत इति तत्रत्या न भगवदीया इति ज्ञानं भगवतो व्रजनित्यस्थित्यज्ञानेन भवेत्तत्र च श्रीमद्बुद्धवैरत्र नित्यस्थितिर्दिष्टेति तथैव ज्ञानं भविष्यतीति मनस्युत्सवः पूर्वोत्सवाद्विलक्षणे जातस्तथाचार्यैः श्रीभागवतविभूतौ प्रपञ्चितम् । तादृश उत्सवो मम मनसि क्वचित्सादिति भावः । यद्वा, गोकुले वृन्दावने वा उद्धवसागमने जाते सति तत्रत्यमक्तदर्शनेन तद्भावप्राप्त्यर्थं तत्ररण-
रजःसम्बन्धयोग्यजन्मप्रार्थनात्मक उत्सवो जातस्तथा मम मनसि सादिति भावः । यद्वा, उद्धवो भगवता सर्वात्मभावार्यमत्र प्रेषितस्तेनात्रत्यभक्तानामाधिक्यं स्वस्य च नित्यस्थिति-
ज्ञापिता, तेन तस्यागमने जाते सति य उत्सवो वृन्दावने गोकुले वा जातस्तथेति भावः । यतो सर्वात्मभावस्तथैव भक्त्यैतदेव निरोधस्थानं, तेन तथा दानेच्छा येषु तत्रैव प्रेष्यन्त इत्युत्सवो भवति तदानार्थं वा तथा मे महुपरि भगवन्मनसि तासां वा सादिति भावः ॥३॥
नन्वेतावान्मनोरथो भावनयैव कथं सिष्येदित्याशङ्क्य श्रीमदाचार्यकृपयैव सेत्स्यतीति निश्वासपूर्वकं भावनीयं, तेन भविष्यत्येवेत्याहुः महतामिति ।

महतां कृपया याचङ्गवान् दययिष्यन्ति ।

ताचदानन्दसन्दोहः कीर्त्यमानसुखाय हि ॥ ४ ॥

महतां कृपया भगवान्यावत् दययिष्यति दयां करोति ताचदानन्दसन्दोहः कृपारूपः कीर्त्यमानसुखाय पूर्वोक्त्याय स भावो भवतीत्यर्थः । यद्वा, भगवान्यावत् महतां कृपां करोति ताचदानन्दसुखाय जीनस्य सतापेन्द्यदर्शनेन दयां करिष्यति तदा आनन्दसन्दोहः कीर्त्यमानसुखाय सादिति भावः । भगवान् कीर्त्यमानसुखाय याचन्महतां कृपया दययि-
ष्यति ताचदानन्दसुखाय । अयमर्थः । याचन् भगवान् दयां करिष्यति ताचान् महतां कृपया पूर्वमेव दयातः कीर्त्यमानसुखाय आनन्दसन्दोहः सादिति भावः ॥ ४ ॥

ननु श्रीमद्ब्रह्मवागमनजातोत्सवस्य विप्रयोगस्फूर्त्या दुःखसम्भावनरूपत्वात् सुखस्य महत्कृपया जातेपि तस्मिन् कथं निर्वाह इत्याशङ्क्याहुर्महतामिति । -

महतां कृपया यद्भक्तकीर्तनं सुखदं सदा ।

न तथा लौकिकानां तु स्निग्धभोजनरूक्षवत् ॥ ५ ॥ -

महतां कृपया सदा कीर्तनं सुखदं भवतीति शेषः । अयं भावः । सदा तस्मिन्नपि समये कीर्तनं तेषामेव कृपया सुखदम्, प्राणवाधायां जीवनार्थं भवतीति भावः । यद्बन्धमहत्वमित्यर्थः । ननु विप्रयोगे गुणानां जीवनत्वं नानुभवसिद्धमित्याशङ्क्यासालौकिकत्वात्तथा भवति । लौकिकानां न तथात्वमित्याहुः न तथेति । तु पुनः लौकिकानां न तथा सुखं भवतीत्यर्थः । तत्र निदर्शनमाहुः स्निग्धभोजनरूक्षवदिति । स्निग्धभोजकस्य रूक्षवत्, रूक्षभोजनं यथा न सुखं जनयति तथेत्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु ज्ञानस्य दुःखनिवारकत्वं श्रूयते, न गुणगानसेत्याशङ्क्याहुः गुणगान इति ।

गुणगाने सुखावाप्तिर्गोविन्दस्य प्रजायते ।

यथा तथा शुकादीनां नैवात्मनि कुतोऽन्यतः ॥ ६ ॥

गोविन्दस्य गुणगाने यथा सुखावाप्तिः प्रजायते तथा शुकादीनामात्मनि नैव जायते, अन्यतः कुतः स्यादित्यर्थः । शुकस्य चेद्गुणगानेन सुखं स्यात्तदा स्वातुभूतं स्वयमेवावश्यः कथयेत् तु स्वामिन्य एवं गानं कुर्वन्तीति वदेत् । यद्वा, गुणगाने कृते गोविन्दस्य भगवतोपि यथा सुखावाप्तिः प्रजायते तथा शुकादीनामात्मनि नैव भवतीत्यर्थः । अन्यथा भगवानिव तेषि तद्दुःखदुःखिता भवेयुः । भगवतस्तथात्वं 'मणिवर' इति श्लोकादिषु निरूप्यते । यद्वा, गोविन्दस्य गुणगाने या सुखावाप्तिः पुष्टिस्थानां भवति, सा शुकादीनां भगवद्गुणगानानन्दसुखानामपि नेत्यर्थः । अयमर्थः । गोविन्दपदेन ब्रजवधूनामिन्द्रियस्य ये गुणान्मद्गुणगानेनैवासां तथा भवति । शुकादीनां सर्वावतारचरित्रमिश्रगुणगानात्तथात्वं न भवतीति भावः । अत एव निरोधचरित्रकथनप्रस्तावे प्रथमाध्याये सुतोक्तौ तदन्तः स्थितौ भगवानेयोत्तरं प्रयच्छतीति 'समगवानय विष्णुरात'मित्यस्मिन्त्ये निरूपितम् ॥६॥

गुणगानमात्रेणैव कथं भगवान्निरोधात्मके कृपां कुर्यादित्याशङ्क्य तत्स्वरूपमाहुः शिष्यप्रमाणानिति ।

शिष्यप्रमाणान् जनान् दृष्ट्वा कृपायुक्तो यदा भवेत् ।

तदा सर्वसदानन्दं हृदिस्यं निर्गतं चक्षिः ॥ ७ ॥

जनान् शिष्यप्रमाणान् दृष्ट्वा यदा कृपायुक्तो भवेत्तदा हृदिस्यं सर्वसदानन्दं चक्षिर्निर्गतं कुर्यादिति मन्थन्यः । अत्रार्थं भावः । गुणगानस्य विप्रयोगतापे जीवनेऽन्यमानत्वात्तत्तापान्तर्यं भगवदिच्छात्कृपया तापमहने गुणगाने कृते गतिं जनान् लौकिकदेहसुक्तान्, यतोऽर्थोक्तिर्देहे तापस्यानन्दरूप एव भवति, तान् शिष्यप्रमाणान् दृष्ट्वा, यदेति तस्य

दुर्लभत्वात् कृपायुक्तो भवेत्तदा हृदिसं स्वहृदिसं सर्वसदानन्दमाधिदेविकशक्तिरूपं
वह्निर्निर्गतं कुर्यादित्यर्थः । गुणगानकर्तुर्भावात्मकस्वरूपं तद्बुद्धिसं वह्निः प्रकटं कुर्यादिति
वा ॥ ७ ॥

ननु भगवतः सर्वमेवानन्दरूपमिति गुणा अप्यानन्दरूपाः, तेन गुणगानस्याप्यानन्द-
रूपत्वात्कृपया भावात्मकानन्दस्य वह्निःप्रकटकरणरूपस्य को विशेष इत्याशङ्काहुः
सर्वानन्दमयस्यापीति ।

सर्वानन्दमयस्यापि कृपानन्दः सुदुर्लभः ।
हृद्गतः स्वगुणान् श्रुत्वा पूर्णः ह्लावयते जनान् ॥ ८ ॥

सर्वानन्दमयस्यापि कृपानन्दः सुदुर्लभ इत्यर्थः । सर्वानन्दमयशब्देन भगवतो गुणा-
दयोपि भगवद्रूपा जीवेषु रसरूपप्रतिपादकपूर्वकारसदातार इति ज्ञाप्यते । एतज्ज्ञापनायैव
मयदप्रयोगः । मयद प्राचुर्ये । तेन सर्वमेव भगवदीयमानन्दप्रचुरमित्यर्थः । अत एव
गुणगानेन रमणं फलप्रकरणान्तर्गतद्वितीयाध्याये निरूपितम् । अपिशब्देन वह्निःस्वरूप-
शाकट्यात्मककृपानन्दस्य कथनविशेषो ज्ञाप्यते । स च कुमारीकाम्रतायावान्तरफलपरमफल-
रूप इति भावः । तासां च गुणगानानन्तरं परमफलप्राप्तिसत्तयैव सर्वत्र निरोधाधिकारिणा-
मित्याशयः । कृपानन्दस्य दुर्लभत्वोक्त्याऽनुग्रहैकलभ्यत्वं ज्ञाप्यते । नन्वनुग्रहेतरासाध्यत्वे
गुणानामपि तथात्वं स्वादित्याशङ्काहुः हृद्गत इति । हृद्गतः स्वगुणान्कृत्वा पूर्णो भूत्वा
जनान् ह्लावयते मन्त्रान् कुरुते । रसान्धाविति श्लेषः । कृपयैव पूर्वमष्टादशाध्यायोक्तन्यायेन
वेषुद्वारा हृद्गतो भवति, ततस्तथैव तद्गर्णेनेन स्वयं तत्तापयुक्तो भवति, एतदेव पूर्णत्वम् ।
अत एव द्वात्रिंशाध्यायेऽस्मद्भावप्राणनाथैर्द्वात्रिंशोऽन्तर्गोपिकाना'मित्यारभ्य 'तेनैव पूर्णानन्द-
इतीर्यत' इत्यन्तं पूर्णत्वं निरूपितं पूर्वतदभावज्ञापकम् । यद्वा, स्वगुणान् तद्गर्णेनेन तापका-
नृत्वा विप्रयोगदलेनापूर्णत्वात्स्वरूपस्य द्वितीयं दलं प्रकटीकृत्य पूर्णः सन् रसैः ह्लावयत इति
भावः । स्वगुणोद्भूततापानां स्वस्य तेषां दुःखदूरीकरणं युक्तमेवेति भावः । भगवद्गुणानां
रसात्मकानां रसरूपतापोद्बोधकता तु 'पूर्णाः पुलिन्ध' इत्यादिषु स्फुटमेव निरूपिता । तेन
गुणगानस्य तत्साधकत्वमिति भावः । गुणानां च भगवद्रूपत्वादनुग्रहेतरकोटिसम्भावना
न कर्तव्या ॥ ८ ॥

यस्माद्गुणानां तत्साधकत्वं तस्माद्गुणानं स्वरूपज्ञानपूर्वकं कर्तव्यमित्याहुः तस्मा-
दिति ।

तस्मात् सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सर्वदा गुणाः ।
सदानन्दपरिर्मेयाः सच्चिदानन्दता स्यतः ॥ ९ ॥

यतो गुणास्तत्साधकस्तस्मात्सर्वं परित्यज्य सर्वदा सर्वकालनिरुद्धैस्तद्भावापन्नैर्गुणाः
मेया इत्यर्थः । सदानन्दत्वेन, परिर्मेया इति भावः । अयं भावः । 'सन्त्यज्य सर्वविषया'निति

तत्सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सहेति शेषः । 'स्वसखीम्योन्ववर्णय'द्वितिवृत्तैः सह गुणा गेया इति भावः । गुणान्विशिनष्टि स्वरूपज्ञानार्थम्, सदानन्देन कृष्णेन परिज्ञेया इति भावः । अयमर्थः । गुणगानगुणाः प्रभुणैव ज्ञेया येन तान् श्रुत्वा स्वयं तद्वशो भूत्वा स्वरूपरसदानं करोति । ननु गुणेषु सदानन्दत्वाभावादेतज्ज्ञाने कथं तत्र तत्त्वं स्यादित्याशङ्क्याहुः सच्चिदानन्देति । स्वतस्तोषु सच्चिदानन्दता सिद्धेत्यर्थः । यतस्तोषु स्वतःसच्चिदानन्दता, अतस्तया ज्ञात्वा गेया इति भावः ॥ ९ ॥

ननु निरुद्धानां गुणानां युक्तमिति सिद्धं, फलासाधकानां साधनदशायां कथं गुणगानं स्यादित्याशङ्क्य स्वानुभवात्मकपूर्वस्वोक्तनिरोधस्वरूपमाहुः अहमिति ।

अहं निरुद्धो रोधेन निरोधपदवीं गतः ।

निरुद्धानां तु रोधाय निरोधं वर्णयामि ते ॥ १० ॥

अहं रोधेन निरुद्धः, निरोधपदवीं गत इत्यर्थः । अत्रायं भावः । भगवता येषु जीवेषु कृपया निरोधो विचार्यते, स च निरुद्धमक्तसंगेनैव सिद्धो भवति, नान्यथेति निरुद्धाना-
ज्ञापयति भुवि प्राकट्यार्थं, तत्संगेन जातो यस्तीव्रतापः सः रोधपदवाच्यो भवति । श्रीमदा-
चार्याणामपि देवजीवमक्तिनिरोधार्थं प्राकट्यात्मन्याज्ञाद्वयाकरणात्सङ्गजनिततापस्य रोधत्व-
मिति भावः । एवं च सत्सुकतीत्या तेषां रोधेनातुरोधेन भगवता निरुद्धः निरोधपदवीं पुरः-
प्रकटरूपेणैव गत इति भावः । निरोधफलस्य विप्रयोगतापानन्तरभावित्वादाचार्याणां
च लीलामध्यपातिस्वरूपस्य विप्रयोगासम्भवाद्भगवता जीवेषु कृपया तद्दर्शनार्थं तथा
प्राकट्यार्थमाज्ञप्तं, श्रीमदाचार्यैरपि तद्दर्शनार्थं स्वानुभव एव प्रदर्श्यते । यथा अहं रोधेन
रुद्धन्त्यामभूवम् । तथा लौकिके निरुद्धानां रोधार्थं निरोधं कथयामीत्याहुः निरुद्धानां
त्विति । लौकिक इति शेषः । यद्वा, निवेदनेनैतत्स्वरूपेणैव निरोधयोग्यता भवती-
त्याशयेनाहुः निरुद्धानामिति । निरुद्धानां स्वनिवेदितानां रोधाय भगवत्कृतलौकिका-
सत्त्वमावाप्य निरोधं वर्णयामीति भावः । ते तथैत्यर्थः । त इत्येकवचनेनैतच्छ्रोतुर्दुर्लभत्वं
ज्ञापितम् ॥ १० ॥

एवं प्रतिज्ञाय निरुद्धस्वरूपमेवाहुः हरिणा च इति ।

हरिणा ये विनिर्मुक्तास्ते भग्ना भवसागरे ।

ये निरुद्धास्त एवात्र मोदमायान्त्यहर्निशम् ॥ ११ ॥

हरिणा ये विनिर्मुक्तास्ते भवसागरे मग्ना भवन्तीत्यर्थः । अत्रायं भावः । अकारणं
मरुदुभयद्वयां तन्माधनमविचार्य दुःखहरणशीलेन ये विशेषेण निर्मुक्ताः मावात्मकस्वरूपो-
द्घोररहिताः कृताः, येन च सागरे संसारसागरे मग्ना दुःखमेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । ये तु अत्र
अग्नित्रेण जन्मनि मासात्मकरूपेण निरुद्धास्ते अहर्निशं मोदमायान्ति, सन्तोषं प्राप्नु-
वन्तीत्यर्थः । अहर्निशपदेन मावात्मकतया गोपस्त्रीरुद्रोपपद्य मोदं प्राप्नुवन्तीति व्यज्यते ।
अहनि मत्तररविटामिनीन्, राशौ गोपयत् ॥ ११ ॥

ननु तासां तेषां च विप्रयोगक्षेपे गुणगानदशासमयः (स) तस्य कथं भोदरूपतेला-
शङ्काहुः गुणेऽपि ।

गुणेष्वविष्टचित्तानां सर्वदा मुरवैरिणः ।

संसारविरहक्षेपौ न स्यातां हरिचत्सुखम् ॥ १२ ॥

मुरवैरिणः गुणेषु आविष्टचित्तानां सर्वदा संसारविरहक्षेपौ न स्यातामिति सम्बन्धः ।
अत्रायं भावः । मुरस्य जलदोषात्मकत्वात्सागरस्थितस्य वैरित्योक्त्या रससागरदोषनिवारकत्वं
व्यज्यते । तस्य गुणेष्वानन्दमयेषु विरहसामयिकोक्तत्वात्पनिवारकजीवनहेतुभूतेष्वविष्ट-
चित्तानां तौ न स्यातामिति भावः । चित्ते ह्यावेशोक्त्या न्यावेशाभावो बोध्यते । अत एव
सर्वदेत्युक्तम् । भगवत्सेवार्थव्यावृत्तावपि तत्परत्वार्थम् । यथोक्तं जीवोक्तत्वात्पनिवर्तका-
चार्यैर्भक्तिवर्धिन्यां 'व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यतेत्सदे' त्यादिना । एवं गुणाविष्टचि-
त्तानां भगवति संसारस्याहन्ताममतात्मकस्य विरहाभाव इति यावत्, विप्रयोगजः क्षेपश्च
ताहुभावपि न स्याताम् । अयमर्थः । भगवत्सहन्ताममतासहितनित्यसंयोग एव भवेत्, सुखं
भवेदिति शेषः । तत्र निदर्शनमाहुः हरिचत् । हरिचत्तौ न स्यातां, सुखं भवेत् । अत्रायं
भावः । भगवतो जीवेष्वहन्ताममताभावो कदापि यथा न भवति स्वकीयत्वात्तेषां तद्वि-
प्रयोगजक्षेपोपि तथा । 'भवतीनां वियोगो मे न हि सर्वात्मने'ति भगवतैवोक्तत्वादभावः ।
निवेदनानन्तरं भगवत्स्वरूपात्मकतैव सिध्यति । एवं सति भगवानिव तौ न स्यातां, सुखं
च स्यादेवेति भावः ॥ १३ ॥

भगवत् एवं करणे दयालुतां हेतुत्वेनाहुः तदेति ।

तदा भवेद्दयालुत्वमन्यथा क्रूरता मता ।

बाधशङ्कापि नास्त्यत्र तदध्यासोपि सिध्यति ॥ १४ ॥

यदा पूर्वोक्तप्रकारेण सुखं स्यात्तदा भगवति दयालत्वं भवेत् । अन्यथा मर्यादा-
दिप्रवेशेन क्रूरता मता सम्मता, पुष्टिस्थानामिति शेषः । भगवता एवं करणेभिमाना-
दिबाधशङ्का मर्यादाद्यतिक्रमात्कृतपाथो वा भवेदित्याशङ्क्य नेत्याहुः । बाधशङ्कापीति ।
अत्र अस्मिन्मार्गे बाधशङ्कापि नास्ति । अपिशब्देन तच्छब्दैव नास्ति कुनः पुनर्बाध इति
भावो व्यज्यते । भगवदध्यासस्य दृढत्वाद्देहाध्यासाभावात्त्र बाधशङ्केत्याहुः तदिति ।
तस्य भगवतोऽध्यासोऽपि सिध्यतीति भावः । अपिशब्देन भगवतोऽप्येतदध्यासो रसरीत्या
सिध्यतीति बोध्यते ॥ १४ ॥

ननु भगवतो दयालुत्वे सुप्तोत्पादकता भवतु, परमस्य लौकिकत्वाद्भगवतो-
लौकिकत्वात्कथमेतस्य लौकिकनिरुद्ध निरोधसिद्धिरित्याशङ्काहुः संसारेति ।

संसारान्देशदुष्टानामिन्द्रियाणां हिताय वै ।

कृष्णस्य सर्ववस्तूनि भग्न ईशस्य योजयेत् ॥ १२ ॥

एवं निरोधस्वरूपं निरूप्यान्यनिषेधपूर्वकमेतत्करणार्थमस्य सर्वाधिकत्वमुक्तौप-
संहरन्ति नात इति ।

नातः परतरो मन्त्रो न्यतः परतरः स्तवः ।

नातः परतरा विद्या तीर्थं नातः परात्परम् ॥ २० ॥

अतः परतरो मन्त्रो नास्ति, तेन मन्त्रादिषु विश्वासं विहायायमेव ग्रन्थो जाय्यः ।
एतदुक्तप्रकारेण स्थेयमित्यर्थः । अतः परतरोन्यः स्तवो न । तेनैतदुक्तप्रकारेणैव प्रभुः
स्तुत्य इत्यर्थः । अतः परतरा विद्यापि न । या विद्यैकोनविंशाध्याये व्रतप्रस्तावे निरूपिता
सेयमेवेत्यर्थः । अतः परतरं तीर्थमपि न । तीर्थं प्रतिबन्धकपापनिवर्तकत्वमस्ति, न त्वाधि-
दैविकप्रतिबन्धनिवर्तकत्वम्, अस्य चाधिदैविकतन्निवर्तकत्वमस्तीति नातः परतरं तन्निवारक-
मन्यदिति भावः । तस्मात्प्रतिबन्धकापगमार्थमेतदेव स्तोत्रं सेव्यमिति भावः ॥ २० ॥

इति श्रीगोपिकाधीश्वरल्लभाचार्यसूचितः ।

निरोधो विघ्नस्तस्तेन सदा तुष्यन्तु ते मयि ॥ १ ॥

निरोधसंशयोऽनेन प्रकारेण सदा बुधैः ।

छेत्तव्य इति हि ज्ञात्वा तत्कृपातो विवेचितः ॥ २ ॥

इति श्रीश्यामलात्मजश्रीब्रजराजविरचितं, निरोधलक्षण-
चिवरणं सन्पूर्णम् ॥

‘भक्त्या त्वनन्यया,’ ‘विशते उद्वनन्तरम्’ ‘ज्ञानयोगश्च मक्षिषो नैर्मुष्यो भक्तिलक्षणः,’ इत्यादिवाक्यैः पुरुषोत्तमसायुष्यफलकत्वेन निरोधजनकत्वात् । ‘ननु भक्त्या सञ्जातये’त्यादिवाक्यैर्मर्यादाभक्तेः पुष्टिभक्तिफलकत्वेन, सा च निरोध इति कथं न निरोधजनकत्वमिति चेत्, उच्यते, तस्या अनुग्रहसहकारित्वेन परम्परासाधनत्वात् । अन्यथा ‘नोपास्तितमहत्तमा’ इति वाक्यं विरुध्येत । महदुपासनस्य मर्यादाभक्तिरूपत्वात्, न द्वितीया । तस्यासादृशित्वात्, न हि स्वमेव स्वं प्रति साधनं भवति । तर्हि किमात्मिकत्वमेवेति चेत्, न, तादृशनिरोधानुग्रहस्य कारणत्वात्, तादृशाद्यं गुणगानसहकृतत्वं विशेषश्च तथा फलदानचक्रेणैति संक्षेपः । वस्तुतस्तु न गुणगानादेरपि साधनत्वं, निःसाधनत्वमभावात्, तथापि योगक्षेमसाधारणसाध्यत्वमादाय तथोक्तम् । अथ कथं निरोधस्य फलत्वमिति । सुप्रदुःखाभावात्परिभावात् । प्रयुगासक्तेः स्वविषयाप्राप्त्या दुःखसहकृतवाचेति । उच्यते । निरोधो हि प्रपञ्चविस्तृतिरहितता भाविकः, सा च स्वविषयविषयकविधिधमनोरथजनको भावः, तस्य च रसरूपत्वेन मुख्यरूपत्वात् । ‘रमं हि एवायं लब्ध्वा आनन्दीभवती’ति श्रुतेः । प्रपञ्चविस्तृतिरूपत्वेन प्रापञ्चिकदुःखाभावरूपत्वाच्च । किञ्च, फलं हि पुरार्थः, तत्त्वं च तेन स्वसृष्टितयेष्वमाणत्वम् । तथा च आसक्तिमध्यपतितदुःखस्य आकाङ्क्षणीयत्वेन तयात्वम् । ‘विषयः सन्तु ताः शब्दद्विनि वाक्त्वात् । अन्यथा ज्ञेयानादावपि तत्रान्यनरकस्य तदुभयरूपत्वाभावेन फलत्वं न स्यात् । ‘भूयान् मे नरकः क्षानुर्विषयतामिति’ पिया श्येनकरणात् । सुगसायनं तद्विनि चेत्, तदा प्रकृतेऽपि क्षीयतां दष्टिः । न च मुख्यभ्रमात् प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । नरके सुप्रसन्नमायोगात् । तस्मात् पुरुषार्थं एव फलम् । वस्तुतस्तु दुःखमेव न, किन्तु परमानन्द एव । अत एव श्रीकृतेः सर्वान्ते ‘रेमिरे’ इत्युक्तम् । अत एव श्रीमदाचार्यैः ‘रतो निरोधो महाफल’ इत्यभिहितम् । एवं मति भक्तिमात्रं निरोधस्यैव फलत्वात् तसाधनतत्रिरूपणं कुर्वन्तः श्रीमदाचार्याः तस्य दुर्लभत्वज्ञापनाय प्राप्तनारूपेण निरूपयन्ति ‘यच्च दुःख’मिति । निरोधो हि प्रपञ्चविस्तृतिपूर्वकं भगवद्रामकः । सा च स्वविषयदर्शनमात्रं सुप्रदुःखादिमका । यदिति पदात् दुःखं च लोकविलक्षणं स्वस्वाम्यभक्त्यात् कोटिकोपानन्दरूपं युगपत्सर्वलीलाभुवावकं भगवद्वाचिभावकम्, अतो निरोधस्य प्रथमान्तो दुःखं प्रपञ्चविस्तृतेर्भगवदर्थदुःखजन्यत्वात् । अतो मूलभूतत्वादान्तेष्वस्यैव फलत्वाद्युक्त्यदित्येन प्रथमान्तं दुःखं प्राथयन्ति ‘यच्च दुःख’मिति । यद् दुःखं यशोदाया नन्दादीनां चकारादन्येषां गोबुले भञ्जित् तद्दुःखं मम क्विदपि स्यादिति सम्भवः । नन्वेतत्सर्वं निरोधस्य फलत्वे, तदेव तु न, सुगसादेरन्वयैव तपावयम्भवादिनि चेत् । न, अनाकलनात् । ‘मानसी सा परा मता’ ‘चेतस्त्रयणं रते’त्यादिभिः सिद्धान्तमुक्त्वल्पमाचार्यानिरोधपदार्थस्यैव फलरूपसेवात्वेनोक्तत्वात्, अतो न क्वचिच्छब्देन भावः । मातृचरणदुःखस्य हीनभावतोऽधिकत्वात् प्रथमोक्तिः । ननु पूर्वक्रेतेन भगवदानन्दनिधिप्राप्ताः किं श्लिष्ट एवेति चेत् । अत्रायं भावः । भगवति मथुरां प्रति प्रस्थिते, तत आरभ्य मातृचरणादीनां स्मरणामकत्रियोगज्ञानेन ते श्लिष्ट एव, परं स महारसो विलक्षणानन्दः । फलस्येयमेव पूर्वक्रेतिरित्येवमात्रज्ञानुभवः, अतस्मन्ननोरथं कुर्यन्ति ‘स्यान्मम क्वचिद्विनि ॥ १ ॥ एवं यतोदादिदुःखं प्राथयिष्यान्निदुरासं गोपिकादुःखं प्राथयन्ति ‘गोपिकानां चि’ति । तत्राद्यः पूर्वस्मादुत्कृष्टत्वदर्शकः । गोपिकानां प्रवर्गान्मतितानां यत् श्रीभागवततारी निरतिशयत्वेन प्रथिद्धं स्वस्वात्मकं तच्च क्वचिदपि देहेन्द्रियप्रमाणेषु स्यादिति मनोरथः । यतोदानन्दादीनामेतत्सुप्रसन्नस्य स्वस्य रामप्रीमावपुरितविविधत्वेन भवोपयत्तया अप्राप्यनीयात्मात् गोपिकादीनामेव सुगसासं प्राथयन्ति ‘गोबुदे गोपिकानां चो’ति । गोबुदे भगवतो हीनप्रतिभेयुनादादिस्वामिर्गोपिकानां, चकारात्रोपानां तेषां व्रजवाग्निनां चापि वगुत्समदुःखमात्रहीनफलवत्पारुष्यमभूत्, तच्च किं मे विषयमिति । अन्यत्र तथाकारणे सामर्थ्याभावात्तत्राद्यः ‘भगवा’मिति । यद् हि सर्वं कर्तुं तमर्थः । अनोऽन्यत्रापि तथा करिष्येयेत्यर्थः ॥ २ ॥ एवं दुःखं प्राथयिष्या हीनप्रतिभेयुनां तदर्थं प्राथयिष्या आनन्दित्विप्रयोगदानावच्छरं वासुपुं तदर्थं प्राथयन्ति, उद्गागमान इति । इदमन्यागमने ज्ञाने तथा गोपिकानां अतपि भगवत्प्राप्त्यै-

दर्शनेनोत्सवो जातस्तथा मे मनसि क्वचिदपि स्यादिति सम्बन्धः । वृन्दावने गोकुले चेति । वाशब्दः समुच्चयार्थः । यत्र तद्गुणानेव गायन्त्यो ब्रजसीमन्तिन्वः सम्भूय स्थितास्त्रय वृन्दावने, तासां नन्दादीनाञ्च गोकुले यन्तसवः स इति तथेति 'गञ्जोदय ब्रजं' 'प्राप्तो नन्दब्रजं'मित्यादिसामान्योक्त्या- यसीयते । ननुत्सवः कश्चित् पूर्वतन एव, तं श्लोकावगातामित्यादिनोक्तः प्राथमीय इति चेत्, तत्राहुः सुमहानिति । पूर्वस्तु महान् सुकत्यादिभ्यः, अयं तु अत्यात्युत्तरकालीनत्वात् सुतरामेव महान्, सुविशि- ताः कोयनपीठदर्शन इत्यादिनोक्तः॥३॥एवमलौकिकसामर्थ्यरूपो मुरयो निरोधः स्वैय तदधिकारित्वेन स्वविपयतयैव प्राथितः । अन्येषां तु भगवान् महापुरुषरूपया स्वाधिकारानुसारेण सायुज्यं पैकुण्डादिषु सेवोपयोगिदेहं वा दास्यतीत्यभिप्रायेण तावत्पर्यन्तं स्थितिप्रकारमाहुः महतामिति । यावत् भगवान् फलोन्मुषां दयां कारिष्यति तावत् कीर्त्यमानः कीर्तनविपयीक्रियमाण एव सुखादेवर्षेः 'महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे,' 'विना महापद्मदरजोभिषेकम्,' 'किरातहृणाम्,' 'देवार्पिमे प्रियतमः,' 'श्वत्पादपोतेन महत्कृतेन,' 'सदनुग्रहो भवा'मित्यादिकास्समंगवती दयायां च नान्यकारणमिति चकुण्डाहुः महतां कृपयेति । एतेन भक्तिमांगल्यं त एव निर्वाहका इत्युक्तं भवति । ननु कीर्त्यमानेषु भगवति फलयप्यन्तं भ्रमेण कर्मादिविषय दुःखमेवैत्याशंक्याहुः ज्ञानन्दसन्द्भोह इति । भगवत्तत्त्वात्वेन तद्गुणानामपि तदभिप्राया स्वरूपममानयोगक्षेमत्वात् साधनदत्तायामपि तत्कीर्तनेनानन्द एव भवतीत्यर्थः । अत एव भगवत्तमयवस्त्वधारसः परीक्षिदेव तदर्थकमेव 'ध्रोत्रमनोभिरामा'दिति विशेषणमुक्तवान् । हि पुष्पो यमर्षः । आनन्दे कीर्त्यमाने मुखस्य युक्तःवात् ॥४॥ ननु कीर्तनं हि सुखाद्यनम्र, तत्र महतां कृपयेति को वापद्मः, यथाकथञ्चिदपि कृतं तस्युत्साधनमिति प्रश्नेत्याहुः महतां कृपयेति । यथा महतां कृपया वापद्मः, यथाकथञ्चिदपि कृतं तस्युत्साधनमिति प्रश्नेत्याहुः महतां कृपयेति । यथा महतां कृपया अलौकिकानां भगवत्सम्बन्धिनां सदा कालपरिच्छेदेन कीर्तनं तापनिवारकं भगवत्तः प्रादुर्भावकं निरोधजनकं, तथा लौकिकानां लोकसम्बन्धिनां महापुरुषद्वारा भगवत्त्वरणगतानां कीर्तनं न तथै- स्तर्ष्यः । तत्र दृष्टान्तमाहुः क्रिन्धभोजनरूपावदिति । त्रिष्यस्य पदार्थस्य भोजने रूक्षं । तुल्यो- सिद्धप्रकारत्वद्योतनाय । त्रिष्यस्य पदार्थस्य भोजने रूक्षस्य प्रीतिरहितस्यैवेत्यर्थः । यथा रूक्षचित्त्व- राक्षमिमूतस्य त्रिष्यं यत्न न रोचते तस्य यथा तद्रसानभिहरसज्जस्य प्रतिदिनं शीयमाणस्य न तद्रोजनं पुष्टिकलम्, तथा प्रकृतेषु महापुरुषरूपभावरूपद्वोपयुक्तानां तादृशकीर्तने रूक्षणां लौकिकानां कर्त- नस्य न पुष्टिकलत्वमिति भावः । यद्वा, त्रिष्यं भोजनं यस्य स च रूक्षः रूक्षमोक्षा च तयोरेव तद्र- नस्य न पुष्टिकलत्वमिति भावः । यद्वा, त्रिष्यं भोजनं यस्य स च रूक्षः रूक्षमोक्षा च तयोरेव तद्र- नस्य न पुष्टिकलत्वमिति भावः । यद्वा, त्रिष्यं भोजनं यस्य स च रूक्षः रूक्षमोक्षा च तयोरेव तद्र- नस्य न पुष्टिकलत्वमिति भावः । यद्वा, त्रिष्यं भोजनं यस्य स च रूक्षः रूक्षमोक्षा च तयोरेव तद्र- नस्य न पुष्टिकलत्वमिति भावः ।

उपपत्तौ जनान् दृष्ट्वा यदा कृपायुक्तो भवेत् तदा सर्वं सर्वात्मकं सदानन्दं परं ब्रह्म हृदिसं
परमव्योम्नि प्रादुर्भूतं बहिः प्रकटं भवतीत्यर्थः । अत एव ब्रजसीमन्तनीनां गुणगानेन हृदि प्रादुर्भूतं
तन्मनस्वा इत्यादिना तथाभावसम्पत्तौ हृदया भगवान् प्रादुर्भूत इत्युच्यते । तदेवोक्तमाचार्यै 'बहि
साधनसम्पत्त्या हृदिस्तुष्यति कस्यचित्, भक्तानां दैन्यमेवैकं हृदि तोषणसाधन'मिति । यद्वा, सदानन्दस्य
भगवतो हृदिसं अभिप्रायादिकं बहिर्निर्गतं भवतीत्यर्थः । अत्रायमभिसन्धिः । 'ररुदुः सुखरं राज'सि-
ल्यादिना तादृशभाषे यदा कृपायुक्तो जातस्तदा भगवतोभिप्रायः प्रभुर्गव मया परोक्षं भजता, न पारयेहं
निरवसंयुतामित्यादिना विर्भावित इति तथेत्सर्थः ॥ ७ ॥ ननु किमिति कृपापेक्षया गुणगानेन हेन
सम्पादनीयः, ज्ञाननिष्ठया, ब्रह्मानन्द एव सम्पाद्यतामिति चेत्, तत्राहुः 'सर्वानन्दमयस्यापी'ति ।
एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानीति श्रुतेः सर्वत्र स्थितो य आनन्दः स भगवति प्रादुर्भूतं बतंत इति तदा-
श्रितस्य मानुषानन्दमारम्य ब्रह्मानन्दो न कस्यापि दुर्लभस्वान्, 'सर्वं मद्भक्तियोगेने'ति वाक्यात्, तथापि
कृपानन्दः कृपारूपो य आनन्दः स भगवद्दर्शनां स्वरूपसमानयोगक्षेमत्वात् कृपया वा यो भजनानन्दस्त्व-
स तु सुतरां दुर्लभ एव । ब्रह्मानन्दस्यापि दुर्लभत्वात् । सम्भवति साधनमिह किञ्चिदिति चेत् ? गुणगान-
मेवेति गृहाण । अत एवोक्तमाचार्यैः 'लौकिकस्त्रीषु संसिद्धः तद्द्वारा पुरेपे भवेत् । स्वानन्दस्वापनार्थं हि
योष्यतापि निरूपिता । अतो हि भजनानन्दः स्त्रीषु सन्त्यग् विधायित' इति । एतदर्थस्तु प्रभुचरित-
रेवं विवृतः । 'भजनानन्दस्य स्वरूपात्मकत्वेन रसरूपात्वात् तस्य च' स्वशास्त्रसिद्धस्यैव तथात्वात्
भगवदभिरिक्तलोकं विवाह्यतीषु सन्त्यग्सिद्धो भवति । तत् एतत्कथाश्रवणेन तद्भावोदये पुरुषेपि स-
स्मो भवेत्, मान्येति स्त्रीष्वेव तद्दानमित्यर्थ इति । तत्रैव द्वितीयकारिकार्थनिरूपणे यद्वा, बलज्ये-
स्वधर्मात् निरूपयता भगवता 'शोष्योन्तरेण सुजयोरपि यस्त्वेहा श्री'रिति वाक्ये श्रियोपि रष्ट्वातिरूपणेन
सत्या अपि दुर्लभो यो रस, तं प्राप्य गोप्यो धन्या इति ब्रजस्त्रीष्वेव स्वानन्दाद्भवयोग्यता निरूपिता,
नान्येषु साध्यासु वेत्यर्थः । तथा च तत्रैवेतदधिकारित्वात् तथेति भाव इत्येतत्संनं हृदिकृत्योक्तं कृपानन्दं सुदु-
र्लभ इति । 'नाय सुप्राप', 'नेनं त्रिरज' 'एता, पर' 'केमा छिग., नाय श्रिय.', 'आसामहो' इत्यादि-
वाक्यैः श्रीभाषयतेपि तस्य तथात्वनिरूपणाच्च । कृपानन्दस्य दुर्लभत्वबोधकं तत्कार्यमाहुः 'हृत्त' इति ।
हृत्त हृदयप्रतिष्ठ. स्वगुणान् श्रुत्वा पूर्णं गुणगानेन प्रतिक्षणं वर्धमानः जनान् प्रभावयते रससिन्धी
निमज्जयतीत्यर्थः । अत एव 'यद्वापीडे'ति पथे स्वामिनीनां सुधाद्वारा भावात्मकः प्रभुरन्तं प्रविष्टो
'अक्षयता'मिलादिमिच्छाद्विर्गितगुणश्रवणेन पूर्णः श्रीहामयतामेव सम्पादितवान् । अत एवोक्तं
धीमदाचार्यैर्युगलमीति 'अन्तः प्रविष्टो भगवान् सुधादुद्धृत्य कर्णयोः, पुनः प्रवेशयते सन्त्यग् तदा भवति
गुम्भार'इति । एतद्वियरणे यथाधर्म्यैवास्मासिक्त इति सर्वमनवद्यम् ॥ ८ ॥ एवं सौपतिक
गुणगानं सत्पत्तपन् निरूप्य कर्तव्यत्वेन तदुपसहरन्ति 'तस्या'दिति । यत्मात्मज्ञानोपासनादि-
सागंभो भक्तिगां निरतिशयिनिरतिशयः 'नेष्टन्त्येवमपि पूजादिना ब्रह्मलोक'मित्यादिवाक्यात्
तन्माधुनेः मयं कर्मज्ञानोपासनादिकं परित्यज्य सवायनं त्यज्या निरुद्धं भगवता स्वीयत्वेन पृथरत एव
किञ्चिद्दिग्गुणप्रशंसनार्थं साधनानि विद्वेषन्तुंया एव सर्वदा सर्वेष्ट्यातारन्वाक्येन ज्ञेया इत्यर्थः ।
ननु वेदसांगानुत्तरेणैव वाच्यत्वं तन्मागंसं ध्यान्त्यादुर्मिर्दुविधवात् केवलं स्वगुणान् मायेदिति
गद्वापामाद् सदानन्दपरैरिति । सदानन्दः आनन्दमयः परः परमात्मा परमकाष्ठापन्नो न तु
गुणैर्वादि चेत्सां तादृशित्यर्थः । विषया विदोषणमेतत् । अनेन ब्रह्मसाधे स्थित्या गुणगानं कर्तव्यमित्युक्तं
भवति । ततः तस्य एव गुणस्यो जीवस्य सदानन्दस्या गुणप्रयाविर्भावेन अक्षररूपतया पुरोक्तसा-
क्षिभावयोग्यता यथार्थः । अत इति पाठे गुणगानं क्रियमाणे स्वत एव यस्तुत्याभावात्साधनार्थम्, न तु
नर्ये प्रयत्नान्तायेतेति तथेत्यर्थः ॥ ९ ॥ एवं गुणगानरक्षण्यतामभिधाय निरोधप्रशङ्काल्येव तत्तद्वि-
रतिं स्वस्य स्वीयाधमेव निरोधविशुद्धिर्भवति यद्गतः तस्य पञ्चात्मिकारिताज्ञानात् दृष्टान्तं निरूपय-
न्तान् स्वानुभव प्रमाणयन्ति, अहं निरुद्ध इति । अहं निरोधेन स्वरूपं दृष्ट्वा आहृगोनि तादृशेन गुणै

गानद्वारा निरुद्धः भगवता स्वगुणैरावृत्तसर्वेन्द्रियः निरोधपदवीं निरोधस्य मार्गं गतः प्रात इत्यर्थः । गत इति कर्तारि कः । यद्वा निरोधेन भगवता भक्त्यै कृतेन निरोधेन तद्भावनाया अहं तथेत्यर्थः । अत एवोक्तं 'भावो भावनया सिद्धः साधवं नान्यदिष्यते' इति । नन्वेतादृशाश्च किं निरोधवर्णनप्रयासेनेत्यत आहुः निरुद्धानां त्विति । निरुद्धत्वे प्रकारान्तरघोतनाय गुणाद्भिः । भगवता शास्त्रानुसारेण प्रमेयबलेन चात्मसात्कृतानां निरोधाय प्रपञ्चविस्तृतिपूर्वकं स्वास्तकिसिद्धयर्थं निरोधं निरोधलक्षणं भक्त्यै भगवत्कृतं वा वर्णयामीत्यर्थः । यत्तेमानक्रियापदाद्य सर्वेदा एतदस्मिन्निवेशः सूचितः । तेषामर्थं भगवन्तं विज्ञापयन्तं वा वर्णयामीत्यर्थः । यत्तेमानक्रियापदाद्य सर्वेदा एतदस्मिन्निवेशः सूचितः । तेषामर्थं भगवन्तं विज्ञापयन्तं वा वर्णयामीत्यर्थः । यत्तेमानक्रियापदाद्य सर्वेदा एतदस्मिन्निवेशः सूचितः । तेषामर्थं भगवन्तं विज्ञापयन्तं वा वर्णयामीत्यर्थः ।

१० ॥ नन्वेतादृशेषु गुणेषु विद्यमानेषु कथमत्र सर्वं न प्रवर्तन्त इत्याशङ्क्य तदभाग्यमेव हेतुत्वेन वदन्त आहुः हरिणेति । य इति भाग्यरहिताः । यत्ते हरिणापि सर्वदुःखहर्त्रापि भगवता हेतुत्वेन वदन्त आहुः हरिणेति । य इति भाग्यरहिताः । यत्ते हरिणापि सर्वदुःखहर्त्रापि भगवता हेतुत्वेन वदन्त आहुः हरिणेति । य इति भाग्यरहिताः ।

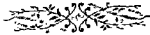
११ ॥ ननु पूर्व गुणानस्य सुखजनकत्वोक्त्या तस्य च मनोधर्मत्वेन मनस्यैवोदयात् चाख्यात् ॥ ११ ॥ ननु पूर्व गुणानस्य सुखजनकत्वोक्त्या तस्य च मनोधर्मत्वेन मनस्यैवोदयात् चाख्यात् ॥ ११ ॥ ननु पूर्व गुणानस्य सुखजनकत्वोक्त्या तस्य च मनोधर्मत्वेन मनस्यैवोदयात् चाख्यात् ॥ ११ ॥ ननु पूर्व गुणानस्य सुखजनकत्वोक्त्या तस्य च मनोधर्मत्वेन मनस्यैवोदयात् चाख्यात् ॥ ११ ॥

१२ ॥ नन्वेतदस्य भगवता स्वगुणैरावृत्तसर्वेन्द्रियः निरोधपदवीं निरोधस्य मार्गं गतः प्रात इत्यर्थः । गत इति कर्तारि कः । यद्वा निरोधेन भगवता भक्त्यै कृतेन निरोधेन तद्भावनाया अहं तथेत्यर्थः । अत एवोक्तं 'भावो भावनया सिद्धः साधवं नान्यदिष्यते' इति । नन्वेतादृशाश्च किं निरोधवर्णनप्रयासेनेत्यत आहुः निरुद्धानां त्विति । निरुद्धत्वे प्रकारान्तरघोतनाय गुणाद्भिः । भगवता शास्त्रानुसारेण प्रमेयबलेन चात्मसात्कृतानां निरोधाय प्रपञ्चविस्तृतिपूर्वकं स्वास्तकिसिद्धयर्थं निरोधं निरोधलक्षणं भक्त्यै भगवत्कृतं वा वर्णयामीत्यर्थः । यत्तेमानक्रियापदाद्य सर्वेदा एतदस्मिन्निवेशः सूचितः । तेषामर्थं भगवन्तं विज्ञापयन्तं वा वर्णयामीत्यर्थः । यत्तेमानक्रियापदाद्य सर्वेदा एतदस्मिन्निवेशः सूचितः । तेषामर्थं भगवन्तं विज्ञापयन्तं वा वर्णयामीत्यर्थः ।

तद्यत्पर्यः । अयमर्थः । गुणाविष्टचित्तानां सर्वत्र संसारेण अहन्ताममत्तारूपेण अमिलपितराप्रतिदमा-
 चान्यां यः क्लेशः यत्र संसाराभावेन भगवत्स्य तदभावेन भवति सोपि तद्यत्पर्यः । भगवद्विषयकसंसा-
 रस्य सत्तामप्यपेक्षणीयत्वात् । अत एव 'कुर्वन्ति गोवत्सपद' मित्यत्रत्यस्य गोवत्सपदमात्रकणोक्त्या
 अहमेतदासौभ्यं मम स्वामीत्येतावान् संसारः स्थापितो भवतीति निरूपितमाचार्यैः । स च क्लेशः
 'क्लेशोषिकतरस्तेषां' मित्यादिना भगवता गीतायामेव वर्णितः ॥ १३ ॥ ननु गुणाविष्टचित्तत्वेऽप्यमिष्ट-
 निवृत्तिरेव किमित्याशङ्क्यामाहुः 'हरिवत्सुख'मिति । हरः सर्वदुःखहर्तुर्भगवतो यथा सर्वदेव भक्तसाहि-
 त्येन सुखं पूर्णानन्दत्वाद्भगवत्स्यथा गुणाविष्टचित्तत्वेऽन्तस्तद्वाविर्भावाद्भगवत्साहित्येन तथैव मुपमित्यर्थः ।
 'सदा सरसंगुक्तानामवस्थैवं यदा भवेत् । तदा दयालुता दैव्यदर्शनात् हरैर्नये' वित्ताशयेनाहुः तदा
 भवेद् दयालुत्वमिति । अन्यथेति । एवं भावाभावे भगवतोपि क्रूरता अवकृपालुता वनयेक्षकत्वेन
 मतास्माकं सम्मतोत्यर्थः । अत एव नैवात्मन इति श्लोके भगवत् ज्ञात्मनः प्रभोर्निजलाभपूर्णस्य अमि-
 द्जननोपकृतोऽपराधहीनः करुणया किङ्करनिवेदितानुग्राहकत्वमुच्यते श्रीभागवते । सा च पूर्वोक्तभावे-
 नैव भवतीति सर्वमनवयम् । ननु कालकर्मस्वभावादिभिर्बुद्धिदिनादवयवयोद्देशाद्दिदोषसम्भवे कर्म गुण-
 गाननिर्वाह इति चेत्, तत्राहुः याधदाङ्गापि नास्त्यत्रेति । अत्र गुणगाने कालादिबाधकत्वेन न, यतो
 भगवत्तैयोक्तं श्रीभागवते 'न कर्हिचिन्मत्पराः शान्तरूपे न ह्युच्यन्ति नो निमिषो लेहि हेति'मिति । किञ्च ।
 नात्र भगवतापि बाधः कर्तुं शक्यः, तत्र के वराकाः कालादय इत्यर्थः । अत एवोक्तमाचार्यैर्'हरिरन न
 शक्योति कर्तुं बाधां हुतोपर' इति । ननु सर्वकृतिसमर्थस्य भगवतः कथमेतद्बाधबाधकृत्यसमर्थत्व-
 मिति चेत्, सत्यम्, परन्तु सर्वस्य वशीति श्रुत्या सर्ववश्यस्य भगवतो भक्तवदवश्येते सर्वसमर्थस्य भक्त-
 भावबाधासमर्थत्वमिति भावः । मृगगनिष्टनिवृत्तिमुक्त्वा इष्टप्रतिमाहुः तदध्यासोपि सिध्यतीति ।
 गुणगानेन तस्य भगवतः अध्यासः सर्वत्रावभासः सोऽप्ययान्तरफलतया सम्पद्य सिद्धिविषयो भवतीत्यर्थः ।
 अन्यथासपदं घटादिषु तदवभासस्य भावप्रसङ्गत्वेन वस्तुत आसक्तिभ्रमबोधनाय । अन्यथा घटादेः
 पुरोत्तमामिष्टत्वं स्यात्, नहि घटादिः साक्षात्समिष्टः, किन्तु परस्परया । तस्मात्क्षरागतया तद्गता
 तथात्वात्, अन्यथा तावद्धर्ममिष्टित्वं तेऽप्यभिदृष्यात् । ननुच्यन्त एव ब्रह्मधर्माः सच्चिदानन्दार्थ-
 स्तेऽपि चेद्य, अक्षरागतानामेव तेषां तद्वृत्तितया व्यपदिश्यमानत्वात् । अन्यथा वर्हणीज्वाद्योपि व्यप-
 दिश्येरत् । न च इष्टापत्तिः । तदभाधारणधर्माणामन्यत्र कथनस्यानुचितत्वात् । किञ्च, सर्वेषां धर्मेषां
 साधारणत्वे तद्वत्तासाधारणधर्माभावे लक्षणाभाषादितिरूप्यत्वं जीवसमत्वमनञ्जनीयत्वं च स्यात् ।
 तस्माद्भेदव्याक्षरसमानाधिकरणत्वेन तदर्थमव्यपदेश एव, न पुरोत्तमधर्मगन्धोपीति लुहास । ननु-
 धर्मादयो व्यपदिष्टा एव, किं न ते पुरोत्तमधर्मा इति चेत्, सत्यम्, तद्गता एव, परंत्वक्षरस्य चरण-
 रूपत्वेन तद्विमिश्रतया तेषां तत्र सद्भावात् । यतो व्याप्यादित्यपि तद्विच्छया तद्भावः, युक्तं भर्माः स्वैरिति
 यावत् । एवं गति 'उत्तम पुरोत्तमव्य' 'भेदव्यपदेशाद्ये'त्यादिसृष्टिमूर्धमात्मसाया अक्षरभेदः
 पुरोत्तमभेद इति भेदाभेदादोऽन्माकमिति द्विः ॥ १४ ॥ ननु वैराग्यस्य गुणगानादप्येन तदभावे
 अद्भिनयेन न सफलत्वमित्याशङ्क्य तदप्येनैव भवतीति साधनसम्पादकस्वरूपसुखंमाहुः भगवत्क-
 र्मेनासुख्योदिति । भगवत्कर्मो गुणगानं तन्मासम्पादस्तुनाभेरेव त्रियेव भगवदतिरिक्तविषये विरागो
 रागाभासः विरगः, अन्यापरिभाष्यो भवतीत्यर्थः । 'सा अष्टधानस्य विद्वद्भवादा विरगिन्मन्यत्र
 करोति पुंग' इति यावत् । यदा, भगवत्कर्मो भगवत्कीलादयः, तन्मासम्पादयं तन्वभावादेव विरगो
 भवतीत्यर्थः । अत एवोक्तमित्यं भूतगुणो हरिरिति ॥ १५ ॥ एवं सोपपत्तिकं गुणगानकर्तव्यतामनि-
 धाय तदुपसंहरति एवं ज्ञातयेति । एवं पूर्वोक्तं प्रकारेण ज्ञानमात्रं गुणयणोत्तं इत्यं ज्ञाना
 गतांवेत्ती यमित्यस्य सदा कालाप्यवधानेन गुणस्य एव वर्णनीयाः । अत्र बाधकत्वं व्यागार्थमाहुः
 कामनरहरनुसंधारिनिः । व्याप्यतेभोभयोरस्तबाधकत्वात् स्वायत्तव्यम्, निमग्नराणां सगामिर्वा या-
 वत् ॥ १६ ॥ ननु गुणगानं रागात्वादिबन्धीकृतमित्युक्तया कथं इत्यन्तं च तावदेतन्नगुणगानवत्

पूर्वोक्तमुख्यनिरोधाधिकाररूपत्वाद् तदनुत्तवा भगवन्स्वरूपध्यानमात्रमेव साधनमाहुः हरिमूर्तिः
 सदा ध्येयेति । एवं कृते तदेकशरणस्य अन्यादाव्यपूरणमनोरथस्य सर्वथा निःसाधनस्य गजेन्द्रस्यैव
 रक्षार्थं भगवानाधिभवतीति ज्ञापयितुं हरिरिति । ननु योग इव कवित्वसूत्रैरपासनायामिव सम्पादित्वा-
 ध्यनक्रियाविशेषयुक्तमूर्तिनां ज्ञान इव सोपधानमूर्तेर्ध्यानमिहापि भविष्यतीत्याशङ्क्याहुः हरिमूर्ति-
 रिति । भक्त्याधिभूतस्वरूपस्यैव ध्यानम्, न त्वन्यथाभूतस्यैत्यर्थः । ध्येयेति विध्यर्थककृत्यप्रत्ययेन आव-
 श्यकार्यं द्योतितम् । ननु ध्यानपूर्वकगुणगानमात्रेण किं भवतीत्याशङ्क्याहुः सङ्कल्पादपीति ।
 सङ्कल्पाद्विचारमात्रादपि तत्र भगवन्मूर्तेः प्रादुर्भावाच्च भगवतो दर्शनं स्पष्टं स्पष्टमवापितं भवति ।
 तथा कृतिः कटाक्षक्षेपणादिरूपा, रतिः विलासगतिः, एतत्सर्वं ध्यानपूर्वकतादृशगुणगानेन निरोधा-
 द्भगवत्स्वरूपे स्पष्टमवापितं अनुभूतं भवतीत्यर्थः । निरोधोपयोगिसाधनान्तराभ्याहुः, श्रवणं कीर्तन-
 मिति । श्रवणं श्रीभागवतादेः, कीर्तनं, एतद्व्यमपि स्पष्टम्, सङ्कोचादिकमकृत्वा कर्तव्यम् । अन्यथा
 श्रवणे कीर्तने असम्भावनाविपरीतभावने स्वात्मान्, तथा च अन्तर्गः स्यादिति भावः । श्रोतृसापेक्षं
 कीर्तनं, तद्विरपेक्षं गावामिति तयोर्विवेकः । किञ्च पुत्रे कृष्णप्रिये कृष्णस्य प्रियः कृष्णः प्रियो वा यस्य
 तथाभूते रतिः कार्येत्यर्थः । पुत्रे कृष्णप्रिय इति व्यत्यासेन कृष्णप्रियःश्वेनैव रतिः कार्या, न पुत्रत्वेनेति
 भावः सूच्यते । अतः परं साधनसमुदायकलं तिरूपयन्तः शरीरपरिवर्तलक्षणं प्रतिबन्धनिराकरणमाहुः
 वायुरिति । सपरिकरेण गुणगानेन प्रकटे भगवति तद्वरणमकरन्दगन्धधाहुः स्वविरैः प्रविशन् शरीरग-
 तमलांशं शोषणयोग्यं शोषयित्वा तदुद्योग्यं स्वयेमेनोक्षिप्य तन्मौ शोषमाणं शोषः अवशिष्टो यश्चरणेशु-
 षम्बन्धी भागः तं नयेत् प्राप्नुयात् । तथा सति अस्मिन्नेव शरीरे अलौकिकत्वसम्पत्त्या पुरषोत्तमानन्दा-
 नुभवयोग्यता भवतीत्यर्थः । एतैवैतदतिरिक्तसाधनैरयं प्रतिबन्धो न निवर्तत इत्युक्तम् । मृतादनास्यापि
 दुःसंगादिना भाषनाशसम्भवाहुपायमाहुः यश्चेति । यस्य पुत्रादेर्भगवत्कार्यं सेवादिरूपं स्पष्टं प्रकटं
 प्रातिकूल्येन न दृश्यते शिक्षायामपि, तदा सति सामर्थ्ये तस्य विज्ञेयेण भरणादिकमकृत्वापि निग्रहः
 कर्तव्य इत्यर्थः । अन्यथा सति सामर्थ्ये तदनिग्रहे 'अप्रतिपिद्धमनुमतं भवतीति' न्यायेन तद्वती पुत्रे
 कृष्णप्रिये रतिरित्यनेन विरोधापत्तेरित्यत आहुः इति निश्चयः । सति सामर्थ्ये निग्रह एव कर्तव्य इति
 भावः । इदमुक्तं भवति । कृष्णप्रियत्वे रतिरस्पष्टप्रशुकार्यवरणे औदासीन्यं प्रातिक्रिये सति सम्भये
 त्यागस्य सेवाप्रतिबुलतया निग्रहः, अतम्भवे तु त्यागं कृत्वा आन्तरभक्तिनामै प्रवेश इति ॥ १७ ॥
 ॥ १८ ॥ १९ ॥ अतः परं साधनरूपं तिरूपयन्तः साधनान्तराणामप्रयोजनकार्यं धदन्तः सः ।

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

निरोधलक्षणम् ।

गोस्वामी श्रीपुरुषोत्तमजीकृत टीकाना भाषांतरसहित.

निज जनउपर कृपावंत श्रीमद्वल्लभाचार्यजीने प्रणाम करीने तेओश्रीनो आ दास
(श्रीपुरुषोत्तमजी) निरोधलक्षण ग्रन्थनो विचार करे छे.

श्रीमद्वल्लभाचार्यजी संन्यासनिर्णय ग्रन्थमां भक्तिमार्गीय त्याग प्रभुना विरहना
अनुभवनेमाटे कर्तव्य छे एम सूचवे छे; कौण्डिन्यऋषि अने श्रीगोपिकाओ ए वे
गुरु छे एम कहे छे; यत्रेना समय अने फल जूदा जूदा छे एम बोध करे छे, अने
तेपरथी अधिकारीओनो भेद सूचवे छे; ए भक्तिमार्गीय त्याग मात्र प्रेमधी ज सिद्ध थाय
छे एम आज्ञा करे छे; ए प्रेमतुं साधन शुं, एम आकांक्षा यतां आज्ञा करे छे के भाव-
नाथी सिद्ध थयलो भाव ज मात्र साधन छे; अने भावभावनाथी विलक्षण (उच्च) अधि-
कार प्राप्त यतां प्रभुना गुणगान ज विरहमां जीवन टकावी राखे छे एम आज्ञा करे छे.

त्यां एम आकांक्षा थाय छे के केवा अधिकारीने केवी भावनाथी उत्पन्न थयलो
केवा प्रकारनो भाव साधनरूपे उपयोगी थइ पडे छे? वळी प्रभुना गुणो पण त्यां
पापक कहेला छतां केवा अधिकारमां केवा प्रकारे जीवन टकावी राखवागां साधनभूत
थइ पडे छे? एम पण आकांक्षां थाय छे. वळी भक्तिवर्धिनी ग्रन्थमां श्रीमद्वल्लभा-
चार्यजीए आज्ञा करीछे के जे भक्तने भक्तिनो दीजभाव दद थयो होय अने जे भग-
वाने आज्ञा करेली अने आपे विचारेली रीतिए भजन करतो होय एवा भक्ते भक्तिनी
प्रवृद्धिने माटे गृहत्याग करीने श्रवण कीर्तनरूप साधन करवां; जेनो दीजभाव दद न
थयो होय तेणे तो घरमां रहीने पूजा श्रवण वगैरे करीने प्रभुनुं भजन करतुं, अने
एम करतां करतां प्रभुतरफ छेद आसकि अने व्यसन थाय तारै ते कृतार्थ थाय एम
कसुं. आगळ जतां त्याग करवा वगैरेनी आवश्यकता यतायी. त्यांपण भक्तिवृद्धितुं
स्वरूप शुं, भक्तिनी वृद्धि थई छे एम केम मालम पडे, एम आकांक्षा थाय छे.
अने सेवाफलविवरणमां आज्ञा करी के जो आद्य फल (अठौकिक सामर्थ्य)

न प्राप्त थाय तो सेवा आधिदैविकी थइ सकती नथी, तेथी ज फल प्राप्त थयुं नथी एम समजवुं. त्यां पण एम आकांक्षा थाय छे के सेवा आधिदैविकी केम थाय ?

एप्रमाणे उपर कहेला अंधोमां आ सर्व आकांक्षाओ उत्पन्न थाय छे ते पूर्ण करवाने आप एम बोध करे छे के जेची रीते भगवान् अवतार दशमां भक्तने दर्शन थाय एवा गुणलीलाओवडे प्रपंचनी विस्मृति करावी पोतामां आसक्ति करावी निरोध धीमे-धीमे क्रमवार करावे छे अने जीवोनो उद्धार करे छे तेम हाल अनवतार दशमां ज्यारे पोते भूतलपर प्रकट विराजता नथी त्यारे पण श्रवण कीर्तन वगैरेथी अनुभवमां आवे एवा गुणलीलाओवडे ज धीमेधीमे क्रमवार निरोध प्राप्त करावे छे अने जीवोनो उद्धार करे छे; माटे त्यागपूर्वक श्रवणथी उत्पन्न थती भावनाथी भजता भक्ते, तेमज त्याग-पूर्वक कीर्तनथी भजता भक्ते, तेम ज घरमां रहीने सेवापूजा वगैरेथी भजता भक्ते सर्वेए पोतपोताना अधिकार प्रमाणे भक्तिनी वृद्धिरूप उपर कहेलो निरोध प्राप्त करवाने प्रयत्न कर्यो करवो.

तेमां पण जे भक्त त्यागपूर्वक श्रवणथी उत्पन्न थती भावनाथी भजतो होय तेणे पोतापर प्रभुनी केटली कृपा थइ तेनी परीक्षा करवी, (पोताना मनमां विचारथी समजवुं), प्रभुना गुणगान गावा, पोतानी अवस्थानी परीक्षा करवी, एटले पोते केटले दरजे पहोच्यो छे तेनो मनसाथे विचार करवो, अने पोताना अधिकारप्रमाणे पोताना मनमां प्रभुपरत्ये उत्पन्न थता मनोरथोपरथी पोतामां निरोधनी उत्पत्ति क्यांसुधी थइ तेनो विचार करवो.

जे भक्त कीर्तनवडे प्रभुनुं भजन करतो होय तेणे कीर्तनथी पोताने अनुभवमां आनता सुखनिशेपथी पोतामां भक्तिनी वृद्धि केटली थइ तेनी परीक्षा करवी, अने प्रभुकृपा पोतापर केटली थइ तेनो विचार करवो.

जे भक्त घरमां रही प्रभुनुं भजन करतो होय तेणे पोते जे सेवा करे छे ते आधि-दैविकी पर्यंत पहोचे तेमाटे श्रवण कीर्तन ध्यान निरंतर कर्यो करवां.

आ सर्वेनो उपदेश करवाने आप निरोधलक्षण ग्रन्थनो आरम्भ करे छे. कोइने एम शका थाय के आ निरोधलक्षण ग्रन्थ संन्यासनिर्णय वगैरे धीजा ग्रन्थोना शेष-अहङ्ग छे एम धारणातुं शु कारण छे? जेम धीजा ग्रन्थो एकएकथी स्वतंत्र छे तेम आ ग्रन्थ पण म्मतथ छे एम शमाटे न मानवुं ?

आ शझाना समाधानमां कहेवातुं के आ ग्रन्थमां ग्रन्थ करवानी प्रतिज्ञा नथी, तेथी फोईपण कारणने टीचे आ ग्रन्थ कर्यो एम तो आपणे मानवुं ज पडथे; यली संन्यासनिर्णयमां कहेली भायना वगैरेनु स्वरूप शुं एम आकांक्षा थाय छे, तेम ज प्रभुना गुणगान जीवनना हेतुरूप थइ पडे छे ते कथे प्रकारे थाय छे, एम आकांक्षा

थाय छे, तेमज भक्तिवर्धिनीमां कहेला भक्तिवृद्धि पदमां भक्तिवृद्धिं स्वरूपं तु एम आकांक्षा थाय छे, तेमज सेवाफलविवरणमां कहेला अनाधिदैविकी पदमां सेवा आधिदैविकी केम थाय, एम आकांक्षा थाय छे—तेमज आ निरोधलक्षण ग्रन्थमां श्रीयशोदा वगैरेने थयला दुःखनी आशंसा गुणकीर्तन वगैरेतुं जे वर्णन छे ते अकस्मात् एटले प्रयोजनवगारतुं थइ पडे छे, माटे ए सर्व शमाटे कह्युं एम आकांक्षा थाय छे, माटे आ निरोधलक्षण ग्रन्थ उपर लखेला संन्यासनिर्णय भक्तिवर्धिनी अने सेवाफलविवरण ग्रन्थोमां उत्पन्न थती आकांक्षाभो पूर्ण करे छे तेथी, अने आ ग्रन्थमां दयालुत्व वगैरे शब्दो छे तेतुं विशेष ज्ञान करावे छे अने ते ते ग्रन्थोमांना प्रमेयतुं पण विशेष ज्ञान करावे छे तेथी, आ ग्रन्थ संन्यासनिर्णय वगैरे ग्रन्थोनो शेषभूत छे एम निश्चय थाय छे.

कदाचित् कोइ कहे के भक्तिवर्धिनीमां कहेला कोईपण शब्दतुं विशेष ज्ञान निरोधलक्षणमां थतुं नथी, माटे भक्तिवर्धिनीना शेषतरीके निरोधलक्षण नथी, तो ते बरोबर नथी, केमके संन्यासनिर्णयना प्रमेयमां ज भक्तिवर्धिनीतुं प्रमेय आवी जाय छे.

परस्पर आकांक्षा पूराती होवाथी ज श्रीहरिरायजीए पण 'श्रीकृष्णरसविक्षिप्त' ए पांच श्लोक जो के स्वतंत्र जणाय छे तो पण जलभेदना बहूभूत गणेल छे. तेथी एप्रमाणे अङ्गरूप गणवामां अने एकवाक्यतानो अङ्गीकार करवामां कांइपण वाधक नथी; तेथी आ निरोधलक्षण ग्रन्थतुं संन्यासनिर्णय भक्तिवर्धिनी अने सेवाफलविवरणना शेषरूपे व्याख्यान करवामां आवे छे.

संन्यासनिर्णयमां सिद्ध कर्युं छे के त्यागी भक्तने भावना मात्रथी सिद्ध थयलो भाव ज साधनरूप छे, त्यागीभोमां प्रथम अधिकारीए करेलो त्याग प्रभुना विरहना अनुभवने माटे ज होय छे, अने विरह ए प्राकट्यना निरोमानथी थयला दुःखरूप छे, एवा (विरही) अधिकारीने श्रीकृष्णमां आमक्ति होवाथी घटमां रहेला मनुष्यो वाधक अने अनात्मरूप (पीतानी साथे संबंधविनाना) भासे छे, तेथी प्रथमनी कांइक विस्मृति थइ भगवान्मां आमक्ति थाय छे, अने पछी व्यसन थायछे, तारे भगवान्ना गुण अने स्तीलातुं प्राधान्य हुटी थइ भगवान्ना स्वरूपमां आमक्ति थायछे, अने भगवान्ना स्वरूपनी प्राप्ति नहि होवाथी दीनता थाय छे, भगवान्ना प्रादुर्भाव तो जन्मप्रकरणमां कथाप्रमाणे भक्तना दुःखार्थन थाय छे एतुं ज्ञान होवाथी एवा दुःखनी इन्ज उल्लस थाय छे. एतुं दुःख अतिशय थाय तेव भक्तिनी वृद्धिरूपछे, केमके ते व्यिनिमां प्र-

શ્રી વિસ્મૃતિ અને મગવાનમાં આસક્તિ અધિક યાય છે. તેથી ઉપર કહેલા દુઃખની ઇચ્છા અને તેની માવના એ આવા નિરોધનું કાર્યલક્ષણ સમજવું.

પ્રથમ શ્લોકમાં એવા નિરોધનાં કાર્યલક્ષણતું વર્ણન કરવામાં છે:—

યત્તુ દુઃખં યશોદાયા નન્દાદીનાં ચ ગોકુલે ।

ગોપિકાનાં ચ યદ્ દુઃખં તદ્ દુઃખં સ્યાન્મમ ક્વચિત્ ॥ ૧ ॥

સાન્વયપદાર્થ:—ગોકુલે (ગોકુલમાં) યશોદાયા: (શ્રીયશોદાને) ચ (અને) નન્દાદીનાં (શ્રીનન્દરાયજી વગેરેને) ચ (અને) યત્ (જે) દુઃખ (દુઃખ) ચ (અને) ગોપિકાનાં (શ્રીગોપીજનોને) યત્ (જે) દુઃખ (દુઃખ) તત્ (તે) દુઃખં (દુઃખ) મમ (મને) ક્વચિત્ (કોઈક ઠેકાણે) સ્યાત્ (યાઓ).

શ્લોકાર્થ:—ગોકુલમાં શ્રીયશોદાજીને અને નન્દરાયજી વગેરેને અને (તેમના સમ્બન્ધવાળાં વીજાઓને પણ પરમ ફલને આપવાની ઇચ્છાવાળા પ્રભુએ) જે દુઃખ આપ્યું છે, પુનઃ (તેથી પણ ઉત્કૃષ્ટ) જે દુઃખ શ્રીગોપીજનોને આપ્યું છે તે દુઃખ મને કોઈક ઠેકાણે યાઓ.

આ શ્લોકમાં શ્રીયશોદા શ્રીનન્દ તથા શ્રીગોપિકાઓ એ ત્રણના દુઃખનું વર્ણન કરતું છે, તેથી જૂદા જૂદા ત્રણ પ્રકારના માવનું સૂચન કર્યું છે. વલ્લી શ્લોકમાં ત્રણ 'ચ' છે. 'ચ' એટલે 'અને'; તેથી 'અને વીજા પણ દુઃખી મત્તો' એવો અર્થ થાય છે. તેથી ઉપર કહેલા ત્રણ પ્રકારના માવવાળા મત્તોના જેવા માવવાળા કસવગેરેથી દુઃખી થયલા, કાલથી દુઃખી થયલા, તથા અજ્ઞાનથી દુઃખી થયલા મત્તોનું પણ આ શ્લોકમાં સૂચન કર્યું છે એમ સમજવું. જેમ પ્રાકૃત્ય સમયમાં કસ વગેરે અસુર હતા, તેમ હાલમાં પણ વીજા અસુરો ઘણા હોય છે, તેમ કાલ તથા અજ્ઞાન પણ હોય છે 'ક્વચિત્' શબ્દ શ્લોકમાં છેલ્લો છે, તેનો અર્થ 'કોઈક સ્થળમાં' એમ થાય છે. કોઈ સ્થાન નિશ્ચિત સ્થલ નથી કહ્યું, તેથી મગવદ્ભાવવાળા જૂદા જૂદા દેશોમાં પર્યટનનું સૂચન થાય છે, તેથી એવા અધિકારીનું ત્યાગીપણુ જણાઈ આવે છે. એમ આગળ પણ સમજી લેવું.

૧ સ્લગ એટલે સ્વાલ્યા, definition લક્ષણ કે પ્રકારના હોય છે, સ્વરૂપલક્ષણ અને કાર્ય-લક્ષણ. નિરોધનું સ્વરૂપ સમજાવે તે સ્વરૂપલક્ષણ, અને નિરોધમાં યતા અનુભવો તથા પરિણામોં વર્ણન કર્યાં હોય તો નિરોધનું કાર્યલક્ષણ દશમસ્કન્ધના ધીમુચોધિનીમાં નિરોધના સ્વરૂપલક્ષણ વિદ્યા રથી નમજાવ્યાં છે આ પ્રથમા નિરોધનાં કાર્યલક્ષણના વર્ણન કરવામાં આપ્યાં છે

૨ આ શ્લોકમાં 'મ્યત્' એટલે 'યાઓ' એ આચારસૂચક છે આવા દર્શાવતી વસ્તુ લિડ્ સૂત્ર-પ્રમાણે અચારદર્શક ઉપસર્ગ હોય ત્યારે જ વિષ્યર્થે વપરાય, તેવળ સામાન્ય રીતે લોકમાં ઉપસર્ગવિના પણ વિષ્યર્થે વપરાય છે, જમને 'શ દેવદત્ત ધાવે તો માફ કાર્ય થાય,' માટે વિષ્યર્થે પ્રયોગ વાવરનામાં દોષ નથી જો એમ કહેવામાં આવે કે સામપ્રસિદ્ધ લોકનો એવો વપરાસ પ્રમાણ ન કહેવાય, વિષ્યર્થે તો પ્રાર્થના કે શમ્ભાવનામાં જ વપરાય, તો પ્રાર્થના અને સમ્ભાવનામાં પણ આર્થસા તો છે જ, તેથી તે રીતે અર્થ કરવામાં પણ અચારા જટી રહેતી નથી, માટે દોષ ધારી શકતો નથી

आ श्लोकनो भावार्थ एव थाय छे के जे भक्तो प्रभुना बालभावमां आसक्त छे, जे भक्तो प्रभुना किशोरभावमां आसक्त छे, तथा जे भक्तो प्रौढभावमां आसक्त छे, ते सर्वेणुं दुःख जोइने ते दुःखतुं निवारण करवाने तेवा तेवा घाल, किशोर तथा प्रौढ रूपयी भगवान् ते ते भावने अनुसार सुख आपवाने प्रकट थाय छे, माटे भगवान्ना प्रकट थवामां एतुं दुःख ज साधनरूप छे. तेथी एवा भक्तना हृदयमां एवा दुःखनी इच्छा उत्पन्न करनार प्रपञ्चविस्तृतिपूर्वक भगवदासक्तिरूप निरोध तेज श्रीकृष्णनेविवे व्यसनतुं फल, तेथी एवा दुःखनी इच्छारूप निरोध एज त्यागी भक्तोमां प्रथम (हीन) अधिकारीतुं भक्तिनी वृद्धितुं लक्षण समजतुं. ॥ १ ॥

हवे मध्यम अधिकारी जे त्याग करे छे ते विरह समयमां आसक्तिभ्रमन्यायप्रमाणे भगवान्ना अनुभवनेमाटे होवाथी तेवा अधिकारीनी भक्तिनी वृद्धितुं स्वरूप तेवा निरोधतुं लक्षण कहीने दर्शावे छे:-

गोकुले गोपिकानां तु सर्वेषां व्रजवासिनाम् ।

यत्सुखं समभूत् तन्मे भगवान् किं विधास्यति ॥ २ ॥

सान्ध्यपदार्थः-गोकुले (श्रीगोकुलमां) गोपिकानां (श्रीगोपीजनोने) तु (वली) सर्वेषां (सर्वे) व्रजवासिनां (व्रजमां रहेनाराओने) यत् (जे) सुखं (सुख) समभूत् (सारी रीते थयुं) तत् (ते सुख) मे (मारा) भगवान् (भगवान्) किम् (केम) विधास्यति (करसे ?)

श्लोकार्थः-वली श्रीगोकुलमां श्रीगोपीजनोने अने सर्वे व्रजवासीओने, जे सुख थयुं ते सुख मारा भगवान् शुं मने आपसे ?

श्लोकमां 'तु' शब्द मुक्यो छे ते उपला श्लोकनां जे निरोधतुं लक्षण कछुं तेनायी मिश्रता दर्शाववाने माटे छे. आ भक्त अत्यंत विप्रयोगथी दुःखी छे अने रसप्रधान छे, तेथी प्रभुप्राकट्यथी थवी अत्यन्त आसक्ति ज तेनी भक्तिनी वृद्धिरूप छे; तेथी कोइ पण प्रकारे प्रभुना दर्शनथी जे सुख थाय तेनी आकाङ्क्षा थवी ए ज एवा भक्तनी भक्तिनी

१ श्रीपुराणोत्तमजीए वेणुगीतप्रकाशना अतमा आसक्तिभ्रमन्याय आ रीते समजाओ छे:-'आसक्तौ सत्या यो भ्रम आवर्तः तन्म्यायेन । यथा समुद्रावर्तपक्षिवो नावर्तते, तथा आसक्तिभ्रमपक्षितोपी-त्यासक्ते रससुदरत्वं भ्रमस्य चावर्तत्वं युज्यते । अत एवोक्तमग्निदेन केनचिद् 'भायते रससिन्धो न प्रलावर्त-त किं मम इति ।' तथा च एताः तन्म्यायेन तद्वयुः, न तु मिथ्याभ्रमपक्षिता इत्यर्थः ।'

अर्थः-आसक्ति यवाथी जे भ्रम थाय छे ते प्रमाणे. जे प्रमाणे समुद्रना वमळना पडेले फरीथी जपर आनतो नथी, ते प्रमाणे आसक्तिना वमळना पडेले पण पाछो नीचळतो नथी. अही आसक्ति ए रससुदने स्थाने छे, अने भ्रम वमळने स्थाने छे. तेथी कोइक रसके बटुंके के रससिन्धुना वमळना पडेले पाछो आवतो नथी तो पटी डुबेले तो वयांथीज पाछो थावे । तेप्रमाणे आ श्रीगोपीजनो पण रस-सुदररूप प्रभुना दृग्ना, स्वांथी एवनी पुनरावृत्ति थाय नहि. एओ काद मिथ्या भ्रान्तिना पन्ना नथी.

वृद्धिरूप निरोधतुं लक्षण छे, अने ए अर्थ जणाववाने श्लोकमां पहेलां 'गोपिका' पद मुक्खुं छे. वीजाओने श्रीगोपिकाओना जेवो सर्वात्मभाव प्राप्त थयो न हतो, तेथी तेओ श्रीगोपिकाओ करतां न्यून भाववाळां हतां, ते कारणथी "सर्वे ब्रजवासी" शब्दो पाल्ठ मुक्खा छे.

श्लोकमां 'किम्' शब्द छे, तेनो अर्थ 'कारणे के नहि.' एम विकल्प सूचवे छे 'किम्, किम्' शब्दोनो अर्थ विकल्पमां छे एम कोशमां कहुं छे. 'विधासति' पद मविष्यकालमां छे, ते आशंसा दर्शावे छे. ॥ २ ॥

हवे उत्तम अधिकारीए करेलो त्याग विरहपछी थता साक्षात्कारनेमाटे होय छे. एवा भक्तने भगवान्ना साक्षात्कार पछी ज्यारे ब्रजवासीओनी माफक पाल्ठथी विरह थाय छे ल्यारे तेने प्रथम अनुभवेला लीलासुखवगेरेतु स्मरण थाय छे, अने आ विरह समये ते लीला वगेरेथी मिश्रित अनुभव थाय छे; ते वखते पोताने भगवान्तुं स्मरण करावनार जे निरोध ते तेनी भक्तिनी वृद्धिरूप छे, तेथी एवा भक्तने पोतामां एवा निरोधने दर्शावनार लक्षण कहे छे:-

उद्धवागमने जात उत्सवः सुमहान् यथा ।

वृन्दावने गोकुले वा तथा मे मनसि क्वचित् ॥ ३ ॥

सान्ध्यपदार्थः-वृन्दावने (श्रीवृन्दावनमां) वा (अथवा) गोकुले (श्रीगोकुलमां) उद्धवागमने (उद्धवजी पधार्या ल्यारे) यथा (जेवो) सुमहान् (अत्यन्त मोटो) उत्सवः (उत्सव) जातः (थयो) तथा (तेवो) मे (माए) मनसि (मनमां) क्वचित् (कोइक वार थाओ).

श्लोकार्थः-श्रीवृन्दावनमां अने श्रीगोकुलमां उद्धवजी पधार्या ल्यारे जेवो मोटो उत्सव थयो तेवो माए मनमां कोइक वार थाओ.

जेम प्रथम श्लोकमां 'स्यात्' शब्द छे तेम आ श्लोकमां पण समजी लेनो. एट्ठे उद्धवजीना पधारवाथी जेम प्रसुतुं स्मरण उत्सव वगेरे थइ रक्षां हतां, तेवां स्मरण उत्सव वगेरेनी इच्छा थनी एज पोतामां तेवी भक्तिनी वृद्धिने दर्शावनार निरोधतुं लक्षण छे, तेथी उपर कहेला भावनी आकांक्षा श्रीप्रजनायना स्वरूपमां आसक्त भक्तोने ज माए छे, थीजा स्वरूपमां आसक्त भक्तोने थती नथी एम समजवुं. तेम ज श्रीप्रजनायस्वरूपमां आसक्त भक्तो ज भगवान्ना परम अनुग्रहवाळा होय छे एम पण समजवुं. थीजा श्लोकमां "वृन्दावन" पद मुक्खुं छे ते अनुग्रहवाळा भक्तोमां पण अधिकता घुसववाने मुक्खुं छे. तेथी आरा पुष्टिमार्गनिषे ज आ विचार छे, सर्व सामान्य वर्गनिषे आ विचार नथी.

थाचा श्रीगोपेशजीना मतप्रमाणे श्रीगुणोधिनीवगेरेमां वर्णवेलो निरोध आव-

शक्य છે એમ સૂચવનાર મનોરથ આ ત્રણ શ્લોકમાં છે. શ્રીહરિરાયજીના મતપ્રમાણે નિરોધના નિમિત્તકારણમૂલક માવના અને ગુણગાનમાં પ્રથમ માવનાતું નિરૂપણ આ ત્રણ શ્લોકમાં કર્યું છે; એ માવના વહુ દુર્લભ છે એમ વોધ કરવાને શ્રીમદાચાર્યચરણે પ્રાર્થના રૂપે તેતું વર્ણન કર્યું છે. શ્રીપુરુષોત્તમજી કહે છે કે મારા મતપ્રમાણે આ ત્રણ આશંસા મક્તિની વૃદ્ધિ દર્શાવનાર લક્ષણ તરીકે કહેલી છે, તેથી ઉપલા વે મતોથી ઇટલો ભેદ સમજવો.

એ પ્રમાણે ત્યાગીઓમાં જે મક્તો માત્ર શ્રવણથી ઉત્પન્ન થતી માવનામાં આસક્ત છે તેઓની મક્તિની વૃદ્ધિરૂપ માવનાત્મક નિરોધ હોય છે, તેતું સર્વ પ્રકારે જ્ઞાન થવાને આશંસારૂપ કાર્યલક્ષણથી વર્ણન કર્યું હવે જે મક્તો ત્યાગી છે અને ઉપર કહેલા માવનાવાલા મક્તો કરતાં ઉત્તમ છે, અને પ્રમુના ગુણગાનમાં આસક્ત છે, તેમની મક્તિની વૃદ્ધિરૂપ નિરોધ કેવો હોય તેતું જ્ઞાન કરાવનાર કાર્યલક્ષણ ત્રણ શ્લોકથી કહે છે. તેમાં પ્રથમ ગુણગાન કરનારા મક્તોમાં જે હીન અધિકારીઓ હોય તેઓમાં એ નિરોધ કેવા પ્રકારનો હોય છે તે દર્શાવનાર લક્ષણ કહે છે:—

મહતાં કૃપયા યાવદ્ભગવાન્ દયયિષ્યતિ ।

તાવદાનન્દસન્દોહઃ કીર્ત્યમાનઃ સુખાય હિ ॥ ૪ ॥

સાન્વચપદાર્થઃ—મહતાં (મોટાઓની) કૃપયા (કૃપાથી) યાવત્ (જ્યાંસુધી) ભગવાન્ (ભગવાન્) દયયિષ્યતિ (દયા કરશે) તાવત્ (ત્યાંસુધી) કીર્ત્યમાનઃ (જેને કીર્તન કરવામાં આવે છે તે) આનન્દસન્દોહઃ (આનન્દનો સમુદાય) હિ (નિશ્ચય) સુખાય (સુખ આપે છે).

શ્લોકાર્થઃ—મોટાઓની કૃપાથી જ્યારે ભગવાન્ દયા કરશે (ફલદાન કરશે) ત્યાંસુધી જેને કીર્તન કરીએ છીએ એવા આનન્દના સમૂહરૂપ પ્રમુ નિશ્ચય સુખરૂપ થાય છે.

આ શ્લોકમાં 'યાવત્' (જ્યાંસુધી) અને 'તાવત્' (ત્યાંસુધી) વે શબ્દો છે, તેમાં 'યાવત્' પાછલી સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે, અને 'તાવત્' પ્રથમ સ્થિતિ દર્શાવે છે; ઇટલે પ્રથમ આનન્દના સમૂહરૂપ પ્રમુ કીર્તનમાં સુખ આપે છે, અને પછી ભગવાન્ દયા કરે છે, અને મક્તને સ્વસ્વરૂપમા એકતાન કરી દે છે. શ્લોકમાં 'મહતામ્' શબ્દ છે તે પરોક્ષથી વ્રજમક્તોનો સૂચક છે, ઇટલે પુષ્ટિમાર્ગમાં વ્રજમક્તો જ મોટા છે. તેમની કૃપાથી ભગવાન્ સ્વસ્વરૂપમાં એકતાન કરીદે ત્યાંસુધી સ્મરણપૂર્વક પ્રમુના નામોનું કીર્તન કરવું. 'નામાનિ અનન્તસ' એ શ્લોકમાં કહ્યાપ્રમાણે સ્મરણપૂર્વક વર્ણન કરવાથી શ્રીમદ્-હૃન્દાવનેન્દુએ પ્રકટ કરેલો રસિક મક્તોના આનન્દનો લીલારૂપ સમૂહ સુખ આપ્યા વિના રહેતો નથી. તેથી તે પ્રમુની લીલાના કીર્તન વડે જે સુખ યાવડે તે પોતામાં વ્યસનના ઉત્કર્ષરૂપ નિરોધ દર્શાવનાર કાર્યલક્ષણ છે. કીર્તનમાં લગ્ના છુટીજવાથી અને પ્રપચની વિસ્મૃતિ વધારે ને વધારે થવાથી આ અનુભવ થાય છે. ॥ ૪ ॥

एप्रमाणे गुणगान करतार भक्तनी पूर्व दशा करता अधिकता अने गुणमानमा आसक्ति उपर कहेला मोटाबोनी कृपाथी थायछे तेवो निरोध पोताने प्राप्त यता ते दर्शवनार लक्षण कहे छे -

महतां कृपया चद्वत् कीर्तनं सुखदं सदा ।

न तथा लौकिकानां तु स्निग्धभोजनरूक्षवत् ॥ ५ ॥

सान्ध्यपदार्थः—यद्वत् (जेवी रीते) महता (मोटाबोनी) कृपया (कृपाथी) कीर्तन (भक्तोए करेलु लीलाविषयक भगवद्गुणोनु कीर्तन) सदा (हमेशा) सुखद (सुख आपनार थाय छे) तथा (तेवी रीते) लौकिकीना (लौकिक पुरुषोउ कीर्तन) तु (तो) न (सुख आपतु नथी) स्निग्धभोजनरूक्षवत् (घीवाळा भोजन करनारने जेम लुखु भोजन सुख आपतु नथी तेम)

श्लोकार्थः—जेवी रीते मोटाबोनी कृपाथी भक्तोए करेलु प्रसुनी लीलानु कीर्तन सदा सुख आपे छे, तेम लौकिक जनोए करेलु लौकिक विषयनु कीर्तन सुख आपतु नथी, जेम के जे पुरुषे घीवाळा भोजन करेलु छे तेने लुखु भोजन सुख आपतु नथी तेम मोटा एटले उपर कहाप्रमाणे ब्रजभक्तो समजवा कीर्तन एटले भक्ते करेलु लौकिक विषयोउ कीर्तन न एटले सुख आपतु नथी दृष्टान्त आपता कहे छे के घीवाळा भोजन करनारने जेम लुखु भोजन आनन्द आपतु नथी तेप्रमाणे लौकिक जनोए करेलु लौकिक विषयनु कीर्तन सुख आपतु नथी, अने भक्तोए करेलु बलौकिक विषयनु कीर्तन सुख आपे छे 'हर्षथी स्वादी उभी न थाय, चित्त द्रवे नहि, आनन्दना अश्रुनी धारा बहे नहि, एवी भक्ति थाय नहि, त्यासुधी हृदय केम शुद्ध थाय ?' ए श्लोकमा कहेला घमोथी आ सुखनो अनुभव थाय छे आवा सुखनो कीर्तनमा अनुभव थवो ते ज पूर्व कहेला निरोध करता पोतामा उत्कृष्ट निरोध दर्शवनार लक्षण समजउ हवे एना करता पण वधारे उत्कृष्ट अधिकार प्राप्त यता पूर्व करता अधिक निरोध पोताने प्राप्त थयो छे ते दर्शवनार लक्षण कहे छे -

गुणगाने सुरवावासिर्गोविन्दस्य प्रजायते ।

यथा तथा शुकादीनां नैवात्मनि कुतोऽन्यतः ॥ ६ ॥

सान्ध्यपदार्थः—गोविन्दस्य (भगवान्ना) गुणगाने (गुणोउ गान करवामा) यथा (जेवी रीते थाय छे) तथा (तेवी रीते) शुकादीना (श्रीशुकदेवजी योगरेना) आत्मनि (हृदयने त्रिपे) न (यती नथी) अन्यत (ज्ञान अने भक्ति-विना पीना कोई हेतुथी) कुत (कयाथी थाय ?)

श्लोकार्थः—मोटाबोनी कृपाथी गोविन्दना गुणगानमा जे सुरानी प्राप्ति थाय छे, ते श्रीशुकदेवजी योगरेना हृदयमा पण यती नथी, तो पीजी कोई रीते तो कयाथीज थाय ?

‘महतां कृपया’ ए वे शब्दो आ श्लोकमां पण समजी लेवा. मोटाओनी कृपाथी गोविन्दना गुणगानमां एटले रगने अनुत्तर भगवद्गुणोवाळा शब्दो अने वाक्योना कीर्तनमां जेवी अतीशय सुखनी प्राप्ति थाय छे, तेवी शुकदेवजी बगोरे ज्ञानी मत्तोना हृदयमां पण यती नथी, तो बीजे कोइ प्रकारे तो क्यांथी ज थाय? ज्ञान अने भक्ति (ए वत्रे शुकदेवजीमां छे) ए बेथी न थाय तो ते विनाना बीजा कोइ हेतुथी तो क्यांथीज थाय? एप्रमाणे भगवान्ना गुणगानथी एवा सुखनी प्राप्ति थवी ए पहेलाना करतां पोतामां उत्कृष्ट निरोध दर्शावनार लक्षण समजवुं. एप्रमाणे त्यागीओमां जे कीर्तन करनाराओ अने गुणगान करनाराओ छे, ते वत्रेमां मोटाओनी एटले व्रजभक्तोनी कृपा हेतुरूपे अपेक्षित छे एम सूचव्युं.

ए कृपा अने तेना परिणामरूप गुणकीर्तनथी यतुं सुख केम प्राप्त थाय, एवी अपेक्षा यतां तेमां भगवान्नी कृपा ज हेतुरूप छे एम प्रकारमेदथी कहे छे:-

क्लिश्यमानान् जनान् दृष्ट्वा कृपायुक्तो यदा भवेत् ।

तदा सर्वं सदानन्दं हृदिस्थं निर्गतं वहिः ॥ ७ ॥

स्वान्वयपदार्थः-क्लिश्यमानान् (पोतानी प्राप्तिने माटे छेस पामता) जनान् (भक्तजनोने) दृष्ट्वा (जोइने) यदा (ज्यारे) कृपायुक्त (कृपावाळा) भवेत् (थाय) तदा (त्तारे) हृदिस्थं (हृदयमां रहेलुं) सर्वं (सर्वांशसंपूर्ण) सदानन्दं (परब्रह्म श्रीकृष्ण) वहिः (वहार) निर्गतम् (प्रकट थाय).

श्लोकार्थः-पोतानी प्राप्तिने माटे निजजनने छेस पामता जोइ ज्यारे प्रभु दयावंत थाय त्तारे हृदयमां रहेला सर्वांश सम्पूर्ण यशोदोत्सङ्गलालित कृष्णपरमात्मा वहार प्रकट थाय छे.

जनान् एटले जन्मधर्मवाळा निजजनने प्रभुप्राप्तिमाटे दुःखी यता जोइ ज्यारे प्रभु बहु अनुग्रह करे छे, त्तारे हृदयमां रहेला सर्व सदानन्द वहार प्रकट थाय छे. पहेली पंक्तिमां ‘भवेत्’ शब्द छे ते बीजी पंक्तिमां पण योजी लेवो.

छान्दोग्य उपनिषद्ना दशमा प्रपाठकमां कह्युं छे के ‘अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं नेत्रम दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्नेष्टव्यं तद्वा विविज्ञासितव्यम्’ । अर्थः-आ ब्रह्म पुरमां सूक्ष्म कमलरूपी घर छे, तेमां सूक्ष्म अंतराकाश छे, तेनी अंदर जे छे, तेनी शोध करवी जोइए, तेनी जिज्ञासा करवी जोइए.

अहीं एम शङ्का थाय छे के जीवो शोध करवानो विचार थाय छे के ब्रह्म ? जीव ब्रह्म छे ? तेनो शोध करवो ? के जीवथी जूदो कोइ ब्रह्म छे तेनो शोध करवो ? अणु-भाष्यना प्रथम अध्यायना त्रीजा पादमां पांचमा अधिकरणमां आ विपचनो निश्चय कर्यो छे-दहर (सूक्ष्म) ब्रह्म छे केमके ए प्रपाठकमां ब्रह्मलोकमां जवातुं कह्युं छे,-‘एव-भवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति’; अर्थः-एप्रमाणे सर्व प्रजा

દરરોજ બ્રહ્મલોકમાં જાય છે (નિદ્રામાં) પણ તેને જાગતા નથી. વહી એજ પ્રપાઠ-કમાં કહ્યું છે કે 'एष आत्मा अपहृतपाप्मा सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः'; અર્થ—એ આત્મા પાપવગરનો સત્યકામ સત્યસંકલ્પવાલો છે. અહીં અપહૃતપાપ્મા, સત્યકામ સત્યસંકલ્પ વગેરે શબ્દો બ્રહ્મવાચક છે, જીવવાચક નથી. બ્રહ્મલોક શબ્દ જે ઉપરના વાક્યમાં છે તે પણ જીવવાચક હોઈ શકે નહિ. વહી ત્યાંજ કહ્યું છે કે 'अथ य आत्मा स सेतु-विधृतिरेपां लोकानामसम्भेदाय.' અર્થ—જે આત્મા છે તે સેતુ છે, આ લોકનો ધારણકર્તા છે. અહિં સેતુ, સર્વ લોકનો ધારણકર્તા, વગેરે શબ્દો પણ જીવને લાગુ પડે નહિ. વહી એ પ્રકરણમાં કહેલા સર્વ ધર્મ બ્રહ્મમાં જ પ્રસિદ્ધ છે, આ સર્વ કારણોને લીધે 'દહર' (સૂક્ષ્મ) બ્રહ્મ છે. આ દહરવિદ્યા કહેવાય છે.

કીર્તન કરનારા ભક્તોપર ભગવાન્ની કૃપા યતાં ભાવનાની પ્રવલતાથી દહરવિદ્યામાં કહેલા સર્વની અંદર રહેલા પ્રભુનું વહાર પ્રાકટ્ય ધાય છે, તેજ સમયે સાથે સાથે વ્રજ-ભક્તો પણ પ્રકટ ધાય છે. ત્યારે તેમની કૃપાથી એ નિરોધ ફલ આપે છે. માટે આ પણ ફલ આપનાર નિરોધનું લક્ષણ છે.

હવે કીર્તન કરનારાઓમાં ઈથી પણ વિશેષતા કહેવાને તે વિશેષતાનું વર્ણન કરે છે:-

सर्वानन्दमयस्यापि कृपानन्दः सुदुर्लभः ।

हृद्गतः स्वगुणान् श्रुत्वा पूर्णः ज्ञावयते जनान् ॥ ૮ ॥

सान્વયપદાર્થઃ—સર્વાનન્દમયસ્ય (સર્વ આનન્દપ્રચુર પ્રભુનો) અપિ (પણ) કૃપાનન્દઃ (કૃપારૂપી આનન્દ) સુદુર્લભઃ (અત્યન્ત દુર્લભ છે). હૃદગતઃ (હૃદયમાં રહેલા (પ્રભુ) સ્વગુણાન્ (પોતાના ગુણો) શ્રુત્વા (ગવાતા સાંભળીને) પૂર્ણઃ (કૃપાપૂર્ણ થઈને) જનાન્ (ભક્તજનોને) જ્ઞાવયતે (રસથી પૂર્ણ કરે છે.)

શ્લોકાર્થઃ—સર્વ આનન્દપ્રચુર પ્રભુનો પણ કૃપારૂપી આનન્દ અત્યન્ત દુર્લભ છે. હૃદયમાં રહેલા પ્રભુ પોતાના ગુણો ગવાતાં શ્રવણ કરીને કૃપાથી પૂર્ણ થઈને નિજ ભક્તજનોને રમથી પૂર્ણ કરે છે.

ઉપર કહેલી રીતે સર્વ સદાનન્દરૂપ પ્રભુ વહાર પ્રકટ યતાં જે સદાનન્દતા ભક્તોને પ્રાપ્ત ધાય છે તેથી કાંઈ સર્વાનન્દધનરૂપ પ્રભુનો જે કૃપાનન્દ તે પ્રાપ્ત થતો નથી. પ્રભુની કૃપાથી મલ્લો આનન્દ તો વધુ જ દુર્લભ છે. કેમકે તે તો મગવાન્ દાન કરે ત્યારે જ મહે. એ વાત ધીજી પદ્ધિમાં સ્પષ્ટ કહી છે. હૃદયમાં રહેલા ભગવાન્ પોતાના ગુણોના કીર્તન સાંભળીને 'પૂર્ણ' ઇટલે વધુ પ્રકારે ભક્તમાં પ્રવેશ કરીને અથવા 'પૂર્ણ' ઇટલે કૃપાથી પૂર્ણ થઈને નિજ જનને અન્દર અને વહાર રસથી વ્યાપ કરાવે. અહીં 'શ્રુત્વા' પદ છે તેથી ઇમ સૂચન ધાય છે કે ગુણોનું કીર્તન આર્થિક છે; તેથી ભક્તજનમાં ભગવાન્ની કૃપાથી જે મગવાદાનન્દ પ્રકટ ધાય છે તેના-

धीज ए कीर्तन थइ शके छे. भगवदानन्द प्रकट थया विना ए कीर्तन थइ शकतां नथी. माटे ज ए अतिदुर्लभ छे, अने तेथी ज ए फलात्मक निरोधतुं लक्षण छे. ए प्रमाणे भक्तिवृद्धितुं स्वरूप अहीं सम्पूर्ण थाय छे. तेथी उपर कहेला त्यागीओमां साधनांश सरखो होवा छतां 'छन्दत उभयाविरोधात्' ए न्यायथी ज्यां भगवान् चले ते भक्तोए करेलां पोतानां गुणगान अने कीर्तन श्रवण करवानी इच्छा थाय छे, त्यां ते भक्तोनी गुणगान बगोरेमां प्रवृत्ति करावे छे. ज्यां एवी इच्छा प्रभुने धती नथी त्यां ते भक्तोने भावनामात्रमां प्रवृत्ति करावे छे, एप्रमाणे मुख्य अधिकारीओमां व्यवस्था समजवी. आथी भगवत्कृपा आपणापर केटली थइ तेनी परीक्षा करवानो प्रकार घताब्यो. ए प्रमाणे जूदा जूदा प्रकारना निरोधनां लक्षणो घतावीने निरोधनां साधननो उपदेश करे छे:-

तस्मात् सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सर्वदा गुणाः ।

सदानन्दपरैर्गोयाः सच्चिदानन्दता स्वतः ॥ ९ ॥

सान्त्वयपदार्थः-तस्मात् (भावना करतां गुणगानथी भगवान् वधारे प्रसन्न थाय छे तेथी) सर्व (सर्वने) परित्यज्य (छोडीने) निरुद्धैः (प्रपञ्चविस्मृति-पूर्वक भगवदासक्तियुक्त धरने) सदानन्दपरैः (हृदयमां रहेली लीलासृष्टिमां एकतान थइने) सर्वदा (सर्वदा) गुणाः (प्रभुना गुणो) गोयाः (गान करतुं) सच्चिदानन्दता (अक्षरब्रह्मता) स्वतः (एनी मेळे ज).

श्लोकार्थः-भावनाकरतां गुणगानथी भगवान् वधारे प्रसन्न थाय छे तेथी सर्वनो परित्याग करीने प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वक भगवदासक्तिवाळा धरने, हृदयमां रहेली लीलासृष्टिमां एकतान थइने सर्वदा प्रभुना गुणोतुं गान कर्या करतुं, तेथी एनी मेळे ज (बीजा कोइ साधनविना) अक्षरब्रह्मता प्राप्त थाय छे.

भावना करतां पण भगवान् गुणगानथी अधिक प्रसन्न थाय छे तेथी मार्गनी रीत प्रमाणे प्रेमथी सर्व गृहादिकनो वासनासहित त्याग करीने प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वक भगवान् नुमां आसक्ति राखीने हृदयमां रहेली लीलासृष्टिमां एकतान थइने सर्वदा एटले देरक धणे भगवान् नु गुणगान कर्या करवां. एम करवानी अवान्तर फल (वचमां मब्हुतुं फल) कहे छे:-सच्चिदानन्दता स्वतः एटले गुणगान विनाना बीजा कोइ पण साधन विना एनी मेळे अक्षरब्रह्मता प्राप्त थाय छे. "स्वतः" ने घदले "ततः" पाठ होय तो ततः एटले गुणगानथी ज एम अर्थ करवो. आथी गुणगान करनार भक्तने पोतानी अव-स्थानी परीक्षा करवानो प्रकार घताब्यो. सिद्धान्तमुक्तावली ग्रन्थमां "ततः संसार-दुःखस्य निवृत्तिर्नामोपधनम्" एटले संसारना दुःखनी निवृत्ति अने प्रथमोप थाय छे एम जे अवान्तर (वचमांनुं) फल करतुं, ते थावा भक्तोने ज थाय छे एम समजतुं.

एप्रमाणे त्यागीओमां मुख्य अधिकारीओने जेवा निरोधनी सिद्धि थाय छे, तेनुं स्वरूप कहुं. हवे ए विषयमां आगळ जे सिद्ध करवानुं छे तेमां पोताना अनुभवनुं प्रमाण आपे छे, अने ते वर्णन करवानुं प्रयोजन कहे छे:-

अहं निरुद्धो रोधेन निरोधपदवीं गतः ।

निरुद्धानां तु रोधाय निरोधं वर्णयामि तम् ॥ १० ॥

सान्त्वयपदार्थः-रोधेन (संसारावेश रहित थइने इंद्रियनिग्रह करीने) अहं (हुं) निरुद्धः (भगवदासक्त थयो छुं), निरोधपदवी (निरोधना मार्गने) गतः (प्राप्त थयो छुं) निरुद्धानां (संसारमां निरोध पामेला भक्तोना) रोधाय (निरोधने माटे) तम् (ते) निरोधं (निरोध) वर्णयामि (वर्णन करंछुं).

श्लोकार्थः-संसारावेशरहित थइने इंद्रियनिग्रह करीने हुं भगवदासक्त थयो छुं, अने निरोधना मार्गने प्राप्त थयो छुं. अने संसारमां निरोध पामेला भक्तोना निरोधने माटे ते निरोधनुं वर्णन करंछुं.

उपर कहुं तेवी रीते हुं (श्रीमद्ब्रह्मचार्य) भगवान्मां आसक्त छुं, संसारावेशरहित होवार्थी इंद्रियनिग्रहार्थी निरोधनार्गने प्राप्त थयलो छुं, निरोधनी इच्छवाळाओने संसारावेशधी रहित करवाने ए निरोधनुं वर्णन करं छुं. श्लोकमां 'तु' पद छे ते एम सूचये छे के ए वर्णन करवानुं बीजुं कांइ प्रयोजन नयी. श्लोकमां अंते 'तम्' ने धदले 'ते' पद होय तो 'तारेमाटे' एवो अर्थ करवो. एटले कोइ कृपापात्र भक्तजन भक्तिबुद्धि केम थाय वगेरे प्रथ श्रीमदाचार्यचरणने करे छे तेने पोते कहे छे के तारे माटे, तने निरोध प्राप्त थाय ते माटे आगळ वर्णन करं छुं.

एप्रमाणे मध्यम अधिकारी वंगरेने माटे निरोधना वर्णननी प्रतिज्ञा करीने तेतुं वर्णन करतां एवा भक्तोने उपयोगी निरोधनुं स्वरूप कहे छे:-

हरिणा ये विनिर्मुक्तास्ते भग्ना भवसागरे ।

ये निरुद्धास्त एवात्र मोदमायान्त्यहर्निशम् ॥ ११ ॥

सान्त्वयपदार्थः-हरिणा (दुःख हरण करनार श्रीहरिण) ये (जे) विनिर्मुक्ताः (निरोधे करीने त्याग कर्यो छे) ते (तेओ) भवसागरं (भवसागरमां) भयाः (दुर्षा गया छे); ये (जे) निरुद्धाः (भगवान्मां निरोध पाम्या छे तेओ) एव (जे) अत्र (अदी, गुणगानमां) अहर्निशम् (रात्रिदिवस) मोदं (आनंद) आयान्ति (प्राप्त थाय छे).

श्लोकार्थः-दुःख हर करनार श्रीहरिण जेमनो त्याग कर्यो छे तेओ भवसागरमां दुर्षा गया छे; तेओ भगवान्मां निरोध पाम्या छे तेओ जे गुणगानमां रात्रिदिवस आनंद प्राप्त करे छे.

विनिर्मुक्ताः एटले विशेष रीते त्याग कर्षो छे, निज जन तरीके अङ्गीकार कर्षो नथी. अत्र एटले गुणगानमां अने भावनामां. संसारावेशं यवो ते भगवाने अङ्गीकार कर्षो नथी एम दर्शावनार लक्षण छे. संसारावेशधी विरुद्ध गुणगान अने भावनायनामां अहर्निश आनन्दनी प्राप्ति थवी ते निरोध पामेला भक्तुं सामान्य लक्षण छे.

एप्रमाणे ए निरोधना लक्षणुं निरूपण करीने भावभावना करनार भक्तकरतां गुणगान करनार भक्तनी विशेषता कहे छे:-

गुणेष्वविष्टचित्तानां सर्वदा सुरवैरिणः ।

संसारविरहक्लेशौ न स्यातां हरिवत्सुखम् ॥ १२ ॥

सान्त्वयपदार्थः-सुरवैरिणः (सुर नामे दैत्यना शत्रु भगवान्ना) गुणेषु (श्री गोवर्धनधारणवगेरे गुणोमां) सर्वदा (सर्वदा) आविष्टचित्तानां (जेमतुं चित्त एकताय थयुं छे एवा भक्तोने) संसारविरहक्लेशौ (अहन्ताममतात्मक संसार अने प्रभुना विरहथी थतो क्लेश) न (नहि) स्याताम् (थाय) हरिवत् (प्रभुनी माफक) सुखम् (सुख).

श्लोकार्थः-सुरदैत्यना वैरी प्रभुना गुणोमां जेमतुं चित्त सर्वदा आसक्त छे एवा भक्तोने संसार अने प्रभुना विरहथी क्लेश थतां नथी, पण प्रभुनी माफक सुख थाय छे.

सुर दैत्यना शत्रु एटले जडदोष निवृत्त करनार प्रभुना श्रीगोवर्धनोद्धरण वगेरे गुणोमां सर्वदा जेमतुं चित्त आसक्त छे, तेमने अहन्ताममतात्मक संसार तथा विरहक्लेश थता नथी. भावभावना करनारा भक्तोने दुःखनी आशंसा होवाथी, सुखनी आकाङ्क्षा होवाथी, अने भगवान् अमारुं स्मरण करे एवी आकांक्षा होवाथी, विरहथी थतुं दुःख विशेष थाय छे, तेथी ज तेमनो जलदी लय थाय छे. गुण गानारा भक्तोने तो संसारावेशनो अभाव होवाथी लौकिक दुःख थतुं नथी, प्रभुना विरहनी स्मृति थतां अंतर्निष्ठा थाय छे, अने बहार प्रभुनो अनुभव थतां गुणगान थाय छे, तेथी भगवान्नी माफक सुख थाय छे.

एप्रमाणे भावना करनार भक्तो अने गुणगान करनार भक्तोमां जे भेद छे ते दर्शव्यो, हवे गुणगानमां कृपा एज हेतु छे ते दर्शावे छे, अने मध्यम अधिकारमां हेतु अने व्यवस्थानुं वर्णन करे छे:-

तदा भवेद्दयालुत्वमन्यथा क्रूरता मता ।

बाधशङ्कापि नास्त्यत्र तद्दध्यासोपि सिद्ध्यति ॥ १३ ॥

सान्त्वयपदार्थः-तदा (उपर कथा प्रमाणे थाय सारे) दयालुत्वं (दयां समजवी) अन्यथा (एम न थाय सारे-चित्तमां प्रभुना गुणोनी आवेश न थाय तो) अमूरता (अघातकता-भक्तिमार्गीमांथी पडे नहीं एटलो हेतु) मता (समजाय):

वय (अहीं-अकूरतामां) वाधशक्ता (निरोधमांथी पडवानी शक्ता) अपि (पण) न (नहि) अस्ति (छे). तदध्यासः (भगवदासक्ति) सिध्यति (सिद्ध थाय छे).

श्लोकार्थः-उपर कक्षाप्रमाणे थाय त्यारे प्रसुनी कृपा समजवी. तेम न थाय तो (प्रसुना गुणोमां चित्तनो आवेश न थाय तो) भक्तिमार्गमांथी पडाय नहि एटलं थाय. एमां कोइ प्रकारना वाधनी शक्ता करवी नहि. अने भगवान्मां अध्यास पण सिद्ध थाय छे.

ज्यार उपर कक्षाप्रमाणे गुणगानमां प्रवृत्ति थाय त्यारे भगवान्नी कृपा समजवी. हवे मध्यमाधिकारीनी व्यवस्था कहे छेः-अन्यथा एटले प्रसुना गुणगानमां चित्तनो आवेश न थाय तो भगवान्नी अकूरता समजवी, एटले ते मक्त भक्तिमार्गमांथी पडतो नथी. मत्ता एटले संसारावेशनो अभाव तेमज भगवान्ना गुणोमां चित्तवेशनो अभाव ए वेथी ए अकूरता स्पष्ट मालम पडे छे. अने तेथी ज मध्यम अधिकार समजवो. अहीं भगवान्नी अकूरतामां कोइ पण प्रकारना वाधनी शक्ता, भगवान्ना अज्ञानथी निरोध जता रहेवानी शक्ता करवी नहि, तेम ज भावनानी प्रवळताथी लय थइ जये ए पण न समजवुं, पण सतत आसक्तिथी भगवान्मां चित्तनो अध्यास सिद्ध थाय छे. एथी आ सर्वात्मभावना प्राकट्यवाळी मध्यम अधिकारीनी व्यवस्था समजवी. आ सर्वात्मभावनुं प्राकट्य एवा निरोधनुं लक्षण समजवुं. भक्तिवर्धिनी ग्रन्थमां 'बीजभावे दृढे तु म्यात् त्यागाच्छ्रवणकीर्तनात्' अर्थ-'बीजभाव दृढ थवाथी, त्यागथी अने श्रवणकीर्तनथी भक्तिवृद्धि थाय छे' एमां जे भक्तिवृद्धिनां साधन कक्षां तेना फलनुं आ श्लोकमां वर्णन थयुं.

हवे जे मक्तनो बीजभाव दृढ नथी अने जे मक्त 'पूजया श्रवणादिभिः' वर्गे-रेथी बीजभाव दृढ करवा प्रयत्न करतो होय तेवा मक्तने संसारावेश होवाथी तेनी व्यवस्था प्रण थोकवडे कहे छे, अने एवा मक्त जे सेवा करे छे ते आधिदैविकी थाय ते माटे प्रथम उद्देगने कादी नामनार सर्ववस्तुमर्षणरूप साधन कहे छेः-

संमारावेदादुष्टानामिन्द्रियाणां हिताय वै ।

कृष्णस्य सर्ववस्तूनि भृशं ईशस्य योजयेत् ॥ १४ ॥

भगवदसंमामभ्याद्विरागो विषये स्थिरः ।

गुणैर्हरिसुखस्पर्शात्तद्गुणं भाति कर्हिचित् ॥ १५ ॥

एयं ज्ञान्या ज्ञानमार्गादुत्कर्षं गुणवर्णने ।

अमनसंरक्तुञ्चैव वर्णनीयाः सदा गुणाः ॥ १६ ॥

मान्यपदार्थः-संमारावेदुष्टानाम् (संसार आवेशथी दुष्ट थयली) इन्द्रियाणां (इन्द्रियोना) हिताय (हितने माटे) ईशस्य (मर्ग इन्द्रियोने नियममां

राखनार ईश्वर) भूमः (सर्वत्र व्यापक) कृष्णस्य (पुरुषोत्तमने विषे) सर्ववस्तुनि (सर्व वस्तुओ) वै (निश्चयधी) योजयेत् (जोडवी) ॥ १४ ॥

भगवद्धर्मसामर्थ्यात् (भगवान्ना धर्मोना सामर्थ्यधी) विषये (विषयमां) विरागः (वैराग्य) स्थिरः (स्थिर थाय छे.) गुणैः (प्रभुना गुणगानधी) हरिसुखस्पर्शात् (प्रभुना सुखनो स्पर्श थवाधी) दुःखं (दुःख) कर्हिचित् (कोइ पण समये) न (नहि) भाति (मान थवुं) ॥ १५ ॥

एवं (एप्रमाणे) ज्ञानमार्गात् (ज्ञानमार्गधी) उत्कर्ष (उत्कर्ष) ज्ञात्वा (जाणीने) अमत्सरैः (ईर्ष्याने त्याग करीने) अलुब्धैः (लोभरहित थइने) सदा (सर्वदा) गुणाः (प्रभुना गुणो) वर्णनीयाः (वर्णन करवा) ॥ १६ ॥

श्लोकार्थः—संसारान्नेशधी दुष्ट थयली इंद्रियोना कल्याणने माटे सर्वना नियन्ता, सर्वत्र व्यापक, आनन्दमय प्रभुनेविषे सर्ववस्तुओनो निश्चयधी विनियोग करवो. ॥१४॥

भगवान्ना धर्मोना सामर्थ्यधी विषयोमां वैराग्य स्थिरताधी रहे छे. प्रभुना गुणगानधी हरिसुखनो स्पर्श थवाधी कोइ पण समये दुःखतुं मान थतुं नधी. ॥ १५ ॥

एप्रमाणे ज्ञानमार्गधी उत्तमता जाणीने मत्सर अने लोभनो त्याग करीने सर्वदा प्रभुना गुणगान करवा. ॥ १६ ॥

जेनो धीजमाव दृढ नधी, अने जेतुं चित्त संसारान्नेशी छे एवा भक्ते संसारान्नेशधी दुष्ट इंद्रियोनो निग्रह करवो. निग्रह करतां इंद्रियो क्षोभ-खळमट्टाट करी मुके छे, तेधी क्षोभ न थाय ते माटे इंद्रियोना हितने अर्थे भक्ते पोतानी सर्व वस्तुओनो नकी सर्वना नियन्ता सर्वत्र व्यापक आनन्दमय प्रभुमां विनियोग करवो. सर्व वस्तुओ प्रभुने समर्पिने भगवत्सम्बन्धधी मिश्रित करीने उपयोग करवो. फलात्मक प्रभुतुं सूचन करवाने श्लोकमां 'कृष्ण' शब्द मुक्यो छे, अवतार वगेरेतुं निवारण करवाने 'भूमन्' शब्द मुक्यो छे, मात्र आटलुंज (समर्पण) साधन करवाधी विषयव्यासङ्ग निवारण करवातुं सामर्थ्य प्रभुमां छे ते दर्शाववाने 'ईशस्य' शब्द मुक्यो छे. 'तं यथा यथोपासते' ए श्रुतिमां कदाप्रमाणे अने 'तत्कतुन्याय' प्रमाणे उपर कहेला (फल, भूमन्, ईश शब्दोधी सूचित) धर्मोसहित चिन्तननी आवश्यकता होवाधी ए त्रणे शब्दो (कृष्ण, भूमन्, ईश) कला छे.

हवे फलतुं उपपादन करे छे. सर्व वस्तु समर्पण करवी ए भगवद्धर्म छे एम एकादश स्कन्धमां श्रीजा अध्यायमां अष्टावीशमा श्लोकमां प्रबुद्ध योगेश्वरे कर्तुं छेः—

इष्टं दत्तं तपो जपं वृत्तं यथात्मनः प्रियम् ।

दारान्मुक्तान्पुद्गलान्प्राणान्यत्परमं निषेदनम् ॥ २८ ॥

इति भागवतान् धर्मान् शिक्षन्भक्त्या तदुत्थया ।

नारायणपरो मायामञ्जरति दुस्तराम् ॥ ३३ ॥

अर्थः—यज्ञ, दान, तप, जप, वृत्त, जे जे पोताने प्रिय होय ते, स्त्री, पुत्र, घर, प्राण सर्व प्रभुने निवेदन करवुं. आ प्रमाणे "भगवद्धर्मो" शीखतो अने ए भगवद्धर्मोधी उत्पन्न थयली भक्तिथी प्रभुपरायण रहेंतो पुरुष दुस्तर मायाने जलदी तरी जाय छे ॥ २८ ॥ ३३ ॥

अने 'वैराग्य' फलरूप छे एम कवि योगेश्वरे बीजा अध्यायना वेतालीसमा श्लोकमां कथुं छेः—

भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र वैष त्रिक एककालः ।

प्रपद्यमानस्य यथाश्रतः स्युस्तुष्टिः पुष्टिः क्षुधपायोऽनुयासम् ॥ ४२ ॥

इत्यच्युवाङ्मि भजतोऽनुवृत्त्या भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः ।

भवन्ति वै भागवतस्य राजंस्ततः परां शान्तिमुपैति साक्षात् ॥ ४३ ॥

अर्थः—जेम भोजन करनारने दरेक कोळीए संतोप, पुष्टि अने क्षुधानी निवृत्ति थाय छे तेम भगवान्‌मां प्रपन्न पुरुषने एकी वखते भक्ति, प्रभुनो अनुभव अने अन्य सर्व स्थले वैराग्य ए श्रेणे थाय छे ॥ ४२ ॥

हे राजन् ! आ प्रमाणे अविच्छिन्न भावथी प्रभुना चरण कमलनुं भजन करनार मक्तने भक्ति, वैराग्य अने भगवद्बोध थाय छे ल्यारे ते साक्षात् परम शान्तिने पामे छे ॥ ४३ ॥

तेथी आ श्लोकमां कहेला सर्ववस्तुसमर्पणरूप भगवद्धर्मना सामर्थ्यथी विषयमां वैराग्य स्थिर थयारूप फल मळे छे, अने भक्तिवर्धिनीमां कथुं के 'स्नेहा-द्रागविनाशः स्वात्' (स्नेहथी संसारमां रागनो विनाश थाय छे). एटले त्यां स्नेहथी जे फल अट्ट बीजभाववाळाने कथुं, ते फलनी स्थिरता आ श्लोकमां कही, नाटे ते स्थिरता करनार स्नेहनुं दृढ थवुं ए आ श्लोकमां फलरूपे सूचव्युं; एप्रमाणे सर्व समर्पण करी प्रभुमां योजवुं ते आया भक्ताना निरोधनुं लक्षण समजवुं.

द्वे आसक्ति दृढ करवानुं साधन थीजी पंक्तिगां (गुणैः हरिसुख) कहे छे.

द्वितीय स्कन्धना चतुर्थ अध्यायना सोळमा श्लोकमां श्रीशुकदेवजी कहे छे केः—

विचक्षणो यत्परणोपनादनात्मज्ञं व्युदस्योभयतोऽन्तरात्मनः ।

विन्दन्ति हि प्रपद्यति गतश्रुतान्मग्नौ सुभद्रश्रवसे नमोत्तमः ॥ १६ ॥

अर्थः—जे अंतरात्मा प्रभुना चरणकमलने शरण जइने विचक्षण पुरुषो आ लोक तथा पाठोऽरुमांभी मद्र छोटीने शोकदहित थयत्या प्रपद्यति प्राप्त करेछे, ते श्रवणमद्रत यत्नान् प्रभुने पारंवार नगन करुं छुं.

आ श्लोकमां कीर्तनप्रणालिकाधी भगवद्रति प्राप्त करनार भक्तोने 'शोकरहित थयला' कक्षा छे, तेथी गुणकीर्तनधी हरिसुखनो स्पर्श थवाथी लौकिक दुःखनुं कदि पण मान थतुं नधी. अहीं सर्व वस्तु प्रभुमां योजवानुं प्रथम ज कह्युं छे, तेथी ते अधिकाररूपे समजनुं. आयी आत्मनिवेदन करनारने भक्तिरूपी फल प्राप्त थाय छे एवां भगवद्रचनो एकादशस्कन्धमां ओगणीसमा अध्यायमां छे तेनुं स्मरण थाय छे. त्यां भगवान् कहे छे के मारी भक्तिरूप फल संपादन करहुं होय तेणे मारी अमृतरूपी कषापर श्रद्धा राखवी, हमेशां मारं कीर्तन करहुं, पूजामां अत्यंत निष्ठा राखवी, स्तोत्रोथी मारं स्तवन करहुं, सेवामां आदर राखवो, साष्टांग प्रणाम करावा, मारा भक्तोनी अधिक पूजा करवी, सर्व प्राणीओउपर भगवद्भाव राखवो, मारे माटे शरीरनां कार्यों करवां, वाणीथी मारा गुणगान करवां, मन मने अर्पण करहुं, सर्व कामनो त्याग करवो, मारे माटे धन, भोग अने सुखनो त्याग करवो. यज्ञ, दान, होम, जप, व्रत, तप मारे माटे करवां. हे उद्धव, आत्मनिवेदन करनारने आ धर्मोथी मारे विषे भक्ति थाय छे, पछी तेने वीजुं थुं वाकी रह्युं ? तेथी आत्मनिवेदन करी गुणगान करनारने दुःखनुं मान थतुं नधी ए फल सिद्ध थयुं.

ए प्रमाणे फलनुं वर्णन करीने दृढताने माटे गुणगान करवागो उपदेश करे छे ॥१५॥

ए प्रमाणे गुणवर्णनमां ज्ञानमार्ग करतां उत्तमता समजीने मत्सर अने लोभ ए वे दोषनो त्याग करीने सर्वदा गुणवर्णन कर्यां करवां. पारकानो उत्कर्ष सहन न करवो ते मत्सर; अत्यन्त अभिलाष ते लोभ. 'उत्कर्षः' एम प्रथम विभक्तिवाडो पाठ होय तो एवो अर्थ करवो के 'गुणोथी हरिसुखना स्पर्शथी दुःखनुं मान थतुं नधी, एम समजीने गुणवर्णन करवाथी ज्ञानमार्गथी उत्कर्ष सिद्ध थाय छे,' एम 'सिच्चति' अध्याहार लक्ष्ने वाक्य पूर्ण करहुं. जो समज्या विना गुणवर्णन करे तो मात्र दुःखनुं मान न थाय एट्ठुंज, समजीने गुणवर्णन करे तो ज आ उत्कर्ष. ए प्रमाणे भगवान्ना गुण वर्णन करवाथी गुणमां आसक्ति थवाथी 'जेने जेना गुणमां आसक्ति थाय तेने तेनामां (ते पुरुषमां) आसक्ति थाय छे' ए न्याय प्रमाणे भगवान्ना गुणमां आसक्ति थवाथी भगवान्नामां आसक्ति दृढ थाय छे. तेथी भक्तिवर्धिनीमां कहेला गृहपर अरुचि, घरमां रहेनाराओना वांधकपणानुं अने अनात्मपणानुं मान थाय छे, एम अर्थवळथी समजी लेहुं. ए प्रमाणे गुणगान ते आसक्तिवाड्य भक्तनुं निरोधनुं लक्षण समजनुं. हवे भगवान्नामां व्यवसन दृढ थवाने भगवान्नामां साक्षात् अने परम्पराथी (सीधी रीते तथा अन्यकार्यद्वारा) पोतानी इंद्रियोना विनियोगरूप साधन त्रण श्लोकधी कहे छे:-

हरिमूर्तिः सदा ध्येया संकल्पादपि तत्र हि ।

दर्शनं स्पर्शनं स्पष्टं तथा कृतिगती सदा ॥ १७ ॥

श्रवणं कीर्तनं स्पष्टं पुत्रे कृष्णप्रिये रतिः ।
 पायोर्मलांशत्यागेन शेषभावं तनौ नयेत् ॥ १८ ॥
 यस्य वा भगवत्कार्यं यदा स्पष्टं न दृश्यते ।
 तदा विनिग्रहस्तस्य कर्तव्य इति निश्चयः ॥ १९ ॥

सान्त्वयपदार्थः—हरिगूर्तिः (पाप हरनार श्रीभगवान्नी गूर्ति) सदा (सर्वदा) ध्येया (ध्यान करवुं) हि (जे हेतुभाटे) संकल्पात् (संकल्पमात्रथी) तत्र (त्हां) गूर्तिमां) सदा (निरंतर) दर्शनं (दर्शन) स्पर्शनं (स्पर्श करवो) स्पष्टं (स्पष्ट थाय छे) तथा (ते प्रमाणे) कृतिगती (हाथ पगनां कार्यो) श्रवणं (श्रवण) कीर्तनं (कीर्तन) स्पष्टं (स्पष्ट) पुत्रे (संकल्पना पुत्र कामनां) कृष्णप्रिये (कृष्णने प्रिय होय तो) रतिः (प्रीति करवी ते) . पायोः (पायु इंद्रियनुं कार्य) मलांश-
 त्यागेन (मलांश त्याग करवावडे) तनौ (भगवान्मां विनियोग यथा शरीरमां) शेष-
 भावं (गौण भावने) नयेत् (प्राप्त कराववो) . यस्य (जेतुं) वा (अथवा) भग-
 वत्कार्यं (भगवत्संबंधी कार्य) यदा (ज्यारे) स्पष्टं (खुलीरति) न (न हि) दृश्यते
 (देखातुं) तदा (त्यारे) तस्य (तेनो) विनिग्रहः (विशेष निग्रह) कर्तव्यः
 (करवो) इति (एवो) निश्चयः (निश्चय) ।

श्लोकार्थः—भगवान्ना स्वरूपतुं सर्वदा ध्यान करवुं, केमके स्वरूपमां भग-
 वद्भावथी दर्शन स्पर्श, चक्षु अने त्वचाना कार्यो, स्पष्टपणे थइ शके छे, तेज प्रमाणे
 सर्वदा हाथपगना कार्यो पण भगवद्विनियोगमां आवे छे. श्रवण कीर्तन पण स्पष्ट-
 पणे थाय छे. काम पण कृष्णप्रिय होय तो उपस्थकार्य रति भगवत्संबंधी थाय छे.
 पायु इंद्रियनु कार्य जे मलांश त्याग करवो तेवडे तेने शरीरमां गौणभाव प्राप्त करा-
 ववो. जे इंद्रियनो ज्यारे भगवद्विनियोग स्पष्ट मालम न पडे त्यारे तेनो नखी निग्रह
 करवो ॥ १७-१८-१९ ॥

जे मक्तनो धीजभाव दृढ न थयो होय, ते भगवान्मां व्यसन प्राप्त करवाने प्रयत्न
 करतो होय तो तेणे जे भगवत्स्वरूपनी पोते सेवा करतो होय तेनुं निरंतर ध्यान
 करवुं, एटले ते साक्षात् भगवान् छे एम समजी ध्यान करवुं. कारणके एम अभिन्न-
 पणाना विचारथी एटले स्वरूप साक्षात् भगवान् छे ए विचारथी दर्शन अने स्पर्श, चक्षु
 अने त्वचाना कार्य स्वरूपदर्शन अने स्वरूपस्पर्शथी स्पष्टपणे भगवत्संबंधी सिद्ध
 थाय छे. पूजाना प्रवादथी गूर्तिमां भगवान्नुं सन्निधान प्राप्त थाय छे, अने, अन्तर्बोधि-

१ दृष्टतात्पर्यक उपनिषद्ना प्रीति अप्याचना मातमा प्राप्ताने अंतर्बोधि प्राप्तपण वदे छे. तेमां
 वनुं छे के 'न. श्रुतिमां विष्ट श्रुतिमां शक्तो य दृष्टिवी न वेद मन्व दृष्टिवी शरीर य
 श्रुतिमां शक्तो य दृष्टिवी न वेद मन्व दृष्टिवी शरीर य
 छे. जेने दृष्टिवी शरीर छे, जेने दृष्टिवी शरीर छे, जे अंदरथी दृष्टिवीने नियममां शके छे, ते

ब्राह्मणमां कहेला न्यायधी तेमां भगवदावेश प्राप्त थाय छे, गुणोपसंहारना कार्या-
ख्यानाधिकरणना 'संघादेवनन्यत्रापि' ए सूत्रमां ए वातनो अंगीकार करेलो छे, अने
निबंधमां 'तद्रूपं तत्र च स्थितम्' ए श्लोकमां पण मूर्तिमां भगवान्ना आवेशनो बोध

सारो आत्मा अंतर्दामी अमृत छे. ते ज प्रमाणे जल, अग्नि, अंतरिक्ष, वायु, वीः, आदित्य, दिशाओ,
चंद्रताराओ, आकाश, तमस्, शेजस्, सर्वमूल, प्राण, वाक्, चक्षु, श्रोत्र, गन, त्वक्, विज्ञान, रेतस्, चंगरे
सर्वमां भगवान् रहे छे, पण ए सर्वे भगवान्ने जाणतां नधी, ए सर्वे भगवान्ना शरीर छे, ए सर्वेने भग-
वान् नियममां राखे छे, ते भगवान् आत्मा, अंतर्दामी अमृत छे एम हां कहुं छे, तेथी ए अंतर्दामि-
ब्राह्मणन्याय कहेवाय छे.

१. श्रीमद्देव्यासप्रणीत ब्रह्मनीमांस्ताना श्रीजा बाध्यासना श्रीजा पादमां ब्रह्मना धर्मोनी विचार
करेलो छे, तेने गुणोपसंहार कहे छे. तेमां १८ थी २३ सूयोवें कार्यात्यायन अधिकरण छे, तेमां 'सम्ब-
न्यादेवनन्यत्रापि' ए बीसमं सूत्र छे. तेमा कहुं छे के कार्य करवानी इच्छायो भगवान्ना पोतानो
जीवनां (तेमज मूर्तिमां) आवेश थाय छे, ल्यारे भगवान्ना आवेशथी भगवान्ना धर्मो तेमा आदिभांज
पामे छे. 'उपसंहारो हि तत्रावृकानामन्यत्रोक्तानां गुणानां तत्र सत्त्वेन ज्ञानमात्रम्'-अर्थः-उपसंहार
एदले ते स्थले नहि कहेला अने बीजे स्थले कहेला गुणो पण तेमाछे एवुं ज्ञान थयुं छे.'

२. निबन्धना सर्वनिर्णय प्रकरणमां नीचेना श्लोको छे:-

कृष्णसेवापरं बीक्ष्य दंभादिरहितं नरम् ।

श्रीभागवततत्त्वज्ञं मजेजिज्ञासुरादरात् ॥ २२५ ॥

तद्भावे स्वयं वापि मूर्तिं कृत्वा हरेः क्वचित् ।

परिचयां सदा श्रुत्वा तद्रूपं तत्र च स्थितम् ॥ २२६ ॥

साकारव्यापकत्वाच्च मन्त्रस्यापि विधानतः ।

अर्थः-श्रीकृष्णनी सेवामा आतुर, दंभ चंगरेथी रहित, श्रीभागवतना तत्त्वने जायनार एवा पुरुषने
ध्यानपूर्वक सक्षमां रहने सन्मानसहित ते (शुद्ध) जुं भजन करयुं. एवा शुद्ध न मळे तो पोते पण
क्वचित् श्रीहरिनी मूर्ति करीने सर्वदा सेवा करवी; भगवान्नुं स्वरूप ते मूर्तिमां रहलें छे, वेमके
भगवान् साकार छे, व्यापक छे, अने उपासनामार्गनी रीते विजातीय तो मंत्रपूर्वक पूजामां भग-
वदावेश थाय छे.

ए श्लोकोना प्रकाशमां श्रीमदाचार्यवरण आत्रा करे छे के 'अयमेवास्य मार्गस्य प्रकार उत्तमः,
यन्मूर्ती कृतं सर्वं भगवति कृतं भवति । तत्र मूर्तेर्भगवत्वं त्रेधा निरूपयति तद्रूपमिति । यत्परिचारेण
सर्वेभ्य भगवद्रूपत्वादिशेषस्वयम्-एतमुद्धरिष्यामीति तदा मुदादेः प्रादुर्भूतः भक्तिमार्गानुसारेणाह तत्र
च स्थितमिति । मूर्ती स्थितम् । परं यद् ह्यन्यत्रान् हस्तः । तत्रादवयवेण तत्रादवयवा इति ।
तत्र हेतुः-व्यापकं साकारं यज्ञेति । अतः सर्वे कटक्यापुपवादा भगवद्रूपवेत्तव्येव धार्यारूपा गवन्ति ।
उपासनामार्गानुसारेणपि मूर्तवेव भगवद्रूपत्वं भवतीत्याह मन्त्रस्यापि विधानत इति ।' अर्थः-आ ज आ
छे ए वात मंत्र प्रकारे निरूपण करे छे. १. पहलो विचार करतां तने भगवद्रूप छे. विप्रेण आछेके आ
(अक्ष) नो हुं उच्चार करीस एन इच्छा घटां मूर्तिमां चंगरेमांथी पोते प्रकृत थाय छे. २. अक्षिमांने
अनुपगतिने कहे छे के हां (मूर्तिना) प्रयुवें रहल्य छे ज. चर्चा (मूर्तिनो) ह्यन हां (भगवन्तो)
ह्यन ते ते (मूर्तिना) अक्षयवो हां (भगवान्ना) अक्षयवो. एम होपानुं काल ए के मंत्र व्यापक अने
साकार छे. माटे कहुं चंगरे सर्वे अलंकारो साक्षात् भगवान्ना अक्षयवोने धर्मां चोडेर मद्र जय छे.
३. उपासना मार्गनी रीते एम मंत्र चंगरेने हांने मूर्तिनेमि ज साक्षात् भगवद्रूपन थाय छे

કરેલો છે. વહુંચયોગોલકન્યાયથી ભગવાન્ મૂર્તિમાં વ્યાપી જડને બહાર પ્રકટ થાય છે. આ સર્વે કારણોને લીધે મૂર્તિ-સ્વરૂપના દર્શન સ્પર્શ વગેરે ભગવાન્ના જ દર્શન સ્પર્શ છે એ સ્પષ્ટ થાય છે.

હવે એ જ વાત હાથપગના કાર્યોમાં લાગુ પાડે છે:—ઉપર કહેલા ન્યાયપ્રમાણે જેમ પૂર્વે કહેલા દર્શન અને સ્પર્શ એ વે ભગવત્સંબંધી સ્પષ્ટ થાય છે, તેમ હાથપગનાં કાર્યો—ભગવત્સેવામાં હાથ, તથા સેવાને માટે ચાલવામાં પગ—સદા ભગવત્સંબંધી સ્પષ્ટ થાય છે. (સંવંધને લીધે ઉપરનો સ્પષ્ટ શબ્દ વિમક્તિ અને વચનના ફેરફારસાથે અહીં પણ સમજી લેવો). શ્રોત્ર (કાન) અને વાણીના કાર્યોતું પણ ભગવત્સંબંધીપણું કહે છે:—શ્રવણ અને કીર્તન સ્પષ્ટ છે. એ વેતું વીજા પ્રકારથી પણ ભગવત્સંબંધીપણું સર્વસંમત છે એમ જણાવવાને સ્પષ્ટ શબ્દ ફરીથી વાપર્યો છે. ઉપસ્થ (જનનેન્દ્રિય) તું ભગવદુપયોગીપણું સ્પષ્ટ નહિ હોવાથી તેનો ભગવત્સંબંધનો પ્રકાર વતાવે છે:—‘કામ:’ સંકલ્પજ: સ્મૃત:’ (સંકલ્પથી કામ ઉત્પન્ન થાય છે). ‘સંકલ્પપ્રમવાન્ કામાર્ત’ (સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થતા કામોને), વગેરે વાક્યોથી સિદ્ધ થાય છે કે કામ સંકલ્પનો પુત્ર છે. એ કામ કૃષ્ણપ્રિય હોય તો રતિ—ઉપસ્થકાર્ય (જનનેન્દ્રિયતું કાર્ય) ભગવત્સંબંધી થાય છે. શ્લોકમાં ‘ભવતિ’ (થાય છે) અપ્યાહાર સમજવું. ગોપાલતાપનીય ઉપનિષદમાં ભગવાન્તું માંધર્વીપ્રતિ વાક્ય છે કે ‘યં માં સ્મૃત્વા નિષ્કામ: સકામો ભવતિ’ (મારું સ્મરણ કરવાથી નિષ્કામ હોય તે સકામ થાય છે). એ વાક્યતું શ્રવણ કરવાથી અને ભગવાન્તું ધ્યાન ધરવાથી અને એવા પ્રકારનો સંકલ્પ કરવાથી ભગવાન્ પ્રતિ કામનો ઉત્પત્તિ થાય છે, અને તેથી રતિ પણ થાય છે. ભગવદ્વિપયક કામ જે મક્તને ઉત્પન્ન ન થાય તેના ઉપસ્થના હિતનો પ્રકાર આગલ કહેવાશે. પાસુદ્વિય (ગુદા) નો વિનિયોગ કહે છે:—પાસુદ્વિયતું કાર્ય વિસર્જન કરવાતું છે. તે અહીં મલાંશ ત્યાગ કરવાતું છે. તે કરીને તે દ્વિયને શરીરમાં ગુણભાવ પ્રાપ્ત કરાવવો; ઇટલે ભગવાન્માં વિનિયોગ થતા સ્વશરીત્માં તે શરીરના શોધન (શુદ્ધિ) દ્વારા ગૌણભાવ પ્રાપ્ત કરાવવો.

અહીં નીચે પ્રમાણે અર્થ છે—શ્રીવેણુગીતમાં ‘અક્ષવ્વતાં ફલં’ શ્લોકમાં શ્રીસુવોધિની-વારિકાઓમાં દ્વિયોનો ભગવાન્માં વિનિયોગ થતાં દ્વિયોને શું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તે કહ્યું છે, તેમાં પાસુ દ્વિયતું કાર્ય રોમોદ્રમ (સ્વાંટી ઉમી વધી તે) કહ્યું છે. અને દ્રમમસ્કન્ધના પ્રક્ષિપ્ત અપ્યાયના ‘પ્પાં તુ ભાગ્યમદિના’ એ શ્લોકના વિવરણમાં રોમાંચ અને સ્નેદ એ દ્રમમ દ્વિય (પાસુ) નાં કાર્ય કહેલાં છે. અને તૃતીય સ્કન્ધમાં ‘મુમ-ન્વીલદ્વગાન્ધુ ચ’ એ શ્લોકમાં આનન્દના અશ્તુ પઠના એ પાસુ દ્વિયતું કાર્ય કહેલું છે;

૧. વક્તવ્યોમાં ઉચ્ચ ન્યાય—એટલામાં ગોડામાં જેમ જેમ વાગિનો પ્રવેશ પત્તી જાય છે, તેમ તેમ તે અવિચલ વદ જાય છે, અને અને બહાર અગ્નિતું પ્રાકલ્પ થાય છે, એ શ્વાય.

आ सर्व हीन अधिकारमां घटतुं नधी, केमके द्वितीयस्कन्धना 'तदस्मसारं हृदयम्' ए श्लोकमां ते प्रमाणे निर्णय करेलो छे तेथी अही छांदोग्य उपनिषद्नी 'अन्नमशितं श्रेधा भवति' वगेरे श्रुतिओमां कहेलो जल अने अन्ननो मूत्रपूरीपात्मक स्थूलधातु अने वैद्यकमां 'कफः पित्तं मलः खेपु प्रस्वेदो नखलोम च । कर्णविद्द्रूपिका चैति धातूनां क्रमश्चो मलाः' ए श्लोकमां कहेलो मलांश पायुइद्रियवडे देहना जूदा जूदा छिद्रद्वारा बहार निकळे छे, एटलो ज पायुइद्रियनो विनियोग समजवो; ते गौण होवाथी ते इद्रियनो शेषभाव समजवो. वळी प्रथम ससारावेशथी दुष्ट इद्रियो कही; मध्यमां मत्सरविना अने लोभविना एम कहेवाथी ए गुणवर्णन करनार भक्तोमां मत्सर अने लोभ रहेला छे एम सूचव्युः अने अतमां उपर कक्षाप्रमाणेनु मलांशलागरूप पायुतुं कार्य कछु; आ सर्वथी आ भक्तो हीन अधिकारी छे एम समजाय छे, तेथी भक्तिवर्धिनीमां दृढ बीजभावविनाना जे भक्तो कक्षा तेमनेमाटे आ उपदेश छे एम सूचव्युं. वळी अही मन वगेरे नव इद्रियोना विनियोगनो प्रकार कखो, प्राणेन्द्रिय (नाक) अने रसेन्द्रिय (जिहा) नो विनियोग बिलकुल कखो नधी. वळी भगवान्ने प्रिय काम होय तो ज उपस्थनो विनियोग बतान्यो; भगवद्विषयक काम न होय तो उपस्थनो विनियोग शु करवो ते सूचव्यु नधी. एम होवाथी ए इद्रियोनो भगवान्मां उपयोग न थाय तो शु करतु एम आकांक्षा थाय तो कहे छे के जे इद्रियनो भगवान्मां विनियोग स्पष्ट न मालम पडे ते इद्रियनो निग्रह करवो आवश्यक छे जो तेनो निग्रह न करे तो 'नो चेत् प्रमत्तमसदिन्द्रियवाजिसृता' ए श्लोकमां कक्षा प्रमाणे निषयरूपी शत्रुओमां पडनाथी ससारावेशरूप महान् अनर्थ थाय माटे निग्रह आवश्यक छे एम समजतु. ए प्रमाणे हीन अधिकारीओए उपर कहेला उपदेश प्रमाणे करतु ते पण तेमने योग्य निरोधतु लक्षण समजतु ए प्रमाणे करवाथी उद्वेगनी निवृत्ति थतां धीमे धीमे क्रमवार सेवा आधिदैविकी थाय, माटे ए ज हीन अधिकारीओनु मुख्य साधन छे एम सिद्ध थयुं.

ए प्रमाणे सर्व उपदेश करिने हीन अधिकारीओने आ प्रवृत्ति करानानेमाटे बीजा ग्रन्थोमां उपदेश करेलां बीजां साधनो करतां आ साधन श्रेष्ठ छे, एम नीचेना श्लोकमां कहे छे -

नातः परतरो मन्त्रो नातः परतरः स्तवः ।

नातः परतरा विद्या तीर्थं नातः परात्परम् ॥ २० ॥

सान्त्वयपदार्थः—अत (आ साधन समुदायथी) परतरः (वधारे उत्तम) मन्त्रः (अष्टाक्षर मन्त्रः वगेरे) न (नधी); अत (आ साधनसमुदायथी) परतरः (वधारे उत्तम) स्तवः (कृष्णाथय वगेरे स्तोत्रनो पाठ) न (नधी), अतः (आ साधनसमुदायथी)

दायधी) परतरा (वधारे उत्तम) विद्या (उपासना) न (नथी); अतः (आ साधन-समुदायधी) परात् (उत्तम) परस् (उत्तम) तीर्थ (गंगादितीर्थ) न (नथी).

श्लोकार्थः—आ साधनसमुदायधी अष्टाक्षरमन्त्र वगेरे (आवा अधिकारीनेमाटे) वधारे उत्तम नथी, तेम ज कृष्णाश्रय स्तोत्र वगेरे पण वधारे उत्तम नथी, तेम ज उपासना वगेरे पण वधारे उत्तम नथी, अने आ उत्तम साधन करतां गंगादितीर्थ पण वधारे उत्तम नथी.

हीन अधिकारीओने माटे उपर कहेला साधनसमुदाय करतां अष्टाक्षर वगेरे मन्त्र उत्तम न समजवा. ए मन्त्रोना जप वगेरे सेवाना अंगतरीके कहेला छे, अने अनुकल्पधी (गौण, अनवसरमां करवा योग्य) कहेला छे, माटे सेवाधी उत्तम न समजवा. ए प्रमाणे आगळ पण समजी लेवु. श्रीकृष्णाश्रय वगेरे स्तोत्रना पाठ पण सेवाधी उत्तम न समजवा, केमके ते पण अनुकल्प अने अंगरूप छे, अने विवेकवैर्या-श्रयमां अंगतरीके ज तेमनो अंगीकार करेलो छे. विद्या एटले उपासना अने तीर्थ गंगादि पण सेवा करता उत्तम न समजवा, केमके भगवत्कृपा न होय तो तेओ पण बहु काळे विलयधी फल आपे छे. श्रुतिमां तत्कृतुन्याय (जेवो सकल्प तेवु फल) नो आदर करेलो छे, अने महाभारतमां पण यज्ञ अने तीर्थ फल आपनामां समान छे एम कथु छे, तेधी विद्या अने तीर्थ अहीं जूदा पाडी कब्जा छे. तेधी हीन अधिकारीओने अहीं उपदेश करेला सर्वसमर्पणात्मक योजना वगेरे पूर्ण साधन धणा जरूरना छे. ए साधन करवाधी ज स्नेह, आसक्ति अने व्यसन ए क्रमधी गृहत्याग थया पछी पूर्वोक्त निरोधरूप भक्तिवृद्धि सिद्ध थाय छे ए तात्पर्य छे. चाचा श्रीगोपीशजी तथा श्रीहरिरायजी 'हरिणा ये त्रिनिर्मुक्ता' ए श्लोक पछी 'ससारावेश' श्लोक ले छे, तेनी पछी 'गुणेष्वानिष्टचित्तानाम्' वगेरे क्रमवार श्लोको ले छे. श्रीमजरराजजी जे क्रम ले छे ते प्रमाणे में व्याख्यान कर्यु छे. व्याख्याननो प्रकार सर्वेनो एक रीतनो नथी, तेधी में तेनो अनुवाद कयों नथी.

श्रीआचार्यवर्यनी कृपाधी भगवान् ब्रजनायक श्रीकृष्णे हृदयमां स्थिति करीने जे वाच्योनी प्रेरणा करी, ते वाच्यो श्रीनिष्ठलेक्षणा चरणरुमलना दासना दास पुरु-पोत्तमे छरया

श्रीपीनांवरजीना पुत्र श्रीपुरुपोत्तमजीविरचित निरोधलक्षण-
विवरण समाप्त.

१ चतुर्दश श्लोकमां कहेल भगवतमना ए प्रथम साधन, पंचदश श्लोकनी बीबी पधिमानी कहेल गुणगान विनिय तापन, अने सप्तदश श्लोकमां कहेले द्वितीयो भगवतमां विनिर्वाप ए शीत साधन

लालुभट्टकृतनिरोधस्वरूपनिरूपणं श्रीदशमस्कन्धसुबोधिनीयोजनान्तर्गतम् ।

श्रीगोवर्धनधारी तनोतु मङ्गलानि ।

श्रीगोवर्धनधारिणं शुभकरं शृङ्गारमूर्तिं भजे । वन्दे नन्दपुराणपुण्यफलितं धीयालुकल्पं प्रभुम् ।
श्रीमद्ब्रह्मविङ्गलेधरविभू ध्यायामि सहस्रदिशौ । कुर्वे तत्कृपया निरोधविद्युतौ सन्देहविध्वंसनम् ॥

अथ निरोधस्य स्वरूपाद्यन्तर्गतं प्रथमं तत्स्वरूपं विचारयेत् । तत्र 'निरोधोऽस्मानुनाशनमभारमनः सह-
शक्तिमि'रिति वाक्यादात्मनः पुरपोत्तमस्य शक्तिभिरनुशयनं निरोधः । आत्मपदाकिर्णुं परं ब्रह्म ब्राह्मम् ।
'गौणश्रेयसात्मशान्दादि'त्यत्रात्मशब्दस्य परवाचकताया निर्धारितत्वात् । तत्र 'कृपिर्भूवाचकः शब्दो यथा
निर्दुतिवाचकः, तयोर्द्वयं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत' इति श्रुतेः, 'कृष्णस्य भगवान्स्वयं'मित्यादि-
वाक्याद्य परमात्मनः कृष्णस्य सिद्धम् । अतः कृष्णस्य अनुशयनं निरोधः । अनुशयनं नाम लीलानुरूपा
स्थितिः । 'विष्णुः सर्वगुहाशय' इत्यादौ शीघ्रधातोः स्थित्यर्थकत्वात् । 'न हि गुहायां शेते' इति व्युत्प-
न्नं गुहाशयशब्देन निद्रातीत्यर्थः निश्चयति, निद्राया अविद्यावृत्तित्वात् । अतः शीघ्रधातोलात्प्र-
स्थितिरशब्दः । एवं सति शक्तिभिः सह भगवतः स्थितिः शयनं, अनुशयनोपसर्गाद्यर्थः । कस्मानुरूपे-
त्याकांक्षायां स्थितेर्लीलाप्रयोजनकत्वाद्दीलानुरूपेति बोध्यम् । एवं च कृष्णस्य लीलानुरूपा स्थितिरनु-
शयनमिति सिद्धम् । स्थितिःपि लीलानिरोधोनेकविधलीलासाधकः । अतः सर्वलीलासाधिका स्थितिरूपा
लीला निरोधपदार्थो भगवद्दर्शनः, स च प्रपञ्चमथ एव स्फुटः । कृष्णापतारस्य प्रपञ्च एव जातत्वात् । ऋदुक्तं
नियन्धे 'स एव कदाचिज्जातुद्वाराद्यं अलम्बः पूर्ण एव प्रादुर्भूतः कृष्ण इत्युच्यत' इति । अतोनेक-
शक्तिभिः सह कृष्णस्य प्रपञ्चे ब्रीडा निरोध इति फलितम् । एतदुक्तं सुबोधिन्यां 'निरोधोऽस्मानुनाशनं
प्रपञ्चे शीघ्रं हरेः । शक्तिभिर्दुर्दिग्भावाभिः कृष्णस्येति हि लक्षण'मिति । इह कारिकायां कृष्णस्येतिपदं
मूलस्यारम्भपदव्याख्यानरूपम्, भागवतमते कृष्णसैवात्मरूपतयात् । अत एवावतारान्तरलीलायां स्वरूपा-
न्तरप्रतिपाद्यायां नातिव्याप्तिरिति भावः । एवं निरोधनाम्नोऽनुशयने स्फुट इत्युक्तम् । त्रिषु, प्रपञ्चमित्युत्ति-
पूर्विका भगवदासक्तिर्निरोधः, नितरां रोधो निरोध इति व्युत्पत्तेः । रोधः वसोऽपेक्षयां भक्तानामितिप-
दसंस्वरूपासंज्ञया लभ्यते, कस्माद्रोध इत्यपादानापेक्षायां प्रपञ्चो ब्राह्मः । तथा सति प्रपञ्चाद्रोध इति नि-
श्चयति सः । प्रपञ्चाद्रोधेपि 'कर्मनिद्रायापि संपन्थ य आस्ते मनसा स्वरुः । इन्द्रियाथान्धिमूढात्मा मिथ्या-
चारः स उच्यत' इतिवत्प्रपञ्चस्वरूपं चेत्सदा भगवद्दीलानुशयने सुबोधिकारो न स्यात्, अतः प्रपञ्चस्वर-
पमपेक्षितम्, तदुपसर्गण लभ्यते, नितरां रोधः प्रपञ्चविसरणपूर्वकः स निरोध इति । कनिष्ठिरोध इत्य-
पेक्षायां भगवति निरोध इति शेषम् । स हि परमरघुत्पादकलीलाश्रयत्वेन परमगुरुरूपत्वादासक्तिरूपो
भविषुमर्हति । एवं योगिकरघुत्पादाया प्रपञ्चमित्युत्तिपूर्विका भगवदासक्तिर्निरोध इति फलितम् । 'या तु
व्यसनसंमार्तिर्निरोधः स तु कथ्यत' इति भरताचार्यपाशवे इत्यनपदवाच्याया भासतेरेय निरोधत्वकथ्य-
नाद्य । सा च 'इति नन्ददादो गोपाः कृष्णारामकथां मुदा, बुधन्तो हर्ममाणाय गतिरिन्द्र- भगवदेना'मित्य-
स्फुटमहितम् । 'दास्यासनाटवलापश्चात्पटीभक्तनानदिपु, न निदुः सन्मन्मामानं कृष्ण्यः कृष्णदेवता'
इत्यत्र च स्फुटमभिहिता । एवमुभयं निरोधपदवाच्यम् । 'तनुदायो जन्मवापी ब्रीडापुच्छस्य च हरेः । प्रपञ्च-
मित्युत्तिः सक्तिर्भक्तानां चारि योगत' इति निबन्धात् । निरोधनाम्नस्य योगिकरघुत्पादे अन्तर्कर्मनिरोधवत्
भगवत्कर्मको निरोधो गोप्यतया विवक्षितः । यथा भगवता लीलामिनिन्द्रा भक्ता भगवद्दो भगवति,
एवं बुद्धिभक्तिर्लीलामिनिन्द्रो भगवात् भगवद्दो भगवति । अत एव भगवता भक्तगुरुरित्यपकृतानामाद्य-
स्वमिन्मदतितो 'नाहं सेन्धो मन्नामपी' इत्येन । इममपं मूर्परितुं ब्रह्मद्वेषो भगवतः तदनमाप-दे-
रत्नं 'नमानि हृदये शोषे' इत्येन । 'अन्धस्य गतिरहितो य' इति निबन्धां व्याख्यानं च । अन्धस्य
'आभासस्य निरोधस्य वदभापरतोपने, स ब्राह्मणः यः स्यात्' इति ।

धपद्वाच्यः । स च प्रपञ्चप्रतियोगिकः । एवं च सुबोधिन्युक्तया टिप्पणीव्युत्पादितया पूर्वोत्तरस्वरूपाभिसङ्ख्या नवमदशमार्थसङ्घतिविचारे भक्तानां प्रपञ्चप्रलयो निरोध इत्यायाति । अत एव द्वितीयस्वरूप-सुबोधिन्यां 'भक्तानां प्रपञ्चानावो निरोध' इत्युक्तं इहेव सुबोधिन्याम् । अतो 'निरोधो भक्तानां प्रपञ्चस्येति विधय' इत्यन्वयः । तथा च भक्तानां प्रपञ्चस्य प्रलयनिरोधानं नित्यलीलापिकदेहत्वफलवो जात्यात्मकप्रपञ्चभावस्य इति यावत् । तदुक्तं सुबोधिन्यां 'अतो निरोधो भक्तानां प्रपञ्चस्येति विधय' इति । सूत्रोक्तलक्षणेषु निरोधस्थाने संस्था पठिता, संस्था च 'नैमित्तिकः प्राकृतिको नित्य आत्यन्तिको लयः । 'संस्थेति कविभिः प्रोक्तश्चतुर्दास्य स्वभावत' इत्यनेन प्रलयरूपा व्याख्याता । अतो निरोध-शब्देन प्रलय उच्यते, 'निरोधोऽनुशयन'मित्यस्य सुबोधिन्यामपि शक्तीः शाययित्वा तद्भोगार्थं भगवतः शयनमिति व्याख्यातम् । तत्रापि शक्तिशयनानन्तरं शयनकथनेन प्रलय उक्तः । अतो भक्त-प्रपञ्चस्यप्रादिकाः शक्तीः स्वरूपे विरोहिताः कृत्वा निष्ठति, ततो भक्तान् प्रति प्रपञ्चक्षिरोभवति, अतो भक्तानां प्रपञ्चविद्वृत्तिरिति सिध्यति । एतद्विनिसंन्धायोक्तमत्र 'एवं सर्वगतो विष्णुः प्रपञ्चश्च तद्द्विदेव, तावत् लीयते सर्वमिति कृष्णसमुद्यम' इति । इदमत्र ज्ञेयम् । स्वच्छन्दलीलाभिर्भगवत्प्रोध्य भक्तानां देहादिसकलप्रपञ्चे स्वानन्दं प्रवेनायम् निरोहितानन्दमयाविर्भावयति, ततो भगवदानन्दानुभवयो-र्यालौकिकदेहप्रपञ्चो जात्यादिरूपपूर्वप्रपञ्चभावो लीयते, अयमेव प्रलयपदार्थः । अतो भक्तानां प्रपञ्चप्रलयो निरोध इति फलति स्म । तथा च प्रपञ्चे शक्तिभिर्भगवत्परीटनं भक्तानां प्रपञ्चविस्मृतिपूर्-र्विका भगवदात्मिकनिर्लानां प्रपञ्चान्नायश्चेति त्रयं निरोधपदवाच्यम् । तत्र भगवत्कीडनं वर्णं, भगव-दात्मिकियांपारः, भक्तानां प्रपञ्चभावः फलमिति त्रितयरूपो निरोधः स्वरूपायः । एवमत्रेदं सिद्धम् । भगवाननेकशक्तिभिः करणरूपनिरोधात्मिकां शोडशं बुधैर् प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकासक्तिरूपनिरोधात्मक-व्यापारेण प्रपञ्चभावरूपफलात्मकनिरोधं सेवकानां संपादयतीति त्रिष्वपि निरोधपदव्यवहारः सुबोधि-नीनिबन्धादिपूपलम्बत इति सर्वमदुष्टम् । किञ्च, 'लौकिकेषु तु भावेषु यत्रैव द्विदेवानं । निवर्तते तदे-वात्र वहेदीरमयं यथे'ति कारिकायां फलात्मको निरोध उक्तः । तथाहि, लौकिकेषु भावेषु पदार्थेषु यत्र यत्र भगवान् प्रसिद्धति, तत्र तत्र चिदानन्दयोस्त्रिभूतयोराविर्भावात्तदेव पूर्वस्थितस्वरूपं तिरो-हितानन्दकं निवर्तते, प्रत्यात्मकं भवति, प्रपञ्चचिदानन्दकं भवतीति यावत्, तत्र ह्यष्टान्तः, वहेरि-सादि । चहिनवेरो दारुणां बहिरूपता तद्द्विदस्यः । एवं भक्तानां प्रपञ्चप्रलयो बोध्यः । अन्वया, शक्तिशयनानन्तरशयनवाचके अनुशयनशब्दे गोप्योर्थाणि विवक्षितः, तदनुसारेण स्वरूपात्मने इहन्धा-भरूपं भगवन्तं नमस्तत्रिः शीमदाचार्यचरणलीलाक्षीरादिप्रसाधिनं लक्ष्मीसहस्रलीलाभिः सेव्यमानं कृशानिमित्त्युक्तया रहस्यलीलायां निरोधपदवाच्यत्वं सूचितम् । तदनुसारेण प्रमुच्यतेटिप्पण्यां 'अनु-स्यते अनेने'तिवरणस्युत्पत्तिं प्रदश्यं निगूढभावकरणं येन स निरोध इत्युक्त्वा स्वकीयेषु स्वविषय-भावोत्पादनं पया लीलया त्रियते, सा निरोधपदवाच्येत्युक्तविरुद्धसलीलायाः स्वरूपायंता प्रतिपादितेति निर्द्विर्भावयतीत्यम् । एवञ्च, श्रीसुकोक्तिसुबोधिनिटिप्पणीषु सर्वत्रानिरोध इत्येक एवान्नायख्ययाणां पानुर्भवति च । तथा सर्वदं सिद्धम् । देहादौ चिदानन्दयोः प्राकञ्चेन जात्यादिप्रपञ्चभावप्रलयः फल-रूपो 'निरोधः सिद्धः । तस्मिन् सति प्रपञ्चे विद्यमानानामपि भक्तानां कृष्णानन्दानुभवयोग्यदेहत्वं तिप्पति । इदमेव यमुनाष्टके 'ममास्तु तव सखिधौ तनुमयवमेतावते' इत्येन प्रार्थितं, ततो नित्यलीला-प्रवेनाः प्र सुक्तिपदवाच्यः, निरोधलीलायां भक्तानां साधारणमायागुणरहितत्वेपि लीलात्मकमनिया-मन्त्रान्तरमायागुणमाहात्वेन लौकिकमाहृष्यव्यवहारः पुराणादौ, तेषां अन्तरङ्गयोगमायागुणनिष्पत्ती निष्पत्तीमाहृष्यव्यवहारो सुक्तिः, अतो सुक्तिरीलायां शुद्धनिर्गुणवयिति निवेकः । 'सुक्तिर्हिवाच्यवाच्यः' इति वाचयान् । मगुणःवन्नायवाच्यवाच्यः ।

मुद्रितपुस्तकानि ।

- १ सेवाफलम् । द्वादशविवरणसमेतम्. रु. १-०-०
२ निरोधलक्षणम् । पञ्चविवरणसमेतम्. रु. १-०-०
३ संन्यासनिर्णयः । अष्टविवरणसमेतः. शत्रुघ्नः ।

प्रापणस्थानम्—१ मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला,
वी ए एलएल् वी, वकील हाइ कोर्ट
रायूर विल्डिग, सी पी टेक, गीरगाम-मुंबई.

२ त्रिभुवनदास पीतांबरदास शाह,
मत्री पुष्टिमार्गीय पुस्तकालय-नडीयाद.

३ बलदेवदास कृष्णदास कीर्तनीया,
मुरती श्रीगिरिधरलालजीनु मदिर,
जीजो भोईवाडो-भूलेश्वर-मुंबई.

श्रीकृष्णाय नमः ।

पत्रावलम्बनम् ।

श्रीमदाचार्यश्रीमदल्लभाधीश्वरचरणप्रणीतम् ।
दशदिगन्तविजयिश्रीमद्गोस्वामिश्रीमत्पुरुषोत्तम-
महाराजचरणकृतविवरणसमेतम् ।

सशोधक

मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला बी. ए., एल्.एल्. बी.
वकील हाइकोर्ट.

प्रकाशकश्च

रणछोडदास वरजीवनदास श्रोफ.

श्रीवल्लभान्दा ४४७

संख्या १९८२.

मूल्यमाणकचतुष्टयम् ।

लोके शब्दार्थसम्बन्धो रूपं तेषां च यादृशम् ।
 न विवादस्तत्र कार्यो लोकोच्छित्तिस्तथा भवेत् ॥ २ ॥
 ब्रह्मवादे निरुक्तिस्तु न वक्तव्यैव कुत्रचित् ।
 वस्तुतो ब्रह्म सर्वं हि व्यवहारस्तु लोकतः ॥ ३ ॥
 ये धातुशब्दा यत्रार्थे उपदेशे प्रकीर्तिताः ।
 तथैवार्थो वेदराशेः कर्तव्यो नान्यथा क्वचित् ॥ ४ ॥
 काण्डद्वयार्थसिद्धयर्थं स्वाध्यायविधिरुच्यते ।
 'स्वाध्यायोध्येतव्यः ।' 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत
 तमव्यापयीत ।' 'सांगो वेदोध्येयो ज्ञेयश्चे'ति ।
 वाक्यत्रयं तथा वेदेऽनारभ्योक्तमेव हि ॥ ५ ॥

वेदिकस्तत्सादृश्येन बोध्यते इति बोधने उपकारकः । अतो लोके शब्दार्थयोर्धः सम्बन्धः
 साङ्केतिकः । च पुनः तेषां यादृश रूपं तत्र विवादो न कार्यः । यतस्तत्र विवादे
 क्रियमाणे लोकोच्छित्तिर्भवेत् । 'युक्तयः सन्ति सर्वान् भाषन्ते ब्राह्मणा यथे'ति 'नैतदेव
 यथास्य त्वं यदहं वन्मि तत्तथा, एवं विवदतां हेतुः शक्तयो मे दुरत्यया' इति भग-
 वदुक्तन्यायस्य तत्रापि तुल्यत्वात् । अतः सिद्धरूपस्य लौकिकस्योपकारकत्वमात्रं ब्राह्मण-
 न तु तेन कश्चित्तच्च निश्चय इति । तत्र विवादो व्यर्थत्वान्नास्माभः कार्य इत्यर्थः ॥१, २॥
 तर्हि ब्रह्मवादे न कार्य इत्यत आहुः ब्रह्मेत्यादि । तथा चाखण्डब्रह्मवादेनापि
 वेदिकव्यवहारासिद्धेस्तेनापि न कार्यः, किन्तु सखण्डब्रह्मवादे लोकस्य 'प्रजापेये'-
 तीन्द्रया सिद्धत्वाच्चित्तिदेन शास्त्रसम्भतेन लोकेन कार्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥

तत्र प्रकाश्याहुः य इत्यादि ॥ ४ ॥

एषं यादृशं प्रकाशं चतुर्भिर्न्या विनाशविषयमाहुः ज्ञाणेत्यादि । अर्थसिद्धय-
 र्भूमिनि । प्रयोजनसिद्धयर्थम् । न धर्मप्रकारेणार्थते वेदे धर्मस्तज्जन्यं फल वा सिध्य-
 मानि तदर्थं स्वाध्यायविधिः स्वाध्यायप्रकार उच्यते वेदे निरूप्यत इत्यर्थः । तत्र गणक-
 माहुः धारणेत्यादि । नथेति प्रारणोपक्रम । आर्षं यावत् तैत्तिरीयब्राह्मणस्याप-
 भन्याहय शास्त्रान्तर्गम्य । तत्र वेचित्त्वापर्यायित्यत्र अन्वयापयेदिति पठन्ति । कृतीयं च
 'प्राप्त्यनेन निष्प्राणः पटङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चे'ति पठन्ति । एतेषां सर्वसाधारणत्वा-
 याहूः अनारभ्योक्तमेवेति । तथा चैतन्ननियामराभावात् सर्वसाधारणसाधारणमित्यर्थः ।

एकार्थता तु सर्वत्र विशेषोप्युच्यते स्फुटः ।
 स्वाध्यायशब्दो वेदे हि रूढो योगोऽपि वर्तते ॥ ६ ॥
 सुष्टासमन्तादध्येयः शोभनैर्नियमैर्युतः ।
 देशे काले गुरौ स्वस्मिन्नपेक्ष्यन्ते गुणा इह ॥ ७ ॥
 आ सर्वतः पुनस्तत्र यथा शङ्का न जायते ।
 शब्दे ह्यर्थे ह्यनुष्ठाने तथाध्येयो हि वैदिकैः ॥ ८ ॥
 अपर्णताद्यपहतपाप्मादिसकलैर्गुणैः ।
 प्रजापतिसुखैर्वेदो यथा हि पठितः पुरा ॥ ९ ॥

अन्यथैतदुक्तप्रकारेण न सर्वे पाठ्येयुः पठेयुश्चेति । तर्हि वाक्यत्रयस्य किं प्रयोजनमित्यत आहुः एकार्थतेत्यादि । तुमुक्तशङ्कानिरासे । सर्वत्र त्रिष्वपि वाक्येषु स्वाध्यायप्रकारबोधनेन यद्यप्येकार्थता एकवाक्यत्वम्, तथापि विशेषः स्फुट उच्यते । अतः स एव प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ५ ॥

कथं तस्य प्रयोजनत्वमित्याकांक्षायां प्रथमं पूर्ववाक्यगतं विशेषं पञ्चभिर्विद्वन्नि स्वाध्यायेत्यादि । तथा च सुष्टु आसमन्तात् यथा स्याच्चा योधीयते, सः स्वाध्याय इत्ययं योग इत्यर्थः । सु इत्यस्यार्थः शोभनमित्यादि । तत्र अध्ययनेऽपेक्षितवैश्वकाल-गुरुशिष्यगतगुणविशिष्टत्वम् । आदौर्धस्तु पुनस्तत्रेत्यादिनोच्यते । हिः सर्वत्र निश्चया-र्थः । तथा च द्रष्टार्यानुष्ठानेषु शङ्काराद्रित्यमाह्वयः । तेन स्वाद्घोतितार्थपूर्वकं योधीयते वेदः स स्वाध्याय इत्यर्थः । एवमध्ययनेन योतिशयोध्येतरि यश्च वेद आधीयते तमाहुः अपर्णतेत्यादि । 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते, ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यः, यज्ञेन देवेभ्यः, प्रजाभिः पितृभ्यः, एष वा अनृण' इति श्रुत्या 'ऋणैस्त्रिभिर्ऋिजो जातो देवैर्पितृणां प्रभो, यज्ञाध्ययनदानैस्तानतिस्तीर्थं त्यजन् पते'दित्यादिस्मृतिभिश्च ब्रह्म-चर्यपूर्वकाध्ययनेनापर्णता । आदिपदोक्तो वेदोक्तसाधनकरणतत्कालास्तोः स्वरूपयोग्यता-रूपोधिकारश्चाध्येतुर्भवति । 'अपहतपाप्मा स्वाध्यायो देवपवित्र'मिति श्रुत्युक्तमपहत-पाप्मत्वमादिपदोक्तमपातयामत्वं तत्पठिते वेदे भवतीत्युभाभ्यां अध्येतृधर्मपेदधर्माभ्यां साक्षात्परंपरया च वेदस्य संस्कारेण स्वाध्यायत्वं तस्य भवति, अन्यथा तु 'छन्दांस्येनं मनहन्ति काले नीडं शकुन्ता इव जातपक्षा' इतिन्यायः स्यादित्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः प्रजापतीत्यादि । स्वाध्यायेधिकारिणं बोधयितुं अध्येतव्य इति तन्वय्यार्थमाहुः

तादृग्युणविशिष्टेत्र वेदः स्वाध्याय उच्यते ।

तव्यस्त्वावश्यके प्रोक्तो न विधिर्ज्ञानबोधनात् ॥ १० ॥

स्वाध्यायपदतो ज्ञेयं तन्माहात्म्यं फलं तथा ।

तव्य इत्यादि । स्वाध्यायब्राह्मणे 'यत्स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञं सन्तिष्ठत' इति ब्रह्मयज्ञं लक्षयित्वा, तत्फलं तस्य यज्ञत्वसंपत्तिप्रकारं चोक्त्वा, अग्निमानुवाके कानिचित्तस्य पूर्वाङ्गानि विधाय, तेषां फलं चोक्त्वा, 'प्राञ्जसीनः स्वाध्यायमधीयीत' इति विधाय, अग्रे चतुर्भिरनुवाकैस्तत्प्रकारं वदन् स्वाध्यायस्यापहतपाप्मत्वं 'अपहतपाप्मा स्वाध्यायो देवपवित्रम्' तदध्ययनं विना वाच्यभागं स्वर्गाभावं च प्रतिपाद्य, पश्चादाह 'वस्मात्स्वाध्यायोध्येतव्यो यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवती'त्यादि । तेन ज्ञानपूर्वकस्याध्ययनस्यात्रोक्तत्वान्न विधिः । यदि तद्वाक्यं भिक्षुमेवोपेयते, तदाप्यनेनोपसंहाराच्च विधित्वम् । न च तव्यस्यावश्यकत्वायां द्वीकारे 'अनधीयाना व्रात्या भवन्ती'तिवाक्यवैयर्थ्यापत्तिः । तव्यस्य भावकर्तृविध्यनुवादमाहात्म्यावश्यकत्वार्थेषु विधानदर्शनादत्र तदर्थनिश्चायकत्वेनास्वाध्यायवैयर्थ्यात् । अतः पूर्वोक्त एवार्थ इत्यर्थः । न च स्वाध्यायवाक्यासन्निहितस्यानधीयानवाक्यस्य कथं तदर्थनिर्णायकत्वमिति शंभयम् । वाच्यलक्षणे 'अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याद्यत्त्वाद्भिक्षुस्य विधीनामेकदेशः स्यादित्यत्र जैमिनिनैव दूरस्थस्यापि यजतिषु 'ये यजामहे करोति नानुयाजेत्रि'त्यस्य 'एष च सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्त' इति वाक्यशेषतायास्तदर्थनिश्चायकत्वेनांगीकारात् । भट्टवार्तिकेपि 'येन यस्वार्थसंशय्यो दूरस्थेनापि तेन सः । अर्थेनोपसमर्थानामानन्तर्यमकारण'मिति कथनाच्चेति दिक् । एतदेव निगमयितुं स्वाध्यायपदयोगितार्थज्ञानस्यावश्यकत्वं च ज्ञापयितुमाहुः स्वाध्यायेत्यादि । तथा च यथा दर्शादिषुः समुदायेत्यज्ञापनम्, एवं स्वाध्यायपदेन तन्माहात्म्यज्ञापनम् । तस्मिन् ज्ञाते फलं भवति, नान्यथेत्यनो योगादत्र आवश्यक इत्यर्थः । यत्पुनः सायणीये 'स्वस्यासाधारणत्वेन पित्रपितामहादिपरंपराभ्राता शान्वा स्वाध्याय' इति योगान्तरमुक्तम्, तत्रापि श्रुतिस्मृत्याशुक्तानामध्ययननियमानां वेदाधीनान्देहनिगसस्य चावश्यकत्वाद्भुक्तो योगो निराप इति न योग इदानीन्तानां मन्त्रकुर्दीनां तावता संकीर्णनापि फलदात्तपे फलतीति बोध्यम् ॥ १०-२ ॥

ज्ञातृज्ञापनतासिद्धयै द्वितीयं वाक्यमीर्यते ॥ ११ ॥
 वसुर्द्रोदित्यैवर्षेस्त्रयो वर्णाः क्रमाद्विजाः ।
 अध्याप्या इति तस्यापि नियोगः श्रुतिचोदितः ॥ १२ ॥
 पराधीनतया बाले न विधिः श्रुतिचोदितः ।
 तथाध्यापनसिद्धयर्थं तृतीयं वाक्यमीर्यते ॥ १३ ॥
 साङ्गधीते तथा ज्ञाते स्वाध्यायस्तस्य सिध्यति ।
 अध्यापनप्रयुक्तं हि प्रथमं लिङ्गप्रयोगतः ॥ १४ ॥

एवं तादृशाध्ययनस्य माणवकाधिकारकत्वं निवार्याध्ययनविध्यभावे माणवक-
 स्याध्ययनार्थां प्रवृत्तिर्न स्यादिति शंकां वारयितुं द्वितीयवाक्यस्य विशेषं स्फुटीकुर्वन्ति
 द्वाभ्यां ज्ञात्रित्यादि । ज्ञातुराचार्यस्य ज्ञापनतासिद्धयै । नन्यादित्वाद्युः । वैदिकशब्दा-
 दिज्ञापकत्वसिद्धयर्थं अष्टवर्षवाक्यमीर्यते, तच्च न ब्राह्मणमात्रपरम्, किन्त्वग्रे राजन्य-
 वैश्ययोरप्युपनयनस्य तत्तद्वर्षे कथनात्तादृशस्मृतेश्च त्रयोपि वर्णा द्विजत्वाध्याप्या इति ।
 एतदर्थं तस्य आचार्यस्यापि नियोग अध्यापनात्मके कार्ये प्रवर्तनरूपः । श्रुतिचोदितः
 'समाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानमृतिविगणनव्ययेषु नियः' इत्यनेनाचार्यकरणे विधि-
 तस्यात्मनेपदस्य श्रुत्या अध्यापयतीति लिङ्गश्रुत्या च चोदितः । अतः स्वस्याचार्य-
 त्वाय ज्ञात्रा वेऽध्याप्याः । अतो माणवकाध्ययनमध्यापनविधिप्रयुक्तमिति न माणव-
 कस्याध्ययने प्रवृत्तिविधात इत्यर्थः । अत्र नियोगपदोक्त्या प्राभाकरमतस्यास्मिन् स्थले
 साधुत्वं बोधितम् । ननु किमनेन निर्वन्धेन, अध्ययनविधिर्नैव माणवकप्रवृत्तौ किं
 बाधकमत आहुः पराधीनेत्यादि । यतस्तत्र तथांगीकारे विधिव्यापारः कुण्डो भर-
 तीत्यतो नाद्रियत इत्यर्थः । एवं द्वितीयपारयगतो विद्येयो विगदीकृतः ॥ १२-१ ॥

एवमध्यापनविधिना माणवकस्याध्ययनप्रवृत्तौ साधितायामपि गुरुमुखादक्षरग्रह-
 णमात्रमायात्यति, 'उपनीय ददद्रेदमाचार्यः स उदाहृत' इति याज्ञान्ययोक्तात्तदुक्तपान्त्र,
 न स्वध्ययनस्यार्थज्ञानपर्यन्तत्वम्, तथासत्यनर्गकः स्वाध्यायपट्टयोगाद् इत्याकांक्षायां
 तृतीयवाक्यगतं विशेषं व्याकुर्वन्ति प्रमाणोपन्यासपुगःतराभ्यां मार्गाभ्यां तथेत्यादि ।
 साङ्गस्य वेदस्यार्थज्ञापनपूर्वकाध्यापनसिद्धयर्थं तृतीयं वाक्यमीर्यते, यतः स्वयं
 गुरुणा साङ्गधीते ज्ञाते वेदे तथा तेन प्रकारेण स्वाध्यायः सम्पत्तकारकमामय-
 न्ताध्ययनं तस्य सिध्यत्यस्य सिध्यति, हि यतो हेतोः प्रथममध्ययनं अध्यापनप्रयुक्तं

एतर्ह्यपि तथैवैतन्न कार्या कल्पना ततः ॥ १८ ॥

अध्ययनं अध्यापनप्रयुक्तं तस्मादध्यापनमेव पूर्वोक्तदोषनिवारकं गुणजनकं च मतम् । अध्ययनं मतमिति पाठे तु यस्मात् केचिच्छब्दार्थमनपेक्ष्य तथा जग्गुः, तस्मात् हि निश्चयेन अध्ययनमध्यापनप्रयुक्तं मतमिति यत्तदोर्नित्यसम्बन्धेन यस्मादित्याध्याहृत्य योजनीयम् । एतर्ह्येदानीमपि तथैवाध्ययनम् । ततो ह्यष्टानुरोधादुक्तरीत्या कल्पनं न कार्यम् । अयमर्थः । यदुक्तं त्रैवर्णिकाः कर्तव्यमपेक्षन्ते, अध्ययनं च कर्तारमपेक्षत इत्यस्ति परस्पराकांक्षेति, तत्रैव, परन्त्येतद्विचारणीयम्, किमध्ययनं विद्वत्तायोग्यं कर्तारमपेक्षते, तद्योग्यं वेति । नान्त्यः । तादृशे फलानिष्पत्तेः । आद्यथेव, तदा माणवकं नापेक्षत इत्येव वक्तव्यम् । फलोपधायिकाया योग्यतायास्तत्राभावात् । नच त्रैवर्णिकाधिकारनियमव्याहृतिः । अष्टवर्षवाक्य उपनयनाध्यापनयोः सन्निधानाध्ययनं चिना चाध्यापनासिद्धेस्तदाक्षितेनैवाध्ययनेनोक्ताधिकारनियमसिद्धेः । अतोध्ययने पुनर्विधिकल्पनं व्यर्थम् । न चाध्ययनवाक्यवैयर्थ्यम् । वेदस्य स्वाध्यायत्वाय तदावश्यकतावोधनेनार्थवत्त्वादित्युक्तम् । न चावश्यकार्थेनुशासनाभावः शक्यः । 'आवश्यकामर्थयोर्णिनि'रित्येतदन्तरं पठितेन 'कृत्वाथे'तिमूत्रेण तत्रानुशासनात् । नचाध्यापननियोगे नियोज्याभावादध्यापनसमभिव्याहृतेनोपनयीतेत्यात्मनेपदेनाचार्यकरणलाभे तत्कामिना नियोज्याकांक्षा पूरणीया । तथा सत्यध्यापनस्याचार्यत्वसिद्धिरेव प्रयोजनम्, नन्वर्थज्ञापनम्, ततश्च सिद्धे आचार्यत्वे तस्यार्थज्ञापनावश्यकत्वाभावात्माणवकस्याविद्वत्तायां यज्ञानधिकारतादवस्थामिति वान्यम् । आचार्यलक्षणस्मृतिस्थस्य सरहस्यपिन्यादिविशेषणस्य बलेनाचार्यत्वन्नरीर एवार्थज्ञापनस्य प्रविष्टतया तस्य ज्ञापनावश्यकत्वे शिष्यस्य सुरेन विद्वत्प्रसंगत्वात् । न च सङ्घट्टचारितस्य लिङ्गप्रत्ययस्य विध्यधन्वमर्थज्ञापनार्थत्वं चेति साध्यद्वयापत्त्या वैरूप्यमिति शक्यम् । अर्थज्ञापनस्य आचार्यत्वव्याप्यत्वादेव प्रात्या विधेस्तादर्थ्यस्याकल्पनात् । नचैवं वैरूप्याभावेव्यापनाशिसमध्ययनं किमर्थज्ञानार्थम्, उताचार्यत्वार्थम् । आद्ये अध्ययनस्य स्वाध्यायसंस्कारत्वाद् गुणकर्मत्वमद्वितीये तु नियोगार्थत्वात्प्रधानकर्मत्वमिति वैरूप्यापत्तिरिति वाच्यम् । व्यक्तिभेदेनादोषात् । आद्यस्य प्रधानकर्मताया अनन्तराणां गुणकर्मतायाः सुरेन वक्तुं शक्यत्वात् । नन्वष्टवर्षायोगे विधित्वे नियोज्यादुक्तावप्युपनयीतेत्यस्य समभिव्याहारादानार्थत्वात्प्रधाने एवोपनयनि नियोज्यमन्यते । कर्मता त्वाद्ये त्रैवर्णिकमाणवकस्य, द्वितीये तु तर्पणोपनयनमन्वृत्तमन्येनासात् विधिपः । प्रवीयने चोपनयनाध्यापनयोर्कर्मयो-

१ विधिनिर्देशकताभ्यन्तरेणैवाभावादित्यर्थः ।

रपि माणवकप्रधान्यबोधिक्रया द्वितीयया माणवकसंस्कारत्वात् गुणकर्मत्वम् । नियोज्य-
 विचारे तूभयोरप्याचार्यत्वसिद्धयर्थत्वात्प्रधानकर्मत्वमिति वैरूप्यं तु दुर्वारमिति चेत् । न ।
 द्वितीयायाः प्रधान्यबोधकत्वस्यानियतत्वात् । 'विमाय गां ददाती' त्यादौ व्यभिचारान् ।
 अतो न द्वितीयया संस्कारकर्मत्वनिश्चयः, किन्तूपनयनस्य संस्कारेषु स्मरणात्संस्कार-
 कर्मत्वम् । तस्य च माणवकसमवेतत्वेनान्तरङ्गत्वाद्ध्ययनाङ्गत्वेपि तमिति द्वितीयान्तेन
 संस्कारविशिष्टमाणवकपरामर्शः'तस्य च वत्समालभेते'त्यत्र वत्सस्यालभनाङ्गत्ववद्ध्याप-
 नाङ्गत्वे सिद्धे तद्विशेषणस्योपनयनस्यापि परंपरयाध्यापनाङ्गत्वं निर्वाणम्, तथापि न साक्षा-
 दाचार्यताहेतुत्वम्, तावन्मात्रेण तदसंभवात्, अत आत्मनेपदेनापि परंपरयाङ्गता बोध्यते, न
 तु साक्षादङ्गता । अध्यापनस्य तु साक्षादेवाचार्यताहेतुत्वम्, तद्विना तदभावात् । अत-
 स्तस्य प्रधानकर्मत्वमिति साक्षात्परंपराविभागे कोपि न वैरूप्यलेशः । एवं चात्मनेपदस्य
 विशेषविधानमपि सार्यं भवति, उपनयनफलस्याध्ययनस्य कर्त्रगामित्वात् । उपनयन-
 स्याचार्यताहेतुत्वे तु जित्वादेव नयतेरात्मनेपदसिद्धेर्विशेषविधानवैयर्थ्यमेव स्यात् । न
 च 'अग्नीना दधीते'त्यत्र यथा आधानफलस्याहवनीयत्वादेरशिसमवेतत्वेपि न तादर्थ्यमि-
 त्यात्मनेपदबलाद्ध्यवसीयते, तथात्राप्युपनयनफलस्य संस्कारस्य माणवकसमवेतत्वेपि न
 तादर्थ्यम्, अपि त्वाचार्यत्वमेवैति विशेषविधानवैयर्थ्यमाशङ्कनीयम् । साक्षादाचार्याधि-
 त्वभावस्योक्तत्वात् । परंपरया तादर्थ्यस्य चाप्रयोजकत्वात् । विधिद्वयसमभिग्याहारेण ताद-
 र्थ्यपरंपरया अध्यापनाङ्गतायामेव पर्यवसानात् । परंपरयापि नाध्यापनाङ्गत्वमिति न वक्तुं
 शक्यम्, तमित्येतेन पूर्वपरामर्शस्य विरोधापत्तेः । एतेनैव 'यर्थेऽभिष्टतो यूयं परिव्यापानेयं
 सवनीयं पशुमुपाकरोती'ति यूयपरिव्याणं यूयार्थम्, न त्वाकारणार्थम्, तथोपनीयेति
 स्मृत्युक्तमुपनयनं माणवकसंस्कारार्थम्, नन्वाध्यापनार्थमित्यपि प्रत्युक्तम् । तमित्येतेन
 पदेन प्रमितायाः परंपराङ्गताया दृष्टान्तमात्रेण बाधितुमशक्यत्वात् ।

यत्तु उपनीतव्यापारापेक्षायामुपनयनं प्रक्रम्य विहितस्याध्ययनस्याध्यापनोपकार-
 कत्वे तच्छेपत्वादर्थज्ञानार्थता न स्यात् । साध्यद्वयस्यैकरासंभवादित्युक्तम् । तदपि शिथिल-
 लम् । एकस्मिन्नेव भोजने प्रतिकरत्रं तुष्टिपुष्टिभुङ्गणायानां दर्शनात् । परेनैव वाहनस्मरणेन
 गमनेन सुखविशेषस्योद्देश्यदेनानामेव दर्शनादिति । यदप्यध्यापनस्याध्ययनमन्तरांसासंभ-
 वात्सदार्थस्वभावात्सिसमध्ययनं लौकिकमेवाह्नीकार्यम्, तावताप्यध्यापनमंभवात्, विहित-
 स्यापि तत्र एवांगीकारे तु ततो नापूर्व सिध्येत्, वेदशाभासादित्युक्तम् । तदपि
 तथा । लौकिकरूप तस्याह्नीकारे आचार्यत्वामिद्वेः । वेदाध्यापनेनैव तन्स्मरणात् । न

१ माणवकसंस्कारे हेः । २ कृष्णान्तरवेदि पाठः । ३ हेःवे । ४ स्या विदः ।

तत्र संशयमापन्ना बुद्धिर्वाक्यार्थनिर्णये ।
 एकवाक्यत्वसंदेहादैकार्थ्याभावतः स्फुटम् ॥ १९ ॥
 स एकोर्थोत्र वक्तव्यो यच्छरीरप्रवेशतः ।
 एकार्थतां श्रुतिर्याति तदभावे तु निष्फला ॥ २० ॥
 छुष्टितैव भवेन्नूनं वेदाध्ययनबोधने ।
 वेदोखिलो धर्ममूलं 'धर्मो यस्यां मदात्मकः' ॥ २१ ॥
 एवं पूर्वर्षिभिः प्रोक्तं जैमिनिः प्रथमं स्वयम् ।
 निश्चित्य लोकशिक्षार्थमर्थप्राधान्यतस्तथा ॥ २२ ॥
 धर्मं विचारयामास प्रामाण्यादिपुरःसरम् ॥

चापूर्वासिद्ध्यापत्तिः, आचार्यकृतोद्देशेनापि तत्संभवात् । जातेष्टौ पितृकृतोद्देशवदिति ।
 किञ्च, वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्यापनपूर्वकम्, वेदाध्ययनसामान्यादधुनाध्ययनं यथेत्या-
 शुनिकाध्ययनं दृष्टान्तपद्धिरध्ययनस्याध्यापनप्रयुक्तत्वेऽपि स दृष्टान्तोद्गीकार्यः । तस्मा-
 दध्ययनेधिहारनियमस्याध्यापनविधिनैव सिद्धेः कृत्ये विधेयत्वरूपनं वृथैव । उक्तम-
 फारं विना तावन्मात्रेण वेदस्य स्वाध्यायत्वासिद्ध्या ततः फलासिद्धेरिति ॥ १८ ॥

एवं प्रकारबोधनपूर्वकं प्रतान्तरनिराकरणेन वेदस्य यथा स्वाध्यायत्वसिद्धिः, तद्
 साधितम् । तन्मध्ये शब्दार्थानुष्ठानेषु शङ्काराहित्यं प्रविष्टम् । तत्र शब्दे तद्राहित्यस्य
 गुरुरपरंपरया सिद्धेः पदार्थेऽनुष्ठाने च तद्राहित्यस्याप्यङ्गविचारादिभिरेव सिद्धेर्वाक्यार्थे
 संदेशोवतिष्ठते, तदाहुः तत्रेत्यादि ऐकार्थ्याभावत इति । यागदानादिरूपाणां नाना-
 र्थानां तत्र नानाफल्यानां च प्रतिपादनेन तथात्वात् ॥ १९ ॥

तथा सति को दोष इत्याकांशायां साधेन तन्निराकृतेरावश्यकत्वापाहुः स
 इत्यादि । तथा च तदमाने वेदाध्ययनसोपक्रमावयवयवैष्यर्थमेव दोष इति तदमात्राय
 वेदस्यैकार्थपरमस्यमेव विचारणीयम् । तच्चाङ्गैर्न सिध्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥

तर्हि तत्र वा गतिरित्याकांशायां प्रीमांसेर गतिरित्याहुः वेदोऽग्विल इत्यादिद्वि-
 भ्याम् । अत्र प्रथमं शरत्वं मानयम्, द्वितीयमेकादशास्त्रधीयं भागयत्म् । तत्सर्वं
 प्रीमांसेर्न जैमिनिः प्रथमं स्वयं निश्चित्य पश्चात्लोकशिक्षार्थमर्थप्राधान्यपद्धीकृत्य प्रामा-
 ण्यादिपुरःसरं को धर्मः कथं तस्य धर्मरत्वं कथं स वेदस्य तत्प्रामितिमनकरत्वं कथं च

संदेशेऽपु पुनर्जातो वेदान्तेषु यथा पुरा ॥ २३ ॥
 एकवाक्यत्वमेवां हि धर्मकाण्डे कथं भवेत् ।
 धर्मः पञ्चविधो द्वेषा पद्भिः संपद्यते तु सः ॥ २४ ॥
 देशकालव्यकर्तृमन्त्रकर्मविभेदतः ।
 सर्वो वेदस्तेषु लीनो वेदान्तेषु विचार्यते ॥ २५ ॥
 'यदेव विद्यये'त्याह 'ब्रह्मा ब्रह्मिष्ठ' एव च ।
 तज्ज्ञानं तेषु हि प्रोक्तं कर्तृशेषास्ततस्तु ते ॥ २६ ॥

वेदस्य निर्दुष्टत्वं येन प्रमाणान्तरविरोधेपि तदुक्तमेवादर्थेऽप्यभिरुद्धादिसर्वविचारपूर्वकं धर्ममेव
 तथा सर्ववेदार्थत्वेन विचारयामासेत्यर्थः ॥ २२ ३ ॥

तर्हि क्रियविधिं येनायमुग्रम इत्यत्र आहुः सन्देशेऽपु पुनरित्यादि यथा
 पुरेति । ऐकार्थ्यभावतः हि निश्चयेन ब्रह्मशोचकानामेवां वेदान्तातां धर्मकाण्डे एक-
 वाक्यत्वं कथं भवेदिति, तदर्थमयमुग्रम इत्यर्थः । कथं ऐकार्थ्यभाव इत्याकांक्षायां
 संदेश्वीजं व्युत्पादयन्ति धर्म इत्यादिना समादेन । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यर-
 शुभोमभेदेन धर्मः यज्ञात्परः पञ्चविधः । स एव प्रकृतिविकृतिभेदेन द्विधा । देशादीनि
 पद् तत्साधनानीति तैः पद्भिः संपद्यते इति सिध्यति । अतः सर्वो वेदः पूर्वकाण्डरूपस्तेषु
 सर्वेषु लीनः धर्म धर्मसाधनानि च बोधपथैकार्थ्यं प्राप्य समाप्तः निराकांक्षतामापन्नो
 वेदान्तात्तत्र संगृह्णातीत्येतत्सन्देश्वीजमित्यर्थः । ननु यथा ऐकार्थ्यत्वमेकवाक्यतानिवापकम्,
 तथा विभागे साकांक्षत्वमपि नियामकान्तरम् । तथा मटकारिकापि 'सार्थगोचे
 समाप्तानामह्नागिन्वाद्यपेक्षया । बावसानामेकवाक्यत्वं पुनः संस्य नायन' इति । तदभित्य
 मतान्तरमाहुः वेदान्तेऽपिरित्यादिसमादेन । विचार्यते इति । भीमांतर्कविचार्यते ।
 आहुरेति । 'यदेव विद्यया करोति तत्तदेवास्व बोधवत्तं भरती'ति 'ब्रह्मिष्ठे त्रया तं दर्श-
 पूर्णमासयोर्दृशीत' इति क्रमेण वेदान्तश्रुतिः क्लृप्तश्रुतिश्चात् । तथा च वेदान्तस्यांगिभूत-
 कर्मापेक्षा, वेदस्य चांगभूतज्ञानापेक्षा, अनर्थादृशज्ञानवत्कृत्वेन तेषां कर्तृशेषादस्त्व-
 वैकृत्यपत्ता । किञ्च, 'इत्याह नास्तिरूपनिराकरिण्युत्सनास्तिनां भाग्यहृद्र पुरस्ता ।
 ददत्तमेतद्विषयः प्रबोधः प्रपति वेदान्निनिषेवगेने'ति मटः मकारान्तरपत्तेकृत्यपत्ताया-
 माहति कुतः संदेश आपायन इत्यर्थः ॥ २६ ॥

ज्ञाननिष्ठाय देयानि कव्यानीति यथा तथा ।

फलश्रुत्या पूर्वकाण्डसमाप्त्या चावगम्यते ॥ २७ ॥

ब्रह्मविद् ब्रह्म भवति परं वाप्नोति कुत्रचित् ।

एतमेकवाक्यताप्रकारं दूषयन्ति ज्ञाननिष्ठायेत्यादिभिः साधैस्त्रिभिः । इदं वाक्यं सप्तमस्कन्धीयम् । तत्र यथा पितृणां तृप्त्यानन्त्याय ज्ञाननिष्ठाय कव्यदानमुक्तम् । तावता न ज्ञानस्य श्राद्धशेषत्वं सिध्यति । दानफलानन्त्येन कर्त्तव्यहार्थं संप्रदानताया अनुमतिमात्रत्वात् । अन्यथा ज्ञाननिष्ठः कव्यानि श्रुञ्जीतेत्येव विदध्यात् । एवं ब्रह्मिष्ठवाक्येष्वनुमतिरेव क्रियते । ब्रह्मदृष्ट्या कर्मवैपम्यनिष्ठस्या तदनुग्रहार्थम् । वस्तुतस्तु तत्र ब्रह्मशब्दो वेदपर इति न तेन वेदान्तस्य कर्तृशेषत्वसिद्धिः । नापि यदेवेति श्रुत्या । तस्या ऊर्ध्वीयमकरणावरुद्धत्वेन विद्यान्तरासंग्राहकत्वात् । उदीयविद्यायाः कर्माङ्गत्वेप्यसत्तेः । अतोऽनुपवस्य प्रासंगिकत्वेन ग्रामं गच्छतस्तृणस्पर्शवद्विक्षां चरतस्तस्य कव्याशनस्य प्रासंगिकत्वात् तेन शेषत्वसिद्धिः । भट्टकारिकोक्तप्रकारस्तु भाष्यप्रकाशे दूषित इति नात्र दूषाते । तथा च पारार्थ्यमेव जैमिनीये मते शेषलक्षणम् । तत्र श्रुत्यादिभिरवगम्यते । तथा सति 'कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वा'दिति सूत्रे कर्मणः फलशेषत्वं पूर्वकाण्डे प्रतिपाद्यत इति न तस्य ज्ञानशेषत्वम्, तथा ज्ञानस्यापि फलशेषत्वमुत्तरकाण्डे प्रतिपाद्यते, 'ब्रह्म चेद् ब्रह्मैव भवती'ति, 'ब्रह्मविदामोति पर'मिति । अन्येपि देशकालादयो य उच्यन्ते 'विविक्तदेशे च सुखासनस्थ' इत्यादौ, तेषु तत्साधनभूता इति सर्वे वेदान्ता ज्ञानमेव सफलं योषयन्तो निराकांक्षतामापद्यमाना न शेषित्वेन कर्मापेक्षन्ते । नापि वेदो ज्ञानं शेषत्वेनापेक्षते । ब्रह्मशब्दस्य शब्दब्रह्मण्यपि वृत्तेर्ब्रह्मिष्ठशब्देनापि वेदार्थनिष्णातस्य ग्रहीतुं शक्यत्वात् । तस्मान्न कर्तृशेषत्वम् । नापि विविक्तात्मस्वरूपयोधकत्वेन । वैराग्यापत्या गर्मान्भिरारापादकत्वात् । देहविशिष्टस्तु न तत्र वोच्यत इति कथमपि वेदान्तानां न वेदशेषता । किञ्च, 'वेदमनूच्याचार्योन्तेवासिनमनुशास्ती'ति शीक्षोपनिषदि तैत्तिरीयाणां श्रुत्यो । तत्र 'चानूच्ये'ति वेदपाठनसमाप्तिसिद्धौघनादपि शेषत्वं न युक्तमित्यर्थः । किञ्च । ज्ञानान्तरेपि एवमेव फलभेदेन समाप्तिभेदेन च शास्त्रभेदोवगम्यते । तथा वैदिकानामप्येवमेव भेदोऽन्तरकाण्डानां मतः । अतो भेदकानां बहूनां सत्त्वात् संहर्तुर्हेतोश्चाभावात् ब्रह्मवैतलोपनिषदां वाच्या । भिन्नशास्त्रन्येयास्येयम् । तथा चेत् युक्तिभिः प्रमाणैश्च तथा र्निश्चिन्तं च, तदा नैकतापत्ता घटते । अनस्तदुक्तः मपारो न युक्त इत्यर्थः ॥ २७ ॥

‘वेदमनूच्य आचार्यः’ इत्युक्तोपनिषद्ग्रन्थः ॥ २८ ॥

शास्त्रान्तरेऽप्येवमेव वैदिकानां मतं तथा ।

अतः स्वतन्त्रता वाच्या तथा चेन्नेकवाक्यता ॥ २९ ॥

‘वेदोऽसिलो धर्ममूल’मित्यादिश्च विरुध्यते ।

वैदिकानामभिधानं स्वरादिनियमैर्युतम् ॥ ३० ॥

वेदा एव न चान्यार्था वाच्या बुद्धिमता क्वचित् ।

अतो वेदान्तवाक्यान्याप्रसिद्धिः । वैदिकानामपि तथैव प्रसिद्धिरिति चेत् ।

किञ्च । शास्त्रभेदानङ्गीकारे पूर्वोक्तस्मृतिविरोधोपीत्याहुः वेद इत्यादि । अत्र स्मृतावखिलपदात् धर्मस्य च क्रियारूपत्वात् ज्ञानप्रतिपादकवेदान्तसंग्रहे तस्य वाधात् । द्वितीयवाक्ये धर्मपदाच्च विरुध्यत इत्यर्थः ॥ २९-३० ॥

अत्र पुनर्मतान्तरमुपसिष्य दूषयन्ति वैदिकेत्यादि । यतो वैदिकाः स्वरपूर्वक्रमन-
ध्यायादित्यागनियमपूर्वकं वेदान्तान् पठन्ति पाठयन्ति चेति वैदिकानां वेदान्तेषु वेद
इत्यभिधानं स्वरादिनियमैर्युतं वर्तते, अतो वेदा एव क्वचित् वेदान्तभागे अन्यायां धर्म-
व्यतिरिक्तत्राभ्याः बुद्धिमता न च वाच्या नैव वाच्याः । अत इदं मतप्रयोजकम् ।
तत्र हेतुः अत इत्यादि । अतः वेद इति प्रसिद्धेः सकाशात् वेदान्तवाक्यानामन्याप्र-
सिद्धेः । विष्टा हि वेदान्तवाक्यान्युपन्यस्य इतिश्रुतेरिति श्रावणादित्येव वदन्ति । यदि
हि वेदान्तवाक्यानि अन्यायानि स्युः, तदा वेद इति प्रसिद्धिं न लभेयुः । वेद इति प्रसिद्धेः
धर्मार्थतामूलकत्वात् । अतो वैदिकाभिधानाद्वेदान्तेषु यदि वेदत्वमङ्गीकार्यम्, तदा अन्या-
र्थता त्याज्या । यद्यन्यार्थताङ्गीक्रियते, तदा वैदिकाभिधानं नादर्थव्यम् । शास्त्रभेदस्य
श्रुतिस्मृतिरूपमवलप्रमाणमिदन्तादभिधानस्य च सदाचारं प्रपञ्चेन ततो नैवत्यात् ।
पूर्वोक्तवाक्यद्वयसंघर्षोत्तरार्थन्यस्याभावे वेद इति प्रसिद्धिमात्रेण तयोरेकवारयताया असि-
द्धेरित्यर्थः । ननु सत्यमभिधानस्य श्रुत्याग्रपेक्षया निर्धन्त्वम्, तथाप्यनादिप्रसिद्धिर्भावे तु
वक्तव्यमित्याशयेन पर्यनुयुक्तेः वैदिकानामिन्यादि । वैदिकानामपि तथैव वेद इतिवत्
वेदान्त इत्येव प्रसिद्धिः । तथा च वेदान्तेषु वेदत्वानङ्गीकारे प्रसिद्धिर्विपर्ययापयमानं
तस्यै बलिष्ठत्वं कल्पयिष्यति । ‘आनर्थक्ये प्रमाणानां विपरीते सदावत्’मितिन्यायात् ।

एवं लोकसिद्धस्य जगतो लोकप्रतीतिं वाधित्वा ब्रह्मत्वे-
नालौकिकत्वं संपाद्यते इति । अर्धजरतीयन्यायात्तदन्तत्वम् ।

ननु लोकनिपुणाः कथं मन्यन्ते ।

शब्दार्थविचारेणेति ब्रूमः ।

कथम् । शब्दानामर्थे विचार्यमाणे ब्रह्मैव सर्वं भवति । घटपटादि-
शब्दा धर्मवाचका एव भवितुमर्हन्ति । घटत्वादिविशिष्टवाचका ह्येत इति

‘वैतानं प्रसिपेदप्स्वि’तिस्मृत्या ‘आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ती’ति श्रुतिवाच्यदर्शनाच्च । अतो
वैदिकप्रसिद्धया अपौरुषेयशब्दत्वेन च वेदान्तेषु वेदत्वमवश्यं वक्तव्यम् । ततश्च मीमांस-
कोक्तरीत्यैकवाक्यत्वाभावेऽपि ‘तमेतं वेदानुवचनेने’ति वेदान्तश्रुत्या वेदान्तानामेव वेदा-
पेक्षा वक्तव्या । तथा सति अपेक्षया सिद्धे एकवाक्यत्वे वेदस्यान्तो यत्रेति योगेन वेदो-
त्तरमगत्वादेवान्त इति प्रसिद्धेरपि सेत्स्यतीति न कश्चिदोप इति चेत् ।

एवं पर्यनुयोगे वेदान्त इति प्रसिद्धिमन्यथा वक्तुं प्रकारान्तरं प्रतिजानन्ति
एवमित्यादि । वक्ष्यमाणप्रकारेणेत्यर्थः । तमाहुः लोकेत्यादि । तथा च यथा लोकसि-
द्धस्य ग्रीषादेर्लोकप्रतीतिं वाधयित्वा प्रोक्षणादिना अलौकिकत्वं संपाद्यते । तथा
वेदान्तेषु उक्तरीत्या जगतो ब्रह्मत्वं संपाद्यते । साधनं तु प्रोक्षणवचदर्थं नोच्यते इत्यतो-
र्धनरतीयन्यायात्तथेत्येतेन प्रकारेण प्रसिद्धिः संभवतीति वेदान्त इति प्रसिद्धेः प्रकारा-
न्तरेण संभवे तामादाय श्रुतिरमृतिविरुद्धोऽन्यार्थताङ्गीकारो न युक्तः । ‘तमेत’मित्ति-
चारये यद्गार्दानां विविदिपापर्यन्तत्वश्रावणेन विविदिपामात्रस्य च ब्रह्मज्ञानजनकत्वा-
भावेन तथापि संशयस्य वक्तुमशक्यत्वादेकवानयतादुर्घटेत्यर्थः ।

एवं प्रसिद्धिप्रकारमनुपपन्नं मन्यमानः पुनः क्लृप्ते ननु लोकेत्यादि । मीमांसका
नैयायकाद्याश्च ते प्रतीतिराधितं कथमङ्गीकरिष्यन्ति । तथा च परमतिपत्त्यर्थो ह्ययं यत्नः,
स तु तदनङ्गीकारादुपर्य इत्यर्थः ।

अथ तादृगनुत्पन्नोत्तरमाहुः शब्देत्यादि । तथानाप्तानयप्रामाण्यस्य तैः सर्वैर-
बोद्धव्यमानैर्धर्मविचारणोपगन्तव्यम्, अतो न यत्रैवैवर्ध्वम् ।

पुनः कथमित्यादि । तत्रोत्तरं व्युत्पादयन्त आहुः घटेत्यादि । अत्र
धर्मवाचकत्वं नित्यो यो धर्मतत्वाचका इत्याहृत्यधिकरणसिद्धौ

लोकप्रसिद्धिः । घटत्वमिति घटगतो धर्मः कश्चिद्यत्सद्भावात् घटपद-
वाच्यता धर्मिणः । 'तस्य भावस्त्वतलौ' इति त्वो भावप्रत्ययः । भाव
इति भूधातोर्घञि रूपम् । भूधातुः सत्तायां व्याप्तौ वा । उभयथापि
व्यापकस्य सतो वा धर्मस्य वाचको भवति । घञ् च स्वार्थे । अन्यथा
अनवस्था स्यात् । तथा च घटत्वं नाम सतः व्यापकस्य वा धर्म
इत्युक्तं भवति । एवं पटत्वादिष्वपि । तथा च प्रकृत्यर्थः सन् व्यापको
वा यदा भवति, तदैव प्रत्ययार्थेनैकवाक्यता भवति ।

ततश्च सर्वेषामेकार्थता स्यात् ।

अत आकृतिविशेषवद्गत्या धर्माः । ते भिन्ना एव शक्तिसङ्को-

मीमांसकसिद्धान्तः । लोकप्रसिद्धिरिति । नैयायकादीनां प्रसिद्धिः । एवं तत्तन्मतीयः
शब्दार्थ उक्तः । एवं मतद्वयेपि धर्मस्यैव मुख्यतया तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमित्याहुः
घटत्वमित्यादि । अतःपरं तद्विचारेण सर्वस्य ब्रह्मत्वप्रकारं व्युत्पादयन्ति तस्येत्यादि
एकवाक्यता भवतीत्यन्तम् । घञ् च स्वार्थे इति । विधीयमानो यो भावस्तस्मि-
न्नेव, न तु भावान्तरे । अन्यथाऽनवस्था स्यादिति । यदि भावान्तरेङ्गीक्रियते, तदा
त्वशब्दो भावे भावशब्दश्च यथा निष्पन्नो भावान्तरे घञ्मूवस्यो भावशब्दश्च भावान्तरे
इत्येवमनवस्था स्यात् । यदि च तत्रागत्या स्वार्थेङ्गीक्रियते, तदा प्रथम एव तथास्तु ।
आत्माश्रयस्तु नाशङ्कनीयः । पूर्वपक्षवादेपि तौल्यात् । व्यवहारोच्छेदप्रसङ्गाच्च । तदेत-
त्प्रागेवोक्तं लोके शब्दार्थसंबन्ध इति कारिकया । एवं स्वार्थेङ्गीकाराद्यत्सिध्यति,
तदाहुः तथाचेत्यादि । अत्र तदैवेत्येवकारेण पदार्थानां सद्भिन्नत्वाङ्गीकारे त्वत्लादिप्र-
त्ययोक्तः स धर्मोऽन्यधर्मत्वाद्यथा घटत्वं न पटावच्छेदकम्, तथा घटाद्यवच्छेदको न स्यात् ।
ततश्च व्यवहारः सर्वोपि प्रतिरुध्येतति बोध्यते । अतः पदप्रवृत्तिनिमित्तनिमित्तानु-
रोधेन सर्वेषां व्यापकसत्पदार्थाभिन्नत्वमवश्यमङ्गीकार्यम् । ततश्च शब्दार्थविचारेण सर्वे
ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ।

अत्र पुनः पर्यनुपुङ्गे तत इत्यादि । तथा च यदि त्वत्लाद्युक्ता भावाः सद्दर्भा
इति सर्वे सदेव, तदा सर्वेषां पदानां घटकलशादिपदवदेकार्थतायां व्यवहारप्रतिरोधस्तुल्य
इति व्यर्थः सर्वः प्रयास इत्यर्थः ।

अत्र समादधते अत इत्यादि । अतः पदप्रवृत्तिनिमित्तभूतधर्मस्वरूपातुरोधेन

चेन व्यवहारसिद्धयर्थमङ्गीकर्तव्याः । तथा च घटादिशब्दा अरुणादि-
शब्दवद्धर्मवाचकाः ।

न च स्वरूपतः सतो भिन्नाः प्रत्यक्षतः स्वीकर्तव्या इति वाच्यम् ।
कारणीभूतस्य सतः एकत्वात्कार्ये कृतो भेदः समायाति ।

सर्वेषां सद्धर्मवाचकताया लोकायात्रानिर्वाहाय व्यवहारसिद्धेश्चावश्यकत्वात् आकृतिविशेष-
व्यंग्याः कंबुग्रीवाद्यातानवितानादिसास्त्रादिमदाकृतिविशेषप्रकाश्याः सतो धर्मास्ते घटप-
टमवाद्या भिन्नाः सतः सकाशाद्द्व्युच्चरणेन विलक्षणप्रतीविषयाः, एवं शक्तिसंकोचेन
अयं शब्द एतदाकारकमेव सद्धर्मं बोधयतु, नान्याकारकमित्येवंप्रकारकेणेश्वरकृतेन वाच-
कशक्तेर्नियमनेन व्यवहारसिद्धयर्थमङ्गीकर्तव्याः । तथा च घटादिशब्दा अरुणादिशब्द-
वद्धर्मवाचका इत्यङ्गीकारे सर्वेषां ब्रह्मत्वस्य ऐकार्थ्येऽपि व्यवहाराप्रतिरोधस्य च सिद्धेर्न
प्रयासवैपर्ययित्यर्थः ।

ननु शब्दः प्रत्यक्षं चेत्युभयमपि प्रमाणम् । तयोः शब्दापेक्षया प्रत्यक्षमेव प्रबलम्,
शब्दोपजीव्यत्वात्सर्वसंपत्तत्वाच्च । अतः प्रत्यक्षतः प्रतीयमानं स्वरूपतो भेदेन सत्त्वं भेदं
च न्यमृत्य शब्दार्थविचारेण सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वसाधनमप्रयोजकमित्याशंकायां तन्निषे-
धन्ति न चेत्यादि । तत्र हेतुः कारणीत्यादि । अयमर्थः । सत्त्वं प्रत्यक्षं प्रबलम्, तथापि
नास्य मापण्यं सार्वत्रिकम् । देहात्मनोर्भेदेऽप्यभेदस्य घटाकाशमटाकाशयोरभेदेऽपि भेदस्य
प्रत्यायनात् । अतस्तन्निश्चयार्थं प्रमाणान्तरमाश्रयणीयम् । तत्र प्रत्यक्षविषया अर्थाः पृथक्
सन्तः सतो भिन्नाः भिन्नकारणकत्वात् घटपटस्तेभादिवदिति तु न युक्तम् । एते सदभिन्नाः
सदेव कारणकत्वात्, सौवर्णसदरुडुण्डलादिवदिति प्रतिसाधनेन चाधात् । कारणता-
माहकस्य सदन्यस्यादानुल्लवर्तनेनास्य प्रबलत्वात् । न च सतो नानात्वम्,
मानामासात् । न चैवं सत्कारणजातिमत्त्वस्यैव सिद्धिः, न सत्कारणकत्वस्येति वाच्यम् ।
सत्ताया जातिराभासात् । सामान्यादिष्वपि वर्तमानत्वात् । न च सा प्रती-
तिभ्रंष इति वाच्यम् । नियामकाभासात् । तस्या जातिश्चाभिमानस्यैवाभ्युपगमै-
प्रकारणैर्न भ्रमत्वस्य युक्तत्वात् । अतः सद्धर्म एव सत्ता । सा चेतसर्वत्र,
तदा सर्वं सदेवेत्युपपादनमन्तरेणैव सिद्धम् । वस्तुवस्तु सत्तायां मत्तान्तराभासात् सदेव
सचेति तन्नोगादेव सर्वप्रसदितिप्रत्ययः । सदेव च कारणम् । असतः कारणत्वायोगात् ।
अतः कारणीभूतस्य सत एकत्वात्कार्येण भेदाभावे कार्ये कृतो भेदः समायाति । कारण-
गुणानामेव कारणगुणान्तरादिति ।

मृद इवांशभेदादिति चेत् ।

अस्तु ।

तर्हि अंशेन भेदः । अस्ति । कः संदेहः । कार्यकारणयोर्भेद इति चेत् ।

न । कार्ये समवेतत्वात्कारणमध्यस्तीति मन्तव्यम् । तथा च कार्ये द्विगुणगुरुत्वापत्तिः । न वा भेदः प्रतीयते । पिण्डावस्थागता घटावस्था जातेत्येव प्रतीतिः । तथाचाकृतिरेव भिन्नेति धर्मभेद एव जात इति वक्तव्यम् । तथा च सतोप्यंशेन धर्मभेद एव जगज्जा-
तमिति सदेकमेव । न चांशांशिनोर्भेदः सिध्यति । पूर्ववदेव द्विगुण-
भारापत्तेः ।

एवं सर्वस्य सदभेदे साधितेपि भेदं विना भिन्नार्थक्रियाकारित्वासंभ-
वात्तदुपपादनाय कारण एव कुतश्चन भेदोभ्युपेय इत्याशयेनाह मृद इवेत्यादि ।
तत्रेष्टमभ्युपगच्छन्ति अस्त्विति । ततः प्रत्यवतिष्ठते तर्हीत्यादि । अंशेन भेद इति । अंशेन कृतो भेदः । तथाच कार्यस्य कारणीयांश्चन्यत्वादंशांशिनोर्भेदेभ्युपगते कार्यकारणयोर्भेदोप्यथादिव सिद्ध इति भेददूषणं व्यर्थमेवेत्यर्थः । तन्निषेधन्ति नेत्यादि । तथाचेति । कारणगुणानां कार्यगुणारंभकत्वात् । तथा च तदभावात् भेद इत्यर्थः । नन्वयं न नियमो यत्कारणगुणैः सर्वैरेव कार्ये गुणा आरंभणीया इति । अतः कारणगुरुत्वस्य गुरुत्वान्तरानारंभकत्वाच्च कार्ये द्विगुणं गुरुत्वम् । अतस्तद्भावो नामेदसाधक इत्यत आहुः न वेत्यादि, एकमेवेत्यन्तम् । तथाचेति । प्रतीतेः मामाग्याह्वीकारेपि । तथाचेति । प्रतीतिबलादपि । तथा च सज्जगतोर्धर्मभेदकृतैव भेदप्रतीतिः, न स्वरूपभेदकृता । अतः प्रतीतिबलेनापि विचारे सदेकमेवेत्यर्थः । नन्वंशानां भेदस्वोपगतत्वात्कृतो न स्वरूपभेदकृतैवत आहुः न चेत्यादि । तथाचांशांशिनोः स्वरूपभेदे सति तयोर्गुरुत्वस्य भिन्नत्वादंशे अंशिनोःशिनि चांशस्य प्रत्ययेन सत्त्वाद्गुरुत्वारंभाभावेपि स्वरूपगुरुत्वादेव द्विगुणभारापत्तिः । अतस्तयोरपि न स्वरूपभेदाद्भेदः, किन्त्वल्पत्वमहत्त्वादिधर्मभेदादेव भेद इति तदुप-
यमपि स्वरूपत एकमेवेत्यर्थः । अत एव सुवर्णनिघृन्नुसच्छरुमपि शृङ्गानीति युज्यते ।

अंशानामिव परस्परं भेदो नाम नानात्वं चेत् । ओमिति केचित् ।
'बहु स्याम्' इति श्रुतेः । वस्तुतस्तु 'पूर्णार्त्पूर्णमुदच्यत' इति श्रुते-
नांशेन नानात्वम् । कार्यावस्थायां व्यापकत्वस्य तिरोभाव एव ।

अथान्योन्याभावः । स च प्रतियोगितावच्छेदकारोपापवाद-
लक्षणः । तथा च घटत्वं पटत्वं चैकत्र नास्तीत्युक्तं भवति ।

नैतत्सारम् । सति द्रव्ये पार्थिवे च द्वयोर्विद्यमानत्वात् । सर्व-

एवं स्वरूपतः सर्वस्य सदात्मकत्वे साधितेष्वंशानां परस्परं भेददर्शनेन पुनः
प्रत्यवस्थानाभावाय भेदस्वरूपं निश्चेतुं विकल्पयन्ति अंशानामित्यादि । केचि-
दिति । भास्कराचार्याः । ततोपि कश्चिद्विशेषमाहुः वस्तुत इत्यादि । उदच्यत इति ।
उदच्छति । 'अञ्चु गतिपूजनयोः' । 'अच इत्येकः' इति धातुपाठात् । तथाचात्र श्रुताशुद्ध-
नेपि पूर्णत्वश्रावणान्नांशेन कृतं नानात्वम्, किन्तु 'बहुस्या'मितीच्छया कार्यावस्थायां
व्यापकत्वे तिरोभाविते नानात्वमुद्गतं भवति । भगवतः सर्वत्र सर्वरूपत्वात् । अन्यथा
असत्कार्यवादापत्तेः । तदूपणं तु विद्वन्मण्डनटीकायामाविर्भावतिरोभाववादे प्रपञ्चितं मयेति
नारोच्यते । तस्मान्नागन्तुकं नानात्वम्, किन्त्येकत्वाविरोधि, तत्रेच्छया प्रकटीभवतीति न
स्वरूपैकत्ववाचकम् । न च युक्तिविरोधादयुक्तत्वं शक्यम् । तद्विरोधस्यात्र भूषणत्वात् ।
'तदेजति तन्नैजति' 'आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वत' इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् ।
'न हि विरोध उभयं भगवती'त्यादिस्मृतिसिद्धत्वाच्च । तस्मादेकत्वाविरोधि श्रौतं नानात्वम्,
न भेद इत्यर्थः ।

तर्हि अन्योन्याभाव एव भेदोस्त्विति विकल्पमनुवदन्ति अथेत्यादि । इदं प्राचां
लक्षणम् । नन्यास्तु तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभाव इत्याहुः । तत्र तादात्म्यं
यदि भेदसहिष्णुरभेदः, तदा घटादिषु तादृशभेदसंबन्धस्याभावानुलक्षणे असंभवदोषः ।
तथा भेदस्य तत्र प्रपञ्चेन ज्ञायात्वात्प्रयदोषश्च । अतः स चासायात्मा तदात्मा तस्य भाव-
स्तादात्म्यमिन्धेय वाच्यम् । तथा सति स्वरूपसंबन्धादनतिरेकः । तत्रय प्रतियोगिताव-
च्छेदकारोपापवाद एव पर्यवस्यतीति तथोक्तम् ।

एवं तदनुप तदद्रूपयन्ति नैतत्सारमिन्यादि । द्वयोरिति । विरुद्धयोर्धर्मयोः ।
न च घटस्वरूपं पटस्वरूपं न भवतीति स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरचमेव
तदुत्पन्नमस्त्विति वाच्यम् । सर्वस्य सद्रूपत्वेन सदान्यकन्येन च तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-

गुणप्रसिद्धे तथा प्रकटस्य धर्मवैलक्षण्यनिबन्धना प्रतीतिः । श्रुति-
स्मृतिविद्वत्प्रतीत्या वस्तुन एकत्वे सिद्धे प्रतीतिस्तन्निबन्धनैव ।

तर्हि धर्माः स्वतो धर्मिणश्च भिन्ना इति सिद्धम् ।

नैतदप्यस्ति । तस्यैव प्रथमं धर्मरूपेणाविर्भावात् । नटस्येव

ताया वस्तुमशक्यतया तल्लक्षणरूपस्य तत्स्वरूपस्यैवासिद्धेः । न चाभाव एव सद्भिन्न इति
वाच्यम् । तथा 'सति घटाभावोस्ति' 'घटभेदोस्ती'त्यादिप्रतीतिवाधापत्तेः । न च व्ययहारे
तस्याः भ्रमत्वं शक्यम्, व्यावहारिकदोषाजन्यत्वात् । तर्हि कुत इयं भेदप्रतीतिरित्याकांक्षायां
तद्धेतुमाहुः सर्वेत्यादि । तथा प्रकटस्येति । तेन तेन रूपेण प्रकटस्य । ननु धर्मवैलक्षण्यनि-
बन्धनैवेयं प्रतीतिः, नान्योन्याभावनिबन्धनेत्यत्र किं गमकमत आहुः श्रुतीत्यादि । 'सदेव
सोम्येदम्' 'सन्मूलाः सौम्येमाः प्रजाः' 'पुरुष एवेदं सर्वं' मित्पादिश्रुत्या, 'भूतानि विष्णु-
र्भुवनानि विष्णुर्वनानि विष्णुर्गिरयो विश्वश्च । नमः समुद्राश्च स एव विष्णुर्यदस्ति यन्नास्ति
च विमत्रय' 'विश्वं वै ब्रह्मतन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायये'त्यादिसंस्कृत्या, वामदेवशुक्रादीनां
सर्वत्रैकरूपत्वप्रतीत्या च वस्तुन एतत्त्वे सिद्धे यान्येषामभ्रान्ता भेदप्रतीतिः, सा धर्मवैल-
क्षण्यनिबन्धनैव । श्रुत्यादौ वस्तुवैयस्य वैलक्षण्यस्य च बोधनाच्चेदं नियामरूपमित्यर्थः ।

अत्र पुनः शङ्कते तर्हीत्यादि, सिद्धमिति । तैरेव प्रमाणैः सिद्धम् । तथा च वृथैवायं
भेददूषणादम्बर इत्यर्थः ।

तदूपयन्ति नैतदित्यादि । 'सोकामयत स तपोवप्यते'त्याद्युत्तरं स्ववहुमवत-
स्योक्तत्वात्स्वयमेव धर्मरूपेणाविर्भवतीति धर्मा न धर्मिणः सखाशास्त्रिणाः । नापि
स्वतो भिन्नाः । स्वरूपैक्यस्योपपादितत्वात् । किन्तु भगवत एव तथा मान्येन परस्पर-
रविलक्षणत्वान्नद्वयरूपद्विधाः प्रतीयन्ते । अतो न भेददूषणं व्यर्थमित्यर्थः । अत्र यद्यप्ये-
तावतैव निर्वाहो भवति, तथाप्युपसंहारे 'भाषारादो निराकृत' इति कथनादत्र च
प्रथमपदादितोत्रे एतावती त्रुटिरिति प्रतिभाति । प्रथमं धर्मरूपेणाविर्भावादित्युक्ते
मायम्यस्य कालकृतत्वाच्चेन भेदभाषादयेत् । ततस्तन्निरामाप 'सदेव सोम्येदमग्र आमी'-
दित्यत्रोक्तस्य कालस्य बोधनार्थत्वप्रतिपादनेन भिन्नाननिराकरणम्, तत्सन्नेन एकरूपस्य
मुख्यार्थाननिराकरणम् । ततः 'अस्ति भाति मियं रूपं नाम चे'त्येवमत्रकम् । आर्थं वयं
ब्रह्मरूपम्, द्वयं मायिकमुच्यत इति मतं जगतोऽब्रह्मन्वायोपनिष्य, तयोर्मायिकत्वनिराक-

नानारूपेण प्रकटस्य रूपद्वये भेदप्रतीतिवत् । नात्रह्यैवार्थः प्रतीयते ।
 अतः कृतापि जिज्ञासा कुण्ठितैव भवेत् ध्रुवम् ॥ ३१ ॥
 अनारभ्याधीतगार्ह्यस्मार्ता इव भवेद्यदि ।
 प्रक्रिया महतां वृत्तिः स्वातन्त्र्यं चात्र तेन न ॥ ३२ ॥
 धर्मार्थिकाममोक्षाख्यं श्रेयः स्मार्तं न वैदिकम् ।
 पुरुषेणावशेनैते साध्यसाधनतां गताः ॥ ३३ ॥
 अलौकिको हि वेदार्थः प्रमाणान्तरगो न हि ।

रणमिति । एवं भेदवादे मायावादे च निराकृते तदग्रे अयं ग्रन्थः नात्रह्यैवार्थः प्रती-
 यत इति । एवं प्रपञ्चस्य ब्रह्मभिन्नत्वे मायिकत्वे च निराकृते सति अत्रह्यैवार्थः प्रतीयत
 इति न । तथाच लोकनिपुणा मायावादिनश्चैवं मानयितुं शक्याः । अतोर्धेजरीयन्याया-
 द्द्वैटिकानां वेदान्तत्वमसिद्धिः, नतु भवदुक्तमकारकादेरुवाक्यत्वादित्यर्थः ।

तेन सिद्धमाहुः अत इत्यादि । यतो भवदुक्तरीत्या वेदवेदान्तयोरेकवाक्यताया
 वक्तुमशक्यतया वेदान्तेषु वेदत्वस्यासिद्धत्वाज्जैमिनिःकृता धर्मजिज्ञासा वेदान्तानसंग्रहाना
 तदंशे ध्रुवं निश्चयेन कुण्ठितैव भवेत् । स्वाध्यायाध्ययनविधिना तदभ्ययनस्याप्राप्तेः । ततश्च
 वैदिकाभिध्यानेन कृतमपि तेषां वेदत्वसमर्थनं दृश्येत्पर्यः ।

नतु वेदान्तानामनारभ्याधीतत्वात्तदुक्ता आत्मज्ञानादयो धर्मा गार्ह्यस्मार्ता इवेति
 स्मृतिपात्रे स्मृतिविचारेणैव तेषु विचारिता एवेति न धर्मजिज्ञासायाः कुण्ठितत्वमित्येवं
 समर्थने, तदपि दूषयन्ति अनारभ्येत्यादि । वेदान्ता अनारभ्याधीता गार्ह्यस्मार्ता इव
 यदि भवेयुः, तदा महतां वृत्तकृता स्मृतिकृता च या प्रक्रिया प्रकारः दृष्टिर्वर्तनं
 व्यवहारः, स च तथा भवेत्, तेषां स्वातन्त्र्यं वेदभिन्नत्वं च भवेत् । गृहकाराः यत्र
 धर्मान् विचारयन्ति, तत्र 'अथ कर्माण्याचारादीनि शृण्वन्ते' 'अथ गार्ह्याणि वक्ष्यामः'
 'अथातो गृहस्थानीपाङ्गानां धर्म'त्येवं प्रतिज्ञाय तत्तत्सर्भकालाटिकं वदन्ति । स्मृ-
 तिशाराथ यत्र वदन्ति, तत्र महतीषु स्मृतिषु 'अथातः सापयिकाचार्यकान् धर्मान्
 व्याख्यास्यामः,' 'योगीश्वरं याजवल्क्यं संपूज्य मुनयोऽब्रुवन् । अथातो हिमशैलप्रे-
 षे वेदान्तमंगृह्ये । व्यासभेनाग्रमासीन्'मित्येवं धर्मस्यनं प्रतिज्ञाय, स्थानविदोपे तत्त्व-
 श्रेण वदन्तीति प्रकारो दृश्यते । अमुकगृहमूत्रं अमुकस्मृतिरिति कर्तृनामपूर्वको व्यव-
 हारश्च दृश्यते, तेषां वेदभिन्नत्वं च दृश्यते, तस्मिन् वेदान्तेष्वपि भवेत्, येन तत्र वेदा-
 न्तेषु दृश्यते, तेनैते गार्ह्यस्मार्ता इव न । तथाच स्मृतिविचारेण तद्विचारसिद्धयभावा-

परमात्मविचारेण ते चत्वारो ह्यलौकिकाः ॥ ३४ ॥

धर्मे ब्रह्मणि च प्रोक्ताः फलत्वेन तथैव ते ॥ ३४ ॥

‘विराजमभिसंपद्यते ।’ ‘अमृतीभवति ।’ ‘प्रजापतेरेव सायुज्यमु-
पैति ।’ ‘इदं सर्वं प्रजापतिः ।’ ‘न स पुनरावर्तते ।’ ‘वशीयान् भवति ।’
‘सनिमेषान् कामुका एनं स्त्रियो भवन्ति ।’ ‘य एवं वेद प्रतितिष्ठति ।
अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन’ इत्यादि ।

जिज्ञासाकौष्ठ्यं दुर्वारमेवेत्यर्थः । कामुचित्स्मृतिषु प्रकारादर्शनात् । ‘यद्वै किञ्च मनुरवदच-
द्रेषज’मितिश्रुतावपि मन्वादादर्शनाच्च । प्रकारादिस्मयोजक इत्याशंकायां युक्त्यन्तरमाहुः
धर्मंत्यादि । प्रकारादर्शनेपि क्वचिदादरेपि स्मार्तं धर्मादिकं श्रेयो वैदिकं न । तत्र हेतुः
जीवविचारितत्वम् । यत् एते स्मार्ता धर्मादयः पुरुषेस्तावशेन पुरुषाणामृषीणां स्मरणपूर्वक-
विचारवशेन साध्यसाधनमात्रं प्राप्ताः । अतः प्रकाराभावेपि श्रुतौ क्वचिदादरेपि न सर्वे
वैदिकाः । वेदान्तानां त्वपौरुषेयत्वाच्चदुक्तो वेदार्थः स यतो हेतोरलौकिकः अतो हेतोः
प्रमाणान्तरमो योगादिप्रमाणमप्यो न । अतस्तद्विचारस्यावश्यरुत्वेऽपि यस्मान्न विचारः,
तस्मात्सा तदंशे कुण्ठितैवेत्यर्थः । ननु फलं हि यज्ञैर्वेदे प्रतिपाद्यते, वेदान्तेषु तु
यज्ञाप्रतिपादनात् फलाभावेन तेषां वेदोपरत्वम्, अतः किं तद्विचारेणेत्यतस्तद्विचारेपि
न धर्मजिज्ञासायाः कुण्ठितत्वमत आहुः परमात्मेत्यादि, धर्मे ब्रह्मणि चेति । धर्मकाण्डे
ब्रह्मकाण्डे च । तत्र काण्डद्वयस्याः श्रुतीर्दर्शयन्ति ‘विराज’मित्यादि । अत्र विराजमित्यादयः
पूर्वकाण्डस्याः । ‘न स पुनरावर्तते’ इतिऽछान्दोग्योपनिषत्स्थम् । ‘य एवं वेद प्रतितिष्ठती’ति
भृगूपनिषत्स्थम् । तथा च पूर्वकाण्डवदुत्तरकाण्डेपि चतुर्णां फलानां श्रावणादूपरत्वम-
संगतमिति मीमांसकमते धर्मजिज्ञासाकौष्ठ्यमपरिहार्यमेवेत्यर्थः । एवमत्र जिज्ञासाया
कुण्ठितत्वसाधनेन धर्मो न सर्वस्य वेदस्यार्थः, किन्तु पूर्वकाण्डस्यैवार्थ इति सिध्यति ।
तथा सति वेदान्तेषु वेदत्वमपौरुषेयशब्दत्वाद्वा परमात्मवाक्यत्वाद्वा वक्तव्यम् । तदाप्येका-
र्थत्वाभावाद्द्विभागे साकांक्षत्वाभावाच्च तयोरेकवाक्यत्वाभावेन भिन्नशास्त्रत्वमेवेति कथं
द्वयोरेकवाक्यत्वमिति तान् प्रत्याक्षेपः पर्यवस्यति । तत्र यदि ‘प्रत्यक्षेणानुमित्या वा
यस्तुपायो न बुध्यते । एतं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदते’ति सायण्योय एतरेयब्राह्मण-
भाष्ये संभतित्वेनोपन्यस्तात् श्लोकात् प्रत्यक्षाद्यगम्यश्रेयःसाधनस्यैव सर्ववेदार्थत्वमुप-
गम्यते, तदाप्यथातोऽलौकिकोपायजिज्ञासेत्यक्यनाजिज्ञासायाः कुण्ठितत्वं दुर्वारमेवेति
सिध्यति ।

अथ वेदाध्ययनं ब्रह्मचर्ये, वेदान्ताध्ययनं संन्यास इति तद्विचारः पृथगेव ।

समाप्तिश्च श्रूयते । शिक्षायां ' वेदमनूच्याचार्योन्तेवासिनमनुशास्ति ' इत्यादिना उपनिषदनन्तरं पठिता । आचार्यान्तरेपि गुणोप-

तत्र व्यवहारे भट्टनयमंगीकुर्वन् मायावादी वा जैमिनीपणीतसंरूपणकाण्डाभिमानी वा कुण्डतां समाधत्ते, तदनुद्दन्नि अयेत्यादि । नात्र वेदान्तार्थविचाराभावेन कुण्डता । वेदाध्ययनस्य उपनयनानन्तरमध्ययनादिविधिना प्राप्तत्वात्तस्य चार्थज्ञानार्थत्वादर्थज्ञानस्य च विचारमन्तरेणासंभवात्तत्र विचारः पूर्वकाण्डस्यैवाध्ययनादिविधिनास्त्रिप्यत इति तदर्थस्य धर्मस्यैवात्र जिज्ञासा प्रतिज्ञाता, न वेदान्तार्थस्यापि । वेदान्ताध्ययनं तु तैत्तिरीये भार्गव्यां विद्यायां ' भृगुर्वै वारुणिः वरुणं पितरमुपससार, अधीहि भगवो ब्रह्मेति, तस्मा एतद्योवाने'ति, छान्दोग्ये ' अधीहि भगव इति ह्योपससाद् सनत्कुमारं नारदस्तं होत्राच यदेत्य तेन मोपसीद, ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामी'त्यध्यापनाध्ययनलिङ्गात् संन्यास इति पूर्वं तदाधिकाराभावात् । पञ्चान्द्यमुत्वादितामनचतुष्टयसंघतिरूपे वा संरूपगकाण्डोक्तेऽन्यस्मिन्वाचिकारे संपन्ने तदर्थं व्यासेन जैमिनिना च तद्विचारः पृथगेव कृत इति विषयभेदात् धर्मजिज्ञासायाः कुण्डता । नापि पृथग्विचारादेकवाक्यत्वस्य वेदत्वस्य वा हानिः । ' तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ति ब्रह्मचर्येण यत्नेन तपसा श्रद्धयाऽनाशक्रेने'तिवाक्येन वेदानां वेदान्तशेषनयैकवाक्यत्वस्य वेदान्तेषु च मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वेन वा अपौरुषेयशब्दत्वेन वा परमात्मवाक्यत्वेन वा वेदत्वस्य च सत्त्वादित्यर्थः ।

एवं मतान्तरेण प्रतिज्ञान्तरमालम्ब्य दोषे परिहृते तन्पत्नीयमेकवाक्यत्वप्रकारं दृष्यितुं पूर्वोक्तं स्मारयन्ति समाप्तिश्चेत्यादि अनन्तरं पठितेति । एतदनुशासनशुभ्रस्य समाप्तौ 'सिपा वेदोपनिष'दिति वाक्येन पठिता । तथा च यदि भगदुक्तीत्यैकवाक्यत्वमभिधेयं स्यात्, वेदसमाप्ति अनन्तरमागस्योपनिषत्त्वं च न वदेत्, अतो न तथैकवाक्यत्वमिष्ये । ननु शिक्षायां 'वेदमनूच्ये'ति कस्यापत्ययेन वेदाध्यापनोपनिषदध्यापनयोरेकशब्देना वेदाध्यापनस्य पूर्वकालिकता च लभ्यते, त्वस्त्वैवानुशासनान्, ननु शास्त्रमभास्तिरपि, अतो यत्रैकवाक्यकता, तत्रोपनिषदां पश्चात्काण्डोऽर्थाप्तौनूपत इति न तैयोः शास्त्रभेदकत्वम्, आचार्यान्तरेण तस्याङ्गे तदभावात्, अत कथमेकवाक्यत्वमात्र इत्यन आहुः आचार्यान्तरेणोप्यादि । आचार्यान्तरे यदध्ययनमापायते, तद्वि चर्य

संहारन्यायेन पूर्वकाण्डाध्ययनमेव ब्रह्मचर्ये । नोत्तरकाण्डस्य । सौकर्यार्थमेव पाठान्तरम् । इदानीं विचारस्तु पश्चादेवेति नैकवाक्यता । अत एव विचारोऽपि पृथगेव । 'साङ्गोपनिषद्' इति पृथक्पुराणेषु निर्देश इति । अथवा । कुत्रापि आश्रमे विचारोऽस्तु । नैकवाक्यता । न

उत संन्यासे । तत्र यथायः पक्षः, तदा तु गुणोपसंहारन्यायेन पूर्वकाण्डाध्ययनमेव ब्रह्मचर्ये, ब्रह्मचर्ये विहितं यत्पूर्वकाण्डाध्ययनं ब्रह्मचारिणः, तदध्यापनं वा तद्गुणभूतस्याचार्यान्तरस्य समानविषय एवाध्ययन अध्यापने उपसंहारमाप्तेः । 'उपसंहारोर्थाभेदा'-दितिभूत्रे तथैव सिद्धत्वात् । नोत्तरकाण्डस्य । समानविषयत्वाभावात् । अत आचार्यान्तरेषु तदध्ययनानन्तरं 'वेदमधीत्य स्नाया'दिति समावर्तनस्य प्राप्तेर्न तस्य शास्त्रसमाप्तिवाचकत्वम्, न वा उपनिषदानन्तर्येवायकत्वम् । अतः शास्त्रभेदो निराशयः । अथ संन्यासे, तदा तु तन्मते केवलज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वाङ्गीकाराद्विविदिपन्ती'ति श्रुत्या विविदिपायामेव वेदोक्तसाधनानामङ्गीकारेण ज्ञानशेषताया अपि वेदेष्वभावात् तथाप्यैकवाक्यत्वम्, इच्छाया अपुरुषार्थत्वे वेदानामपुरुषार्थपर्यवसायित्वं वेदयोगाभावापत्तिश्चेत्यधिकं दोषद्वयमित्यर्थः । ननु यदि नैकवाक्यत्वम्, तदेदानीं कुत एकस्मादाचार्यादाचार्यान्तराद्वा ब्रह्मचर्य एव पठन्ति, तदैव शिष्टाः पाठयन्ति चेत्पत आहुः सौकर्येत्यादि । पश्चादेवेति । साधनचतुष्टयसंपर्यायानन्तर्पादिर्भवद्भिर्ज्ञाकाराचयेत्यर्थः । ननु तर्हि विचारपथात्त्वमधिकारभेदकृतम्, न शास्त्रभेदकृतमिति यदुक्तम्, तदप्याद्रियतामित्यनामित्यत आहुः अत एवेत्यादि । अत एवेति । शास्त्रभेदादेव । तत्र हेतुः साङ्ग इत्यादि । तथा च स्वकल्पितपुरुषत्वपेक्षया उपबृंहणसिद्धस्य बलिष्ठतरादाक्यभेदपक्ष एव युक्त इति तत्राद्रिपत इत्यर्थः । ननु तर्हि यन्मते आश्रमान्तरेषु विचार इत्यङ्गीक्रियते, अलौकिकोपायभेदरूपं वेदत्वमादाय, तन्मतेनैकवाक्यत्वमस्ति चेत्, तत्राहुः अथवेत्यादि । न वेदत्वमित्यादि । तन्मतेषु तादृशं वेदत्वमुपनिषदां न । यदि तथा जैमिन्यभिप्रेतं स्यात्, तदा जैमिनिः पूर्व धर्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय तद्वान्तरविचारत्वेन 'अयातः शोपलक्षणम्' 'अयातः ऋतयपुरुषार्थयोर्जिज्ञासे'ति यथा मध्ये उक्तवान्, तथा पूर्व 'अयानोऽलौकिकोपायजिज्ञासे'ति प्रतिज्ञाय पश्चादेव तद्देशोपविचारत्वेन धर्मजिज्ञासासु रासनजिज्ञासां च प्रैतिमानोपात् । तथा तु नास्तीति तादृशोपायविशेषोपायेदकरूपं वेदत्वं तस्य नाभिधेयमुपनिषदात् । अतो न तद्विद्यापि वेदकृतत्वत्वं चेदान्तानामित्यर्थः । एवं सर्वं तन्मते दूषयित्वा वेदिताभिधेयानाद्येन प्रत्यपस्थितम्, तस्य शेषित्वेन तदुत्तरस्य पूर्वपदुक्तत्वादिदानीं वत्समृत्वा कदाचिदुनः प्रत्यवशिष्टेदि-

वेदत्वमुपनिषदात् । स्वरादिनियमस्तदन्तानामपि आचारपरंपरया । वाक्येन तूपयोगो 'यदेव विद्यया करोति' इति । तथापि कथमुपयोग इति चेत् । उच्यते । लौकिकेषु पदार्थेषु साङ्गो यज्ञोऽध्यस्यते, वैदिके तत्रार्थे वैदिकता संपद्यत इति । ब्रह्मवादेन सर्वस्यापि ब्रह्मत्वेऽवगते ब्रह्मण्येव यज्ञः प्रतिष्ठितोऽपि भवति । अयज्ञकालेऽपि वैदिकत्वं सिध्यति । ननु वेदान्तत्वं कथम् ।

त्यतस्तत्स्वरूपमाहुः स्वरादीत्यादि । अपिः गर्हायाम् । मूर्खः प्रत्यवस्थातेति । इदं तु प्रागेव विवृतमिति न पुनरुच्यते । तथा च तस्य शैथिल्यात् तेन प्रत्यवस्थानं युक्तमित्यर्थः । 'यदेव'तिवाक्योचरस्य पूर्वं सम्पगमात्तत्वात्तेन प्रत्यवतिष्ठान्तं प्रत्याहुः वाक्येनेत्यादि । अनेन वाक्येन तूपयोगमात्रमुच्यते, न तु शेषता निवृत्तं शक्यते । तथा सति फलश्रुतिकण्ठासमाप्त्योर्विरोधापत्तेरिति प्रागेवोक्तमिति न तेनापि प्रत्यवस्थानावकाश इत्यर्थः । ननु श्राद्धे ज्ञानोपयोग आनन्त्यार्थः, 'ज्ञाननिष्ठाय देयानि कव्यान्वानन्त्यमिच्छते'ति कथनात् । सोपि संप्रदानपुरूपद्वारा । अत्र तु वाक्ये कर्ममात्रपौष्कल्यं फलत्वेनोच्यते । तत्र द्वारं चेन्न वक्तुं शक्यन्ति, तदा परा जेष्यन्तीत्याशयेनाह तथापीत्यादि । चोचरत्वेन सोपपत्तिकं प्रकारमाहुः उच्यत इत्यादि । लौकिकैः पदार्थैर्ब्रह्मो न सिध्यतीति गुणकर्मबोधकैर्ब्रह्मीन्प्रोक्षतीत्यादिवाक्यैः साङ्गो यज्ञो लौकिकेषु पदार्थेष्वारोप्यते, वैदिके कर्मणि तदुपकरणभूतस्य पदार्थस्य मूर्तेर्देवतासन्निधानेन देवतात्ववत् वैदिकता संपद्यत इत्येतदर्थम् । एतत्पूर्वकाण्डे सिद्धम् । उचरकाण्डे 'सन्मूलः सोम्येमाः प्रजाः' इदं सर्वं यदयमात्मेत्यादिवाच्यश्रावितेन ब्रह्मवादेन सर्वस्य प्रपञ्चस्य प्रापञ्चिकरूपं च वस्तुनो ब्रह्मत्व अगते यज्ञोपि सद्वृत्त्वात् ब्रह्मात्मक एव भवति । किञ्च । यज्ञमानस्यापराभावाय प्रतिष्ठितोपि भवति । तदुक्तं तैत्तिरीयसंहितायां 'वासिष्ठो ह सात्यद्वयो देवभागं पप्रच्छ यत्संजयान्वद्भुयाजिनो योयजो यज्ञे यज्ञं प्रत्यतिष्ठियाय यज्ञपताविति स होवाच यज्ञपताविति सत्याद्रे भृङ्गयाः पराभृष्टुरिति होवाच यज्ञे वाच यज्ञः प्रतिष्ठाप्य आसीद्यजमानस्यापराभावायेतीति । विञ्च । अयज्ञकालेपि पदार्थानां ब्रह्मात्मत्वावगतौ तेषां वैदिकत्वं सिध्यति । तथाचात्रापराभावादिकलापं ब्रह्मवादेन सर्वस्य ब्रह्मात्म्यागतिद्वारमित्यर्थः । एवमुचरदानेन वैदिके मने वेदान्तानां पूर्वोक्तार्थं नरतीपन्यायद्वेदान्तत्वमुपसंहृतम् । तेन काण्डद्वयस्यापि 'सर्वे वेदा यत्प्रदायन्ती'ति, 'ओमित्येतद्दत्तमिदं सर्वं तस्योपच्यारत्यान'मित्यादियुक्तिभिः, 'वेदेभ्य सर्वैरमेव वेद्यः' 'वेदास्त्रिणाण्डविषया ब्रह्मान्मविषया इमे, परो-

तच्च कृष्णप्रसादेन मायावादो निराकृतः ॥ ३५ ॥

आवैदिको महादेवस्तत्र साक्षी न संशयः ।

ये वैदिका महात्मानस्तेषां चानुपतिस्तथा ॥ ३६ ॥

अवेदविन्न मनुते मया चोपेक्षितः पुनः ।

स्थापितो ब्रह्मवादो हि सर्ववेदान्तगोचरः ॥ ३७ ॥

काशीपतिस्त्रिलोकेशो महादेवस्तु तुष्यतु ।

कस्यचित्त्वय सन्देहः स मां पृच्छतु सर्वथा ॥ ३८ ॥

सत्त्वादा ऋषयः परोक्षं च मम प्रिय'मित्यादिस्मृतिभिश्च ब्रह्मविषयत्वेन, 'फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम्, श्रेयोविषयया प्रोक्तं यथा भैषज्यरोचन'मित्यादिभिर्मौलिक-प्रयोजनत्वेन चैकवाक्यपरम्, नान्यथा । तच्चेनाङ्गीक्रियते, तदा कथमपि नैकवाक्यत्वमिति तन्मत उत्तरकाण्डस्य वेदान्तत्वं न कथमपि सिध्यतीति तान् पर्यनुयुञ्जते ननु वेदान्तत्वं कथमिति । कर्ममीमांसकरूपायावादिनोर्मतमालम्ब्य मां पर्यनुयुञ्जानैवत्तरकाण्डस्य वेदान्तत्वं स्वस्वमतेन सपर्यनीपमित्यर्थः ।

एवं पर्यनुयुज्य पत्रावलम्बनमुपसंहरन्ति तच्चेत्यादि । तत् एकवाक्यतापादकं मीमांसकादिमतं मायावादश्च कृष्णप्रसादेन निराकृतः, न तु युक्तिमात्रेण । कृष्णप्रसाद-वीजं तत्र भगवन्मतब्रह्मवादस्यापनम् । 'एष तेभिहितः कृत्स्नो ब्रह्मवादस्य संग्रह' इत्यु-द्धवं मत्पेकादशे भगवद्वाक्यात् । ब्रह्मवादस्वरूपं तु 'सर्वं वेदा यत्पदमामनन्ति' 'इदं सर्वं यदयमात्मा' 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' 'वेदास्त्रिकाण्डविषया ब्रह्मात्मविषया इमे,' 'अहमे-वात्ममेवात्र' इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रतिपादितं बोध्यम् । अत्र मानमाहुः आवैदिक इत्यादि । महादेवस्य आत्ममन्तार्द्वैदिकत्वं तु 'वेदः शिवः शिवो वेदः' 'वेदाध्यायी सदाशिव' इतिशिवपुराणवाक्याद्धोध्यम् । अनुमतिरिति । साक्षिणीति शेषः । ननु यच्छब्दार्थवि-चारेणोक्तम्, तद् मीमांसकादिभिर्वैदिकैर्मन्तव्यम्, ननु नैयायकारैः, अतो नैत्रावता निर्वाह इत्यत आहुः अवेदविदिति । तथा च 'एतेन शिष्टापरिमहा व्याख्याता' इति सूत्रे तेषां तथात्वबोधनात्तेष्वयोजका इति तद्नादरेष्यतिरित्यर्थः । ननु महा-देवादेः साक्षित्वं कुतो हेतोरित्यत आहुः स्थापित इत्यादि । तथा च तोषादेर साक्षित्वं करिष्यतीत्यत उच्यते इत्यर्थः । ननु शिवनोपार्थ इदं वेदेवं पत्रावलम्बनस्य किं प्रयोजनमत आहुः कस्यचिदित्यादि । प्रतिवादिनः संदेहनिराकरणमेतत्प्रयोजनमपि-

न भयं तेन कर्तव्यं ब्राह्मणानामियं गतिः ।

डिण्डिस्तु वादितो द्वारि विश्वेशस्य मयात्र हि ॥ ३९ ॥

विद्वद्भिः सर्वथा श्राव्यं ते हि सन्मार्गरक्षकाः ॥ ३९१ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचितं पत्रावलम्बनं संपूर्णम् ।

त्यर्थः । वादे जयपराजयसंभवात्तत्कृतं भयं न कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र हेतुः ब्राह्मणानामियं गतिरिति । पूर्वं याज्ञवल्क्यादिभिस्तथैव करणात्तत्र न दोष इत्यर्थः । डिण्डिस्त्विति । एतद्वादस्याप्रच्छन्नत्वादित्यर्थः । एवं करणप्रयोजनमाहुः विद्वद्भिरिति तथा च सन्मार्गरक्षणमेतत्करणप्रयोजनमित्यर्थः ।

एष पुष्पाञ्जलिः श्रीमदाचार्यवरणाम्बुजे ।

निवेदितो मया तेन चापलं मे क्षमन्त्विति ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणैकतानपीताम्बरात्मनःपुरुषोत्तमेन विरचितं

पत्रावलम्बनविवरणं संपूर्णम् ।

मुद्रितपुस्तकानि ।

१ सेवाफलम् । द्वादशविवरणसमेतम् ।	रु. १-०-०
२ निरोधलक्षणम् । पञ्चविवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतं च ।	रु. १-०-०
३ संन्यासनिर्णयः । अष्टविवरणसमेतः । गुर्जरानुवादसमेतश्च ।	रु. १-०-०
४ { जलभेदः । चतुर्विवरणसमेतः । पञ्चपद्यानि । विवरणद्वयसमेतानि । सेवाफलम् । विवरणत्रयम् । }	रु. १-०-०
५ भक्तिवर्धिनी । चतुर्दशटीकासमेता ।	रु. २-०-०
६ सिद्धान्तमुक्तावली । अष्टचिह्नितसमेता । गुर्जरानुवादसमेता च ।	रु. १-०-०
७ सिद्धान्तरहस्यम् । एकादशविवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतं च ।	रु. १-०-०
८ पुष्टिप्रवादमयांदा चतुर्विवरणसमेता ।	रु. १-०-०
९ नवरत्नम्-पञ्चचिह्नितसमेतम् । गुर्जरभाषानुवादसमेतं च ।	रु. १-०-०
१० श्रीसुबोधिनी । दशम-पूर्वाध-तामस-फलप्रकरणम् ।	रु. २-०-०
११ श्रीसुबोधिनी । दशम-उत्तरार्ध-राजस-साधनप्रकरणम् ।	रु. २-०-०
१२ श्रीसुबोधिनी दशमोत्तरार्धराजसफलप्रकरणम् ।	रु. २-०-०
१३ श्रीमती त्रिप्यणी । श्रीमद्विद्वलेश्वरप्रणीता ।	रु. १-०-०
१४ रासपञ्चाध्यायीप्रकाशः । श्रीपीतान्दरप्रणीतः ।	रु. ०-८-०
१५ दशमतामसफलयोजना । श्रीलालुभट्टकृता ।	रु. १-०-०
१६ पैदान्ताधिकरणमाला । श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीता ।	रु. १-०-०
१७ भावप्रकाशिका । ब्रह्मसूत्रचूटिः प्रथमाध्यायः । श्रीकृष्णचन्द्रकृता ।	रु. ०-८-०
१८ भावप्रकाशिका । द्वितीयध्यायः ।	रु. १-०-०
१९ तैत्तिरीयोपनिषदाख्यम् । श्रीजयगोपालभट्टकृतम् । गुर्जरानुवादयुतम् ।	रु. १-०-०
२० गाम्बतापनिबन्धः । प्रकाशाश्वरणमङ्गलसमेतः । आद्यस्कन्धद्वयम् ।	रु. ०-८-०
२१ श्रद्धारसमण्डनम् । श्रीविद्वलेश्वरप्रकृतितम् । गुर्जरानुवादसमेतम् ।	रु. ०-८-०
२२ श्रीमत्पुराष्टकम् । पञ्चविवरणसमेतम् ।	अमूल्यम् ।
२३ { श्रीमामृतम् । श्रीविद्वलेश्वरप्रकृतितम् । पारश्वदाष्टकम् । श्रीगोपेश्वरकृतयाकासमेतम् । }	रु. ०-८-०
२४ रसायनमहाकाव्यम् । श्रीदेवकीनन्दनकृतम् ।	रु. १-०-०
२५ मनोदूतम्-द्वयदूतं च । गुर्जरानुवादसमेतम् ।	रु. ०-८-०
२६ त्रिविधनामावली । टीकासमेता ।	रु. १-४-०
२७ श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम् । नामचन्द्रिकायुतम् ।	रु. ०-१०-०
२८ Discuss how far Sankaracarya truly represents the view of the author of the Brahma-Sutras	Rs. 1-0-0
१. पंडित गङ्गाधाराजीनी पाठशाला, केशिद्वन्द्वी भूशर, मुंबई.	
२. नदीपाद पुष्टिमार्गीयपुस्तकालयः, नदीपाद.	
३. शुर्नीन्दाय पुस्तकालयः, मद्रासमिदिर भूशर, मुंबई.	

Printed by Hari & Co. Press, Deol at the 'Gurukul Press' Print by Press
10-24, Lake House Lane, Fort, Bombay

For sale by the Author at the 'Gurukul Press' Print by Press, 10-24, Lake House Lane, Fort, Bombay

श्रीकृष्णाय नमः ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादा ।

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यचरणप्रणीता ।

चतुर्विवरणसमेता ।

विवृतिः ।	पृष्ठम् ।	विवृतिः ।	पृष्ठम् ।
श्रीगोकुलनाथानाम् ..	... १	श्रीकल्याणतापानाम् ...	... २५
श्रीरघुनाथानाम् ..	... १८	श्रीपीताम्बरानाम् ...	... ३३

‘भृगुपुराण मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीनाला, बी. ए., एल्.एल्. बी.,
बकील हाइ कोर्ट’ ‘सुरतिस्य धैर्यलाल मनदास सांकीया,
बी. ए., एल्.एल्. बी., बकील हाइ कोर्ट’ इत्ये-
वाभ्या सजोष्य निर्णयसागरमुद्रणालये
मुद्रयित्वा प्रचटीकृता ।

श्रीरत्नगंगा ४४६. सन् १९८१.

मृत्यमेवमुद्रिका ।

मुद्रितपुस्तकानि ।

१ सेवाफलम् । द्वादशविवरणसमेतम् ।	रु. १-०-०
२ निरोधलक्षणम् । पञ्चविवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतं च ।	रु. १-०-०
३ संन्यासनिर्णयः । अष्टविवरणसमेतः । गुर्जरानुवादसमेतश्च ।	रु. १-०-०
४ { जलमेदः । चतुर्विवरणसमेतः । पञ्चपद्यानि । विवरणद्वयसमेतानि । सेवाफलम् । विवरणत्रयम् । }	रु. १-०-०
५ भक्तियोगिनी । चतुर्दशटीकासमेता ।	रु. २-०-०
६ सिद्धान्तमुक्तावली । अष्टविधृतिसमेता । गुर्जरानुवादसमेता च ।	रु. १-०-०
७ सिद्धान्तरहस्यम् । एकादशविवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतं च ।	रु. १-०-०
८ पुष्टिप्रयाद्वमर्पादा चतुर्विवरणसमेता ।	रु. १-०-०
९ नवरत्नम्-पञ्चविधृतिसमेतम् । गुर्जरभाषानुवादसमेतं च ।	रु. ३-०-०
१० धीसुबोधिनी । दशम-पूर्वार्ध-तामस-फलप्रकरणम् ।	रु. २-०-०
११ धीसुबोधिनी । दशम-उत्तरार्ध-राजस-साधनप्रकरणम् ।	रु. २-०-०
१२ धीसुबोधिनी दशमोत्तरार्धराजसफलप्रकरणम् ।	रु. २-०-०
१३ श्रीमती टिप्पणी । श्रीमद्विद्वलम्बरप्रणीता ।	रु. १-०-०
१४ रासपञ्चाध्यायीप्रकाशः । धीर्गताम्बरप्रणीतः ।	रु. ०-८-०
१५ दशमतामसफलयोजना । श्रीलाल्लभदृष्टता ।	रु. १-०-०
१६ वेदान्ताधिकरणमाला । श्रीमत्सुखदोत्तमप्रणीता ।	रु. १-०-०
१७ भावप्रकाशिका । ब्रह्मसुखवृत्तिः प्रथमाध्यायः । श्रीकृष्णचन्द्रकृता ।	रु. ०-८-०
१८ भावप्रकाशिका । द्वितीयाध्यायः ।	रु. १-०-०
१९ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् । धीजयगोपालभदृष्टकृतम् । गुर्जरानुवाद्युतम् ।	रु. १-०-०
२० भागवताद्यनिबन्धः । प्रकाशावरणमङ्गलसमेतः । जायसकन्धद्वयम् ।	रु. २-८-०
२१ शृङ्गाररसमण्डनम् । धीविद्वलम्बरप्रकृतितम् । गुर्जरानुवादसमेतम् ।	रु. १-०-०
२२ श्रीमधुराष्टकम् । पञ्चविवरणसमेतम् ।	रु. ०-८-०
२३ { प्रेमानृतम् । धीविद्वलम्बरकृतविधृतिसमेतम् । पारशुदाष्टकम् । धीयोगम्बरकृतटीकासमेतम् । }	रु. १-०-०
२४ रसाधिवमहाकाव्यम् । धीदेवकीनन्दनकृतम् ।	रु. ०-८-०
२५ मनादृतम्-हृदयदूतं च । गुर्जरानुवादसमेतम् ।	रु. १-४-०
२६ विविधनामायकी । टीकासमेता ।	रु. ०-१०-०
२७ धीसुखोत्तमनामसङ्ग्रहम् । नामचन्द्रिकायुतम् ।	
28 Discuss how far Sankaracharya truly represents the view of the author of the Brahma-Sutras	Ria. 1-0-0
१. पेरिन मद्रहालाजीनी पाठशाला, केपिट्टल्ट्रीट मूलेधर, मुंबई.	
२. नदीपाद पुष्टिमार्गीयपुस्तकालयः, नदीपाद.	
३. सुर्नाट्याय सुप.सेत्तर, वदामंदिर मूलेधर, मुंबई.	

Printed by Madalal Bhataram Desai at the "Gujarati News" Printing Press,
No. 45-46, Pake-House Lane, Fort, Bombay.

Printed by Mahabharat To'ndee Telivale, B. A., LL. B., Vaid, High Court,
Lalhar In-charge, C. P. Tank Road, Ghyas, Bombay.

श्रीकृष्णाय नमः ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादा ।

१३-५५३

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यचरणप्रणीता ।

चतुर्विचरणसमेता ।

विवृतिः ।	पृष्ठम् ।	विवृतिः ।	पृष्ठम् ।
धीमोहलनापानाम्...	... १	श्रीब्रह्मव्याणतापानाम् ...	... २५
धीरपुनापानाम् ...	... १८	श्रीपीताम्बराणाम् ...	... ३३

‘भृगुपुरस्य मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीनाडा, पी. ए., एल्.एल्. पी.,

वकील हाइ कोर्ट’ ‘गुरतिस्य धैर्यलाल मजदास मांझीया,

पी. ए., एल्.एल्. पी., वकील हाइ कोर्ट’ इत्ये-

ताभ्यां सजोष्य निर्णयमागस्तुद्रणालये

मुद्रयित्वा प्रकटीकृत्वा ।

धीरउमानन्दा ४४६. चक्र १९८१.

मूल्यमेवमुद्रिका ।

मुद्रितपुस्तकानि ।

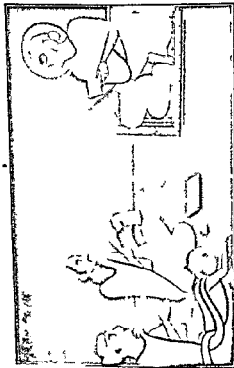
- १ सेवाफलम् । द्वादशविवरणसमेतम् । र. १-०-०
- २ निरोधलक्षणम् । पद्विवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतं च । र. १-०-०
- ३ संन्यासनिर्णयः । अष्टविवरणसमेतः । गुर्जरानुवादसमेतश्च । र. १-०-०
- ४ { जलभेदः । चतुर्विवरणसमेतः ।
पञ्चपद्यानि । विवरणद्वयसमेतानि ।
सेवाफलम् । विवरणत्रयम् । } र. १-०-०
- ५ श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम् । नामचन्द्रिकायुतम् । र. ०-१०-०
- ६ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् । श्रीजयगोपालभट्टकृतम् । गुर्जरानुवादयुतम् । र. १-०-०
- ७ शृङ्गाररसमण्डनम् । श्रीविठ्ठलेश्वरप्रकटितम् । गुर्जरानुवादसमेतम् । र. २-८-०
- ८ श्रीमधुराष्टकम् । पद्विवरणसमेतम् । अमूल्यम् ।
- ९ { प्रेमायुतम् । श्रीविठ्ठलेश्वरकृतविवृतिसमेतम् ।
परिवृढाष्टकम् । श्रीगोपेश्वरकृतटीकासमेतम् । } र. ०-८-०
- १० वेदान्ताधिकरणमाला । श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीता । र. १-०-०
- ११ भक्तिवर्धिनी । चतुर्दशटीकासमेता । र. २-०-०
- १२ त्रिविधनामावली । टीकासमेता । र. १-४-०
- १३ श्रीमती टिप्पणी । श्रीमद्विठ्ठलेश्वरप्रणीता । र. २-०-०
- १४ रासपञ्चाव्यायीप्रकाशः । श्रीपीताम्बरप्रणीतः । र. १-०-०
- १५ सिद्धान्तमुक्तावली । अष्टविवृतिसमेता । गुर्जरानुवादसमेता च । र. १-०-०
- १६ रत्नाब्धिमहाकाव्यम् । श्रीदेवकीनन्दनकृतम् । र. १-०-०
- १७ मनोदूतम्-हृदयदूतं च । गुर्जरानुवादसमेतम् । र. ०-८-०
- १८ श्रीसुयोधिनी । दशम-उत्तरार्ध-राजस-साधनप्रकरणम् । र. २-०-०
- १९ श्रीसुयोधिनी । दशम-पूर्वार्ध-तामस-फलप्रकरणम् । र. ३-०-०
- २० भावप्रकाशिका । प्रह्लादसूत्रवृत्तिः प्रथमाध्यायः । श्रीकृष्णचन्द्रकृता । र. १-०-०
- २१ भावप्रकाशिका । द्वितीयाध्यायः । र. ०-८-०
- २२ सिद्धान्तसहस्रम् । एकादशविवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतं च । र. १-०-०
- २३ पुष्टिप्रवाहमर्यादा चतुर्विवरणसमेता । र. १-०-०
- २४ नवरत्नम्-पञ्चविवृतिसमेतम् । गुर्जरभाषानुवादसमेतं च । र. १-०-०
- २५ श्रीसुयोधिनी दशमोत्तरार्धराजसफलप्रकरणम् । र. २-०-०
- २६ भागवतार्थनिर्णयः । प्रकाशावरणमंगसमेतः । आद्यस्कन्धद्वयम् । र. १-०-०
- २७ दशमतामसफलप्रकरणयोजना । श्रीलालभट्टकृता । र. ०-८-०
- २८ Discuss how far S'aikaracharya truly represents
the view of the author of the Brahma-Sūtras. R. 1-0-0
१. पंडित गद्लासजीनी पाठशाला, केथिहल्लस्ट्री भूलेश्वर, मुंबई.
२. नदीयाद पुष्टिमार्गीयपुस्तकालयः, नदीयाद.
३. शुनीलाल मुकसेन्दर, पहामंदिर ग्लेश्वर, मुंबई.

Printed by Ramchandra Yash Shalge, at the 'Nirnaya-sagar' Press,
28-29, Kulkhat Lane, Bombay.

Published by Mahachandra Talaldas Telirafe B. A., LL. B., Vakil, High Court,
Bhakkar Buildings, C. P. Tank Road, Girvan, Bombay.

श्रीमद्विष्णुसहस्रनामचर्या.

श्रीमद्विष्णुसहस्रनामचर्या. श्रीमद्विष्णुसहस्रनामचर्या.
२००० (१९९९) में १०००-वें प्रकाशक ११ विष्णुसहस्रनाम (सप्तमी हनुमान चाली)
में १५०० अक्षर २

श्रीमद्दोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणाः ।

प्रथमं १९४४ मन्मथलालशर्मा, शिवपुरं १९६१ इन्द्रलाल।

S'RĪMAD VALLABHACHARYA

AND

HIS MISSION.

S'rīmad Vallabhacharya, the author of this little treatise 'Pushti-Pravāha-Maryādā', was born on the 11th day of the dark half of Chaitra, 1535 Samvat, (1479. A. D.) in the forest of Champa near Raipur. His father was Lakshmana Bhatta, and Yallaumgaru was his mother. He was a Telugu Brahmin studying the Taitiriya Śakha of the Black Yajur-Veda. Vallabha's birth is shrouded in the mysteries of the devotional beliefs of his followers, but one thing is certain that his followers believed that he was commissioned by God to inaugurate a great religious revival in India. From the writings of Vallabha which are available now, we can say that this belief was shared by himself also. It is not an uncommon phenomenon in India. Rama-nuja, Madhva, Nimbarka, Chaitanya, and several other great teachers did believe in their special messages to the world. Vallabha's ancestors were Deekshitas, and were devoted to Krishna in the form of Gopāla. The Swarūpa of Madana Mohanaji in the Seventh Pītha is the one which came to him from his Sixth ancestor Yajna Narayana Bhatta. It is possible that Vallabha's father Lakshmana Bhatta and his ancestors were the Upāsakas of Gopāla according to the cult of Vishnu-swami. The early years of Vallabha were passed by him with his father at Benares, where he is said to have mastered all the Vedas, Six Darśanas, and all schools of Āstika and Nāstika thinkers. He studied the Śaiva and Vaishnava Āgamas. When Vallabha was comparatively young, his father died. Vallabha wanted to study the Vaishnava systems of Madhva, Ramanuja, Nimbarka and others, and seeing that they were not prevalent there, in order to have direct knowledge, he is said to have proceeded to the south. Vallabha's desire to go to the south of India was very natural. During that time there was the powerful Hindu kingdom of Vijaya Nagar or Vidyanagar, over which ruled the mighty monarch Krishnadeva-Raya, himself a great Vaishnava. During his time, it seems a convention was held of the representatives of all the existing Sampradāyas. The session seems to have been going on when Vallabha visited Vijaya-Nagar. The main dispute seems to have been between Vyāsa Tīrtha, the Mādhva, and some representative of Mayavādins. It seems also clear that the Dvaita philosophy of the Mādhvas could not hold its own

against the attacks of S'ankaras. At this juncture Vallabha seems to have baffled all by his great learning and powerful arguments. We see no reason to doubt this fact. The author of a recently discovered work Vyāsa-Yoga-Charitau, from Vyāsa Rāya Matha, does chronicle the fact that Vallabhacharya was honoured by the king Krishnadeva Raya under the presidentship of the then famous Mādhva Swami Vyasa Tirtha. Vallabha's position was peculiar. He accepted Advaita pure and simple without the interference of the Māyāvāda of S'ankara; hence all the attacks advanced by Mādhvas and others against Advaita lost their force as against him. His acceptance of 'अद्वैतपूर्वकमक्ति' disarmed the opposition of both Vaishnavas and S'ankaras. The position taken up by Vallabha was not altogether singular. We believe that Narayana Bhatta, the author of the famous drama Venisanhara, was the follower of a system of Philosophy which combined in itself the Pure Advaita of the Upanishads and the Bhakti Mārga. Whatever that may be, it is certain that Vallabha made a very great impression on king Krishnadeva, Vyasa-Tirtha and others who were present there. In consequence of this session, the king performed a 'Kanakābhisheka' with hundred Maunds of Gold. It is said that Vallabha did not accept this gold and began to commence his travels. This abstinence on the part of Vallabha added to the admiration of all those present for him. Vyāsa Tirtha, the Mādhva, actually requested him to be the head-priest of his matha after him. Vyasa-Tirtha with king Krishna-deva again approached Vallabha and presented him with a good many valuables. From these presents Vallabha is said to have prepared a gold Mekhala set with diamonds, rubies etc., and presented the same to S'ri Vitthala in the Vitthala Swami Temple at Vijaya-Nagara. Ultimately, it appears, Vallabha could not conscientiously accept the offer of Vyasa-Tirtha, but from this time Vallabha came to be regarded as a great Acharya.

Before this, he seems to have met with great opposition from the Mayavadi Pandits of Benares. In order to silence them for ever, Vallabha wrote out a pamphlet in mixed verse and prose and affixed the same to the doors of Kāshī Viśvanātha, with a challenge to Benares Pandits to refute the same, if they could. One Upendra was the leader of the opposition. It seems this discussion ended into threats of personal violence, as a consequence of which Vallabha left Benares and moved over to Adal on the opposite bank of the Ganges. This work seems to have created a great stir in the world of Scholars then living. One Ayyanna Dikshita actually mentions it by name in 'Vyāsa-Tatparya-Nirpaya'. Ayyanna's seems to be a veiled attempt

to belittle the achievement of Vallabhacharya by propounding a principle though novel, far from convincing, for finding out the true view of Vyasa. It would be rather hazardous to say that the true view of Vyasa can be determined from the statement of the opponents. Assuming however that it is so, the opponents mention both *Parinama* and *Vivarta* as the view of Vyasa. Hence from the statements of opponent Sankhyas and Naiyayikas it is impossible to come to the conclusion that Vyasa teaches *Vivarta* alone in his *Brahma sūtras*.

The last portion of his life was passed at Adel, where he finished his works which were begun by him during his travels, and served Lord Krishna with the love and devotion of Gopees, and founded his system on it. At the age of 52 he left his *Parnasāla*, joined the *Sannyasa Āsrama* and came to Benares. For a month he observed fast, and for the last eight days he observed *śīlāra*, and on the 2nd day of the bright half of *Āshadha Samvat 1587*, he left this world mid-day.

Vallabha married one *Maha Lakshmi*. By her he had two sons, *Gopinatha* and *Vitthales'wara*. *Gopinatha* had one son named *Purushottama*, after whom his line became extinct. *Vitthales'wara* lived over seventy years. He had seven sons. During his time the *Sampradaya* flourished very considerably. *Todarmal*, *Birbal*, and *Ray Purushottam* seem to have come under his influence. *Akbar* also presented him with *Gokula* and *Jatipura* villages in *Vraja*. All the present *Maharajas* are direct agnate descendants of *Vitthales'wara*.

While he was staying in the north of India, *Vallabhāchārya* came into contact with *Kes'ava Kashmirin*, the famous *Nimbarka* scholar, and *Chaitanya*, the *Bengal Saint*. They were both *Krishnapasakas*, and it seems from *Sampradayika* gathas that their relations were very cordial. *Kes'ava* presented his pupil *Madhava Bhatta Kashmirin* to *Vallabha* in *Dakshina* of *पञ्चसहस्रं*. He became his devout disciple, and during his whole life acted as the scribe of *S'ri Vallabha*. It seems that during *Madhava Bhatta's* stay with him at *Adel*, *Vallabha* composed his numerous works. During that interval *Vallabha* wrote *Purva Mimāṃsā Bhashya*, *Brahma-Sūtra Bhashya*, *Tatradipa-Nibandha* with his own commentary, *Sūkshma tika* and *Subodhini* on *Srimad Bhāgavata*, and the sixteen *Prakarana Granthas* giving in brief the essence of his views. It is really unfortunate that only a fragment of his *Pūrva Mimāṃsā Bhashya* is available now. *Anu Bhashya*, as we have it now, is not wholly written by him.

was the Grace Divine, which in its turn generated love towards the Supreme Deity and non attachment towards the allurements of Veda and Loka. This could be achieved only by a complete self surrender to the Supreme Deity. Hence this vow of 'Samarpana' the Sadhaka had to take at the time of initiation. Taking this vow was the beginning, and realisation of the Supreme was the end of this Pushti Marga while the stage between the two ends was to be passed through the process of what are called तपन and विज्ञान सेवा. This process gradually eliminates the objectionable features of अहन्ता and ममता and generates a mental attitude in which the presence of the Supreme Deity is always experienced.

To distinguish this Pushti Marga from the Marya'da' and the Prava'ha, Vallabhacharya first explains the existence of these Margas. The existence of Bhaktimarga Path of devotion pre-supposes the existence of Pushti which itself is the finest flower of the Bhakta Marga. The observance of the Vedic rites and Vedic Jnana proves the existence of Maryada Marga. Those who follow only worldly pursuits are said to follow the Pravaha Marga. अत्रैव संल्लसनिश्चयनेन यावन्तं पुष्टिप्रयुक्तं माया भविष्यात्ते पुष्टिमागेंस्तर्भवन्ति ते त्रैलोक्यं वर्गापरपरं न विच्छन्दन्ति ते प्रवहेऽतर्भवन्ति ते वेदविद्यया नादिवत्ते ते मयादायान्तर्भवन्ति। The bhajana in Pushti Marga is due to love alone. This bhajana is not based on the injunctions of the Veda, nor on worldly selfishness. Hence the devotee who becomes the recipient of the singular grace of the Supreme Deity gives up his faith (A'stha') both in Loka and Veda. The soul elect attains his status through Divine Grace alone un-fettered by Vedic rules and worldly demands. Such a soul is the specially favoured one and naturally he is considered to have reached the highest stage. The difficulty to reach this stage is emphasized by Krishna in 'कश्चिदेव हि यतो हि

Thus the Pushti Soul is distinct from the Maryada Soul as well as Pravaha Soul. The distinction was first inferred from the fact that the Pushti Soul's sole dependance is on the grace of the Supreme Deity, that of Maryada Soul on Vedic injunction, that of Pravaha Soul on worldly pursuit. This distinction is due to difference in the mode of creation of each of these Souls. The Highest Deity is Sat-Chit-Ananda. He creates Pravaha Srishti through Manas, Maryada Srishti through Vachas, and Pushti Srishti through Kaya or Ananda S'ringa. Pravaha Srishti is Sadana Pradhana, Maryada Srishti Chudana's Pradhana while Pushti Srishti is Anandana Pradhana. The Pushti Soul is guided by the dictates of love of God. Maryada Soul by

Vachas, Words of God spoken in Veda, and Pravaha Soul by the will, manas of Lord. The phala of Pravaha Soul depends on Mūlceha will of God, that of Maryādā Soul on the Vedic words, and that of Pushti Soul on Purushottama-Ananda-Kaya. The Pravaha Soul gets only birth and death, the Maryada Soul Vedic Moksha, and the Pushti Soul Praves'a-entrance in Līlā Srishti. From this it appears that Vallabhacharya regards the Pushti soul as different both from Maryada Soul and Pravaha Souls. The Pushti Soul is meant for the service of the Swarupa of Lord, and for no other object. Between the Pushti Soul who has reached the highest stage and the Supreme Deity there, is no तारतम्य so far as Swarupa, avatara, external sign, attributes, actions or Vighraha except that which is absolutely essential for the perfection of the Divine play. Such a soul being created from काय (कः आनन्दः) आनन्दस्वरूप essentially resembles the Lord in स्वरूप. He is like Him अतिरोहितसचिदानन्द. Just as the Lord comes down in the world (अवतार) making सत्त्व as His अविद्या or basis, so also has he in this world सत्त्व as his basis. Like the Lord he has also marks such as कमल, ध्वज, वक्र, शंख etc. Like the Lord he has six गुण ऐश्वर्य etc. श्रुति like एकोऽहं बहु ज्ञान, य एकाकी न एतदे, स द्वितीयमैच्छत्, पतिश्च पत्नी चाभवताम् refer to such a soul. The श्रुति Soul is सुकृ and शुद्ध. He is लीलाश्रित्य. He is the true recipient of the Divine Grace श्रुति. आविर्भाव manifestation of the Lord is his फल and not मोक्ष.

The Pushti Soul of this pure type is an extremely rare thing. In the mass we find Souls whose inclinations are mixed. Such mixed Souls have also their scope in the Divine Fair. Pushti Souls with Pushti become Sarvajna, Pushti souls with Pravaha become engrossed in actions pertaining to God, and those with Maryādā devote themselves to Gunas of God, while a Pushti Soul with love alone is rare.

To the Pushti Soul God manifested is phala in this and the next life. A Pushti Soul very often becomes subjected to other influences, then he is called Mis'ra Pushti Soul. He does not ultimately suffer even when there is a curse in case of egotism. He has to suffer for a purpose and when that purpose is served, he also becomes pure. His Parinishtha being in God alone, the Laukika and Vedic activities followed by him are without Astha. He is placed in that position, so he seems to follow those activities, though his goal is Bhagavatprapatti alone. His Vaishnavatva is sahaja natural, while his other activities are due to the circumstances in which he is somehow placed. A Pushti Soul having come in Pravaha does not ultimately suffer from the shortcomings of Pravaha; the grace of Lord on which he depends, saves him there also.

After describing the characteristics of a Pushti Soul, Vallabhacharya describes who are called Sambandhi Souls. They wander always. They don't really belong to any class, but become such on account of their contact with Souls of such a class. They are known as Charshani. They have no definite inclination. They have their fruits according to their actions.

Pravaha Souls are described by Krishna in 'प्रवृत्ति च'. They are known as Āsuras. They are of two sorts. One class is known as दुर्ज्ञ and other as अज्ञ. The दुर्ज्ञs are real Āsuras, while अज्ञs are those who follow दुर्ज्ञs. The Asuratva of अज्ञs being due to an extraneous cause, may disappear, while the दुर्ज्ञs being मायिक disappear into Māyā.

Incomplete as this work is, we are not in a position to exactly understand the views of Vallabhacharya as regards the Maryada and Pravaha Souls, but the characteristics of the Pushti Soul—Soul who is the subject of Lord's Varana, are fully set out. The Soul elect is a peculiar Soul who though appearing sometimes different, never ceases to be as such. His Pramana, Prameya, Sadhana and Phala is Lord Krishna alone. Such a Soul may belong to any sex, class, or race, but if he has the requisite Prapatti-sole dependence of God,—He alone saves him. Such dependence is not possible in the absence of the purest love, and such love is impossible in the absence of the Grace of God. For this reason Vallabhacharya declares that the sine quo non of the Adhikara in Pushti Marga is the Anugraha of the Supreme Deity. Anugraha of Lord controls the Pushti Soul from the द्युषण to निलीलाप्रवेश and nothing else. श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादा ।

श्रीश्रीबह्मभक्तविवरणसमेता ।

श्रीमत्पितृपदाम्भोजं नत्वा सर्वार्थसिद्धिदम् ।
 आचार्यदर्शितं मार्गत्रयं व्याख्यातुमुद्यतः ॥ १ ॥
 हरिवागीश्वरार्थो न स्वतो बुद्धिगोचरः ।
 तत्कृपैव तदीयं मां ज्ञात्वार्थं बोधयिष्यति ॥ २ ॥
 इति निश्चित्य मनसि स्वाशक्तिं तत्कृपावलम् ।
 विद्यतिः कर्तुमारब्धा तत्पदान्जप्रसादतः ॥ ३ ॥

यद्यपि पुष्टिप्रवाहमर्यादामार्गाः गीताश्रीमागवतादाबुक्ता एव, तथापीयदवपि विविच्य केनापि न प्रकटीकृता इति श्रीमदाचार्याः प्रमाणपूर्वकं विविच्य प्रकटीकर्तुं प्रतिजानते पुष्टिप्रवाहमर्यादा इति ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादा विशेषेण पृथक् पृथक् ।
 जीवदेहक्रियाभेदैः प्रवाहेण फलेन च ॥ १ ॥

मार्गा इति शेषः । विशेषेणेति । तत्र विशेषा मार्गत्रयेपि प्रत्येकं पुष्टिप्रवाहमर्यादाभेदकृता विशेषाः । ते साङ्ख्यामात्राय पृथक् निरूप्यन्ते । तत्र पूर्वं मार्गत्रयविभेदज्ञापकान् विशेषानाहुः जीवदेहेति । पुष्टिमार्गीया जीवाः वक्ष्यमाणमार्गद्वयजीवेभ्यो भिन्नाः । तेषां देहाः पुष्टिमार्गतुकूला भिन्ना एव । तन्मार्गदेहसम्बन्धिक्रिया अपि भिन्नाः । निरन्तरं तदनुसारिक्रियाप्रवहणं प्रवर्तनं प्रवाहः तेनापि भेदः । फलेन च । वक्ष्यमाणमार्गद्वयफलातिरिक्तफलेनापि भेदः । एवं प्रवाहमर्यादयोरपि । चकारात् साधनैरपि भेदः ॥ १ ॥

एवं प्रकारभेदैर्वक्ष्यामीति कथनं प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञायाः प्रयोजनमाहुः सर्वेति ।

वक्ष्यामि सर्वसन्देहा न भविष्यन्ति यच्छ्रुतेः ।

सर्वेषां मार्गत्रयाणां सन्देहाः संशयाः यस्य प्रकारभेदस्य श्रुतेः श्रवणात् कदापि कस्यापि न भविष्यन्ति ।

एवमुद्देशेन मार्गत्रयभेदमुक्त्वा लक्षणैराहुः । तत्र प्रथमं पुष्टिमार्गसंज्ञावे प्रमाणमाहुः भक्तिमार्गस्येति ।

भक्तिमार्गस्य कथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥ २ ॥

यद्यपि भक्तिमार्गा मर्यादादिभेदेन बहव एव श्रीभागवतादायुक्ताः सन्ति, तथाच, कपिलदेवैरुक्तं 'भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भामिनि भाव्यत' इत्यादि । तथा चैकादशेऽपि योगेश्वरैर्भक्तभेदकथने भक्तिभेदा उक्ता एव । तथापि शुद्धपुष्टिमार्गाचार्यैर्भक्तिमार्गस्य कथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चय इति यदुक्तं तस्यायमाशयः । तत्र कपिलयोगेश्वराद्युक्त-प्रकारेषु शुद्धपुष्टिक्षणाभावात् न शुद्धपुष्टिभक्तित्वम् । अत एव शुद्धपुष्टिक्षणमाहुः । 'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोधिकः । ज्ञेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तथा मुक्तिर्न चान्यथा' इति नारदपञ्चरात्रकथनात् । यद्यपि 'ज्ञेहो भक्तिरित्येतावदेव मुख्यं भक्तिलक्षणम्, तथापि 'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्त्विति विशेषणकथनस्यायमभिप्रायः । प्रथमत एवाचार्य-प्रकटितभक्तिमार्गे प्रवृत्तस्य यावत्सुदृढः सर्वतोधिकः ज्ञेहो भवति, तावत्सेवादिकरणे अपराधामाचार्यं माहात्म्यज्ञानस्योपयोगः । सुदृढज्ञेहोत्पत्त्यनन्तरं तस्य स्वत एव निवृत्तेः । अत एव पूर्णमाहात्म्यज्ञानवतां श्रीदेवकीमातृचरणानामपि शुद्धपुष्टिमार्गज्ञेहोत्पत्त्यनन्तरं माहात्म्यज्ञानतिरोभावात् 'समुद्दिजे भवद्भेतोः कंसादहमधीरवी'रिति वचनम् । अन्यच्च । तत्रैव ब्रजवासिनां सुदृढज्ञेहवतामवस्थासाधनविरुद्धसर्वाशङ्क्यश्रीगोवर्धनोद्धरणम्, तेन च क्षुत्पिपासाघसशशरीरवर्मेविनिवृत्तिपूर्वकं सपरिकरसर्वत्रजरक्षाकरणम् । आत्मयोगानु-भावेन श्रीगोवर्धनोपरिस्थितपश्चिपश्चादिरक्षाकरणरूपाल्यद्भुतानिर्वचनीयमाहात्म्यं दृष्ट्वापि वृष्टि-निवृत्त्यनन्तरं श्रीगोवर्धनञ्छायतः सर्वान् बहिरानीय, श्रीगोवर्धनं यथास्थानं सम्यक् स्थाप-यित्वा, बहिरागमनानन्तरं दृष्टमाहात्म्यस्मरणसम्भावनारहितैर्ब्रजवासिभिर्ब्रजसीमन्तिनीभिश्च भगवति देहा तिलकं विधाय, तदुपरि अक्षतान् स्थापयित्वा, जलं श्रीभगवदुपरि प्रामयित्वा, तजलपानेन तदनन्तरमाशीर्षोजनेन सुदृढज्ञेहवत्त्वात् ज्ञेहकार्यमेव सर्वैर्ब्रजवासिभिः कृतम्, न तु माहात्म्यदर्शनजनितगौरवेण नमनविज्ञत्यादिकमपि । तदेवोक्तम्, 'तं प्रेमवेगान्निभृतां प्रजैकम्' इत्यादिना । अतो यावत् सुदृढः ज्ञेहो भवति, तावदेव माहात्म्योपयोगः, न तु सुदृढज्ञेहोत्पत्त्यनन्तरमपीति सर्वमनवयम् । एतदेव भक्तिमीमांसायां शाण्डिल्यैरपि 'अथातो भक्तिविज्ञासे'त्युक्त्वा 'सा परानुरक्तिश्चर'इत्येव भक्तिलक्षणमुक्तम् । ननु माहात्म्यज्ञान-पूर्वकत्वमपि । अत एव यत्र परानुरक्तिः, तत्र परानुरक्तेरेव सर्वात्मना प्राप्स्यथम्, न तु माहात्म्यज्ञानसहभावस्वापि । अत एव श्रीगोकुले मृत्यामक्षयप्रस्तावे श्रीमुपव्यादानानन्तरं सम्पूर्णब्रह्माण्डदर्शनानन्तरं पूर्णमाहात्म्यज्ञाने जातेऽपि श्रीमातृचरणानां परमानुरक्तिवशात् माहात्म्यज्ञानस्यैव तिरोभावः, न तु पुत्रत्वभावन्यापि । तस्मात् माहात्म्यज्ञानाद्युपाधिरहितः साक्षाद्भिन्मरूपपर्यवसायी सुदृढः ज्ञानादिसर्वात्मनोपः सर्वतोधिकः अगणितानन्दरूपः अतुन्यानिशुभः एतादृशः श्रेष्ठ एव भक्तिवदवाच्यः । एतादृशभक्तिमार्गस्य कथनात् प्रमाणरूपं निरूपयान् पुष्टिमार्गोऽस्तीति निश्चयः, यथा श्रीगोकुले । अत एव

श्रीमदाचार्यैरुक्तं 'निःसाधनफलात्मायं प्रादुर्भूतोस्ति गोकुले' इति । अत एव श्रीगोवर्धनो-
द्धरणप्रस्तावे 'तस्मान्मन्थरं गोंष्टं मन्नाथं मत्परिग्रह'मित्यादिना भगवता सप्तदिवसधारणेन
लोके जीवानां देवक्रुपिपितृआत्माआत्मीयऐहिकपारलौकिक इति सप्त रक्षकाः प्रसिद्धाः,
तद्रक्षतः पृथक्कृत स्वसम्बन्धस्थापनेन स्वयमेव रक्षाकरणेन केवलस्वीयत्वसम्पादनं पुष्टि-
स्वरूपमिति ज्ञापनायाचार्यैरुक्तं पुष्टिरस्तीति निश्चय इति ॥ २ ॥

एवं पुष्टिस्वरूपमुक्त्वा प्रवाहस्वरूपमाहुः ।

'द्वौ भूतसर्गा' वित्युक्तेः प्रवाहोपि व्यवस्थितः ।

वेदस्य विद्यमानत्वान्मर्यादापि व्यवस्थिता ॥ ३ ॥

गीतासु 'द्वौ भूतसर्गौ लोकेस्मि' नित्यारभ्य 'मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां
गति'मित्यन्तं प्रवाहलक्षणस्योक्तत्वात् आसुरजीवा एव प्रवाहपदवाच्याः । तेषां कदापि
कुत्रापि 'मामप्राप्यैवे'ति भगवद्वाक्यात् भगवत्सम्बन्धाभावात् आनन्दराहित्याच्च प्रावाहि-
कत्वमेव । नदीप्रवाहपतिततृणकाष्ठादिवत् कुत्रापि स्थितिगतिपर्यवसानाभावात् प्रवाहरू-
पत्वमेव । यद्यपि तेषां अन्वतमःप्रवेशरूपा आसुरी मुक्तिरस्ति, तथापि तस्याः सुखदुः-
खात्यन्ताभावरूपत्वेनानन्दशून्यत्वात् प्रवाहरूपतैवेति ज्ञापनाय भगवतोक्तम्, 'ततो
यान्त्यधमां गति'मिति । तस्या मुक्तेरधमत्वात् प्रवाहरूपतैवेत्याचार्यैरुक्तं 'द्वौ भूतसर्गा-
वित्युक्तेः प्रवाहोपि व्यवस्थित इति । एवं प्रवाहलक्षणमुक्त्वा मर्यादालक्षणमाहुः वेद-
स्येति । वेदस्येति सामान्यकथनात् काण्डद्वयात्मको वेद उक्तः, तत्र काण्डद्वयेषु मर्या-
दाया निरूपितत्वात् । तत्र पूर्वकाण्डे कर्ममर्यादा निरूपिता, उत्तरकाण्डे ज्ञानमर्यादा
निरूपितेति वेद एव मर्यादाद्वयसत्त्वे प्रमाणमित्युक्तम् । एवं कर्ममर्यादाज्ञानमर्यादासत्त्वे वेद
एव प्रमाणमिति ज्ञापनायाचार्यैरुक्तं वेदस्य विद्यमानत्वान्मर्यादापि व्यवस्थितेति ॥३॥

एवं मर्यादासत्त्वे प्रमाणं निरूप्य कर्ममार्गज्ञानमार्गयोरपि भक्तिव्यवसाय निराकु-
र्वन्ति कश्चिदेवेति ।

'कश्चिदेव हि भक्तो हि यो मद्भक्त' इतीरणात् ।

सर्वत्रोत्कर्षकथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥ ४ ॥

न सर्वोतः प्रवाहाद्धि भिन्नो वेदाच्च भेदतः ।

'यदा यस्ये'ति यच्च'त्वाहं वैदै'रितीरणात् ॥ ५ ॥

अस्मायमर्थः । कर्ममार्गस्य सकामनिःकामभेदेन द्विरूपत्वम् । तथाचोक्तं भगवद्गी-
तायां, 'श्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते । ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्र-
लोकमश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवमोगान् । ते तं मुक्त्वा स्वर्गलोकं पिशाळं क्षीणे पुण्ये
मर्त्यलोकं विशन्ति । एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते' इति भगवद्वाक्यात्
सकामकर्ममार्गीयाणां लौकिककामासक्तत्वान्न भक्तिगन्धोपि । निःकामकर्ममार्गीयाणामपि

चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन ज्ञानमार्गपर्यवसायित्वमेव, न तु भक्तिपर्यवसायित्वमिति न भक्तित्वम् । ननु मर्यादामार्गीयज्ञानस्य 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति ब्रह्मविषयत्वात् भक्तित्व-
मस्तु, इति चेत्, सत्यम् । यद्यपि मर्यादामार्गीयज्ञानस्य ब्रह्मविषयत्वमस्ति, तथापि शुद्ध-
ज्ञानमार्गे ब्रह्मपदस्याक्षरपर्यवसानात् न भक्तिरूपत्वम् । यथा 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्,' 'तदेपा-
म्युक्ता, सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्, सोश्रुते सर्वान् कामान्
सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति श्रुत्या । श्रुत्यन्तरेणापि 'न सद्यो तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा
पश्यति कश्चनैनम् । हृदा मनीषा मनसाभिकृप्तो य एनं विदुरसृतास्ते भवन्ति' इत्यादि-
श्रुतिभिर्मुक्तिफलत्वेन ब्रह्मस्वरूपज्ञानमुक्तम् । ज्ञानमार्गे 'यो वेद निहितं गुहायां'मित्यु-
क्तत्वात् हृदयाकार एव अक्षरब्रह्मस्वरूपचिन्तनं मुक्तिसाधनत्वेनोक्तम् । श्रुत्यन्तरेपि
'हृदा मनीषां मनसाभिकृप्तो य एनं विदु'रिति कथनात् ब्रह्मस्वरूपं प्रादेशमात्रमङ्गुष्ठ-
मात्रं वा हृद्येव कल्पयित्वा हृद्येव दर्शनम्, न तु भक्तिमार्गवत् चहिरपीति । अत
एवाचार्यैरुक्तं वेदस्य विद्यमानत्वात् मर्यादापि व्यवस्थितेति । एतावत्वेव वेदोक्त-
ज्ञानमार्गमर्यादा ।

एवं मर्यादाव्यवस्थामुक्त्वा अग्रे कश्चिदेव हि भक्तो हीति कथनस्यायमाशयः । पूर्वो-
क्तमर्यादामार्गीयस्यापि कदाचिद्भगवदनुग्रहेण भगवद्भक्तसङ्गेन वा यदि भगवति स्नेहोत्पत्ति-
भवेत्, तदा तस्यापि मर्यादामार्गीयभक्तत्वेन भगवत्प्रियत्वं भवति । अत एव
गीतायां श्रीभगवतोक्तं 'अद्वेष्य सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च । निर्ममो निरहंकारः
समदुःखसुखः क्षमी । सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः । मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो
मद्भक्तः स मे प्रिय' इति । कश्चिदेवेतिकथनात् ज्ञानमार्गीयभक्तिप्राप्तौ दुर्लभत्वमुक्तम् ।
हीति युक्तध्यायमर्थः । एकवारं हिशब्दस्य सुकार्यत्वमुक्त्वा पुनर्हिशब्दकथनस्यायमाशयः ।
मर्यादामार्गीयो यदा मर्यादामार्गीयभक्तसङ्गत्वा मक्तः स्यात्, तदा जडभरतवत् प्रसिद्ध
एव भवेदिति प्रसिद्धत्वज्ञापनार्थं हिशब्दः । ननु मर्यादामार्गीय भक्तिकथनान्मर्यादा-
मार्गीयभक्तेः पुष्टिमक्तेषु समत्वं भवत्वित्याशङ्कानिरासायाहुः सर्वैत्रोत्कर्षकथनादिति ।
श्रीभागवतगीतादिषु 'भक्तियोगो बहुविध' इति यावन्तो भक्तिभेदा उक्तास्तेभ्यः
सर्वेभ्यः परत्कर्षकथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः सिद्धः । उत्कर्षश्च यथा गीतायां
'तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः । कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी
भवानुने'त्युक्त्वा 'योगिनामपि सर्वेषां महतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान् भजते यो मां स मे
सुस्ततमो मत' इति मजनस्यैव सर्वैत्रोत्कर्षकथनात् । साक्षाद्भजनं पुष्टिमार्ग एव, न तु मर्यादा-
मार्गतावति । श्रीभागवते भगवद्भजनं 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः । न
ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवतिदे'ति । तथा श्रुतिरपि 'तयु म्मोतारः पूर्यं यथा-
विद् मन्स्य गर्भं जनुषा विपर्वन । धाम्य ज्ञानन्तो नाम चिद्विषयतन महत्से विष्णो

सुमतिं भजामहे' इति. श्रुतावपि भजनस्यैवोक्तत्वात् तद्भजनं पुष्टिमागं एवेति सर्वत्र पुष्टिमागस्यैवोक्तत्वं उक्त इति ज्ञापनायोक्तं सर्वत्रोत्कर्षकथनात् । सर्वमार्गान्यः 'पुष्टि-
रुद्धेति ज्ञापनायोक्तं पुष्टिरस्तीति निश्चयः निर्मलितार्थः । तथा च गीतायां 'यो मा-
मेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद्भवति मां सर्वभावेन भारते'ति कथनात्
सर्वभावेन भजनं पुष्टिमागं एव, न त्वन्यत्रापीति । सर्वोपि । प्रकारभेदभिन्नः सर्वोपि
भक्तिमार्गः मिलितः कदाचिदेतत्समो भविष्यतीत्याशङ्कानिरासायाहुः न सर्व इति ।
एतत्पुष्टिमागस्यैवः सर्वः सर्वोपि कोपि मार्गो न । अतः पुष्टिमागः प्रवाहाद्भिन्नः । वेदादपि
वेदनिरूपितमर्यादामार्गादपि भिन्नः । कुतः । भेदतः । स्वरूपसाधनफलभेदतः । भेदादि-
त्यर्थः । अत्र भेदे प्रमाणान्तरमप्याहुः यदा यस्येतिवचनादिति । 'यदा यस्यानुगृह्णाति
भगवानात्मभावितः । स जहाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठिता'मिति । यदा यस्यानु-
गृह्णाति भगवान् पुष्टिमागं, 'अनुगृह्णाति' इति पदाद्यदा अनुग्रहं करोति, तदैव पुष्टिमागं
प्रवेशो भवति, तदा प्रवाहतो मर्यादातोपि पृथक्करोति । अत एव सिद्धान्ते 'अनुग्रहः पुष्टि-
मागं नियामक' इत्याचार्यवचनम् । गीतास्वपि 'नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न
चेज्यया । शक्य एवंचिधो द्रष्टुं दृष्टवानसि गां यथा । भक्त्या त्वनन्यया शक्य
अहमेवंचिधोऽहंन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्त्पे'ति । 'अनन्यभक्त्ये'ति वचनात्
पुष्टिरूपया भक्त्या द्रष्टुं शक्य इति भक्तिमार्गस्य साक्षाद्दर्शनहेतुत्वम्, न तु ज्ञानमार्ग-
वत् मनस्येवेति नियमः । इत्याद्यनेकहेतुभ्यः सर्वोक्तत्वात् प्रवाहमार्गान्मर्यादामार्गस्य
भेद उक्तः ॥ ५ ॥

अत्र कश्चित् पूर्वपक्षी शङ्कते मार्गैकत्व इति ।

मार्गैकत्वेऽपि चेदन्त्यौ तन्न भक्त्यागमौ मतौ ।

न तद्युक्तं सूत्रतो हि भिन्नो युक्त्या हि वैदिकः ॥ ६ ॥

त्रयाणां पुष्टिप्रवाहमर्यादामार्गाणां एकत्वमेव, भक्तिरूपत्वमेव । अस्यायमर्थः ।
यद्यपि पुष्टिमागस्य भक्तिरूपत्वमुभयवादिस्मृतमेव, तथापि अन्त्यौ प्रवाहमर्यादे तन्न
भक्त्यङ्गमूले । एवं सति ते अपि भक्त्यागमौ भक्तिप्रतिपादकशास्त्ररूपे मताविति तयो-
र्भक्त्यङ्गत्वं यद्वर्षीपि, तत्र प्रमाणसिद्धम् । तत्प्रमाणपूर्वकं तयोर्भक्त्यङ्गत्वं निराकुर्वन्ति न
तद्युक्तमिति । तत्र प्रवाहमार्गस्य भक्त्यङ्गत्वनिराकरणे प्रमाणमाहुः सूत्रतो हीनि । सूत्रं
भक्तिगीर्णामासूत्रम् । तद्यथा । 'तत्संख्यसाश्रितत्वोपदेशात्' । अस्वार्थस्तु, तत्संख्यस्य भक्ति-
मार्गप्राप्त्यपुरुषोत्तमनिष्ठस्य अमृतत्वम् । तेन्मार्गीयस्य साक्षाद्भगवत्सम्बन्धस्यसाश्रितत्वोप-
देशात् । अमृतत्वकथनादिनि भक्तिमार्गीयसाधनफले निरूपिते । उपदेशस्तु, 'अनिमिता

१. प्रवाहात् । अस्तिव व्याख्यानं प्रकारभेदभिन्नः सर्वेति । २. पूर्वपक्षोऽहंनं तु धीम- इत्यादिप्रकारे-
दोर्विचमप्रापि शोष्यम् । तत्पदि । ननु प्रकारभेदात्सममर्यादेरपि व्यवहारस्तद्विषयकः । ननुपुष्टिमागं अज्ञाति-
मार्गैर्भेदो भक्तिमार्ग एवास्तिविति । ३. सूत्रं कथयन्त्येन स्यात्तत्त्व साधनकारणेनेति व्याख्यानं इति तन्मार्गीयभेद-
दि । ४. पुरोपेतनिष्ठमासूत्रत्वं वाच्यम् । साधनप्रदानेन साधनानामात्मनः साधनं च निश्चिन्तित्वेति ।

भागवती भक्तिर्मुक्तेर्गरीयसी' । 'राजन्पतिर्गुरुरलं भवतां यदूनां दैवं प्रियः कुलपतिः क्व
 किंकरो च' । 'अस्त्वेवमेव भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स न भक्ति-
 योग'मित्यादि । प्रवाहमार्गस्य 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं चे'त्यारभ्य 'मामप्राप्त्यैवे'त्यन्तेन सर्वात्मना
 स्वसम्बन्धामावकथनेन । अथ च भक्तिमार्गीयमुक्तेरसृतत्वकथनेन च प्रवाहमार्गीयमुक्ते-
 रधमगतित्वकथनेन च प्रवाहमार्गस्य न भक्त्यद्भत्वमिति त्वदुक्ताद्भत्वशङ्का निरस्ता । एवं
 प्रवाहमार्गस्य भक्त्यद्भत्वं निराकृत्य मर्यादामार्गीस्यापि भक्त्यद्भत्वं निराकुर्वन्ति युक्त्या
 हि वैदिक इति । भिन्न इति शेषः । युक्त्येत्येकवचनं जात्यभिप्रायेण । तत्रैता युक्तयः ।
 भगवद्गीतासु द्वादशाध्याये, 'एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते । ये चाप्यक्षरम-
 व्यक्तं तेषां के योगविस्तमा' इति अर्जुनेन भक्तिज्ञानयोस्तारतम्यप्रश्ने कृते सति, भगवता
 'मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते । श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मता'
 इति भक्तिमार्गोत्कर्षमुक्त्वा, तदनन्तरं ज्ञानमार्गस्य अक्षरपर्यवसायित्वेन तारतम्यज्ञापनार्थं
 'ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते । सर्वत्रगमचिन्तं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् । सन्निय-
 म्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः । ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः । क्लेशोपिकतरस्त्रेषा-
 मव्यक्तासक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते' । अत्र भगवता 'ते प्राप्नुवन्ति
 मामेवे'ति यदुक्तम्, तदक्षरस्य पुरुषोत्तमविभूतिरूपत्वात् ज्ञानमार्गसाक्षरपर्यवसायित्व-
 ज्ञापनार्थम् । तस्यासौ 'सन्नियम्येन्द्रियग्राम'मित्यारभ्य 'अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भि-
 रवाप्यते' इत्यन्तेन साधनानां क्लेशसाध्यत्वमुक्तम् । एतदत्रे 'मय्येव मन आधत्स्व मयि
 बुद्धिं निवेशय । निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशय' इति भक्तिमार्गसाधनानां
 सुररूपत्वकथनेन अनायासेन स्वप्राप्तिहेतुत्वमुक्तम् । 'मय्येवे'त्येवकारेण पुरुषोत्तमपर्यव-
 सायित्वं च । यद्यपि पूर्व 'ते प्राप्नुवन्ति मामेवे'त्यत्रैवकारेण पुरुषोत्तमपर्यवसायित्वमपि
 सम्भवति, तथापि तत्र 'ये त्वक्षरमित्येवोद्दिश्य 'मामेवे'त्युक्तत्वात् 'मा'मितिपदसाक्षर-
 पर्यवसायित्वमेव, अत्र तु 'मय्येव मन आधत्स्वे'ति सुखरूपभक्तिमार्गमुद्दिश्य कथनेन
 'मय्येव'पदं पुरुषोत्तमपरमेव । एवं मर्यादामार्गविभेदिकामेकां बुक्तिमुक्त्वा अन्यां युक्ति-
 माहुः । 'तस्मान्मभक्तिमुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः । न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः
 श्रेयो भवेद्दिद्रे'ति । यत्र भक्तिमुक्तस्य मर्यादामार्गीयज्ञानस्य श्रेयस्त्वेनापि नेपयोगः, तत्र
 मर्यादामार्गीयज्ञानस्य तदुत्तराद्भस्य वैराग्यसापि भक्त्यद्भत्वाभावे किं वाच्यमित्यपि युक्तिः ।
 युक्त्यन्तरमपि । 'नार्यं सुरापो भगवान् देहिनां गोपिकामुतः । ज्ञानिनां चात्मपोतानां
 यथा भक्तिमनामिद्रे'त्यत्र 'गोपिकामुत' इति भगवति पूर्णपुरुषोत्तमत्वमुन्त्वा तस्य भक्तिमतां
 सुरावाप्तिकथनेन ज्ञानिनापक्षरप्राप्तौ हेतुशुभतमापनत्वकथनेन भक्तिमार्गे पुरुषोत्तमः प्राप्यः,
 स च अनायामेनैव प्राप्यः । ज्ञानमार्गे अक्षरप्राप्तिः, सापि तु अधिकतरक्लेशेनेति भक्ति-

१ 'एव'शिवस्य 'आहु'शिवस्य 'माम्मान्मभक्ति'त्यारिभगवत्स्य केनचित्शिवस्य आगतौ ऐरावतशेषान्मणे
 मर्याद इति भाषि, भगवत्तत्त्वात् । इति शिवस्य ऐरावतीनाम् । भगवत्पुरुषस्य वा कस्यचिदियामान् ।

मार्गभेदिका युक्तयः किमतोविकं वाच्या इति ज्ञापनायोक्तं भिन्नो युक्त्या हि वैदिक इति । पूर्वं सूत्रतो हीति हिशब्देन सूत्रप्रामाण्येन प्रवाहमार्गस्य मन्त्रिमार्गाङ्गत्वाभावस्य युक्तत्वं ज्ञापितम् । युक्त्या हि वैदिक इत्यत्र युक्तीनां गीताश्रीभागवतादिषु मर्यादा मार्गस्य मन्त्रिमार्गाङ्गत्वाभावप्रसिद्धियोतनाय हिशब्दः ॥ ६ ॥

एवं सूत्रयुक्तिभ्यां प्रवाहनर्यादयोः पुष्टिमार्गाङ्गत्वाभावं निरूप्यातः परं पुष्टिमार्ग-
स्थानां जीवदेहकृतीनां मार्गद्वयापेक्षया सर्वात्मना सर्वप्रकारकोत्कर्षज्ञापनाय मार्गद्वयस्य-
जीवदेहकृतीनां स्वरूपं निरूपयन्ति जीवदेहकृतीनामिति ।

जीवदेहकृतीनां च भिन्नत्वं नित्यता श्रुतेः ।

यथा तद्वत्पुष्टिमार्गं ह्योरपि निषेधतः ॥ ७ ॥

प्रमाणभेदाद्भिन्नो हि पुष्टिमार्गो निरूपितः ॥ ७ ॥

प्रवाहमार्गं जीवा आसुराः, दैवजीव्यो मित्राः, तेषां देहा भगवद्भजनप्रातिकूल्यात् दैवदेहेभ्यो मित्राः । तेषां कृतिरपि स्वार्थं पशुहिसादिरुपा दैवजीवकृतेः सकाशाद्भिन्ना एव । एवं मर्यादामार्गेषु मर्यादामार्गीया दैवजीवाः प्रवाहमार्गीयासुरजीव्यो मित्राः । तेषां देहा अपि वैदिकधर्मभगवत्पूजाधानुकूल्यात् आसुरजीवदेहेभ्यो मित्राः । तेषां कृति-
रपि अग्निहोत्रादिश्रौतकर्मकरणेन मर्यादामार्गोक्तभगवत्पूजादिकरणेन ज्ञानोत्पत्त्यनु-
कूलत्यागादिकरणेन च भिन्नैव । ननु भवता प्रवाहमर्यादयोर्जीवदेहकृतीनां भिन्नत्वं निरूपितम्, तत्र यथा मार्गद्वयेषु देहकृतीनामनित्यत्वं प्रतीयते, तथा मार्गद्वयजीवाना-
मप्यनित्यत्वं भवत्वित्याशङ्कं निराकुर्वन्ति नित्यतेतिपदेन । तत्र हेतुः श्रुतेः । तत्रेयं श्रुतिः । 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखायौ समानं वृक्षं परिप्लवजते । तयोरेकः पिप्लवं स्वाह-
त्यनश्रन्नयो अग्निचाकशीति' इतिश्रुत्या अन्तर्यामिनित्यत्ववत् जीवस्य नित्यत्वं साधित-
मिति न जीवानामनित्यत्वम् । अथवा । एवं मार्गद्वये जीवदेहकृतीनां भिन्नत्वं निरूप्य
मार्गद्वयजीवदेहकृतीनां नित्यत्वकथनस्यापमाशयः । तत्र जीवानां नित्यत्वं सर्वेवादि-
सम्मतमस्त्येव, परं यद्यपि देहकृतीनां नित्यत्वं न प्रतीयते, तथापि देहकृतीनां नित्यता श्रुतेरिति नित्यत्वकथनस्यापमाशयः । प्रवाहमार्गीयो जीवो यदा उत्पद्यते, देहान्तरं
गृह्णाति, तदा पूर्वदेहलक्षणयुक्तमेव देहं गृह्णाति, प्राचीनदेहकर्मानुसारेणैव कर्म करोति,
न तु पूर्वदेहपरावृत्तौ देहान्तरं प्राप्तमिति पूर्वदेहधर्मपरावृत्तिरपि भवति । एवमेव पूर्व-
कर्मणोपि । एवं प्रतिजन्मनि देहधर्मकर्मणां तादृशत्वम् । न तु विपर्यासः । एवं देह-
कृतीनां प्रावाहिकरीत्या नित्यत्वज्ञापनायोक्तं नित्यतेति । तत्र हेतुः श्रुतेरिति । श्रुतिषु
'सत्सं चानृतं च सत्यनभवत्', 'यदिदं किंच तत्सत्यमित्वाचक्षते' इति । अथवा । देहकृतीनां
नित्यता लिङ्गशरीरान्निषेधेन । एवं मर्यादामार्गेषु जीवदेहकृतीनां नित्यता ज्ञेया । एवं
यथा प्रवाहनर्यादामार्गीयोर्जीवदेहकृतीनां भिन्नत्वं नित्यत्वं चोक्तम्, तथा पुष्टिमार्गो

जीवदेहकृतीनां भिन्नत्वं नित्यत्वं चाहुः तद्वत्पुष्टिमार्ग इति । यद्यपि पुष्टिमार्गे जीवा देवा एव, तथापि तेषां मर्यादामार्गीयदैवजीविभ्यो वैलक्षण्यं दर्शयन्ति । यद्यपि मर्यादामार्गीय-जीवा देवाः, पुष्टिमार्गीया जीवाश्च देवा एव, तथापि द्वयोरपि दैवजीवत्वेपि मर्यादामार्गीयजीवादीनां निषेधपूर्वकं पुष्टिमार्गीयजीवादीनां भिन्नत्वं चाहुः द्वयोरपि निषेधत इति । तत्र भेदप्रकारः । दैवत्वेपि पुष्टिमार्गे 'अनुग्रहः पुष्टिमार्गे नियामक' इति वचनात् पुष्टिमार्गीयजीवानामनुग्रहविशिष्टत्वम्, न तु मर्यादामार्गीयजीवत्रिविध्यधीनत्वमपि । किञ्च । पुष्टिमार्गीयजीवानां 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति श्रुत्या साक्षात्सुरभोत्तमवरणात् साक्षात्सुरभोत्तमप्राप्तिरेव । मर्यादामार्गीयाणां तदभावादक्षरप्राप्तिरेव । यथा मर्यादामार्गीयदेहसामिहोत्राद्यनुकूलत्वम्, तथा पुष्टिमार्गीयदेहस्य शुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यप्रकटितमवस्थेवापरत्वमेव, न त्वन्यपरत्वमिति देहभेदः । देहभेदनिरूपणेन कृतेरपि देहाधीनत्वात् कृतीनां भेदः सिद्ध एवेति नानुपपन्नं किञ्चित् । अथवा । यद्यपि पुष्टिमार्गीयजीवदेहकृतीनां पूर्वोक्तप्राक्साहिकतीत्या नित्यत्वमस्त्वैव, तथापि प्रकारान्तरेणापि नित्यत्वमुच्यते । साक्षात्सुष्टिपुष्टिमत्तानां साक्षात्सुरभोत्तमसंभन्धिफलानुभवयोग्यदेहानां नित्यत्वमेव । अन्यथा श्रीगोकुलवासिनां 'ते तु ब्रह्महृदं नीता' इति मुक्त्यनुभवकालेपि तेनैव देहेन मुक्त्यनुभवः । तदनन्तरं तेनैव देहेन सर्वेषां यथायोग्यं भक्तिमार्गीयफलानुभवः । यदि पुष्टिमार्गीयसाक्षात्सुरभोत्तमसम्भन्धिफलानुभवयोग्यदेहानां नित्यता न स्यात्, तदा मुक्त्यनुभवकाले स्थितिनं स्यात् । तस्मात् पुष्टिमार्गीयदेहानां नित्यत्वमेवेति नानुपपन्नं किञ्चित् । एवं फलोपयोगि-देहनित्यत्वनिरूपणेनैव साक्षात्सुरभोत्तमसम्भन्धिफलानुभवयोग्यकृतीनां नित्यत्वमनुक्तसिद्धमितिदिक् । एवं पुष्टिमार्गीयजीवदेहकृतीनां स्वरूपं निरूप्योपसंहरन्ति प्रमाणभेदादिति । 'अनुग्रहः पुष्टिमार्गे नियामक' इत्याहुक्तप्रमाणैर्भेदनिरूपणात् प्रवाहमर्यादाम्यां भिन्नः सर्वोन्मूढः शुद्धपुष्टिमार्गो निरूपितः । हि सुक्तश्रायमर्थः । न हि साक्षात्सुरभोत्तमसम्बन्धो-पयोगिनो घर्माः मार्गान्तरेपि सम्भवन्तीति पुष्टिमार्गस्यैव सर्वोत्कृष्टत्वं सुक्तमेवेति ज्ञापनाय हीत्युक्तम् ॥ ७३ ॥

एवं प्रमाणभेदेन मार्गत्रयभेदं निरूप्य एतदग्रे मार्गत्रयस्य सर्गान्तरसादृश्यनिरा-
करणपूर्वकं सर्गमारभ्य फलपर्यवसानपर्यन्तं भेदं निरूपयन्ति सर्गभेदमित्यादि ।

सर्गभेदं प्रवक्ष्यामि स्वरूपाङ्गक्रियायुतम् ॥ ८ ॥

इच्छामात्रेण मनसा प्रवाहं सृष्टयान् हरिः ।

यच्चमा वेदमार्गं हि पुष्टिं कायेन निश्चयः ॥ ९ ॥

तत्र प्रथमं प्रवाहमार्गसर्गभेदमाहुः इच्छामात्रेणेति । हरिः इच्छामात्रेण कांक्षित्री-
यानामुगान् कल्पिषामीनीच्छया मनसा प्रवाहमार्गसृष्टिं कृतवान् । एवं प्रवाहमार्गसृष्टिसुक्ता

मर्यादामार्गसृष्टिप्रकारमाहुः वचसेति । वचसा वेदरूपवाण्या मर्यादामार्गं सृष्टवान् । मर्यादामार्गस्य वेदमूलकत्वप्रसिद्धिद्योतनार्थं हिशब्दः । एवं शरीरैकदेशान्यां मार्गद्वयसर्ग-
मुक्त्वा पुष्टिमार्गसृष्टेः सर्वोत्कृष्टत्वज्ञापनाय पुष्टिमार्गसृष्टिमाहुः पुष्टिं कायेनेति । आनन्द-
मात्रकरपादमुखोदरादिरूपेण सम्पूर्णकायेन पुष्टिमार्गसृष्टिं कृतवान् । मार्गत्रयप्रयोजनमग्रे
वक्ष्यन्ति । सम्पूर्णदेहेन पुष्टिसर्गस्य कथनात् पुष्टिसर्गस्य सर्वोत्कृष्टत्वं निर्धारितमिति
ज्ञापनायोक्तं निश्चय इति ॥ ९ ॥

एवं मार्गत्रयसर्गस्वरूपं निरूप्य मार्गभेदेन मार्गत्रयफलस्वरूपमाहुः मूलेच्छात इति ।

मूलेच्छातः फलं लोके वेदोक्तं वैदिकेपि च ।

कायेन तु फलं पुष्टौ भिन्नेच्छातोऽपि नैकता ॥ १० ॥

सृष्टयन्तर्गतानां केषाञ्चित् त्रीवानामासुस्त्वसम्पादिका या भगवदिच्छा सा मूलेच्छा,
ततः तदिच्छया लोके प्रवाहमार्गं फलं अन्धतमःप्रवेशरूपं भवतीत्यर्थः । एवं प्रावाहिकाणां
फलं निरूप्य मर्यादामार्गीयाणां फलं निरूपयन्ति वेदोक्तं वैदिकेपि चेति । वैदिके
मर्यादाज्ञानमार्गे 'तमेव विदित्वाति सृत्युमेति' इत्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यमक्षरप्राप्तिरूपं फल-
मुक्तम् । एवं कर्ममार्गेपि 'अग्निष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते'त्यादिश्रुत्या सकामस्य स्वर्गलोक-
प्राप्तिरूपं फलम्, निःकामयागकर्तुरपि स्वर्गलोककामनामावात् स्वर्गलोके च 'यत्र दुःखेन
संभिन्नं न च शस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं यत् तत्पदं स्वःपदात्पद'मिति स्वःपद-
लक्षणाभावात् आत्मसुखे च स्वःपदलक्षणयोगात् निःकामयागकर्तुरात्मसुखरूपं फलं
भवति । चकारात्तादृशस्यापि भगवदनुग्रहेण भगवद्भक्तसङ्गेन भक्तिप्राप्तौ तस्यां मर्यादा-
मार्गीयभक्तस्यापि मुक्तिरूपा पुरुषोत्तमप्राप्तिर्भवतीति ज्ञापनाय चकारः । एवं द्विविधमर्यादा-
मार्गीयाणां द्विविधं वेदोक्तं फलं निरूप्य पुष्टेः फलं निरूपयन्ति कायेन तु फलं पुष्टा-
विति । कायेन आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिरूपेण, सर्वेन्द्रियास्वाद्यस्वरूपानन्ददानरूपं
फलम् । एतदतिरिक्तप्रकारस्य फलत्वामावाये तुशब्दः । अत एव पुष्टिश्रुतिरूपाभिर्नैर्जसी-
मन्तिनीभिः 'अक्षयवता'मिति श्लोके सर्वश्रुतिविरोधपरिहारेण सर्वेन्द्रियास्वाद्यपुरुषोत्तम-
स्वरूपस्यैव फलत्वं निरूपितम् । ननु मर्यादामार्गीयभक्तेरपि पुरुषोत्तमप्रापकत्वात् पुष्टि-
भिन्नेच्छातोपि नैकतेति । तस्माद्यमर्थः । यद्यपि मर्यादामार्गीयभक्तस्यापि अन्ते पुरुषो-
त्तमप्राप्तिरस्ति, तथापि तस्य मुक्तिरूपैव प्राप्तिः, न तु पुष्टिमार्गीयभक्तवत् साक्षात्सम्बन्ध-
रूपप्राप्तिः, यतो मर्यादामार्गीयभक्तस्यान्ते स्वप्राप्तौ तादृश्येव भगवदिच्छा । अत एव
श्रीभागवते 'अनिच्छतोपि गतिमर्णवीं प्रयुङ्क्ते' इति । पुष्टिमार्गीयस्य साक्षात् स्वरूपसम्बन्धानु-
भवरूपफलप्राप्तावेव भगवदिच्छा । यदि मार्गद्वयेपि एकमेवं फलं स्यात्, तदा मार्गभेदवै-
यर्थ्यमेव स्यादित्यत उक्तं 'भिन्नेच्छातोपि नैकते'ति ॥ १० ॥

एवं मार्गत्रयस्य सर्गभेदं फलभेदं च निरूप्यैतेषां त्रयाणां स्वरूपाङ्गक्रिया निरूपयन्ति । तत्र प्रथमं प्रवाहमार्गीयाणां स्वरूपमाहुः तानहं द्विपतो वाक्यादिति ।

‘तानहं द्विपतो’ वाक्याद्विन्ना जीवाः प्रवाहिनः ।

अत एवेतरौ भिन्नौ सान्तौ मोक्षप्रवेशतः ॥ ११ ॥

तस्माज्जीवाः पुष्टिमार्गे भिन्ना एव न संशयः ।

भगवद्रूपसेवार्थं तत्सृष्टिर्नान्यथा भवेत् ॥ १२ ॥

‘तानहं द्विपतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् । क्षिपान्यजस्रमसुरानामुरीष्वेव योनिषु । आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि । मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गति’मिति प्रवाहमार्गीया जीवा मर्यादामार्गीयपुष्टिमार्गीयजीवेभ्यो भिन्ना आसुरा इत्यर्थः । अत एवेतरौ मर्यादामार्गीयपुष्टिमार्गीयजीवौ प्रवाहमार्गीयजीवेभ्यो भिन्नौ देवावित्यर्थः । भेदप्रकारमाहुः सान्ताविति । तत्तन्मार्गीयफलपर्यवसानान्तौ । फलस्वरूपमाहुः मोक्षप्रवेशत इति । स्वस्वमार्गीयमोक्षप्रवेशत इत्यर्थः । नतु प्रवाहिकाणां जीवानामपि तन्मार्गीयमोक्षप्राप्त्या सान्त्वसम्भवेपि उभयोरेव सान्त्वत्वकथने को हेतुरिति चेत्, सत्यम्, यद्यपि तन्मार्गीयमुक्त्या तस्यापि सान्त्वत्वं सम्भवति, तथापि तन्मुक्तेरानन्दराहित्यान्मोक्षलक्षणाभावात्, किञ्च, ‘ततो यान्त्यधमां गति’मिति तन्मुक्तेरधमगतिस्त्वनिरूपणत् आनन्दरूपफलपर्यवसानाभावात् सान्त्वत्वेन गणना, न सान्त्वत्वमिति उभावेव सान्तौ गणितौ, न तु प्रवादोपि, इति ज्ञापनायोक्तं सान्तौ मोक्षप्रवेशत इति ।

नतु ‘मोक्षप्रवेशत’ इति सामान्योक्त्या मोक्षस्य मार्गद्वयेपि एकरूपता भविष्यतीत्याशङ्कानिरासायाहुः तस्मादिति । यस्मात् पूर्वमेव पुष्टिमार्गीयाणां ‘कायेन तु फलं पुष्टि’-वित्यत्र फलभेदोपि निरूपित एव, तथापि पुनरपि यत् ‘मोक्षप्रवेशत’ इति सामान्योक्त्या फलेरुत्वशङ्का तन्निरासाय विशेषतस्तेषां पुष्टिमार्गीयजीवानां स्वरूपमाहुः तस्माज्जीवाः पुष्टिमार्गे भिन्ना इति । मर्यादामार्गीयेभ्यो भिन्ना एव, अत्युत्कृष्टा एवेत्यर्थः । तेषां कदाचिन्मार्गान्तरायसङ्गेपि मार्गान्तरप्रवेशो न भवतीति ज्ञापनाय न संशय इत्युक्तम् । अतः परं केनलपुष्टिष्टेः सर्वोत्तमा सर्वतो भेदेन सर्वोत्कृष्टत्वनिरूपणस्य प्रयोजनमाहुः भगवद्रूपसेवार्थमिति । यथा मर्यादामृष्टेः तन्मार्गीयधर्मकारणं प्रयोजनम्, तथा पुष्टिष्टेः भगवत्सेवाकारणमेव प्रयोजनमिति, अत उक्तं भगवद्रूपसेवार्थमिति । यद्यपि मर्यादामार्गे सेवा वर्तते, परं तत्र मनस्येव बहृष्टमात्रादिरूपरूपनेन, न तु साक्षादानन्दमात्र-कारपादमुरोद्रादिरूपेण प्रकृत्येति ज्ञापनाय स्वरूपपदमुक्तम् । नान्यथेति । एतत्प्रयो-जनातिरिक्तप्रयोजनभावायमुक्तं नान्यथेति । यदीदं प्रयोजनं न भवेत्, तदा पुष्टि-शृष्टिरेव न भवेत्, अत उक्तं नान्यथा भवेदिति ॥ १२ ॥

सेवाकरणप्रकारमाहुः स्वरूपेणेति ।

स्वरूपेणावतारेण लिङ्गेन च गुणेन च ।

तारतम्यं न स्वरूपे देहे वा तत्क्रियासु वा ॥ १३ ॥

तथापि यावता कार्यं तावत्तस्य करोति हि ॥ १३ ॥

यद्यपि केवलस्वरूपपदं केवलजीवपरमपि भवति, तथाप्यत्र फलरूपसेवाकरण-
प्रकारनिरूपणे देहरहितकेवलजीवस्वरूपेण सेवाकरणासम्भवात् स्वरूपपदं लीलोपयोगि-
देहपरमेव । देहस्य फलरूपसेवोपयोगिफलोपयोगिफलरूपमजनोपयोगित्वकथनेन अविहृत-
त्वमानन्दमयत्वं नित्यत्वं च ज्ञापितम् । एवं साक्षाद्भजनोपयोगिदेहस्वरूपं निरूप्या-
द्विर्भावप्रकारमाहुः अवतारेणेति । अवतारेण साक्षात् फलरूपमजनोपयोगिसमाजमध्ये
प्राकट्येन । मजनोपयोगिप्रकारान्तरमाहुः लिङ्गेनेति । मजनोपयोगिदेहचिह्नैरित्यर्थः ।
चकारस्तदुपयोगिवयःसमुच्चयार्थः । पुनः प्रकारान्तरमाहुः गुणेनेति । गुणाः सौन्दर्य-
रसोद्बोधकचतुर्भवादायः । फलमोगस्य सर्वाज्ञातत्वप्रकारज्ञापनाय चकारः । (यतोऽयं
रसः सर्वात्मना गोपनीय एव, भगवतो रसपोषाय । अत एव फलप्रकरणीयलीलारम्भे
मुख्यमक्तानां भगवन्निकटागमनसमये 'ता वार्यमाणा' इति भर्त्रादीनां तदागमनज्ञाना-
नन्तरमपि रसपोषाय योगनायाद्वारा तथा प्रसुः सम्पादितवान्, यथा तेषां 'मन्यमानाः
स्वपार्श्वस्था' निति वचनात् तदागमनज्ञानसम्भावनापि नाभूत् । यदि तेषां तदागमनज्ञान-
सम्भावनापि स्यात्, तदा रसाभासः स्यात् । अतः सर्वाज्ञानमावश्यकम् ।) ननु गुप्तिमार्गीय-
फलानुभवः भोक्तृभोग्यताम्ये सति सम्पूर्णो भवति, न तु यत्किञ्चित्कारतम्येन । प्रभो-
रगणितानन्दस्वरूपत्वेन मजनरसानुभवकर्तृणां तत्समत्वमावात् पूर्णरसानुभवो न भविष्य-
तीत्याशङ्कापरिहाराय स्वरूपेणेत्यादिना मजनरसानुभवकर्तृयोग्यताप्रकारं निरूप्य पूर्ण-
रसानुभवसिद्धिहेतुमाहुः तारतम्यं न स्वरूप इति । पूर्वोक्तरसानुभवकर्तृयोग्यताप्रकारैः
पूर्णस्वरूपरसानुभवसिद्धिप्रतिबन्धहेतुतारतम्याभाव उक्तः । तारतम्यं न स्वरूप इति ।
स्वरूपे । यथा आनन्दमात्रकारपादसुखोदरादेर्मगवतः आत्मनि देहे वा आनन्दमयत्वेन
तारतम्याभावः, तथा साक्षात्फलानुभवकर्तृभक्तेष्वपि आत्मनि आत्मस्वरूपे देहे वा आनन्द-
मयत्वादिना तारतम्याभावः । ननु प्राकृतदेहवत् देहात्मनोन्तारतम्यमपि । अत एव जन्मो-
त्सवाप्याये शुकदेवैरपि 'गोप्यध्याकर्ष्य मुदिता' इति श्लोके एतासां देहस्वात्मैकिकानन्दम-
यत्वज्ञापनाय 'आत्मानं भूपयामकु' रित्युक्तम्, न तु देहं भूपयामकुरिति । तेनात्मपदोपादा-
नात् यथा आत्मा नित्य आनन्दमयः अविहृतः, ताद्य एवैतासां देह इति ज्ञापितम् । यथेयं
न स्यात्, तदा 'ते तु ब्रह्महृदं नीजा' इत्यत्र मुक्तिमुखाणुभवसमये तदेदं सतिर्न स्यात् ।
मुक्तत्वमयानन्तरमपि तेनैव देहेन मुक्तत्विकपूर्णमजनानन्दानुभवो न स्यात् । एतदेवा-
भिप्रेत्याचार्यैरुक्तं तारतम्यं न स्वरूपे देहे वा तत्क्रियासु वेति । अन्यथा उभयत्र पूर-

रसानुभवो न स्यात् । एवं देहात्मनोस्तारतम्याभावमुक्त्वा तत्क्रियास्वपि तारतम्याभावमाहुः तत्क्रियास्विति । क्रियासु तारतम्याभावप्रकारविशेषः । यथा भगवत्कर्तृकरसोपयोगिक्रिया-विशेषैर्भक्तेषु परमानन्दरसानुभवः, तथा भक्तकर्तृकरसोपयोगिक्रियाविशेषैर्भगवति परमानन्द-रसानुभव इति तारतम्याभावः, तथा सर्वत्र तारतम्याभावज्ञापनाय चाशब्दः । यद्यपि सर्वत्र तारतम्याभावोऽस्त्येव, तथापि भगवान् ततोपि अनिर्वचनीयपरमकाष्ठापन्नरसानुभवार्थं तारतम्यमपि करोतीत्याहुः तथापि याचतेति । यथा फलप्रकरणीयप्रथमाध्याये 'बाहु-प्रसारपरिरम्भे'ति श्लोके 'उत्तम्यन् रतिपतिं रमयाञ्चकारे'ति स्वरमणेन पूर्णरसानुभवं कारयित्वा, अग्रिमश्लोके 'आत्मानं मेनिरे स्त्रीणां मानिन्योभ्यधिकं भुवी'ति स्वरूपपरावृत्ति-रूपेण पूर्णरसानुभवं कारयित्वापि, पुनश्च फलप्रकरणीयचतुर्थाध्याये 'तदृशनाह्लादविधृत-हृद्भुज' इतिश्लोके 'मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययु'रित्यनेन भक्तमनोरथागम्यमपि पूर्वात-भूतपूर्वरसतारतम्यं ज्ञापयितुं स्वरूपानन्दं दत्तवानितिप्रकारं ज्ञापयितुमुक्तं याचतेति । यावता तारतम्येन तस्य भक्तस्य कार्यं मनोरथान्तरूपं स्वरूपानन्दात्तुभवं सिध्यति, तावत्तारतम्यं करोति । यत्र पूर्णरसदानार्थं तारतम्याभावं येषु भक्तेषु सम्पादितवान्, तेषु मनोरथान्तं स्वरूपानन्ददानं युक्तमेवेति ज्ञापनार्थं हिशब्दः ॥ १३३ ॥

एवं प्रकारभेदेन शुद्धमार्गत्रयाणां फलपर्यवसानमुक्त्वा शुद्धमिश्रभेदेन मार्गत्रयेपि द्वैविध्यमाहुः ते हि द्विधेति ।

ते हि द्विधा शुद्धमिश्रभेदान्मिश्रास्त्रिधा पुनः ॥ १४ ॥

प्रवाहादिविभेदेन भगवत्कार्यसिद्धये ।

पुष्ट्या विमिश्राः सर्वज्ञाः प्रवाहेण क्रियारताः ॥ १५ ॥

मर्यादाया गुणज्ञास्ते शुद्धाः प्रेम्णातिदुर्लभाः ॥ १५३ ॥

एवं द्वैविध्ये शुद्धभेदप्रकारस्य पूर्वोक्तत्वादतः परं मिश्रभेदस्य भेदत्रयमाहुः मिश्रा-स्त्रिधा पुनरिति । मिश्रेषु त्रैविध्यं दर्शयन्ति प्रवाहादिविभेदेनेति । त्रैविध्यदर्शन-प्रयोजनमाहुः भगवत्कार्यसिद्धय इति । भगवत्कार्यं मार्गत्रयसर्गरूपम्, तत्सिद्धये मार्ग-प्रयविवेकज्ञानसिद्धयर्थमित्यर्थः । अथवा । भगवत्कार्यं लीडारूपम्, तत्सिद्धये क्रीडारस-सिद्धयर्थमित्यर्थः । अत एव श्रीभागवते विन्ध्यावल्याप्युक्तं 'क्रीडार्थमात्मन इदं त्रिजग-द्वृतं ते स्वाम्यं तु तत्र कुपियोऽपर ईश कुरु'रिति । मिश्राणां त्रैविध्यं दर्शयन्ति पुष्ट्या विमिश्रा इति । ये सर्वज्ञास्ते सर्वज्ञत्वेन पुष्टिमार्गोत्कर्षं ज्ञात्वा पुष्ट्या विमिश्रा भवन्ति, यथा नारदप्रह्लादादयः, ये पूर्णज्ञानफलनिष्ठाः सन्तः पुष्टिस्वरूपाभिज्ञास्ते पुष्ट्या विमिश्रा भवन्ति । पुष्टिमार्गभिज्ञत्वे हेतुः सर्वज्ञा इति । 'ज्ञाननिष्ठा तदा ज्ञेया सर्वज्ञो हि यदा भवेत्' । ये स्वभावतः पूर्णज्ञाननिष्ठाः सन्तः सर्वज्ञत्वात् पुष्टिमार्गस्वरूपा-भिज्ञान् एवोक्ताः पुष्ट्या विमिश्राः सर्वज्ञा इति । अतः परं प्रवाहादिविभेदप्रकारमाहुः

१. मर्यादायमवदन्ती मर्यादापि पूर्वप्रायेणवा मर्यादायमवदन्तीति तत्पूर्वकमित्यादि ।

प्रवाहेण क्रियारता इति । ये स्वभावतः काम्यकर्मरताः काम्यकर्मनिष्ठाः सन्तः प्रवाहेण मिश्रा जाताः, तदा विशेषेण काम्यकर्मनिष्ठाः काम्यकर्मरताः काम्यकर्मजडा एव भवन्ति । यथा सर्वज्ञाः पुश्या विमिश्रा भवन्ति, तद्वदेव प्रवाहेण विमिश्रास्ते कर्मजडा एव भवन्ति । न तु मार्गान्तरविमिश्रा भवन्ति । त एवोक्ताः प्रवाहेण क्रियारता इति । एवं प्रवाहविमिश्रणप्रकारमुक्त्वा मर्यादाविमिश्रणप्रकारमाहुः मर्यादया गुणज्ञा इति । ये शुद्धमर्यादामार्गीयास्ते मर्यादामार्गीयभक्तसङ्घविमिश्रणेन भगवद्गुणपरा भवन्ति भगवद्गुणज्ञा इति । एवं मिश्रभेदाद्विरूप्य सर्वतः सर्वोत्कृष्टत्वज्ञापनाय केवलपुष्टि-मार्गीयान् निरूपयन्ति शुद्धाः प्रेम्णेति । शुद्धाः प्रेम्णा पुष्टिमार्गीयभावातिरिक्तभावान्तर-रहितास्ते अतीव दुर्लभाः । अतीव दुर्लभाः इत्यत्रतीवशब्दात् भगवदनुग्रहैकलभ्या इत्यर्थः । एवं मिश्रभेदप्रकारेण मार्गत्रयं निरूप्य शुद्धपुष्टिप्रकारनिरूपणेन पुष्टिमार्गस्य सर्वोत्कृष्टत्वं निरूपितम् ॥ १५ ॥

एवं तेषां मार्गत्रयाणां सर्गभेदप्रकारमुपसंहरन्ति एवं सर्ग इति ।

एवं सर्गस्तु तेषां हि फलं त्वन्न निरूप्यते ॥ १६ ॥

भगवानेव हि फलं स यथाविर्भवेद्भुवि ।

गुणस्वरूपभेदेन तथा तेषां फलं भवेत् ॥ १७ ॥

आसक्तौ भगवानेव शापं दापयति कश्चित् ।

अहङ्कारेऽथवा लोके तन्मार्गस्यापनाय हि ॥ १८ ॥

न ते पापण्डतां यान्ति न च रोगाद्युपद्रवः ।

महानुभावाः प्रायेण शास्त्रं शुद्धत्वहेतवे ॥ १९ ॥

भगवत्तारतम्येन तारतम्यं भजन्ति हि ।

लौकिकत्वं वैदिकत्वं कापट्यास्तेषु नान्यथा ॥ २० ॥

वैष्णवत्वं हि सहजं ततोऽन्यत्र विपर्ययः ॥ २० ॥

एवं अनेन प्रकारेण सर्गभेदमुपसंहरत्य तेषां फलनिरूपणं प्रतिजानते फलं त्वन्न निरूप्यते इति । अत्र मार्गत्रयनिरूपणप्रस्तावे मार्गत्रयस्य फलं निरूप्यते । तत्र पूर्वं पुष्टिमार्गस्य फलमाहुः भगवानेव हि फलमिति । अत्र भगवत्पदेन साक्षात्सुसोत्तम उक्तः । एवकारेण साक्षात् स एवानन्दमात्ररूपामुलोदरादिरूपेण प्रकट एव फलम् । स यथा पूर्वोक्तस्वरूप एव भुवि पुष्टिमार्गीयभक्तस्थितिसाने आविर्भवेत् प्रकटो भवेत् । कदाचित् ज्ञानिमक्तन्यायेन ह्येव भावनाप्रकारेण प्राकट्यं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासायाहुः गुणस्वरूपभेदेनेति । गुणाः ईक्षणभाषणादिलीलारूपाः, स्वरूपं तु पूर्वोक्तमेव, तद्वेदेन तत्तत्प्रकारभेदेन यथा प्रकटो भवेत्, तथा तेन प्रकारेण प्रकारभेदेन तेषां फलानुभवहेतुर्भवेदित्यर्थः । पुष्टिमार्गीयाणां साक्षात्सम्बन्धस्यैव फलत्वमेव सु-

ज्ञापनाय हि शब्दः । ननु पुष्टिमार्गस्य सर्वोत्कृष्टत्वं यद्यपि सर्वप्रमाणसिद्धम्, तथापि तन्मार्गीयस्यापि वृत्रस्यासुरयोनिप्रवेशे को हेतुरित्याशङ्कानिरासायाहुः आसक्तावपीति । पुष्टिमार्गीयस्य स्वमार्गीयभगवत्स्वरूपातिरिक्तासक्तेरनुचितत्वात् वृत्रस्य पूर्वजन्मनि सङ्कर्षणस्वरूपासक्तत्वात् तस्य च साक्षात् पुरुषोत्तमत्वाभावात् तदासक्तिनिवृत्त्यर्थं शापं दापितवान् । अथवा । अहङ्कारे सत्यपि क्वचित् लोके भक्ताय शापं दापयति । यथा परीक्षिति । क्वचिदितिपदात् अहङ्काराभावेपि क्वचित् शापो द्रव्यते । यथेन्द्रद्युम्ने अगस्त्यशापः । शापायोग्येष्वपि भगवद्भक्तेषु शापानिमित्तोद्भवनदर्शनेन यत् शापदानम्, तद्भगवदिच्छयैव, नतु प्रकारान्तरेणेति ज्ञापनाय भगवानेवेत्यत्र एवकारः । तत्र शापदाने हेतुमाहुः तन्मार्गस्थापनाय हीति । यस्य यस्मिन् मार्गे अङ्गीकारः, तस्य शापानन्तरमपि तन्मार्गाङ्गीकारस्य नित्यत्वेन तन्मार्ग एव स्थापनम्, न तु मार्गान्तरसम्बन्धस्तदर्थमित्यर्थः । नित्यपदार्थस्य परावृत्त्यभावो युक्त इति ज्ञापनायोक्तं हीति । अतश्च शापानन्तरमपि मार्गाङ्गीकारस्थितिनित्यत्वज्ञापनप्रकारमाहुः न ते पापण्डतां यान्तीति । यदि भगवदङ्गीकारस्य नित्यत्वं न स्यात्, तदा तेषां भगवत्सम्बन्धाभावात् पापण्डित्वमेव स्यात् । यदि तेषां भगवदङ्गीकारो न स्यात्, तदा कल्माषपादवत् ब्रह्मद्रोहरूपं दुष्टकर्माचरणं स्यात् । अत एवोक्तं न ते पापण्डतां यान्तीति । ते पापण्डमार्गप्रविष्टा न भवन्तीत्यर्थः । एवमेकं मार्गाङ्गीकारनित्यत्वज्ञापकलक्षणमुक्त्वान्यान्यपि लक्षणान्याहुः । शापस्य हेतुहेतुत्वमागङ्गाङ्गीकारनित्यत्वेन तदभावमाहुः न च रोगाद्युपद्रव इति । तेषां व्याप्याद्युपद्रवो न भवति । अत एव वृत्रस्य सर्वाभिभावुकत्वम्, न तु केनाप्यभिभाव्यत्वम् । लक्षणान्तरमाहुः महानुभावा इति । महान् अनुभावो येषाम् । यद्यपि शापसुक्तास्तथापि ते महानुभावा एव । अत एव भगवन्मार्गतत्त्वज्ञैर्महादेवैः शापदानानन्तरं पार्वती प्रति तेषामनुभाव उक्तः । 'दृष्टवत्यसि सुश्रोणि हरेरद्भुतकर्मणः । माहात्म्यं शृत्वाश्रुत्यानां निःस्पृहाणां महात्मनाम् । नारायणपरा लोके न कुतश्चन विभ्यति । स्वर्गापगर्गनरेकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः' इति । ननु यदि तेषां महानुभावत्वं तर्हि कथं शापसम्भव इत्यत आहुः प्रायेण शास्त्रं शुद्धत्वहेतवे इति । शास्त्रे अनेनेति व्युत्पत्त्या शास्त्रमिति, शापस्य शास्त्ररूपत्वात् पूर्वजन्मापराधनिवृत्तिहेतुत्वेन शुद्धिहेतुत्वमुक्तम् । प्रायेणेति सम्भावना । एवं भगवदङ्गीकारस्य नित्यत्वं मर्यादामार्गेषु ज्ञेयम् । नित्यत्वज्ञापका धर्माः 'न ते पापण्डतां यान्तीत्यादयो मर्यादामार्गेषु ज्ञेयाः । परीक्षिति गजेन्द्रे च । ननु यदि शापानन्तरमपि भगवदङ्गीकारस्य नित्यत्वेन त्रिष्वपि पूर्वधर्मसमानत्वम्, तर्हि फलेपि साम्यं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासायाहुः भगवत्तारतम्येनेति । भगवत्स्वरूपतद्भजनप्रकारतारतम्येन फलेपि भक्तास्मरतम्यं भजन्ति हि । तत्र भजनतारतम्यप्रकारः । पुष्टिमार्गभजने श्रेय एव निपातकः । मर्यादामार्गीयभक्तमजने मर्यादामार्गीयभक्तस्य यद्यपि भजनीयः पुरुषोत्तम एव, तथापि तत्र निरिषेव निपातकः, न तु व्येदोपीति तारतम्यम् । इन्द्रपुत्रास्य

पूजापरत्वात्, तत्र पूज्यस्य। पुरुषोत्तमविभूतिरूपत्वात् पूजायाश्च कर्ममार्गत्वात् तत्रापि विधिरेव नियामक इति । भगवत्स्वरूपतद्भजनप्रकारतारतम्येन तारतम्यं भजन्ति । भजन- तारतम्येन फलतारतम्यस्य युक्तत्वज्ञापनाय हिंशब्दः । फलतारतम्यं तु 'गजेन्द्रो भगव- त्पशोद्दिमुक्तोऽज्ञानवन्वनात् । प्राप्तो भगवतो रूपं पीतवासश्चतुर्भुज'मित्यादिवाक्येषु प्रसिद्धमिति नात्र विचारः । ननु यदि तेषां केवलं भगवत्परत्वमेव, तर्हि श्रौतस्मार्तकर्म- चरणे को हेतुरिति चेत्, तत्राहुः लौकिकत्वं वैदिकत्वमिति । यद्यपि ज्ञानमार्गीयस्यापि मक्तस्य 'तावत्कर्माणि कुर्वन्ति'त्यनेन श्रौतस्मार्तकर्मचरणस्यानावश्यकत्वं श्रूयते, पुष्टिमार्गी- याणामपि 'यानास्याये'तिवाक्यात् । अत्र 'आस्याये'ति, आस्थानं नाम कायवाह्यनसां तदे- कपरस्वम्, तादृशानामपि श्रौतस्मार्तकर्मचरणानावश्यकत्वेपि यत्कर्माचरणं तत्र को हेतुरि- त्याशङ्का हेतुमाहुः वैदिकत्वं लौकिकत्वं कापथ्यादिति । वैदिकत्वं वैदिककर्माचरणम्, लौकिकत्वं लौकिकव्यवहारादिप्रतिपालनम्, तत्रेपु कापथ्यात् कापथ्याद्देशेतित्यर्थः । कापथ्यं नाम लोकसङ्ग्रहः । अत एव भगवताप्युक्तं 'सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति' मारत । कुर्वन्तिद्वारास्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसङ्ग्रहम् । न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्म- सङ्गिनाम् । जोषयेत् सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन्' इति भगवद्वाक्यात् तत्तन्मार्गीय- पूर्णभक्तिमतां लौकिकवैदिककर्माचरणं लोकसङ्ग्रहार्थमेव, न तु कर्मासक्तानामिव परमपु- रुषार्थरूपत्वेन । यद्यपि तेषां पूर्वोक्तकर्मकरणमनासक्तिपूर्वकं लोकसङ्ग्रहार्थमेवेत्युक्तम्, तर्हि तेषां कस्मिन् कर्मणि आसक्तिपूर्वकं करणमिति चेत्, तत्राहुः वैष्णवत्वं हि सहज- मिति । वैष्णवत्वं नाम पुष्टिमर्त्यादामार्गीप्रवर्तकाचार्योपदेशेपूर्वकं तदुक्तप्रकारेण तन्मार्गी- तुवर्तित्वम्, तदेव तेषां सहजो धर्मः स्वाभाविको धर्मः, सहजमिति । तेन तन्मार्गीया- णामेव धर्माणामासक्तिपूर्वकं करणम्, ततोऽन्यत्र ततः वैष्णवधर्मातिरिक्तधर्मेषु विपर्ययः पूर्वोक्तप्रकारः अनासक्तिपूर्वकं करणम्, लोकसङ्ग्रहार्थं करणमित्यर्थः ॥ २०३ ॥

एवं मार्गद्वयजीवानां फलपर्यवसानान्तां कृतिं निरूप्य पुष्टिमर्त्यादामार्गीकाररहितानां दैवजीवानां साधारणानां स्वरूपं कृतिं चाहुः सम्बन्धिनस्त्विति ।

सम्बन्धिनस्तु ये जीवाः प्रवाहस्यास्तथापरे ॥ २१ ॥

चर्पणीशब्दवाच्यास्ते ते सर्वे सर्ववर्त्मसु ।

क्षणात् सर्वत्वमायान्ति रुचिस्तेषां न कुत्रचित् ॥ २२ ॥

तेषां क्रियानुसारेण सर्वत्र सकलं फलम् ॥ २२३ ॥

सम्बन्धिनः दैवजीवत्वेन पुष्टिमर्त्यादामार्गीकृतजीवसम्बन्धिनो, न तु तन्मा- र्गीप्रवृत्ताः । तथा अपरे प्रवाहस्याः । ते सर्वे चर्पणीशब्दवाच्याः सर्वमार्गेषु परिभ्रमण- शीलाः । त एव सर्ववर्त्मसु मार्गत्रयेष्वपि क्षणात् कालत्रयेषु प्राप्य सर्वत्र तत्तन्मार्गी- यत्वं प्राप्नुवन्ति, तत्तन्मार्गीयधर्मानुकरणं कुर्वन्ति । ते मार्गत्रयधर्मानुकरणमेव कुर्वन्ति ।

न तु तेषां कुत्रचित् रुचिः । रुचिः कापि न भवतीत्यर्थः । न तु कापि श्रेद्धेत्यर्थः ।
तेषां फलपर्यवसानमाहुः तेषां क्रियानुसारेणेति । तेषां तत्तन्मार्गीयक्रियानुकरणेन सर्वत्र
सकलं कामितं कामनाविषयं फलं भवतीत्यर्थः । तेषां भगवदङ्गीकृतानां साधारणानां
कामासक्तत्वात् तत्क्रियानुसारेण सकलं तत्कामितं फलं भवतीत्यर्थः ॥ २२३ ॥

एवं सम्बन्धिनां स्वरूपमुक्त्वा केवलप्रवाहस्थानां स्वरूपमाहुः प्रवाहस्थान्
प्रवक्ष्यामीति ।

प्रवाहस्थान् प्रवक्ष्यामि स्वरूपाङ्गक्रियायुतान् ॥ २३ ॥

जीवास्ते आसुराः सर्वे 'प्रवृत्तिं चे'ति वर्णिताः ।

ते च द्विधा प्रकीर्त्यन्ते ह्यज्ञदुर्ज्ञविभेदतः ॥ २४ ॥

दुर्ज्ञास्ते भगवत्प्रोक्ता ह्यज्ञास्ताननु ये पुनः ।

प्रवाहेऽपि समागत्य पुष्टिस्थसैनं युज्यते ॥ २५ ॥

सोपि तैस्तत्कुले जातः कर्मणा जायते यतः ॥ २५ ॥

कथनप्रकारमाहुः स्वरूपाङ्गक्रियायुतानिति । तेषां स्वरूपमाहुः जीवा इति ।
ते प्रवाहस्था जीवा आसुराः, ते सर्वे भगवतैव 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं चे'ति वर्णिताः ।
आसुरेष्वपि प्रकारभेदमाहुः ते द्विधेति । द्वैविध्यमेव प्रदर्शयन्ति ह्यज्ञदुर्ज्ञविभेदत इति ।
यथा दैवजीवेष्वपि केचन पण्डिताः, केचन न, तद्वत् केचन आसुरेष्वपि दुर्ज्ञाः, केचन
अज्ञाः । दुर्ज्ञानां लक्षणमाहुः दुर्ज्ञास्त इति । 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं चे'ति भगवत्प्रोक्त-
लक्षणा दुर्ज्ञाः । अज्ञानाहुः तानन्विति । ये तान् अनु तदुक्तप्रकारानुवर्तिनस्ते
अज्ञाः । नन्वासुरेष्वपि जीवेषु म्लेच्छादिषु कस्यचिद्भगवत्परतादर्शने को हेतुरित्याशङ्क्या-
मुच्यते । वस्तुतस्तु स नैवासुरजीवः, शुद्ध आसुरजीवे भगवद्भावस्यासम्भवात् । किन्तु
भगवदपराधाद्भगवद्भक्तापराधाद्वा सोपि पुष्टिमार्गीयः प्रवाहे समागत्य प्रवाहस्थैः सङ्गं
प्राप्यापि, तत्कुले जन्म वा प्राप्यापि, तैर्न युज्यते, आसुरभावैयोगं न प्राप्नोति । ननु यदि
स आसुरभावैर्न युज्यते, तर्हि तस्यासुरकुलोत्पत्तौ को हेतुरिति चेत्, तत्राहुः कर्मणा
जायते यत इति । कर्मणा पूर्वोक्तभगवदपराधरूपेण, अथवा, तज्जनितप्रारब्धकर्मणा,
जन्मनः प्रारब्धकर्माधीनत्वात् । तत्रासुरकुले जन्मानन्तरमपि तद्भावसम्बन्धाभावः कथं
सम्भवतीति चेत्, उच्यते । तस्य पूर्वजन्मनि पुष्टिमार्गीयत्वेन भगवदङ्गीकृतत्वात् ।
भगवदङ्गीकारस्य नित्यत्वात् । अत एव गीतायां भगवताप्युक्तम् 'स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य
प्रापते मद्गतो भया'दिति । तस्य पूर्वजन्मनि भगवद्दर्माचरणायसंस्कारस्य बलिष्ठ-
त्वात् आसुरकुले जन्मानन्तरमपि नासुरभावाप्रवेशः । किञ्च । गीतायां 'अयतिः श्रद्धयो-
पेतो योगाचलितमानस' इत्यारम्भ'त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते' इत्यन्तेन
पार्ष्ण्येन भगवता 'पार्थ नैवेह नासुर विनाशस्तस्य विद्यते । न हि कल्याणकृत् कश्चित्
दुर्गात् तात गच्छति । प्राप्य पुण्यकृतान् लोकान् उपित्वा शश्वतीः समाः । शुचीनां

श्रीमतां गेहे योगप्रद्योभिजायते । अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् । एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् । तत्र त बुद्धिसयोगं लभते पौर्वदैहिकम् । यतते च ततो मूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन । पूर्वाग्यासेन तेनैव हियते छवशोपि सः । जिज्ञासुरपि योगस्य परं ब्रह्मातिवर्तते इत्यन्तेन पार्थसंशयो निवारितः । यत्र योगप्रष्टसापि पूर्वजन्मयोगधर्मा-
चरणसंस्कारानिवृत्तिः, तत्र भगवद्गीकृतस्य पुष्टिमार्गीयस्य पूर्वजन्माचरितभगवद्धर्मस्य सर्वतोधिकप्राप्त्यात् आसुरसङ्गेन तत्कुलजन्मनापि पूर्वजन्मसंस्कारनिवृत्त्यभावात्, यावज्जीवं तत्संस्कारवत्त्वेन अन्तकालेपि तत्संस्कारस्य विद्यमानत्वात् 'धन्ते या मतिः सा गति'रिति शास्त्रात् 'यं यं वापि स्मरन् भाव'मिति भगवद्वाक्याच्च तस्य भगवत्प्राप्तिरेव, न तु आसुरभावजनितः कोप्यन्तराय इति सर्वमनवद्यम् ॥ २५३ ॥

यद्यप्यत्र ग्रन्थोपसंहारदर्शनाभावादत्रेपि ग्रन्थोस्तीति ज्ञायते, तथाप्यग्रिमग्रन्थस्या-
प्रसिद्धत्वाद्यावत्प्रसिद्ध एव व्याख्यात इति नानुपपत्तिः काचित् ।

श्रीमत्कृष्णास्वचार्यो दुर्बोधः सर्वथा स्वतः ।

तत्कृपातस्तदीयस्य बुद्धिगम्यो न चान्यथा ॥ १ ॥

नत्वा पितृपदान्भोजं कृपामधुसुपूरितम् ।

तदालोडित्तुष्ट्रैव श्रीमदाचार्यभाषितम् ॥ २ ॥

पुष्टिप्रवाहमर्यादाभेदकं शास्त्रमद्भुतम् ।

श्रीवल्लभेन व्याख्यातं तत्कृपातो यथामति ॥ ३ ॥

तेनाचार्याः प्रसीदन्तु मयि निःसाधने स्वतः ।

तेनैव मम नैधिन्त्यमैहिके पारलौकिके ॥ ४ ॥

इति श्रीपितृचरणैकतानश्रीवल्लभविरचितं पुष्टिप्रवाहमर्यादाविचरणं समाप्तम् ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादा ।

श्रीरघुनाथकृतविवरणसमेता ।

नमो भक्तभयाभावभाविने भक्तिदायिने ।

श्रीमदशिकुमाराय पारिवाराय सत्कृते ॥ १ ॥

इदानीं भगवत्प्रासिलक्षणमुख्यफलतदभावौ किंनिबन्धनाविति संशयं निवारयितुं
मार्गभेदविचारमारभन्ते पुष्टिप्रवाहमर्यादा इति ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादा विशेषेण पृथक् पृथक् ।

जीवदेहक्रियाभेदैः प्रवाहेण फलेन च ॥ १ ॥

वक्ष्यामि सर्वसन्देहा न भविष्यन्ति यच्छ्रुतेः ।

पुष्टिरनुग्रहो धर्म्येकनिष्ठः, स एको मार्गः । प्रवाहो 'जायस्य त्रियम्बे'त्वेवं-
रूपः । मर्यादा वेदोक्तवचनोक्त्यो मार्गः । एतान् पृथक् पृथक् प्रत्येकं तेषामसाधारण-
लक्षणैर्जीवदेहप्रवाहक्रियाफलरूपैर्विशिष्य यथा ज्ञायन्ते, तथा वक्ष्यामि, यतो यच्छ्रु-
यणानन्तरं पूर्वसन्देहाः सर्वविषयका न भविष्यन्तीत्यर्थः । अत्र जीवप्रवाहयोर्विशेषण-
विशेष्यभावेनैक्यं ज्ञेयम्, न भेदः । देहक्रिययोरप्येवमेव ज्ञेयम् । भेदानग्रे स्वयमेव
वदिष्यन्ति ॥ १ ॥

मार्गत्रयसद्भावं प्रमाणयन्ति भक्तिमार्गस्येति ।

भक्तिमार्गस्य कथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥ २ ॥

'द्वौ भूतसर्गा'वित्युक्तेः प्रवाहोपि व्यवस्थितः ।

वेदस्य विद्यमानत्वान्मर्यादापि व्यवस्थिता ॥ ३ ॥

कथनादिति । श्रीभागवतगीतादौ । अत्र भक्तिरूपकार्येण कारणं पुष्टिरस्तीति
निधीयते । इदं धर्मिनिष्ठं पुष्टिमार्गं प्रमाणमुक्तम् । 'द्वौ भूतसर्गा' लोकेस्मिन् देव आसुर
एव चे' त्याद्युक्तेः प्रवाहात्त्योनि मार्गः प्रमाणसिद्धोस्तीति निधीयते । काण्डत्रयात्मक-
वेदस्य विद्यमानत्वाच्छ्रयमाणत्वान्मर्यादानामपि सप्रमाणत्वं सिद्धम् ॥ ३ ॥

प्रमाणानुसन्धीर्णमितरेतरभेदकं लक्षणमाह कश्चिदिति ।

कश्चिदेव हि भक्तो हि 'यो मद्भक्त' इतीरणात् ।

सर्वत्रोत्कर्षकथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥ ४ ॥

१. मुक्तिदायिने । २. पारः पारिवाराय । ३. प्रवाहेनिति । ४. अतः । ५. भेदो

न सर्वोतः प्रवाहाद्भिन्नो वेदाच्च भेदतः ।

‘यदा यस्ये’ति वचनात्नाहं वेदैरितीरणात् ॥ ५ ॥

‘मय्यर्पितमनोबुद्धिर्गो मद्भक्तः स मे प्रिय’ इति वचनाद्भक्तिमार्गाद्या विरला एव भवन्ति । न हि भगवत्प्रियत्वं स्वल्पसाध्यम्, अतः प्रवाहाद्भिन्नः पृथगेव । प्रवाहस्य सर्वसाधारणत्वाद्भक्तेरनुग्रहैकलभ्यत्वान्महानेव भेदोस्तीति मन्तव्यम् । मर्यादयाप्यसङ्कीर्णत्वं वेदाच्च भेदत इत्यारभ्य निश्चय इत्यन्तेनाह । ‘यदा यस्ये’ति श्रीभागवते । ‘नाहं वेदैर्न तपसे’ति गीतांपाम् । सर्वत्र भगवच्छास्त्रादौ भक्तिमार्गास्य कर्माद्यपेक्षयोत्तमत्वकथनात् पुष्टिमार्गो गिन्नोस्तीति निर्धारितम् । अग्नेदे तुल्यैर्वैद्यर्थात् ॥ ५ ॥

मर्यादाप्रवाहयोर्मक्तावन्तर्भावमाशङ्क्य निषेधन्ति मार्गैकत्वेनेति ।

मार्गैकत्वेन चेदन्यौ तनू भक्त्यागमौ मतौ ।

न तद्युक्तं सूत्रतो हि भिन्नो युक्त्या हि वैदिकः ॥ ६ ॥

जीवदेहकृतीनां च भिन्नत्वं नित्यता श्रुतेः ।

यथा तद्वत्पुष्टिमार्गं द्वयोरपि निषेधतः ॥ ७ ॥

प्रमाणभेदाद्भिन्नो हि पुष्टिमार्गो निरूपितः ।

अन्यौ प्रवाहमर्यादे । तनू भक्तिं प्रत्यङ्गभूते, साधने इति यावत् । एवंविधे भूत्वा भक्त्यागमौ भक्तिशास्त्ररूपौ मतौ चेत्, तत्र युक्तमिति योजना । तत्कृतो नेत्याशङ्काह सूत्रतो हीति । वैदिको मर्यादामार्गो भिन्नः, मक्तेः पृथगित्यर्थः । अत्र प्रमाणं ब्रह्मसूत्राणि । द्वितीयं तदर्थानुरुद्धा युक्तयः साधकवाक्यानि । तत्र ‘अयातो ब्रह्मजिज्ञासा’ इत्यादिषु जीवन्नष्टाभेदः प्रतिपाद्यते । मक्तौ तु तवाहमिति स्वस्वामिसम्बन्धः प्रतिपाद्यते, अतः स्फुटो भेदः । युक्तयस्तत्कर्तास्ते च शास्त्र(प्र)सिद्धा ज्ञेयाः । मक्तेरपि शाण्डिल्यसूत्रतो वैलक्षण्यं श्रूयते । तथाहि । ‘अयातो भक्तिजिज्ञासा’ इत्युपक्रम्य ‘सा परानुरक्तिरीश्वरे’ द्विप्रतिपक्षाद्रसभावाच्च राग’ इति द्वितीयतृतीयसंज्ञान्यां स्नेहरूपत्वमुक्तम् । तच्च कर्मज्ञानकाण्डादिविरुद्धमेव । अतोपि मर्यादायाः पृथक्त्वम् । हिशब्द उभयत्रापि प्रसिद्ध्यर्थः । भेदकान्तरमप्याह जीवेति । आसुरजीवानां वैत्यदानवप्रभृतीनामपि वेदेधिकारप्रवृत्ती दृश्येते । भक्तिमार्गं तेषां गन्धोपि न । प्रस्युत तद्वत्सु द्वेष एव, अतो जीवभेदः स्फुटः । वेदे स्त्रीशूद्रादीनामधिकारः श्रूयते । मक्तौ तु ब्राह्मणादिसाधारण्येन सै वैवर्जीवमात्रस्य । ‘देवोऽसुरो मनुष्यो वे’ति वचनात् । ‘यो मद्भक्तः स मे प्रियः’ ‘मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य’ इत्यादौ तथैवास्मानात् । मक्तौ स्नेहनिबन्धनकृतेरियत्ताया अभावाद्देहवत् कृतिभेदोपि स्फुटः । किञ्च । श्रुतेर्वेदस्य नित्यता । अकरणे प्रत्यवायजनकत्वात् । श्रुतिपदेन तदुक्तधर्मो उच्यन्ते । उक्तप्रकारेण वेदे अन्यमार्गपिक्षया यथा भेदः, तद्वत् तथैव पुष्टिमार्गो

भेद इति शेषः । कथमित्यपेक्षायां द्वयोरपीति । द्वयोर्मर्यादाप्रवाहयोर्निषेधतः तल्लक्षणा-
प्रवेशादित्यर्थः । प्रमाणभेदादिति । वस्तुसाधकं प्रमाणमित्युच्यते । वेदे तु स्वतःश्रामा-
प्यम् । तद्विरोधिप्रत्यक्षादीनामप्यतथात्वम् । पुष्टौ तु धर्मितदनुग्रहमक्तानुभवातिरिक्तप्र-
माणामावात् साधकभेदादपि पुष्टिर्माणो भिन्नो भवतीत्यर्थः । अत एवैतन्मार्गाणां वैल-
क्षण्यं भगवतैवोक्तम् । तथाहि 'केवलेन हि मावेन' 'ते नाधीतश्रुतिगणा' इति । नहीद
मर्यादयोपपद्यते, कुतस्तरां तुच्छः प्रवाहः ॥ ७ ॥

प्रवाहमार्गमाह सर्गभेदमिति ।

सर्गभेदं प्रवक्ष्यामि स्वरूपाङ्गक्रियायुतम् ॥ ८ ॥

इच्छामात्रेण मनसा प्रवाहं सृष्टवान् हरिः ।

वचसा वेदमार्गं हि पुष्टिं कायेन निश्चयः ॥ ९ ॥

सर्गशब्देन लौकिकः प्रवाह उच्यते । अत्रापि स्वरूपाङ्गक्रियाशब्दैर्यथाक्रमं
जीवदेहकृतयो विवक्षिताः । स्वरूपं जीवः, अङ्गं देहः, क्रिया कृतिः, एतैर्युतं विशिष्ट-
मित्यर्थः । ननु प्रवाहः सर्ग उक्तः । स च पुष्टिर्मर्यादयोरप्यस्तीति कथं वैलक्षण्यमितिचेत्,
तत्राह इच्छामात्रेणेति । 'सोऽकामयत, बहु स्यां प्रजायेयेति, स द्वितीयमेच्छत्,
स हैतावानास' इत्यादिभिर्भगवान् सकल्पमात्रेण मनसैव बाह्योपादानकारणानपेक्षेण
प्रवाहाख्यं सृष्टवान् । मनसः सृष्टिकर्तृत्वं सर्वस्वापि मनोजन्यत्वं श्रुतिराह 'असतोऽपि
मनोऽसृजत, मनः प्रजापतिमसृजत, प्रजापतिः प्रजा असृजत, तद्वा इद मनस्येव परमं
प्रतिष्ठित' मिति, 'मनसो ह्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते,' 'मनसो वशे सर्वमिदं बभूव'
'कामस्तदग्रे समवर्ततापी'त्यादि ज्ञेयम् । एवं कारणभेदान्न सर्गैक्यम् । मर्यादासर्गमाह
वचसेति । वाण्या मूलमूलवागिन्द्रियेण वेद एव मार्गस्त सृष्टवान् । हिशब्दः पुराणा-
दिप्रसिद्धार्थः । पुष्टिसर्गमाह पुष्टिमिति । साक्षादव्यवहितस्वरूपेणेत्यर्थः । इतिनिश्चयः ।
'फलमत उपपत्ते'रित्यादिनेश्वर एव शुभाशुभफलदातेति सिद्धम् ॥ ९ ॥

तत्र मार्गत्रये केन रूपेण कुत्र फलदानमिति संशये निश्चितमाह मूलेच्छात इति ।

मूलेच्छातः फलं लोके वेदोक्तं वैदिकेपि च ।

कायेन तु फलं पुष्टौ भिन्नेच्छातोऽपि नैकता ॥ १० ॥

'तानहं द्विपतो' वाक्याद्भिन्ना जीवाः प्रवाहिणः ।

अत एवेतरौ भिन्नौ मान्तौ मोक्षप्रवेशतः ॥ ११ ॥

तन्माजीवाः पुष्टिमार्गं भिन्ना एव न संशयः ।

भगवद्रूपसंवाप्यं तत्सृष्टिर्नान्यथा भवेत् ॥ १२ ॥

लोके प्रशास्ये मार्गं, मूलेच्छा पुष्टिमर्यादानिरिक्तमाधनगाध्यफलमावनेच्छा,

यथा 'तानहं द्विपतः कूरान् संसारेषु नराधमान् । क्षिपाम्यजस्रमशुभानामुरीश्वेव योनिषु'
इति । वैदिके मार्गे 'वैदोक्तं तत्तत्काण्डाभिनिविष्टस्य तत्तदनु रूपं स्वर्गादिकं फलं तत्-
त्साधनसापेक्षेच्छात इत्यर्थः । कायेन साक्षात् स्वरूपेण सच्चिदानन्दविग्रहेण ।
स्वरूपमात्रनिष्ठलीलाभिनिविष्टमक्तभावसापेक्षेच्छातः फलं पुष्टावित्यर्थः । भिन्ना इति ।
दैवाद्भिना आसुरा इत्यर्थः, 'द्वौ भूतसर्गा' वित्युक्तत्वात् । उक्तीत्या पुष्टेर्धर्मिनात्रनिष्ठत्वेने-
तरापेक्षयाभ्यर्हितत्वं ज्ञेयम् । अत एवेति । यत् उक्तीत्यान्योन्यं लक्षणाप्रवेशाद्वैलक्षण्य-
मत एव इतरौ मर्यादाप्रवाहौ पुष्टेः परस्परं च भिन्नौ । अन्तपदेन पर्यवसानमुच्यते ।
तेन सान्तां अन्तरहितौ । कस्य कुत्रेलाकाङ्क्षायां मोक्षप्रवेशतः मोक्षात् प्रवेशाच्चेत्यर्थः ।
प्रवेशपदेन प्राकृतो लयो विवक्षितो, न मोक्षः । तत्र वैदिकस्य मोक्षे पर्यवसानम्, प्रवा-
हस्य (प्रकृतौ) लय इति विवेकः । यथा द्वयोः सान्तत्वम्, न तथा पुष्टेः, मोक्षोत्तरका-
लमपि विद्यमानत्वात् । अत एवोक्तं 'आत्मारामाश्च मुनयः' इत्यादौ । यतो मुक्तानामपि
अधिकारो भक्तौ । अत एव तन्मार्गीया जीवाः भिन्नाः, ब्रह्माण्डादपि यहिर्मताश्चेत्,
किं वाच्यं मर्यादाप्रवाहातिरिक्तत्वे । अत एव वाराहेश्युक्तम्, 'भिन्नैव काचित् सा सृष्टि-
विधातुर्व्यतिरेकिणी'ति । एवंविधपुष्टिस्थजीवानां सर्गो भगवता स्वात्ममजनार्थमेव कृत
इति सङ्गच्छते, न त्वन्यथापीत्यर्थः ॥ १२ ॥

एवंविधभक्तानां सर्वांशेन भगवत्साम्यनाह स्वरूपेणेति ।

स्वरूपेणावतारेण लिङ्गेन च गुणेन च ।

तारतम्यं न स्वरूपे देहे वा तत्क्रियासु वा ॥ १३ ॥

तथापि यावता कार्यं तावत्तस्य करोति हि ।

स्वरूपमन्तरात्मस्वरूपम् । यथा काष्ठं वह्निसाद्भवति, एवं भक्ता अपि स्वरूपै-
कनिष्ठास्सन्तस्तदभिनिविष्टास्तदात्मत्वमेवाभिपद्यन्ते । अत एवोक्तं 'यो यच्छूद्रः स एव
स' इति । यथा भगवदवतारो धर्मसद्रक्षणार्थम्, तद्विरुद्धोत्सादनार्थं च, एवं भक्ताना-
मपि अवतारो जीवोद्धारार्थमेवेत्यवतारेणापि साम्यम् । लिङ्गं वेपस्तच्चिह्नानि सर्वा-
ण्यपि । तद्यथा । 'तं वीक्ष्य कृष्णानुचरं ब्रजस्त्रियः प्रलम्बवाहुं नवकशलोचनम् । पीता-
म्बरं पुष्करमालिन' मिलादि । गुणाः पतिनपावनत्वादि, भगवच्चेष्टितान्यपि विज्ञेयानि ।
तथापीति । एवं सर्वांशेनान्यतृत्वेपि यावता न्यूनत्वादिना स्वरभणसिद्धिः, तावदेव तस्य
स्वापेक्षया मेवकत्वसिद्धयर्थमुभयसार्थं च तारतम्यं कर्तेति । अत एवेदमपि सङ्गच्छते,
'नोद्भवोणमपि मन्वृणः,' 'मद्भक्तपूजाम्यधिके'ति, 'न पारयेहं निरवयसंसुजा' मिलादि ।
'ये मजन्ति तु मां भक्त्या नधि ते तेषु चाप्यह' मिलादी प्रमिद्धार्थो हिशब्दः ॥ १३ ॥

ते हि द्विधा शूद्रमिश्रभेदान्निभ्रात्रिया पुनः ॥ १४ ॥

प्रवाहादिविभेदेन भगवत्कार्यमिद्भूये ।

ते हीति । ते पूर्वोक्तास्त्रयोपि मार्गा द्वेषा द्विप्रकारकाः, ये मार्गान्तरसंबन्धि-
तास्ते मिश्राः, ये पुनस्तन्मात्रास्ते शुद्धाः । मिश्रणमपि प्रत्येकं त्रिमिस्त्रयाणामपीत्येकै-
कशस्त्रिप्रकाराः । एवं भेदानां प्रयोजनं किमित्थाकाह्यायां भगवत्कार्यसिद्धिरिति
मतम् । तच्च कार्यं रमणरूपमेव । 'क्रीडाभाण्डमिदं विश्वम्,' 'एकाकी स न रमत'
इत्यादौ प्रसिद्धम् ॥ १४३ ॥

पुष्टेर्भेदानाह पुष्ट्येति ।

पुष्ट्या विमिश्राः सर्वज्ञाः प्रवाहेण क्रियारताः ॥ १५ ॥

मर्यादया गुणज्ञास्ते शुद्धाः प्रेम्णातिदुर्लभाः ।

पुष्टिस्थास्तु पूर्वमनुगृहीता एव भवन्ति । पुनरनुग्रहान्तरं यदा तेषु प्रविशति, तदा
ते पूर्वपुष्ट्यतिरिक्तपुष्टिसद्भावात् पुष्ट्या विमिश्रा भवन्ति । तल्लक्षणं सर्वज्ञा इति । एवं-
विधत्वं प्रहादादौ प्रसिद्धम् । प्रवाहेण मिश्रिताः लोकवेदक्रियारता भवन्तीति तेषामेत-
ल्लक्षणम् । मर्यादया मिश्रा गुणज्ञाः भगवन्माहात्म्ययाथातथ्यज्ञा इति लक्षणम् । प्रेम्णा
स्वरूपैकनिष्ठा इति लक्षणम् । ते शुद्धपुष्टिमार्गीयास्तेत्यन्तदुर्लभा एवेत्यर्थः ॥ १५३ ॥

एवं सर्गस्तु तेषां हि फलं त्वघ्न निरूप्यते ॥ १६ ॥

भगवानेव हि फलं स यथाविर्भवेद्भुवि ।

गुणस्वरूपभेदेन तथा तेषां फलं भवेत् ॥ १७ ॥

एवमिति । उक्तप्रकारेण तेषां त्रयाणां सर्गः सहेतुकः निरूपित इति शेषः । अत्र
शुद्धमिश्रपुष्टौ फलं निरूप्यते भगवानिति । गुणाः ऐश्वर्यादयो धर्माः, स्वरूपं धर्मा ।
भवन्ति माया अस्मिन्निनि भूतःकरणं विवक्षितम्, तदुपलक्षितहृदयदेशो वा । तेना-
यमर्थः । भगवानैश्वर्यादिपहुणोपेतो यस्य मत्स्यान्तःकरणे यथा येन भावेन प्रकट्ये
भवति, तस्मिन् कर्तुं तत्स्वरूपमेव फलमित्यर्थः । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैवे'ति प्रति-
ज्ञानात् ॥ १७ ॥

आसक्तौ भगवानेव शापं दापयति क्वचित् ।

अहङ्कारेऽथवा लोके तन्मार्गाख्यापनाय हि ॥ १८ ॥

न ते पापण्डनां घान्ति न च रोगानुपद्रवः ।

महानुभावाः प्रायेण शास्त्रं शुद्धत्वहेतवे ॥ १९ ॥

भगवत्चारतम्येन तारतम्यं भजन्ति हि ।

लौकिकान्यं वैदिकत्वं कापट्यात्तेषु नान्यथा ॥ २० ॥

वैष्णवत्वं हि मातृजं ततोन्मत्त विपर्ययः ।

मत्पन्नियनस्तु ये जीवाः प्रवाहस्यास्तथापरे ॥ २१ ॥

चर्पणीशब्दवाच्यास्ते ते सर्वे सर्ववर्त्मसु ।
क्षणान् सर्वत्वमायान्ति रुचिस्तेषां न कुत्रचित् ॥ २२ ॥
तेषां क्रियानुसारेण सर्वत्र सकलं फलम् ।

आसक्ताविति । पुष्टिस्थस्य अहङ्कारे तत्पूर्वककार्ये, अथवा लोके भजनविरुद्धे आसक्तौ सत्यां तद्दोषपरिहाराय, अत एव तन्मार्गस्थापनाय तत्र स्थिरीकरणाय ब्राह्मणादिद्वारा भगवानेव कश्चित्, न सर्वत्र, शापमन्तरायापादकं दापयति । पुनरेवं कदापि न कुर्यामिति यथा तस्य मनसि सततमनुवर्तेत । यथेन्द्रद्युम्नस्यागस्त्यमुखाद्भजेन्द्रत्वम् । एवं शिक्षाकरणे भक्ताः पापण्डितां न यान्ति । नापि तज्जनितापराधमोगाय रोगाद्युपद्रवस्तत्वीडानुभवः । एवंविधाः शास्त्रोलङ्घनाद्भवन्ति । ये पुनर्महानुभावाः नारादादयस्ते प्रायेण ब्राह्मण्येन, भगवदधीनत्वात् प्रायिकत्वोक्तिः, शुद्धत्वहेतवे देहान्तःकरणादिशुद्ध्यर्थं शास्त्रं भगवदीयं गीताभागवतादिकं भजन्ति सेवन्ते सततभगवाहन्त इत्यर्थः । किञ्च । येषु येषु भक्तेषु यथा यथा भगवदाविर्भावः, तेन तारतम्येन स्वस्मिन् तरतमभावमपि भजन्ते स्वीकुर्वन्ति, न तु स्वस्मिन्नाधिक्यं सदप्युद्भावयन्ति । सर्वदा भगवत्सम्बन्धिषु नम्रा एव भवन्तीत्यर्थः । तेषु महानुभावेषु यल्लोकवेदकुलप्राप्ताचारदर्शनमात्रेण लौकिकत्वं वैदिकत्वं च व्यवहियते, तत्कापट्यात् अज्ञानादेव । नान्यथा अन्यप्रकारेण नेत्यर्थः । वैष्णवत्वं तेषु सहजं नैसर्गिकम्, तल्लक्षणसद्भावात् । वैष्णवलक्षणं श्रीभागवतविष्णुपुराणादितोवगन्तव्यम् । ततः महानुभावेभ्यः अन्यत्र अन्येषु विपर्ययः कापट्याद्वैष्णवत्वम् । लौकिकत्वं वैदिकत्वं सहजमित्यर्थः । सम्बन्धिनस्त्विति । ये जीवाः सम्बन्धिनो भगवद्विगुह्यंशलेशसम्बन्धवन्तस्तथापरे अन्ये केवलप्रवाहस्थाश्च ये ते सर्वे चर्पणीशब्देनोच्यन्ते, परिभ्रमणस्वभावात् । अत एव ते सर्वेषु क्षणादेव यादृशः सद्भः, तादृश एव सर्ववर्त्मसु प्रविष्टाः सन्तः सर्वत्र तत्तन्मार्गानुसारित्वं यान्ति । तेषां रुचिरत्वाग्रहः कुत्रापि नास्ति । अत एव तेषां क्रियानुसारेणैव सर्वत्र यत्र यदा रुचिस्तत्र वर्तमानानां फलं सकलं, कल्या सह, लेशमात्रं, न पूर्णमित्यर्थः ॥ २२ ॥

प्रवाहस्यात्रिरूपयन्ति प्रवाहस्यानिति ।

प्रवाहस्यान् प्रवक्ष्यामि स्वरूपाद्भक्रियायुतान् ॥ २३ ॥

जीवास्ते ह्यसुराः सर्वे 'प्रवृत्तिं चे'ति चर्पिणाः ।

ते च द्विधा प्रकीर्त्यन्ते स्रजदुर्जविभेदतः ॥ २४ ॥

दुर्जास्ते भगवत्प्रोक्ता स्रजास्ताननु ये पुनः ।

पूर्ववदेव स्वरूपं जीवात्मा, अन्नं देहः, क्रिया कृतिः, एतैः युतान् विगिन्तित्यर्थः । ते प्रवाहमानुसारिणो ये जीवास्ते आसुरा जेवाः, 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च =

न विदुरासुरा' इति वचनात् । ते च द्विप्रकारकाः । एके अज्ञाः, स्वतः किमपि न जानन्ति, आसुराणां दुष्टाचरणं दृष्ट्वा स्वयमाचरन्ति । एके पुनर्दुर्ज्ञाः, दुष्टमात्मपातकारणमेव कर्तुं जानन्ति, नतु भगवत्प्राप्तिसाधनमपि । ते च भगवता प्रोक्ताः 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं चे'त्यादिना ॥ २४ ३ ॥

प्रासङ्गिकमाह प्रवाहेऽपीति ।

प्रवाहेऽपि समागत्य पुष्टिस्थस्तेन युज्यते ॥ २५ ॥

सोपि तैस्तत्कुले जातः कर्मणा जायते यतः ॥ २५ ३ ॥

पुष्टिस्थो यदा दैवयोगादासुरसंज्ञात्तन्मार्गं प्रविशति, तदा तेन भावेन युज्यते लिप्तो भवति । तद्वत्प्रमालिन्यवत् प्रक्षालनस्थानीयभगवद्भक्तमाविसंसर्गाच्छुध्यत्येवेति मन्तव्यम् । अन्यथा विरोधः स्यात् । सोपि तद्वर्मेस्तेषां कुले जात उत्पन्नो भूत्वा पश्चात् स्वीयपुष्टिसंस्कारोद्बोधे सति तदर्थमेव यतिष्यत इति शेषः । जन्ममात्रं तु प्रारब्धकर्माधीनत्वादनिवार्यम् । अत एव भगवताप्युक्तं 'पार्थ नैवेह नायुत्र विनाशस्तस्य विद्यत' इत्यादिना । इत ऊर्ध्वं ग्रन्थपुष्टिः ॥ २५ ३ ॥

पुष्टिप्रवाहमर्यादाः पृथक् पृथगुदीरिताः ।

कृतिना रघुनाथेन श्रीवल्लभपदेषुना ॥ १ ॥

इति श्रीवल्लभमनन्दनचरणैकशरणश्रीरघुनाथानां कृतौ पुष्टिप्रवाह-
मर्यादाविवरणं सम्पूर्णम् ।

१. मंगमाल् । २. उक्तं च, 'प्रवाहो लेशिषो धर्मो मर्यादा वैद उच्यते । इ'ति श्रेयं च वै पुष्टिर्मा-
मंवेदाप्रयोगेन हि ॥ इति-परम् ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादा ।

श्रीकल्याणरायकृतटीकासमेता ।

श्रीविद्वलेश्वरं नत्वा स्वेषां सफलसिद्धये ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादाविवृतिः क्रियते मया ॥ १ ॥

लोके कति मार्गाः कीदृशाः किं च तेषां फलमिति जिज्ञासूनां स्वकीयानां ज्ञानार्थं श्रीवल्लभाचार्याः पुष्टिप्रवाहमर्यादा विशेषेण वक्तुं प्रतिजानते ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादा विशेषेण पृथक् पृथक् ।

जीवदेहक्रियाभेदैः प्रवाहेण फलेन च ॥ १ ॥

पुष्टिर्नाम भगवदनुग्रहः फलप्रापकत्वात् फलार्थं मृग्यत इति स एको मार्गः । प्रवाहो नाम जन्मादिप्रवाहरूपः लौकिकफलप्रापकत्वात् सोपि मार्गः । मर्यादा वेदोक्तः कर्ममार्गः । एता विशेषेण व्यावर्तकधर्मेण पृथक् पृथक् वक्ष्यामि । अत्र के व्यावर्तका धर्मा इत्याकाङ्क्षायामाहुः । भक्तिमार्गं जीवा भगवदनुग्रहीता भिन्नाः । तेषां देहाः भगवच्चरणेष्वदि-निष्पादिता भिन्नाः । तेषां क्रिया भगवत्परा भिन्नाः । एवं प्रवाहासक्ताः संसारिणो जीवा भिन्नाः, तेषां देहा अपि संस्कारादिरहिता भिन्नाः, तेषां क्रिया लौकिक्यो भिन्नाः । मर्या-दामार्गं दैवा जीवा भिन्नाः, तेषां देहाः संस्कृता भिन्नाः, तेषां वेदोक्ताः क्रिया भिन्नाः । प्रवाहासक्तत्वेन प्रवाह एव प्रावाहिकाणां भेदकः । 'मद्भक्ता यान्ति मामपी'त्यादिवाक्याद्भ-क्तिमार्गं पुरुषोत्तमप्राप्तिः फलम् । मर्यादामार्गं वेदोक्तकर्मभिर्निःकामानां तत्त्वज्ञानद्वारा अक्षरप्राप्तिः फलम् । सकामानां क्षयिष्यु स्वर्गादिः फलम् । प्रवाहस्यानां स्वकर्मासुसारि जन्मादिः फलम् । भिन्नैरैतैर्मार्गा अपि भिन्ना भवन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

वक्ष्यामि सर्वसन्देहा न भविष्यन्ति चञ्चुतेः ।

भक्तिमार्गस्य कथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥ २ ॥

कथनस्य प्रयोजनमाहुः । यस्योक्तस्य श्रवणात् मार्गतत्साधनफलेषु सन्देहा न भविष्यन्तीत्यर्थः । मार्गसत्त्वे प्रमाणानि वक्तुं प्रथमं पुष्टिसत्त्वे प्रमाणमाहुः । 'ति नाधीतश्रुतिगणा' इत्यादिना निःसाधनत्वेन निरूपितानां प्रजसितानां 'केवलेन हि भावेने'त्यादिवाक्यैः रोहनिरूपणात् भक्तिरूपस्य मार्गस्य कथनात् भक्तिकार-णत्वेन पुष्टिर्निर्धीयत इत्यर्थः । ननु दाननृणादिभिः भक्तेः श्रूयमाणत्वात् कथं भक्तिकारणत्वेन पुष्टिर्निर्धीयत इति चेत्, न, अनुग्रहव्यापारत्वेनैव दानादीनां भक्तिसाध-

कत्वात् । ननु कथमेवम् ? इत्यम् । पुष्टेर्भगवदनुग्रहरूपत्वेन भक्तेर्भगवदनुग्रहैकसा-
 ध्यत्वान्निःसाधनोनुग्रहः पुष्टिरित्युच्यते । साधनमिश्रभावात् साधनानुग्रहो भक्तिमार्गे
 मर्यादित्युच्यते । अतः एवोक्तमाचार्यैः श्रीभागवततत्त्वदीपे 'पुष्टिर्न द्विरूपा हि मर्या-
 दापुष्टिभेदतः । विश्वरूपस्तु मर्यादा द्वितीयो वृत्र उच्यते' इति । तेन स साधनानुग्रह
 एव दानादिसाधनद्वारा भक्तिं जनयतीति नानुपपन्नं किञ्चित् । एतदेवोक्तं भक्तिहंसे
 श्रीमत्प्रभुचरणैः 'वरणे चास्ति प्रकारद्वयं मर्यादापुष्टिभेदेने'ति । प्रावाहिकभक्तिस्तु भक्तस्य
 फलार्थं भगवति सापेक्षत्वमात्रेण स्नेहाभावेन भक्तिमार्गे किञ्चिद्धर्मसाम्येन प्रावाहिकभक्तौ
 भक्तिपदप्रयोगात् पूजातुल्येति । तेन पुष्टिभक्तिरेव मुख्या । परमानुरागरूपत्वात् । 'सा
 परानुरक्तिरीश्वरे' इति शाण्डिल्यसूत्रात् । मर्यादाभक्तिस्तु भक्तिदेशीया परमानुरागाभावात् ।
 प्रावाहिकभक्तिस्तु सापेक्षतारूपेति पूजातुल्या, परं भक्तिमार्गसम्बन्धाद्भक्तिरूपेति । एत-
 देवोक्तं भक्तिहंसे 'भक्तिमार्गीयभक्तकृत(भक्ति)साम्प्रदायिकदीक्षापूर्वकं गोक्षसाधनत्वेन
 क्रियमाणः श्रवणादिः प्रावाहिकी भक्तिरुच्यते' इति । मर्यादामार्गीयं ज्ञानमार्गीयं वा
 जीवं यदि भगवाननुग्रहति, तदा स पुष्टिमार्गं प्राप्य तन्मार्गीयं फलं प्राप्नोति । एतदेवोक्तं
 सिद्धान्तमुक्तावल्यां 'उभयोस्तु क्रमेणैव पूर्वोक्तैव फलिष्यती'ति । तेनानुग्रहसाध्या
 भक्तिरिति सिद्धम् । अतः सुष्टुक्तं 'भक्तिमार्गीयस्य कथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चय' इति ॥२॥
 प्रवाहसत्त्वे प्रमाणमाहुः ।

‘द्वौ भूतसर्गां चित्युक्तेः प्रवाहोपि व्यवस्थितः ।

वेदस्य विद्यमानत्वान्मर्यादापि व्यवस्थिता ॥ ३ ॥

‘द्वौ भूतसर्गां लोकेस्मिन् दैव आसुर एव चे’ति वाक्यात् प्रवाहोपि सिद्धः ।
 मर्यादासत्त्वे प्रमाणमाहुः । काण्डद्वयात्मकस्य वेदस्य श्रूयमाणत्वान्मर्यादाभार्यापि सिद्धः ॥
 भक्तेः पुष्टिसाधकत्वमुक्त्वा दुर्लभत्वमाहुः ।

कश्चिदेव हि भक्तो हि 'यो मद्भक्त' इतीरणात् ।

सर्वत्रोत्कर्षकथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥ ४ ॥

कश्चिदेव हि भक्तो भवति, न सर्वः । अन्यथा भगवान् 'यो मद्भक्त' इति न
 वदेत् । भक्तेः पुष्टिसाधकत्वमुक्त्वा भक्तिभक्तयोर्लक्षणापि पुष्टिसाधकत्वमाहुः ।
 सर्वत्र गीताश्रीभागवतादी 'भक्त्या मामभिजानाति,' 'भक्त्या त्वनन्यया शक्य'
 इत्यादि 'यत्कर्ममिदं सप्तैतारम्य सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽज्ञसे'त्यन्तेन ।
 'भक्तिं लभ्यतः साधोः किमन्यदवशिष्यते' । 'भयनन्ते गुणे मद्भक्त्या नन्दानुभवत्सनि ।
 नात् द्विलत्वमित्युपक्रम्य 'प्राप्यतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विदम्यन'मित्यन्तेन । 'मभ्या-
 वेदय'इत्यारम्य 'ते मे सुक्तनमा मता' इत्यन्तेन, 'ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु
 पाप्यहम्,' 'कीन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति,' 'ता गन्मनस्का मत्प्राणा
 मदर्थं त्यक्तदेहिकाः,' 'ये त्यक्तलोकाधर्माश्च मदर्थं तान् विभर्ष्यहम्,' 'अहं भक्तपराधीन'

इत्युपक्रम्य, 'वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या सखियः सत्यतिं यथे'त्यन्तेन, 'एताः पर'मित्या-
रम्य, 'पुनाति भुवनत्रय'मिति श्लोकपट्टेन च उत्कर्षकथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चीयत
इत्यर्थः । नहि भक्तिर्भक्तत्वमेतादृशोर्थो भगवदनुग्रहं विना प्राप्यते ॥ ४ ॥

पुष्टिमार्गीयस्य प्रवाहमर्यादामार्गीयान्यां भेदमाहुः ।

न सर्वोतः प्रवाहाद्धि भिन्नो वेदाच्च भेदतः ।

'यदा यस्ये'ति वचनाद्वाहं वेदै'रितीरणात् ॥ ५ ॥

'यदा यस्यानुगृह्णाति भगवानात्मभावितः । स जहाति मतिं लोके वेदे च परिनि-
ष्ठिता'मिति वान्याद्यं भगवाननुगृह्णाति, स पुष्टिमार्गीयो भवति, न सर्वः । अतः प्रवा-
हाद्भेदः । हि युक्तोयमर्थस्त्वतो वैलक्षण्यात् । 'नाह वेदै'रित्यारम्य 'परन्तपे'त्यन्तेन अन-
न्यभक्त्यैव भगवान् ज्ञातुं द्रष्टुं शक्यः, नान्यसाधनैरिति भेदतः वैलक्षण्यात् वेदाच्च
भिन्नः, वेदोक्तमर्यादामार्गीयादपि पुष्टिमार्गीयभक्तो भिन्न इत्यर्थः ॥ ५ ॥

मार्गीकत्वेपि चेदन्त्यौ तन् भक्त्यागमौ मतौ ।

न तद्युक्तं सूत्रतो हि भिन्नो युक्त्या हि वैदिकः ॥ ६ ॥

कसचित्पूर्वपक्षं निराकुर्वन्ति । तथाहि । ननु प्रवाहमर्यादामार्गीयोरपि व्यवहारशुद्धि-
साधकत्वेन भक्त्युपयोगात् अज्ञाद्धिभावेनैको भक्तिमार्ग एवास्त्विति चेत्, न । मार्गीकत्वे
स्वीक्रियमाणे प्रवाहमर्यादामार्गीयवृत्तत्वेन भक्तिफलप्रापकत्वेन तव सम्मतौ, तन्न युक्तम् ।
यदि प्रवाहमर्यादामार्गीयोर्भक्तिफलेन फलवत्त्वं स्यात्, तदा तदङ्गत्वं स्यात्, तदेवाङ्गं
भवति यत्प्रधानफलेन फलवद्भवति, न स्वतः, प्रयाजादिवत्, 'फलवत्सन्निधात्रफलं
तदङ्ग'मित्यङ्गलक्षणात् । अत्र भक्तिमार्गे 'तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशा'दिति व्याससूत्रेण भगव-
त्परस्य मोक्षः फलत्वेनोच्यते । तथा भक्तिमीमांसायां शाण्डिल्यसूत्रं 'तत्संस्थास्मृतत्त्वोपदे-
शा'दिति । अस्मार्थस्तु । तस्मिन्नीत्यरे संस्था भक्तिर्यस्य तस्यास्मृतत्वं फलयुपदिश्यते । 'ब्रह्म-
संस्थोऽस्मृतत्वमेती'ति । एतद्विचारेण भगवत्प्राप्तिकलकत्वात् । प्रवाहमर्यादामार्गीयोः जन्मा-
दिसंसारस्वर्गादिकलकत्वात् । परम्परया निमित्तकारणत्वेन देशादिवदुपयोगात्सयोर्न भक्त्य-
ङ्गत्वमिति नाज्ञाद्धिभावेन मार्गीकत्वसिद्धिः । युक्तिस्तु यदि मर्यादामार्गी भक्तिमार्गीभिन्नः
स्यात्, तदा भक्तिमार्गीयमेव फलं दद्यात् । स्वर्गादिफलदातृत्वाद्भेदिको मार्गी भिन्नः ।
अलौकिकफलदातृत्वाभावात् प्रवाहो नोक्तः ॥ ६ ॥

पुष्टिमार्गीयस्य भेदज्ञानार्थं तत्रत्यानां वैलक्षण्यामाहुः ।

जीवदेहकृतीनां च भिन्नत्वं नित्यता श्रुतेः ।

यथा तद्वत्पुष्टिमार्गे द्वयोरपि निषेधतः ॥ ७ ॥

यथा श्रुतेर्वेदस्य लौकिकवान्यसमानत्वेन गृह्यमाणस्यापि नित्यता, 'स्वयंभूरेप
भगवान् देवो गीतस्त्वया पुरा । शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः स्मृतिरोऽस्य न कारकाः ।' 'वेदो
नारायणः साक्षात् स्वयंभूरिति शुक्लम्' इत्यादिवाच्यैर्लौकिकवान्यभिन्नत्वं च, तथ

पुष्टिमार्गं 'जयति जननिवास' इत्यादिवाच्यैर्लीलास्थानां जीवदेहकृतीनां नित्यत्वं भिन्नत्वं चेत्यर्थः । अथवा । यथा श्रुतेः 'ते ते धामान्युदमसि गमच्यै गाव' इति वेदात् लीलास्थानां जीवदेहकृतीनां नित्यता भिन्नत्वम्, तद्वत् पुष्टिमार्गेषु लीलान्तर्गती जीवदेहकृतीनां नित्यता भिन्नत्वं च भवतीत्यर्थः । द्वयोरपि निषेधत इति । 'स जहाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठिता' मितिवाक्येन भगवदनुग्रहानन्तरं प्रवाहमर्यादामार्गयोर्निषेधात् प्रवाहमर्यादामार्गस्योद्देहादीनां भिन्नत्वं नित्यता च न भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

प्रमाणभेदाद्भिन्नो हि पुष्टिमार्गो निरूपितः ।

अतः कारणात् । पुष्टिमार्गं भगवाननुग्रहेण पुष्टिमार्गस्यं यथा ज्ञापयति, यथा प्रेरयति, तथा स प्रवर्तते । अतः पुष्टिमार्गं भगवान् प्रमाणम्, भगवदनुग्रहश्च । तस्मात् प्रमाणभेदादपि पुष्टिमार्गो भिन्न इत्यर्थः ॥ ७ ॥

सर्गभेदं प्रवक्ष्यामि स्वरूपाङ्गक्रियायुतम् ॥ ८ ॥

त्रयाणां सर्गभेदमाहुः । जीवदेहक्रियासहितं भिन्नं सर्गं प्रवक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ८ ॥

इच्छामात्रेण मनसा प्रवाहं सृष्टवान् हरिः ।

वचसा वेदमार्गं हि पुष्टिं कायेन निश्चयः ॥ ९ ॥

त्रयाणां सर्गाणां भेदे किं निमित्तमित्याकाङ्क्षायामाहुः । इच्छामात्रेण सामान्येच्छया, महादियुद्धवत् न तु स्वयं रन्तुम्, हरिः मनसा प्रवाहं सृष्टवान् । 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेये'ति श्रुतेः वचसा वेदवाण्या वेदमार्गं सृष्टवान् । कायेन स्वरूपेण पुष्टिमार्गस्थान् सृष्टवान् । 'स वै नैव रेमे, तस्मादेकाकी न रमते, स द्वितीयमैच्छत्, स हैतावानासे'ति श्रुतेः । अत एव वाराहपुराणे 'भिन्नैव काचित् सा सृष्टिर्निधातुर्व्यतिरेकिणी'नि । अथवा । स्वयमाविर्भूय भक्तैः स्वसेवां कारयित्वा तन्मार्गं प्रकटितवानित्यर्थः ॥ ९ ॥

त्रयाणां मार्गाणां फलभेदादपि भेदमाहुः ।

मूलेच्छातः फलं लोके वेदोक्तं वैदिकेपि च ।

कायेन तु फलं पुष्टीं भिन्नेच्छातोऽपि नैकधा ॥ १० ॥

मूलं सृष्टिकारणं ब्रह्म, तस्य सर्गादौ जस्थानेनैवमेवं करिष्यामीतीच्छा, तत एव प्रवाहस्थानां फलमित्यर्थः । वैदिके कर्ममार्गे वेदोक्तं स्वर्गापवर्गरूपमपि फलं भवतीत्यर्थः । पुष्टीं पुष्टिमार्गे कायेन स्वरूपेण फलं भवतीत्यर्थः । तदुक्तं 'गोपीभिः स्तोभितोऽमृत'-दित्यादिना । पुष्टीं प्रवाहमर्यादाभ्यां भिन्नेच्छातोपि जातं फलं कीमारीलीलादिरूपेणानेकविधं भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

'तानहं द्विपत्नो' याक्याङ्गिणा जीवाः प्रवाहिनः ।

अन एयनरो भिन्नो सान्तो भोक्षप्रयेदातः ॥ ११ ॥

प्रमाणपूर्वकं प्रवाहस्थान् जीवान् भिन्नानाहुः । मृतसर्गं देवजीवेषु भगवदनुग्रहीता

भक्तिमार्गीया भवन्ति, अन्ये दैवा एव कर्मिणः वेदोक्तफलाभाजो भवन्ति । अवशिष्टा जीवाः 'प्रवृत्ति च निवृत्ति चे'त्यारभ्य 'प्रद्विपन्तोभ्यसूयका' इत्यन्तेन निरूपितानां 'तानहं द्विपतः क्रूरा'नित्यारभ्य 'ततो यान्त्यधमां गति' नित्यन्तेनाधमगतिमत्त्वेन निरूपणात् प्रवाहस्या आसुराः पूर्वोक्तभ्यो भिन्ना इत्यर्थः । अत एवेतरौ पुष्टिमार्गीयमर्यादामार्गीयजीवौ एभ्यो भिन्नौ । तत्र हेतुः । सान्तौ अन्तः फलपर्यवसानं तत्सहितौ, कुतः, मोक्षप्रवेशत इति । मर्यादामार्गीयस्य मोक्षात् पुष्टिमार्गीयस्य लीलाप्रवेशत इत्यर्थः ॥

'तस्माज्जीवाः पुष्टिमार्गे भिन्ना एव न संशयः ।

भगवद्रूपसेवार्थं तत्सृष्टिर्नान्यथा भवेत् ॥ १२ ॥

अत्युत्कर्षादपि पुष्टिमार्गीयाणां भेदमाहुः । यस्मात् सर्वोत्कृष्टतस्मात् पुष्टिमार्गीय-जीवास्तेभ्यो भिन्ना एवेत्यर्थः । त्रिपक्षे बाधकं तर्कमाहुः भगवद्रूपसेवार्थमिति । यदि पुष्टिमार्गीयाः सर्वोत्कृष्टा न स्युः, तदा साक्षात्पुरुषोत्तमस्वरूपसेवार्थं तत्सृष्टिर्न भवेत् ॥ शुद्धपुष्टिमार्गीयाणां सेवार्थं सहकारियोग्यतामाहुः ।

स्वरूपेणावतारेण लिङ्गेन च गुणेन च ।

तारतम्यं न स्वरूपे देहे वा न क्रियासु वा ॥ १३ ॥

लीलासृष्टेरभगवद्रूपत्वात् स्वरूपसान्ध्यम् । यथा भगवदवतारः प्रादुर्भावो न जीववद्वन्म, तथा मुख्यभक्तानामपीत्यवतारसाम्यम् । अलौकिकत्वज्ञापकस्य भगवता समं चूत्वादिसामर्थ्यस्य विधमानत्वात् चिह्नसाम्यम् । गुणाः सौन्दर्यादयस्त्वत्साम्यं स्पष्टमेव । तेन तासां क्रियासु स्वरूपे देहे वा न तारतम्यमित्यर्थः । भगवतो लीलान्तःप्रतिनां भक्तानां च स्वरूपादिभिस्तुल्यत्वम्, न तूत्कर्षोपकर्षाविति श्लोकार्थः ॥ १३ ॥

तथापि भगवान् स्वार्थं तारतम्यं करोतीत्याहुः ।

तथापि यावत्ता कार्यं तावत्तस्य करोति हि ।

स्वरूपादेस्तुल्यत्वेपि भगवान् स्वस्य कार्यं रमणं स्वस्य भक्तानां च यावत्ता तारतम्येन सिध्यति, तावत्तारतम्यं प्रकटयति । हि युक्तोपमर्थः । उत्कर्षोपकर्षैश्चिन्त्यैर्विना समग्ररमणासिद्धेः । अत एव बाललीलादयो युक्तरूपा भवन्तीति दिक् ॥ १३ ॥

एवं विशेषलीलायास्साधनानि प्रकारं चोक्त्वा सामान्यलीलायाः साधनानि प्रकारं चाहुः ते हीत्यारभ्य, भवेदित्यन्तेन ।

ते हि द्विधा शुद्धमिश्रभेदान्मिश्रान्निधा पुनः ॥ १४ ॥

प्रवाहादिविभेदेन भगवत्कार्यसिद्धये ।

पुष्ट्या चिमिश्राः सर्वज्ञाः प्रवाहेण क्रियारताः ॥ १५ ॥

नर्यादया गुणजास्ते शुद्धाः प्रेम्णानिदुर्लभाः ।

एवं सर्गस्तु तेषां हि फलमत्र निरूप्यते ॥ १६ ॥

भगवानेव हि फलं स यथाविर्भवेद्भुवि ।

गुणस्वरूपभेदेन तथा तेषां फलं भवेत् ॥ १७ ॥

ते पूर्वोक्ताः त्रयोपि मार्गाः द्विधा द्विप्रकाराः शुद्धमिश्रभेदात् । अन्यमार्गधर्म-
संबलिता मिश्राः, तदसंबलिताः शुद्धाः । मिश्रा अपि परस्परं त्रयाणां मिश्रणेन प्रत्येकं
त्रिप्रकाराः । एवं भेदानां प्रयोजनमाहुः भगवत्कार्यसिद्ध्य इति । 'क्रीडाभाण्डमिदं
विश्व'मित्यादिवाक्यैः विश्वस्य क्रीडार्थत्वात् । पुष्ट्यादीनां त्रयाणां स्वतः परतः मिश्रणे
ज्ञापकान् धर्मानाहुः पुष्ट्या....दुर्लभाः । पूर्वं सामान्यतोनुग्रहीता विशेषानुग्रहं प्राप्ताः
१. पुष्ट्या विमिश्राः । ते भगवदभिप्रायादिसर्वज्ञातारो भवन्ति, नारदादय इव, सर्वज्ञत्वमेव
तेषां लक्षणम् । पुष्टिस्था मर्यादामिश्रिताः भगवद्धर्मज्ञातारो भवन्ति, कविप्रभृतयो नव-
योगेश्वरा इव । पुष्टिस्थाः प्रवाहमिश्रिताः यत्किञ्चिद्भगवद्धर्मं ज्ञात्वा तीर्थाद्यटनपरा
भवन्ति । प्रवाहस्थाः पुष्टिमिश्रिताः भगवद्भजनानुकूलक्रियानुसारिणो भवन्ति । प्रवाहस्थाः
मर्यादामिश्रिताः सत्कर्मकर्तारो भवन्ति । प्रवाहस्थाः प्रवाहमिश्रिताः केवलं लौकिकक्रि-
यारता भवन्ति । त एव आसुराः । मर्यादामार्गीयाः पुष्टिमिश्रिताः माहात्म्यज्ञानात्
भगवत्प्रीत्यर्थं कर्मकर्तारो भवन्ति । मर्यादामार्गीयाः मर्यादामिश्रिताः स्वर्गार्थं कर्मकर्तारो
भवन्ति । मर्यादामार्गीयाः प्रवाहमिश्रिताः लौकिकार्थं कर्मकर्तारो भवन्ति । प्रेम्णा
स्नेहेन शुद्धाः प्रेमविषयातिरिक्तस्फूर्तिरहिताः ते शुद्धपुष्टिस्थाः । तेऽतिदुर्लभा इत्यर्थः ।
भगवत्कार्यसिद्ध्ये एवंप्रकारेण तेषां सर्वो निरूपितः । हि युक्तोयमर्थः । वैचित्र्यं
विना रमणासिद्धेः । तेषां फलमत्र निरूप्यते । तेषां फलमाहुः भगवानेवेति । धर्म-
धर्मिणोरभेदात् सर्वेषां धर्मधर्मिरूपेण भगवानेव फलं स यथा भुवि मत्तानां गृहार्थं
हृदये च यथा प्रकटो भवेत् गुणस्वरूपभेदेन, मत्तानां वा गुणस्वरूपभेदेन स्वरूपक-
निष्ठानां पुष्टिमार्गीयाणां स्वरूपेण आनन्दमात्रकरपादसुतोदरादिरूपेण प्रकटो भूत्वा फलं
ददाति, धर्मज्ञानादिपरेषु धर्मादिरूपेण स्थित्वा यथा फलं ददाति, तथा तत्तत्फलं तेषां
भवतीत्यर्थः । यद्वा । भगवानिति । गुणा ऐश्वर्यादयो धर्माः, स्वरूपं धर्मि । भगवानैश्वर्या-
दिपहुणयुक्तो यस्य मत्तस्मान्तःकरणे यथा येन भावेन प्रकटो भवति तत्रियं कर्तुं स्वरूप-
मेव तस्य फलमित्यर्थः । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैवे'ति प्रतिज्ञानात् ॥ १७ ॥
प्रमेयप्रमाणलीले तयोः प्रकारांश्चाभिधाय भक्तिमार्गविरोधं परिहर्तुं आसक्त-
वित्यात्म्य सार्धेष्टोक्तप्रयेण समादधते ।

आसक्तौ भगवानेव ज्ञापं दापयति कश्चित् ।

अहङ्कारेऽथवा लोके तन्मार्गस्थापनाय हि ॥ १८ ॥

न ते पापण्डतां यान्ति न च रोगाद्युपद्रवः ।

महानुभावाः प्रायेण शारत्रं शुद्धत्वहेतवे ॥ १९ ॥

भगवत्तारतम्येन तारतम्यं भजन्ति हि ।

वैदिकत्वं लौकिकत्वं कापट्यात्तेषु नान्यथा ॥ २० ॥

घृणयत्यं हि सहजं ततोऽन्यत्र विपर्ययः ।

प्रवाहस्था ये च अदीक्षिताः, ते चर्षणीशब्दवाच्याः सर्वमार्गेषु परिभ्रमणशीलत्वात् ते सर्ववर्त्मसु सर्वेषु मार्गेषु क्षणात् अल्पकालादेव तन्मार्गीयसङ्गं प्राप्य तन्मार्गधर्माचरणान् तन्मार्गीयसदृशा भवन्ति, ननु तेषां कुत्रापि रुचिः खेहोऽस्ति । तेषां तत्तन्मार्गीयक्रिया-
रूपं कामितं फलं भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

लक्षणप्रमाणाभ्यामासुरान् जीवानाहुः प्रवाहस्थानित्यारभ्य श्लोकद्वयेन ।

प्रवाहस्थान् प्रचक्ष्यामि स्वरूपाङ्गक्रियायुतान् ॥ २३ ॥

जीवास्ते ह्यासुराः सर्वे 'प्रवृत्तिं चे'ति वर्णिताः ।

ते च द्विधा प्रकीर्त्यन्ते ह्यज्ञदुर्ज्ञविभेदतः ॥ २४ ॥

दुर्ज्ञास्ते भगवत्प्रोक्ता ह्यज्ञास्ताननु ये पुनः ।

प्रवाह एव तिष्ठन्ति स्वोदरपोषणमात्रपराः, स्वरूपदेहक्रियातत्पराः, न तु धर्मा-
दिपराः, ते जीवा आसुरा ज्ञेयाः । ते च 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं चे'त्यादिना भगवता
वर्णिताः । ते आसुराः द्विप्रकाराः अज्ञदुर्ज्ञभेदात् । 'प्रवृत्तिं चे'त्यादिनोक्ता दुर्ज्ञाः ।
तान् ये अनुसरन्ति तदुक्तकारिणो भवन्ति, ते तु अज्ञाः ॥ २४ ॥

ननु आसुराणामपि भक्तिः श्रूयते, सा कथं सम्भवतीत्यादाह्यायं समाधानमाहुः ।

प्रवाहेऽपि समागत्य पुष्टिस्थस्तैर्न युज्यते ॥ २५ ॥

सोपि तैस्तत्कुले जातः कर्मणा जायते यतः ॥ २५ ॥

वस्तुतो यस्य भक्तिर्देश्यते, स आसुरजीवो न भवति, किन्तु भगवदपराधेन भक्ता-
पराधेन वेदादिनिन्दया वा प्रवाहेऽपि समागत्य प्राप्तोपि तैः प्रवाहस्थैर्न युज्यते न
मिलति । तत्कुले जातोपि स पुष्टिस्थस्तैः प्रवाहस्यकुलधर्मेर्न युज्यते, न युक्तो भवति ।
'न वै जनो जाल्वि'ति वाक्यात् । तर्हि भक्तिमतः कथं प्रावाहिकेषु जन्मेत्यत आहुः
कर्मणा जायते यत इति । यतः यस्मात् कारणात् भगवदपराधादिना प्रारब्धकर्मणा
वा जायते उत्पद्यते । देहस्य कर्माधीनत्वाद्यादृशं कर्म, तादृशो देहो भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

इति श्रीब्रह्मभाचार्यैः साधनादिविभेदतः ।

मार्गाः प्रोक्ता विचार्यैषु प्रविशन्तु फलार्थिनः ॥ १ ॥

भक्त्या श्रीब्रह्मभाचार्यचरणाब्जयुग्मं प्रभून् ।

प्रणम्य कृपया तेषां यत्नाङ्गकाः सुखावहाः ॥ २ ॥

श्रीमत्कल्याणरायेण श्रीगोविन्दसुतेन हि ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादाविभृतिः कृतिना कृता ॥ ३ ॥

इति श्रीविहलेश्वरचरणकमलैकतानश्रीकल्याणरायविरचिता पुष्टिप्रवाह-
मर्यादाविभृतिः समाप्तिमसर्व्व ॥

पुष्टिप्रवाहमर्यादा ।

श्रीपीताम्बरकृतविवृतिसमेता ।

नमः श्रीबल्लभाचार्यचरणाब्जनखेन्दवे ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादास्त्वारका येन शोभिताः ॥ १ ॥

न भेदस्ते कुत्राप्यतिरुचिर किन्तु प्रियतया

विभेदोऽतः स्वामिन् कृपय मयि दासेऽतिविधुरे ।

विभेदः केन स्यात् स्वकृतनिजपुष्टेरितरथा

प्रवाहादेः स्त्रीयप्रणतचरणप्रापक विभो ॥ २ ॥

श्रीबल्लभसुतचरणाम्भोरुहमकरन्दमत्तमधुपो यः ।

जयति निगूढनिसरणिमालयां तस्य झङ्कारः ॥ ३ ॥

इह हि चिद्रूपत्वेन भगवदंशत्वेन च तुल्येषु जीवेषु केपाञ्चित्युरोत्तमप्राप्तिः, केपाञ्चिदक्षरस्य, केपाञ्चित्स्वर्गादेः, केपाञ्चिदन्वन्तमसः, सा श्रूयत इति कुत. फलभेदः, कृतो वा स्वभावभेदः, कथं वा केपाञ्चिरक्षभावविरुद्धे देहक्रिये, इतरेषां च तदनुरूपे इत्यादिप्रकारेण सेवाफलविवरणादिग्रन्थश्रवणादन्यतश्च सन्दिहानानां सन्देहवारणाय तदुपायभूतमार्गतत्साङ्ग्ये निरूपयितुं बहूनां सन्देहानां भेदज्ञानादेव निवृत्तिं हृदि कृत्वा मार्गत्रयभेदरिरूपणं श्रीमदाचार्याः प्रतिजानते पुष्टीत्यादि ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादा विशेषेण पृथक् पृथक् ।

जीवदेहक्रियाभेदैः प्रवाहेण फलेन च ॥ १ ॥

वक्ष्यामि सर्वसन्देहा न भविष्यन्ति यच्छ्रुतेः ।

एतन्मार्गत्रयं विशेषणोत्कर्षादिरूपव्यापत्कथमणं जीवादिभेदैः प्रवाहेण सर्ग-परम्पराया अविच्छेदेन फलेन च पृथक् पृथक् भिन्नं भिन्नं यथा स्यात्तथा वक्ष्यामीत्यर्थः । भेदकथनफलमाहुः सर्वेति । यच्छ्रुतेः उक्तभेदकचतुष्टयश्रवणात् । एतेन जगत्सन्नेके मार्गाः क्रम त्रय एवोच्यन्त इत्यपि सन्देहोऽनेनैवापयास्ततीत्यपि षोडशितम् । ज्ञाते स्वरूपे अन्यान्तर्भावस्यापि सुखेनैव ज्ञानात् । न चैकेनैव भेदसिद्धावितरेषां वैयर्थ्यं शक्यम् । स्वरूपसाधनफलैक्यनिरासकत्वेन सर्वेषामेव सार्थक्यात् । अत्यन्तनिविकल्पज्ञान एव सर्वसन्देहनिरासात् ॥ १३ ॥

नन्वाश्रयसिद्धौ भेदकं वक्तव्यम्, प्रकृते तु पुष्ट्यादिशब्दान्यानां मार्गाणामप्रसि-

द्वत्वात्तद्भेदनिरूपणं गगनकुसुमसौरभमनुकरोतीत्यादाह्यामाश्रयसत्त्वं सिसाधयिषवः पुष्टेः
पूर्वमुद्दिष्टत्वात्तत्रैव पूर्वं प्रमाणमाहुः भक्तीत्यादि ।

भक्तिमार्गस्य कथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥ २ ॥

दशमस्कन्धे भ्रमरगीतस्थसन्देशे 'या मया कीडते'त्यारम्य 'अचिरान्नाम-
वाप्सथे'त्यन्तस्य, 'युवां मां पुत्रभावेन ब्रह्मभावेने'त्यादेः, 'दिष्ट्वा गृहेश्वर्य-
सकृन्मयि त्वया कृतानुवृत्ति'रित्यादेः, एकादशस्कन्धे च 'अथैतत्परमं गुह्यं शृण्वतो
यदुनन्दन । सुगोप्यमपि वक्ष्यामी'त्यारम्य 'तस्मात्त्वमुद्भवोत्सृज्ये'ति श्लोकद्वया-
न्तस्य 'भक्तियोगः पुरैवोक्तः प्रीयमाणाय तेऽनघ । पुनश्च कथयिष्यामि मद्भक्तेः
कारणं पर'मित्यादिभिर्भगवता भक्तिमार्गस्य कथनात्, 'सालोक्यसाष्टिसामीप्यसारूप्यै-
कत्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः । स एव भक्तियोगस्तस्य जाल-
न्तिक उदाहृत' इति तृतीयस्कन्धे उक्तायाः 'भक्तिरस्य भजनं तदिहामुद्योपाधिनैराश्रयेनै-
वामुष्मिन्मनःकल्पनमि'त्यायर्वणोपनिषदि च श्राविताया भक्त्यैर्वा मार्ग उपायः प्रकारश्च
तस्य कथनात्, पुष्टिरस्ति 'पोषणं तदनुग्रह' इति वाम्यादनुग्रहापरपर्याया तत्तद्भक्तिवी-
जभूता कृपा भगवति वर्तते इति निश्चयः । अन्यथा भगवानेवं भक्तिमार्गं न वदेत् ।
'निर्विण्णानां ज्ञानयोगः कर्मयोगस्तु कामिनामि'ति वाक्यादुभयोस्ताभ्यां फलसिद्धेर-
क्तत्वात् 'न निर्विण्णो नातिसक्त' इत्यनेनोक्तस्येपत्सक्तस्य कामसद्भावार्त्कारणा कथञ्चित्तेन
तदपूर्तां निर्वेदे ज्ञानेन च यदाकदाचिद्यथाकथञ्चित्फलसिद्धेः सम्भवात् । लोकेऽपि
स्वल्पभनसाधमर्गस्य तावद्धनग्रहणादिभिर्महर्णविभोक्तसोत्तमर्णानुग्रहेण दर्शनात् । कष्ट-
साध्ये प्रायश्चित्तादौ पर्यदनुग्रहेणैव सुकरसाधनोपदेशस्य स्मृतियेष्वपि सिद्धत्वात् । 'भवन्ता-
यनुग्रहीतां याता वोऽनुग्रहादिव'मित्यादिषु तत्प्रार्थनादर्शनाच्च सुकरसाधनोपदेशवीजभू-
तानुग्रहे सिद्धे पुष्टिर्भगवत्वस्ति । सुकरसाधनरूपस्य भक्तिमार्गस्य कथनात् । यत्र यत्र
दितरूपसुकरसाधनकथनं तत्र तत्र चत्वर्यनुग्रहसत्ता । यथा उक्तपरिषदि । यत्र नैवं तत्र
नैवम् । यथा नृगसम्प्रदानविप्रादिषु, इत्यनुमानेन भक्तिरूपसुकरसाधनोपदेशाद्भवति
तत्तत्साधनं न सन्देह इत्यर्थः । स च धर्मान्तरमेव । न तु फलदित्वा । 'यसानुग्रह-
मिच्छामी'ति वाम्यात् । दित्सात्वे इच्छाकर्मत्वायोगात् । अत एव न परदुःखप्रश-
नेच्छापि । नापि तदर्थको यत्नः । कृपयामि न तु यते इति तदुत्तरं व्यवसायदर्शनात् ।
कृपया यते दित्त्व इत्यादिप्रयोगाच्च । नापि ज्ञानम् । दुःखं जानन्नपि न दुष्टे कृपयति,
नास्य दुष्टस्य दुःखमिति जानन्न कृपयतीत्यादिप्रयोगात् । दृष्टत्वाच्चाष्टविशेषः । द्वेषा-
दिवैलक्षण्याच्च न द्वेषादि । न च कृपयत्यनुग्रहातीति भिन्नसद्भामिलाप्यत्वाद्भिन्नानुप्यव-
सायगम्यत्वाच्च श्रानुग्रहयोर्भेदः शश्वः । लोके कृपाभिन्नतया तत्प्रसिद्धभावे धातुभेदप्रयो-
गादेश्चैवाप्रयोजकत्वादिति । तस्मात्स्योकारफलदित्मादिप्रयोजकं कृपापरपर्यायं धर्मान्त-

मेवेति निश्चयः । स च भक्त्युपदेशस्यैव भक्तेरपि कारणम् । यत्रानुग्रहाभावस्तस्य भक्ते-
रदानात् । 'भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचिस्स न भक्तियोग'मिति-
वाक्यात् । इदं यथा तथा भक्तिहेतुनिर्णये प्रपञ्चितं प्रसुचरणैः । तथा च सति भक्त्युपदेशो
वक्तुग्रहपूर्वकः । सुकरसाधनोपदेशत्वात् । पर्षदुक्तसुकरप्रायश्चित्तोपदेशवत् । व्यतिरेके
कष्टसाध्यदितिपयोव्रतोपदेशवत् । अयमनुग्रहविषयः । भक्तिमत्त्वात् । नारदवत् । व्यतिरेके
सात्त्वादिबदित्यनुमानमपि तत्र प्रमाणं ज्ञेयम् । यद्यपि 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति
श्रुतिर्भगवत्प्राप्तेर्वरणैकसाधनत्वं वदन्ती 'स वरस्तथा वृतः' 'कन्यां वृणीते' इत्यादिप्रयोग-
दर्शनास्त्रीकारात्मकत्वेन सिद्धस्य वरणस्यानुग्रहजन्यत्वात्तत्र प्रमाणं भवति, तथापि 'तस्यैप
आत्मा विवृणुते तनूँ स्वा'मित्युक्तस्य विवरणस्य स्वरूपप्रकाशनात्मकत्वात्तत्र यत्कठं
लाभात्मकं ग्रहणं तस्य 'भक्त्याहमेकया ग्राह्य' इत्यादिस्यूत्या भक्तिसाध्यताबोधनात्पर्यव-
सानतो भक्तिद्वारेण जातस्य ग्रहणस्य प्रमितिरूपत्वं बोधयति । भक्तिश्च मार्गेणैव प्रतीयते ।
स चोपदेशादेवेति हृदि कृत्वाचार्यैरेवमुक्तम् । श्रुतेर्वादिक्कवलितत्वेन पुनः प्रयासकर-
णापाताच्च ॥ १ ॥ २ ॥

एवं पुष्टिसत्तां साधयित्वा प्रवाहसत्त्वे प्रमाणमाहुः द्वौ भूतसर्गाविति ।

'द्वौ भूतसर्गा'वित्युक्तेः प्रवाहोपि व्यवस्थितः ।

वेदस्य विद्यमानत्वान्मर्यादापि व्यवस्थिता ॥ ३ ॥

प्रवहणं प्रवाहः । सर्गपरम्परया अविच्छेदः । सोऽप्युक्तवाक्यादैवासुरविभेदेन
व्यवस्थितः कृतविभागाः । यदि स न प्रवहेदाप्रलयम्, तदा विभागो मुधैव स्यात् । अतः
सोऽप्यस्तीत्यर्थः । मर्यादासत्त्वे प्रमाणमाहुः वेदस्येत्यादि । नियमानतिक्रमो मर्यादा ।
सात्र कर्मज्ञानदिस्तत्त्वकारनियमस्य बोध्या । सापि वेदस्य विधिमन्त्रनामधेयनिषेधार्थवा-
दात्मकस्यापीरुपेयनित्यशब्दस्य विद्यमानत्वात् व्यवस्थिता, 'स्वर्गकामो यजेते'त्यादि-
भिर्विध्यादिभिः स्वर्गार्थं ज्योतिष्टोमं कुर्यात्, मन्त्रेणैव देवतां स्परेत्, अग्निनामैव स्वाहा-
कारे वदेत्, ग्राह्यणं न हन्यात्, शीघ्रगामिनीं देवतां ज्ञात्वैव वायव्यालम्भः कर्तव्यो,
नान्यथेत्यादिरूपेण नियमेन कृतविभागा । यदि सा न स्यात्, तद्विभावको वेदो न स्यात् ।
अतो विमार्जकस्य वेदस्य विद्यमानत्वात्साप्यस्तीत्यर्थः । तथाच यद्यपि प्रवाहोऽस्ति । द्वौ
भूतसर्गावित्युक्तेर्न्यवसितत्वात् । यद्व्यवस्थितं तदस्ति दायादिबदिति मर्यादास्ति ।
तद्व्यवस्थापकस्य वेदस्य विद्यमानत्वात् । यद्व्यवस्थापकस्य वेदस्य विद्यमानत्वं तस्य सत्त्वम् ।
यथा यज्ञादेरित्यनुमानाम्यां तयोः सत्तापि सिध्यति, तथापि प्रवाहे प्रत्यक्षं मर्यादायां
वा व्यतिरेकः प्रमाणत्वेन वर्तते इत्यनस्तदुभयसत्तासाधनाय नास्माभिः प्रयासः कृत इति
भावः । अत्रैवं स्वल्पनिश्चयनेन यावन्तः पुष्टिप्रयुक्ता मार्गा भक्तिरूपास्ते पुष्टिमा-

गेंऽन्तर्भवन्ति, ये लौकिकाः सर्गपरम्परां न विच्छिन्दन्ति, ते प्रवाहेऽन्तर्भवन्ति, ये वेदनियमं नातिवर्तन्ते ते मर्यादायामन्तर्भवन्तीत्येवं बुद्धिसौकर्यान्नयो मार्गा शेषाः सन्देहनिरासेऽप्युभिरिति बोधितम् । न च भगवद्वाक्ये 'योगास्त्रयो मया शोका' इति ज्ञानकर्मभक्तीनामेवोपायतया मार्गत्वबोधानादेतेषां कथं मार्गत्वमिति शङ्कम् । भक्तेर्विचारे तन्मूलभूतानुग्रह एव मार्गत्वस्य पर्यवसानेन, सर्गपरम्पराविचारे 'जायल प्रियस्त्रे' ति श्रुत्युक्तजन्माद्यनुच्छेदरूपफलहेतुतायाः प्रवाह एव पर्यवसानेन, ज्ञानकर्मफलस्य चोक्तविधिनियमादेव भवनेन तद्धेतुतायास्तदनतिक्रम एव पर्यवसानेन, तात्पर्यतत्त्वेषां मार्गत्वस्याप्रत्युहत्वात् । एतेनैव 'प्रवाहपुष्टिमर्यादाः कुत उत्प्रेक्षिताः किल । दृष्ट्वा कुत्रचिद्ग्रन्थे मूलमत्र निरूप्यता' मिति भ्रान्तपर्यनुयोगोऽप्यपास्तो बोध्यः ॥ ३ ॥

अतः परं भेदसाधनार्थं यन्ते । तत्र, नन्वस्तु पुष्ट्यादिसत्ता । तावता परस्पर-विवेकस्तु न सेत्सति । तथाहि । 'फलमत उपपत्तेरिति न्यायेन फलमात्रं भगवतः सकाशादेव । प्रसवादे च चैतन्यभेदाभावाच्चाभेदमात्रं नोपास्यभेदः । अतो लोकास्तत्र-ज्ञाना भजन्तोऽपि तत्तत्फलार्थं तमेव भजन्ते प्रावाहिका अपि । ततः फलं च लौकिक-मलौकिकं प्राप्तुवन्तीति सर्वेषां भक्तत्वाविशेषाद्भक्तिमार्गस्य चानुग्रहप्रयुक्तस्य सर्वान् प्रति तुल्यत्वान्न प्रवाहाद्विवेकः शक्यवचनः । मर्यादा तु वेदोक्तत्वाद्विविक्तैवेति द्वावेव मार्गाव-स्युपगन्तव्यावित्याशङ्कायामाहुः कश्चिदेव हीति ।

कश्चिदेव हि भक्तो हि 'यो मद्भक्त' इतीरणात् ।

न सर्वोतः प्रवाहाच्च भिन्नो वेदाच्च भेदतः ॥ ४ ॥

'यदा घस्ये'ति वचनात्ताहं वेदै'रितीरणात् ।

सर्वत्रोत्कर्षकथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥ ५ ॥

गीतायां 'यो मद्भक्तः स मे प्रिय' इति भगवता यच्छन्दोपपन्नेन कस्यचिदेव भक्तत्वं बोधितम् । अतो न सर्वोऽपि लोक्ये भक्तः । एवं परिसंख्याते भक्ते तत्प्रयोजको मार्गोऽपि प्रवाहाद्विन्नः ब्रह्मशीर्षः । तथाच भजनमात्रं न भक्तिः । किन्तु प्रियत्वप्रयोजकं भजनम् । अत एव 'जनपक्षेः शुचिर्दक्षः' 'मय्यर्पितमनोबुद्धि'रित्यादि विशिनष्टि । 'प्रियो दि ज्ञानिनोऽत्यर्थ'मित्यत्रापि 'चतुर्विधा भजन्ते मा'मिति भक्तिमेवोपक्रम्य ज्ञानिनो भक्तस्या-त्मत्वं वक्ति, न केनलज्ञानिनः । तेन तादृशभक्तेरेव मार्गत्वात्तद्गम्यायाः पुष्टेः प्रवाहेणासा-श्चर्यास्त्यद्वाङ्मयो मार्गो इत्यर्थः । नन्वस्त्वेषम्, तथापि मर्यादया साश्चर्यं दुर्वारम् । तथाहि । भक्तिमार्गो नाम किं श्रवणादिसरणिरूपः, उत 'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु गुह्यः सर्वतोऽपिकरः । खेदो भक्तिरिति प्रोक्तमप्या मुक्तिर्न चान्यथे'नि परमार्थोक्तमाहात्म्यज्ञान-पूर्वकश्रेयसनिरूपः । आपभेत्, 'पारयति रयति भजती'त्यादिश्रुतिभिः । द्वितीय-

श्वेत, सृष्ट्यादिवाक्यैर्माहात्म्यस्य 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती'त्यादिभिर्निरुपाधि-
 प्रीतिविषयत्वस्य च प्रतिपादान्माहात्म्यज्ञानपूर्वकत्वेह एव श्रुतेस्तात्पर्यमिति तद्गोचरः ।
 पुराणानां श्रुत्युपबृंहणत्वात्तदुक्तत्वेऽपि श्रुतिमूलकत्वेन विधिविषयत्वान्मर्यादातो नाति-
 रिच्यते । यत्सुनर्देवान्तरभजनम्, तदपि 'एकं सद्भिर्वा बहुधा वदन्ती'ति श्रुतेर्भगवद्भजन-
 मेवेति द्वावेव मार्गावित्याशङ्क्यायामाहुः वेदाच्च भेदत इति । वक्ष्यमाणहेतुभिः वेदात्
 वेदोक्तमर्यादासामान्यता । लोकादपि भेदं प्राप्य पुष्टिरस्तीत्यन्वयः । अनुग्रहः स्वविषयं पुष्पा-
 तीति पुष्टिः । कर्तरि क्तिच् । सेतुर्विधृतिरिति वत् । वेदादिति वाच्यत्वाच्चक्रयोरभेदोपचारा-
 त्त्रिदेशः । तथाच, 'यदा यस्मानुगृह्णाति भगवानात्ममावितः । स जहाति मतिं लोके
 वेदे च परिनिष्ठिता'मित्यत्र लोकवेदौ पृथङ्निर्दिश्य भगवदनुगृहीतस्य तयोराध्यात्म्यायं
 वक्ति । यद्यनुग्रहो लौकिकेषु वैदिकेषु वा साधनेषु प्रविशेत्, तदैवं सामान्येनार्थं न
 वदेत् । किञ्च । 'नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि
 मां यथा । भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च
 परन्तपे'त्यत्र वेदादिपदैरुक्तानां ब्रह्मचारिवनस्थगृहस्थधर्माणां 'श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञान्ज्ञान-
 यज्ञः परन्तपे'ति वचनादिहेज्यापदसङ्गृहीतस्य यतिधर्मस्य ज्ञानसापि दर्शनसाधनत्वमुपल-
 क्षणविधया निविध्य स्वविषयकस्य ज्ञानस्य ज्ञानफलयोर्दर्शनप्रवेशयोश्चानन्यभक्तिसाधनकत्वं
 वदति । तेनापि ज्ञायते, अनन्या भक्तिर्नोक्तधर्मेषु प्रविशति, केवलैव च फलं साधयतीत्य-
 तोऽपि तत्कारणमूला पुष्टिस्तथा । किञ्च । 'नायमात्मे' ति श्रुतावापि प्रवचनादिनिषेधपूर्वकं
 वरणैकलभ्यत्वं वृत्तं प्रत्येव स्वस्वरूपविवरणं चोक्तम् । तेन वरणस्यैवोत्कर्ष उक्तः । वरणं
 चानुग्रहप्रसक्तोऽङ्गीकार एव । तथा 'अथैतत्परमं गुह्यं शृण्वतो यदुनन्दन । सुगोप्यमपि
 वक्ष्यामि' 'रामेण सार्धं' 'प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विदम्वनम्' 'भक्तिं लब्धवतः
 साधोः किमन्यदवशिष्यते' 'ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्' 'वशे
 कुर्वन्ति मां भक्त्या सल्लिख्यः सत्याति यथा' 'केवलेन हि भावेन' 'ता मन्मनस्का' इत्या-
 दिषु भक्त्युत्कर्षकथनेनापि तत्कारणीमूतपुष्टेर्वोत्कर्षः सिद्धः । अतो वेदोक्तत्वेऽपि वेद-
 तात्पर्यगोचरत्वेऽपि जीवकृतवैधसाधनेष्वप्रवेशात्तदसाध्यसाधनात्फलवैलक्षण्याच्च स्वरूपतः
 कार्यतः फलतथोत्कर्षाच्च वेदोक्तसाधनेभ्योऽपि भिन्नैव तत्तदाकारिका पुष्टिरस्तीत्यतो हेतोः
 सिद्धं मार्गश्रयमित्यत्र न सन्देह इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

ननु भयत्वेवं स्वरूपविवेकः, तथापि 'धर्मः खलुष्ठितः पुंसां विष्वक्सेनकवासु यः ।
 नोत्पादयेद्यदि रतिं ध्रम एव हि केवलम्' । 'श्रेयः सृतिं भक्तिमुदस ते विमो क्रियन्ति
 ये केवलस्रोधलन्धये । तेषामसौ क्लेश एव शिष्यते नान्यद्यथा स्थूलतुपावधानिनाम्'
 'नैष्कर्म्यमप्यच्युतमाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरयान'मित्यादिभिः केवलस्यैव निन्द्या-
 स्मरणान् 'निश्चन्धायामुरी मने'त्यादौ प्रवाहैकदेशस्यैव तथात्वात्तादृशमेवाकल्पत्वाद्या-
 धनत्वमोघनेन 'यदा यसे'त्यादीनां चारिताप्यैदिवर्गस्मान्निन्द्या 'मर्वेऽधिसारिणो ष्य

विष्णुभक्तौ यथा नृपे'त्यादिभिश्च तस्य सर्वस्यापि भक्त्यनुकूलत्वेन 'दानव्रततपोहोमजप-
स्वाध्यायसंयमैः । श्रेयोनिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यते' 'ज्ञानी च भरतर्षभ'
'आत्मारामाश्च मुनय' इत्यादिभिर्भक्तिसाधनतास्मरणाच्चाङ्गभावेन प्रवाहमर्यादयोर्भक्तिश्री-
प्रवेशे एको मार्ग एवास्तु, न त्वत्यन्तविवेक इत्याशङ्कामनूय दूषयन्ति मार्गैकत्वेऽपीति ।

मार्गैकत्वेऽपि चेदन्त्यौ तनू भक्त्यागमौ मतौ ।

न तद्युक्तं सूत्रतो हि भिन्नो युक्त्या हि वैदिकः ॥ ६ ॥

अपिः पूर्वपक्षगर्हयाम् । उक्तरीत्या मार्गैकत्वे अन्त्यौ मर्यादाप्रवाहौ भक्त्यागमौ
भक्तेरागमोऽभिष्यक्तिर्याभ्यां तादृशौ तनू अङ्गभूतौ मतौ त्वयाङ्गीकृतौ । यद्वा । तनू न्यून-
फलसाधनत्वादल्पौ । हेतुगर्भ विशेषणम् । तनुत्वात् उक्तरीत्या भक्तिहेतू शास्त्रसम्मतौ
चेत्, तद्भूत्वं हेतुत्वं वा न युक्तम् । हि यस्माद्धेतोः वैदिको मार्गः सूत्रतः
कर्मज्ञानविचारकर्म्यो मीमांसाद्वयसूत्रेभ्यो युक्त्या तत्तत्फलयोजनया हि निश्चयेन भिन्नः ।
सूत्रे हि जैमिनीये 'श्रेयः परार्थत्वादि'ति लक्षयित्वा 'कर्म फलार्थत्वादि'ति कर्मणः फलशेष-
त्वमुक्तम् । फलं च ज्योतिष्टोमादिवाक्ये स्फुटम् । विश्वजिदादिवाक्ये तु 'स स्वर्गः स्था-
त्सर्वान्प्रत्यविशेषादि'त्यनेन व्यवस्थापितमिति कर्माणि तावता चरितार्थानि शेषित्वेन भक्ति
नोपेक्षन्ते । एवं 'अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाम्यामौपसदवत्तदुक्तमि'ति चैयासे
सूत्रे 'परं ब्रह्मतयो धारयति रसति भजति ध्यायति प्रेमति शृणोति श्रावयत्युपदिशत्या-
चरति सोऽनुतो भवती'ति भगवद्भ्रमणां मुक्तिसाधनत्वमावर्धनोपनिषदि श्रुतम् ।
'तमेवं विद्वानमृत इह भवती'ति तैत्तिरीये श्वेताश्वतरे च ज्ञानस्य श्रुतम् । तत्र किं सर्वेषां
कारणता, उत ज्ञानस्यैवेति सन्देहे, 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनापे'त्यन्यनिषेधात् साधन-
वैजात्ये फलवैजात्यस्य दृष्टस्य मुक्तावयुक्तत्वात् 'भक्त्या मामभिजानाती'ति भक्तेर्ज्ञानोप-
क्षीणत्वाच्च ज्ञानादेव मोक्ष इति प्राप्ते, 'एतद्दे तदक्षरं गार्गि अस्बूलमनणु' 'अथ परा यथा
तदक्षरमधिगम्यते' 'अदृश्यमग्राह्यमि'त्यादिश्रुत्युक्तानामक्षरधियामक्षरविषयकज्ञानानाम् ।
तुः पूर्वपक्षनिराधे । अवरोधो मुक्तिसाधनेषु सद्ब्रह्मः । सः सामान्यतद्भावाम्याम् । उक्त-
श्रुतौ यथा धर्माणां पुरोयोतमसम्बन्धित्वं श्रुतम्, तथा तैत्तिरीयसिद्धे 'अम्भस्पार' इत्युप-
क्रम्य, 'तदक्षरे परमे ज्योमन्नि'ति भगवत्स्थानत्वेनाक्षरस्वारी श्रुतम् । अतो भगवद्दर्मा-
क्षरयोः सामान्यम् । तथा 'ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवती'ति श्रुतौ यस्तद्भावः ज्ञानिनो ब्रह्म-
माय उक्तः, सोऽपि 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मे'त्यत्र परमभक्तिप्राप्तौ स्वरूपयोग्यतासम्पाद-
कत्वेन स्मृत इति ताभ्यां हेतुम्याम्, न तु साक्षात्पुरोयोतमप्राप्तिसाधनत्वेन । नन्वेवं
स्मृतापुष्यते । श्रुतौ तु तत्र विश्राम्यने इति विरोधः । किम् । अक्षरमप्यविशिष्टमिति
तद्विमु केषामित्तत्सासुगम्यम्, केषामिद्वक्तित्याम इति निहेंतुकं वैषम्यम् । तदुभयं कथं
निरसनीयमित्याशङ्कायां दृष्टान्तेनाद आरमदयदिति । यथा उपसदाख्य कर्ममन्वन्धिनि
तानूतप्रवरशांसे कर्मणि 'अनादृष्टमप्यनापृष्यमि'ति मध्येन तानूत'वाख्यं श्रीशान्या-

स्तुचि चतुरवत्तमाज्यं षोडशस्त्रिंजः 'अनु मे दीक्षामि'ति मन्त्रेण यजमानश्च स्पृशन्ति । तत्र कल्पे श्रुतौ च श्रूयते 'यमृत्विजं कामयेत यज्ययशसमृच्छेदिति तं प्रथममवमर्शये'दिति । यत्र सर्वेषामृत्विजां तुत्पत्वेऽपि यथा यजमानेच्छया फलवैपम्यम्, एवमिहापि भगव-
दिच्छया । अत्र सम्प्रतिमाह तदुक्तमिति । गीतास्त्रिति शेषः । 'यदक्षरं वेदविदो वदन्ती'-
त्यादिना, 'पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यये'त्यन्तेन तथाचोपबृंहणत्वान्न
विरोधो, नापि निर्हेतुकं वैपम्यमिति प्रतिपादितम् । अतो मर्यादामार्गीयं ज्ञानमपि स्वार-
स्येन मोक्षमेव शेषित्वेन गृह्णाति, न भक्तिम् । तथाच मीमांसाद्वये कर्मज्ञानयोस्तत्तन्मुख्य-
फलस्य पृथङ्गिरूपेण केवलाङ्गभूतप्रयाजादितुल्यत्वाभावात्सूत्रतो वैदिकमार्गो भिन्नो,
'दानम्रततपोहोमे'त्यादिवाक्यसिद्धोऽनुग्रहयुतश्च भिन्नः । एवं दैवसर्गात्मा प्रवाहोऽपि
मोक्षशेष एव, 'दैवी सम्प्रद्विमोक्षायै'ति वान्प्यात् । इतरस्तु चन्धशेष इति दूरापास्तं
भक्तिशेषत्वम् । यदि प्रवाहो भक्तिशेषः स्यात्, भगवानेवम्भावं तस्मत्सर्गे वदेदिति
युक्त्या वैदिकः सर्गोऽपि भिन्नोऽनुग्रहयुतश्च भिन्न इत्यनुपदं साधनीयम् । अतः केव-
लानां त्रयाणां स्वरूपमत्यन्तविविक्तमेवेति सिद्धं मार्गत्रयमित्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं स्वरूपं त्रिविच्य उक्तवान्पैः संयोगपृथक्त्वेन भक्तिशेषत्वे मार्गैक्यं दुर्वारमि-
लाशङ्कायां पूर्वोक्तविवेकोपष्टम्भाय युक्तिमप्याहुः जीबेलादि ।

जीवदेहकृतीनां च भिन्नत्वं नित्यता श्रुतेः ।

यथा तद्वत्पुष्टिमार्गं द्वयोरपि निषेधतः ॥ ७ ॥

प्रमाणभेदाद्भिन्नो हि पुष्टिमार्गो निरूपितः ।

'ध्रुवातो अस्य कीरयो जनास' इति श्रुतौ स्तुतिक्रियावतां जननशक्तिनां चेतनानां
नित्यत्वश्रावणाद्यथा पुष्टिमार्गं भिन्नत्वं इतरवैलक्षण्यम्, तद्वत् 'नायं सुखापो भगवान् देहिनां
गोपिकासुतः । ज्ञानिनां चाल्मपोतानां यथा भक्तिमतामिहे' ति वाक्ये द्वयोर्देहिज्ञानिनोर्नि-
षेधतः सुखेन भगवत्प्राप्तिनिषेवादि भिन्नत्वम् । यदि सर्वजीवदेहकृतीनां नित्यत्वं स्यात्,
कीरय इत्यादि विशिष्य श्रुतिस्तन्नित्यत्वं न वदेत् । ब्रह्मवादे नित्यत्वस्य विशिष्टाद्वैतद्वैतवा-
दयोरनित्यत्वस्य मायावादे मायिकत्वस्य सर्वेष्वविशिष्टत्वात् । एवं सत्यापि यदेवं वदति,
तेन तादृशतद्विशिष्टः पुष्टिमार्गो भिन्न एव । किञ्च । यदि पुष्टिमार्गस्येतरविवेको न स्यात्,
उक्तवान्पै द्वयोः सुखेन भगवद्राप्तिं न निषेधेत् । यस्मादेवम्, तस्मान्मार्गो भिन्न इति ।
पूर्वोक्तोक्त्ययुक्तिपदसौवायं प्रपञ्चः । एवञ्च ज्ञानादिमार्गो यदि पुष्टिमार्गः स्यात्, साक्षादेव
पुरुषोत्तमप्रापकः स्यात् । यदि तथा स्यात्, 'यतो वाचो निवर्तन्त' इति श्रुतिर्वागाद्य-
प्राप्यत्वं न वदेत् । 'नैतन्मनो विशती'त्यादि योगेश्वरा न वदेयुः । तथा उक्तवान्पै
ज्ञानिनां देहिनां च तां न निषेधेत् । निषेधो यद्यन्यार्थः स्यात्, 'यथा भक्तिमता' मिति
न वदेत् । 'भक्त्या त्वनन्यये'ति 'यमेवैव वृणुत' इति स्पृशन्ति न वदेताम् । यस्मादेवं

तस्मात्तथेत्यादयोऽप्यनुसन्धेयाः । एवं नानाप्रमाणैर्मार्गस्वरूपभेदे सिद्धे मर्यादामार्गीषाणां 'श्रोतव्य' इत्यादिषु श्रवणादीनां यद्दर्शनसाधनत्वमुच्यते, तत् 'नायमात्मे'त्यादिपूर्वोक्त-श्रुतिस्मृत्यनुरोधाद्भक्तिरूपाणामेव । न तु केवलानाम् । परमात्मनस्तत्राप्रकाशादक्षरात्मन्येव पर्यवसानात् । 'क्लेशोऽधिकतर' इति वाक्याहुःस्वसाहचर्यं च कंचित् । ततो मर्यादामार्गीषाण्येव तानि । 'ब्रह्मविदामोति पर'मित्यत्रापि तदनुरोधात्स्वकरणकमेव ज्ञानमुच्यते । यथाविर्भवेत्तदा विद्यादिति । आविर्भावस्तुक्तप्रनाडीकमकलैव । 'तमेव विदित्वे'त्यत्रापि 'ते ध्यानयोगानुगता' इत्युपक्रमात् मध्ये च 'तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावादि'ति कथनात्सर्वभावेनाश्रयणरूपामुपासनामपेक्षयैव ज्ञानमुच्यत इति तादृग्ज्ञानकारणीभूतभावस्य धीजभूतानुग्रहमन्तरेणानावाद्युक्तैव प्रनाडी । एवं धर्मदानादयो भक्त्युत्पादकसंहितोक्तरीतिषोषकैकादशस्कन्धोदितप्रकारेणानुष्ठीयमाना भक्तिसाधनतां यान्ति । स प्रकरोऽप्यनुगृहीतानामेवार्थं भगवतोक्तो भिन्न एव । न तु भीमांसितः । तत्र तथादुसन्धानस्य विचारादर्शनात् । अतो विचारितास्तत्फलसाधका एवेति यथाविचारं मर्यादां प्रवाहं वा नातिवर्तन्ते । तथैव योगादयो वामादीनि बाह्यानि च स्वस्वशास्त्रोक्तफलसाधनाय प्रवृत्तानि । अतः सर्वाण्यसङ्कीर्णानि । तदेतत्सर्वं हृदिकृत्वव्यावर्तकधर्मणं पुष्टिमार्गभेदसाधनगुणसंहरन्ति प्रमाणभेदादित्यादि । अत्र यद्यपि पुष्टिमार्गस्वरूपभेदनिरूपणस्यैवोपसंहारः कण्ठादुक्तः, तथापि मर्यादाप्रवाहयोरपि असङ्गात्सिद्धो ज्ञेयः । अग्रे 'प्रवाहस्थानप्रवक्ष्यामि स्वरूपाद्भक्तियायुता'निति स्वरूपादिभेदयुतजीवभेदनिरूपणस्यैव प्रतिज्ञानात् । अन्यथा सोऽपि व्यावर्तकप्रमाणभेदैः स्वरूपवोधनाय प्रतिज्ञातः स्यात् ॥ ७ ॥

एवं प्रमाणबलेन मार्गस्वरूपभेदः साधितः । तेन मार्गत्रयप्रमितौ जनितायां प्रमेयबलेनापि सिद्ध एवेत्यतः साधनभेदेन मार्गत्रयभेदं साधयितुं जीवादिभेदयुताविच्छिन्नसर्गेण पुष्टिभेदसाधनाय सामान्यतः सर्गभेदनिरूपणं प्रतिजागते सर्गभेदं प्रवक्ष्यामीति ।

सर्गभेदं प्रवक्ष्यामि स्वरूपाद्भक्तियायुतम् ॥ ८ ॥

इच्छामात्रेण मनसा प्रवाहं सृष्टवान् हरिः ।

वचसा वेदमार्गं हि पुष्टिं कायेन निश्चयः ॥ ९ ॥

ननु 'यथाग्रेः शुद्धा त्रिस्तुलिङ्गा' इति श्रुतौ जीवमात्रस्योत्तिकेप्रकारिकैवोक्तेरिति तेषु चैतदक्षय्यासर्गमेवे तदेहेषु भीतिरुत्वादेस्तुल्यत्वात्तत्रिन्यासपि तदनुसूत्वादेस्तुल्यत्वात्साधनसाद्भयं च जलेपायितत्वेन सर्गभेदनिरूपणं व्यर्थम् । तथा सति नात्यन्तं निवेक इत्यत आहुः स्वरूपाद्भक्तियायुतमिति । तथाप्येतत्तन्न्देहनिरासाय तद्भेदोऽपि प्रमाणगोचरिः किरिप्यत इति भावः । तदेवाहुः इच्छामात्रेणेत्यादि । अत्रेच्छामात्रेणेत्यनेन 'यद्दु म्मां प्रजापेयेती'ति श्रीनगालोचनं निमित्तदर्शनोक्तम् । तेन तदाकारिकेच्छारूपो भगवानेव

१. अत्र परं प्रमाणबलेन साधनभेदेन च मार्गत्रयभेद इतित्यादि । पाठः । २. अर्थमसात्, एवं भीति-
रुत्वादेस्तुल्यत्वात्

निमित्तम् । तेन हेतुना मनआदिभिः स्वस्य रूपैः समवायिभिः प्रवाहादीन् सृष्टवान् । तत्र मनसा प्रवाहसृष्टिरेकादशस्कन्धे 'पुरुषः प्रकृतिश्चेति विकल्पः पुरुषर्षभ । एष वैकारिकः सर्गो गुणव्यतिकरात्मक' इत्यनेनोक्तेति ज्ञायते । विकल्पत्वकथनात् । श्रुतौ च 'असतोऽधि मनोऽसृज्यत, मनः प्रजापतिमसृजत, प्रजापतिः प्रजा असृजत, तद्वा इदं मनस्वेव परमं प्रतिष्ठितमि'ति जाग्रति वहिः सृष्टिरुच्यते । तथा 'य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्दिमाणः । न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो मवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजत' इति स्वप्ने उच्यते । यत्र मनसा यहिः सृजति, तत्र मायापि सहोपादीयते । अत एव नृसिंहतापनीयश्रुतौ वटवीजघटान्तमुक्त्वा 'तथेयमपि स्वाव्यतिरिक्तानि क्षेत्राणि दर्शयित्वा जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवती'त्याद्युच्यते । अत एव 'यदिदं मनसा वाचा चक्षुर्म्या श्रवणादिभिः । नखरं गृह्यमाणं च विद्धि मायामनोमय'मिति भगवतापि उभयमयत्वमुच्यते । अत एवासुराः सृष्टिकर्तृत्वं ब्रह्मलक्षणमस्मान्मायाभेवोपासते । तदपि श्रावितं मण्डलब्राह्मणे 'मायेत्यसुरा' इति । इयमेव सृष्टिन्तरमन्यदित्यादिशब्दैर्ब्यवहियते श्रुतौ—'यद्युष्माकमन्तरं चभूवे'ति । 'मायया ह्यन्यदिवे'ति । मायावादिनश्चैतामेवावलम्ब्य ब्रह्मवादिभिः प्रत्यवतिष्ठन्ते । इयं च सत्यसृष्टिमुपधाय तदुत्तरं च जन्यते । अत एव नृसिंहतापनीये योनित्वमात्मन एवोच्यते । अनुमानं च, विमतः प्रपञ्चः सत्यसृष्ट्युत्तरकालीनः । मायामनोमयत्वात् । स्वाभिकैन्द्रजालिकवत् । ध्यतिरेके, तत्तन्मतस्य सत्यप्रपञ्चवत् । एतेनैवार्थादेव सत्यसृष्टिसिद्धिरपि । इयमेव निबन्धे 'महेन्द्रजालवत्सर्वं कदाचिन्माययासृजदि'त्यनेन सङ्गृहीता । तथाच व्यामोहिका स्वतः सत्कार्याक्षमा सदुपधानेन तत्तत्क्षमा सृष्टिः प्रवाहसर्ग इति सिद्धम् । तथाच मनसा व्यामोहवहुलं प्रवाहं सृष्टवानित्यर्थः । वचसा सृष्टिश्च 'एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृष्टमिति मनुष्यानिन्दव इति पिद्वन् तिरःपवित्रमिति ग्रहानाशव इति शंखं विश्वानीति स्तोत्रमिसौम्येत्यन्याः प्रजा इति, स मनसा चाचं मिथुनं समभवदिति, स भूरिति व्याह्रन् भूमिमसृजते'त्यादिश्रुतिषु, 'सर्वेषां स तु नामानि रूपाणि च पृथक्पृथक् । वेदशब्देभ्य एवादाौ पृथक्संज्ञाश्च निर्भमे । नाम रूपं च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनम् । वेदशब्देभ्य एवादाौ निर्भमे स महेश्वर'इत्यादिस्मृतिषु च स्फुटा । न चात्र तृतीयाप्रयोगात्स्वरणत्वमेव, नोपादानत्वमिति वाच्यम् । 'मृदा घटे निर्दिमीत' इत्यादावपि तथा प्रयोगात् । न चैवं ब्रह्मोपादानत्वश्रुतिव्याकोपः । 'वाचाऽविरूपनित्यया' 'वेदो नारायणः साक्षादि'त्यादिभिर्भगवद्रूपतामोषनेन तन्निवृत्तेः । न च शब्दस्वार्थोत्पादकत्वमसङ्गतमिति वाच्यम् । शब्दतन्मात्रादाकाशोत्पत्तेः स्मृतिशतसिद्धत्वात् । तथा वर्णात्मकादपि तदुत्पत्तौ घाघकाभावात् । वस्तुतस्तु 'वेदा यथा मूर्तिधराक्षिष्ट'इति वाक्याद्वेदाभिमानिदेवतै-

वोपादीयते । अत एव 'ॐमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानम् । सूतं भवद्भ-
 विष्यदिति सर्वमोद्धार एव । यच्चान्यत्रिकालातीतं तदप्योद्धार एव । सर्वं ह्येतद्ब्रह्मेति
 माण्डूक्येऽपि श्रूयते । नामसृष्टौ तु नाद एव प्रणवद्वारोपादीयते । अत एव द्वादशस्कन्धे
 ॐद्धारमुपक्रम्य 'स्वधाग्नौ ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः । स सर्वमन्नोपनिषदेदवीर्षं
 सनातन'मित्युक्तम् । 'स एष जीव' इत्यादि च । तेन वेदपुराणाद्यात्मकसृष्टेः प्रणव एवो-
 पादानम् । एवञ्च, 'मनः पूर्वं वागुत्तर' इत्यादिश्रुत्या वाचो मनःपूर्वकत्वश्चावणात्, 'वचसा
 वेदमार्गं ही'त्यनार्यादेव मनःपूर्वकत्वसिद्धिः । तथाच मनस्समाधिपूर्वकं वचसा वेदमार्गं
 सृष्टवान् । हि युक्तश्चायमर्थः । तेन मार्गेण भगवान् प्राप्यत इति । यतो हरिः सर्वदुः-
 खहर्ता । तथाच वेदमार्गं विना जीवानां दुःखनिवृत्तिर्न स्यादतस्तथा कृतवानित्यर्थः ।
 एतदेव 'तेने ब्रह्म हृदे'त्यनेनोच्यते । अत एव 'जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वा'दिति
 सूत्रकारोऽपि रूपसृष्टेर्नामसृष्टेर्भेदं क्रमेणाह । तथा 'रूपप्रपञ्चकरणदासक्तस्वांशवारणे ।
 श्रुतिमात्मप्रसादाय चकारात्मानमेव स' इत्याचार्यैर्निबन्धे निरूपितम् । इदमप्राकृतम् ।
 'स वै नैव रेम' इति श्रौते सन्दर्भे रमणार्थमेव प्रपञ्चरूपेणाविर्भाव उच्यते । तथाच
 रमण वैचिथ्यं विना न सम्भवतीति सर्वेषामविषयया स्वयकत्या तत्तदासक्तिरूपं बन्धं
 सम्पादितवान् । पश्चात्सर्वे एते दुःखिता एव गविष्यन्तीति करुणया वेदमार्गकरणं
 दुःखनिवर्तकम् । अतो मनस्समाधिपूर्वकत्वमुच्यते । तथाच येषां वेदमार्गेण मुक्तित्वे
 देवजीवाः । येषां बन्ध एव ते आसुराः । 'दिवी सम्प'दिति वाक्यात् । पुष्टिं तु कायेन ।
 'कस्य रूपममूहेषा तत्कायमभिचक्षत' इति कायपदनिर्वचनात् । 'स इममेवात्मानं
 द्वेषानातयत्ततः पतिथ्य पत्नी चामवता' मिति पुरुषनिघण्टाहणे श्रावणात्स्वरूपस्यैवानेकधा
 भवनम्, स्वरूपं चानन्द एवेत्यानन्देनेत्यर्थः । तथापि निश्चयः नितरा चय एकीभावो यस्य
 तादृशोऽतिसाधनः । तेन मनोवचःपूर्वकत्वमर्थादेव सिद्धम् । गोवर्धनोद्धरणप्रसङ्गे
 तथात्व स्पष्टम् । तस्यामानन्दांशदेर्न तितेमात्रः । एतद्यथा तथा विद्वन्मण्डने निबन्धे
 च स्पष्टम् । यद्यपि पूर्वत्र समवायित्वं भगवत एवेति तस्यापि कायेनैव सृष्टिसायाति,
 तथापि तत्र समवायित्वे सचित्तोरेव प्राधान्यम्, अत्र तु केवलानन्दस्येति भेदः । अथवा ।
 मर्यादायाः समवाय्यप्यक्षरमेव । 'मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना । मरस्यानि
 सर्वमूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः' 'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः' 'अव्यक्ताव्यक्तयः सर्वा'
 इत्यादिपार्थमेर्यादासृष्टधुपादानकारणत्वेनाद्भरं ब्रह्म निरूपयित्वा, 'परस्वस्मात्तु मावोऽन्य'
 इत्यादिना तस्य धातुपरत्तमुक्त्वा, तस्य स्वधामत्वं चोक्त्वा, अग्रे 'पुरुषः स परः पार्थ
 मत्तया लभ्यस्यनन्यये'नि स्वस्य ततो भिन्नत्वं मणितवान् भगवान् । अत एव 'एकाग्रैव
 ग्निनो जग'दिनि स्पष्टमेव सङ्गच्छने । अथ 'एकाशेने'नि कथनाद्भगवदंशसाक्षरस्य मर्या-
 दाममनापिरमनगम्यते । पाठपक्षेऽपि तस्याभिन्नत्वादविरोधः । अत एव घृहद्रामनपुराणे
 ब्रह्मवाच्यं 'मद्भरं ब्रह्म परमं येदाना स्यान्मुच्यते'मिति । अत एव 'दिरूपं तदिदं सर्वं

स्या' दिति सिद्धान्तमुक्तावल्यामाचार्यैर्निरूपितम् । एवं प्रवाहेऽपि मायामनोरूपः समवायी । द्वे अस्य बीजे'इत्यारम्य 'मायामयं वेद स वेद वेद'मिति भगवता निरूपणात् । न च निश्चयात्वं सर्वस्य । मायामात्रसैव तथात्वात् । सन्ध्याधिकरणेन तथा निश्चयात् । अत्र मात्र-पदाभावात् । कास्त्वैनामिष्यत्स्वरूपत्वाच्च । मायायाः शक्तितया संतीत्वेन भयतो विकारा-र्थत्वेऽप्यदोषाच्च । अतोऽहङ्कारस्य चिदचिद्वन्धिरूपत्ववद्ब्रह्मावहारिकप्रवाहस्य सदसद्वन्धिरूप-पंतया सत्यत्वस्यापि विद्यमानत्वाच्च कोऽपि शङ्कालेशः । पुष्टौ तु पुरुषोत्तम एव सर्वाशेन कार्यकारणरूप इत्यभिप्रेत्य कायेनेत्युक्तम् । अत एव श्रुतौ साक्षात्परम्परान्यां सृष्टिः स्वस्यैव सर्वरूपेण भवनं चेति प्रकारत्रयेण सृष्टिकथनम् । अत एव तैत्तिरीये ब्रह्मवित्प-पाठके 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत' इति 'सोऽकामयत बहु सां प्रजायेयेति' 'स आत्मानं स्वयमकुरुते'ति वारत्रयं सृष्टिरुक्ता । वैजात्यामवे तथा कथनमप्रयोजनकं स्यात् । तस्मान्न कोऽपि शङ्कांशः । कारणवैजात्ये फलवैजात्यन्यायस्य तुल्यत्वात् । अवा-न्तरभेदास्त्वैतेभ्येवान्तर्भवन्ति । एतच्च लीलासृष्टेर्भगवदात्मकत्वं 'नारायणसमो गुणै'रित्यत्र 'तमद्भुतमि'त्यत्रापि च निर्णीतं श्रीमदाचार्यचरणैः । अत एव 'अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म' 'दहर उत्तरेभ्य' इत्यादिश्रुतिस्त्रैर्भगवल्लीलासृष्टेर्भगवद्रूपत्वमुच्यते । बृहद्ब्रह्मणमनपुराणे 'आनन्दमात्रमिति यद्बदन्तीह पुराविदः । तद्रूपं दर्शयास्माकं यदि देवो वरो हि न' इति श्रुतिभिः प्रार्थितो भगवान् 'स्वलोकां प्रकृतेः परम् । केवलानुभवानन्द-मात्रमक्षरमध्यग'मित्युपक्रम्य 'किञ्चोराकृतिरभ्युत' इत्यन्तेन बृन्दावनगोवर्धनयमुनादिसर्वभ-क्तसहितं स्वस्वरूपं दर्शितवानिति सर्वसा एव लीलासृष्टेस्तद्रूपत्वमायातीत्येतत्सर्वं विद्वन्म-ण्डने स्पष्टम् । ननु भवत्वेवं सर्गभेदः, तथापि सर्वेषां जीवानां भगवदंशत्वाविशेषात्प्रा-वाहिकाणामेव अतिदुष्टत्वे को हेतुः । न च रमणेच्छैव हेतुः । तथा सति स्वरतीच्छायां तेषां लयः स्यात् । न च जायत एवेति वान्यम् । तथा सति अतिदुष्टता न स्यात् । यथा कर्मिणाम् । न चेष्टापत्तिः । तथा सति 'मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गति'मिति भगवद्ब्रह्मण्यविरोधः स्यात् । एवकारश्च सर्वमुक्तिदशायामपि प्राप्त्यभावाद्येतको विरुध्यते । कर्मिणामपि सर्वमुक्तिनोऽर्वाक् भगवत्प्राप्त्यमावाद्बुचनीचकर्मणा चाधनादिगतेरपि जाय-मानत्वादविशेषश्च स्यात् । मामित्यस्य पदस्याक्षरपरत्वेऽपि न निस्वारः । उक्तदोषताद-वस्य्यात् । वस्तुतस्तु लयाभावोऽप्यशक्यवचनः । 'यथाद्रिप्रभवा' इति वाक्यात् । अधोक्त-गीतावाक्यानुरोधा'धयाद्री'नि वाक्यस्ये गतिपदे सङ्कोचः कार्यः । तथा सति तेषामन्धत-मप्रवेश एव मुक्तिः । तथाच सर्वमुक्तिदशायामपि न भगवति तेषां लय इति स्वीक्रियत इति चेत् । तर्हि 'यतो वा इमानी'त्यादि 'अव्यक्तादीनि भूतानी'त्यादिश्रुतिभगवद्ब्रह्मण्य-योर्भगवत् एवोत्पत्तेर्भगवत्त्वे च लयस्य कथनात्तेषां तत्र लयानद्गीकारे तत्र उत्पत्तिरपि न स्यात् । यदि चोभयसामञ्जसार्थमन्वतमसन्नतोऽन्तिरेकेण प्रलये स्थितिरङ्गीक्रियते, तदा 'भवानेकः शिष्यत्वेऽप्येवमसंभ' इति श्रीभागवतवाक्यविरोधः । न च सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वा-

दन्धतमसोऽपि तथात्वादेकपदस्य मुख्यवाचकत्वेनाप्युपपत्तेस्तत्स्थितौ को दोष इति वाच्यम् । अन्धतमसो विकारस्वात्तस्य ब्रह्मत्वाङ्गीकारे 'वाचात्मणं विकार' इत्यादि 'विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवा' नित्यादिश्रुतिभगवद्वाक्यविरोधात् । 'वृहदुपलब्धमेतदवयववशेषतये'त्यादि 'निर्दोषपूर्णगुणविग्रह' इत्यादिवाक्यानि च विरुध्यन्ते । अतो भगवति लयानङ्गीकारे भगवतो न तदुपादानत्वमिति सिद्ध्येत् । किञ्च । रमणेच्छाप्ये- तदुत्पत्तौ न कारणीभवितुमर्हति । यतो रमणेच्छया स्वयं तावद्रूपो भूत्वा क्रीडतीत्युच्यते । एतेषां च केवलं दुःखित्वान्न रमणलेशोऽपि । अत एव 'केवलं नित्यदुःखा' इति श्रीबह्व- भाष्टकोक्तिरपि सङ्गच्छते । न च भगवद्भिन्ना एव केचनैव जीवाः सन्ति येषामियं व्यव- स्येति वाच्यम् । अद्वैतश्रुतिविरोधात् । तस्मादुत्पत्तेरेवाभावान्मार्गभेदव्यवस्था कर्तुमेवाश- क्येति चेत् । अत्रोच्यते । भगवान् हि सर्वरसभोग्ता राजवद्रमणार्थं स्वस्वरूपात्मकं प्रपञ्चं कृतवान् । तत्र च वैरिणोऽप्यपेक्षिताः । अन्यथा वीररसभोगो न स्यात् । स्वांशाध- वैरिणो न भवन्त्येव । 'यो यदंशः स तं भजते' इति वाक्यात् । तथाच पूर्वोदाहृतश्रुतिस्थि- तिभिर्भगवता स्वसामर्थ्यरूपया मायया केचन जीवा मायांशा एव 'जीवेशावाभासेन करोती'ति श्रुत्युक्ता व्यावहारिकास्तद्योग्यव्यावहारिकसकलसामग्रीयुक्ताः सृष्टाः सन्तीत्य- वगम्यते । व्यवहारश्च लौकिको गुणानां सन्निपातः । 'अदृष्टान्यतम'मित्यस्य देवक्युरे- शेनोक्तस्य भगवतो वान्यस्य विवरणे 'यद्यपि मत्तोऽन्ये ये केचन सम्भवन्ति मायया सृष्टा' इत्यत्र स्पष्टमिदम् । सप्तत्रिंशाध्यायेऽमूरस्तुतौ 'स्तेच्छन्नाये'त्यस्य विवरणे च 'स्तेच्छा ये सहजा दैत्यास्ते गुणवन्तोऽपि हन्तव्या' इत्यनेन । अत एव श्रीमदाचार्यैरपि सृष्टिभेदनि- रूपणे निबन्धे 'महेन्द्रजालवत्सर्वं कदाचिन्माययासृजत् । तदा ज्ञानादयः सर्वे वार्ता- मात्रं न वस्तुतः' इति पद्याभासे 'स्वप्नादिसृष्टिसङ्घटार्थमाहे'त्यादिपदमेतदभिप्रायको- योक्तम् । अत एव 'मायेत्यमुराः' 'यो यदंशः स तं भजते' इत्यादिश्रुत्यादयोऽपि सङ्ग- च्छन्ते । अत एव श्रीमोक्तुलनायचरणैरपि सिद्धान्तमुक्तावलीविद्वृत्तिस्यायाः 'सेवा हि सेव- कर्मसद्गुक्त्वा जीवानामशेषाणां सहजदासत्वं ज्ञापित'मिति फक्किाया व्याख्याने 'आसु- रव्यतिरिक्तानामशेषाणा'मित्युक्तम् । अत एव 'गुमान् विरज्येत विना पशुघ्ना'दिति श्लोक- व्याख्याने 'अनिवर्तदोषेण चाप्रवेश' इत्युक्तिराचार्याणामस्माकमाश्रयः । 'सहजासुरत्वेनेत्यर्थ' इति प्रयुचरणतद्विद्वृत्तिरपि । अत एव 'असत्रेव स भवति असत्रस्येति वेद चे'दिति 'न सत्यं तेपु विपत्त' इत्यादिश्रुतिभगवद्वाक्ये तेषां व्यावहारिकं सत्त्वं वदतः । अत एव देवकीमुतानपनाय गनन्तं भगवन्तं स्तुवतो पलेर्नान्यनिवृत्तौ श्रीमदाचार्यैरुक्तम्, 'ते चेत् द्वेषात्सदा तेषां नरकपाप आवश्यक इत्या'मुर्ति योनिमापन्ता' इति पार्श्वानुसारेण वदाचि- दप्यमुक्तौ कथं भगवान् सर्गार्थे' नि । तथाच इच्छामात्रेण निमित्तेन मायोपादानकं प्रवाहं सृष्टवान् । न तु स्वयं तत्र प्रसिष्टः । तथाच मायया निर्मितेषु नरकादिरूपनिकारेषु ते पतन्तीनि न कोऽपि दोष इत्यर्थः । ये च मुच्यन्ते ते च नामुराः । किन्त्वामुरादेशिनः ।

तथाच ते भगवदंशा एवेति निष्कर्षः । यदा च स्वरतीच्छा तदा मायामप्युपसंहरतीति तेऽपि न प्रतिभासन्ते । वस्तुतस्तेषामसत्त्वात् । तथाच ये प्रपञ्चं मायिकमेवाहुस्त आसुरा एव । यतस्तेषां तथैव भासते । 'पुण्यो गन्ध' इत्यादिवाक्यविचारेण दोषप्रतीतिमात्रस्य मायिकत्वमिति न कोऽपि दोषः । ननु सामर्थ्यस्य स्वरूपानतिरिक्तत्वात्प्रावाहिकाणां विकारस्य च मायोपादानकत्वादिकारित्वं ब्रह्मणो दुर्वारमिति चेत् । न । न हि तेषां सामर्थ्यरूपत्वम् । असत्त्वात् । किन्तु सामर्थ्यात्प्रतीयमानत्वम् । अन्यथा सत्यता स्यात् । दृश्यतेऽपि नद्वैः प्रदर्श्यमानस्य मिथ्यात्वं क्षणिकत्वात्तत्सामर्थ्यस्य च सत्यत्वमिति न मार्गभेदानुपपत्तिः । यद्वा । वीररसभोगार्थमुत्पादिता अपि जीवाः सत्या एव । 'जीवेशावा-
मासेने'ति श्रुत्युक्तस्याप्याभासस्याभाससमानाकारत्वात् । तयोः समानाकारत्वस्यैव लोके दर्शनात् । अत्राभासाभासयोरुभयोरप्यान्तरत्वेन द्वेषरूपधर्मप्रतिविम्बेऽपि बाधकाभावात् । न च वीररस उपयुज्यमानस्य तद्धर्मस्य द्वेषस्य तेष्वभावः शक्यः । द्वेषस्याप्यानन्दतिरो-
भावात्मकत्वेन तेषु तत्सत्त्वात् । अतस्तद्विशिष्टा एव ते । किञ्च । 'सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणाद्ययः । स्थितिसर्गनिरोधेषु गृहीता मायया विभो'रिति द्वितीयस्कन्धोक्ता भगवद्ब्रह्मणो गुणाः कार्यार्थं मायया यथा गृह्यन्ते, तथा भगवत्कार्यार्थं तथा ते जीवा अपि स्वजन्यया अविद्याशक्त्या गृह्यन्ते । अत एव विद्वन्मण्डने 'यस्मिंजीवे यादृशीच्छा तदनुरुपा एवाविद्यादिशक्तयः सत्त्वादिभेदेन तं व्याप्नुवन्तीति महदैश्वर्यं भगवत' इत्युक्तम् । तेन ते 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं चेत्युक्तासुरधर्माणो भवन्ति । तद्धननादिना भगवानपि वीररसादिकं भुङ्क्ते । तादृशभगवदिच्छावशादेव तेषां तथात्वमिति 'यो यदंशः स तं भजत' इति वाक्यस्यापि न विरोधः । तैर्भजनकारणे भगवदिच्छाभावात् । तेन-
तेषां देहादिकं सदसद्ब्रह्मरूपं प्रागेव साधितम् । एवं सति ते स्वकर्मगान्धे तमसि-
प्रविशन्ति । अन्यंतमश्च प्रलयेऽविद्यायां प्रविशति । अविद्या च मायायाम्, माया च ब्रह्मणि । प्रलयस्य श्रुतौ पुराणेषु च प्रतिसञ्चरत्वेन सृष्टिविपरीतक्रमतया सिद्ध-
त्वात्तदापि ते भगवन्तं न प्राप्नुवन्तीति 'भागप्राप्यैवे'ति वाक्यमप्युपपद्यते । न च विकार-
स्य सत्यत्वे ब्रह्मणो विकारित्वापत्तिः । विकारस्य वाचारम्भत्वेन तदनन्यतया तदभावात् । तस्य दुष्टताया अपि लीलाधर्मैच्छिकत्वात् । वस्तुविचारे दोषस्य प्रतीतिमात्रत्वात् । तदन-
न्यत्वाधिकरणे तथैव सिद्धत्वात् । द्वितीयस्कन्धसुयोधिन्यामपि 'यस्किधिदृषणं तत्र दृष्यं चापि हरिः स्वयम् । विरुद्धपक्षाः सर्वेऽपि सर्वमत्रैव शोभत' इति निर्णीतत्वाच्च । अत एव विचारेऽपि न मार्गभेदानुपपत्तिः । न च पञ्चदशमध्यायेऽन्यतरवैयर्थ्यं शक्यम् । कल्प-
भेदेनोभयथापि सामञ्जसात् । तथाच पूर्वोक्तरीतिकेनेच्छामात्रेण निमित्तेन मनसा सहजा-
सुरानसुरावेशिनो देवांश्च सृष्टवान् । तथाच द्विधा प्रवाहोऽत्रोक्तः सहजासुरावेशिभेदेनेति ज्ञेयम् । अन्यत्सपष्टम् । ननु 'तदिच्छामानतस्तस्माद्ब्रह्ममृतांशचेतना' इत्यादिना दैवसृष्टिर्नि-

घन्धे इच्छामात्रत एव निरूपितेति कथं त्वया मनस्त उच्यते । उच्यते त्वमिप्रायज्ञानात् । तथाहि । निघन्धे यदिच्छामात्रेति पदं तदनुपहितस्य स्वतन्त्रस्य निर्गुणस्य कारणताबोधाय । अत्र तु यत्तत्पदं तदस्यां स्वसमवायिकारणताकरवनिरासार्थम् । अत एव निघन्धे तत्र 'प्रसूभूतांशे'त्यादि जीवविशेषणमुक्तम् । अत्र तु नोक्तमित्येवं विनिगम्यते । न च तत्रल-
भेवात्रातिदेश्यम् । असुरसृष्टित्वात् । 'प्रवाहस्थान्प्रवक्ष्यामी'त्यादिना प्रावाहिकसृष्टेरासु-
रत्वनिर्धारणात् । तस्मादेवं सर्गभेदेन भूतभेदादेहादिवैलक्षण्यसिद्धेः साधनसाङ्गर्थाभावात्
सर्गभेदनिरूपणवैयर्थ्यमिति मार्गाणामत्यन्तविवेक उपपन्नः प्रामाणिक एवेति भावः ॥ ८ ॥

ननूपादानभेदेऽपि निमित्तसाजात्ये कार्यं फलं च तुल्यमेव लोके दृष्टम् । यथा
सौवर्णराजतताम्रघटास्ततो जलाहरणं च । वेदेऽपि यथा श्रीह्रियवप्रकृतिकपुरोडाशाभ्यां
समानो यागोऽदृष्टं च । तद्वदत्रापि निमित्तसाजात्यादेक्याद्वा फलमेकमेव चेद्ध्यर्थः सृष्टिभेद-
मार्गभेदसाधनप्रयास इत्याद्याद्यासुपोद्घातसङ्गत्या फलनिमित्तयोर्भेदमाहुः मूलेच्छात इति ।

मूलेच्छातः फलं लोके वेदोक्तं वैदिकेषु च ।

कायेन तु फलं पुष्टौ भिक्षेच्छातोऽपि नैकधा ॥ १० ॥

'प्रजायेये'त्याकारिकया मूलेच्छया । सिद्धक्षयेति यावत् । तथा कृत्वा फलं लोके
भवति । न त्वलौकिकम् । 'अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदा-
वर्तानि भूतानि भवन्ति जायस्य मिथस्वेति । अथ य इमे प्राप्ते इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते
धूमसमिसम्भवन्ति । धूमाद्राग्निं रात्रेरपक्षीयमाणपक्ष'मित्यादिश्रुतेः । 'एवं त्रयीधर्ममतुप्रपन्ना
गतागतं कामकामा लभन्ते' 'क्षिपाम्यजस्रमशुमानासुरीण्येव योनिष्वि'त्यादिस्मृतेश्च । न
च त्रयीधर्मातुप्रपन्नत्वे कथमासुरत्वमिति शङ्कम् । दैवावेशेन तत्सम्भवात् । आसुरलक्षणेषु
'यक्ष्ये दासामि मोदिष्ये' 'यजन्ते नाम यज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वक'मित्युक्तत्वादिति । वैदिके
मर्यादासामो वेदोक्तं स्वर्गमोक्षादिरूपं फलं भवति । 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते
तेऽर्चिरभिसम्भवन्ती'ति 'यज्ञ दुःखेन सम्मिन्न'मिति 'प्रसू वेद ब्रह्मैव भवति' 'न स
पुनरावर्तत' इत्यादिश्रुतेः । 'त्रैविष्या मा'मित्यादिस्मृतेश्च । अत्रापि 'एष उ एव साधु कर्म
कारयति तं यमेभ्यो लोकैभ्य उन्निनीपती'त्यादिश्राविता उन्निनीपाधोनिनीपा च कारण-
त्वेनातुसन्धेया, अज्ञानरूपकार्यान्गुमोचयिषा चातुमातव्या । कायेन आनन्दमात्रकरपादसु-
स्योदरादिरूपेण फलं नानानिधं तदीलातुगवरूपं पुष्टौ भवति । तुना लौकिकवैदिकप्रकार-
शश निरष्टा । तथाच यथा यथा पुष्टिमार्गिषा वाञ्छन्ति, तथा तथा तानतुरुष्य
ददाति । न लीशरत्वेन । यथान्यत्र । अत एव प्रभुचरणैर्नररत्नस्य 'निजेच्छातः करिष्य-
ती'त्यस्य व्याख्यानं 'निजानामिच्छातः सेच्छान्धे'त्युभयया व्याख्यातम् । 'गोपीमि-
स्रोमिनोऽनृत्यत्' 'यां गोपीमनय'दित्यादी स्पष्टं च तथा । अत्रापि 'गोपाये स्वात्मयोगेन'
'मदल्पमिदये तेषां कृपयैतदधिन्तयन्' 'वीक्ष्य रन्तुं मनश्चक्र' इत्यादिभिरनुपासितोक्त
पेच्छा कारणरगेण बोध्या । एतन्न यत्र धूममार्गायिमर्शोपमन्यादा सङ्कीर्णं फलं तत्र तदे-

तुम्हा सद्गीर्णच्छानुमातव्या । अत एवं भिन्नेच्छातः अपिशब्दात्फलभेदतश्च नैकधा सर्गा मार्गाश्च एकविधा नेत्यर्थः । नैकतेति पाठे सर्गाणां मार्गाणां चैकता नेत्यर्थः । एवमुत्पत्तिमारम्यान्तं मार्गप्रवाहभेदात्प्रमेयबलेन मार्गत्रयभेदः साधितः । तेन प्रमीयमाणानुवशासम्बन्धिनः सन्देहा निवारिताः ॥ ९ ॥

अतः परमनुष्ठीयमानावस्थासम्बन्धिनः सन्देहान्परिहर्तुं मार्गसाधनीमृतजीवदेहक्रियाभिर्भेदः पूर्वप्रतिज्ञातो वक्तव्यः । तेषु जीवानां मुख्यत्वात् प्रथमं तद्भेदं वदियन्त इच्छाभेदेऽपि जीवेषु वैलक्षण्याभावात्कथं फलभेद इत्याशङ्कामपि परिहरिष्यन्तश्चिद्रूपत्वाविशेषेपि तत्तदसाधारणधर्मभेदाज्जीवा भिद्यन्ते, तेन फलभेद इति हृदिकृत्य अत्यन्तविक्रो धर्मः प्रावाहिकाणामेवेति प्रथमं तानाहुः तानहमित्यादि ।

‘तानहं द्विपतो’ वाक्याद्भिन्ना जीवाः प्रवाहिणः ।

अत एवेतरौ भिन्नौ सान्तौ मोक्षप्रवेशतः ॥ ११ ॥

तथाच येषां भगवद्भेषोऽसाधारणधर्मस्तेन सार्वदिकोऽतिघोरः संसारस्ततोऽन्धतमःप्रवेशः पर्यवसाने ते प्रवाहिणः । भगवद्भेषश्च त्रिविधः । मूलरूपावताररूपद्वेषो विमूल्यादिद्वेषो जगद्रूपद्वेषश्च । तत्र मूलरूपावताररूपान्यतरद्वेषो भगवन्तं पश्यन्तः कालं प्राप्य गुच्यन्त इति ‘मन्येऽसुरान् भागवता’नित्यत्र व्यवस्थापितम् । ‘कामं क्रोध’मिति प्राक्याच । ‘तदेव रूपं दुरवापमाप’ ‘लेभे गतिं धान्युचिता’मिति कंसपूतनयोर्मुक्त्युक्तेषु । विभूतिद्विपस्तु द्वेषत्यागे क्रमेण शुष्यन्ति । ‘अत्यागे धर्महीनाः पतन्ति’ ‘सम्पुञ्जन्तु हरद्विप’ इत्यस्य निषण्णे शिवद्विपां तथा व्यवस्थापनात्समानन्यायेनान्यत्रापि युक्तिसिद्धत्वात् । एते उभयेऽप्यासुरावेशिन इत्यग्रे सेत्सति । जगद्विपस्तु जायमाना अन्ततोऽन्धन्तमः प्रविशन्ति । इदमपि सुयोधिन्यां स्थापितम् । ‘ये चान्यन्तमः प्रविशन्ति, ते केवला एव प्रविशन्ति, न तु प्राणादिसहिता’ इत्यपि धृतराष्ट्रं प्रत्यकूरवान्ये ‘अकृतार्थं प्रहिण्यन्ती’त्यस्य सुयोधिन्यां निर्णीतम् । आर्तभागवत्प्रसन्ने मुक्तेरनुपपन्नान्तत्वेन ‘अत्रैव समवनीयन्ते’ ‘स उ क्षयत्याप्यापत्याप्मातो मृतः शेत’ इति श्रुतेस्तद्दृश्यपरत्यस्य महता विचारेण व्यवस्थापनात् । इदमत्राग्रिमग्रन्थस्य शुद्धितत्वाद्यथाशुद्धिं परबोधनायोक्तम् । प्रकृतमनुसरामः ।

अत एव द्वेषभेदादेव । इतरौ मर्यादापुष्टिसौ जीवौ । जालमिप्रायेण द्विवचनम् । तेभ्यो विविक्तौ । अथापि पूर्वतत्फलभेदमाहुः सान्तौ मोक्षप्रवेशतः । मोक्षोऽनुत्पत्तिः । प्रवेशः पुरुषोत्तमस्वरूपे । ‘विशते तदनन्तर’मिति वाक्यात् । ताभ्यां सान्तौ पर्यवसाने निवृत्तजीवमावौ । प्राज्ञादिकास्तु ताभ्यां न तयेति प्रयोऽपि जीवा भिन्ना इत्यर्थः । एवं पात्र मोक्षप्रवेशत इति कथनान्नपर्यादिनानेन वेदोक्तमुक्तेरुक्तत्वाद्भगवन्निचापारणमात्रेण प्रमाणेऽभिनिवेशेन यथाविधि वेदोक्तक्रमज्ञानादिप्रवृत्तिपरत्वमेव तेषां

लक्षणम् । अतस्तेऽपि भिन्ना इत्युच्चेयम् । इदं हि पुष्टिप्रकरणम् । अतः पुष्टिभेदनिरूपणाय यावत्तत्स्वरूपनिरूपणमुपयुज्यते, तावत्क्रियते । विशिष्य तु तत्तत्प्रकरण एव निरूप्यमिति न दोषः । भगवत्प्रियत्वसाधकमक्तिमत्त्वं पुष्टिजीवानां लक्षणं तु पूर्वोक्तवान्यविचारादेव फलतीति न विशिष्योक्तम् ॥ १० ॥

तस्माज्जीवाः पुष्टिमार्गं भिन्ना एव न संशयः ।

भगवद्भूपसेवार्थं तत्सृष्टिर्नान्यथा भवेत् ॥ १२ ॥

एवं लक्षणफलयोर्भेदेन यत्सिद्धं तदाहुः तस्मादिति । यस्मादेवं लक्षणभेदस्तस्मात्पुष्टिमार्गाया जीवा मार्गान्तरीयजीवेभ्यो भिन्ना एव । एतावता सर्वथा भेदसिद्धौ भेदने प्रकारान्तरासम्भवादाहुः न संशय इति । यद्यपि 'कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा हीर्षीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव' इति श्रुतावितिसन्धेन प्रकारवाचिना द्वेषादयः सद्ब्रह्मीतुं शक्या इति सोपाधिकानामेव भेदः समायति, न केवलानाम् । न च जीवपदोक्तिविरोधः । 'एवं पञ्चविधं लिङ्गं प्रिवृत् पौडशविस्तृतम् । एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयत' इति चतुर्थस्कन्धे नारदवाक्ये जीवपदस्य तादृशोऽपि प्रयोगान् । 'तानह'मिति गीतावाक्ये द्वेषादिधर्मोक्तेश्च । तथापि 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वा'दित्यधिकरणे उपादानसूत्रे बुद्धिसम्बन्धात्कर्तृत्वमिति निराकृत्य, जीवगतमेव कर्तृत्वं बुद्धिसम्बन्धाद्बुद्धत्वात्कारे व्यवस्थापितम् । तद्वदेते द्वेषसाधारणभावभक्तयोऽपि ज्ञेयाः । अत एव फलत्रैजात्यम्, अन्धतमप्रवेशो युक्तिः पुरुषोत्तमप्राप्तिरिति । पर्यवसितं फलं केवलस्यैवेत्यनुपदमेव व्युत्पादितम् । तदेतदुक्तं न संशय इति । ननु 'यदा यस्य' 'यस्मानुग्रहम्' 'यमेवैष वृणुत' इत्यादिपु यच्छब्दस्य यदाशब्दस्य चोपबन्धात्कश्चिदेव जीवं कस्मिंश्चित्काले भगवाननुग्रह्यतीति सिध्यति । तेनानुग्रहीतः पुष्टिमार्गं प्रविश्य पुष्टिजीवो भवतीति न जीवभेदः । न चानुग्रहविशिष्टस्य केवलापेक्षया भेदान्न दोष इति वाच्यम् । विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वात् । देवदत्तः कुण्डलीतिवत् । विशेषणविशेष्यसम्बन्धस्यैव पर्यवसानतोऽतिरेकः सेत्स्यति, न जीवानामिति जीवभेदाद्विचारो व्यर्थ इति चेत् । न । प्रामाणिकत्वात् । 'त्रयाः प्राजापत्या देवा मनुष्या अमुराश्चेति' वृद्धाराण्यके श्रावणात् । पञ्चरात्रेऽपि 'उत्पन्नास्त्रिविधा जीवा देवदानवमानवाः । तत्र देवा मुक्तियोग्या मानुषेपूतमा अपि । मन्थमा मानुषा ये तु सृष्टियोग्याः पुनः पुनः । अपमा निरयायैव दानवास्तु तमोलया' इति कथनात् । नन्वत्र देहस्य देहविशिष्टस्य या नेद उक्तो, न केवलस्येति चेत् । न । फलोक्त्या तन्निश्चयात् । केवलस्यैव पर्यवसितं फलमिति पूर्वमेव व्युत्पादितत्वान् । न च पञ्चरात्रसाप्रामाण्यं शक्यम् । भारते मोक्षधर्मं नारायणीये तथ्यागाण्यस्य कण्ठेन एवोक्तत्वात् । तर्कचरणेऽपि निरुद्धाग्रमायान्तोकारेण श्रेयाम्पुनःज्ञानात् । नैमिनीयसृष्टिपादेऽपि सृष्टीनां तथैव प्रामाण्यसाधनम् । किन्तु । 'यदा यस्य'त्यादिपु न तदेव पुष्टिजीवत्वमित्युच्यते, किन्तु साधनसंप्रामाण्यप्रपेराण्यमनर्थनिवृत्तिः स्वलाभश्च । अतोऽपि तथा । तस्मात्पदानुग्रह्य ततः

स्वस्वरूपे प्रवेश्य पुनः पुष्टिप्रवाहत्वादयति, तदा पुष्टिजीवत्वम्, न त्वनुग्रहमात्रात् । एतत्सर्वं बृहद्द्वामनीयसन्दर्भविचारे 'उक्तकालं समासाद्य गोप्यो भूत्वा हीरं गता' इत्यत्र विद्वन्मण्डने स्पष्टम् । अत एव निबन्धेऽपि 'आदिमूर्तिः कृष्ण एव सेव्यः सायुज्यकाम्ये'त्युक्तम् । अन्यथा पूर्वमार्गसङ्कीर्णत्वानिवृत्तेः । न चैवमनुग्रहस्यानित्यत्वापत्तिः । फलधलेन प्रनाड्या अपि विचारितत्वनिश्चयात् । तस्मात्सुष्टुक्तं भिन्ना एवेति । ननु भवत्वेवं जीवभेदः फलभेदश्च, तथापि भीतायां सर्गद्वयस्यैव कथनात्पुष्टिमार्गीयः सर्गोऽपि देवसर्ग एव निवेशनीयः, तथा सति दैव्या सम्पदा मोक्षः, अनुग्रहसाहचर्ये भक्त्या सायुज्यमिति फलविगाणोऽपि सेत्सति, तथा सति सर्गस्वभावात्साधनसाङ्ख्यभेद, न तु विवेक इत्याशङ्कायां तत्सर्गप्रयोजनमाहुः भगवदिति । भगवतो रूपस या सेवा, रूपेण स्वसौन्दर्येण या या सेवा तदर्थं तत्पुष्टिः । नान्यथा भवेत्, एतत्पुष्टिकरणामात्रे अधिकार्यभावाद्भगवतो रूपसेवैव न भवेत् । तथा रूपसेवां चेन्न कारयितुमिच्छेत्तत्र सृजेत् । नामसेवाया दैवान्तरैरपि सम्भवात् । तथा तादृशरूपाभावे तत्कृता या रमणोपयुक्तसेवा सापि न भवेत् । इदं च प्रयोजनं 'स वै नैव रेम' इति श्रुत्यैव सूचितम् । तथाच दैवत्वाविशेषेऽपि स्वसेवार्थं तेपामालोचितत्वादन्येषामन्यार्थमालोचितत्वात्स्वार्थपरार्थत्वान्यां दैवसर्गभेदः केन वार्यते । सिद्धे च तद्भेदे न साधनसाङ्ख्यगन्धोऽपि । तादृशपुष्टिश्च पूर्वमेव साधिता । 'स आत्मानं स्वयमकुरुतेति श्रुत्युपन्यासेन । एवञ्चासुरेण प्रावाहिकेण सर्गेण विप्रकृष्टा ऋडा । मार्पीदिकेन परम्परिता । पुष्टिसर्गेण साक्षादित्युत्कर्षोऽपि फलितः । किञ्च । द्वौ भूतसर्गो लोकेऽस्मि'नित्यत्राप्यास्मिलोक इत्यनेन अमुक्तसम्बन्धी विधातुकृतो लोकः परामृश्यते । अन्यथैतद्वैयर्थ्यं स्यात् । तस्माच्च द्वौ । तावता तदतिरिक्ते मुक्तसम्बन्धिनि तादृशदैवसर्गस्य केन वारणम् । न च 'न स पुनरावर्तते' 'अनावृत्तिः शब्दा'दित्यधिकरणे श्रुतिन्यायविरोधात्पूर्वोक्तमुक्तसर्गोऽनुपपन्नः । 'सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दा'दित्यधिकरणे आकरे व्यवस्थापितत्वात् । तत्र हि ब्रह्मसम्पन्नानां 'सोऽश्रुते सर्वान् कामा'नित्युक्त आनन्दानुभवोऽन्तर्बहिर्वेति सन्दिग्ध, 'न स पुनरावर्तते' इति श्रुत्या पुनरिहागमननिषेध-दिहागमनं विना च बहिरनुभवासम्भवादन्तरेवानुभव इति पूर्वपक्षे, सम्पद्य ब्रह्म प्राप्यापि स्वेन भगवतैवाविर्भावो बहिः प्राकट्यं तेषां भवति । यत उक्तश्रुत्युक्तः सर्वकामाशनरूपो भोगः स्वप्राधान्येन ब्रह्मणो विपश्चितो विविधचातुर्यवतः सदभावेन यः स बहिरिव शून्य इत्यशनवाचकादश्रुत इति शब्दादेव निर्णयिते । शक्तेश्च व्यवस्थापकता पूर्वतश्च एव नामधेयपादे 'अर्थाद्वा फलपनैकदेशत्वा'दित्यधिकरणे निर्णीता । 'अञ्जलिना सक्तून् प्रदाय्ये चहुया'दिनि होमे देवताप्रसादनादापिच संयुक्तहस्तद्वयस्याऽधरेरशक्तत्वाद्दत्तपूर्वोर्ध्वासनं विना होमासम्भवाद्याकोश एवाऽऽलिः शक्तः । आख्यातानामर्थं भुवतां शक्तेः सदकारित्वादिति । क्रियोपकोशलविद्यायां 'एष देवपयो ब्रह्मपथः । एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्त' इत्यत्रेवं मानवमिति पदाम्नां संसार एवानावृत्तिरुच्यते । अन्यथैत-

त्पदद्वयवैयर्थ्यं स्यात् । तेन 'न स पुनरावर्तते' इति सामान्यशास्त्रमप्युपसंहियत इति न तस्यापि विरोध इति । एतमेव चार्थं 'मुक्ता अपि लीलाविग्रहं कृत्वा भजन्त' इति वाक्यं 'न कर्मबन्धनं जन्म वैष्णवानां च विद्यते । विष्णोरनुचरत्वं हि मोक्षमाहुर्मनीषिणः' इति प्राप्तवाक्यं चोपोद्बलयति । न चोक्तवाक्यानां जीवन्मुक्तपरत्वं शक्यम् । जीवन्मुक्ते तादृशमोगानुपलब्धेः । मुख्ये सम्भवति गौणकल्पनस्याप्रयोजकत्वात् । उक्तवाक्यादि-मिर्मुख्ये वाधाभावाच्च । एवञ्च 'ब्रह्मविदामोति पर'मित्यत्रापि ज्ञानमुक्त्योर्व्याख्या एको-च्योभयप्राप्तेर्ब्रह्मवित्पदेन पुरुषोत्तमे प्राप्तसायुज्योऽपि शक्यवचनः । तथाच स तथा भवतीत्यर्थः । अयमेवार्थः 'अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ती'ति सूत्रेऽभिप्रेयते । स चास्मिन्न-नन्दमध्ये ब्रह्मणि अस्य प्राप्तसायुज्यस्य जीवस्य तद्योगं तत्स्वरूपस्य योगं शक्ति फलत्वेन श्रुतिर्वदतीति विद्वन्मण्डनोक्तदिशावगन्तव्यः । अस्य तद्योगं शास्तीत्येतावतैव चारितार्थ्यं यदस्मिन्निति पदं तसान्यथा वैयर्थ्यापत्तेः । इदं यथा तथानन्दमयाधिकरणस्य वर्णके स्वतन्त्रे प्रसुचरणैर्विशदीकृतम् । अतो जीवन्मुक्त्यावृत्त्यर्थमेवास्मिन्निति पदम् । न हि जीवन्मुक्त-साभेदारिमिका मुक्तिरस्ति । येन योग्यतानुभवस्य स्यात् । किन्तु ज्ञानाध्यासाभावयोः कारणकार्ययोर्भावविफलप्राप्तिज्ञापकयोः सत्त्वात्तथोच्यते । ज्ञानेन स्वरूपयोग्यतायां मुक्ति-र्भवता दीयत इति न ज्ञानमात्रसाध्या । 'भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति' 'मोक्ष-मिच्छेद्भनार्दन'दित्यादिवाक्यैः । तथा सति चरमवृत्तिरूपमपि ज्ञानं स्वरूपयोग्यता-सम्पादन एवोपक्षीयमाणं न फलोपहितां कारणतां स्वस्मिन्नवरोद्गुमीष्टे । अतो मुक्तिरपि मगवन्नियतैवेति सेवार्थे चिचारितान् शुद्धान् विद्यायात्रिर्भावयतीत्यत्रापि न किञ्चिदनुपपन्नम् ॥

ननु भवत्वेवं सृष्टिभेदात्साधनसाद्भ्याभावः, तथापि लीलाच्छब्दवृत्तानां स्वरूपदेह-कियासु न कश्चिद्विशेषो दृश्यत इति साधितपूर्वः सृष्ट्यादिभेदोऽपार्थ एवेत्याशङ्कायां तत्प-रिहासाय विशेषमाहुः स्वरूपेत्यादि ।

स्वरूपेणावतारेण लिङ्गेन च गुणेन च ।

तारतम्यं न स्वरूपे देहे वा तद्विक्रियासु वा ॥ १३ ॥

तथापि गायता कार्यं तापसास्य करोति हि ।

'स यथा सैन्धवनपनोऽनन्तरोऽयासः कृत्यो रसघन एवं वा अरे अयमात्मानन्त-रोऽयासः कृत्यः प्रज्ञानघन एव' 'आनन्दरूपमशृतं यद्विमाती'त्यादिश्रुतिभिर्विधा मगवान् मयिदानन्दपनः, एवं तेऽप्यतिरोहितमचिदानन्दा इति न स्वरूपेण तारतम्यम् । यथा मगवतोऽष्टौकिरीत्या घत्नाधिष्ठानेऽवतारः, एवं तेषामपीत्यवतारेणापि न तथा । यथा मगवतो ध्वजपञ्जादीनि लिङ्गानि, एवं तेषामिति गुणेनापि न तथा । यथा मगवत ऐश्वर्यादयः श्रीरुमायादयश्च, तथा तेषामपीति गुणेनापि न तथा । इदमपि 'न प्रयोजनमत्वा'दिनि सूत्रेण मगव आसक्तमत्तश्रवणात्सृष्टिकरणं निरुद्धमित्याक्षिप्य, 'लोकवतु लीला-भेदस्यमिति सूत्रेण पूर्वश्रुतिरासपूर्वकं लोके यथा ईश्वरो लीलां करोति, तत्र न तदति-

रिक्तं प्रयोजनान्तरम्, तथात्रापीति समाधाय, लीलास्वरूपमाह कैवल्यमिति । स्वरूपानतिरिक्ता । तथाच समाधानोत्तरं स्वरूपकथनं सपरिकरायाः स्वरूपात्मकत्वज्ञापनाय । तेन 'अहिकुण्डल'सूत्रे वक्ष्यमाणाभ्यायाद्भगवानेव तावद्रूपस्तथा क्रीडतीति फलितम् । एतदेव आद्यवर्णे ऋष्णोपनिषदि 'तस्मान्न मित्रा एतास्तु आभिर्मित्रो न वै विभुः । भूमावुत्तारितं सर्वं वैकुण्ठं स्वर्गवासिन'मिति मन्त्रे परस्परामेदकयनादुक्तम् । वाराहपुराणे च 'अन्यैव काचित्सा सृष्टिविधातृव्यतिरेकिणी'ति तस्या विधातृव्यतिरेकित्वकथनात्तदुपवृंहितम् । तथाचास्माद्विशेषान्न साधितपूर्वमपार्थतामापद्यत इत्यर्थः । 'लिङ्गेन च गुणेन चे'ति चकारद्वयेन यथा भगवत्लीलाश्रवणादिना कृतार्थता, तथैव तेपामपीति बोधितम् । तदपि गर्भस्तुतौ 'शृण्वन् गृण'न्नित्यस्य सुबोधिन्यां चकारसूचितार्थनिरूपणे भगवत्सम्बन्धिन्यामप्यन्येषां श्रवणादिकं फलसाधकमित्यनेनोक्तम् । तर्हि प्रत्यक्षस्य का गतिरित्यत आहुः तथापीत्यादि । यावत्ता तारतम्येन । कार्यं तत्तत्प्रकारकविधित्सितलीलारूपम् । सिध्यतीति शेषः । तावत्तारतम्यं तस्य जीवस्य स्वरूपे देहे वा तत्किरायसु वा करोति । हि यतो हेतोः । तथाच कार्यसाधनार्थेन तारतम्येन सर्वमेव सङ्गच्छेत् । तेन प्रत्यक्षं तावदंशे यथार्थमपि तु न तावत्त्वस्य नियामकम् । अतो न प्रत्यक्षशब्दयोर्विरोध इत्यर्थः । अयं च सार्धकारिकोक्तोऽर्थो 'हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानवत्तदुक्त'मित्यत्र विचारितः । तेन यं जीवं मर्त्यादादिभ्यः पृथक्कृत्यानुग्रहेण पुष्टौ प्रवेशयति, तस्यैवं व्यवस्था बोध्या । तत्र हि 'निरखनः परमं साम्यमुपैती'त्याद्यवर्णिके श्रुतं साम्यं किमशेषधर्मैः, उत कतिपयधर्मैरिति सन्देहे, अत्र परमपदोक्त्या अशेषतद्दर्भैरिति पूर्वपक्षे, तुना पूर्वपक्षं निरस्य, हानौ भगवता सृष्ट्यर्थं जीवानां त्यागे विभाग इति यावत्, तस्मिन् कृते ये धर्मास्तिरोहिता ऐश्वर्यादयः, ते ब्रह्मसम्बन्ध आधिर्भवन्ति । तैः साम्यमुपचर्यते । न तु सर्वथा साम्यम् । तत्र हेतुः । उपायनशब्दशेषत्वादिति । अत्र यत्साम्यमुच्यते, तदुपैतीत्युपायनशब्दशेषत्वेनोच्यते । तथा सति पूर्वं न स्थितमिदानीं प्राप्नोति । तेन परममुपेत्य साम्यमुपैतीति सिध्यति । तेन पूर्वोक्तमेव दृढीभवति । उचितं चैतत् । अन्यथा 'न तत्समस्याम्यधिकश दृश्यत' इति श्रुतिर्विरुध्येत । तत्र दृष्टान्तः । कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानवदिति । बीदुम्बर्यः समिधः कुशाशब्देनाभिधीयन्ते । ता ज्योतिष्टोमादियागेषु प्रक्षोत्रां स्थाप्यन्ते । तत्र 'अभि त्वा शू नोनुम' इति ऋक्सूत्रेणोच्यते उपसंहृत्य मकारेण गानं क्रियते । तथा सति कुशानां, या छन्दसा स्तुतिलनोपगानकरणसूतो यो भकारस्तस्यर्गमन्वपत्वेन यथा नश्यता, तद्वदत्रापीत्यर्थः । ननु तत्त्वमसादिवाक्यैरभेदो बोधितस्त्वस्य का गतिरित्यत्राह तदुक्तमिति । 'तद्गुणसारत्वात्तद्गुणपदेश' इति सूत्र एवोक्तं गौण्योच्यत इति । इयं या मुक्तव्यवस्था सात्रानुष्टेने बोध्या । नित्यलीलासाणां तूक्तेन पूर्वोक्तोः । एतेन रसशारोक्तरीतिरुलीलायां वैचित्र्यासम्भवे साम्यकृतरमणामम्भवे स्वरूपवद्गुणैक्यकृतरमणामम्भवे सर्वेषामेकविधत्वेन कार्यान्तरासम्भवादी च ये सन्देहान्त्रत्यज्ञानुपसन्नपतिनाथ ते

सर्वे सामान्येनापाकृता बोध्याः । 'परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विप' इति श्रुतेः 'पत्सो-
क्षप्रियो देवो भगवान् विष्णुरव्यय' इत्यादिस्मृतेश्च रहस्यलीलाखत्वान्न विशेषतो विवीच्यते ॥

एवं स्वभावभेदादिसन्देहानपाकृत्य, केपाञ्चिद्भगवदुक्ते भक्तिमार्गं, केपाञ्चित्तादृशे
ज्ञानमार्गं, केपाञ्चित्तादृशे कर्मणि, तत्रापि केपाञ्चित्स्वतः प्रवृत्तिरासक्तिश्च, केपाञ्चिद्विधिव-
लात्, केपाञ्चित्स्वभावविरुद्धा देहादयः, इतरेषामनुकूला इत्यादीन् विशेषतो निराकृत्य
पुष्टिजीवान् विभजन्ते ते हि द्विधेति ।

ते हि द्विधा शुद्धमिश्रभेदान्मिश्रास्त्रिधा पुनः ॥ १४ ॥

प्रवाहादिविभेदेन भगवत्कार्यसिद्धये ।

ते पुष्टिजीवादयः हि यतो हेतोः भगवत्कार्यस्य लीलावैचित्र्यस्य सिद्ध्यर्थं शुद्ध-
मिश्रभेदेन द्विप्रकाराः । मिश्राः पुनः प्रवाहमर्यादापुष्टीनां यो विभेदः विशिष्टः शुद्धाद-
तिरिक्तः सङ्कीर्णो भेदस्तेन त्रिप्रकाराः प्रवाहमिश्रा मर्यादामिश्राः पुष्टिमिश्रा इति । तथा-
चैवंविधवैचित्र्यार्थादवान्तरभेदात्ते सन्देहा निवार्या इत्यर्थः ॥ १४ ॥

पुष्ट्या विमिश्राः सर्वज्ञाः प्रवाहेण क्रियारताः ॥ १५ ॥

मर्यादया गुणज्ञास्ते शुद्धाः प्रेम्णातिदुर्लभाः ।

कथं निवार्या इत्याशङ्क्यायां तदभिज्ञापकं रूपमाहुः पुष्ट्येत्यादि । अत्र पुष्ट्यादिशुद्धै-
र्मार्गा उच्यन्ते । तत्र भक्तिज्ञानकर्मणां विजातीयसंघलितानां मार्गतत्वं केवलत्वे भगवद्धर्म-
त्वमित्येकादशस्कन्धसुबोधिन्यां स्थितम् । पुष्टिशब्दवाच्योऽनुग्रहोऽपि फलवलाकेवलो मिश्र-
श्चावधार्यते । तत्र केवलो निःसाधनेष्वङ्गीकृतेषु । यथा गोकुलस्थेषु ब्रजरेषु सर्वथा प्रपन्नेषु
च । 'अह्वयाष्टतं निशि शयानमतिश्रमेण' 'केवलेन हि भावेन' 'मत्कामा रमणं जारम्'
'सर्ववर्मान् परित्यज्य' 'तस्मात्त्वमुद्धवोऽसृज्य नोदना'मिति वाक्येभ्यः । द्वितीय उक्तरीत्या
त्रिविधः । उभावप्यवान्तरभेदैरनन्तविधावित्यपि 'तथापि यावते'त्यनेन सूचितमेव । एवं
सनि एते मामभिज्ञानन्वित्यभिध्यापूर्विका या पुष्टिस्तथा मिश्रा ये पुष्टावङ्गीकृतास्ते सर्वज्ञा
यथा तथा भगवत्स्वरूपज्ञातारो भवन्ति । तेन सर्वज्ञत्वं तदभिज्ञापकं लिङ्गम् । उदाहरणं तु
नारदपेमादयः । ज्ञानमिश्राः परमभक्ता इति यावत् । 'सुकानामपि मिद्धानां नारायणपरा-
यणः । सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिपि महासुन' इत्यादिवाक्यानामेते त्रिधाः । महुशामा-
दिपरा एते भान्तिवत्यभिध्यापूर्वकेण प्रवाहेण मिश्रा ये पुष्टावङ्गीकृतास्ते क्रियारताः भगव-
दुक्त्यायरात्रादिप्रसिद्धकर्मपराः । प्रावाहिकभक्ता इति यावत् । तादृशक्रियारतत्वं तदभिज्ञा-
पकम् । उदाहरणं श्रुतदेवनिमिषप्रभृतयः । महुशान् ज्ञानन्वित्यभिध्यापूर्विका या मर्यादा
भगवदुक्तमपरादमरानिष्ठाया मिश्रा ये पुष्टावङ्गीकृतास्ते गुणज्ञा भगवत् उत्पत्तानां गुणार्ण
गरादीनां भगवदीयानां सपृथ्वीश्वर्यादीनां ज्ञानारो भवन्तीति तदभिज्ञापकम् । मर्यादिक-
भक्ता इति यावत् । उदाहरणं भीष्मादयः । शुद्धास्तु प्रेम्णा उलक्षिताः । निरुधिप्रेमैव
तेषामभिज्ञापकः । ते अतिदुर्लभाः । तान् भगवान् कदापि न त्यजति । 'ये दारागारुश्राध-

प्राणान् वित्तमिमं परम् । हित्वा मां शरणं याताः कथं तांस्त्वक्तुमुत्सहे' 'विरुजति हृदयं न यस्य साक्षाद्धरि'रित्यादिवाक्यानां विषयाः । निबन्धेऽपि 'एतादृशस्तु पुरुषः कोटिष्वपि सुदुर्लभः । यो दारागारपुत्रासप्राणान् वित्तमिमं परम् । हित्वा कृष्णे परं भावं गतः प्रेमप्लुतः सदे'त्यनेनोक्ताः । न च ज्ञानिभक्तापेक्षया तेषां निकर्यः शङ्क्यः । 'अविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञात-मविज्ञानता'मित्यादिश्रुतिभिः स्वरूपावित्त्वेऽप्यत्युत्कर्षस्य सिद्धत्वात् । किञ्च । अतिदुर्लभा मन्नादिदुरापचरणरेणवः । 'षष्टिवर्षसहस्राणी'ति वृहद्भामनपुराणवाक्यात् । अत्र येऽवान्तः रभेदास्ते फलवलाद्दद्याः । तथा ये निरूपधिप्रेमाणोऽपि विश्लिपन्ति कदाचित्ते जीवाः शुद्धाः मनस्तेषां मिश्रम् । ये चैकमनसोऽपि देहेनाशक्ताः सेवितुं तेषां देहा मिश्राः । ये पुनस्तादृशाः समर्थे अपि क्रियामन्यादृशीं विदधति, तेषां क्रिया मिश्रेत्याद्यप्युद्धम् । भक्तिभेदा भक्तिहंसाद्भावभेदा जलभेदादवगन्तव्याः ॥ १५ ॥

एतेन साङ्ख्यदर्शनज्ञाः सन्देहा निराकृता इत्याशयेन साधननिरूपणमुपसंहरन्ति एवमिति ।

एवं सर्गस्तु तेषां हि फलमत्र निरूप्यते ॥ १६ ॥

भगवानेव हि फलं स यथाविर्भवेद्भुवि ।

गुणस्वरूपभेदेन तथा तेषां फलं भवेत् ॥ १७ ॥

एवमकारकं सर्गभेदमतुसन्धाय ते सन्देहा निवारणीया इत्यर्थः । अतः परं शुद्धा-
नामपि घाल्यादिभेदेन नानाविधं फलं दृश्यते । तत्कथम् । किञ्च । 'कायेन तु फलं
पुष्टा'वित्यत्र तृतीयानिर्देशात् किं स्वरूपातिरिक्तं फलमित्याद्याशङ्कानिरासाय च फलनिरूपणं
प्रतिजानते फलमिति । तदाहुः भगवानेव हीति । 'यो वै भूमा तत्सुखम्' 'पुरुषाच्च
परं क्विचित्सा काष्ठा सा परा गति'रित्यादिश्रुतेः । 'परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्य-
पदेशेभ्य' इति सूत्रे सेतुर्विधृतिः । 'वावान् वा अयमाकाशस्तावानेवः' 'प्राज्ञेनात्मना सम्प-
त्पित्तः' 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमय' इत्यादिभिः सेत्वादिव्यपदेशैः फलान्तरसन्देहे,
'सामान्यात्वि'ति सूत्रेण संसारतरणसाधनत्वनिर्लेपत्वानिदुर्लभत्वदिव्यत्वाद्यर्थे ते धर्मा प्रस-
प्युच्यन्ते । तावता तदतिरिक्तस्य फलस्य न सिद्धिरिति व्यवस्थापनाच्च भगवानेव फलम् ।
स्वर्गमोक्षादयस्तु मार्गान्तरे । तान्यपि 'एतस्मैमानन्दस्वान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती'ति
श्रुतेर्भगवदानन्दांशभूतानि । मोक्षोऽप्यात्मसुखात्मा प्रज्ञानन्दात्मा च तथा । पुष्टिभागो तथा
न, किन्तु मूलरूपो भगवानेव फलम् । तत्र प्रमाणभूतां युक्तिमाहुः हीति । मार्गभेदसा-
धनावसर उक्तैः प्रमाणैरेव तथा निश्चयादित्यर्थः । तृतीयानिर्देशस्तु फलस्य साधनासाध्य-
त्वबोधाय । अतो न विरोधः । तत्र विशेषमाहुः स इत्यादि । स भगवान् भुवि हृदय-
भूमौ लीलास्थाने घुन्दावनादी च गुणस्वरूपभेदेन यदर्थं यथा आविर्भवेत्, तेषां तथा
तोऽद्यगुणस्वरूपभेदेन फलं भवेत्, फलरूपो भवेत् । तेषां च यदर्थं यद्व्यपदेशाविर्भवति
नृसिंहशामवानादिरूपेण, तेषां युक्तापि तेन रूपेण फलनि । यदर्थं च घाल्यपौगण्ड-
किशोररूपेणाविर्भवति, तेषां युक्तापि तेषु फलनि । तेन तदर्थक्यथाभिर्भाव एव ताद-
कफलमकः । 'यं यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथेन मजाम्यहम्' । 'तद्वैतान् भूतानती'ति स्थिति-

श्रुतिप्रमाणकश्च । तेन 'मन एव मनुष्याणां पूर्णरूपाणि शंसति । भविष्यतश्च भद्र ते तथैव न भविष्यत' इति न्यायेन यथा पूर्वं तद्वदि प्रकटीभूतः, तथैवाग्रे मुक्तयनन्तरमपि पूर्ववदेव तेषु तां लीलामनुभावयतीति । तेन नित्यत्वमपि लीलायाः स्थापितम् । प्रपञ्चितमेतद्विद्वन्मण्डने लीलानित्यत्ववाद आकरे च । एवं फलतः पुष्टिमार्गस्यान्यमार्गसाङ्कर्यं निराकृतम् ॥

अतः परमवान्तरसाङ्कर्येण मिश्रेषु कचिच्छापो दृश्यते, स पुष्टिमार्गीयत्वात् 'तथा न ते भावव तावका' इति वान्धविरोधाच्चातुचितो निकर्षजनकश्चेत्याकाङ्क्षायां समादधते ।

आसक्तौ भगवानेव शापं दापयति क्वचित् ।

अहङ्कारेऽथवा लोके तन्मार्गस्थापनाय हि ॥ १८ ॥

आसक्तावित्यादि । अन्यासक्तौ सत्यां भगवानेव शापं दापयति । यथा नलकूनरादेः । क्वचिदिति । यत्र तस्या औत्कश्यं तत्र । एवमहङ्कारे । यथा चित्रकेतुपरीक्षितोः । तथाच तदोपपरिहाराय भगवत्कृत एवाय तत्तद्द्वारको दण्डः । तेन न निकर्षजनकः । तर्हि यत्र नोभयं तत्र कथं शाप इन्द्रद्युम्नादौ । तत्राहुः लोक इत्यादि । यथेवं न कुर्यात्, तदा लोके मर्यादादिमार्गा न तिष्ठेयुः । तथा सति लोकौच्छितिः स्यात् । अतो लोकसङ्ग्रहार्थं तथा कर्णम् । अत्र गमकमाहः हीति । 'यद्यदाचरति श्रेष्ठ' इति वान्धयेन तथा निधयादित्यर्थः । शापस्य भगवत्प्रसुक्तत्वं मौसले स्फुटम् । तेनान्यत्राप्यनुसन्धेयम् ॥ १८ ॥

न ते पापण्डतां यान्ति न च रोगाद्युपद्रवाः ।

महानुभावाः प्रायेण शास्त्रं शुद्धत्वहेतये ॥ १९ ॥

भगवत्तारतम्येन तारतम्यं भजन्ति हि ।

ननु गमकमन्तरेण तयानुसन्धानमशक्यमित्यत आहुः न ते इत्यादि । ते शापनिपयाः पापण्डतां न यान्ति । ये शास्त्रे पुनरत्यन्त भक्ता एव जाताः । अतो ज्ञेयं भगवतैसायं दण्डः कृत इति । ननु दण्डस्थले युक्तमेतत्, शेषे तु नायं समाधिरित्यतस्तत्राहुः न चेत्यादि । तेषामपि रोगाद्युपद्रवा न भवन्ति । प्रायेण महानुभावा एव भवन्ति । महानुभावत्वामानेऽपि रोगाद्युपद्रवास्तु भवत्येव । एतेनान्यार्थं भक्तदुःखदातृत्वदोषोऽपि निराकृतः । तथापि स्वत्पार्थमेतान्करणं न कृपालोरुचितमित्यत आहुः शास्त्रमित्यादि । शिष्यतेऽनेनेति शब्दं शापदापनम् । तत् शुद्धत्वम्य हेतुनिरूपणिरमात्मक प्रेम तदर्थम् । यद्यत्र न कुर्यात्, तदा मार्गान्तरमिश्रन्निवृत्त्यभावाच्चुद्धपुष्टत्वं न भवेत् । तथाच तत्रापि पत्न्योन्मुग्धा कृषिव पीजम्, अतो न भगवति दोषलेशोऽपीत्यर्थः । ननु युक्तमेतत्, तथापि येषां शुद्धत्वं चिकीर्षितं ते मिश्रेष्वप्यत्युररुष्टा एव वान्याः, तथा मनि तेषां यथमीच्छो भावः । न हि तादृशेषु वर्मं प्रारम्भादिस्तु प्रमत्तनि, न या ते ज्ञानाज्ञानजानन्तीनि मन्दिदे, तेषामेवम्भाये पीनमाहुः भगवदित्यादि । 'यदेकमव्यक्तमनन्तरं विनि श्रुत्या भगवाननन्तरं रूपः । 'अयं शिरःशिष्याप्यापि शिवभक्तमेतेन मधरात्रापरं न मम मिश्रो वैश्वानरः प्रथमः पाद' इत्यादिश्रुतिभिर्विद्वद्वादिषोपत्सृष्टिनिमित्तं

तेषु तरतमभावयुक्तश्च । एवं सति प्रकारान्तरेणापकर्षाभावे तत्कृतुन्यायेनोपास्यतारतम्य-
प्रयुक्तं तारतम्यं केन वार्येत । एवं तारतम्ये उत्कृष्टानामप्येवमावो न दुर्घटः । अत
एव सङ्घर्षणोपासकस्य चित्रक्रेतोः सङ्घर्षणचरणे मनोनिवेशो वृत्रेन्द्रयुद्धे । निर्विशेषो-
पासकस्येन्द्रयुग्लस्य गजेन्द्रत्वेऽपि निर्विशेषोपवर्षणम् । तदेतदुक्तं हीति । तथाच तन्नि-
वृत्त्यर्थमेवङ्करणमित्यर्थः ॥ १९ ॥

एवं प्रासङ्गिकं परिहृत्य इदानीन्तनेषु पुष्टिजीवत्वज्ञापकं लक्षणं वदन्तः प्रसङ्गात्सर्वेषामाहुः ।

वैदिकत्वं लौकिकत्वं कापट्यात्तेषु नान्यथा ॥ २० ॥

वैष्णवत्वं हि सहजं ततोऽन्यत्र विपर्ययः ।

वैदिकत्वमित्यादि । कापट्यमन्तर्गहर्षिसंवादः । स च स्वभावस्य गोपनाय तत्त्वका-
शनमित्येकः, स्वस्य प्रयोजनाभावेऽपि तत्करणमित्यपर इत्युभयविधात्कापट्यात्तेषु वैदिकत्वं
लौकिकत्वम् । सहजं तु वैष्णवत्वं भगवदाज्ञाकारित्वम् । ततः वैष्णवादन्यत्र विपर्ययः । एकत्र
वैदिकत्वमित्यत्र लौकिकत्वं सहजम् । तदतिरिक्तत्वं कापट्यादिति । तेन तेन लक्षणेन
ते ते चोप्या इत्यर्थः । एवञ्च तेषां फलं भगवत्तारतम्येनेत्युक्तीत्या तत्कृतुन्यायेन भावना-
नुरूपं भवति । तत्राप्येतन्मार्गीयाणां भगवतो व्रजपतेरेव भारनेति व्रज एव सर्वोपधिक-
देहप्राप्तिर्भवति । परं तत्कृतसेवानुरूपा । सेवाफलग्रन्थे तथैव सिद्धत्वादिति ॥ २० ॥

सम्पन्धिनस्तु ये जीवाः प्रवाहस्यास्तथापरे ॥ २१ ॥

चर्षणीशब्दवाच्यास्ते ते सर्वे सर्ववर्त्मसु ।

क्षणात् सर्वत्वमायान्ति रुचिस्तेषां न कुत्रचित् ॥ २२ ॥

तेषां क्रियानुसारेण सर्वत्र सकलं फलम् ।

ननु यदि त्रिनिधा एव जीवास्ताहि कथं केचन सर्वत्र तुल्यदर्शनाः सर्वाभिविष्टा
इत्यन्ते, तत्राहुः सम्पन्धिन इति । तुशब्दस्यैविष्यपक्षं व्यावर्तयति । ये जीवाः सम्प-
न्धिनः उक्तनिविधमार्गसम्पन्धमाजः, तथा अपरे इतोऽपि हीनाः प्रवाहस्याः, ते चर्षणी-
शब्दवाच्याः । 'चृषि प्रजननैश्ययो'रिति धात्वर्थाञ्जननस्वातन्त्र्याभ्यां युक्ताः । तेन तद्यो-
ग्यत्वाच्चर्षणीभिः परिभ्रमणशीलाभिः शक्तिभिर्यासान्च्छब्देनैवोच्यन्ते । तदभिज्ञापकमाहुः
ते सर्वे इत्यादिपादत्रयेण । तेषां फलमाहुः तेषामिति । तथाच पश्चराने मध्यमा अधमाश्च
ये मानुषा उक्तास्त एते । अत एव 'संयमने त्वनुसूयनेरपामारोहानरोहौ तदनिदर्शना'दिति
सूत्रेण यमनियता तेषां गतिर्विचारिता । वैरस्वने विविच्यन्ते यमे राजनि ते जनाः । ये चेह
सत्वेनेच्छन्ते य उ चानृतवादिन' इति । अतस्तेषां यथाकर्म सकलं फलं स्रष्टन्त्वदितं
राष्टितं फलं सर्वत्र भवति । तथा तदनुभवन्तः सम्पन्धिनः संसरन्त्येव । स्तियोग्यत्वात् ।
प्रवाहस्यास्तु तथामृता निरविणोऽरे मन्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

एवमज्ञानप्रमदप्रतिर्त्तं सर्वमुक्त्वा क्रमशः प्रवाहभेदं यदिप्यनो व्यापनं कर्षमः
प्रवाहेण च स्वरूपभेदस्य सिद्धत्वात्प्राधान्यादिभेदं वक्तुं प्रासादिकानीन्देहक्रियाभेदनिरूपणं
प्रतिज्ञानेन प्रवाहस्यानिति ।

प्रचाहस्यान् प्रवक्ष्यामि स्वरूपाङ्गक्रियायुतान् ॥ २३ ॥

जीवास्ते ह्यासुराः सर्वे 'प्रवृत्तिं चे'ति वर्णिताः ।

तेषां स्वरूपं लक्षणमाहुः जीवास्ते इत्यादि । 'प्रवृत्तिं चे'ति सन्दर्भे नानालक्षणा-
नामुक्तत्वादेकस्मिस्तावतामदर्शनात्प्रत्येकं यत्किञ्चिल्लक्षणवन्तोऽपि त एवेति ज्ञापनाय
सर्वे इत्युक्तम् ॥ २३ ॥

ननु केचन पूर्वं तल्लक्षणवत्तया निश्चिता अपि पश्चाद्भ्रमिचरन्तो दृश्यन्ते लोके
स्मृतौ चेति लक्षणमव्यापकमित्यतस्तान् विभजन्ते ते च द्विधेत्यादि ।

ते च द्विधा प्रकीर्त्यन्ते ह्यजदुर्ज्ञाचिभेदतः ॥ २४ ॥

दुर्ज्ञास्ते भगवत्प्रोक्ता ह्यज्ञास्ताननु ये पुनः ।

ताननु तदनुसारिण एव । न तु तादृशाः । तेऽज्ञाः । एत एवाग्रे भगवता हता
मुच्यन्ते । कचिद्वैपत्याग्रेऽपि मुच्यन्ते । अतो हेत्यन्तरेणाज्ञाने गते स्मां प्रकृतिं भजन्त
इति न ते लक्ष्याः । अतो लक्षणमदुष्टमित्यर्थः ॥ २४ ॥

ननु सर्गभेदे आवाहिक आसुरः सर्गो जघन्य उक्तः । तेन तदङ्गक्रिया दुष्टा इति
सिद्धम् । तथा सति तत्र प्रवेशस्तादृशामेवोचिनो, नेतरेषाम् । ततस्ते हन्तव्या एव स्युः,
नानुग्राह्याः । दृश्यन्ते तु विपरीत बलिप्रह्लादादिषु, तथा चाणादिषु क्रियाविरोधोऽपीत्यत आहुः ।

प्रवाहेऽपि समागल्य पुष्टिस्वस्तैर्न युज्यते ॥ २५ ॥

सोपि तैस्तन्कृते जातः कर्मणा जायते यतः ॥ २५ ॥

प्रवाहेऽपीति । प्रवाहेऽपि समागल्य पुष्टिमागीयः तेन समागमनेन कृत्वा युज्यते, तैः
आसुरधर्मैः । तत्र हेतुः । यतः कर्मणा तादृशेन तत्कृते जातः । अतस्तथेत्यर्थः । तथाच
तत्कर्मवासनया तादृङ्क्रियाकरणेऽपि जीमस्य पुष्टिस्वत्वाद्भगवता तत्कर्म निवार्य फल दीयते
यथाजामिलस्य अतो न दोष इति भावः । कर्म च भगवदपराधो भक्तापराधो वेदनिन्दा
अधर्मकरणं वेत्यादिकम् । तच्च 'अनापि वेदनिन्दायामधर्मकरणात्तथा । नरके न भवेत्प्रातः
किन्तु द्वीनेषु जायत' इति निग्रन्थोक्तमार्गेणोक्तम् । एव च त्रिप्रह्लादादिषु दुष्टकर्मणः स्वल्प-
ताप्यूषा । तेन न दोषः । एतदग्रे आहुनिःकाष्टनशाद्भव्यो न मिलतीति नोपक्रमोपसंहारि-
क्याभावादोषः । एतदग्रे प्रवाहमागीयप्रयोजनसाधनाङ्गक्रियाफलानि मर्यादामागीयप्रयोजन-
स्वरूपाङ्गक्रियाः साधनं फलं च यावता ज्ञायते, तानान् ग्रन्थोऽपेक्षित इति ज्ञेयम् ॥ २५ ॥

इति श्रीब्रह्माचार्यचरणान्जनसेन्दुना ।

श्रीभित्तास्तारका यास्ताः स्वयुद्धा विशदीकृताः ॥ १ ॥

निपुणं विभाष्य मततं मिलमद्रससिन्नुचन्द्रमुखागमृतम् ।

विष्टं मयास्य कृतमेतद्दशो सरहस्यमलि विबुधैकगुप्तम् ॥ २ ॥

इति श्रीब्रह्मनन्दनचरणरेणुकेतानश्रीपदुपतिवचनश्रीपीताम्बरविरचितं

पुष्टिप्रवाहमर्यादाविचरणं समाप्तम् ।

There is not much difference in the text of the present work except a slight variation in the order of the verse 4 and 5 Sri Raghunathaḥ and Pitambarjī read the 5th verse after the first half of the 4th. In the 6th verse Raghunathaḥ reads मर्षिकत्वेन instead of मर्षिकत्वेऽपि. In 16th verse instead of कलत्रद्वय, Kalyanarayaḥ and others read कलमद्वय. In 19th verse रोगयुग्मद्वय is read in plural by Pitambarjī. Some read लौकिकत्वं वैदिकत्वं in inverse order. In verse 25th Pitambarjī reads तेन युज्यते instead of तेन युज्यते. Besides these there does not appear to be any material difference in the readings of the text. None of the commentaries except the last has been printed before. No other commentary is known to exist other than the four which are printed here. The text of all the four commentaries is based on old and reliable MSS. The text of Sri Vallabha alias Gokulnathaḥ commentary is chiefly based on six MSS, two of which were received from Pandit Gattulalajī's Library, one from Sri Vallabhalalajī Maharaja of Kama, one from Sri Gokulnathaḥ Maharaja of Bombay, one from Sri Ranchhodlalajī of Bombay, one from Bhandarkar Research Institute Raghunathaḥ tika is based on three MSS, one from Gattulalajī's Library, one from Bhandarkar Research Institute and one from Sri Mathuresajī's Temple at Kotah. Sri Kalyanarayaḥ tika is similarly based on six or seven MSS derived from the sources mentioned above. Pitambarjī's tika is based on six MSS, and one printed copy of Pandit Balabhadra Sarma. Out of these six two were received from Sri Gokulnathaḥ's Mandir of Bombay, the remaining were received from sources mentioned above. A perusal of the six MSS of Sri Pitambarjī's commentary reveals the fact that the learned author has revised his tika some time after he wrote the same. Purushottamjī was a great authority in the Sampradaya, hence both the original and revised versions of this tika became current in the Sampradaya. Many of the readings noticed by Pandit Balabhadra in the foot notes of his edition are due to this fact. We have however not thought it fit to perpetuate those readings of the original draft which the learned author himself did not retain in the revised version. On the whole the MSS were tolerably good. We are much obliged to all gentlemen and institutions who have been kind enough to help us as above.

As the concluding portion of this work is missing, we are not in a position to know the exact name given by the author to this work. Some scholars have named this work गृह्यसाम्प्रदाय-विधि, and there is great plausibility in that selection, but the invariably uniform श्रीश्रीगृह्यसाम्प्रदाय-विधि in all the MSS seems inclined us to adopt गृह्यसाम्प्रदाय as the name of this work without the addition of the word विधि.

The funds for the publication of this work have been supplied by one of our collaborators Mr Dhirsajal Vrajdas Sanlalia in the happy memory of the Wedding Ceremony of his eldest son Mr Natrarajal.

With feelings of Joy we offer this fruit of our labour of love at the Lotus feet of Lord Sri Krishna.

Monday
Sri 31 }
.

M. T. Telivala.

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यप्रणीता ।

चतुर्दशविद्युतिसमेता ।

टीकाकृत ।	पृष्ठम् ।	टीकाकृत ।	पृष्ठम् ।
१ श्रीमद्बालकृष्णनाम्	.. १	✓ ८ श्रीवल्लभानाम्	... ४५
२ श्रीमद्गोकुलनाथानाम्	... २	✓ ९ श्रीजगोपालभट्टानाम्	... ४९
✓ ३ श्रीमद्गुनाथानाम्	... १५	✓ १० श्रीलालभट्टानाम्	... ६६
✓ ४ श्रीकल्याणरायानाम्	... १९	११ केषाञ्चिद्	... ७२
✓ ५ श्रीहरिरायानाम्	... २३	१२ श्रीवल्लभात्मजश्रीबालकृष्णानाम्	७८
✓ ६ श्रीयोगेश्वरानाम्	... २६	१३ श्रीगिरिधरानाम्	... ८६
✓ ७ श्रीपुरपोक्तमानाम्	... ३५	१४ श्रीद्वारकेशानाम्	... ९३

श्रीमोहमयीस्वश्रीमद्गोस्वामिश्रीजीवनेशाल्मजश्रीरणडोडलालचरणसंपूर्ण-

साहाय्येन 'धर्मपुरस्व मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला, बी. ए.,

एल्.एल्. बी., वकील हाइ कोर्ट, मुद्रतिष्ठ शैवलाळ

ब्रजदास सांस्लीया, बी. ए., एल्.एल्. बी.,

वकील हाइ कोर्ट' इत्येताभ्यां संशोध्य

मुद्रापुष्पां 'निर्णयसागर' मुद्रणालये

मुद्रयित्वा प्रकटीकृता ।

श्रीवल्लभान्दा ४४२. सवत् १९७७.

मूल्यं रूप्यकद्वयम् ।

गिरीधरलाल जगज्जननास शास्त्रि.

७७, सेक्टर अने २०, शान्तिका.

ठ. भोलादेव मन्दिर, तुलसीपुर, मुंबई नं. २.

अन्वयार्थ त्यां वैश्वधर्मनां सधनां पुस्तका

अने विमो तथा इति प्रकारती स्टेसनरी पोअ

७७, सेक्टर अने २०, शान्तिका.

પ્રસ્તાવના.

સેવાફલાદિ યોગ્યશ્રવણની માલા જે અમારાદ્વારા પ્રકટ થાય છે તેના આશ્રયદાતા શ્રીમુદા-મપુરીસ્થ શ્રીમદ્ગોસ્વામિ શ્રીજીવનલાલજી ગત શ્રાવણ કૃષ્ણ નવમી-નંદમહોત્સવને દિવસે નિલ્લલીલામાં પધાર્યા છે, અને તેથી સાંપ્રદાયિક વિવાહકાર્યને મહાન અલાભ થયો છે. શ્રીજીવનલાલજીનું પ્રાકૃત્ય શ્રીમદ્ગોકુલમાં સંવત્ ૧૯૧૬ માર્ગશીર્ષ શુકલ ત્રયોદશીને દિવસે થયું હતું. આપશ્રીનો ઉપનયનસરકાર શ્રીજગન્નાથજીમાં થયો હતો. સવત્ ૧૯૩૫થી આપશ્રી પોરબંદર પધાર્યા અને નિવાસ લાંબ કર્યો. ત્યારથી આપશ્રી પોરબંદરવાલા શ્રીજીવનલાલજી જે નામથી સંપ્રદાયમાં પ્રસિદ્ધ થયા. પંડિત ગદ્લાલાના સંપર્કથી વિવામાં અભિરુચિ રાખનારા ત્રણ ગોસ્વામી મહારાજે થયા. ૧. ટિંકેટ શ્રીગોવર્ધનલાલજી, ૨. શ્રીદેવકીનન્દનલાલજી, ૩. શ્રીજીવનલાલજી. આ ત્રણમાં શ્રીદેવકીનન્દનજી નિલ્લલીલામાં પ્રથમ પધાર્યા. શ્રીદેવકીનન્દનજીનો વિવાનુરાગ અપેક્ષિત રીતે સાંપ્રદાયિક ન થયો અને તેથી જનમનોરંજન કરીને યદ્યપિ મહત્તી ધનસંપત્તિ તથા ક્ષીર્તિ સપાદન કરી તોપણ આપશ્રીના જીવનમાં સાંપ્રદાયિક નોંધ લેવા જેવું નિવાહકાર્ય એક પણ ન થયું. એઓશ્રીના લાલજી શ્રીવલ્લભલાલજી જે ન્યૂનતા દૂર કરે એ સ્પૃહણીય છે. ટિંકેટશ્રીનો વિવાનુરાગ ઉલ્લસદ છે, પરંતુ રાજકાર્યની ખટપટમાં આશ્વાર્થશ્રી તરફિનું પ્રધાન કર્તવ્ય-સાંપ્રદાયિક વિવાનું રક્ષણ-તેમાં અપેક્ષિત ધ્યાન અવાપિપર્વત એઓશ્રી આપી શક્યા નથી. ત્યાંના આશ્રિત વૃત્તી શૈલિના ટુકી દૃષ્ટિવાલા અને દેશકાલ નહિ સમજનારા અને સાંપ્રદાયિક સાહિલના રક્ષણું ગૌરવ અપરિચયથી નહિ અનુભવનારા પંડિતો થણે બશે આ પરિણામમાં બેખમદાર છે. શ્રીજીવનલાલજીનો વિવાનુરાગ જ્યારથી જ્યોત્સ્ને રોપાયો ત્યારથી નિલ્લલીલામાં પધાર્યા ત્યાંમુધી વૃદ્ધાદિરૂપે વૃદ્ધિગત થતોજ ગયો. આપશ્રીમાં વિવાની પરીક્ષા કરવાની અને કાર્ય લેવાની શક્તિ હતી. આજ કારણથી આપશ્રીએ છગનશાસ્ત્રી તથા બાલશાસ્ત્રીને આશ્રય આપ્યો હતો. છગનલાલ શાસ્ત્રી સાથે આપશ્રી શ્રીમુળોધિન્યાદિનું વાચન કરતા એટલું જ નહિ, પરંતુ સમયોચિત ડેટલાક ગ્રન્થો ગુર્જર ભાષામાં લખાવી પ્રસિદ્ધ કરાવ્યા. બાલશાસ્ત્રી સાથે પણ આપશ્રી શ્રીમુળોધિનીજીનું વાચન નિયમમતઃ કરતા, અને અન્ત સમયે શાસ્ત્રી હરિકૃષ્ણને પોતાના આશ્રયમાં રાખીને આપશ્રીએ શ્રીમુળોધિનીજીનું વાચન પ્રવચન નિલ્લલીલામાં પધાર્યા ત્યાંમુધી સતત ચાલું રાખ્યું.

મહારાજશ્રીની આવહારિક કાર્ય કરવાની કુશલતા પણ ઘણી હતી. આજ કારણથી આપશ્રી નિજ તનુજ શ્રીરણુજીડલાલજીને મહત્તી સમૃદ્ધિ વારસામાં સોંપી ગયાં છે, અને તત્સમૃદ્ધી ચિન્તામાંથી મુક્ત કરી ગયા છે. શ્રીરણુજીડલાલજીએ પણ નિજપિતૃચરણનું નામ તદબીધ સકલ સાહિલ સમેત શ્રીમુળોધિનીજીની પ્રસિદ્ધિલ દરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે. તે અલ્પત યોગ્ય છે. એના જેવું સ્મારક અન્ય શું કોઈ શકે ?

મહારાજશ્રીનું કાર્યક્રમશલ્ય અસાધારણ હતું એટલુંજ નહિ પરંતુ સમગ્રચિત રીતે કાર્ય કરતા હતા. દયાનંદાદિના મોહથી લોકોને ઉપનયનાદિનો મોહ થતો. આ મોહથી તે લોકો માર્ગમાંથી ભ્રષ્ટ ન થાય તેથી આપશ્રીએ ઘણા વૈષ્ણવોને ઉપનયનસંસ્કાર કરાવ્યા. આપશ્રીની ઉદારતા પણ ઘણી હતી. પ્રત્યેક જે જેઓશ્રીના સંબંધમાં આવતું તેનો આપશ્રી તદ્દુચિત રીતે સત્કારાદિ કરતા. આ પ્રકારે અનેક રીતે આપશ્રીનું જગ-મંગલકર્તૃત્વ તેમને સ્ફુરતું.

મહારાજશ્રીની કાર્ય કરવાની દૃઢતા પણ પ્રશંસનીય હતી. જ્યારે આપશ્રીએ મને ઘોડા શ-શોની સકલ સાહિત્ય સમેત પ્રકટ કરવાની સેવા સોંપી, તે સમયે સંપ્રદાયના અન્ય પંડિ-તોએ તેમ નહિ કરવાને આપશ્રીને સૂચવેલું. 'બીજાઓ તરફથી એ કાર્ય થાય છે, તેમાં વચમાં પડતું નહિ, આ લોકો તો વણિક છે, તેમને એ કાર્ય સોંપાય નહિ' વગેરે વગેરે ઘણી રીતે મહારાજશ્રીને સમભવવામાં આવેલા. પણ જેઓશ્રીની દૃઢતા તથા પ્રભુકૃપાથી અન્તે એ સેવા અમારાદ્વારા થઈ, અને અમને ભલ્ણીને સતોય થાય છે કે ઉચ્ચ પંડિતો પણ અમારા કાર્યથી પ્રસન્ન થયા છે. આર્ટિસ્ટ પાસે તૈયાર કરાવીને આપશ્રીનું ચિત્ર અત્ર પધું છે-

ગ્રન્યાદિસંગ્રહ.

- ૧ પ્રથમ ટીકા શ્રીમદ્વાચાર્વપૌત્ર શ્રીમદ્દેવાલકૃષ્ણુલ-શ્રીમદ્વિદ્યુશ્વરના તૃતીય હુમારની છે. આ ટીકાના ત્રણ પ્રતિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. એક પંડિત ગદ્લાવાના સંગ્રહમાંથી અને બીજા બે યાત્રામાંથી અમને મળી હતી.
- ૨ દ્વિતીય ટીકા શ્રીશ્રીવલ્લભ-શ્રીઓકુલેરા-શ્રીગુસાંધલના ચતુર્થ લાલચની છે. આ ટીકાની ચાર પ્રતિ મળી હતી-એ પં. ગદ્લાવાના સંગ્રહમાંથી, એક શ્રીવલ્લભલાલચના સંગ્રહમાંથી, અને એક ભાંડારકર રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાંથી.
- ૩ તૃતીય ટીકા શ્રીરત્નનાથ-શ્રીગુસાંધલના-પંચમ પુત્રની છે. આની ત્રણ પ્રતિઓ પં. ગદ્લાવાના સંગ્રહમાંથી મળી હતી, અને બે યાત્રામાંથી.
- ૪ ચતુર્થ ટીકા શ્રીગુસાંધલના પોત્ર શ્રીકલ્યાણરાયચની છે. આ ટીકાની ચાર પ્રતિ મળી છે. આમાંથી એક તો શ્રીદરિરાયચના નિજ શ્રીદસ્તાશ્વરમાં લખેલી છે.
- ૫ પંચમ ટીકા શ્રીદરિરાયચની છે. આ કારિકાત્મક ટીકાની પાંચ પ્રતિ મળી છે. ત્રણ પં. ગદ્લાવાની સંગ્રહમાંથી છે, એક શ્રીવલ્લભલાલચની છે, અને એક યાત્રામાંથી અમને પ્રાપ્ત થઈ છે.
- ૬ ષષ્ઠ ટીકા શ્રીદરિરાયચના ભાઈ શિશાપત્રવાલા શ્રીઓપેશ્વરચની છે. આની બે પ્રતિ યાત્રામાંથી અમને પ્રાપ્ત થઈ છે.
- ૭ સપ્તમ ટીકા શ્રીપુરુષોત્તમચની છે. આ ટીકાની પાંચ પ્રતિ મળી છે. ત્રણ પં. ગદ્લાવાના સંગ્રહમાંથી, એક શ્રીવલ્લભલાલચથી, અને એક નડીયાદમાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે. આમાં એક શ્રીપુરુષોત્તમચના નિજશ્રી દસ્તાશ્વરમાં લેખેલી છે. જેઓશ્રીનો પરિચય પૂર્વ પ્રકટિત અન્તમાં કરાવ્યો છે. આ ટીકામાં છાપેલું ટિપ્પણ શ્રીમોગી શ્રીઓપેશ્વરચના શ્રીદસ્તાશ્વરમાં લખેલું છે.
- ૮ અષ્ટમ ટીકા શ્રીશ્રીવલ્લભચની છે. જેઓશ્રીનો પરિચય પૂર્વ પ્રકટિત અન્તમાં કરાવ્યો છે. આની પાંચ પ્રતિ મળી છે. બે યાત્રામાંથી અને ત્રણ પં. ગદ્લાવામાંથી.
- ૯ નવમ ટીકા મહાપત્રિ જ્ઞાનમોહાવમટની છે. પરિચય અમને સેવાકલમાં કરાવ્યો છે. આની ત્રણ પ્રતિ યાત્રામાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે.

- ૧૦ દશમ ટીકા દીક્ષિત લાલકૃષ્ણની છે. આની એક પ્રતિ યાત્રામાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે. આ મૂલ્ય પ્રતિ હોય એમ લાગે છે, લાલકૃષ્ણનો પરિચય સેવાલક્ષમાં કરાવ્યો છે.
- ૧૧ નવમી વિવૃતિ ભાંડારકર રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાંથી મળી છે. મૂલ્ય ૧૧ પ્રતિ હોય એમ લાગે છે. ટીકાકાર કોઈ જોસ્વામી મહારાજ હોય એમ લાગે છે.
- ૧૨ દ્વાદશ ટીકા શ્રીવલ્લભાભગ્ન શ્રીઆલકૃષ્ણજીની છે. આ પણ મૂલ્ય ૧૧ પ્રતિ છે. આ પ્રતિ યાત્રામાંથી અમને પ્રાપ્ત થઈ છે.
- ૧૩ ત્રયોદશ ટીકા કોની છે તે અજ્ઞાત છે. એ પુસ્તક ઉપર શ્રીગિરિધરનું નામ છે તેથી શ્રીગિરિધરકૃત એમ કહ્યું છે. આ જોસ્વામી શ્રીકાંકરોલીમાં થયલા હોવાથી તેજ ગૃહના કોઈ ગુસાંધજીની આ ટીકા હોવાનો સંભવ છે. આ પુસ્તક પણ મૂલ્ય ૧૧ છે. કદાચિત્ આણંદની ગેટકવાળા શ્રીવિદ્યનાથજી આના કર્તા હોય.
- ૧૪ ચતુર્દશ ટીકા કોની છે તે પણ અજ્ઞાત છે. શ્રીદ્વારકેશજીનું નામ કદપનાથી મૂકેલું છે. આ પ્રત અચુદ્ધ તથા તુટિત છે. પં. ગદ્લાલાના સંપ્રદમાંથી મળી છે. યથામતિ શોધી છે. ૧
- જોપાળદાસ આલાની, બી. એ, ચંદુલાલ, ધીરજલાલ પંડ્યા, ભેચરદાસ, પુરુષોત્તમદાસ-દિનો લિખનમાં ઉપકાર થયો છે. ભક્તિવાર્ધનીનો સાર અન્તે અંગ્રેજીમાં આપેલો છે.
- ઉપર જણાવેલા સર્વનો અમે ઉપકાર માનીએ છીએ. શ્રીચવનલાલજીનું તથા એઓશ્રીના લાલજી શ્રીરણજીલાલજીનું સાહાય્ય મુક્ત કંઠ સ્વીકારીએ છીએ અને શ્રીમત્રણચરણકમલમાં આ ગ્રન્થને સમર્પીએ છીએ.

મુબઈ. ૧૯૫૭. }
દોલોત્સવ.

મૂલચન્દ્ર તેલીવાલા,
ધૈર્યલાલ સાંકલીયા.

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यप्रणीता ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।
बीजभावे दृढे तु स्यात्त्यागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥
बीजदार्षप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।
अव्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥
व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ न्यसेत्सदा ।
ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥
बीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।
स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहारुचिः ॥ ४ ॥
गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।
यदा स्याद्व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥
तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् ।
त्यागं कृत्वा यन्तेद्यस्तु तदर्थार्थैकमानसः ॥ ६ ॥
लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोभ्यधिकाम् पराम् ।
त्यागे बाधरुभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथाज्ञतः ॥ ७ ॥
अतः स्वयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।
अदूरे विप्ररूपे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥
मेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।
यावज्जीवं तस्य नाशो न क्वापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥
षाधमंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।
हरिस्तु मर्षतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥
इत्येवं भगवन्छास्त्रं गृह्तत्त्वं निरूपितम् ।
य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद्गृहा रतिः ॥ ११ ॥
इति श्रीमद्वल्लभाचार्यप्रकटिता भक्तिवर्धिनी समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीमद्बालकृष्णकृतविद्युतिसमेता ।

रत्यन्ते खेदविन्दुश्रितमुखकमलस्तामवष्टभ्य जातो

निःस्पन्दः श्रान्तियुक्तो मलयजपवनासेवितः पुष्पतल्पे ॥

श्रीराधावक्त्रपद्माद्भुतमधुचिरतःपानघूर्णायमानो-

द्रिक्तः स्नेहार्द्रदृष्टिः प्रतिफलतु द्योः शीघ्रमेव व्रजेशः ॥ १ ॥

इह खलु खेनैव साक्षाद्भगवते निवेदितान् भक्त्यङ्कुरितचित्तान् सर्वान् भक्तिप्रवृद्धा-
र्यमुपायानभिज्ञान् परमकृपया तानुपायानाचार्या उपदिशन्ति यथा भक्तिरिति ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।

वीजभावे दृढे तु स्यात्त्यागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

येन प्रकारेण भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्, प्रकर्षणैधमानोत्तरोत्तरं भगवति स्यात्, यस्या न कदाचिदपि हासः । एतादृशस्तत्प्रवृद्धानुकूल उपायो निरूप्यते नितरामुच्यते । यत्प्रकारक-
निरूपणानन्तरं न कोप्युपायस्तिष्ठत्यवशिष्टः । एवं प्रतिज्ञां कृत्वा दृढं वीजभावं तत्र प्रथमं
भक्तिप्रवृद्धौ हेतुमाहुः बीजेति । भक्तिकल्पतरुप्रवृद्धिकारणभावो वीजभावः । अनुग्रहो-
त्तरकालीनभाव इति यावत् । यद्वा । वीजपदं सत्पुरुषपरम् । तस्मिन्यो भावो भगवत्त्वेन
भावः । 'आचार्यं मां विजानीयात्' 'अविद्यो वा सविद्यो वे'त्यादिवाक्यैः । स यदा वक्ष्य-
माणसाधनैर्दृढो भवति, तदा सा तथा भवति । अथवा, वीजपदेन भगवानेवोच्यते । त-
स्मिन्नास्य तथात्वे सा तथा भवति । ननु वीजभावोत्पत्तावनुग्रह एव हेतुरित्यत्र को हेतुः ।
उच्यते । नहि तदुत्पत्तौ कर्म । तन्नन्यत्वेनाश्रूयमाणत्वात् । नापि स्वतः । चेत्स्याद्दृष्टः
स्यात् । नापि स्वभाववैचित्र्यं वक्तुं शक्यम् । अनुक्तत्वात् । तेन 'यमेवैष वृणुत' इति
'यदा यमनुग्रहाती'त्यादिवाक्यैः स एव हेतुत्वेन वाच्यः । निश्चयार्थकस्तुशब्दः । हेतु-
न्तरमाहुः त्यागादिति । त्यागाद्भक्तिः प्रवृद्धा स्यात् । त्यागास्तु भगवत्तरणारविन्दप्राप्त्यर्थं
सवासनगृहादिविस्मृतिः । केवलत्यागेनैव सा तथा न भवतीत्यत् उक्तं श्रवणकीर्तना-
दिति । प्राणिवर्जितजातिवाचित्वेनैकवद्भावः । श्रवणकीर्तनाभ्यामपि सा तथा भवति ।

एवं भक्तिप्रवृद्धौ हेतुत्रयमुक्त्वा वीजभावदार्ढ्यप्रकारमाहुः बीजेति ।

वीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अव्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

बीजस्य दाह्ये यः प्रकारः स उच्यते । तुम्बुन्दः पूर्वभेदकः । यत्स्वपृष्ठे सित्त्वा
स्वधर्मतः स्वधर्मस्यो वर्णाश्रमधर्मस्यः अव्यावृत्तस्तत्सहितः सन् कृष्णं पूर्णपुरुषोत्तमं भक्त्यै-
कगम्यं भजेत् । कैर्भजेदित्वाकांक्षायामाहुः पूजयेति । कृष्णं पूजया भजेत् । पूजा त्वाण
मोक्तप्रकारेणाहृणीयोपचारः । ननु पूजया भगवद्भजनं कथम् । भक्तेरेव पूजानिपयत्वात्,
ननु भगवतो, यतः 'भक्तियोग स लभत एवं यः पूजयेत मा'मिति भगवद्भक्त्यविरोधात् ।
सत्यम् । अस्ति पूजाविषयत्वं भक्तेः, परन्तु मूले हि परम्पराकारणत्वाभिप्रायेण पूजाव्यप-
देशो, न तु साक्षात् । तेन कृष्णपदं तु भक्तस्य पुरुषोत्तमगामिनी पूजापि भवतीत्यत उक्तम् ।
यद्वा । एवंविधनिःकामपूजाफलविषयनिर्धारार्थं कृष्णपदम् । एवं पूजया भजन निरूप्य श्र-
वणादिभिरपि निरूपयन्ति श्रवणादिभिरिति । श्रवणादिभिरपि कृष्णं भजेत् । आदिपद-
शास्त्रे कीर्तनस्मरणे । तेनैतन्मार्गीयस्य श्रवणादिव्यतिरेकेण क्षणमपि न श्लेषमित्यायातम् ।

ननु सततं कृष्णभजनं कथम्, कार्यान्तरव्यासक्तेस्तत्राहुः व्यावृत्तोपीति ।

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यसेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

बीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यत्रापि नश्यति ।

कार्ये व्यावृत्तो व्यासक्तोपि चेत्तदा गुरुरूपदिष्टं यादृग्भगवत्स्वरूपं तत्रैव स्वस्य चित्त
स्थाप्य भवेत्, अव्यावृत्तिमान् यदि भवेत्, तदा श्रवणादौ चित्तं यसेत् । यद्वा, प्रका-
रान्तरेणाप्यस्वावतारिका सम्भवति । तथा हि । ननु यदि स्वधर्माव्यावृत्तिरेव भजने प्रयो-
जिका, तदा त्वाहृतोपदेशस्य दैववशात्प्रच्युतधर्मस्य कस्यचित्प्रयोजकाभावाद्भजनासम्भवः ।
तथाच तत्कृतमपि सर्वं व्यर्थं स्यात्, तस्मात्प्रक्षालनाद्धि पद्मस्ये'तिन्यायेन ग्रहणाभाव
एव वरमिति चेत्तत्राहुः व्यावृत्तोपीति । अनेयं शङ्का न कार्या । यत्स्वधर्माव्यावृत्तिरेव
भजने प्रयोजिका । 'अपि चेत्यदुराचार' इति भगवद्भक्त्याद्भगवदीयस्य प्रच्युतधर्मस्यापि
भगवद्भजनस्य विहितत्वात् । परन्तु यावदारभ्य भगवद्भजनाभिनिविष्टत्वात्प्रभृति
तस्य दुराचाराकरणमित्यपेक्षितम् । अन्यथानन्यमाकत्वमद्भग्नसङ्गः । दुराचारस्यापि भज-
नात् । तेन स्वधर्मस्यो व्यावृत्तोपि हरौ सर्वदुःसहर्तारि चित्तं यसेत्प्रयत्नेन स्थापयेदित्यर्थः ।
एनाद्यस्यापि स्वभलेनान्तरायाण् दूरीकृत्य स्वरूपानन्ददानं करोतीति ज्ञानाभाव हरि
पदम् । पूर्वं हरिपदोक्त्या मध्ये चित्तपदोक्त्यान्ते श्रवणादिपदोक्त्या देहलीदीप-
वदुभयप्रापि माभ्येन चित्तवृत्तिः स्याप्येति ज्ञेयम् । एव सततं भजने नियमापे उभयपि-
धानमपि यदेवजातीयं पठ्य तदाहुः तत इति । तदन्तरगेन भजनानन्तरमुभयपिधानं
प्रेमोत्पत्तिर्भवति भगवति सनात्मना । तर्पणासक्तिः, तद्व्यतिरेकेण मित्यसम्भव इति
यान् । 'क्षणं गुणगनमित् यामां येन विनाऽभज' इति यथा । व्यसनं तु सततमन्य-

विस्मृतिपूर्वकं भगवत्परता । चः समुच्चायकः । एतन्नितयं यदा भवेत् तदा तदीजं भक्तिशास्त्रे दृढमुच्यते । यत्कथमपि न नश्यति ॥ ३ ॥

तन्नाशाभावप्रकारपूर्वकं स्नेहादीनां त्रयाणां प्रत्येकं फलमाहुः स्नेहादिति साधेन ।

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहारुचिः ॥ ४ ॥

गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद्व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

भगवति स्नेहाद्गृहविषयको यो राग उत्कटेच्छरूपस्तस्य विशेषेण नाशः स्यात् । नाशपदेन पुनस्तस्यानुत्तिरिति ज्ञेयम् । अत एव न निवृत्त्यादिपददानम् । आसक्त्येत्येति । यदा भगवत्यासक्तिर्जाता, तदा तद्व्यतिरेकेण स्थित्यसम्भवेन तदर्थं यत्ने जाते गृहस्थाः स्वार्थं तं प्रेरयन्तीति तस्मिन्नरुचिः, तथा कृत्वा भगवद्भजने बाधकत्वं विभ्रकर्तृत्वं भासते, एत आत्मीया न भवन्तीत्यपि । यदि स्युस्तदा किं प्रतिबन्धकाः स्युरिति । व्यसनं हीति । यस्मिन्काले अचिन्त्यानन्तफलदातरि कृष्णे व्यसनं स्यात्तदैव स कृतार्थः स्यात् । संशय-व्युदासाय हीति पदम् ॥ ४, ५ ॥

एवं त्रयाणां फलमुक्त्वा तादृशस्य कर्तव्यतामाहुः तादृशस्यापीति ।

तादृशस्यापि सततं गृहस्थानं विनाशनम् ।

त्यागं कृत्वा यत्तेद्यस्तु तदर्थार्थैकमानसः ॥ ६ ॥

स्नेहासक्तिव्यसनवतोपि पुरुषस्य तदनन्तरं यत्सततं सर्वदा गृहरूपं यत्स्थानं तद्विनाशनम् । स्नेहासक्तिव्यसनानां विनाशनमित्यर्थः । तथा सति कृतमपि सर्वं व्यर्थं स्यात् । तेन तत्त्यागं कृत्वा यो यत्प्रयत्नं कुर्यात् । एतेन मध्ये तीर्थादिकमपि गच्छेदिति सततपदेन ज्ञेयम् । ननु सोपि प्रयत्नो भावावादिबन्धिराकार एव भवेदित्याशङ्कान्युदासायाहुः तदर्थेति । भगवद्भ्रष्टो योर्थस्तदर्थमेकं मानसं यस्य स तथा । इदं तेषां न । शून्ये एव पर्यवसितमनित्वात् । 'येन्यैरविन्दाक्षे'त्यादिवाक्येन निन्दितत्वाच्च । तेषां गार्हस्थ्यधर्मत्यागे भगवदर्थं गृहात्यागे उभयतः प्रच्युता अधःपतन्ति । तेन त्यागस्तु भगवदर्थमेव मुख्यः । सोपि पूर्वमान्तरः, तस्मिन् सिद्धे ततो बाह्यतः । एकपदं सततमेतन्मागीयैकलन्यफलात्मके मनःस्थितिज्ञापनाय । तेनैतदतिरिक्तावतारे 'मूलसेकः शाखायामपि पर्यवसती'ति न्यायेन तदकरणं न विरुध्यते । तस्यां सत्यां देहव्याश्रुतिस्तत्रैव ॥ ६ ॥

एतादृशस्य यत्फलं तदाहुः लभत इति ।

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोप्यधिकां पराम् ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथाज्ञतः ॥ ७ ॥

य एवं त्यागं कुर्यात्स भक्तिं प्राप्नोति । एवंनिधत्यागस्य भक्तिफलरूपात् । तेन

मुक्त्वादीनामेतत्फलत्वाभावः सूचितः । तत्रापि सुदृढा अविनश्वरा । सततमेधमाना । सापि भक्तिः सर्वतो मोक्षादेरप्यधिका मुक्तानामपि दुःप्राप्या । 'भगवान् भजता'मिति वाच्येन । ततः पुष्टिरूपामपि लभते । परामिति । परामुत्कृष्टामुक्तभक्तेः । पुष्टिरूपामिति शेषः । एवं त्यागफलमुक्त्वा पुनः सिंहावलोकनन्यायेन त्यागव्यवस्थां वदन्ति त्यागे इति । कृत एव त्यागे न कोपि पुरुषार्थः । तस्मिन् वाधकानां भूयस्त्वं बहुत्वम् । भूयसि वाधकान्युपस्थितानि भवन्ति । ततस्तं नाशयन्ति । ननु तस्मिन् सति तदुपस्थितिः कथम् ? तत्र हेतुमाहुः दुःसंस्पर्गादिति । तदुपस्थितिस्तु भक्तानां भगवद्भक्तविरोधिनां संसर्गात् संगतेः । तत्संसर्गानन्तरं सोपि तथा भवति । तत्संसर्गेण भगवद्दर्शनागमन्तर्हितत्वात् । तथैव दुष्टान्नग्रहणे दुर्बुद्धिर्भवति । तस्य पापान्नत्वात्, भ्रान्त्युत्पादकत्वाच्च । यथा जीवानां भगवत्संन्याभावे सदोपत्यम्, तथान्नसापीति; तत्प्रवृद्धिकामोऽसमर्पितं न सुखीयादित्याशयः । उपलक्षणं चैतत् । वस्तुतस्तु वस्तुमात्रे तत्सम्बन्धव्यतिरेकेण तदभावः । तेन सम्बद्धैरसम्बद्धं न ग्राह्यमिति भावः । तेन यथाकथञ्चित्सम्पादितं तत्सम्बद्धं तदपि शुद्धमेव भवतीति तादृशैस्तथैव कार्यमिति भावः सूचितः । असद्भव्योपाधि- तमन्नं कृपणान्नं च दुष्टान्नम् । तेन दुःसंस्पर्गादितिर्दुर्भ्रं च यत्र न भवति, तत्र सततं श्लेषम् । एतेनाटनभावः सूचितः ॥ ७ ॥

तत्स्थानमेवाहुः अत इति ।

अतः स्थेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरविप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

यत उभाभ्यां तद्भयस्त्वमत एकान्ते हरिस्थाने यत्र हरिः सर्वतः तिष्ठति तत्रैः श्लेषम् । तत्राप्येवमेव जडवन्न । किन्तु तदीयैः भगवदीयैः भगवत्सम्बन्धिभिः सा मिलित्वा । ते हि तद्वाताधिज्ञा यतो भवन्ति । तेन सत्सङ्गे सति कृतार्थ एव भवति एतेन दुःसङ्गे न भवतीत्यायातम् । दुष्टान्नप्राप्तिरपि न । तदुच्छिष्टस्यैवोपादेयत्वात् अथमेव दामधर्मो यतः । असूयाघारोपोपि तेषु न कार्यः । यतन्ते तत्पराः केवलं मा- त्पराः । भगवन्तं विनान्यत्किमपि न जानन्ति । तस्मात्तेषु द्वेषादिषु सत्सु सोपि तं मरते । भक्तद्वेषादेरसद्भावत् । इदं तूच्यते । यस्य तत्सङ्गस्तस्य तेषु तदारोपो भवति एव न । वस्तुमवावात् । तस्मिन्सति तु तथैवेति सम्भाव्यते । तदीयैः सह सेवायां अदूरस- दृग्भावस्य त्रिप्रकर्षं अनिशयेनाधिक्यं यस्मिन्देसे तत्र श्लेषम् । यथाहोरात्रमध्ये वा- द्यमेकवारं या तस्माद्गो भवति । यत्नानादेरं । यतो मुख्यः पक्षः स एव यस्मिन्मेवा- श्रयणादिकं गन्तम् । भग्निम्तु केवलं श्रयणादि एव । तेनायं गीणः । मुख्यामम्भयेपीदं तु कार्यमेव । अन्यथा चित्तं दोषान्नन्या नाश एव ॥ ८ ॥

नन्वेवं भगवदर्थं क्रियमाणायां सेवायां मध्य एव दैववशाद्बुद्धौ ज्ञातायां नाशो-
पस्थितौ तु तत्कृतिर्व्यर्था स्यादत आहुः सेवायां वेति ।

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न क्वापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

यस्य सेवायामासक्तिर्भवेत्सोपि कियत्कालपर्यन्तमेव, पुनर्नेत्येवं न, किन्तु दृढा,
सेवायां तु कश्चिदेवाधिकारी भवतीत्यत उक्तं वेति । अनेन दुर्लभत्वं निरूपितम् । तथैव
कथायाम् । तदनन्तरं तामेव तदीयैः सह कुर्यात् । अन्यत्र मनो न निवेशयेत् । तेन मुख्यत
इदं द्वयमेव कार्यम् । कार्यान्तरव्यावृत्त्यर्थं वेत्युक्तम् । तादृशस्य नाशो न, किन्तुत्तरो-
त्तरमुन्नतिरेव । तर्हि यत्किञ्चिद्दिनपर्यन्तं मा भवतु, ततस्तु कदाचिद्भवेदेवेत्याशङ्क्याहुः
यावज्जीवमिति । स यावज्जीवति तावत्तस्य नाशो न । क्वापीति । कस्मिन्नपि देशे
केनापि प्रकारेण न भवतीत्यर्थः । अनिशं तत्सेवाक्रोधोद्यमे तदितरत्रानुपयोगः क्रियाशक्ते-
र्वातीयाश्चित्तस्यापि । अत्र ग्रामाण्यर्थं स्वमतिरेव दर्शिता । मतिर्ममेति । अहं त्वेवमेव
जानामि, यत्सेवाश्रवणादिकमेव सततं कार्यम्, यतो नाशामावप्रकारस्त्वयमेवास्मिन्
शास्त्रे मुख्यतया निरूप्यते ॥ ९ ॥

नन्वेवं तत्र स्थित्वा क्रियमाणायां सेवायां चेत्केनापि कृत्वा बाधसम्भवे सति किं
कार्यं तत्राहुः बाधसम्भावनायामिति ।

बाधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

बाधस्य सम्भावना यदा भवति सेवायां तदा त्वेकान्ते भगवत्स्थाने वासो नेष्यते ।
न च कलहद्वेषादिनापि श्लेयम्, सेवाया एवैष्टसाधनत्वादिति वाच्यम् । एवं च प्रतिबन्ध-
कस्य बलवत्त्वेन तदसम्भवे द्वेषादेर्मनसि स्थित्या श्रवणाद्यसम्भवे चित्ते दोषाक्रान्त्या कृत-
वैयर्थ्यापत्तिः । तस्माद्भगवदिच्छयैवं जातमिति मनसि निश्चित्य ततो निःशूल्य निश्चिन्त-
स्तस्मरणं कुर्वन् तीर्थे तिष्ठति, गृहे वा । नन्वेवमेव चेद्भगवदिच्छा, तदा तु पर्य-
वसानतो नाश एवेत्याशङ्क्याहुः हरिस्त्विति । सर्वतः सर्वेभ्यः सर्वप्रकारेण हरिस्तु रक्षां
करिष्यतीत्येवं मनसि निर्धार्य श्लेयम् । सर्वथाश्रितानां रक्षामेव करोति । अप्रामाण्य-
शङ्कानिवृत्त्यर्थमाहुः न संशय इति । अत्र संग्रयो न कार्यः । यमनुगृह्येत्तवांस्तं पुनर्न
त्यक्ष्यति, सत्यसङ्कल्पत्वात् । इदानीमिच्छाया एव तथात्वात्सेवाऽभावः । यदि कदाचित्
भविष्यति, तदा सापीत्यस्मिन्नर्थे न कापि चिन्ता विधेया ॥ १० ॥

एवमुपायान्निरूप्य तत्फलं निरूपयन्ति इत्येवमिति ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गूढतत्त्वं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्यादृढा रतिः ॥ ११ ॥

इति भगवच्छास्त्रं मया निरूपितम् । यद्भगवत्कृपैकवेद्यम् । तत्र हेतुः । यतो भगवच्छास्त्रं भगवदीयं शास्त्रम्, एतच्छास्त्रवेदको भगवानेव, यतो नान्यः, एतदज्ञत्वात् । अन्यस्यैतदज्ञत्वे हेतुमाहुः । गूढतत्त्वं गूढं गुप्तं सर्वैरज्ञातं यद्भगवत्स्वरूपं तदेव तत्त्वं सारभूतं यस्य तत्त्वा । तदपि मया एवं निरूपितम् । अत्र प्राकट्यपूर्वकं निरूपितमित्यर्थः । भक्तिमार्गजिज्ञासूनां निमित्तम् । तेन य एतदुक्तप्रकारमाचरेत्तस्य भगवति रतिः स्वात्सापि दृढा । एतदुक्ताचरणाभावे यत एतत्प्रत्यहं सम्यगर्थाविबोधपूर्वकं अधीयीत पठेत्तस्यापि तथा रतिः स्यादिति ॥ ११ ॥

विठ्ठलेशपादाब्जैकदास्यसद्भाङ्गिणा सदा । प्रकाशिता यथाशक्ति मयेयं भक्तिवर्धिनी ॥१॥

इति श्रीबालकृष्णकृतभक्तिवर्धिनीविद्युतिः समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीश्रीवल्लभविरचितविद्युतिसमेता ।

नत्वा स्वाचार्यपादाब्जं कृपामधुसुपूरितम् ।

तत्परामारक्तयुद्ध्या व्याख्यासे भक्तिवर्धिनीम् ॥ १ ॥

तद्बुद्धिदृढतासिद्ध्यै पितृपादरजांसहम् ।

हृद्याय प्रवृत्तोस्मि नान्ययेति हि निश्चितम् ॥ २ ॥

अथाचार्यचरणाः स्वमागीद्वीश्रुतानां स्वमागीयभक्तिवृद्धिप्रकारमजानतां कृपया तज्ज्ञापनाय तद्बुद्धिप्रकारं प्रतिजानते यथेति ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।

धीजभावे दृष्टे तु स्यात्त्यागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

यथा येन माधनेन भक्तिः स्वप्रवर्तितमार्गस्था प्रकषेण वृद्धिं प्राप्नोति तथा तत्प्रकारक उपायः माधनं निरूप्यते उच्यते इत्यर्थः । ननु भक्त्युत्पत्तिप्रकारः शम्भोषु उपायैः प्रादुर्भूतः एव । उपायानन्तरं वृद्धिमन्वयुत्पत्तिर्देव । तदप्या । श्रीभागवते 'दानव्रततो-

होमजपस्वाध्यायसंयमैः । श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यत' इति । एका-
दशोपि 'श्रद्धासृतकथाया'मित्युपक्रम्य 'एवं धर्मेर्भक्तुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् । मयि
सखायते भक्तिः कोन्वोशौस्यावशिष्यत' इति । प्रथमस्कन्धेपि 'यसां वै श्रूयमाणायां कृष्णे
परमपूरुषे । भक्तिरुत्पद्यते पुंसः शोकमोहमयापहे'ति । गीतास्वपि 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न
शोचति न कांक्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परामि'ति भक्त्युत्पत्तिप्रकारा उक्ता
एव । यद्यप्युत्पत्तिप्रकारा उक्तास्तथापि वृद्धिप्रकारो नोक्त इति तद्वृद्धिप्रकारार्थमाचार्यक-
थनं सम्भवतीति चेत् । न । वृद्धिप्रकारोपि तत्रोक्तः । तृतीयस्कन्धे पञ्चमाध्याये 'पानेन
ते देव कथासुधायाः प्रवृद्धनक्त्या विशदाशया ये । वैराग्यसारं प्रतिलभ्य बोधं यथा-
क्षसान्दीयुरकुण्ठधिष्यमि'ति । अत्र प्रकारोच्युक्तः । यद्यप्यत्रोत्पत्तिवृद्धिप्रकाराः पुराणादि-
ष्वप्युक्ता एव, तत एवोभयसम्भवे सत्यपि 'यथा भक्तिः प्रवृद्धा सा'दिति पुनर्भक्तिवृद्धि-
प्रकारकथने को हेतुरिति चेत् । सत्यम् । पूर्वोक्तसाधनानां दानव्रतादीनां मर्यादाभार्गी-
यत्वात् तदुत्पन्नभक्तेरपि तन्भार्गीयत्वमेवेत्यवधेयम् । 'कार्यकारणयोरेकजातीयत्व'मिति
नियत्वात् । वृद्धिप्रकारस्यापि तन्भार्गीयसाधनसाध्यत्वेन सुकिकलकत्वेन च मर्यादाभार्गी-
यत्वमेव । आचार्यास्तु स्वप्रकटितशुद्धपुष्टिभार्गीयगतिनिरूपणं कर्तुं तस्याश्च मर्यादाभक्ति-
वैलक्षण्यं ज्ञापयितुं तत्साधनानि तत्फलं च वक्तुं तत्साधनानां तत्फलस्य च वैलक्षण्यं वक्तुं
भिन्नतया स्वभार्गीयां भक्तिं तद्वृद्धिप्रकारसाधनं च निरूपयन्ति गथेति । यथा स्वभा-
र्गीयस्वप्रवर्तितसाधनैर्भक्तिः शुद्धपुष्टिभार्गीया प्रकर्षेण वृद्धा वर्धिता स्यात् । वृद्धौ, प्रकर्षः
फलोन्मुखत्वम् । तथा तद्व्यकारकोपायस्तद्व्यकारकसाधनसमुदायो निरूप्यत उच्यत
इत्यर्थः । पूर्वोक्तसाधनसमुदायानेवाहुः बीजभावे दृढे तु स्यादिति । अत्र बीजभाव-
स्वरूपं शुद्धपुष्टिभार्गीयाचार्यानुग्रहपूर्वकं स्वभार्गप्रकारकभगवन्निवेदनानन्तरं भगवदङ्गीकार
एव बीजभावः । तस्य दार्ढ्यं निरन्तरं तदेकपरतया तन्भार्गस्थितिः । तुशन्देन भार्गान्तरी-
यसाधनव्युदासः । तदा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात् । वृद्धौ स्वभार्गीयसाधनान्तराण्याहुः त्यागा-
च्छ्रवणकीर्तनादिति । त्यागाद्वैतन्भार्गीयातिरिक्तसाधनत्यागात् । तद्वदेवैतन्भार्गीयभग-
वद्धर्मश्रवणात् । तथैव तद्वदेव कीर्तनात् । अत्र श्रवणकीर्तनयोरेकवद्भावोऽन्योन्योभयोरप्येक-
जातीयत्वं ज्ञापितम् ॥ १ ॥

यद्यपि पूर्वं बीजदार्ढ्यप्रकार उक्त एव । तथापि कदाचिदितरव्यासङ्गेनान्तरायाः
सम्भवति, तस्माद्यथेतरव्यासङ्गाभावेन बीजदार्ढ्यं स्थियति तदर्थं भगवद्भजनरूपं प्रका-
रान्तरमाहुः बीजदार्ढ्यप्रकारस्त्विति ।

बीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अव्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

तुश्चन्देनैतदतिरिक्तप्रकारान्तरव्युदास उक्तः । स्वमार्गीयभगवद्भजनं तु गृहस्थित-
भावे न सम्भवतीति पूर्वं गृहस्थितिमेवाहुः गृहे स्थित्वेति । भगवद्भजनानुकूले गृहे
स्थित्वा स्वधर्मतः कृष्णं भजेत् । अत्र स्वधर्मपदेन वर्णाश्रमधर्मा न विवक्षिताः, किन्तु
स्वमार्गीयभगवद्धर्मा विवक्षिताः । कुतः, वर्णाश्रमधर्माणां स्वधर्मत्वाभावात् । तथा ।
धर्मो द्विविधः । एकः शरीरपर्यवसायी । द्वितीय आत्मपर्यवसायी । तत्र सन्ध्यावन्दन-
मारभ्य यागान्तानां वर्णाश्रमधर्माणां शरीरपर्यवसायित्वमेव । इन्द्रलोकादिभोगपर्यवसा-
नात् । समाप्तौ पुनः 'क्षीणे पुण्ये मर्यलोकं विशन्ती'ति वचनात् शरीरसुखपर्यवसा-
यित्वमेव, न त्वात्मनः परलोकसाधकत्वम् । स्वपदस्यात्मपरत्वात् स्वधर्मपदेनात्मपर्य-
वसायी धर्म उच्यते । स च भगवद्धर्म एव । तथा च प्रमाणं सप्तमस्कन्धे प्रह्लादवच-
नम् । 'यद्यज्ञो भगवते विदधीत मानं तच्चात्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखश्री'रिति । किञ्च,
फलप्रकरणेपि रासमण्डलमण्डनरूपाभिर्गीतम् । 'कुर्वन्ति हि त्वयि रतिं कुशलः स
आत्मन्त्रित्यप्रिये पतिसुतादिभिरातिदैः कि'मिति । किञ्च, स्वधर्मत इति कथनात् धर्मपदस्य
तसिप्रत्ययान्तत्वेनाव्ययत्वादविकृतो धर्म उक्तः । तेनाविकृतो धर्मो भगवद्धर्म एवेति
स्वधर्मपदेन भगवद्धर्म एवेति सर्वमनवद्यम् । स च स्वधर्मः क इत्याकांक्षायामाहुः अ-
व्यावृत्तो भजेत्कृष्णमिति । अव्यावृत्तो भगवद्भजनानुकूलव्यावृत्तिरहितः कृष्णं भजेत् ।
अत्र भजने कृष्णपदस्य फलवाचकत्वेनैदं भजनं मम फलरूपमिति ज्ञात्वा भजनं कर्तव्यम्,
न तु साधनबुद्ध्या । 'यद्यप्यग्रे 'लभते सुदृढां भक्ति'मित्यनेनालौकिकदेहसम्पत्तिपूर्वकं साक्षा-
त्पुरुषोत्तमभजनस्यैव फलत्वोक्त्याधुनिकभजनस्य साधनत्वमायाति, तथापि पुष्टिमात्रे पुरु-
षोत्तमस्यैव भजनीयत्वात्, यद्यपि आधुनिकभजने अलौकिकदेहसम्पत्तिर्नास्ति, तथापि
आधुनिकभजनस्य पुरुषोत्तमपर्यवसायित्वमेवेति अस्यापि फलरूपत्वमिति ज्ञापनायोक्तमिदं
भजनं मम फलरूपमिति ज्ञात्वा भजनं कर्तव्यमिति' । नतु एकस्यैव साधनरूपत्वं फलरू-
पत्वं च कथं सम्भवतीति चेत् । सत्यम् । साक्षात्पुष्टिमार्गीयफलस्वेतरसाधनासाध्यत्वात्
पुरुषोत्तमभजनमेव साक्षात्पुष्टिमार्गीयफलसाधक(त्व)म् । यथा महाराजस्य धार्यमपि सुवर्ण-
रशादिकमेव । व्यवहार्यमात्राप्यपि तन्मयान्येव । अथ च कोशे संग्राह्यमपि सुवर्णरत्नादि-
कमेव । यतस्तस्य महाराजस्य सर्वतोधिकत्वात् । सुवर्णस्यापि सर्वधात्वपेक्षयोक्तृत्वत्वात् ।
तथा तदस्य फलस्य सर्वोक्तृत्वत्वात्सर्वोक्तृत्वमेव साधनमपेक्षितम् । सर्वोक्तृत्वस्य साध-
नस्य विचारे क्रियमाणे भजनातिरिक्तस्य सर्वोक्तृत्वत्वाभावात्सर्वोक्तृत्वमेव साधनं सर्वोक्तृ-
त्वमेवेति भजनमेव साधनम्, भजनमेव फलमिति नानुपपत्तिः काचित् । अग्रे भजन-
प्रकारमाहुः पूजया श्रवणादिभिरिति । अत्र पूजापदेन आगमोक्तप्रकारकपूजा न
निवक्षिता । पूर्वं कृष्णपदेन सदानन्दफलरूपपुरुषोत्तमभजनस्य प्रकारत्वेनोक्तत्वात् । आ-

१ पुनः । सर्वा कर्मापेक्षयोर्येन कियमाप्तत्वात् । अत्र केवलमिति मार्गीयधर्मविचारे पुनः कथने
प्रयोगः आगत्य न निवक्षित इत्युक्तम् । २ विहायतमं हि त्वयं प्रतिभाति, अन्वयुत्तरेण कथितं दत्तं वा ।

गमोक्तपूजायाः पुरुषोत्तमविभूतिपर्यवसायित्वात् न पुरुषोत्तमभजनपर्यवसायित्वम् । तथापि पुरुषोत्तमभजनप्रकारेषु पूजाया अपि गणनात्सा पूजा शुद्धपुष्टिमार्गीयैवेति ज्ञेयम् । अत एव शुद्धपुष्टिमार्गीयविक्रिः प्रमेयप्रकरणीयसप्तमाध्याये गुणगाने हरिणीनां भाव निरूप्य पश्चात्तद्भावद्येरेव पूजात्वमुक्तम् । 'पूजां दधुर्विरचितां प्रणयावलोके'रिति कथनात् । एतद्भावसजातीयभावपूर्वकं श्रीकृष्णदर्शनसेवाकरणमेव पूजया भजनम् । एतद्भावज्ञापनाय अत्रैतन्मार्गीयभजनसाधनपूजेयमिति ज्ञापनायोक्तं पूजयेति । अस्मिन्मार्गे भजनं सेवैव । अत्र 'केचित्स्नेहरहितसेवा पूजैवेति पूजापदं व्याख्यातवन्तः, तत्र विचारक्षमम् । कुतः? मार्गभेदस्य नियामकत्वात् । आचार्यैस्तु स्वप्रकटितशुद्धपुष्टिमार्गीयकृतस्वकीयजीवेषु स्वप्रकटितशुद्धपुष्टिमार्गीयभक्तिवृद्धयर्थं भक्तिवर्धिनीरूपं शास्त्रं कृतम् । तदीयशास्त्रे तदङ्गीकृता एवाधिकारिणः, नत्वन्ये । तेषामाचार्यानुग्रहेण शुद्धपुष्टिमार्गीयत्वान् तत्प्रदर्शितसेवाकरणं सत्सेहं स्नेहरहितं वा भवतु, परन्तु पुरुषोत्तमपर्यवसायित्वाद्भक्तिमार्गीयमेव भवति । नतु पूजामार्गीयम् । किञ्च, शुद्धपुष्टिमार्गीयसेवाप्रकारसदृशाः प्रकारा वञ्चालङ्कारादिसमर्पणरूपाः पूजायामपि दृश्यन्ते । तथापि तेषां विभूतिपर्यवसानात्पूजामार्गीयत्वमेव, न तु सादृश्यमात्रेण तेषां भक्तिमार्गीयत्वम् । मार्गभेदस्य नियामकत्वात् । किञ्च । यो यन्मार्गीयस्तत्कृतं सर्वं भगवद्दर्मादिकं तन्मार्गीयमेव भवति । यथा 'प्रमादात्कुर्वतां कर्म'त्यत्र कर्मसादृश्यार्थं कृतस्य विष्णुस्मरणस्य कर्ममार्गीयत्वमेव । अन्यत्र 'यस्य स्मृत्या च नामोक्त्ये'त्यत्र स्मृत्यादिव्रतयाणामपि कर्ममार्गीयत्वमेव, न तु नवधामतत्सुक्तसादृश्यमात्रेण भक्तिमार्गीयत्वम् । एवं सेवोपयोगिनीं पूजामुक्त्वा तदुपयोगिश्रवणादिकमप्याहुः श्रवणादिभिरिति । सेवाकरणानन्तरमवशिष्टकाले इतरव्यासहाभावार्थं श्रवणम् । आदिपदेन कीर्तनस्मरणचिन्तनान्यपि ॥ २ ॥

एवमव्यावृत्तिपूर्वकं भजनमुक्त्वा कदाचिद्भगवदर्थेव्यावृत्तिसमयेपि हरौ सर्वदुःखहर्तारि चित्तव्यासङ्गपूर्वकमेव व्यावृत्तिः कर्तव्येत्यत आहुः व्यावृत्तोपि हरौ चित्तमिति ।

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यतेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

व्यावृत्तिकरणान्तरमवशिष्टसमये पूर्ववत् श्रवणादी यतेत् श्रवणाद्यर्थं यत् कु-
र्यात् । एवं भक्तिमार्गीयभक्तिवृद्धिसाधनान्युक्त्वाम्य भक्तिवृद्धिप्रकारमाहुः ततः प्रेमेति ।
पूर्वं प्रेम भवति । ततः स्नेहाङ्गुरो भवति । तदनन्तरं प्रौढभावे सति आभक्तिर्भवति । चित्तं
भगवत्स्वरूपे व्यामक्तं तदा तदेकपरं भवति । ततः प्रौढभावे सति ध्यमनं भवति ।

१ 'तन्मादत्र केचिदित्यारभ्य, तत्र विचारसमयेति यदुक्तं, तन्मत्वं सोऽवपत्तिद्वयपरिणमित्यदिती-
थिकविचारेण ।'

व्यसनं नाम तद्बोधिरेकेण स्यातुमेव न शक्नोति । तद्यथा । दशमस्कन्धे 'गोपीनां परमानन्द-
वासीहोविन्ददर्शने । क्षणं युगशतमिव यासां येन विनामवदि'ति । एवं यदा व्यसनं
भवति, तदा वीजभावो दृढो भवति ॥ ३ ॥

एवं व्यसनपर्यन्तं वीजदार्ढ्यप्रकारमुक्त्वाप्रे वीजस्य दृढत्वं निरूपयन्ति वीजं
तदिति ।

वीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहारुचिः ॥ ४ ॥

तत्पूर्वोक्तं वीजं व्यसनभावानन्तरं दृढं भवतीति शास्त्रे भक्तिशास्त्रे उच्यते निरू-
प्यत इत्यर्थः । दृढत्वस्य लक्षणमाहुः यन्नापि नश्यतीति । यत्केनापि लौकिकालौकि-
कनाशकेनापि न नश्यतीति । लौकिका दुःसद्भादयः, अलौकिकाः कालादयः, तैरपि न नश्य-
तीत्यर्थः । अतः परं येन प्रकारेण त्रयाणां स्नेहादीनां मध्ये येन यथा स्वापनोदनं भवति,
तथा तस्वापनोदनप्रकारं वदन्ति । अत्र स्नेहाद्युत्पत्तौ मुख्यापनोदकाख्यः, भगवदतिरिक्ते
रागो गृहासक्तिर्भगवद्बन्धिरेकेणापि कालनिर्वाहः । तत्र रागादित्रयाणां क्रमेणैकैकापनोदक-
त्वमाहुः स्नेहाद्रागविनाशः स्यादिति । तत्र पूर्वं यथाकथञ्चिदल्पलोहाङ्कुरोत्पत्त्यापि
भगवदतिरिक्ते रागो न भवति । तदनन्तरं यदासक्तिर्भवति, ततः प्रौढभावो भवति,
तदा गृहासक्त्यपनोदो भवति । भगवदासक्त्या गृहासक्तिर्गच्छति ॥ ४ ॥

आसक्त्यनन्तरं गृहारुचौ हेतुद्वयमाहुः गृहस्थानामिति ।

गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद् व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

गृहे स्थितानां भार्यापुत्रादीनां, गृहे तिष्ठन्तीति गृहस्था भार्यापुत्रादयस्तेषां स्वस-
जातीयभावाभावात् तैः सह संबन्धस्य भावविधातकत्वस्फूर्त्या तेष्वरुचिर्भवत्येवेत्यत उक्तं
बाधकत्वं भासत इति । ननु यद्यपि भार्यापुत्रादीनां भावबाधकत्वमुक्तम्, तथापि 'न
वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति, किन्त्वात्मनः कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति'
इत्यादिश्रुत्या तेषु आत्मसंबन्धित्वेन प्रियत्वस्यापि स्फूर्त्या सर्वात्मना बाधकत्वस्फूर्तिर्न भवि-
ष्यतीत्याशङ्कानिरामाय तेषु तादृशस्य भगवदासक्तस्य आत्मसंबन्धित्वस्फूर्त्यभावेन यथा
सर्वात्मना प्रियत्वाभावन्तं प्रकारमाहुः अनात्मत्वं च भासत इति । स्वस्य भगव-
दासक्त्या निरुपाधिष्वेहासदत्वेन भगवत्येवात्मत्वं स्फुरति, न तु स्वात्मनि । अतो
भगवदीषेष्वेवात्मसंबन्धित्वं भासते । न तु स्वात्मसंबन्धिष्व्वात्मसंबन्धित्वं भासत इति ।
तेष्वान्मसंबन्धित्वमानामावान् बाधकत्वमेव भासते, न तु स्वात्मीयकत्वमिति ज्ञापनायोक्तं

बाधकत्वमनात्मत्वमिति गृह्यारुचौ हेतुद्वयमुक्तम् । एवं तादृशस्य गृह्यारुचौ हेतुद्वयमुक्त्वा तस्यैव 'श्लेहवृद्धिपराकाष्ठामाहुः यदा स्यादिति । यदा यस्मिन्काले कृष्णे फलात्मके व्यसनं स्यात् । तद्दर्शनादिव्यतिरेकेण तत्संबन्धिव्यतिरेकेण स्यातुमशक्तिर्व्यसनं तद्यदा स्यात् । तादृशो भावो यदा स्यात्तदैव कृतार्थः स्यात् । कृतः अर्थो येन तादृशः स्यात् । अर्थोत्र भक्तिमार्गीयसाक्षाद्भगवत्संबन्धफलरूपः । सः स्वस्मिन्कालो भवति, सम्पादितो भवति, तदा कृतः अर्थः पूर्वोक्तफलरूपो, भगवता तस्मै दत्तो भवतीत्यर्थः । नहि एतादृशभावयुक्तस्य एतत्फलदानातिरिक्तं फलं दातुं युक्तमिति ज्ञापनायोक्तं हीति ।

एवं तस्य व्यसनवतो योग्यताभावं फलं च निरूप्य तस्याग्रिमव्यवस्थामाहुः तादृशस्यापीति ।

तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशनम् ।

त्यागं कृत्वा यत्तेद्यस्तु तदर्थार्थैकमानसः ॥ ६ ॥

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोप्यधिकां पराम् ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथाज्ञतः ॥ ७ ॥

तादृशस्यापि तादृग्भावयुक्तस्यापि, सततं निरन्तरं, गेहस्थानं गृहस्थितिः, तादृग्भावसत्सङ्गाभावाद्दिनाशकं तद्भावविघातकमित्यर्थः । यो यस्य विघातकः स तत्सन्निधौ स्यातुं न शक्नोति । अत एव फलप्रकरणे 'यद्बन्धुजाक्षे'तिपद्ये ब्रजरत्नरूपामिर्निरूपितम् । यद्बन्धुत्वमिति त्वत्पादतलमस्त्राक्षं तत्त्वमिति अन्यसमक्षं स्यातुं न पारयाम इति । तदेव विघ्न-
तमाचार्यचरणैः । 'यथा देहाभिमानी व्याघ्रस्य देहविघातकत्वात्संनिधौ स्यातुं न शक्नोती'-
ति । अत उक्तं तादृशस्येति । अतः परं पूर्वोक्तभावयुक्तस्य गेहस्थितेर्भावविघातकत्वेन तत्र स्यातुमशक्त्या स गेहत्यागमेव करोतीत्याहुः त्यागं कृत्वैति । तस्य गेहत्यागानन्तरं स्थितिप्रकारमाहुः यत्तेद्यस्त्विति । त्यागानन्तरं स यत्तमेव कुर्यात्, नतु प्रकारान्तरेण तिष्ठेत् । तस्य यत्तविषयमाहुः तदर्थार्थैकमानस इति । तादृशस्य यद्विषयको भावः स विषयो भगवानेव भवतीति । स एवार्थः । स चासावर्थस्य तदर्थः भगवान् तदर्थं भगव-
दर्थमेकं केवलं मानसं मनो यस्य तादृशो भूत्वा सुदृढां भक्तिं लभते । एवं तस्य व्यसन-
पर्यन्तां सर्वानपनोषां भक्तिमुक्त्वापि पुनर्यत्तदर्थार्थैकमानस इत्युक्त्यापि लभते सुदृढां
भक्तिमिति यदुक्तं तस्यायमाशयः । ततोपि सुदृढां सर्वोत्तमावस्थां भक्तिमिति साक्षात्
स्वरूपानुभवफलिकां लभत इति । तद्भाषकधनेन तादृशस्य पूर्वोक्तातिविगादभावेन निय-
मानदेहापगमानन्तरं लीलापयिकमलौकिकं देहं प्राप्य साक्षात्स्वरूपसंबन्धि फलं लभत
इत्यर्थः । फलरूपनक्तेः स्वरूपमाहुः सर्वतोप्यधिकामिति । सर्वतयतुर्विषयमुक्त्यपेक्ष-

याति अधिकाम् । परामगणितानन्दपुरुषोत्तमपर्यवसायिनीम् । एवं पूर्वोक्तभक्तिवृद्धिर्न-
वसानं फलं चोक्त्वा पुनस्त्वागे बाधकभूयस्त्वकथनस्यायमाशयः । कदाचित्कथिद्वि-
मार्गानुवर्ती पूर्वोक्तलाग्नरूपमज्ञात्वाहमपि गृहादित्वागं कृत्वा भक्तिवृद्धि साधयिष्या-
मीति यदि गृहादिकं लक्ष्मिच्छति तस्य तत्र निषेधमाहुः त्वागे बाधकभूयस्त्व-
मिति । ताद्यस्य त्वागे गृहादित्वागेन भक्तिवृद्धिसाधने बाधकभूयस्त्वात्फलं न सिध्यति ।
('पूर्वोक्तप्रकारत्वागिनस्तु दृढं यत्रापि नश्यतीति बाधकामात्र उपपादित एवेति पूर्वोक्त-
त्वागोत्र न विवक्षितः । तस्मात्पुनस्त्वागे बाधकभूयस्त्वं यदुच्यते 'स कदाचित्कथिदि-
नेन वक्ष्यमाणत्वाग एव बाधकभूयस्त्वम् ।') बाधकान्येवाहुः दुःसंसर्गादिति । दुःसं-
सर्गः स्वस्य पूर्वोक्तत्वागहेतुभूतमावाभावत्सर्वात्मना चित्तस्य भगवदकपरत्वामात्रेण चित्तबा-
धल्याहुःसङ्गमगवद्भावामाववतां लौकिकानां सङ्गः सम्भवतीति तस्य बाधकत्वं स्पष्टमेव ।
अथ च तस्य पूर्वसिद्धगृहादीनां बुद्धिपूर्वकत्वांगामावाच्छरीरनिर्वाहार्यं यत्र कुत्रचिद्व-
मज्ञपेन तस्यास्य भगवदसमर्पणनिर्दोषवत्त्वेन तद्वन्नमज्ञपेन स्वस्यापि बाह्युल्लेखदोषः
सम्भवति । यद्यप्येतादृशस्यापि बाधका दोषा इन्द्रियनिग्रहामावरूपाः सम्भवन्ति, तथापि
दुःसङ्गाद्यदोषयोरनिप्रयत्नत्वाद्गुणैव गणितौ ॥ ७ ॥

एवं सति तादृशेन दोषामावपूर्वकं कथं कालनिर्वाहः कार्य इत्याकांक्षायामाहुः अतः
श्रेयं हरिस्थान इति ।

अतः श्रेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरे विप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

यतः पूर्वोक्तप्रकारस्त्रिणां दोषसम्भावना अतो दोषामावपूर्वकं कालनिर्वाहार्थं
हरिस्थाने स्वस्य भक्तिमार्गीयत्वात् भक्तिमार्गीयसेवाप्रकारयुक्तभगवत्स्थाने श्रेयोवर्ध-
नादौ श्रेयम् । तत्रापि स्थितिप्रकारमाहुः तदीयैः सह तत्परैरिति । तदी-
यैर्भगवदीयैः सह श्रेयम् । तत्रापि तत्परैर्भगवत्स्वरूपतत्त्वेवानुभूयवादिपरैः । एतद-
कारकस्त्रित्वात् तत्रापि दुःसङ्गेन पूर्वसिद्धबुद्धिनाशसंभवात् जीवनवैयर्थ्यमेव स्यादिति
पूर्वोक्तप्रकारेण श्रेयमिति ज्ञापितम् । निरन्तरं तत्प्रकारकस्त्रित्वसंभवे चित्तदोषानावर्षं
प्रहाग्न्येणापि स्थितिप्रकारमाहुः अदूरे विप्रकर्षे वेति । अदूरे पूर्वोक्तसामान्यत्वा-
न्तगणे । अथवा विप्रकर्षे तत्रापि क्रियिदरे श्रेयम् । 'तदीयैः सह तत्परैरिति स्थितिप्र-
कारमुत्थापि पुनरदूरे विप्रकर्षे वेति यदुक्तं तस्मात्प्रमाणायः । अनिनिकटस्थितौ 'अनिर्दि-
च्यत्वाद्ये'ति न्यायेन कदाचिद्भगवद्भक्तावज्ञापि संभवति, तदमावायोक्तं 'अदूरे वि-
कर्षे वेति । तत्रान्येवमपि स्थित्वा तैः सह सङ्गः कार्य एव, न त्वान्य इत्युक्तं भवति ।
एवं प्रहाग्न्येन स्थितिप्रकारमुत्थापि स्थितिप्रकारनिर्गच्छितीयमाहुः यथा चित्तं न दु-

प्यतीति । अस्यायमर्थः । पूर्वोक्तप्रकारैरथवा खननोभिलपितप्रकारैर्वा यथा च भगव-
द्वाहिर्मुख्यदोषेण चित्तं न दुष्यति तथा श्लेयम्, न तु प्रकारान्तरेणेत्यर्थः । एवं पूर्वं
भक्तिवृद्धिप्रकारमुक्त्वा वृद्धेः परमकाष्ठामुक्त्वा तत्साध्यं फलं चोक्तम् ॥ ८ ॥

तदनन्तरं भक्तिवृद्धिप्रकारमुक्त्वा वृद्धेः परमकाष्ठामुक्त्वा शुद्धपुष्टिसाधनप्रकारमज्ञा-
त्वा गृहं त्यक्त्वा वृद्धि साधयिष्यामीति प्रवृत्तस्य बाधसंभावनानिराकरणपूर्वकं फलसिद्धयर्थं
स्थितिप्रकारमुक्त्वा शुद्धपुष्टिभक्तिमार्गाधिधर्मद्वयासक्तानामपि एतन्मार्गाधिफलसिद्धिर्भवतीति
ज्ञापनायाहुः सेवायां वा कथायां वेति ।

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न कापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

सेवायां शुद्धपुष्टिमार्गाचार्यैः प्रकटितप्रकारकमेवायां, तद्वशिष्टसमये तन्मार्गाधि-
लीलाकथायां, यस्यासक्तिश्चित्तव्यासङ्गपूर्वको दृढाग्रहो यावज्जीवं भवेत्, तस्य न कापि देश-
कालभेदेनापि तस्य भावस्य नाशो न भवति । स भावस्तस्य फलसाधको भवति । अथवा ।
विकल्पेनोभयोः कथनाद्भवद्विच्छया कस्यचित्सेवायामेव दृढासक्तिर्भवति । कस्यचित्तस्य
लीलायामेव दृढासक्तिर्भवति । परन्तु सासक्तिर्वावज्जीवमपेक्षिता, न तु यत्किञ्चित्कालम् ।
तस्येति पदाद्भवद्विच्छया सेवासक्तस्य कथासक्तस्य च कापि नाशो न भवति । तन्मा-
र्गाधिफलप्राप्तौ अन्तरायो न भवतीति मम मतिर्मदीया मतिः । तेन स्वमते फलनिष्कामाग्रे
हेतुत्वकथनेन फलप्राप्तौ निःसंदिग्धत्वमुक्तम् ॥ ९ ॥

एवं पूर्वश्लोके सेवासक्तकथामकथो. फलमुक्त्वा कदाचित्कश्चित् सेवासक्तं कथा-
सक्तं भक्तं दृष्ट्वा स्वयमप्यासक्ति यतिरेकेण उत्साहमात्रेण सेवां कर्तुमिच्छति तस्य बाधः
संभवति, तत्र बाधस्वरूपं तन्निवारणप्रकारं चाहुः बाधसंभावनायां त्विति ।

बाधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

बाधसंभवे प्रकारान्तरेण बाधाभावव्युदास उक्तस्तुशब्देन । सेवारूपे दृढामत्तय-
भावात् उद्वेगेन मोगासक्त्या वा बाधसंभवे सति स्वस्य सेवारूपामुक्तिवन्नित्यन्त्या
मत्तः सेवा न भवतीति मया गृहं त्यन्त्वा एकान्ते भगवन्नामस्मरणादिकं कर्तव्यमिति
बुद्ध्या यदेकान्ते स्थितिं कर्तुमिच्छति, तादृशस्यापि मेवात्यागपूर्वकैकान्तस्थितिरनुचितेति
निषेधमाहुः नैकान्ते वास इष्यते इति । मेवां विहाय तस्यैकान्तवासो नेष्टः, सेवा-
कृतिर्विषेष्टः । उद्वेगादिना प्रतिबन्धे कथं सेवारणं भवतीति चेत्तत्र समाधानमाहुः हरि-

स्त्विति । उद्देगादिकमपि सोढ्वा यदि सेवामेव कुर्यात्तदा भगवान् तस्य सेवाग्रहं दृष्ट्वा स्वस्य सर्वदुःखहरणसामर्थ्यं प्रकटीकृत्य सेनाविघातोद्देगादिकं दूरीकृत्य सेवासंपत्तिमेव कारयेदिति ज्ञापनार्थमुक्तं हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशय इति । 'न संशय' इति कथनाद्यद्यस्मिन्नर्थे संशयं कुर्यात्, तदा भगवानपि रक्षां न कुर्यादिति लर्थः । अत एव गीतास्वपि भगवतोक्तं 'संशयात्मा विनश्यती'ति । तस्मादस्मिन्नर्थे निःसन्दिग्धो भूत्वा 'भगवान् रक्षां करिष्यत्ये'वेति बुद्ध्या यदि सेवां कुर्यात्तदा भगवानपि रक्षां करोत्येवेति ज्ञापनार्थोक्तं 'न संशय' इति । प्रकारान्तरेण रक्षाऽभावज्ञापनाय तुशब्दः । कथापरस्यापि वापसंभावनायां पूर्वोक्तव्यवस्थेति ज्ञातव्यम् ॥ १० ॥

एवं स्वमार्गीयभक्तिप्रवृद्धिप्रकारमुक्त्वा तस्योपसंहारमाहुः इतीति ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गूढतत्त्वं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद्गूढा रतिः ॥ ११ ॥

इतीति समाप्तौ । एवमुक्तप्रकारेण भगवतः पुरुषोत्तमस्य भक्तिवृद्धिशिक्षाप्रकारकशास्त्रं निरूपितं प्रतिपादितमित्यर्थः । शास्त्रस्वरूपमाहुः गूढतत्त्वमिति । गूढमत्यन्तं गुप्तं तत्त्वं वागविवेकमनुभवैकवेद्यं स्वरूपं यस्य तादृशं निरूपितं प्रतिपादितमित्यर्थः । एवं शास्त्रस्वरूपं निरूप्यैतदध्ययनकर्तुरपि यथैतन्मार्गीयं फलं सिध्यति तत्प्रकारकमव्ययनस्वरूपमाहुः य एतदिति । य इति सामान्योक्त्या नात्र वर्णाश्रमादिनियम उक्तः । एतद् भक्तिवर्धिनीरूपं शास्त्रं समधीयीतेति । अध्ययने सम्यक्त्वोक्त्या न केवलं पाठमानकणम्, किन्तु प्रतिपदमार्थाभिप्रायविचारपूर्वकमव्ययनमुक्तम् । एवं विचारपूर्वकाव्ययनकरणे तत्प्रतिपाद्यार्थनिरन्तरानुसन्धानादन्तःकरणदोषनिवृत्त्या तन्मार्गस्वरूपस्य हृदि स्फुरणात्तन्मार्गस्य पुरुषोत्तमैकपरत्वात् तद्द्वारा स्वस्यापि तत्स्फूर्तौ भक्तिमार्गीवाचार्याङ्गीकारस्य सिद्धत्वात् तादृशस्यापि सुदृढा अत्यन्त निश्चला रतिः रसभावसुक्तेरहो भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

पितृपादनखालोकप्रकाशितविद्या मया । स्वाचार्यचरणस्थेन निवृत्ता भक्तिवर्धिनी ॥ १ ॥

कृपया पितृपादाब्जैर्दत्ता मे यादृशी मतिः । तन्मया विवृतं भक्तिवृद्धिशास्त्रं सुदुर्लभम् ॥ २ ॥

यद्यपीश्वरान्यानि दुर्बोधानि सदा स्वतः । तत्कृपातो यथाचोद्यं विवृतानि न चान्यथा ॥ ३ ॥

शुद्धिदोषेण यत्न व्यूहनी चेद्विपर्ययः । क्षमन्त्वाचार्यचरणाः स्वकीयेषु दयालवः ॥ ४ ॥

श्रीभट्टमेन रचिता या निवृत्तिर्भक्तिवर्धिण्याः । चित्रं समस्त लोके संजाता भक्तिवर्धिनी सापि ५

इति श्रीपितृचरणेकवतनश्रीनटभविरचिता भक्तिवर्धिनीविषुतिः समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीमद्भुनाथकृतविवृतिसमेता ।

वन्दे वृन्दावने वृन्दैर्गोपीनां वेष्टितं मुदा । हरिणीभिः कृष्णसारमिवाभातं तदीक्षणम् ॥१॥
अपारदुःखदावामिदग्धजीवनमीक्षितम् । यस्य तं यामि शरणं विडलेशमहं सदा ॥ २ ॥

अथ केनचित्परमपुण्येन प्राप्तमहापुरुषानुग्रहाद्भक्त्यङ्कुरितचित्तस्य कदाचिदन्तरासं-
भाविततद्भङ्गसाभावाय भक्त्युद्रेकोपायनिरूपणं प्रतिजानते यथेति ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।

वीजभावे दृढे तु स्यात्त्यागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

यथा येनोपायाचरणप्रकारेण भक्तिः पूर्वोक्तेन हेतुना अङ्कुरतां प्राप्य स्थिता सती
प्रवृद्धा प्रकर्षेण वृद्धिं प्राप्ता च स्वकार्यकरणक्षमा स्यात् भवेत्, तथा तेनैव प्रकारेण उपायः
साधनं निरूप्यते, सोपपत्तिकं कथ्यत इत्यर्थः । अप्राप्यं भावः । यथा अन्तःस्थितवीजे
क्षेत्रादौ सेचनादिबाह्योपायकरणं सफलं भवति, नानुसृजिजे, एवमत्रापि भक्तिस्पृष्टान्तःकर-
णस्यैवैतदुच्यमानसाधनप्रवृत्त्यधिकारो, नान्यस्येति । इममेवार्थमुद्दिश्याम्येष्याहुः वीज-
भावे दृढे तु स्यादिति । उक्तभक्तिप्रवृद्धिः कदेत्यपेक्षायां वीजभावे दृढे सम्पन्ने स्यात् ।
कृत इत्यपेक्षायां स्यागात् भगवदतिरिक्तविषयत्यागात् । श्रवणं च कीर्तनं च एकवद्भा-
वात् श्रवणकीर्तनादित्येकवचनम् । ननु को नाम वीजभावः । उच्यते । भक्त्यसाधारण-
कारणं वीजमित्युच्यते । तच्च महदनुग्रहरूपम् । तस्य भावः सद्भावः तस्य दार्ढ्यं निश्चयः ।
यदा । वीजपदेन भगवानुच्यते । तस्मिन् भावस्तद्विषयिणी व्यवसायात्मिका बुद्धिः, भग-
वानेवाश्रयणीयो, नान्य इत्येवंरूपा । दार्ढ्यं तदनन्तर्हितत्वम् । तुशब्दः प्रसिद्धौ । तथैव
वक्ष्यन्तीति च । 'वीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यती'ति ॥

मर्यादामार्गीवाणां गृहस्थानां वीजदार्ढ्यप्रकारमाहुः वीजदार्ढ्यप्रकारस्त्विति ।

वीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अव्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यतेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

बीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहारुचिः ॥ ४ ॥

गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद्द्वयसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् ।

गृहे स्थित्वा कृष्णं भजेदित्यन्वयः । कथं केनेत्याकांक्षाद्वयभ्रासावाद्यायां स्वधर्मतः स्वस्य यो धर्मः श्रुत्याद्युक्तो वर्णाश्रमधर्मः तत्सहितः सन् अव्यावृत्तो भगवद्भजनविरुद्धो लोकवेदधर्मव्यासन्नो व्यावृत्तिस्तद्रहितः सन्नित्यर्थः । केनेत्याकांक्षायां पूजया श्रवणादिभिरिति योज्यम् । अत्र प्रत्येकसमुदायाभ्यां पूजादिकं ग्राह्यम् । तत्र पूजा वेदपुराणोक्ता ग्राह्या । ऋग्विधानाद्युक्तपुरुरूपसूक्तादिभिर्या सा वैदिकी । आगमपुराणाद्युक्तान्या । श्रवणं तु श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासरासायणादिवाक्येभ्य एव । आदिपदेन चिन्तनलीलासुकरणादिकं ज्ञेयम् । सर्वापेक्षया श्रवणस्य प्राधान्यं ज्ञेयम् । अत एव महामारते श्रूयते 'सर्वाश्रमाभिगमनं सर्वतीर्थावगाहनम् । न तथा फलदं सौते नारायणकथा यथे'ति । व्यावृत्तिराहित्येन भजनासम्भवे उपायान्तरमाहुः व्यावृत्तोपीति । व्यासक्तोपि सन् हरौ त्रिविधदुःखहरणशीले चित्तं विधाय पूर्वोक्तश्रवणादिषु यतेत् यत्नं कुर्यादित्यर्थः । यतेदिति परस्मैपदं नामधातुना ज्ञेयम् । भगवच्चरणारविन्दयोश्चित्तं संस्थाप्य बाह्यश्रवणादौ कृतस्य यत्नस्य निःफलत्वेपि न स्वार्थहानिरिति भावः । अत एवैतद्वचनमपि 'क्रियासु यत्नचरणारविन्दयोरविष्टचित्तो न भवाय कल्पते' इति । हरौ चित्तमित्यनन्तरं क्रियापदमध्याहृत्याग्रे योजनीयम् । सदेत्येतदुभयत्र सम्बन्ध्यते । एवं कृते यद्भवति तदाहुः तत इति । प्रेम स्नेहः । आसक्तिस्तद्विना स्यातुमशक्तिः । व्यसनं स्वभावत एव तद्गार्तादिरुचिर्नान्यप्रेरणतः । इदं सर्वं यदा भजेत्सम्पद्यते तदेतन्नित्यसम्पत्तिरूपशब्दे भगवच्छास्त्रे दृढं बीजमिति ध्वनियते । दार्ढ्यमेव स्पष्टीक्रियते यन्नापि नश्यतीति । प्रेमादीनामसा धारणं तत्तत्कार्यमाहुः स्नेहादिति । रागो भगवदतिरिक्तनिपयकः । गृहारुचिरिति । गृहे अरुचिर्नामक्तिः । गृहस्थानामिति । गृहविषयकरागाद्यभावे स्त्रीपुत्रादिदोषणासम्भयरूपदोषोद्भावनेनाग्निरेक्रिणां गृहस्थानां परमपुरुषार्थसाधकयोरप्यनयोर्धर्मयोर्बाधकत्वमेव भासते । अनधिकारित्वात् अनात्मत्वं चेति । आत्मनो भाव आत्मत्वम् । भावपदेन स्वाभारिकधर्म उच्यते । तेन नायमात्मनः स्वधर्म इत्येवं भासते । वस्तुतस्तु ज्ञानं तेषां नास्तीति ज्ञापनार्थं भाषत इत्युक्तम् । व्यसनकार्यमाहुः यदा स्यादिति । यस्मिन्काले समागतो यन्निष्क्रियमाणमपि भगवद्विषयकमेव स्मरति, तदा किं वक्तव्यं कृतार्थापामित्यर्थः । दिग्गन्धः प्रज्ञादादौ प्रमिद्विद्योतनायः । प्रज्ञादस्मिन्नियतं विष्णुपुराणे श्रूयते । 'या

श्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी त्वामंतुस्मरतः सा मे हृदयान्मापसर्पत्वि'ति । तादृ-
शस्यापीति । उक्तश्लेहादिमतोपि गृहस्थस्य गृहरूपं स्थानं सततं सर्वदैव विनाशकं
विनाशहेतुः । श्लेहादिसम्पत्तेः पूर्वमेव विनाशकत्वेपि तत्सम्पत्त्यनन्तरं तथा न भविष्यतीति
मनसि गृहस्थैर्न धार्यमिति भावः । अत्र विनाशकत्वं प्रतिघन्धकत्वमेव । यद्वा । तादृ-
शस्यापि सततं गृह एव स्थानं स्थितिरिति । ईदृशगृहस्थेन मध्ये मध्ये भगवद्भक्तपुण्यक्षेत्र-
नद्यायतनेष्वटनं कार्यम् । न तु गृहमात्रैकस्थितिशीलतया भाव्यमिति भावः ॥ ६ ॥

पूर्वं गृहस्थितस्यैव श्रवणाद्युक्तमिदानीं तस्य बहुप्रतिघन्धकत्वानुसन्धानेन समी-
हितासिद्धिमाशङ्क्य निःप्रत्यूहोपायमाहुः त्यागं कृन्वेति । लभेतेति ।

त्यागं कृत्वा यतेद्यस्तु तदर्थार्थैकमानसः ॥ ६ ॥

लभेत सुदृढां भक्तिं सर्वतोप्यधिकां पराम् ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथाव्रतः ॥ ७ ॥

यः पुंस्यः सकलदुःखाकरगृहत्यागं कृत्वा पूर्वाक्तश्रवणादिषु यतेत्, सः
सुदृढामसन्तद्व्यमन्यैः प्रतिघन्धसहस्रैरप्यतिरस्कृताम् । सर्वतोपि ज्ञानादिभ्योप्यधि-
कामधिकफलदायिनीं परां भगवत्प्राप्तेश्वरमकारणभूतां भक्तिं लभेत प्राप्नुयादित्यर्थः ।
तं विशदयन्ति तदर्थार्थैकमानस इति । स भगवानेवासावर्धश्च तदर्थः, अर्थः
प्रयोजनं उद्देश्यमिति यावत् । स चासावेकश्चार्थः । तदर्थः स एवार्थैकः, तदर्थार्थैकः,
तस्मिन्मानसं मनो यस्येति । एवंविधः सन् यतेदिति पूर्वशान्द्वयः । यतेदिति घञर्थे
कं कृत्वा पश्चात् नामधातुत्वात्वरस्यैपदं ज्ञेयम् । ननु त्यागरूपोपाये विद्यमाने किम-
न्योपायकथनमित्यत आहुः त्याग इति । त्यागसिद्धौ सर्वं सुकरम् । सैव तु नोपपद्यते ।
तत्र हेतुः । बाधकानां प्रतिघन्धकानां भूयस्त्वं बाहुल्यादित्यर्थः । तत्र हेतुः दुःसं-
सर्गात् । दुष्टानां भगवद्बहिर्मुखानां यः संसर्गः सम्बन्धः शरीरादिस्वस्मादित्यर्थः ।
तथैवाव्रतः दुष्टादन्नादित्यर्थः । अन्नदोषास्तु पञ्चमहायज्ञाकरणाद्भगवदनिवेदनाच्चोद्भवन्तीति
ज्ञेयम् । श्रुतिरपि 'मोषमन्त्रं विन्दते अप्रचेताः । सत्वं ब्रवीमि वध इत्य तस्य । नार्थमाणं
पुष्यति नो सखायं केवलाद्यो भवति केवलादी'ति । अर्थस्तु अप्रचेताः मूढः मोघं
व्यर्थमन्त्रं विन्दते प्राप्नोति । यतः सो अन्नलाभस्तस्य वध एव । इदं तु सत्यमेवाहं ब्रवीमि ।
न स्पृष्ट्यर्थः । किञ्च । अर्थमाणं सूर्यं न पुष्यति, देवयज्ञाकरणात् । उपलक्षणमेतत्,
देवतामात्रमपि । सखायं अतिथिं नो न पुष्यति, मनुष्ययज्ञाकरणात्, किन्तु स्वयमेव
अश्नाति, अतः केवलादी पुमान् केवलाद्य एव भवति । तदन्नं नाति, किन्तु पापमत्नीत्य-
र्थः । इममर्थं भगवानप्याह 'यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुष्यन्ते सर्वकिल्बिषैः । भुलन्ते ते त्वधं
पापा ये पचन्त्यात्मकारणा'दिति । अनिवेदितमक्षणेषु दोषः श्रूयते । 'अम्बरीष नवं वल्लं
फलं अज्ञायमौपधम् । अनिवेद्य हरेसुञ्जन् सप्तजन्मानि नारकी'ति पुराणान्तरे ॥ ७ ॥

त्यागसाशक्यत्वं उक्त्वा सुशक्योपायमाहुः अत इति ।

अतः स्थेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरे विप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न क्वापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

उक्तहेतोर्हरिस्थाने भगवदधिष्ठितप्रदेशे तत्परैर्भगवदेकपरैः तदीयैर्भगवदीयैर्भक्तैः सह अदूरे नैकत्वं यथा स्यात्तथा स्थेयमित्यर्थः । अतिनैकत्वासम्भवे विप्रकर्षे वा, किञ्चिद् दूरेपि स्थेयम्, नस्वतिदूर इति भावः । नन्वेवं स्थितौ किमत आहुः यथेति । येन प्रकारेण स्थितिरुक्ता तथाकरणे चित्तमन्तःकरणं न दुष्यति, न दोषग्रस्तं भवतीत्यर्थः । एवं भगवदीयैः सह स्थितौ यस्य परमभाग्यवतः सेवायां स्वशरीरसाध्ये भगवद्भजने कथायां तद्गुणश्रवणे वा आसक्तिः तद्विहाय स्थातुमशक्तिः दृढा निश्चला भवेत् तस्य पुत्रो यावज्जीवं आदेहपातं क्वापि कस्मिंश्चिद्देशे काले वा नाशः अन्यथाभावो न भवतीति । अस्मिन्नर्थे मम मतिः सम्मतिरेवेत्यर्थः । वाशब्दावन्योन्यं समुच्चिनुतः ॥ ८ ॥ ९ ॥

नन्वेवं सति पूर्वोक्तत्यागस्य वैयर्थ्यमेवेत सार्थकत्वमपीत्याकांक्षायामाहुः याचेति ।

वाधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

त्यागे सर्वथा वाधः सम्भावितश्चेद्भवेन्न तत्कृतस्तदा एकान्ते वासः सर्वत्यागपूर्विक स्थितिररण्यादौ नेष्यते न सम्भतेत्यर्थः । तदभावे त्विष्टैवेति भावः । नन्वेकान्तस्थितौ व्याघ्रादिभिरपमृत्युरपि सम्भाव्यते, वरं तदपेक्षया गृहस्थितिरित्यत आहुः हरिस्त्विति । हरिशब्दार्थस्तु पूर्वोक्तोत्सन्धेयः । तुशब्दः प्रसिद्धौ । सर्वतः सर्वदुःखहेतोः रक्षणं करिष्यत्येव, न संशय इत्यर्थः ॥ १० ॥

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गूढतत्त्वं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद्दृढा रतिः ॥ ११ ॥

उपसंहरन्ति । एवमुक्तप्रकारेण भगवच्छास्त्रं भगवत्सम्बन्धिशास्त्रं शिक्षणम् । गूढं गुप्तं तत्त्वं यस्य तादृशं निरूपितम् । यः पुमानेतदुक्ताचरणेऽशक्तः सन्नेतच्छास्त्रमुपादिस्तुः सम्प- गभीपीत, अर्थांगुसन्धानपूर्वकं पठेत्, तस्याप्येतच्छास्त्रोक्ता रतिर्दृढा भवेदित्यर्थः ॥ ११ ॥ भक्त्यपुस्तितचित्तस्य तद्गुटेकाय सांप्रतम् । आचार्यस्यामृतोद्भूता विद्युता भक्तिवर्धिनी ॥ ११ ॥ इति श्रीबृहन्मनन्दनचरणैकशरणश्रीरघुनाथकृता भक्तिवर्धिनीविवरणं संपूर्णम् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीकल्याणरायविरचितविवृतिसमेता ।

वामे करे गिरिं स्त्रीषु मुदमिन्द्रे च साध्यसम् । धारयन्तमहं वन्दे चित्रं गोपेषु गोप्रियम् ॥१॥
यदद्वीकृतितो भक्त्या स्वानन्दं नन्दनन्दनः । ददाति तान्प्रभून् वन्दे सर्वकामार्थसिद्धये ॥ २

श्रीकृष्णभक्तिसृष्टान्तःकरणानां स्वकीयानां तत्फलविलम्बासहिष्णवः श्रीवल्लभा-
चार्या एकादशेन्द्रियशोधिका भक्तिरित्येकादशभिः श्लोकैर्भक्तिप्रवृत्तुपायनिरूपणं प्रति-
जानते यथेति ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।

वीजभावे दृढे तु स्यात्त्यागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

येन प्रकारेण भक्तिः प्रकर्षेण वृद्धिं प्राप्नुयात्तेन प्रकारेण साधनं विनिरूप्यत इत्यर्थः ।
वृद्धौ प्रकर्षोत्र फलोन्मुखत्वम् । भक्तिप्रवृद्धेरुत्तरावधिः क इत्याकांक्षायामाहुः वीजभावे
दृढे तु स्यादिति । वीजरूपो भावोऽल्पस्त्रेहः, तस्मिन् दृढे व्यसनात्मके सति प्रवृद्धिं पूर्णां
स्यादित्यर्थः । भावे वीजत्वोक्तिः फलेऽस्य निदानत्वबोधनाय । प्रथमतस्तत्र किं साधन-
मित्याकांक्षायामाहुः स्यागाच्छ्रवणकीर्तनादिति । भक्तिमार्गविरोधिनोऽन्यभजनान्देस्त्या-
गात् । श्रवणं कीर्तनं च ताम्याम् । इदमुपलक्षणम् । स्मरणमाचार्यभक्तिविश्वासश्चेत्यपि
ज्ञातव्यम् । श्रवणकीर्तनयोरैकवद्भावः कर्मणोरिव नात्र विरोध इति ज्ञापयति । न हि यथै-
कस्मिन्कर्मणि क्रियमाणे नान्यत् क्रियते, तथा श्रवणकीर्तनयोरपि ॥ १ ॥

भक्तिप्रवृद्धौ साधनान्युक्त्वा प्रकारमाहुः वीजदाहर्षप्रकारस्त्विति ।

वीजदाहर्षप्रकारस्तु दृढे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अव्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

धीजरूपस्य भावस्य दृढतासिद्धयर्थमयं वक्ष्यमाणः प्रकारः । इममेवाहुः । गृहस्थिते-
र्भजनासुकुलत्वात् । 'श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे' 'वर्णाश्रमाचारवना पुरुषेण'त्यादिवान्यैः स्व-
वर्णाश्रमाचारधर्मेण दृढे स्थित्वा व्यावृत्तिः कार्यान्तरव्यासङ्गसद्गृहीतोऽव्यावृत्तः । श्रव-
णादिभिः सहितया परिचर्यया कृष्णं सदानन्दं पुरुषोत्तमं भजेत् । कृष्णपदात्कलत्वेन भजनं,

न साधनत्वेनेति ज्ञाप्यते । तत्राद्युक्तपूजायां शीतलशंखोदकस्नानादिमत्त्वेन भक्तिमार्गी-
याणामनधिकारात् । स्नेहाभावे सेवापि पूजातुल्येव भातीति ज्ञापनार्थं पूजापदोक्तिरत्र ज्ञेया ।

‘तज्जन्म तानि कर्माणि तदाद्युस्तन्मनोवचः । नृणां येनेह विश्वात्मा सेव्यते हरिरीश्वर
इत्यादिवाक्यैर्भगवद्भजनभावे जन्मादिवैयर्थ्यात् व्यावृत्तिराहित्येन सेवाया असंभवेति
यथासंभवं शक्तयनुसारेण श्रवणादिकमेव कार्यम्, नत्वन्यथा स्थातव्यमित्याशयेनाहुः
व्यावृत्तोपि हरौ चित्तमिति ।

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यतेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्ध्यानं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

बीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।

कार्यान्तरव्यासक्तोपि हरौ दुःखहरणशीले चित्तं निधाय श्रवणादौ यत्नं कुर्यादि-
त्यर्थः । यस्तु प्रयत्ने । यतेदिति पाठे अनुदात्तेतामात्मनेपदानित्यत्वात् साङ्गत्वम् । एवं
वर्तमानस्य प्रेमादिकं भवतीत्याहुः ततः प्रेमेति । भगवत्सेवया श्रवणादितोपि चित्त-
सङ्गावस्थावत् प्रेम भवति । स्वविषये स्वतः प्रवर्तको भावः प्रेमशब्देनोच्यते । प्रेमनन्तरं
तथा पूर्वोक्तादेव सङ्कल्पावस्थावदासक्तिर्भवति । स्वविषये विविधमनोरयजनको भाव
आसक्तिः । व्यसनं च यदा प्रभुद्रूपया भवेत्, तदा तदीजं बीजरूपो भावः शास्त्रे भग-
वच्छास्त्रे दृढमन्यापरिमृतमुच्यते, यत्फलं जनयति, दुष्टसंसर्गादिना नश्यत्यपि न । व्यसनं
स्वविषयं विना स्थातुमशक्तिजनको भावः ।

प्रेमासक्त्योर्ज्ञापके आहुः स्नेहादिति ।

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्बृंहारुचिः ॥ ४ ॥

गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद्वासनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् ।

यथा यथा भगवति स्नेहस्तथा तथान्यत्र हीयत इत्यर्थः । भगवत्सासक्त्या
भगवद्भुक्त्युपयोगिगृहादिषु अरुचिरप्रीतिर्भवति । भगवति प्रेमासक्त्योः सर्वदुःखार्थसा-
धिकयोरपि गृहस्थानां गृहासक्तानामविवेकिनां गृहादिषु रागभावजनकत्वेन स्त्रीपुत्रादि-
पोषणासंभवरूपदोषोद्घातनेन बाधकत्वं, स्वस्य प्रवृत्तिमार्गस्यत्वेनानात्मधर्मत्वं च भासते ।
अथवा । सर्वपापान्तरूपे हितकारिणि भगवत्त्वनात्मत्वं भासते । वस्तुतस्तु ‘तेषां नित्या-
मियुक्तानां योगक्षेमं षट्काम्यदहम्’ ‘न मे भक्तः प्रणश्यति’ ‘किमलभ्यं भगवती’त्यादिवा-
क्येभ्योऽपि भगवानेवैहिकपारलौकिकसाधक इति तेषामेवेदमज्ञानमिति भासत इत्युक्तम् ।

यदा कृष्णे पूर्णानन्दे व्यसनं स्यात्, तदैव जीवः कृतार्थः पूर्णार्थः स्यात् । एवकारेण प्रेमा-
सक्तोर्व्युदासः । हि युक्तोऽयमर्थः । यतः तादृशस्यापि प्रेमासान्निहतमतोपि सततं निरन्तरं
गेहस्थानं गेह एवावस्थानं विनाशकं भावसेति शेषः । तेन सत्सङ्गादिकं कर्तव्यमिति भावः ।

भक्तिप्रवृद्धिसापने प्रकारान्तरमाहुः त्यागं कृत्वेति ।

त्यागं कृत्वा यतेद्यस्तु तदर्थाथैकमानसः ॥ ६ ॥

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोप्यधिकां पराम् ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथाज्ञतः ॥ ७ ॥

यस्तु पुरुषो गृहे भगवद्भजनप्रतिबन्धं ज्ञात्वा गृहत्यागं कृत्वा श्रवणादौ यसेत् यत्नं
कुर्यात् । 'यतेदि'ति पाठे पूर्ववज्ज्ञेयम् । तदर्थाथैकमानसः तदर्थं भगवन्निमित्तं योर्थः श्रव-
णादिः तस्मिन् । यद्वा । भगवतोर्थः प्रयोजनं लीला तदर्थाथै तन्निमित्तं एकमनस्यं मानसं
यस्य एतादृशः सन् सुदृढां विषयाद्यपरिभूतां सर्वतोपि ज्ञानयोगादिभ्योप्यधिकामधिकफल-
दायिनीं परां प्रेमलक्षणां फलरूपां भक्तिं लभेत प्रामुष्यादित्यर्थः । तर्हि निर्विघ्नेस्मिन् प्रकारे
विद्यमाने किमर्थं प्रकारान्तरमाश्रयणीयमित्यत आहुः त्यागे बाधकभूयस्त्वमिति ।
दुःसङ्गसर्गात् । दुष्टानां भगवद्बहिर्मुक्तादीनां सहमोजनादिना सङ्गात् । तथाज्ञतः दुष्टा-
ज्ञात् । वैश्वदेवमयवचरणाभृतप्रक्षेपादिनाप्यन्नदोषनिवृत्तेः संभवात्सङ्गदोषोऽधिक इति
तस्य प्रथमनिर्देशः । गृहत्यागे बाधकभूयस्त्वं बाधकानामन्तरायहतूनां बाहुल्यमस्ति, तेन
यावद्गृहे भजनं संभवति, तावद्गृहत्यागो न कर्तव्यः, सर्वथा भजनाऽसंभवे कर्तव्यः ।
तदुक्तं श्रीभागवतार्थतत्त्वदीपे 'भार्यादिरनुकूलश्चेत्कारयेद्भगवत्क्रियाम् । उदासीने स्वयं
कुर्यात्प्रतिकूले गृहं त्यजे'दिति ।

तेन गृहस्य त्यागोऽत्यागोपि यावद्भवसं संपद्यते, तावत्सत्सङ्गादिकं कर्तव्यमि-
मित्याहुः अतः स्थेयं हरिस्थाने इति ।

अतः स्थेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरविप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

यतः पूर्वोक्तं बाधकमतः कारणात् हरिस्थाने ब्रजमथुरादौ तदीयैर्भगवन्मार्गस्यैर-
नन्यैः तत्परैः सेवाकीर्तनादिना भगवत्परैः सह अदूरं निकटं यथा भवति तथा स्थेयम् ।
निकटस्थित्यसंभवे दूरेषु स्थित्वा तदनुसरणं कर्तव्यमित्याहुः विप्रकर्षे वेति । भक्ति-
मार्गस्थत्वाभावे त्ववैष्णवसङ्गात् स्वस्य कार्यं न सिध्येत्, तत्परत्वाभावे भगवत्सेवाकथा-
यभावात् स्वस्य लभो न स्यादिति द्वयमुक्तम् । निकटे दूरे वा स्थित्वा तादृशभगवदी-
यानुसरणे तत्कृपया चित्तं दुष्टं न भवतीत्याहुः यथा चित्तं न दुष्यतीति ॥ ८ ॥

एवं सत्सङ्गे सति केवलमनिष्टनिवृत्तिरेव न, किन्त्विष्टप्राप्तिरपि भवतीत्याहुः से-
वाध्यामिति ।

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यवाज्जीवं तस्य नाशो न क्वापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

यस्य महत्कृपया सेवायां स्वशरीरसाध्यश्रीकृष्णभजने, कथायां तद्गुणलीलादिश्रवणे
दृढा विषयाद्यनभिमूढा आसक्तिर्भवेत्, यावज्जीवमादेहपातं, तस्य क्वापि कुत्रापि देशे
कालेपि नाशः मगवद्भजनानुगुरूपफलप्राप्तिर्न भवति । अथवा । भावस्य नाशो भावा-
न्तरोत्पत्तिर्वा न भवति इति मम मतिः । प्रभुः कृपया को वेद किं दास्यति । वाश-
ब्दावनुक्तस्मरणादिसमुच्चयार्थं ॥ ९ ॥

ननु भगवदीयानामपि सङ्गः किमर्थं कर्तव्यः, एकाकिना अरण्यादौ भगवद्गीलादि
चिन्तनं कुर्वता कथं न श्लेषमित्यत आहुः वाधसम्भावनाध्यामिति ।

वाधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

तुशब्दः त पक्षं व्यावर्तयति । वाधोत्र चित्तोद्वेगविश्लेषादिः, स चेन्न सम्भ-
वति तदा तथैव श्लेषम् । वाधसम्भावनायां सत्यामेकान्तेऽरण्यादौ वासो नेष्यते, न
इष्टं । नवांतनवाधामावेपि वहिश्चौरव्याघ्रादिभयसम्भवे सति कथं श्लेषमित्यत आहुः
हरिस्त्विति । सर्वदुःखहर्ता प्रभुः सर्वतः सर्वस्मात् सुदर्शनादिना रक्षां करिष्यति ।
'सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च वादिने । अमयं सर्वभूतेभ्यो ददान्मेतद्भक्तं मम ।
'न मे मक्तः प्रणश्यती'त्यादिवाच्यैरस्मिन्नर्थे न संशय इत्यर्थः ॥ १० ॥

श्रीवह्मभाचार्याः सगुणनिर्गुणभेदेन द्वाधा भक्तिरिति दशभिः श्लोकैर्भक्तिवर्धिनीप्र-
क्रियां निरूप्य, एतदुक्ताचरणैतत्पाठयोः फलमाहुः इत्येवमिति ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गूढतत्त्वं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद्दृढा रतिः ॥ ११ ॥

इतीदं गूढं गुप्तं तरुमनारोपितं रूपं यस्मैतादृशं भगवच्छास्त्रं भक्तिप्रतिपादकम् ।
अथवा । गूढतत्त्वं यथा स्यात्तथा, एवममुना प्रकारेण निरूपितम् । य एतदुक्तमाचरेत्तस्य
भगवति दृढा रतिः प्रीतिः स्यात् । यो वैतदुक्ताचरणाशक्तः स त्वेतद्भक्तिवर्धिनीरूपं समधी-
यीत श्रद्धामक्तिपूर्वकं पठेत् । तस्याप्यग्रे दृढा रतिः स्यादित्यर्थः ।

श्रीमत्कल्याणरायेण श्रीगोविन्दात्मजेन वै । गुरुन् नत्वा यथाबुद्धिं विवृता भक्तिवर्धिनी ॥

इति श्रीविद्वत्पद्मचरणैकान्तश्रीकल्याणरामविरचिता भक्तिवर्धिनीविद्वतिः ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीहरिरायविरचितभक्तिवर्धिनीविवृतिः ।

श्रीवल्लभाचार्यपदानुकम्पाचलेन किञ्चित् परिचिन्त्य चित्ते ।

निरूप्यते भक्तिविवृद्धयुपायनिरूपणग्रन्थनिरूपितोर्थः ॥ १ ॥

प्रकृतिप्रत्ययार्थान्यां भक्तिः सप्रेमसेवनम् । चेतस्तत्प्रवणं तच्च तनुवित्तप्रसाधितम् ॥ २ ॥
तत्र मूलं हरेरङ्गीकारोयं शरणागतिः । ततः समर्पणं जीवदेहसवन्धिवस्तुनः ॥ ३ ॥
ततो योग्यत्वसम्पत्त्या सेवनं तु प्रवर्तते । पूर्वोक्तरूपतद्बुद्धिस्तनुवित्तजसेवनात् ॥ ४ ॥
तदुपायापरिज्ञाने सा कथं वृद्धिमेव्यति । अतस्तद्बुद्धयुपायोनं ग्रन्थे प्रभुभिरुच्यते ॥ ५ ॥
यथा येन प्रकारेण चेतस्तत्प्रवणात्मिका । भक्तिर्व्यसनपर्यन्तं वृद्धा भवति सर्वथा ॥ ६ ॥
तथा तेन प्रकारेण य उपायः स कथ्यते । उपायस्तु स एवात्र तनुवित्तजसेवनम् ॥ ७ ॥
त्यागात्यागविभेदेन गृहे भक्तगृहे तथा । बीजभावः प्राथमिको यतः सेवा प्रवर्तते ॥ ८ ॥
स्वामिसेवकमावात्मा तदाढ्याद्बुद्धिसंभवः । अथवा त्यागपक्षेण कृतश्रवणकीर्तनात् ॥ ९ ॥
अनायासेन सुदृढभक्तिप्राप्तिर्न संशयः । अत्यागपक्षे क्रमशो भक्तिवृद्धिरिहोच्यते ॥ १० ॥
अतो हि बीजदौर्बल्यस्य प्रकारो न निरूपितः । गृहे स्थितिः स्वधर्मेण वर्णाश्रमगतेन हि ॥ ११ ॥
विधेया नापि सेवार्थमवर्मेण कथञ्चन । अधर्मे स्थितितो बुद्धिनाशादुःसङ्गतस्तथा ॥ १२ ॥
ततो दुष्कर्मकरणे चेतस्तत्प्रवणं कुतः । अतस्तथाविधं कृष्णं सदानन्दं परं बृहत् ॥ १३ ॥
लोकवेदफलाद्यर्थव्यावृत्तिरहितो जनः । भजेत्सेवेत तन्वाचैस्तत्र व्यावृत्तियोजनम् ॥ १४ ॥
प्रेम्णैव भजनं तत्र माहात्म्यज्ञानसिद्धये । पूजा प्रोक्ता निबन्धे या मन्त्रादिरहिता हरौ ॥ १५ ॥
याहिर्मुख्योद्भवामावसिद्धये श्रवणादयः । अयं तु मुख्यकल्पो हि सर्वथा साधको मतः १६ ॥
यथा रोगशतार्तस्य कुपथ्यरहितौषधम् । एवविषस्य निर्वाहं स्वयमेव करोति हि ॥ १७ ॥
योगक्षेमोद्गृहे स्वीयप्रतिज्ञापरिपालकः । सेवकस्यापि विश्वासः कर्तव्योऽवश्यमेव हि ॥ १८ ॥
नहि सेवकनिर्वाहं विदधाति न हि प्रभुः । तथापि जीवप्रकृतिवशतो न त्यजत्यसौ ॥ १९ ॥
व्यावृत्तिं दृढविश्वासाभावतो लोकवेदयोः । तस्य भक्तिप्रवृद्ध्यर्थमनुकल्पोपि रूप्यते ॥ २० ॥

१ कारणमित्यर्थः । २ यथा वृक्षबीजे सूक्ष्मरूपेण फलपर्यन्तावस्थास्थितौ वृक्षस्य फलपर्यन्ता बुद्धि रूपरूपस्य भवति, तथा भक्तिबीजे स्वामिसेवकभावे व्यसनपर्यन्तावस्थानां सूक्ष्मरूपेण स्थितौ भक्तिजनस्य रूपरूपस्य व्यसनपर्यन्ता बुद्धिर्भवतीति भावः । ३ स्थलत्वेति शेषः । ४ तदनन्तरमेतन्मन्त्रं ।

व्यावृत्तिसहितो वापि चित्तमात्रं हरौ परे । सर्वकार्येषु सततं यत्नेन स्थापयेत्पुनः ॥ २१ ॥
 तथापि भगवत्कार्यातिरिक्त उपयोगिनि । तथाभावाभाववतां चित्तवैमुख्यसंभवः ॥ २२ ॥
 तदर्थं स्थापयेत्तनु श्रवणादावपि स्वतः । एवंविधा तु सततं प्रेमासक्तिक्रमेण हि ॥ २३ ॥
 भवेद्भ्रसनसंसिद्धिः प्रवृद्धासौ तदा रतिः । यदेति वचनात्तत्र व्यसनं दुर्लभं मतम् ॥ २४ ॥
 प्रमुणापि यतो दत्तं रासस्थास्त्रेव तत्पुनः । यद्भि व्यसनपर्यन्तावस्थं वीजं तदुच्यते ॥ २५ ॥
 वीजं भावात्मकं शास्त्रे दृढं सद्भाव नश्यति । कुत उपादयेद्भावान्तरमित्यपि नोदितम् २६ ॥
 आसक्तावपि दुःसङ्गो बाधकत्वेन चोदितः । श्रीस्वामिनीभिरप्युक्तं पञ्चाध्याय्यां प्रभुं प्रति २७ ॥
 त्वयाभिरमिताः स्यातुं पारयामोन्यतो न हि । विवृतं तत्तथाचार्यैर्व्याप्रदेहिनिदर्शनात् ॥ २८ ॥
 किं प्रेम का तथासक्तिः किं वा व्यसनमुच्यते । व्यतिरेकमुखेनैव तल्लक्षणमुदीर्यते ॥ २९ ॥
 नहि भावे हरिर्वाच्यो 'यतो वाच' इति श्रुतेः । निषेधमुखतो वाच्यो नेतिनेतीति वाक्यतः ॥ ३० ॥
 यतो रागविनाशः स्यादौदासीन्येन च स्थितिः । हरिभिन्ने विना हेतुं स भावः प्रेमशब्दितः ३१ ॥
 आसक्तिर्येन भावेन गृह्यदिश्वनुयोगिषु । अप्रीतिश्च तथा तेषां गृहस्थानां निरोधनात् ॥ ३२ ॥
 प्रियान्तिकगतौ तेषु पापकत्वेन बोधनम् । स्वासंघन्धितया भानं स भावः सा निगद्यते ॥ ३३ ॥
 स्वबाधकतया वापि यदा स्फूर्तिर्निवर्तते । गृहस्थानां तदा कृष्णे व्यसनं तदुदीर्यते ॥ ३४ ॥
 तदैव पूर्णसर्वाथो हृद्याविर्भावतो हरेः । अपेक्षिता शरीरस्वालौकिकस्यासिरुत्तमा ॥ ३५ ॥
 तदभावे तादृशस्य निरन्तरगृहस्थितिः । यहिःसंवेदनाद्भावनाशिका समुदाहृता ॥ ३६ ॥
 अस्याप्येवं तदान्येषां का वार्तेत्यपि नोदितम् । अतस्त्यक्त्वा गृहं कापि भगवत्सन्निधौ स्थितिः ३७ ॥
 कार्या कदाचिन्न ततो भवेद्भावविनाशनम् । एवमेकप्रकारो हि मक्तिवृद्धेरुदीरितः ॥ ३८ ॥
 इदमक्तिप्राप्तिफलो द्वितीयोपि निरूप्यते । भार्यादिप्राप्तिकृत्येन गृहे सेवाद्यसम्भवे ॥ ३९ ॥
 त्यागं कृत्वा तु यः सेवापन्नं कुर्यात्स दुर्लभः । ह्यर्थमात्रचित्तस्तु नांशतोऽन्यगमानसः ॥ ४० ॥
 अनेनास्मिन्नपि प्रोक्ता कल्पेऽन्यावृत्तिरुत्तमा । लभते च स्वतः सिद्धदाह्यां भक्तिं परां हरौ ४१ ॥
 मोक्षादितो मक्तितथाधिकां व्यसनरूपिणीम् । ननु त्यागं विधायैव कुर्यान्नृवणकीर्तने ४२ ॥
 किमर्थं सेवना कार्या तनुवित्तयुता हरेः । चेतस्तत्प्रवर्णं सेवा सा तु तैरपि सिध्यति ॥ ४३ ॥
 इति चेन्न यतस्त्यागे बाधकानन्त्यमीक्ष्यते । दुःसंसर्गाद्बदोपाय्यां दोषहेतुतया तयोः ॥ ४४ ॥
 अतो यया न दुःसद्गुणैरे प्रतिघन्धके । स्यातां तथा हरिस्थाने देशदोषनिवारके ॥ ४५ ॥
 स्येयं यतो हरिर्भक्तदुःखामावाय हि स्थितः । तत्रापि चित्तदोषस्य सर्वथा विनिवृत्तये ॥ ४६ ॥
 तदीयैः कृष्णसम्बद्धैः समर्पितनिजात्मभिः । तत्रापि कृष्णकृपया सेवया चापि तत्परैः ॥ ४७ ॥
 यतः सत्सद्गमो भेकधर्मबोधेन साधितः । तथा सहस्रदोक्तयात्र सहभावेनै च स्थितिः ॥ ४८ ॥

१ तथा च निर्गमो स्वगणमिति भावः । २ मरुधर्माः सारत्वेन पुष्पान्ते, एवंप्रकारेण सर्वत्र
 गणपुत्रः साधिन इत्यर्थः । ३ एकमात्रमिच्छापि पदभावः पद्मवतीति सरस्वतीबोधनार्थं कृते
 पदपरमिति भावः ।

न्यथा कृष्णसेवायाः कथायाश्चाप्यसम्भवः । यदि ते भगवद्भक्ताः कृपयेयुः स्वभाग्यतः ४९
 दा दूरे तद्गृहे तत्सेवनायैः सहस्थितिः । तदात्रदोषदुःखद्वौ बाधेयातां न सर्वथा ॥ ५० ॥
 त्रैव देहनिर्वाहस्तत्सङ्गैर्नैव च स्थितिः । तथाविधमहाभग्न्याभावेन यदि त्रादृशाः ॥ ५१ ॥
 न स्थापयेयुर्निकटे विप्रकर्षे तदा स्थितिः । वाशब्दोक्त्या न कोप्यत्र विशेषः पक्षयोर्द्वयोः ५२
 यथाकथञ्चित्संतोष्याः सन्तः सन्मार्गवर्तिभिः । यथा तेषां सतां चित्तं न स्वसोपरि दुष्यति ।
 तथा विनयसौजन्यसेवामत्तयादिभिः स्थितिः । अथवा स्वस्य वा चित्तं यथा तदुपरि स्वतः ५४
 न दुष्यति तथा श्रेयं ततोपापरिभावनैः । यद्वा अन्यदीयसंसर्गं चित्तदोषकरं परं ॥ ५५ ॥
 विहाय भगवद्भक्तैः सह श्रेयं विशेषतः । यथा प्रेक्षणपक्षे तु प्रेमासत्तयादिसम्भवे ॥ ५६ ॥
 बीजदारुणं तथात्रापि सेवया क्रीर्तनेपि च । दृढासक्तौ न भावस्य देहादेर्वापि नाशनम् ५७
 यथेति दुर्लभा त्यागपक्षे प्रोक्ताधिकारिता । यतस्तस्मिन्हि कल्पे तु क्रमेणासक्तिसम्भवः ५८
 अत्र तु स्वात्सत्यो दाढ्ययुता भाग्ये तथाविधे । कापीति पदतो लोकयेदौ भक्तिश्च रूपिता ।
 सम्यक्प्रकारकस्थित्या कीर्त्या लोके न नाशनम् । त्यागपक्षस्थितौ कर्मत्यागाच्च श्रुतिनाशनम् ।
 भगवद्भक्तसङ्गेन भक्तिमार्गे न नाशनम् । दुःसंसर्गान्नदोषौ च नैव प्रभवतो यतः ॥ ६१ ॥
 तादृशस्वापीति वाक्ये यथापूर्वं गृहस्थितिः । बाधिकोक्ता तथात्रापि विच्छेदो बाधको मतः ।
 यावज्जीवमिति प्रोक्तमत एव पद पुनः । एतेन त्यागपक्षज्ञानान्यासक्तिर्निवारिता ॥ ६३ ॥
 तथैव चात्र विच्छेदस्तदभावे न नाशनम् । मतिर्ममेति यस्मोक्तं तदभिप्राय ईदृशः ॥ ६४ ॥
 कदाचिद्दूरदृष्टेन भगवत्प्रियरोपतः । दुर्बुद्धौ तदतिद्रोहाद्भगवत्प्रतिबन्धतः ॥ ६५ ॥
 नाशोपीति यतो वाक्ये संदेहो विनिरूपितः । ननु त्यागं विद्यायान्यसङ्गः किमिति घोषितः ।
 ज्ञानिनामिव संसर्गमात्रत्यागो न चोदितः । त्यागे त्वेकान्तवसतिविशेषेण च साधिका ॥ ६७ ॥
 तत्रोत्तरं तु भावस्य बाधनं हृदयस्थितैः । कामादिभिर्जीवधर्मैर्वावत्सम्भाव्यते पुनः ॥ ६८ ॥
 तावदेकान्तवासस्तु नेष्टो बाधानिराकृतेः । कामादयो भावनाभिर्नाशयन्ति क्षणान्मनः ६९
 न तत्र दोषनाशाय सहायोस्ति रहःस्थितौ । भक्तिमार्गप्रकारेण हरिश्चापि तिरोहितः ॥ ७० ॥
 भक्तिमार्गीयकार्याय न व्यापकतया स्थितिः । अतो न रक्षकः कोपि तस्यैकान्तस्थितौ भवेत् ।
 तुशब्देन ततोन्वोपि त्यागपक्षेत्र सूचितः । अत्रं प्रपल्याधोपि दुर्बलत्वेन रूपितः ॥ ७२ ॥
 हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं बाधां कुतोपरे । अतो न रक्षकपक्षे सिद्धत्यागे विधीयते ॥ ७३ ॥
 स्वास्त्यहेतोः परित्यागादिति वाक्यत्वात्प्रवृत्तित्वात् । यदा तु साधनदशा तदोपेक्ष्यं हि रक्षणम् ।
 भक्तानां रक्षकः कृष्णो नान्य इत्येव निश्चयः । स तु सच्चिदितो नित्यं लीलास्थाने तथा पुनः ।
 यत्र वा भगवद्भक्ताः सेवया कथया युताः । स्वभावतो दुःखहर्ता निजाश्रितजनश्रितान् ७६
 नोपेक्षते यतस्तत्र श्रेयं यत्र स्थितो हरिः । तत्रापि सर्वतो रक्षा नान्यसाध्या न संशयः ७७

१ हरिस्तानवासपक्षादिदं पक्षान्तरं, न तु त्यागपक्षात् । २ अत्यागपक्षे । ३ हरिस्तानवासपक्षादिदं पक्षान्तरं, न तु त्यागपक्षात् । ४ अत्यागपक्षे । ५ अत्यागपक्षे । ६ अत्यागपक्षे । ७ अत्यागपक्षे । ८ अत्यागपक्षे । ९ अत्यागपक्षे । १० अत्यागपक्षे । ११ अत्यागपक्षे । १२ अत्यागपक्षे । १३ अत्यागपक्षे । १४ अत्यागपक्षे । १५ अत्यागपक्षे । १६ अत्यागपक्षे । १७ अत्यागपक्षे । १८ अत्यागपक्षे । १९ अत्यागपक्षे । २० अत्यागपक्षे । २१ अत्यागपक्षे । २२ अत्यागपक्षे । २३ अत्यागपक्षे । २४ अत्यागपक्षे । २५ अत्यागपक्षे । २६ अत्यागपक्षे । २७ अत्यागपक्षे । २८ अत्यागपक्षे । २९ अत्यागपक्षे । ३० अत्यागपक्षे । ३१ अत्यागपक्षे । ३२ अत्यागपक्षे । ३३ अत्यागपक्षे । ३४ अत्यागपक्षे । ३५ अत्यागपक्षे । ३६ अत्यागपक्षे । ३७ अत्यागपक्षे । ३८ अत्यागपक्षे । ३९ अत्यागपक्षे । ४० अत्यागपक्षे । ४१ अत्यागपक्षे । ४२ अत्यागपक्षे । ४३ अत्यागपक्षे । ४४ अत्यागपक्षे । ४५ अत्यागपक्षे । ४६ अत्यागपक्षे । ४७ अत्यागपक्षे । ४८ अत्यागपक्षे । ४९ अत्यागपक्षे । ५० अत्यागपक्षे । ५१ अत्यागपक्षे । ५२ अत्यागपक्षे । ५३ अत्यागपक्षे । ५४ अत्यागपक्षे । ५५ अत्यागपक्षे । ५६ अत्यागपक्षे । ५७ अत्यागपक्षे । ५८ अत्यागपक्षे । ५९ अत्यागपक्षे । ६० अत्यागपक्षे । ६१ अत्यागपक्षे । ६२ अत्यागपक्षे । ६३ अत्यागपक्षे । ६४ अत्यागपक्षे । ६५ अत्यागपक्षे । ६६ अत्यागपक्षे । ६७ अत्यागपक्षे । ६८ अत्यागपक्षे । ६९ अत्यागपक्षे । ७० अत्यागपक्षे । ७१ अत्यागपक्षे । ७२ अत्यागपक्षे । ७३ अत्यागपक्षे । ७४ अत्यागपक्षे । ७५ अत्यागपक्षे । ७६ अत्यागपक्षे । ७७ अत्यागपक्षे । ७८ अत्यागपक्षे । ७९ अत्यागपक्षे । ८० अत्यागपक्षे । ८१ अत्यागपक्षे । ८२ अत्यागपक्षे । ८३ अत्यागपक्षे । ८४ अत्यागपक्षे । ८५ अत्यागपक्षे । ८६ अत्यागपक्षे । ८७ अत्यागपक्षे । ८८ अत्यागपक्षे । ८९ अत्यागपक्षे । ९० अत्यागपक्षे । ९१ अत्यागपक्षे । ९२ अत्यागपक्षे । ९३ अत्यागपक्षे । ९४ अत्यागपक्षे । ९५ अत्यागपक्षे । ९६ अत्यागपक्षे । ९७ अत्यागपक्षे । ९८ अत्यागपक्षे । ९९ अत्यागपक्षे । १०० अत्यागपक्षे ।

यतः कालवशाः कालकर्मादिभ्यो न रक्षकाः । तुशब्देन स्वभावोपि हरेरेष निरूपितः ७८
 संशयाभावकथनं तत्र भक्तवशो हरिः । भक्तभक्तानपि सतो रक्षति स्वगतानिति ॥ ७९ ॥
 रक्षणं कालकर्मादेस्ताथा भावान्तरादपि । पक्षद्वयेन भक्तेस्तु वृद्धिरेवं निरूपिता ॥ ८० ॥
 इतिशब्दः समाप्त्यर्थोन्यप्रकारनिषेधकः । एतावता हि भगवच्छास्त्रमेव निरूपितम् ॥ ८१ ॥
 यतस्तद्ब्रह्मत्वं हि ततोन्वेषां सुदुर्गमम् । तत्त्वमेतावदेवास् तस्मिन्नत्र निरूपिते ॥ ८२ ॥
 तदेव सकलं शास्त्रं निरूपितमितीरितम् । एतदध्ययनात्सम्यग्बुद्धिं याति रतिर्ह्यै ॥ ८३ ॥
 सम्यक्त्वं श्रद्धया भक्त्या तथा विश्वासतो गुरौ । य इत्यनेन वर्णादिनियमोधिष्ठितौ न हि ८४
 अपिशब्देन कैमुत्यन्यायोप्यत्र निरूपितः । ग्रन्थपाठादपि रतेर्वृद्धिर्यत्र तदा किमु ॥ ८५ ॥
 वाच्यमाचरणे साधु सभायामुपदेशने । तत्रापि भक्तिवृद्धापि ह्युक्ता पाठमात्रतः ॥ ८६ ॥
 इति श्रीबल्लभाचार्यकरुणालब्धशक्तितः । स्वसन्तोषाय भावस्य पोषायातिप्रयत्नतः ॥ ८७ ॥
 श्लोकरूपेण सर्वापि विवृता भक्तिवर्धिनी । यथामति निजाचार्यचरणाश्रयणादपि ॥ ८८ ॥
 एतेनास्मत्कुलपतिः प्रभुः श्रीविठ्ठलेश्वरः । प्रसीदतु सदा दासे हरिदासे स्ववंशे ॥ ८९ ॥

इति श्रीहरिदासविरचिता भक्तिवर्धिनीविद्यतिः समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीगोपेश्वरविरचितविद्यतिसमेता ।

श्रीबल्लभाचार्यचरणवारिरुहेभ्यो नमः । श्रीविठ्ठलपदपङ्केरुहेभ्यो नमः ।
 यत्प्रदाग्भोजभजनाद्भवन्ति समसिद्धयः । कलयामि कृपावार्धिं तं प्रभुं भक्तिवृद्धये ॥
 निधाय श्रीमदाचार्यचरणान्जसुगं हृदि । तत्कृपातो ययाशक्तिं व्याकुर्वे भक्तिवर्धिनीम् ॥
 भगवद्रसपीयूषपापिनो यत्कृपासुजः । भवन्ति.....भक्त्या तं श्रीविठ्ठलमाश्रये ॥
 श्रीमत्करुणापरमार्थाननुकम्पाययोनिधीन् । नमामि तातचरणान्हं शाभीष्टसिद्धये ॥
 अथ मायावादादिदुरध्वेतिवाजालमहेन्द्रजालजनितजनतान्यामोहमूलनिर्मूलेन सम्-
 यामितागमनिगमान्तस्मृतिपुराणतत्त्वसूत्रादिप्रमाणशतप्रतिपन्नप्रपन्नजनप्रतिक्षणाक्षेमंकरप्रम्या-
 ज्ञाप्रादुर्भाषिततद्भक्तिमार्गेणानिकरालकलिकालविलसकर्मघधिकारान् भगवदीयकृपावृत्त्या-

१ 'यत्रापि भक्तिवृद्धये प्रत्यये घृत्वा हरीः । पाठमात्रेण तेनेपा संश्लेष्या भक्तिवर्धिनी ।' इतिपिठे
 क्वचित् । २ अत्राश्रयणमेव भाति ।

असंज्ञातभक्तिमार्गाश्रद्धायाधिक्यसमधिगतैतदधिकारानपि भक्तितत्त्ववृद्धिकरोपायविशेषपरि-
वयामावप्रमवप्रचुरक्लेशकरचितान्तःकरणान्प्राणिनः सगुदिधीर्षवः परमकृपालवः श्रीवल्लभा-
चार्यचरणा भक्तितत्त्ववर्धकोपायनिरूपणं प्रतिजानते चयेति ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्सोपायो निरूप्यते ।

बीजभावे दृढे तु स्यान्पागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

यथा येन प्रकारेण भक्तेः प्रकृष्टा वृद्धिर्भवति, तथा तेन प्रकारेण उपायो निरू-
प्यते, त्रिविध्यं कथ्यत इत्यर्थः । ननु श्रीभागवतगीतादिषु भक्तितद्बुद्धिनिदानमूलदान-
व्रतादीनामुपवर्णितत्वेन तत एव तदवगतेरनर्थकमेतन्निरूपणमिति चेत् । अत्र 'वदन्ति ।
भक्तिर्हि द्विविधा, साधनरूपा फलरूपा च । तत्राद्यायां दानव्रताद्युपायपूर्वकत्वमिति तदुत्प-
त्तिवृद्धिप्रकाराः सुप्रसिद्धाः, न द्वितीयस्याः । अतस्त्वस्याः स्वयं प्रकटिताया वृद्धिप्रकारवि-
रूपणमुचिततरं भवतीति । वस्तुतस्तु मयविधभक्तिवृद्ध्युपाय एव निरूपणीयत्वेनात्रामित
इत्यामति, श्रवणकीर्तनाद्युपयसाधारणसाधनानामश्रेयसिधानात् । न चैषामुपयत्वरूपत्वमु-
पपन्नमिति वाच्यम्, स्वतन्त्रफलत्वफलान्तरसाधकत्वप्रतिसन्धानपूर्वकविधानेनोभयरूपतायाः
सम्भवात् । नन्वेवं सत्येतेषामन्यत्र निरूपितत्वेनात्रापि निरूपणे क्रियमाणे पौनरुक्त्यदोषो
दुष्परिहर इति चेत् । न । अन्यत्र धर्मान्तरव्यतिकरेणानिर्लुडिताकाराणामेषां व्यक्तमवश्यं
वक्तव्यतयोक्तदोषस्य वक्तुमनुचितत्वात् । न पुनरुक्तता महान्दोषः, शतकृत्वोपि पथ्यं
वक्तव्यमिति न्यायात् । भक्तिप्रवृद्धिः कदा भवेदित्याकांक्षायामाहुः बीजभावे दृढे तु
स्यादिति । बीजभावे स्वल्पक्षेत्रे दृढे व्यसनरूपे सति भक्तेः सर्वांशेन वृद्धिर्भवेदित्यर्थः ।
यद्वा । बीजभावे स्वाचार्यानुग्रहसंसिद्धमगवन्निवेदानान्तरभाविभगवदङ्गीकारे दृढे अति-
स्थिरे केनाप्यचात्ये सति सा स्यादित्यर्थः । न च भक्तेर्गुक्तिहेतुत्वाद् ज्ञानेनैव तदवतिर्भ-
क्तिवृद्धिरनभिधितेति वाच्यम् । भक्तेः स्वतन्त्रफलत्वेन तद्बुद्धेः सर्वाकांक्षणीयत्वात् । कथ-
मन्यथा मुक्तमूर्धाभित्यक्तः श्रीशुको भृशं मत्कावनुरक्तोऽभूत् । कथं वानारतनिवृत्तिनिरताः
सनकादयोपि भक्तावत्यासक्ता आसन् । अत एव 'परिनिष्ठितोपि नैर्गुण्ये' 'आत्मारामाश्च'
'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ती'त्यादिवान्यानि । नापि भक्तिं विना कृतं ज्ञानं कैवल्यकरणीम-
वितुमर्हति, भक्तिसहितस्यैव तस्य मुक्तिसाधकत्वात् । 'श्रेयःश्रुतिं भक्तिमुदसे'ति वाक्यात् ।
ननु यथाक्रमञ्चिन्मुक्तिहेतुत्वोक्तावपि भक्तेः स्वतन्त्रफलत्वं न सुप्रतिपदमिति चेत् ? आ-
न्तोसि । स्वतः पुरुषार्थत्वेन कृतापास्तसास्तयात्वस्य दुर्वारत्वात् । अत एव प्रमुचरणै-
रमणि भक्तिर्हसे 'क्षेत्रोत्पत्त्यनन्तरं स्वव्यसनतः स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वेन क्रियमाणः श्रवणा-
दिरुक्तमः पुष्टिरूप' इति । एवं सति 'मत्सेवया प्रतीतं च' 'सालोक्यसाष्टिसामीप्यसा-
रूप्यैकत्वमभ्युत' 'मधुद्विदसेवानुरक्तमनसाममवोपि फल्युः,' 'अनिमित्ता मागवती भक्ति'
सिद्धेर्गरीयसी' 'भगवान्मज्जतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्व न भक्तियोगम्' 'एवं

धर्मैर्मुष्याणाम्' 'भक्तिं लब्धवतः' 'भक्त्या सञ्जातया भक्त्या,' 'तस्मान्भक्तियुक्तस्य'
त्यादिवचनानि सङ्गच्छन्ते । तद्ब्रह्मावतिरिक्तानि साधनान्याहुः त्यागाच्छ्रवणकीर्तना
दिति । भक्तिमार्गविरोधिदेवान्तराश्रयादेस्त्यागाद्भगवन्नामचरित्रादेः श्रवणात्कीर्तनात् ।
कर्मणोरिव श्रवणकीर्तनयोर्विरोधो नास्तीति बोधनार्थमेकवद्भावः । श्रवणकीर्तनयोश्च
लक्षणत्वेन स्मरणस्वाचार्यभक्तिविश्वासादीनामपि संग्रहः । न चाप्रमाणसिद्धान्त्याश्रय
त्यागश्रवणादीनीति वाच्यम् । 'यो वै स्वां देवतामतिव्रजेते, प्रसायै देवतायै च्यवने,
न परां प्राप्नोति, पापीयान्भवति' 'यावदन्याश्रयस्तावत्', 'अनन्यचेताः सततं,' 'अनन्या
श्चिन्तयन्तो माम्,' 'अ तत्ते अद्य शिपिविष्टः नामार्यः शंसामि वयुनानि विद्वान्, तं त्वा
गुणामि तवसमतव्यान्ध्रयंतमस्य रजसः पराके' 'तस्मात्स्वात्मना राजन्' 'तस्माद्भरत'
'तस्मादेकेन' 'तमु स्तोतारः' 'शृण्वन्गृणन्संस्मरयन्' 'शृण्वन्ति गायन्ती'त्यादिश्रुतिपुरा-
णवाक्यसिद्धत्वात् ॥ १ ॥

भक्तिवृद्धौ साधनान्यभिधाय तद्व्रतिभुवं प्रकारमाहुः वीजदार्ष्यप्रकारस्त्विति ।

वीजदार्ष्यप्रकरस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अध्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

तुशब्दः प्रकारान्तरव्यवच्छेदकः । वीजस्य भगवद्भावस्य दार्ष्यजनकः प्रकारो
भगवद्भजनलक्षण इत्यर्थः । यद्वा । वीजस्य पूर्वोक्तरूपस्य स इत्यर्थः । तमेवाहुः गृहे
स्थित्वा स्वधर्मतः अध्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिरिति । स्वध-
र्मतोऽग्निहोत्रादेर्गृहे अध्यावृत्तः कर्तव्यान्तरव्यासक्तिशून्यः स्थित्वाऽचञ्चलो भूत्वा कृष्ण
सदानन्दं, 'कृपिर्भूवाचक' इति वाक्यात्, श्रवणादिभिः पूजया भजेदित्यर्थः । इह खेदा-
धिक्यवैशुष्येण विधीयमानायाः सेवायाः पूजासाम्यात्पूजापदमुक्तम् । तत्राद्युक्तपूजायां
शीतलशहसलिलस्नानाद्यभिधानेन भक्तिमार्गविरोधात् । अथवा । ननु कृष्णमजनप्रकरणे
तद्विभूतिविषयकागमाद्युक्तयज्ञोक्तेरयुक्तत्वेन प्रकृते कथं पूजापदोपादानमुपपद्यत इति
चेत् । इत्थम् । सन्ति हि बहवो भावभजनप्रकाराः, तदन्तर्निविष्टा भवति भावपूर्विका
पूजापि । अत एव शुद्धप्रष्टिमार्गाचार्यैः प्रमेयप्रकरणीयसत्तमाध्याये 'पूजां दशुर्विचितां
प्रणयाम्लोके'स्तित्र गुणगाने हरिणीमाननिरूपणानन्तरं तद्दानदृशः पूजारूपता निरू-
पिता । नहि तत्र तात्रिकी पूजा सुज्यते जातुचित्, तस्याः पृथग्रूपत्वात् । तेनैवंभूतभावा-
नुसारिणी सात्राभिधित्वेनेति तदुपादानमपिरोषि । न चैवमप्यन्ततो भक्तौ पर्यवसानेन
तस्मा एव वाच्यत्वात्संशयितपूजाकिरयुक्तेति वाच्यम् । श्रवणाद्यभक्तिनवकान्तर्गतस्वत-
प्रभावपूजायाः प्रकृते पुरस्करणीयत्वेन क्षतेरमानादिति । यद्वा । धर्मान्तराणां परधर्मत्वेन
परिहायन्तारत्पधर्मतो भगवद्धर्मतः सेवानुकूले गृहेऽध्यावृत्तस्त्यागव्यासक्तिरिति यावत्,
तथागतः मन्, पृष्णं सदानन्दं पूर्वोक्तया पूजया श्रवणादिभिर्भजेदित्यर्थः । अत्र कृष्ण-

पदेनोक्ता भजने फलरूपता । सूचितोकरणे प्रत्यवायो लिङ्गव्यत्ययेन च । न चास्मिन्पक्षे
विहितवर्णाश्रमधर्मत्यागो प्रत्यवायपापण्डित्वादिदोषप्रसङ्ग इति वाच्यम् । सेवासमयाभावे
यथाधिकारं सर्वधर्मसम्पादनेनैव दोषापाकरणसम्भवात् । सेवासमये च सर्वधर्मागमन-
वकाशनिराकृतत्वेन तदभावेऽपि हानेरभावात् । 'मत्कर्म कुर्वतां पुंसां'मिति वान्यात् ।
कदाचिदोपापातेऽपि भगवतैव तदपगमोपपत्तेश्च । 'स्वपादमूलं भजतः त्रियस्य स्यक्तान्यमा-
वस्य हरिः परेशः । विकर्म यच्चोत्पतितं कथञ्चिद्धुनोति सर्वं हृदि सन्निविष्ट' इति वाक्यात् ।
मर्यादामार्गायव्यवस्थैषा । शुद्धपुष्टिमार्गमभिनिविशमानस्य तु प्रभुचरणतामरसैकतानचेतसः
कृत्स्नकर्मकलापं परित्यजतोऽपि ग्रमोरश्लिथिलपरिग्रहेण न कश्चिदोयः, यतस्तथाभूत् एव
स पन्थाः । 'यदायमनुपुह्णाति भगवानात्मभावितः । स जहाति मतिं लोके वेदे च
परिनिष्ठिता' मिति वाक्यात् ॥ २ ॥

एवं तद्विद्विप्रकारं व्यासक्तिविरहितभगवद्भजनलक्षणमुक्त्वा, 'न हि कश्चित्क्षण-
मपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृ'दितिन्यायेन काचित्कव्यावृत्तावपि चित्तं भगवति निधाय भजन-
प्रयत्नमत्यजन्नासीतेत्यभिप्रायेणाहुः—

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यसेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यसेत्सदेति । व्यावृत्तो लौकिककर्मव्यापृतोपि हरौ
स्वकीयदुःखहरणस्वभावे चित्तं निधायेति शेषः, सदा निरन्तरं श्रवणादौ तन्निमित्तं यसे-
त्प्रयतेतेत्यर्थः । यसु प्रयत्ने तेन, यथा केनचिदुक्तं, 'परव्यसनिनी नारी व्यग्रापि गृह-
कर्मणि । तदेवास्वादयत्यन्तः परसङ्गरसायन'मितिवद्भूदये हरिं धृत्वावश्यकसांसारिकका-
र्यव्यापृतेनाप्यनन्तरमनवरतं श्रवणादिप्रयत्नप्रवणान्तःकरणेन भवितव्यमित्यर्थः । यद्वा ।
भगवत्कार्यव्यापृतोपि तत्परिसमाप्योर्वरितसनये श्रवणाद्यर्थसुखं विदध्यादित्यर्थः । यते-
दिति काचित्पाठः । तत्र परस्यैपदमनुदात्तेतामात्मनेपदानित्यत्यात्प्रत्येतव्यम् । एवं प्रय-
तमानस्यानुपूर्व्येण प्रेमासक्तिव्यसनानि भवन्तीत्याहुः ततः प्रेमेति । ततः श्रवणादिभ्यः
प्रथमं प्रेम चित्तासङ्गवद्भवति, पश्चात्तथैव सङ्कल्पवदासक्तिर्भवति, व्यसनं च पुनर्यदा भवे-
दतिप्रचुरप्रभुप्रसादप्राप्यत्वात्तस्य । कीदृशानि पुनः प्रेमासक्तिव्यसनानि । स्वगोचरे
स्वतः प्रवर्तको भावः प्रेम । तयानेकविधमनोरथजनको भाव आसक्तिः । विषयेण विना
स्यात्तुमशक्तिर्येन स भावो व्यसनमित्येवमाकलय । अत्र संग्रहश्लोकौ । 'स प्रेम यः सं-
विदधाति भावः स्वतःप्रवृत्तिं विषये स्वकीये । यश्चाभिलाषान् जनयेदनेकान्भावः स
आसक्तिरिति प्रसिद्धः । स्यातुमेव न शक्नोति विषयव्यतिरेकतः । येन भावेन तं भाव-
माहूर्व्यसनसंज्ञकम् ॥ ३ ॥

एतत्सम्पत्तौ बीजं दृढं भवतीत्याहुः बीजमिति ।

वीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गुहारुचिः ॥ ४ ॥

भगवत्कृपादिना यदि व्यसनसमुद्भवस्तदा यद्भगवच्छास्त्रे वीजं स्नेहाङ्कुरस्वरूप-
मुच्यते तद्दृढमशिक्षितं भवति, अत एव विषयादिसंसर्गेण नश्यत्यपि न । व्यसनभावस्य
वीजभावदार्यापरमावधिरूपत्वादिति भावः । यद्वा । वीजं यत्प्रभुपरिग्रहात्मकं तद्यदि
व्यसनं समुत्पद्यते, तदा भक्तिशास्त्रे दृढं केनापि शिथिलीकर्तुमशक्यमुच्यते । अत एव काल-
सत्सङ्गैत्यादिनापि न विनश्यतीत्यर्थः । नहि भगवान्निजानीकृतान्कदाचिदपि निहातुमु-
त्सहते । तदङ्गीकारस्य नित्यत्वात् । एवमुत्तरोत्तरवलवत्तराणामेतेपामाद्योः कार्यमाहुः
स्नेहेति । स्नेहाद्भगवद्विषयकप्रेम्णः प्रभुसेवाप्रतिकूले गृहे रागस्य विनाशो भवति । भग-
वद्रागस्य द्रागेव गेहानुरागनाशोपायत्वात् । 'तावद्रागादयः स्नेना' इति वान्मयात् । आ-
सक्त्या चोक्तरूपया गृहेऽरुचिरासक्त्यभाव उपजायते । भगवदासक्तेस्तदतिरिक्तस-
क्तिनिराकरणशीलत्वात् । 'कृष्णाधिपश्चमधुलिङ्गं न पुनर्विषष्टमायागुणेषु रमते वृजिनाव-
हेष्वि'तिवाक्यात् । न च प्रेमासक्तिमतामपि गेहस्नेहादिसङ्गावदशैनादसङ्गतमिदमिति
वाच्यम् । तादृशां भगवद्विषयकस्नेहसङ्गोपनार्थमेव सांसारिकतत्प्रकाशनादनेवभावे च
भगवत्यपि तदभावादेवेत्युभयथापि दोषाभावात् । लोकसद्ग्रहार्थमपि भक्तानामसख्य-
व्यापारदर्शनात् । भजनौपयिकभवनाद्यनुरागस्य स्वधर्मपर्यवसायित्वेनौचित्यावर्जितत्वाच्च ।
एव सति गृहाद्यनुरागिणामेवात्र बाधकत्वास्वधर्मरते स्फुरत इत्याहुः गृहेति ।

गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद्भ्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् ।

भगवत्सम्बन्धिप्रेमासक्त्योर्गृहस्थानां निवेकवैक्येन गृहेनुरागाधिक्यात्तत्रैव तिष्ठतां
बाधकत्वं, तत्र स्नेहाभावोत्पादकतया कलत्रपुत्रादिपोषणसामर्थ्याभावलक्षणदोषोक्तवना-
द्यवृत्तिमार्गीतिमात्रनिष्ठान्तयानात्मधर्मत्वं च, भगवति वानात्मत्वं भासत इत्यर्थः । वस्तु-
तस्तु, 'तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेम वहाम्यहम्' 'न मे भक्तः प्रणश्यति' 'न कर्हिचित्
मत्तस्य शान्तरूपे नश्यन्ति' 'तस्मिन्प्रसन्ने सकलाशिषां प्रभौ', 'तस्मिन्सन्तुष्टे किमप्राप्य
त्रिमलय्य भगवती'त्यादिवाक्येभ्यो भगवानेव निजमक्तनिश्चितकार्यनिर्वाहाय जागरूक
इति वास्वधर्ममायेन भजनीय इति वस्तुगतिमत्रिदुपाममीषामेवैव कुमनीपेति । अत एव
श्रीमदाचार्यैर्भासत इत्यपि । अथवा । भगवदासक्तियुक्तानामतादृशशास्त्रादिषु बाध-
कत्वप्रतिगन्धान् भजतीत्याहुः गृहस्थानानित्यादि । अत्र गृहस्थपदेन भार्यापुत्रादयस्ता-
त्पर्यागत्यन्ते । तथा च सति तेषां विजातीयभावतया तद्भाग्य स्वभावात्प्रतिद्विलेन स्यात्-

भावस्वामाद्येन च निजभावमद्गभीरूणां तेषु बाधकत्वं भासतेऽनात्मत्वं च । तवामृतानां भगवत्येव स्फुरत्स्वात्मभावतया तदीयेष्वात्मीयताविर्भावात् । अत एव श्रीमदस्मदाचार्यै-
रुक्तं 'पुत्रे कृष्णप्रिये रतिरिति । एतेन 'न वारे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति, किन्त्वात्मनः कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ती'त्यादि श्रुतेरात्मसम्बन्धितया पुत्रादीनां प्रिय-
त्वेन बाधकत्वमसम्भवीत्याशङ्का व्युदस्ता । एवं प्रेमासक्तयोः कार्ययुक्त्वा व्यसनस्य तदाहुः
पदेति । यदा परमदुरापमनुपममुक्तभावात्मकं व्यसनं कृष्णे सदानन्दे स्वलीलासहिते
स्यात्, तदैव कृतार्थः पर्याप्तार्थः स्यात्, कर्तव्यान्तरपरिशेषामावात् । अत एव व्रजस्थितानां
तयामावः श्रूयते श्रीभागवते, 'तदर्थविनिवर्तितसर्वकामाः,' 'सन्त्यज्य सर्वविपयांस्त्व
पादमूलम्' 'क्षणं युगशतमिवै'त्यादिना । एवकारः प्रेमासक्तिमतोर्व्यवच्छिनत्ति ।
द्विशब्देनात्र युक्तार्थतोक्ता, तद्भावविघातकसद्भावात् । तदेतदाहुः । तादृशस्यापि प्रेमा-
दिमतोपि सततमविच्छेदेन सत्सङ्गाद्यभावेन गेहस्थानं भावस्य विनाशकं भवति ।
सत्सङ्गाद्यसचिवस्य तस्य तादृशत्वात् । न च व्यसनवतोपीदृशबाधकास्तित्वं शक्य-
शङ्कम् । तद्भावस्यैव स्वतन्त्रकार्यक्षमत्वेन सत्सङ्गादिभावामावायत्तैर्वृद्धिहासैस्तद्व्यति-
रिक्तभावानामेव साधकबाधकादिसम्बन्धितया प्रकृते बाधशङ्कानवतारात् ।

एहादेर्भावान्तरायरूपत्वं विदित्वा तदपहाय फलाय प्रयतेत यस्तस्य तदाहुः ।

त्यागं कृत्वा यसेद्यस्तु तदर्थाथैकमानसः ॥ ६ ॥

लभेत सुदृढां भक्तिं सर्वतोप्यधिकां पराम् ।

तुशब्दः प्रकारान्तरव्यावर्तकः । यः पुमान्एहादिपु भगवद्भजनप्रतिबन्धं विमुच्य
तत्यागं कृत्वा भगवच्छीलाश्रवणचिन्तनादिनिमित्तं यसेत् यत्नं कुर्यात्, कीदृशः ? तदर्था-
थैकमानसः । तस्य भगवतो योर्थः श्रवणादिरूपस्तदर्थं एकं मानसं यस्य तादृश इत्यर्थः ।
यद्वा । भगवतोर्थो लीला, तदर्थं तन्निमित्तं तदर्थेषु तत्सम्बन्धिपदार्थेषु वा तथेत्यर्थः ।
अथवा । स चासावर्थश्चेति कर्मधारये तदर्थो भगवान् तदर्थं तथेत्यर्थः । स एवार्थः शास्त्र-
स्कन्धादिषु यत्र । तादृशं श्रीभागवतं 'शास्त्रे स्कन्धे प्रकरणेऽध्याये वाक्ये पदेऽक्षरे । एकार्थं
सप्तधा जानन्नविरोधेन मुच्यते' इति श्रीभागवतार्थतत्त्वदीपवचनात् । तदर्था वा तथेति चार्थः ।
स एवार्थो धनं येषां ते । तदर्था भगवद्भक्तास्तेषामर्थेषु कार्येषु वा तथेत्यर्थः । एतादृशः
सन् भक्तिं सुदृढां विपयाद्यनभिमाव्याम्, 'प्रायः प्रगल्भया भक्त्या विपयैर्नामिभूयते' इति
वाक्यात्, सर्वतो ज्ञानादिभ्योप्यधिकामुत्कृष्टाम् । न चाधिक्ये मानाभावः । 'तस्मा-
न्भक्तियुक्तस्य' 'ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो भज मां भक्तिभावितः,' 'नैकात्मतां मे स्थह-
यन्ति' 'परिनिष्ठितोपि नैर्गुण्ये' 'आत्मारामाश्चे'त्यादिवाक्यशतसिद्धत्वात् । विस्तरस्तु
श्रीमदस्मत्प्रमुच्यैरन्यत्र कृतः इति नेह तन्यते । परामभिव्यक्तापरिच्छिन्नानन्दरसस्वरूपां
लभेत प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ ६६ ॥ ।

तर्हि निरन्तरायेऽस्मिन्नुपाये सति किमित्युपायान्तरमुपादेयमित्यत आहुः त्याग इति

त्यागे वाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथान्नतः ॥ ७ ॥

अतः स्थेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदरं विप्रकर्षं वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

न हि त्यागो निष्प्रत्यूह फलाय कल्पते, त्यागे यतो वाधकानि दुःसंसर्गदुष्ट-
त्रमक्षणादीनि सद्बुद्धिप्रतिक्षेपकारीणि भूयांसि सन्ति । न हि भगवत्पराङ्मुखानामने
कद्रोपदन्तुरितस्वान्तानां सद्गस्तूर्ण भावभङ्ग न विधत्ते । न वा तथामृतानाम
च्चादिक मक्षयतो भगवत्प्रतीक्ष्यमविक्षिप्त मनो भवति । अत एवावैष्णवादीनामन्न न
परिग्राह्यम् । तदुक्त पद्मपुराणे 'अवैष्णवानामन्न च पतितानां तथैव च । अनर्पितं तथा
विष्णोः श्रमांससदृश भवे'दिति । ननु वाधकानां बहुत्वे द्वावेव कथं कथितौ । दुष्ट
संसर्गाद्यदोषयो प्रचलत्वादिति बुध्यस्व । तेन यदि भगवद्भजन गृहादिषु निर्वाध सम्प
द्यते, तदा न परित्यागः श्रेयान् । तत्रैतन्न भार्याद्यभिद्वेषादिना सम्पद्न निर्वहति, तदा
पूर्वोक्तप्रणालिक्रया त्याग एव कर्तव्य इति विवेकः । अत एव श्रीमदाचार्यैस्तत्त्वदीप
निरन्वेऽभ्यवायि 'भार्यादिरनुकूलश्चेत्कारयेद्भगवत्क्रियाम् । उदासीने स्वयं कुर्यात्प्रतिकूलं
गृह लजे'दिति । द्वितीयस्कन्धविवरणे च 'दाम्पत्य भगवद्भजनार्थमपेक्षित'मिति । एव त्यागे
दुःसद्गदेविपातकत्व निरूप्य तदोपनिराकरिष्णुः सता सद्गः क्वचिद्भगवत्स्थाने समाद-
नीय इत्याहु अन्त इति । यतस्त्यागे वाधकानां बहुत्वमत कारणात्कचिद्धरेः सर्वदुःखहर्ष
स्थाने श्रीगोकुलश्रीगोवर्धनादौ तदीयैस्तत्सम्बन्धिभिस्तत्परैः, स एव परः सर्वपेक्षयोकुष्टे
येषा तादृशैः, परमकाष्ठापन्नवस्तुनिष्ठैः सह स्थेयमित्यर्थः । न च तत्राप्यसत्सद्गदिसम्भ-
वादुक्तदोषानिवृत्तिरिति वाच्यम् । सर्वसमयसत्सद्गवत्सु दुःसद्गादिदोषाणामनवकाशनि-
वारितत्वात् । न हि प्रतिदिन सत्सद्गसत्सद्गादिनः क्वचिदन्यत्र चित्तप्रसादमासाद-
यन्ति । अत एव सत्सद्गोत्कर्षं श्रीभागवते गीयते । 'तुल्याम लवेनापि न स्वर्गं नापुन-
र्भवम् । भगवत्सद्गसद्गस मर्त्यानां किमुताशिषः' इति । ननु यत्र क्वचित्सत्सद्गेन
कार्यमिदं सद्भिः सहावस्थान हरिम्यान एव कार्यमिति निर्नयो भक्तन्यवन्निरर्थक इति
चेत् । भैरवम् । तत्र बाहुल्येन तेषा सद्गते सम्पत्सम्भवेन तदनुवृत्तेरानर्थकत्वात् ।
अन्यत्र तेषा प्रायशोनुरागनिरहेणानवस्थानात् । बहिर्मुखजनकृतोपद्रवशङ्कया स्यात्प्रमथन्य-
त्वात् । अत एवोक्तं पद्मस्कन्धे 'न यत्र वैकुण्ठकृया सुवापगा न साधयो भागवतास्तदा-
श्रया । न यत्र यज्ञेशमया महोत्सवा सुरेशलोकोपि न याति सेव्यता'मिति । एव सति
तेषा सत्रियै स्थिति कथं कर्तव्येत्याकाशायामाहु अदूरमिति । यथा भगवद्दीपाना चित्त
न दुष्यत्युदगादिना, न वृद्धिनिषामोति, तथाऽदूर निकट यथा स्यात्तथा, विप्रकर्षं दूरे वा
स्थानध्यमित्यर्थः । अत्राप्यश्रयः । सन्तो हि नितान्तनेकान्ते भगवत्कथा मियः कुर्वन्तस्त-

द्रसरभसविवशा भवन्ति, ताननुसरन् यदि काश्चित्स्वलाभं निश्चित्य तेषामासत्तिमालम्बते, ते चेदतिगूढरसं तदग्रतः प्रकाशयितुमशक्यमाकलयन्तः, स्वयं ततो विरमन्ति चित्तोद्वेगवन्तः, तदा तस्य दूरस्थितिरवानुसरणे श्रेयसी, अन्यथा मनीषितानिष्पत्तेः । अथ दयार्द्रहृदयतया-
तिनिकटागमने नियोगं विदधते, तर्हि तत्सामीप्यमेव समीचीनम्, अनुसरणानुकूलतया
समीहितसिद्धिहेतुत्वादिति । यद्वा । स्वसु चित्तं यथा द्रष्टुं न भवति तथा सन्निकर्षेण
विप्रकर्षेण वा श्रेयमित्यर्थः ॥ ७, ८ ॥

एवं सत्सद्भाषणताशेषदोषस्याग्रिमव्यवस्थामाहुः सेवायामिति ।

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न क्वापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

यस्य सत्सद्भाषादिकमनुतिष्ठतः श्रीकृष्णसेवायां स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वपरिस्फूर्त्वा दृढा
निश्चलासक्तिर्भवेत्, कथायां वा, तस्या अपि सेवासमत्वात्, तस्य यावज्जीवं प्राणस्थिति-
पर्यन्तं नाशः फलाभावः क्वापि न स्यादिति मम मतिः । अतो नेह सन्देहः कर्तव्य इति
भावः । यद्वा । मम मतिरेवं भगवान्परमकृपालुः कथं वा तस्य दयेतेति न वेदितुं शक्यमिति
भावः । ननु सेवायाः कथायाश्च कथं साम्यम् । इत्यम् । तथाहि । सेवा नाम चित्तस्य
तदेकप्रवणत्वम् । 'चेतस्तत्प्रवणं सेवे'ति लक्षणाभिधानात् । तत्सम्पादिकायाः कृतेरपि
तथात्वम्, अन्यथा तस्याः परत्वानुपपत्तेः । अत एव 'मानसी सा परा मते'त्यभाणि । तेन
यथैतस्या भगवद्भावतद्भक्तसद्भाषिसाधकत्वं नान्तरीयकानन्तकार्यसाधकत्वं च, तथा कथाया
अपीति साम्यं दुरपवादम् । अत एवैतादृशाभिप्रायेण 'कथारतिषु सक्तस्य कथका अपि
मिलन्ति, प्रेमापि भवति, आनुपह्निकं चान्यद्ब्रह्मेव भवती'त्युक्तमाचार्यैः ॥ ९ ॥

ननु कचित्काननादावेकान्ते वासं विधाय भगवन्नामलीलादिकमेव चिन्तनीय-
मेकाकिना, किं भगवद्भक्तसङ्केनापीति चेत्तत्राहुः ।

वाधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

तुशब्दः शङ्काव्युदासकः । यदुक्तमेकान्तेन नामचिन्तनमेव कार्यं, न सत्सद्भा
इति तत्सत्यम्, परन्तु यदि वाधस्य भोगचित्तोद्वेगलक्षणस्य सम्भावना न भवेत्, सा
चेत्स्यात्, तदैकान्ते वासो नेष्यते, चित्तचाञ्चल्यादिना नामचिन्तनाद्यनिर्वाहात् । अतः
सत्सद्भा एव कर्तव्य इति भावः । ननु चित्तविक्षेपादिरान्तरो वाधः सत्सद्भादिना नि-
वर्तताम्, चाद्यं चौरव्याभ्रादिभयं तु द्रुःपरिहरमिति चेत्तत्राहुः हरिरिति । तुशब्दः प्रकार-
भेदावेदकः । हरिर्भक्तदुःखहर्ता सर्वतो वाद्यादान्तराद्य वाधकाद्रक्षां करिष्यति । अस्मि-
न्नर्थे संशयो नाम्नीत्यर्थः । न हि भगवान्भक्तदुःखं क्षणमात्रमपीक्षितुं क्षमते ? निरुपम-

परमानुकम्पापूर्णत्वात् । अत एव हरिपदमुपात्तम् । भक्तदुःखहर्तृत्वस्य तदसाधारणधर्म-
त्वात् । तदाहुराचार्याः 'यथा गन्धः पृथिव्याः, एवं भगवतो भक्तदुःखनिवर्तकत्वमिति ।
यद्वा । सर्वतः सुदर्शनादिना रक्षां हरिः करिष्यति, नात्र संशय इत्यर्थः । 'बव्याहृतानि
कृष्णस्य चक्रादीन्यायुधानि तं, रक्षन्ति सकलापद्भ्यो येन विष्णुरुपासितः । सहृदेव
प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते । अमयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्गतं मन । कौन्तेय प्रति-
जानीहि न मे भक्तः प्रणश्यती'त्यादिवाक्येभ्यः ॥ १० ॥

एवं प्रस्तुतमशेषं शास्त्रमुपवर्णयैतदर्थपरिज्ञानपूर्वकपाठफलोपन्यासपुरःसरमुपसंहरन्ति ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गूढतत्त्वं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद्गूढा रतिः ॥ ११ ॥

इतीति समाप्तौ । एवमुक्तप्रकारेण भगवच्छास्त्रं भगवद्भक्तिप्रकारप्रतिपादनात् निरू-
पितमपि गूढतत्त्वं गुप्तस्वरूपम्, भगवदनुगृहीतैरेवैतदभिप्रायस्यावगन्तुं शक्यत्वात् ।
एतद्यः पुमानुदितभाग्यो भगवदीयानुग्रहेण विचारेण वा सम्यगर्थविगमपूर्वकमधीयीत पठे-
त्तस्य भगवति दृढा स्थिरा रतिः स्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

श्रीमत्कल्याणरायाङ्गजन्मा गोपेश्वराभिधः । विवृतिं भक्तिवर्धिन्याः कृतिनिवृत्तये व्यधात् ॥
यद्यप्यतिदृढासाः पितृचरणैर्निर्मिता विवृतिः । तदुपरिकरणेऽन्यस्या आघोषो भूयतेतत्पम् ॥
तेषामतिकरुणानां तथापि चालेन संरचिता । निजपाठितगुणनेव प्रीत्यै नित्यं भवित्रीयम् ॥
इमां श्रीवल्लभाचार्यपदपङ्कजकिङ्कराः । पश्यन्तः सन्ततं सन्तः सन्तुष्यन्तु मुहुर्मुहुः ॥

इति श्रीमद्रोकुलाधीशपदपङ्केरुहनिरतिशयरतिवर्त्मप्रवर्तकोद्वेद्वेद्वगवल्लीलामहारसाम्बिधस-
मुच्छलद्भावकलोलसंवलितसकलस्वरूपश्रीवल्लभाचार्यवदनचन्द्रचञ्चारास्तमवचनमरीचिनि-
चयप्रोदश्चिन्निःसीमानन्दनिकुरन्मकरम्बितीकृतनिजभृत्यनिकरचेतश्चकोरकानवधिकानुकम्पा-
निधानश्रीविठ्ठलामिधानप्रभुचरणपयोरुहरेणुकणमात्रसर्वस्वश्रीकल्याणरायतनुजगोपेश्वरवि-
चिता भक्तिवर्धिनीविवृतिः समाप्तिमुपागमत् ।

श्रीविठ्ठलपदपङ्कजकिङ्करगोपेशसुरचिता या । तां श्रितानां तोषाय रोषाय द्वेषिणामस्तु ॥
अनया कृपया तेषां कृतयामितया मया । सदायां वल्लभाचार्याः प्रसीदन्तु सदा मयि ॥११॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीपुरुपोत्तमकृतविवृतिसमेता ।

प्रणम्य गोकुलाधीशभक्तिमार्गाब्जभास्वतः ।

आचार्यास्तद्दयादृष्ट्या व्याकुर्वे भक्तिवर्धिनीम् ॥ १ ॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणा भगवता एकादशस्कन्धे चतुर्दशाध्याये 'न साधयति मां योग' इत्यत्रोपलक्षणविधया सर्वेषां योगादीनामुपायानां स्वासाधकत्वमुक्तत्वोर्जितायाः भक्तेः स्वसाधकत्वमुक्तम्, तत्र किं नामोर्जितत्वमित्याकांक्षायां प्रवृद्धत्वमेवोर्जितत्वमित्यभिसंधाय भक्तिवृद्ध्युपायं स्वीयानामर्थे वक्तुं प्रतिजानते यथा भक्तिरित्यादि ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा त्याक्तयोपायो निरूप्यते ।

तत्र भक्तिशब्दो माहात्म्यज्ञानपूर्वकसुदृढस्नेहे रूढः । 'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोधिकः । स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तया मुक्तिर्न चान्यथे'ति पञ्चरात्रसूत्रे, 'सा परानुरक्तिरीश्वर'इति शांडिल्यसूत्रोक्ताद्भक्तिकलक्षणान्, 'रतिर्देवादिविषया भाव इत्यभिधीयत' इति भावलक्षणस्मृतेश्च । स्नेहश्च ज्ञानादिभ्योतिरिक्तो मनोधर्मविशेषः । प्राणाम्यनुरज्यामि स्निह्यामीत्यनुव्यवसायेन मानसप्रत्यक्षगम्य इति शांडिल्यसूत्रमाथ्ये स्वप्नेश्वराचार्यैर्व्यवस्थापनात् । नचैवं सति स्नेहमात्रमेव भक्तिरिति शक्यम् । 'गोप्यः कामाद्भयात्कंसो द्वेषाच्चैवाद्यो नृपाः । संघन्धाद्दृष्णयः स्नेहाद्युपं भक्त्या वयं विमो' इति सप्तमस्कन्धीयनारदवाक्ये भक्तिस्नेहयोर्निर्देशभेदस्य विरोधापत्तेः । उक्तपञ्चरात्रसूत्र्यादिपुक्तानां तद्विशेषणानां वैयर्थ्यापत्तेश्च । तस्मात्तावद्विशेषणविशिष्टस्नेह एव रूढो, न केवल इति निश्चयः । योगविचारे तु 'भज सेवाया'मिति धातोर्भावे क्तिन्प्रत्यये कृते भक्तिरिति भवति । भावश्च क्रियासामान्यम् । प्रकृतिप्रत्ययौ सद्धार्यं ब्रूतः, तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येनेति वैवाकरणनियमात् धात्वर्थव्यंग्या या प्रधानभूता क्रिया तत्र पर्यवसति । प्रधानभूता च क्रिया मानसेव । 'अन्यत्रमना अभूवन्नामृष्वम्, अन्यत्रमना अभूवन्नापश्यमि'तिवाजसनेयश्रुतौ मनसः प्राधान्यश्रावणेन तत्क्रियाया एव प्राधान्यस्यौचित्यात् । तथाच सेवाभिव्यंग्या प्रेमरूपा मानसी सेवा भक्तिरिति तत्र योगरूढः सिध्यति ।

१ तृतीयस्कन्धे च 'सा प्रधानस्य विवर्धमाना विरक्तिमन्यत्र करोति पुंसि । हरेः पदानुसृष्टि-विधृतस्य समसदुःसास्त्रवमाद्यु पत्ते' इति । २ साम्यमिति पाठः ।

तथाच श्रवणादिनवकेषु पारिभाषिकः । 'श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।
 अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् । इति पुंसांपिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणेति
 सप्तमस्कन्धे प्रह्लादवाक्यात् । अन्ये तूपासनायामपि भक्तिशब्दं प्रयुञ्जते । नैयायिकास्तु
 आराध्यत्वेन ज्ञान भक्तिरित्याहुः । तन्मते बुद्धिविशेष एव भक्तिः । वस्तुतस्तु तत्र
 सारूप्यप्रयुक्ता गौणी । पूर्ववद्ब्रह्मादिज्ञापकप्रमाणभावात् । तृतीयस्कन्धे पञ्चविंशध्याये
 श्रीकपिलदेवैस्तु 'काचित्त्वय्युचिता भक्तिः कीदृशी मम गोचरे'ति देवहूतिप्रश्ने दिवानां
 गुणलिङ्गानामानुश्रविककर्मणाम् । सत्त्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या, अनिमिता
 भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी, जरयत्याशु या कोशं निर्गोर्णमनलो यथे'ति स्वरूपकार्यं
 लक्षणान्यां बोधिता । तत्र एकमनसः पुंस इन्द्रियाणां स्वाभाविकी अनिमिता सत्त्वोपायं
 भगवति वृत्तिनिष्ठेति स्वरूपलक्षणम् । कोशजरणं च कार्यलक्षणमिति सिध्यति । तत्सुषो
 विन्यां सत्त्वपद सांख्यानुसारात् 'वस्तुतस्तु मूलरूप' इति व्याख्यातत्वात्स्पष्टम् । अष्टौ
 विंशध्याये तु 'भक्तियोगो बहुविध' इति पुरुषस्वभावभेदकृतमार्गभेदेन भक्तियोगस्य बहु
 विधत्व प्रतिज्ञाय, त्रिविध सात्त्विकराजसतामसभेदेन तदेव नवधा त्रिभिः श्लोकैर्मिधाप
 ततो 'गद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाशये । मनोमतिरविच्छिन्ना यथागंगांमसोम्बुधौ
 लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्याप्युदाहृत'मित्यनेन भगवद्गुणश्रवणमात्रात् भगवत्वविच्छिन्ना
 मनोगति यो जनयति सः भावः निर्गुणभक्तियोगाख्य इत्येव लक्षितः । ततः 'अहैतुक्य-
 व्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे । सालोक्यसाष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत । दीयमान न
 गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जना' इति सार्धान्यां कालकर्माव्यवहिता पुरुषोत्तमविषयिणी स्वतः
 पुरुषार्थरूपा या सेवा सा आत्यन्तिकभक्तिरित्येवलक्षिता । अत्र च भक्तिशब्दः प्रेमसेवायां
 योगरूढो गृहीत इति 'सालोक्ये'तिवाक्यादवसीयते । अयमेव चैकादशस्कन्धे द्वादश-
 ध्याये 'केजलेन हि भावेन गोप्यो गावः खगा मृगाः । येन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामी-
 सुरक्षसे'त्यादिभिः श्लोकैर्भगवता परामृष्टो ज्ञेयः । एवं भक्तिशब्दस्यानेकार्थत्वे सति प्रकृते
 का वा निवक्षितेति चेत् ? उच्यते । आचार्याणां भगवदाज्ञया एकादशस्कन्धे भगवदभिस-
 हितो यः सुगोप्यः सत्सङ्गलभ्यो भाव उक्तः, स एवाभिसंहितः । सिद्धान्तमुक्तावस्थां 'चेतस-
 स्त्रयणं सेने'ति कथनात्, तद्विरणे प्रभुचरणैरपि 'ता नाविद'न्निति द्वादशध्यायवाक्यस्य
 त्रिरुत्तानात्, प्रकृतग्रन्थेपि तत्रत्यचतुर्दशध्यायवाक्योक्तसत्सङ्गश्रवणकीर्तनात्मकसाधनाना-
 मभिधानात् । न च चतुर्दशध्यायोक्तमाधनानां द्वादशध्यायोक्तभाव प्रति साधनत्व
 कथमिति शङ्क्यम् । चतुर्दशध्याये तथैव भक्तिशब्देन परामर्शात् । द्वादशध्याये 'न रो-

१ प्रामाण्याभावारिति पाठ । २ एतेनविंशध्याय इति पाठ, अष्टाधिको विंशो मन्त्रोऽन्येति
 गौडविस, साट्टे पद्याये । ३ तेन मनसो गतिर्धन भावेनेति विग्रह । एव 'भक्तिरस्य भजनश्रित्वा
 नम कल्पनशब्देऽपि । ४ उचितं ग'पनेत्यपि, अतो न धवरात्प्रमदात्प्रत्यतिरोधः ।

यति मां योग' इत्याद्युक्तस्य योगादीनामसाधकस्यात्रापि 'न साधयति मां योग' इत्यनेन प्रत्यभिज्ञानेन तथा निश्चयात् । अतस्तस्य या पूर्वावस्था 'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्त्विति' इत्यत्रात्रवाक्ये उक्ता, सात्र विवक्षिता, तस्याः पूर्वोक्तरूपीर्जितत्वार्थमेव प्रथयतात् । तथाच सा यथा येन प्रकारेण प्रवृद्धा ऊर्जिता स्यात् तथा तेन प्रकारेण उपायो बुद्धिस्थो निरूप्यत इत्यर्थः ।

एव प्रतिज्ञाय अधिकारिभेदेन प्रकारद्वयं वदिष्यन्तो मुख्याधिकारिणो भक्तिप्रवृद्धेरधिकारवलादेव सिद्धत्वात्तदनुकत्वा प्रथमं मध्यमाधिकारिण उपायमाहुः बीजभाव इत्यर्थेन ।

बीजभावे दृढे तु स्यात्प्राग्व्यागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

बीजरूपो भावः भगवदनुग्रहजन्यः प्रेमा । तस्मिन्वक्ष्यमाणरीतिकव्यसनरूपतया दृढे सति । तुः साधनान्तराशङ्कानिरासे । तदा त्यागोच्छ्रवणकीर्तनात्स्यात् । विरहाजुभवार्थं सन्यासनिर्णयोक्तप्रकारकः सवासनगृहपरित्यागस्त कृत्वा तदुत्तरं यच्छ्रवणसहित कीर्तनं तस्मात्स्योदित्यर्थः । अत्र श्रवणानन्तर कीर्तनस्य कथनाच्छ्रुतानां स्वरूपगुणलीलानां भावन कीर्तनात्पूर्वमर्थबलालाप्यते । एतदभिप्रायेणैव सन्यासनिर्णये 'भावो भावनया सिद्धः साधन'मित्युक्तम् । निरोधलक्षणे चाशसाः प्रथमतो निरूपिताः । तथाचैतैश्चतुर्भिर्भक्तिरुर्वितलक्षणवती प्रवृद्धा भवतीत्यर्थः । एतदेव निरोधलक्षणग्रन्थे 'महतां क्रमया यावदित्यारम्य 'तदध्यासोपि सिध्यती'त्यन्तेन फलानुभवपर्यन्तं प्रपञ्चित ज्ञेयम् । तन्मया तत्रैव विवृतमिति नेहोच्यते ।

प्रायस्तु । पुष्टिमार्गाचार्यानुग्रहपूर्वकभगवन्निवेदानन्तरभाविनमर्गीकारं बीजभावत्वेन केचिदाहुः । अन्ये तु मन्त्रसाधारणकारणमहदनुग्रहसत्ताम् । इतरे चात्पं स्नेहम् । तथा त्यागपदेन भगवदतिरिक्तत्याग केचिदाहुः । अन्ये तु एतन्मार्गीयातिरिक्तसाधनत्यागम् । इतरे तु भक्तिमार्गविरोधिनोन्वयभजनादेस्स्यागम् । तेन तन्मते गृहस्थित्यनिरोधी त्याग आयाति । मन्मते तु गृहस्थितिविरोधीतिभेदो बोध्यः ॥ १ ॥

अतःपरं जघन्याधिकार्यर्थं प्रकारं वदिष्यन्तः पूर्वं बीजदार्ढ्यप्रकारमाहुः बीजेत्यादि ।

बीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अध्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

बीजं पूर्वोक्तम् । तद्दार्ढ्यप्रकारस्तु निरूप्यत इति शेषः । गृहे गृहस्थाश्रमे स्थित्वा स्वधर्मतः वर्णाश्रमधर्मतः, पूर्वसिद्धादध्यावृत्तः अपरावृत्तः । 'आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य गुरोः

१ साधारणसत्तारूपप्रेमन्यावर्तक विशेषणम् । 'नासती विद्यते भाव' इति गीताया तदुक्तम् । प्रेमापि सत्तारूप विषयकेहव्यावृत्त । विनेपणादित्युक्तम् । २ एकादशसंज्ञादशेष्यापेक्षितम् । ३ न्यगन्तुप्रेमपरिणामाभितनेन वृत्तादिग्रन्थे धपक कातिकोषा भक्तिरुद्धि स्मारिति नोपपन्नविरोध ।

कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो ^{॥ यत्कामिन्दः ॥}
 सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्याहिंसन् सर्वाणि भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः, स स्वत्वेन वर्तयन् यावदासु
 प्रबलोकमभिसंपद्यते, न च पुनरावर्तते' इति छान्दोग्यस्य गृहिणोपसंहारसूत्रविषय
 वाक्ये तथा सिद्धत्वात् । एकादशस्कन्धे उद्धवप्रश्ने भगवताप्याचारलक्षणस्य वर्णाश्रम
 धर्मस्य भजनाङ्गत्वेनोक्तत्वाच्च । तं कुर्वन् कृष्णं पुरुषोत्तमं भजेत् । तत्र साधनं पूजाश्रम
 णादिकं च । तदाहुः पूजया श्रवणादिभिरिति । अत्र पूजा यथा लब्धोपचारैः सा
 नालंकरणादिरूपं स्वरूपसेवनम्, अर्चनापरपर्यायम् । तत्रैव पूजनप्रयोगदर्शनात्
 श्रवणादि तु नवविधं प्रसिद्धमेव । तैर्भजेत् सेवेत । प्राथमिकभगवदनुग्रहेण जातामनुब्रू
 भक्तिमनया साधनमर्पादयोर्भिव्यञ्जयन् वर्धयेदित्यर्थः । यद्यपि नवस्वर्चनमपि प्रविशति
 तथापि तस्यावश्यकत्वाय विशेषफलसाधकत्वाय च प्रथमं पृथङ्निर्देशः । नचोक्तश्रुति
 भगवद्राज्यवोधितप्रकारकस्य वर्णाश्रमधर्मस्यैदानीमभावाद्भजनस्य व्यङ्गत्वं शङ्काम्
 सप्तमस्कन्धे 'स्वधर्माचरणं शक्ये'ति नारदवाक्येन, निबन्ध आचार्यैरपि 'स्वधर्माचर
 शक्ये'त्यङ्गीकारेण च यथाशक्ति तत्करणेपि भक्त्यर्थं कृतापरिहारस्य निःप्रत्यूहत्वात्
 एवमेकः प्रकार उक्तः ॥ २ ॥

अतः परं वैद्युर्द्यादिना तदशक्तौ प्रकारान्तरमाहुः व्यावृत्तोपीत्यादि ।

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यतेत्सदा ।

वैद्युर्द्यादिना व्यावृत्तः स्वाशक्त्या वर्णाश्रमधर्माश्रितोपि हरौ भगवत्त्वधर्तारि चित्तं
 स्थापयित्वा श्रवणादौ श्रवणाद्यर्थम्, तादर्थ्ये सप्तमी, यतेत् यत्नं कुर्यात् । अनुदात्तेह्रस्व-
 स्वात्मनेपदस्यानित्यत्वात् परस्मैपदम् । न तु परार्थत्वात् । स्वतः पुरुषार्थत्वेनैव तत्क-
 रणस्य सिद्धान्तत्वात् । सदेति । निरन्तरममीक्षणं वा । एवञ्च जपन्याधिकारिणोर्मध्ये
 यस्य सेवकसाधनसंपत्तिः तस्य पूजा श्रवणादिकं च बीजव्यक्तिसाधनम् । यस्य तु न
 पूजासाधनसंपत्तिः, तस्य तु भगवच्चित्तापूर्वकं श्रवणादिकमेव साधनम् । एतदेवाभि-
 मन्वाय निरोधलक्षणग्रन्थे 'संसारावेशदुष्टानामिन्द्रियाणां हिताय वै' इत्यारभ्य आन्तं
 प्रपमितं ज्ञेयम् । तन्मया तदिवरणे व्युत्पादितमिति नेह पुनरुच्यते ।

प्रायस्तु अव्यावृत्तशब्दस्य व्यासद्वारहित इत्यर्थमाहुः, व्यावृत्तशब्दस्य च व्यासक्त
 इति । सोऽत्र 'आत्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्ये'ति श्रुत्यैव सिध्यतीत्युपेक्षितः ।
 व्यासक्त इति तु 'हरौ चित्तं'मित्यादिनैव निवारयत इत्युपेक्षितः । लक्षणेप्रसंगाच्चेति
 षोडशम् ॥ २ ॥

१ मातृशोकराजनि मातः । २ 'यदेव भियया करोति धर्मे'ति श्रुत्युक्तं निरोधकम् । ३ मन्त्रिणेन
 इति शब्दः । ४ तमेव वेदादुपचयेन साधना विविरिदन्ती'ति श्रुत्युक्त्या कथ्यते । ५ विवरीतसप्तगात्रेति ।

एवं बीजदारब्धसाधनमुपदिश्य बीजामिव्यक्तिप्रकारमाहुः ततः प्रेमेत्यादि ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

बीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।

तत उक्तविषय(मध्यम)वधन्याभ्यां कृतादुक्तविषयसाधनाद्येव ह्यौ भवेत् । पूर्वोक्तो हरिशब्दोत्राप्यनुपजते । एवमत्रेपि बोध्यम् । प्रेमं च भावकन्दलरूपं बोध्यम् । तथा-सक्तिः तदुत्तरं तादृशेन तत्करणेन तदुत्कर्षावस्था रागादिरूपा भवेत् ।

कल्याणरायास्तु स्वविषये स्वतः प्रवर्तको भावः प्रेमशब्देनोच्यते, स्वविषये विविधमनोरथजनको भाव आसक्तिरिति तयोर्लक्षणमप्याहुः । तदपि युक्तम् । तथातुभवस सर्वजनीनत्वादिति ।

च पुनः यदा व्यसनं तद्दिना स्थातुमशक्तिरित्याकारकं यदा भवेत्, तच्छब्दे भक्तिपरमकारणबोधके 'श्रद्धासृतकथायां म' इत्यादिरूपे भगवता साधनपर्याप्तिकथनात् दृढं बीजमित्यस्माभिरुच्यते । दृढत्वे गमकमाहुः यन्नापि नश्यतीति । नश्च अदर्शने । यद् दुःसंगादिना परिभूतं सदृशनागोचरतां न प्राप्नोति, किन्तु सर्वदैव दृश्यते, स्वयं चानुभूयते । तथाचैतदेव दारब्धलक्षणम् । अदृढस्यैव कादाचित्कत्वादिति । अत्र पूजाश्रवणादिकं दशमस्कन्धोक्तरीतिकमेव ग्राह्यमित्यभिप्रेतम् । नामावलीसमाप्तौ 'वाललीलानामपाठात् श्रीकृष्णे प्रेम जायते । आसक्तिः श्रौढलीलाया नामपाठाद्भवति । व्यसनं कृष्णचरणे राजलीलाभिधानतः । तस्मान्नामत्रयं जाप्यं भक्तिप्राप्तीप्सुभिः सदे'ति कथनात् । एवं कीर्तनस्य निरोधलीलाविषयत्वे निश्चिते श्रवणस्यापि तद्विषयत्वमेव निश्चितं भवति । तथा श्रवणमपि यत्र यन्नामसिद्धं, यथा च नामावल्यां यत्रोक्तं, तदनुसंधानपूर्वकमेव संपादनीयमिति च । तथा पूजाया अपि । तेन नवानामप्येकरूपत्वं निश्चितं भवतीति मम प्रतिभाति । न च 'यस्याः संकीर्तनाद्विष्णुरात्मानं संप्रयच्छती'त्युपक्रमोक्तफलविरोधः शंकनीयः । तस्यावर्तनसिद्धात्कीर्तनात्सिद्धेः । उपसंहारे निरन्तरे जाप्योक्त्या तथावसायादिति ।

एवं दृढबीजलक्षणमुक्त्वा तत्सिद्धयर्थं तदुत्पादकानां प्रेमाद्यवस्थानां सिद्धिज्ञापकं लक्षणं क्रमेणाहुः स्नेहादित्यादि ।

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहारुचिः ॥ ४ ॥

गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद् व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

१ 'बीजं तदुच्यते' इत्युत्तरमन्यात् । 'सेवाया या कथामा वै' इत्यत्र सेवाश्रवणादित्यादीरूपा भक्ति-
हंशोक्तः । २ 'प्रातराशी विधेरनु' इत्यादौ 'बीजं' बधित्वे'त्यन्तम् । ३ ततः प्रेमेलोककथायनेषु ना-
मात्मकसाधनप्रवेशात् ततः इत्यस्य नामात्मकसाधनमाहुः ।

अत्रैतद्वोधयम् । भक्तिः स्नेहविशेष इति पूर्वं व्युत्पादितम् । तत्कारणं तु भगवद्सं-
विशेष एवानुग्रहाख्य इति भक्तिहेतुनिर्णये स्थितम् । सा चानुग्रहजन्या भक्तिः क्वचित्सहसै-
वामिव्यज्यते, क्वचिच्च सत्सङ्गश्रवणादिसाधनद्वारा । तत्र ये शुद्धपुष्टावंगीकृतास्तेषु तु सह-
सैवामिव्यज्यते, यथा गोकुलस्थेषु । ये पुनर्मिश्रपुष्टावंगीकृतास्तेषु तु साधनद्वाराभिव्य-
ज्यते, किञ्चित्कार्यार्थं तेषु प्रतिबन्धतन्निवृत्त्योर्दंशनात् । तथापि 'लौकिकत्वं' वैदिकत्वं
कापट्यात्तेषु नान्यथा । वैष्णवत्वं हि सहजमिति लक्षणं तु न व्यभिचरति । एवं
सति येषु साधनद्वारा भक्त्यभिव्यक्तिः, तेषु साऽनुभूता भावरूपेण मनसि तिष्ठति, तत्र
पूजादिषु साधनेष्वनुष्ठीयमानेषु प्रेमादिरूपेण क्रमादुद्भूता भवति । अभियुक्तास्तु भाव-
स्यावस्थासप्तकमाचक्षते । 'भावः प्रेम प्रणयः स्नेहो रागानुरागव्यसनानी'ति । अत्र च पूर्वं
धीजाभिव्यक्तिप्रकारकथने 'ततः प्रेमे'ति प्रेमशब्देन पूर्वावस्थां निर्दिश्यात् तदभिज्ञानकथने
यत्स्नेहशब्दः प्रयुक्तः, तेन प्रेमप्रणयस्नेहाख्यास्तिस्रोवस्था यदा भवन्ति, तदा भगवच्छ्र-
वणाद्यतिरिक्तेषु रागविनाशो भवतीति सूच्यते । तथा च इतररागविनाशस्तत्प्राचुर्याभि-
ज्ञापकं लक्षणम् ।

रागानुरागात्मकावस्थाद्वयरूपासक्तिप्राचुर्याभिज्ञापकं लक्षणत्रयमाहुः आसक्त्या
स्याद्गृहाराचिरित्यादि । रुचिराकांक्षा गृहाराचिर्गृहाकांक्षाऽभावः उपेक्ष्यत्वमिति यावत् । सा
आसक्त्या स्वादिति । तदासक्तिप्राचुर्याभिज्ञापकं लक्षणम् । लक्षणान्तरमाहुः गृहस्थाना-
मित्यादि । गृहस्थानां चेतनाचेतनानां भगवति समर्पणानन्तरं भगवदीयत्वानुसन्धानेपि
तेष्वंशतः स्वीयत्वाभिमानस्यापि विद्यमानत्वात्तमादाय तेषां पूजाश्रवणादिसाधनवाचकत्वं
स्वस्य भासते, सर्वेषां चित्रकर्मस्वारस्यभावभेदेनान्यविनियोगसंभवात्तन्निन्ताया अकरणेपि
तेषु स्वाभिमानस्य सहसाऽनिवृत्तेरनायत्यापि तन्निन्तादिसंभवेन 'गृहेष्वतिथिवत् वस'-
न्निति न्यायस्य तदानीमसंभवादपि तेषां श्रवणादिवाचकत्वं स्वस्य भासते । किञ्च, अन्य-
विनियोगादीनां स्थूललिङ्गशरीरधर्मत्वात्तेषां तत्प्राधान्ये जीवस्यानुत्सृष्टिः सतीत्युक्तस्या-
त्मधर्मस्य गौणत्वान्मूर्खे पापाणकल्पत्ववदनात्मत्वं च तेषु भासते । तथाचैतदुभयमानं
गृहस्थितिं शिथिलीकुर्वदासक्तिदार्व्यं संपादयतीति पूर्वोक्तमुभयविधं मानमासक्तिप्राचुर्य-
लक्षणमित्यर्थः । अत्र लक्षणत्रयकथनेन त्रितयमयने आसक्तिपर्याप्तिसौध्या ।

प्रायस्तु केचिदिदं मानं आसक्तिलक्षणत्वेनाहुः । अन्ये पुनर्व्यसनलक्षणत्वेन ।
अर्थं च स्वस्यरित्या तं तमाहुः । मम तु भगवानेवं प्रेरितवानिति मयैवं व्याख्यातम् ।
गृहत्याग एवाचार्याणामाशयस्य स्पष्टत्वादिति ।

व्यमनस्य तदाहुः यदेत्यादि । यदि एवं प्रेगात्सक्तिप्रकर्षोत्तरं व्यसनं 'तद्दिना

१ संसारिभारवन्नेषु धर्माणां 'अन्तरा भूतमात्मवत्प्राप्त्या' इति शब्दात् । 'अणानामभिहितं
भक्तिरगोमे । २ निरोपपत्त्यर्थं तथोक्तं । ३ द्वितीयदशमोऽध्यायः शुभप्रवृत्तयः ।

‘आतुमशक्तिः’ । सा भगवद्गुणलीलादिप्राधान्यं विहाय, कृष्णे स्यात्, कृष्णे इति तादर्थ्ये
 रसमी, भगवत्स्वरूपार्थं स्यात्तदैव कृतार्थः स्यात्, कृतः अर्थः पुष्कलसाधनरूपो येन
 तादृशः स्यात्, तादृशत्वं विना साधनपौष्कल्यं नेति । ‘एवं धर्मैर्भुगुण्याणामुद्भवात्मनिवे-
 दिनाम् । मयि संजायते भक्तिः कोन्योर्द्योसावशिष्यत’ इत्यग्नेवात्रापि साधनपौष्कल्येर्ध-
 शब्दप्रयोगः । तथाच गुणलीलादिप्राधान्यं विहायैवं सर्वात्मभावपूर्वकक्षारूपं स्वरूपपरत्वं
 व्यसनोत्कर्षाभिज्ञापकं लक्षणमित्यर्थः । अयं च गुणलीलादिप्राधान्यत्यागो गुणोपसंहारे
 ‘प्रदानवत्सूत्रे’ प्रभुचरणैर्व्युत्पादितः ‘प्रकृतेपि सर्वात्मभाव’ इत्यादिना । तेनैवं दैन्य-
 पूर्वकशरणभावनेन स्वरूपैपरत्वं व्यसनोत्कर्षलक्षणं पर्यवस्यति । एतावता दृढबीजस्वरूप-
 मुक्तम् ॥ ५ ॥

एवं बीजभावे दृढे सति भक्तिवृद्धिः स्वत एवाग्रे भविष्यतीति न मन्तव्यम्,
 किन्तु गृहं त्यक्तव्यमेवेत्याहुः तादृशस्यापीत्यादि ।

तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् ।

तादृशस्य सर्वं विहाय स्वरूपपरस्यापि सततं निरन्तरं गृहस्थानं विनाशकं तादृश-
 स्वरूपपरतानाशकम् । एकादशस्कन्धे भगवता ‘वाच्यमानोपि मद्भक्तो विषयैरजितेन्द्रियः ।
 प्रायः प्रगल्भया भक्त्या विषयैर्नाभिभूयत’ इत्यादिभिर्भक्तेर्माहात्म्यमुक्त्वा, अग्रे ‘स्त्रीणां
 स्त्रीसङ्गिनां सङ्गं त्यक्त्वा दूरत आत्मवान् । क्षेमे विविक्त आसीनश्चिन्तयेन्मामतन्द्रितः’ ‘न
 तथास्य भवेत्क्षेशो वन्धव्यान्यप्रसङ्गतः । योपित्सङ्गाद्यथा पुंसो यथा तत्सङ्गिसङ्गत’ इति
 द्वान्यां कथादिसङ्गपरित्यागपूर्वकं निरुपद्रवे विविक्तस्थाने स्थित्वा स्वचिन्तनस्य कथनात्
 कथादिसङ्गस्य, हेतुवन्धहेतुत्वकथनाच्च । तस्मान्निरन्तरं गृहस्थितिस्त्याज्यैव । किन्तु
 मध्ये मध्ये गृहान्निर्गत्य, यत्र भगवत्सान्निध्यं, तत्र गत्वा, भगवद्दर्शनसेवादिविधानेन गृह-
 स्थितिं शिथिलीकुर्यादित्यर्थः । एतेन बीजदार्ढ्यनिर्वाहप्रकार उक्तः ।

अतः परं यत्पूर्वं ‘त्यागाच्छ्रवणकीर्तनादि’त्यनेन भक्तिवृद्धिप्रकार उक्तत्वं व्युत्पादयन्ति
 त्यागं कृत्वेत्यादि ।

त्यागं कृत्वा यतेव्यस्तु तदर्थाधिकमानसः ॥ ६ ॥

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोप्यधिकां पराम् ।

संन्यासनिर्णये ‘विरहातुभवार्यं तु परित्यागः प्रशस्यत’ इत्यादिना आरंभदशया

१ आर्तविशेषो दैन्यम् । २ ‘गुणुद्भवे’ शरणमनुभवे’दिति गोपालतापिनीये माहात्म्यं वाच्यत्वम् ।
 ३ सोहमित्येकपरत्वं सन्नारिभावरूपम् । लभते भक्तिकारणं बीजभावे निरूपितम् । ४ भक्तिरसत्यासम्भ-
 नोदीपनानुभावसन्नारिभावरूपम् । ५ गृहे स्थित्वा स्वधर्मेतो गृहत्यागमे मज्जनं संयोगरूपं, विप्रयोगरूपं
 त्याग इति द्विदशमस्कन्धोद्दितीयदलप्रचारम् ।

यत्प्रकारकस्यां उक्तस्तं कृत्वा, यथाधिकारं श्रवणकीर्तनाभ्यां यतेत्, भक्तिप्रवृद्धयर्थं यत् कुर्वीत । तत्रापि न भक्तिवृद्धयेव पर्यवसन्नः, किन्तु तदर्थार्थैकमानसः । पूर्वं कृष्णशब्द-स्योक्तत्वाद्वा तच्छब्देन स एव परामृश्यते, अर्थश्च प्रयोजनम्, स अर्थो यस्याः सा तदर्था, स्वरूपमात्रफला गुणातीतभक्तिरिति यावत् । तस्याः य अर्थो भगवान्, तस्मिन्नेकं केवलं मानसं यस्य सः तथा । तथा च तादृशीं भक्तिं यो भगवत्साधकत्वेन न करोति, किन्तु स्वरूपदिदृक्षयैव करोति, स तथैत्यर्थः । तस्य सिद्धिमाहुः लभत इत्यादि । सः सुदृढां इतराप्रतिषेध्यां सर्वान्योपि भक्तिभ्योधिकानां निरोधलक्षणग्रन्थ उक्तृत्वेन सूचितां परामूर्जितां भगवत्साधिकां भक्तिं लभते । तथाच दिदृक्षातिरिक्त्यावदपेक्षारहितस्य परम-भक्तिप्राप्तिर्भवति । तेनेदमेव भक्तिप्रवृद्धेः स्वरूपमित्यर्थः ॥ ६३ ॥

एवं भक्तिप्रवृद्धिस्वरूपपर्यन्तं तद्वृद्धयुपायमुक्त्वा, तत्र प्रतिबन्धेऽनधिकारे च तदनुकल्परूपमुपायान्तरमाहुः त्यागेत्यादि ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथाज्ञतः ॥ ७ ॥

अतः श्रेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरे विप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न क्वापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

बाधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

त्यागे करिष्यमाणे कालादृष्टादिकृतदुःसंसर्गात्, तथाऽज्ञतः प्राणपोषका-दशाद्यतो बाधकभूयस्त्वं भक्तिवृद्धिबाधकवाहुल्यम्, अतस्तद्वाहुल्याद्धेतोः हरिस्थाने श्रेयम्, 'नशिकेतं तु निर्गुण'मिति भगवद्वाक्येन तत्र देशदोषाभावात् । अत्र कथं श्रेयमित्याकांक्षायां प्रकारमाहुः तदीयैरित्यादि । तत्रापि तत्परैस्सदीयैः सहेति कथनेनानन्यतया सेवाकृतिः स्वासापि सूचिता । तेन 'सावधानैः परस्परं सखेद्वैरव-हिर्दंष्ट्रिभिर्गवत्सैर्वैरुपरैः श्रेयम् ।' तथा च तादृशस्थित्यां दुःसंसर्गस्याभावात्प्रसा-दादिना वा अंशिततुल्यवैष्णवादिभ्यो भिक्षया वा देहनिर्वाहेऽन्नदोषस्याप्यभावाद्भक्तिवृद्धि-रित्यर्थः । एतेन नल्लुचरप्रसंगे वैराग्याद् यस्यागो निर्णीतस्त्रस्यायं प्रकार इत्यपि बोधितम् । तस्याप्यसंभवे तदनुकल्पान्तरमाहुः, तत्र स्थितौ वा प्रकारमाहुः अदूरे विप्रकर्षे चेति । भगवन्मन्दिराद् भगवदीयेष्वादूरे, दूरे वा । यादृश्या सेवया स्वस्य सेवामिमानो न भवति, भगवदीयेषु च निकर्षतुद्धिरुद्धुद्धिदोषदृष्टोभादिभिर्पया चित्तं न दुष्यति, तथा श्रेयमित्यर्थः । यदि च कालाच्छादिदोषेण तादृशां सङ्गो न भवति, तदा तत्र स्थितौ प्रका-

रान्तरं तदनुकल्पं वा आहुः सेवायामित्यादि । तादृशभगवदीयसङ्गाभावोपि यद्यदूरायां विप्रकृष्टायां वा सेवायां आसक्तिर्दृढा भवेत् । अन्यकृतोपहासन्यकारादिभिरनपनोद्या भवेत् । एवं कथायां श्रूयमाण्यां कीर्त्तमानायां वा तस्यामासक्तिर्दृढा भवेत्, सापि यावज्जीवम्, यावत्सामर्थ्यम्, जीवपदेन सामर्थ्यादिकमप्यर्थादाक्षिप्यते । अतस्तावत्पर्यन्तम्, न तु कञ्चित्कालम् । क्रियाविशेषणमेतत् । तस्य यावज्जीवं तत्कर्तुः पुंसः कापि नाशो न । इह लोके यथाधिकारं स्वरूपपरतायाः साधनपरतायाश्च नाशो न । परलोके च यथाधिकारं फलप्रतिबन्धश्च नेत्यर्थः । दृढकथासक्तिप्रकारश्च प्रक्षिप्ताध्यायेषु तृतीये 'ज्ञाने प्रयासमुदपासेति' श्लोके आचार्यैर्विवृतः । 'अयमेको मार्गः सर्वेषां पुरुषार्थ-सिद्ध्यर्थं प्रसिद्धः सुगमः । आदौ स्थानस्थितानां जीविकोपद्रवाभावादिः स्वतःसिद्धः । सन्तश्च सर्वत्र भगवदाज्ञया परिभ्रमन्ति, तेषां चैतदेव कृतम् । भगवद्गुणगाने ते मुत्तरा एव भवन्ति । तत्रापि कथायां ज्ञात्वा वक्तव्यमिति न नियमः । केवलं भगवदीया भगवत्सम्बन्धिनी वार्ता भवतु, न तूपपन्नाऽतुपपन्ना वेति । तत्राप्यनायासेन स्वकर्णे समागता भवति । परं कायवाङ्मनोभिर्नमस्या सा, तदतुगुणतया कायवाङ्मनोभिः स्थापनीयानि, न तु तत्र विरोध आचरणीयः । एतावदेव कृतम् । अत्र साधनं जीवनमेव, न तु कर्मकरणादिकमपि । प्रायश्च इति ते चेद्भावान्तरं न कुर्युः । कालादयश्च प्रतिबन्धकत्वाद्वा । अतोनेनैव प्रकारेणप्रेतनानां निस्तारः ।' किञ्च, सेवादृढासक्तिप्रकारोपि तत्रैव 'पुरेह भूम'न्निति श्लोके विवृतः । 'हे भूमन् व्यापक पूर्वमपि विद्यमान इहास्मिन्मार्गे बहवोपि सद्गुणो योगिनो योगिनावधृतमक्तिसामर्थ्याः, अत एव त्वप्यर्पिता इहा चेष्टा यैः । तेनैव समर्पणलक्षणेन कर्मणा त्वत्सेवालक्षणकर्मणा वा लब्धया प्राप्तया भक्त्यैव विबुध्य स्वरूपं ज्ञात्वा, हे अच्युत केनापि प्रकारेण च्युतिरहित, ते गतिं मार्गं, येन प्रकारेण त्व गच्छसि, ता प्रपेदिरे । पश्चात्त्वदनुगानां न कापि चिन्ता । अज्ञ. अनायासेनैव परां लोकातीतां प्रपेदिरे प्राप्तवन्तः । अत आत्मज्ञानापेक्षायामप्ययमेव मार्ग उचितः ।' अत्र नान्येषां सम्मतिः, किन्त्वहमेव वदामीत्याहुः मतिर्ममेति । 'श्रद्धा'गुणकर्म्य 'मत्सेवायां तु निर्गुणे'ति । संवादसमाप्ती च 'नद्यद्गोपक्रमे प्वस' इति 'यो यो मयि परे धर्म' इति च भगवद्दान्यात् सदादतमक्तिप्रप्रे, सागुपकर्म्य 'मत्कथाश्रवणे श्रद्धा' 'श्रद्धामृतकथायां म' इति च भगवद्दान्यात् मम बुद्धिस्तादृशसेवाशाभान गामयति, तेन तथेत्यर्थः । यदि च जाते बीजभावदाढ्ये अजाते वा पूर्वोक्तानां तदर्थानोपसाधनानां कालादृष्टादिना प्रतिबन्धात्कारणाशक्तिः, तदोपायान्तरमाहुः याचेत्यादि । मुख्यः कल्पस्तु भगवत्कृपयैव मिष्यतीति न तत्र बाधसम्भावना । 'तदां भवेद्वातुल्य'मिति निरोधलक्षणे निष्कर्षात् । दयायां च सत्यां प्रतिबन्धासम्भवात् । यत्र पुनस्त्यागे बाधकभूयस्त्वमित्यादिनोक्तेरुक्ते कतिप्यमाणे क्रियमाणे वा बाधस्त विपटनस्त सम्भावना उक्तकौटिकः सशयः, तदा तु एकान्ते भगवत्सा-

नादौ वासो नेष्यते । तदा गृहे वा अन्यत्र वा यत्र क्वचित्स्थित्वा हरिरेव शरणं भावनीयः ।
 'हराम्यत्र यत्सर्वदृष्टिभित्ति' भारते भगवद्वाक्यात् । 'सर्वधर्मान्परित्यज्ये'ति गीतायां भग-
 वद्वाक्याच्च । हरिरेव सर्वतो रक्षां करिष्यति । तुः संशयाविश्वासादिनिरासे । न संशयः,
 रक्षाकरणे संशयो नास्ति । तथा च पूर्वोक्तरीत्या भक्तिमार्गे प्रवृत्तिः संपाया । तत्र बाधे
 सत्यनुकल्पः करणीयः । तत्रापि बाधे तदनुकल्पः । तत्रापि बाधे शरणगमनं सर्वानुकल्प-
 रूपं करणीयम्, न तु पूर्वमेव सेवादिकं त्यक्त्वानुकल्पे प्रवर्तनीयम्, भगवदिच्छाया
 ज्ञातुमशक्यत्वादिति ॥ ७-१० ॥

एवं सर्वं भक्तिवृद्धयुपायं निरूप्य तदुपसंहरन्त एतद्विचारफलमाहुः इतीत्यादि ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं मया गुप्तं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद् दृढा रतिः ॥ ११ ॥

इतिः समाप्तौ । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण भगवच्छास्त्रं गीतायामेकादशस्कन्धेऽन्यत्र च
 भगवदुपदिष्टं शास्त्रं मया गुप्तं निरूपितं प्रकटीकृतम् । यः सदा एतद्गुप्तं शास्त्रं समधीयीत
 सम्यक्प्रकारेण चिन्तयेत्, इक् स्मरणं, इडिकावध्युपसर्गतो न व्यभिचरतः । तस्यैतद्विचार-
 यितुरपि रतिः प्रेमात्मिका दृढा स्यात् । तथा च तथा दृढया ससारारागविनाशे जाते क्रमा-
 दन्यदपि भगवान् सम्पादयिष्यति । 'न ह्यङ्गोपक्रमे ध्वस' इति भगवद्वाक्यात् । तथा
 चात इदममीक्षणं विचारणीयमित्यर्थः ।

इति श्रीवृद्धभाचार्यचरणाब्जप्रसादतः ।

परश्रेणयाभातं व्यवृणोत्सुरूपोत्तमः ॥ १ ॥

इति श्रीवृद्धभाचार्यचरणैकतानश्रीपीताम्बरात्मजपुरपोत्तमविरचिता
 भक्तिवर्धिनीविद्वत्तिः सम्पूर्णा ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीवल्लभकृतटीकासमेता ।

शश्वत्प्रियासितापाङ्गध्यानावस्थितचेतसा ।

प्रासतन्निजरूपाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ १ ॥

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।

बीजभावे दृढे तु स्यान्त्यागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

भक्तिवर्धिन्याम् । यथेति । यथा येन प्रकारेण । भक्तिः शास्त्रीया । प्रवृद्धा मानस-
सेवारूपा सती फलोन्मुक्ता भवेत्तथोपायस्तत्प्रकारभूत उपायस्तनुवित्तजसेवया बीज-
भावदार्ढ्यसम्पादनरूपस्याग्रेण श्रवणकीर्तनरूपश्च निरूप्यत इत्यर्थः । तस्य साधना-
साध्यत्वसिद्धान्तादुपायपदम् । अत्र बीजं रत्याख्य आद्यः कोमलो भावः भगवानेव शर-
णमित्याकारकः । येन भगवद्भर्मेण रुचिर्भवति । भक्तिर्द्रुमः । फलं स्वाधिकारानुसारेणाऽऽकि-
कसामर्प्याघन्यतरप्राप्त्या भगवद्भजनम् । स उपायो द्विविध इत्याहुः बीजेति । बीजरूपे
रत्याख्ये भावे तनुवित्तजसेवया दृढे नाशसंभावनारहिते जाते तस्य भक्तिर्द्रुमस्य प्रवृद्धिः ।
फलोन्मुखत्वं सादित्यर्थः । अतस्तद्दार्ढ्यं सम्पादनीयमित्येक उपायः । द्वितीयनिर्धा-
माहुः त्यागादिति । त्यागाद्धेतोः सिद्धाच्छक्तितात्पर्यरूपाच्छ्रवणसहितकीर्तनादित्यर्थः ।
हरिस्थानवासे तदीयैः सह स्थितौ शक्तितात्पर्यनिर्धारो भवतीति भावः । द्वितीयपक्षेपि
दार्ढ्यमपेक्षितमेवेति तुशब्दः । परन्त्वाद्यपक्षे गृहस्थित्या भावनाशशङ्कया तनुवित्तज-
सेवया तद्दार्ढ्यं सम्पादनीयं भवति । द्वितीयपक्षे तु तदभावात्सत एव दार्ढ्यं सिध्य-
तीति विभेदः ॥ १ ॥

बीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्या स्वधर्मतः ।

अव्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

आद्यमुपायमाहुः बीजदार्ढ्येति । द्वितीयपक्षादयं पक्षः पृथगिति तुशब्दः ।
पापणिङ्कामावाय स्वधर्मतो वर्णाश्रमवर्गेण गृहे स्थित्वाऽव्यावृत्तो भोगार्थव्यावृत्तिर-
हितः । आश्रमधर्मत्वेन प्राप्तमृतगमनादिकमेव कुर्वन्निति यावत् । श्रवणादिभिः सहितया
पूजया द्रव्येषु भावात्मकत्वभावनरूपया कृष्णं फलात्मकं मजेत्सेवेत । तनुवित्तजसेवां
कुर्यादित्यर्थः । ज्ञानमयद्रव्यसम्पादितयाः पूजात्वं 'धन्यास्त्विति श्लोके निरूपितम् ॥२॥

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यतेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

बीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।

व्यावृत्तोपीति । कामादिप्रायस्ये तत्कृतप्रतिबन्धाभावाय भोगार्थव्यावृत्तिसहि-
तोपि सेवानवसरेऽनिपिद्धप्रकारेण नित्यमपि भोगं कुर्वन्नित्यर्थः । हरौ चित्तं स्थापयित्वेति
शेषः । श्रवणादौ यतेत्, प्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रार्थमेव भोगं कुर्वन् सदा सेवानवसरेपि यत्नं
श्रवणादिविषयकमेव सम्पादयेदित्यर्थः । एवं कृते बीजभावस्य दार्ढ्यं भवति । तत्राभि-
ज्ञापकमाहुः ततः प्रेमेति । एवं कृते सा भक्तिः प्रेमशब्दवाच्या भवति । पूर्वं
लोक्येपि स्नेहः स्थितो, भगवति परमधिकः । 'सर्वतोधिकः स्नेहो भक्तिरिति लक्षणात् ।
एवं कृते तु सर्वतो निवृत्तो भगवन्मात्रविषयको भवतीत्यर्थः । तदनन्तरं सासक्ति-
शब्दवाच्या भवति । अनायासेनापि भगवानेव स्मृतो भवति येन तादृशस्नेहो भवतीत्यर्थः ।
'चित्तस्वभाव आसक्तिर्यस्यक्तुं नैव शक्यते । स्नेहो रतिरिति प्रोक्त' इति तृतीयस्कन्धसुषो-
धिन्यामुक्तम् । आसक्तित्वसाधकोपि पूर्वोक्त एव प्रकार इति तथेत्युक्तम् । व्यसनं चेति ।
अत्रापि स एव प्रकार इति चकारः । विशेषेणासनं क्षेपणं येन । येन भावेनान्यास्फुरणं
भवति । प्रपञ्चविस्मृतिरिति यावत् । आसक्तिः प्रपञ्चविस्मृतिरयुता सती व्यसनम् ।
तथाच निरोधो व्यसनशब्दवाच्यस्त्वं भक्त्येदा भवेत् । तत्तदा बीजं दृढं भगवच्छास्त्रे
उच्यते । भक्त्येव्यसनत्व बीजदार्ढ्यसाभिज्ञापकमित्यर्थः । दार्ढ्यस्वरूपमाहुः नापीति ।
नाशप्रतियोगीत्यर्थः । सततगृहस्थितौ नाशसम्भावनामपि वक्ष्यन्तीत्यपिशब्दः ॥ ३३ ॥

प्रेमादित्रयसाभिज्ञापनाय तत्कार्याण्याहुः स्नेहादिति ।

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहारुचिः ॥ ४ ॥

सर्वतो निवृत्ताद्भगवन्मात्रविषयकस्नेहादित्यर्थः । रागविनाशगृहारुचिकृतार्थतानां
क्रमान्तेमाद्यभिज्ञापकत्वमिति भावः । रागविनाशो विषयवैराग्यम् । स्नेहस्य विषयस्यो
निवृत्तौ तेषु वैराग्यमुदासीनता भवतीत्यर्थः । आसक्त्या गृहारुचिर्भवति ॥ ४ ॥

अत्र नत्रयो निरुद्धत्वमित्याशयेनारुचिपदार्थं विवृण्वन्ति ।

गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद्व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

तादृशस्यापि सततं गृहस्थानं विनाशकृत् ।

गृहस्थानामिति । अभगवदीयानामिति शेषः । एतेषां मात्रयापकत्वेनानात्म-
त्वेन च भागवतरुचिपदार्थं इति भावः । भार्यापुत्रयोरात्मत्वे शास्त्रसिद्धे अपि भक्तानां भ-
गवानेवात्मरूपो, न तु ताविति भावः । अत एव सेवाप्राप्तिश्रुत्ये भार्यादीनामपि त्यागोऽ-

श्लोकः । यदा भक्तिर्व्यसनरूपा स्यात् । बाधकत्वेनाप्यन्यास्फुरणं स्यात् । तदैव कृष्णे कृतः समर्पित ऐहिकपारलौकिकः सर्वोप्यर्थो येन तादृशः सिद्धात्मनिवेदो भवतीत्यर्थः । पूर्वं सामान्यतो निवेदने कृतेषु तस्सिद्धिर्व्यसने एव जाते भवति । तथाचात्मनिवेदनरूपा भक्तिर्व्यसनकार्यमितिभावः । यथा गोपाः सर्वस्य भगवदर्थत्वज्ञानेन प्रपद्यन्तिस्मृतेर्जातत्वात्सर्वार्थं भगवानेव वक्तव्य इति ज्ञानयुक्ताः क्षुन्नितृप्त्यर्थमपि भगवन्तमेव प्रार्थितवन्तः । अत एव 'व्यसनान्नान्यगामिन' इति तत्र निबन्धे निरूपितम् । पूर्वयोः किञ्चित्कालं व्यवधानमपि । इदं तु व्यसनसिद्धौ शीघ्रमेव भवतीति यदा तदैवेत्युक्तम् । तत्र किञ्चिदन्यदप्याहुः । तादृशस्थापीति सिद्धात्मनिवेदनस्थापीत्यर्थः । गृहस्य भगवति समर्पितत्वेन सर्वथा बाधकत्वाभावात् सर्वात्मना त्यागः, किन्तु सततस्थितौ भोगदृष्टिसम्भवात् भोगस्य च सेवाफलग्रन्थे बाधकत्वनिरूपणान्मध्ये मध्ये लीलास्थलेषु गोवर्धनादिषु गच्छेदिति सततमित्युक्तम् । विनाशकृत् । भोगसम्भावनाया वीचभावनाशकृदित्यर्थः । एवं तनुषित्तजसेवया वीजदारब्धसम्पादने भक्तिर्व्यसनान्तावस्थां प्राप्ता चेतस्त्रयवर्णलक्षणमानससेवारूपा इहा सती अलौकिकसामर्थ्याद्यन्यतरफलेन्मुखा भवतीत्येक उपाय उक्तः । अत्र भार्यादिप्रातिकूल्ये यः प्रतिकूलस्तस्य त्यागो, न तु गृहस्य । अत एव 'प्रतिकूले गृहं त्यजे'दित्यत्र गृहं भार्यादिकमिति व्याख्यातम् ॥ ५३ ॥

त्यागं कृत्वा यत्तेचस्तु तदर्थाथैकमानसः ॥ ६ ॥

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोप्यधिकां पराम् ।

द्वितीयमाहुः त्यागं कृत्वेति । गृहत्यागं कृत्वा । स चासावर्थश्च तदर्थः । आद्यश्लोके उद्देशत उक्तः श्रवणकीर्तनरूपो योर्थस्तदर्थं तद्विषयकमेवैकं मानसं यस्य तादृशः सन् । श्रवणकीर्तनार्थमेव हरिस्थाने भगवद्भक्तसंनिधौ तिष्ठन्निति यावत् । एतादृशः सन् यो यतेत् । श्रवणादाविति शेषः । स भक्तिं सुदृढां व्यसनत्वं प्राप्तां लभते । ततः सर्वतोऽधिकां परां फलेन्मुखामपि लभत इत्यर्थः । भक्तेः पूर्वमपि सिद्धत्वात्सविशेषण्ये हीतिन्यायेन विशेषणलानो विधीयत इति ज्ञेयम् । 'गृहं सर्वात्मना त्याज्य'मिति वाक्यादेतस्य पक्षस्य मुख्यत्वम् । अत एव प्रथम-पक्षे नाशसम्भावनाप्यस्तीत्युक्तम्, अत्र तद्व्यावर्तनाय तुशब्दः । मुख्यांशं विशदयन्ति सुदृढामिति । आवपक्षे सततगृहस्थितौ नाशसम्भावनाप्यस्तीति तदकृत्वा वीजदारब्धसम्पादनेन भक्तोर्दार्ढ्यं व्यसनत्वं सम्पादनीयं भवति । अत्र पक्षे तु गृहभावेन नाशसम्भावनाऽभावात्पूर्वोक्तवीजदारब्धं यत्नं विनैव सुदृढा व्यसनत्वं प्राप्ता भवतीत्येतावदंशमादाय 'पाक्षिकोपि दोषः पतिहरणीय' इति न्यायेन मुख्यत्वम् । फलसाधने तु साम्यमेवेति वक्ष्यते ॥ ६३ ॥

ननु त्यागमात्रमेव वक्तव्यं भवति, हरिस्थानवासो भक्तसङ्घश्च पुनः किमर्थं बोध्यत इत्यत आहुः त्याग इति ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गान्तधान्नतः ॥ ७ ॥

अतः स्वेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

धर्मद्वयरहितकेवलत्यागे बाधकभूयस्त्वमस्त्यतो हेतोः । तथात्रतो दुःसंसर्गाद्धेतोः हरिस्थाने तदीयैः सह स्वेयमित्यन्वयः । हरिस्थानवासराहिल्ये बाधकभूयस्त्वं 'सहायसङ्घ-साध्यत्वा'दित्यारम्य 'नैव त्यागः सुखावह' इत्यन्तं संन्यासनिर्णयोक्तमस्तीति शेषः । अतो हरिस्थाने स्वेयम् । तत्र ते दोषा न भविष्यन्तीति भावः । तथा भक्तसङ्गराहिल्ये अन्न-तो हेतोः अन्नार्थं दुःसंसर्गात् दुष्टानां संसर्गसम्बन्धाद्धेतोस्तदीयैर्भगवदीयैस्तत्रापि तत्परै-र्भगवत्परैर्नतु हिरण्यकशिपुप्रभृतिवदत्परैः सह स्वेयम् । तदन्नार्थमपि तेपानेव संसर्गो भविष्यति, न तु दुष्टानामिति भावः ॥ ७ ॥

हरिस्थानस्य द्वैविध्याशयेनाहुः अदूरे इति ।

अदूरे विप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

पूजाप्रवाहवति गोवर्धननाथजगन्नाथादिस्थाने भगवतः अदूरे पूजाप्रवाहरहित-यमुनातटादिषु लोकदृष्ट्या भगवतो विप्रकर्षे वा स्वस्य चित्तं यथा न दुष्यति, दोषयुक्तं न भवति, तथा स्वयमेव विचार्य स्वयमिति पूर्वोणान्वयः ॥ ८ ॥

ग्रन्थोक्तपक्षद्वयमुपसंहरन्ति ।

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न क्वापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

सेवायामिति । आद्ये बीजदार्षसम्पादनपक्षे सेवायां कियमाणायाम्, द्वितीये त्यागपक्षे कथायां वा क्रियमाणायाम् सत्यां यस्य आसक्तिरासक्तित्वं प्राप्ता भक्तिर्दृढा व्यसनत्वं प्राप्ता भवेत्, तस्य पुरुषस्य भक्तिवीजस्य नाशो न । तथा च व्यसनरूपा नाशसम्भाव-नारहितबीजा भक्तिश्चेतस्तत्प्रवणलक्षणमानससेवारूपा सती अलौकिकसामर्थ्याद्यन्यतरफलं यथाधिकारं सम्पादयतीति भावः । नात्र वर्णादिनियम इत्याहुः यावज्जीवमिति । सर्वानेव जीवान् मर्यादीकृत्येत्यर्थः । व्यसनसिद्ध्यानन्तरं हरिस्थानवासनियमोपि तथा नास्तीति क्वापीत्युक्तम् । किन्तु सवतष्टदृष्टितिर्निषिद्धेति पूर्वमुक्तम् । वर्णादिसाधारण्यं प्रमाणेन निरूप्यत इत्याशङ्कयात्र प्रमाणवलाभावायाहुः मतिर्ममेति । असन्मतिसिद्धोप-पक्षः, अतः प्रमेयवत्सिद्धः । वाचा कथनेपि मतिसिद्धत्वमेव मुख्यमिति भावः ॥ ९ ॥

पक्षद्वयस्य व्यवस्थामाहुः पाधेति ।

याधर्मभाषनायां तु नैकान्ते धास इच्छते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न मंदायः ॥ १० ॥

कामादिभिर्बाधसम्भावनायाम् । इन्द्रियजयसामर्थ्याभाव-इति यावत् । तदा एकान्ते वासस्यागपक्षो नेष्यते । तथाचेन्द्रियजयसामर्थ्याभावे-पूर्वोक्तपक्षेण श्येवम् । तत्सामर्थ्ये त्यागपक्षेण हरिस्थाने तदीयैः सह श्येयमिति व्यवस्थेति भावः । एवं व्यवस्थायां 'गृहं सर्वात्मनेति श्लोकसंमतिसूचनाय तुशब्दः । नन्वत्यागपक्षे गृहे स्थितौ तत्रासक्तिरनिवार्या । त्यागपक्षे च गृहत्यागस्याश्रमान्तराग्रहणे प्रमाणविरुद्धत्वात्पापसम्भावनेत्याशङ्क्याहुः हरिस्तिवति । सर्वतो गृहासक्तेः सर्वपापेभ्यश्चेत्यर्थः । 'अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिव्यामि ना शुच' इत्यस्यार्थोनुसंधेयः । एतद्वान्वयानुसंधानेन न संशय इत्युक्तम् । हरिस्त्वाद्वक्षणं युक्तमेवेति तुशब्दः ॥ १० ॥

उपसंहरन्ति इत्येवमिति ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गृहतरत्वं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद्गृहा रतिः ॥ ११ ॥

य एतदिति । एतदध्ययनेनापि रतिर्वीजभावरूपा दृढा स्यादिति । धीगदार्ढ्यसम्पादनस्यापक्षस्यायमप्येकः प्रकार इति तस्यापीत्यपिशब्दः ॥ ११ ॥

स्वीयेषु कृपयोक्तस्य ग्रन्थस्यास्य महात्मनिः ।

चदानानलदासोक्ता व्याकृतिः पूर्णतानगात् ॥ १ ॥

इति श्रीविद्दलेशात्मजश्रीवल्लभकृता भक्तिवर्धिनीटीका समाप्ता ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

मठपतिश्रीजयगोपालभट्टकृतटीकासमेता ।

चर्हिबर्हलसन्नौलि वेणुवादविशारदम् ।

दुःखं दलयतादुर्बैस्त्रिमहल्लितं महः ॥ १ ॥

श्रीवल्लभतत्सुतवर्णुरपितृकृष्णान् मुहुः प्रणमन् ।

टीकामतीव रम्यां कुर्वे श्रीभक्तिवर्धिन्याः ॥ २ ॥

सगुणा भक्तिर्नवधोक्तैकविधा निर्युणा ततो दशभिः ।

पदैरुक्तो वृद्धिप्रकार एकेन चोपसंहारः ॥ ३ ॥

अथ दशविधैर्भक्तभावैर्दशविधा भक्तिरिति दशश्लोकैर्भक्तिवर्धिनीशास्त्रे भक्तिवृद्धि-

प्रकारं एकेन श्लोकेन तदुपसंहारं तत्पाठफलं चाहुः श्रीवृद्धभाचार्याः यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यादित्यादिना ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।

बीजभावे दृढे तु स्यान्प्रागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

यथा येन प्रकारेण भक्तिर्भारूपा प्रवृद्धा अवस्थाविशेषविशेषाविर्भावेन सरूपतापर्यन्तं प्राप्ता भवति, तथा मया उपायः साधनं निरूप्यते कथ्यत इत्यर्थः । ननु भक्त्युत्पत्तिसाधनं पूर्वमनुकत्वा भक्तिवृद्धिसाधनोपदेशः कथं क्रियत इति चेत् । अत्रोच्यते । पुष्टिमार्गे भ्रमो 'रसो वै स' इति श्रुत्या एकवचनाविरुद्धसामान्यरसशब्दप्रयोगेणानेकविधरसरूपावशिष्टैकरसरूपत्वं सिध्यति । अत्र प्रभुरनेकरसविशिष्टोपि प्राधान्यतः कीदृशरसरूप इति जिज्ञासायां शृङ्गाररसरूप एवेत्यायाति । यतः श्रुतिभिः परमकाष्ठापन्नानन्दस्वरूपफलरूपदर्शने प्राथिते भगवतोदीपनविभावरूपश्रीगोवर्धनश्रीयमुनादिविशिष्टे प्रकृत्यतीताक्षरब्रह्मान्तर्गतब्रह्मानन्दमध्यव्यापिवैकुण्ठान्तर्गतश्रीमद्गुन्दावने 'नानारासरसोन्मत्तं यत्र गोपीकदम्बक'मित्यादीदृशोऽनुगावरूपो यो रासस्वरसोन्मत्तः शृङ्गाररसालम्बनीमूतनायिकारूपगोपीकदम्बकयुक्तमेव परमकाष्ठापन्नफलरूपं स्वस्वरूपं तान्यः प्रदर्शितमिति बृहद्ब्रह्मनपुराणे श्रूयते । अन्यरसस्वरूपत्वेनैव प्राधान्ये तद्विभावादिविशिष्टमेव स्वरूपं प्रदर्शितं स्यात् । न च तस्य स्वरूपस्य परमकाष्ठापन्नत्वे प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । 'कल्पं सारस्वतं प्राप्य ब्रजे गोप्यो भविष्यथ । पृथिव्यां भारते क्षेत्रे माथुरे मम मण्डले । वृन्दावने भविष्यामि प्रेयान्वो रासमण्डल' इति बृहद्ब्रह्मनपुराणे सारस्वतकल्पे स्वावतार उक्तो भगवता श्रुतीनामनुग्रहार्थम् । तत्कल्पानुसार्थेव श्रीभागवतं तत्स्वरूपदर्शनेनैव च निखिलवेदपुराणधर्मजिज्ञासाब्रह्मजिज्ञासादिभिरप्यजातचित्तप्रसादानां श्रीमतां व्यासचरणानां चित्तप्रसादो जातो, न त्वन्यस्वरूपदर्शनेनेत्यर्थापत्तिरूपप्रमाणेन तस्य स्वरूपस्यैव परमकाष्ठापन्नत्वे सिद्धे तत्स्वरूपस्य परमकाष्ठापन्नत्वे प्रमाणाभावमावात् । एवं च सिद्धे शृङ्गाररसरूपत्वस्यैव प्राधान्येन धर्मत्वेऽन्यरसस्वरूपाणां च तदङ्गत्वेन धर्मत्वे, शृङ्गाररसस्य तु रतिरूपस्यापिमावात्मकत्वात् रतिरूपस्यापिभावस्य च भगवद्रूपत्वेन ब्रह्मत्वात् ब्रह्मणश्च व्यापकत्वात् भगवद्रूपकस्वरूपेण व्यापकत्वे सिद्धे सर्वजीवेषु त रित्यतत्वं सिद्धम् । तत्र रते-
 प्रेम्णत्वेनानन्तरूपत्वाद्भगवद्रूपिणी श्रीमद्भक्त्यादिनिष्ठारतिः शृङ्गाररसरूपा भवति ।
 वरसदादिनिष्ठा भगवद्रूपिणी रतिर्मक्तिरसरूपा भवति । संयासदादिनिष्ठा सपरिकरभगवदतिरूपायां स्थाय्यं पूर्वरूपं निरोधाप्य शृङ्गाररसरूपतामपि प्रकटीकरोति । एवं च 'प्रेम्णस्तु प्रयमारण्या माय इत्यभिधीयते' । 'रतिर्देवादिनिपया माय इत्यभिधीयते' । 'माहात्म्यज्ञान-
 पूर्णमुत्पदः सर्वतोयिकः । ग्रंथो भक्तिरिति प्रोक्तस्तथा मुक्तिर्न चान्यथे'ति वाक्येभ्यः प्रेमप्र-
 थमारण्यारूपत्वात् प्रसुरूपकत्वाच्च भावशब्दाद्याप्या श्रेयस्वरूपत्वेन भक्तिशब्दाद्यापि

भवति । तत्र सा भक्तिर्द्विविधा । मर्यादापुष्टिमार्गीया शुद्धपुष्टिमार्गीया च । तत्र 'यमेवे'ति श्रुतिसिद्धं मर्यादापुष्टिमार्गीयं वरणं शुद्धपुष्टिमार्गीयं च वरणमिति वरणेपि द्वैविध्यमिति सिद्धान्तात् मर्यादापुष्टिमार्गे मर्यादानुग्रहान्यां मिलिताभ्यामेव कार्यसिद्धिः । शुद्धपुष्टिमार्गे तु विशुद्धानुग्रहमात्रेणैव कार्यसिद्धिः । एवञ्च मर्यादापुष्टिमार्गे मर्यादापुष्टिमार्गीयभगवद्वरणप्रेरिततादृशजीवकृततादृगाचार्यसंश्रयसञ्जाततादृङ्गामनिवेदनमात्रेणैवातिमात्राच्छादकमायारूपावरणभङ्गे पूर्वोक्तसापरपर्यायभावन्याविर्भावः । 'दानव्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः । श्रेयोभिर्विप्रिषैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यत' इत्यादिवाक्यात् । शुद्धपुष्टिमार्गे तु शुद्धपुष्टिमार्गीयश्रीमद्भजभक्तकृपाविष्टभगवत्कृपाप्रेरिततादृशजीवकृते शुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यसंश्रयसञ्जाततन्मार्गीयनामनिवेदनमात्रेणैव । न चैतन्मार्गीयनामनिवेदनेपि न सूक्ष्मबीजरूपभावो दृश्यत इति वाच्यम् । तादृङ्गामनिवेदनादिभिः प्रतिबन्धकाविद्यापरगमेपि सूक्ष्मतत्त्वदैव तदर्शनाभावात् । समयविशेषसमुद्भूतकिञ्चिदश्रुपुलादिभिस्तदुत्पन्नानाञ्च रतिमात्राच्छादकमायारूपावरणभङ्गे पूर्वोक्तभावस्याविर्भावः । 'न रोषयती'त्यारभ्य 'यथाऽवस्थे सत्सङ्ग' इत्यादिवाक्यात् । एवं च भावस्याविर्भावमात्रमेव, न तुत्यतिरिति नोत्पत्तिप्रकार उक्तः । किन्तु वृद्धितत्त्वकार एवोक्त इति । न चाविर्भाव एव उत्पत्तिरिति वाच्यम् । 'अनिले जननं निले परिच्छिन्ने समागमः । नित्यापरिच्छिन्नतनौ प्राकट्यमिति सा त्रिषे'ति त्रिविधोत्पत्तौ घटादिवदनिलत्वभावाच्च जननरूपोत्पत्तिः । जीवात्मवन्नित्यपरिच्छिन्नत्वान्न समागमरूपोत्पत्तिः । नित्यापरिच्छिन्नत्वेपि धर्मरूपस्य भावस्य तनुत्वाभावाच्च प्राकट्यरूपोत्पत्तिः । किन्तु वेदस्य यथा प्रलये सूक्ष्मरूपेणावस्थानमेवमेव भावस्यापि पूर्वसूक्ष्मरूपेणावस्थानं पश्चात्सृष्टौ वेदस्य विस्तर इव स्वकाशरणैः प्रवृद्धिमात्रमित्याविर्भावस्य उत्पत्तिरूपत्वाभावात् । तस्माद्भक्तेः सूक्ष्मबीजरूपभावरूपेण सर्वजीवेष्वपि नित्यस्थितत्वात्तस्य च आचार्यकृपामात्रेणैव आविर्भावस्यैव जातत्वात् साधनान्तरानपेक्षत्वाच्च तद्बुद्धिप्रकार एवोच्यते, न तु तदुत्पादनप्रकारः, त्रिविधोत्पत्तेरप्यसम्भवात् । न च 'पानेन ते देव कथासुधायाः प्रवृद्धमक्तया विश्वदाशया य' इत्यादिना कथासुधाधानस्य भक्तिवृद्धिहेतुत्वमप्युच्यत इति व्यर्थो भवत्प्रयास इति वाच्यम् । अत्रैव श्लोके 'वैराग्यसारं प्रतिलभ्य द्योष' मित्यत्र उक्तत्वादस्य बुद्धिप्रकारस्य मर्यादानार्गीयभक्तिविषयत्वात् । शुद्धपुष्टिमार्गीयभक्तेस्तु 'न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेद्विहे'ति वाक्याद्वैराग्यज्ञानानपेक्षत्वादिति जानीहि । वृद्धौ प्रकर्षस्तु फलानुभवपर्यन्तसम्पादकरूपः ।

ननु सा भक्तिप्रवृद्धिः कदा भवतीत्याकाङ्क्षायामाहुः चीजभावे हृदे तु स्यात्प्यागाच्छ्रवणकीर्तनादिति । तत्र स्वागात् भगवद्भजनप्रतिबन्धकगृहादित्यागात् । अथ च अश्रवणकीर्तनाच्च प्रेमासक्तिव्यसनरूपावस्थाविशेषविशेषाविर्भावेन पूर्वोक्त-

प्रकारकरत्यपरपर्यायबीजरूपो यो भावस्तस्मिन् दृढे केनापि तिरोधापयितुमशक्ये सति शुद्धपुष्टिमार्गीया भक्तिः प्रवृद्धा स्यात् । रासरूपतारूपवृद्धिप्राप्ता स्यादित्यर्थः । न चात्र त्यागपदेन सर्वत्याग एव कुतो नोच्यत इति वाच्यम् । अग्रे 'गृहे स्थित्वा स्वधर्मत' इत्यनेन वैदिकलौकिकधर्मसाहित्येन गृहस्थितस्यैव भजनस्य बोधितत्वेन तथा-
 व्याख्यानस्य कर्तुमशक्यत्वात् । अत्रेदं तत्त्वम् । त्यागस्तावन्निविधः । भगवद्भजनाननु-
 कूलानामेव गृहादीनां त्यागः, न तु तदनुकूलानामपि । द्वितीयस्तु भगवद्भजनाननुकूल-
 गृहमात्रस्यैव त्यागः, न तु भगवद्भजनानुकूलानां स्वगृहस्थितान्यभगवदीयानामपि । तृती-
 यस्तु भगवद्भजनानुकूलगृहस्थितभगवदीयानामिव तद्भजनानुकूलतदन्यभगवदीयानामपि
 त्यागः । तत्र प्रथमस्यागो बीजदार्व्यप्रकारे तनुजवित्तजसेवारूपप्रारम्भदशासामयिकः ।
 द्वितीयस्त्वासक्तिदशाविर्भावरूपमध्यदशासामयिकः । तृतीयस्तु व्यसनदशाविर्भावरूपपृ-
 ष्ठदशासामयिकः । तत्रैव तन्त्रोक्तोक्तस्यागो बीजदार्व्यप्रकारप्रारम्भदशात्यागः । अग्रे
 'तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् । त्यागं कृत्वा यदेवस्तु तदर्थार्थैकमानस' इत्यनेन
 वक्ष्यमाणः स मध्यमदशात्यागः । 'विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यत' इति संन्यास-
 निर्णयोक्तत्यागस्तु फलदशात्याग इति बोध्यम् । अत्रायं श्लोकः सूत्ररूपः, अग्रिमग्रन्थो
 व्याख्यानरूप इति ज्ञेयम् ।

केचित्तु बीजं नाम 'यमेवे'ति श्रुतेर्विरुपाधिकरूपगया पुष्टिमार्गीय भगवद्भरणम्,
 अन्यथा तत्र प्रवृत्तिरेव न स्यादित्यादिप्रकारेण व्याचक्षते । तच्चिन्त्यम् । घटादिवृक्षस्य
 यदादिबीजमेव बीजम्, न तु पिप्पलादिबीजं बीजम् । एव च जीवस्य वृक्षसजातीयत्व-
 मुत्सर्गतः सर्ववादिसिद्धम्, अन्यथा पिप्पलादिबीजेभ्योपि यदाद्युत्पत्तिः स्यात् । तथात्रापि
 श्लेह्रूपभक्तेरपि श्लेह्रूपभक्तिरूपमेव बीजं भवितुं योग्यम्, सजातीयत्वात् । अत एवो-
 पसंहारे 'तस्यापि स्वाहृदा रति'रित्यनेनोपक्रमोक्तभावपर्यायरतिशब्देन भावस्यैव दार्व्य-
 मुक्तम्, न तु पुरुषोत्तमवर्णादीनाम् । एवं च यथा वर्षासमयो नववारिसेकेन क्षेत्रान्तः-
 स्थितं बीजं क्षेत्रनिष्ठं प्रतिनन्धकरूप काठिन्य दूरीकृत्य स्वकार्योन्मुख करोति, तथा च
 निरुपाधिपुरुषोत्तमवर्णादिकं शुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यानुग्रहद्वारा जीनान्तःस्थितं तत्परपर्यायं
 सूक्ष्मरूपत्वात् बीजरूपमात्रं मायातिरस्करिणीरूप प्रतिनन्धकं दूरीकृत्य स्वकार्योन्मुखं
 करोतीत्यसाधारणनिमित्तकारणरूपमेव, न तु भाववत् । तत्समवायि तु इदमेवेति ज्ञापयितुं
 बीजपदमुक्तम् । अत्र अन्यथा मूलकारणदाढ्यं स्यादित्याद्येव श्लोकनिबन्धः कृतः
 म्याच्छ्रीमदाचार्यचरणैः । न च यदादिबीजानामपि यदादिवृक्षं प्रति निमित्तत्वमेव दृश्यं,
 न तु ममताधिक्यम्, कार्यस्य यदादेन्मममेतत्त्वाभावात्, तथैव भावरूपबीजस्यापि
 निमित्तत्वमेवेति मिथे ममतावित्तोक्तिर्विद्वेदि वाच्यम् । यथा यदादिबीजानां निमित्तत्वेपि
 चन्द्ररूपबीजानां समवायित्वदर्शनेन समवायित्वम्, एवमेव भावरूपबीजस्यापि प्रसूत्वेन

‘स हैतावानास’ इति श्रुतेः, अथ च समवायित्वेनानुभवाच्च समवायित्वोक्तेर्विरुद्धत्वान्ना-
वात् । तस्माद्गुणरूपसंहारपर्यालोचनया युक्तिपर्यालोचनयापि बीजरूपो यो भाव
इत्येव व्याख्यातमस्माभिरित्यास्तां तावत् ॥ १ ॥

ननु बीजदाढ्योपाय उच्यतामित्याकाङ्क्षायामाहुः बीजदाढ्यप्रकारस्त्विति ।

बीजदाढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अध्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

अत्र पूर्वोक्तो भावो बीजम्, तस्य दाढ्यप्रकारस्त्वयं यत् ‘मार्यादिरनुकूलश्चेत्
कारयेद्भगवत्क्रियाम् । उदासीने स्वयं कुर्यात् प्रतिकूले गृहं स्वजे’दिति श्रीभागवततत्त्वदीप-
निबन्धे भिद्धान्तितत्वात् । भगवद्भजनानुकूले गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः वर्णाश्रमधर्मतो भगव-
द्भजनानुकूललौकिकवैदिकधर्मतश्च अध्यावृत्तः अनिष्टतः सन् कृष्ण श्रीमद्रोपीजनविशिष्टं
कृष्णपदार्थं फलरूपं भजेत्, कृष्णविपयिकीं सेवां कुर्यादित्यर्थः । अत्र यद्यपि स्वधर्मतः
इत्यत्र स्वपदस्मात्स्वामीयवाचकत्वात् स्वधर्मपदेनात्मधर्मरूपो दासधर्मोऽप्यायाति, तथापि न
व्याख्याने संगृह्यते, किन्त्वात्मीयधर्मरूपवैदिकलौकिकधर्मो एव संगृह्यन्ते । यतो भजेत्पदा-
र्थस्य सेवाकारणस्य सेवकधर्मत्वात् भजेत्पदेनैवात्मधर्मरूपदासधर्मसंग्रहस्य जायमानत्वादिति
बोध्यम् । कृष्णशब्दस्य श्रीमद्रोपीजनविशिष्टकृष्णपरत्वं तु मत्कृतप्रथमस्कन्धस्तु बोधि-
नीटिप्पण्यं ‘कर्ता ज्ञः सकलस्ये’ति पद्यव्याख्याने मया सप्रथञ्जमुक्तमिति तत्रैवावलोकनी-
यम् । अत्र वर्णाश्रमधर्मत्यागेन भजने यद्यपि पापं न भवति, ‘तस्मात्स्वगृहचोत्सृज्य नोदनां
प्रतिनोदना’मित्यादिवाक्येन विहितत्वात्, तथापि स्वधर्मत्यागेन भजने गृहस्थितानां पुत्र-
कलत्रादीनां तादृग्विश्वासाभावात् स्वस्मिन्नसद्गुह्या सेवोदासीन्येन वहिर्मुखजनितमार्ग-
निन्दया स्वचित्तक्षोभेन च सेवाया अनिर्वाहः स्यात् । न च तर्हि पुत्रकलत्रादीनां
निन्दया स्वचित्तक्षोभजनकानां वहिर्मुखानां सद्गत्यागस्य कर्तुं शक्यत्वे ‘प्रतिकूले गृहं
स्वजे’दित्युक्तत्वात् सेवाप्रतिकूलतायामेव पुत्रकलत्रादीनां त्यागस्य सिद्धान्तत्वेनौदासीन्ये
गृहे स्थित्वा स्वयं कर्तव्यस्य बोधितत्वात् । न च स्वयमेव सर्वं क्रियतामिति वाच्यम् ।
स्वयमेव सेवासामग्रीसम्पादनस्य कर्तुमशक्यत्वात् । स्वधर्मत्यागेन तेषामौदासीन्याच्च
सेवानाशः प्रसज्येतेति । अथ च स एषोत्तमः सेवको यः स्वामिन आयास न सद्गते ।
एवंस्थिते गृहस्थे सेवकेन वैदिकलौकिकधर्मत्यागेन भजने क्रियमाणे तं दृष्टान्त्येऽपि
तदनुयायिमिसत्त्वैव भजने कृते स्वरूपार्थकनैदिकलौकिकधर्मनाशे जायमाने ‘यदा यदा हि
धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अम्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्’मिति वाच्यत्वात् धर्म-
रक्षार्थं भगवतः प्रयत्नकरणे महायास उत्पद्येत । स चायासः स्वदत्त एवेति गृहस्थसेनक-
सानुत्तममेवकत्वं च प्रसज्येतेत्यनोपि हेतोः स्वधर्मतः अध्यावृत्तो भजेदित्युक्तमित्यवधि ।

नतु केवलमेव सेवनं कर्तव्यम्, अथवा किञ्चिदन्यदन्यदपि कर्तव्यमित्याकाङ्क्षा-
यामाहुः पूजया श्रवणादिभिः । अत्र विनापि सहयोगं तृतीयेत्युक्तत्वात्सहशब्दात्प्रयोगेपि
तृतीया । तथा पूजया श्रवणादिभिः सहेत्यर्थः सम्पन्नः । अथाप्रधानतृतीयानिर्देशात्से-
वाया एव प्राधान्यम् । पूजायाः श्रवणादेश्च गौणत्वमेव । अत्र पूजापि 'गृहस्थितानाम-
नौदासीन्यसम्पादनार्थं बहिर्मुखजनितमार्गनिन्दया स्वचित्तक्षोभामावार्थमेवोक्ता । अन्यथा
शुद्धपुष्टिमार्गीयसेवामात्रकरणे विध्युक्तत्वाभावज्ञाने तेषामौदासीन्यं स्यात् । तस्मात्
पूजासाधनैः शङ्खचण्डाद्युपचारैरपि सह सेवा कर्तव्येत्युक्तम्, परन्तु शुद्धपुष्टिमार्गीयसे-
वाविरोधिपूजासाधनैर्न कर्तव्येति । न च पुष्टिमार्गविरोधिपूजासाधनत्यागेपि तेषामौ-
दासीन्ये का गतिरिति वाच्यम् । पञ्चोपचारपोडशोपचाराष्टादशोपचारचतुःषष्ट्युपचारैः
पूजा विहितेति उपचाराणामनियतत्वेन कमपि पक्षं करोतीति तेषामौदासीन्याभावात् ।
अत एव अप्रधानतृतीयया श्रवणादित्रयमपि सेवाविधेर्न कर्तव्यम् । मुख्यतया सेवां कृत्वा
सेवासमयातिरिक्तसमये श्रवणादिकं कर्तव्यमिति तस्यापि गौणत्वमिति ।

यतु स्वधर्मतो दासधर्मतो भजेत्, अव्यावृत्तः लौकिकव्यावृत्तिरहितः सन् इति व्या-
ख्यानं, तत्र गृहे स्थित्वा भजने लौकिकव्यावृत्तिराहित्यं सर्वथा न भवतीति विचार्यम् ।
यद्वा । कृष्णं फलात्मकं पूजया पूजासाधनैर्भजेत् । सेवां कुर्यात्, न तु पूजयेत् । तथा च
सेव्यसेवकभावेनैव कृतिं कुर्यात् । न तु 'देवो मूला देवं यजेदिति वाक्यात् स्वस्मिन् देवत्वं
माधयेत् । किन्तु दासत्वमेव । न च भजेदित्येतावतैवायमर्थ आयात्येव, तथा च पूजयेदिति
वचनं व्यर्थमिति वाच्यम् । भजेदित्येतावत्युक्ते कया सामर्थ्या भजेदित्याकाङ्क्षायां पूजया
पूजासाधनैरेव भजेदिति बोधनेन तस्य सार्थक्यात् । एवमेव श्रवणादिभिरपि भजेत्
श्रवणादिकमपि सेव्यसेवकभावेनैव कुर्यात्, न तु सेवकत्वमात्रबुद्ध्या । तत्र प्रथमव्या-
ख्याने तु सेवानुकूलसाहपूजासाधनैः सह भजनम्, न तु गृहस्थितानामौदासीन्याभा-
वात् बहिर्मुखजनितचित्तक्षोभामावाय मार्गनिन्दाभावात् चेति ज्ञेयम् । द्वितीयव्याख्याने
तु प्रायशो यैरेव स्तुतिभिः पूजा भवति, तैरेव स्तुतिभिः सेवा भवति । परन्तु पूजा-
विहितत्वेन समर्पणम्, न तु दास्योपयोग्युचितानुचितत्वविचारेण । सेवार्थां तु दास्यो-
पयोगिशुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यश्लेहसदृशमाधनया समर्पणं स्वस्य श्लेहभावेपीति विशेषः । न
च श्लेहभावे कथं फलं भविष्यतीति वाच्यम् । श्लेहवन्शुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यमार्गीयत्वपक्ष-
पातात् । इदं यथा तथा 'स्वयं समुत्तीर्य सुदुस्तर'मिति दशमस्कन्धीयत्रयस्तुतिपद्यव्या-
ख्यानं भक्तिदमे प्रपथितमस्त्वपुभिरिति तत्रैवावलोकनीयम् । अत एवोक्तं भजेदित्येव,
न तु पूजयेदिति । अत्र यथा पूजासाधनानां शुद्धपुष्टिमार्गीयेण समर्पणम्, स प्रका-
रस्तु मत्कृतशुद्धपुष्टिमेवासरणी द्रष्टव्यः, रहसत्वाद्न नोक्त इति ज्ञेयम् ।

नतु सेवा हि सेव्यसन्तोषजनकक्रियया निष्यति । सा च क्रिया पादगंगादनादि-

रूपा । श्रवणादौ तु क्रियात्वाभावात्कथं तेन सेवा सिध्यतीति चेत् । अत्र ब्रूमः ।
 सेव्यसन्तोषजनकधर्ममात्रेणैव सेवा सिध्यति लोके, न तु क्रियामात्रेण, तथैवानुभवात् ।
 तथा च श्रवणादेरपि तादृशधर्मत्वात्तेनापि सेवासिद्धिर्भवत्येवेति जानीहि । यद्वा । श्रवणा-
 दिभिः सेवानुकूलभावभगवत्स्वरूपसेवाप्रकारादीनां ज्ञानस्य कृतिपर्यवसायित्वमेवेति
 क्रियात्वमेव ज्ञेयम् । न च सिद्धान्तमुक्तावल्यां तु 'तस्मिद्ध्वै तनुवित्तजे'त्यत्र तनुवि-
 त्तजसेवैवोक्ता, न तु श्रवणादिजा सेवापीति वाच्यम् । तनुजसेवायामेव श्रवणादिजसे-
 वाया अन्तर्भावात् । तथा हि । तत्र तनुजावित्तजा सेवा द्विविधा मुख्या गौणी च । तत्र
 प्रभुसुखमात्रोद्देशेनैव कृता प्रसङ्गात् स्वधर्मपर्यवसायिनी मुख्या । स्वधर्मत्वमात्रोद्देशे-
 नैव कृता प्रसङ्गात् प्रभुसुखपर्यवसायिनी गौणी । तत्रेन्द्रियदेहप्राणान्तःकरणसद्भा-
 त्त्वेवोपयोगिषु स्वविषयेषु सदसद्विवेचनजा सेवा, अथ च कर्मेन्द्रियैर्वाक्यपाणिपादै-
 र्भगवत्सेवोपयोगिवचनकथनार्थगमनचरणसंवाहनवत्त्वानयनादिकसेवा, अथ च कर्मे-
 न्द्रियान्यां पाचूपस्थान्यां सेवाप्रतिबन्धकमलकामनिवृत्तिद्वारा स्वच्छसद्भातजा सेवा,
 अथ च शरीरावयवेन मूर्धा त्वयातिसमीचीना भगवद्भोग्यसामग्री सम्पादनीया सम्पा-
 दितेति स्त्रीपुत्रादीनामपि वन्दनजा सेवा च स्वकृतालङ्कारादिष्वपि स्वस्मिन् दासत्वेन तत्त-
 त्सामग्रीसम्पादकत्वात् त्वान्तःस्थितप्रियप्रियतमाभ्यामेव परस्परकृतत्वदुद्ध्या अतिसौन्द-
 र्यावलोकनजनितानन्देन प्रियस्य प्रियायाश्च वा वन्दनजा सेवा, अथ च क्षुधातृषादीनां
 प्राणधर्मत्वात् चानुभावेन तत्तत्समयानतिक्रमेण सपरिकरे प्रभौ भोजनजलादिसमर्पणेन
 प्राणजा सेवा, अथ च दास्यसखित्वाभ्यामात्मनिष्ठाभ्यां यहिरङ्गान्तरङ्गसमयेष्वपि सर्वदा
 प्राणप्रियासहितप्रभुसन्निधौ निःशङ्कगमनसम्पादिता तत्तद्वस्तुसम्पादनजा सेवा, अथ च
 सद्भातविशिष्टोहम् मत्सम्बन्धिनः सर्वे प्रभुमात्रभोग्याः, नान्यभोग्या इत्यात्मसमर्प-
 णजा सर्वविधा सेवा च भगवत्सुखोद्देशेनैव कृतत्वादियं तनुजा मुख्यसेवा । स्वधर्म-
 त्वमात्रोद्देशेन कृता चेदृशी सेवा गौणीतनुजा सेवा ज्ञेया । एवमेव श्रवणकीर्तनस्मर-
 णजा सेवापि द्विविधा, मुख्या गौणी च । तत्र मद्बुदिस्यः सपरिकरः प्रभुः स्वप्रियतमम-
 क्तविशिष्टलीलाश्रवणेनानन्दातिशयमनुभवतामिति प्रतिबुध्य श्रवणजा सेवा मुख्या ।
 स्वैतरभक्तहृदिस्यो मत्प्रभुस्तादृशलीलाकीर्तनेनानन्दातिशयमनुभवतामिति प्रतिबुध्य तत्त-
 लीलागोपनाय तादृशलीलाविशिष्टप्रभुस्मरणजा सेवा मुख्या । भगवत्सुखमात्रोद्देशेनैव
 कृतत्वात् । स्वधर्ममात्रोद्देशेन कृता तु श्रवणकीर्तनस्मरणजा गौणीत्युच्यते ।
 अत्रापि सर्वविधापि सेवा शुद्धपुष्टिमार्गीयाणाम्, द्वितीया तु मर्यादापुष्टिमार्गीयाणा-
 मिति ज्ञेयम् । एवं च श्रवणादिजान्या अपि सेवायाः श्रोत्रवागिन्द्रियान्तःकरणमाच्य-
 त्वात्तनुजसेवायामन्तर्भाव इति श्रवणादिजमेवादिकमेवेति । न त्वदुक्तपवकाश इति दिक् ।

एवं चित्तजापि द्विविधा । मुख्या गौणी च । तत्र स्वाज्ञितसर्वविधसर्ववित्तेन परि-
करविशिष्टप्रभूपयोगिवस्तुसम्पादनञ्च मुख्या । वित्तजा सेवा स्वाज्ञितद्रव्यस्य शास्त्रोक्त-
विभागं कृत्वा विभागागतभगवद्रव्येण तादृशप्रभूपयोगिवस्तुसम्पादनञ्च गौणी वित्तजा
सेवा । अत्रार्थाद्या शुद्धपुष्टिमार्गीयाणाम्, द्वितीया मर्यादापुष्टिमार्गीयाणां ज्ञेया ।

सादेतत् । 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशान' इति श्रुत्या भगवत् ईदृशंस्त्वेन जीवानां सहज-
दासत्वेन दास्येन सेवा कर्तुं शक्या । सख्यात्मसमर्पणयोस्तु भगवदङ्गीकारसाध्य-
त्वात् सख्यात्मसमर्पणाभ्यां निःशङ्कतया जीवेन स्वयं सेवा कर्तुमशक्येति चेत् ।
अत्र वदामः । 'स नो बन्धुर्जनिता संविधाते'ति 'पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्यु-
त'मिति तैत्तरीयोपनिषच्छ्रुतिभ्याम् 'भर्ता संश्रियमाणो विभर्ति' 'एको देवो बहुधा
निविष्ट'इति श्रुतिभ्यां 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाये' ति मुण्डकोपनिषच्छ्रुत्या च 'पिताहमस्य
जगतो माता धाता पितामहः । गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् । उपद्रष्टानुमन्ता
च भर्ता भोक्ता महेश्वर' इत्यादिभगवद्गीतावाक्येभ्यः । 'येपामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा
गुरुः सुहृदो देवमिष्टमि'ति तृतीयस्कन्धीयवाक्येन । 'सुहृत्प्रेष्ठतमो नाथ आत्मा चायं
शरीरिणाम् । तं विक्रीयात्मनैवाहं रेमेऽनेन यथा रमा । सन्तं समीपे रमणं रतिप्रदं वित्त-
प्रदं नित्यमिमं विहाये'त्याद्येकादशस्कन्धीयपिङ्गलावाक्यैश्च । 'मां भजन्ति गुणाः सर्वे
निर्गुणं निरपेक्षकम् । सुहृदं प्रियमात्मानं साभ्यासद्वादयो गुणाः' इत्यादि तत्रत्यभगव
द्वाक्यैश्च सर्वविधवन्द्यत्वसखित्वपतित्वप्रभुत्वभर्तृत्वदेवत्वमातृत्वपितृत्वपितामहत्वधातृत्व-
विधातृत्वगतित्वसाक्षित्वनिवासत्वशरणत्वसुहृत्त्वोपदेष्टृत्वानुमन्तृत्वभोक्तृत्वप्रियत्वात्मत्व-
सुतत्वगुरुत्वेष्टत्वप्रेष्ठतमस्वरमणत्ववित्तरतिदातृत्वादिधर्मा भगवति प्रतिपाद्यन्ते । ते च धर्मा
भगवद्धर्मत्वात् नित्याः । नित्यधर्मवत्त्वं च तदैव घटते, यदि तत्प्रतियोगिनो धर्माः सर्ववि-
धवन्द्यत्वसखित्वदासत्वसेवकत्वपोष्यत्वाराधकत्वपुत्रत्वपौत्रादिकत्वाद्येयत्वविधेयत्वप्राप्तियो-
ग्यत्वद्वितीयत्ववास्तव्यत्वदीनत्वसुहृत्त्वोपदेश्यत्वमन्तृत्वभोग्यत्वासक्तत्वपितृत्वसखित्वेष्ट-
त्वपरमासक्तत्वरत्याकाङ्क्षितत्वाधिस्वरत्याविष्टादयो जीवेषु नित्या भवन्ति । एवं च
पूर्वोक्तनित्यसिद्धधर्माणां भगवति सत्त्वाजीवेष्येते धर्मा नित्या निरुद्धा इति
भगवति सखित्वभोक्तृत्वयोः सत्त्वाजीवेष्वपि सखित्वभोग्यत्वयोरपि सत्त्वात्तयोश्च
नामनिवेदानाम्यामात्रिर्भावितत्वाद्भगवदङ्गीकारस्यापि सत्त्वान्निःशङ्कतया सख्यात्मसमर्पणसे-
वासिद्धिरिति शुच्यस्य । तथा च यतः सर्वविधोपि सम्बन्धो जीवानां भगवता सह वर्तते,
अतएव 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमि'ति भगवता गीतायां येन केनापि प्रकारेण
प्रपन्नम्यापि फलदानसुक्तम् । न चैवं भगवतो जीविः सह सर्वविधे सम्बन्धे सति भगवान्
यी अहं पुरुष इति मानेनापि भजनं प्रमज्ज्येतेति वाच्यम् । 'पनिपुत्रमुदङ्गात्पु-
त्रपन्मिप्रपन्नम् । ये भजन्ति मद्रोपुक्तान्मेग्योपीठ नमोनमः । नारी वा पुरो

चापि मर्तुभावेन केशवम् । हृदि कृत्वा गतिं यान्ति श्रुतीनां नात्र संशयः । येषामहं प्रियतम आत्मा सुतश्च सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टम् । पिताहमस्य जगतो धाता माता पितामहः । गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् । उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वर' इत्यादि नारायणव्यूहस्तवीयवृहद्भ्रामनपुराणीयश्रीभागवतीयश्री-भगवद्गीतादिस्ववचननिचयेषु त्यदुद्धीतभावेन भजनस्यानुक्तत्वात् । 'बावद्वचनं हि वाचनि-क'मिति न्यायात् । एतादृशभाववद्भक्तस्याश्रुतत्वाच्च । एवं सति स्वयमेवैतादृशभावेन भजने 'योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं । पापं चौरैणा-त्मापहारिणे'ति वचनेन दोष आपद्यते । एवं च 'ये यथा मामिति श्लोकस्यापि येजीवाः शास्त्रोक्तभजनप्रकारेषु 'यथा येन प्रकारेण प्रपद्यन्ते तांस्तैर्नैव उक्तप्रकारानुक्ता-लप्रकारेणाहं भजामी'त्यर्थो बोध्यः । न तु येनकेनचित्प्रकारेणेति । किञ्च । श्रीभागव-तेषु 'कोटिकन्दर्पलावण्यः साक्षान्मन्मथमन्मथः पुरुषोत्तम' इत्येव नामोक्तं प्रमुखरूपेण, न तु कोटिरितिलावण्यः श्रुत्युत्तम इत्यादि । तथा च तादृशमतादृक्स्वरूपयोः श्रवणे दर्शने च सर्वेषां स्वस्मिन् स्त्रीभावोदय एव भवति, न तु स्वस्मिन्पुरुषभावोदय इति । अत एवोक्तं श्रीमदस्मत्प्रभुभिः त्रिभङ्गललितस्तवे 'एतस्य दर्शने तु सात्त्विकदाभाव एव ही'ति । अत्र दर्शनपदं श्रवणादीनामप्युपलक्षकम् । इयदवधि एतच्छ्रोतृणामपि साक्षात्कर्वृणामिव प्रमदाभावोदयस्यैव दृश्यमानत्वात् । यद्वा । दर्शनपदं चालुपादिज्ञान-मात्रपरं बोध्यम् । यदि च भगवता सच्चिदानन्दरूपात्युत्तमस्त्रीरूपेणाविर्भूय कस्यापि पुरुषमाव उत्पादितः स्यात् तदा श्रुत्युत्तम इति कोटिरितिलावण्य इति नामापि युक्तं स्यात् । मोहिनीरूपं तु 'इत्युपामञ्चितो दैत्यैर्मायायोषिद्वपुर्हरि' रिति । 'यन्मे स्त्रीरूपया स्वैरं मोहितोसङ्ग मायये'त्यादिश्रीभागवतीयवाच्यैर्भगवन्मायारूप एव, न तु सच्चिदानन्द-रूपम् । आवेशमात्रं तु भगवत इत्यवतारमध्ये गणना । जीवानां नारादादीनामिव । न वा तद्रूपमपि केनचित्स्वस्मिन्पुरुषभावेन मोहिन्यां च स्त्रीभावोपासितमिति । तस्माच्छिष्टा-चाराभावादप्यस्मदुक्तमेव साधु । यत्युनः 'स वै न रेमे, तस्मादेकाकी न रमते, स द्विती-यमैच्छत्, स ह एतावानास । स पतिः पत्नी चामवतामि'ति श्रुतौ यत्पत्नीरूपं भगवतः श्रूयते, तत्तु सपत्नीत्वेनैव प्रकटितमिति तस्य प्रभुपत्नीरूपत्वेन भजनं त्रिष्टमेव । पूर्वोक्त-विरुद्धभावेन भजनं तु भजनभावप्रकारेषु शास्त्रेणुक्तमिति न कर्तव्यमेव । अन्यथा द्वेषभया-दिनिरुद्धभावेन फलवदनेनाप्युक्तं स्यात् । एवं जीर्णैः सह भगवतः सर्वसम्पन्नसम्पन्न्ये नित्यमिद्वे स्थिते भगवतो यत्सम्पन्नपुरस्कारेण जीनेषु रिरंसा म सम्बन्ध एवानिरुद्धान्यमाय-सम्पन्नाभिर्मावशिष्ट आरिर्भवति, न तु निरुद्धसम्पन्नाभिर्मानवशिष्टः, साक्षाद्भोग्यत्वस-म्पन्न्ये मर्तुत्वादिस्वम्बन्ध इवेति कृतं प्रसक्तानुप्रमकविचारेण । अनेदं ज्ञेयम् । पूर्वोक्ता सर्वेनि-धापि सेवा प्रेम्णा क्रियमाणफलरूपा । केवलं शुद्धप्रतिमार्गीयाचार्यपरम्परोपदेशमात्रेणैव

विना प्रेम कृता नित्यसिद्धभक्तिकृद्देवाविर्भावसाधनरूपा ज्ञेया । तथापि साधनत्वबुद्ध्या न कर्तव्या । साधनत्वबुद्ध्या करणे तु 'यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति, तादृशी'ति वाक्यात् 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यह'मिति स्वप्रतिज्ञातश्च प्रेमाद्युत्पाद्य 'भक्त्या मामभिजानाति यावान्यथास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशन्ते तदनन्तर'मिति पुरुषोत्तमज्ञानमुत्पाद्य स्वप्रवेशरूपमुक्तिरूपफलमेव मर्यादाभक्तिमार्गीयं भगवान् दद्यात् । न तु सर्वदा साक्षात्त्वसम्बन्धरूपं शुद्धपुष्टिमार्गीयं फलम्, साधनबुद्ध्या कृतनवविषयभक्तेः प्रेमात्सादनद्वारा प्रवेशपर्यवसायित्वात् । फलरूपत्वबुद्ध्या करणे तु प्रेमासक्तियसनान्युत्पाद्य स्वसेवामेव स्वप्रवेशरूपफलाद्भुत्तमां दद्यात् । तस्मात् फलत्वबुद्ध्यैव शुद्धपुष्टिमार्गीयं सेवा कर्तव्येति । 'साष्टिसामीप्ये'त्यादि 'सेवानुरक्तमनसामभवोपि फल्गु'रित्यादिवाक्यैः सेवायाः सर्वोत्तमफलत्वं प्रसिद्धमेव । इदमेव ज्ञापयितुं फलात्मकनामोक्तम् । वस्तुतस्त्वाचार्यमार्गीयस्याचार्यपक्षपातेन प्रवेशरूपं फलं साधनबुद्ध्या करणेपि न भविष्यति, तथापि भगवत एतस्मिन्निषये सङ्कोचो भविष्यतीति फलात्मकनामोक्त्या फलत्वबुद्ध्यैव सेवा कर्तव्येत्युपदिष्टं श्रीमदाचार्यचरौरिति बोध्यमिति दिद् । ननु भगवानेकदैव प्रेमादिवक्ष्यमाणवस्त्वाविर्भावं कुतो न करोति, वा क्रमेण करोतीति चेत् । क्रमेणाविर्भावे रसाधिक्यानुभवस्यानुभवसिद्धत्वाद् रसाधिक्यानुभवार्थमेवेति गृह्णाणेति सर्वं निष्प्रत्युद्गम् । प्रकृतमनुसरामः ।

ननु 'सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज । अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः' । 'तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता । मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावत् आपते । तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य नोदनां प्रतिनोदनाम् । प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च' 'याहि सर्वधर्मभावेन मया स्या ह्यकुतोभय' इत्यादिश्रीगीताश्रीभागवतीयभगवद्भगव्येभ्यो लौकिकवैदिकत्यागपूर्वककेवलदासभावेन चेद्भजेतदा कथं भजेदित्याकाङ्क्षायां धार्मिकोकेनाहुः व्यावृत्तोपीति ।

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ न्यसेत्सदा ।

ततः प्रेम नथाम्भक्तिर्न्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

वीजं तदुच्यते ज्ञान्त्रे दृढं यत्रापि नश्यति ।

पूर्वोक्तभगवद्बचनपलेन पुनरुक्तश्रवणौदामीन्यं धिद्विभुंजितानिन्दां चाविगणय्य लौकिकवैदिकपुन्यधर्मतो व्यावृत्तोपि निवृत्तोपि 'उदार्याने स्वयं कुर्या'दिनि सिद्धान्तास्त्वयमेव दामधर्मव्यवधाशक्ति मेवां विधाय सदा हर्गे सकलदुःखहर्तरि चित्तं न्यमेत् । तन्स्मरणं कुर्यात्, अथ च श्रवणादौ श्रवणकीर्तनयोरपि चित्तं न्यमेत् स्थापयेत् । न त्वेतेभ्योपि निवृत्तो भवेदिति भावः । अत्र चित्तपदं देहलीदीपन्यायेनोभयत्र सम्यध्यते । यद्वा दशमिनि विषये सप्तमी । हरिविषयकं चित्तं श्रवणादौ श्रवणकीर्तनस्मरणेषु न्यसेत् । यदा ।

हराविति निमित्ते सप्तमी । चर्मणि द्वीपिन् हन्तीत्यत्रेव । तथा च हरिनिमित्तं श्रवणादौ श्रवण-
कीर्तनेषु चित्तं न्यसेत् । अत्रेदं ज्ञेयम् । पूर्वश्लोके श्रवणादिभिरित्यत्राप्रधानतृतीयाव्याख्यान-
पक्षे तृतीयया, श्रवणादीनां सेवासमयातिरिक्तसमये कर्तव्यत्वादप्राधान्यं यथा बोधिं तथा
तस्मिन् श्लोके श्रवणादीनां सदापदेन सर्वदा कर्तव्यत्वस्य बोधितत्वेन पूर्वश्लोकानुवर्तमाना-
याः गृहे स्थित्वा सेवायाः किञ्चित्समय एव कर्तव्यत्वस्य आगतत्वात्, अथ च पुनःकलत्रा-
दीनां स्वधर्मत्यागजनितौदासीन्येनासहायत्वात्पूर्णसेवानिर्वाहाभावाच्च स* प्राधान्यं बोध्यत
इति । अयं तु गौणपक्षः । लौकिकवैदिकगृहस्यव्यावृत्तिं विनातुत्तममेवकलसंपालया(?)दिति
बोध्यम् । अस्मिन्पक्षे पूर्णफलप्राप्तिस्तु गुणश्रवणादिसन्तुष्टान्तरङ्गभक्त्युपपन्नज्ञेया । अत्र यत्तेत ।
यत्तेत् इति, पाठस्तु लेखकप्रमादमूलक एव । न, चाध्याहारः । चित्तपदोत्तरं, विधायेति क्रियाः
वान् क... त्र्याहारेणार्थकरणे चित्तपदस्य वैकथ्यापाताच्चेति, सुधीभिरेवाकलनीयम् । एतस्याः
ठस्य व्याख्यानं यथा श्रीमदस्मद्गुरुभिर्याख्यातं तथैव, व्याख्यानं मन्मतेषु बोध्यम् । अस्मिन्
पक्षेऽनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनितं, चक्षिञे डित्करणान्ज्ञापकादिति यत्तेदित्यत्र, परस्मै-
पदं साधनीयम् । नन्वेवं, भक्तिवृद्धिमाधने क्रियमाणेषु भक्तिवृद्धिरेवैरुपदेन सादथवा कि-
ञ्चिन्मध्येन्यदपि स्यादित्याकाङ्क्षायामाहुः ततः प्रेमेति । तत इति पञ्चमी । ततस्तस्मादेतुमू-
ताङ्गजनात् प्रेम । यस्य पूर्वावस्थाभावस्त्वस्य भावस्य तत्तत्कलस्याभिर्भावः । तथा तेन सप्रेममज-
नरूपप्रकारेण तस्यैव भावस्यासन्निरूपावस्थानिर्भावात् भवेत् । च पुनर्व्यसनम् । 'द्वैहिकान्
सकलान् भावान् निजान् व्रीडां च द्वैहिकीम् । परित्यज्य हृत्प्रतिर्धेयं व्यासदेव तत्' इति
श्रीभागवततरवदीपीयभागवतरूपप्रकरणस्य दशमस्कन्धे सकलद्वैहिकं भाव, द्वैहिकत्रात्याग-
पूर्वकं हृत्प्राप्तये सर्वत्रतादिकमासक्त्यै क्रियते तदेव तद्व्यसनमित्युक्तत्वात्तदर्थं व्यसनम् ।
अथ च तदनन्तरमपि प्रमुसम्बन्धानावे प्रतिकायरूपं च व्यसनं यदा भवेदाविर्भवेत् ।
अत्र यदेति पदं व्यसनानिर्भावस्य कालनियमाभावात् ज्ञापयति । तथा च यदा भगवद्विच्छा-
या व्यसनमाविर्भवेत् तदा दृढं बीजमुच्यते इत्यग्रिमश्लोकेन सम्बन्धः । व्यसनपदस्याप्रति-
कार्यदुःखपरत्वेन च व्याख्यानं तु 'व्यसनं स्वमवोचते'नि दशमस्कन्धप्रथमाध्यायसुबोधिन्यां
श्रीमदाचार्यैः कृतं तत्रैवमलोकनीयम् । ननु तदा किं भवेदित्याकाङ्क्षायामाहुः बीज-
मिति । तदा तद्भावस्याविशेषरूप व्यसनं शास्त्रे भक्तिशास्त्रे दृढं बीजमित्युच्यते । यदृढं
बीजमपि पुनः न नश्यति तिरोभावं न प्राप्नोतीत्यर्थाः । एतेन प्रेमामत्तयोर्भेगवदनुकृते गृहे
तदनुकृत्वै तस्यामेव तत्परम्पदीयैः सह स्थित्वा च कदाचिदन्यव्यामन्ने तत्क्षणे तिरोभावो
चयेदपि बीजम् । व्यसने जाने तु सर्वेषामेव त्यागान् व्यामद्भान्तरोत्पत्तेः सम्भाननाभाव
एवेति तस्य दृढबीजत्वं निरन्तरं निखिलान्म्यानिर्भावेन फलप्रापकत्वमिति ज्ञेयम् ।
ननु प्रेमासक्तिव्यसनानां परभावस्याविशेषत्वेनान्तरधर्मत्वाद्वाद्येन्द्रियान्तलक्षणात् पर-

निष्ठस्य मनसा ज्ञानुभयक्यत्वात् केन लिङ्गेनेदं प्रेमेयमासक्तिरिदं व्यसनमिति ज्ञायतामित्या-
शंक्य तत्तत्कार्यमेव तत्लिङ्गमिति सार्धश्लोकेनाहुः स्नेहाद्रागविनाशः स्यादित्वादि ।

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहारुचिः ॥ ४ ॥

गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद्ब्रह्मसं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

स्नेहाद्भेतोः आसक्त्या स्याद्गृहारुचिरिति गृहारुचेरे प्रेमेयमाणत्वात् सेवोपयोगि-
स्वगृहस्वपुत्रतादृशान्यव्यतिरिक्तेषु रागस्य, 'रागोऽनुरक्तौ मात्सर्ये क्लेशादौ लोहितदिषु ।
गान्धारादौ नृपे राग' इति विश्वात् प्रेम्णो भगवद्विषयकविशेषेण नाशः तिरोभावः स्यात् ।
स्वस्त्रीस्वपुत्रतदन्येषु सेवोपयोगिषु तु तिष्ठत्येव । अत्र नाशे विशेषक्यनात्प्रेमाविर्भावात्पूर्व-
कृतमनने इतरत्र कदाचिद्रागो भवति । प्रेमाविर्भावोत्तरं तु न भवत्येवेति ज्ञेयम् ।
तथा च भगवत्सम्यन्व्यतिरिक्ते तु रागाभावः प्रेमलिङ्गमिति ज्ञेयम् । अथ गृहारुचिः ।
स्वगृहोपि स्वगृहस्थपुत्रादिपदार्थेषु सर्वेष्वप्यरुचिः तत्सम्यन्धानिच्छा स्यात् । तेषां भगव-
दनुकूलत्वात्सेवोपयोगित्वेपि प्रेमासक्त्यभावात्सेवासमयातिरिक्तसमये गृहव्यासङ्गजनक-
त्वात् । यदि गृहव्यासङ्गं न जनयेयुस्तदा त्वरुचिर्न भवत्येवेति भावः । तथा च स्वगृह-
स्थानां गृहव्यासङ्गजनकत्व एव गृहारुचिरासक्तिलिङ्गम् । तेषां गृहव्यासङ्गजनकत्वे
तु पूर्वदशाभ्यधिकसेवाश्रवणादिरुचिरेवासक्तिलिङ्गं ज्ञेयम् । अथ व्यासङ्गलिङ्गाहुः
गृहस्थानामिति । अत्र प्रेमासक्तेः सेवानुकूलाः स्वगृहस्थाः पुत्रभार्यादयो यदि लौकिक-
व्यासङ्गं न जनयेयुस्तदाप्राप्तासक्तिना स्वगृहस्य भगवति निवेदितत्वेन हरिस्थानत्वात्स्व-
गृहस्थानां सर्वदा भगवत्सेवाकथानिष्ठत्वेन तत्परं भगवदीयत्वात् लौकिकव्यासङ्गजनकत्वेन
स्वप्रतिबन्धकत्वाभावाच्च स्वगृहस्थितौ बाधकत्वाभावात्स्वगृहमध्य एवास्मत्प्रभुवद्बृहवीजसि-
द्धयर्थं स्येयम् । यदि तु तादृशस्वगृहस्या लौकिकव्यासङ्गं जनयेयुस्तदा तेषां बाधकत्वा-
त्स्वगृहं त्यक्त्वा तत्परभगवदीयैः सह दृढवीजसिद्धयर्थं सेवाकथाश्रवणादिविषयकयत्नं
कुर्वताम्यहरिस्थाने स्येयमिति पक्षद्वयम् । तत्र यस्मिन् पक्षे त्वासक्त्युत्पत्त्यनन्तरं बाधका-
भावात्स्वगृहस्थितस्यैव व्यसने जातं, तस्मिन्पक्षे स्वगृहस्थानां तत्परभगवदीयत्वात्तैर्गुण-
गाने क्रियमाणे तच्छ्रवणेन प्राप्तव्यसनस्य स्वास्थ्ये जाते तापक्लेशाभावाद्भगवत्प्रादुर्भा-
वाच्चापक्लेशजनितपूर्वभगवत्प्राकट्यस्यापि गतत्वाद्यान्तःप्रकटभगवत्सम्यन्धानन्दविघातक-
त्वादेते नम भगवत्सम्यन्धानन्दविशेषप्रिघातका इति स्वगृहस्थेषु तादृशान्यगृहस्थेषु च
पापकत्वमानं भवति । द्वितीयपक्षे त्वासक्त्युत्पत्त्यनन्तरं स्वगृहस्थास्तु त्यक्त्वा एव लौकि-
कव्यासङ्गजनकत्वात्, स्थितं च हरिस्थाने तत्परभगवदीयैः सह, तेषामपि भगवद्गुणगानपर-
त्वात्, पूर्वोक्तप्रकारेण प्राप्तव्यसनस्य तेष्वपि पापकत्वमानं भवति, अतो गृहस्थानामिति

पदं सर्वगृहस्यपरम् । न तु स्वगृहस्यमात्रपरमिति वोच्यम् । तथा च गृहे तिष्ठन्ति ते गृहस्थास्तेषां बाधकत्वं तत्सम्बन्धिविरहानुभवान्तर्गतमगवदनुभवबाधकत्वं पूर्वोक्तप्रकारेण प्राप्तव्यसनस्य भासते स्फुरतीत्यर्थः । न च स्वगृहरूपहरिस्थानस्थान्यहरिस्थानस्य गृहस्थानां भगवदीयत्वेन भगवद्गुणगाने क्रियमाणे प्राप्तव्यसनस्य स्वास्थ्ये जाते तापक्लेशाभावाद्भगवदाविर्भावाभावे पूर्वसंज्ञातमगवत्प्राकृत्यतिरोभावे भवद्भिर्भगवद्गुणा न गेया इति प्राप्तव्यसनोक्ते यस्माद्भजनप्रतिबन्धक इति प्राप्तव्यसनसम्बन्धिबाधकत्वं भासते । स्फुरतीति चार्थः । इदमर्थद्वयमप्यत्रामिश्रितं श्रीमदाचार्याणाम्, परस्य न बाधकज्ञानेन दृढतरपरित्यागाद्य गृहस्यपदं भगवदीयानां ब्रह्मचारिवानप्रत्यसंन्यासिनामप्युपलक्षकम् । एतत्कृतगुणगानश्रवणजस्वास्थ्यजनितमगवदाविर्भावाभावपूर्वकं प्रकटमगवत्तिरोभावाभ्यां पूर्वव्याख्याने ब्रह्मचर्यादिसम्बन्धिबाधकत्वमानं प्राप्तव्यसनस्य, द्वितीयव्याख्याने प्राप्तसम्बन्धिबाधकत्वमानं ब्रह्मचर्यादीनामपि जायत इति भगवदीयब्रह्मचर्यादयोपि सङ्ग्राह्या एवेति । अतएव श्रीमदाचार्यकृतव्यसनोत्तरपरित्यागे स्वपरगृहस्याधारम्य अन्नजलादिपर्यन्तमपि त्यागो दृष्टः । अत एव विरहानुभवार्थेस्त्यागः परितस्त्यागरूप इति संन्यासनिर्णये परित्यागशब्देनैवोक्तः । अत एव तादृशबाधकत्वज्ञानोत्तरमेव 'विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यत' इति संन्यासनिर्णयोक्तः परित्यागः स भविष्यति । यदि प्राप्तव्यसनस्य सर्वप्रकारकपूर्वोक्तमगवदीयगृहस्थादिषु भगवदीयगृहस्थादीनां प्राप्तव्यसने सर्वथा बाधकत्वमानं न भवेत्, तदा सर्वपरित्यागोपि दुःशकः कथं भवेदेवेति ज्ञेयम् । ननु पूर्वोक्तगृहस्थेषु प्राप्तव्यसनस्य प्राप्तव्यसने च तेषां बाधकत्वज्ञानेपि प्राप्तव्यसनस्य भगवत्सासक्तौ जातायां भगवति यथात्मात्मीयत्वं भातं तथा भगवत्सम्बन्धेन भगवदीयेष्वपि पूर्वोक्तेषु पूर्वोक्तमगवदीयानां च प्राप्तव्यसने भासत एव । एवं च परस्परं दृढतरात्मत्वात्मीयत्वाध्यासस्य विद्यमानत्वात् महारोगाद्युपहृत्तदेहादिषु यथा लौकिकालौकिकार्थबाधकत्वज्ञानेपि तैर्दृढतराध्यासात्तत्यागः कर्तुं न शक्यते, तथा पूर्वोक्तसर्वमगवदीयत्यागोपि प्राप्तव्यसनेन प्राप्तव्यसनस्य च त्यागस्यैः कर्तुं न शक्यते इत्याशंस्याहुः अनात्मत्वं च भासत इति । आत्मशब्दस्य देहात्मनोर्वाचकत्वात् तेषु प्राप्तव्यसनस्य प्राप्तव्यसने च तेषामनात्मत्वमात्मात्मीयमित्रत्वं स्वहितकारित्वाभाव इति यावत् । तत्र भासते । यद्येते मद्धितकारिणो भवेयुस्तदा ययान्तःप्रकटीभूयात्मात्मीय इति गगधान् स्वदर्शनदानादिना हितं करोति, तथैतेपि कुरुं, ननु भगवद्दर्शनादिनाश्रमं । अतो नैते ममात्मात्मीया इति प्राप्तव्यसनस्य पूर्वोक्तेषु यद्यमस्मद्धितकारी सात्तदासद्भजनप्रतिबन्धं न कुर्यात्, अतो नायमस्मदात्मात्मीय इति प्राप्तव्यसनपूर्वोक्तगृहस्थादीनां च बाधकत्वमानात् सुखेन परित्यागः सेत्सतीति भावः । तथा च परस्परविषयकं बाधकत्वज्ञानं अनात्मकत्वज्ञानं च परित्यागे कारणं बोद्धव्यम् । ननु तादृशं बाधकत्वमनात्मत्वं च कदा भासत इत्याकांक्षायामाहुः यदा स्याद्द्वयसनं कृष्ण इति । यदा क-

दीचिद्भगवद्विच्छन्ना कृष्णे कृष्णनिमित्तं कृष्णविषये वा भागवततत्त्वदीपीयदशमस्कन्धोक्तव्य-
सनोत्तराप्रतिकार्यं दुःखं तदा पूर्वोक्तं भासन इति ज्ञेयम् । तदेवाप्रतिकार्यदुःखे जाते एव भ-
क्तः कृतार्थः प्राप्तकृतः स्यात् । हि युक्तोयमर्थः । अप्रतिकार्यदुःखे जाते परमस्नेही भग-
वान् साक्षात्सम्बन्धे कथं विजृम्भं कुर्यादिति जानीहि । अत्रैतावज्ज्ञेयम् । येषामलौकिकं
शरीरं तेषां तु रासमण्डलमण्डनानामिव व्यसने जाते तेनैव देहेन फलप्राप्तिः । येषां त्वन्त-
र्गतानामिव लौकिकं शरीरं तेषां तु व्यसनेन देहपातः । तदनन्तरं अलौकिकदेहप्राप्त्या फ-
लप्राप्तिरिति दिद् । तथा च गृहस्थविषयकं प्राप्तव्यसनस्य गृहस्थानां वा प्राप्तव्यसनविषयकगु-
भयोर्बोभयविषयकत्वं बाधकत्वज्ञानं अनात्मकत्वज्ञानं च व्यसनलिङ्गं ज्ञेयम् । एतैर्लिङ्गैः
प्रेमासक्तिव्यसनानि ज्ञातव्यानीति भावः ।

अथ जातव्यसनस्य गृहस्थपदार्थविषयकबाधकत्वानात्प्रज्ञानयोरवश्यंभाषित्वेन संन्यास-
निर्णयोक्तः परित्यागः स्वयमेव भविष्यतीति नोपदेशो योग्यः, अप्राप्तव्यसनस्य प्राप्तिसक्तेर्भक्तस्य
तु गृह्यारूचेर्बातत्वेपि तेषां भगवत्सेवोपयोगित्वेन भगवत्सम्बन्धित्वात् त्यागो भत्सम्बन्धिन
एतस्मै न रोचत इति भगवन्मनस्वान्ते ममापराधः स्यादिति मिया तत्यागं न कुर्यात्, तदा
तेषां पोष्यत्वादात्मपोषणार्थं सेवासमयानिरिक्तसमये व्यासज्ञान्तरमुत्पाद्य एतैरिति तत्याग
उपदिश्यते । न च तेषां भगवदीयत्वात् तत्यागे अपराधः प्रसज्येतेति वाच्यम् । एते
लौकिके मां योजयन्तीति लौकिकधर्मपुरस्कारेण दोषारोपपूर्वकत्यागेपराधप्रसक्तेरभावात् ।
भगवदीया एते मया त्याज्या इति भगवत्सम्बन्धपुरस्कारेणैव तेषु दोषारोपेण त्यागापरा-
धप्रसक्तेरिति स्वत्पूर्वपक्षभावादिदिति मनसिकृत्य प्राप्तासक्तेर्गृहत्यागमुपदिशन्तः सुदृढसर्व-
तोधिकपरमभक्तिलाभं च सार्धच्छोकेनाहुः तादृशस्यापीति ।

तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् ।

त्यागं कृत्वा यतेद्यस्तु तदर्थायैकमानसः ॥ ६ ॥

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोभ्यधिकां पराम् ।

सततं सर्वदा तादृशस्यापि प्राप्तासक्तित्वात् गृह्याभक्तियुक्तस्यापि आभासोक्तभगवद-
पराधमिया गृहमलजतो गेहे स्थानमवस्थानं विनाशकं मध्ये मध्ये लौकिकव्यामङ्गजनकत्वेन
भगवद्भजनविषयकयत्ननाशकम्, अतस्तादृशानां मध्ये गृह्यादिमात्रत्यागं कृत्वा यः भाग्यवां-
स्तदर्थार्थकमानसः । स चासौ भगवानेवार्थो वस्तुरूपोयः प्रयोजनं यस्सेदृढः सन् यतेत्,
भगवत्प्राप्त्यर्थं यत् कुर्यात्, स सुदृढां भक्तिं लभते इत्युत्तरेणान्वयः । नन्वस्मिन्मयेधं
त्यागो व्यमनोतरमामयिकमन्यामनिर्णयोक्तव्यामत्वेनैव कुतो नोप्यत इति चेत् । अत्र वदामः ।
अप्रतिकार्यदुःखरूपव्यमनोतरत्यागस्य स्वयमेव जायमानत्वेन उपदेशानर्थक्यम् । किम्,
यत्र व्यमनोतरत्यागे व्यमने जाते तत्प्रतिवारो भगवदतिरिक्तेन न कर्तुं शक्यत इत्येवोच्यते ।

तदा 'यदा स्याद्भ्रमं कृष्ण' इत्यव्यवहितपूर्वं व्यसनमुक्तमिति ईदृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकमित्यत्र प्रत्यक्षपदार्थवाचिर्दमः प्रयोग एव कृतः स्यात्, न तु परोक्षपदार्थवाचितादशस्यापीति तच्छब्दप्रयोग इति । अपरञ्च, 'व्यसन यदा भवेत्' धीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यती'त्यनेन व्यसने जाते भासान्मकमीजस्य नाशभाव एवोक्तः । अत्र तु 'तादृशस्यापि सतत गेहस्थानं विनाशक'मित्यनेन नाश उच्यते । तस्मादपि नायं त्यागशब्दः संन्यासनिर्णयोक्तव्यागपरः, किन्तु प्राप्तासक्तिमानस्यैव लौकिककार्यव्यासङ्गजनकत्वेन पुत्रकलत्रादित्यागपर एवेति सुष्ठु प्रतिमानि । अत एवाग्रे त्यागोत्तरं 'अतः श्लेष हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परै'रिति तत्परतदीयसङ्ग उपदिष्टः । यद्यप्येतेपि तदीयास्तथापि तेषां स्वेन पोष्यतासम्बन्धयुक्तत्वात् स्वपौषार्थं लौकिकव्यासङ्गजनकत्वाभाव इति, तत्सहभावेन स्थितिरुपदिश्यत इति । अत एव संन्यासनिर्णये 'विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यत', इति विरहानुभवार्थत्यागे भगवदीयभगवदीयसकलत्यागवाचकः परित्यागशब्दः प्रयुक्तः, अत्र तु लौकिकव्यासङ्गजनकपदार्थत्यागोऽलौकिकव्यासङ्गजनकपदार्थत्यागश्चोक्त इति परित्यागत्वाभावादपि न संन्यासनिर्णयोक्तोऽर्थं त्याग उपदिष्ट इति भगवदीयैः सहृदयैः परिभाषनीयमिति दिक् ।

नन्वेव प्राप्तासक्तिर्दृष्ट्यागं कृत्वा हरिस्थाने स्थितस्तदीयसहृदया चेत् भगवद्विषयकं मङ्गं कुर्यात् तदा को त्यागः स्याद् इत्यकांक्षायाभाहः । उभयत इति । सः भक्तः सुदृढां केनापि नाशयितुमशक्यां भक्तिं स्नेहरूपां व्यसनविशिष्टत्वेन सुदृढां धीजस्वरूपां उभये प्राप्नोतीत्यर्थः । नन्वेतादृशी भक्तिरन्यदेवविषयिण्यपि भवतीत्याशय आहुः सर्वतोभ्यधिकाम् विभूतिरूपभक्तिभ्योऽप्यधिकां पुरुषोत्तमत्रिपयत्वादिनि भावः । अथ च सर्वविषयभक्तिभ्यः परां चरमावधिभूतां पुरुषोत्तममाश्वात्म्यङ्कारणमूनामिति यावत् । यद्वा । परां परमकाष्ठापन्नान् । एतेनान्ये सप्रदायत्रयभक्तिमार्गास्तदुक्तभक्तिप्रकारास्तदुपासस्वरूपाणि तदाचार्याश्च न परमकाष्ठापन्नाः । 'ते प्राप्नुवन्ति मामेव' इति वाक्यात् । 'तद्वत्त्वांगतयोन्तत' इति वाच्यता शुद्धसुष्टिमार्गः, तदुक्ता भक्तिः, तदुपासस्वरूप, तदाचार्याश्च परमकाष्ठापन्ना इति ज्ञेयम् । तथा चैतन्मार्गानुदुक्तमन्वैतन्मार्गोपास्यस्वरूप एतन्मार्गाचार्यप्राप्तिं सत्यां सर्वं प्राप्तं किमपि नावशिष्यते प्राच्यमिच्छेत्तस्य संपत्ता फलरूपत्वन् । यतो वेदविभागाद्यदशसुराण्यधर्मशतचित्रासान्हाभारतादिकरणेषुनापि श्रीनारायणवताररूपाणां श्रीमतां व्यासचरणानां चित्तप्रसादेऽजले नारदोऽरदेशेन प्रेनात्मरूपमाधावाशुक्ते चित्तप्रसादे जाते तत्रानुभूत्पुण्यरूपोत्तमार्गिपदार्थप्रविशममाधिसापात्स्यश्रीभागवतकरणम्, अतो ज्ञायते श्रीभागवताक्त म्बरूपम्, तस्मात्तत्र भक्तिः, तदाचार्याः, श्रीमद्भजभक्तादयः, तदनुगता विष्णुव्याम्बादिश्रीमद्वल्लभाचार्यान्ताश्च, तत्प्रकटितो भक्तिमार्गश्चेत्सर्वं परमकाष्ठापसत्त्वात्फलरूपमिति भावः ।

अथैतादृशत्यागकर्त्रा त्यागं कृत्वैकान्ते गन्तव्यमेवाथवा किञ्चिदन्यदपि कर्तव्य-
मित्याकांक्षायां गृहमात्रमेव त्यक्त्वा हरिस्थाने तदीयैः सह श्लेष्य'मिति सार्धश्लोकेनोप-
दिशन्ति त्यागे बाधकभूयस्त्वमिति ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथाज्ञतः ॥ ७ ॥

अतः श्लेष्यं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरे विप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

त्यागे बाधकानां भूयस्त्वं बाहुल्यं वर्तते । ननु कस्माद्धेतोर्दुर्वाधकबाहुल्यमित्याकां-
क्षायाहुः दुःसंसर्गात्तथाज्ञत इति । देहाद्यध्यासस्यानिवृत्तत्वाद्यत्र कुत्रापि स्थितौ सञ्जे
प्राप्ते दुष्टसङ्गो बहिर्मुखसङ्गोपि भवति । तथा देहपोपार्थं दुष्टान्नमक्षणं च प्रसज्यते । तदा
दुःसङ्गाद्दुष्टाज्ञतश्च बाह्याभ्यन्तरदोषोत्पत्तेर्भजनादिष्वालस्ये सम्पन्ने कृतोपि गृहत्यागो व्यर्थः
स्यात् । तर्हि तेन किं कर्तव्यमित्याकांक्षायामाहुः अतः श्लेष्यं हरेः स्थाने तदीयैः
सह तत्परैरिति । अतः कारणाद्धरेः सर्वविधदोषहर्तुः स्थाने शुद्धपुष्टिस्थाने वृन्दावनादौ
तत्परैः रात्रिदिनं भगवत्सेवादिपरैः सह तदीयैः शुद्धपुष्टिमागीयदासधर्मवद्भिः सह
श्लेष्यम् । तथा च तत्सङ्गेन दुःसङ्गाभावात्तत्समर्पितभगवत्प्रसादात्प्रमक्षणात्तदत्तस्वसमर्पिता-
न्नमक्षणाच्च बाह्याभ्यन्तरदोषाभावाद्भजनसिद्धिर्निश्चल्यह्या भवति । प्रासासक्तेरिति भावः ।
एतेनाप्ययं त्यागो न व्यसनोत्तरसामयिकः संन्यासनिर्णयोक्तस्त्यागः । यतो व्यसनोत्तर-
त्यागे भगवदीयेष्वपि बाधकत्वज्ञानादनात्मत्वज्ञानाच्च सर्वत्यागादन्नादित्यागोपीति क
दुःसंसर्गात्तादिवजितदोषप्राप्तिसंभावनापीति सुधीमिराकलनीयम् । अत एव श्रीमदस्मदा-
चार्यचरणकृतव्यसनोत्तरत्यागेनशनकाश्रीगमनादिकमपि दृष्टम् । अन्यथा तैर्हरिस्थाने
ब्रजादावेव गतं स्यात् । भगवदीयान्नादिकमपि गृहीतं स्यात् । तनु न कृतमिति संन्यासनि-
र्णयोक्तस्त्यागो न साधनदशात्यागो येन हरिस्थाने गमनं स्यात्, तदन्नमक्षणं च प्रसज्येत,
किन्तु फलदशाजनितस्त्यागः फलजनित एव । अत एव संन्यासनिर्णये 'विरहानुभवार्थं
तु परित्यागः प्रशस्यत' इति विरहानुभवार्थपरित्यागस्य प्रशस्तत्वमेवानूदितम् । ननु 'विर-
हानुभवार्थं तु त्यागः कर्तव्य एव ही'ति तस्मावश्यकर्तव्यत्वमुक्तम् । जीवकृत्यसाध्यत्वात् ।
तस्मादस्मदुक्त एवासक्तिदशात्यागोयमिति ज्ञेयम् । ननु हरिस्थानस्यतत्परतदीयानामपि
स्वाप्तिकसमानासमानासक्तेः सत्त्वे तु दोषामावः सिध्यत्येव, स्वसमानासक्तेरभावे तु तेषामपि
सेवाव्यतिरिक्तमभये कदाचिन्नौक्तिकप्यासङ्गजनकत्वे का गतिरित्याशङ्क्याहुः अदूरे
विप्रकर्षं वेति । यदि तेषां स्वसमानासमानासक्तिस्त्वदा तदरात्रमेकान्ते भक्षयित्वा तेषामदूरे
निकटे श्लेष्यम् । अदूरमिति पाठे अदूरं यथा भवति तथा श्लेष्यम् । यदि पूर्वोक्तं न तदा
तेम्यः प्राप्तं भगवत्प्रसादात् तदत्तस्वसमर्पितात्तं च भक्षयित्वा विप्रकर्षं दूरे श्लेष्यम् । यथा
येन प्रकारेण चित्तं न दुष्यति तथेत्यर्थः ॥ ८ ॥

नन्विदमत्यशुभ्यं, यतोस्मिन् कलिकाले हरिस्थानानामपि दुष्टाक्रान्तत्वात् प्रतिष्ठा-
दिकामुकत्वेन तत्परमगवदीयानामपि दुर्लभत्वाच्च प्राप्तासक्तेः का गतिरित्याशङ्क्याहुः
सेवायां वा कथायां वेति ।

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न क्वापीनि मन्निर्मम ॥ ९ ॥

यस्य भक्तस्य पूर्वोक्तसेवायां कथायां कथाश्रवणकीर्तनयोर्वा आसक्तिर्दृढा बद्धमूला
भवेत्, तस्य यावज्जीवं यावद्देहस्थिति व्यसनं यदा कदापि भवतु, परंतु दुःसङ्ग-
दुष्टाश्रमक्षणजनितो नाशो भगवत्सेवाकथाघातसक्तिप्रच्युतत्वं क्वापि देशे क्वापि काले च
क्वापि जन्मन्यपि च न भवतीति मे मम मतिर्बुद्धिरित्यर्थः । तथा च यदि भगवद्भर्मरूप-
सेवाकथासक्तस्यैव न नाशस्तदा साक्षाद्भर्मरूपभगवदासक्तस्य न नाश इत्यत्र किं
वक्तव्यमिति कैमुतिकन्यायः सूचितः । यद्वा । नाशः दुःसङ्गदुष्टाश्रमजनितदोषसम्बन्धरूपः
न क्वापि संभवतीत्यर्थः । तथा च दुष्टाक्रान्ते हरिस्थाने दुष्टाक्रान्तहरिस्थानातिरिक्ते
स्थाने वा तिष्ठन् तत्तारभगवदीयेभ्यस्तदितरजनभ्यश्च भिक्षया जीवनमात्रसंपादकमर्गं
संपाद्य स्वयं पाकं कृत्वा भ्रमवे समर्प्य मलयन् न दोषमाह भवतीति भावः ॥ ९ ॥

ननु यदि हरिस्थानातिरिक्ते हरिस्थाने वा दुष्टाक्रान्ते दुष्टैर्भजनवाधः, अथ च
तत्रान्नादेरप्यलामेन वा भजनवाधः प्रसज्येत, तदा किं कर्तव्यमित्याकांक्षायामाहुः
वाधसंभावनायां त्विति ।

वाधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

यदि सेवायाः कथाश्रवणादीनां वा वाधः संभाव्येत ज्ञाप्येत, तदा एकान्ते गृहं
त्यक्त्वा स्त्रीयाज्ञाते स्थले वासो नेष्यते, किन्तु गृहे एव वास इष्यते । ननु तदा गृह-
स्थानां पुत्रकलत्रादीनां लौकिकव्यासङ्गान्तरजनकत्वं सिद्धमेवेति दोषप्रसक्तिरिति किं
कर्तव्यमित्याशङ्क्याहुः हरिस्तु सर्वत इति । तु पुनः हरिः सर्वदुःसहतां सर्वतः सर्वेभ्यो
दोषेभ्यः स्वयं रक्षां करिष्यति । गृहस्यपुत्रकलत्रादिजनितलौकिकव्यासङ्गान्तरदोषो न
पाधिष्यत्येवेति भावः । अत एव 'मद्गतांयातयामानां न घन्धाव गृहा भना' इति
श्रीभागवते भगवतोक्तम् । ननु को वेद, हरिः प्रभुः करोति चेत्, तस्य किं कर्तव्यमित्या-
शङ्क्याहुः न संशय इति । न सन्देह इत्यर्थः । यदि सौपरक्षां न कुर्याददा हरित्वमेव
गच्छेदिति भावः ॥ १० ॥

एवं भक्तिवृद्धिप्रकारसुपपाद्य अन्योपसंहारमेतत्फलफलं चाहुः ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गृह्णन् न निष्पिनम् ।

य एतत्सन्मधीयीत तस्यापि स्यात् रक्षा रतिः ॥ ११ ॥

९ मन्त्रि.

इति ग्रन्थसमाप्तौ । एवं अनेन प्रकारेण च भगवच्छास्त्रं उत्तरपदलोपिसमासात् भगवत्प्रापकं शास्त्रं भगवत्प्रापकोपदेशग्रन्थः । गूढतत्त्वं गूढं गुप्तम्, इतरमार्गीयेभ्यस्तत्त्व-सिद्धान्तो यस्य तादृशं निरूपितं कथितम् । मयेति शेषः । अत्रैतदुक्तप्रकारेण सेवायाः कथाश्रवणकीर्तनादीनां च कर्तुः प्रेमाद्याविर्भावो भवेदिति किमाश्चर्यम्, यत्रैतच्छास्त्रा-ध्ययनकर्तुरपि प्रेमाद्याविर्भवेदित्याहुः य एतदिति, योधिकारी कोपि एतत् समर्था-यीत, सम्यक् श्रद्धापूर्वकमनुसन्धानपूर्वकं वाध्ययनं कुर्यात् तस्यापि दृढा केनापि तिरो-धापयितुमशक्या रतिर्वीजरूपभावरूपा स्यादाविर्भवेत्, किं पुनरेतदुक्तप्रकारकमजन-कर्तुरिति दिक् ।

श्रीमद्ब्रह्मविद्ब्रह्मभगवच्चरणान्जरेणुकणकृपया ।

कृतवान् जयगोपालश्रीकां श्रीभक्तिवर्धिण्याः ॥ १ ॥

मूर्ध्निस्तु ननु विधाय निधाय मूयो भूयः कृपालुपु महत्सु निवेदयामि ।

यत्किञ्चिदत्र मयका लिखितं भवद्विस्तस्युष्टिमार्गपथिकैः परिशोधनीयम् ॥ २ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यचरणैकतानमानसश्रीमन्महाप्रभुश्रीविद्ब्रह्मेश्वरकृपा-

कटाक्षोद्बुद्धिना श्रीमचिन्तामणिदीक्षितात्मजेन जयगो-

पालेन विरचिता भक्तिवर्धिनी टीका ॥

श्रीगिरिधारी तनोतु मद्ब्रह्मलानि ।

भक्तिवर्धिनी ।

दीक्षितलाल्भट्टकृतविघ्नतिसमेता ।

नमामि श्रीमदाचार्यान् विद्ब्रह्मेशांश्च मत्प्रभून् ।

यत्कृपातो मयेत्यासिः (श्री)गोवर्धनगिरीशितुः ॥ १ ॥

अथ श्रीब्रह्मभाचार्यचरणाः पुष्टिमत्तनां नित्यलीलाप्रवेशाल्यस्वमार्गीयफलप्राप्त्यर्थं तत्कारणमूर्तां धीजमात्मिकां तापात्मकसूक्ष्मस्रोहरूपां भक्तिं वर्धयितुं तत्प्रकारनिरूपणं प्रतिज्ञाने यथा भक्तिरित्यादिना ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।

यीजभाये ष्टे तु स्यात्तयागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

यथा येन प्रकारेण भक्तिर्धीजमात्ररूपा प्रकरोण वृद्धा सर्वात्ममावाप्त्यापन्ना भ्यात्त-थोपायः त्यागत्यागविभेदेन भवणादिरूपः पूजादिरूपश्च निरूप्यते इत्यर्थः । इह

भक्तेर्वृद्धशुपायकथनप्रतिज्ञया भक्तिसत्ता सूचिता । अतो बीजरूपा पुष्टिमक्तिः पूर्वं पुष्टि-
जीवेषु सूक्ष्मरूपेण वर्तते एवेति बोध्यम् । अन्यथा यथा भक्तिरुत्पन्ना स्यादिति प्रतिज्ञायेत ।
उत्पन्नाया एव वृद्ध्यादिभावार्हत्वात् । अतः पूर्वं पुष्टिमक्तेः सूक्ष्मरूपेण सत्ता ज्ञापिता ।
सैव पुष्टिमक्तिर्वीजभावशब्देनोच्यते । इयमेतद्वन्धोदितप्रकारेण वृद्धा सती सर्वात्मभावा-
वस्थां प्राप्य नित्यलीलाप्रवेशरूपं फलं साधयिष्यतीति सिद्धान्तनिष्कर्षः । बीजभावे
इति । बीजरूपे भावे सूक्ष्मभक्त्यात्मके दृढे सति सात्, मक्तिः प्रवृद्धा सादित्यर्थः ।
बीजभावदार्षं कथं सादित्याकांक्षायामाहुः स्यागात् श्रवणकीर्तनादिति । गृहादि-
त्यागपूर्वकं भगवत्कथाश्रवणाद्बीजदार्षं भवतीत्यर्थः । गृहादेर्विषयासक्तिसम्पादकतया
भजनप्रतिबन्धकत्वेन गृहादित्यागो भजने मुख्यमङ्गम् । 'हित्वात्मपातं गृहमन्धकूपं वनं
गतो यद्भरिमाश्रयेत्' इति प्रह्लादवाक्यात् । अत एव निबन्धे भगवदुक्तश्लोकयोरेवं
दृश्यते 'गृहं सर्वात्मना त्याज्य'मिति ।

एवं मुख्यतया पूर्वं त्यागपक्षमुक्त्वा तादृशजितेन्द्रियत्वादिगुणरहितस्य त्यागे दोषा-
धिक्याद् बीजदार्षं प्रकारान्तरमाहुः बीजदार्षप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः
इत्यनेन ।

बीजदार्षप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अव्यापृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

गृहे बीजदार्षप्रकारस्त्वित्यन्वयः । गृहे बीजदार्षप्रकारमाहुः स्थित्वा स्वध-
र्मत इत्यादिना । गृहे इति सप्तम्यन्तं देहलीदीपन्यायेनोभयत्र सम्यच्यते । स्वधर्मत
इति । वेदोक्तवर्णाश्रमधर्मत इत्यर्थः । तथा च विहितप्रकारेण गृहस्थाश्रमे स्थित्वा भक्ति-
मार्गप्रकारेण कृष्णं भजेत् । यद्यपि 'अन्तस्त्रिलोन्त्यास्त्वपरो गृहमेयोऽवृहद्गत' इति द्विती-
यस्कन्धवाक्यात् गृहाश्रमस्य फलप्रतिबन्धकत्वम्, तथापि भगवद्भजनं कुर्याणस्य न गृह-
स्थाश्रमः प्रतिबन्धकः । 'गृहेष्वाविशतां चापि सुंसां कुशलकर्मणाम् । मद्रातयातया-
मानां न बन्धाय गृहा मताः' इति भगवद्वाक्यात् । अस्मिन्वाक्ये 'कुशलकर्मणा'मित्यनेन
निषिद्धानां निवृत्तिः सूचिता । कुशलकर्मणामित्यस्य व्याख्यारूपं स्वधर्मत इति पदमाचा-
र्यवर्यैरुक्तम् । अत एव भगवता द्वितीयोऽत्यागात्मापि पक्षः सफटो निरूपितः 'गृहं
सर्वात्मना त्याज्यं तच्चेत्यक्तुं न शक्यते । कृष्णार्थं तद्यसुधीत कृष्णः संसारमोचकः ।'
इति । अव्यापृत्त इति । 'तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं ब्रह्मण्यहं'मिति वास्त्याद्भगवान्
गृहस्थाश्रमनिर्वाहकं धनादिपदार्थं स्वत एव सम्पादयिष्यतीति विश्वासेन धनापजनेनाभि-
निवेशं त्यक्त्वा श्रीकृष्णं निरन्तरं भजेदित्यर्थः । कथं भजेदित्याकांक्षायामाहुः पूजया
श्रवणादिभिरिति । पूजयेति । मन्दिरमार्जनादिरूपया परिचर्ययेत्यर्थः । श्रवणा-
दिभिरिति । श्रीमद्भागवतोक्तदशनिपटीत्युक्तस्य भगवतः श्रवणादिभिरित्यर्थः । 'तस्मा-

द्धारत सेवात्मा भगवान् हरिरीश्वरः । श्रोतव्यः क्रीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छतामय'मिति
 शुकशाक्यात् । 'दशविधलीलायुक्तस्य श्रवणादि कार्य'मिति सुबोधिन्यां निर्णतित्वात् ।
 दशविधलीलास्तु भागवते प्रतिपादिता इति भागवतं श्रवणादिनिषयीकार्यमिति फलि-
 तम् । एवं सति सेवां विधाय तदनवसरे भागवतश्रवणादि कार्यमिति विभागोवगन्तव्यः ।
 एवं वर्तमानस्य गृहेपि संसारावेशामावात् धीजदार्यं भवति । ततो भक्तिवर्धिष्यते
 इति भावः । ननु यस्य भक्तिः सूक्ष्मावस्थारूपस्य धीजभावस्य सर्वात्मभावान्तावस्था
 भवतीत्युक्तम्, कोसौ धीजभावः ? कदा कुत उत्पद्यते इति चेत् । शृणु ।
 गृष्टवादौ 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिहा व्युचरन्ती'ति श्रुतेरक्षरब्रंशणः सकाशाद्दुत्पन्नानां
 चिदंशानां भगवदिच्छया तिरोहितानन्दत्वेन प्राप्तजीवभावानां भगवदिच्छयैवा-
 विद्यासम्बन्धः । ततो देहाध्यासादिस्वरूपविस्मरणान्तानि पञ्चपर्वाणि सम्पद्यन्ते ।
 ततस्तेषु जीवेषु सदसद्भासनाभेदेन दैवत्वमासुरत्वं विदधाति भगवान् । तत्र दैवजीवेषु
 यान् पुष्टिमार्ग्यान् कर्तुमिच्छति, तेषु स्वविषयकां सूक्ष्मरूपां रतिं स्थापयति । सा
 धीजभावशब्दाख्या । 'रतिर्देवादिविषया भाव इत्यभिधीयत' इति याक्यात् कारणत्वेन
 धीजत्वात् । सा रतिः प्रेमासक्तिव्यसनसर्वात्मभावानां धीजरूपेति धीजभावशब्देन
 व्यवहियते । एवमत्यागपक्षे व्यावृत्तिराहित्येन भगवद्भजनं मुख्यः पक्षः ॥ २ ॥

तदसम्भवे गौर्णं पक्षमाहुः व्यावृत्तोपीति ।

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ न्यसेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

धीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यज्ञापि नश्यति ।

भगवत्सेवानवसरे व्यावृत्तिं कुर्वाणोपीत्यर्थः । श्रवणादाविति । 'श्रोतव्यः
 क्रीर्तितव्यश्चै'त्यत्र उक्ता ये श्रवणादयस्तेर्भजेदित्यर्थः । व्यावृत्त्यवसरे पूजाया असंभवात्
 श्रवणादिमात्रमत्रोक्तम् । अव्यावृत्तस्य तूभयं संभवतीति पूजया श्रवणादिभिरित्यनेनोभय-
 युक्तम् । ततः प्रेमेत्यादि । एवं भगवन्तं मज्जतः प्रेमासक्तिव्यसनानि क्रमेण भवन्ति ।
 सूक्ष्मभक्तिर्धीजभावरूपा पूजाश्रवणादिभिः प्रवृद्धा प्रेमासक्तिव्यसनावस्थां प्राप्नोतीत्यर्थः ।
 धीजं तदुच्यते इति । व्यसनावस्थायां सिद्धायां धीजभावस्य दार्यं संपन्नमिति बोध्यम् ।
 नापि नश्यतीति । न तिरोभवतीत्यर्थः । सत्यतियोगिनोऽभावस्य तिरोभावानतिरेकात् ।
 अगानास्त्वसन्गते तिरोभावानतिरेका न भवन्तीति सुबोधिन्यां निर्णतित्वात् ॥

स्नेहाद्रागयिनादाः स्यादासक्त्या स्याद्दुःखरुचिः ॥ ४ ॥

गृहस्थानां पाथकृत्यमनात्मतत्वं च भासते ।

यदा स्याद् व्यसनं कृष्णे कृनार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

प्रेमावस्थायाः कार्यलक्षणमाहुः स्नेहाद्रागविनाशः स्यादिति । आसक्तेः कार्यलक्षणमाहुः आसक्त्या स्याद्गृहारुचिरिति । गृहपदं गृहस्थानामुपलक्षणम् । अरुचिरिति । नाग्रारुचिशब्देन रुच्यभावः । तस्य स्नेहाद्रागविनाशः स्यादित्यनेन पूर्वं स्नेहकार्यत्वेनोक्तत्वात् । अतो ग्राह्यशब्देन रुचिविरुद्धो भावः । विरोधार्थं नञः स्मरणात् । 'तस्मादयमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्याः पदप्रक्रीर्तिता' इति वाक्यात् । स च वाचकत्वस्फूर्तिरूप इति स्वयमेव व्याचक्षते गृहस्थानां वाचकत्वमिति । तथा च भगवदितरविषयकधाषकत्वस्फूर्तिसंपादको भाव आसक्तिरिति कार्यलक्षणमासक्तेः । आसक्तेर्लक्षणान्तरमाहुः अनात्मत्वं च भासत इति । देहस्येति शेषः । तथा च देहात्मभावनिवर्तको भगवद्भाव आसक्तिरिति लक्षणा-न्तरमासक्तेः । यदा स्याद्वासनमित्यादि । व्यसनमिति । विशेषेण अस्यते क्षिप्यते दूरीक्रियते अन्यसम्बन्धो येन तद्वसनं भगवत्सात्मभाव इति यावत् । एवं भगवत्सात्म-भावो निरुपाधिकस्नेहो व्यसनमिति फलितम् । अत एव 'प्रेषो भवांस्तनुमृतां किल धन्धु-रात्मे'ति व्यसनभाववतीभिर्भगवत्सारमत्वमभाणि । 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती'ति श्रुतेरात्मसम्बन्धादेवान्यस्य प्रियत्वं लोके, एवं ब्रजसुन्दरीणां भगवत्सम्बन्धादेव स्वदेहादौ प्रीतिविषयत्वम् । अत एव 'त्वयि धृतासवस्त्वां विचिन्वत' इत्युक्तं तामिः । 'त्वदर्थं प्राणधारण'मित्याशयो विघ्नतः श्रीमदाचार्यवर्यैः । अतस्तादृशो निरुपाधिभावो व्यसनश-ब्दार्थः । अत एतादृशे व्यसनात्मके भावे सिद्धे युक्तैव कृतार्थेतेति बोधयितुं यदा स्या-द्वसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हीति हिशब्द उक्तः । कृतार्थ इति । भग-वन्तं साक्षात्करोतीत्यर्थः । भगवन्भूति परिचरतो जातन्यसनाख्यभावस्य भगवत्साक्षात्कारो भवेत्, तदानेकप्रकारकं भगवदाज्ञादिजन्यं मुखविशेषमनुभवेत्, अतः कृतार्थता सिध्य-तीति बोध्यम् ।

एवं भगवदाविर्भावेन लीलावलीकनादिरूपं भगवत्सम्बन्धिसंयोगसुखमनुभवतोपि भगवद्विरहचयनविलक्षणसुखानुभवराहित्यात् पूर्णफलप्राप्तिः, अतो द्वितीयदलानुभवार्थं साधनमाहुस्तादृशस्यापीत्याख्यं त्यागं कृत्वा यतेष्वस्तु तदर्थार्थिकमानस इत्यन्तेन ।

तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं चिनाशकम् ।

त्यागं कृत्वा यतेष्वस्तु तदर्थार्थिकमानसः ॥ ६ ॥

तादृशस्येति । प्राप्तव्यसनमात्रस्येत्यर्थः । गेहस्थानं चिनाशकमिति । गेहे स्थितौ हि भगवत्सेवया भगवदाविर्भावेन संयोगानुभवमिद्धौ न त्रियोगानुभवो भवेत्, अतः फलपूर्णतायां गृहस्थितेः प्रतिन्यक्रत्वादिनाशस्तोक्तः । अतो 'विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्त' इति संन्यामनिर्णयग्रन्थोक्तं त्यागमुपदिशन्ति त्यागं कृत्वा

यतेदिति । यतोयं विरक्षणस्यागोत एव तदर्थायैकमानस इति विशेषणमुक्तम् । स चासौ अर्थः तदर्थः 'पुरुषार्थरूपो भगवान्' तदर्थं तत्प्रयोजनकमेव मानस यत्येति विग्रहः । पुष्टिमागै हि भगवानेव पुरुषार्थः । 'त्वं वै समस्तपुरुषार्थमयः फलाले'ति दशमस्कन्धे श्रीरुम्निमीवास्यात् । 'तावांस्तेह चतुर्विध' इत्येकादशस्कन्धे श्रीमद्बुद्धव प्रति भगवद्वाक्याच्च । तथा च भगवदर्थमयं त्यागो विरहे सर्वदा अन्तर्भगवत्स्फुरणार्थः । न तु 'गृह सर्वात्मना त्याज्य'मित्यनेनोक्तोय त्यागः । तत्र तु 'हित्वात्मपातं गृहमन्ध- कृष'मिति वास्यात्पातहेतुत्वं गृहस्थितेः, अतो गृहत्याग उक्तः । स त्यागस्तु 'त्यागान्कृष- णकीर्तना'दित्यनेन पूर्वमुक्तः । अयं त्यागस्तु 'गृहे स्थित्वा स्वधर्मत' इत्यत्रोक्तप्रकारेण वर्णाश्रमधर्मतः स्थितस्य पूजाश्रवणादिना व्यसनभावोत्पत्त्यनन्तरं विहितः । अतोसिन् त्यागे प्राप्तव्यसनभावोधिकारी । 'तादृशस्यापि सतत'मित्यत्र तादृशशब्देन 'यदा सांख्यसर्ग- कृष्णे' इत्यनेन पूर्वमुक्तस्य व्यसनभाववतः परामर्शात् । अतोयं त्यागो विरहानुभवार्थं एवेति निर्धारः ।

एतादृशत्यागकर्तुः फलमाहुः लभते सुदृढां भक्तिमिति ।

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोप्यधिकां पराम् ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथाव्रतः ॥ ७ ॥

सर्वतोप्यधिकामिति । सर्वतः प्रेमासक्तिव्यसनतोधिकामित्यर्थः । परां सर्वात्मभावरूपामित्यर्थः । वियोगे हि सर्वात्मभावो भवतीति तृतीयाध्यायमाग्ये निरूपितम् । तदत्रापि व्यसनभावोत्पत्त्यनन्तरं कृतत्यागस्य भगवद्विरहानुभवकेशजन्य- भगवत्सम्बन्धात्सर्वत्र भगवानेव स्फुरतीति सर्वात्मभावसिद्धौ न किञ्चित् कर्तव्यम- वशिष्यत इति बोध्यम् । एवं गृहस्थितिपक्षे भक्तिवृद्ध्युपायं निरूप्य 'त्यागान्कृष- णकीर्तना'दिति पूर्वमुपदिष्टे त्यागे बाधकाभाव साधयितु बाधकस्वरूपनिरूपणपूर्वकं त्याग- प्रकाशमाहुः त्यागे इति । त्यागे बाधकभूयस्त्वमित्यादिना कामादिपट्टकजन्यानां बाधकानां भूयस्त्वमित्यर्थः । दुःसंसर्गादिति । 'प्रसङ्गमजर पाशमात्मनः कथयो निदु'रिति वाक्यात् । जीरे हि कामादिदोषाः सदैव तिष्ठन्ति । 'भयं प्रमत्तस्य वनेष्वपि सापत' स आस्ते मह पदसपत्न' इति वाक्यात् । तथा च दुःसङ्गदुरात्माभ्यां तस्य कामादिपट्टकम्बोद्धोषे तत्रत्यानां बाधकानां बाहुल्यं स्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

अत पर बाधकहेतुकामादयो येन निवर्तन्ते त उपायमाहुः अतः स्थेषमिति ।

अतः स्वयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अनूरे यिप्रकर्षं या यथा चित्तं न दृष्यति ॥ ८ ॥

हरिस्थाने गोवर्धनादौ, तथापि तदीयैः तत्परैः सह स्येयम् । 'त एव साधुषु वृत्तो मोक्षशरमवाप्त'मिति वाक्यात् । एव गृहस्थितिगृहत्यागपक्षौ सप्रकारं निरूप्य अन्यतर-

साधनायश्चापन्नस्य पक्षद्वये अनुगतं मुख्यसाधनमाहुः अदूरे विप्रकर्षे वेति । भगवत इति शेषः । गृहस्थितिपक्षे श्रीविग्रहस्य अदूरे निकटे, त्यागपक्षे श्रीमूर्तेर्विप्रकर्षे दूरे स्थितावपि चित्तदोषो यथा न भवेत्तथा श्लेषमित्युपदेशः । 'चित्तः खत्वस्य बन्धाय मुक्तये चात्मनो मत्तम् । गुणेषु सक्तं बन्धाय रतं वा पुंसि मुक्तये' इति तृतीयस्कन्धे कपिलवाक्यात्, 'मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयो'रिति वाक्यान्तराच्च चित्तस्यैव सर्वत्र मुख्या कारणतेति तस्मिन्दोषोत्पत्तौ सर्वनाश इति चित्तस्य निर्दोषतायै दुःसङ्गवर्जनपूर्वकं सत्सङ्गादि सम्पाद्य सावधानतया श्लेषमिति भावः ॥ ८ ॥

कथं चित्तं निर्दुष्टं स्यादित्याकांक्षायां पूर्वोक्तमुपायं स्मारयन्ति सेवायां वा कथायां वेति ।

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न क्रापीति नतिर्मम ॥ ९ ॥

गृहस्थितिपक्षे सेवयाम्, त्यागपक्षे कथायाम्, यस्यासक्तिर्भक्तिर्दृढा भवेत्, तस्य यावज्जीवं क्रापि दुर्देशे दुष्टकालेषु नाशो बुद्धिभ्रंशरूपो न भवेत् । अन्यथा चित्तदोषे विषयध्यानात् 'ध्यायतो विषयान् पुंसः' इत्यारभ्य 'बुद्धिनाशात्प्रणश्यती'त्यन्तेन निरूपितो नाशः स्यादिति भावः ॥ ९ ॥

ननु कृतत्यागस्य भगवदीयसङ्गादप्येकान्ते स्थितिरेव समीचीना, भजनप्रतिबन्ध-
दुःसङ्गसंभावनाया अप्यभावादित्याकांक्षायामाहुः बाधसंभावनायां त्विति ।

बाधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

यद्यप्येकान्ते दुःसङ्गादिदोषो नास्ति, तथापि व्याघ्रादिभयरूपबाधसंभावना यत्रास्ति, तत्र वासो न इष्यते, न इष्टप्रापको, मनसश्चावस्थापादकत्वेन भगवद्भजनप्रति-
बन्धकत्वादित्यर्थः । ननु सर्वरक्षको भगवान् व्याघ्रादिभ्यो भक्तान् कथं न रक्षतीत्याकां-
क्षायामाहुः हरिस्त्विति । 'रुद्रा गुद्राः किमजितोज्ज्वति नोपयज्ञा'मिति वाक्यात् सर्वथैव भगवान् रक्षति, तथापि तादृग्बिधात्सामायेन मनशाश्रय्यं स्वादेव, ततो भजने प्रतिबन्धो भवेत् । अतस्त्यागपक्षे हरिस्थाने श्रीगोवर्धनादी भगवदीयैः सह स्थितिरेव श्रेयस्कारिणी । 'संसारेस्मिन्ध्यानाधोवि सत्सङ्गः शेषधिर्नृणा'मिति भागवतवाक्यादिनि भावः । अपि च एकान्ते स्थितौ हि रक्षणार्थं भगवति भारो देयः । स च श्रेहविरुद्धः । हरिस्थाने भगव-
दीयैः सह महो नु नोपि दोषो नास्तीति त्यागपक्षे भगवत्स्थाने भगवदीयैः सह स्थित्वा भगवद्भजनं कार्यम् । तेन च प्रेमासक्तिव्यसनानि भवन्ति । ततो भगवदाविर्भावः । ततो

‘शुद्धाश्च सुखिनश्चैव ब्रह्मविद्याविशारदाः । भगवत्सेवने योग्या नान्य’ इति वाक्यात् साक्षात् भगवत्सेवने अधिकारसिद्धयर्थं प्रथमत एव श्रवणं, कीर्तनं स्मरणमित्युक्त्वा अग्रे पादसेवनमुच्यते । अत्र तु भगवदाज्ञया श्रीमदाचार्यैरादावेव सर्वसमर्पणेन ब्रह्मसंबन्धकारणात् तेनैव सर्वदोषनिवृत्तिपूर्वकसेवाधिकारो जात इति स क्रमो न विवक्षित इति ज्ञेयम् । तदुक्तं ‘ब्रह्मसंबन्धकारणात् सर्वेषां देहजीवयोः । सर्वदोषनिवृत्तिर्हि’ इति सिद्धान्तरहसे साधनफले एकीकृत्य सर्वसमाधानमाहुरिति । नवरत्ने चैयमेवाज्ञा समाहिता । तथा च वरुणोदयात् प्रागुत्थाय स्वयं स्नानादिकं विधाय भगवन्मन्दिरे गत्वा मन्दिरपात्रादिसंशोधनं, सिंहासनसंस्कारः, बालभोगसञ्जीकरणं, ततः प्रबोधस्तवैः भगवद्बोधनं, शीतादिसमयोचिततूलकञ्जुकप्रावरणादि परिधाप्य, सिंहासने उपवेश्य, बालभोगं समर्प्य, शीताधिक्ये हसन्तीमुपनिधाय, स्नानसामग्रीं सुगन्धतैलतप्तोदकादि अङ्गवस्त्रशृङ्गारखेशोचितवस्त्रालङ्कारादि सर्वमुपस्थाप्य, समये जाते, बालभोगमपनीय, आचमनं मुखवस्त्रताम्बूले समर्प्य, दर्पणं प्रदर्श्य, तत्सामयिकशोभाभवलोकयन् मङ्गलनीराजनां कुर्यात् । एवं स्नानशृङ्गारमारग्य श्रीमदाचार्यनिर्दिष्टप्रकारेण शृङ्गारभोगगोपीवल्लभगोभालराजभोगोत्थापनसन्ध्याशयनपर्यन्तं यथायथं परिचरणमेव पादसेवनमित्यर्थः । अर्चनं च पूजनम् । तद्वि पूज्ये उत्कर्षख्यापकम्, सर्वोत्कृष्ट एव पूज्यो भवतीति । प्रकृते च पूज्यो भगवान् पुरुषोत्तमः, तत्रापि श्रीयशोदोत्सङ्गलालितः, तत्रापि कोटिकन्दर्पलावण्यः श्रीगोपीजनवल्लभः, तत्रापि श्रीवल्लभाचार्यद्वयसर्वस्वरूपः, तत्र च श्रीमदाचार्यचरणानुग्रहपक्षपातेन स्वरचितशृङ्गारादिपरिष्कारप्रकाशमानं शोभातिशयविशेषमङ्गीकारसूचकमवधार्य परमोत्साहभरेण विवशतया सूर्ये दीपदानमिव धूपदीपनैवेद्यताम्बूलानुसारादिसुगन्धपुष्पमालादिभिरभ्यर्च्य एतादृशे स्वसर्वस्वरूपे कसापि दृष्टिदोषसंक्रमो मानूदिति परमप्रेम्णा नीराजनां सर्वदोषनिवृत्त्या ‘निःशेषेण राजयती’ति व्युत्पत्त्या अपूर्वशोभाप्रकाशिकां नीराजनां कुर्यादित्यर्चनम् । ततश्च परिक्रमणेन स्वात्मानमपि प्रभोरुपरि निर्मच्छद्य परमाणुना मया किं कर्तुं शक्यमिति परमदैन्येन दण्डवत्साष्टाङ्गं प्रणमेदिति बन्दनम् । ततो दास्यं शय्यादिरचना । तत्र चाधिशयाने प्रभौ व्यजनचरणसंवाहनादि च । ततो मुकुलितनयने प्रभावनवसरं विधाय श्रीमत्प्रसूतप्रसादीकृतपुष्पमालादिभिश्चर्चितः परमाह्लादपूर्णो भगवन्मन्दिराद्वहिरुपेत्य ‘उच्छिष्टभोजिनो दासाः’ इति वाक्यात् साक्षादधराशृतकरम्वितं चाह्लाभ्यन्तरशोधकं परमसौभाग्यसंपादकं मद्गप्रसादं सेवकादिभ्यो विभज्य सेवेत । ततश्च क्षणं विश्रम्योत्थाय यत्राभरणादिसेवया तदभावे तादृशैः शुनात्मनिषेदिभिः समानशीलव्यसनेर्भगवदीयैः शक्तितात्पर्यापवाणपूर्वकं श्रीभागवतमुद्योपिन्यादिश्रवणम् । तथैव कीर्तनम् । तत्तल्लीलान्गोमादीनां स्मरणं च कुत्रापि वाचदुरथापनं दिनं वेषुर्गातोक्तप्रकारेण नयेत् । तत्शोत्थापने जाने कन्दमूलफलादि तत्तदार्तवै समर्पयेत् । अत्र च पुलिन्दीसौभाग्यं

संभावयेत् । ततो भगवदुत्थापनशङ्खध्वनिवेषुनादोत्पन्ननिजनिजाह्वानामिधानश्रवणोत्साह-
समुद्भूतलाङ्गुलसहर्षहृद्गारोलसितमुखीर्धनूः पुरस्कृत्य, साक्षिभिर्गोपवृन्दैरनुगीयमानचरितं
'तं गौरजञ्जुरिते'त्यादि वर्ण्यमानस्वरूपं भावोद्धारिणीभिर्दृष्टिभिः श्रीमद्भ्रजसीमन्तिनीपरितापं
परिहरन्तं गोपीद्वयुत्सवदृशं ब्रजे प्रविशन्तं परिभाष्य, धेनूस्तत्तद्वेष्टे निवेश्य, निजमन्दि-
रमलंकुर्वाणं प्रसुं वन्यपुष्पादिभिरलंकृतं पयोमोदकादिभिर्विद्यालब्धैर्भोगोपचारैरम्यर्च्य,
सान्ध्यनीराजनां विधाय, क्रमेण प्रेम्णा शृङ्गारं बहूत्कृत्य उन्मज्जनसायन्तनवलालङ्कारादि-
भिरलंकृत्य, दुग्धफेनं समर्प्य, यथालाममिति सर्वत्र ज्ञेयम् । 'यथालब्धोपचारकै'रिति
वाक्यात् । 'स्वाद्भ्रजमुपलालित'मिति प्रकारकं शयनभोगमुपनीय, ताम्बूलमाल्यादिभिरलंकृत्य,
शयननीराजनां कुर्यात् । ततश्च शय्यामधिशयिते प्रभौ नमस्कृत्य, अनवसरं विधाय,
पहिर्निःसरेत् । इदमेवोक्तं तत्त्वार्थदीपे 'एककालं द्विकालं वा त्रिकालं वापि पूजये'दिति ।
ततो यथोचितं प्रसादादि संसेव्य तादृशैः श्रवणकीर्तनादि कुर्वन् परमानन्दमनुभवन्
विश्रमेदिति दास्यं दिङ्मात्रं प्रदर्शितम् । यद्यपि सख्यात्मनिवेदने हि भगवदङ्गी-
कारेणैव संपद्येते, तथापि 'तथा निवेदने चिन्ता त्याज्या श्रीपुरुषोत्तमे' इत्यत्र निवेद-
नाङ्गीकारचिन्ताऽभावनिरूपणेनैव सत्यसिद्धिरपि निरूपिता । तथापि साधनदशायां
निरोधलक्षणोक्तभावनावत् तदनुकूलान्तरङ्गसेवा भावनीया । निवेदनं च ब्रह्मसंबन्ध-
समये समर्पितानां पदार्थानां यथायथं तत्रैव विनियोगः ॥ २ ॥

सर्वथा व्यावृत्तिराहित्याभावेपि प्रकारमाहुः व्यावृत्तोपीति ।

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ न्यसेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्ध्वसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

यीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।

हरौ सर्वदुःखहर्तरि चित्तं निधायेति व्यावृत्तिसमयेपि 'पानीयहारिणी यद्'दितिवत्
द्वेषेव चित्तं निधाय व्यावृत्तिं कुर्यादित्यर्थः । अनन्तरं च श्रवणादौ सदा यतेत् ।
इदमेवामिप्रेत्योक्तं निवन्द्ये 'सर्वथा वृत्तिहीनश्चेदेकं यामं हरौ नये'दिति । एवं सर्वदा
भजतः फलमाहुः तत इति । एवं भजतः प्रथमं भगवति स्नेहः स्यात्, पूर्वोक्तो दीजमा-
बोऽङ्कुरितः स्यादित्यर्थः । ततः क्रमेणासक्तिर्भवेद्, भगवत्स्वरूपे चक्षुरागो भवेत् ।
तदाङ्कुरो द्विप्रवितो जात इति ज्ञेयम् । ततश्च क्रमेण व्यसनम् । विशेषेण असन्ते तदितरे
सर्वे निपया येन, तं विना स्यात्तुमशक्तिरिति यावत्, तद्भवेत् । ततश्च सङ्कल्पा उत्तरोत्तरं
पञ्चव्यसनीया भविष्यन्ति । एवं व्यसने जाते तद्दीजं भक्तिशाम्ने दृढमुच्यते । यद्यस्मा-
न्नाग्नेतावपि यन्न नश्यति ॥ ३ ॥

तत्र हेतुना तस्य साधारणं कार्यमाहुः स्नेहादिति ।

क्षेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहारुचिः ॥ ४ ॥

गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद्भसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् ।

भगवति खेहे जाते गृहादौ तदितरत्र सर्वत्रैव रागो निवर्तते, खेहपदार्थस्यैव तथात्वात् । तत्रासक्तौ जातायां गृहादावरुचिर्भवति, तत्प्रीतिजनकं न भवतीत्यर्थः । न केवलमरुचिमात्रम्, किन्तु एते मम बाधका अनात्मन्या इति बुद्धिर्जायत इत्याहुः गृहस्थानामिति । सम्बन्धमात्रे षष्ठी । गृहस्थितेषु स्त्रीपुत्रादिषु ममताविषयेषु स्पष्टम् । तदेवमासक्त्या सेवतः यदा कृष्णे फलरूपे व्यसनं तदितरसर्वविषयनिवृत्तिपूर्वकं तं विना स्यातुमशक्तिर्भवेत्, तदा कृतः सम्पादितः अर्थः यदर्थं तदुचितजायां प्रवृत्तः बीजदाढ्यरूपः पुरुषार्थो येन तादृशः स्यात् । अत एव बीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढमिति पूर्वमुक्तम् । एवकारेण अन्यथा तदभावः । तत्सत्त्वेन तत्सिद्धिनिश्चयोपि हिंशब्देन सूचितः । एवं बीजभावे दृढे जाते यथा द्वितीयाधिकारिणस्त्यागः श्रवणकीर्तनञ्च साधनमुक्तम्, तदेवास्यापि वक्तुं हेतुमाहुः तादृशस्यापीति । गृहादावरुचिमतोपि बाधकत्वस्फूर्तिमतोपि भगवदेकव्यसनवतोपि निरन्तरं गृहस्थितिविशेषेण भावनाशिका ।

अत्रायं भावः । 'क्षेहाद्रागविनाशः स्या'दित्यादिना विरागसोक्तत्वाद् 'यददहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजे'दिति श्रुतेरवसरस्य प्राप्तत्वात् त्याग उपदिश्यत इति नानुसन्धेयम् । तस्य ज्ञानमार्गीयत्वात् । प्रकृते च पुष्टिमार्गीये बीजभावे दृढे व्यसनात्मके जाते तस्य च तं विना स्यातुमशक्तिरूपत्वात् विप्रयोग एवानुभावक इति सततं गृहस्थितौ स्वरूपासक्तस्य आसक्त्या, स्वरूपसेवां कुर्वतः, सेवारसावेशेन परमानन्दानुभवेऽस्वास्थ्यभावात् पूर्वोक्तो भावः प्रवृद्धो न स्यात्, 'भगवता सह संलाप' इत्यादि संकल्पा निद्राच्छेदादयश्च दशा न भवेयुः, क फलरूपमानसीसेवासंभावेनेति विमृश्य 'त्यागं कृत्वे'त्युक्तं श्रीमदाचार्यरिति तादृशस्यापि सततमित्यादि पदसमभिव्याहारादवगम्यते । अन्यथा सततपदवैयर्थ्यं च । अत एव स्वमार्गीयत्यागस्वरूपमुक्तं सन्यासनिर्णये 'विरहानुभवार्थं हि पतित्यागः प्रशस्यते । स्वीयबन्धनिवृत्त्यर्थं वेशः सोत्र न चान्यथे'ति । त्यागे स्वीयानां बन्धकत्वाभावे स वेशोपि न कार्य इत्याशयेन । अतो नायं वैधस्त्याग इति हृदयम् । तस्मिन् वेशस्यापि अद्वयत्वात् । एतद्यथा तथा संन्यासनिर्णये विशेषेण भावनीयम् । अत एव अन्त्याधिकारिणः साधननिरूपणे 'त्यागाच्छ्रवणकीर्तना'दित्याधिक एव त्याग उक्तः ॥ ५ ॥

प्रथमस्यापि व्यसने जाते बीजस्य दृढत्वात् तथाधिकारो जात इति तदेव साधनमाहुः त्यागं कृतेति ।

त्यागं कृत्वा यतेद्यस्तु तदर्थार्थैकमानसः ॥ ६ ॥

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोभ्यधिकां पराम् । :

बाधकत्वाद्ब्रह्मादि सर्वं त्यक्त्वा स एव फलरूपमानसीसेवारूपो योग्यः पुरुषार्थः स एवार्थः प्रयोजनं तस्मिन्नेवैकं मुख्यमेकाग्रं वा मानसं मनो यस्य एतादृशः सन् श्रवणकीर्तने यो यतेत् स सर्वतोधिकां मुक्तेरप्यधिकां परां फलरूपां सुदृढां प्रमुष्णाप्यनपनोद्यां नक्ति लभते । स्वमार्गीयैः सजातीयैरेव श्रवणादिकम्, न तु विजातीयैरन्यमार्गीयैर्वैति धात्वर्थेन ज्ञापितम् ॥ ६ ॥

त्यागे बाधान्तरमाशङ्क्य परिहरन्ति त्याग इति ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथात्रतः ॥ ७ ॥

अतः श्रेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरे विप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुप्यति ॥ ८ ॥

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न कापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

याधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

त्यागानन्तरं स्वमार्गीयत्यागस्वरूपाज्ञानात् सजातीयसुदृढा अन्यमार्गीयैः त्यागि-
भित्ते सद्भो भवेत्, स च दुःसंसर्ग एव, भाववैवाल्यात् । तदुक्तसाधनप्रवृत्तौ मार्गीयुतो
मविष्यतीत्यर्थः । तथान्तोपि बाधः । तैः सह सर्वत्र भिक्षया असमर्पितमक्षणेन याहि-
मुख्यमेव प्रतिदिनमुपचीयेत्, दूरतरा भाववृद्धिः । अतस्त्यागं कृत्वा हरिस्थाने श्रीगोवर्ध-
नादौ यत्र पूजाप्रवाहः स्यादित्यामूह्यम् । तदीयैर्भगवत्संबन्धिमिस्त्वपरैः सर्वत्यागपूर्वक-
सेवाश्रवणकीर्तनपरैर्दृढधीजभावैः सजातीयैः सह श्रेयम् । एतेन दुःसंसर्गदोषो निवा-
रितः । हरिस्थान इति । 'यद्भक्तप्रक्षालनादिभि'रिति वान्यायभासंभवं सेवापि सूचिता ।
प्रसादलाभादन्नदोषोपि परिहृतः । स्वमार्गीयश्रवणादिसिद्धिरप्युक्ता । तत्रापि 'अति-
परिचयादवज्ञे'ति न्यायेन बाधमाशङ्क्य परिहरन्ति अदूरे विप्रकर्षे वेति । स्पष्टम् ।
निर्गलितार्थमाहुः, यथा चित्तं न दुप्यति तथा श्रेयमित्यर्थः । वस्तुतस्तु सेवायामिति,
सेवायां वा कथायां, वा विक्रमे समुच्चये वा, यस्यासक्तिर्दृढा भवेत्, तस्य यावज्जीवं कापि
भगवत्स्युते अन्यत्र वा, सजातीयेषु इतरेषु वा, निष्ठनोपि नाशो न भवेदिदि मे मतिः ।
तेन सानुभवस्यैव प्रामाण्यमुक्तम् । तथापि 'पाक्षिकोपि दोषः परिहरणीय' इत्याहुः 'बाध-
संभाननायां तु नैकान्ते वास इष्यत' इति । वस्तुतस्तु 'हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति
न संशयः' । मक्तानां सर्वदुःखहर्ता हरिः, अन्यथा तथात्वमेव न सान् । अत एव

भजने प्रवृत्तस्य सर्वतो रक्षामेव करिष्यति । अत्र संशयो न विवेच्यः । अत्र विशेषः
संन्यासनिर्णये द्रष्टव्यः ॥ १० ॥

उपसंहरन्ति ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गूढतत्त्वं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्यादृढा रतिः ॥ ११ ॥

स्पष्टम् । अथाहुनिकेभ्यः कुटुम्बव्यावृत्तिविवशेभ्यः स्वकीयेभ्यो महाकारुणिका
वरदानमिव प्रयच्छन्त आहुः य एतदिति । सेवाश्रवणाद्यसंभवे य एतद्भक्तिवर्धिनीस्तोत्रं
सम्यग्धीवधारणपूर्वकं समधीयीत तस्यापि श्रीजन्मावरूपा स्यादिमावात्मिका रतिर्दृढा
स्यादित्याशीर्दानम् ॥ ११ ॥

श्रीमदाचार्यरूपया तद्वाचामर्थसद्गतिः । प्रादुरासीन्मम स्वान्ते तन्मयेत्यं निरूपितम् ॥१॥
न प्रौढ्या साक्षिणस्तत्र त एव प्रभवो यदि । जीवत्वादन्यथा प्रोक्तं क्षमन्तं करुणार्णवाः २

इति श्रीमद्भक्तिवर्धिनीनिवृत्तिः संपूर्णा ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीवल्लभात्मजश्रीबालकृष्णकृतटीकासमेता ।

नत्वा साचार्यचरणौ कृपापात्रं यतो हरेः ।

सृत्वा गोपीशचरणौ व्याख्यासे भक्तिवर्धिनीम् ॥ १ ॥

व्याख्यानरीतिरपरैर्बहुधा विविक्ता सिद्धान्तरीतिमतिरेव च नान्यथा सा ।

तत्रापि बोधविद्यदाशयतानुपज्ञादर्थं विशेषमभिधातुमना भवामि ॥ २ ॥

अस्याः कृतेर्मम निनोदहृदा विचारे केचित्तरे प्रतिपधीनतया मिश्रन्तु ।

ये तु प्रमेयगनिमेव निमानयन्ति ते भावयन्तु सदयादृदयाः प्रवीणाः ॥ ३ ॥

इदं तावत् श्रीमद्भवाचार्याः सप्रकटितपुष्टिमात्रे साधारणकारणत्वाद्ब्रह्मसम्प-
न्धन्य तत्कारणत्वंमनुदहीतानां जीवानां स्वमार्गीयादौकिरुसाधनातिशयक्रमेण ध्यस-
नानाविद्वारा साक्षाद्भगवत्साक्षिरैकेव सर्वेषामिति ज्ञापयितुं भक्तिवर्धिनीनामानं प्रपन्धं
व्याचक्षुर्पथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यादिति ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।

श्रीजन्माये दृढे तु स्यात्पागाच्छ्रयणरीतिनात् ॥ १ ॥

यथा येन प्रकारेण भक्तिः पुष्टिमार्गीया स्यात् प्रवृद्धा स्वावस्थात्रयापन्नो च स्यात्-
 तथा उपायः साधनं निरूप्यते । विशिष्टविधानमेतत् । अयमर्थः । साधनानि तु प्रमा-
 णचतुष्टये प्रतिपादितानि, परं न तेषां यावत्स्वसाध्यविजातीयार्थहेतुतावधार्यते, तावत्प्र-
 कृतोपयोगीनि भवन्ति । अतस्तद्धेतुप्रकारक उपाय उच्यते इति । यद्वा । उक्तं च
 साधनजातं विजातीयार्थेषु तत्राकरणिकमिति वाक्येनेष्टार्थं विनियुज्यते । न चात्र
 प्रमाणाभावो न वार्यविरोधः । इतरथा अप्रामाणिकत्वापत्तेः । न चैवं विषयव्यवस्था
 स्यादिति वाच्यम् । तत्त्वतो विषयद्वैविध्यादेरप्यनंगीकारादिति । श्रीभागवतादौ उक्तान्यपि
 साधनान्यसंभावनाविपरीतभावनाभ्यां नार्थहेतवो भवन्तीति ते निवार्याधिकारिविशेषवि-
 पयतया तदुपयोगः कथ्यते इति भावः । अत एव तृतीये कपिलेन 'भक्तियोगो बहुविध'
 इत्यादिना स्वभावगुणतारतम्येन भक्तितारतम्यं व्याख्याय 'अनिमित्ता भागवती'त्यादिना
 निर्गुणभक्तिरेव स्तूयते । यत्तु कश्चित्प्रमाणचतुष्टये पुष्टिभक्तेस्तत्साधनानां चागावाद्धि-
 जातीयसाधनव्याख्याप्रतिज्ञेत्याह । तन्न । तथा सति पुष्टिभक्तेरप्रामाणिकत्वापत्तेः ।
 प्रकृतग्रन्थसाधनविरोधात् । 'कश्चिदेव हि भक्तो हि यो मद्भक्त इतीरणात् । सर्वत्रोत्कर्ष-
 कथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चय' इति प्रभुवाक्यविरोधात् । 'गीतायां स्फुटमतः पुष्टिः
 प्रतिपाद्यत' इति तत्राख्यानां च विरुध्यते इति दिक् । ननु केयं भक्तिर्नाम । न ताव-
 दाराध्यत्वेन ज्ञानम् । तथा सति ज्ञानविशेषत्वेनाभेदप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । 'तस्मा-
 न्मद्भक्तियुक्तस्य' ज्ञानिनामपि सर्वेषामित्यादिषु भेदेनाज्ञानात् । न च श्रवणादितत्समु-
 दयायन्यतमत्वम् । तस्य 'भक्त्या सज्जातया भक्त्ये'त्यनेन कारणत्वोक्तेः । नापि वा एतेन
 सेवापि भक्तिः । न च श्रद्धाविशेषः । तस्याः सङ्कल्पात्मकतया निश्चयात्मकतया
 वा तद्विज्ञानभक्तेर्भेदात् । अत एव गुरवः 'श्रद्धातः साधनप्रवृत्तिस्ततः फलं भक्ति'रित्याहुः ।
 एतमेव श्रद्धामत्तयोर्भेदमादाय 'श्रद्धावन्तो न भक्तास्ते ये स्वयमनर्हिर्मुखाः । सेवा-
 स्वधर्मं कुर्वाणा भक्तगोष्ठीविरोचका' इति वदन्ति । यत्तु केचित् श्रद्धासहितसेवाकृति-
 र्भक्तिरिति प्राहुः । तन्न । सेवाकृतेर्भक्तिसापेक्षत्वम्, न तु भक्तिरिति सिद्धान्तात् ।
 एतेन शमादिपक्षाः प्रत्युक्ता वेदितव्याः । अत्रोच्यते । भगवति निरुपाधि प्रेम भक्ति-
 रिति । न चाप्रसिद्धिः । आत्मनि प्रसिद्धेः । न च माहात्म्यज्ञानपूर्वकत्वस्य प्रधानवा-
 क्यगतत्वादुपाधित्वं शक्यम् । तस्य तत्कारणे सेवामुपक्षीपत्वात् । अत एव माहात्म्य-
 ज्ञानं सेवामामपराधामावायोपयुज्यते, न तु भक्तिहेतुत्वेनेति श्रीमद्गोकुलनाथचरणाः ।
 नन्वेवं ब्रजस्थानां कामामुपाधिसत्त्वेमेति चेन्न । तत्र कामामावात् । तामां ज्ञानरूप-
 भगवद्दृष्यवर्धनस्य तत्रैव विशदत्वात् । भक्तोचितस्वरूपनिष्ठतया वा तारदशगुणकथनस्या-
 वश्यकत्वमित्यस्य सुवचत्वाच्च । अत एव भक्ताः स्वरूपनिष्ठा एव भवन्ति । न हि तेषां
 भगवत्स्वरूपानिरिक्तं किञ्चिदङ्गीयमस्ति । तदाहुर्गुरुचरणाः । 'तदेव हि प्रसिद्धं भग-

वदन्तीकारो नाम वस्तु यत्कायवाङ्मानसां भगवत्परत्वमिति । यद्यपि कामानुरूपा क्रिया दृश्यते, परं न कामः । आहुश्चाचार्याः 'क्रिया सर्वापि सैवात्र परं कामो न विद्यते' इति । यदपि 'कामाद्रोष्यः,' 'कामं क्रोध'मित्यादिकथनं तदपि लोकप्रतीतिसापेक्षं चित्तासङ्गस्वप्नम्, न तु साधनतावोधकमिति दिक् । तस्मान्निरुपाधिकं प्रेम भक्तिरिति । सा च द्विधा । आत्ममनोवर्भेदात् । न चाद्यायां मानाभावः । स्वरूपेण भगवद्गीलाप्रवेशे सद्भावाभावेन तदसम्भवापत्तेः । अलौकिकसद्भावात्स्वीकारे जीवे निराकारताप्रसङ्गात् । अतो-
न्यथानुपपत्तिरेव मानम् । न वा किञ्चिद्वाधकं पश्यामः । यतः अंशत्वादिवैश्वर्यादिसमाना-
धिकरणो धर्मविशेषो भक्तिरिति युक्तमुत्पश्यामः । मनोधर्मरूपा तु श्रवणादिसाष्टुण्योप-
कृतिमपेक्षते । यावत्तद्भक्तिमती । तथा पुनः सामिव्यक्ता नेशते परोपकारं स्वात्मनि विना-
भावविशेषावस्थायां दृष्टान्तीकृतानां भावानुरूपं करणम् । क्रिया हि परतन्त्रा प्रयत्नाभि-
लापतो भवति यथा, साप्येवं यतः । अस्ति च नायं प्राणप्रदो धर्मो, विमिद्यन्ते यतो
नानाविधा गतयः । गतिसामान्यमपि साक्षादेवेति न नियमः, किन्तु पारंपर्यतयापि,
तदविरोधात् । अतो द्विधा भक्तिः । तत्राद्या विधेयताहीना वृद्धिप्रकारमपेक्षते, अत-
स्तदुच्यते । ननु वक्ष्यमाणसाधनैः सर्वेषां भगवति कुतो न भक्तिवर्धत इति च्यभि-
चारिशङ्कायामाहुः 'वीजभावे दृढे तु स्यात्यागाच्छ्रवणकीर्तनादि'ति । परमादिसृष्टौ
भगवतो रमणेच्छातो विस्फुलिङ्गन्यायेन निर्गता जीवाः । तेषां विविधगतितत्साधनानामानु-
पूर्वीविशिष्टानां सत्त्वासत्त्वे भगवतैव विचारिते । तत्र ये स्वप्राप्तियोग्यतया इच्छाविषयी-
कृतास्तेषु यत्तद्विच्छाविषयत्वं स एव वीजभावो नाम । तत्राप्ययं जीवः कतिचिद्दिनानि
साक्षान्मन्त्रासि साधनकृद्भूत्वा ततो निवर्त्यान्यगतिसाधनकृत्स्यादिति चेद्भगवता विचारितं,
तदा स वीजभावो दृढो न भवति । दृढे तु वीजभावे स्यादुक्तसाधनैः प्रवृद्धा स्यादित्यर्थः ।
अदृढे तु तस्मिन्न भवेदिति । तदुक्तं गुरुचरणैः 'न हि पदार्थगुणदोषो वर्णयतोपि
पुरुषस्य प्रभादेर्भवन्ति विधेयाः प्रवृत्तिनिवृत्त्योः केचिदपि न यावद्विशिष्टेच्छाविषयताश-
क्तित्वं धर्मस्येति । अतो दृढे तु वीजभावे तथा स्यात् । तत्र साधनमाहुः त्यागादिति ।
येदिकपारलौकिकयावद्वस्तुनस्त्यागो भगवति स्वमार्गाधिप्रकारेण सात्मनः समर्पणं । तस्मात्
भगवत्प्राप्तीच्छुना प्रथमतो मार्गानुसारेण समर्पणं कर्तव्यम् । मुख्यमिदं साधनं भक्तिवृद्धौ ।
अत एवैकादशे भगवतोद्धवं प्रत्युक्तम् । 'दारान्मुतान्पृहान्प्राणान्यत्परस्मै निवेदनम् ।
एवं धर्ममनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् । मयि सञ्जायते भक्तिः कोन्योर्थोस्वावशिष्यत'
इति । अन्यत्र च । 'ये दारागारपुत्राद्यप्राणान्वित्तमिमं परम् । हित्वा मां शरणं याताः
कथं तान् स्वक्तुमुत्साहे ।' 'मामुदिस्य हिले'नि तस्मात्प्यानम् । तस्मात्सर्वर्षिणं भगवति
कर्तव्यम् । तदुत्तरं साधनमाहुः श्रवणकीर्तनादिति । समाहारे न्युपमकत्वम् ।
आत्मसमर्पणानन्तरं निषण्णोक्तक्षणप्रकारकं गुग्माश्रित्य यत्रात्मसमर्पणं कृतं तस्य

भगवतः स्वरूपज्ञानार्थं स्वस्वरूपज्ञानार्थं भगवति स्वसम्बन्धज्ञानार्थं च भगवच्छास्त्रं श्रोतव्यम् । तेन सकलसशयनिवृत्तौ भगवति भक्तिर्दृढा भवति । तदुत्तरं श्रुतस्यार्थस्य संरक्षणार्थं सति श्रोतरि कीर्तनं कर्तव्यम् । अत्र श्रवणकीर्तनयोः समुच्चित्तं हेतुत्वम्, न तु पार्थक्येन । न च यत्र श्रवणमेव साक्षात्कारकं तत्र व्यभिचारः । तत्र कीर्तनस्मरणजनितार्थस्य जन्मान्तरीयतया सिद्धे । भगवदनुग्रहो वा तत्र कारणम् । श्रवणादीनां हि दृष्टद्वारकत्वम् । तत्र दृष्टं फलं क्वचित्सशयनिवृत्त्यादि यथायथमवगन्तव्यम् । सशयनिवृत्तौ, (सति सम्भवे) स्मरणविधेयम् । सति सम्भवे सेवा कार्या । श्रवणं तु लीलात्वेन कर्तव्यम्, तथा कीर्तनं च । तदुक्तं गुरुचरणैः, 'निरन्तरं भगवतः स्मरणमेव मुख्यमस्माकम्, श्रवणादिकं तु तदुपकारि, न तु स्वतन्त्रपुरार्थम्' । भक्त्युत्पत्तौ लीलात्वेन श्रवणं तु तनुजा सेवा यथा स्वतन्त्रपुरार्थम् इति । सेवा च चेतस्वत्श्रवणमेव, तनुजादिकं च तद्धेतुरिति तत्त्वम् ॥ १ ॥

ननु अनधिकारिणि कथं भागवतार्थो देयः, तदधिकारित्वं च दृढबीजभाववत्त्वमेव, स च कथं ज्ञातव्यं इत्याकाङ्क्षायामाहुः सार्धेन बीजदाढ्येति ।

बीजदाढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अव्याघृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

उक्तबीजभावदाढ्यस्य प्रकारस्तु क्रिया तु । यस्मिन् बीजभावो दृढस्तरिक्रिया तु श्यम् । यत् गृहे स्थित्वा अनुकूले गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः आत्मधर्मोपमिति ज्ञात्वा अव्याघृत्तः सन् यथालाभसन्तुष्टः सन् कृष्णं सदानन्दं भजेत् । अनुदितमुख्यमक्तेन साधनदशापत्नेन गृहस्थाश्रमे स्थातव्यम् । तत्र स्थित्वा सन्देहमकृत्वा दृढविश्वासेन कृष्णं यथालब्धोपचारैर्भजेत् सेवेत, भजं सेवायामित्यर्थकत्वात् । ननु गृहस्थाश्रमः सन्निपातरूपः कथं भगवद्भक्तिं साधयेदिति चेत्, भैवम् । 'भयं प्रमत्तस्य वनेष्वपि स्यात्' 'नैकात्मता मे स्पृहयन्ति किञ्चित्' 'प्राप्य पुण्यकृतालोकां नित्यादिवाक्यैर्भगवदर्थिनो गृहाश्रमेषु सदर्थसिद्धेः । तस्मादप्राप्तवक्ष्यमाणलक्षणभक्तिना गृहस्थाश्रमे तदुपायः कर्तव्यः । तत्राप्ययं विशेषः । गृहाश्रमावस्थानं सिद्धगृहाश्रमस्यैव, न तु सिद्धप्रणष्ट-तत्कस्यासिद्धतत्कस्य वा । तदपि भजनं स्वधर्मत्वेन कर्तव्यं न तु धर्मत्वेन । तथा सति अन्यशेषत्वेनाभक्तित्वं स्यात् । अत एव गुरुवः 'कर्माङ्गत्वेन क्रियमाणस्मरणादेः कर्माङ्गत्वमेव, अर्थात्कर्मत्वमेव, न भक्तित्वमिति । अत्र गृहस्थानविधानेन स्वगृहाधिष्ठितस्वरूपभजनपरित्यागेनान्यत्र तत्करणे भक्तिर्न भवतीति सूचितं भवति । तत्रापि भजने फलमुखमङ्गसुपदिशन्ति अव्याघृत्त इति । सर्वव्याघृत्तिं परित्यज्य कृष्णः सेव्यः । आष्टायामिकं कालो भगवद्भक्त्यैव नेयः । सेवासमये सेवा कर्तव्या, अवशिष्टकाले श्रवणादिकं यथासम्भवं कर्तव्यम् । न तु व्याघृत्त्या कालक्षेपः क्षणमपि कर्तव्यः ।

‘निद्रया हियते नक्त’मित्यर्थः । यद्वा । व्यावृत्तिः सर्ववस्तुविषयकः सोऽद्यो मनोरथः, सर्वथा तद्रहितोऽव्यावृत्तो भवेत् । सर्वेच्छां परित्यज्य निश्चितचेतसा स्वधर्मत्वेन कृष्णः सेव्यः, न तु पूज्यः । पारिभाषिकश्चायं भेदो द्रष्टव्यः । यदि अव्यावृत्तो न भवेत्, तदा भगवत्सेवनं केवलं स्वमाहात्म्येन यथासम्भव पापादि निवर्तयेत्, न तु उक्तं फल साधयेदित्यर्थः । नह्यन्यचेतसा कृतं कृतमित्यभिमन्तव्यम् । अतो भगवदर्थिना त्रिकाल-भगवत्सेवासमये तु अवश्यमव्यावृत्तेन भवितव्यम् । तत्र कामचारः । ननु सेवा कर्तव्या, न तु पूजा । सा च कथं कथं कर्तव्या । किं स्वशरीरधर्मतत्समानधर्मत्वेनोपचर्यया, आहोस्त्रियथेच्छमागमादिरीत्या वेति सन्देहे प्राहुः पूजयेति । अत्र तद्गुणसंविज्ञानव-हृत्प्रीत्याश्रयणादनुक्तसिद्धोपादानत्वेऽपि पूजायाः पृथग्पादानमुक्तभेदतन्त्रम् । तेन सेवा-प्राधान्येन श्रवणादिनवक विधेयमित्युक्तम् । अयमर्थः । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां तु तात्रिकोपचारा उपयुक्ताः, तत्रापि यत्नेमविरोधि तत्र कर्तव्यम्, यथा नित्यं शीतोदकस्नानादि । प्रमाणबलावलोक्येण प्रमेयबलावलस्याधिकत्वेन स्थापितत्वात् । यथासम्भव चतुःषष्टि उपचाराः प्रत्यहं कर्तव्याः । अपरञ्च । त एवोपचारा भक्तिमार्गे तदीयत्वेन कर्तव्याः, न तु स्वीयत्वेन, धर्मवत् । तथा सति न भक्तित्वं स्यात् । भगवन्मन्त्राद्युपयो-गश्चाश्रयविशेषावधारणेन कर्तव्यत्वेन व्याख्यातः । यत्तु कश्चित् पञ्चरात्रादिभगवच्छा-स्त्रतत्त्वानभिज्ञः पूजामार्गाया उपचारास्तस्माधनानि मन्त्रादीनीति न तानि पुष्टिमार्गे उपयुज्यन्ते, कथञ्चिदपि तद्गुणयोगे भिन्नमार्गायित्वं स्यात्, अन्यथा पूजापूजामक्तिमार्ग-योरविशेषापत्तेरित्याह । तन्मतिमान्धादेव । भावविशेषात्पारिभाषिकभेदादेव तत्सिद्धेः । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षाया अनुपरमात् । अप्रामाणिकत्वापत्तेः । ‘भगवच्छास्त्रं गीता भागवत पञ्चरात्र चे’ति सिद्धान्तग्रन्थविरोधात् । भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्चेति दिक् । यद्वा । पूजया श्रवणादिभिर्वेति गृहस्थविधुरादिभेदेन पदार्थद्वयोपदेशः । ‘अधिकारिभेदेनो-पदेशा मिद्यन्त’ इति सिद्धान्तात् ॥ २३ ॥

ननु यदि व्यावृत्तः साहृत्यादिहानितश्चेत्यतः प्राहुः व्यावृत्तोऽपीति ।

व्यावृत्तोऽपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यतेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासत्तिर्न्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

वीजं तद्गुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।

नीचाश्रयणादिनिन्दितश्रुतिस्तु नादरणीया । अतिरिक्तवृत्त्या जीवेत् । सा च दुःसाध्या यदि, तदा अवश्यं व्यावृत्तो भवति, तदा हरौ भगवदर्थं श्रवणादौ चित्तं निधाय यतेत् । सर्वथा याममात्र काले भगवति निनियोज्यः । श्रवणादिषु त्रिषु पात्यमानमे-क्यादेहानसामं दृष्टार्थम् । अतन्मोषु यतेत् । तथापि ‘अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते । तेषु चानितरन्त्येव मृत्यु श्रुतिपरायणा’ इति याज्यात्ते भगवन्तः प्राप्स्यन्त्येव ।

अत एव तत्त्वदीपे भगवदाचार्यैरुक्तं 'सर्वथा वृत्तिहीनश्वेदेकं यामं हरौ नये'दिति । एवं समर्थीसमर्थभेदेन गृहस्थविधुरादिभेदेन च दृढबीजभावत इतिकर्तव्यता व्याख्याता । इदानीमवसरप्राप्तं उक्तत्यागादिसाधनफलं निरूपयन्ति ततः प्रेमेति । ततस्त्यागादिसाधनानां यथाभावप्रकारानुष्ठानानन्तरं प्रेम भवति, निरुपाधिकः स्नेहो भवति, यथा स्वहेयोपादेयवस्तूनि भगवति तथा विनियुज्यन्ते । स्वात्मवद्भगवदुपचारकारको भावविशेषः । तत्र जाते सर्वश्रीदासीन्यं स्यात् । तदुत्तरं तादृशभाववता तथैव सेवायां क्रियमाणायामासक्तिर्भवति । अत्र तादृशानुपूर्वीविशिष्टैवासक्तिर्विधीयते । न तु स्वरूपतो भेदः । अन्यथा 'आसक्तिः प्रेमपूर्वैव, प्रेमापि हरिणा कृत'मिति विरुध्यते । आसक्तौ हि सर्वेषु अरुचिर्भवति । यथा 'चित्तं सुखेन भवते'ति । ततो यदा पुनरासक्तिरेवावस्थातो व्यसनमपि भवेत्, तदा कृतार्थः स्यात् । परा काष्ठा भक्तेः सैव यद्व्यसनम्, यथा 'तन्मनस्कास्तदालापा' इत्यादि । अवस्थाविशेष यावद्भावः कुतो न मध्ये कालादिभिरुपहन्यत इत्यत आहुः बीजमिति । भक्तिशास्त्रे बीजं बीजभावः एवोच्यते, तदपि दृढं यत्रापि नैव नश्यति, देशकालादिभिर्न तस्य नाशः । अनेकजन्मभिरपि न तस्य नाशः, किं पुनरन्यैरित्यर्थः ॥ ३, ३ ॥

इदानीं प्रेमासक्तिकार्यं तदनुमापकमाहुः स्नेहादिति ।

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहारुचिः ॥ ४ ॥

गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद्व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

यदि भगवति स्नेहस्तदा पुत्रदारधनदेहादिषु योनुरागश्चित्तन्यासद्गः स नश्यति । मनः सर्वांशेन भगवदुपयुक्तं नान्यत्र सज्जते इत्यर्थः । आसक्त्या पुनर्गृहे अरुचिः, कदा पुनरिदं गच्छेयेनाहं विमुक्तः स्याम् । गृहे इति यावदात्मीयोपलक्षणम् । सर्वं न रोचत इत्यर्थः । प्रेमासक्तयोः फलद्वयं प्रत्येकमाहुः गृहस्थानामिति । अत्र निर्धारणे पथी, तत्र हेतुबाधकत्वं गुणः । गृहस्थाः क्षीपुनादयस्तेषां बाधकत्वम्, एते सर्वथा लौकिका उत्पन्नभावनाशका इति भासते । यद्वा । समन्वयसामान्ये पथी । तथा च गृहस्थसम्बन्धि यद्वापकत्वं तत्तदैव भासते, नान्यथेत्यर्थः । गृहस्थपदं प्रवृत्तिमार्गनिष्ठमानोपलक्षकमजहत्क्षणायेति च सम्यक् । एषा पुनरनात्मत्वं अनात्मीयत्व वा आगमापायित्वमित्यर्थः । तद्भासते । अत्र यावत्प्रेमासक्तयोः सम्भव विरोधिर्भवतस्तत्तिरोधानं सम्भवति । उत्पन्ने तु व्यसने साधनमसाधनं वा तुल्यमित्याहुः यदा स्याद्व्यसनमिति । भगवति हृदयाकाशे सर्वश्रेण प्रादुर्भूते तदानन्दसम्पत्त्या व्यसनं जायते, अतः फलान्तराभावादिहेवानुभूतफलो विशिष्टे-
च्छावशतो देहादि विदधन् प्रतिक्षणं जायमानाद्विनिधपरमानन्दसम्पर्काद्विगलितवेधान्तर-
विज्ञानस्त्रिगुणहीनः कृतकृत्यः कर्मनिपुटीनिहीनः परमात्मन्येव रमते ॥ ४, ५ ॥

ननु जातव्यसनावस्येन गृहे स्थेयं न वेत्याकाङ्क्षायामाहुः तादृशस्यापीति ।

तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् ।

एवं भक्तेः पराकाष्ठां विदुरगृहस्थसाधनाधिकारियोग्यतापुरःसरं निरूप्य विरक्तस
गृहाश्रमेच्छारहितस ब्रह्मचारिणो भगवदर्थिनो यतेश्च साधनमाहुः त्यागं कृत्वेति ।

त्यागं कृत्वा यतेद्यस्तु तदर्थायैकमानसः ॥ ६ ॥

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोभ्यधिकां पराम् ।

तुशब्दोधिकारिविशेषव्यावृत्त्यर्थः । य इति दुर्लभाधिकारः सूचितः । सर्वस्य लौकिकस्य
त्यागं कायवाचनसा कृत्वा यतेत् । यत्रश्च प्राप्तमन्नस्मरणकीर्तनाराधनभगवद्विज्ञा-
दिदर्शनादिपरायणतैश्च । सदृष्टप्रतिबन्धसादृष्टप्रतिबन्धस्य चैतन्नमार्गपक्षपातिना भगवतैव
निवृत्तत्वात्सुदृढां केनाप्यनपनोद्यां भक्तिं लभते । अतः भगवदधीनत्वबोधायामनुवादो,
न तु विधानम् । तथापि यदि अन्यशेषत्वेन लोकान्तरापेक्षया मुक्त्याद्यपेक्षां कुर्यात्, तदा
उक्तस्वरूपां तां न लभते इति अनवघतादशतत्प्राप्तौ अधिकारिविशेषणमाहुः तदर्थेति ।
भगवद्रूपो योर्थस्तदर्थ एवैको मानसे यस्य स तथा । अत्र द्वितीयार्थपदेन तद्रूपस्यैव
पुरुषार्थत्वेन ज्ञानं तद्वेतुर्नान्यथेति सूचितम् । सापि भक्तिर्न मनोधर्मरूपा, अपि तु
आत्मधर्मरूपा, तां प्राप्नुयादित्याहुः परामिति ॥ ६, ६३ ॥

एवं विशिष्याधिकारं व्याख्याय साधनं अदृष्टकालोदभगवन्मार्गं प्रतिबन्धकत्वा-
भावात् दृष्ट प्रतिबन्धकं प्रदर्श्य तन्निवृत्तिप्रकारपूर्वकं गुणाधानमाहुः त्यागे बाधकेति ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्ताद्यान्नतः ॥ ७ ॥

अतः स्थेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरे विप्ररूपे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

गृहत्यागे कृते भक्तेर्बाधकानि भूयांसि संगवेसुः । दुःसंसर्गो भवति, तेन भक्ति-
विषयेऽसम्भावना विपरीतभावना वा उत्पद्यते, द्वय वा । तेन भक्तिमार्गायप्रकारका-
चरणाभावाद्भक्तिर्नोत्पद्यते । दुःसंसर्गो वा एकाकिनो वनितादिसङ्गः, तेन विषयावेशे
भक्तेरनुद्भवः । उक्तं च भगवता 'सङ्गात्सञ्जायते काम' इत्यादि । अथवा, दृष्टानामवै-
ष्णवानां संसर्गाच्चैः सर्वथा भक्तिनाशो भवेत् । यथैव दुःसंसर्गः सर्वथा बाधकः, तथा
अवैष्णवानामनीदृशानामश्रुतः अन्नमक्षणतः, अवैष्णवानां जलपानेन भक्तिर्नोत्पद्यते ।
अत एव घृतमरादरूपेण भगवता पृथ्वीं प्रत्युक्तं 'वैष्णवो यस्तु मोहेन पचेदन्नमनुत्तमम् ।
अवैष्णवाग्निना देवि तन्न सुप्ते यथा विषम' । अन्यत्र च । 'वस्तु यद्वैष्णवं किञ्चिद्यदि
परयेदवैष्णवः । न तन्मस्युपयुज्येत पुंसि श्रौच रजस्वला' । तस्माद् दृष्टमेदेन प्रतिबन्ध
म्याप्त्याम तन्निवृत्तात्प्राप्तमाहुः अतः स्थेयमिति । यत उक्तीत्या भक्तिप्रतिबन्धो

भवेत्, अतो हरिस्थाने पुरुषोत्तमस्थाने ब्रजे वा श्रीरङ्गधामपुरुषोत्तमक्षेत्रद्वारावतीव-
दर्याश्रमवैङ्कटादिषु वा श्येयम् । तत्रापि विविधाना समागमनात्साधनदशापन्नत्वाच्च
स्वस्य न सर्वैः सह स्थातव्यम्, उक्तदोषापत्तेः, किन्तु तदीयैर्भगवदीयैर्न तु कर्मिष्ठादि-
भिर्वा । तत्रापि दीक्षादिक परिगृह्य केवल व्याख्यातारः प्रतिष्ठाप्रेक्षका लोकसङ्ग्रहार्थम्,
तैर्न स्थातव्यम्, किन्तु तत्परैः कृष्णपरायणैः सेवाश्रवणकीर्तनादिना । अत्र सर्वात्मना
भगवति चित्तव्यासङ्गो मुख्य साध्यम्, तद्यथा सिध्येत्, तथा विधेयम् । तादृशस्थलेपि
तत्रैव न श्येयम्, किन्तु दूरे दूरभिन्ने दूरसदृशे । अथाविप्रकर्षे वा । विवक्षित तात्पर्यमाहुः
यथा चित्तं न दुष्यतीति तथा विधेयम् । चित्ते दोषो बाहिर्मुख्यमभगवत्परत्वमिति
यावत्, तद्यथा न स्यात्, तथा यतनीयम् ॥ ७,८ ॥

ननु भगवत्सेवाया अभावात्साधनत्वमिति चेत्तत्राहुः सेवायां वेति ।

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न क्वापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

बाधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

॥ हरिस्तु सर्वतो रक्षा करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

न वयं तदुजावित्तजाघन्यतमसेवायामेव फलत्व श्रूयो येन यतिप्रथमानामधमत्व
स्यात्, किन्तु भगवत्प्राप्तिं तत्साधनं च भक्तिनिरुपाधिकप्रेमात्मिकैवेति तस्मामेव
फलान्तरीयकत्वात् । किमायातमेतावता साधनकलापमनुष्ठादृष्टानामुत्तमादिविभेदे उक्त-
श्रद्धासाधनप्रवृत्तितारतम्यातिरिक्त हेतुत्वेन । अतः सेवाया द्विविधायामपि गृहस्थस्य,
कथाया साम्प्रदायिकगुरुरूपनाकटाक्षपूर्वकगृहीतसाम्प्रदायिकगतिना कृताया यतैर्ब्रह्मचारिणो
वा यस्य कस्यचिद्भगवदनुगृहीतसासक्तिर्दृढा, केनापि अनपनोद्या हर्षविषादादिनाप्यनप-
नोद्या भवेत् । ननु इदानीन्तनाना द्रव्यते सेवायासक्ति, कथं न भक्तिरुत्पद्यते इत्या-
शङ्कयामाहुः यावज्जीवमिति । भगवन्मार्गप्रेवशमारम्य यावदेहावसानमावर्तमानानामेव
श्रवणादीना दृष्टार्थत्वम्, न तु सकृत्कृतानामिति भावः । य एतादृशस्तस्य क्वापि देशे
काले नाशो नाम स्वरूपप्रच्युतिर्न स्यात्, यत्र क्वापि निन्दिते देशादौ तिष्ठेत्सर्वथा
मुक्तो भवेत्, किं पुनरुत्तमेतुकूले उक्तविधे देशादावित्याचार्याः स्वयं वदन्ति मम
मतिर्मत सिद्धान्तः । नात्र सन्देहः कर्तव्य इति तत्त्वम् । ननु निप्रकर्षे श्येयमित्युक्तम्,
तत्र च दुष्टैर्यैर्वा जन्तुभिः सर्वथा बाधः सम्भाव्यते, तत्कथं निप्रकर्षे एकान्ते
श्येयमित्यत्राहुः बाधसम्भावनायां त्विति । तेन बाधसम्भावनं यत्र न स्यात्, तादृश
काल विमृश्य श्येयमिति सूचितम् । वस्तुतस्तु अमायया भगवदर्थमेकान्ते वसतः
केनापि बाधो न सम्भवतीत्याहुः हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ।
श्लोक 'कीराणि किं पथि न सन्ति' 'अनन्याधिन्तयन्तो मा' 'मत्तायातिप्रपन्नाय'

ननु जातव्यसनावस्येन गृहे स्थेयं न वेत्याकाङ्क्षायामाहुः तादृशस्यापीति ।

तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् ।

एवं भक्तेः पराकाष्ठां विधुरगृहस्थसाधनाधिकारिभ्योभ्यतापुरःसरं निरूप्य विरक्तस्य गृहाश्रमेच्छारहितस्य ब्रह्मचारिणो भगवदर्थिनो यतेश्च साधनमाहुः त्यागं कृत्वैति ।

त्यागं कृत्वा यतेद्यस्तु तदर्थाथैकमानसः ॥ ६ ॥

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोभ्यधिकां पराम् ।

तुल्यशब्दोधिकारिविशेषव्यावृत्त्यर्थः । य इति दुर्लभाधिकारः सूचितः । सर्वस्य लौकिकस्य त्यागं कायवाङ्मनसा कृत्वा यतेत् । यल्लक्ष्म प्रासंग्यसारणकीर्तनाराधनमगवलिङ्गादिदर्शनादिपरायणतैव । सद्यप्रतिबन्धस्याद्यप्रतिबन्धस्य चैतन्मार्गपक्षपातिना भगवतैव निवृत्तत्वात्सुदृढां केनाप्यनपनोद्यां भक्तिं लभते । अतः भगवदधीनत्वबोधायानुवादे, न तु विधानम् । तत्रापि यदि अन्यशेषत्वेन लोकान्तरापेक्षया मुक्तयाद्यपेक्षां कुर्यात्, तदा उक्तस्वरूपां तां न लभते इति अनवधतादृशतत्प्राप्तौ अधिकारिविशेषणमाहुः तदर्थेति । भगवद्रूपो योर्धस्तदर्थ एवैको मानसे यस्य स तथा । अत्र द्वितीयार्थपदेन तद्रूपस्यैव पुरुषार्थत्वेन ज्ञानं तद्धेतुर्नान्यथेति सूचितम् । सापि भक्तिर्न मनोधर्मरूपा, अपि तु आत्मधर्मरूपा, तां प्राप्नुयादित्याहुः परामिति ॥ ६, ६ ॥

एवं विशिष्याधिकारं व्याख्याय साधनं अद्यकालोदेर्भगवन्मार्गं प्रतिबन्धकत्वाभावात् दृष्टं प्रतिबन्धकं प्रदर्श्य तन्नित्युत्तिप्रकारपूर्वकं गुणाधानमाहुः त्यागे बाधकेति ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथागतः ॥ ७ ॥

अतः स्थेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरे विप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

गृहत्यागे कृते भक्तेर्बाधकानि भूयांसि संभवेयुः । दुःसंसर्गो भवति, तेन भक्तिरिष्येऽसम्भवात् । निरतिभावना वा उत्पद्यते, इयं वा । तेन भक्तिमार्गविप्रकारकञ्चरणाभावाद्भक्तिर्नोत्पद्यते । दुःसंसर्गो वा एकाकिनो वनितादिसङ्गः, तेन विषयाबधे भक्तेरनुद्भवः । उक्तं च भगवता 'सङ्गात्सद्यायते काम' इत्यादि । अथवा, दुष्टानामवैष्णवानां संसर्गात्तैः सर्वथा भक्तिनाशो भवेत् । यथैव दुःसंसर्गः सर्वथा बाधकः, तथा अवैष्णवानामनीदृशानामद्यतः अन्नमक्षणतः, अवैष्णवानां जलपानेन भक्तिर्नोत्पद्यते । अत एव घृतनारादरूपेण भगवता पृथ्वीं प्रत्युक्तं 'वैष्णवो यस्तु मोहेन पचेदन्नमनुत्तमम् । अवैष्णवाग्निना देहि तन्न भुजे यथा विप्रम्' । अन्यत्र च । 'यस्तु यद्वैष्णवं किञ्चिद्यदि पश्येदवैष्णवः । न तन्मप्युपयुज्येत पुमि श्रीव रजस्वला' । तस्माद् दृष्टमेवेन प्रतिबन्धप्यास्याप तन्नित्युत्तापुरायमाहुः अतः स्थेयमिति । यत उक्तरीत्या भक्तिप्रतिबन्धो

भवेत्, अतो हरिस्थाने पुरुषोत्तमस्थाने व्रजे वा श्रीरङ्गधामपुरुषोत्तमक्षेत्रद्वारावतीष-
दर्याश्रमवैङ्कटादिषु वा श्लेयम् । तत्रापि विविधानां समागमनात्साधनदशापन्नत्वाच्च
स्वस्य न सर्वैः सह स्यातव्यम्, उक्तदोषापत्तेः, किन्तु तदीयैर्भगवदीयैर्न तु कर्मिष्ठादि-
मिवा । तत्रापि दीक्षादिकं परिगृह्य केवलं व्याख्यातारः प्रतिष्ठामेक्षका लोकसङ्ग्रहार्थम्,
तैर्न स्यातव्यम्, किन्तु तत्परैः कृष्णपरायणैः सेवाश्रवणकीर्तनादिना । अत्र सर्वात्मना
भगवति चित्तव्यासङ्गो मुख्यं साध्यम्, तद्यथा सिध्येत्, तथा विधेयम् । तादृशस्यलेपि
तत्रैव न श्लेयम्, किन्तु दूरे दूरभिन्ने दूरसदृशे । अथाचिप्रकर्षे वा । विवक्षितं तात्पर्यमाहुः
यथा चित्तं न दुष्यतीति तथा विधेयम् । चित्ते दोषो बाहिरुत्थमभगवत्परत्वमिति
यावत्, तद्यथा न स्यात्, तथा यतनीयम् ॥ ७, ८ ॥

ननु भगवत्सेवाया अभावात्साधनत्वमिति चेत्त्राहुः सेवायां वेति ।

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न कापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

बाधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

न वयं तनुजावित्तजाघन्यतमसेवायामेव फलत्वं श्रूयो येन यतिप्रथमानामधमत्वं
स्यात्, किन्तु भगवत्प्राप्तिं तत्साधनं च मक्तिर्निरुपाधिकप्रेमात्मिकैवेति तस्यामेव
फलानन्तरीयकत्वात् । किमायातमेतावता साधनकलापमनुष्ठादृणामुत्तमादिविभेदे उक्त-
श्रद्धासाधनप्रवृत्तितारतम्यातिरिक्तं हेतुत्वेन । अतः सेवायां द्विविधायामपि गृहस्यस्य,
कथायां साम्प्रदायिकगुरुरूपाकटाक्षपूर्वकगृहीतसाम्प्रदायिकगतिना कृतायां यतेश्चचारिणो
वा यस्य कस्यचिद्भगवदनुगृहीतस्यासक्तिर्दृढा, केनापि अनपनोद्या हर्षविषादादिनाप्यनप-
नोद्या भवेत् । ननु इदानीन्तनानां दृश्यते सेवायासक्तिः, कथं न मक्तिरुत्पद्यते इत्या-
शङ्कयामाहुः यावज्जीवमिति । भगवन्मार्गश्रेवशमारम्य यावद्देहावसानमावर्तमानानामेव
श्रवणादीनां दृष्टार्थत्वम्, न तु सकृत्कृतानामिति भावः । य एतादृशस्य कापि देशे
काले नाशो नाम स्वरूपप्रच्युतिर्न स्यात्, यत्र कापि निन्दिते देशादौ तिष्ठेत्सर्वथा
सुक्तो भवेत्, किं पुनरुत्तमेतुकूले उक्तविधे देशदावित्ताचार्याः स्वयं वदन्ति मम
मतिर्भतं सिद्धान्तः । नात्र सन्देहः कर्तव्य इति तत्त्वम् । ननु निप्रकर्षे श्लेयमित्युक्तम्,
तत्र च दुष्टैरन्यैर्वा जन्तुभिः सर्वथा बाधः सम्भाव्यते, तत्कथं निप्रकर्षे एकान्ते
श्लेयमित्यत्राहुः बाधसंभावनायां त्विति । तेन बाधसम्भावनं यत्र न स्यात्, तादृशं
स्वयं निमृग्य श्लेयमिति सूचितम् । वस्तुतस्तु अभाषया भगवदर्थमेकान्ते वसतः
केनापि बाधो न सम्भवतीत्याहुः हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ।
एतेन 'चीराणि किं पथि न सन्ति' 'अनन्याधिन्तपन्तो मां' 'भक्तापानिप्रपन्नय'

'तथा न ते माधव तावका' इत्यादिप्रमाणपुरःसरं सर्वथा निर्भयतया निश्चिन्तयेयम्, विश्वस्य भगवद्वर्धिनेति तत्त्वमुपदिष्टमिति ज्ञेयम् ॥ ९, १० ॥

एवं ग्रन्थमुपदिश्योपसंहरन्ति इत्येवं भगवच्छास्त्रमिति ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गूढं तत्त्वं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद्गूढा रतिः ॥ ११ ॥

इति उक्त एवमनेन प्रकारेण भगवच्छास्त्रे यद्गूढं तत्त्वं तन्निरूपितम् । भगवच्छास्त्रं गीता भागवतं पञ्चरात्रं चेति त्रिकम् । तत्सिद्धान्त एतावानेवेत्यर्थः । गूढतत्त्वमिति विशेषणेष्वप्यमेवार्थः । उपसंहृत्यैतत्पाठकर्तुर्यत्सन्धानपूर्वकं पठितुरपि फलमाहुः य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद्गूढा रतिः । ग्रन्थानुसन्धानात्तत्प्रवृत्त्यादिकमेणोक्तं फलं सर्वथा सेत्स्यतीति भावः ॥ ११ ॥

जिज्ञासितव्यमिदमुत्तमभक्तिचित्तैः सिद्धान्तरीतिमनुसृत्य मयातियत्नात् ।

कृतं निवन्धनमसौ विदुषेषु याव्या दूष्यं वचो यदि तदा प्रथमं विभाव्यम् ॥ १ ॥

आरब्धमर्थधिपणैरनवद्यमेव व्याख्यासु कौशलकठानिपुणत्वमेव ।

तच्चेचिरं भवति तत्कृतकृत्यता स्याद्गोपालपादकमलद्वयसंनिविष्टम् ॥ २ ॥

संवत्सरे सप्तदशेतिरम्ये वर्षे शरश्रीपतिहस्तासंख्ये ।

दिने तथा श्रावणकृष्णपञ्चद्वयीकृतेसौ विधृतः प्रवन्धः ॥ ३ ॥

काहं मन्दमतिः कायं प्रवन्धस्तत्त्वसङ्ग्रहः ।

शिशूनां भासते रम्यं तथापि कलमापणम् ॥ ४ ॥

इति श्रीवल्लभात्मजश्रीबालकृष्णकृतभक्तिवर्धिनीटीका समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीगिरिधरकृतविवृत्तिसमेता ।

श्रीविठ्ठलपदाज्ञत्वा सर्वाभीष्टप्रदान् स्वतः ।

शब्दैः संक्षेपतोर्यस्तु व्याख्यासे भक्तिवर्धिनीम् ॥ १ ॥

अथ श्रीवल्लभाचार्यचरणाः परमकृपालयो भगवद्भक्तेः कल्पतरुस्वभावत्वात् तत्त्वमेव वदन्तः स्वीयानां स्वमार्गापिभक्तिकल्पतरुतरोपीजावापमारम्य फलपरिपाकपर्यन्तं प्रवृत्त्यायं प्रतिज्ञानते यथेति ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।

बीजभावे दृढे तु स्यात्त्यागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

येन प्रकारेण भक्तिः प्रकर्षेण वृद्धिं प्राप्ता स्यात्, तत्रकारकोपायो निरूप्यत इत्यर्थः । अत्रोपायत्वाविशेषात् जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । तेन क्रमेणोत्तरोत्तरं दृढतरतमाश्रयप्रकारका उपायाः सन्तीति तानाहुः । तत्र प्रथमं बीजस्य दृढत्वे सत्येवाग्रे तरोरप्यविनाशित्वं भवति, नो चेद्वातादिवशान्महानपि तर्ह्यस्यत्वेव । अतस्तमुपायमाहुः बीजेति । बीजभावः श्रीमदाचार्यकृतभगवन्नियेदनानन्तरं तन्मार्गात्तुसारेण भगवत्स्वरूपनिष्ठा रूपः, स यदा दृढो भवति, तदा भक्तिः प्रवृद्धा स्यादिति प्रथमः । तदनन्तरं त्यागात् गृहादिसर्ववस्तुनस्त्यागे कृते सा दृढतरा स्यादिति द्वितीयः । ततः श्रवणकीर्तनात् भगवद्गुणरूपलीलादीनां स्वदेहादिसर्वविस्मरणपूर्वकं तद्रसपरवशतया श्रवणकीर्तने सिद्धे सा दृढतमा स्यादिति तृतीयः ॥ १ ॥

ननु दृढबीजभावः को वा तस्य दाढ्यं प्रकारश्च को वेत्याशंक्य पूर्वं सोद्वेगं बीजदाढ्यप्रकारं ततो बीजभावस्वरूपं चाहुः बीजदाढ्यप्रकारस्त्विति ।

बीजदाढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अध्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

त्वन्तत्वादेतत्प्रकारप्रवृद्धभावस्य विघातकोपि वक्ष्यमाणपदारथोस्तीत्यस्याप्रौढत्वमुक्तं भवति । तथाचायमप्येकः प्रकारो भवतीति तं पूर्वमुद्दिश्याग्रे प्रकारमाहुः गृहेति । स्वगृह एव स्थितः सन् स्वधर्मतः जीवस्य ये वैधा वर्णाश्रमधर्मास्तेभ्योऽध्यावृत्तस्तुपु व्यावृत्तिरहितः सन् विशेषेणावृत्तिः सततं तद्दर्शनेवासाक्तिपूर्वकं वाक्कायमनसां परिभ्रमणं तद्रहितः पुष्करपत्रवत् तत्र स्थितोऽपि तान् लोकसंग्रहार्थं यथाकथञ्चित् कुर्वन्नपि तेष्वसक्तः सन्, पूजया तनुवित्तजया सेवया श्रवणादिभिरष्टप्रकारैश्च कृत्वा कृष्णं सदानन्दं पुरुषोत्तमं भजेत् सेवेत । एतेन लौकिकधर्मव्यावृत्तिं विहाय पूजाश्रवणादिभगवद्दर्शनेव व्यावृत्तः स्यादित्यर्थः । अत एव श्रीभागवते 'तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्दिद्येत यावते' त्यर्थेन मर्यादामार्गीयस्य कर्माचरणमर्यादासुक्त्वा, अग्रे व्यवक्षया भक्तिमार्गीयस्यापि तामाहुः 'मत्कथाश्रवणादौ वा यावच्छ्रद्धा न जायते' इति । अतो भगवद्दर्शनेषु व्यावृत्तस्य लौकिकधर्माव्यावृत्तिसुक्तैव । अथवा स्वधर्मतः अध्यावृत्तः अनिवृत्तः सन् । पूर्वदेशायां चित्तरोधकत्वेन तेषामुपयोगात् । तदुक्तमेकादशे 'अस्मिन्नोके वर्तमानः स्वधर्मस्योऽनयः शुचिः । ज्ञानं विगुह्यमाप्नोति मद्भक्तिं वा यच्छेये'ति ॥ २ ॥

किञ्च, न केवलं भगवद्दर्शित्तिमात्रेणाहं कृतायोस्मि, नातः परमधिकं किञ्चिदस्तीति मन्तव्यम्, किन्त्वग्रे धर्मिसम्बन्धव्यपि किञ्चित् कर्तव्यमेवेत्याहुः अध्यावृत्तोपीति ।

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यंसेत्सदा ।
ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥
यीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।

श्रवणादौ व्यावृत्तोपि हरौ सर्वदुःखहर्तरि चित्तं यसेत् प्रयतेत् । तथा कुर्वन्नपि प्रेमसैवामपि कुर्यादित्यर्थः । यद्वा । ननु 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयां' इति न्यायेन देहाध्यासवैषाधर्माः सहसा कथं त्यक्तुं शक्यन्त इत्याशङ्क्याहुः व्यावृत्तोपीति । स्वधर्मेषु व्यावृत्तोपि यथाविधि यावच्छक्यं तान् कुर्वन्नपि श्रवणादिषु भगवद्धर्मेषु हरौ भगवति धर्मिणि च चित्तं यसेत् प्रयतेत् । काविकप्रवृत्त्यां तत्र व्यापृतायामपि वाचिकमानस्यो ते भगवत्सेव प्रयोक्तव्ये सर्वधैत्यर्थः । तावतापि कार्यं सिध्यतीत्यर्थः । एवं बीजदाढ्यप्रकारमुक्त्वा क्रमेण वर्षमानं पूर्णं च बीजमावगाहुः ततः प्रेम इति । ततस्तदनन्तरम् । अथवा । एवं क्रियमाणेभ्यः श्रवणादिभ्यः पूर्वं भगवद्विषयकं प्रेम उत्पद्यते, ततः क्रमेण भगवत्सासक्तिर्मवति । ततोऽपि व्यसनं भवति । व्यसने जाते तदेव दृढबीजमावपदवाच्यमित्याहुः बीजमिति । मक्तिशास्त्रे तदेव दृढं बीजमित्युच्यते । यद्बीजमुक्तप्रकारेण स्थितौ दृढं सत् कदापि न नश्यति ॥ ३३ ॥

ननु प्रेमाद्यवस्थास्तु मानस्यो भवन्ति, ताः कथं पृथक् पृथक् ज्ञायन्त इत्याशङ्क्य तासां व्यावर्तकवर्मानाहुः स्नेहादिति ।

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृह्यारुचिः ॥ ४ ॥

गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्यं च भासते ।

यदा स्याद् व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदेव हि ॥ ५ ॥

भगवति स्नेहे उत्पन्ने तत्पूर्वं स्थितस्येतरविषयकातुरागस्य विशेषेण नाशः स्यात् । ततो यदा भगवत्सासक्तिर्जायते, तदा गृहे गृह्यपदार्थेषु चारुचिर्मवति । तत्र स्थित-
पञ्चुकलनादिषु किञ्चिद्विशेषमाहुः गृहस्थानामिति । गृहस्थिता ये वन्चुकलनादयस्तेषां स्वस्तिन्वितभगवद्भावे बाधकत्वमत एवानात्मत्वं च स्वस्य भासते । अयमाशयः । गृहे ये वन्चुकलनादयस्ते सर्वे नैकजातीयभावाः, किन्तु विजातीयमाधाश्चान्योन्यम् । तत्र केचन लौकिका दैहिकधर्मपराः, केचन वैष्णवा अपि नानाविधभगवद्धर्मपराश्च भवन्ति । तथा च भगवदासक्तिपूर्णां मनसि तेषु सम्यक्स्तेनोपादेयत्वं न स्फुरति । एकेषु स्वभावविपातरुन्वैतत्वद्गः सर्वोत्तमना न कर्तव्य एवेति भासते । अपरेषु वैष्णवत्वेन विजातीयभावात्स्वेन नैते मद्भावात्स पोषकाः, किन्तु विश्लेषका इति नास्तीया भवन्त्यतः समुपेक्ष्या एतेन भासत इति । अग्निमावग्यामाहुः यदेति । यदेव कृष्णे यदातन्दे व्यसनं तन्मोक्षयते, तदेव कृतार्थः मापितः सम्यग्गर्थः मक्तिपदार्थो यत्र तापः स्यात् । व्यसनस्वरूपं तु 'क्षणं युगशतमिदं यामां येन विनाशमवत्'

इत्यादि । व्यसनपदेन यथा सूतकामादिव्यसनिनः ऐहिकपारलौकिकेभ्यो लज्जामयादिकं सहसा परित्यज्य तत्तत्परतयैवेतरानुसन्धानरहिताः सन्तस्तिष्ठन्ति, तथैतेपि सर्वे परित्यज्य भगवदेकपराः सन्तस्तिष्ठन्तीति ज्ञायते । परमेतावान् विशेषः, तत्र वैषयिकत्वादसद्रूपं सर्वम्, अत्र तद्रहितत्वात्परमकाष्ठापन्नं सर्वमिति । अन्यथा 'विषयाक्रान्तेद्देहानां नावेशः-सर्वदा हरे'रित्याचार्या न वदेयुः । तथा चैवं व्यसनावस्थायां जातयामेव बीजभावस्य पूर्णं दृढत्वं स्यादित्यर्थः । एवं पुष्टिभक्तिरूपतरोः सर्वथाऽविनाशिदृढतम-बीजमात्रं निरूपितः । ततोऽग्रे शाखापत्रादिस्थानीयभावानां वृद्धिरनुक्तसिद्धे-वेति हृदयम् ॥ ४,५ ॥

नन्वितिदृढत्वाद्बीजभावस्य नाशो मास्तु, परन्तु तदुत्पन्नकोमलशाखापलवादीनां पक्षिमृगादिकृतकृन्तनवदिहापि बीजोत्पन्नावान्तरभावनाशस्तु सम्भाव्यत एवेत्याशङ्क्य पूर्वं नाशकपदार्थमुद्दिशन्ति तादृशस्यापीति ।

तादृशस्यापि सततं गृहस्थानं विनाशनम् ।

त्यागं कृत्वा यसेद्यस्तु तदर्थार्थैकमानसः ॥ ६ ॥

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोऽप्यधिकां पराम् ।

सजातव्यसनस्यापि सततं गृहस्थानं गृहे स्थितिर्विनाशनं बीजोत्पन्नकोमलभावानां विधातकमित्यर्थः । एवमुद्दिश्यैतत्प्रतीकारमपि वदन्तः पूर्वोक्तभक्तिप्रवर्धकोपायेषु द्वितीयमुपायमाहुः त्यागमिति । गृहादिसकलवस्तुनस्त्यागं कृत्वा यसेत्, व्यसनदार्षप्रयत्नं कुर्यादित्यर्थः । अयं त्यागस्तु संन्यासनिर्णयोक्तभक्तिमार्गापितुरीयाश्रमग्रहणरूपः । तत्र त्यागेपि प्रकारविशेषेण स्थितिं वदन्तस्तृतीयं भक्तिप्रवृद्ध्युपायमाहुः यस्तु तदर्थार्थैकमानस इति । तु पुनः यः तदर्थार्थैकमानसः स भगवानेवार्थः सकलपदार्थरूपो येषां ते तदर्थार्थः स्वतन्त्रभक्तास्तेषामप्यर्थः मुख्यः पदार्थस्तादृशमत्तैः सह मिथो गुणगानरूपान्तररमणात्मिका केवला वा विप्रयोगावस्था । तत्रैवेकं केवलं मुख्यं च-मानसं यस्य तादृशः सन् यसेत्, तत्तद्भावानुभवं कुर्यात्, सः सुदृढां कालादिभिरपि चालयितुमशक्यत्वात् सर्वतः मुक्त्यादिभ्योपि अधिकां परां परमकाष्ठापन्नां स्वतन्त्रफलरूपां भक्तिं लभते प्राप्नोति । एतेन पूर्वोक्तैस्त्रिभिर्भक्तिप्रवर्धकोपायैः क्रमेणोत्तरोत्तरमपिका सुदृढा, सर्वतोऽधिका, परा चेति त्रिविधापि भक्तिप्रवृद्धिरुक्ता । ननु 'ज्ञानं गुणाश्च तस्यैवं वर्तमानस्य वाधका' इत्युक्तेः कथं गुणगानस्य परमफलत्वमुच्यत इति चेत् । भैवम् । ते तु मार्यादिका एव वाधकाः, नैतन्मार्गीयाः । अन्यथा । तत्रैवाग्रे 'गुणास्तु सङ्गराहित्वाद्बीजनार्थं भवन्ति ही' त्याचार्या न वदेयुः । नन्वधिकं तत्रानुप्रविष्टं न तु तद्भानि'रिति न्यायेन विरुद्धे जीवनाशा तदर्थं यत्प्रथोभी सुतरां न मुक्ततरानिति चेत् । न । जीवनशूते विरहजडुःसत्त्वानुभवासम्भवात् । अन्यथा घातपातादिनापि

जीवनमपहातुं शक्यत एवेति तथैवोक्तं स्यात् । अतो नेह तथा, यतो विरहस्य सम्यगनुभवार्थमेव परित्यागस्य बोधनमस्तीति दिक् । एवं फलपर्यन्तं भक्तिः सोपाया निरूपिता ॥ ६३ ॥

ननु सञ्जातव्यसनस्यापि यतस्त्यागमृते न फलसिद्धिस्ततोऽसंजातप्रेमाद्यवस्थ एव येनकेनापि हेतुना यथाकथञ्चित्संजातसृष्ट्वादिविराग एव कथं न सर्वत्यागं कुर्याद-
तस्तदनन्तरं फलाऽवश्यंभायो भवतैवोच्यत इत्याशङ्क्याहुः त्याग इति ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथाघ्नतः ॥ ७ ॥

साधनदशायामेव त्यागे कृते तत्र भूयांसो बाधकाः सम्भवन्तीत्यर्थः । ननु ते किंमूलमादाय सम्भवन्तीत्याशङ्क्यामाहुः दुःसंसर्गादिति । दुष्टैः सह संसर्गण दुष्टानां दुष्टे वा अत्रे भुक्ते बाधका उत्पद्यन्ते । अयमर्थः । सर्वं त्यक्त्वा यत्र कुत्रचि-
रिस्थितेनापि यतिना नैकाकिना नापि क्षुत्पिपासार्दितेन कथञ्चित्स्थातुं शक्यते, अपक्वद-
शापन्नत्वात्, तथा च तदर्थं दुष्टैः सङ्गे दुष्टाञ्जमोजने च कृते सर्वं कृतमप्यकृतप्रायं भव-
तीति तथा । तदुक्तं श्रीमदाचार्यैः संन्यासनिर्णये 'गृहादेर्वाधकत्वेने'त्यारभ्य 'अतो-
त्र साधने भक्तौ नैव त्यागः सुखावह' इत्यन्तेन । अतोस्मिन् भक्तिमार्गे साधनदशायां परित्यागो न कर्तव्य इत्युक्तं भवति ॥ ७ ॥

नन्वेवं च सति साधनदशापन्नैः स्वभार्यादिकृतसेवादिप्रातिकूल्यसम्भवे कुत्र कथं च
श्लेषमित्याकाङ्क्षायामाहुः अत इति ।

अतः श्लेषं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरचिप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

यतः साधनदशायां त्यागे कृते बाधकभूयस्त्वमत एव हरेर्भगवतः स्थाने निव-
न्धोक्तेषु पुरुषोत्तमादिषु ब्रजादिषु वा श्लेषं स्थितिः कर्तव्येत्यर्थः । अत एव निवन्धेषु
स्वभार्यादि प्रातिकूल्येन गृहे स्थातुमशक्तस्य गृहादित्यागप्रकारमुक्तवन्तः श्रीमदाचार्याः,
'भार्यादिरनुकूलश्लेत्कारयेद्भगवत्क्रियाम् । उदासीने स्वयं कुर्यात्प्रतिशूले गृहं त्यजे'दिति ।
अयं त्यागस्तु न तुरीयाश्रमग्रहणरूपः, किन्तु गृहस्थेषु कलत्रादिषु मध्ये एकः द्वौ
पदयो वा ये एव प्रातिकूल्यं सेवादौ कुर्वन्ति, तांश्च यावच्छक्यं त्यजेदित्येवंबोधकः ।
अत एव 'गृहं त्यजे'दित्यस्य विवरणं 'गृहं भार्यादिक'मित्युक्तम् । दैवात्पुनः सर्वप्रा-
तिपन्थे तु मेधापनिर्वाहात् स्वस्य स्थातुमशक्तेर्वा गृहमेव परित्यज्य सेवादिसामग्रीमपि
स्वमार्थं एव नीत्वा पूर्वोक्तभगवत्स्थानेषु यत्र कुनापि स्थितः सन् तत्परतया सेवादिकं
कुर्यादित्याशयः । एवं च मनि पूर्वोक्तत्यागनिषेधस्तु तुरीयाश्रमोणत्यागपर एव । यतस्तत्र
मेधापवलम्ब्यामम्भवेनापक्वत्वेन च दुःमन्नदुष्टाञ्जमोजनादिकं भयत्येव । तत्तु सर्वथा बाधकम् ।
न एव तत्र तत्रागम्य बाधकत्वमुक्तम् । 'गते न कुर्यादमतां शिषोदरनृपां

कचित् । तस्यानुगस्तमसन्धे पतत्यन्धानुगान्धव'दित्यादिभिः । दुष्टान्नस्य तु वाधकत्वमुक्तं पद्मपुराणे । 'अवैष्णवानामन्नं च पतितानां तथैव च । अनर्पितं च यद्विष्णोः श्रमांसस- दशं विदु'रित्यादिभिः । पद्मदशापन्नानां तु 'ता नाविदन्मध्यनुपङ्गवद्भयिः स्वमात्मान- मदस्त्रथेद'मित्यादिना स्वरूपनिरूपणादित्यादि सर्वाणुसन्धानापगमादेव तत्तद्विप- याभावानां दुर्वासर्यग्रहत्वमिति दिक् । एवमेपां वासस्त्रलमुक्त्वा स्थितौ प्रकारमाहुः तदीयैरिति । भगवदेकपरा ये भगवदीयास्तैः सह मिलित्वा तन्निकट एव अर्थात् तैः सहैव वसन् सेवाश्रवणकीर्तनादिपरतया श्येयम् । एतेन दुःसङ्गदुष्टान्नप्रभवा दोषा निवारिताः । न'न्वतिपरिचयादवज्ञे'ति न्यायेन कथं सततं निकट एव स्यातुं शक्यत इत्या- शङ्का प्रकारान्तरमप्याहुः अदूरेति । वा अथवा अदूरो दूरत्वाभावः तद्वा न्न यो विप्रकर्षो दूरदेशस्तत्र श्येयमित्यर्थः । अर्थात् नातिदूरे नातिनिकटे परं ततः किञ्चिद्देशव्यवधानेन श्येयम् । मिलनादिकं तु तैः सह नित्यं सर्वथा कर्तव्यमेव । अन्यथा तद्देवासुरभाव- प्रवेशः स्यात् । अदूरमिति पाठेऽदूरमिति क्रियाविशेषणम् । अग्रे पूर्ववत् । नन्वेवं चेत् किमिति व्यवधानेन स्थितिविध्यत इत्याशङ्क्यामाहुः यथेति । यथा यत्प्रकारकश्चित्तौ स्वस्थान्येपां च चित्तं कदापि न दुष्टं भवति तथा श्येयमित्यर्थः । अत्रायं समुदायार्थः । भार्यादीनां सेवादावानुकूल्ये सति तैः सहैव सेवां कुर्वन् तैश्च कारयन्स्वग्रहे श्येयम् । उदासीनेषु तेषु सत्सु गृह एव स्वयमेव सेवादिकं कुर्यात् । तद्भावे तु तेषु प्रातिकूल्यं परित्यजेत् । सर्वप्रातिकूल्ये गृहमेव लकत्वा भगवत्स्थाने स्थितः भगवदीयैर्मिलित्वा सेवा- कथादिपरतया तिष्ठेत् । अथ तत्पहवासे चेत्स्वगनसि तद्विषयकं दोषादिकमाभाति, अथवा स्वाद्यष्टशक्तेषामेव मनसि स्वविषयकं तदायातीति मनसि सम्भाव्य'तेभ्यः किञ्चि- दूरदेशे स्थित्वा तथैव सेवादिकं कुर्यात्, तदनवसरे तत्र गत्वा तैः सह श्रवणकीर्तनादि- परतया तिष्ठेदित्यर्थः सम्पन्नः । यद्वा । अदूरेति । भगवत्स्थानादेवादूरविप्रकर्षे श्येयम् । तत्रैव स्थितौ तु अतिपरिचयाद्भगवतो भगवदीयानां वा विषयका अपराधाः सम्भवन्ति, तेन तु स्वस्य चित्तं दुष्यत्येवेत्यत आहुः यथेति । यथैव स्थिते चित्तं न दुष्यति तथैव श्येयमित्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु व्यसनानन्तरमपि फलदशायामेव चेद्वाधकसम्भावना, तदा मुतरामेव साध- नदशायां सेति कथं मुखेन सेवादिनिर्वाह इत्याशङ्क्यामाहुः सेवायामिति ।

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न कापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

सेवायां तनुनित्वापाम् । अत्र वाशब्दः स्मरणस्यापि सङ्गादकः । मेराया अशक्ता- वनवसरे वा श्रोतृक्रोधभावे स्मरणं वा भवितव्यम्, नान्यपरतया स्थान्यमिति बोधकः । अत एवोक्तं नवरत्नप्रकारे 'अन्यथा तद्देवासुरमात्रप्रवेशः स्था'दिति । कथायां

श्रीभागवतादिश्रवणकथनादौ । अत्र वाशब्दः श्रवणकथनयोरन्यतरेणापि कार्यसिद्धिर्भवत्येवेति सूचकः । परमुभयोरपि तत्र तत्र द्ढासक्तिरपेक्षिता । ततो यावज्जीवं तस्यां स्थितायां तस्य भक्तस्य नाशस्तद्भावात् च्युतिस्तस्य भावस्य वा च्युतिः क्वापि । इहास्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे चाऽमुत्र च नास्त्येव इत्येव मे मतिः सम्मतिर्निश्चयारिभक्ता बुद्धिर्वा । तथा च सेवायां श्रवणकीर्तनयोर्वा यस्य द्ढासक्तिर्भवति, तस्य तावद्भावात् च्युतिः कदापि न भवति, परमग्रे भाववृद्धिस्तु स्वभाग्योन्नतिसमये भगवतस्तद्भक्तानां च कृपया भविष्येवेति परमार्थः ॥ ९ ॥

नन्वेवं सर्वं त्यक्त्वा स्थितस्य तत्रापि चेत् कश्चनोपद्रावकः पदार्थः सम्पद्येत, तदा तेन किं कार्यमित्याकाङ्क्षायामाहुः बाधेति ।

बाधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

एकान्तेपि चेद्बाधकसम्भावना सात्तदा पुष्टिमार्गीयैर्ग्रहिलतया तत्रैव स्थित्वा भगवति भारो न देयः । अतस्तत्र तस्य वासो नेष्यते, इष्टसाधको न भवतीत्यर्थः । ननु पुनस्तत्र तत्रापि चेत्तत्सम्भवस्तदा 'त्वितो अष्टस्ततो अष्ट' इति न्यायेन कांदि-शीकस्य तस्य का वा गतिरित्याशङ्कयामाहुः हरिस्त्विति । यतो हरिः सर्वदुःखहर्ता, अतः सर्वतः । तस्मिन् सार्धविमक्तिकल्पात्सर्वेषां स्त्रीयानां सर्वेभ्यः प्रतिबन्धकेभ्यः सर्वेषु देशेषु सर्वैर्लौकिकालौकिकोपायैः सर्वप्रकारैश्च रक्षां निःसन्दिग्धं भगवान् करिष्यत्येवेति नात्र संशयात्मभिर्भवेत्तन्वमित्यनवयवं सर्वम् । अन्यथा 'अनन्या' इति 'न मे भक्त' इति 'मां हि पार्थ' इति 'द्वि स्यापयती'त्यादीनि भगवद्गतानि विरुद्धानि च निफलीनवेयुः ॥ १० ॥

एवं भक्तिसाधनदशायामपि स्थित्यादिप्रकारमुक्त्वा उपसंहरन्त एतत्स्तोत्रपाठस्य फलमप्याहुः इतीति ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गृहनच्यं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद् द्ढा रतिः ॥ ११ ॥

इतीति परिममाधौ । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण भगवच्छास्त्रं भगवद्धर्मशिक्षकं शास्त्रम्, अत एव गूढं तत्त्वं स्वरूपात्मकं यस्मिन्निति तादृशम् । स्वतत्त्वायितपुष्टिपुरुषोत्तमस्य मत्वरमेव साक्षान्मन्वन्धजनकृन्वमिनि यामत् । तन्निरूपितं निवृत्तामुक्तम् । एतन्मार्गीयो यः कोपि वा एतच्छास्त्रं गम्यगर्भानुमन्धानपूर्वकं श्रीमदाचार्यचरणेषु श्रद्धानिश्वासादिपूर्वकं चाधीयीत पाठं कुर्यात्, तस्यापि भगवनि रनिर्ददा म्यात् । ददत्तं तु प्रमेणागन्तिम्यसनयोरनन्तरार्थं निपत्तपूर्वमावृत्तितम् । अत्रायनाशयः । पूर्वं श्रेयोत्व-

त्पर्यं ये उपाया निरूपितास्तान्विनैवैतत्त्वाठमात्रेणापि भगवति प्रेम उत्पद्यते । तदन्तरं
यथोक्तरीत्या स्थितौ तदग्रिमावस्थास्त्ववश्यभाविन्य एवेति परमार्थः ॥ ११ ॥

अत्र युक्तमयुक्तं वा लिखितं यन्मयाज्ञतः । तद्विद्वलः कृपासिन्धुरजस्य क्षम्यतां मुदा ॥ ११ ॥

इति श्रीविद्वलनाथचरणैकतानश्रीत्रजभूषणात्मजश्रीगिरिधरविरचित-

भक्तिवर्धिनीविद्वतिः समाप्ता ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीद्वारकेशविरचितप्रकाशसमेता ।

श्रीमद्वलभपादपद्मरजसः संस्मरणेनैव मे
ज्ञातुं सर्वमशक्यमत्र सदसद्वैकिकं यत्परम् ॥
ज्ञातं शक्यमसाध्यमेव नितरां साध्यं तदुक्तार्थत-
स्तद्विश्वासवलाश्रयैकनिरतो वक्तुं प्रवृत्तोऽस्म्यहम् ॥ १ ॥

श्रीमदाचार्यवर्याणां चरणानुग्रहादहम् ।
तदुक्तयान्यसन्दर्भं विमृशामि यथामति ॥ २ ॥

तत्र पूर्वं यथा भगवान्(न)न्यपूर्वाभ्यस्तादृशरसोपयोगिदशाविरहादनधिकारित्वमा-
शक्य तदग्रिमप्रयोजनसिद्धयर्थं साधनत्वेन त्यागात्यागहेतुकीं भक्तिं ताभ्यः प्रयच्छतीति भाव-
फलोपकारावधि तदुत्पादकधीजभावत्वेन तादृशरसात्मकं स्वरूपं भावरूपत्वेनैतद्भावयनया
तत्तदन्तःस्थापितमिति ततो भक्तिस्तयाग्रे च रमणं फलमिति राक्षान्तसम्मतः पन्थाः । यव-
प्येतदतिरिक्तानां मत्तानां 'ब्रजे नोप्यो भविष्यथे'ति वरप्राप्तत्वात्साग्रप्रतमधिकारित्वं वर्तत
एव, तथापि, 'प्रथमातिक्रमे कारणाभावा'दिति न्यायेनैतत्सहकार्यत्व एव फलदानम्,
यत एतासामेव वरप्राप्तत्वेनात्र रमणविशिष्टाः क्षपा दत्तास्तत्र्यतिरेकेण नास्य सम्भावनमिति
नैतत्पूर्वं तासां रमणमिति भावः । अत एवाग्रे भगवदाकारणं तु तावदेतद्विषयकमेव
स्पष्टीकृतं श्रीमदाचार्यैः । तथा सत्युभयोर्भगवतः प्रायमिकसंयन्ध एव चीजम्, तदाचाला-
नम् । भक्तिधारणारविन्दरूपा । तस्या नैरन्तर्यभावनेनावसरे प्राप्ते धीजपरिपाकदशायां फलं
साक्षात्स्वरूपानन्दानुभव इति यावत् । तत्र कुमारिकापामत्यागः, तद्व्यतिरिक्तानां त्याग
इति स्थापितत्वात् । अत एव व्रताप्याये श्रीमदाचार्यैरुक्तं 'मत्यागस्त्यागादुत्तम' इति ।
तथात्राप्याधुनिकदेवीसृष्टयुत्पन्नानां जीवानां सर्वदोषदूरीकरणार्थं तादृशरसात्मकम-

जनानन्ददानार्थं च तादृक्सेवनातुकरणोपदिष्टत्वेन श्रीमदाचार्यवर्यास्तदुभयपक्षमाश्रित्य साक्षात्फलप्राप्त्यर्थं नामस्मरणानन्तरं फलपरिचयावधि साधनत्वेन भक्तिवृद्धिप्रकारं निरूपयन्ति यथेति ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।

वीजभावे दृष्टे तु स्यात्त्यागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

‘माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोप्यधिकः स्नेहो भक्ति’रिति । यत्र वरप्राप्तत्वेन पूर्वकालिनकसंस्कारकरणानन्तरमेव भक्तेः प्रक्षिप्तवीजत्वम्, तत्र स्मरणवाहुल्यादङ्कुरितत्वम्, ततस्तथात्वे पल्लवितत्वम्, तथैव कुसुमितत्वम्, एतावन्मात्रकं फलीकरणावधि वर्धकत्वमग्रे कृतो न सादित्यनुसन्धेयम् । सा प्रवृद्धा स्यादिति । प्रकृष्टेन वृद्धिः प्रतिक्षणं तादृगतिपूर्वकस्मरणवाहुल्येन । तथोपायस्तात्प्रकारकाचरणोपायो निरूप्यते, उत्तरधाम्य एव विशदीक्रियत इत्यर्थः । वीजभावे दृढीकरणापेक्षकत्वम्, अन्यथा तुवाब्दस्य पूर्वपक्षव्यावर्तकत्वानापत्तिः स्यात् । किञ्च, वीजभावे दृष्टे सत्येवाग्रेङ्कुरभावमारभ्य फलपर्यन्तं तदुद्भावनपूर्वकं वर्धकत्वम् । अन्यथा कृतोपि संस्कारो व्यर्थ एव स्यात् । अत एव ‘भावैरङ्कुरित’मित्याद्युक्तयस्तु तादृक्वीजभावफलीकरणत्वमेवाभिव्यञ्जयन्ति । तत्र विषयव्यवस्थाभेदेन हेतुत्रयमुच्यते त्यागाच्छ्रवणकीर्तनादिति । अत्र तामसानां त्यागादेव तथात्वम् । सात्त्विकराजसानां तु श्रवणकीर्तनादिति योजनोभयत्रैव वेदितव्या । तथा सति पक्षद्वयविशिष्टविभागसमानाधिकरणत्वेन हेतुनिरूपणप्रस्तावेपि सामानाधिकरण्यात्तद्विषयत्वं स्वीकर्तव्यम् । अत एव त्यागादिति पृथगुक्तिः, न तत्र समाहारे योजना । श्रवणकीर्तनयोस्त्वेकवद्भावत्वेन तथात्वाद्त्यागपक्षमाश्रित्य श्रवणकीर्तने एव हेतुत्वेन निरूपिते, नतु त्यागः । तस्माद्यथायोग्यतया हेतुनिरूपणं ज्ञेयम् । अत एव ‘श्रवणा’दित्यारभ्य‘प्रतिपातु ततो गृहा’मित्यन्तेन तद्दृढीकरणार्थमेव भगवता ययप्युक्तम्, तथापि नाद्दीकृतमेताभिः, किन्तु ‘क्षपक्ष एवादर्णीय’ इति न्यायात्याग एव तासां दार्ढ्यसम्पादकत्वम् ॥ १ ॥

अतः परमेतावन्मात्रकं वीजदार्ढ्यमुपपाद्य तत्प्रकारमप्यग्रे प्रकाशयन्ति वीज-
दार्ढ्यप्रकारस्तिचि ।

वीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा न्यधर्मनः ।

अव्यायुक्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

अत्र गुणारिकावरप्राप्तसाधननिरूपणत्वेन प्रथमतस्तत्प्रकारमेव प्रचारयन्ति । अनभ्युद्यन्देन तत्प्रकारकनिरिक्तप्रकारं व्यावर्तयन्ति । तथा । गृहे स्थित्वा स्वध-
र्मन इत्ययं न्येत्यात्मा भगवान् तद्वर्ततः पङ्कणश्यादिकमनुभन् तद्व्यरसभोक्तीणामाच-

रणं ज्ञात्वा भजेदित्यन्वयः । अथवा, यद्यैताः स्वस्य पूर्वं भगवद्गृहीतपुंस्त्वाख्यधर्म-
मधुना प्राप्य पूर्वकालीनोपदेशजनितसंस्कारस्मरणपूर्वकं तद्भजनं कुर्वन्ति, तयैतन्मा-
गीया अपि 'स्वधर्मत' इति नामस्मरणपूर्वकसंस्काररूपवरणप्राप्तौ तदनुकरणत्वेनैतद्भजनं
कुर्वन्त्वित्याशयेन श्रीमदाचार्यवर्या आहुः स्वधर्मत इति । एतत्प्रकारानुसारेण
स्वयमव्यावृत्तः सर्वदा । व्यावृत्तिर्व्यवहारः । स तु सन्निपातः, तद्रहितः सन् कृष्णं
पलात्मकं सदानन्दवाचकं पूजया श्रवणादिभिरित्यत्र, तथा पुष्टिमार्गीयया
'धन्यास्ति'ति वाक्यपङ्क्तिरूपितया, तथा श्रवणादिनवप्रकारकभक्तिभिरपि तत्तद्भावस-
माश्रितमेव भजेत्सेवनं कुर्यात्, तदप्यान्तरिकम्, नतु बाह्यमित्यर्थः । अथवा । तासां
कामरूपाणि वस्त्राणि गृहीत्वा पूर्वं नीपमारूढ पश्चात्तत्रैव दानत्वेन तासु यथा
भगवत्पूजनत्वन्, तथैवाग्रे स्वातिप्रियोत्तरीयकल्पितासनदानत्वेन ताभिरपि भगवान्
पूजित इति लक्ष्यते । अत एव 'तत्रोपविष्टो भगवान्स ईश्वर' इत्यत्र तच्छब्दपरामर्शस्यैव
तदुद्घाटकत्वमेतत्प्रकारकाचरणं कर्तव्यमित्यर्थः । सर्वदा भावनीय इति संक्षेपः ।
अतएव व्रतचर्यायां 'प्राग्भजनपुरूपत्वाख्यधर्मा अपि वयस्वतां । प्राप्ता ये तैः सहानच्छन्
संबन्धं सूचयन् हरि'रित्यत्र श्रीमत्प्रभुभिस्तथैवोक्तमिति प्राथमिकसंबन्धस्यैव वीजभावत्वम् ।
ननु ते तु ऋषयो मननशीला मध्द्रष्टारः सर्वात्मना भगवदुक्तसाधनकरणत्वेनैव
प्रत्यहं गृहस्थितमेवाद्यस्य तदाज्ञापालनपूर्वकं भजनं कुर्वन्ति, अयं तु प्राकृतः, कथं
तत्साधनाचरणं कर्तुं शक्यत इत्याहुः व्यावृत्तोपीति ।

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यतेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

वीजं तद्गृह्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।

वस्तुतस्त्वयमप्येको वीजदार्ढ्यप्रकारान्तरः, तस्मात्स्वयं व्यावृत्तोपि संसारासक्तः
सन्नपि हरौ सर्वदुःखहरणशीले भगवति गजराजप्राग्वाङ्मिकनाद्यक्पराकमानुस्मरणपूर्वकं
चित्तं संस्थाप्येति शेषः । सदेति कालापरिच्छेदकत्वेनैव श्रवणादिषु नवप्रकारकभक्तिषु
तद्द्विप्रकारस्फूर्त्या यतेत् । तद्विषयकं यत्नं कुर्यादित्येतत्प्रकारेणापि सा प्रवृद्धा सादिति
पूर्वेषान्वयः । ननु पूर्वोक्तप्रकाराचरणेनाग्रे किं साधितमिति प्रेमादीनां प्राप्तिमपि सूचयन्ति
ततः प्रेमेति । ततः तद्दृढ्यनन्तरं पूर्वोक्ताधिकरणरू एव तथात्वेन पठ्यरचनारूपं प्रेमोत्प-
पते, येन भक्तिवर्ती प्रत्यहं प्रतिक्षणं सिद्धानविषयीक्रियते । तथा आत्मकिर्मावनिशेषः । स तु
पुण्यागमरूपः । अत्र 'शान्तार्थस्य परिज्ञानात् भागस्य कलिका भवे'दिति यान्योक्तोपौ-
नुमन्धेयः । तथा सलेतत्प्रकारकामक्तः प्रेमोत्तरमावित्त्वं सुकमेव । अत एव श्रीमदा-
चार्यैरपि तथैवोक्तम् । 'आमन्त्रितः प्रेमपूर्व्यं प्रेमापि हरिणा कृत'मिति । तथा व्यमनं
च येन विना क्षणमपि न्यातुं न शक्यते, तच्च वीजादारम्य पटाविकारावधि

सर्वत्र भावनीयम् । एवं यदा भवेत्तदा न काप्यनुपपत्तिः । अथवा । अत्र चकारः समु-
ह्ययार्थकः । तथा सति प्राथमिकसंबन्धो बीजभावः । तस्मात्स्वभावतो वृद्धिं प्राप्ता भक्ति-
र्वेली, तदुद्धृतं प्रेम पल्लवस्थानापन्नम्, तत्रनितासक्तिः पुष्पागमः । ततो ध्यसनं च फलत्वेन
स्वरूपैकनिष्ठत्वम् । एतेषां बीजत्वजातिविशिष्टसमानाधिकरणत्वेनैकजातीयत्वम् । तथा
सति मूलदृढीकरणत्वेनैव सर्वत्र तथात्वमिति भावनीयम् । तदेवाग्रे निरूप्यते बीजं तदु-
च्यते, शास्त्रे भगवच्छब्दे, श्रीभागवतगीतानारदपञ्चरात्रादावपि, यद् दृढं नापि नश्यति,
ततु प्राथमिकसंबन्धकाठीनमित्यध्यवसेयम् ।

अतः परं प्रेमासक्तिभ्यां यजार्तं तदाहुः स्नेहादिति ।

स्नेहाद्भागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहारुचिः ॥ ४ ॥

गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद्भ्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् ।

त्यागं कृत्वा पतेयस्तु तदर्थार्थिकमानसः ॥ ६ ॥

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोप्यधिकां पराम् ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथाज्ञतः ॥ ७ ॥

अतः स्वेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरे विप्रकपं वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्देहा भवेत् ।

घावज्जीवं तस्य नाशो न कापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

घाधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

अत्र स्नेहपदेन मक्तिरुच्यते । तत्र घात्वर्थः सेवा, प्रत्ययार्थः 'प्रेमे'ति । तेन रागवि-
नाशः स्यात्, भगवत्स्वरूपातिरिक्तत्वस्तुमात्रेषु यो रागः अनुरजनं तस्य विशेषेण नश्वरत्वेन
नाशः अप्रतीतिः स्यात् । तथा आसक्त्यापि गृहारुचिः स्यात् । तत्र 'न गृहं गृहमित्याहु-
र्गृहिणी गृहमुच्यते' इति चान्पयात्तादृशासक्त्या परिग्रहाद्यस्य चित्तुचिततरा । अथवा ।
नैते आत्मसंबन्धिनः, किन्तु देहादीनाम्, प्रत्युत तादृशभावनिरतस्यालौकिकभावविधातका
एव, नतु साधकाः, इतोपि तदनासक्तौ तस्य न किमपि घापकम्, प्रत्युत तपाले
तथात्वमिति । अग्निमानये तथैव निरूप्यते गृहस्थानां घापकत्वमिति । भगवद्वि-
षयकर्मस्वराराधुग्लकर्तृणां तु स्त्रीपुत्रादिष्वनात्मत्वं भासते एव । चकाराद्बाधकत्वमपि ।
तथा सति तत्पद्मो न विषेय इति तात्पर्यार्थः । अन्यथा व्यसनभाववत्त्वानुपपत्तिः
भ्यात् । अनलसेवायामे गवंत्र सापकत्वेनाधिकारी विपयीनियते यदा स्यादिति ।

यस्मिन्काले कृष्णे फलात्मके पद्भुणैश्वर्यसम्पन्ने भगवति व्यसनं तदेकनिष्ठत्वं पूर्वो-
क्तविधिना स्यात्तदेव कृतार्यः स्यात्, नात्र सन्देहः कार्य इति सिद्धम् । हिशब्दस्तु प्रसि-
द्धावेव । तथा सति व्यसनं वरणकालीनमेवाभिव्यज्यते । अत एवात्र तादृशस्यापि व्यसन-
भावप्राप्तस्य सततं निरन्तरं गेहस्थानं गृहस्थितिर्विनाशकं विशेषेणोक्तसंस्कारविधातिकेति
यावत् । अतस्त्वागपक्षमप्याश्रित्य तत्राग्निप्रकारमाहुः त्यागं कृत्विति । यच्च पर-
मकृपाशीलः सर्वात्मना निरुद्धः सन्, अत एव तदर्थार्थिकमानस इति विधेयविशेषणम् ।
तत्र भगवतो योर्धः प्रयोजनं तदर्थमेव तन्निष्ठमेकं मानसं यस्य । अथवा । भगवदर्थमेव
यत्प्रयोजनं तत्रैव मानसिकी प्रवृत्तिर्यस्येति त्यागसांमुख्यम् । अत एवात्र तुशब्दस्तूक्त-
र्थाधायकः । तद्यथा । ब्रजसीमन्तिन्योन्यपूर्वाः सर्वथा लकुमशक्यानित्येतादृशानपि पदार्था-
स्त्वक्त्वा वीजभावरूपां भक्तिम्, तथैवाग्रे स्वरूपदर्शनस्वर्गनभाषणमिलनादिकमेतासां
जातमिति, तथात्रापि य इति सामान्यनिर्देशात् कोपि तदर्थार्थिकमानसः पूर्वोक्ताचरण-
शीलस्तादृशासक्तिभरेण गृहादित्यागं कृत्वा यतेत्, भगवत्प्राप्तिविषयकमेव यत्नं
कुर्यात्, स पूर्वोक्तसामानाधिकरण्येनैव सुदृढां श्रेहस्त्वाम्, तत्रापि सर्वतोऽधिकं
नवप्रकारकमक्षयपेक्षयोत्कृष्टत्वेन तादृक्प्रकारकाम् । अत एव 'सुदृढः सर्वतोऽधिकः
खेहो भक्तिरिति लक्षणत्वेन प्राप्तम्, अत एव परागुत्कृष्टम्, यतः साक्षाद्भगवत्परणार-
विन्दानुग्रहनिष्ठैकशीला तां लभते, प्राप्नोति, तत्कृताचरणं करोतीत्यर्थः । तथापि त्याग-
क्रियानौचित्यमेवाहत्याग्रे तद्विषयकयाप्रमाहुः त्यागे बाधकमभूयस्त्वमिति । अत्र
साधनदशापन्नत्वेनाधुनिकजीवानां तदपेक्षया न्यूनत्वम्, 'संलग्न्य सर्वविषयांस्तव-
पादमूलमिति प्रकारस्य तत्रैव सिद्धत्वादत्रलानां तथाकरणे बाधकयाहुत्स्यमेव । तत्र
देतुद्वयं निरूप्यते दुःसंसर्गात्तथाग्रनः । ज्ञापेक्षया विरुद्धधर्माचरणशीला एव
दुष्टाः । तेषां संसर्गात्सहवासकरणत्वात्स्यस्य तदुपाजितान्नमक्षणान्ना तथात्वम् । यत एवं
पापकापत्तिस्वत एवाग्रे स्थितिप्रकारः प्रकाश्यते । अतः स्येवमिति । अस्मात्कारपादेव
तद्गहिते देशे हरिस्थाने सर्वदुःखहरणशीलस्य तत्तर्हीलास्थाने तदीयभगवत्परंभगवत्दीपैः
सह स्वयम् । अथवा । भगवदुपदिष्टस्थाने धृन्दावनार्दां स्थितिः कर्तव्या । तत्र तादृगैः सह
वासकरणे पूर्वोक्तहेतुद्वयप्रतिबन्धोत्पादकानामनवगणराहन्त्वम् । तत्रापि अदूरे विप्र-
कर्षं चेति । यद्योपक्रमे प्रकारद्वयं तद्योपसंशारेपि तथात्वं बोध्यते । अत्यागपक्षे तावद्दूरत्वेनैव
स्थितिः कर्तव्या, त्यागपक्षे तु विप्रकर्षेनैवैति योजना । अत एव धीमदाचार्यैरपि पूर्वोक्तव्य-
पन्यापूर्वकवानपदप्रमुक्तम् । अथवा । अदूर इति वाक्यद्वयं प्रतिपक्षे भिन्नतया योक्तव्यम् ।
एतदप्रकारेणैव तत्र स्वयमित्यग्रे सूच्यते । यथा चित्तं न दूष्यति । एतदप्रकारक-
स्थितौ चित्तं न दूषितं भवतीत्यर्थः । अतः परं पूर्वोक्तरीत्या यावन्नममकर्त्ताकरणाद्यै
विज्ञानेन स्वयम्प्राप्तं साधनपदमुच्यते । 'मेनापां वा कथायां ये'सुखी यथाकमा-

नुरोधेनासपूर्वाणां सेवायामिति धात्वर्थस्यानुकूलत्वेन भगवद्भजन एवासक्तिः । सपूर्वाणां तु भगवद्गुणानुवादत्वेन कथायामेव सा । 'तव कथामृतमि'त्यादिवाक्येषु तथा निरूपितत्वात् । उभयत्र वाशब्दो विकल्पत्वेन तन्मात्रकं बोधयति, अन्यथा एकेनैव तेन चारिताभ्यै सति द्वित्वनिरूपणत्वानतिप्रयोजनत्वात् । अतः श्रीमदाचार्यवर्याः स्वकीयान्त्रति निरुपधिकरूपावत्त्वेन स्वानुभवपूर्वकौमयपक्षीयासक्तिनिरोधस्तं फलत्वेन प्रतिपादयन्ति सेवायां वा कथायां वेति । अनेन सेवाकथयोः स्वरूपात्मकत्वं सूचितम् । आसक्तिप्रमन्यात्वेन तयोक्तिः । अथवा विकल्पत्वेन यस्मेति सामान्यनिर्देशात्परमभान्यवतस्तत्कृताचरणशीलस्य आसक्तिनिरोधे दृढ इति प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकत्वेन संभवेत्तस्य यावज्जीवं शरीरस्थितिपर्यन्तं पूर्वोक्तरीत्या नाशः कापि कस्मिन्नपि देशे समये वा न दृश्यत इति शेषः । 'स्वानुभूत-प्रकारज्ञापनाय मे गतिरि'त्युक्तवन्तः । अतः परमेतत्प्रकारकाचरणकर्तुः कदापि स्थितिपक्षे पापसंभावनायां जातायामपि स्वबुद्धान्यत्रैव मया स्थेयमिति पक्षो निराक्रियते । पापसंभावनायां तु एकान्ते वासो नोचितः । वैराग्यवशान्महारण्यादौ स्थितिर्न कर्तव्या । किन्तु यत्र साक्षाद्भगवदाविर्भावः स्वहृदये स्वानुभूतो भवति, तत्रैव स्थेयमित्येकान्तपदतात्पर्यम् । अत एव नेष्यते नेच्छाविषयीक्रियते । कुतस्तत्र हेतुरुच्यते हरिस्त्विति । यथा व्रजरक्षाः सर्वतो भगवता रक्षिताः, 'विषजलाप्यया'दितिवाक्य-पट्टकधनात्, तथात्मविषयिणी या रक्षा तां सर्वतः पूर्वोक्तदुष्टसमूहादपि करिष्यत्वेव । अत्रापि स्वमत्त्वैवोक्तं न संशय इति । संशयः सर्वथा न कर्तव्य इत्यर्थः । हरिस्त्वस्थान्यथानुपपत्त्यैव तथा निश्चीयते । तुशब्दस्यापि तथैवोद्घाटकत्वम् ॥

अतः परमुपसंहरन्ति इत्येवमिति ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गूढतत्त्वं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद्गृहा रतिः ॥ ११ ॥

पूर्वोक्तप्रकारेण भगवच्छास्त्रं श्रीभागवतभगवद्वाक्यनारदपञ्चरात्रादिकं ततु भगवत्कथितमुपदिष्टमपि गूढत्वेन यत्तत्त्वं 'एवं मदर्थोऽज्ज्ञितलोकावेदे'त्यत्र यथोक्तं तन्मया तदुक्तप्रकारेणैव निरूपितम् । ब्रह्मसंयन्धकरणादित्याद्याज्ञाविषयत्वात् । एतदध्ययनकर्तृ-णामपि पूर्वोक्तसिद्धिरित्याशयेनोच्यते य एतत्समधीयीतेति । य इति समान्योक्त्या कोच्येतत्सुष्टिगतभाग्यशीलः परमादरेणार्थानुसन्धानपूर्वकं तदुभयाचरणकर्तृत्वेनैतदध्ययनं करोतीति । तत्रापि नियमनैयत्वेन सम्यक्त्वम् । तेन तस्यापि दृढा रतिर्भगवद्विषयको भावः स सुदृढः सादित्युक्तं विस्तरेण ॥

श्रीमदाचार्यचरणानुग्रहादेव निर्णयः । कृतस्तदुक्तवाक्यानां सुज्ञानां तोपसिद्धये ॥ १ ॥

इति श्रीद्वारकेऽविरचितभक्तिवर्धिनीप्रकाशः ।

EDITORS' NOTE.

भक्तिवर्धिनी is the twelfth of the Sixteen Sacred Books of श्रीमद्ब्रह्मसंहिता. It is the foundation of भक्तिमार्ग, and it clearly shows the means by which भक्ति towards God may be increased and strengthened. Nothing is said here about the सुहृद अधिकारी, for his अधिकारबल is strong enough to lead him to final realisation, the मन्वन् अधिकारी has to resort to त्याग and श्रवणकीर्तन after his बीजसाध त. e. love towards God, which is produced only by His grace has been strengthened into साक्षित and व्यसन. Such a व्यसनी, who cannot live without God, should leave worldly surroundings, and realise His separation unobstructed. Such a मन्क is referred to in निरोध-उपनिषद् and his state is described in महा इष्या...अध्यासोपि सिध्यति. It is for such a मन्क, that in सन्यासनिर्णय it is said विरहात्मकार्यं तु परित्रागो प्रयत्नस्ये- His साधन is nothing else but भावो भावनया सिद्धः. For the हीन अधिकारी—and almost all the people of the modern times should be included in this category—the method of strengthening the बीजसाध i. e., the divine love which is the gift of His Grace, is as follows—He must stay in रहस्याश्रम, observe वर्णाश्रमधर्मस, give up worldly pursuits and worship कृष्ण by पूजा, श्रवण &c. Even if he cannot give up worldly pursuits on account of poverty &c., he must concentrate his mind in हृदि, the remover of all pains, and always try for श्रवण &c., till the बीज germinates, and प्रेम, साक्षित and व्यसन are produced. The test of divine love is सत्कारात्मकार, the test of divine साक्षित is रहस्यवि; all the people in the house look like hindrances—nay, strangers. The test of व्यसन is the inability to live without Divine Presence, अद्रिना साक्षितमन्कः. Even such a व्यसनी or विरहात्तुर should not constantly stay at home, because it is a prison, full of many fetters.

The त्याग stated above is not easy; it is full of obstacles due to दुःसंस्पर्श and दुःस्थान. Hence it is better to stay in a हरिस्थान, in the company of मन्क, who are wholly engrossed in serving the Lord. There also the aspirant should stay near or distant, in such a way that his हित is not spoiled. श्रीविरहनाथस्य says that he who is wholly engrossed in सेवा or पूजा till his life will never perish.

If one is really anxious to go to God, he will learn much from this *ग्रन्थ*. The fourteen commentaries that we have been able to collect and publish show the various aspects from which we can look at it. Of each of the first eight commentaries we had three to five copies, and from the ninth we had only one copy of each. Of श्रीकल्याणरायजी's commentary we had got a mss. written by his illustrious son श्रीहरिरावजी, of श्रीसुरेशचरणजी's we had a mss. corrected by himself in his own handwriting, and of 10, 11, 12 and 13, we had the original mss. written by the authors themselves.

A large collection of these commentaries we got from Pandit Gattulala's Library, and we are grateful to the departed Pandit for his vast and varied collection of mss. Some mss. we were able to get from the Bhandarkar Research Institute, for which we are thankful to Dr. S. K. Belyalkar. Shri Vallabhalaji, son of Shri Devkinandanji also gave us some mss. and we acknowledge our gratefulness to him. Lastly, some important original mss. Mr. Telivala was able to collect while on tour at श्रीनाथद्वार, कोटा, कांकरोली &c.

We note with pleasure the help that we have received in the preparation of press-copies of some of these mss. from Messrs. Gopaldas Jhalani, B. A., of Ujjain, Dhirajlal Kashinath Pandya of Anand, Chandulal C. Shah, Becharadas Maganlal and Purushottamas Tribhuvandas of Nadiad. This work is printed from the funds supplied by निरुपदेश्य मोरामी श्रीजीवनलालजी of पोखंडर and his son श्रीरणछोडलालजी and our sincere thanks are due to them.

With feelings of joy, we offer this fruit of our labour of love at the Lotus Feet of Lord Shri Krishna.

BOMBAY, }
March 1921. }

MULACHANDRA T. TELIVALA.
DHIRAJLAL V. SANKALIA.

मुद्रितपुस्तकानि ।

१ सेवाफलम् । द्वादशविवरणसमेतम् ।	रु. १- ०-०
२ निरोधलक्षणम् । पञ्चविवरणसमेतम् ।	रु. १- ०-०
३ संन्यासनिर्णयः । अष्टविवरणसमेतः ।	रु. १- ०-०
४ { जलभेदः । चतुर्विवरणसमेतः । पञ्चपद्यानि । विवरणद्वयसमेतानि । सेवाफलम् । विवरणनयम् । }	रु. १- ०-०
५ श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम् । नामचन्द्रिकायुतम् ।	रु. ०-१०-०
६ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् । जयगोपालभट्टकृतम् ।	रु. १- ०-०
७ शङ्करसमण्डनम् । श्रीविठ्ठलेश्वरप्रकटितम् ।	रु. २- ८-०
८ श्रीमधुराष्टकम् । पञ्चविवरणसमेतम् ।	अमूल्यम् ।
९ { प्रेसामृतम् श्रीविठ्ठलेश्वरकृतविवृतिसमेतम् । परिवृटाष्टकम् श्रीगोपेश्वरकृतटीकासमेतम् । }	रु. ०- ८-०
१० वेदान्ताधिकरणमाला । श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीता ।	रु. १- ०-०
११ भक्तिवर्धिनी । चतुर्दशटीकासमेता ।	रु. २- ०-०
१२ त्रिविधनामावली टीकासमेता ।	रु. १- ४-०
१३ श्रीमती टिप्पणी । श्रीमद्विठ्ठलेश्वरप्रणीता ।	रु. २- ०-०
14 Discuss how far S'ankaracharya truly represents the view of the author of the Brahma Sūtras (Zala Vedanta prize Essay)	Rs 1 0 0

भाषणस्थानम्—

१. चुनीलाल बुकसेलर, बडामदिर भूलेश्वर, मुंबई.
२. नडीयाद पुष्टिमार्गीय पुस्तकालयः, नडीयाद.
३. पंडित मुख्याजी गोकुलदासजी,
श्रीविठ्ठलनाथ पाठशाला, वाटा, राजपुरताना.
४. पंडित गद्दलालानी पाठशाला, केशिद्वारद्वीप भूलेश्वर, मुंबई.

Printed by Ramchandra Venk Nledge at the Dhruva nagar Press
23 Kolhat Lane Bombay

Published by Maheshwari Talabdar Talabdar B. A. L. I. 1, Lakti High Court
Klakkur Building, C. I. Tank Road (Ligon Bombay)

श्रीमद्वह्नभार्यचरणप्रणीतं

सेवाफलम् ।

१२५५

द्वादशविवरणसमेतम् ।

	पृष्ठ.		पृष्ठ.
१ श्रीमदाचार्यचरणानाम्, मुलपृष्ठम्		७ श्रीपुरपोषमानाम्...	२७
२ श्रीकल्याणरायानाम् १		८ तदनुसारिणाम् ३५	
३ चचाश्रीगोपेक्षानाम् ५		९ लालनदानाम् ३९	
४ श्रीदेवकीनन्दनानाम्... .. १२		१० जयगोपालभट्टानाम्... .. ४८	
५ श्रीहरिधनचरणानाम्... .. १६		११ लक्ष्मणभट्टानाम् ९०	
६ श्रीबल्लभानाम् २३		१२ केपात्रित् ९४	

श्रीदामपुरीस्यश्रीमद्रोस्वामिश्रीबल्लभात्मजश्रीजीवनलालचरणसम्पूर्णसाहाय्येन

भृगुपुरस्य मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला वी.ए., एल.एल्.वी., वकील

हाईकोर्ट, सुरतीपुरस्य धैर्यलाल प्रजदास सांकलीया, वी.ए.,

एल.एल्. वी., वकील हाईकोर्ट, इत्येताभ्यां संशोध्य

मुम्बापुर्या 'निर्णयसागर' मुद्रणालये

मुद्रयित्वा प्रकटीकृतम् ।

श्रीवल्लभः ४३९. संवत् १९७३.

मूल्यमेकमुद्रिका.

ग्रन्थसङ्ग्रहपरिचयः ।

१. श्रीमदाचार्यकृतं सेवाफलं तद्विवरणं च यावत्प्राच्यटीकास्ताः सर्वा इदं मुद्रितमस्ति । तत्र विद्यमानाः पाठभेदाः श्लोकक्रमभेदाश्चास्मान्निस्त्रैव दर्शिताः ।
२. श्रीकल्याणरायकृतसेवाफलटीकायाः पुस्तकद्वयमस्मिरूपलब्धम् । प्रथमं भा.भा. वे. न.पं. गङ्गालालहस्तलिखितसंग्रहस्थम् । तत्र प्रथमं प्राचीनम्, प्रायः शुद्धम् । द्वितीयं 'दङ्कनकोलेज' हस्तलिखितसंग्रहस्थं प्रायोशुद्धं तथापि पाठादिशोधनार्थं क्वचित् क्वचिदत्यन्तमुपयोगि ।
३. चाचाश्रीगोपेशटीकायाः पुस्तकत्रयं प्राप्तम् । तत्र पुस्तकद्वयं पं. गङ्गालालसंग्रहस्थम् । अन्यद् 'दङ्कनकोलेजस्थसंग्रहस्थम्' । इदं पुस्तकत्रयमपि प्रायःशुद्धं प्राचीनं च । एतटीकाया मुद्रणानन्तरमेकमन्यत्प्राचीनं पुस्तकं प्राप्तम्, तत्र विद्यमानाः पाठभेदाः परिशिष्टे दर्शिताः ।
४. श्रीदेवकीनन्दनकृतटीकायाः पुस्तकत्रयं पं. गङ्गालालसंग्रहस्थम् । तत्रैकं प्राचीनमन्यद्वयं नूतनम् । तत् प्राचीनपुस्तकमवलम्ब्य यावच्छक्यं तावत्पर्यन्तं संशोध्य मुद्रितमस्मानिः ।
५. श्रीहरिरायकृतटीकायाः पुस्तकत्रयं मिलितम् । इदं शुद्धं प्राचीनं च । एकं केनचिद्द्वेन वासुदेवेन स्वपठनार्थं लिखितमस्ति । इदं पुस्तकत्रयं पं. गङ्गालालसंग्रहस्थम् ।
६. श्रीबल्लभकृतटीकाया एकं पुस्तकं मिलितं पं. गङ्गालालसंग्रहतः । इदं प्रायः शुद्धं प्राचीनं च । एतदपि यावच्छक्यं संशोध्य मुद्रितमस्मानिः । एतद्व्यमुद्रणानन्तरमस्मा अन्यपुस्तकं मिलितम् । तत्र सेवाफलविवरणानुसारेण श्लोकक्रममादाय सैव टीका पुनर्लिखितेति प्रतिभाति । तत्र विद्यमाना उपयोगिपाठभेदाः परिशिष्टे दर्शिताः ।
७. श्रीपुरुहोत्तमकृतटीकायाः पुस्तकत्रयमुपलब्धम् । तत्र पुस्तकद्वयं पं. गङ्गालालसंग्रहस्थम् । तृतीयं दङ्कनकोलेजसंग्रहस्थम् । एतत्पुस्तकं शुद्धं सूक्ष्मं पूर्वं लिखितं श्रीपुरहोत्तमैः । परन्तु तस्सेवाफलटीका श्रीपुरहोत्तमैः सविस्तरं पुनर्लिखितेति पं. गङ्गालालसंग्रहस्थादर्शयदर्शनेनाक्रियतया निश्चीयते । पं. गङ्गालालसंग्रहस्थादर्शयदर्शयं समवलम्ब्य एतद्विवरणं मुद्रितमस्मानिः । एतन्मुद्रणानन्तरमेकमन्यद्वयं प्राचीनं पुस्तकमेतद्विवरणस्य मिलितम् । तत्रत्योपयोगिपाठभेदाः परिशिष्टे दर्शिताः ।
८. एतत्पुस्तकं पं. गङ्गालालसंग्रहस्थम् । अस्य कर्तृनाम न विद्यते । यथादृष्टमेव मुद्रितमस्मानिः । इदं श्रीपुरुहोत्तमविवरणानुसारिविवरणम् ।
९. लालमट्टकृतटिप्पण्याः पुस्तकद्वयमुपलब्धमस्मानिः । एकं दङ्कनकोलेजसंग्रहस्थम्, द्वितीयं पं. गङ्गालालसंग्रहस्थम् । प्रथमं प्राचीनं प्रायः शुद्धम्, द्वितीयमपि तथैव, परन्तु नूतनमिति प्रतिभाति ।
१०. जयगोपालमट्टकृतटीकाया एकमेव पुस्तकं दङ्कनकोलेजस्थसंग्रहादुपलब्धम् । अस्मिन्पुस्तके ४३ तमं पर्यं तु न मिलति । इदं पुस्तकं ग्रन्थकृतो मूलमेवेति प्रतिभाति । तत्र एकवारं विवरणं समाप्य परमतस्सङ्कनाय २० पत्राणि पश्चादनेन लिखितानि । किं तस्य मतं तस्य पूर्वं तेन स्वटीकायामेव दर्शितम् ।
११. लक्ष्मणमट्टकृतटीकाया एकं पुस्तकं श्रीगोकुलेशचरणपरामुनि'व'सवलाल सांकलधन्' इत्यनेन दत्तम् । इदं पुस्तकं ग्रन्थकृता स्वयमेव लिखितमिति प्रतिभाति ।
१२. अस्य विवरणस्य कर्तृनाम न विद्यते । अस्य पुस्तकमेकं गङ्गालालसंग्रहस्थम् । प्रायःशुद्धम् परन्तु क्वचित्सन्दिग्धम् । यथादृष्टमेव मुद्रितमस्मानिः ।

अस्मिन्पुस्तकसंचये पं. गङ्गालालसंस्थायाः 'कार्योपक्ष काशीदास नारायणदास दलाल वकील, हाईकोर्ट, मुल्तपुरस्टी थ्रेटि त्रिभुवनदास' इत्येपां महत्पुपकृतिः । 'डा० बेलवलकर' इत्येपां महत्पुपकृतिः पुस्तकप्रदानतोऽभूत् । अस्मिन्प्रोत्सवकालस्यापि तथैवोपकृतिः । चतुर्थपंचमपीडापीडर-गोस्वामिश्रीबल्लभलालानां माधवशास्त्रिणश्च हस्तलिखितमुद्रपुस्तकप्रदानतो महत्पुपकृतिः, परन्तु सुव्रणानन्तरं तत्पुस्तकानां प्राप्तःवाहुपयोगिपाठाः तत्र विद्यमानाः परिसिष्टे निवेदिताः ।

विवरणकृतां परिचयः ।

१. तत्राहो श्रीमद्वहभाचार्यप्रकटितं सेवाफलं द्वादशदीकायुतं संमुद्यते । तत्र प्रथमं सेवाफल-विवरणं तु श्रीमदाचार्यकृतिरेव । स्वीयाननुगृहीतकामैः श्रीमदाचार्यचरणैस्तद् प्रकटीकृतमिति ।

२. द्वितीयं मुद्रितं विवरणं श्रीमत्कल्याणरायाणाम् । इमे श्रीकल्याणरायाः श्रीमदाचार्यश्रीवह-भाषीशरद्वितीयकुमारश्रीमद्विह्वलेश्वरप्रभुचरणद्वितीयसुनुश्रीमद्रोपिन्द्ररायाणां सूनवः । मार्गशीर्षशुक्ल-सप्तम्यां १६२५ वर्षे प्रादुर्भूताः । श्रीमद्वरिरायाणां पित्रचरणा अपि ते एव । तेषामनेकग्रन्थाः सूक्ष्मा अपि सिद्धान्तमर्मबोधकाः सरलाश्च सन्ति । निवन्धोपरि टिप्पणी तेषां प्राचीनतमा, अयुनापि हस्त-लिखितग्रन्थाकारेण विराजते । उत्सवनिर्णायका अपि केचिद्ग्रन्थासैः प्रादुर्भविता नयनगोचरिभवन्ति । षोडशप्रम्योपरि तेषां व्याख्यानानि द्दयन्त अन्त्यापि ।

३. तृतीयं व्याख्यानं चाचाधीगोपेक्षानाम् । इमे श्रीगोपेक्षाः श्रीमत्प्रभुचरणविह्वलेश्वराणां सप्तमपुत्रधीचनदशामानां सूनवः, चचा वा चाचा येतिप्रसिद्धाः । षोडशप्रम्योपरि बहवक्षेपां टीकाः विद्यमाना द्दयन्ते । भाद्रपददृष्यपञ्चम्यां १६५२ वर्षे प्रादुर्भूताः ।

४. चतुर्थं व्याख्यानं श्रीमद्देवकीनन्दनानाम् । के इमे देवकीनन्दनास्त नि.संकतया सिधेणुं चयं शकुमः । तथापि श्रीपुरपोत्तमकृततद्विवरणोपन्यासाग्रहायते यद् ते श्रीपुरपोत्तमानां प्राञ्जः । श्रीमद्विह्वलेश्वरप्रभुचरणपञ्चमपुत्रश्रीरघुनाथानां सूनवः श्रीदेवकीनन्दन मार्गशीर्षशुक्लसप्तम्यां १६२४ वर्षे प्रादुर्भूताः । कदाचित् त एव एते, परन्तु तत्पुरश्रीरघुनाथकृततःक्षेत्रे तत्कृतग्रन्थानां प्रायः रमान्धिकाभ्यपालबोधप्रकारादिसर्वेषामपि नामानि गृहीतानि, तत्रास्य व्याख्यानस्य नामादर्श-नामन्देशः । श्रीदेवकीनन्दनानां पीत्रा अपि श्रीदेवकीनन्दना बभूवुः । तेषि १६८५ प्रायणशुक्लपूर्णि-मायां प्रादुर्भूताः । तेषि श्रीपुरपोत्तमानां प्राञ्जः । कदाचित् तेष्यस्य प्रणेतारः सुः ।

५. पञ्चमं व्याख्यानं श्रीमद्वरिचरणानाम् । श्रीहरिराया इति प्रसिद्धा हि ते । तेषां प्रादुर्भा-वस्तु भाद्रपददृष्यपञ्चम्यां १६४७ वर्षे । एषां षड्दशम्यन्धसंस्कारस्तु श्रीविह्वलेश्वराणां चतुर्थपलाैः श्रीवहभैः श्रीगोवुलनाथेतिप्रसिद्धैः इतः । श्रीहरिरायाजामसंख्याताः सूक्ष्मग्रन्था द्दयन्ते । श्रीमद्वरिचरणान्तरूपे तु मुद्रपुष्टिमार्गायं फलामकं रसामकं विप्रयोगारमकं साक्षाद्दैन्यं मूर्तिमत् प्रादुर्भूतमनुम्यते । तेषां व्याख्यानानि सर्वाथपि भक्तवस्तुगुणानि निःस्वायनर्गावाननुगृहीतुमेव तेषां प्राक्ख्यमिति प्रतिमादि । अत एवात्र मुद्रितं तेषां सेवाफलव्याख्यानं अक्षयतुगुणं सरलं मकि-निद्वतनानुप्रदाय विराजते ।

६. षष्ठं श्रीविह्वलेश्वराणां सूनानां श्रीवहभानाम् । काकाधीवल्लभजीतिप्रसिद्धा हि ते, व्याख-ण-पुस्तकपुरंदारा १००२ वर्षे श्रीमत्प्रभुचरणोपेक्षपुत्रधीतिरिपरतः पुराणगतया गृहीतसंख्यां विमूषयन्तः प्रोद्गताः । धीगुणोपिनीटेलकारा अथैते एव । षोडशप्रम्योपरि तेषामन्थानि व्याख्यानानि द्दयन्ते । षष्ठे । इमे श्रीवहभा- श्रीदेवकीनन्दनान्दत्ता, १६७९ माघ-

शुद्धसहस्र्यां प्रादुर्भूता इति केपाङ्गिमन्तं तज्जाननगरस्य श्रीमदनमोहनलालमन्दिरेष्यश्रीसुबोधिनी-
लेखेत्रिशीतो विरुद्धत्वाद्यैयासाकं प्राहम् । भाषासाग्देनापि निश्चीयते यद् श्रीसुबोधिनीलेखकृत्रि-
रेवेयं टीका लिखितेति । तेषां फलस्य तेषां श्रीसुबोधिन्यनुसारिण्यात्पानं तदेव ज्ञापयति । एतेन
गीतासतवदीपिकाकाराः श्रीबल्लभाः श्रीसुबोधिनीलेखकृतश्च श्रीबल्लभाः उभे भिन्नाः, यदि गीता-
सतवदीपिकाकाराः श्रीबल्लभाः श्रीदेवकीनन्दनमन्दना एव स्युरिति । पञ्चमगृहे द्वौ श्रीबल्लभौ
प्रादुर्भूतौ । तयोरिकः श्रीदेवकीनन्दनमन्दनः १६७३ भागंशीर्षगुहसहस्र्यां प्रादुर्भूतः । अन्यश्च
श्रीविह्वलरायस्तुः १७२९ कार्तिककृष्णद्वादश्यां प्रादुर्भूतः । स तु श्रीपुरुषोत्तममादौचीन इति
न स लेखकृत् । जाननगरस्य श्रीमदनमोहनलालमन्दिरेष्यश्रीसुबोधिनीलेखेत्रिशीतो ज्ञायते यदिमे
श्रीबल्लभाः काकाश्रीबल्लभजीतिप्रसिद्धाः श्रीविह्वलरायनवः । तत्र श्रीपुरुषोत्तमाद् प्राक्कालीनः
श्रीविह्वलरायस्तुर्न कोपि श्रीबल्लभः पञ्चमगृहे प्रादुरभूत् । तस्माद् श्रीरघुनाथवंदयस्व कस्यापि
श्रीबल्लभस्य लेखकत्वं नैव समीचीनम् ।

७. तप्तमं श्रीमत्पुरुषोत्तमानाम् । श्रीमदाचार्यतः पुरुषार्णनया सहस्रं संख्यां निभूयन्तो
भाद्रपदगुहदशम्यामेकादश्यां वा १७२४ वर्षे प्रोच्यताः । तेषां विवरणं शास्त्रीयमाचार्याणांपंखल-
स्पर्शाति प्रतिभाति । विशेषतस्तेषां चरित्रजिज्ञासुभिः पुष्टिमक्तिसुधेतिमासिकपत्रिकायाः पञ्चमवर्षस्य
तृतीयाको द्रष्टव्यः । यावदमायं बाह्यमान्तर वा तेषां चरित्रादिकमस्मात्समित्तैव निवेदितमिति नात्र
पुनरनूयते ।

८. मष्टमं व्याख्यानं केपाङ्गिस्वामिनाम् । इदं व्याख्यानं श्रीपुरुषोत्तमानुसारिस्त्रोकान्वय-
मनुसरति ।

९. नवमं व्याख्यानं लाहूरमहानाम् । केचिदाचार्यज्ञातिजनाः सैलंगदेशीया विद्वांसो ब्राह्मणाः
श्रीमद्विह्वलेश्वरप्रभुचरणौकुले समानीताः । तैः सह श्रीमत्प्रभुचरणैः कन्यादानव्यवहारो रक्षितः ।
एतादृशेषु ब्राह्मणेषु द्वौ भातरौ गोविन्दकृष्णभट्टौ बभूवतुः, ययोर्भगिनी श्रीरुक्मिणी श्रीमत्प्रभुचरणैः
स्वपत्नित्वेन स्वीकृता । आग्नेयापस्तम्बविश्वनाथस्य पुत्रौ हि एतौ । विश्वनाथभट्टवंदयेषु कश्चिन्मनुसूदन-
भट्टो बभूव । तस्य मनुसूदनभट्टस्य सूनव एते लाहूरमहोपनामपालकृष्णदीक्षिताः । सत्राटसवाहं
जयसिंहस्त्रात्रिताः । सवाहं जयसिंहस्तु संवत् १६८८ वर्षे प्रादुर्भूतः, १७२८ वर्षे पञ्चमं गतः ।
अतोस्मिन्नामये लाहूरमहो विद्यमानो आसत् । प्रायः श्रीमद्गोस्वामिना दुहितृत्वे वंश्या भटा इत्युच्यन्ते ।
लाहूरमहा भवि तथैव । गोस्वामिश्रीगिरिधारिणां शिष्याः । तेषामनेकग्रन्था हस्तलिखिता दृश्यन्ते ।
तेषां लेखनशैली तु सरला वर्तते । तस्मात्स्वमस्मिन् व्याख्यानैपि प्रकटीभवति । अणुमापन्नगूढार्थ-
प्रकाशिकाश्रीसुबोधिनियोजनानिबन्धयोजनासेवाकौमुदीनिर्णयार्णवमेयरक्षणार्णवपोढाग्रन्थविचरण्यादयो
बहवो ग्रन्थास्तेषां प्रकाशकत्वं प्रतीक्षन्ते ।

१०. दशमं व्याख्यानं मठपतिजयगोपालमहानाम् । एते चिन्तामणिदीक्षितस्य सूनवः । ते
श्रीमत्प्रभुचरणश्रीविह्वलेश्वरद्वितीयपुत्रमारश्रीगोविन्दरायगणेशपुत्रश्रीकल्याणरायाणां शिष्याः । स्वकृत-
तैत्तिरीयभाष्ये बहिर्मुखमुल्लसंसे च स्वपरिचयमेवं कारयन्ति । 'प्रणमामि हरिं श्रीमद्वल्लभाचार्यरूपिणम्,
श्रीविह्वलेश्वराचार्यं प्रभुम् स्वानीष्टसिद्धये । श्रीमद्गोकुलनाथान् श्रीमत्कल्याणरायगुरुचरणान् ।
नामनिवेदनदायन् प्रणमामि सुदुर्मुहुः भेम्णा । तैरंगयज्वचिन्तामणितनवो मठपतित्वविरहातः ।
जयगोपाल वपनिपज्ञावं चिन्तनीति तैत्तिरीयानाम् ॥', 'श्रीमद्वल्लभविह्वलेश्वरहरिं श्रीगोकुलेश्वरम् । नया
भक्तिपथप्रचारयतुरान् श्रीकल्याणरायान् गुरुन् । सातभ्रातृपदाभुवातपुगले प्यात्वा च सर्वोदतं कुर्वे
ग्रन्थमहं बहिर्मुखमुल्लसंसाभिर्षं वैष्णवाः ।', 'तैरंगामरणश्रीचिन्तामणिदीक्षितांगजातेन । जयगोपाल-

कृता कृतिरेषा चन्द्रतारकं जयताद् ।' भट्टेयु इमे लालभट्टानामपि प्राज्ञः । अद्यापिपर्यन्तमज्ञातपूर्वा हि ते । पं. गद्दूखाललेखेप्यपि तेषां न किमपि विद्यते । परन्तु एतेषां वैदुष्यं तु निर्दिष्टम् । बहवोपि कृतयस्तेषामुपलभ्यन्ते । तैत्तिरीयभाष्यबहिसुखमुखध्वंसविवेकमंगलकृतकृष्णकर्णांशुतटीकाशुद्धपुष्टि-
मार्गायिसेवाद्यः शबन्धास्तेषां नयनगोचरीभवन्ति । सरस्वतिकृतसंगीतसूत्रटीकायाः पत्रद्वयं तनसुखरा-
मैर्गुंजरातीपत्रदीपावल्यके संवत् १९७० धर्षे मुद्रितम् । भक्तिवर्धिन्याः स्वकृतटीकाया उपन्यासोस्मि-
न्नेव सेवाफलव्यारयाने तैः क्रियते । मुण्डकोपनिषदाप्यमपि तैः कृतमिति सम्भाव्यते इति तत्कृत-
तैत्तिरीयभाष्याज्ज्ञायते । सेवाफलव्याख्यानमपि तेषामतिरसिकं वदते । एतैस्व व्याख्यानस्यान्तिम-
पत्रायि स्वकृतविवरणमेकवारं समाप्य पुनः श्रीहरिरायादिमतखण्डनाय पश्चाद्विहितानि । तेषां परमत-
खण्डनं नास्माकं सन्तोषप्रदम् । एतदपे स्पष्टीकरिष्यते ।

११. एकादशं व्याख्यानं मठेशलक्ष्मणभट्टानाम् । इमे लक्ष्मणभट्टाः मठेशधीनाथभट्टपुरगोपी-
नाथमद्वैतसूत्रम् । इमे तु सर्वथा अज्ञातपूर्वाः । यद्यपि ग्रन्थान्ते तेषां नाम न विद्यते तथापि तत्पुस्तकोपरी
'श्रीनाथमद्वैतसूत्रपुत्रश्रीगोपीनाथमद्वैतसूत्रलक्ष्मणभट्टैस्व'मिति दृश्यते । एतेषामन्येपि ग्रन्थाः पं. गद्दू-
खाललेखलिखितसंग्रहे दृश्यन्ते । तत्रापि ग्रन्थान्ते इतिथी समाप्ता ।

१२. अस्य विवरणस्य कर्तृनाम न विद्यते । अत एवास्माभिरन्ते मुद्रितम् । जयगोपालकृततदुपन्या-
सादिने केपि प्रार्थना इति निश्चीयते । प्रतिज्ञासु सेवाफलटीकासु श्रीब्रजनाथकृता टीका नास्माभिरप-
लभ्या । जामनगरे श्रीमदनमोहनलालमन्दिरस्थपुस्तकसंग्रहे तस्या पुस्तकत्रयं विद्यते, परन्तु तन्म-
न्दिराभिष्टानुश्रीअनिर्द्धानां कृपाऽभावात् सा टीका नास्माकं मिलिता । तेषु पत्रद्वयमपि प्रेषित परन्तु-
त्तरदानायापि तेषामवकाशो न मिलित इति प्रत्युत्तराभावादनुमीयते ।

अस्मिन्मुद्रणे त एव पाठः रक्षिता ये केपुचिदपि आदर्शपुस्तकेषु विद्यन्ते । कुत्राप्यादर्शपुस्तकेऽनु-
पलभ्यमानः पाठस्तु, यद्यपि आदर्शे विद्यमानः पाठोऽस्माकमसमीचीनो भातः, तथापि नैव निवेशितः,
यतन्मथैव करणे क्वचिन्मदानर्थो भवति । केनचित् कुत्राप्यादर्शपुस्तकेऽविद्यमानः सावग्रहपाठनिवेशने-
नाशुद्धः कतिपयः पाठो निवेशितः, टीकाकारान् प्रति महानन्यायश्च कृतः । प्रार्थयामहे च सांप्रदायिक-
ग्रन्थमुद्रणकर्तारः प्राचीनादर्शे विद्यमानानेव पाठान् मुद्रणे रक्षन्तु, न तु स्वमन कल्पितान्, यतो
यः पाठोऽस्माकमशुद्धः प्रतिभाति स अन्येषामत्यन्तसमीचीनो भातीति ।

अस्य यावत्प्राप्यटीकासमेतसेवाफलग्रन्थस्य मुद्रणव्ययो गोस्वामिवर्यधीजीवनलालैः सहर्षं कृतं
इति तेषामुपपृष्टे वयं सविनयं स्मरामः, प्रार्थयामहे चान्येपि गोस्वामिनः श्रीमन्तो वैष्णवाश्च एताननु-
शुच्युंरिति । एतेषां गोस्वामिवर्याणां कृपयैव सेवाफलं द्वादशविवरणयुतं मुद्रितं सांप्रदायिकानां सुषमं
भविष्यतीति ।

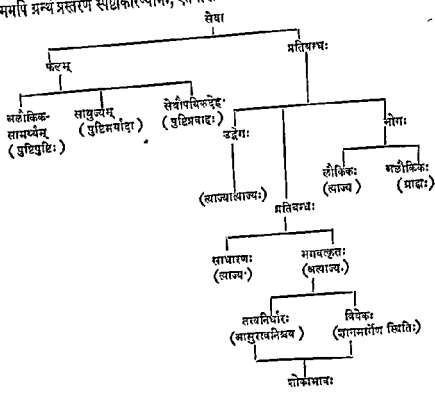
मांगेशीचन्द्रजनवमी,
श्रीमदप्रभुचरणप्राकट्योत्सवः

मूलचन्द्र तेलीवाला ।
धैर्यलाल सांकलीया ।

सेवाफलतापर्यम् ।

श्रीकृष्णं वरसुन्दरं मधुरिमासूतिं तदात्मप्रभूम् । सेवायां मकरन्दपानमधुपौ लोकोत्तरो तत्सुतौ ॥
 नत्वा तान्निखिलान् निगूढहृदयान् सेवारसास्वादकान् । व्याख्यानानि विलोष्य तानि मिश्रति सन्दोहरूपां यते

निःसाधनजनोद्धारप्रकटिततनुभिः श्रीमदाचार्यवर्यैर्निजजनाः स्वल्पेनैव प्रयासेन सर्व-
 सिद्धान्तं जानीयुरितिकृपया षोडशग्रन्थाः प्रकटीकृताः । यद्यपि तं तमधिकारिणमुद्दिश्य
 आचार्यैरेते ग्रन्थाः प्रणीतास्तथाप्याचार्याणां यावन्त्य उक्तयस्तासां न्यायरूपत्वात् तत्ता-
 त्पर्यं सर्वथा सर्वदा त्रिकालावाध्यमपरिछिन्नमिति तु निर्विवादं तद्वन्थाध्येतृणाम् । यथा
 नवरत्नो देवश्रीगोविन्दमुद्दिश्य प्रकटीकृतस्तथैव सेवाफलं श्रीविष्णुदासमुद्दिश्य प्रकटितम् । यथा
 षोडशग्रन्थेषु सेवाफलग्रन्थस्त्वन्ते वर्तते । अस्य ग्रन्थस्य निगूढार्थत्वात् सकलपुरुषार्थ-
 पर्यवसानप्रतिपादकत्वात् स्वयमेवाचार्यास्तं विवृण्वन्तः । विवरणसहित एव सेवाफलग्रन्थो
 महातुभाविस्त्वैस्त्रैर्गोस्वामिभिर्भट्टैश्च यथाशक्ति यथामति विवृतः । तत्र मिलितानां द्वादशविवर-
 णानां संग्रहोत्र कृतः । यद्यप्येतासां टीकानां विषयोयं ग्रन्थस्तथाप्यस्य गूढार्थत्वं तु नैवापैति ।
 आदौ तावद्यथा बालबोधोस्वामिः पूर्वं पुष्टिमक्तिसुधायां प्रस्तरेण स्पष्टीकृतस्तथैव-
 ममपि ग्रन्थं प्रस्तरेण स्पष्टीकरिष्यामः, एतेनास्य ग्रन्थस्याशयो विशेषतः सुगमो भविष्यतीति ।

सेवा—नृणामात्यन्तिकनिःश्रेयससिद्धयर्थं श्रीमदाचार्यैः पूजामार्गाद्भिन्नः सेवामार्गः
 स्नेहप्रधानः प्रवर्तितः । अस्मिन् मार्गे स्नेहस्य प्राधान्यं न विधेः । सेवाशब्दार्थः श्रीमदा-
 चार्यैः सर्वनिर्णयेषु दर्शितः । 'भक्तियुद्धस्य धाल्वर्थः सेवा प्रत्ययार्थः प्रेमेति' । अनर्थमूला-
 हन्ताममताया नाशं विना चित्तस्य प्रवर्णं भगवति न भवतीत्येतदर्थं प्रथमं तनुजचित्तज
 सेवोपदिश्यते श्रीमदाचार्यैः । अहन्तारूपस्य देहस्य ममतारूपस्य विसृष्टस्य विनियोगो
 यदा भगवति सर्वांशेन भवति तदा तादृश्यहन्ताममताया विपरिणामो भवति, चित्तस्य
 सर्वतः सम्यग्भवे निवृत्ते तस्य भगवति स्थितिर्भवति । भगवदीयस्य तदाहन्ताममतापि
 भगवदीया भवति । सा तु न वाधिका, प्रत्युत परमफलसाधिका । देहवित्तस्य भगवति
 विनियोगः साक्षाच्छ्रीमद्गोपीजनवल्लभोपदिष्टप्रकारेण महाप्रतिज्ञारूपसर्वस्वसमर्पणद्वारा
 श्रीमदाचार्यैः स्वशरणागतजीवानां कृतः । तदैव ते जीवा भगवदीया मूत्वा ज्ञाननिष्ठजीवानां
 परमकष्टेनासाध्यं जीवन्मुक्तिप्रज्ञावबोधरूपमवान्तरफलमनायासेन प्राप्तवन्तः । एतादृक्
 प्रकारेण चित्तप्रवर्णद्वारा यदा भगवदीयस्य सेवा मानसी आधिदैविकी भवति, तदा सा
 स्वतःफलरूपा भवति । तादृशां विरलभक्तानां तु सेवां विना न किमप्येक्षितम् । एत-
 देवोक्त श्रीभागवते 'मधुदिदसेवानुरक्तमनसानभवोपि फल्गु'रिति । ईदृशी स्वतःफलरूपा
 सेवा केवलभगवदनुग्रहैकलभ्या । अतोऽस्मिन् ग्रन्थे यत्फलमुच्यते तत्पुष्टिमार्गीयसेवाया एव,
 न केवलमर्यादाभार्याया वा केवलप्रवाहमार्गीयाया वा । अत्र श्रीहरिराया वा श्रीमदाचार्यैः
 केवलाया मानम्या एव फलमुच्यते इति विचार्य तस्याः फलत्रयमुक्तवन्तः । श्रीपुरुषोत्तमाः
 तनुजचित्तजसहितमानसीसेवायाः फलमुच्यते इति विचार्य तस्याः फलमुक्तवन्तः ।
 केचित्सुष्टिपुष्टिपुष्टिमर्यादापुष्टिप्रवाहसेवायाः क्रमेण फलत्रयमुक्तमाचार्यैरिति वदन्ति । सर्वैरपि
 पिद्धान्तमुक्तापलीप्रोक्ता सेवोपन्यस्यते । श्रीमदाचार्याणां वाचां निगूढार्थत्वात् विवरण-
 काराणां मित्रभिन्नाधिकारवत्त्वात् यादृशोधिकारस्तादृशी स्फूर्तिरिति सर्वेषां मतानामाचार्या-
 श्याविरुद्धत्वात् सर्वेषामविरोधस्तु सिद्ध एव । अयं सेवामार्गस्तु केवलप्रेमप्रधानः,
 नैवान् क्रियाया वा ज्ञानस्य प्राधान्यम् । भगवद्भवतां सर्वेषामाधिकारः । एतादृशी-
 पुष्टिमार्गीयसेवायाः फलत्रयमुच्यते, उत्तममध्यमसाधारणमेदक्रमेण । तत्रोत्तमायाः फलम-
 लौकिकनामर्थ्यं पुष्टिपुष्टेः । सायुज्यं मध्यमायाः पुष्टिमर्यादायाः । सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठा-
 दियु साधारणायाः पुष्टिप्रवाहायाः । जयगोपालमहास्तु एतत्क्रमं नैवांगीकुर्वन्ति । तेषां
 मते तु सायुज्यमेव परमं फलम्, अलौकिकमामर्थ्यादि गौणं फलम् । लक्ष्मणमहास्तु
 धसन्तरगान्तरगवहिरागानां सेवानां क्रमेण फलं दर्शयन्ति ।

अलौकिकमामर्थ्यम्;—भगवता सहगानादिसामर्थ्यं सुखानामिवेनिश्रीकल्याण-
 रायाः । अलौकिकमजनानन्दानुभवे स्वरूपयोग्यतेति श्रीगोपेशः । श्रीमद्भक्तेशोक्तरीत्या इतर-
 प्रमाणागोचरमितरमापनाप्राप्त्यं सर्वात्मनारीकलभ्यमजनानन्दानुभवलक्षणमिति श्रीदेवकी-

नन्दनाः । भगवतः कोटिसूर्यामिरूपस्यात्यन्तिकफलदित्सायां सर्वलीलाविशिष्टस्य प्रभो-
 हृदयप्रवेशे तदनुभवसामर्थ्यमिति श्रीहरिधनचरणाः । सर्वाभोग्यसुधेतिश्रीवल्लभाः । पर-
 प्राप्तिविवरणश्रुत्युक्तमगवत्स्वरूपानुभवे 'प्रदीपवदावेश' इति सूत्रोक्तरीतिकभगवदावेशजा
 योग्यता यया रसात्मकस्य भगवतः पूर्णस्वरूपानन्दानुभव इति श्रीपुरुषोत्तमाः । तदनु-
 सारिणश्चानुक्तत्वात् तथैव । साक्षात् श्रीचृन्दावनादौ श्रीकृष्णस्वरूपदर्शनस्पर्शनदिङ्कति-
 क्षमत्वमितिलालूभङ्गाः । कस्यचिदेतत्सद्भाते कस्यचिदेतद्देहपातोत्तरं चृन्दावनादिष्वलौकिक-
 सद्भातेन प्रियतमभगवत्सङ्गम इति जयगोपालभङ्गाः । भगवत इवालौकिकमेव ज्ञान-
 क्रियाभ्यां सामर्थ्यं जगद्ध्यापारवर्जमिति लक्षणभङ्गाः । साक्षाद्भगवत्सम्बन्धरूपम्, हीन-
 जीवस्योत्तमभगवता सह साम्येन स्ती रसोद्बोधश्चेतिविधृतिटिप्पणीकाराः ।

इदं त्ववधेयम् । अत्र सर्वेषां टीकाकाराणां मतानि प्रायो भिन्नानीत्यतोनुमीयते
 यद्वाचाचार्यैर्न किमपीदमित्यतया विवक्ष्यते । जयगोपालभङ्गे विना सर्वेषु टीकाकारा
 अलौकिकसामर्थ्यमुत्तमफलत्वेन मन्यन्ते । नैवेदं फलं जीवकृतिसाध्यम्, परन्तु केवल-
 भगवदनुग्रहैकसाध्यम् । ब्रह्मानन्दात् समुद्भूत्येदं फलं भगवता वृतेषु विशेषकृपया दीयते ।
 कीदृशं तद्दानं तन्नश्चेतुं नैव शक्यते, भगवदिच्छाधीनत्वात् तस्य । एतत्फलं तु गोपवधू-
 सद्भास्वतद्वप्रेमात्मकोत्कटभक्त्या परमसंतुष्टेन भगवता विशेषानुग्रहस्यापनाय क्वचिद्
 दीयते । कोटिप्रहाण्डादीनामखिलनियामकः सन्नप्यत्र स्वेच्छया भक्तमनोरथपूरणाय
 भगवान् तद्वश्यो भवति । अखिलं जगत् स्वेच्छया लीलया नर्तयन्नपि परमाद्गौर्त्रो भूत्वा
 भक्तमनोरथानुसारेण तद्वशः सन् स्वयं नृत्यति भगवान् । सर्वज्ञो भूत्वापि यशोदायाः
 सन्निधौ महामुग्धवत् तिष्ठति । भक्तमन्दरीपं स्वयं रक्षन्नपि भक्तापराधक्षमाकरणाय
 स्वस्वाशक्तिं कथयन् दुर्वाससं प्रति भक्तवश्यतां प्रकटयति । अखिलं विश्वं स्वनायया
 वन्धयन्नपि श्रीमन्मातृचरणानां भक्त्यतिशयेन स्नेहातिशयेन तद्वशः सन् स्वयं श्रीमथशोदाया

१ ननु किमर्थं भगवनेतापत्कृत्वा वन्धनरूपो जात इति चेत् तत्राह एवमिति । एवमपकारिणि
 लोके स्वर्गमत्यमानामिमानेनापि एतावतीमभूत्पूर्वां कृपा करोतीति स्वस्य भक्तवश्यता प्रदर्शिता । प्रद्वेषेन
 स्यापि प्रयोजनमाह हरिजेति । स हि सर्वदुःसहतां तत्प्रसिद्धार्थमसम्बन्धेन दुःसहत्वंनेतिप्रसंगान् ससारा-
 विलय स्यादिति सन्नग्यार्थकृपाशुभा प्रदर्शयति । कृपा य सर्वधर्मधर्मिनो बलिष्ठेति वक्तुं भक्तवश्यता-
 धन्देनैवेत्ता । ननु भक्त्या चेदधर्मधर्मिणामुपगमं क्विन्ते तदा स्वरूपस्य प्रच्युतत्वात् फलाभावात् प्रदर्शन-
 मपि व्यर्थं स्यादित्याशङ्क्याह स्ववरोनापीति । स हि स्ववश एव, न केनाप्युपमर्दं । अनेन फलसाधकत्व-
 युक्तम् । फलरूपपरमाह कृष्णेनेति । नन्वेतं कृते अन्यो महान् मद्भादिर्न मक्ष्यते, ततो माहात्म्यस्य
 न्यूनभावात् तथा फलत्वमित्याशङ्क्याह यस्येदं क्षेत्रं वश इति । तत्तदपिद्यत्तदेवतामहमित सर्वं यस्य
 जगत् वसे । शक्तौ नान्यशासन केनचिदपि कर्तुं शक्यमिति भावः । नेमं विरिञ्चो न भवो न श्रीरप्यगसंप्रया
 प्रयाद रेसिरे गोपी यत्तत्प्राप विमुक्तिदात् । एव स्वमनोरथे सिद्धे-।

दाप्ता बद्धो भवति । ईदृशं किञ्चित्प्रकारकं सामर्थ्यं यत्र भक्त्यतिशयेन प्रेमातिशयेन भगवान् भक्तवश्यः सन् तत्कामान् पूरयति तत्र प्रकटीभवति । इदमेवोत्तमं फलं श्रीमदाचार्याणामभिप्रेतमिति नात्र संशयः । श्रीमद्गोकुलनाथानां श्रीमत्पुरुषोत्तमानामप्ययमेवाभिप्रायः । 'सोक्षुते' श्रुतिरपि भक्तस्य विविधरसभोगचतुरेण रसेश्वरेण भगवता सह भोगं निरूपयन्ती भक्तस्य प्राधान्यं भगवतो गौणत्वं स्पष्टमेव कथयति । प्राप्तं फलं यावत्पर्यन्तं स्वाधीनं न भवति तावत्पर्यन्तं तस्य फलत्वमपि न प्रकटीभवति । रसशास्त्रेपि रसाधिक्ये पुंभावः प्रतिपाद्यते । अर्थाद्भगवतो गौणत्वं भक्तस्य प्राधान्यं यत्र भवति तत्रैवालौकिकसामर्थ्यं प्रकटीभवति । स्वस्य स्वातन्त्र्यं पालयन् भक्ताधीनो भूत्वा तन्मनोरथान् पूरयन् स्वस्य विरुद्धधर्माश्रयत्वं महामाहात्म्यं च प्रकटीकुर्वन् भगवान् श्रीकृष्ण एव परमफलरूपोऽलौकिकसामर्थ्यरूपः श्रीमदाचार्याणां हृदयशेषे निलं रमते स्म । बहिरपि श्रीमदाचार्याणां सन्निधौ अखिललीलाविशिष्टो भगवान् कृष्णो रममाणः प्रकटयता भक्तवश्यतां प्रदर्शयन् निरन्तरं खट्विपयो भवति । एतादृशं भगवतः परमं फलं बाल्मिकसगोचरं सत् शब्दैः कथं प्रतिपादयितुं शक्यते । अनुभवैकवेद्यत्वात् तस्य । अत एवाचार्यैः तादृशनिगूढत्वप्रदर्शनाय 'अलौकिकसामर्थ्य'-मिति परमनिगूढशब्दप्रयोगः कृत इति प्रतिभाति । अत्रापि सर्वेषां टीकाकाराणामविरोधस्तु अनुक्तसिद्ध एव । सर्वेषां मित्राधिकारवत्त्वात् भगवतः स्वतन्त्रेच्छत्वाच्च कीदृशं दानं भगवान् करिष्यति तत्र ज्ञातुं शक्यत इति । श्रीपुरुषोत्तमचरणैस्तु अविरोधप्रकारो-तिसुन्दरतया प्रतिपादितः, अतस्तदेवास्माभिरत्रानूद्यते । एतत्सर्वं भगवतो नानाविध-प्रवेशहेतुकत्वाद्भगवदिच्छयाश्च ज्ञातुमशक्यत्वाद्दुपपन्नमिति ।

सायुज्यम्;—सह युनक्तीति सयुक्, सयुजो भावः सायुज्यम्, सहभावः गोपाना-मिवेति श्रीकल्याणरायाः । भक्त्या मामभिजानातीत्युक्तो भगवत्स्वरूपे लय इति श्रीगोपेश-श्रीदेवकीनन्दनश्रीपुरुषोत्तमाः लालुभट्टाश्च । विवृतिटिप्पणीकारा अपि तथैव । संयोगानु-स्यसामर्थ्यम्, भगवता सह सततस्थितिरैव सार्वदिकसंयोगरसानुभव इति श्रीहरिधन-चरणाः । सोक्षुत इति श्रुत्युक्तसहभावेन भगवता सह भोग इति श्रीवल्लभाः । शुद्धपुष्टिमार्गाधि-भेदमभ्यन्वपष्टितं केवलेन हि भावेनेत्यादिवान्यैरत्युत्तमकृपया ब्रह्मभावज्ञानवैराग्यनिरपेक्ष-प्रेगासक्तिव्यसनरूपकेवलभावजनितभगवत्सहभावविशिष्टसार्वकालिकसर्वकामभोगरूपमिति जयगोपालभट्टाः । उभयविधमपि सायुज्यमिति लक्ष्मणभट्टाः । तथा चात्र द्विविधं सायु-ज्यम् । रूढार्थकं योगिकार्थकं च । तत्रार्थं ज्ञानमिश्रितानामेकत्वरूपम्, अभेदरूपं भेदात्यन्तामानरूपमात्मनैक्यम् । शुद्धभक्तानामपरम्, भेदतत्त्वज्ञानवित्तत्त्वज्ञानान्दाउ-गानात् । पूर्वाय देहेन्द्रियप्राप्तान्तःकरणानि विहायेह स्वात्मनैव केवलेन तदानन्दानुभवः,

अपरत्र सहैव तैरिति सार्थकतैषाम्, अन्यत्र नेति । अत्रापि पूर्ववदविरोधस्तु सिद्ध एव ।
 व्याख्यानस्य प्रकारद्वयम् । एकं शास्त्रीयम्, अपरं भक्तिमार्गीयम् । श्रीहरिरायादयो
 भक्तिसरणीमनुसृत्य यौगिकार्थकं सायुज्यमङ्गीकुर्वन्ति । श्रीपुरुषोत्तमादयः शास्त्रीयसरणी-
 मनुसरन्तो रूढार्थकं सायुज्यमङ्गीकुर्वन्ति, तथापि यौगिकार्थसायुज्यग्रहणे नैव तेषां
 प्रदेयः, प्रत्युत सम्मतिरपि वर्तते, यतः तैरपि निवन्धे 'आदिमूर्तिः कृष्ण एव सेव्यः
 सायुज्यकाम्यये'त्यत्र तथैव सायुज्यशब्दो यौगिकार्थे व्याख्यातः । श्रीपुरुषोत्तमरीत्या
 विचार्यमाणे इदं सायुज्यं पुष्टिमर्यादायाः फलं भवति । श्रीहरिरायरीत्या विचारिते तु
 इदमपि फलं मानसाः शुद्धपुष्टेवेति भेदः । अत्रेदमपि ध्येयम्, शास्त्रीराल्या जीवस्य
 प्राप्यफलस्य विचार्यमाणे सायुज्यपर्यन्तं बुद्धिरारोहति, तदतीति अलौकिकसामर्थ्यं तु न ।
 अत एवाचार्याः प्रायः सर्वत्र फलं निरूपयन्तः सायुज्यशब्दं प्रयुञ्जन्ति । स्वस्मिन् लयं
 कारयित्वा अनुग्रहविशेषेण पृथगाविर्भावयित्वा यदा फलं दातुं प्रयुञ्जन्ति, तदा भक्तस्य
 तदनुभवोपि नैव स्वरूपेण, परन्तु भगवत्कृततत्त्ववेशहेतुकः, प्रसुरेव तस्मानुभवात्मा तदैव
 भवति । तस्याभवस्थायाम् यत्र सर्वोपि व्यवहारो भगवदीय एव, आत्मत एव इदं सर्वम्,
 तत्र द्वैतद्वैतयोः प्रश्नो नैवोत्तिष्ठति । तथापि भेदेनानुभवं विना भक्तिरससानुभवो सामा-
 न्यतो न भवतीति विचार्य श्रीगोकुलनाथश्रीहरिरायादिभिर्द्वैतविशिष्टद्वैतपक्षः कचिदुप-
 न्यस्तः । वास्तवं श्रीमदाचार्यप्रतिपादितं शुद्धद्वैतमेवाक्षण्डितं तेषां मते भवति ।
 तथापि तत्त्वक्षमनुसृत्य तैः सायुज्यशब्दस्तथैव यौगिकार्थे व्याख्यातः । अतो न कुत्रापि
 विरोधः । अत्र जयगोपालभट्टास्तु श्रीहरिरायवत् सायुज्यशब्दं यौगिकार्थकमङ्गीकुर्वन्तः
 सायुज्यमेव परमं फलमलौकिकसामर्थ्यादि गौणं फलमिति मन्यन्ते, तत्रैवास्माकं मन-
 सायाति । विप्रयोगस्य परमफलत्वं संयोगस्य मध्यमफलत्वं यन्श्रीहरिधनचरणैः प्रोक्तं तदपि
 परमाग्रहेण खण्डयन्ति । परन्तु तथापि दृष्टिभेदत एव विचारवैपम्यं भासते । श्रीहरि-
 रायादयः विप्रयोगमेव परमफलत्वेन मन्यन्ते, संयोगादयस्तेषां मते व्यभिचारिभावाः,
 विप्रयोगस्तु स्थायिभावः । श्रीमद्वसुचरणाः संयोगं परमफलत्वेन मन्यन्ते, तत्र संयोगः
 स्थायिभावः, विप्रयोगादयः व्यभिचारिभावाः । आचार्यास्तु 'आन्तरं तु महाफलमित्यत्र
 विप्रयोगस्य महाफलत्वं दर्शयन्ति । अत्र विरोधस्तु नैवाणुरपि । आचार्याणां
 विप्रयोगरूपत्वात् श्रीमद्वसुचरणानां संयोगरूपत्वादुभयरूपेण प्रभुः फलरूपेण उभय-
 द्वारा प्रकटीभवन् स्त्रीयानां मनोरथान् पूरयिष्यन् निजां सुधां वर्षयिष्यति कथं केति
 न ज्ञातुं शक्यते । अतः सर्वत्र प्रतिक्षणनूतनत्वात् रमणीयमेव । किञ्च, रसरूपः प्रसुरेव
 परमं फलम् । रससोमयदलविशिष्टत्वात् संयोगरूपेण विप्रयोगरूपेण वा फलत्वं तस्य
 नैव व्यभिचरति । यस्य निष्ठा विप्रयोगे भवति स तं प्रधानीकृत्य संयोगं मध्यमफलत्वेन
 मन्यते, यथा श्रीहरिरायादयः । यस्य निष्ठा संयोगे भवति स तं प्रधानीकृत्य विप्रयोगं

मध्यमफलत्वेन मन्यते, यथा जयगोपालादयः । श्रीमदाचार्यास्तु भयदलविशिष्टमपि प्रमुखरूपं परमफलरूपं भवन्तः विप्रयोगस्य क्वचित्प्राधान्यं दर्शयन्ति, क्वचित्संयोगस्य । उभयस्य परमफलत्वे तु नैव सन्देहः, तथापि यादृशं भगवता दानं तादृशी रुचिरुत्पद्यते । अतो भगवतो रसरूपत्वात् तस्य च भावविभावानुभावैः पुष्टत्वात्, स्वपूर्णप्राकट्यकरणपै-
घात्र विप्रधमतप्रदर्शनं भगवता स्ववृतभगवदीयद्वारा कृतमिति प्रतिभातीति सर्वं समञ्जसम् ।

सेवोपयिकदेहो वैकुण्ठादिषु—सेवायां क्रियमाणायामेवानुग्रहविशेषाभावात् साक्षात् सेवानुपयोगे अन्यैः तादृशसाक्षाद्रसानुभवकर्तृभिः क्रियमाणायः सेवाया उप समीपे योगः सम्बन्धः तद्वत्पक्ष्यादिशरीरप्राप्तिरिति श्रीहरिधनचरणाः । देहेन्द्रिया-
सुहीनः पुरुषपत्नीपशुपक्षिवृक्षाद्याकृतिः संस्थानविशेष इति श्रीपुरुषोत्तमचरणाः । व्यापि-
वैकुण्ठादौ पार्षदादिदेहप्राप्तिरिति लालम्बटाः । 'गोकुलं वनवैकुण्ठमिति कृष्णोपनिषदुक्तेः
प्रपञ्चातीतभगवन्निवासस्थानं व्यापिवैकुण्ठान्तर्गतं बृहद्गनं नन्दीश्वरं चोच्यते । आदिपदेन
श्रीवृन्दावनश्रीमद्गोवर्धनादि च । तत्र सायुज्यफलादानधिकारः सेवोपयिकदेहरूपो
वायवा भवतीत्यर्थः । वैकुण्ठान्तरस्य शुद्धपुष्टिमागीयफलरूपमगवलोक्त्वाभावाद् गोकुल-
सैव तादृग्भगवलोक्तत्वाद् वैकुण्ठपदेन श्रीगोकुलम्, आदिपदेन वृन्दावनादिकं चाभि-
प्रेतमिति जयगोपालभट्टाः । अप्राकृतभूतभौतिकनृणस्तौपथिवृक्षपशुपक्ष्यादिदेहः अधि-
कारात्मा, तत्र सेवोपयोगी द्योष्यः, वैकुण्ठपदेन मुख्येऽमुख्ये च । आदिपदेन स्वर्गादिषु
विष्णोः स्थानेष्वपि तथेतिलक्ष्मणभट्टाः । अलौकिकदेहवयोगुणादिकमिति विवृतिटिप्पणी-
काराः । रमाप्रार्थितवैकुण्ठक्षीरोदश्वेतद्वीपेषु भगवत्सेवायोग्यदेहप्राप्तिरिति श्रीगोपेशाः । तथैव
श्रीदेवकीनन्दनाः । आदिपदेन श्रीमथुरावृन्दावनादिकं प्राद्यमिति श्रीवल्लभाः । आदिपदेन
मूलोके उद्धवादीनामिव गवादीनामिवेति वा सेवोपयोगिदेहप्राप्तिरिति श्रीकल्याणरायाः ।
अत्रेदं ज्ञेयम् । श्रीगोपेशाः श्रीदेवकीनन्दनाः क्रमेण मर्यादाभक्तेः प्रावाहिकभक्तेः फलं
वदन्ति, अन्ये तु पुष्टिभक्तेः साधारणभक्तेर्वा फलं वदन्तीति दृष्टिभेदतस्त्वारतम्यम् ।

उद्देशः—सेवायां क्रियमाणायामन्यत्र गमनेच्छादिरिति श्रीकल्याणरायाः । मनसः
सेवायां क्रियमाणायामुत्कृष्टो वेगः, सर्वथा तत्रास्तिरता चाहिर्मुख्यमिति श्रीहरिधनचरणाः ।
मनसोन्वपतेति श्रीवल्लभाः । उच्चैर्भयं चलनं वा, सेवायां क्रियमाणायाम् दुष्टादिभ्यो
मनसो गम्यं पापादिना पुद्गेश्चाल्यमिति द्विप्रकारकमुद्देशं श्रीपुरुषोत्तमा आहुः । भगव-
त्सेवामये चित्तहेतुप्रदश्चाञ्चल्यनिशेष इतिलालम्बटाः । अन्ये तु निशेषं न कथनाहुः ।
अयमुद्देशः सेवायां प्रतिबन्धरूपत्वात् त्याज्यः । आचार्याः प्रथममुद्देशादित्रयं ससाधनं
त्याज्यत्वेनोक्तत्वात् तस्याज्यत्वात्त्याज्यत्वनिर्माणं च कृत्वा पश्चाद्भयोः साधारणप्रतिबन्ध-
लौकिकभोगयोः त्याज्यत्वं निरूपितन्तो न तुद्देशमपि, अत उद्देशस्य कश्चिद्विन्न एव
प्रयोगमिमं इति निश्चयं श्रीपुरुषोत्तमाम्नाम्ना अनुक्तेः कारणं दर्शयन्त उद्देशम्यागुकांशेन
अत्याज्यत्वमपि सूचयन्ति ।

प्रतिबन्धः—सेवासमये लौकिकवैदिककार्यान्तरासक्तिरन्यकृतान्तरायादिश्चेति श्री-
कल्याणरायाः श्रीहरिरायाश्च । वेदनिन्दा न्लेच्छत्रलिष्टवहिर्मुखजनितोषद्रवश्चेति श्रीगोपेशाः ।
कायस्थान्यपरेतेति श्रीवल्लभाः । तत्प्रतिकूलो निग्रह इति श्रीपुरुरोचमाः । सेवायां रुचौ
सत्यामपि तत्समये लौकिकवैदिककार्यादिकार्यासक्तिरूप इति श्रीपुरुरोचमास्तदनुसारि-
णश्च । प्रतिबन्धकं तूदासीनं दुःखसुखे प्रयच्छतीति लाटूमडः । अयं प्रतिबन्धो द्विविधः ।
साधारणो भगवत्कृतश्च । साधारणो बुद्ध्या त्याज्यः । भगवत्कृतस्तु न । भगवत्कृत-
प्रतिबन्धे तत्त्वनिर्धारिवेकौ साधनरूपौ, तेन फलं शोकाभावः, न मुक्तिः । विशेषस्तु
स्पष्टः, टीकासु दर्शितत्वाद्दानुपयोगित्वाद् विस्तरमयाश्च नानूद्यते । तत्त्वनिर्धाररूप
आसुरत्वनिश्चयः, भगवान् फलं न दास्यतीति विवेकश्च स्पष्टतया टीकाकारैरनुदितौ ।

भोगः—लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधः । लौकिकस्त्याज्यः । लौकिकभोगस्तु गृह-
त्यागं विना न सिध्यतीत्यतो 'भोगाभावस्तदैव सिध्यति यदा गृहपरित्याग' इत्याचार्यैः
रुक्तम् । अलौकिकभोगस्तु ग्राह्यः । भगवन्निवेदितानां भोगोऽलौकिकभोगः । अलौकिक-
सामर्थ्यमिति प्रायः सर्वे वदन्ति, श्रीवल्लभास्तु प्रथमफलं सेवोपयोगिदेह इति वदन्ति ।
भगवत्स्मरणसहितकृतभोगस्तु नैव चाधकः ।

एवं सेवायाः फलं वाधकं चोक्त्वा आचार्याः खोक्तेः सर्वदा भावनमुप-
दिशन्ति । यद्यपीयं भावना न स्वकृतिसाध्या तद्यापि कर्तव्येति तथैव सर्वैरनूद्यते ।
गुणक्षोभेपि तद्भावनेमेव कर्तव्यम्, अन्यत् सर्वं मनोभ्रमः । गुणक्षोभशब्दस्तु टीका-
कारैर्द्विधा सामान्यतो ध्याख्यातः । केचिदश्रुपुलकादिक्षोभ इति वदन्ति, अन्ये तु
सत्त्वरजस्तमसां क्षोभ इति वदन्ति । उभयथापि भगवच्छरणभावनेमेवाचार्याणां स्पष्टम-
भिमतमिति तु नैव सन्देहः । तदीयैरपि तदेव कर्तव्यम्, फलापिठम्बाय, यतोऽधुना
जीवानां पुष्टिमर्यादायामेवाङ्गीकारः । यथाहुः श्रीहरिधनचरणाः 'साम्प्रतं तु पुष्टिमर्या-
दायामेवाधुनिकानामङ्गीकाराद्भजनसिद्धिविलम्बसद्भावेन तावत्पर्यन्तं प्रोषितभर्तृकाया इव
फलप्रतिबन्धभावनं सर्वदा कार्यमिति । अत्राचार्यैरुक्तं 'अवश्येयं सदा भाव्या सर्व-
मन्यन्मनोभ्रमः' इति वाक्यं पुष्टिमार्गीयस्साधुनिकस्य कीदृशं कर्तव्यमिति स्पष्टतया ज्ञाप-
यति । सर्वप्रमाणातीतो वाञ्छानसायोचरः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रो भगवान्, केनचित्साधनेन प्राप्यते
इति तु नैव वक्तुं शक्यम् । अत एव भगवत्प्रापकत्वेन किञ्चित्साधनं भगवदतिरिक्तं पुष्टिमार्गे
वर्तते इत्यपि तु वक्तुं नैव शक्यम् । साम्प्रतं वेदमार्गस्य प्राय उरस्रजत्वात् सोपि भक्ति-
मार्गस्य पुष्टिमार्गीयस्वाह्वत्वेनात्रैव प्रविशति । अतः पुष्टिस्थितो भगवान् मर्यादास्थितसाध-
नैर्नैव प्राप्तुं शक्यते, अत एवोभयया पुष्टिमार्गस्य निःसाधनत्वं स्पष्टं प्रतीयते । तथापीदं
विचारणीयम् । श्रीहरिरायश्रीपुरुरोचमादिभिर्गुणानुत्तरादशा प्रचलतीति प्रतिपाद्यते,
साम्प्रतं जीवानां पुष्टिमार्गीयानामङ्गीकारोपि पुष्टिमर्यादायामेव भवतीत्यपि तैरेवोच्यते ।

तेन यद्यपि जीर्णैर्भगवत्प्रेरणं विना किमपि कर्तुं स्वयलेन नैव शक्यते, तथापि भगवत्प्रेरणया भगवद्वलेन यच्छक्यं भवति तदवश्यं कर्तव्यम्, स्वनिर्वाहाय प्रोषितं भर्तृकावत् । यद्यपि एतत्फलरूप भावनं भगवत्कर्तृकमेव तथापि एतदेव भगवच्छरण-भावनं कर्तव्यं न तु तूष्णीं श्येयम् । पुष्टिमार्गस्य भगवद्रूपत्वाद्भगवतो विरुद्धधर्माश्रयवत्त्वात् तस्यापि तथात्वादस्मिन् मार्गे भासमानो विरोधोपि विरोधाभास इवालंकाररूप एव । साधन-फलरूपो भगवानेव । तथाहुः श्रीमत्प्रभुचरणा निवन्धे 'भक्तिमार्गे तु भगवान् स्वत एव यदा भक्तेषु सर्वं सम्पादयति स्वीयत्वेन, तदा भक्तः स्वाङ्गीकारं सर्वात्मना ज्ञात्वा स्तुत्या-दियु स्वाधिकारं जानाति ततः स्तौति । अथवा सर्वात्मना स्वाङ्गीकारज्ञानेनान्तरानन्दे पूर्णं वहिरपि सर्वेन्द्रियेषु प्राकट्यसमये वाचि स निर्गच्छन् स्तुतिरूपो भवती'ति । यावन्ति साधनानि तानि न भगवत्प्रापकाणि, तेषां स्वरूपयोग्यतासम्पादकत्वात् । विशेषस्तु सलसकोचाद् गुजरानुवादे प्रतिपादयिष्यत इति ।

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

मार्गशीर्षकृष्णनवमी,
श्रीमत्प्रभुचरणप्राक्क्योत्सव

मूलचन्द्र तेलीवाला ।
धैर्यलाल सांकलीया ।

श्रीमद्ब्रह्मभार्यचरणाः ।

सेवाफलम् ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।
 अलौकिकस्य दाने हि चायः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥
 फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।
 उद्वेगः प्रतिघ्न्यो वा भोगो वा स्यात्तु वाधकम् ॥ २ ॥
 अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हि ।
 यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥
 वाधकानां परिव्यागो भोगेष्येकं तथा परम् ।
 निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ४ ॥
 सविप्रोलपो घातकः स्याद् बलादेतौ सदा मतौ ।
 द्वितीये सर्वथा चिन्ता व्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥
 न त्वाचे दातृता नास्ति तृतीये वाधकं गृहम् ।
 अवश्येयं सदा भाल्या सर्वमन्यन्मनोव्रतम् ॥ ६ ॥
 तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।
 गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥
 कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७ ॥
 इतिश्रीमद्ब्रह्मभार्यचरणप्रकटितं सेवाफलं समाप्तम् ॥

॥ श्रीनाथजी ॥

सेवाफलविवरणम् ।

सेवायां फलत्रयम् । अलौकिकसामर्थ्यम्, सायुज्यम्, सेवोपयोगिदेशो वैकुण्ठा-
दिषु । सेवायां प्रतिबन्धकत्रयम् । उद्वेगः प्रतिबन्धो भोगो वा । त्रयाणां साधनपरित्यागः
कर्तव्यः । भोगो द्विविधः । लौकिको लौकिकश्च । तत्र लौकिकस्त्याज्य एव । अलौकिकस्तु
फलानां मध्ये प्रथमे प्रविशति । प्रतिबन्धोपि द्विविधः । साधारणो भगवत्कृतश्च । तत्र
आद्यो बुद्ध्या त्याज्यः । भगवत्कृतश्चेत् प्रतिबन्धः तदा भगवान् फलं न दास्यतीति मन्त-
व्यम् । तदा अन्यसेवापि व्यर्था । तदा आसुरोऽयं जीव इति निर्धारः । तदा ज्ञानमार्गोऽपि
स्थातव्यं शोकाभावायेति विवेकः । ननु साधारणो भोगः कथं त्यक्तव्य इत्याकांक्षावामाह
'सविघ्नोत्सो घातकः स्व' इति । सविघ्नत्वादल्पत्याद् भोगस्त्याज्यः । 'एतौ सदा' प्रति-
बन्धकौ । द्वितीयो भगवत्कृतप्रतिबन्धः । मानस्थित्यभावे चिन्ताभावार्थमाह 'द्वितीय' इति ।
आद्यफलमाये भगवतो दातव्यं नास्ति, तदा सेवा नापिद्वैविकीत्युक्तं भवति । भोगा-
भावस्तदैव सिध्यति यदा गृहपरित्यागः ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मसंहितायां चरणप्रकटितं सेवाफलविवरणम् ।

१ सेवोपयोगिदेश इत्यपि पाठः ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

सेवाफलम् ।

श्रीकल्याणरायविरचितसेवाफलोक्तिविवृतिसमेतम् ।

श्रीमदाचार्यमार्गेण सेव्यमानोऽस्मदीश्वरः ।

निवारयतु नैस्तापान् सुखसन्दोहसिद्धये ॥ १ ॥

श्रीमद्ब्रह्माचार्यमार्गोक्तप्रकारेण सेव्यमानो भगवानितोधिकं किञ्चित् फलं दास्यति मुक्तिमेव वेति सन्दिग्धचेतसां समाधानार्थं श्रीमद्ब्रह्माचार्याः सेवासिद्धौ फलं निरूपयन्ति यादृशी सेवनेति ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

भक्तिमार्गे सेवा मया यादृशी प्रकर्षेणोक्ता 'चेतस्तत्त्ववर्णं सेवे'ति तत्सिद्धौ सत्यां यत् फलं भवति तदुच्यते ।

अस्य ग्रन्थस्य गूढार्थत्वाद्विवरणमपि श्रीमदाचार्याः कृतवन्तः ।

सेव्यमानो भगवान् प्रसादानुसारेणोत्तममव्यमसाधारणप्रकारेण फलं प्रयच्छतीति त्रैविध्याद्विवरणे सेवायां फलत्रयमित्युक्तम् ।

तत्रोत्तमं फलमाहुः अलौकिकसामर्थ्यमिति । भगवता सह गानादौ सामर्थ्यं, सुख्यानामिव । मध्यमं फलमाहुः सायुज्यमिति । सह युनक्तीति सयुक्, सयुजो भावः सायुज्यं सहभावः, गोपानामिव । साधारणं फलमाहुः सेवोपयोगी देहो वैकुण्ठादिष्विति । आदिपदोद्भूते उद्धवादीनामिव ।

सेवासिद्धौ सत्यां यदि भगवानलौकिकं देहादिकं सम्पादयति तदा फलविषयको मनोरथोन्योपि सिध्यतीत्याहुः अलौकिकस्येति ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

अलौकिकस्य योग्यस्य शरीरदेर्दाने सति अधिकारसम्पत्तौ सत्यां पूर्वोक्तं फलं प्राप्तोतीत्यर्थः । हीति युक्तश्रापमर्थः । एतत् फलं साधनानां साधनासाध्यतरात् । चोप्यर्थे ।

१ नृत्वापामिति पाठः । २ सेवाफलसिद्धामिति पाठः । ३ भूलेकेषु गवादीनामिति पाठः ।

चाल्प इतिपाठे साधारणहीनमध्यमयोः कथञ्चित्सिद्धावपि भगवद्दानं विनोत्तमं फलं न सिध्यतीत्यर्थः ॥ १ ॥

कालकर्मवशादिदं कदाचिद्भवेदित्याशंक्याहुः फलं वेति ।

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

भजनानन्दलक्षणफले तदधिकारयोः कालो नियामको दाता प्रतिबन्धको वा न भवतीत्यर्थः ।

सेवासिद्धौ व्यवस्थया फलमुक्त्वा सेवासाधनदशायां बाधकान्याहुः उद्वेग इति ।

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

सेवायां क्रियमाणायामन्यत्र गमनेच्छादिरुद्वेगः । सेवासमये लौकिकवैदिककार्यान्तरासक्तिः अन्यकृतान्तरायादिश्च प्रतिबन्धः । भोगो विषयाणाम् ।

एते त्रयः प्रत्येकं बाधकाः । तेनैतेषां साधनपरित्यागः कर्तव्यः । भोगो द्विविधः । लौकिकोऽलौकिकश्च । लौकिको लोकसिद्धः । यथा लोकाः स्वार्थ-मुच्चावचान् पदार्थानानीय भोगं कुर्वन्ति स लौकिको बुद्ध्या स्याज्यः । एतेन श्रुतिस्मृतिपुराणादिसिद्धो भोगो व्यावर्तितः । अलौकिको भगवद्दत्तः अम्बरीषादेरिव । स तु साधारणमध्यमोत्तमफलेषु प्रथमफले प्रविशति, यथा सेवोपयोगिदेहं दत्त्वा सेवां कारयित्वा प्रसादत्वेन दत्तानां भोगं कारयति भगवान् स अलौकिकभोगो न स्याज्यः । प्रतिबन्धोपि द्विविधः । साधारणो भगवत्कृतश्च । तत्र साधारणः पूर्वमुक्तः । स बुद्ध्या स्याज्यः । यस्य यत्साधनस्य च प्रतीकारो न सम्भवति स भगवत्कृतः । स यदा भवति तदा भगवान् फलं न दास्यतीति ज्ञातव्यम् ॥ २ ॥

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हि ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विचेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

अकर्तव्यं भगवतः । अस्य श्लोकस्य निवरणं भगवत्कृतश्चेदित्यारम्य विचेक इत्यन्तम् । तदान्यस्यैवापि व्यर्थंति । महादेवनारदादीनां शक्तिशानृत्नश्रवणान्महादेवा-दिमेवया सेनातत्फलमिद्विर्भविष्यतीत्याशया कृता महादेवादिसेवापि व्यर्था, नैतत्फलसा-धिष्येत्यर्थः । तदेति । तदा आसुरः आसुरादेशवान् आसुरभानान् चार्थं जीव इति निर्धारो निश्चय इत्यर्थः । जीवम्यासुरत्वे सेनायां प्रवृत्ततुपपत्तेः । तदा कथं ममैवं भवतीति शोभाभावाय भगवानीश्वरः स्येच्छया सर्वं ददाति मम प्रायेण मुक्तिमेव दाम्यतीति ज्ञात्वा ज्ञानमार्गेण श्रवणमनननिदिध्यासनानि कुर्यात् स्येयमित्यर्थः । यथा तत्त्वनिर्धारो भवति तथायं विवेको वा माधने इत्यर्थः । अत्रायं भावः । दुःभगाद् यादिसुख्ये भक्तापराधे वा प्रतिबन्ध करोति तदा अन्यश्रेयसा मृतो वा मुख्य फलं न भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु साधारणो लौकिको भोगः किमर्थं त्याज्यः, भोगेनैव सेवा कर्तव्येत्याशंक्याहुः
सविभोलपो घातक इति ।

सविभोलपो घातकः स्याद् घलादेतौ सदा मतौ ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ४ ॥

घाघकानां परित्यागो भोगेष्वेकं तथा परम् ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते संदा ॥ ५ ॥

सविभत्वात् सर्वथा न सिध्यति । जायमानोप्यल्पसुखजनको भवति, भावघातकोपि भवति, अतरत्याज्यः । ननु सावधानतया स्थितेर्न भोगप्रतिबन्धकयोर्घाघकत्वमित्यत आहुः सावधानेपि भोगप्रतिबन्धौ वस्तुसामर्थ्यादेव प्रतिबन्धकौ सम्मतमित्यर्थः । घाघकानामितिश्लोक एवं योजनीयः । घाघकानां परित्यागः कर्तव्यः । भोगेष्वेकं पर्युक्तमेकं भोगं विहाय तथा परित्यागः कर्तव्य इत्यर्थः । यतो निःप्रत्यूहं यथा स्यात्तथा महान् भोगः प्रथमे प्रविशति । पूर्वं व्याख्यातमेतत् । ज्ञानस्थितीति । ज्ञानमार्गेण स्थितावपि प्रतिबन्धे या चिन्ता तदभावार्थमित्यर्थः । अत्रायं भावः । पूर्वं ज्ञानमार्गेण स्वात-
व्यमित्युक्तम् । अधुना श्रीकृष्णप्रसादाभावान्गुक्तिरपि न भवतीति स्वस्य संसारनिश्चयात् फलार्थं चिन्ता न कर्तव्येत्यर्थः । ननु पूर्वकृतसेवायाः सत्त्वात् फलं कथं न भवेदित्याशं-
क्याहुः आद्येति । आद्येन भगवता भगवत्कृतप्रतिबन्धेन फलाभावे कायवाङ्मनोभिस्त-
त्परतया कृतत्वाभावात् सा सेवा नाधिदैविकी, कायवाङ्मनोभिस्तत्परतया कृतत्वेपि भक्तापराधादिना भगवांश्चेत्तां न मन्येत तदा सा सेवा नाधिदैविकी भवति, भगवद्भागिनी न भवति । आधिदैविक्या एवैतत्फलसाधकत्वात् । भोगेति । गृहपरित्यागः गृहासक्तिपरित्याग इत्यर्थः । द्वितीय इति । द्वितीयो भगवत्कृतः प्रतिबन्धस्तस्मिन् सति फलं कथं स्यादिति चिन्ता संसारनिश्चयान् सर्वथा त्याज्येत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

ननु प्रतिबन्धसाधारणभोगयोः सत्येपि साधनकरणे फलं स्यादित्याशंक्याहुः न त्वाद्ये इति ।

न त्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये घाघकं गृहम् ।

अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

आद्ये भगवत्कृतप्रतिबन्धे भगवतो दातृता नास्ति । तृतीये साधारणभोगे गृहासक्तिर्वाधिकेत्यर्थः । अवश्येयमिति । इयं रीतिरवश्यं, कर्तुमशक्यापि फलार्थं सदा कर्तव्यत्वेन भाव्या । अन्यत् सर्वसाधनं मनोभ्रमः स्वान्तर्प्रान्तिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु भगवदीयानां स्वत एवैतत्फलं भविष्यति किमर्थं पूर्वोक्तं कार्यमित्याशंक्याहुः तदीचैरिति ।

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

भगवदीयैरपि पूर्वोक्तसाधनं कार्यम् । मर्यादायामंगीकारात् । ननु भक्तिमार्गप्रवेश-
मात्रेण क्वचित् फलं दृश्यत इत्यत आहुः पुष्टाविति । पुष्टध्वंगीकारे तु भगवान् विलम्बं
नैव कुर्यात्, तेन शीघ्रं फलसिद्धिरित्यर्थः ।

रजस्तमोभ्यां मनसः क्षोभेपि एतदेव साधनं कर्तव्यत्वेन द्रष्टव्यमित्याहुः गुण-
क्षोभेपीति ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

मम निश्चय एतावानेवेत्याहुः मे मतिरिति ॥ ७ ॥

ननु साधनानां धहूनां सत्त्वात् किमिति एतदेव साधनमित्यत आहुः कुसृष्टिरत्रेति ।

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७ ॥

अत्रास्मिन्फले कुसृष्टिः कुत्सितानां साधनानां या सृष्टिः कल्पना उत्पन्ना स्यात्
सा भ्रम एव इत्यर्थः ॥ ७ ॥

सेवाफलोक्तिविवृतेः स्वाचार्याणां यथामति ।

कृता कल्याणरायेण विवृतिः स्वसुखाय च ॥ १ ॥

इति श्रीवह्नुभचरणैकतानश्रीकल्याणरायविरचिता सेवाफलोक्ति-
विधृतिः समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

सेवाफलम् ।

चाचाश्रीगोपेशविरचितविश्रुतिटिप्पणीसमेतम् ।

स्वमागोक्ततनुवित्तजायाः सेवाया मानसीसेवाफलमिति सिद्धान्तसुक्तावल्यां श्रीमदाचार्यचरणोक्तेर्निबन्धे तु भक्तिः स्वतन्त्रा शुद्धा च दुर्लभेति न सोन्यत इत्युक्तेः सन्दिहानान् स्वानुपदिशन्ति ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

यादृशी तत्प्रकारिका सेवना सेवा प्रोक्ता स्वग्रन्थेषु पुष्टिपुष्टिपुष्टिमर्यादामर्यादाभेदैर्मया विविच्योक्ता तत्सिद्धौ तस्यां स्वफलजननस्वरूपयोग्यतायां सत्यां तत्प्रकारकं फलमुच्यते इत्यर्थः ।

तत्र प्रथमं भगवदर्थं निरुपधिसर्वस्वनिवेदनपूर्वकं तत्रैव स्वदेहविनियोगे प्रेम्णि जाते यन्सुख्यं फलं भवति तदाहुः ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिद्ध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

अलौकिकस्य स्वरूपानन्दस्य, दाने वितरणे, हि निश्चिते सति, तथा च भगवतश्चिकीर्षिते सतीत्याश्रयः । आद्यः स्वरूपानन्दानुभवात् प्रथमसुखज्ञो मनोरथः 'यद्य दुःखं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले गोपिकानां तु' इत्यादिना निरूपितस्वरूपो लिप्साविशेषः सिद्ध्येत् सद्भिपयकः सादित्यर्थः । इत्यत्र प्रेमोत्पत्त्या सिद्ध्येत् तद्विषयकः सादित्यर्थः । चेति मनोरथश्च स्यात् सिद्धश्च सादित्याश्रयः । इत्यत्र प्रेमोत्पत्त्यनन्तरं भगवतः स्वरूपानन्ददित्सायां फलरूपस्वविषयसहितस्य मनोरथस्योत्पत्तिः । दित्साया अभावे तु तदनुत्पत्तौ पूर्वोक्तप्रेमान्तसेवायाः पुरुषोत्तमसायुज्यं फलं भवतीति ध्येयम् । वक्ष्यन्ति चेममर्थं न त्वाद्ये दातृता नास्तीत्यनेन ॥ १ ॥

एवं पुष्टिपुष्टिमजनस्य फलमुक्त्वा पुष्टिमर्यादामर्यादाभजनयोः फलमाहुः ।

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

फलं पुष्टिपुष्टोत्तमसायुज्यं पुष्टिमर्यादाभजनफलमित्यर्थः । चेत्यनादरे । अधिकारो

तदान्येति । यदा बाहिर्मुख्यमाविर्भूतं तदा कृता तु व्यर्थैव । किन्त्वन्या वात्से कृता सापि व्यर्था निःफलेत्यर्थः ।

मूले अतः परं तेन किं विधेयमत आहुः ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ४ ॥

यथा यत्प्रकारको वा विकल्पेन तत्त्वनिर्धारस्तज्जीवनिष्ठस्यासुरत्वस्य निश्चयः । तथा च आवेशासुरत्वनैसर्गिकासुरत्वयोर्यादृशासुरत्वप्रकारको निश्चयस्तस्मिन् सति विवेको ज्ञानं साधनं शोकानुत्पत्तौ कारणं मतं सर्वप्रमाणसम्मतमित्यर्थः । चेति विकल्पवाचकमव्ययं देहलीदीपन्यायेनोभयत्रान्वेति । तथा च तत्त्वनिर्धारोपि वैकल्पिकः, साधनमपि वैकल्पिकमेव । इत्थञ्चावेशासुरत्वप्रकारको यदि निश्चयः तदा संसृतिरेवेतिभावः । वक्ष्यन्ति चेममर्थं छिन्तीये सर्वधेयनेन ।

विघृतौ तदा आसुरोयं जीव इतिनिर्धारः । तदा ज्ञानमार्गेण स्यात्तद्व्यं शोकाभावायेतिविवेक इत्यनेन मतमित्यन्तग्रन्थो व्याख्यातः । तदेति । यदा बाहिर्मुख्यमाविर्भूतं तदैवेत्यर्थः । विवेकः साधनमिति व्याचक्षते । तदा ज्ञानेनेति । यथावेशासुरत्वनिर्धारस्तदा ज्ञानमार्गेण ज्ञानजनकोपायेन स्यात्तद्व्यं वर्तितव्यम् । शोकाभावाय शोकानुत्पत्त्या इति । अस्मिन्नर्थे विवेकः साधनं भवतीत्यर्थः । तथा च सल्लोकस्मितिरक्षरानन्दो वा नास्य फलमिति भावः । यद्यप्येवंविधदुर्भगः स्वमार्गबहिर्मुखीन्धतमः प्रैशितां, का क्षतिः ? तथापि स्वमार्गीयमगवद्भक्तोर्तो जन्तुरयमिति तदुद्भवदयार्द्रहृदयाः श्रीमदाचार्यचरणास्तादृशेषुपदिशन्तीति ध्येयम् ॥ ४ ॥

मूले लौकिकभोगस्य साधारणप्रतिबन्धस्य च त्यागे प्रयोजकं रूपमाहुः ।

सविन्नोल्लोपो घातकः स्याद्बलादेतौ सदा मतौ ।

सविन्न आधिष्याधिलक्षणप्रैत्यृहसहितः । अल्प आशुतरविनाशीत्यर्थः । साधारण इति । साधारणो वेदनिन्दादिः । साधारणप्रतिबन्धस्य तदाहुः घातेति । घातकः पातजनकः । बलात् सामर्थ्यात् । स्यात् भवेत् । तथा च साधारणप्रतिबन्धो फलपदपातकः स्यादित्यर्थः । तथा हि वेदनिन्दात्मस्य फलात् हीनेषु जन्मरूपं घातं करोति । म्लेच्छबहिर्मुखीपहनोपद्रवादस्य सर्वस्वहानिं शरीरपातं च फलदेव कुन्ते । अतो हेतोः साधारणप्रतिबन्धोत्पत्त्यात् सविन्नत्वाच्च भोगः सदा निवृत्तमेतौ प्रतिबन्धको मनी साधनमहिती त्याग्यत्वेन सम्भतामिति भावः ।

निघृतौ साधारणो भोगः कथं त्यक्तव्य इत्याकांक्षायामाह सविन्नोल्लोपो घातकः स्यादिति । सविन्नत्वात्सत्त्वाद्भोगस्त्याज्यः । पूर्तौ

सदा प्रतिबन्धकावित्यनेन भतावित्यन्तग्रन्थो व्याख्यातः । साधारण इति । साधारणो वेदनिन्दादिः साधारणप्रतिबन्धः भोगो लौकिकरूपरसादिसेवनं कथं कुतो हेतोरित्यर्थः । सचिन्नत्वादिति । द्वाभ्यामाभ्यां हेतुभ्यां भोगस्त्याज्यः । शिष्टाद् पातकत्वरूपाद्धेतोः साधारणः प्रतिबन्धस्त्याज्य इत्याशयः । ननु सचिन्नत्वमत्पत्वं च भोगापकरणजनकम्, न तु सेवायाः । तथा साधारणप्रतिबन्धनिष्ठं घातकत्वं चतुर्वर्गस्थापकारजनकम्, न तु विशिष्यं सेवाया एवेति किमनयोः त्यागप्रयोजकं रूपमित्याशं-कायामाहुः एताविति । प्रतिबन्धकत्वमेव त्यागप्रयोजकम् । सचिन्नत्वादिकथनं तु भोगसाधारणप्रतिबन्धस्यदोषोद्घाटनार्थम् । तथा च सेवाप्रतिबन्धकत्वात् त्याज्यावेव । निसर्गदुष्टत्वादपि त्याज्यावित्याशयोनुसन्धेयः ।

आवेशासुरस्य विवेकसाधनमिति प्रागुक्तमिदानीं नैसर्गिकासुरस्य का गतिरित्याकां-क्षायामाहुः ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

अस्योत्पत्तिकाल एव भगवताऽसुरत्वसम्पादनान्नैसर्गिकासुरः । तथा च भगवान् तस्मिन् तदानीमेव स्वमार्गात् सर्वप्रामाणिकमार्गेभ्यश्च बाह्यैर्गुण्यलक्षणप्रतिबन्धं कृतवान् । इत्यश्च वेदनिन्दादिसाधारणप्रतिबन्धाद् द्वितीये भगवत्कृते एवंविधप्रतिबन्धे निर्धारिते सतीत्यर्थः । चिन्ता जन्ममरणदुःखनिवृत्तिर्मम केन प्रकारेण सादिति विचारः सर्वथा सर्वप्रकारेण प्रमाणैर्युक्तिभिश्चेति यावत् । सा त्याज्या न कर्तव्या । तत्र हेतुः । संसार-निश्चयात् । संसृतेरवश्यंभावस्य निश्चितत्वादित्यर्थः । तथा च 'दैवी सम्पद्धिमोक्षाय' 'निबन्वायासुरी भता' इत्यादिप्रमाणैः स्वस्मादपरिहार्येण न त्वं शोचितुमर्हसीत्यादिप्रामा-णिकयुक्तिभिश्चापेः समाधिः सम्पादनीय इति भावः ।

विद्वृतौ ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताऽभावार्थमाह द्वितीय इति । द्वितीयो भगवत्कृतः प्रतिबन्ध इत्यनेन निश्चयादित्यन्तग्रन्थो व्याख्यातः । ज्ञानेति । 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुरा' इति भगवद्भचनात् सहजासुराणां ज्ञानमार्गेण सिद्धिर्न भवतीत्याशयः ॥ ५ ॥

मूले 'अलौकिकस्य दाने ह्री'त्यनेन भगवतः स्वरूपानन्ददित्सायां मनोरथः सफलो भवेदित्युक्तम् । यदि स न सिध्येत् तदा का गतिरित्याकांक्षायामाहुः ।

न त्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये व्याधकं गृहम् ।

नाद्ये त्वित्यन्वयः । तथा चाद्याभावे त्वित्यर्थः । इत्यद्य तत्फलमनोरथाभावे तु भगवतो भजनानन्ददित्सा नास्तीति भावः ।

विद्वृतौ आद्यफलाभावे भगवतो दातृत्वं नास्तीति तदा सेवा नाधिदैविकीत्युक्तं भवतीत्यनेन नास्तीत्यन्तग्रन्थो व्याख्यातः । न त्वाद्य इति मूलमाद्यफलाभावं इत्यनेन व्याख्याय दातृता नास्तीति मूलं व्याचक्षते भगवतो दातृत्वं नास्तीति । फलितार्थमाहुः तदेति । यदा फलसहितस्य मनोरथस्याभावस्तदाधिदैविकीसेवाभजनानन्दो न भवेदिति । धयमर्थो न त्वाद्ये दातृता नास्तीति मूलेन कथितोस्तीत्यर्थः । इत्थञ्च प्रेमान्तसेवया पुरुषोत्तमसायुज्यं भवतीति भावः ।

मूले बाधकानां परित्यागइत्यनेन तत्साधनत्यागपूर्वकस्तत्प्रतिबन्धकतत्याग उक्तः । तत्र लौकिकभोगसाधनीमूत्ररूपरसगन्धस्पर्शशब्दानां त्यागे प्रतिबन्धकमाहुः तृतीयै बाधकं गृहम् । भोगस्य तृतीयप्रतिबन्धकत्वात् तत्साधनमपि तृतीयं साधनं तत्परित्यागोपि तृतीयः परित्यागः । तथा च तस्मिन् गृहं प्रतिबन्धकमित्यर्थः । इत्थञ्च रूपादित्यागो गृहत्यागाधीन इति भावः ।

विद्वृतौ भोगाभावस्तदैव सिध्यति यदा गृहपरित्याग इत्यनेन गृहमित्यन्तग्रन्थो व्याख्यातः । भोगेति । भोगाभावः ससाधनभोगपरित्याग इत्यर्थः ।

मूले पुष्टिपुष्टिपुष्टिमर्यादामर्यादाभजनानां फलं प्रतिबन्धकं तत्प्रतीकारं चोत्तवा व्याख्याय चेदानीं सेवामुपदिशन्ति ।

अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ।

अवश्यया स्वस वश्या न । तथा च स्वकृत्यंसाध्या भगवदनुग्रहैकसम्पाद्येति यावत् । इयं श्रीमदाचार्याणां हृदि अनवरतमुत्पद्यमानत्वात् साक्षात्कृतस्वरूपा भावनारूपा मानसी सेवा, सदा निरन्तरं, भाव्या सम्पादनीयेत्यर्थः । तथा च स्वरूपानन्दसाधनी-मूत्रगात्रविशेषसिद्ध्यर्थमनवरतं भावना कर्तव्येत्याशयः । इदमेव मनसः प्रधानं कार्यमित्याहुः सर्वमिति । मनसा यदन्यत् किञ्चित् प्रमारूपमपि कार्यं जन्यते तत् सर्वमपि मजना-नन्दापर्यवसायित्वाद् भ्रम एवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

तर्हि चक्षुरादिभिरिन्द्रियैः किं सम्पादनीयमित्साकांक्षायामाहुः ।

तदीपरपि तत्कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

मनसोनुचैश्चक्षुरादिभिरिन्द्रियैस्तत्कार्यं मनःकार्यमेव सम्पादनीयम् । तथा च श्रीमदाचार्यमार्गपक्षपातादधिरते सेव्यस्वरूपेष्वविर्भूतस्य संकल्पप्रतिभातस्य वा भगवतो दर्शनसेवादिना स्वस्वव्यापारेण मनःकार्यरूपा भावनात्या मानसी सेवा सम्पादनीयेति-भावः । इत्यत्र चक्षुरादिमर्वेन्द्रियैरपि स्वस्वव्यापारो भगवति सम्पादनीयो, 'भगवता गद संशय' इत्याप्तुत्तप्रकारेणैव ज्ञेयम् । ननु कियदिरमेवंकृतिरतआहुः पुष्टाविति ।

पुष्टिर्भावः तस्मिन् सिद्धे सति स्वरूपानन्दः सत्त्वरमेव भवेन्न तु विलम्बं कुर्यादित्यर्थः ।
तथा च भावोत्पत्तिपर्यन्तमेवंकृतिरितिभावः ।

पाक्षिकोपि दोषः परिहरणीय इतिन्यायात् कदाचित् क्रमपि प्रतिबन्धकमाशंक्य
तत्प्रतीकारमाहुः ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

गुणाः प्राकृतसत्त्वरजस्तमांसि, तत्कृतक्षोभो मार्गान्तरसृचिः, लौकिकविषयलोभैत-
न्मार्गारुचय इत्यर्थः । एतदेवास्मदुक्तं 'भवश्येयं सदे'तिपद्यमेव द्रष्टव्यम् । तथा चैतत्पद्योक्त-
साधनेनैव सर्वप्रतिबन्धनिवृत्तिरितिभावः । ननु सत्सु प्राकृतगुणेषु निरन्तरक्रियमाणायामपि
भावनायां भावो नोत्पत्स्यत इति चेत् ? सत्यम् । यावत्कालं मनस्याविर्भूय भगवानन्तःकर-
णसम्बद्धो न भवति तावदविद्याया विद्यमानत्वाद् गुणा अपि सन्ति । तथा चानिश्चमेवं-
कृतौ कृपालुर्भगवानाविर्भूयान्तःकरणसम्बद्धः सन् अविद्यामेव नाशयेत्, तदा सुतरां
गुणनाशः, ततो निरन्तराया भावोत्पत्तिरितिध्येयम् ॥ ७ ॥

स्रोतप्रभेये निःसन्दिहानेनैव श्येयमिति स्वानुपदिशन्ति ।

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ।

कुसृष्टिः दूषणाभासः, अत्रास्मदुक्तौ, वेत्यनादरे, वस्तुतस्तु नोत्पत्स्यत एवे-
त्याशयः । काचिद्दुःसंगेन भगवदस्मरणनियन्धनक्षणिकासुरभावेन वा काचिदुत्पद्येत
जायेत चेद्, वै निश्चयेन, स तु भ्रम एव भ्रान्तिरेवेत्यर्थः । तथाचोत्तरक्षणोत्पत्त्यमान-
विशेषदर्शननाशत्वादकिञ्चित्करेतिभावः ॥ ७॥ ॥

इति श्रीविद्वलेश्वरात्मजश्रीचन्द्रधामन्तनघश्रीगोपेशयोग्यसिद्धिरचित्ता

सेवाफलविद्युतिटिप्पणी सम्पूर्णा ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

श्रीदेवकीनन्दनविरचितविवृतिटिप्पणीसमेतम् ।

कृष्णाचार्यचरणवरणं शरणं मम । यत्पथे सुकथे सेवाफलं कृष्णः प्रयच्छति ॥ १ ॥

ननु स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वेन क्रियमाणसेवायाः फलान्तरकथनं कथमुपपद्यत इति चेत् । इत्थम् । यावज्जीवं तथा क्रियमाणसेवया देहावसाने जीवस्य या गतिर्भवति सात्र फलपदेनोच्यते । तत्र फलमाधुनिकभजनानुस्यूतसर्वात्मभावप्राप्यविशिष्टभजनानन्दात्मकमेवेति न तस्य सेवातिरिक्तत्वमायाति येन फलान्तरत्वमुच्येत । 'यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवर'मिति भगवद्भजनादन्ते या मतिः सा गतिरिति न्यायाच्च सेवाफलं सर्वैवेति नोक्तविरोधः शङ्कनीयः । तत् कीदृशं किमिति जिज्ञासायामाचार्याः किञ्चित् स्वमतसिद्धं तत् सार्धैः सप्तभिः श्लोकैर्निरूप्य सुगमत्वाय स्वयमेव विवृण्वन्ति ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

यादृशी सेवनेति । प्रोक्तेति । नयेत्यप्याहार्यम् । तेन स्वसिद्धान्ते यादृशी सेवना मया प्रोक्ता, तादृशी सेवना विवरणे वक्ष्यमाणफलप्राप्तिका भवति, न तु प्रमाणा-न्तरसिद्धा, मतान्तरसिद्धा वा तथा । अन्यथा तत्र तत्र कचिदुक्ता प्रसिद्धा भवेत् । अत्र तु साक्षादाचार्योक्तत्वादनुभवसाक्षिकत्वाच्च न काचिदसंभावनेति ज्ञाप्यते । सापि याव-जीवमविच्छेदेन कृता, स्वफलदानं तु कियत्कालं कृत्वा परित्यक्तापीत्याहुः तत्सिद्धा-विति । सिद्धिरत्र यावज्जीवं निर्वाहः । तदुक्तमाचार्यचरणैः 'सेवायां वा कथायां वे'ति । फलमिति । एकवचनं त्रितयामिप्रायेणेत्याहुः सेवायां फलत्रयमिति । अत्रायं भावः । भक्तिमार्गे पुष्टिमर्यादाप्रवाहभेदेन जीवेषु भगवदंगीकारः त्रिविधः । तेनाधिकारिभेदेन सेवा त्रिविधा, ततः फलमपि त्रिविधं क्रमेणोक्तम् । तत्रादौ पुष्टिसेवाफलमाहुः अलौकिक-सामर्थ्यमिति । अत्रायमाश्रयः । श्रीमदसजस्योक्तरीत्या सर्वात्मभावैकलभ्यभजनानन्दा-नुभवरक्षणं फलमलौकिकमुच्यते । तस्येतरप्रमाणागोरत्त्वमितरसाधनाप्राप्यत्वमलौकि-फलम् । तदनुभवयोग्यतालक्षणोधिकारश्च सामर्थ्यपदेनोक्तः । तस्मात्तिसोप्यत्वाय तथोक्तिः । द्वितीयफलं सायुज्यम् । तदत्र पुरुषोत्तमे वेदितव्यम्, न त्वक्षरे । अक्षर-सायुज्यं तु केवलमर्यादायां ज्ञानादिनापि भवतीति ततः पुष्टिर्विशेषरूपधनानक्षकत्वात् । सायुज्यानन्तरमपि पुष्टया कदाचिदापमलौकिकं फलमपि भगवान् प्रयच्छेदित्यपि ज्ञेयम् ।

अन्यथा पुष्टिसेवाफलं सायुज्यमात्रं न चदेयुः । भक्तौ तद्वासनाया अभावात् । 'यै यथा मां प्रपद्यन्त' इति भगवन्नियमाच्च । तेन पुष्टिमर्यादायामादौ सायुज्यम्, मध्ये भजनानन्दानुभवः, अग्रे पुनः पूर्वसायुज्यमित्युक्तं भवति । अतो मध्यमफलत्वम् । तृतीयं फलं वैकुण्ठादिदेहः । आदिपदेन भूमावपि तथा भावनायां तादृशदेहप्राप्तिरुक्ता । तत्राप्युच्चनीचदेशभेदा बहुवचनेनोक्ताः । व्यापिवैकुण्ठस्य सायुज्यापेक्षया दुर्लभत्वेन साधारणफलत्वकथनस्सायुक्तत्वाच्च रमाप्रार्थित एव स इत्यवगम्यते । तत्र कदाचिन्नाद्यफलसंभावेनेति साधारणफलत्वम् । अत एव वैष्णवव्रतानामेकादश्यादीनां फलत्वेन स्मृतिपुराणेषु स एवोच्यते ।

ननु सायुज्यवैकुण्ठयोः प्रमाणासिद्धत्वेन तदर्थं जीवप्रयत्नः संभवति, आद्यफलस्य तु लोकवेदातीतत्वेन प्रमाणाद्यगोचरत्वान्न स्वकृतिसाध्यत्वम्, यत् पुनः तत्साधनं तस्यापि तथात्वम्, अतः कथमाद्यमनोरथः सिध्येदित्यत आहुः अलौकिकस्य दाने इति ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥१॥ ॥

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

अलौकिकमाद्यफलं तस्य दाने, अर्थाद्भगवता कृते सति तन्मनोरथः सिध्येत्, न त्वन्यायापीत्यर्थः । आद्य इति । सायुज्यवैकुण्ठमनोरथापेक्षया स आद्य इत्यर्थः । अल्प इति पाठे यद्यपि लीलामध्यपातिभक्तानुभवैक्येचफलसंबन्धिमनोरथो जीवस्य साधनतः स्वरूपतश्चाल्प एव । अप्यर्थे चकारः । तथा चाल्पोपि तथापि स्वतः प्रसुदानेन तत्सिद्धिः । सिध्येदिति प्रार्थने लिङ् । आचार्यप्रार्थनया प्रसुः संपादयेदेवेति भावः । आद्यफलस्य स्वरूपैकसाध्यत्वे प्रसिद्धिमाह द्विशब्दः । ननु भगवानपि तादृशधिकारामावे मनोरथं कथं पूरयेदित्यत आहुः न काल इति । अत्र फले इत्यधिकारे वा ॥ १॥ ॥ अग्रे प्रतिबन्धकत्रयोक्तिरिह साधनदशायामेव । तदुक्तं मूले बाधकानां परित्यागेति ।

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

बाधकानां परित्यागो भोगोप्येकं तथा परम् ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशन्ते सदा ॥ ३ ॥

तद्विवरणं त्रयाणां साधनपरित्याग इति । साधने सति स्वरूपतः तदुक्तमशक्यत्वात् । भोगोप्येकमित्यादि विशन्ते सदेत्यन्तविवरणं भोगो द्विविध इत्यारभ्य प्रविशतीत्यन्तेन । तदनुसारेण मूलमेवं योजनीयम् । त्वजेदिति त्रियापदमध्याहार्यम् । यथा प्रतिबन्धद्वये एकस्त्वान्योपरो न, तथा भोगेपि एकं लौकिकं भोगं त्वजेदपरमलौकिकं न । यतो निःप्रत्यूहमनन्तरायमृतम् । तत्र हेतुः महानिति । अलौकिकभोगः स्वरूपतो लौकिकरूपादत्योपि फलतो महान्, अलौकिकरूपात् । अतो न लाज्य इति भावः । अलौकिकत्वे निमित्तमाहुः प्रथम इति । प्रथमे आशुनिरुमजने सदा निरन्तरं विशन्ते, भजननिर्माहकत्वेन तदंगतां प्राप्नोतीत्यर्थः । एतदेव विवरणे स्पृष्टीकृतम् ।

अलौकिकभोगस्तु फलानां सेवाफलांगभूतवस्तूनां मध्ये प्रथममङ्गं प्रतिगन्धा-
भावस्त्वय निशतीति न तस्यागः । तथा चोपपादितमेकादशस्कन्धे । 'कायेन वाचे'ति
श्लोकविवरणे ॥ ३ ॥

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हि ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो चिवेकः साधनं मतम् ॥ ४ ॥

अकर्तव्यं भगवत इति श्लोकविवरणं भगवत्कृतश्चेत्सारम्य चिवेक इत्य-
न्तेन । अयमर्थः । आसुरस्यापि दैवाद्भगवदीयसंगे जाते सेवायां प्रवृत्तिर्भवति । तेन केन-
चिद्व्यक्रोशानिर्वायप्रतिबन्धे जाते स भगवत्कृत इति ज्ञातव्यम् । तेनाग्रे फलामात्रम् ।
तेनान्यमृतापि सेवा प्रतिबन्धात् पूर्वं कृता सापि व्यर्था । तस्यासुरत्वनिर्धारश्च । तदा
तद्वन्नितशोकामावाय ज्ञानमार्गेण सर्वं तत्त्वं युद्धा स्थितिः विवेकः साधनम् । यद्यप्यासुर-
प्रसंगोत्र न वक्तव्यः, तथापि कश्चिदेवं भगवदीयेष्वपि दृश्येत चेत्तदा तथा भावनीयम्, न तु
स्वीयस भगवानेवं करोतीति प्रगौ दोषारोपः कर्तव्य इति ज्ञापयितुं तदुक्तिरिति ज्ञायते ॥४॥

सविभ्रोल्पो घातकः स्याद् वलादेतौ सदा मतौ ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

न त्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।

सविभ्रोल्प इत्यस्य विवरणे सविभ्रत्वाद्ल्पत्वादिति । साधारणभोगः
सविभ्रो विभ्रसहितः । तादृशोप्यल्पः, स्वरूपतः फलतश्च । सोपि न त्यज्यते चेत्तदा
घातकः सेवाप्रतिबन्धकः स्यात् । अतः सर्वथा त्याज्यत्वाद्बलादाग्रहादपि एतौ
साधारणभोगप्रतिगन्धकौ मतौ, त्याज्यामिति शेषः । तदुक्त विवरणे सदा प्रति-
बन्धकाविति । द्वितीयो भगवत्कृतः प्रतिगन्धः । तत्र ज्ञानमार्गेण
स्यात्तद्व्यमिति चिन्तानिवृत्तिसाधनं पूर्वमुक्तम् । तदसंभवे साधनान्तरमाहुः द्वितीये
सर्वथेति श्लोकार्थेन । तदामामो ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताभावार्थमाहेति ।
तद्व्रतीकोप्रे द्वितीय इति । विवरणमाद्यफलाभावात् इत्यादि भवतीत्यन्तम् ।
आद्यफल जीवस्य दैवलं, तदभावे भगवतो दातृता नास्ति, तदा आधि-
दैविकी फलमन्वन्धिनी सेवापि नेत्यर्थादुक्तं भवति । तस्मिन् द्वितीयप्रतिगन्धे जाते
ज्ञात्वा सम्योक्तफलनिपयिणी चिन्ता त्याज्या । तत्र साधारणो हेतुः । संसारनिश्चया-
दिति । 'तानहं द्रियतः भूरात् ससारेषु नराधमान्' इति भगवदुक्तममास्य निश्चया-
दन्वया न भवतीति सर्वथेत्युक्तम् । न त्याज्य इति । आग्रे पूर्वोक्तसाधारणप्रतिगन्धे
दातृता भगवतो गन्तीति न, किन्तु पत्तेन, अतः तन्निवृत्तये चिन्ता कर्तव्या, न तु
द्वितीय इव सर्वथा त्याज्येति भावः । एवमाद्यद्वितीययोर्व्यगम्यामुस्ता तृतीयः साधारण-

भोगकृतः प्रतिबन्धस्तत्र कर्तव्यमाहुः । तृतीये धाधकं गृह्णमिति । अलौकिकभोगेन साधारणभोगपरित्याग आनुवंशिकः पूर्वमुक्तः । अन्यथा अलौकिकभोगो न स्यात् । उभयो रेकाधिकरणत्वाभावात् । यदि साधारणभोगं त्यक्तुं न शक्नुयात् तदा सेवाप्रतिबन्धकत्वेन तन्मूलभूतं गृहं त्यजेदित्याशयेन तद्विवरणं भोगाभावस्तदेत्यादि ।

ननु त्यागतः प्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रेण सेवाया असम्भवे तदधिकारिणां कथं तत्फल-
प्राप्तिः । तदभावे च द्वितीयतुल्यता स्यात् । जीवस्य दैवत्वमपि व्यर्थं भवेत् । तस्मादत्र
त्यागोक्तितात्पर्यं किमिति न द्रुष्यत इति चेत्, इदमाभाति । सेवाधिकारिणां मध्ये येषां
गृहमनुकूलम्, तेषामन्यतः प्रतिबन्धः साधारणः, तेन तन्निवृत्तिः कर्तुं शक्या । ततः सेवाया
तत्फलप्राप्तिः । भोगश्च तेषामप्रतिबन्धहेतुरलौकिकत्वादिति पूर्वमुक्तम् । येषां पुनः
गृहमेव प्रतिबन्धकम्, तेषां तत्परित्यागादेव लौकिकभोगनिवृत्तिः । त्यागोपि सन्न्यासनिर्ण-
योक्तप्रकारेण भक्तिमार्गीयो ज्ञेयः, न तु कर्ममार्गीयो ज्ञानमार्गीयो वा । एवं सति तत्फल-
प्राप्तिरे तेषामपीतिमनने तु नोक्तविरोधः शंकनीयः ॥ ५॥ ॥

अग्रिमश्लोकद्वयस्य विवरणाभावादेवं योजना ।

अवदयेयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

तदीचैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

कुसुष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७॥ ॥

इयमुक्तीतिः । अवदया स्वतो भावयितुमशक्यापि मदुक्तत्वात् सदा
भाव्या । अवश्यं भाव्येति वा । यत्र यथा दृश्येत तत्र तथा भाव्येत्यर्थः । ततः किमि-
त्यत आहुः सर्वमिति । उक्तीतितोन्यत् सर्वं मनोभ्रम इति ज्ञायत इत्यर्थः ।
सर्वैः कथमेवं नांगीक्रियत इत्याशंक्याहुः तदीचैरिति । भ्रमसंबन्धिभिरासुरैस्तत् कार्यं
कर्तव्यमित्यर्थः । भक्तिमार्गीयैस्तु मदुक्तिभावनायां विलम्बो न कर्तव्य इत्याहुः पुष्टौ
नैवेति । कदाचिदासुरस्यापि सेवाप्रतिबन्धे जातेपि भगवद्गुणश्रवणादिना प्रेमलक्षणं
गुणकादि दृश्यते तत्र किं भावनीयमित्यत आहुः गुणक्षोभेपीति । क्षोभोऽशुपुलकादिः, स
तु गुणवस्तुस्वभावादासुरस्यापि भवतीति गुणमाहात्म्यमेव । अत एतत्पूर्वोक्तमेव तथापि
द्रष्टव्यं भावनीयमित्यर्थः । उक्तविश्वासार्थमाहुः मे मतिरिति । मतिः सम्मतिः ।
भ्रमस्वरूपमाहुः कुसुष्टिरिति ॥ ७॥ ॥

ययामति कृता सेवाफलोक्तिविवृतौ मया । टिप्पणी पर्वणीवेन्दुः प्रकाशयतु सर्वतः ॥ १ ॥
यदत्रानुचितं किञ्चिदलेखि मतिमान्यतः । क्षम्यतां तत्प्रहसार्थैः शिशौ धौतमिवेन्वितम् २

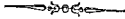
इतिश्रीदेवकीनन्दनकृता सेवाफलोक्तिविवृतिटिप्पणी समाप्ता ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

श्रीहरिरायकृतसेवाफलोक्तिविवृत्तिसमेतम् ।

श्रीकृष्णं कुलदैवतं तदनु च श्रीवल्लभाख्यान् निजान् ।

आचार्यानथ विठ्ठलेश्वरमहं नत्वा प्रभु सर्वथा ॥

श्रीगोविन्दमतीवभावविवशं तातं स्वमर्यादया ।

एत्यातं मत्फलजातहेतुमधुना किञ्चिद्ब्रह्माम्यक्षमः ॥ १ ॥

अथ श्रीमदाचार्याः स्त्रीयानां धहुलग्रन्थानलोकनप्रयासमसहमानाः संक्षेपेणैव स्वमा-
गीयसेवाफलप्रतिबन्धसाधनानि निरूपयन्तः प्रथमं फलं निरूपयन्ति यादृशी सेवनेति ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

यादृशी यादृक्प्रकारिका स्वतःपुरुषार्थत्वेन कालपरिच्छेदेनावश्यकर्तव्यत्वेना-
करणे प्रत्ययजनकत्वज्ञानेन क्रियमाणस्वसाधनमूततनुनित्तयुतसेवाद्वययुतमानससेवना भा-
वरूपा सदानन्दसेवा मया प्रकरणेण मुख्यतया फलरूपतया चोक्ता निरूपिता सिद्धान्त-
मुक्तावल्यां 'चेतस्तत्प्रणय सेवे'ति । तस्याः सिद्धौ यावज्जीवनिर्वाहेण प्रपञ्चविस्मृतिपु-
ततदासत्तया व्यसनरूपत्वसिद्धौ यत्फलं तदुत्पाद्यं फलत्वेनाभिमतम्, तदुच्यते
निरूप्यत इत्यर्थः । ननु सेनायाः सर्वत्र ग्रन्थेषु फलरूपत्वोक्तेस्तत्फलोक्तिरनुपपन्नेत्यारं-
क्याहुर्विवरणे सेवायां फलत्रयमिति । सेनायामेव क्रियमाणायामेतन्नय भवतीति ।
तदुत्तरमपि सेनामत्वेन तन्मध्यपतितया न तस्याः स्वतःपुरुषार्थत्वहानिरित्यर्थः । अत
एव सेनायामित्यत्र पठ्यमानाद्यत् सप्तमी विभक्तिरुक्ता । तत्रयमेवाहुः अलौकिसामर्थ्यं
सायुज्यं सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठादिष्विति । तत्रालौकिसामर्थ्यं हि भगवतः
कोटिसूर्यातिरूपम्यात्यन्तिकफलदित्सायां सर्वलीलानिष्ठिष्टस्य प्रमोहदयप्रवेशे तदनुभव-
सामर्थ्यम् । तत्र न शरीरान्तरे सम्मरतीति तादृशसामर्थ्यवच्छरीरप्राप्तिर्मुग्या । सा च
प्रयुषेनापारकरणेनैव मम्यायन इति प्रभुसपादितालौकिकशरीरनिष्ठस्वरूपातुभवक्षमसामर्थ्य-
मेव प्रनाथाननुगेविप्रमेयमाध्यं मुग्यं फलमित्यर्थः । अत एवोक्तं प्रभुभिः श्रीयमुनां प्रति
प्राथम्येन्द्रिंमाम्नु तत्र मन्त्रिणां तनु ननन्व'मिति । ननत्व च तादृक सामर्थ्यमेव । अत एव
तनुननन्वमेवोक्तं न तु ननतनुन्वमिति । तथा च यथा व्रजरत्नानां सर्वदा लीलासुगमनु-

भवतामन्ते तादृक् सामर्थ्यमेव सम्पादितं येन स्वदत्तस्वरूपाभूभो निष्प्रत्यहं भवति नान्यावस्था । तथान्यत्रापि तदनुग्रहतः परमानुरागेण तथा फलदित्सायां पूर्वदेहं स्ववियोगाग्निना शुद्धं विधाय तस्यैवालौकिकत्वं सम्पाद्य तत्र तादृक् सामर्थ्यं प्रकटयतीत्यलौकिकसामर्थ्यमेव मुख्यं फलमितिभावः ।

ग्रमाणानुरोधप्रमेयसाध्यं मध्यमं फलमाहुः सायुज्यमिति । सह युनक्तीति सयुक् तस्य भावस्तत्त्वम् । भगवता सह सततस्थितिरेव सार्वदिकसंयोगरसानुभव इति यावत् । तथा च लक्ष्मीवदन्तर्गृहगोपिकावद्वा भक्तिमार्गीयेण प्रकारेण युगपदखिलपुण्यपापक्षयद्वारा पाञ्चभौतिकदेहं निवर्त्यालौकिकं दत्त्वा स्वस्मिन्नेव स्थितिं विधाय ततो निष्कास्य स्वलीलानुभवः प्रभुकारितो मध्यमं फलमिति भावः । मध्यमत्वं चास्य विप्रयोगरसानुभवमपेक्ष्य तदुत्कर्षस्य सहृदयानुभवसाक्षिकत्वात् ।

उभयसाधारणमधिकाररूपं तृतीयं फलमाहुः सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठादिष्विति । सेवायां क्रियमाणाधामेवानुग्रहविशेषामावात् साक्षात् सेवानुपयोगे अन्यैः तादृशसाक्षाद्रसानुभवकर्तृभिः क्रियमाणायाः सेवाया उप समीपे योगः, तद्व्यवस्थादिशरीरप्राप्तिस्तृतीयं फलमित्यर्थः । तस्य चान्तररमणानुकूलत्वात् फलत्वम्, चहिः साक्षात् सम्बन्धामावादधिकाररूपत्वमित्यर्थः । अत एव 'प्रायो वताम्बे'त्यत्र मुनीनां पश्चादिशरीरप्राप्त्या स्वाधिकारानुसारेण सेवा तद्रसानुभवयोग्यता चेति निरूपितम् ।

एवं फलत्रयं निरूप्य आद्यफलस्य दुर्लभत्वं निरूपयन्तः फलत्रैविध्ये हेतुं च समर्थयन्तो दानमात्रसाध्यत्वं प्रथमफलस्य निरूपयन्ति अलौकिकस्येति ।

अलौकिकस्य दाने हि साध्यः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

अलौकिकस्य स्वविरहानुभवक्षमसामर्थ्यस्य दाने भगवता साग्रहेण दुःखानुभवरूपतया तदनिच्छायामपि तथा सम्पादने, चकारात् तदेहेन्द्रियादियु स्वस्वरूपस्थापने स्तिति आद्यः प्रथमफलविषयकः संस्काररूपसमर्पणसमयक्रियमाणो मनोरथस्थापनेज्ञानन्दप्राप्तिरूपः सिध्येदित्यर्थः । हीति युक्तोपमयः । यतो लीलास्थितेष्वपि केपाधिदेव रासमण्डलमण्डनायमानानां तदानम् । अत एवान्तर्गृहगतानां प्रतिबन्ध इत्यतः केवलप्रभुदानैकसाध्यत्वमिति भावः ॥ १ ॥

अतः परं सायुज्यसेवोपयोगिदेहाप्तिरूपयोः फलतदधिकाररूपमध्यमावान्तरफलयोः पूर्वफलवदनियतत्वामावात् कदाचित् कालसाध्यत्वं ज्ञानादीनामिवाशङ्कयेत् तदमावार्थमाहुः फलं वा ह्यधिकारोचेति ।

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

फलं सायुज्यम् । अधिकारः सेवोपयोगिदेहाप्तिः । अवैतदुभयोः फलयोः

कालो न नियामकः सत्यादिरूपः फलदः कलिरूपः प्रतिबन्धको वा नेत्यर्थः । एतेन कालानियम्यत्वेनैतत्फलस्य नित्यत्वमपि सूचितम् । अत एव कपिलदेवैरपि 'नो निमित्तो लेट्टि हेतिरिति निरूपितम् । अत्र वाशब्दद्वयमधिकारस्यापि फलरूपतया तत्समकक्षत्व-
बोधनाय ।

एवं सोपपत्तिकं फलत्रयं विविच्य प्रतिबन्धकत्रयं विवेचयितुं निरूपयन्ति उद्देश्ये
इत्यादि ।

उद्देश्यः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

मूले बाधकमित्येकवचनेन मिलितानामेव बाधकत्वेत्याशङ्क्याहुः विवरणे सेवायां
प्रतिबन्धकत्रयमिति । उद्देश्यो नाम मनसः सेवायां क्रियमाणायामुच्छ्रित्यै वेगः
सर्वाथा तत्रास्थिरता वाहिर्मुख्यमिति यानत् । स च सेवाया अनाविदैविकीत्वसम्पादकतया
प्रतिबन्धकः । तस्मिन् सति क्रियमाणसेवायाः केवलकायिकीत्वान्मानसीत्वाभावेन
प्रतिबन्धेनानाधिदैविकीत्वात् । एवमुद्देशं निरूप्य प्रतिबन्धभोगौ निरूपयन्तः प्रथम
प्रतिबन्धस्यानिवार्यत्वेन पाठरुममनपेक्ष्यार्थरूपेण भोगं निरूपयन्ति भोगो द्विविधः
इति । भोगे द्वैविध्यं लौकिकालौकिकभेदेनेति तदाहुः लौकिकोऽलौकिकश्चेति । तत्र
लौकिको लौकिकपदार्थानां भगवत्सम्बन्धरहितानां स्वत आसक्त्या भोगः । अलौकिकस्तु
प्रभुसम्बन्धी । स तु प्रतिबन्धक एव न भवति । तस्य फलानां मुख्यमध्यमसाधारणानां
मध्ये प्रथमफलेऽलौकिकसामर्थ्येन प्रमुखरूपानुभवरूपसभोगे प्रवेशात् । यतः सर्वेन्द्रि-
यैस्तत्सम्बन्धिपदार्थेष्वनुभूयमानेषु तत्र तत्र स्थितो रसात्मा प्रसुरेवानुभूयत इति मानः ।
एवं भोगं निरूप्य प्रतिबन्धं निरूपयन्ति प्रतिबन्धोपीति । साधारणः सर्वसाधारणः,
सेवायां लौकिकवैदिककार्यान्तरव्यासक्तिः । भगवत्कृतप्रतिबन्धस्यासुरमानविषयत्वेना-
साधारणत्वादनिवर्त्यत्वेनाप्रकृत्यत्वाच्च त्रय एव बाधका उद्देश्यलौकिकभोगसाधारणप्र-
तिबन्धा इत्यर्थः । ननु कथमेतेषां सिद्धानां त्याग इत्याशङ्क्याहुः त्रयाणामिति । उद्देश्य-
लौकिकभोगसाधारणप्रतिबन्धज्ञानां त्रयाणां साधन तज्जननेहेतुमूर्तं तस्य परित्यागः कर्तव्यः,
हेतुच्छेदे पुरुषस्यापारात् । सिद्धस्य स्वरूपलक्ष्मे त्यागानर्हत्वात् । नहि केनापि
स्वसामग्रीसम्पादितं मुखदुःखादि किञ्चिदपि स्वयन्नशतेनापि त्यक्तुं शक्यते । ननु साधा-
रणप्रतिबन्धे सेवायां लौकिकवैदिककार्यापत्तिरूपे साधनस्य लोकवेदसिद्धतयाऽशक्यत्वा-
गत्वात् कथं तत्याग इत्याशङ्क्य तदुपायमाहुः तत्राद्य इति । तत्र साधारणभगवत्कृत-
प्रतिबन्धबोराध्यः साधारणः बुद्ध्या उपायचतुर्थेण त्याज्य इत्यर्थः । बुद्धिस्तु सेवायां
प्रतिबन्धत्वेन यदापतति लौकिक वैदिकं तस्य पूर्वमेव सेवानवसत्समयमपेक्ष्य निर्धारो
निषेधो यथा न मेमां प्रतिपन्नानि । तथा च पुराणिनादादेश्चैव न लप्तादि विधारणीयम्

१ पण्डु प्रथमकृत अर्थोक्तिप्रणामार्थं स प्रवेशाय कथम्बन्धात् प्रवेशयतीति कथं तस्य मध्यं प्रभुसम्बन्धात्-
रक्षणं तस्य मध्यं इति पठान्ताम् । २ एवमेवेति एतीयान्त पाठ ।

यथा न सेवाप्रतिबन्धः । परोपकारादेस्तु धर्मस्य गौणधर्मत्वज्ञानेन त्यागः । कालान्तरे वा करणम् । एवमन्यत्रापि सर्वत्र हरिचरणरतिप्रतिबन्धविभङ्गनी बुद्धिरनुसन्धेया । यद्वा । कदाचिदावश्यकलौकिकवैदिककार्यापाते तत्प्रयत्नसम्भवेन त्यागः कथं शक्यत इत्यत आहुः बुद्ध्येति । शरीरादिना तत्कार्यकरणेपि तत्र बुद्धिर्न आप्येत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं साधारणप्रतिबन्धं निरूप्य भगवत्कृतप्रतिबन्धं निरूपयन्ति ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद्गतिर्न हि ।

अकर्तव्यमिति मूले । विवृतौ भगवत्कृतश्चेत् प्रतिबन्ध इति । भगवतः सर्वसमर्थस्यापि स्वतन्त्रेच्छया यस्मिन्न किञ्चिदपि कृतिविषयः सर्वथा सर्वप्रकारेण प्रार्थनायामपि तदा गतिर्निस्तारो न सर्वथा फलाभाव इत्यर्थः । हीति युक्तोयमर्थः । सर्वमार्गफलदातुः प्रभोः प्रातिकूल्ये केनापि मार्गेण फलासिद्धेः । अत्रायमाशयः । भक्तिमार्गे विशिष्टेच्छायाः कारणत्वात् सामान्येच्छारूपमूलेच्छया मर्यादया वा फलसिद्धिः प्रतिबन्धो वा । किन्तु स्वयमंगीकृत्य यस्मिन् जीवे प्रसुर्यदा यथेच्छति, तदा तत्र तथा करोतीति वस्तुस्थितिः । तथा च भक्तिमार्गे प्रवृत्तस्य निरन्तरं सेवां कुर्वतोपि कदाचिद्दुःसंगादिनाऽतिपक्षपातिप्रभु-प्रियप्रद्वेषेण तद्गोहे प्रभोरतिक्रोधेन प्रार्थनयापि क्षमासम्भावनारहितेन तस्मिन् प्रभुः फलप्रतिबन्धं करोतीति स भगवत्कृतप्रतिबन्धः । तस्मिन् सति सर्वथा सर्वमार्गफलाभाव इत्यर्थः । ननु भगवत्कृतप्रतिबन्धेष्वन्येषां फलदातृणां सेवया फलान्तरं भविष्यतीत्याशंक्याहुः तदान्यसेवेति । यदा 'फलमत उपपत्तेरिति न्यायेन सर्वत्र फलदातुः प्रभोः प्रातिकूल्यं तदान्येषामपि तदर्धानां फलदातृत्वाभावात् तत्सेवापि फलासाधकत्वाद् व्यर्थेत्यर्थः । ननु सर्वथा फलाभाव आसुरेष्वेवेति कथं दैवस्य भगवत्कृतप्रतिबन्धे तथात्वमित्याहुः तदासुरोपमिति । जीवानां हि सृष्ट्यादावपि 'निवन्धायामसुरी मते'ति वाक्येन भगवत्कृतप्रतिबन्धादेवासुरत्वम् । यच्च यदा प्रभुः कर्तुमिच्छति तदैव भवतीति तदा तस्मिन्नेव सम-धेऽयं यस्मिन्नेवप्रतिबन्धः स जीव आसुरः सेवादिना दैवत्वेन प्रतीतोपि आसुर एवेति निर्धारो निश्चय इत्यर्थः । एतेनैतत्प्रतिबन्धस्वरूपविद्धिः सर्वथा दुःसंगादिषु सावधानैः स्थेयमित्युक्तं भवति ।

ननु तादृशस्य पश्चात्तापे शोकोत्पत्त्या पूर्वं भक्तिमार्गाय इति तदभावार्थं तत्त्वनिर्धारोपायमूर्तं विवेकरूपं साधनमाहुः यथा चेति ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

चाशब्दोनादरे । येनैव प्रकारेण । नात्राग्रहः । एतत्तत्त्वनिर्धारस्य शोकाभावमात्रार्थत्वात्तौपनिषद्ज्ञानमपेक्षितम्, किन्तु यथाकथञ्चित् सांख्ययोगेनान्येन वा भाषाप्रबन्धादिनोपायेन तत्त्वनिर्धारं विधाय शोकाभावार्थं विवेकः सम्पादनीय इत्यर्थः । विवेकस्तु

ममैतदेव प्रमुणा कृतं सर्वं ब्रह्मात्मकं कोहं किञ्च साधनं किं फलं को दाता को वा भोक्तृत्वादिरूपः । तमेव च तत्त्वनिर्धारोपायं विवृती विशदयन्ति ज्ञानमार्गैरेति । ज्ञानमार्गेण ज्ञानसाधनोपायेन स्यात्तद्व्यमित्यर्थः । किञ्च ज्ञानस्थित्यापि न तन्मार्गाया मुक्तिः, किन्तु शोकाभाव एवेत्याशयेनाहुः शोकाभावायेति ॥ ३ ॥

अतः परं यदर्थमेपां निरूपणं बाधकानां तत्प्रयोजनमाहुः बाधकानामिति ।

बाधकानां परित्यागो भोगेष्वेकं तथा परम् ।

निष्प्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ४ ॥

बाधकानामुद्देशभोगप्रतिबन्धानां परित्यागः परितस्त्यागः कर्तव्य इत्यर्थः । भोगस्य बाधकत्वेन त्याज्यत्वमुक्तत्वाऽलौकिके तदभावमाहुः भोगेपीति । भोगेष्वेकमलौकिक-भोगरूपं फलप्रविष्टतया तथा तेनैव प्रकारेण, परं प्रतिबन्धयोः परं भगवत्कृतप्रति-बन्धलक्षणमशक्यत्यागत्वेन विहाय तथेत्यर्थः । ननु भोगयोरपि तुल्यतामाशङ्क्य तस्मिन्नलौ-किके वैलक्षण्यमाहुः निष्प्रत्यूहमिति । अलौकिकसामर्थ्यरूपे प्रथमफले भगवत्स्वरूपा-नन्दानुभवरूपे भोगे क्रियमाणे प्रत्यूहोन्तरायः केनापि कालादिनापि न कर्तुं शक्यत इति निष्प्रत्यूहं स एव सिध्यति । लौकिके तु सर्वथा तदभाव इति महद्वैलक्षण्यमित्यर्थः । अत एवोक्तं प्रमुनिः सद्यसासनिर्णये 'हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं वापां कुतोपर' इति । किञ्च महानिति । स्वरूपतः फलतः साधनतश्च महान् । विषयानन्दब्रह्मानन्दापेक्षया गजानानन्दस्य महत्त्वादित्यर्थः । अत एव फलेष्वपि प्रथमफल एवालौकिकसामर्थ्यरूपे प्रकरणेण प्रविश्यते प्रविशतीत्यर्थः । किञ्च सदेति । त्रैकालिकाबाधविषयत्वादित्यर्थः ॥४॥

एवमलौकिकभोगे वैलक्षण्यं निरूप्य लौकिकभोगसाधारणप्रतिबन्धावेकीकृत्य तद्व-र्गनिरूपणपुरःसरं वैलक्षण्यं निरूपयन्ति सविघ्नोल्पो घातकः स्यादिति ।

सविघ्नोल्पो घातकः स्याद्दलादेतौ सदा मतौ ।

लौकिको हि भोगः सविघ्नो विघ्नसहितः, कर्मकालादिभिस्तत्र विघ्नसम्भवात् । अल्पश्च । स्वरूपतः फलतः साधनतश्च परिच्छिन्नत्वादित्यर्थः । साधारणप्रतिबन्धो हि घातकः । सेवाकालोपरोधकतया तद्घातकः । एतौ भोगसाधारणप्रतिबन्धौ सविघ्नत्वात्प-त्त्वानकत्वादिभिर्धर्मैर्हेतुभूतैस्त्यागमप्यर्हत इत्याशयेनाहुर्विवृती ननु कथमित्यारभ्य घा-तकः स्यादित्यन्तम् । सविघ्नत्वादल्पत्वाद्भोगः प्रतिबन्धश्च घातकत्वाच्च त्याज्य इत्यर्थः ।

एवं लौकिकभोगसाधारणप्रतिबन्धयोस्त्यागहेतुभूतं धर्ममुक्त्वा भगवत्कृतप्रतिबन्धे त्यागानम्भवेन ज्ञानमार्गान्वित्यागधिकारिणो मन्दमतेः फलचिन्तया शोभो भवतीति ५ चिन्ता न कर्तव्येत्याहुः द्वितीय इति ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

द्वितीये भगवत्कृतप्रतिबन्धे सर्वथा सर्वप्रकारेणान्यतोपि फलसम्बन्धाभावाच्चिन्ता फलविषयिणी त्याज्येत्यर्थः । तत्र हेतुमाहुः संसारनिश्चयादिति । संसारोऽहन्ता-ममतात्मा सर्वानर्थमूलं प्रवाहपथफलरूपः, तस्य निश्चयाद्भगवत्कृतप्रतिबन्धे संसार एव, न फलान्तरमितिनश्चयादित्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रतिबन्धविचारमतिविचार्यत्वेन विधायोद्वेगरूपप्रथमप्रतिबन्धेन फलाभावे भगवतो दातृत्वामावं हेतुत्वेन निरूपयन्ति नन्वाद्यइति मूले विवृतावाद्यफलेति ।

नन्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये वाधकं गृहम् ।

आयेन प्रतिबन्धेन फलाभाव इत्यर्थः । नन्विति विरोधोक्तौ । आद्ये उद्वेगरूपप्रतिबन्धे भगवतः सर्वसमर्थस्याप्यन्तःकरणैकसम्बन्धितया तद्विक्षेपरूपोद्वेगे क्रियमाणे सेवाया अमानसीत्वेन भगवत्सम्बन्धाभावादानाधिदैविकीत्वे तत्प्रयुक्तः प्रभोः फलदातृत्वभाव इत्यर्थः । अन्यथा सर्वदोषनिवारकस्य फलदातृत्वभावो न धेत । एतदेव विवृतौ विशदयन्ति तदा सेवेत्यादि । एवमुद्वेगवाधकमुक्त्वा भोगवाधकं विवृण्वन्ति तृतीय इति । तृतीये लौकिकभोगे गृहमेव वाधकमित्यर्थः । अत्रायमाशयः । भोगो हि सर्वथा वाधकः, भगवद्वैमुख्यसम्पादकत्वादिन्द्रियादीनां वैफल्यापादकत्वाच्च । स च यावद्गृहस्थितिः, यत्नेनापि निवर्त्यमानो न निवर्तते । गृहस्य सर्वथा वाधकत्वात्तत्र स्थितावंशतोपि भोगसम्भवाद्गृहपरित्यागः । कृष्णार्थप्रयोगेण तदासक्तिपरित्यागो वा भोगामावाय विधेय इत्यर्थः । एतदेव च विवृतौ विवृतं भोगाभावस्तदैव सिध्यति यदा गृहपरित्याग इति । अत एवास्मदाचार्यैर्निबन्धे निरूपितं भगवद्बोधुवाद्दरूपेण 'गृहं सर्वात्मना त्याज्यं तथेत्यक्तुं न शक्यते । कृष्णार्थं तत्प्रयुज्यते कृष्णः संसारमौचक' इति ।

एवं फलत्रयं प्रतिबन्धत्रयं च निरूप्य निजान् प्रत्येतद्विचारमेवाहर्निशं कर्तव्यत्वेन वस्तुमुपसंहरन्ति अचद्वयेयमिति ।

अचद्वयेयं सदा भाव्या सर्वमन्यमनोभ्रमः ॥ ६ ॥

इयं फलत्रयी प्रतिबन्धत्रयी चाचद्वया, न स्वशून्या । भक्तिमार्गं फलप्रतिबन्धप्राप्ति-निवृत्त्योः केवलभगवदधीनत्वात् । तथापि सदा निरन्तरं भाव्या कर्तव्यत्वेन विचारणीया, विचारो हि भावनायाः साधनत्वात् कदाचित् फलमिच्छिः, प्रतिबन्धतश्च सावधानतया स्थिति-सिद्धिरित्यर्थः । ननु फलान्तरं प्रतिबन्धान्तरं वा भक्तिमार्गं किमिच्छन्पितीत्याशङ्क्याहुः सर्व-मन्यदिति । एतत्फलत्रयं प्रतिबन्धत्रयं चापहायान्यन्तसर्वं फलप्रतिबन्धादिकल्पनं मनो-भ्रमः ह्यन्तर्भ्रान्तिरित्यर्थः । अनेदमुक्तं भवति । भक्तिमार्गं मेवाया उनममध्यमनाधारणाधि-कारक्रमेण एतत्फलत्रयमेव, न मोक्षादिः । प्रतिबन्धकं चोद्वेगादिक्रमेण, न पापादिकमिति ।

‘स्वपादमूलं भजत’ इति वाक्यात् । तथा चैतत्फलविहितशैरेतत्प्रतिबन्धसावधानैरन्यतो निश्चिन्तैः सर्वैः सेवैव विधेयेति भावः ॥ ६ ॥

नन्वेतत्फलप्रतिबन्धकादिनिरूपणं तदाश्रितान्प्रति घटते तदीयदेहादेरामत्वात्, तदीयानां तु देहेन्द्रियादेः साक्षात्पुरुषोत्तमसमर्पितत्वेन फलरूपप्रभुसम्बन्धात् प्राप्तफल- तथा तान्प्रति फलप्रतिबन्धनिरूपणं व्यर्थमित्याशंक्य आहुः तदीयैरपीति ।

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

तदीयैः कृतात्मसमर्पणैरपि तत्फलप्रतिबन्धकादिभावनं कार्यमवश्यकर्तव्यम् । पुष्टिमर्यादायामंगीकारेण फलविलम्बाद्भजनं कारयित्वैव फलदानात् । अविलम्बस्तु केवल- पुष्टावेवेत्याहुः पुष्टौ नैव विलम्बयेदिति । पुष्टौ केवलपुष्टौ मर्यादाऽभावेन साक्षा- दंगीकारात्त्र विलम्बः । साम्प्रतं तु पुष्टिमर्यादायामेवाधुनिकानामंगीकाराद्भजनसिद्धिविल- म्बसद्भावेन तावत्पर्यन्तं प्रोपितमर्तुका इव फलप्रतिबन्धभावनं सर्वदा कार्यमित्यर्थः ।

एतदेव निमित्तमन्यत्राप्यतिदिशन्ति गुणक्षोभेपीति ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

तदीयानां गुणक्षोभोपि विलम्बादेव निमित्ताद् देशान्तरस्थपतिकाया इव भवति । तत्राप्येतदेव फलप्रतिबन्धकादिभावनं साधनत्वेन द्रष्टव्यम् । एतद्विचारेण चित्तस्य प्रभु- परतया गुणक्षोभोपि न भविष्यतीत्यर्थः । ननु गुणक्षोभनिवर्तकानि साधनान्तराणि भविष्य- न्तीत्याशंक्याहुः मे मतिरिति । त्रिचारे क्रियमाणेऽस्मन्मतेरत्रैव पर्यवसानान्नान्यत्साधन- मित्यर्थः ॥ ७ ॥

नन्वन काचित् कुसृष्टिरुत्पद्यते, तदीयत्वे नियमेन फलसम्भवात्, तदवैयर्थ्यापत्ति- मिया प्रतिबन्धासम्भवाच्च, तदीयत्वे लुभयाभावादेवं न निरूपणमुचितमित्याशंक्याहुः कुसृष्टिरिति ।

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७ ॥

अत्रास्मिन्नर्थे चाशुद्धोत्पत्त्यर्थः । अत्रैव वा कुसृष्टिरुत्पद्यते सा सर्वथा दोषा- भावाद्भ्रम इत्यर्थः । अनुपपत्तिपरिहारस्तु सुरैव प्रभोः स्वतन्त्रेच्छत्वनिरूपणेन कृत इति तत्र एव निगमनीयमिति दिह ॥ ७ ॥

इति श्रीपद्मभाचार्यनरणाञ्जदामानुषामश्रीहरिरायधिरचिता
सेवाफलविष्टुतिटिप्पणी सम्पूर्णा ॥

सेवाफलम् ।

श्रीवल्लभविरचितटीकासमेतम् ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।
अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

यादृशी यत्रकारिका 'चेतस्तत्त्ववर्ण'मित्यारभ्य 'कृष्णमेव विचिन्तये'दित्यन्ते-
नोक्ता । तत्सिद्धाविति । तस्याः सेवायाः मानसीत्वरूपफलावस्थानिद्वौ फलमुच्यते
फलं निरूप्यत इत्यर्थः । कुत्रेत्याकांक्षायामाहुः टीकायां सेवायामिति । फलत्रयमिति ।
फलतावच्छेदकत्रयमित्यर्थः । यथा स्वर्गस्य फलत्वं तदवच्छेदकं चामृतपानादिकं तथा मान-
ससेवायाः फलत्वं तदवच्छेदकं चेदं फलत्रयम् । सेवायां फलत्रयमित्यनेन पूर्वार्थार्थ
उक्तः । उत्तरार्थार्थमाहुः अलौकिकसामर्थ्यमिति । मूलेऽलौकिकस्यैवलौकिकस्य
सामर्थ्यस्य । अलौकिकसामर्थ्यं सर्वान्मोग्यसुधा । तस्या दाने । आद्य इति ।
आद्यो मनोरथो 'भगवता सह संलापो दर्शनं मिलितस्य च'त्यादिभिरुक्तः पूर्वोक्तसुधा-
भोगरूपः सिध्येत् पूर्णो भवतीत्यर्थः । अनेन शृंगाररसस्य पूर्वदलानुभव उक्तः । चका-
रादलौकिकसामर्थ्येनैव तदुत्तरदलानुभवोपि भवति । स तु परितो गलनरूपवर्णनेनाभि-
रमणात्मको ज्ञेयः । एतेन दीयमाना सुधा साधनं भुज्यमाना सुधैव तु फलमिति सूचि-
तम् । वेणुगीते 'वर्णनायां मुखे समागच्छन्ती गुखमपि स्वभोगयोग्यं करोती'ति निरूपितम् ।
'वर्णयन्त्योभिरैभिर' इत्युत्तरदलानुभवोपि सुधापूरणेनैव निरूपितस्तत्सम्मतिसूचनाय हि-
शब्दः ॥ १ ॥

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

फलं वा ह्यधिकारो चेत्यस्यार्थमाहुः सायुज्यमित्यादिना । मूले फलं चेति ।
सायुज्यस्य सोऽश्रुतइत्यादिश्रुतौ फलत्वेनैव प्रसिद्धा फलपदं सायुज्यवाचकम् । तथा च
द्वितीयं फलं सायुज्यमित्यर्थः । तृतीयं फलमाहुः अधिकार इति । एतदर्थमाहुः टीकायां
'सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठादिष्विति । अत्र आदिशब्देन श्रीमथुराश्रीवृन्दावनादिकं
श्राद्धम् । मूले न काल इति । अत्र सेवोपयोगिदेहे कालो न प्रेरकः । यथा लीलासृष्टिा
आम्रवृक्षादयो न कालप्रेयाः, किन्तु भगवदिच्छयैव पुष्पयन्ति फलन्ति च, एतन्मन्त्र
अपि सेवोपयोगिनो देहाः भगवदिच्छयैव अवयवादिसम्पत्तिं लभन्ते ।

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

उद्वेग इति । श्लोकार्थमाहुः सेवायामिति । उद्वेग इति । मनसोन्मत्तपरता उद्वेगः । कायस्थान्मत्तपरता प्रतिबन्धः । इन्द्रियाणामन्मत्तपरता भोगः । इदं त्रयं बाधकम् । तदुचित्तजसेवायां फलजननसामर्थ्यस्य भक्तिरहस्यमजनस्य बाधजनकं विसामग्रीहेतुः प्रतिबन्धकमिति मूलार्थः ॥ २ ॥

अकर्तव्यमित्यारभ्य विशते सदेत्यन्तस्यार्थमाहुर्विवरणे त्रयाणामित्यारभ्य चिधेक इत्यन्तेन । त्रयाणामिति । उद्वेगसाधारणप्रतिबन्धलौकिकभोगानामित्यर्थः । साधनेति । एतत्रयाणामेव बाधकत्वात् । नतु कथमेतत्रयस्यैव बाधकत्वं न तु पद्मानामित्यतो व्यवस्थामाहुः भोग इत्यादिना । लौकिक इति । अनिवेदितपदार्थानां समर्पणं विना निपयासत्तयोपभोगो लौकिको भोगः । अलौकिक इति । निवेदितानामर्थानां भगवद्भोगार्थं विनियोगे जाते तदुत्तप्रसादत्वेन स्वोपभोगकृतिरलौकिको भोगः । तत्राद्य इति । आद्यो लोककृतः साधारणः । बुद्ध्या इति । निमात्रनयेत्यर्थः । फलानां मध्ये इति । यस्य फलत्रयमपि भवति तस्य सेवोपयोगिदेहरूपे प्रथमे फले प्रविशति सम्यग्भोगो भवतीत्यर्थः । एतद्भोगस्यैतत्फलसाधकत्वेन पूर्वं फलसम्बन्धः । तदुत्तरं च दासधर्मत्वेनैतत्करणादुत्तरं सम्बन्धः । इत्यथ पूर्वोत्तरमपि फले व्याप्तो भवतीति प्रोपसर्गार्थः । अयं मूले सदेत्यव्ययार्थो ज्ञेयः । निःप्रत्यूहमिति हेतुगर्भम् । यतोयमदृष्टादिकृतविधाभावान्निःप्रत्यूहं सिध्यत्यतो महा-नित्यर्थः । यद्यपि पाठक्रमेण सेवोपयोगिदेहस्य तृतीयफलत्वम्, तथाप्यनुग्रहानुरोधात् तस्य प्राथम्यमेव सिध्यति । क्रिञ्चैतसाधिकारत्वेन निरूपणादपि तथा । भगवत्कृतप्रतिबन्धश्चेदिति । श्रवणकर्मनादिना हरिश्रेष्ठदृष्टे निविशते तदा पूजा सर्वदा निर्वहति । तस्या धन्यासे तस्यां भक्तिरहस्यमजनरूप सामर्थ्यं सिध्यति । क्रियमाणेषु श्रवणकर्मनादौ हरिश्रेष्ठं निविशेत तदान्यासो न भवति । तेन जाता तनोरन्मत्तपरता या स भगवत्कृतप्रतिबन्धः । तदा भगवत्कृतप्रतिबन्धे अन्यसेवा महापुरपादिसेवा व्यर्था निःफलेत्यर्थः । अपिना भगवत्सेनापि तथेति ज्ञेयम् । क्रियमाणेषु श्रवणादौ चेन्न हरिनिवेश-सादेत्यर्थः । पूर्वमेव ज्ञानादिमार्गप्रवृत्तौ तु नासुरत्वमिति बोध्यम् । नन्वासुरत्वे श्रवणादौ प्रवृत्तिरेव कथमित्यत आहुः । जीव इति । स जीव आसुरस्त्वसान्तःकरणं तु दैवमतः प्रवृत्तिरिति भावः । नतु तर्हि क्रिमासुरेण कर्तव्यमित्याकांक्षायामाहुः तदा ज्ञानमार्ग-णेति । अन्तःकरणम् दैवत्वे इत्यर्थः । अन्तःकरणम्यासुरत्वे तु संसारनिश्चयान्छोकामां-बन्धन्तीति ज्ञेयम् । शोकाभावात्तत्करणं योपदिष्टज्ञानमार्गेणेत्यर्थः । धिधेक इति । आद्यो शुद्धा त्याज्यः द्वितीये त्यासुरज्ञानमार्गेण स्वेयमिति द्वयोः प्रतिबन्धयोर्विनेकः इत्यर्थः ।

भगवत्कृतश्चेदित्यारभ्य विवेक इत्यन्तेनाकर्तव्यमित्यस्य विवरणं ज्ञेयम् । इत्य-
ञ्चोक्तत्रयाणामेवान् वाधकत्वम् । अलौकिकभोगस्य प्रथमे प्रवेशान्न वाधकत्वम् । भगव-
त्कृतप्रतिबन्धेषु सामर्थ्यानुत्पाद एव न तु जातस्य बाधोत्पत्त्यापि न वाधकत्वम् ।
प्रतिबन्धकत्वं तु भवत्येव । प्रतिबन्धो विसामग्रीतद्भेदः, प्रतिबन्धक इत्यत्र विसामग्री-
पदस्य सामग्रीवाधात्यन्ताभावोभयवाचकत्वादिति शोध्यम् ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हि ।

यथा वा तन्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

बाधकानां परित्यागो भोगेष्येकं तथापरम् ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ४ ॥

मूले श्लोकद्वययोजना । भगवतः सर्वथा सेवायां सामर्थ्यं अकर्तव्यं चेत् तदा
गतिः फलं न हि न भवतीत्यर्थः । ननु तदा तस्य किं साधनं शोकाभावाद्येतत् आहुः
यथा वेति । येनात्मतत्त्वनिर्धारो भवति तादृशो विवेकः आत्मानात्मविवेकः शोकाभाव-
साधनं मतमित्यर्थः । 'तस्माद्भेदे स्वतनयान् मया व्यापादितानपि भानु शोचे'त्यत्र तस्य
ज्ञानस्य शोकाभावहेतुत्वकथनान्मतमित्युक्तम् । भोगेष्येकमिति । ज्ञानमिन्द्रियैकैकवचनम् ।
अपरमिति । न परमपरम्, हीनम्, बाधकत्वात्त्याज्यमित्यर्थः । ननु कथं न द्वितीयो
बाधकस्तत्राहुः निःप्रत्यूहमिति । निर्विघ्नम् । हेतुगर्भमिदम् । यतो निर्विघ्नं यथा भवति
तथा सिध्यति, अदृष्टादेर्बाधकत्वाभावात् । अतो महान् । एतादृशो भोगः प्रथमे फले
सेवोपयोगिदेहे सदा विशते, पूर्वमुत्तरं च सम्पन्नं भवतीत्यर्थः । पाठक्रमे दृष्ट्वा अलौकिकसामर्थ्यं
प्रायस्य मन्वानस्य भ्रमनिरासाय टीकायां फलानां मध्य इत्युक्तम् । यस्य फलत्रयमपि
भवति तस्य यत्प्रथमं फलं सेवोपयोगिदेह इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

सचिन्नोल्पो घातकः स्याद् घलादेतौ सदा मतौ ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

सचिन्न इत्यत्र टीकायां सचिन्नत्वादिति । अत्रापि सचिन्नपदं हेतुगर्भम् ।
तथाचायमर्थः । घातको लौकिकभोगः, यतः सचिन्नः, अतोल्पः स्यादिति हेतोस्ताज्य
इति । एताविति । साधारणभगवत्कृतौ घलादेतोः सदा प्रतिबन्धकौ मतौ । मनस
इन्द्रियाणां चान्यपरतारूपावुद्देशमोगौ सामर्थ्यबाधकौ । नन्वन्यपरतारूपाविमौ तु
कारणस्यैव बाधकौ । तनुजसेवैवानन्यस्ता भवत्यतो वलिष्ठत्वात् प्रतिबन्धनामकावेव
जातावित्यर्थः । ज्ञानस्थित्यभाव इति । पूर्वोक्तामुरञ्जाने स्थित्यभावे । द्वितीय
इतीति । द्वितीये भगवत्कृतप्रतिबन्धे जाते । मूले संसारनिश्चयादिति । अत्र संसारपदं
देहादिपरम्, तथा च 'निरोचनोक्तदेह एव महत्त्वं' इत्यादिरूपनिश्चयादित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु सेवोपयोगिदेहस्य कथमधिकारत्वम्, अधिकारत्वे वा कथं फलत्वमित्यत आहुः

नन्वाद्य इति ।

नन्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।

अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

नन्विति कोमलामघ्रणे । आद्ये सेवोपयोगिदेहरूपफले सति या भवति फलद्वय-
दातृता सा सेवोपयोगिदेहरूपाद्यफलाभावे नास्तीत्याद्यफलस्याधिकाररूपतेत्यर्थः । तथा
च यस्याद्यफलमेव फलं तं प्रत्याद्यस्य फलत्वमेव । यस्य च पुनरप्येपि सायुज्यादिकं
तं प्रति आद्यफलस्याधिकारत्वमेवेति भावः । एतेन फलत्रये तारतम्यमपि सूचितमिति
बोध्यम् । टीकायां तदा सेवेति । आद्यफलाभावेत्यर्थः । मूले तृतीय इति । लौकिक-
भोगरूपप्रतिबन्धके सति बाधकं गृहं सेवाप्रतिबन्धकं लौकिकभोगसञ्जकं भार्यादि त्याज्य-
मिति शेषः । अवश्येयमिति । इत्थं प्रतिबन्धकत्रयी फलत्रयी च सदा निरन्तर भाव्या
विभावनीया । भावनया प्रतिबन्धककृतप्रतिबन्धनिवृत्तिर्भविष्यतीति भावः । सर्वमिति ।
ज्ञानादीनां साधनत्वं तत्साध्यमोक्षस्यैव फलत्वमिति मनोभ्रममात्रम् ॥ ६ ॥

ननु 'तथा निवेदने चिन्ता त्याज्या श्रीपुरुषोत्तमे' इत्यनेनात्मनिवेदिनां प्रति-
बन्धकभयाभावात् किं निवर्तनेनेत्यत आहुः तदीयैरपीति ।

तदीयैरपि तत्कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

भगवदीयैरपि पूर्वोक्तत्रयीद्वयविभावेन प्रतिबन्धनिवर्तनं कार्यमेव । तत्र हेतुमाहुः
पुष्टाविति । तथा सति पुष्टौ मर्यादांशत्यागे भगवान् विलम्बं न कुर्यादित्यर्थः । अन्यथा
तु यद्यपि निवेदनपदार्थो न नश्यति तथाप्यलौकिकदेहप्राप्तौ विलम्बो भवत्येवेति । ननु गुण-
क्षिप्तक्षोभे भावनाया असम्भवात् कथं तन्निवृत्तिरित्यत आहुः गुणक्षोभेपीति । सोप्येतेनैव
निवर्तिष्यत इति भावः । ननु गुणक्षोभनिवृत्त्यर्थं हंसावतारेण एकादशस्कन्धे प्रकारान्तर-
मुक्तमित्यत आहुः इति मे मतिरिति । मन्मत्तिसिद्धोयं प्रकारः । तथाच मर्यादापुष्टि-
भेदेन व्यवस्येति मानो द्रष्टव्यः ॥ ७ ॥

ननु स प्रकारो भगवदुक्तः, अयं च पौरुष इति कथं तुल्यबलत्वमित्यत आहुः कुसृष्टिरिति ।

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७ ॥

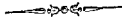
वाशब्दोनादरे । ममापि दान्पतित्वाद्यत्र मद्भास्ये पूर्वोक्ता अन्या वा काचित्
कुसृष्टिः किमुत्पद्येत ? नोत्पद्येतेत्यर्थः । यदि चेदुत्पद्येत तदा तस्य तादृशं ज्ञानं भ्रम एव ।
तद्वोधनार्थं नास्मत्प्रवृत्तिः, किन्तु 'सात्त्विका भगवद्भक्ता' इत्युक्तानां तादृशमेव बोधना-
यमेवास्मत्प्रवृत्तिरिति भावः ॥ ७ ॥

इति श्रीघट्टलेशात्मजश्रीवश्यभक्तसेवाफलविवृतिः समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

श्रीपुरुषोत्तमकृतसेवाफलविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

प्रणम्य श्रीमदाचार्यचरणौ तत्कृपावलात् ।

सेवाफलोक्तिविवृतेविवृतिं वितनोत्थयम् ॥ १ ॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणाः श्रुतिब्रह्मसूत्रगीताश्रीभागवततात्पर्यगोचरस्वसिद्धान्तस्य तनुवित्तजसेवात्मकस्य साधनस्य भगवत्प्रेमात्मकसेवासिद्धिपर्यन्ततां संक्षेपेण सिद्धान्त-मुक्तावल्यां बोधसौकर्यायं निरूप्य सेवाफलग्रन्थे तथैव तत्फलं निरूपयितुं प्रतिजानते यादृशीत्यादि ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

यादृशी यत्प्रकारिका सेवना सेवा, ष्यासश्रन्यो युजिति युजन्तत्वाद्धारणा विनिगमनेत्यादिवत्स्वीत्वम्, प्रोक्ता सिद्धान्तमुक्तावल्यां व्युत्पादिता, तत्सिद्धौ तस्या-स्त्वत्रोक्तमानसीसेवासाधकतायां सत्यां फलं यत् प्राप्यत्वेन विवक्षितं तदुच्यते इत्यर्थः । अस्य ग्रन्थस्य संक्षिप्तत्वेन दुरूहत्वात् स्वयमेव गृह्णन्तो व्याकुर्वन्ति सेवायां फल-त्रयमित्यादि । अत्र सेवायामिति सत्यर्थया सप्तम्या साधनसाध्यरूपयोर्द्वयोरपि सेवयोः सत्ता विवक्षितेति बोध्यते । तेन साधनरूपया आवर्तने तन्निर्वाहः, साध्यरूपयाश्च निरन्तरस्थैर्यं विवक्षितं भवतीति सूच्यते । फलत्रयमित्यनेन मूले यादृशीति सेवाविशेषेण यत्तदोर्नित्यसम्बन्धस्मारणात् फलेपि तादृशमिति प्रकारबोधकं विशेषणं स्मार्यते । तथा च तत्रोत्तममध्यमजघन्यभेदेन बाह्यमानस्योरुभयैविष्यस्य सिद्धत्वाद्वापि फलत्रय-मुच्यते इत्यर्थः । तर्हि किं तत्फलत्रयमित्यपेक्षायां टीकायां तत्स्वरूपं विभजन्ते अलौकिक-सामर्थ्यमित्यादि । तत्रालौकिकसामर्थ्यं नाम परप्राप्तिविवरणश्रुत्युक्तमगवत्स्वरूपानुभवे 'प्रदीपवदावेश' इति सूत्रोक्तरीतिकमगवदावेशजा योग्यता यया रसात्मकस्य भगवतः पूर्ण-स्वरूपानन्दानुभवः । श्रीदेवकीनन्दना अप्येवमाहुः । श्रीहरिरायास्तु भगवद्विरहानुभव-सामर्थ्यमित्याहुः । श्रीकल्याणरायास्तु भगवता सह गानादिसामर्थ्यं मुल्यानामिषेत्याहुः । चचागोपीशास्त्रलौकिकभजनानन्दानुभवे स्वरूपयोर्यतेत्याहुः । एतत्सर्वं भगवतो नाना-विधप्रवेशहेतुकत्वाद्भगवदिच्छायाश्च ज्ञानुमशक्यत्वाद्गुणपन्नम् ।

सायुज्यं 'भक्त्या मामभिजानाती' ल्युक्तो भगवत्स्वरूपे लयः । चचा अप्येवम्, श्रीदेवकीनन्दनाथ । श्रीहरिरायास्तु सह युनक्तीति सयुरु सयुजो भावः सायुज्यं संयोगानुभवसामर्थ्यमित्याहुः । श्रीकल्याणरायास्तु गोपानामिवेति विशेषमाहुः ।

सेवोपयोगिदेहोक्षरात्मको देहेन्द्रियासुहीनः पुरुषस्त्रीपशुपक्षिवृक्षायाकृतिः संस्थानविशेषः । तदेतत् फलत्रयं त्रिविधसेवायां यथायथं बोध्यमित्यर्थः ।

ननु 'यथाऋतु'रिति श्रुतौ तत्कतुन्यायसोक्तत्वात् संन्यासनिर्णये 'भावना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवे'दित्याचार्यैरपि तदंगीकाराभ्यायत एवात्रापि तादृशफलप्राप्तिसिद्धेर्विशेषतस्तत्कथनस्य किं प्रयोजनमित्याकांक्षायां तत्र हेतुं वदन्ति मूले अलौकिकस्य दाने हीत्यादिपादत्रयेण ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

फलं वा ह्यधिकारो वा,

अत्र हिहेतौ । चोवधारणे । यतो हेतोरलौकिकस्य सम्पद्याविर्भावधिकरणोक्तरीतिकस्याक्षरात्मकविग्रहस्य दान एव आद्य आदौ भव उत्तमफलविषये विद्यमानो मनोरथः निश्चयशब्दोक्तकामचारात्मकः सिध्येत् । अदाने तु फलं वा हि निश्चयेन अधिकारो वा सिध्येदित्यनुपप्यते । तथा च 'लोकत्रतु लीला कैवल्य'निति न्यायेन भगवता अलौकिकस्य सम्पद्याविर्भावसूत्रोक्तदेहस्य दाने एव तत्सम्बन्धिफललाभात् तत्कतुन्यायमात्रेण पूर्वस्य सिद्धिरित्यतस्तन्निरूपणमित्यर्थः । ब्राह्म्यमनादरे । तेन तत्कतुन्यायेन कदाचित् तद्वयं भवतीति बोधितम् ।

नन्वधिकारस्य कार्यान्तरयोग्यतारूपत्वात् तस्य च साधनदशायामपि सत्त्वात् कथं फलत्वमित्यत आहुः ।

न कालोन्नियामकः ॥ १ ॥ इति ।

अत्रेतदधिकारः । तथा च कालनियम्यत्वामावेनानावृत्त्या नित्यत्वादस्यापि फलत्वं निःप्रत्युहमित्यर्थः । एतत्रये एकं दानहेतुकमन्यद्वयमपि भगवदनुग्रहेकहेतुकम् । मर्यादा-मार्गे निगुणाक्षरविषया तादृशतयास्यः सगुणया सन्मनोमपदहरादिविषया च 'जक्षन् श्रीडन् रममाण' इत्यादिनोक्तैश्चर्यपर्यन्तप्राप्तेरेव श्रायणात् ततोधिकस्य सेवोपयोगिदेहादे-स्तत्र केवलया भक्तिरहितमर्यादया वक्तुमशक्यत्वात् । तथा तदुपगमे 'यमेवैव' इत्यादि-शुने 'भक्त्याहमेकया ब्राह्म' इत्यादिस्मृतेश्च विरोधस्य दुष्परिहरत्वाच्च । अतस्तत्रयमत्रो-च्यत इति भावः । अत्रायस्य दानेन सिद्धौ 'ऋदादीनां वचः श्रुत्ये'त्यादिकृष्णोपनिषन्मथा बृहद्भामनीयरुया 'संकल्पो विदितः साध्यः' इति कुमारिकाः प्रति भगवद्वाक्यं प्रमाण-त्वेन बोध्यम् । द्वितीये च 'नेकान्यतां म' इत्यारम्य 'गतिमण्ठीं प्रयुक्त' इत्यन्तं फलि-

वाक्यम् । तृतीये च 'को वामिहैत्य भगवत्परिचर्ययोश्चै'रिति जयविजयौ प्रति सनकादि-
वाक्यं ज्ञेयम् । तयोः पातस्तु भगवदिच्छात एवेति तत्रैव नियन्धे प्रतिपादितमिति न
कश्चित्सन्देहः ॥ ११ ॥

ननु भवत्वेवमनुग्रहत्रैविध्यात् फलत्रैविध्यम्, तथापि 'नित्यं हरौ विदधत' इति
वाक्ये कामक्रोधादीनामपि भगवति नित्यं विधाने तन्मयत्वस्योक्तत्वात् तन्मयत्वे च
सासुज्यस्यैव युक्तत्वात् सिद्धान्तमुक्तावल्याम'प्युभयोस्तु क्रमेणैव पूर्वोक्तैव फलिष्यती'
त्यनेन मानसा एव फलत्वेनोक्तत्वात् तथापि तन्मयतायाः सिद्धौ तस्यैव युक्तत्वात्कथं
तदभावो येन तृतीयं फलमित्यत आहुः ।

उद्देशः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यादिति ।

सेवायां क्रियमाणायामिति शेषः । किं तावतेत्याकांक्षायां तेषां स्वरूपं टीकाया
विवृण्वन्ति सेवायां प्रतिबन्ध इत्यादि । प्रतिबन्धो नाम विसामग्री तज्जनकः
प्रतिबन्धकः । तदत्रोद्देशोद्देश्यम् । तत्रोद्देशो नाम उच्चैर्भयं चलनं वा । ओषिविजी भय-
चलनयोः । तदत्र सेवायां क्रियमाणयां दुष्टादिभ्यो मनसो भयं वा पापादिना दुष्टेभ्याश्चल्यं
वा । अत्र द्वितीयमदृष्टजन्यम् । एतदुभयमप्यान्तरमतो द्विविधोऽप्युद्देशो धाद्यसेवाफलरूपाया
मानसीतत्समानाधिकरणविरुद्धसामग्रीरूपस्तत्प्रतिबन्धकः । प्रतिबन्धो नाम तल्लक्षीकृत्य
वा तत्प्रतिकूलो वा निग्रहः । प्रतिलक्षणे प्रातिकूल्ये वा । चन्ध घन्धने । सोत्र सेवायां रुचौ
सत्यामपि शरीरादिसामर्थ्ये सत्यापि सेवाकरणकाले लौकिकवैदिककायिकादिव्यापाररूपो
धाद्यसेवासामानाधिकरण्यात् तद्विरुद्धसामग्र्यात्मकस्तत्स्वरूपप्रतिबन्धकः कादाचित्कः ।
भोगो नाम सुखदुःखसाक्षात्कारोभ्यवहाररूपः प्रसिद्धो देहेन्द्रियोभयनिष्ठत्वाद्भय-
विषयेवाविसामग्रीरूपो चलिष्ठः स्वभावतः प्राप्तः । तथा च तेषांसेवाविरुद्धकायिकाचिक-
नानसिकसामग्र्युत्पादकत्वेन मानसा जघन्यत्वात्पादनात् तथा तन्मयताया असिद्धौ सुखेन
तृतीयस्य फलस्य सिद्धिरित्यर्थः ।

ननु भवत्वेवं तथापि यदत्र मुख्यं फलं ततु दानैकसाध्यमित्युक्तम् । दानं तु
पूर्वं ज्ञातुमशक्यम् । तथा सति स्वतःपुरुषार्थत्वेन सेवाकरणे गम किं फलं भविष्यतीति
सन्देहः कथं निवर्तेत्यत आहुः ।

तु बाधकमकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेत्तन्निर्दि यथा वा इति ।

तुः शंकानिरासे । बाधकं पूर्वोक्तं त्रयमकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेत् तदा
हि निश्चयेन गन्तिर्न, प्राणानां देहादुत्सर्गणं न । मनसो वा भगवद्ब्रह्मतिरिक्ते गतिर्न,
किन्तु 'वाच्यमसि दर्शनाच्छब्दाद्ये'त्यपिकरणोक्तन्यायेन भगवत्वेव लयः । 'ता नाविद'न्ति-

त्युक्तरीत्या भगवदेकतानत्वं हि निश्चयेन । एतेन मुख्यफलभवनविषयकसन्देहनिवृत्तिरित्यर्थः । यथावेति भिन्नं वाक्यम् । अत्रापि बाधकं भगवतः अकर्तव्यं चेदित्यन्वेति । तथा च यथा येन प्रकारेण सेवा, यत्तदोर्नित्यसम्यन्धात्तथा तेन प्रकारेण बाधकं भगवतोर्कर्तव्यं चेत्तदा, वा फले विकल्पः, सेवा मध्यमा चेन्मध्यमम्, जघन्या चेज्जघन्यं फलमित्येवं सन्देहनिवृत्तिरित्यर्थः । अथवा । ननु सेवा हि भक्तिमार्गीयं साधनम् । भक्तिमार्गश्चानुग्रहैकलभ्यः पुष्टिप्रवाहमर्यादायां स्थापितः, निबन्धे च 'सर्वथा चेद्धरिद्रुपा न भविष्यति यस्य हि । तस्य सर्वमशक्यं हि मार्गोऽस्मिन् सुतरामपीत्यनेन । एवं सत्यास्मिन् मार्गे प्रतिबन्ध एव कथं येन फलत्रैविध्यमित्यत आहुः तु बाधकमित्यारम्य यथावेत्यन्तम् । अत्र त्रीणि वाक्यानि, तेषु त्रिष्वपि बाधकपदं चेतपदं चान्येति । तथा च बाधकं पूर्वोक्तं भगवतः अकर्तव्यं चेत्तदा प्रतिबन्धस्याभावाद्भक्तिर्मध्यमं फलं भवति । बाधकं सर्वथा चेत्तदा न हि निश्चयेन सेवाफलमेव न । बाधकं यथा तथा चेत्तदा वा विकल्पः । तथा चेवं भगवदिच्छातस्त्रैविध्यमित्यर्थः ।

तर्हि विकल्पे किं कार्यमित्यत आहुः ।

अतस्त्वनिर्धारोऽविवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

बाधकानां परित्याग, इति ।

अत्रोक्तवान्यद्वयस्य प्रयस्य वाऽऽसन्दिग्धत्वाद् अतस्त्वनिर्धार इत्यादिकं व्याकुर्वन्ति । त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इति । त्रयाणां पूर्वोक्तानां बाधकानां यत्साधनमतत्त्वनिर्धारविवेकरूपं तस्य परित्यागः सर्वथा त्यागः कर्तव्यः । तत्प्रतियोगिभूततत्त्वनिर्धारविवेकयोरव्यासेन तयोः प्रागभावानिवृत्तिः सम्पादनीया, ध्वंसो वा । तथा च नवीनतदुत्पादकसाधनत्वागे यथा भोजनपरित्यागे पूर्वाजीर्णस्य निवृत्तिः भाविनश्चानुत्पत्तिस्तथा तत्त्वनिर्धारं जाते बुद्धिदोषरूपसोद्देशस्य निवृत्त्या विवेके च जाते प्रतिबन्धभोगयोर्निवृत्त्या तयोर्निःशेषनाशः सम्पादनीय इत्यर्थः ।

ननु बाधकत्वागे कर्तव्ये भोगत्याग आगतः, तथाकृते शरीरस्थितेर्बलादेश्चासम्भवात् सेवाया एवासिद्धिः, प्रतिबन्धस्य चादृष्टजन्यत्वात् तत्त्यागस्याशक्यत्वमिति सेवासिद्धिरेव दुर्घटेत्याशंकायां तदर्थं विभागमाहुः भोगोपीत्यादि ।

भोगेऽप्येकं तथा परम् ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ४ ॥

अपि मनुष्ये । भोगे, अपि शब्दान् प्रतिबन्धे, एकं परित्याज्यमिति शेषः । तथेति येषाम् एतान्तः । यथा भोगप्रतिबन्धयोरेकं परित्याज्यं तथा परं द्वितीयं निःप्रत्यूहं विनाशन्त्यम् । भोगस्य निःप्रत्यूहत्वे हेतुर्भट्टान् भोगः प्रथमे विशते इति ।

प्रतिबन्धस्य तथात्वे हेतुः सदेति । तदेतत् सर्वं मन्दादेर्दुष्करं दुर्ज्ञेयं चेति तदर्थं गृह्णन्तो व्याकुर्वन्तः प्रतिलोमक्रममादाय प्रथमतो भोगं विभजन्ते भोग इत्यादि । भोग उक्तरूपो द्विप्रकारकः । तयोर्मध्ये लोकासक्तिजन्मा सर्वदिक्त्वेन बलवद्वाधकत्वाद्बन्धं त्यक्तव्य एवेत्यर्थः । ततो न्यूनं प्रतिबन्धं विभजन्ते प्रतिबन्धोपीत्यादि । तस्य कादाचित्कत्वेन स्वल्पत्वात् पूर्वं तस्यागप्रकारमाहुः तत्रोत्सादि । तयोः प्रतिबन्धयोर्मध्ये आद्यः साधारणः बुद्ध्या उपायचातुर्येण त्याज्यः । यद्यपि तत्त्वनिर्धारविवेकौ पूर्वं प्रतिबन्धविधातकत्वेन सूचितौ तथापि न तावन्मात्रेण निवृत्तिः, किन्तु बुद्धिरपि तत्सहकारित्वेनापेक्षिता । अतस्तया त्याज्य इत्यर्थः । ननु भवत्वेवं तथाप्यलौकिकमोगात्यागे किं बीजमित्याकांक्षायां तत्र बीजमाहुः अलौकिक इत्यादि । तुः शंकरानिरासे । अलौकिको भगवदत्तप्रसादत्वेन क्रियमाणो भोगः फलानां मध्ये प्रथमे आद्यमनोरथात्मके प्रवेशं प्रामोक्ष्यतो निःप्रत्यूहत्वाच्च त्याज्य इत्यर्थः । अयमेव हेतुर्मूले महानिति पदेनोक्तो बोध्यः । द्वितीयप्रतिबन्धस्य निःप्रत्यूहत्वे यो हेतुः सदा पदेनोक्तस्तं व्युत्पादयन्ति भगवत्कृत इत्यादि । सेवायां स्वस्य रुचेः सामग्रीसम्पत्तेश्च सत्त्वेपि यदा पुनः पुनस्तद्विघटनेन तन्निर्वाहाभावः सेवायामरुच्यादिवं स भगवत्कृतप्रतिबन्धः । तत्रैव हि स्वस्यान्येषां च 'दैवमत्र विधातक'मिति बुद्धिरुदेति । तादृशः स चेद्भवेत् तदा भगवान् फलं पूर्वाक्तं त्रिविधमपि सेवाफलं न दास्यतीति मन्तव्यम् । तेन सेवाप्रतिबन्धवता युक्तिमिर्विचारणीयम् । तदान्येषां गुर्वादीनां सेवां चेतदर्थं कुर्यात्तदा सापि व्यर्था । एतत्फलरूपाधिर्विरहितेति मन्तव्यमिति पूर्वेण सम्बन्धः । तदायं जीव 'एवं पञ्चविधं लिंग'मिति चतुर्थस्कन्धवाक्योक्तश्चेतनायुक्तसंघात आसुर इति निर्धारः कार्ये इति प्रायपाठादायाति । तदा ज्ञानमार्गेण स्वात्मनि प्रपञ्चे चाक्षरब्रह्मत्वभावनपरेणास्थूठादिसदाद्युपासनपरेण वा स्यात्तव्यं शोकाभावाय । आत्मज्ञानस्य शोकरनाशकत्वश्रावणात्तथा स्थितौ तस्मिन् संघाते निवृत्ते एतस्याक्षरसायुज्यं वा तत्र स्थितिर्वा भवतीति विवेकः सेवाफलात् प्रथमकरणमित्यर्थः ।

अत्रैतद्बन्धदर्शनेन समेदं प्रतिमाति । आसुरजीवा हि पुष्टिप्रवाहमर्यादायां 'जीवास्ते ह्यासुराः सर्वे प्रवृत्तिं चेति वर्णिता' इत्युक्तलक्षणका अन्नदुर्जभेदेन द्विविधा निरूपिताः । ते तु नोपदेशार्हाः । 'सात्विका भगवद्भक्ता ये मुक्तावधिकारिणः । भवान्तसम्भवा दैवात् तेषामर्थे निरूप्यत' इति प्रतिज्ञावाक्येन तथा निश्चयात् । अतःपरं 'प्रवाहेपि समागत्य पुष्टिसत्त्वेन युज्यते । सोपि तैस्तत्कुले जातः कर्मणा जायते यत' इत्युक्तोवशिष्यते । यथा अलीखानादिः । अतस्तादृशं तद्देश्यं प्रति वायमुपदेश इति ॥ ४ ॥

एवमलौकिकमोगमगवत्कृतप्रतिबन्धयोस्त्यागानर्हत्वे बीजं व्याख्याय साधा प्रतिबन्धलौकिकमोगयोस्त्याज्यत्वे बीजं यत्कृमवतारयन्ति ।

सविभ्रोल्लपो घातकः स्याद् बलादेतौ सदा मतौ ।
द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

साधारण इत्यादि । कथमिति हेतुरूपप्रकारबोधकम् । तथा चैतयोस्तत्क-
व्यताप्रयोजकः प्रकारः क इत्यर्थः । अन्यथा त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इति पूर्व-
ग्रन्थविरोध आपद्येतेति । व्याकुर्वन्ति सविभ्रन्त्वादित्यादि । कालादिकृतविघ्नसाहित्यात्
स्वरूपतः साधनतः फलतश्चाल्पत्वात् तथेत्यर्थः । एव भोगे त्याज्यत्वधीजद्वये व्याख्याते
शिष्टो घातकत्वरूपो हेतुः साधारणप्रतिबन्धनिष्ठ इत्यर्थादेव बोधितम् ।

ननु प्रतिबन्धकत्वाग्नकारस्य पूर्वसुक्तत्वात्पुनस्तत्कथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः
बलादेताविति । व्याकुर्वन्ति एतावित्यादि । यत एतौ लौकिकभोगसाधारण-
प्रतिबन्धौ सदा क्षणे क्षणे प्रतिबन्धकावतो बुद्ध्या उपायचालुर्येण बलाद् दृढात्
त्याज्यौ । यथाधिक भुक्त चेन्ममेदानीन्तना सेवा गता, मया गानाद्यासत्त्या जागरः
कृतश्चेदिदानीं निद्रायामि, तस्मादेव न विधेयमित्येव बुद्ध्योपायचालुर्येण सर्वथा तत्क-
व्याविलेतदर्थं पुनः कथनमित्यर्थः । द्वितीये सर्वथेति व्याकुर्वन्ति । द्वितीय
इत्यादि । पूर्व भोगप्रतिबन्धयोरुभयोरुक्तत्वात् कोत्र द्वितीय इति शकानिरासायैतदुक्तम् ।
ननु भगवत्कृते प्रतिबन्धे यादृशी स्थितिरपेक्षिता सा तु पूर्वं निवृत्तैवेति पुनस्तदुक्तेः किं
प्रयोजनमत आहुः ज्ञानेत्यादि । तथा च पूर्वोक्तादपि यो हीनः सिद्धान्तमुक्त्वावत्यां
'मत्स्यभागे त्वि'ति कारिकयोक्तस्तस्य संसारेत्यन्ताभिनिवेशनिवृत्त्यर्थमिदमित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु पूर्वमुद्देशादित्रय ससाधन त्याज्यत्वेनोक्तत्वात् तत् त्याज्यत्वात्याज्यत्वविभाग च
कृत्वा पश्चाद्द्वयोरैवावश्य त्याज्यत्व यन्निरूपित न तृद्देशेऽपि, तत् कुत इत्याकांक्षायामाहुः ।

न त्याग्ये दातृता नास्तीति,

अत्र प्राग्. पाठं द्विधांगीकुर्वन्ति केचिन्नन्विति । केचिच्च न त्वेति । तत्रापि तु इति
मिन्नं पद निश्चयार्थकमिति मम प्रतिभाति । आग्ये उद्देशे । तुः शकानिरासे । तु निश्च-
येन वा न, चिन्ता फलसाधननिषेधिणी न त्याज्या । तत्र हेतुः । दातृता नास्तीति ।
अदातृता नास्तीति वा । तदेतद्व्याकुर्वन्ति । आद्यफलेत्यादि । आद्यं यत् फल-
मलीनिममामर्थरूप, तस्माभागे अत्राप्तौ, भगवतो दातृत्वं नास्ति, तदा तस्मिन् दानममये
सेवा अनाधिदैविकी ।

उद्देशो हि मानसो, मानस्या एव निरुद्धमामग्रीजनक, सा दानसमये 'चेतस्त-
त्यप' 'ता नाविदन्' इतिवद्भवति हीन न करोति, तेन सा सेवा अनाधिदैवि-
कीभूता भवति । अत्र उद्देशे तन्निवृत्त्यर्था चिन्ता भगवद्भावनरूपा न त्याज्या, किन्तु

सदा कर्तव्यैव । द्वितीयपक्षे उद्वेगेन कृत्वा फलभावे मुख्यफलाप्राप्तौ भगवतोऽदातृत्वं नास्ति किन्तु तदोद्वेगदशायां सेवानाधिदैविकीत्युक्तं भवति । अतस्तस्या आधिदैविकीत्व-सम्पादनायोद्वेगनिवृत्त्यर्था चिन्ता न त्याज्या किन्तु कार्यैव । तथा चोद्वेगस्य मुख्य-फलातिरिक्तफलाप्रतिबन्धकत्वाद् मुख्यफलस्य केवलं दानमात्रसाध्यत्वाद् द्वित्सायाश्च 'अनिच्छतो गतिमर्णां प्रयुक्तं' इतिवाक्येन 'कहिंचित् त्म न भक्तियोग'मिति वाक्येन च ज्ञातुमशक्यत्वान्नोक्तमित्यर्थः । अत्रानाधिदैविकीत्युक्तं भवतीति कथनेन सेवाया अनाधिदैविकीत्वसम्पादकत्वरूपमुद्वेगत्याज्यताधीजमप्युक्तं ज्ञेयम् ।

ननु तत्त्वनिर्धारिविक्रमायां प्रतिबन्धत्यागे यतमानस्यापि त्रयाणां त्याज्यधीजं जान-तोपि यदा न प्रतिबन्धनिवृत्तिः तदानेन किं कार्यमित्यत आहुः ।

तृतीये चाधकं गृहमिति ।

तदेतद्विगुण्वन्ति भोगाभाव इत्यादि । उद्विग्नः साधारणप्रतिबद्धोपि निरुपधि यथाकथञ्चन भक्तिमान् सेवेत तदापि तृतीयं फलं भक्तिमत्त्वाद्भवति तस्मिन्नपि भोगो लौकिकः प्रतिबन्धं करोति । अतस्तृतीये भोगरूपे प्रतिबन्धेऽशक्यत्यागे सति भगवता गृहत्याग एवानेन प्रकारेण बोध्यत इत्यनुसन्धाय वाचकभूतं गृहं त्याज्यम् । यतो भोगाभावस्तदैव सिध्यति यदा गृहपरित्यागः । तथा च तदानीमयमेवोपायो नेतर इत्यर्थः । अयं त्यागो न भक्तिमार्गीयसंन्यासरूपः, अधिकाराभावात्, किन्तु 'तादृश-स्यापि सततं गेहस्थानं विनाशन'मित्यादि भक्तिवर्धित्युक्तभक्तिसाधनसम्पादनार्थ इति ज्ञातव्यम् । एवमत्र यावान् कठिनांशः सोत्र स्वयं व्याख्यातः ।

अतःपरं य एवं गृहत्यागमपि न कर्तुं शक्यात् तदर्थं मूढे उपायमुपदिशन्ति ।

अचक्ष्येयं सदा भाष्येत्यादि ।

इयं फलत्रयी प्रतिबन्धकत्रयी च अचक्ष्या, यथाययं भगवदनुग्रहैकलम्बत्वा-द्भगवद्विचारमात्रसाध्यत्वाच्च अचक्ष्या, न स्वकृतसाधनायापत्ता । अतः सदा भाष्या प्रतिबन्धोपसिंतावचक्ष्यत्वेनैव स्वदेन्याय तदा तदा विचारणीया । अत्र सदापदेनेदमेव बोध्यते, न तु कालनैरन्तर्यम् । 'निवेदनं तु स्मर्तव्यं सर्वदे'त्यादीनां विरोधापत्तेः ।

सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

फलस्य स्वकृतसाधनायत्तत्वभावनं प्रतिबन्धस्य स्वकृतसाधनान्तरनाश्यत्वभावनं च मनोभ्रमश्चित्तवाहिरुत्थस्यसम्पादकं चाञ्जल्यमात्रम्, भगवदिच्छां विना कथमपि केनापि किञ्चिदपि कर्तुमशक्यत्वात् । 'एष उ एव साधु कर्म कारयती'त्यादिश्रुत्या तथा बोधनात् । 'अनन्याश्रित्यन्तो मा'मिति चान्ये तादृशां योगक्षेमवहनस्य स्वकर्तव्यताया उक्तत्वाद्त्र प्रतिबन्धनिवृत्त्यादियोगक्षेमस्यापि भगवतैव कर्तव्यत्वादेकादशस्य विशेष्याये 'जातश्रद्धो मत्कृपासु निर्विण्णः सर्वकर्मतु । वेद दुःखात्मकान् कामान् परित्यागेष्यतीश्वरः ॥ ततो

भजेत मां भक्त्या श्रद्धालुर्दृढनिश्चयः । जुषमाणश्च तान् कामान् दुःखोदकांश्च गर्हय'त्रि-
त्यन्तेन तथा करणसाक्षापनाच्च ॥ ६ ॥

ननु यद्येवं तदा भावनस्यापि किं प्रयोजनम् । नहि जीवकृतया भावनया सत्-
संकलो भगवान् स्वविचारितादन्यथा किमपि करोति । तथा सति किं भावनोपदेशेनेत्यत
आहुः तदीयैरपीत्यादि ।

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

एते हि तदीयाः, सर्वसमर्पणात् सर्वप्रकारेण भगवत एव भावनाच्च भगवदीयाः,
तैरपि तदुक्तं भावनं कार्यम् । तत्र हेतुः । पुष्टौ अनुग्रहविषये, भगवान्नैव विलम्बयेत् ।
एतत्कृत्वा विलम्बं न कारयेत्, न कुर्याद्वा । रामो राज्यमचीकरदितिवत् स्वार्थं णिच् ।
तथा च पुष्टिमर्यादायां स्वयमेव साधनानामुपदेशादस्मात् साधनद्वारा बोद्धिधीर्पति, तानि
विना वा न वेति न ज्ञातुं शक्यते, अतो विलम्बामावाधायमुपदेश इत्यर्थः ।

ननु 'सत्त्वं रजस्तम इति गुणा जीवस्य नैव मे । चित्तजा यैस्तु भूतानां सज्जनानो
निबध्यत' इत्येकादशस्कन्धे भगवद्वाक्यात् चित्तजा गुणाः कालकर्मस्वभाववशात् क्षुण्य-
माणाः प्रतिबन्धन्त्येव तदा किं कार्यमित्यत आहुः गुणक्षोभेपीत्यादि ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

गुणक्षोभोपि परंपरया भगवदिच्छाधीन इति तत्रापि एतदेव भगवत्कृतं विलम्बन-
मेव कारणत्वेन द्रष्टव्यम् । इति मे मतिः । इदमस्माभिरेवोच्यते । अत्र नान्यस्य
सम्प्रतिरित्यर्थः ॥ ७ ॥

तत्र हेतुः कुसृष्टिरित्यादि ।

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७॥ ॥

शास्त्रे तदर्थं साधनान्तरोपदेशदर्शनाद्विरुद्धयुक्तिः कुसृष्टिरत्र वा विकल्पेनोत्पद्येत, परं
स निकल्पोधिकारभेदानवधानाद् वै निश्चयेन भ्रमः । भगवता 'देवी क्षेपा गुणमयी मम
माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति त' इति गुणमूलनिवृत्तये स्वप्रपत्ति-
मात्रस्यैव साधनस्योक्तत्वात् । साधनान्तरकरणे च निःशेषतन्निवृत्त्यभावात् । भगवत्कृत-
विलम्बभावेन तु भगवानेव शरणमिति बुद्धद्युत्पत्तेः । अतोस्माभिरिदं भगवदभिप्रेतमेवोच्यत
इति तथेत्यर्थः ॥ ७॥ ॥

इति तत्प्रेरणप्राप्त्युद्धिस्तु पुरुषोत्तमः ।

सेवाफलोक्तिनिवृत्तेर्विधृतिं चैवमुज्जगी ॥ १ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यचरणैकतानश्रीपीताम्बरात्मजस्य श्रीपुरुषोत्तमस्य
कृती सेवाफलविधृतिप्रकाशः सम्पूर्णः ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

विवृतिविवरणसमेतम् ।

नत्वा श्रीबल्लभाचार्यान् विद्वलेशान् निजान् गुरुन् ।

सेवाफलस्य विवृतिव्याख्यानं वितनोम्यहम् ॥ १ ॥

अथ दैवोद्धारप्रयत्नात्मानः श्रीमदाचार्या निजानां सुखेन सिद्धान्तमुक्तावत्युक्त-
सेवायाः सिद्धये तत्फलप्रतिबन्धसाधनानि निरूपयन्तः प्रतिज्ञां कुर्वन्ति यादृशी सेव-
नेति । एतद्वन्धस्यातिसंक्षिप्तत्वेन दुर्बोध्यत्वात् स्वयमेव विवृतिं रचयन्तः सेवाया निजग्रन्थेषु
फलत्वांगीकारेण तत्फलेष्वन्येषूच्यमानेषु सेवायाः साधनतामाशंक्य साधनताप्रमं वारयन्तः
फलनामान्याहुः सेवायामिति ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्नमनोरथः ॥ १ ॥

सेवायां फलत्रयम्, अलौकिकसामर्थ्यम्, सायुज्यम्, सेवोपयो-
गिदेहो वैकुण्ठादिषु । सर्वत्र साधनान्ते फलम् । फले उभे साधनत्यागः । अत्र
सेवासाधकसेवायां क्रियमाणायामित्युक्त्या न तद्भवसाधकाश्च । यादृशी सिद्धान्तमुक्ता-
वत्यां कथिता मानसी सेवा, तत्सिद्धौ मानसीत्वे सिद्धे, तस्यां यत्फलत्रयमलौकिकादि,
तदुच्यते । आद्यफलस्यालौकिकसामर्थ्यस्य प्रसुणा दाने कृते, चकारात्तदेहेन्द्रियादिषु
स्वरूपे स्थापिते, आदौ उत्तमफले जातो मनोरथः सिध्येत्, तस्यादाने फलं सायुज्यं वा
सिध्येत्, अधिकारः सेवोपयोगिदेहो वा सिध्येदित्यग्निमेणान्वयः । हि युक्तोपमर्थः ।
अत्र द्वौ वाशब्दौ पूर्वफलतुल्यत्वोपपत्तौ ॥ १ ॥

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

सेवायां प्रतिबन्धकत्रयम्, उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा ।
फलमिति । आद्यफलमनियतम्, परमानुग्रहैकलम्यत्वान् । एवं चाद्यस्य दानैकहेतुत्वम् ।
फलद्वयस्य साधारणानुग्रहहेतुत्वम् । नन्वधिकारस्य सेवापूर्वकाले स्थितत्वात्कथं फलत्वमित्यत
आहुः न काल इति । अस्मिन्नधिकारे सत्ययुगादिरूपः कालो नियामको न । अतः
कालनियम्यत्वात्फलताधिकारस्य । एवं सोपपत्तिकं फलत्रयमुक्त्वा प्रतिबन्धकत्रयमाहुः
मूले उद्वेग इति, विवृती सेवायामिति । उदधिको वेगः भयम्, अपराधादिना मन-
भात्रत्यं वा पापादिना । स च सेवाऽरचिसम्पादनेन बाधकः । प्रतिबन्धश्च सेवायां रुचौ

सत्यामपि तत्समये लौकिकवैदिककायिकादिकार्यासक्तिरूपः । स च तत्समयरोधनेन
वाधकः । भोगश्च शरीरवृत्त्यनुसारेणाम्यवहारशयनादिरूपः । सोपि पूर्ववद्वाधकः ॥ २ ॥

ननु फलानामनुग्रहलभ्यतया अनुग्रहस्य च भगवदिच्छाधीनत्वात्सेवायां क्रियमा-
णायां मम फलं भविष्यति न वेति सन्देहः कथमपेयादतत्तन्निवारणाय तु वाधकमित्या-
रभ्य यथा वेत्यन्तमाहुः ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद्गतिर्न हि ।

यथा वाऽतत्त्वनिर्धारोऽविवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

वाधकानां परित्यागः,

त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्यः । भगवतो वाधकत्रयं न करणीयं चेत्

तर्हि मनस अन्यत्र गमनं न, फलं तु यथा धा । येन प्रकारेण सेवा तथा तेन प्रकारेण
फलमिति सन्देहाभावः । यद्वा भक्तिमार्गो भगवदनुग्रहलभ्यः । तस्मिन् कथं प्रतिबन्धक-
त्रयमित्यतस्तु वाधकमित्यादि यथा वेत्यन्तमाहुः । वाक्यत्रयमत्र । वाधकं पूर्वोक्तं
भगवतो कर्तव्यं चेत्तदा गतिर्नाम सेवायां सायुज्यम् ॥ १ ॥ वाधकं चेत् सर्वथा तदा
न हि फलाभाव इत्यर्थः ॥ २ ॥ यत्तदोर्नित्यसम्बन्धाद्यथा वाधक तथा चेत्तदा वा नाम
फले विकल्पः ॥ ३ ॥ तथा चैवं भगवदिच्छयानुग्रहस्य त्रैविध्यात् फले त्रैविध्यम् ।
तथा च यस्य जीवस्य यादृशोधिकारः स तादृशीं सेवां करिष्यति, तस्य स्वाधिकारयोग्यं
फलं च भविष्यतीति सन्देहाभावः । एवं फलविकल्पे प्राप्ते किं कार्यमत आहुः अतस्त्व-
निर्धारं इत्यारभ्य वाधकानां परित्याग इत्यन्तम् । विवृतौ त्रयाणामिति ।
त्रयाणामुद्वेगादीनां साधनस्यातत्त्वनिर्धारस्याविवेकस्य च तत्त्वनिर्धारस्य विवेकयोरन्यासेन
सर्वतस्त्यागः कर्तव्यः । ननु तत्त्वनिर्धारविवेकौ किंरूपौ? तथा हि, तस्य लोकवेदप्रसिद्धस्य
पुरुषोत्तमस्य भावस्तत्त्वम्, तस्य निर्धारणं निर्धारः । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म,' 'स हैतावानास,'
'असृष्टं कृष्णवदित्यादिभिः सर्वत्र भगवद्भावनम् । विवेकस्तु 'हरिः सर्वं निजेष्वन्नतः'
करिष्यतीति सर्वत्र भगवत्कृतिः । ननु वाधकानां मध्ये भोगस्यापि त्यागे जाते तं विना
शरीरस्थितेरसम्भवात् सेवाया असिद्धिमाशङ्क्य त्यागे व्यवस्थामाहुः भोगेपीति ।

भोगेऽप्येकं तथा परम् ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विदधते सदा ॥ ४ ॥

भोगो हि द्विविधः, लौकिकोऽलौकिकश्च । तत्र लौकिकस्त्याज्य
पय । प्रतिपन्नोपि द्विविधः, माधारणो भगवत्कृतश्चेति । तत्राथो बुद्ध्या
त्याज्यः । अलौकिकभोगस्तु फलानां मध्ये प्रथमे प्रपिद्यति । भगवत्कृ-
तश्चेन्न प्रतिपन्नस्तदा भगवान्फलं न दास्यतीति मन्तव्यम् । तदान्य-
मेवापि व्यर्था । तदासुरतोयं जीव इति निर्धारः । तदा ज्ञानमार्गेण स्यात्तव्यं

शोकाभावायेति विवेकः । भोगप्रतिबन्धयोरैकैकं परित्याज्यम् । अपिशब्देन प्रतिबन्धस्य ग्रहणम् । तथा परं द्वितीयं निष्प्रत्यूहं विमरहितम्, तत्र हेतुः, महान्भोगः । एवं प्रतिबन्धरूपं वस्त्वपि निष्प्रत्यूहम् । तत्र हेतुः, सदेति । एतत्सर्वं मनसि कृत्वा विवृतौ तात्पर्यमाहुः सूचिकटाहन्यायेन । पूर्वं भोगद्वैविध्यमाहुः भोग इति । लौकिका-लौकिकभेदेन भोगो द्विधा । तत्र अलौकिको भोगो लौकिकासक्तिरूपत्वात् सेवांसमय-रोधकत्वात्स्याज्यः । एवं लौकिकभोगं निरूप्य हेतुसहितमलौकिकभोगं निरूपयन्ति तथेति । विवृतौ अलौकिकेति । अलौकिको यो भोगः स तु फलत्रये यदाद्यमलौकिकसामर्थ्यं तस्मिन् सति भगवद्वत्प्रसादेन भवतीति तत्प्रवेश उक्तः । एवं च तस्यात्याज्यत्वे वीज-मुक्तम् । एवं द्विप्रकारकं भोगं निरूप्य द्वितीयप्रतिबन्धस्य निर्दिशन्त्वे यो हेतुर्मूले सदा-पदेनोक्तस्तं विवृतौ भगवत्कृत इत्यादिना विशदयन्ति । सेवायां प्रवृत्तस्य यदा दुःसद्भा-दिना भगवदीयद्रोहे कृते प्रभुः स्वयं प्रतिबन्धं करोति, तदा सेवायामरुचिर्भवति, तदा सर्वथा फलाभावः, तदा तदुपायार्थमन्यसेवनं न कर्तव्यम्, व्यर्थत्वात्, तदायं जीव आसुर एव । दैवजीवे सर्वथा फलाभावाभावात् । तदा एतादृशे प्रतिबन्धे चिन्तानिवृत्त्यै आदि-सृष्टौ भगवान् जीवं यथा विचारितवांस्त्रयैव निजेच्छया करिष्यतीत्यादिरूपेण ज्ञानमार्गेण स्थातव्यम् । एवमलौकिकभोगभगवत्कृतप्रतिबन्धयोरत्याज्यतामुक्त्वा साधारणप्रतिबन्ध-लौकिकभोगयोस्त्यक्तव्यत्वे विवृतौ वीजमवतारयन्ति साधारणेति । साधारणो भोगः कथं त्यक्तव्य इत्याकाङ्क्षायामाह सविन्नोल्पो घातकः स्यादिति । ननु लौकिकभोगसाधारणप्रतिबन्धौ केन हेतुना केन प्रकारेण च त्यक्तव्याविति व्याकुर्वन्ति सविन्नइति । लौकिको भोगः सविन्नत्वात्पत्वाभ्यां हेतुभ्यां बलाद्ब्रह्मत्याज्यः । घातकत्वेन हेतुना साधारणः प्रतिबन्धस्याज्यः । नन्वेतत्सागप्रकारस्त्वनिर्धारिविवेकरूपः पूर्वमुक्त इति पुनः किमर्थमुच्यते ? सत्यम् । पूर्वं यदुक्तं स तु नवीनतदुत्पादकसाधनत्वाग्रूपः । अयं तृत्पन्नयोस्त्वागप्रकारोत उच्यते ।

सविन्नोल्पो घातकः स्याद्बलादेनौ सदा मतौ ।

सविन्नत्वादल्पत्वाद्भोगस्याज्यः । एतौ सदा प्रतिबन्धकौ । बलादिति । यत एतौ सदा क्षणेषु सेवांसमयरोधकत्वेन मतौ ज्ञातौ । अतो बलाद्ब्रह्मदुःशोपायचातुर्येण त्याज्यौ । तत्स्वरूपं श्रीपुरुषोत्तमा आहुः । तथाहि, 'यथाधिकं मुक्तं धेन्ममेदानीतना सेवा गता, मया गानायासक्त्या जागरः कृतश्चेदिदानीं निद्रयति, तस्मादेवं न नियेषंमिति । प्रकृतमनुसरामः । अतःपरं ज्ञानस्थित्ययोग्यानां भगवत्कृतप्रतिबन्धे स्थितिप्रकारमाहुः ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्याऽसंसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

द्वितीयो भगवत्कृतप्रतिबन्धः । ज्ञानस्थितभावे चिन्ताभावायमाह द्वितीय इति । द्वितीय इति भगवत्कृतप्रतिबन्धे ज्ञानस्थितावपि पुष्टिमार्गायिफलविपयिणी चिन्ता सर्वथाऽ-

त्याज्या । कुतः ? असंसारनिश्चयात् । अत्रायमर्थः । 'अस्मिन्पातभयं नास्ति मोक्षक सर्वथा यत्' इति वाक्येन अलीखानादिरिव जन्मान्तरे उद्धरिष्यति ।

एवं भोगप्रतिबन्धौ त्याज्यत्वेन विचार्य उद्वेगत्यागे वीजं वदन्ति नन्विति ।

नन्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।

आद्यफलाभावे भगवतो दातृत्वं नास्ति तदा सेवानाधिदैविकी त्युक्तं भवति । अत्र पाठद्वयम् । नन्विति, न त्विति । नु निश्चयेन, आद्ये उद्वेगे सति फलविपरिणी चिन्ता न त्याज्या । तत्र हेतुमाहुः भगवतो दातृता नास्ति । एतदेव विवृताबाधेत्यादिनोक्तम् । एवं च सेवाया अनाधिदैविकीत्वसम्पादकत्वादुद्वेगोपि त्याज्यः, यदिच्छाकृतो यस्तुद्वेगः, स एवैव निवारयिष्यतीतिविचारेण त्याज्यः । एव जानतोपि यथाकथञ्चित्सेवायां प्रवृत्तस्य यदा लौकिकभोगः प्रतिबन्धं करोति तदा कर्तव्यमाहुः तृतीय इति । विवृतौ तदपि भोगेत्यादिना व्याचक्षते । भोगाभावस्तदैव सिध्यति यदा गृहपरित्यागः । तृतीये भोगरूपे प्रतिबन्धे गृहमेव त्यजेत्, कृष्णार्थमेव गृहं प्रयुञ्जीत । तथा कृते भोगसालौकिकत्व सिध्येदिति लौकिकभोगस्त्यक्त एव ।

अवश्येयं सदा भाज्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

कुष्ठष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ।

एवं कठिनांशं स्वयं व्याकृत्य गृहत्यागेऽसमर्थानां यत्कर्तव्यं तदाहुः अवश्येति । इयं फलत्रयी प्रतिबन्धकत्रयी चावश्या, अतो बाधकानामुपस्थितौ स्वदैवसिद्धये सदा निवारणीया । अन्यत्सर्वमिदं साध्यसाधु वा मत्तन्मिल्यादिरूपं मनोभ्रमः चित्त-वाहिसुख्यमेवेति ज्ञेयम् । ननु भगवान् सत्यप्रतिज्ञः, यथा पूर्वं निचारितवांस्तथैव करिष्यतीति किमेतेनेत्याशंसायाहुः तदीयैरिति । एते हि समर्पणेन तदीयाः । स्वकीयानां सर्वं चिन्तनं भगवत एव करणीयम् । अतो भगवदीयैरपि तदुक्तभावनं कार्यम् । एतेनानन्य-शरणान् ज्ञात्वा पुष्टावनुग्रहे भगवान् बाधकेषु सत्त्वपि नैव त्रिलम्बयेत्, फलं दद्यादेव । ननु चित्तजनानां गुणानां क्षोभे निचारे क्रियमाणेषु प्रतिबन्धो भवेदेव तदा यत्कार्यं तदाहुः गुणेति । सत्त्वादिगुणेषु क्षुम्यमाणेष्वपि भगवत्कृतः प्रतिबन्ध एव कारणमिति द्रष्टव्यम् । तदापि भगवदिच्छानिचारणयोगोपायो नान्यः । मम मतेरत्रैव पर्यवसानम् । सर्वमन्यन्मनोभ्रम इति पूर्वमुक्तत्वात् । अनास्मिन्विषये काचिदुत्पद्येति कुतुहिसुक्तिः भगवत्कृतप्रतिबन्धस्य निवारणे अन्योपुपायोस्त्येतद्रक्षा मनसि जायेत तदा सापि भ्रमरूपी-पेतिज्ञेयम् । एतेनानन्यमानवर्षकं भगवदीयैः ज्ञेयम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

इति श्रीभैयाफलविष्टुनिव्यापानं समाप्तम् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

लालूभट्टोपनामश्रीवालकृष्णदीक्षितविरचितटिप्पणीसमेतम् ।

श्रीराधावदनेन्दुश्रीपानमतचकोरकम् ।

गोवर्धनधरं वन्दे ब्रजराजकिशोरकम् ॥ १ ॥

श्रीमदाचार्यवर्यश्रीविठ्ठलेशकृपाचलात् ।

सेवाफलस्य विवृतेर्विवृतिं वितनोम्यहम् ॥ २ ॥

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

सेवायां फलत्रयमिति । सेवायां सिद्धायां सत्यामित्यर्थः । मूले यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यत इत्यत्र सिद्धावितिकथनात् सिद्धस्यैव सर्वत्र फलसाधकत्वात् । तथा च यादृशी सेवना तृतीयस्कन्धे देवहूतिं प्रति कपिलदेवेन देवानां गुणलिंगानामानुश्रविककर्मणाम् । सत्त्वं एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या ॥ अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसीत्यनेन भक्तिशब्देनोक्ता, तस्याः सिद्धौ मुख्यमध्यमहीनाधिकारभेदेन फलत्रयं ज्ञेयम् । तदेव फलत्रयमाहुः अलौकिकसामर्थ्यं सायुज्यं सेवौपधिकदेहो वैकुण्ठादिष्विति । अलौकिकसामर्थ्यं तु साक्षात् श्रीवृन्दावनादौ श्रीकृष्णस्वरूपदर्शनस्पर्शनादिकृतिक्षमत्वम् । 'पश्यन्ति ते मे रुचिरावतंसप्रसन्नवक्रारुणलोचनानि । रूपाणि दिव्यानि वरप्रदानि साकं वाचं स्पृहणीयां वदन्ती'तिवाक्यादिह 'पश्यन्ति त' इति तच्छब्देन 'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचिन्मत्वाद्सेवाभिरता मदीहाः' इति पूर्वश्लोके उक्ता मोक्षाभिलाषिणो गृह्यन्ते । तेषां मोक्षान्तपुमर्थानभिलाषात् स्वतन्त्रसेवैकाकार्क्षाया अलौकिकसामर्थ्यं भवति । तेषां पूर्वोक्तभक्त्या प्राकृतलिंगशरीरं नश्यति । 'जरयत्याशु या कोश'मितिवाक्यात् । ततो लिंगशरीरनाशे सति भगवद्दर्शनायभावे प्रसक्ते सायुज्ययोग्यतायां यदि भगवान् कृपयति तदा दिव्यान्यलौकिकेन्द्रियाणि सम्पादयति, ततस्तेर्भगवद्दर्शनप्राकृतेन्द्रियैः 'पश्यन्ति ते मे' इति श्लोकोक्तं दर्शनादिसिध्यति । तदेतदुक्तं मूले ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

अर्थस्तु अलौकिकस्येन्द्रियवर्गस्य दाने भगवता कृते सति आद्यः 'पश्यन्ती'त्यादिश्लोकत्रयोक्तेषु त्रिषु फलेषु प्रथमो मनोरथो भगवद्दर्शनादित्रिपयकः सिध्येत्, फलपर्यवसायी भवतीति भगवद्दर्शनादेः परमफलत्वम् । 'अक्षयत्वां फलमिदं'मित्युति-

रूपगोपिकावाक्यात् । अक्षण्वतामिन्द्रियवतामित्यर्थः । तस्मादलौकिकेन्द्रियदानं भग-
वत्कर्तृकमपेक्षितम्, अन्यथा पूर्वोक्तमक्त्या 'अरयत्याशु या कोश' मितिवाक्याह्लिंगशरीरभंगे
दर्शनादिकं न सिध्येदिति भावः । न च मास्तु दर्शनादि, सायुज्यमेवास्त्वितिवाच्यम् ।
'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचि'दितिवाक्येन तेषां तदनभिलापात् । इह एकात्मतां न
स्पृहयन्ति, अपि तु दर्शनादिकमेव स्पृहयन्तीत्यर्थादायाति । 'मत्पादसेवाभिरता' इति
वाक्यात् । अत एव मूले स्पृहापदपर्यायः मनोरथशब्दः उक्तः । अत एव वृत्रासुरेषोक्तं
'न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा समञ्जस त्वा विरहस्य कांक्षे' इति । अर्थस्तु अपुनर्भवं मोक्ष-
मपि त्वां विरहस्य न कांक्षे अपि तु त्वामेव फलत्वेन कांक्षे इति । एतदेव श्रीव्रजसुन्दरी-
भिरुक्तं 'अक्षण्वतां फलमिदं न परं विदाम' इति । परो मोक्षः सायुज्यादिरिति
सुवोधिण्यां व्याख्यातं च । अत इन्द्रियवतामिदमेव रसात्मकं पुरुषोत्तमस्वरूपमेव फलम् ।
'भगवता सह संलापो दर्शनं मिलितस्य चे'ति सुवोधिण्यां सर्वेन्द्रियभोग्यत्वेन कथनात् ।
अत एवाक्षण्वतामित्यस्य सुवोधिण्यां 'मात्मलाभात् परं विद्यते'तिश्रुतेर्भोक्षस्यैव पुरुषोत्तम-
स्वरूपमेव फलम्, तद्रहितानां तु मोक्ष एव फलमिति व्यवस्थापितम् । पुष्टिमक्तास्तु
भगवद्देतेन्द्रियाणि लब्ध्वा सकलेन्द्रियैः रसात्मकं स्वरूपमनुभवन्ति । न ह्येतादृक्त्वं सायु-
ज्यादाविति । 'ब्रह्मानन्दे प्रविष्टानामात्मनैव सुखप्रमा संघातस्य विलीनत्वा'दितिनिबन्धात् ।
अत एव 'दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जना' इत्यनेन सालोभयादीनामग्रहण-
मुक्तम् । न च मोक्षसुखाज्ञानान्न गृह्णन्तीतिवाच्यम् । 'मत्सेवया प्रतीतं च सालोभयादि-
चतुष्टयम् । नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः कुतोऽन्यत्कालविश्रुत' मितिवाक्ये सेवया पूर्णा इत्युक्त्या
तेषां भगवता समाजनात्, अन्यथा अज्ञत्वान्न गृह्णन्तीति भगवान् तेषां निन्दामेव कुर्यान्न
स्तुतिम् । अतो ज्ञायते भगवत्सेवायां मोक्षादप्यधिकरसोस्तीति । 'मधुद्विद्रसेवानुरक्तमनसाम-
भवोपि फल्यु'रिति वाक्याच्च । अतः फलदशायामाधिदैविकवृन्दावनादौ या फलरूपा
भगवत्सेवा सा मोक्षादप्युत्कृष्टा । अतः सा भगवता परमानुग्रहभाजनाय तादृशाधिकारिणे
पुष्टिमक्ताय दीयते, न तु सर्वेभ्यः भक्तेभ्य इति ज्ञेयम् । 'अस्त्वेवमंग भगवान् भजतां
मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स न भक्तियोग' मिति शुकवाक्यात् । इह भक्तियोगमित्यस्य
फलरूपपुष्टिभक्तियोगमित्यर्थो ज्ञेयः । एतस्मिन् श्लोके मुक्तिं ददाति भक्तिं न ददाती-
त्युक्त्या भगवत्कर्तृकदानं विना तादृशी भक्तिर्न प्राप्यत इत्युक्तं भवति । अत एवात्रापि
मूले अलौकिकस्य दाने हि च्याद्यः सिध्येन्मनोरथ इत्यनेन दानमेवोक्तम् ।

तथा च सिद्धमेतत् । अलौकिकसामर्थ्यरूपं फलं पुष्टिमार्गीयसेवायामेव, फल-
द्वयं तु मर्यादाभक्तानाम् । ननु तृतीयस्तन्धे कपिलवाक्ये 'देवानां गुणलिंगाना' मित्यत्र
भक्तेर्लक्षणमुक्त्वा 'परवन्ति ते मे' इत्यादिना भक्तिफलत्वेन फलत्रयमुक्तम् । तत् कथ-

मुच्यते सेवायां फलत्रयमिति चेत् । न । भक्तिशब्देन सेवाया एवाभिधानात् । भज सेवायामितिधात्वर्थात् । 'लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम्,' 'अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुत्रपोत्तमे,' 'सालोक्यसाष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः' 'स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृत' इत्यत्रादौ भक्तियदमुक्त्वा, मध्ये सेवनपदं पठित्वा अग्रे स एव भक्तियोगाख्य इति भक्तिपदमुक्तम् । अतोपि ज्ञायते भक्तिशब्देन सेवैव । 'देवानां गुणलिंगानामिति लक्षणमुक्त्वा 'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचिन्मत्पादसेवाभिरता मदीहा' इत्यत्र 'सेवाभिरता' इत्यनेन सेवैवाभिहिता, अतोपि भक्तिशब्देन सेवैव । तदुक्तं निबन्धे सर्वनिर्णये, 'भक्तिशब्दस्य धात्वर्थः सेवा प्रत्ययार्थः प्रेमे'ति । तथा च प्रेमसेवा भक्तिशब्दार्थः । इयमेव प्रेमसेवा मानसी सेवेत्युच्यते 'चेतस्तत्त्ववर्णं सेवे'ति सिद्धान्तमुक्तावल्यां मनोवृत्तेः सेवात्वकथनादत्रापि 'मनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु ये'त्यनेन मनोवृत्तेर्भक्तित्वकथनात् । अतो 'यादृशी सेवना प्रोक्तेत्यत्र सेवनाशब्देन मानसी सेवोच्यते । तस्याः सिद्धौ अलौकिकसामर्थ्यरूपं फलं भवति, तस्मात्प्राप्तये गौणं फलद्वयमुक्तम् । अतो भक्तिशब्देन मुख्यतया मानसी सेवाभिधीयते ।

इदं त्ववधेयम् । 'देवानां गुणलिंगानामिति भक्तेः स्वरूपलक्षणमुक्त्वा, 'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचिन्मत्पादसेवाभिरतामदीहा' इत्यनेन भक्तेः कार्यलक्षणमुक्तम् । तथा च मोक्षान्तपुमर्थस्पृहाराहित्यसम्पादकत्वं ताद्यभक्तित्वमिति भक्तेः कार्यलक्षणम् । एवं सति सर्वपुमर्थान् भक्ता न स्पृहयन्तीत्युक्ते भगवत्स्वरूपमात्रं स्पृहयन्तीति सिध्यति । एवं सकलपुरुषार्थाभिलाषान्ये पुरुषोत्तमस्वरूपमात्रफलाभिलाषिणि भक्ते परमानुग्रहपरवशो भगवान् स्वरूपात्मकफलप्राप्तये तत्फलप्राप्त्यनुकूलमलौकिकमंघातं सम्पाद्य स्वयं फलरूपेण सर्वेन्द्रियविषयो भवति । तदेतदुक्तम् । अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः इति मूले, अलौकिकसामर्थ्यमिलनेन टीकायां विवृतं च । ननु तृतीयस्कन्धे अलौकिकविग्रहप्राप्तिनोकेति कथमत्राचार्यरौकिकमामर्थ्यं फलत्वेनोक्तम् । तत्किंप्रमाणमिति चेत्, धृपताम् । 'पश्यन्ति ते मे रुचिरान्तं प्रमद्वयक्रारुणलोचनानी' त्यनेन भगवद्दर्शनादीनां फलत्वेनोक्तिरत्र मानस । अन्यथा ताद्यमलौकिकमंघातं विना 'पश्यन्ति ते मे' इत्यत्रोक्ता दर्शनायुक्तिर्विरुध्येत । लौकिकेन्द्रियवर्गस्य निवृत्तत्वात् । 'जरयत्याशु या कोशं निर्गोर्णमनलो ययै'ति शान्त्यात् । अतो दर्शनापन्यथानुपपत्त्या अलौकिकदेहेन्द्रियप्राप्तिराक्षिप्यते । सर्वतो पदजती धन्यथानुपपत्तिः । तथा च सिद्धमलौकिकसामर्थ्यरूपमुत्तमं फलमुत्तमानाम् ॥ १ ॥

एषमुत्तमाधिकारिणामुत्तमफलमुक्त्वा मध्यमाधिकारिणां पदमाहुः भ्यामुज्यमिति । 'मद्भक्तिं लभते परां' भक्त्या मामभिजानाती'त्युक्त्वा 'निश्चये तदन्तर'मित्यनेनोक्तं सापु-

ज्यमित्यर्थः । इदं मध्यमं फलम्, अलौकिकसामर्थ्यपेक्षया हीनम्, सेवौपयिकदेहापेक्षयो-
त्तमम् । अतो मध्यमम् । अलौकिकेन्द्रियवर्गस्य दानसापेक्षत्वान्मध्यमानां तदलामे सायुज्य-
भवति । तदुक्तं मूले, फलं वेति ।

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

फलशब्देन सायुज्यम् । साधारणमर्यादाया सर्वेषां भक्तिमतां तत्प्राप्तेः । 'हृतात्मनो
हृतप्राणांश्च भक्तिनिच्छतो मे गतिमण्णीं प्रयुक्तं' इति तृतीयस्कन्धवाच्यात् । न चत्र
वाक्ये 'अनिच्छत' इतिपदेन मोक्षेच्छाशून्यानां पुष्टिमक्तानां ग्रहणात्तेषामेव सायुज्य-
लाभोस्तीतिवाच्यम् । मोक्षस्यहयैव तैर्भगवद्भक्तेः कृतत्वात् । अनिच्छाकथनं तु भक्तिमहिम्ना
कदाचित्तादृशभावोदयात् । न ह्ययं भावस्तेषां सार्वदिकः । अतो भगवति प्रेमाप्येतेषां
सोपाधिः । मोक्षदातृत्वेन भगवति जातत्वात् । अत एतेषां सायुज्यप्राप्तिर्भवति । एतच्च
तृतीयाध्यायभाष्ये स्फुटम् । पूर्वोक्तालौकिकसामर्थ्यरूपफलाधिकारिणां तु भगवति निश्चा-
धिकं प्रेम । सायुज्यादिपुमर्थस्य स्पृहाराहित्येनैवोत्पन्नत्वात् । अतो भगवत्स्वरूपस्य सकले-
न्द्रियास्वाद्यत्वेन तेषामपेक्षितत्वादलौकिकसंघातं दत्त्वा सर्वेन्द्रियास्वाद्यो भवति, येषां
मोक्षदातृत्वेन सोपाधिकं ह्यै प्रेम तेषां सायुज्यमिति विवेकः ।

एवं मध्यमानां फलमुक्त्वा हीनानां फलमाहुः सेवौपयिकदेहो वेति । व्यापि-
वैकुण्ठादौ पारंपदादिदेहप्राप्तिरित्यर्थः । 'अथो विगृहीतं मम मायाविनस्तामैश्वर्यमष्टांगमनु-
प्रवृत्तम् । श्रियं भागवतीं वा स्पृहयन्ति भद्रां परस्य मे तैश्चुवते तु लोके' इतिकपिलवाक्यात् ।
एतदाभासे 'सालोक्यादिरूपं फलमाहे'ति सुवोधिन्वामुक्तत्वात् ।

अत्र केचिद्वैकुण्ठशब्देन व्यापिवैकुण्ठेतरवैकुण्ठानां ग्रहणमिति वदन्ति । तन्न ।
'व्यापिवैकुण्ठे सर्वमैश्वर्यादिकमशुवत इत्यर्थ' इति सुवोधिन्वामुक्तत्वात् । न चालौकिक-
सामर्थ्ये मुख्यफले तादृशविग्रहप्राप्तिरुक्ता, एवं तृतीयेषु सेवौपयिकदेहस्वाप्राकृतस्य प्राप्ति-
रुच्यते, अतः प्रथमतृतीययोः साम्यमापतितमिति वाच्यम् । प्रथमफले भगवतः सर्वेन्द्रिय-
भोग्यत्वेन तन्नोपगानुगुणदेहलाभः, तृतीये तु सेवामात्रयोग्यदेहलाभ इति विशेषवैलक्षण्यात् ।

इदमत्र ज्ञेयम् । अलौकिकसामर्थ्यरूपं फलं व्यापिवैकुण्ठान्तर्वर्तिनि आधिदैविके
वृन्दावनवृहद्भवादी प्राप्यते । 'पश्यन्ति ते मे रुचिरावतंसे'त्यस्य व्याख्याने वृन्दावनादौ
गगनत्साक्षात्कारो भवतीति सुवोधिन्वामुक्तत्वान्मूले अधिकारशब्देन सेवौपयिकदेहो
युज्यते, तादृशदेहस्य सेवाधिकाररूपत्वात् ।

एवं फलयुक्तम् । तत्रालौकिकसामर्थ्यरूपं फलं पुष्टिमक्तानाम् । सायुज्यं सेवौ-
पयिकदेहो मर्यादाभक्तानाम् । अत एव नवमनिघन्ते 'देहमावे द्दे तु स्याद्भक्तानां
पुष्णदायता । सायुज्यं चान्यथा तस्मिन् गंगातीरे न संशय' इत्यनेन गंगासेवातः सायुज्य-
वैपयिकदेहप्राप्तिरुक्ता । मिद्धान्तमुक्तान्त्यां 'मर्यादास्तु गंगायां श्रीभागवततत्पर'

इत्यनेन मर्यादास्थस्य तु गंगासेवनमुक्तम् । अत एव 'मर्यादाभक्तिमार्गस्य काष्ठा गंगा परा मते'ति निबन्धे उक्तम् । अत एव मर्यादाभक्तेः सासुज्यादिफलम् । पुष्टियत्केस्तु नित्यलीलाप्रवेशरूपं फलमिति स्पष्टमेव तृतीयचतुर्थीध्यायभाष्ये निरूपितमिति दिक् ।

न कालोत्र नियामकः । अथ फलत्रयेपि कालो न नियामकः । फलत्रयं कालपरिच्छेदं न भवतीत्यर्थः । 'न कर्हिचित्मत्पराः शान्तरूपे नक्ष्यन्ति नो निमिपो लेढि हेति'रिति कपिलवाक्यात्, 'मत्परा न नक्ष्यन्ती'त्युक्त्या मत्परशब्देन फलत्रयप्राप्तानां ग्रहणात् ॥ १॥ ॥

कार्यमात्रप्रतिबन्धकाभावत्वेन कारणतास्वीकारात् सेवासिद्ध्यर्थं सेवाप्रतिबन्धा दूरी-
कर्तव्या इति तदर्थं प्रतिबन्धकान्निरूपयन्ति ।

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

बाधकानां परित्यागो भोगेऽप्येकं तथा परम् ।

सेवायां प्रतिबन्धकत्रयम्, उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा । उद्वेगो भगवत्सेवासमये चित्तक्लेशप्रदश्चाश्रयविशेषः । स च भगवत्सेवां प्रतिवध्नाति । भोगः सुखसाधकतया विषयासक्तिसम्पादकत्वेन भगवदासक्तिविरोधात् सेवाविरोधी । एतत्प्रति-
बन्धकद्वयं दुःखसुखसाधकं प्रतिबन्धरूपम् । 'प्रतिबन्धकं तूदासीनं दुःखसुखे प्रयच्छ-
ती'त्यस्य न नामान्तरेण निर्देशः, किन्तु प्रतिबन्धशब्दवाच्यतैव । 'कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वातुष्टतस्वभावा'दित्यत्र वाचनसोर्विंशतिप्रकार्यमादाय इन्द्रिये-
भ्यः पृथक्तया गणनात् । एवमुद्वेगभोगयोरपि दुःखसुखप्रदत्वेन विशिष्टत्वात् पृथङ्-
निर्देशः । अन्यथा प्रतिबन्धकशब्देनैव उद्वेगभोगयोर्ग्रहणसम्भवात् पृथङ्नामनिर्देशो
व्यर्थः स्यात् । त्रयाणामिति । उद्वेगप्रतिबन्धभोगानां यानि साधनानि हेतवस्तेषां
परित्यागः कर्तव्यः । साधनपरित्यागे प्रतिबन्धानामनुत्पत्तेः । मूले बाधकानां
परित्याग इत्यस्य तेषां साधनपरित्यागः कर्तव्य इति व्याख्यानं टीकायाम् ।
प्रतिबन्धकेषु भोगशब्देन लौकिको भोगो ग्राह्यो न त्वलौकिक इत्याहुः भोगो
द्विविध इत्यारभ्य लौकिकस्वाज्य एवेति व्याख्यानं टीकायाम् । मूलार्थस्तु
भोगे लौकिकालौकिकभोगे एकं लौकिकभोगात्मकं परं प्रतिबन्धक-
मिति । तत्राद्य इति । साधारणप्रतिबन्धमगवत्कृतप्रतिबन्धयोर्मध्ये आद्यः साधारणप्रति-
बन्ध इत्यर्थः । तस्य स्वरूपं तु सुखदुःखाजनकत्वेन सेवाप्रतिबन्धकत्वम् । यथा सेवा-
समये उदासीनेन वागादिव्यवहारः क्रियते स सेवां प्रतिवध्नाति, उद्वेगभोगौ तु दुःखसुख-
जनकौ, सेवाप्रतिबन्धकाविति विवेकः । बुद्ध्या त्याज्य इति । चातुर्येणेत्यर्थः । तथा च
व्यवहारचातुर्येण सेवानपसरे लौकिकं कार्यं तथा कर्तव्यं यथा सेवानपसरे तादृशं वागादि-
व्यवहारकार्यमेव न पतेदित्यर्थः । अथवा साधारणप्रतिबन्धो वेदनिन्दारूपः पापरूपश्च । स

तु बुद्ध्या त्याज्यः, बुद्धिपूर्वकं तस्य त्यागः कर्तव्य इत्यर्थः । अलौकिकभोगस्त्विति । भगवत्सेवार्थं मुसदुर्वासनादिदोषनिवृत्तये ताम्बूलभक्षणादिरूपः, भगवद्भामित्वादलौकिक । 'मन्त्रिणं निर्गुणं स्मृतं मितिवाक्यात् । 'कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा' इति श्लोके भगवदर्थं कृतस्य दन्तधानादेरपि भगवद्दर्भत्वस्य नवयोगिप्रसंगे कविनोक्तत्वात् । 'धर्मान् भागवतान् व्रूते'ति प्रशोपक्रमात् । श्रीमत्प्रभुचरणैः स्वतन्त्रे तथा व्याख्यानाच्च । फलानां मध्ये प्रथमे प्रविशतीति । साधनत्वेन प्रविशतीत्यर्थः । अलौकिकसामर्थ्यरूपफलसाधको भवतीति यावत् । अतोयमलौकिकभोगो न त्याज्यः । तदुक्तं मूले ।

निष्पत्स्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ।

अर्थस्तु महान् भोगः पूज्यो भोगो भगवत्सेवार्थमगरागलेपादिरूपः निष्पत्स्यूहं निर्निघ्नं यथा स्यात्तथा प्रथमेऽलौकिकसामर्थ्यरूपे फले प्रविशति, तत्फलसाधको भवतीति यावत् । साधारणप्रतिबन्धस्य बुद्ध्या त्याज्य इत्यनेन निवृत्त्युपाय उक्तः ॥२॥३॥

एव भगवत्कृतप्रतिबन्धकस्यापि निवृत्त्युपायो वक्तव्य इत्याशय्य नास कश्चिन्निवृत्त्युपाय इत्याहुः भगवत्कृतश्चेदित्यारभ्य चिवेक इत्यन्तेन । तदा भगवान् फलं न दास्यतीति । सेवाफल मुक्तिरूपं न दास्यतीत्यर्थः । तदान्यसेवापीति । मुक्तिप्राप्त्यर्थमन्यस्य तीर्थादेरित्यर्थः । तत्र हेतुः । तदाऽसुरोयमिति । आसुरस्य तु 'निघन्यायासुरी मते'ति भगवद्भान्यात् तस्य मुक्तिर्न भवतीति तीर्थादिसेवापि व्यर्थेति भावः । तदुक्तं मूले ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हीति ।

ननु यस्य भगवत्कृतः प्रतिबन्धः स आसुरः, तस्य सर्वथा मुक्तिर्नास्तीति निरूपितम्, तर्हि फलाशारादित्यजनिताश्च स्यात्, तस्यैशनिवृत्तिः कथं स्यादित्याशय्य केशगिबृत्त्युपायमाहुः तदा ज्ञानमार्गेणेति । येनाहमुत्पादितः तेन परमेश्वरेण यद्विचारितं तथैव भविष्यतीति मया दुःखं त्याज्यमित्यादिज्ञानरूपेण साधनेन नैश्चिन्त्येन श्रेयमित्यर्थः । तदुक्तं मूले ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो चिवेकः साधनं मतम् ।

साधनमिति शोकाभाससाधनमित्यर्थः । एव साधारणप्रतिबन्धो बुद्ध्या त्याज्य इत्युक्त्या भगवत्कृतप्रतिबन्धन्याशयत्वात् तज्जन्यशोकनिवृत्तये ज्ञानमार्गेण श्रेयमित्युक्तम् ॥ ४ ॥

अतः परं भोगरूपप्रतिबन्धनिवृत्त्युपायमाहुः साधारणो भोगः कथमित्यारभ्य त्याज्य इत्यन्तेन । भोगस्य मुसदहेतुत्वेन त्याज्यत्वं न मनम्यायातीत्याशय्याहुः ।

मयिद्रोल्पोघातकः स्यादिति ।

मयिद्रोल्पोघातकः स्यादिति । भोगस्य सनिघ्नत्वमत्यन्तं च मुहुर्मुहुर्विचार्य त्यागं कार्यं इति भावः । साधारणप्रतिबन्धस्य तु घातकत्वात्त्याज्यत्वम् । साधारण-

प्रतिबन्धश्च वेदनिन्दारूपः पापरूपश्च । स च महादोपरूपत्वात् सेवासिद्धेर्भातिको भवति । अत एव वेदनिन्दायाः पापानां च जन्मान्तरसम्पादकत्वं निबन्धे सेवाप्रकरणे उक्तम् । 'अत्रापि वेदनिन्दायामधर्मकरणात्तथा । नरके न भवेत् पातः किन्तु हीनेषु जायते' इति । एतस्य सर्वेषु सेवाधिकारिषु सम्भवात् साधारणत्वम्, सकलसत्कार्यमात्र-प्रतिबन्धकत्वाच्च साधारणत्वम् । भगवत्कृतप्रतिबन्धस्तु असुरमात्रविषयकत्वादसाधारण इति विशेषो ज्ञेयः । एतौ सदा प्रतिबन्धकाविति । लौकिकभोगसाधारणप्रतिबन्धौ सदा सेवाप्रतिबन्धकौ । लौकिकभोगस्य वेदनिन्दारूपपापरूपसाधारणप्रतिबन्धस्य च सर्वदा सम्भवात् सर्वदा प्रतिबन्धकत्वमित्यर्थः । तदुक्तं मूले ।

चलादेतौ सदा मतौ ।

सदा प्रतिबन्धकौ मतावित्यर्थः । भगवत्कृतप्रतिबन्धस्याशक्यत्वान्नागत्वादनिवार्य-त्वेन आसुरजीवस्य सेवाफलाभाव इति निरूप्य तत्कृतशोकनिवृत्तये ज्ञानमार्गेण स्थितिः कार्येति पूर्वं निरूपितम् ।

अतःपरं येन ज्ञानमार्गेणैव नाश्रयितुं शक्यस्तस्यासुरस्य चित्तस्वास्थ्यप्रकारमाहुः ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताऽभावार्थमाहेति । यस्यासुरस्य ज्ञानस्थित्यभावस्तस्य चिन्ताऽभावसम्पादनार्थमित्यर्थः । द्वितीय इतीति । भगवत्कृतप्रतिबन्ध इत्यर्थः ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

अर्थस्तु प्रतिबन्धयोर्मध्ये द्वितीये भगवत्कृतप्रतिबन्धे चिन्ता न कर्तव्या । तत्र हेतुः । संसारनिश्चयादिति । मम संसार एव फलं परमेश्वरेण विचारितं न मुक्तिः । अत आशैव न रक्षणीया । 'निबन्धायसुरी मता' इति वाक्यात् । एवं च चिन्तापि न कार्येति । एवं प्रकारेण स्वास्थ्यं मनसि सम्पादनीयमितिभावः ।

एवमासुरस्य भेदद्वयम् । तत्र 'ज्ञानमार्गेण श्यातव्य'मित्येकः प्रकारः पूर्वं टीकाया-मुक्तः । मूले अकर्तव्यं भगवत् इत्यारभ्य चिन्तेकः साधनं मतमित्यन्तेनोक्तः । द्वितीयप्रकारस्तु 'ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताऽभावार्थमाहे'त्यनेन टीकायामुक्तः । मूले द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयादित्यनेनोक्तः । एवं द्विविधस्याप्यासुरस्य सेवाफलाभावो निरूपितः, शोकाभावप्रकारश्चोक्तः ॥ ५ ॥

अतः परमुद्देगरूपप्रतिबन्धे किं कार्यमित्याकांक्षायामाहुः न त्वाद्ये दातृता नास्तीति ।

न त्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये वाद्यकं गृहम् ।

आद्ये त्रिषु वाद्यकेषु वाद्ये उद्देगरूपे प्रतिबन्धे तु चिन्ता न त्याज्येति पूर्वस्याम्यां

चिन्तापदत्याज्यपदान्यामन्वयः । तथा चोद्वेगरूपप्रतिबन्धस्य निवारयितुं शक्यत्वेन तन्नि-
 वृत्त्युपायचिन्तां कृत्वा उद्वेगो निवर्तनीय इत्यर्थः । असाध्ये हि चिन्तात्यागो विधेयः ।
 'तस्मादपरिहार्येण न त्वं शोचितुमर्हसीति वाक्यात् । साध्ये तु चिन्ता रक्षणीयैव ।
 यद्युद्वेगरूपप्रतिबन्धनिवृत्तिर्न सात्तदा किं स्यादित्याकांक्षायामाहुः । आद्यफलाभाव
 इति आधेन फलामाव इति तृतीयातत्पुरुषः । आद्यशब्देन प्रतिबन्धेषु आद्य उद्वेग-
 रूपस्तेन कृते फलामावे भगवतो दातृत्वं नास्ति, भगवान् सेवाफलं न दास्यतीत्यर्थः ।
 तत्र हेतुः । तदा सेवा नाधिदैविकीत्युक्तं भवति । 'मनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु
 या । अनिमित्ता मागवती भक्तिर्मुक्तेर्गरीयसी'ति तृतीयस्कन्धे कपिलवाक्यात् सेवाया
 भगवत्परमनोवृत्तिरूपत्वेन तत्र चित्तस्थैर्यस्यापेक्षणादुद्वेगे च चित्तस्थैर्यनाशात् सेवाया
 आधिदैविकीत्वं न स्यात्, अत उद्वेगनिवृत्तिः कर्तव्येति तात्पर्यम् । पूर्वं त्रयाणां
 साधनपरित्यागः कर्तव्य इत्युक्तं टीकायाम्, बाधकानां परित्याग इत्युक्तं
 मूले । ततश्चोद्वेगत्यागः प्रतिबन्धत्यागो भोगत्यागश्चेति त्यागत्रयमनुमतं भवति । तेषु
 तृतीयस्य भोगत्यागस्योपायमाहुः भोगाभावस्तदैवेत्यादिना । मूले तृतीये बाधकं
 गृहमित्युक्तम् । अर्थस्तु तृतीये भोगत्यागे गृहं बाधकम् । गृहस्यस्य सर्वा-
 र्तना भोगत्यागात्सम्भवादिति ।

अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ।

अर्थस्तु इयमुद्वेगादिप्रतिबन्धकत्रयी अवश्यया स्ववस्था न भवति । अतः सदा
 भाव्या विचारणीया, एतत्प्रतिबन्धकत्रय्याः साधनपरित्यागो विचार्यः । एतत्प्रति-
 बन्धकत्रयात् सावधानतया श्लेषमिति तात्पर्यम् । ननु तर्हि प्रतिबन्धकत्रयसम्भवात्
 सोपायं सेवामार्गं त्यक्त्वा ज्ञानादिमार्गं एवानुष्ठेय इत्याशङ्कामपनुदन्तो ज्ञानादिमार्गेण
 सेवासाध्यं फलं न भवतीत्याहुः सर्वमन्यन्मनोभ्रम इति । सेवातिरिक्तज्ञानादिरूपं
 साधनं तु न सेवाम्राध्यफलसाधकम् । अतोत्र पूर्वनिरूपितफलत्रयाकांक्षिभिरन्यत्साधनं
 कार्यमितिज्ञानं भ्रममात्रमित्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु पुष्टिमार्गीयस्य भगवदनुग्रहपात्रस्य भगवत्पुष्टिसमाधात् सेवाफलं सर्वथा भवि-
 प्यत्वेव प्रतिबन्धकत्रयी त्यप्रयोजिकेति किमर्थं तद्विचारः कर्तव्य इत्याशङ्क्य तादृशस्यापि
 एतत्प्रतिबन्धकत्रयी विचारणीयैवेत्याहुः तदीयैरपि तत्कार्यमिति ।

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

तदीयेः पुष्टिमार्गीयैरपि तत्कार्यम् । प्रतिबन्धकत्रयीमावनं कार्यम् । किमर्थं कार्य-
 मित्याकांक्षायामाहुः पुष्टौ नैव विलम्बयेत् । यद्यपि पुष्टौ फलामावो नास्ति, तथापि
 फलविलम्बस्तु प्रतिबन्धकत्रयेण भवेदतः पुष्टौ पुष्टिमार्गे न विलम्बयेद्विलम्बं न कार-

येत्, प्रतिबन्धकत्रयादसावधानश्चेत् स्नानदा विलम्बो भवेत्, अतः प्रतिबन्धकत्रयीभावनं मुहुर्मुहुः कृत्वा त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्यः । सोऽपि शीघ्रमेव, न विलम्बेन । एतद्विलम्बे फलविलम्बो भवेदिति भावः ।

ननु प्रतिबन्धकत्रयसाधनपरित्यागेऽपि सर्वत्र गीताभाष्यतादौ प्रकृतिगुणानां सत्त्वरजस्तमसां प्रायत्यस्योक्तत्वात्तत्क्षोभकृतः सेवाप्रतिबन्धो भवेत्तदर्थं किं कर्तव्यमित्याकांक्षायामाहुः गुणक्षोभेपीति ।

गुणक्षोभेऽपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

गुणानां क्षोभेऽपि एतदेव मदुक्तमेव द्रष्टव्यं विचारणीयमिति । एतद्विचारे साधनपरित्याग एवोपायत्वेन स्फुरेत् । गुणक्षोभसाधनं तु सगुणवस्तुसंगः । सगुणं वस्तु भगवतैकादशे निरूपितं पञ्चविंशत्याध्याये । एवं सति सगुणवस्तुस्वरूपं ज्ञात्वा तत्संगस्य त्यागः कर्तव्यः । व्यवहारनिर्वाहस्तु 'मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृत'मित्यादिवाक्याद्भगवत्सम्बन्धिपदार्थस्य निर्गुणत्वाद्भगवदुपभुक्तशिष्टपदार्थः कर्तव्यः । तथा सति गुणक्षोभदोषोऽपि न भवेदित्यर्थः ॥ ७ ॥

ननु भगवदीयाः पदार्था निर्गुणाः, तैः सम्बन्धदोषपरिहार उक्तः, स च न सम्भवति, सर्वस्यापि पदार्थस्य गुणत्रयात्मकत्वमितिसांख्यसिद्धान्तादित्याशंक्याहुः ।

कुस्मृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७॥ ॥

भगवच्छाल्विरुद्धत्वात् सांख्यसिद्धान्तोक्तप्रमेयकथनं कुस्मृष्टिः । अतस्तादृशज्ञानं भ्रम एव । यद्यपि सर्वपदार्थस्य सगुणत्वं, तथापि भगवत्सम्बन्धिपदार्थस्य निर्गुणत्वमेव । 'मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतम्' 'मन्निकेत तु निर्गुणम्' 'निर्गुणं मदपाश्रय' मित्यादिवाक्येभ्य इति भावः ।

सेवां पुष्टिपथश्रोत्रां कारयित्वा निजां फलम् ।

ददातु प्रथमं देवो बालकृष्णो मदीश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भोवर्धनधरश्रीबह्मभाचार्यवरश्रीविठ्ठलेश्वरचरणानुचरसेचकेन
लाङ्गमट्टोपनामबालकृष्णदीक्षितेन विरचिता सेवाफलविवृति-
टिप्पणी समाप्ता ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

मठपतिश्रीजयगोपालभट्टकृतविवरणसमेतम् ।

बार्हवर्हलसन्मौलि वेषुवादविशारदम् ।
दुःखं दलयताद्बुद्धिभंगललितं महः ॥ १ ॥
नत्वा श्रीवल्लभाचार्यास्तत्सुतान् विष्टलेश्वरान् ।
विधृत्या सहितं सेवाफलं व्याख्यायते मया ॥ २ ॥
गीताभागवतादावप्युक्तं पण्डितबुद्धिमम् ।
पुष्टिसेवाफलं ज्ञात्वा विचारे त्वक्षमान् निजान् ॥ ३ ॥
विद्योद्ययिपत्रश्चक्रुर्ग्रन्थं सेवाफलाभिधम् ।
सम्पत्तिविवरणोपेतं श्रीमदाचार्यपण्डिताः ॥ ४ ॥
पङ्कणाः सप्तमो धर्मो सर्वधर्म्यधिको व्रजे ।
यथा विराजते नित्यं तत्सेवायाः फलं तथा ॥ ५ ॥
सर्वसेवाफलेभ्योत्र ज्ञायतामधिकं पुनः ।
इति ज्ञापयितुं सार्धसप्तपद्यैर्निरूपितम् ॥ ६ ॥

अथ श्रीभगवद्गीताश्रीभागवतानुभाष्यभागवततत्त्वप्रदीपसुबोधिन्यादिसमाकलना-
समर्थः कैश्चिदतिरुपाभाजनैः स्त्रीपद्मगवदीयैः पृष्ठाः श्रीवल्लभाचार्यचरणाः स्वमार्गीयसेवाफलं
निरूपयन्ति यादृशी सेवना प्रोक्तेत्यादि सार्धपद्येन ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।
अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिद्ध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥
फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

एतन्न विवरणं तु सेवायां फलत्रयमलौकिकसामर्थ्यं सायुज्यं सेवो-
पयिकेदेहो वा वैकृपटादिष्विति । अत्र सेवायामिति तु यादृशी सेवना
प्रोक्ता तन्निम्नानित्येतन्न विवरणम् । फलत्रयमिति तु फलमुच्यत इत्यस्य विव-
रणम् । अलौकिकसामर्थ्यादित्यादि अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिद्ध्ये-
न्मनोरथ इत्यात्म्य अधिकारो वेलेतदन्तम् च विवरणं धोष्यम् ।

अथ व्याख्या । यादृशी 'कृष्णसेवा सदा कार्या मानसी सां परा मता, चेतस्तत्रवर्णं सेवा तस्मिद्धौ तनुवित्तजे' त्यादिना स्वतनुजस्ववित्तजसेवया प्रेम्णि जाते आसक्तिस्वरूपतत्प्रवणचेतस्वरूपा फलरूपा मानसी सेवेति सिद्धान्तमुक्त्वावत्युक्त-प्रकारा सेवना सेवा मया प्रोक्ता तस्याः सिद्धौ पूर्णतयाविर्भावे सति यत्फलं भवति तदुच्यते कथ्यत इत्यर्थः । ननु सिद्धान्तमुक्त्वावत्यां तु स्वतनुजस्ववित्तज-सेवोत्तरं प्रेमोत्पत्तिः कण्ठवेण नोक्तं कथं भवतोच्यत इति चेत्? अत्रोच्यते । 'यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात् तयोपायो निरूप्यते, चीजभावे दृढे तु स्यात् त्यागाच्छ्रवण-कीर्तनादित्युपक्रम्य 'चीजदार्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः, अव्यावृत्तो मजे-त्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः रित्यादिना स्वतनुजस्ववित्तजसाधनरूपसेवामुक्त्वा 'ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेदित्यनेन साधनरूपसेवोत्तरं प्रेमोत्पत्तिरुक्त्वा, तदनन्तरमासक्तिरुक्त्वा, तदनन्तरं व्यसनं चोक्तं श्रीमदाचार्यवर्यैर्भक्तिवर्धन्यामिति । एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोपरवापि प्रवर्तत इति न्यायं मनसिकृत्यास्मत्प्रभुभिः सिद्धान्त-मुक्त्वापलीविधृताशुक्तमेतेन निरूपयित्वा सर्वस्वनिवेदनपूर्वकं तत्रैव स्वदेहविनियोगे प्रेम्णि जाते सा भवतीति मयाप्युक्तमित्यवेहि । तर्हि फलमित्याकांक्षायानिदमिदं फलमिति फलत्रयं विवक्ष्य भागं फलमाहुर्मूले अलौकिकस्य दाने हीति । एतद्विषयं त्वलौकिकसामर्थ्यमिति । अत्र द्वितीयातत्पुरुषस्त्वसम्भवेव, तृतीयापञ्चमीपष्ठी-तत्पुरुषाणां सम्भवित्सेपि द्विग्यार्थता सम्भवतीत्यलौकिकाय सामर्थ्यमिति चतुर्थीतत्पुरुषा-श्रवणादलौकिके सामर्थ्यमलौकिकसामर्थ्यमिति सप्तमीतत्पुरुषाश्रवणाद्वा अलौकिकविषयक-सामर्थ्यं यावदलौकिकसम्बन्धजनितमुखदुःखानुभवविषयकशक्ततेति यावदित्यर्थो ज्ञेयः । एवं च सति 'निःप्रत्यूहो महान्भोगः प्रथमे विशते सदे'ति मूले, तथा च 'अलौकिक-भोगस्तु फलानां मध्ये प्रथमे प्रविशतीति तद्विवरणे चोक्तो अलौकिकभोगस्य प्रथमफले प्रवेश उपपन्नो भवेत्, तस्मात्त्वलौकिकपदेन संग्रहात् । कर्मधारयाश्रयणे तु सामर्थ्यमात्र-सैवालौकिकत्वात्तदतिरिक्तालौकिकभोगादेरलौकिकसामर्थ्यरूपत्वाभावाद्दलौकिकपदेनासंग्र-हादलौकिकसामर्थ्यरूपप्रथमफले प्रवेशोक्तिरसंगता स्यात् । तस्माच्चतुर्थीतत्पुरुषः सप्तमी-तत्पुरुष एव वाच साधुतरो न कर्मधारय इति बोध्यम् । यद्वा । न लौकिकमलौकि-कम्, अलौकिकं च तस्यामर्थ्यं चेति कर्मधारय एवास्तु । न च पूर्वोक्तदूषणापत्तिरिति वाच्यम् । अलौकिकभोगस्त्वलौकिकमुखदुःखसाधात्कारस्तु फलानां मध्ये प्रथमे फलेऽ-लौकिकसामर्थ्येऽधिकरणरूपे श्रविशति प्रविष्टो भवति, तदर्थमेवालौकिकसामर्थ्यस्य भग-वता दानान् । एवं च न पूर्वोक्तदूषणापत्तिरिति दिक् । एवं च विवरणे मूलस्वालौकिक-पदस्वालौकिकविषयकयामर्थ्यपरत्वेनालौकिकसामर्थ्यपरत्वेन वा व्याख्यानात् कश्चि-देतत्संपाते कश्चिच्चेतदेरुपातोत्तरं शृन्दाननादिष्वलौकिकसंपात एव वा पटीकिक-

विषयकसामर्थ्यरूपसालौकिकसामर्थ्यरूपस्य वा फलस्य दाने वितरणे स आद्यः प्राथमिकः सत्संगादिनेदं प्रथमतयोत्पन्नः प्रियतमभगवत्संगमविषयको भक्तस्य मनोरथः स हि निश्चयेन सिद्ध्येन्मनोरथविषयीभूतपदार्थप्राप्त्या पूर्णो भवेत्, तददाने तु न पूर्णो भवेदित्यर्थः । तथा च मनोरथविषयीभूतप्रियसंगमसाधकं प्राथमिकं फलमलौकिकविषयकसामर्थ्यप्राप्तिरिति बोध्यम् । अल्पः सिद्ध्येन्मनोरथ इति पाठे त्वलौकिकस्यालौकिकविषयकसामर्थ्यसालौकिकसामर्थ्यस्य वा अदाने हि निश्चयेन विप्रयोगोद्वेके सति कदाचित् कदाचिन्मनसि जायमानत्वादल्पः स्वलो मनोरथः प्रियसंगमविषयकसिद्ध्येदित्यर्थो ज्ञेयः । चकोरपैतद्वान एवान्योपि मनोरथः सिद्ध्येदिति व्याख्येयम् । अत्रैवं ज्ञेयम् । प्रथमतो मूलेच्छया 'यमेवे'ति श्रुतेर्निरूपधिरसरूपसपरिकरभगवत्कृपया शुद्धपुष्टिमार्गीयं वरणम्, तदनु सत्संगादिना प्राथमिको भगवत्संगममनोरथः, तदनु शुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यसंश्रयः, तदनु भगवत्प्राप्तिजनकतिरोहिततापेक्ष्यानन्दाविर्भावश्च शुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यद्वृतं निवेदनम्, ततस्तदुपदिष्टोस्मिन्मार्गे गोपिकानामेव गुरुत्वमिति फलप्रकरणीयसिद्धान्ता 'दद्य च गोपीभावेन ये भक्ता' इत्याद्यादिपुराणवान्याच्च मूलरूपशुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्याणां ब्रजभक्तानां यो भावस्तत्सजातीयभावभावनापूर्वकं स्वतनुजस्वचित्तसाधनरूपसेवाकरणेन दृढतरकथाश्रवणादिना वा कस्यचिद्विनाैव प्रेमोत्पत्तिं देहपाते 'स्वयं समुत्तीर्षे'ति श्लोके 'सदनुग्रहो भगवन्'नित्युक्तत्वात् प्रेमवदाचार्यस्यभगवदनुग्रहवलेन प्रासालौकिकदेहे रसमार्गीयत्वात् पूर्वानुरागमारम्य सकलप्रेमावस्थाविर्भावः । कस्यचिद्ध भगवदिच्छया प्रेमासक्त्यनन्तरमेव पूर्वानुरागजविरहेणैव व्यसनं विनैव देहपाते प्रासालौकिकदेहे व्यसनाद्यनस्यानिर्भावः । कस्यचित्तत्रैव प्राणुत्तदेहे प्रेम्णि जाते तदप्राप्त्या पूर्वानुरागजविरहानिर्भावः, ततः स्वसेव्यस्वरूपे वा स्वमादौ चातिभाग्येन साक्षादपि वा प्रभुदशने 'चक्षुःप्रीतिः स्मृता तनातीवादरनिरीक्षण'मिति लक्षणातुसाराद्भगवद्विषयकः परमादरपूर्वकनिरीक्षणरूपश्चक्षुरागरूपप्रथमप्रेमावस्थाविर्भावः । ततश्चित्तासंगः प्रियतमे नित्यं चित्तस्य त्रिश्रम' इति लक्षणातुमारात् 'ततः प्रेम तथासक्ति'रित्युक्तत्वात् प्रेमोत्तरोत्पन्नासक्तिम्यरूपतत्प्रवणचेतस्वरूपचित्तासंगरूपद्वितीयप्रेमावस्थानिर्भावः । इयमेवानस्या सेवापदवाच्या । 'अथानम्या निरूप्यन्ते रसानस्थानसूचिकाः । वीजाङ्कुरः पल्लवश्च वृद्धिर्मिनर एव च । जनम्या द्वितयेन स्याच्चक्षुरागादिषु क्रमात् । चक्षुरागो मनःसंगः संकल्पो जागरन्मथा । तनुता त्रिपयैद्वेषो उज्जालागस्ततःपरम् । उन्मादगूर्लामरणान्वेता दश दशाः स्मृता' इत्युक्तत्वाच्चक्षुरागचित्तासंगम्यां वीजरूपप्रथमप्रेमावस्थोक्ता । ततः 'संकल्पस्तु मनोरथ' इति लक्षणातुमारात्कदा प्रियमगमे एवमेव मरिच्यतीत्यादिमनोरथरूपसंकल्पमन्वरूपनृत्तप्रेमानुभवादिनिर्भावः । एतावता क्रियदुल्लभितः पूर्वानुरागजन्यो निरहः । अयापमलीनिगमिष्यन्नादलौकिको निरहः प्रलयानलादप्यनिदुःसहो भासीति लौकिक-

सामर्थ्यवता शरीरेण मनसा च सोढुमशक्यो देवकृतसन्मोहो मानुषजात्या स्त्रियेवेति भगवता तापक्षेत्रविशिष्टालौकिकविरहरसभोगसामर्थ्यं प्रथमतो दीयते । तदनूच्छ्वासनिश्वाससमृत्याद्यनुभावविशिष्टो 'निद्राछेदस्तु निद्राया अभावः परिकीर्तित' इति लक्षणानुसाराद्निद्राछेदरूपश्चतुर्थप्रेमावस्थाविर्भावः । आभ्यां संकल्पनिद्राछेदाभ्यामंकुरावस्थोक्ता । ततस्तनुता निखिलांगानां दौर्बल्यं परिकीर्तितमिति लक्षणानुसारात् पाण्डुत्वाद्यनुभावविशिष्टतनुतास्वरूपपञ्चमप्रेमावस्थाविर्भावः । ततो 'विषयेभ्यो निवृत्तत्वमरतिर्विषयान्तरे' इति लक्षणानुसाराच्चतुर्निमीलनासहनशीलताद्यनुभावविशिष्टविषयनिवृत्तिरूपषष्ठप्रेमावस्थाविर्भावः । आभ्यां तनुताविषयनिवृत्तिभ्यां पल्लवावस्थोक्ता । एतावत्पर्यन्तमासक्तिकार्यमेव । अत एव 'स्रोहाद्रामविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्दृहारुचि'रित्यनेन गृहारुच्युपलक्षिता विषयनिवृत्तिरुक्ता श्रीमदाचार्यैर्भक्तिवर्धिन्याम् । ततो 'दैहिकान्सकलान् भावान् निजां व्रीडां च दैहिकीम् । परित्यज्य हरिप्राप्त्यै यदेव स्यात्तदेव हि । लौकिकं वैदिकं चापि तस्कर्ता व्यसनी मत' इति दशमस्कन्धीयभागवततत्त्वदीपसिद्धान्तसिद्धलौकिकवैदिकप्रियप्राप्तिसाधनकरणरूपव्यसनविर्भावः । ततः पुनः प्रियप्राप्तिदुर्घटत्वज्ञानेन 'उपस्थितान्तिके तस्मै व्यसनं स्वमवोचते'ति दशमस्कन्धपद्यव्याख्यानसुबोधिन्युक्ताप्रतीकार्यदुःखस्वरूपव्यसनान्तराविर्भावः । येन विना प्रियतमांगसंगं क्षणमात्रमपि स्यातुं न शक्नोति, तेन प्रियतमांगसंगं च प्राप्नोत्येव । अत एव 'यदा स्याद्द्वयसं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव ही'त्यनेन तत्रैवानुपदमेवोक्तं व्यसनोत्तरमेव कृतार्थत्वमप्रतीकार्यदुःखस्वरूपव्यसनपदवाच्यन्यव्यसनप्राप्त्या । अत एव व्रतरूपव्यसने जाते प्रियप्राप्तिरेव जाता श्रीमतीनां कुमारीणाम्, तदनन्तरं चाप्रतीकार्यदुःखरूपे व्यसने जाते एव च प्रियतमांगसंगो जात इति श्रीभागवते स्पष्टमेव । अत्र कृष्ण इति विषयसप्तमी निमित्तसप्तमी वा, 'चर्मणि द्वीपिन'मित्यत्रेव । तथा च कृष्णविषयकं कृष्णनिमित्तं वा यदा प्रथमव्यसनोत्तरमप्रतीकार्यं तापसहितं दुःखरूपं क्लेशपरपर्यायं द्वितीयं व्यसनं स्यात्तदा 'लज्जाल्यागोतिवैवश्यात् त्रपानाशोभिधीयत' इति लक्षणानुसारादाकास्मिकहसनरोदनाद्यनुभावविशिष्टत्रपानाशस्वरूपसप्तमप्रेमावस्थाविर्भावः । तद'न्यचेतनेषु प्रश्नादिरुन्मादः परिकीर्तित' इति लक्षणानुसारादाकाशाडिगनाद्यनुभावविशिष्टोन्मादरूपाष्टमप्रेमावस्थाविर्भावः । आभ्यां त्रपानाशोन्मादाभ्यां वृद्ध्यावस्थोक्ता । ततः 'प्रलयो रागदुःखादेरिन्द्रियास्तमयो मत' इति लक्षणानुसाराद्द्विष्टत्वाद्यनुभावविशिष्टमूर्छापरपर्यायप्रलयरूपनवमप्रेमावस्थाविर्भावः । ततः 'प्राणत्यागोतिदुरःखेन सुतिस्तु परिकीर्तिते'तिलक्षणानुसारात्सृष्टिरूपदशमप्रेमावस्थाविर्भावः । आभ्यां मूर्छामृतिभ्यां विस्तरावस्थोक्ता । तथा चैतादृशानुभावविशिष्टव्यसनोत्तरं प्राकृतदेहपाते सच्चिदानन्दस्वरूपालौकिकदेहलभे च सति भगवत्स्वरूपानन्दप्राप्त्या कृतार्थः स्यादित्यर्थः । अत एवेदमप्रतीकार्यदुःखमेव प्रार्थितं नितोपलक्षणाख्ये ग्रन्थे श्रीमदाचार्यचरणैर्'यथ दुःखं यशोदाया नन्दा-

दीनां च गोकुले । गोपिकानां च यदुःखं तदुःखं स्यान्मम कचिदि'त्यादिना । अनेदमपि ज्ञेयम् । येषां त्वलौकिकं शरीरं तेषां तु व्यसनानन्तरं प्रभुसगम एव, न दशमदशाप्राकट्यम् यथा रासमण्डलमण्डनानाम् । येषां तु लौकिकं शरीरम्, तेषां तु व्यसनानन्तरं दशमदशो दयो भवत्येव, यथान्तर्दृश्यतानाम् । इदमेव ज्ञापयितुमन्तर्दृश्यतानां लीला । अन्यथा ब्रजस्थानां सर्वेषामप्यलौकिकशरीरमिति तासामप्यलौकिकशरीरवत्त्वात्तथाकृतिर्व्यर्था नीरसा च स्यादितिदिक् । 'नन्वन्ते या मतिः सा गति'रिति प्रेमवदाचार्यानुग्रहवलेनालसद्येन पूर्वाहु रागजमगवद्विरहेण वा तत्क्षणमेव देहपाते प्रियसगमो भविष्यत्येव । अन्यथा 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति मर्यादा भज्येतेति किमर्थमलौकिकसामर्थ्यदानं किमर्थं वा न तत्तदज्ञानु- भावनमिति चेत् । अत्र वदामः । 'रसो वै स' इति श्रुतेः प्रभो रसरूपत्वादसमर्यादयैव स्वस्वरूपदानमित्यलौकिकसामर्थ्यदानं तत्तदज्ञानुभावनं चेति जानीहि । अपि च, तत्क्षण- मेव देहपाते चक्षुरागादिक्रमेणावस्थानुभावभावदर्शने रसमार्गीयभगवदीयानां सन्देह- स्यात्को वेद रसस्वरूपभगवत्प्राप्तिरेतस्याथवान्यस्वरूपभगवत्प्राप्तिरिति । तदर्थमेव कस- चिदलौकिकसर्वावस्थानुमनोत्रैव कार्यते प्रमुषा । तथा सति तत्तदवस्थानुभवस्य प्रत्यक्षतो दृश्यमानत्वेन सर्वेषां रसस्वरूपप्राप्तेर्निश्चयादेतन्मार्गीया प्रवृत्तिरपि निःप्रत्यूहा भवेत्, तदर्थमत्रैवालौकिकमामर्थ्यदानं तत्तदज्ञानुभावनं चेत्यलं पञ्चवितेन । एवमेवालौकिक- सामर्थ्यं साक्षाद्द्वन्द्वानादिष्वपि दीयत इत्यग्रे व्यक्तीभविव्यति । यद्वा, योस्मिन्मार्गे समायाति तस्य तु 'गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः । अन्याहृतो भवेत् कृष्ण पूजया श्रवणादिभिः । व्याहृतोपि इतौ चित्त श्रवणादौ न्यसेत् सदा । ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेदिति मक्तिवर्धिन्यां तनुवन्नित्तजसेनाकरणे प्रेमासक्तिव्यसनानि भवन्तीत्युक्तत्वात्तद- नन्तरं तत्र 'यदा स्याद्वासन कृष्णं कृतार्थः स्यात्तदैव ही'त्युक्तत्वाच्च व्यसनप्राप्तेः कृतार्थी- कर्तव्यस्वमाणात् प्रायमिको मनोरथो व्यसनप्राप्तिनिपयको भवति । तत्र व्यसनविर्भावे महातापोदयात्तत्सहन लौकिकमामर्थ्येन कर्तुमशक्यमितिदुःसहत्वादिति भगवता व्यसना- विर्भागादव्यवहितपूर्वं तत्प्रमत्तमेव वानालौकिकमामर्थ्यं दीयते व्यसनसहनार्थम् । एवं चालौकिकरूप्य दाने हि । हि निश्चयेनालौकिकमालौकिकसामर्थ्यस्य दाने आद्यः प्रायमिको मनोरथो व्यसनप्राप्तिनिपयकः सिद्ध्येन्नित्यत्रो भवेत्, व्यसनप्राप्तिः स्यादिति यानत्, तददाने स न निष्पद्यत इत्यर्थः, । तथा च शुद्धपुष्टिमार्गीयस्य प्रेमासक्तिरूपायां सेवायां विद्यायां प्रथमफलमलौकिकमामर्थ्यप्राप्तिरिति श्रीमदाचार्यैरेतस्य प्रथमफलत्व- मुक्तमिति भावः ।

अधेतादृशप्रयोगनितदेहपातोत्तरं तु धाराभ्यन्तरमेदेनेदानीं तु देहस्य लौकिक- त्वात्प्रापिमात्रा मकमगन्त्यमभ्यन्तेनान्त-करणमालौकिकत्वात्तरेव च नापि परम- काष्टापन्न फलप्रयेनि मुख्यफलरूप द्वितीय फलमाहुः फलं चेति । अत्र निरणे फलपदस्य

सायुज्यत्वेन व्याख्यानाद्वितीयं फलं सायुज्यरूपं चा भवेत् । अत्र वाशब्दो विकल्पार्थः । यद्यतिक्रपाविशिष्टमूलाचार्यरूपश्रीमद्भजभक्तैर्गितविशिष्टा प्रभोस्त्वाहङ्गमूलेच्छा स्यात् । अत्र सायुज्यं शुद्धपुष्टिमार्गीयमेव विवक्षितम्, न त्वन्यत् । शुद्धपुष्टिमार्गीय-सेवाफलस्यैव निरूपणात् । ननु सायुज्यमेकविधमेव शास्त्रान्तरेषु श्रूयते, न त्वन्यप्रकारक-मतो न त्वन्यदिति निषेधो गोपपद्यत इति चेत् । अत्र वदामः । द्विविधं तावत्सायुज्यं स्थूलतया । तत्रैकमेदसम्बन्धयद्वितम्, द्वितीयं तु भेदसम्बन्धयद्वितम् । तत्रार्थं 'ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवती'त्यादिश्रुतिप्रमाणसिद्धम्, साधारणानुग्रहात् केवलमर्यादारूपमेकविधमेव । द्वितीयं तु त्रिविधम् । तत्रैकं 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मे'त्यादिगीतावाक्यसिद्धम् । ब्रह्मभावोत्तरसामयिकोत्तमाकस्मिककृपाजनितपरमभक्तिलाभजन्यभगवदानोत्तरसामयिकभगवत्ववेश-रूपगृहादिप्रवेशवत् । प्रवेशस्य भेद एव सम्भवाद्भेदयद्वितत्वं ज्ञेयम् । द्वितीयं तु 'ब्रह्मविदामोती'त्यादिश्रुतिसिद्धम् । ब्रह्मभावोत्तरसामयिकाकस्मिकोत्तमतरकृपाजनितभक्ति-लाभजन्यभगवत्ववेशरूपसायुज्योत्तरं तत्सहभावविशिष्टसर्वकामभोगरूपम् । भोगोत्तरं स्वस्मिन्प्रवेशश्च मर्यादासंबलितत्वात् । तृतीयं तु 'केवलेन हि भावेने'ति वाक्येन 'न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहे'ति वाक्येन चात्युत्तमतमकृपाया ब्रह्मभाव-ज्ञानवैराग्यादिनिरपेक्षप्रेमासक्तिव्यसनरूपकेवलमात्रजनितभगवत्सहभावविशिष्टसर्वकालिक-सर्वकामभोगरूपं च । तत्र गीतोक्तप्रवेशरूपसायुज्ये पुरुषोत्तमप्रवेशमात्रमेव फलम्, विशेष-कृपाऽभावात् । न चाक्षरज्ञानमार्गीसायुज्यात् को विशेष इति वाच्यम् । अक्षरज्ञानमार्गे-त्वभेदेन गणितानन्दाक्षरसायुज्यम् । पुरुषोत्तमज्ञानमार्गे तु भेदेनागणितानन्दपुरुषोत्तम-सायुज्यम्, भेदेनानुभूयमानमिति विशेषस्य जागरूकत्वात् । अत एवाचार्याश्चतुर्वस्क्रन्ध-निबन्धे 'सायुज्ये तु रसाधिक्यं भेदेनानुभवात्तत' इत्युक्तवन्तः । किञ्चाक्षरस्य धर्मरूप-त्वाद्वर्मसायुज्यम् । पुरुषोत्तमस्य तु धर्मित्वादेतत्सायुज्यस्य धर्मिसायुज्यरूपत्वाबासा-धिक्यस्यैव विशेषरूपत्वाच्च । ब्रह्मभावोत्तरसामयिकसर्वकामभोगरूपसायुज्ये तु मर्यादा-रूपब्रह्मभावोत्तरं सर्वकामभोगस्य मर्यादापुष्टिरूपत्वात् प्रमाणातुरोधिपुरुषोत्तमेन सहो-त्सर्गतो मर्यादापुष्टिरूपमहिषीसजातीयसर्वकामभोग एव । न तु शुद्धपुष्टिमार्गीयो व्रज-भक्तसजातीयसर्वकामभोगः । न च 'ब्रह्मविदामोती'त्यत्र ब्रह्मभावोत्तरं सर्वकाम-भोग एव श्रूयते, न तु परमभक्तिलाभ इति ब्रह्मभावोत्तरसामयिकभक्तिलाभोत्तरं सर्वकामभोगः कथं भवतोच्यत इति वाच्यम् । 'सह ब्रह्मणे'त्यत्राप्रधानतृतीया-निर्देशात् । तत्राप्रधानत्वं तु 'अहं भक्तपराधीनो ह्यस्त्वग्र इव द्विवे'त्यादिप्रमाणैर्मक्त-विषय एव भगवतो, नान्यविषय इति मध्ये परमभक्तिर्भवतीति तयोक्तत्वात् । ननु श्रुतिपदेन ब्रह्मभावोत्तरसामयिकसर्वकामभोगेऽपि विनियमं भक्ति परमप्रणयपानल-भंगीक्रियतामिति चेत् ? न । 'इतिहासपुराणान्यां येनं समुपवृंहये'दिति वाक्या-

दितिहासपुराणादिषु कुत्रापि भक्तिमार्गातिरिक्तमार्गे ब्रह्मणोप्रधानत्वस्याश्रयमाणत्वात् । अपरञ्च, यदि ब्रह्मभावोत्तरसामयिकसर्वकामभोगो विनैव भक्तिं स्यात्तदा त्वदुक्तं घटेतापि, न तु तथा । यतस्तद्दशसर्वकामभोगस्य पुरुषोत्तमज्ञानजन्यभगवत्प्रवेशरूपसायुज्यसाध्यत्वात् । तत्र पुरुषोत्तमज्ञानं च भक्तिसाध्यम् । 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मे'त्यारभ्य 'विशते तदनन्तर'मित्यन्तेन प्रघट्टकेन भगवता पुष्टिमर्थादामार्गे एवमेव सिद्धान्तितत्वात् । अन्यथा सर्वेषामेव ब्रह्मभावापन्नानां सर्वकामभोगः प्रसज्येत, नियामकाभावात् । अतो ब्रह्मभावोत्तरसामयिकसर्वकामभोगस्य भक्तिं विना जायमानत्वाभावादप्रधानत्वं परब्रह्मणो भक्तिकृतमेव, न तु भक्तिं विना कुत्रापि मनुक्तमेव साधीय इति दिक् । अत एवास्वातन्त्र्यमिया 'भुक्तिं ददाति कर्हिंचित्' स् न भक्तियोग'मिति भगवतो भक्तियोगदानाभावः श्रयते यस्य कस्यचिदिति दिक् । तृतीये सायुज्ये तु वेदमर्थादासवलनाभानात् प्रमाणातीतस्वरूपेण प्रमाणातीतभक्तानां प्रमाणातीतसर्वकामभोगः । एवञ्च चतुर्विधसायुज्यस्यापि प्रमाणसिद्धत्वेन प्रकृतं सायुज्यपदेन भेदचट्टितसायुज्येषु तृतीयमेव सायुज्यं विवक्षितम् । इदमेवं च शुद्धपुष्टिमार्गीयं सायुज्यमिति । अत्र 'प्राणेन सायुज्यं सलोकतामाप्नोती'त्यादिश्रुतिप्रयोगाद्युज्जिर् योग इति धातोर्'बहुलं छन्दसी'ति चाहुलकाद्भावे किंवा युक्तशब्दसिद्धिः, ततः सहशब्देन समासः, ततो वोपसर्जनस्येति सहशब्दस्य सादेशः, ततो भाषेप्यञ्प्रत्ययश्च । यद्वा । सहयुनक्तीति सयुक् किप्चेतिसूत्रेण कर्तरि क्तिप्, सयुजो भावः सायुज्यं सहभाव इति ज्ञेयम् । अत्रेदं तत्त्वम् । कदाचिदतिरूपायां पुरुषोत्तमप्रवेशमानलक्षणसायुज्यवतो ब्रह्मभावजनितप्रवेशोत्तर सर्वकामभोगरूपसायुज्ययोग्यतावत्तथापि शुद्धपुष्टिफलप्राप्तिः केषाञ्चिद्भवति, मुक्तोपस्यज्यपदेशादिति न्यायात्, न तु सर्वेषाम् । अन्यथा मार्गभेदकरणवैयर्थ्यापात इत्यवधातव्यम् । नन्वेतादृशशुद्धपुष्टिफलप्राप्तिश्वेत्केषाञ्चिद्भवति तर्हि तत्सायुज्यं किमर्थं दत्तमिति चेत् ? स्वस्य स्वतन्त्रेच्छत्वादि ज्ञापयितुमिति गृह्यतेति सर्वं चतुरस्रम् ।

अथ यस्मिन् जीने यादृशी कृपा तस्मिन्तादृशफलदानौपयिकभावप्राक्तव्यपूर्वकसेवया तादृग्भगवद्रूपं फलमिति सिद्धान्तः, तथा च यस्मिन् ब्रजभक्तर्त्नैमित्तविशिष्टा भगवत्कृपा देहपातोत्तरक्षण एव साक्षादगसगत्रिपयिणी तस्य तु पूर्वोक्तप्रणाल्यैतद्देहे तत्क्षण एव मनसि स्वभार्दी वैतद्देहपातोत्तरं तु घृन्दाननादौ चात्रिलम्बेन साक्षादगसग एव भवति । यस्मिन्स्तु देहपातोत्तरक्षण एव न साक्षादगसगत्रिपयिणी कृपा, किन्तु त्रिलम्बेन, तस्यापि प्रेमोत्पत्तयमान एव वा प्रेमासक्त्यनन्तरमेव भगवदिच्छया वा देहपाते प्रातालीकिरुद्देहे प्रेमावपम्पानिर्माणेन व्यसनावपम्पानिर्माणेन वा त्रिलम्बेन च साक्षादगसग एव भवति । यस्मिन्स्तु दाम्पगतिन्यायधिकारत्रिपयिणी कृपा तस्य तु तादृग्भगवत्पूर्वकमेवया पूर्वोक्तप्रणाल्यैतद्देहपातोत्तरं घृन्दाननादौ दाम्पगतिन्यायधिकारत्रिपयिणीकुरुद्देहप्राप्तिरूपं

तृतीयं फलं भवतीत्याहुः अधिकारो वेति । सायुज्यरूपफलदानेनाधिकारविशिष्टदेह-
प्राप्तिर्वा भवतीत्यर्थः । अत्र सेवौपयिकदेहो वा वैकुण्ठादिष्विति विवरणोक्त-
वैकुण्ठपदेन 'गोकुलं वनवैकुण्ठं'मिति कृष्णोपनिषदुक्तेः प्रपञ्चातीतमगवन्निसासथानं
व्यापिवैकुण्ठान्तर्गतं वृहद्भनं नन्दीश्वरं चोच्यते । आदिपदेन श्रीवृन्दावनश्रीमद्भोवर्धनादि-
च । तत्र सायुज्यरूपफलादानेऽधिकारः सेवौपयिकदेहरूपो वाधवा भवतीत्यर्थः । वैकुण्ठा-
न्तरस्य शुद्धपुष्टिमार्गीयफलरूपमगवल्लोकत्वाभावाद् गोकुलस्यैव तादृग्मगवल्लोकत्वाद् वैकुण्ठ-
पदेन श्रीगोकुलम्, आदिपदेन वृन्दावनादिकं चामिप्रेतमिति चोच्यम् । अत्रालौकिक-
सामर्थ्यं यथावान्तरफलरूपम्, मुख्यफलं तु मुख्यसायुज्यमेव, एवमेवाधिकारिदेह-
प्राप्तिरूपं तृतीय फलमप्यवान्तरफलरूपमेव, मुख्यं फलं स्वधिकारिदेहद्वारैवात्रापि मुख्य-
सायुज्यमेव । स्वदत्ततादृगधिकारिदेहकृत 'त्वत्पृष्टप्रियवार्ताकथनं च ब्रह्मयज्ञोस्त्वि'त्यादिरूप-
प्रियतमसेवासन्तुष्टश्रीमद्भजभक्तारबानुग्रहेणैवेति सुध्यस्व । अत एवालौकिकस्य दाने
हीत्यत्राधिकारो वेत्यत्र च फलपदाप्रयोगः सायुज्य एव च फलपदप्रयोगश्च ।
अत्रातिरहस्यत्वाच्छ्रीमदाचार्यरत्नैरलौकिकसामर्थ्यसायुज्यवैकुण्ठादिपदानि परोक्ष-
वादात्वेनैव प्रयुक्तानीति ज्ञेयम् । ननु यत्र परशुरामश्चीपतिविरिञ्चिवदलौकिकसामर्थ्य-
भोगाधिकार इष्टास्त्रत्र न सर्वदा इष्टा इति सामर्थ्यभोगत्वाधिकारत्वसामान्यादेतेषामपि
नाशः स्यादिति न परमफलत्वमेतेषामित्याशंक्याहुः न कालोत्र नियामक इति ।
अत्रालौकिकसामर्थ्यभोगाधिकारेषु सर्वोत्तमप्रभुप्रीत्याधायकत्वात् काल आविर्भावितिक
आध्यात्मिक आविर्देविको वा नियामको न भवति, मगवन्नियम्यत्वादित्यर्थः । इदयते
लोकेषु प्रमुदत्तसामर्थ्यं भोगेधिकारे वाधिकारिणो नियामकत्वाभावः । अत एवोक्तं
सगुणस्यैव कालाधीनत्वम्, न गुणातीतसेति 'मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृत'मित्यादिना प्रभुणै-
कादये । तस्मान्नैषां कालाधीनत्वमिति शयाणां फलत्वं निःप्रत्युहमित्यास्तां तावत् ।

यद्वा, अलौकिकस्यालौकिकविषयसामर्थ्यस्य दाने हि निश्चयेन जातो य आद्यः
शुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यसश्रयात्पुत्रमैवैतन्मार्गीयसत्संगादिचेदं प्रथमतयोत्पन्नो मनोरथः
सिद्ध्येत् सिद्धो भवेदित्यर्थः । स आद्यो मनोरथः क इत्याकांक्षायामाहुः फलं वा
ह्यधिकारो वेति । फलरूपो वाधिकाररूपो वा । नात्र सन्देह इति भावः । अत्र फल-
विषयकोधिकारविषयको मनोरथोपि फलवदधिकारवदेव सुखजनक इति ज्ञापयितु रूप-
केण निरूपणमिति दिक् । तथा च ब्रजभक्तभावसजातीयभावैः शुद्धपुष्टिमार्गे भजनं
कर्तव्यमिति मिद्धान्तः सम्पन्नः । तत्र ब्रजभक्तेषु 'नन्दोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नम'
इति वात्स्यादनन्यपूर्वाः कुमार्यो मगवति पतिभाषयुक्ताः । अन्तर्यहृगतारूपा अन्यपूर्वास्तु
'जारपमेषु सुखेहं मुहते सर्वतोषिकम् । मयि सम्प्राप्य सर्वेषु कृतकृत्या भविष्ये'ति
वृहद्भामनपुराणादय च 'तमेव परमात्मानं जारपुष्ट्यापि संगता, मत्कामा रमणं जार-

मस्वरूपविदोवलाः । ब्रह्म मां परमं प्रापुः संगच्छतसहस्रं इति दशमस्कन्धीयैकादश-
स्कन्धीयभगवद्वाक्येभ्यो भगवत्युपाधिरूपजारभावयुक्ताः । अप्रतिबन्धेन प्रमुसमीषं गता
अन्यपूर्वास्तु सर्वभावप्रपत्तिपूर्वकनिरूपधिस्रियत्वभावयुक्ताश्च भगवति । तत्र परकीयायामेव
रसस्य परमा काष्ठेति रसशास्त्रसिद्धान्तादनन्यपूर्वाणां नन्दाधीनानां भगवति पतिभाव-
युक्तानां कुमारीणामथ च निरूपधिस्रियत्वभावयुक्तानां नित्यसिद्धानां जारभावयुक्तानां च
श्रुतिरूपाणां चान्यपूर्वाणां परकीयात्वात् परकीयात्वधर्मविशिष्टत्वेनैव परमकाष्ठापन्नरसरूप-
भगवत्प्राप्तिः । न तु कुमारीणां स्त्रीयात्वेनान्यपूर्वाणां तु परकीयात्वेनेति भेदः । तथा
सति विवाहितानामेव स्त्रीयात्वात् श्रीभागवते कुमारीभिर्भगवतो विवाह उक्तो भवेत् ।
अन्यपुराणादिषु मूलमाधवमाहात्म्ये रुक्मिणीविवाहार्पूर्व कुमारीणां भगवता समं विवाहः
श्रुतो यद्यपि तथापि स कल्पान्तरीयांशवताररूपश्रीकृष्णविषयकः । तत्कल्पीयश्रीकृष्ण-
स्वरूपसांशत्वात् तस्यापि स्वरूपस्य पूर्णत्वेनैव व्यासचित्तप्रसादो जातः स्यात् । तस्मा-
त्सारस्वतादिकल्पान्यकल्पीयावतारा अंशवतारा एवेति जानीहि । निरूपितं चैतत्सचित्तरं
मल्लतबहिर्मुखस्वमर्दनाख्ये ग्रन्थे इति तत्रैवावलोकेनीयम् । ननु यदि भगवति
पतिभाव एव कुमारीणां तदा महिषीप्राप्यप्रमाणानुरोधिभगवत्स्वरूपप्राप्तिः स्यान्न तु
लोकेवेदातीतप्रमाणानुरोधिस्वरूपप्राप्तिः स्यादथ च तदनुरोधेनाश्रुतोपि विवाहः
कल्पनीयः स्यादिति चेत् । अत्र ब्रूमः । 'कालायनि महाभागे महायोगिन्यधीश्वरि ।
नन्दगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नमः ।' 'भूयान्नन्दसुतः पति'रिति मध्वयोर्नन्दसुत एव
पतित्वप्रार्थना भावना च । स श्रीमान्नन्दसुतस्तु ब्रजे 'एकादशसमास्तात्र गूढार्चिः सत्रलो-
पस'दिति तृतीयस्कन्धीयश्रीमद्बृहद्ववाक्यादेकादशवर्षपर्यन्तमेव स्थितः । तदुत्तरं तु
मथुरायामेव गतः । यज्ञोपवीतं च वैश्यानां द्वादशे वर्षे, यज्ञोपवीतं विना च न विवाहः ।
स विवाहोपि तज्जातीयानामासुरपैशाचगान्धर्वभेदेन त्रिविधः । तत्रापि वैश्यस्यासुरो मुख्यः ।
तत्र द्रव्यादानादासुरः, छलेन कन्याहरणार्पैशाचः, गान्धर्वस्त्वन्योन्यानुरागेण 'त्वं मे
गार्यो ह्यं मे पति'रितिसमयरूपः । एवं चात्र यज्ञोपवीतकालाभावेन प्रभोर्यज्ञोपवीतानावा-
देकादशवर्षान्यन्तर एव च कुमारीणां भगवत्सम्बन्धाच्च कोपि विवाहो नात्र वक्तुं शक्यः ।
तथा च विवाहजनितपतित्वाभावाच्च महिषीप्राप्यस्वरूपप्राप्तिर्न वा विवाहकल्पनेति दुष्यस्व ।
न च 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति मर्यादाभंग इति वाच्यम् । भगवत्सकाशात् प्रमाणा-
तीतफलप्राप्त्या तासां पतित्वप्रार्थनेनैव जाता, न तु विवाहजनितपतित्वप्रार्थनेत्युन्नयनात् ।
अन्यथा 'नन्दगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नमः' इत्यत्र विवाहोत्प्रेतोपि कृतः स्यात् ।
तस्मादन्याधीनतानिवारणार्थं निःशंकतया सर्वदा मिलनार्थं च 'स वै पतिः स्यादश्रुतोभयः
स्यं समन्ततः पाति भयानुरं जन'मित्युक्तलक्षणपतित्वमेव प्रार्थितं तामिर्न तु विवाह-
जनितपतित्वमिति । अत एव प्रमाणातीतार्थां रासलीलायामेव तासामाकारणम् । यतश्च

न विवाहितपतिभावना प्रभावत एव च न तासामन्यपूर्वाभिः सह लीलायामीर्ष्यादिकं जातम् । विवाहितपतित्वे सति लीर्ष्यादिकं कासाञ्चिदपि सर्वदावश्यमुद्भवेदेव, सत्य-
 मामादिवत् । न च 'तस्मा अमूनि नः क्षोभं कुर्वन्त्युचैः पदानि यत्, यैकापहस्य गोपीनां
 रहो भुंक्तेऽप्युताधर'मित्यत्रेर्ष्या तासामपि श्रूयत एवेति वाच्यम् । नेयमीर्ष्या सहभोगेपि
 त्वेकैव भुंक्ते इत्यस्मिन्नंशे ईर्ष्या । तथा च समानशीलव्यसनरूपा सखी मूत्वा प्रियविप्र-
 योगजनितात्यसद्वासमद्विप्रयोगजनितं दुःखं ज्ञात्वापि यदस्मान् विहाय भुंक्ते तत् क्षोभं
 जनयतीति सखीत्वप्रयुक्ततत्त्वेहजनितेर्ष्या, न तु सपत्निभावजनितेति निर्णयात् । अत
 एव 'ददशुः प्रियविरहेपमोहितां दुःखितां सखी'मित्यत्रे तस्मास्तासां च सखीभाव उक्तः ।
 अत एवात्रे वत्सहभावेन रासलीला, अन्यथा तया सहान्याभिः सह वा रासलीलायाम-
 मर्यादिरसो न स्यात् । तस्मादस्मदुक्ताभिप्राय एवात्र । विवाहितपतिना सपत्नीसहभावकृत-
 लीलायां तु चहिरीर्ष्यादिभावाददर्शनेष्वन्तरीर्ष्यासंबलनं तिष्ठत्येव लोके राजमहिषीणाम् । अत
 एव चासरदाननियमोपि तत्र, अत्र तु सर्वदा सर्वसंबलितत्वेनैव लीलाकरणादिति महदेव
 वैलक्षण्यमित्यास्तां तावलसक्तानुप्रसक्तचिन्तया । एवं चैतादृशपतिभावेनानन्यपूर्वाणां
 कुमारीणां जारभावेनान्तर्गृहगतानां निरुपधिप्रियत्वभावेन च रासमण्डलमण्डनानां च
 परमकाष्ठापन्नरसरूपमगवत्याभिः, तथा च 'गोपीभावेन ये मक्ता' इत्यादियुराणवाक्यात्
 तादृशभावसजातीयभावेनैवाधुनिकानामपि तादृशमगवत्याभिरिति सिद्धम् । तत्रायं रसो-
 परिच्छिन्न इत्यपरिच्छिन्नस्वरूपसर्वभावप्रपत्त्यैकलन्यः । तत्र जारभावो न सर्वभावप्रपत्तिरूपः
 क्रमैकमात्रप्रकल्पेनैव तस्योद्भावात्, परिच्छिन्नस्वरूपत्वात् । अत एव तेन भावेनास्य
 रसस्य न प्राप्तिरिति तासां प्रतिबन्धोपि जातः । तस्य देहस्य च सगुणभावाश्रयत्वेन
 सगुणत्वादेव तत्यागानन्तरमेव सर्वभावप्रपत्त्या निर्गुणतादृशस्वरूपप्रियप्राप्तिस्त्वासामजन,ि,
 अन्यथा तद्भावस्य सर्वभावप्रपत्तिरूपत्वेन निर्गुणत्वे तच्छरीरस्य च निर्गुणत्वे तेनैव
 शरीरेण प्रियप्राप्तिः स्याद्वासमण्डलमण्डनानामिव । अत्राधिकपूर्वपक्षसमाधानानि तु फल-
 प्रकरणीयसुबोधिन्यामवलोकनीयानि । तथाचातिप्रतिभूलद्वेषादिभावेनापि चेत् प्रभुर्योगीन्द्र-
 प्रार्थ्या मुक्तिं ददाति तदातिप्रेमसंबलितजारभावेन कथं न गुणातीतरसरूपस्वरूपं
 दद्यात् । परन्त्वेतदेहपातानन्तरमेव सर्वभावप्रपत्तिमुत्पाद्यैव दास्यति । एतादृशस्वरूपस्य
 सर्वभावप्रपत्त्यैकलन्यत्वात् । एवं च सति यथेतदनन्तरमपि सर्वभावप्रपत्तिरेव भाविनी,
 तर्हि भगवति सर्वभावप्रपत्तिरेव कार्या, न तु जारभावः । 'प्रश्नान्नादिकं प्रकसे'ति न्यायात् ।
 यदि कुत्रापि सर्वोपमर्देन जारभाव एवोदेति तदा भगवदिच्छ्यैव तथा, परन्तु सर्वभाव-
 प्रपत्तिमुत्पाद्यैव तत्रापि फलं दास्यतीति ज्ञेयम् । न च 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति
 प्रतिज्ञाविरोध इति वाच्यम् । सर्वभावप्रपत्तिलभ्यप्रभुरूपप्राप्तौ जारभावजन्यकामपूर्तिरूप-
 फलसाध्यन्तर्भूतत्वात् प्रतिज्ञाविरोधाभावात्, तस्माजारभावेन भगवद्भजनं न कर्तव्यम् ।

अत एव सर्वभावप्रपत्तिसहितानां रासमण्डलमण्डनानामपि कामपूर्तिरूपफलमपि दत्तं प्रमुणा, अन्यथा तत्र दत्तं स्यात्, ततो ज्ञायते सर्वभावप्रपत्तिलभ्ये फले तदप्यन्तर्भूतमिति । न च पतिभावेपि न सर्वभावप्रपत्तिः, पतित्वमावस्थापि परिच्छिन्नत्वादिति शंकनीयम् । पतिव्रतानां पत्नौ भगवत्ताज्ञानपूर्वकमजनस्य विहितत्वात् सर्वत्र सर्वदा सर्वसमयेषु च मम पतिरेव गतिरिति सर्वभावप्रपत्तेः सत्त्वात् । एवं च सति यत्र विवाहिते लौकिकेपीयं रीति-स्तनालौकिके साक्षाद्भवति पतिभावे सर्वभावप्रपत्तिरिति किं वक्तव्यमिति । न च तर्हि महिषीणां कुतो न सर्वभावप्रपत्तिजनितं फलं जातमिति वाच्यम् । विवाहरूपसंस्कारस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वादिति दिक् । तथा चानन्यपूर्वकुमार्यभिप्रेतकुमारीसजातीयपतिभावे-नान्यपूर्वजनसमीमन्तिनीनिष्ठनिरुपविप्रियत्वभावेन वा भजनं कर्तव्यमिति निष्कर्षः । तत्रेदं भजनं श्रीमद्भक्तमन्त्रमनोपेक्षया स्वातन्त्र्येण न कर्तव्यम्, यत एतादृग्भावेन भजने 'मन्माहात्म्य मत्सपर्या मच्छ्रद्धां मन्मनोगतम् । जानन्ति गोपिकाः पार्थ नान्ये जानन्ति मर्मणी'त्यादि पुराणेऽर्जुनं प्रति भगवता स्वसपर्यां गोपिका एव जानन्तीत्युक्तत्वाद्भक्तमत्ता एव गुरवः । तथा च तत्समकक्षतया स्वातन्त्र्येण भजने गुरुहेलनरूपापराधः प्रसज्येत । तथा च भगवान् फलं न दद्यात् 'दाचार्य मां विजानीया'दिति वाच्यत्वात् । किञ्च, 'न पारयेऽहं निरवद्यसंसुजां स्वसाधुकृत्यं विदुधायुपापि वः । या माभजन् दुर्जरगेद्वृष्टंखलां संवृक्ष्य तद्गः प्रतियातु साधुने'त्यादिफलप्रकरणीयप्रमुवाक्यादयं प्रसूतेतदधीन एव सर्वदा क्रीत-जनवन्न त्वन्याधीनः, अतोपि न तदुपेक्षया भजने फलप्राप्तिः । न च 'अहं भक्तपराधीनो ह्यस्ततश्च इव द्विज । साधुभिर्ग्रस्तहृदयो भक्तैर्भक्तजनप्रियः । नाहमात्मानमाशासे मद्रक्तैः साधुभिर्विना । श्रिय चात्यन्तिकीं ब्रह्मन् येषां गतिरह परा । ये दारागारपुत्रात्तान् प्राणान् प्रित्तमिम परम् । हित्वा मां शरणं याताः कथं तांस्त्वक्तुमुत्सहे । मयि निर्वद्वहृदयाः साधवः समदर्शिनः । वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्यति यये'त्यादिनाम्नरीपादिभक्ताधीनत्व-मपि श्रूयते, न त्वन्मरीपादेरेतत्स्वरूपप्राप्तिरिति वाच्यम् । 'भक्तिभेदो बहुविधो मार्गैर्भामिनि भाष्यते । न्वमानगुणभेदेन पुंसां भावो विभिद्यत' इतिनाम्नाद्भक्तिमार्गैर्नेकविधः, तेषु च भक्तिभेदेऽप्येतामां भक्तिरत्युत्तमा, परमकाष्ठापन्नस्वरूपलाभात् । अत एवैताः परं तनुभृतो ननु गोपवन्द्यो गोविन्द एव निरुदलात्मनि रूढभावाः । वाञ्छन्ति यद्भवभियो मुनयो यय च किं प्रब्रजन्मभिरनन्तकारमस्य' । अत्रैता गोपवध्वः परमविश्वेयन तनुभृत इत्य-नेनान्ये भक्ता अनिश्चयेन तनुभृतो न भवन्तीत्युच्यते । नन्वन किं कारणमित्याकांक्षाया-माहः गोविन्द एतेषु । गोविन्द एव निरूढभावाः, न त्वन्यस्मिन् । निरूढः वक्तु-मशक्यो भावो यामां ताः । यथा निरूढशब्दे व्युत्पत्तिर्न कर्तव्या तादृगर्थामानात्तथैतानां भावेष्विति भावः । गोगोहृष्टेन्द्रराचेन गोविन्दपदेन च धर्मिमात्रपरता तामां निरूपिता । नन्वन्यभावाभक्ता अपि महिष्यादयो धर्मिणा एवेत्याशङ्कयामाह निरुदलात्मनीति ।

निखिलानामन्येषां धर्मिणां धर्माणामप्यात्मा मूलरूपधर्मित्यर्थः । तादृशत्वं श्रीयशोदानन्दने श्रीकृष्ण एव, 'कृष्णमेतन्मेवेहि त्वमात्मानमखिलात्मना'मिति वाक्यात् । तथा चान्ये धर्मिपरा अपि न निखिलात्मस्वरूपश्रीकृष्णरूपधर्मिपरा इति भावः । नन्वेवं किमित्यर्थं भावः स्तूयते, भिन्नरुचिर्हि लोक इति न्यायाद्यस्य यद्रोचते स तमेव भावं तमेव स्वरूपं च सर्वोत्कृष्टं जानातीति चेत्तत्राह वाञ्छन्ति यद्भवमिषो मुनय इति । पूर्वं संसारभयेन मुनयः मननशीला भूत्वा प्राप्तज्ञाना निवृत्ताविद्याः शुकादयोपि यद्यस्मात्कारणात् वाञ्छन्ति यं भावम् । तथा च येन निःशेषाविद्याभाववन्तस्त एवान्यप्रकारकं यावमन्यप्रकारकं भगवत्स्वरूपं च सर्वोत्कृष्टत्वेन परमकाष्ठपत्रं जानन्तीति भावः । किञ्च, वयनपि वैश्यापेक्षयोत्कृष्टाः क्षत्रियाः लौकिका अपि वाञ्छामः । यतोनुभावदर्शनं विना नोत्कृष्टं मन्यते कोपि कमपि । तस्माद्यत्र लौकिकालौकिकानां वाञ्छास्वभावस्तत्स्वरूपमेव तदासत्ताश्च सर्वोपरि विराजमाना इति किं वाच्यमेतत्भावस्यैतत्स्वरूपस्य तद्विद्यानामासां सर्वाधिकत्व इति निर्वर्तः । अतः कारणादनन्ताः कथा यस्यासावनन्तकथः श्रीकृष्णस्तस्मिन् यो रसोद्दोषाभाववान् तस्य ब्रह्मजन्मभिः सहस्रमुखचतुर्मुखादिजन्मभिः किम् ? न किमपीत्यर्थः । यद्वा, जन्मभिः पुनःपुनर्जन्मभिरनन्तकथारसस्य तस्य किं ब्रह्म अक्षरस्वरूपम् ? न किमपि । तेषां मनसि ब्रह्मस्वरूपमप्रयोजकं मासत इत्यर्थः । तथा चानन्तकथारसनिष्ठत्वे जन्मैव वरम्, न तु मुक्तिरिति । तथा चैतन्नार्ग एतासामेव गुरुत्वेनान्यस्वरूपस्यान्याधीनत्वेत्येतासां भावस्य सर्वोत्तमत्वात् परमकाष्ठपत्ररसरूपभगवत्स्वरूपमेतदधीनमेवेत्यपि विचार्यासामेवास्तिदैन्येन दास्यकरणे तत्स्वरूपप्राप्तिस्तदनुग्रहेण, न तु स्वातन्त्र्येणेति ज्ञेयम् । अपरं च 'आसामहो चरणरेणुप्रामहं स्नां वृन्दावने किमपि गुल्मलतौपधीनाम् । या दुस्त्यजं स्वजनमार्यपथं च हित्वा भेजुर्मुकुन्दपदवी श्रुतिभिर्विमृश्याम्', 'वन्दे नन्दब्रजस्त्रीणां पादरेणुमभीक्ष्णशः । यासां हरिकयोद्गीतं पुनाति भुवनत्रय'मित्यादिना व्रजभक्ताः स्वजनस्वार्थपथस्य च परमकाष्ठपत्रस्य त्यागेन मुकुन्दस्य मोक्षदातुरपि पदवीं येन मार्गेण भगवान् गच्छति तं मार्गमेव तच्चरणेषुसंबलितं भेजुर्न तु मुक्तिम् । तथा च मुक्त्यपेक्षयापि भगवच्चरणरेणुषु रेव सर्वोत्कृष्ट इति सिद्धम् । एवं चैतादृक्चरणरेणुरेतादृशानुभावज्ञापने व्रजसीमन्तिन्य एव गुरव इत्येतासानुवृत्त्यैव भगवच्चरणेषुप्राप्तिरिति श्रीव्रजभक्तचरणरेणुसम्बन्धि गुल्मलतौपधिजन्मापि प्रार्थितमतिदीनतया श्रीमदुद्धवैर्वन्दनं च तच्चरणरेणुरे च कृतमन्यथा गुर्ववज्ञाकृतव्रताजनितापराधेन न भगवच्चरणरेणुप्राप्तिरिति द्विक् । तस्मादेतासां गुरुत्वादेतदधीनत्वाच्च तच्चरणरेणुदास्येनैवैतादृशभगवत्प्राप्तिसिर्वा-न्यथेति निःप्रत्यूहम् ।

सादेतत् । अर्थं सर्वोपि यन्नो रसरूपप्रमुखस्वरूपफलप्राप्त्यर्थमेव । 'रसो वै सः, रसं क्षेपायं लब्ध्वानन्दीभवती'ति श्रुत्या रसरूपभगवत्प्राप्तेरेव परमफलत्वात् । सा च

प्राप्तिस्तेनैव सर्वभावेन परमानन्दमश्रुते' इति नादविन्दूपनिपच्छ्रुत्या 'सोश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति तैत्तिरीयोपनिपच्छ्रुतेश्च सर्वभावप्रपत्तिलभ्यसर्वकामभोग-
रूपा । स च पूर्णसर्वकामभोगोपि तेषां ब्रजसीमन्तिनीसदृशभावेनैव, नान्यभक्तभावसजा-
तीयभावेन । एतदतिरिक्तस्थले प्रभुरशेनैव, न तु पूर्णस्वरूपेणेति । तथा च तत्कामनया
भजने क्रियमाणे ब्रजसीमन्तिनीदास्यकरणेपि मनसि तत्समताभावनासत्त्वात् कापञ्च-
सिद्धौ तासां गुरुरूपत्वेन सकपटभजने फलसिद्धेरभावस्तत्समकक्षता च स्यादिति चेत्,
अत्र ब्रूमः । परमकाष्ठापन्नरसरूपो भगवान् हि लोकेतिरहस्यतमां पुष्टिरीलां यत् प्रकटित-
वान् तत्किमर्थमिति पृच्छामः । न च 'आगामिनि विरिञ्चौ तु जाते सृष्ट्यर्थमुद्यते ।
कल्पं सारस्वतं प्राप्य ब्रजे गोप्यो भविष्यथ । पृथिव्यां भारते क्षेत्रे माधुरे मम मण्डले ।
वृन्दावने भविष्यामि प्रेयान् वो रासमण्डले । जारधर्मेण सुखेहं सुखं सर्वतोधिकम् । मयि
सम्प्राप्य सर्वेपि कृतकृत्या भविष्यथे'ति पृहद्दामनपुराणोक्तेः श्रुतीनामनुग्रहार्थमिति वाच्यम् ।
अनुग्रहस्य श्रुतिनिमित्तप्रदर्शितप्रकृत्यतीतलोकैपि कर्तुं शक्यत्वात् । न च 'पुरा महर्षयः
सर्वे दण्डकारण्यवासिनः । दृष्ट्वा रामं हरिं तत्र भोक्तुमैच्छन् सुविग्रहम् । ते सर्वे स्त्रीत्व-
मापन्ना समुद्भूताश्च गोकुले । हरिं सम्प्राप्य कामेन ततो मुक्ता भवार्णवादि'ति । 'अग्निपुरा
महात्मानस्तपसा स्त्रीत्वमापिरे । भर्तारं च जगद्योनिं वासुदेवमजं विशुम् । कृष्णस्य
रमणायं हि सहस्राणि च षोडश । गोप्यो रूपाणि चकुश तनाः स्त्रीडन्त केशव'मित्यादि
पद्मपुराणोत्तरखण्डमहाकौर्मादिवाराहपुराणादिवचनसिद्धदण्डकारण्यवास्तव्यमहर्षिणामनु-
ग्रहार्थमित्यपि वाच्यम् । दण्डकारण्यस्यमहर्षिणामपि तत्रैव स्त्रीदेहं सम्पाद्य रामरूपेणैव
न रमणं कृतम्, किन्तु तद्देहातानन्तरं स्त्रीदेहं सम्पाद्य ब्रह्माण्डान्तर्वर्तिवृन्दावन एव
श्रीकृष्णरूपेणैव रमणं कृतम् । एव च तद्देहातानन्तरमलौकिकदेहं सम्पाद्य श्रुतिप्रदर्शित-
वृन्दानन एव कुतो नानुग्रहं कृतवानिति प्रश्ने तवोत्तराभावात्, न च स्वतन्त्रेणो भगवा-
निति वाच्यम् । 'अनुग्रहाय भक्तानां मानुषं देहमाश्रितः । गजते तादृशीः स्त्रीडा याः श्रुत्वा
तत्सरो भवेदिति फलप्रकरणीयवाक्याद्भक्तानुग्रहार्थमेवैतादृशीलागिष्टप्रसूताक्यात् ।
प्रश्ने निःप्रयोजनकप्राकट्यस्याश्रुतत्वाच्च । न चानुग्रहं विना नैतादृशफलप्राप्तिरित्यनुग्रहेण
प्रापञ्चिकजीवानामप्येतद्देहातोत्तरं तादृशफलदानं तत्रैव सित्वा कुतो न करोतीति
वाच्यम् । भगवान् हि रसरूपस्वरूप प्रापञ्चिकजीवानामपि केषाधिदातु विचारितान्
स्वगुण्यभक्तेच्छापूर्णकलेच्छया । तत्र रसरूपमगवव्यातिष्ठ रसरूपभावेनैव योग्या,
नान्याद्याभावेन, 'ये यया मां प्रपद्यन्त' इति वाच्यत्वात् । तत्र रसरूपभावस्वरूप साधनं
वेदादिषु कृतापि नोक्तमतः प्रथमे वृन्दावनं रसरूपस्वरूप रसरूप परिकरं च तत्प्राप्त्यनु-
गुण रसरूप साधनं च प्रकृतं कृत्वा तादृशसाधनेन तादृशस्वरूपप्राप्तिं महर्ष्यादीनां कृ-
षान् प्रभुः, तदनन्तरं तादृशसाधनस्यानिर्भांसादनिर्भाग्यतां जीवानां तदनुष्ठाने तत्स्वरूप-

प्राप्तेर्निःप्रत्युहत्वमिति तथाकरणाभावात् । न च रसरूपभावमत्रादत्वानुग्रहेणैव कुतो न तादृक्फलदानमिति वाच्यम्, स्वतन्त्रेच्छेन भगवतैव 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहं'मित्युक्तत्वात् तादृक्प्रतिपत्तिं विना तादृशानुग्रहानाभावात् तादृक्फलदानाभावात् प्रपत्तेरपि तत्रैव दानेन प्राकट्यवैयर्थ्यमिति पूर्वमेवोक्तम् । न च 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन, यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति गुण्डकोपनिषद्वाक्याद् विनापि साधनं भगवत्प्राप्तिरिति वाच्यम् । एतद्वाक्यानुपदोक्तं 'नायमात्मा यलहीनेन लभ्यो, न च प्रमादात्तपसो वाप्यलिगात्, एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांसस्तस्यैव आत्मा विशते ब्रह्मधामे'तिवाक्यं 'एतैरुपायैर्यतते' इत्युक्तेः पूर्ववाक्येन मर्यादीयसाधनमात्रनिषेध एव, न तु एतैर्मन्मनसि स्थितैरुपायैर्ब्रजभक्तसजातीयभावादिभिः यः कश्चन यतते तस्य भगवद्दशीकारकसर्वात्मभावरूपफललाभादेव आत्मा ब्रह्मरूपं हृदये प्रकटं धाम विशते प्रविष्टो भवतीत्यर्थान्न मर्यादातीतसाधननिषेध इति ल्यदुक्तेरनवकाशात् । अन्यथा फलत्वव्याहृतिः । यत्किञ्चित्साधनसाध्यस्यैव फलत्वात् । तस्मादतिमाग्यवचराणां जीवानामेतादृशसाधनेनैवैतादृशफलप्राप्त्यर्थमेतादृशोवतार इति । एवं च ब्रजभक्तसमानभावेनाभजने तत्फलप्राप्तेः कस्याप्यभावादेतादृशमार्गप्राकट्यवैयर्थ्यापातः स्यात् । अत एव 'द्वियो वा पुरुषो वापि भर्तृभावेन केशवम् । हृदि कृत्वा गतिं यान्ति श्रुतीनां नात्र संशय' इति बृहद्दामनपुराणे । 'येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा सुहृदो दैवमिष्ट'मित्यादिना श्रीभागवते चोक्तम् । अन्यथैतादृगवाक्यं व्यर्थं स्यात् । तस्माद्ब्रजभक्तसजातीयभावेनैव भजनं कर्तव्यम् । परन्तु ब्रजभक्तदास्यपूर्वकमेव, न तु स्नातच्चेण, ब्रजभक्तानामेतन्मार्गगुरुत्वात्प्रमोक्षदधीनत्वाच्चेति निष्कर्ष इति सर्वं समक्षम् । न च प्रमोर्ब्रजभक्ताधीनत्वेन तदास्यकरणेपि यदि ताः प्रतिबन्धं कुरुुः प्रमोः स्वस्वरूपदाने सौख्यभावसिद्धप्रचुरेर्ष्या तदा कथमेतादृशफलप्राप्तिरिति वाच्यम् । रसरूपप्रमोरेव फलत्वात् रसस्य च विभावानुभावव्यभिचारिसमूहरूपत्वात् तत्र विभावत्वेन ब्रजभक्तानां रसरूपप्रभुत्वात् तेषामप्यनुगत्यैवैतादृगमार्गप्राकट्यस्य जातत्वेन तत्कृतेर्ष्या प्रतिबन्धमाप्तात् । क्रिय, यत्रैव लौकिको नायकोनेकनायकानामेककालवच्छेदेन रसदानं कर्तुं न शक्नोति तत्रैवेष्यापि सम्भवति । अत्र तु प्रमोरलौकिकत्वात् 'कृत्वा तावन्तमात्मानं यावतीर्गोपयोपितः । रेमे स भगवांस्ताभिरात्मारामोपि लीलये'त्यत्रैवानन्तरूपत्वेन सर्वेषां रसदानकरणसमर्थत्वान्क्षेप्यावकाशः, यतः सर्वत्रैव सर्वानुभववेद्य एव प्रभुः सर्वदा विराजते । ननु प्रभु रसरूपरसादन्तर्गताश्च ब्रजभक्ता निभावत्वेनास्मदादिप्रपत्तिश्च ब्रजभक्तदास्यविशिष्टभगवद्विषयकसर्वात्मभावेन । एवं च भगवत्प्रसूतानुमते सिद्धे तत्समये कैनासां दास्यं स्यासति । न च तदुचमेतासां दास्यं मास्तिवनि शंकनीयम् । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति मर्यादाभंगपत्तेरिति चेन्न, अलौकिकरसमोगतुल्लसामर्ष्यस्य प्राप्या रसरूपमगवद्भोगस्य ब्रजभक्तदास-

भोगस्य चैककालावच्छेदेनैव सम्भवेन 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति मर्यादाया अमंगात् । न 'चाचार्यं मां विजानीयादि'त्यनेनाचार्यस्य भगवत्त्वेन तदास्यपूर्वकमेव जीवैर्भगवदासं क्रियते साधनदशायाम्, फलदशायां तु भगवद्दास्यमेव तिष्ठति, न त्वाचार्यदास्यम्, तत्र केयं मर्यादा, तथात्रापि भविष्यतीति वाच्यम् । सर्वेषां भगवद्रूपाणां नित्यत्वेनाचार्यरूपस्य भगवद्रसानुगुणभगवल्लीलान्तर्गतत्वात् स्वरूपस्य चालौकिकसामर्थ्येन तदास्यकरणस्यापि सम्भवात् । एवमेव सर्वभावप्रपत्त्या भजनमिति प्रभुदत्तालौकिकविषयकसामर्थ्येन सर्वविध-लीलास्वप्येतस्य भजनकर्तुः सान्निध्यं सिद्धम् । किं बहुनांशावतारादिलीलायामप्यंशेनैव च भक्तोपि तत्तल्लीलानुभवं करोतीति न कस्यामपि लीलायामेतादृशभक्तासहभावो भगवतः । न चैवं श्रीनारायणादिभक्तस्यापि श्रीनारायणे सर्वभावप्रपत्तेः सत्त्वात् सर्वत्र तत्सहभाव-प्राप्तौ पुरुषोत्तमसहभावोपि स्यादिति वाच्यम् । 'ये यथा मां'मितिपद्ये मामिति पदेन पुरुषोत्तमत्वेनांगुल्या स्वस्वरूपप्रदर्शनपूर्वकमुक्तत्वादेतस्याः प्रतिज्ञायाः पूर्णपुरुषोत्तम-मात्रसम्बन्धित्वात्, अन्यथा दण्डकारण्यस्वर्षीणामपि तेनैव स्वरूपेण रसदानं कृतं स्यात् कोसलेन्द्रकुमारोऽपि । किञ्चित्स्याः प्रतिज्ञायाः सर्वभगवत्स्वरूपसम्बन्धित्वे पूर्णत्वांशत्वादिविभागोपि न स्यात् । न चेष्टापत्तिः, तदान्यस्वरूपाणामंशरूपश्रीकृष्ण-स्वरूपाणामपि श्रीमता व्यासेनोक्तत्वेन चित्ताप्रसादो न स्यादिति सर्वमनवद्यम् । एवञ्चैक-भक्तसम्बन्धिन्या अपि लीलाया न परिच्छेदस्तर्हि सर्वभक्तसम्बन्धिन्या लीलायाः परिच्छेदः केन कर्तुं शक्येतेति किं वाञ्छन्नसागोचरमाहात्म्येषु प्रभुतत्परिकरतद्भक्तेषु विचारचातु-र्येण । किञ्च 'त्रैलोक्ये भगवद्भक्ताः के त्वां जानन्ति मर्मणि । केषु वा त्वं सदायतः केषु प्रेम तवातुलमि'ति श्रीमदल्लुनेन पृष्ठो भगवानुवाच 'न तथा मे प्रियतमो ब्रह्मा रुद्रश्च पार्थिव । न च लक्ष्मीर्न चात्मा च यथा गोपीजनो मम । भक्ता ममानुरक्ताश्च कति सन्ति न मृतले । किन्तु गोपीजनः प्राणाधिकप्रियतमो मम । न मां जानन्ति मुनयो योगिनश्च परन्तप । न च रुद्रादयो देवा यथा गोप्यो विदन्ति माम् । न तपोभिर्न वेदैश्च नाचार्यैर्न च विद्यया । वशोस्मि केवलं प्रेम्णा प्रमाणं तत्र गोपिकाः । मन्माहात्म्यं मर्त्या गच्छद्भ्यां मन्मनोगतम् । जानन्ति गोपिकाः पार्थ नान्ये जानन्ति मर्मणि । निजाङ्गमपि या गोप्यो गमेति समुपासते । ताभ्यः परं न मे पार्थ निगूढप्रेममाजनम् । मम भक्तास्तु ये पार्थ न मे भक्तास्तु ते मताः । मम भक्तस्य ये भक्तास्ते मे भक्ततमा मता' इत्यादि-पुराणप्रपञ्चकान्मद्भक्त्युद्गायधिकेति श्रीभागवताद्भजभक्तानां भक्तशिरोमूषणत्वात् प्रभोरेतन्प्रियत्वाच्चापि एतासां दास्यं कर्तव्यम् । एवञ्च सति एतदास्यकरणे प्रभोरेत्या-नन्दादिभिर्मानेन ताम्नामत्यानन्दादिभिर्मानमसि सन्तोषेण तदनुग्रहात् तत्पूर्वोक्तं फलं भगवान् ददातीत्यपि तस्मान्प्रकरणम् । तथा चैतासां गुरुत्वात् प्रभोरेतदधीनत्वान्नक्त-शिरोमूषणत्वादिप्रियत्वाच्च सवंधेयत्वात्सा करणपूर्वकमेव प्रभुदास्यकरणमिति सिद्धम् ।

अथ श्रीमत्स्वामिन्यादीनां सर्वासां समतयैव दास्यं कर्तव्यमथवा न्यूनाधिकभावेनेति पृच्छसि चेत् । अत्रोच्यते । 'यथा राधा प्रिया विष्णोस्तस्याः कुण्डं प्रियं तथा । सर्व- गोपीषु सैवैका विष्णोरत्यन्तवल्लभे'ति पद्मपुराणवचनात् । अथ च 'त्रैलोक्ये पृथिवी घन्या तत्र वृन्दावनं पुनः । तत्रापि गोपिकाः पार्थ तत्र राधाभिधा ममे'त्यादिपुराणवचनात् । 'सर्वश्रेष्ठा गान्धर्व्युवाचे'ति गोपालतापिन्युपनिषच्छ्रुतेश्च गान्धर्व्यपरनामिकायां श्रीस्वामि- न्यामेव सर्वापेक्षया भगवतो ममतातिशयात् तत्रैव निजदास्यं मुख्यतया स्थापयित्वाऽ- न्यासु ब्रजसीमन्तिनीषु 'मोहितां दुःखितां सखीमि'त्यादिना सखीत्वोक्तेः सख्याश्च समानशीलव्यसनवत्त्वात् तासां स्वामिनीसमानशीलव्यसनवत्त्वात् तासां श्रीमत्स्वामिन्या अतिप्रियतमानां दास्यमपि स्वामिन्यनुग्रहाकांक्षया स्वामिनीदास्यंगत्वेन स्वामिनीवदेव कर्तव्यम् । तासां समानशीलसखीत्वात्तदास्यकरणे श्रीस्वामिन्यत्यन्तमनुग्रह्णाति । स्वामि- न्यनुग्रहे च ता अनुग्रहन्ति । तदनुग्रहे च ब्रजराजकिशोरानुग्रह इति न कदापि कुत्रापि केनाप्यंशेन फलविच्छेदः । अत एव कैश्चिद्भगवदीयैः सिद्धान्तितं श्रीमच्चन्द्रावल्यादिषु स्वामिनीप्रतिपक्षात्वमपि न सम्भवति, सखिलोक्तिविरोधात् । अत एव 'यदैव श्रीराधे मिलति रहसि त्वां मधुपतिस्त्वदैवाकार्याहं निजचरणदास्योतिगदिता । मुदा चन्द्रावत्ये'ति पद्ये अस्मत्प्रभुभिः सखीत्वमेव स्फुटीकृतम्, न तु प्रतिपक्षात्वम् । अत एवास्मत्सर्व- स्वायिताः प्रसुचरणाः श्रीमत्स्वामिन्यष्टकतद्वादशकपदपद्यादौ तद्दास्यमेव सविस्तरं प्रार्थयन्तो 'यावन्ति पदपद्मानी'त्यादिनाऽन्यासामपि दास्यं प्रार्थितवन्तः । अन्यथा श्रीस्वामिन्या इवान्यासामपि पृथक्तया दास्यं प्रार्थयेयुर्न तु तद्दास्यप्रार्थनाप्रसंगे । सर्वासामपि सन- प्राधान्यात् । तस्मादन्यासां दास्यभंगत्वेनैवैत्यस्मदुक्त एव पन्थाः । ननु एवं चेत् सर्वा- स्सपि सखीत्वं तदा रसान्तर्गतामानखण्डिताकलहान्तरितादिलीला नोपपद्येतेति चेत्, अत्र वदामः । हृदयादिस्थिताभरणमणिगणप्रतिबिम्बितदृष्टनिजरूपे प्रतिनायिकाभ्रमात् संकेतस्थलानागमनाद्वा मानोदयात् । एवमेव घन्धविशेषाकस्मिकललाटसंक्रान्तस्वचरणतल- लाक्षारसे सुरतसमयसमुद्भूतनिजदन्तनखक्षतादिषु च कदाचिदतिविस्मरणेन रासखनिखिल- ब्रजभक्तातिरिक्तपरकीयाकृतत्वभ्रान्त्या मानखण्डिताकलहान्तरितादिलीलानां सम्भवात् । न च लाक्षारसदन्तनखक्षतादिषु स्वयूयकृतत्वभ्रान्तिरेव कुतो न जायत इति वाच्यम् । तथा भ्रान्ततायामपि तासु परस्परं दृढतरसखीत्वजनिततिप्रेम्णा ईर्ष्यानुदयेन तयालीलासम्भवात् । किञ्च 'योगमायासुपाश्रित' इत्यनेन रसलीलायां योगमायासाश्रितो भगवान् । एवञ्च योगमाया यथा यथा येषां येषां पदार्थानामुपयोगो रसलीलायाम्, तथा तथा करोतीति परकीयासम्भोगादिदर्शनजमानादिरसानुभवार्थं परकीयासम्भोगादि प्रदर्श्य मानादिरसानु- भवं कारयतीत्यनेनापि प्रकारेण मानादिलीलानां सम्भवाच्च । यदि चात्यन्तनाग्रहो भवतां यच्चन्द्रावत्यादिसम्भोगदर्शनेन मानादिरैतास्त्रेव च प्रतिपक्षत्वं तदा तत्सर्वं कल्पान्तरीयांश-

रूपरूपावतारीयरसलीलायामेव, न सारस्वतकल्पीयपूर्णावतारसम्बन्धिरसलीलायामिति बुद्ध्यताम् । यदि सारस्वतकल्पे भवदुक्तप्रकारः स्यात्तदा श्रीभागवते स्फुटमुपलभ्येत । उपलभ्यते तु सखीत्वमेव परस्परं फलप्रकरण इति सर्वं चतुरस्रमिति कृत प्रसक्तानुप्रसक्त-चिन्तया । अत्रेद ज्ञेयम् । अत्र फलत्रये फलद्वयमेतद्देहेषु भवति परन्तु मनस्येव रसरूप-भगवत्सम्बन्धेन मनसोलौकिकत्वाभावात् । सेवोपयिकदेहरूपतृतीय फल त्वेतद्देहातो-त्तर एव भवति सर्वथा । सर्वत्र लौकिकदेहातोत्तर एवालौकिकदेहसम्बन्धसम्भवा-दिति दिक् ॥ १॥ ॥

अथ प्रकृतमनुसारायः । ननु बाधके सति कार्यानुदयाद्बाधकाभावस्य सर्वत्र कारणतेत्यत्र यद्बाधक तनुजवित्तजरूपसाधनसेवायाम्, तद्वक्तव्यम्, यद्भाव सम्पाद्य मानससेवारूपं तत्कार्यं सम्पाद्यतामित्याकांक्षायां तनुजवित्तजरूपसाधनसेवाबाधकमाहुः उद्वेगः प्रतिबन्धो चेति ।

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्याच्छुबाधकम् ॥ २ ॥

एतस्य विवरणं तु सेवायां प्रतिबन्धकत्रयम् । उद्वेगो वा प्रतिबन्धो वा भोगो वा । त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इत्यन्तम् । तत्र तनुजवित्तज-रूपसाधनसेवायां येन क्रियमाणेन उद्वेगप्रतिबन्धभोगा भवन्ति तस्य परित्यागः कर्तव्यः । तत्परित्यागे तत्साध्योद्वेगाद्यनुदयात्तनुजवित्तजरूपसाधनसेवासम्पत्तौ सत्यां मानससेवासिद्धिर्भवतीति भावः । तत्रोद्वेगः शोकदुःखादिजनितो भवति, तेषु शोकादिषु जातेषु 'चित्तोद्वेग निधायपि हरिष्यत् करिष्यति तथैव तस्य लीलेति मत्वा चिन्तां द्रुतं त्यजे'दिति नवरलोकेर्भगवल्लीला यथा सर्वा तथेयमप्येका भगवल्लीला भगवतः सुखा-धायिकेति ज्ञात्वा शोकादित्यागः कर्तव्यो, न तु शोकादिदूरीकरणार्थं यत्नः कर्तव्य इति । अन्यथा यद्यपि भविष्यति तदेव यत्प्रभुणा निचारितमस्त्यतः तस्य स्वरूपेण विषटन तु न कर्तुं शक्यम्, तथापि प्रभुसुखाधायकलीलापदार्थविषटनेच्छायामपि स्वाभिद्रोहो भवेदत-प्रविष्ट्यां ज्ञात्वा तादृशशोकदुःखादिकेषु त्यजेषु सत्सुद्वेगकारणाभावाद्द्वेगामानस जाय-मानत्वादुद्वेगसाधनपरित्यागः कर्तव्यः । यद्वा, बलिष्ठम्लेच्छनलिष्ठवेदवाधजनितोपद्रवेण साधनरूपमेवायातुद्वेगो भवति तदभानार्थं तत्साधिष्यरूपसाधनपरित्यागः कर्तव्य इत्ये-तदर्थं साधनपरित्यागः कर्तव्य इत्युक्तम् ॥ २ ॥

तत्रोद्वेगकारणानामनन्तत्वात्तत्रान्योद्वेगानामप्यनन्तत्वात् परिगणना कर्तुमशक्येति सर्वनिधमन्सुद्वेगसुद्वेगत्वेनैकनिधमेव निरूप्य द्वितीय प्रतिबन्धरूपं तनुजवित्तजसेवायां बाधकमाहुः अकर्तव्यमिति ।

अकर्तव्यं भगवत सर्वथा चेद्गतिर्न हि ।

यथा वा तस्यनिर्धारो विधेयः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

एतस्य विवरणं तु प्रतिबन्धोपि द्विविधः, साधारणो भगवत्कृतश्च, तत्राद्यो बुद्ध्या त्याज्यः । भगवत्कृतश्चेत् प्रतिबन्धस्तदा भगवान् फलं न दास्यतीति मन्तव्यम् । तदान्यसेवापि व्यर्था । तदासुरोर्यं जीव इति निर्धारः । तदा ज्ञानमार्गेण स्यात्तव्यं शोकाभावापेति विवेक इत्यन्तम् । अत्र भगवतः सर्वथा चेदकर्तव्यं भगवत्कृतप्रतिबन्ध इति यावत्, तदा गतिः तदभावसम्पादकसाधनं किमपि नास्तीति मूलार्थः । अत्र उद्देशः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकमित्यनेन पूर्वं सेवायां बाधकत्रयं यदुक्तं तत्तु तत्रयाभावसम्पादनार्थमेव । अत एव त्रयाणां साधने त्यक्ते तदभावः सम्पद्यत इति त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इति विवृतौ स्फुटीकृतम् । न च बाधकत्रयत्यागे एव कुतो नोक्तः, तत्साधनपरित्यागः किमर्थमुक्त इति वाच्यम् । जाते उद्देशे जाते च प्रतिबन्धे जाते च भोगे सेवाभावस्तत्समयावच्छेदेन सिद्ध एव जाते तत्यागः कर्तुमशक्योऽप्युत्तरसमये तन्नाशोपि स्वयमेव भविष्यतीति व्यर्थस्तत्परित्यागः कर्तव्य इति पुरुषप्रयत्नोपदेश इति मनसिकृत्य सेवाविषये बाधकत्रयं न यथोत्पद्यत एव तथा कर्तव्यं पुरुषेणेत्येतदर्थं त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इत्युक्तत्वात् । एवं च सति अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद्गतिर्नहीत्यनेन भगवत्कृतप्रतिबन्धाभावसम्पादनार्थं गतिर्नास्तीत्युक्तत्वादन्वकृतप्रतिबन्धाभावसम्पादने गतिरस्तीत्यर्थतः सिद्धत्वाद्विविधं प्रतिबन्धकमागतमेवेति कण्ठरवेण भूलेनुक्त्वा विवरणे प्रतिबन्धकरूपसेवाबाधकद्वैविध्यमाहुः प्रतिबन्धोपि द्विविधः । साधारणो भगवत्कृतश्चेति । तत्र भगवत्कृतप्रतिबन्धाभावः सम्पादयितुमशक्यः, साधारणस्तु शक्य इति विवरणे आहुः तत्राद्यो बुद्ध्या त्याज्य इति । तत्र प्रतिबन्धकरूपसेवाबाधकभेदद्वये आद्यः साधारणः प्रतिबन्धो भगवद्विमुखभार्यादिकृतप्रतिबन्धस्तत्र साधनपरित्यागस्योक्तत्वात् तत्साधनरूपो यो भार्यादिः स त्याज्यस्त्वक्तुं शक्यः । तत्यागेन प्रतिबन्धाभावरूपबाधकाभावः सम्पादयितुं शक्य इत्यर्थो ज्ञेयः । अत एवोक्तं 'भार्यादिरनुकूलश्चेत् कारयेद्भगवत्क्रियाम् । उदासीने स्वयं कुर्यात् प्रति-कूले शृङ्गे लजे'दिति भागवततत्त्वदीपे ।

अथ भगवत्कृतप्रतिबन्धस्तु न केनापि त्यक्तुं शक्य इत्याहुः भगवत्कृतश्चेत् प्रतिबन्धस्तदा भगवान् फलं न दास्यतीति मन्तव्यमिति विवरणे अर्थः स्पष्टः । ननु भगवत्कृतः प्रतिबन्धः कस्य फलाभावसम्पादकः ? किं कायवाङ्मनोभिर्भेजन् कुर्यात् पुरुषसाहोस्त्रिभ्रजनेच्छावतो वा ? तत्र नाद्यः । 'इति विधित्य मनसा कृष्णं परिचरेत्सदे'ति भागवततत्त्वदीपकारिकाव्याख्याने 'एकापि सकृत्कृता परिचर्या परम-पुरुषार्थदेति । परं विद्यमानदेहस्य निःकूलर्थं सदा परिचरे'दित्याचार्यैः सिद्धान्तितत्वात् किञ्चित्कालिकमजनोत्तरं यावज्जीवं कयाचिद्भगवदिच्छया भगवत्कृतसेवाप्रतिबन्धेपि परम-

पुरुषार्थलाभस्य सिद्धत्वादत्र भगवान् फलं न दास्यतीति निषेधस्य विरुद्धत्वात् । अत एव
 'न ह्यंगोपक्रमे ध्वंसो भद्रमस्योद्भवण्यपी'ति एकादशस्कन्धीयग्रभुवचनं 'यानास्थाये'ति
 वचनं 'सकृदिद्विदिपुरुषं पुरुषो याति साम्यतां संवत्सरं किञ्चिदूनं दित्वा यद्भरिर्चित'
 इति षष्ठस्कन्धीयाष्टाध्यायीयशुकवचनं च । न द्वितीयः, विना भगवत्कृपां भजनेच्छानु-
 दयात्, तदुदये च भजनस्य भविष्यत्वनिश्चयेनापि निषेधस्य वैयर्थ्यापातात् । तथाचापं
 निषेधो भगवत्कृतप्रतिबन्धे कालविलम्बेन फलदानेच्छामेव व्यनक्ति, न तु तददाने-
 च्छामिति भावः । अन्यथा भजनेच्छानुकूलकृपावैयर्थ्यं प्रसज्येतेति । न च विनैवानुग्रहं
 भजनेच्छोदय इति वाच्यम् । अवतारदशायां स्वरूपदर्शनेनैवेच्छोदयसम्भवेप्यनवतार-
 दशायां सत्संगंश्रीभागवतादिश्रवणं विना शुद्धपुष्टिभजनेच्छोदयस्याद्यत्वाद्यत्तत्वाच्च । यदि
 पुनर्विनादर्शनश्रवणादिक्रमपि शुद्धपुष्टिभगवत्प्रतिबन्धोदयः स्यात् तदा पुरुषोत्तमावता-
 रोपि न स्यात् । अत एवानुग्रहाय भक्तानां मानुषं देहमाश्रित इत्युपक्रम्य 'विक्रीडितं
 प्रजवधूभिरिदं च विष्णोः श्रद्धान्वितोनुशृणुयादथ वर्णयेद्य' इत्यत्र य इतिपदेन यस्य-
 कस्यापि श्रवणवर्णनाभ्यां भक्ति परामित्यनेन भक्तिराम उक्तः, स त्विच्छोत्पादनपूर्वक एव ।
 तस्माद् व्यर्थं भगवत्कृतश्चेत् प्रतिबन्ध इत्यादिनिरूपणमिति चेत्, अत्र वदामः । पुत्रादि-
 जन्माद्युत्तरं केनापि प्रतिबन्धेनाकृतपुत्रादिनिवेदनस्य कस्यचिन्महत्तमस्य पुरुषस्य तदनन्तर-
 मतिक्रमया पुत्रादिस्त्वेहेन वा कदाचित् तदनिवेदनस्मरणे मनसि स्यान्मम पुत्रादिः शुद्धपुष्टि-
 भजनेन भगवन्तं प्राप्नोत्विति मयास्मै नामनिवेदने दत्त्वा भगवत्सेवा कारणीया तदा त्वं
 सेवां कुरु मत्तो नामनिवेदने गृहीत्वैति कथने यदि तस्य दृष्टत्वोप्युत्साहो न दृश्यते कदापि
 प्रत्युत द्वेषः तदोन्नेयमिदम्, यदस्य भगवत्कृतः प्रतिबन्धोस्ति भगवान् फलं न दास्यती-
 त्यस्मै नोपदेष्टव्यं किमपीति ज्ञापनार्थत्वेन भगवत्कृतश्चेत् प्रतिबन्ध इत्यादिनिरूपणस्य
 सार्धकत्वात् । ननु तदा शुद्धपुष्टिभगवत्पूर्णस्वरूपसेवाफलं मा भवत्वस्यांशस्वरूपसेवा-
 फलं तु भविष्यतीत्यंशसेवोपदेश एव कर्तव्यस्तेनेति चेदित्याशंक्याहुः तदान्यस्त्रेवापि
 व्यर्थंति । अंशांशिनोरभेदादंशस्यांशधीनत्वाचांशिकृतप्रतिबन्धेशस्य फलदानासमर्थ-
 त्वान्महाराज्ज्ज्ञे प्रतिबन्धे सचिवादिरेवेत्यर्थः । नन्वंशिनो न स्वस्वरूपपरमफलदानेच्छा
 किन्तु स्वल्पफलदानेच्छांशद्वारा तदांशेन फलदानं कर्तव्यमेव, महाराजस्य महाफलदानेच्छा-
 भावेपि सचिवादिद्वारा स्वल्पफलदानेच्छायां सचिवादिनेवेति चेत्, सत्यम्, यत्रांश-
 विरोधेनांशभजनं तत्रैवांशेन फलदानं महाराजाविरोधेन सचिवादिभजने सचिवादिनेव,
 न तु तद्विरोधेन भजने । तथा चैतस्य भगवत्सेवाकर्तव्यत्वकथनेपि कदाप्युत्साहामावात्
 प्रत्युत द्वेषोद्भवात्रांशेनापि फलदानमित्यन्यसेवावैयर्थ्यात् सापि नोपदेष्टव्येति सुपूक्तं
 तदान्यस्त्रेवापि व्यर्थंति । किम्, तर्दत्तादंशस्य यत्स्वरूपं तस्य निर्धारोपि भवतीत्याहुः
 तदा आसुरोऽयं जीव इति निर्धार इति । आसुर आसुरावेषी आसुरभाषयान्

वा सहजासुरो वेति निर्धारो निश्चय इत्यर्थः । अत्र कदाचिद्भक्तसन्निधौ यस्य मनसि भगवति सद्भाव उत्पद्यते द्वितीयक्षणे तदसन्निधौ तु नश्यति स आसुरावेशी आसुरभाववान् वा ज्ञेयः । यस्य तु सत्संगेऽपि भगवति न सद्भावः कदापि स तु सहजासुर इति ज्ञेयः । ननु तर्हि महत्तमकृपावैयर्थ्यप्रसंग इत्याशङ्क्याहुः यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतमिति । वा अथवा यथा आसुरस्य तत्त्वनिर्धार उक्तस्तथा विवेको विचारो ज्ञानमिति यावत् । तत्साधनमासुरस्य शोकाभावरूपफलाय मतं सम्मतमित्यर्थः । अत्रैवं ज्ञेयम् । 'मायैत्यसुरा' इति श्रुतेरसुराणां माया सेव्या, सैवेश्वरः, तत्कृतत्वाज्जगन्मायिकम्, तेषां मुक्तिश्चान्वन्तमः प्रविशन्ति ये सम्भूतिमुपासत' इति श्रुतेर्दैवेष्वनाविद्यानां सहजासुराणां कामनाभावपूर्वकं सम्भूत्युपासकानां तदुपासनारूपसाधनवलेनासुरज्ञानमार्गप्रवेशे सति शोकाभावरूपावान्तरफले जाते सुखदुःखात्यन्ताभावस्वरूपपुनरावृत्तिरहितप्रकृतिलय-रूपान्वन्तमः प्रवेशरूपा मुक्तिः । आसुराविद्यानां दैवजीवानां तु निरूपाधिरूपा भगवता हतानां मध्ये दैवस्य दैवज्ञानाभावात् स्वरूपवलेनाक्षरब्रह्मणि लयरूपा मुक्तिः, तदा-विद्यासुरस्य त्वासुरज्ञानाभावात् स्वरूपवलेनैवापुनरावृत्तिरहितान्वन्तमः प्रवेशपरपर्यायप्रकृति-लयरूपा मुक्तिः । अन्येषां सकामानां सहजासुराणामसुराविष्टदैवजीवानां च 'असुर्यां नाम ते लोका अन्धेन तमसा घृताः । तांस्ते प्रेत्यापि गच्छन्त्यविद्वांसोऽबुधा जनाः', 'तानहं द्विपतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् क्षियाम्यजस्रमसुरानासुरीश्वेव योनिष्विति श्रुतिभगवद्वाक्यान्वयान्वन्तमोऽवृत्तकेवलदुःखात्मकलोकरूपनरकप्राप्तिसाम्प्रोक्तानन्तरं पुनरासुरयोनिप्राप्तिरेवेति कृतं पल्लवितेजं ।

एवं च सर्वं मायिकमेकोऽस्मदाद्यात्मा स एव परमार्थो मायैवेश्वरौ नान्य ईश्वरः कोऽप्येवं तत्त्वनिर्धाररूपो विवेकः सोऽस्य साधनं मतं सम्मतं यावज्जीवं शोकाद्य-भावाय, तदनन्तरं तादृशमुक्तये वेतियेयः । तथा च तादृशपुत्रमार्थादेः संसाराविष्टत्वा-न्महत्तमकृपया तेषां संसाराभावेन शोकाद्यभावपूर्वकतादृशमुक्तिनिमित्तमासुरज्ञानमार्ग-मुपदिशेदिति भावः । अत एव श्रीमद्भुवनेश्वरसुरज्ञानमार्ग एव कंसस्य श्रीमद्देवकीवधो-धतस्योपदिष्टो न तु दैव इति ज्ञेयम् । इदमेवाहुर्विवरणे तदा ज्ञानमार्गेण स्यात्तव्यं शोकाभावायेति विवेक इति । तदा तेष्यासुरावेश्यासुरभावपत्सहजासुरजीवत्व-निर्धारो सत्येतैरासुरज्ञानमार्गेण स्यात्तव्यमित्यर्थं विवेको विचारः सिद्धान्तभूत इत्यर्थः । तथा च तान् प्रत्यासुरज्ञानमार्ग उपदेष्टव्य इति भावः । यद्वा पूर्वमासुरोऽयं जीव इति निर्धार इत्युक्तं तर्हि तेन किं साधनमनुष्ठेयमित्याकांक्षायां तदा ज्ञानमार्गेण स्यात्तव्यमि-

१ आर्षेणजीवार्थे सर्वं दैवानां वपुषि स्थिताः, भावेतेन विना ये च मूढदत्ता इति स्मृताः, तेषां तमस्य भाश्रोक्तं चान्ये देवाश्चिन्तयन्त, तेषां स्थानं च स्वर्गादि तदापदमवाप्तुमिति पद्मपुराणोत्तराण्येवमन्येन आसुरावेशिनां मुक्तेरासुराणामन्वन्तमोरूपनरकप्राप्तिरेव चम् ।

त्यासुरस्यैव साधनमुपदिशन्ति तदा जानेत्यादिना । एवं च ज्ञानमार्गपदेनासुरज्ञानमार्गं
 एवायातीति तथा व्याख्यातमिति ज्ञेयम् । न ह्यासुरस्य सर्वं ब्रह्मेत्यक्षरज्ञानमार्गं पुरुषोत्तम-
 ज्ञानमार्गं वाधिकारः, तस्य तामसत्वात् । अत एवेश्वरत्वेनाभिमततामसमायाशक्त्युपास-
 कास्तेषु सत्त्वाभावात् सत्त्वजनितज्ञानाभावे 'नोर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था' इत्युक्ता नोर्ध्वगतिः,
 किन्तु तामसशक्त्युपासनाजनितज्ञानस्य तमोगुणजनितत्वेन तामसत्वाद्दधो गच्छन्ति
 तामसा' इत्यधोगतिरूपनिरयान्धन्तमोरूपप्रकृतिलयान्यतरप्रवेश एव, 'ये यथा मां प्रपद्यन्त'
 इति वाक्यात् । अत्र अधःपदेनाधममेव विवक्षितम्, न तु नीचस्थानम्, निरयाणां
 नीचस्थानत्वेपि अन्धन्तमःप्रवेशरूपासुरसुक्तेः सुखदुःखाभावरूपत्वेन नीचस्थानत्वाभावात्,
 सर्वं ब्रह्मेत्यक्षरब्रह्मज्ञानमार्गं तु 'दैवी सम्पद्धिमोक्षाये'ति वाक्याद्देवसम्पद्युक्तजीवा-
 नामेवाधिकारः । अत एव 'जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः । सात्त्विकः स तु
 विज्ञेयो भवेन्नोक्षायाधिष्ठित' इतिमोक्षधर्मीयनारायणीयवाक्यान्मोक्षाधिकारिणां सात्त्विक-
 त्वेन 'सत्त्वारसञ्जायते ज्ञान'मित्युक्तसत्त्वगुणजनितज्ञाने 'नोर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था' इति
 वाक्योक्तोर्ध्वगमनरूपा स्वर्गमुत्त्यन्तरप्राप्तिर्भवतीति । अत्रोर्ध्वपदस्योत्तममित्यर्थो न तूच-
 स्थानम्, स्वर्गलोकसोर्ध्वलोकत्वेपि 'यत्र दुःखेन सम्भिन्न'मित्यादिवाक्योक्तस्वर्गसुख-
 स्य सुक्तेश्चोर्ध्वलोकत्वाभावात् । तस्मादूर्ध्वपदेनोत्तमत्वमेव विवक्षितमिति ज्ञेयमिति
 दिक् ॥ ३ ॥

तथा च यस्माद्वाधकेषु सत्सु न सेवासिद्धिरतस्तत्र यत्साधनपरित्यागः कर्तव्य
 इत्याहुः वाधकानां परित्याग इति । एवं द्विविधमपि प्रतिबन्धरूपं सेवावाधकमुक्त्वा
 लौकिकभोगरूप सेवावाधक वदन्तो द्विविध भोगमाहुः भोगेष्वेकं तथा परम् ।
 निःप्रत्यूहम् । एतद्विवरणं तु भोगो द्विविधो, लौकिकोऽलौकिकश्च ।
 तत्र लौकिकस्त्याज्य एव । अलौकिकभोगस्तु फलानां मध्ये प्रथमे
 प्रविशतीत्यन्तम् । अत्र यथा प्रतिबन्धे साधारणस्त्याज्यो, भगवत्कृतस्तु फलनिष्-
 मेव जनयेत्, तथा भोगेपि सुखदुःखसाक्षात्काररूपभोगरूपवस्तुन्यपि एकं साधारण
 लौकिकमिति यावत्, तत् तथा त्याज्यम्, तत्साधनपरित्यागः कर्तव्य इत्यर्थः ।
 परं द्वितीयं साधारणाद्विन्नमलौकिकमिति यावत्, तादृशभोगरूपं वस्तु निष्प्रत्यूहं
 निर्गतः फलप्राप्तौ निम्नो यस्मात्तत्फलाप्रतिबन्धकमिति यावदेतादृशमित्यर्थः । तथा च
 तत्फलानुत्पन्नमेवेत्यर्थ इति भावः । एव द्विविधोपि भोगो मूले कण्ठरवेणोक्तो यस्तमेव
 भोगं निवारणे भोगोपि द्विविधो लौकिकोऽलौकिकश्चेत्यादिना स्फुटीकृत्य तत्र
 लौकिकस्त्याज्य एवेत्यनेन लौकिकभोगस्यापि तत्साधनपरित्यागेन त्याज्यत्वमुक्तम् ।
 ननु कथमलौकिकस्य द्वितीयस्य भोगस्य फलाप्रतिबन्धकत्वमित्याशङ्कयामाहुः महान्
 भोगः प्रथमे विद्वाने सदेति । महानलौकिको भोगस्तु प्रथमे अलौकिकरसोप-

भोगसामर्थ्यरूपे पूर्वोक्तफले विषयत्वेन प्रविशतीत्यर्थः । नन्वलौकिकभोगस्तु नेह भवति किन्त्वेतद्देहपातोत्तरं साक्षाद्भगवत्सम्बन्धे सति भवति । तथा चात्रालौकिकभोगप्रसक्ते-
रेवाभावात् तद्भोगप्रसक्तौ सत्यामेव लौकिकभोगवदस्यापि त्यागाशंकायां प्राप्तायामेतस्य प्रथमफले प्रवेशवचनं सार्थकं स्यात्तस्मान्महान्भोगः प्रथमे विशते सदेति वचनं व्यर्थमिति चेत्, अत्र वदामः । अलौकिकभोगस्त्वत्रापि मनोमात्रस्य स्थायिभावात्मकभगवत्सम्बन्धे-
नालौकिकत्वान्मनोभावे त्वात्मनि द्वारा भवति, तत्सहनार्थमेवालौकिकसामर्थ्यं भगवता दीयते, अत एवालौकिकभोगस्य प्रथमफलान्तरभावोक्तिः संगता भवति । अन्यथा प्रथम-
फलान्तरभावोक्तिरसंगता स्यात् । तस्माच्चदा तनुजवित्तजसेवया प्रेमोत्पत्तिस्तदनन्तर-
मलौकिकभोगरूपे अर्षानुरागरूपविरहजदुःखसाक्षात्कारे विषयत्वेन प्रविष्टस्य दुःखस्य तापविशिष्टस्य सहनार्थमलौकिकसामर्थ्यं भगवता दत्ते स्वसेव्यश्रीविग्रहे स्वप्नादिषु वा स्पर्शादि-
जनितविलक्षणसुखभोगप्राप्तिरत्रापि भवति तदाचार्यभोगः प्रतिबन्धकत्वेनोक्तोत्तोर्यं भोगो-
पि मम प्रतिबन्धकः स्यादिति कदाचित् कस्यचिन्मनसि भवेत्, प्रेमभारेण च स भोग-
स्त्यक्तुमशक्यस्तदा व्याकुलतया महान्खेद उत्पद्येत, तेन च विरहासुभवप्रतिबन्धः स्यादिति तत्खेदनिवारणार्थं महान्भोगः प्रथमे विशते सदेति मूले, अलौकिकभोगस्तु फलानां मध्ये प्रथमे प्रविशतीत्येतद्विंशरणे चालौकिकभोगस्य प्रथमफले प्रवेश उक्त इति तयोक्तेः सार्थकत्वस्य सिद्धत्वाच्च त्वदुत्तयवकाशः कथमपीति युध्यस्व । ननु लौकिको भोगो न तनुजवित्तजसेवायाः प्रतिबन्धकः किन्तु 'ता नाविद' ब्रित्वाद्युक्तप्रकारक-
चेतस्तत्प्रवणत्वतद्रूपायां मानससेवायां प्रतिबन्धकः । यदि तनुजवित्तजसेवाप्रतिबन्धकः स्यात्तदा लौकिकसुखसाक्षात्काररूपभोगाभावे देहस्थितेरभावात् तनुजवित्तजसेवाश्रवण-
कीर्तनादीनां चाभावे सिद्धे कारणाभावेन प्रेमोत्पत्तेरभावान्मानससेवासिद्धेश्चाभावात् परम-
फलप्राप्तिर्न भवेदेव कस्यापीति न कोप्यस्मिन्मार्गे प्रवर्ततेति मार्ग एवायमुच्छिद्येत, तस्मान्न तत्प्रतिबन्धकौ लौकिकौ भोगः । सति च लौकिके भोगे 'विषयाविष्टचित्ताना नावेशः सर्वदा हरे'रिति वचनात्तत्कारणविषयावेशेन भगवद्विषयकतनुजवित्तजसेवाभावे कथं पूर्वोक्तं फलं स्यादिति चेत्, अत्र वदामः । लौकिकविषयभोगो द्विविधः, एकः केवलेन्द्रियधोषज्ञे, द्वितीयो भगवत्तनुजवित्तजसेवोपयोगी । तत्र केवलेन्द्रियमात्रधोषकविषय-
भोगो न कर्तव्यः, किन्तु प्रसुसेवोपयोगित्वत्तुच्छदा अयं च स्वस्य दासत्वेन दासधर्मत्व-
बुद्ध्या च लौकिकभगवन्निवेदितविषयभोगः कर्तव्यः । एवं च 'तापद्रागाद्यः स्तेनास्ताव-
त्काराग्रहं गृहम् । तान्मोहोद्भिनिगडो यावत्कृष्ण न ते जनाः । त्वोपभुक्तस्त्वगन्ध-
यामोत्कारचक्षिताः । उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां जयेमही'त्यादिवचनानि च यैर्भगवत्सेवोपयोगित्वेन दासधर्मत्वेन धन्यकमायाजयसाधकत्वेनानर्थनिवारकत्वेन च भगवन्निवेदितलौकिकविषयभोगस्य विहितत्वात् । तस्मात्केवलेन्द्रियमात्रधोषकर्तृलौकिकभगवद-

निर्देदितविषयजभोग एव त्याज्यत्वेनोक्तोत्र, स तु तनुजवित्तजसेवाधाधक एवेति स एव त्याज्यो न तु भगवत्सैवौपधिकत्वेन दासधर्मत्वेन च प्राप्नो विषयजभोग इति बाधकत्वाभावेन पूर्वोक्तफलस्य निःप्रत्यूहत्वात् । अत एव 'बीजदार्व्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः, अव्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभि'रित्यादिना भक्तिवर्धिन्यां तनुजवित्तजसेवाकरणे गृहस्थितिरुक्ता । प्रेमासत्तयनन्तरमेव च 'तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् । त्यागं कृत्वा यतेवस्तु तदर्थार्थैकमानसः । रुमते सुदृढां भक्तिं सर्वतोभ्यधिकां परा'मित्यनेन भगवद्भजनान्यविषयकव्यासंगजनकत्वेन सर्वविधस्यापि गृहस्य त्याग उक्तः सर्वविध-भोगाभावसाधकत्वेनेति कृतं पल्लवितेन ॥ ४ ॥

ननु भगवता साक्षात्सम्बन्धेषु यदि सुखदुःखसाक्षात्काररूपो भोग एव भवति तदा लौकिकभोगः किमर्थं त्याज्यत्वेनोच्यत इत्यनतिपण्डिताशंकां परिहरन्त आहुः ।

सविभ्रोल्पो घातकः स्याद्बलादेतौ सदा मतौ ।

एतद्विवरणं तु साधारणो भोगः कथं त्यक्तव्य इत्याकांक्षायामाह सविभ्रोल्पो घातकः स्यादिति । सविभ्रत्वादल्पत्वाच्च भोगस्त्याज्यः । एतौ सदा प्रतिबन्धकावित्यन्तम् । लौकिकसुखभोगसुखभोगसाधनानां नाशास्त-विभ्रो, अथ च लौकिकभोगः किञ्चित्कालिकत्वात् परिच्छिन्न इत्यल्पश्च । अथ च परमफल-वाधक इति घातकः । एवमेव लौकिकदुःखभोगस्तु यद्विषयक उत्पद्यते तद्विषयस्य कस्यचिदेव प्राप्तिर्न सर्वस्येति सविभ्रो, अथ च लौकिकविषयस्य तुच्छत्वात् तुच्छविषयक इति अल्पस्तुच्छश्च । अथ च परम्परया मानससेवाप्रतिबन्धकत्वात् फलप्राप्तिघातकश्चेति मूले हेतुगर्भविशेषणानि । अत एवात्र भावप्रधानो निर्देश इति ज्ञेयमिति मनसिकृत्याचार्याः सविभ्रत्वादल्पत्वाद्घातकत्वाच्चेति हेतुत्वेनैव विवरणे व्याख्यातवन्तो भोगविशेषणानि । अत एव एतौ भगवत्कृतप्रतिबन्धसाधारणभोगौ बलाद्धेतोः सदा बाधकाविति भावः । नन्वत्रैको भोगः एषोक्तः पूर्वमव्यवहितः, तथा सति सदायं प्रतिबन्धक इत्येकवचनमेव पक्षव्यम्, न त्वेताविति द्विवचनमित्याशंकायामाहुः द्वितीयो भगवत्कृतः प्रतिबन्ध इति । द्विवचनान्तैतच्छब्दे द्वितीयो द्वित्वसंख्यापूरको भगवत्कृतः प्रतिबन्ध इति तात्पर्यात् द्विवचनस्य सार्थस्यमिति भावः ।

ननु भगवत्प्रतिबन्धे ज्ञाते संसाराभावायातिरूपया तस्यासुरज्ञानमार्ग उपदेष्टव्य इति पूर्वमुक्तम्, तत्रापि तस्य चेन्न स्थिरता तदा महत्तमैः किं कर्तव्यमित्याकांक्षायामाहुः द्वितीय इति ॥ ५ ॥

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

एतद्विवरणं तु ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताभायार्थमाह द्वितीय इत्यन्तम् । द्वितीयं भगवत्कृतप्रतिबन्धे आसुरज्ञानोपदेशपर्यन्तं चिन्ता कर्तव्या महत्तमैरित्युक्तम् ।

यदासुरज्ञानेपि भार्योदेः स्थितिर्न दृश्यते किन्तु 'कामोपभोगपरमा' इति वचनसिद्धकामोप-
भोगनात्रपरत्वं दृष्टम्, तदास्यासुरसुक्तिरपि न देया भगवता किन्तु मरणानन्तरं 'मसुर्या
नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः । तांस्ते प्रेत्यापि गच्छन्त्यत्रिद्वान्सोमुधा जना' इति
श्रुत्युक्तान्धन्तमोवृत्तकैवलदुःखात्मकलोकप्राप्तिपूर्वकं 'तानहं द्विपतः क्रूरानि'त्यादिवाक्योक्तः
संसार एव देयोत्येति संसारनिश्चयं प्राप्य सर्वथैव चिन्ता त्याज्या । तादृशपुत्रादिरूपेक्ष्य
इति भावः ॥ ५ ॥

एवं प्रसंगादासुरस्य पुत्रादेरुद्धारोपायस्य कर्तव्याकर्तव्यत्वं निरूप्य प्रकृतं विचार-
यन्ति । ननु यथासुरस्यासुरसुक्तिसंसारयोर्निश्चयः कृतः कामोपभोगपरत्वापरत्वादिलिङ्गैस्तथा
शुद्धपुष्टिमार्गायिष्वेतस्य शीघ्रं फलमेतस्य विलम्बेनेति केन लिङ्गेन ज्ञेयमित्याकांक्षायामाहुः ।

न त्वाद्ये दातृता नास्ति ।

तुशब्द आसुरप्रसङ्गनिवारणार्थः । आद्ये अलौकिकसामर्थ्यरूपे फले जाते सति
भगवतः दातृत्वं नास्तीति न, किन्तु दातृत्वं वर्तत इति ज्ञेयम् । नन्वाद्य इति पाठे नु
निश्चयेन दातृता नास्तीति न, किन्तु वर्तत एवेत्यर्थो ज्ञेयः । एतदेहे मनसि एतदेह-
पातोत्तरं चालौकिकसंघात एव फलं भविष्यतीति भावः । अयं मूलार्थः स्पष्ट एवेति
मत्वाद्ये दातृता नास्तीत्येतस्यार्थमनुकत्वा आद्यफलाभावे एतदेहे मनसि एतदेहपातोत्तरं च
भगवतो दातृता नास्तीति शिरश्चालनेनोक्त्वा किन्तु विलम्बेन दातृता वर्तत इत्यर्थतः
सिद्धमर्थमाहुर्विवरणे आद्यफलाभावे भगवतो दातृत्वं नास्ति तदा सेवा-
नाधिदैविकीत्युक्तं भवतीत्यन्तेन । यतश्चायमार्थिकोर्थ उक्तोत एव इत्युक्तं भवतीत्युक्तं
न त्वित्यर्थ इति । यद्वा आद्यफलाभावे तनुपवित्तजसेवाजनितप्रेमासत्तयनन्तरमलौकिक-
सामर्थ्यदानाभावे भगवतो दातृत्वाभावो नास्ति किन्तु विलम्बेन दातृत्वं वर्तत इत्यकार-
प्रक्षेपेण व्याख्येयम् । नन्वाद्यफलाभावे दातृत्वं कुतो नास्तीत्याकाङ्क्षायामाहुर्विवरणे तदा
सेवानाधिदैविकीत्युक्तं भवतीति । व्यसनपर्यन्तं स्वतन्त्रेच्छत्वेन प्रेमावस्थानामा-
विर्भाव्यत्वाभावात् पूर्णप्रेमाविर्भावाभावाद्द्रव्यरूपताभावात्सेवाया आधिदैविकत्वाभावादिति
हेतोर्दातृत्वं नास्ति, यत आधिदैविकसेवयैवाधिदैविकस्वरूपप्राप्तिर्न यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्त-
थैव मजाम्यहमिति वाक्यादित्यवेहि । स्वरूपसैवाधिदैविकत्वे 'रसो वै स' इतिश्रुतिस्य-
परमकाष्ठापन्नद्रव्यस्वरूपनिश्चयवाचकवैद्विलव्ययशब्दः प्रमाणं परमकाष्ठापन्नस्यैव पर्यन्ततः
सर्वाधिदैविकत्वात् । एवं चाद्यफले जाते फलं शीघ्रं भविष्यति तदभावे भगवदिच्छामावेन
कस्मचिद्विलम्बेन भविष्यतीत्याद्यफलोत्पत्त्यनुत्पत्तिरूपलिङ्गान्मां शुद्धपुष्टिमार्गायिष्यापि मत्स्य
शीघ्रफलोत्पत्त्यनुत्पत्ती ज्ञेये इति दिक् ।

अथ उद्वेगमावप्रतिबन्धाभावमोगामावासां घाघकाभावत्वेन एवं कारणत्वमुक्तम् ।
तत्र सर्वस्यापि भगवद्गीलात्वेन ज्ञानाहुद्वेगमावः सिद्धस्तत्र न गृहत्यागः । सेवाप्रतिबन्धा-

सुरसुत्रादेस्लागात्प्रतिबन्धाभावसिद्धेश्च तत्र पाक्षिको गृहत्यागः । दैवपुत्रादिषु सत्सु गृहत्यागाभावात् । भोगाभावस्तु लौकिकभोगत्वावच्छेदकावच्छिन्नाभावः । स तु लौकिक-गृहत्वावच्छेदकावच्छिन्नत्यागेनैवेत्याहुः ।

तृतीये वाधकं गृहम् ।

तृतीये वाधकाभावत्वेन कारणे लौकिकभोगाभावे लौकिकं गृहं वाधकम् । तादृशगृहे सति तादृशभोगाभावाभावात्, सर्वेन्द्रियाणां लोकवेदसंकोचेनापि स्वस्वविषये प्रवृत्तिसम्भवादिति भावः । एतद्विवरणे इदमेवाहुः भोगाभावस्तदैव सिध्यति यदा गृहपरित्याग इति । अत्र पर्युपसर्गो वेश्मन्नीतत्रयसुत्रादिवाचको ज्ञेयः । अन्योर्थः स्पष्टः ।

ननु एतादृशसेवनातिदुर्लभेत्याशंकायामाहुरवश्येयं सदा भाव्येति ।

अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

अत्र विवरणामात्रादस्माभिरेव व्याख्यायते । इयमव्यवहितक्षण एवोक्ता बुद्धिसा मानसी सेवना 'न रोधयती'त्यादिवाक्येभ्यः कस्यापि कर्मज्ञानादेरवश्याधीना यद्यपि न भवति, ब्रजभक्तरूपसाधुऋषामात्राधीनत्वात्, तथापि श्रीप्रसुब्रजभक्तदास्यपूर्वकं भाव्या चिन्तनीया । एतादृशी सेवनां कदास्मत्प्रसुरस्मत्स्वामिन्योस्सम्यं दास्यन्ति, कदा भगवति चक्षुरागः, कदा वा चित्तासंगः, कदा वा 'भगवता सह संलापो दर्शनं मिलितस्य च । आक्षेपः सेवनं चापि स्पर्शश्चापि तथाविधः । अधरामृतपानं च भोगो रोमोद्गमस्तथा । तत्कृजितानां श्रवणमात्राणं चापि सर्वतः । तदन्तिकगतित्थित्यादिः संकल्पः, कदा निद्राल्लेदः, कदा तनुतनुता, कदा विषयनिवृत्तिः, कदा त्रपानाशः, कदोन्मादमूर्च्छामृतय इत्याद्युक्तप्रकारेण सदा देहपातपर्यन्तं भाव्या, भावनया मनसि स्थापनीया । अनिदीनतया ज्ञानविषयत्वमापदनीवेति यावत् । यद्वा इयं मानसी सेवा सदा भाव्या, प्रेमाद्यभावेऽपि प्रेमाद्यनस्थायनुरक्षणकरणेन च चिन्तनीया । तथा च मनसे-तादृशभावनापूर्वकं तनुजनित्रजसेनाकरणे 'तं यथा यथोपासते तथैव भवती'ति श्रुतेर्यं यथा मां प्रपद्यन्ते तान्तथैव भजाम्यह'मिति गीतास्थभगवद्वाक्याद्य च 'यादृशी भानना यस्य मिद्धिर्भवति तादृशी'त्यादिवचनाच्चैतदेहपातोत्तरमलौकिकदेहप्राप्ती वा कस्यचित्कस-चिषु जन्मान्तरे वा बहुतरभगवत्कृपायामस्मिन् जन्मन्यपि वा 'ता नाविद'चित्वा-द्युक्तप्रकारा फट्प्रकारा सेवना मिद्धा भविष्यतीति भावः । अथवा इयं रसरूपा प्रेमासक्तिरन्यमनात्मिका सेना सदा सर्वदा अः गगनात् वद्व्यो यसां मा भाव्या ज्ञेया । एतादृशज्ञानेनापि फलमिद्धिरित्यर्थः । तथा चान्यप्रकारकसेवायां न सर्वदा भगवान् वदयो भवति, न वा तज्ज्ञानमात्रेण च फलमिद्धिरिति भावः । ननु ज्ञानादि-मार्गप्रसंगेषां सेना प्रसु न्यागे कस्यपि प्रसुमेरात्पारिशेषादित्याशंकायाहुः सर्वमन्य-न्मनोभ्रम इति । अन्यत् सर्व मनोभ्रमरूपमेव । तथा च भगवन्मायामोहितानामेवायं

सिद्धान्तो यदन्यत्रापि मार्गं प्रभुर्वश्यो भवतीति । अत एवास्मिन्मार्गे मार्गान्तराच्छ्रेष्ठ्यम् ।
अत एव च 'मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स न भक्तियोग'मिति वचनं चेति दिक् ॥६॥

एवं मानससेवाभावनाया माहात्म्यमुक्त्वा पूर्वोक्तसेवाबाधकत्यागसावश्यकतामाहुः
तदीयैरपि तत्कार्यमिति ।

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

बालबोधग्रन्थे 'समर्पणादात्मनो हि तदीयत्वं भवेद्भुव'मित्युक्तत्वात् 'देवं धर्मै-
र्गनुष्याणा'मित्यादिभगवद्वाक्याच्च पुष्टौ पुष्टिमार्गं तदीयैरपि आत्मसमर्पणं कृतवद्विरपि
कृतं तदीयं च सर्वं जातमतः परं प्रसुर्यथा ज्ञास्यति तथा करिष्यति मन का चिन्तेति
निश्चिन्ततया श्लेषम् । तथा सति भगवति भरदाने पुष्टिमार्गस्य प्रेमात्मकत्वात् प्रेममार्ग-
विरोध आपद्येत । सर्वथा स्वाशक्येयं हि भगवति भरदानम्, न तु स्वशक्येयि,
स्वशक्येयैपि तत्र भरदाने स्वामिन्यादीनां स्वप्राणप्रियस्यायासदर्शनेन महान् खेद उत्पद्येत,
तेन तदधीनत्वात्फलस्य तत्फलदाने भगवतो विलम्बस्तत्खेददानजनितः स्वामिनीप्रापद्येतेति ।
अत एवाग्रे आहुः पुष्टौ नैव विलम्बयेदिति । पुष्टाविति देहलीदीपन्यायेनात्रापि
सम्बध्यते । अन्यमार्गस्यस्तु कृतात्मसमर्पणो विक्रीतपश्चादिवत् स्वदेहभरणपोषणादिचिन्ता-
रहितो विलम्बं कुर्यादपि, पुष्टौ शुद्धपुष्टिमार्गं तु तन्मार्गस्यो नैव विलम्बयेन्न विलम्बं
कुर्याद्बाधकत्रयापनोद इत्यर्थः । यद्वा स्वयमेवात्मसमर्पिणा बाधकत्रयापनोदे कृते स्वप्राण-
प्रियस्यायासादर्शनात् स्वामिन्यादीनां खेदाभावात् तदधीनफलदाने प्रसुप्तं विलम्बयेन्न
विलम्बं कुर्यादिति वार्यः । अत एव 'मदर्थेपरित्यागो भोगस्य च सुखस्य चै'त्येकादश-
स्कन्धीयं प्रभुवचनमात्मसमर्पिणो भोगादित्यागमुपदिशति, न तु स्वस्मिन् भरदानेन
निश्चिन्ततयावस्थानम् । अन्यथा तासां खेदे सति तनुजवित्तजसेवायाः प्रतिबन्धे जाते
सति फलरूपसेवाप्राप्त्याश्चा दूरापास्ता । तथा च यत्र तनुजवित्तजसेवायामपि बाधकं
त्यक्तव्यं जातं तत्र फलरूपसेवासिद्धौ सत्यां प्रभ्यायासस्फुरणाद्विलम्बं न कुर्यादेवेत्यर्थः ।
अप्रैतावज्ज्ञेयम् । साधनरूपसेवायां 'प्रतिकूले गृहं स्वजे'दित्युपदेशे भजनप्रतिबन्धक-
गृहसैव त्यागो, न भजनातुकूलगृहस्य । फलरूपसेवायां तु भजनातुकूलस्यापि गृहस्य
त्याग इति । एतद्यथा तथा मत्कृतभक्तिचर्धिनीटीकायां 'तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं
विनाशक'मितिश्लोके द्रष्टव्यम् ।

अथ तनुजवित्तजसेवया प्राप्तमानससेवस्य व्यसने जाते दशावस्थासु महादुःखानु-
भवादतितापेन कदाचिदतिनिष्ठुरः प्रियो यदेतावत्पर्यन्तमपि न गिलति, मया खेतावदुःख-
मनुभूयते तदर्धमित्यादिको दोषारोपो भगवति भगवदीयस्य स्नात् सोपि बाधक
एवेत्याहुः गुणशोभेपीति ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

गुणैः रसावस्थारूपैर्निद्राछेदादिभिर्मनःक्षोभेपि प्रियदोषारोपेपि एतदेव मगवद्रूपौ प्रतिबन्धकत्वमेव द्रष्टव्यं दोषारोपस्य । तथा च तादृशावस्थायामपि प्रिये दोषारोपे च कर्तव्यः । यतः प्रियस्य निर्दोषपूर्णगुणवत्त्वात्तत्र दोषारोपे स्वामिन्यादीनां रोपे फलप्राप्ति-
विलम्बः स्यात् । किन्तु धन्योहं यत्रियार्थमेतादृशावस्थामनुभवामीतिगुणारोप एव कर्तव्य इति भावः । इदं व्रपानाशावस्थापर्यन्तमेव कर्तव्यत्वेनोपदिश्यते । उन्मादावस्था-
प्रादुर्भावे तु देहानुसन्धानाभावाच्च तत्र दोषो दोषारोपेपीति ज्ञेयम् । अत एवोद्धवद्वाप्य
व्रजसीमन्तिनीनां ज्ञानोपदेशो दोषाभावार्थमेव कृतः प्रमुणा ॥ ७ ॥

नन्विदं सर्वं प्राकृततुल्यमेवेति किमेतादृशावस्थाप्राप्त्याप्युक्तर्ष इत्याशङ्क्याहुः ।

कुसुष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७ ॥

अत्र या काचित् कुसुष्टिरुत्पद्येत सा भ्रमो ज्ञेयः । यतो 'रसो वै स' इति श्रुते रसरूपो भगवान् सिद्धस्तदा सर्वा अपि रसावस्था मगवद्रूपा एव, रसस्य विभावा-
नुगावव्यभिचारिभावसमूहालम्बनरूपत्वादिति सिद्धः सर्वोत्कर्षोऽस्य मार्गसास्य फलस्य
चेति सर्वं चतुरस्रम् ॥ ७ ॥

अत्र केचिदस्मच्छ्रीमदाचार्यमार्गीया भगवदीया यादृशी सेवनेति मूले
सेवायां फलत्रयमिति तद्विवरणे च पुष्टिमर्यादाप्रवाहभेदभिन्नमार्गसम्बन्धित्रिविध-
सेवानां क्रमेण फलत्रयमुक्तमिति व्याचक्षते । तन्नित्यम् । एवं सति मूले यादृशी
सेवनेत्यत्र तद्विवरणे च सेवायामित्यत्र चैकवचनं श्रीमदाचार्येण दत्तं स्यात् । मूले
कदाचिच्छन्दोपुरोधेनैकवचनदानेपि विवरणे सेवासु फलत्रयमिति बहुवचनमेवोक्तं स्यात्,
विवरणस्य मूलाभिप्रायप्रकटनार्थमेव क्रियमाणत्वात् । अतो मूलविवरणयोरेकवचनदाना-
न्ययानुपपत्त्या तत्रत्यैकवचनाभ्यां शुद्धपुष्टिमार्गसेवाफलमात्रनिरूपणमेवात्र श्रीमदाचार्य-
चरणानामभिप्रेतं स्वीयमात्रेभ्यो ज्ञापनार्थमिति ज्ञायत इति सारम् । अन्ये त्वेतन्मार्गीया
भगवदीया मूलविवरणोक्तैकवचनानुरोधेन शुद्धपुष्टिसेवाफलत्रयमेवात्र श्रीमदाचार्याणाम-
भिप्रेतमधिकारभेदेनोत्तमत्वमध्यमत्वसाधारणत्वभेदभिन्नम् । तत्रोत्तमं फलमलौकिक-
सामर्थ्यम्, तद्य सेवायां क्रियमाणायामेव प्रमुसम्पादितालौकिकशरीरनिष्ठस्वरूपानुभव-
सामर्थ्यं प्रमाणानुरोधेप्रमेयसाध्यम्, यथा रासमण्डलमण्डनायमानानाम्, मध्यमं फलं तु
सायुज्यम् । तद्य मह युतकीनि महयुक्, सेवायां क्रियमाणायामेव भगवता सह सतत-
मितिः सार्वदिकसंयोगरसानुभव इति यावत् । तथा च भक्तिमार्गीयेण प्रकारेण युगपद-

१ इत्यत्र 'इति धीवक्रभक्तनुवचरिगुलनायाहुरेणुलुवचनः । जयगोपालः इतवान्' इति प्रथमं
निर्दिष्टं, इति कोऽत्र पद्यतेति १११म् । अत्र च विद्यमानरीत्यागतः पाठस्ततः, अन्वयवृत्ता न्ययमेव निर्दिष्टः,
अदस्ताप्योऽपि तथैव प्रमाणम् । एतन्प्रदीपत्रं तु चरमपद्ययेन स्वामन्तरीकरणम् ।

खिलपुण्यपापक्षयद्वारा पात्रमौक्तिकं देहं निवर्त्यालौकिकं दत्त्वा स्वस्मिन्नेव स्थितिं विधाय ततो निष्कास्य प्रमुकारितस्खलीलानुभवरूपं प्रमाणानुरोधिप्रमेयसाध्यम्, यथा लक्ष्म्या भन्तर्यहगतयोपिकानां वा । अत्र मध्यमत्वं चास्य फलस्य विप्रयोगरसानुभवाभावाज्ज्ञेयम् । साधारणफलं तु सेवोपयोगिदेहो वैकृष्टादिषु । ततु सेवायां क्रियमाणायामेवानुग्रहविशेषाभावात् साक्षात्सेवानुपयोगेन्यैस्तादृशसाक्षाद्रसानुभवकर्तृभिः क्रियमाणायाः सेवाया उप समीपे योगः सम्बन्धस्तद्वच्छरीरप्राप्तिस्तरूपम्, यथा वृन्दावनस्यपक्ष्यादीनाम् । तस्य चान्तरमणानुकूलत्वात्फलत्वम्, वहिःसाक्षात्सम्बन्धाभावादधिकाररूपत्वं च ज्ञेयमिति वदन्ति । तत्रान्तर्यहगतानां मध्यमं फलमिति त्वसदाचार्यचरणसिद्धान्तविरुद्धम् । तथा हि । यद्यसदाचार्याणामेवमेवाभिप्रायः स्यात्तदा कुत्रापि दशमस्कन्धसुवोधिन्यां श्रीमदाचार्यैस्तद्विष्णुण्यां च तत्तनुजवरैः स्फुटीकृतः स्यात् । न 'चान्तर्यहगताः काश्चिदित्यस्याभासे 'यासां कालः प्रतिबन्धकः, पूर्वमेव भक्तियुक्तास्ता भजनानन्दमननुभूयैव प्रतिबद्धा एव भगवत्सायुज्यं प्राप्तवत्य इत्याहे'त्यत्रत्यसायुज्यपदेन, पुनरेतस्यैव पदस्य व्याख्यानान्ते 'ततो मुक्ता जाता' इत्यारभ्य 'तमेव परमात्मानं जारतुञ्जापि सङ्गता' इति पद्यव्याख्यानान्तप्रयुक्तैर्मुक्तापदैश्च मुख्यफलापेक्षया मुक्तिरूपफलस्यैव प्राप्ति-कथनेनायमेवाभिप्रायः स्फुटीकृतः श्रीमदाचार्यचरणैरिति वाच्यम् । 'अत्रत्यसायुज्यपद-मुक्तापदानां परोक्षवादरूपत्वमिति सायुज्यपदस्य भगवत्सहभावपरत्वेन मुक्तापदानां 'जहुर्युणमयं देह'मित्यत्रोक्तगुणमयेदेहत्यागोत्तरप्राप्तगुणातीतसद्वातनिष्ठभगवद्रसानन्दानुभव-विशिष्टत्वपरत्वेन च प्रयुक्तत्वात् । न च पूर्वोक्तानां पदानां परोक्षवादत्वे प्रमाणाभावः । 'लक्षणां नैव वक्ष्यामि न न्यूनादन्यपूरणम् । आर्थिकं तु प्रवक्ष्यामि परोक्षकथनादत्' इति प्रथमस्कन्धीयसुवोधिनीप्रारंभप्रपञ्चकपद्यस्य 'परोक्षकथनादत्' इति श्रीमदाचार्यप्रतिज्ञाया एव प्रमाणत्वात् । असार्थः । अहं श्रीभागवते कुत्रापि लक्षणां नैव वक्ष्यामि, न कथयिष्यामि । लक्षणा हि मुख्यार्थवाचे भवति, तत्रात्र प्रतिपाद्यस्य भगवतः सर्वशक्तिमत्त्वेन सर्वभवनसमर्थत्वेन मुख्यार्थवाचाभावात् । 'पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेद-धिक्रित्सितम् । आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि सुक्तिमि'रिति गौतमस्मृतिवचनेन पुराणेषु लक्षणावृत्त्याश्रयणस्य निषिद्धत्वाच्च । अथ च न्यूनात्पुराणान्तरकथया न्यूनत्वं प्राप्य भावप्रधानो निर्देशो, त्यन्तोपे पश्यमी । यद्वा, न्यूनात्पुराणान्तरकथया न्यूनात्न्यूनं प्रथमं प्राप्यान्यपूरणमन्वेन पुराणान्तरेण पुराणान्तरकथयेति यावत्तेन पूरणं श्रीभागवतस्य भगवदीयान्तरकृतश्रीभागवतव्याख्यान इव न वक्ष्यामि । यदि सा कथेतत्कत्वीया स्यात् तदा ध्यासचरणैरेव निषेधा स्यादतो न वक्ष्यामीति भावः । केचित्तु न्यूनाच्छ्रद्धार्थान्धान्यस्य तस्य पूरणं नैवर्ष्यः, अप्याहारं शब्दस्य वाच्यस्य वा न करिष्यामीत्याहुः । तत्र 'जन्मापस्ते'नि प्रथमस्कन्धीयापक्षेक एव 'धीमहि' इति निश्वाच्यकारकवाचिनो-

स्मच्छब्दस्य चाध्याहारदर्शनात् सोक्तिश्चिन्त्या, किन्त्वार्थिकं वाच्यार्थसिद्धमेवार्थं प्रवक्ष्यामि प्रकृष्टत्वेन वक्ष्यामि । अगोप्यत्वादिति भावः । परन्तु परोक्षकथनादत्ते परोक्षकथनमप्रत्यक्षकथनं वाचकशब्देतरशब्देन कथनं गोप्यकथनमिति यावत् तद्विहायेत्यर्थः । तथा च परोक्षकथनेनानाधिकारिभ्यो गोपनार्थं लक्षणां लक्षणावृत्तिविशिष्टशब्दानय च न्यूनं प्रमेयं प्राप्यान्त्येन पुराणान्तरेण पूरणं च वक्ष्यामि परन्तु तात्पर्यग्राहकलिङ्गादिसिद्धमेव, न तु तदसिद्धमपीत्थेतावदधिकं बोध्यम् । तथैव सुबोधिन्यां दृश्यमानत्वात् । तादृक्कथायाः कल्पान्तरीयत्वात् । एतत्कल्पीयत्वे तु 'गोप्यः संस्पृष्टसलिला अंगेषु करयोः पृथक् । न्यस्तात्मन्यथ बालस्य बीजन्यासमकुर्वत' 'इति मद्यं जपन्त्यस्ताः पूजां चक्रुः कुमारिका' इत्यादिमन्त्रद्रष्टृत्वादिरूपलिङ्गं कुमारिकानामप्रिकुमारत्वे, अथ च 'तमेव परमात्मानं जारयुद्धापि सङ्गता' इत्यत्रत्यजारयुद्धिरूपं लिङ्गमन्तर्ग्रहगतानां 'जारधर्मेण सुखेहं सुदृढं सर्वतोधिकं । मयि सम्प्राप्य सर्वेषु कृतकृत्या भविष्यथे'ति बृहद्ब्रामनोक्तभगवद्ब्रह्मदानविशिष्टश्रुतित्वे च यथोक्तं तथोक्तमेव स्यादतो ज्ञायते तत्रैतत्कल्पीयमिति तादृशपुराणान्तरकथया पूरणं न करिष्यामीति ज्ञेयम् । अथ च परोक्षकथने वाच्यार्थसिद्धमेवार्थं न प्रकृष्टत्वेन वक्ष्यामि किन्तु गोप्यत्वात् प्रकटतया न कथितमीदृशं तात्पर्यवृत्त्या सिद्धमप्यर्थं वक्ष्यामीति भावो ज्ञेयः । एवञ्च फलप्रकरणीयलीलायामतिगोप्यत्वादुपक्रमे फलप्रकरणीयसुबोधिनीस्थसायुज्यमुक्तापदा'न्युक्तं पुरस्ता'दित्वारम्य 'यत एतद्विमुच्यत' इत्यन्तं मध्ये प्रयुक्तानि मुक्तिमुच्यतइत्यादिपदानि, अथ च रासलीलोपसंहारे च 'ब्रह्मरात्र उपावृत्त' इतिपद्यव्याख्यानं 'यतो भगवान् मोक्षदाता ताश्चेदासन्ध्यमन्तःस्मरणं करिष्यन्ति तदा मोक्षाधिकारिण्यो भविष्यन्तीति वासुदेवानुमोदिता' इत्यत्रत्यमोक्षपदं च न लोकप्रसिद्धलयरूपसायुज्यपरत्वेन लयरूपमुक्तिविशिष्टत्वपरत्वेन लयरूपमोक्षपरत्वेन च न प्रयुक्तानि, किन्तु परोक्षवादेन भगवत्सहस्रितिपरत्वेन गुणमयदेहत्यागोत्तरप्राप्तालौकिकदेहनिष्ठभगवद्ब्रह्मानुभवविशिष्टत्वपरत्वेन विप्रयोगोत्तरप्राप्तभगवद्दर्शनानन्दपरत्वेन च प्रयुक्तानीति ज्ञेयम् । पश्चाध्यायीव्याख्यानस्थसायुज्यमुक्तामुक्तिमोक्षपदानि परोक्षवादरूपाणीति ज्ञापयितुमेव पश्चाध्यायीसमासिष्टोक्तव्याख्यात्यानीयश्रीमदाचार्यतनुजरक्षकृतफलप्रकरणीयसुबोधिनीटिप्पण्यां व्याख्यातं 'दिवा विप्रयोगजातीं सत्यां दिनान्ते प्रियसङ्गमे य आनन्दो, न स सर्वदा दर्शन इति सोऽन मोक्षपदेनोच्यत' इति मोक्षपदस्य तादृगानन्दपरत्वमेव । एवञ्च सायुज्यमुक्तामुक्तिमोक्षपदानां परोक्षवादत्वं सिद्धम् । अन्यथा 'न चैवं विस्मय' इति पद्यव्याख्यानं 'एतत्परिदृश्यमानं जगत् सर्वमेव यतो विमुक्तिं यास्यति, भावनया गोकुले स्थित आह, ज्ञानदृष्ट्या वै'त्यत्र विमुक्तिपदस्योपसंहारश्लोकव्याख्यानं श्रीमदाचार्यचरणै-मोक्षपदस्य चोक्तन्वात्रासमण्डलमण्डनायमानानां च लोकप्रसिद्धमोक्षप्राप्तिविशाख्याये यज्ञप-दीप्रमन्त्रायै 'तथैका प्रिष्टा मर्धे'तिपद्यव्याख्यानसुबोधिण्या'मतस्तस्या मुक्तिः सिद्धे'त्युक्तत्वा-

द्विप्रभार्याया अपि मोक्षप्राप्तिरंगीक्रियताम् । तस्मात् परोक्षवादरूपाण्येवात्र सायुज्यादि-
पदानीति न लोकप्रसिद्धमोक्षरूपमध्यमफलप्राप्तिरन्तर्गृहगतानामिति बोध्यम् ।

ननु मुक्तिवाचकपदैरेवात्रपरोक्षवादकरणे किं बीजमिति चेत्? श्रीभागवतमेव
बीजमिति गृहाण । तथाहि । 'न चैवं निस्मयः कार्यो भवता भगवत्यज' इतिपद्ये 'यत्
एतद्विमुच्यते' इतिपदमुच्यते, तेन च सर्वस्यापि गोकुलस्य मुक्तिः प्रतिपाद्यते, न हि
भवतापि सर्वस्य गोकुलस्य मुक्तिरंगीक्रियते लोकप्रसिद्धा । एवं च विमुच्यतेइतिपदं
परोक्षवावरूपमेव । तथा सति श्रीव्यासचरणैरत्र प्रकरणे मुक्तिवाचकपदेनैव परोक्षवादः
कृत इति श्रीमदाचार्यैरपि मुक्तिवाचकपदैरेव परोक्षवादः कृत इति सुपुक्तं श्रीभागवत-
मेव बीजमिति । ननु न वयमेवंरूपं मध्यमं फलं तासां वदामः, किन्तु प्रकारान्तरेण
मध्यमफलं वदामः । तत्र भक्तिमार्गीयेण प्रकारेण युगपदखिलपापपुण्यक्षयद्वारा पाञ्च-
भौतिकं देहं निवर्त्य तदनन्तरं चालौकिकदेहं दत्त्वा स्वस्मिन्नेव स्थितिं विधाय ततो
निष्कास्य प्रभुः संयोगरसलीलानुभवमेव कारयति, न तु विप्रयोगरसलीलानुभवम्, एवं च
रसरूपमगवत एकदलानुभवरूपं फलं मध्यममेव, द्वितीयदलानुभवाभावात् । मुख्यानां तु
दलद्वयानुभवस्यापि जायमानत्वान्मुख्यं फलमिति चेत्, अत्र शृङ्खलामः । अलौकिकदेह-
प्राप्त्यनन्तरं भगवत्कृता स्वस्मिन् स्थितिस्तासां केन रूपेण, सार्वदिकलयरूपेण वा, रस-
व्यभिचारिभावलयरूपेण वा, 'सायुज्ये तु रसाधिक्यं भेदेनानुभवात् तत्' इति श्रीमदा-
चार्यसिद्धान्तभेदविशिष्टसायुज्यरूपेण वा, सर्वदा कण्ठलग्नत्वेन वा, 'चैत्यस्य तत्त्वममलं
मणिमस्य कण्ठे, कौस्तुभज्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्भिर्भर्त्यज' इत्यत्रोक्तानां स्वाङ्गीकृतात्मनां
तत्त्वरूपकण्ठस्थितकौस्तुभे लयरूपेण वा, लक्ष्मीवद्भक्षःस्थलस्थितिरूपेण वा, शिवोमा-
वदर्धनारीश्वररूपेण वा, पूतनासुपानसमानीतभगवद्बुद्धरश्चितपूतनाभक्षिताधिकुमाररूप-
कुमारीपुंस्त्वधरीरूपयालकवद्वा । तत्र नाथः । पुरुषोत्तमे सार्वदिकलयरूपेण स्थितिस्तु
केवलजीवात्मनामेव, सा त्वेतासामसम्भावितैवालौकिकदेहप्राप्तिप्रविष्टत्वात्, न हि शरीर-
विशिष्टानां लयः कुत्रापि वेदादौ श्रुतोस्ति । पुरुषोत्तमे लयस्य पुरुषोत्तमविषयक-
मर्यादाभक्तिफलत्वाच्च । भवद्विस्त्वेतासां शुद्धपुष्टिमार्गीयमध्यमफलविशिष्टत्वं सिद्धान्ति-
तमस्ति । न द्वितीयः । एतादृशलयस्यास्माभिरप्यत्राङ्गीक्रियमाणत्वात् । न च तर्हि मध्यम-
फलप्रसक्तिः । एतादृशलयस्य रासमण्डलमण्डनायमानास्वप्नसावहमित्यादौ दृष्टत्वेन
तत्समकल्पत्वान्मध्यमफलत्वाभावात् । न तृतीयः । तादृशसायुज्यस्य मर्यादापुष्टिफल-
त्वात् । न चतुर्थः । सर्वदा कण्ठलग्नत्वेन स्थिते रसाभासरूपत्वात् । न पञ्चमः । देह-
विशिष्टत्वेन तत्रापि लयासम्भवात् । न षष्ठसप्तमौ । तत्र प्रमाणाभावात् । शिवोमयोरर्थ-
नारीश्वररूपेण स्थितौ च निखिलपुराणेतिहासादीनां प्रमाणत्वाच्च तथात्र प्रमाणमस्ति ।
न चार्धनारीश्वरदेतासां स्थितौ 'त्वर्थं शोभयथार्थमम्बुदनिमं वदं ललाटे सृजा वर्त-

कल्पतया विलाससदनं स्त्रीपुंमयं वाचायम् । हस्तैर्वेणुवराभयानि दधत् लावण्यवारां-
निधिम् । ध्यायामि स्मितशोभितास्यक्रमलं गोपालचूडामणि'मितिसुन्दरीगोपालमन्त्रसम्बन्धि-
ध्यानप्रतिपादकागम एव प्रमाणमिति वाच्यम् । 'अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी'ति
श्रुतौ यज्ञसम्बन्धयुक्तायाः स्वविवाहिताया एवार्धत्वमुक्तमिति लक्ष्म्या एवार्धनारीत्वेन
स्थितिरागमेन प्रतिपाद्यते न त्वेतासाम्, स्वविवाहितत्वाभावेन पत्नीत्वाभावादित्यस्या अपि
भवदुक्तेरनवकाशात् । नाप्यष्टमः । तेषामपि केवलजीवरूपाणामेव स्वोदरे पूतनया समान-
यनम्, न तु चालकदेहसहितानाम्, तदनन्तरं भगवतापि तदसुपानद्वारा तादृशानामेव
स्वोदरे समानयनम्, पश्चाद्वायस्यैरागतस्तत्रेत्यत्र व्रतचर्याप्रसङ्गे त्वलौकिकदेहं दत्त्वा तल्लीला-
प्रदर्शनं कारितवानिति निश्चयस्य दृढतरत्वेनास्यापि दृष्टान्तत्वाभावात् । शरीरविशिष्टानामेव
तेषां स्वोदरानयनमित्यस्य कण्ठरवेणाश्रूयमाणत्वात्, प्रत्युत पृष्ठदशमस्कन्धीयाध्यायसुचो-
धिन्व्यां 'तया स्वस्मिन्नानीता ये चालकानां जीवास्ते स्वजीवमर्गस्थाने स्थापिताः सन्तीति
ताम् स्वस्मिन्नानेतुं भगवांस्तन्निष्पीडनमेव कृतवानित्यभिप्रेतोर्थे' इत्यनेन केवलजीवाना-
मेवानयनस्य श्रीमदाचार्यैरुक्तत्वाच्च । न च लालनमृद्गक्षणलीलाप्रदर्शितस्वमुखस्यसर्वव्रजे
भगवति देहसहितानामपि स्थितिरस्त्येव, एवं चालौकिकदेहसहितानामप्येतासां स्थितिर्ना-
सम्भावितेति वाच्यम् । स्वमुखारविन्दप्रदर्शितसर्वव्रजे रासमण्डलमण्डनायमानानामपि
स्थितत्वात् तासामपि मध्यमफलप्राप्तवेक्तुं शक्यत्वादिति न किञ्चिदेतत् । अथ यद्यपि
भगवतोऽचिन्त्यशक्तित्वात् केनापि प्रकारेणैतासां भगवति स्थितिः सम्भवेदपि, तथापि
यद्येतासां मध्यमफलं स्यात् तदाऽचिन्त्यशक्तिमत्त्वपर्यन्तं धावना समञ्जसा स्यात्, तदेव
तु यद्युपपायमाणम्, यत एतासां सगुणदेहत्यागोत्तरं निर्गुणदेहप्राप्त्यनन्तरं तु सर्वभाव-
प्रप्तिरूपसाधनस्य सर्वभावप्रपत्तिलभ्यस्यैव च फलस्य प्राप्तिः श्रीमदाचार्यैः सिद्धान्ति-
तास्ति । तथाहि 'कृष्णं विदुः परं कान्त'मितिपञ्चश्लोकीसुचोधिन्व्यां प्रथमव्याख्याना-
भिप्रायविशदीकारकद्वितीयव्याख्याने 'उक्तं पुरस्ता'दितिपद्यव्याख्यायां 'यथा भगवति
गुणातीत एव परिनिष्ठशुद्धित्वेपि द्वेषस्य तत्र प्रयोजकत्वात् सगुणत्वमेवेति लक्ष्यते,
अयं च रसः सर्वभावप्रपत्तिलभ्यः । नहि जारत्वबुद्धौ सर्वभावप्रपत्तिः । कामभू-
कत्वेनैव तत्सम्भवात्, अत्र च सगुणत्वस्य प्रतिबन्धकत्वाद्यथा चैधादीनां स्वाधि-
कारानुसारेण तादृशशरीरनाशे तत्पदप्राप्तिः स्वाधिकारानुसारेण, तथैतासामपि स्वाधि-
कारानुसारेण तथात्वं सगुणत्वोपरमेण सर्वभावप्रपत्त्यैव, ततो निजपत्तिमजनमिति सर्वमव-
दातम्, अन्यथा 'ये यथा मां प्रपन्नन्ते तांस्तथैव भजाम्यह'मिति मर्यादा भङ्ग्येते'त्युक्त्या,
अथ च ननु तथापि तादृश्यप्रपत्तेरैव मूलत्वात् कथं सर्वभावप्रपत्तिसाप्यं फलं भविष्यतीत्या-
सामं दत्त्वा 'द्विपत्रपी'त्यादिप्रतीकव्याख्याने 'मोक्षमुपानमीप्सुन्निद्रुद्धद्वेषकर्ता च चैष-
भर्मा यथा ज्ञानिनामपि दुर्लभां गुक्तिं दत्तानेवं तात्कूपपत्तिमूलानामप्येतासां तादृशं

फलं दत्त्वा' नित्युक्त्यां, तदनुः किञ्चाग्रे 'यदि सर्वभावप्रपत्तिलभ्यफलमेव दिस्सितं भगवत्-
स्तदा पूर्वमेव स एव भावः किमिति नोत्पादित इति चे'दिति पूर्वपक्षीकृत्य 'अत्र वदामो,
यासां साक्षाद्भवत्सन्ध्वन्वस्तासां सर्वासामेव रासमण्डलमण्डनायमानानां शरीरमपि
गुणातीतमेवेति ज्ञापयितुं भगवानेव कतिपयगोपीः सगुणदेहाः स्थापयित्वा पूर्वोक्तानां
भावोपि निर्गुण इति ज्ञापयितुमासां सगुणभावमुत्पादितत्रिवर्तकोपि स्वयमेव नान्य
इति ज्ञापयितुं तद्विभूतिं विधायान्ने भाविस्वविरहजदुःखस्वसङ्गमजसुखयोः कर्माजन्यत्वमपि
ज्ञापयितुं कर्मक्षयप्रकारेण स्वप्राप्तिं विधाय मत्स्वाम्येव सर्वं कृतवानित्युक्त्वा च सर्वभाव-
प्रपत्तिरूपं साधनं सर्वभावप्रपत्तिलभ्यमेव च फलमेतासामिति दृढीकृतं श्रीमदाचार्यचरणै-
रिति तद्विरुद्धा भवद्भ्याख्यानपद्धतिर्नादरपदवीमारोहति । तस्मान्नान्तर्गृहगतानां सर्वदा
संयोगरसानुभवमात्ररूपं मध्यमं फलम्, किन्तु पूर्णसंयोगविप्रयोगरसात्मकमुत्तमफलमेव ।
उचितं चैवमेव यत्सर्वभावप्रपत्तिर्नाम सर्वांशेन प्रपत्तिः, तस्यां सत्यां सर्वांशेनैव प्रमुणा
फलदानं कर्तव्यम्, न तु केनाप्यंशेन न्यूनफलदानं सम्भवति, 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते
तांस्तथैव भजाम्यह' मितिमर्यादा यतोस्तीति दिक् ।

अपरञ्च । 'या मया क्रीडता रात्र्यां वनेस्मिन् व्रज आस्थिताः । अलञ्चरासाः
कल्याण्यो मापुर्महीर्यचिन्तये'तिभ्रमरगीतस्थपद्यव्याख्याने 'भवत्यः समागता अन्तर्गृह-
गतास्तु गृह एव स्थितास्तदैव सर्वप्रकारेण मां प्राप्तवत्यो न तु भवल्लोनेनैव निदर्शनेन
भवतीभिरप्यहं प्राप्तव्य' इति श्रीमदाचार्यैरुक्तम् । तत्र सर्वप्रकारेण भगवत्प्राप्तिरन्तर्गृह-
गतानां न तु केनाप्यंशेन न्यूनप्रकारेणेत्युक्तत्वात् सार्वदिकसंयोगरसमात्रानुभव एवैतासा-
मिति भवदुक्तिः कथं सङ्गच्छताम् । भगवतो रसरूपत्वाद्द्रसस्य द्विदलत्वाद्भवन्मते
विप्रयोगप्रकारेण प्राप्त्यभावादिति कृतं पल्लवितेन । अत्र तदैवेतिपदमेव न तु भवत्य
इत्यत्रापि सम्बध्यते । तथा च तदैव तत्क्षण एव तासां मत्प्राप्तिः सर्वप्रकारेण जाता ।
भवतीनां तु तदक्षण एव न जाता क्रमेणैव मद्रिपयकदोषारोपरूपदोषनिवृत्तौ सत्यां
भविष्यति, तासां तु मयि दोषारोपो नासीदिति निर्दोषत्वात्तदैव जाता । अन्यथा तदैवेति
पदस्यात्रानुपपन्नाभावे तासां सर्वप्रकारेण मत्प्राप्तिर्भवतीनां सर्वप्रकारेण न जातेत्येवमर्थे
सम्पन्नेन्तर्गृहगतानामेव रासमण्डलमण्डनायमानाम्योधिकत्वमापद्येत । तदैवेतिपदस्य
त्वत्रानुपपन्ने तासां तदैव जाता, भवतीनां तु दोषनिवृत्तौ क्रमेण भविष्यतीति न न्यूनता
फले प्राप्तेतीति ज्ञेयम् । ननु साधारणानामपि मक्तानां दोषान् भगवान्न गणयति, रास-
मण्डलमण्डनायमाना'स्त्वेताः परं तनुभृतो ननु गोपवच्यः', 'आसामहो चरणरेणुभूपामहं
साम्', 'वन्दे नन्दव्रजस्त्रीणां पादरेणुमभीक्ष्णश' इत्यादिप्रकारेण श्रीमदुद्धवैः स्तुतानां
प्रणतपादरेणुतामय च तदोपस्य विप्रयोगरसावस्थारूपत्वेन निर्दोषाणां च तादृशं भावं
दोषत्वेन किमर्थं भगवानगणयदिति चेत् । अत्र वदामः । केपाश्विदतिकृपाणिपयाणां

जीवानां शुद्धपुष्टिमार्गफलं दित्सुर्भगवान् प्रपञ्चे लीलासहित आविर्भवति । अन्यथा सर्व-
 भावप्रपत्तिरूपसाधनस्य सर्वभावप्रपत्तिलभ्यफलस्य चाज्ञायमानत्वात् कथमेतन्मार्गप्रवृत्ति-
 हेतुभूतफलज्ञानं स्यात्, कथं वा एतन्मार्गीयं साधनं च ज्ञातं स्यात् । तत्रैतन्मार्गीयं फलं
 तु ब्रजमरुसजातीयभावेन भजने भवतीति तद्भावानुसारेण भजने क्रियमाणे भगवत्ताज्ञानेपि
 तासां दोषारोपो न बाधको जातः, एवं ममापि न भविष्यतीति कदाचिच्छीघ्रं भगवता
 फलादाने तनुजवित्तजसेवाकरणसमय एव भगवति दोषारोपं कुर्याद्यन्मया त्वेतावद्दुःख-
 मनुभूयते सेवाकरणे, भगवांस्त्वतिनिष्ठ एतावत्पर्यन्तमपि प्रेमासक्त्यादिकं नाविर्भावयति
 येन फलं स्यात्तदा भगवतो निर्दोषपूर्णगुणत्वेन तत्र दोषारोपे तस्य फलप्राप्तौ विलम्बः
 स्यादतो भगवति कस्यामप्यवस्थायां दोषारोपो न कर्तव्य इति ज्ञापयितुं यथान्तर्गृहगतानां
 जारभावोत्पादनेन रासमण्डलमण्डनायमानानामपि शरीरादि निर्गुणमिति ज्ञापयितुं तासां
 जारभावमुत्पादितवानेवमेव रासमण्डलमण्डनायमानानामपि तादृशरसावस्थारूपमपि दोषा-
 रोपरूपं भावं दोषत्वेनाख्यापयच्छीमदुद्धवमुखेनेति सर्वं सुख्यम् । तस्मान्तर्गृहगता-
 नामपि मुख्यमेव फलमिति सिद्धम् । अन्यच्च 'जारधर्मेण सुखेहं सुखं सर्वतोधिकं मयि
 सम्प्राप्य सर्वेषु कृतकृत्या भविष्यथे'ति श्रुतीः प्रति भगवद्दुक्तेस्तद्भावज्ञापकजारबुद्ध्यापि
 सङ्गता इति फलप्रकरणीयवचनस्वजारबुद्धिसङ्गतत्वोक्त्या च श्रुतिरूपा एता अन्तर्गृहगता
 इति ज्ञायते । एवं च श्रुतिकृतस्तुतिसन्तुष्टप्रकृत्यतीताक्षरमध्यस्थेन श्रीवृन्दावनगोवर्धन-
 यमुनानानारासरसोन्मत्तगोपीकदम्बकाविशिष्टेन किशोराकृतिना भगवता किं करवाणी-
 त्युक्ते 'कन्दर्पकोटिलावण्ये त्वयि दृष्टे मनांसि नः । कामिनीभावमासाद्य स्मरक्षुब्धान्य-
 संशयम् । यथा त्वल्लोकवासिन्यः कामतत्त्वेन गोपिकाः । भजन्ति रमणं मत्वा चिकीर्षा
 जनिता तथे'त्यादिना श्रुतिभिः स्वस्य कामिनीभावपूर्वकः स्मरक्षोभ उक्तस्तत्र मा कदा-
 चिद्भगवानेयं जानातु यदेतासां लौकिककामाभिलाष इति शङ्कं वारयितुं यथा त्वल्लोक-
 वास्तव्या गोपिकाः कामतत्त्वेन कामस्य तत्त्वं परमकाष्ठापन्नं रूपगार्थिदेविकमिति यावत्
 तादृशकामाधिदैविकेन रूपेण रमणं रमणकर्तारं मत्वा त्वां भजन्ति तथा भजनेस्माकं
 चिकीर्षा जनितोत्पादिता त्वद्रूपदर्शनेनेति श्रुतिभिः प्रार्थितम् । तत्र भगवल्लोकस्थनित्य-
 सिद्धगोपिकामावसजातीयभावेन भजनचिकीर्षितासाम् । तत्र भगवल्लोकस्थनित्यसिद्धगोपि-
 कानां न भगवति जारभावः किन्तु सर्वभावप्रपत्तिरूपो भावः । एवं च यदेतासां मध्यमं
 फलं भगवान् दद्यात् तदा 'ये यथा मा'मिति मर्यादा भज्येत । तस्मादपि न तासां मध्यमं
 फलं किन्तुसममेव । अत्रेपि 'दुर्लभो दुर्षट्श्रौप सुप्ताकं सुमनोरथः । गयानुमोदितः
 मय्यक् सत्यो भवितुमर्हती'त्यत्र मनोरथस्य दुर्लभत्वं दुर्षट्त्वं चोक्तम्, सुमनोरथ इत्यनेन
 मनोरथस्य सुदुर्लभं चोक्तम् । यदि जारभावेन भजन एव मनोरथः स्यात् तदा दुर्लभत्वं
 दुर्षट्त्वं च नोक्तं स्यात् । कदाचित् तदानीं श्रुतीनां विवाहितपत्नेरभावात् स्वस्मिन्

जारभावो दुर्घटोत एव दुर्लभश्चेति दुर्लभत्वदुर्घटत्वोक्तिः सङ्गच्छेतापि, परन्तु सुमनोरथ इत्यत्र मनोरथे सुदुत्वं तु न सङ्गच्छेत, जारभावेन भजनमनोरथस्य दुष्टत्वेन सुदुत्वाभावात् । तस्मात् सुमनोरथपदेन सर्वभावप्रपत्तिपूर्वकभगवत्लोकवास्तव्यगोपिकाभावसजातीयभावमनोरथ एवोक्तोनेति निश्चितम् । अत एवाग्रे मयानुमोदित इत्यनेन पूर्वं महोक्तवासिगोपीभिर्नोदितो अतु पश्चान्मया मोदितो अत एव सम्यक् समीचीनः सत्यो भवितुं योग्यो भवति । ममैतदर्पानत्वादेतासां मोदनं विना न सत्यो भवितुं योग्यः स्यादिति भावः । अन्यथा तासां मोदनं नापेक्ष्येत, निकृष्टमनोरथस्य सत्त्वात् । एतदग्रे तु 'आगामिनि विरिञ्चौ तु जाते सृष्ट्यर्थमुद्यते । कल्पं सारस्वतं प्राप्य ब्रजे गोप्यो भविष्यथ । पृथिव्यां भारते क्षेत्रे माथुरे मम मण्डले । वृन्दावने भविष्यामि प्रेयान्वो रासमण्डले, जारधर्मेण सुखेहं सुखं सर्वतोधिकम् । मयि सम्प्राप्य सर्वेषु कृतकृत्वा भविष्यथे'त्यनेन प्रघट्टकेनैताभिरप्रार्थितः किञ्चित्कार्यार्थं जारभावो भगवतैव दत्त इति प्रतीयते स्फुटमेव । तत्रायं भगवदभिप्रायः । मया त्वागामिविरिञ्चिद्विनरूपसारस्वतकल्पे पृथिवीस्थभारतक्षेत्रस्य-माथुरमण्डलान्तर्गतवृन्दावने सर्वभावप्रपत्तिस्तत्फलं च प्रकटनीयं जीवविशेषोद्धारार्थम् । तत्र सर्वभावप्रपत्तिर्निर्गुणा, तद्भाववतां देहादिकं च निर्गुणम्, तादृशीनां भगवत्सङ्गम-विरहजन्यं सुखं दुःखं च निर्गुणमिति ज्ञापनीयम्, अन्यथा रासमण्डलमण्डनायमानानां भावादियु सगुणत्वबुद्ध्या सर्वेषां प्रवृत्तिर्न स्यात्, तथा च मदवतारोपि व्यर्थः स्यादत एता एव श्रुतीस्त्रसिन्कल्पे अवतारयित्वैतासां भावादिकं च सगुणं विधाय सगुणभावः सगुणदेहः सुखदुःखादिकं च कर्मजन्यमिति ज्ञापनीयम् । एवं सत्येतासां तद्भाववदेहादि-नाथे लौकिकमिच्छाशरीरप्राप्तौ सर्वभावप्रपत्तिरूपं साधनं तल्लभ्यं फलं भविष्यति, मुख्यानां भावादेर्निर्गुणत्वं च ज्ञापितं भविष्यतीत्युभयमपि कार्यं सेत्स्यति । अन्यथा तज्ज्ञापनार्थं प्रयत्नान्तरकरणमापद्येतेति जारभावो भगवतैव दत्तो, न तु तासां जारभावप्रपत्तिः साह-जिकीति चोच्यम् । एवं च बृहद्भामनपुराणीयकथाविचारेणापि नैतासां मध्यमफलमायाति किन्तूत्तमफलप्राप्तिरेवेति कृतमधिकतराभिनिवेशेन । अत एव सुषोधिन्व्यामुक्त पुरस्ता-दित्यस्य द्वितीयव्याख्याने श्रीमदाचार्यैरुक्तं 'यासां साक्षाद्भगवत्सम्बन्धन्तानां सर्वासा-मेव रासमण्डलमण्डनायमानानां शरीरमपि गुणातीतमेवेति ज्ञापयितुं भगवानेव कतिपय-गोपीः सगुणदेहाः स्थापयित्वा पूर्वोक्तानां भावोपि निर्गुण इति ज्ञापयितुमासां सगुणं भावमुत्पाद्येत्तन्निवर्तकोपि स्वयमेव नान्य इति ज्ञापयितुं तन्निवृत्तिं विधायाग्रे भावि-स्वविरहजदुःखससङ्गमसुराजयोः कर्माजन्यत्वमपि ज्ञापयितुं कर्मक्षयप्रकारेण साप्राप्तिं विधाय मत्स्त्वान्येव सर्वं कृतानिति निगर्वः । अत्र पुष्टिमार्गाद्विकारान्मर्षादाभार्याया अनुप-पत्तयोन्वयसरपराहता इति सर्वमनवद्य'मिति । न च तामां यदा सगुणदेहनाश्रयन्तदेव मगयति सर्वजीवतत्त्वरूपमगवत्कौस्तुभे वा 'मणिधरः कचिदागणयन्गा' इत्यनेक्तगोपि-

(अत्र एकं पत्रं दृष्टिमिति प्रतिभाति)——एतानामन्तर्गृहगतानां रासातुभवोत्तरं भवन्तते
 कुत्र स्थितिर्भवतोच्यते, अस्मन्मते तूक्तस्थानान्यतमस्थाने लयाद्भगवता सह ब्रज एव समा-
 गमनम्, पुना रासलीलासमये भगवता सह तत्र गमनम्, तदा त्वलौकिकदेहप्राप्त्या
 रमणम्, पुनरपि तत्रैव लय इति चेत्, अत्र ब्रूमः । यावद्ब्रजीयैरलक्षितत्वेन केवलप्रपञ्च-
 मात्राविर्भावितलीलादर्शनाभावादिशिष्टत्वेन चास्मिन्नेव ब्रजेन्तर्गृहगतानां स्थितिः । न च
 विशेषणद्वयविशिष्टत्वेनास्मिन्नेव ब्रजे तासां स्थितौ किं मानमिति वाच्यम् । 'या मया
 क्रीडता रात्र्या'मिति भ्रमरगीतपद्यसुबोधिनीस्थश्रीमदाचार्यकृतव्याख्यानस्यैव प्रमाणत्वात् ।
 तथा हि, यदि ब्रजीयैरन्तर्गृहगतानां सगुणदेहत्यागोचरप्राप्तनिर्गुणदेहसम्बन्धिनी लीला
 द्रश्येत तदा रासमण्डलमण्डनायमानाः प्रति त्वन्तर्गृहगताविषयकस्वकृतक्रीडाव्रजस्थिति-
 कथनपूर्वकं किमिति स्वप्राप्तिसाधनं बोधयेत्, स्वप्राप्तिसाधनमात्रमेव तु बोधयेत्,
 स्वकृतक्रीडाव्रजस्थित्योस्तु ताभिर्दृश्यमानत्वादतो नैतासां तल्लीलादर्शनमिति भगवतासां
 स्वक्रीडाव्रजस्थिती अपि बोध्येते इति यावद्ब्रजीयैरलक्षितत्वं सिद्धम् । अथ च भवत्यः
 समागताः अन्तर्गृहगता गृह एव स्थितास्तास्तदैव सर्वप्रकारेण मां प्राप्तवत्यो न तु भवत्यः ।
 अनेनैव निदर्शनेन भवतीभिरप्यहं प्राप्तव्यस्तस्मान्मदर्थं जीवनस्थापनमिति पक्षो निरर्थकः ।
 अन्यथा समागतानां भवतीनां पुनः क्लेशो न भवेदनुभवसिद्धश्च क्लेशः । ननु ताः प्रति-
 बन्धेन तथामृताः कथं स्तुत्या इत्याशंनयाह कल्याण्य इति । तासां महद्भाग्यमस्तीत्य-
 वश्यप्रतिबन्धरूपं दुरितं दृष्ट एवोपक्षीणमिति कण्टकेन कण्टकोद्धारवद् देहनिराकरण एवो-
 पक्षीणम्, भवतीनां तु तदुरितमिमामवस्थां प्रापितवत्, अतो महुक्तप्रकारेण दोषं परित्यज्य
 तामवस्थां प्राप्य मां प्राप्स्येति भाव इति श्रीमदाचार्यव्याख्यानपर्यालोचनेन्तर्गृहगतानां
 नाकूरागमनरूपमथुरोद्देश्यकभगवन्नयनरूपप्रपञ्चमात्राविर्भावितलीलादर्शनमस्ति । यदि
 तद्दर्शनं स्यात् तदा भवतीनां तु तदुरितमिमामवस्थां प्रापितवत्, तास्तु महाभाग्य-
 वत्यस्तासामवश्यप्रतिबन्धरूपं दुरितं सगुणदेहनिवृत्तावेवोपक्षीणमतस्ता इमामवस्थां न
 प्रापितवदिति भगवान्न कथयेदेव । अकूरागमनभगवन्नयनदर्शनजक्लेशस्यैतासामप्यवश्य-
 सिद्धत्वात् । तस्मान्तर्गृहगतानां न प्रपञ्चमात्राविर्भूतलीलादर्शनमित्यपि सिद्धम् । उचितं
 चैवमेव यतः श्रुतिरूपाभिरन्तर्गृहगताभिर्'यथा त्वहो कवासिन्यः कामतत्त्वेन गोपिकाः ।
 भजन्ति रमणं मत्वा चिकीर्षां जनिता तथे'त्यनेन प्रकृत्यतीताक्षरब्रह्मव्यापिवैकुण्ठान्त-
 र्गतव्रजान्तस्त्रप्रप्रमानन्तर्गतवृन्दावने तत्रस्थनानारासरत्नोन्मत्तोपीकदम्बकभावसजातीय-
 मानेन भगवता सह रमणं प्रार्थितम्, तद्यदि तासां प्रापयिकपदार्थदर्शनं स्यात्, तदा
 प्रप्रमान्तर्गतवृन्दावने तादृशमात्रेण भगवता सह रमणं न प्राप्तमेव स्यात्, एवं च 'ये
 यथा मां प्रपद्यन्ते तान्मयीव भजाम्यह'मिति मर्यादाभंगः स्यादिति न तासां प्रपञ्चमात्रा-
 विर्भूतलीलादर्शनमिति सार्थापसौ पूर्वोक्तोक्तिः । एवमेवास्मिन्नेव ब्रजे ता आस्थिता इति

भवतीनामपि निर्धनेनैवात्र स्थापनमित्यनेनास्मिन् ब्रज आस्थिता इत्यस्य व्याख्यान-
नास्मिन्नेव ब्रजे स्थितत्वमपि सिद्धम् । इदमेवाभिप्रेत्य पूर्वनेवोक्तं यज्ञपत्नीप्रसंगे विंशा-
ध्याये, 'तत्रैका विधृता भर्ता भगवन्तं यथाश्रुतम् । हृदोपयुक्तं विजहौ देहं कर्मानुबन्धन'-
मितिपद्यव्याख्यानसुबोधिन्यां भगवत्सङ्गतायाः स्थानान्तरं न मृग्यम्, तच्छक्तीनामिव ।
अत्र यत्र भगवांस्तत्र तच्छक्तयः ध्यादयो गोप्यादयो वेत्यर्थो ज्ञेयः । एव चात्र भगवान्
ब्रजे तिष्ठतीति ता अपि ब्रजे एव चेति ब्रजे स्थितत्वमायालेवेति दिक् । एवं च सिद्धा
विज्ञेयपणद्वयविशिष्टत्वेनास्मिन्नेव ब्रजे स्थितिरन्तर्गृहगतानाम् । तथा च गोपसाहित्येन
गोचाराणलीलार्थं भगवतो गमने रासलीलानन्तरं भगवतो गृहगमने च दिवा विप्रयोग-
रसानुभवः, सायसमये परावृत्त्य भगवदागमने रात्रौ च वृन्दावन एव महानन्दसन्दो-
हानुभवश्चैतासामपीति संयोगरसमात्रानुभव एवैतासामिति कथं वक्तुं शक्यत इति कृतं
विस्तरेणेति सर्वं चतुरक्षम् ।

सादेतत् । वयमन्तर्गृहगतानां यन्मध्यमं फलं वदामो न तूत्तमफलम्, तत्र यतो-
न्तर्हिते भगवतीति फलप्रकरणीयद्वितीयाध्यायस्यप्रारम्भपद्यव्याख्यानसुबोधिन्यां सन्ति च
सिंहास्तयात्र काल इति श्रीमदाचार्यैरुक्तम् । व्याख्यातं चैतत् तत्तनुजरतैः स्मृततद्वि-
ष्ययामवतारसम्पूर्तिकाल इत्यर्थ इति, तत्रापूर्णाविप्रयोगसंयोगात्मकः पूर्वावतारः समाप्त
इदानीं पूर्णविप्रयोगात्मकपूर्णसंयोगात्मकपुरुषोत्तमावतारो जात इत्युच्यते, तत्रान्तर्हिते
भगवतीत्यनेन पूर्णविप्रयोगात्मकस्वदनन्तरं 'तासामाविरम्'दित्यनेनैकोनविंशाध्याये पूर्ण-
संयोगात्मकपुरुषोत्तमावतार उक्तः । एव च पूर्वस्वरूपाद्भिन्नमेवेदं भगवत्स्वरूपं परम-
काष्ठापन्नम्, एतत्तु अन्तर्गृहगताः प्रति न प्रकटमेव, अतस्तासां नैतादृशभगवत्स्वरूपप्राप्तिः,
किन्तु न्यूनसंयोगविप्रयोगरसात्मकत्वेनासम्पूर्णात्वात् तादृशभगवत्स्वरूपप्राप्तिरेवेति न सम्पूर्ण-
फलप्राप्तिरिति तासां मध्यमफलप्राप्तिरित्युच्यते । न चेदं स्वरूपं पूर्वं न प्रकटमिदानी-
मेवाविरम्तमित्यत्र किं प्रमाणमिति वाच्यम्, 'गायन्त्य उच्चैरितिपद्यव्याख्यानसुबोधिनीस्थ-
शब्दो हि धूमवल्लोक इति श्रीमदाचार्यैस्तनुजरत्नकृतश्रीमदाचार्यकारिकाटिप्पण्यां 'अजेदया-
कृतम्, एतावत्कालपर्यन्तं भगवता स्वरूपानन्दो न प्रकटितः । तस्य स्वरूपात्मकत्वेन
तत्प्राकट्यं विना तदनुभवासम्भवात्, 'तथा परमहंसानां'मिति वाग्याद्यादृशेन भक्तियोगेन
तत्प्राप्तिस्तादृक् तत्प्रकटनायाधुनैव पुरुषोत्तमावतारादित्यादित्तनुजरत्नप्रतिपादनान्तर्ग-
तैतावत्कालाधुनापदवाच्यान्तर्धानकालतदधिकरणरूपपुरुषोत्तमावतारोक्तेरेव प्रमाणत्वादिति
चेत्, अत्र वदामः । आगामिविरिधिसृष्ट्युद्यतविरिधिदिनरूपसारस्वतकले भवन्तो
ब्रजे गोप्यो भविष्यथ तत्र पृथिवीस्थभारतक्षेत्रान्तर्गतमायुरमण्डलान्तर्गतवृन्दावनेह
भवतां प्रेयान्नासमण्डले भविष्यामीति प्रकृत्यतीताक्षरप्रधान्तःस्थानन्दमयव्यापिवैकुण्ठलो-
कस्ययुद्धपुष्टिस्थानरूपश्रीमद्रोवर्धनयमुनासहितनानाससरसोन्मण्णोपीकटम्नकविशिष्टकेवल-

शृंगाररसानन्दमयेन सारस्वतकल्पानुसारिश्रीभागवतीयकृष्णस्तु भगवान् स्वयमितिबचन-
 सिद्धपरमकाष्ठापन्नत्वेन भगवता वेदान् प्रति वरो दत्तः । एवं च ब्रह्मकल्पादारम्य सार-
 स्वतकल्पपर्यन्तं न पूर्णपुरुषोत्तमावतारो जातः, सारस्वतकल्प एव च जात इति सिद्धम् ।
 एवं चेदं प्रथममेव मनसिकृत्यैतावत्कालाधुनापदे उक्ते । तथा चैतावत्कालपर्यन्तपदस्य
 ब्रह्मकल्पादारम्य सारस्वतकल्पपर्यन्तमित्यर्थोऽधुनापदस्य च सारस्वतकल्पे इत्यर्थः सम्पन्नः ।
 तथा च वाल्यमारम्य कृता लीला सर्वापि रसालतामापद्यते । भवदुक्तप्रकारे त्वेतदवतार-
 पूर्वसामयिकी सर्वापि लीला स्वरूपान्तरसहभावेन कृतत्वाद्रसाभासताभाविष्करोति । किञ्च ।
 रासमण्डलमण्डनाभिः कृतं 'कस्याश्चित् पृथनायन्त्या' इत्यादिलीलानुकरणमपि न सङ्गच्छते ।
 इदानीमाविर्भूतविप्रयोगसंयोगात्मकस्वरूपेण तत्तल्लीलाया अकृतत्वात् । स्वप्रियकृत-
 लीलानुकरणस्यैव लीलाहावरूपत्वमिति रसशास्त्रसिद्धान्तात् । अपरञ्च । विचयनसामयिक-
 नन्दसमुगतो हत्वा रामानुजो मानिनीनां, गोविन्दचरणप्रिये इत्यादिषु नन्दसुतपल-
 मद्रानुजगोकुलेन्द्रादिनामकथनस्याथ च 'विषजलाप्ययाङ्घ्रालारक्षसा'दित्याद्युक्तकालीयादि-
 मयराक्षितत्वगोचारणगमनकर्तृत्वादिकथनस्य तत्समयप्रकटस्वरूपे सम्भवाभावेन प्रम-
 ल्पत्वापातात् । न चास्तु प्रमरूपत्वमिति वाच्यम् । तथा सति रासनण्डलमण्डनाय-
 मानानां भावानुसारेणेदानीन्तनमजनकर्तृभिरेतादृशभवत्सिद्धान्तस्य ज्ञायमानत्वेन नन्द-
 सत्त्वादिनामाग्रहणस्य चाललीलामारम्य रासलीलाप्रारम्भपर्यन्तकृतलीलानामभावनाप्रसक्तैः ।
 अन्यच्च । श्रीमन्नवनीतप्रियश्रीमद्गोवर्धनोद्धरणस्वरूपभजनाप्रसक्तेश्च महाननर्थः प्रसजेत ।
 न च तदन्तर्गतमिदमपि स्वरूपं वर्तते एवेति वाच्यम् । तथा सति तत्तल्लीलाविशिष्ट-
 स्वरूपाणां तत्तल्लीलाश्रवणादीनां तत्तत्स्वरूपभजनस्य च गौणलीलात्वगौणश्रवणादित्वा-
 गौणस्वरूपभजनत्वापत्तेश्च । अपरञ्च । 'जानीत परमं तत्त्वं यशोदोत्सङ्गलालितम् ।
 तदन्यदिति ये ग्राहुरामुरांस्तानहो बुधा' इतिपद्येन श्रीमदाचार्यैर्यशोदोत्सङ्गलालितस्य
 निदान्तितायाः परमतत्त्वताया भङ्गप्रसङ्गश्च । न हीदानीमाविर्भूते स्वरूपे यशोदोत्सङ्ग-
 लालितत्वमस्तीति तद्विरुद्धा भवद्राद्धान्तपद्धतिः कथं भव्यतामुपेयात् । अथ च 'सति
 कापि सापि सम्प्रति चरिवति किमु ब्रजाधिपप्राणा । या नन्दसुनुमुरलीतरलं चेतः
 ममादध्या'दिति तत्तनुजराजोक्ता स्वस्य तरलचेतस्त्वे नन्दसुनुमुरत्या हेतुत्वोक्तिरपि कथं
 ममप्रसा म्यात् । श्रीमदाचार्यरत्नानां तत्तनुजराजातां च ब्रजमक्तमाशात्मकभगवत्स्वरूप
 एव निष्ठानत्वात् । ननु तर्घवतारमम्पुर्तिकाल इत्यस्मात्सम्यक्कृततथान काल इत्यप्रत्य-
 वात्प्रदव्याख्यातम्य का गतिरिति चेत् । अत्रोच्यते । पृ पाठनपूरणयोरितिपाल्यर्पातु-
 गारान् गम्पुर्तिशब्दस्य मम्पुर्णता धर्मः, सा च केनचित् प्रकारेण न्यूनस्य भवति ।
 तत्राम्मद्राचार्योक्तमागं हि फलमार्गः । तत्र फलरूपो भगवानेव माधनम्, फलरूपो
 भगवानेव च फलम् । नत्र परमकाष्ठापन्नस्य फलरूपमगनतो 'रमो धे स' इति श्रुते

रसरूपत्वात् स्वप्नादिसंयोगविशिष्टप्रेमासक्तिव्यसनपर्यन्तावस्थासंवलितपूर्वानुरागजविप्रयोग-
रूपेण साधनता । तदनन्तराविर्भूतपरस्परपोष्यपोषकभावविशिष्टविप्रयोगातिपुष्टपूर्णपूर्णतर-
पूर्णतमसंयोगतादृशसंयोगातिपुष्टपूर्णपूर्णतरपूर्णतमविप्रयोगपरम्परारूपेण च फलता । तत्रापि
परम्परायां परमफलता तु संयोगरूपस्यैव । इदं यथा तथातुपदमेव प्रतिपादयिष्यते ।
एवं च बाल्यमारम्य पौगण्डान्तं पूर्वांक्षप्रकारकपूर्वानुरागजविप्रयोगरूपसाधनविशिष्टत्वमेव
ब्रजभक्तानाम् । तत्र फलात् साधनं न्यूनमेवेत्यनुभवसिद्धम् । अन्यथा साधने प्राप्ते फल-
काङ्क्षा न स्यात् । तथा चैतासां पूर्वानुरागविशिष्टस्वप्नादिसंयोगसुखे प्राप्तेपि बाह्यसंयोग-
सुखस्याभिलषितस्वाजातत्वादेतावत्पर्यन्तं साधनरूपत्वमात्रेणैव भगवत् आविर्भावात् पुरुषो-
त्तमावतारो न्यून एव स्थितः । अतःपरं तु 'बाहुप्रसारपरिरम्भे'त्याद्युक्तेन तदभिलषितपूर्ण-
बाह्यसंयोगसुखरूपेण, तदनन्तरमेतत्संयोगसुखसुखोपार्थमुक्तसंयोगुप'ध्वन्तर्हिते भगवती'त्याद्यु-
क्तेन पूर्णविप्रयोगस्वरूपेण, तदनन्तरं 'तासामाविरमू'दित्याद्युक्तेन रासावसानपर्यन्तं पूर्वपूर्णा-
संयोगसुखस्वरूपादपि कोटिगुणेन पूर्णविप्रयोगपुष्टेन पूर्णतरसंयोगसुखरूपेण, तदनन्तरं
च गोप्यः कृष्णे वनं यात इत्याद्युक्तेन पूर्वांक्षपूर्णतरसंयोगसुखपुष्टेन परार्थगुणमाविसंयोग-
सुखोपार्थं पूर्णतरविप्रयोगस्वरूपेण, ततः पुनः पूर्वांक्षपूर्णतरविप्रयोगपुष्टेन गोचारणपरावृत्ति-
जनितवहूपरार्थगुणपूर्णतमसंयोगसुखरूपेणाविर्भूतः, ततः पुनरप्यश्रूरकृतमधुरानयनजनितेन
पूर्णतमसंयोगसुखपुष्टेन पूर्णतमविप्रयोगरूपेण पुनरपि भावभरणानन्तगुणान्तरबाह्यसंयोग-
सुखस्वरूपेण चेत्येवं संयोगपरम्परारूपेणाविर्भविष्यति भगवान् । एवं चेदानीमेव रस-
रूपावतारस्य पूर्वं बाहुप्रसारेत्यादिना एकदलरूपसंयोगावतार उक्तः, इदानींमन्तर्हिते
भगवती'त्यादिना द्वितीयदलरूपविप्रयोगावतार उच्यते इति सम्पूर्णाता जायत इत्यवतार-
सम्पूर्तिकाल इत्यल्लयसम्पूर्तिशब्देन सम्पूर्णताका, न तु पूर्वावतारसमाप्तिर्जातेत्युच्यते ।
समाप्तिरूपार्थस्यैव विवक्षितत्वेवतारसमाप्तिकाल इत्येवोक्तं स्यात् । तस्मादवतारसम्पूर्ति-
काल इत्यस्वावतारसम्पूर्णताकाल इत्यर्थः सम्पन्न इति नन्वित्यादिभवत्यश्रोतरस्य सिद्धे-
रिति सर्वं भव्यन् । यत्पुनर्विप्रयोगस्यैव फलत्वम्, न संयोगस्य, संयोगस्तु तद्विहतावत्
किञ्चित् कालं मध्ये मध्ये जायमानो भक्तानां देहस्थित्यर्थमुपयुक्तो भवति । भगवद्विपयक-
विप्रयोगस्यातिदुःसहत्वात् । अत एव भगवतो मधुरातः परावृत्त्यानागमनम्, संयोगस्यैव
फलत्वे मधुरातः परावृत्त्यागमनमेव स्यात् । नन्वत्र किं प्रमाणमिति चेत् । 'भवतीनां
वियोग' इति पद्यव्याख्यानमुषोधिन्व्यामर्षदेहभावेनात्मा गौण इति देहेन सह नियोग
आविर्भूतस्योच्यते । तदपि न घटते । समवायिकारणत्वेन तेषु धर्तत इति । अन्यथा देहा
निःस्वभावाः स्युः । आविर्भूतेन वियोगस्तु हितकारी । अन्यथा स्वरूपनाश एव स्यात् ।
यथाप्रिकाष्टयोः । पूर्वसम्बन्धेनैवैता अर्षदग्धाः, पुनः सम्बन्धेन सर्वद्राह एव स्यात् ।
सुप्तानुभवस्तु स्वान्तःस्थिताभ्यभिव्यक्तिवत् स्वान्तःस्थितभगवद्भिव्यक्त्या । सर्वथाभि-

व्यक्तौ काष्ठांशो ज्वलिष्यतीति न सम्बध्यते, यतो भगवान् प्रलयकर्तृत्वादिप्रघट्टकपर्यालोचने काष्ठान्तःस्थिताग्नेरभिव्यक्तिर्यथा बाह्योपाधिसम्बन्धाभावे किञ्चित्कालिकी, एवं स्वान्तःस्थितभगवदभिव्यक्तिरपि तडिलतावद्भगवत्संयोगाद्विप्रयोगस्यैव सार्वकालिकत्वाद्विप्रयोगस्यैव फलत्वं न संयोगस्येति श्रीमदाचार्यचरणोक्तेरेव प्रमाणत्वात्, आविर्भूतेन वियोगस्त्वित्वादेरयमर्थः । यथाविर्भूतस्वरूपेण संयोगः स्यात् तदा मथुरात आगमनज्ञानेऽस्मान् विहाय गत इति निश्चयजनितमहादुःखेन देहपातः स्यात्, तदेवोक्तमन्यथेत्यादिना सद्यन्त-मतोर्यं वियोगो हितकारीति माधः । पूर्वसम्बन्धेनेत्यादेरयमर्थः । रासंसामयिकवियोगोत्त-सञ्जातसम्बन्धेनैवेताः स्वत्यागजनितमहादुःखेन स्मरणपथयतेनार्थदग्धाः, अतःपरमिदानी-न्तनसम्बन्धे मथुराविषयकगमनज्ञानेन कोटिगुणे दुःखे जाते सर्वदाहः स्यादिति ज्ञेयापे-स्यर्थे इति वदन्ति । तत्रापि यदामः । भगवद्भ्रूपरसो ह्यग्निरूपः । तत्र यथाग्निस्तापजनकः शीतलताजनकश्चेति द्विविधः । तत्रान्नादिपरिपाकजनकोऽग्निस्तु तापजनकः । हिमादि-रूपोऽग्निस्तु शीतलताजनकः । तत्र यावत्पर्यन्तं देहादिषु तापस्तावत्पर्यन्तं हिमरूपोऽग्निः स्वसम्बन्धेन देहादिस्थितिकारकः । सर्वथा स्वसम्बन्धेन देहादिनिष्ठतापनिवृत्तौ शीतलता-गुणेन देहादिनाशकारकः । एवं रसरूपो भगवद्भ्रूपोऽग्निरपि विप्रयोगसंयोगरूपेण द्विविधः । तत्र विप्रयोगात्मको रसरूपो वह्निस्तापकारकः, संयोगरूपो वह्निस्तु शीतलताकारकः । तत्र यावत्पर्यन्तं देहे विप्रयोगजनितस्तापसम्बन्धस्तावत्पर्यन्तं तापनिवर्तकस्वशीतलतागुणेन देह-जीवात्मनोः स्थितिकारकः । स्वसम्बन्धेन सर्वथा तापनिवृत्तौ संयोगरूपो वह्निस्तु जीव-लयसम्पादकस्वभावत्वात् स्वसम्बन्धेन सर्वथा जीवस्य लये सम्पन्ने स्थितोपि भक्तिमार्गीय-जीवात्मा रसातुभवामावाञ्छ एव भवतीति तन्नाशकारकः । अस्मिन् पक्षे श्रीमदाचार्योक्त-सर्वदाह एव स्यादित्यत्रलदाहपदेन स्वरूपनाश एव स्यादित्यत्राप्याचार्योक्तनाश-पदेनापि लय एव ज्ञेयः । जीवस्याविकृतत्वान्नित्यत्वात् काष्ठादिदाहचदाहस्य देहादिनाश-यत्राशस्य वाऽसम्भवात् । एवं च सति यदि भगवानेताभिः सह संयुज्येत तदा पूर्वानुभूता-नन्दात् कोटिगुणानन्दप्रादुर्भावे सर्वथा तापनिवृत्तौ भक्तात्मनां लय एव भवेद्, एवं च रस-मार्गीयफलाभावः सम्बन्धेतेलाविर्भूतेन वियोगस्तु हितकारीत्युक्तं श्रीमदाचार्यचरणैः । न च लयमन्तापनायामेव पुनरपि विप्रयोगाविर्भावे पूर्वोक्तफलसम्भव इति वाच्यम् । यदि पुनरपि पहिराविर्भूतस्वरूपविप्रयोगानिर्मावावश्यकत्वम्, तदैतेनैव विप्रयोगेण चारितार्थात् निष्टेयगन्त्यायप्रमत्तेः । न च मुञ्जानुभवार्थं पहिराविर्भूतस्वरूपेण संयोगो देय एवेति वाच्यम् । अन्तःस्थिताभिव्यक्तिरदन्तःस्थितभगवदभिव्यक्त्या सुखानुभवमिद्धिरिति श्रीमदाचार्यैरेवोक्तत्वाद्देहादिनिर्भूतस्वरूपसंयोगस्य निःप्रयोजनकत्वादिनि दिक् । यद्वा । पहिराविर्भूतस्वरूपेण वियोगस्तु हितकारीत्यस्मायमर्थः । प्रथमप्रादुर्भूतमथुरागतभगव-त्सम्बन्धे महासुञ्जानुभवे जाते पुनरपि रसरूपभगवत्स्वभावादिप्रयोगे जाते यथा यथा

संयोगानन्दाधिक्यम्, तथा तथा विप्रयोगे तापाधिक्यम्, यथा यथा विप्रयोगे तु दुःखाधिक्यम्, तथा तथा संयोगे आनन्दाधिक्यम्, इत्यनुभवान्मथुरागतस्वरूपेण विप्रयोगे पूर्वातापादपि कोटिगुणे तापे जाते देहनाश एव स्यात्, एतत्तापस्य प्रलयाप्रितापादपि प्रचलत्वात् । यथा बाह्याधिकाष्टसम्बन्धे काष्ठनाशः । अस्मिन् पक्षे पूर्वसम्बन्धेनैवैता अर्धदग्धाः, पुनः सम्बन्धे सर्वदाह एव स्यादित्यत्रत्यपूर्वसम्बन्धेनेत्यस्य पूर्वविप्रयोगसम्बन्धेनेति पुनः सम्बन्धे इत्यस्य च पुनर्विप्रयोगसम्बन्धे इति चार्थो बोध्यः । तस्माद्बहिराविर्भूतस्वरूपेण भगवान्न सम्यध्यते । सुखानुभवस्तन्तरनुसन्धानेन्तःस्थिताभ्यभिव्यक्तिवदन्तःस्थितभगवत्स्वरूपाविर्भावान्तर्वहिरनुसन्धाने भगवत्सङ्गमाकाङ्क्षायामप्यन्तःस्थितस्य बाह्यप्राकट्यादेव बहिरपि भविव्यत्येवेति बहिराविर्भूतस्वरूपेण वियोगो हितकारीत्युक्तं श्रीमदाचार्यैः । न चान्तःस्थस्वरूपप्राकट्येन तत्सम्बन्धजनितसुखाविशयोत्तरसञ्जातविप्रयोगादपि देहनाशप्रसक्तिर्भवित्येवेति वाच्यम् । बाह्यतृणतूलरूपोपाधिसम्बन्धामावे मथनाविर्भूतकाष्ठान्तःस्थबहिर्नि काष्ठदहनसमर्थः, तथात्र बाह्योपाधिरूपसर्वमुक्तिदानसम्बन्धामावे बहिराविर्भूतस्वरूपमप्यमित्वाच्च देहनाशकरम्, किन्तु प्रपञ्चातीततापहेयनाशरूपरसधर्मपुरस्कारेणैव प्रकटमिति तदेव करोतीति भवदुत्तयप्रसक्तेः । यद्वा । आविर्भूतेन वियोगस्तु हितकारीत्यादेरयमभिप्रायः । प्रपञ्चाविर्भूतस्वरूपं हि सर्वमुक्तिदानाय प्रकटम्, तत्र सर्वमध्ये गोपिकानामपि सत्त्वादेतासामपि लयरूपमुक्तिमेव प्रतिक्षणं ददाति भगवान्, परं तस्मात् पृथक्कृत्य भजनानन्दमनुभावयति । 'ये यथा मा'मिति प्रतिज्ञातः । अत्रोपष्टम्भकरूपा 'यत एतद्विमुच्यत' इतिफलप्रकरणीयपञ्चाध्यायीपचय्याख्यानसुबोधिनी द्रष्टव्या । एवञ्च तस्मात् पृथक्करणहेतुः प्रतिक्षणं प्रभोर्भवतीति प्रक्षालनादि पङ्कसंति न्यायाद्बहिःप्रपञ्चाविर्भूतस्वरूपेण भगवान् न सम्यध्यते, तेन गोपिकानां लयनिवृत्तेर्हितं भवतीति प्रपञ्चाविर्भूतस्वरूपेण वियोगो हितकारीत्याचार्यैरुक्तम् । बाह्याननुसन्धानेनुसन्धाने वा भावभेरेणान्तर्वहिःप्रकटरसस्वरूपसंयोगं तु करोत्येव प्रसुः । तासामभिलषितत्वाद्द्रस्यमार्गीयपरमफलरूपत्वाच्च । तस्मान्न विप्रयोगस्य परमफलत्वम्, किन्तु संयोगस्यैव । संयोगसाधनत्वात् पूर्वानुरागजनितविप्रयोगस्य संयोगपोषकत्वात् संयोगानन्तराविर्भूतस्य विप्रयोगस्य च परमफलत्वमुच्यते । अन्यथा भगवत्संयोगोस्माकं भवत्वितिच्छेदययद्भ्रमक्तानां भगवद्विप्रयोगोस्माकं भवत्वितिच्छेदयोपि श्रीभागवते धृतः स्यात् । इदानीन्तनानां भगवद्विप्रयोगेच्छेदयस्तु भगवत्संयोगसाधकत्वपोषकत्वज्ञानादेव भवतीति न काप्यनुपपत्तिः । यद्यपि भगवतो रसरूपत्वात् संयोगविप्रयोगात्मकत्वाद्द्रसस्वरूपभगवत्प्राप्तौ विप्रयोगोच्चात्तादिकले त्वर्गजादिवदन्तर्गतोभवति तथापि त्वर्गजादिप्राप्त्या यथाप्रफलरसाकाङ्क्षा भवत्येव, तद्द्रसप्राप्त्या तु त्वर्गजायाकाङ्क्षा न भवति, तथा विप्रयोगप्राप्त्या संयोगाकाङ्क्षा भवत्येव, संयोगप्राप्त्या तु विप्रयोगाकाङ्क्षा तु न भवतीति संयोगस्यैव परम-

फलत्वं वक्तुं शक्यते । ज्ञाते सति स्ववृत्तितयेष्व्यमाणस्यैव फलत्वात् । न त्विदं विप्रयोग इति न विप्रयोगस्य फलत्वम् । अत एव फलप्रकरणीयप्रथमाध्यायसुबोधिनीप्रारम्भस्थाया-
 'भतो हि भगवान् कृष्णः स्त्रीषु रेमे ह्यहर्निशम् । बाह्याभ्यन्तरभेदेन ह्यान्तरं तु महाफल-
 मितिकारिकायां रमणपदवाच्यबाह्याभ्यन्तरसंयोगस्यैव फलत्वं महाफलत्वं च क्रमेणैवोक्तम् ।
 एवमेव 'स्वानन्दस्यापनार्थाय लीला भगवता कृता । स बाह्यो जनितः पुष्टो यथान्तर्निविशे-
 स्युनः । तदर्थं भगवांस्तासु लीलया सहितोविश'दित्येतद्वितीयाध्यायसुबोधिनीप्रारम्भ-
 कारिकायां विप्रयोगस्य संयोगपोषकत्वमेव, फलत्वं तु संयोगस्यैव श्रीमदाचार्यवर्यैरुक्तम् । अत एव 'मयि ताः प्रेयसां प्रेष्ठ' इति भ्रमरगीतपद्यव्याख्यानसुबोधिन्यामपि फलसाधकत्वाद्भ-
 क्तिमार्गं विरह एव पुरुषार्थ इति किमिति निराक्रियते तत्राहेत्याभासे विप्रयोगस्य फलसाध-
 कत्वमेवोक्तं श्रीमदाचार्यचरणैर्न तु फलत्वमिति भवत्सिद्धान्तिता विप्रयोगस्यैव परमफल-
 रूपता कथं सद्गच्छेत्तराम् । अतःपरं विप्रयोगान्तर्गतभगवत्स्वरूपप्राकृत्यं तद्विल्लतावत्
 किञ्चित्कालिकमेव भवति, अन्यथा देहनाशः स्यादिति यदुक्तम्, तदपि न विचारक्षमम् ।
 तामिः किञ्चित्कालिकसंयोगस्थानाकाङ्क्षितत्वात्, बहुकालिकसंयोगस्यैव तदाकाङ्क्षाविषय-
 त्वात् । इदं तु दशमस्कन्धीयपद्यविशाध्याये 'अहो विधातस्तव न क्वचिद्दया संयोज्य
 मैत्र्या प्रणयेन देहिनः । तांश्चाकृतार्थान् विसुनह्वचपार्थकं विचेष्टितं तेभकचेष्टितं यथे-
 स्यारम्य श्लोकचतुष्टये 'निवारयामः समुपेत माधवं किन्नो करिष्यन्कुलवृद्धवान्धवाः ।
 सुकुन्दसङ्गात्रिमिपाधुदुस्त्वजादैवेन विध्वंसितदीनचेतमाम्, यस्यानुरागललितस्मितवल्गु-
 मग्नलीलावलोकपरिरन्मणरासगोष्ठ्याम् । नीताः स्म नः क्षणमिव क्षणदा विना त गोप्यः
 कथं न्वतितरेम तमो दुरन्त'मितिश्लोकद्वये च प्रकटमेव । एवमपि सति यदि किञ्चित्का-
 लिकमेव संयोगं दद्यात् तदा 'ये यथा मा'मिति भगवत्प्रतिज्ञाहानिः स्यात् । तद्विल्लताव-
 देतासां संयोगो भवतीत्यादिप्रकारस्य श्रीमदाचार्यैस्तत्तनुजरत्वैश्च कण्ठरवेण कुत्राप्युक्त-
 त्वाच्च । तस्मादन्तर्वेदिदिवा रात्रौ चातृप्तिसंयोगरूपेण प्रकटः, पुनस्तत्संयोगपोषार्थं विप्र-
 योगरूपेण च प्रकटः, पुनः पूर्णप्रकारसंयोगरूपेण पुनर्विप्रयोगरूपेणेति परम्परया गोपि-
 कामिः मह श्रीडति भगवानिति कृतं त्रिस्तरेण । ननु तथापि नान्तर्गृह्यतानामेवंविध-
 सम्पूर्णरूपमग्नरासिरेतासां सुत्तयनन्तरमेवैतादृशरसलीलाप्राकृत्यादिति तत्प्राप्तफलस्य
 मध्यमफलत्वमस्माभिरुच्यत इति चेत्, अत्रोच्यते । समुणशरीरत्यागोत्तरतत्क्षणप्राप्त-
 गुणानीनदेहेन भगवत्सिक्तगतानामन्तर्गृह्यतानामपि 'तामिः समेताभिरुदरचेष्टित'
 इत्यादिलीलागौमगजन्मपदमानलीलाप्राप्त्युत्तरमामयिकान्तर्धानलीलागारम्य 'वामपादु-
 गृन् रामरुपोले'त्यासुक्तपुगलगीतलीलान्तर्गृह्यतानामपि प्राप्तिरेतामामिति श्रीमदाचार्य-
 तत्तनुजगमानां हि सिद्धान्तः । अत एव 'ता दृष्टान्तिरुमायाता' इतिफलप्रकरणीय-
 पपच्याख्यानसुबोधिन्यां 'यास्तु समाहृताः गमागताम्ना न निवार्यन्ते, याः पुनः समुणा

अन्यसम्बन्धिन्यस्ताः शब्दश्रवणात् समागता इति शब्देन निवारणीयाः, अन्यशेषतया भजनमयुक्तमिति । करिष्यमाणलीला तु सर्वभावप्रपत्तिसाध्या, अतो निवारणार्थं यन्नमाहे'ति श्रीमदाचार्यैर्व्याख्यातम् । विवृतं चैतत् तत्तनुजरलैः स्वकृतटिप्पण्यां 'यदन्तर्गृहगता अनाकारिता एव नादं श्रुत्वोद्युक्ता इति प्रतिबन्धोभूदिति शङ्कानिरासायाहुः याः पूर्वोक्तास्ता अप्याहूताः, तत्रोपपत्तिमाहुः समागता इति । अन्यथा तथा न स्यादिति भावः । गेहस्य देहसम्बन्धित्वात् तस्य च नष्टत्वे नैतासां गृहमावात् तत्र गमनं बाधितमिति न निवार्यन्ते' इति । एवं चान्तर्गृहगता न निवार्यन्ते इति स्फुटमेव प्रतीयते, तत्र तन्निवारणं च भगवन्निकटप्राप्तौ सति सम्भवति । भवदभिमतसिद्धान्ते खेतासामिदानीं लय इति तन्निवारणप्राप्तेश्च श्रीमदाचार्योक्तिस्त्वत्तनुजरलोकिश्चासमञ्जसा स्यात् । तस्मादन्तर्गृहगतानां गुणातीतदेहप्राप्त्या भगवन्निकटगमनं सिद्धम्, तदा तन्निवारण-प्रसञ्जनं च सिद्धम् । एवं च तदुत्तरसामयिकी सर्वापि लीलैतासु सिद्धेति न मध्यमफल-त्वमेतत्फलस्य, किन्तुत्तमफलत्वमेवेति व्यर्थ एवैतासां मध्यमफलप्राप्तिरिति सिद्धान्ता-भिमानः केपाच्चिदिति सर्वमवदातम् ।

श्रीवल्लभतत्सुतवरविह्वलनाथाङ्घ्रिरेणुलवचलतः ।

जयगोपालः कृतवान् सविष्टतिसेवाफलव्याख्याम् ॥ १ ॥

मूर्ध्न्यञ्जलिं ननु निधाय निधाय भूयो

भूयः कृपालुषु महत्सु निवेदयामि ।

यत्किञ्चिदत्र लिखितं मयका भवद्भिः

तत् पुष्टिमार्गपथिकैः परिशोधनीयम् ॥ २ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणकमलैकतानमानसश्रीमन्महाप्रभुश्रीविह्वलेश्वर-

कृपाकटाक्षोद्भूद्भवद्विना सुबुद्धिना मठपतिजयगोपालेन

विरचिता सविष्टतिसेवाफलटिप्पणी समाप्ता ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

१ इदं पद्यं जयगोपालकृतसद्विद्वुंगमुगणगान्धेऽपि विद्यते । आरम्भस्य 'वद्विह्वलेश्वर'पद्यं तद्वत्-
तेतिरीयमाप्यस्यम् । इदं पद्यद्वयं तत्र उदय्यास्यां टीकायां मन्मथला पयार्थवैदित्तमिति प्रतिपादि ।

सेवाफलम् ।

मठेशश्रीलक्ष्मणभट्टविरचितसेवाफलविवृतिविवरणसमेतम् ।

विचार्य श्रीमदाचार्यप्रोक्तं सेवाफलाभिधम् ।
ग्रन्थं तद्विवृतिं चापि विवृणोमि ययामति ॥ १ ॥
साहजयोगावभेदार्यो भक्तिर्भेदकरी हरौ ।
स्नेहासक्तित्वसनिनी तसिद्धौ स्वाङ्गवित्तजा ॥ २ ॥
व्यसनं मानसी सेवा माहात्म्यज्ञानभक्तिः ॥ ३ ॥

अथातः श्रीवल्लभाचार्याः स्वसिद्धान्तमुक्तावल्यां 'कृष्णसेवा सदा कार्ये'त्यादिना प्रसवदासिद्धान्ततः सत्ये जगति कृष्णस्य सेवाभक्तिं निरूप्य तत्सिद्धौ मुख्यं फलं सपरिकरं निरूपयितुकामाः सेवाफलनिर्णयग्रन्थं सविवरणमाहुः ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

सेवना च प्रागुक्ता त्रिविधा, अत्यन्तरङ्गा अन्तरङ्गा धहिरङ्गा चेति प्रशब्देन सूच्यते, या नित्यश्रीस्वामिन्यन्तरङ्गस्य स्वस्वामिनः पुरुषोत्तमस्य 'प्रतिशुक्तिरूपस्य' काश्मीर-चन्दनसुगन्धतैलाम्बुङ्गस्त्रापनपूर्वकशृङ्गारादिज्ञानक्रियारूपा साक्षादङ्गेषु मृदु संस्पृश्य लोकवत् सखेहं क्रियमाणा सैषा प्रथमा । मन्दिरपात्रसम्मार्जनोपलेपनचित्रकरणपूर्वक-सिंहासनादिशय्यास्तरणक्रीडनोपस्करणपीठखण्डाक्षिभृङ्गारादियोजनात्वादिपयःपाकसामग्री-साधनज्ञानक्रियारूपा परिचर्या द्वितीया । पुष्पगन्धताम्बूलफलकन्दमूलशाकामान्नस-संगोधनघनवसनभूषणसम्पादनज्ञानक्रियारूपा परिचर्या धहिरङ्गा तृतीयेति यादृशपदस्यार्थः । सैव श्वतनुवित्त्वेति तत्रोक्ता । तत्सिद्धौ 'तत्र त्रेमासक्तित्वसनात्मना परिणतायां मानसां सत्यां' सेवकस्य यादृक् फलं तदुच्यते । यद्यपि तत्र 'ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्म-धोयन'मिति फलमुक्तं तथापि तदवान्तरमेवेति मुख्यं फलमुच्यत इत्यर्थः ।

तदपि त्रिविवमिति सविवरणं निरूपयितुमाहुः ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिद्ध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

फलं वा प्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

विवरणमत्र मेवायां फलत्रयमलौकिकसामर्थ्यं नायुज्यं सेवोप-
योगिदेहो वा वैकृष्ण्टादिष्यति । अलौकिकसामर्थ्यं प्रथमायाः फलम् ।

सायुज्यं द्वितीयायाः । सेवोपयोगिदेहो वा वैकुण्ठादिषु 'अधिभूतः' तृतीयायाः । तत्रालौकिकस्य भगवत इवालौकिकमेव ज्ञानक्रियाभ्यां सामर्थ्यं जगद्ध्यापारवर्जं यत् तत्तथा । स्वेच्छया देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणैरेव सदा सेवापरैः सहितसात्मनो जीवनशक्तत्वं 'श्रुति' कुमारिकाणामिव, तत्परित्यजने च स्वेच्छयाशक्तत्वमित्यैहिकमन्त-रुद्दहगतानामिव । तान्कादाचित्कीस्वेच्छया 'मुत्र' भगवन्नोकगमनशक्तत्वमित्यामुष्मिकं ध्रुवादेरिव तत्तथा । 'मृत्योः कृत्वैव मूर्धन्यद्विमारुरोह हरेः पद'मितिवाक्यात् स्पष्टमणि-न्यायेन तेषामप्राकृतत्वेन त्यागासम्भवात् भगवदानन्दातुभवसामर्थ्यं यत् तस्यालौकिकस्य दानेनाद्यो मनोरथः उत्पन्नः प्रमाणानतुरोधी प्रमेयैकसाध्यो मनोरथः स्वामिलपित-रूपो 'मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययु'रितिवाक्यात् तद्भवानानन्दातुभवश्च सिध्येत् । एतेन कालकर्मप्रकृत्यनधीनत्वं द्योतितम् । द्वितीयायाः फलं सायुज्यम्, तदपि द्विविधम्, रूढार्थकं यौगिकार्थकं च । तत्रायं ज्ञानमिश्रितानामेकत्वरूपम्, अभेदरूपं भेदासन्ता-मावरूपमात्मनैक्यमित्यर्थः । 'शुद्ध' भक्तानामपरम्, सह युनक्तीति सयुक्, सयुजो भावः सायुज्यम्, तद्भक्तानां भेदतस्तद्दत्तस्वित्तस्तदानन्दानुभवात्, पूर्वत्र देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणानि विहायेह स्वात्मनैव केवलेन तदानन्दानुभवः, अपरत्र सहैव तैः सह इति सार्थक-तैषामन्यत्र नेति तारतम्यम् । तत्र स्पष्टमेव पार्षदानामसुरावेशिनां ज्ञानयोगिनां चोक्तम् । तृतीयायाः फलं सेवोपयोगिदेहो वा वैकुण्ठादिषु । अप्राकृतमूतभौतिक-तृणलतौपधिबृक्षपशुपक्ष्यादिदेहः अधिकारात्मा, तत्र सेवोपयोगी बोध्यः । पूर्वत्रापरोक्ष-मेवात्र च परोक्षमिति भेदः । वैकुण्ठे मुख्येऽमुख्ये च । आदिपदेन स्वर्गादिषु विष्णोः स्वानेव्यपि तथेति निरूपितम् । वेति चार्थे ज्ञेयः । अत्र फलत्रयेपि न कालो निया-मकः । काल इत्युपलक्षणम्, कर्मप्रकृत्योरपि न नियामकत्वत्यर्थः । अत एव श्रीभागवते द्वितीये 'न यत्र सत्त्वं न रजस्तमश्च न वै विकारो न महान् प्रधानं, तृतीये 'न कर्हि-चित्तत्सराः शान्तरूपे' इति, कपिलेनोक्तं च 'नश्यन्ति नो निमिषो लेटि हेति' रित्यादि १॥ तत्र सेवायां प्रतिबन्धकाभावः कारणमिति ग्रासहिकं प्रतिबन्धमपि त्याज्यत्वेन निरूपयन्ति ।

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

अत्र बाधकमित्येकवचनेन मिलितानामेव बाधकतेत्याशङ्क्य विवृण्वन्ति, सेवायां प्रतिबन्धकत्रयमिति । अत्रोद्वेगः साधारणः स त्याज्य एव । एवमुद्वेगं निरूप्य प्रतिबन्धभोगौ निरूपयन्तोऽनुरोधरूपस्य प्रतिबन्धसानिर्वायत्वेन पाञ्चममनोपेक्षार्थ-मनतो भोगे विवृण्वन्ति भोगो द्विविध इति । लौकिकोऽलौकिकश्च । तत्र लौकिकस्त्याज्य एव, अलौकिकस्तु न, तस्य फलानां मुख्यमध्यमसाधारणानां प्रथमे प्रविशतीति प्रथमे फलेऽलौकिकसामर्थ्येन प्रमुखरूपानन्दातुभवभोगे प्रवेशात् ।

एवं भोगं निरूप्य प्रतिबन्धं निरूपयन्ति प्रतिबन्धोपीति । स च साधारणोऽ-
साधारणश्च । साधारणः सेवासमये लौकिकवैदिककर्मानुरोधरूपस्त्वाज्य एव, स्वाधीन-
त्वात् । असाधारणो भगवत्कृतः, स सद्य एवेति भावः । ननु कथमेतेषां सिद्धानां
त्याग इत्याशङ्क्याहुः घ्राणाणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इति । साधनमत्र तज्जनन-
हेतुमूतं यत् तत्परित्याग इत्यर्थः । नन्वावश्यकस्य लोकवेदसिद्धतया अशक्यत्यागत्वात्
कथं त्याग इत्याशङ्क्य तदुपायं विवृण्वन्ति तत्राद्यो बुद्ध्या त्याज्य इति । सेवाया
ष्वसरे त्याज्यः, अनवसरे विधेय इति चातुर्येणेत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं साधारणप्रतिबन्धं निरूप्य भगवत्कृतप्रतिबन्धं निरूपयन्ति ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद्गतिर्न हि ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

प्रमोदेव अकर्तव्यं स्वसेवाकारणमचिकीर्षितं चेत् तदा स्वस्य गतिर्न हीति
निश्चयः । तदा ज्ञानमार्गेण स्यात्तव्यं शोकाभावायेति । वक्ष्यन्ति चाग्रे
तदान्धसेवापि व्यर्थेति भावः । नन्वासुरेष्वेवं न तु दैवे तथेत्याशङ्क्याहुः तदा
आसुरोऽयमिति । एवंविधप्रतिबन्धरूपपडिङ्गेन स्वस्यासुरत्वमनुभेयमिति भावः । तत्रा-
सुरत्वमगन्तुकं वा साहजिकमिति निर्धारार्थं विवेकः, सांख्यज्ञानमिति केचित् । तेन
शोकाभावमात्रं न तु मोक्षः ॥ ३ ॥

पूर्वोक्तमेव निगमयन्ति ।

वाधकानां परित्यागो भोगेष्येकं तथा परम् ।

भोगयोरपि पूर्वसमतामाशङ्क्य वैलक्षण्येनाहुः ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ४ ॥

प्रथमे अलौकिकसामर्थ्यं भोगो भजनानन्दानुभवरूपो महान् सदा स्व-
पतः साधनतः फलतश्चेत्यर्थः । पाठान्तरं अल्पो भोगः सविभ्रः सप्रतिबन्धः ॥ ४ ॥

सचिन्नोल्पो घानकः स्यादिति ।

सचिन्नोल्पो घातकः स्यादह्लादेती सदा मत्तौ ।

अतं एवैताविति विवृती । भगवत्कृतप्रतिबन्धे अन्यफलचिन्तया शोकः कदाचित्
तस्य स्यादिति तदभावार्थं चिन्ता न कार्येत्याशयेनाहुः ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

भगवत्कृतप्रतिबन्धे । तत्र हेतुः । स्वस्य संसारनिश्चयादिनि । संसारोऽहंम-
तया जन्मरूपेण प्रयाहमार्गम्यरूपः, तस्य निर्धारणादित्यर्थः ॥ ५ ॥

एवं प्रतिबन्धं विषयं उद्वेगरूपप्रथमं प्रतिबन्धेन फलमापे भगवतो दानृत्वाभावं
हेतुत्वेन निरूपयन्ति ।

नन्वाले दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।

अत्र आद्यफलाभाव इति विवृतम् । आद्येन वा प्रतिबन्धेन फलाभाव इत्यर्थः । नन्विति विरोधोक्तौ । आद्ये उद्वेगरूपप्रतिबन्धे, भगवतः सर्वसमर्थस्यापि सेवाया अमानसीत्वेन अनाधिदैविकीत्वे तत्प्रयुक्तः प्रभोः फलदातृत्वाभाव इत्यर्थः । एतदेव विवृण्वन्ति तदा सेवा नाधिदैविकीत्यादि । तृतीये लौकिकभोगे गृहमेव बाधकम् । गृहमत्र पत्न्यादिकं विष्णुबहिर्मुखमेव लाज्यम् । अत एवोक्तनाचार्यैर्निबन्धे 'गृहं सर्वात्मना लाज्य'मित्यादि ।

एवं फलत्रयं प्रतिबन्धकत्रयं च प्रासङ्गिकं निरूप्य एतद्विचारमावश्यकत्वेन वक्तुमुपसंहरन्ति ।

अवश्येयं सदा भान्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

(इयं दातृता हरेः यद्वा भक्तिः मदुक्तिर्वा) । सेवा पूर्वोक्ता तत्रयी वा विचिन्त्येत्यर्थः । एतदतिरिक्तं सर्वं मनोभ्रमः । भक्तिमार्गे विविधसेवाया एव पूर्वोक्तं फलत्रयं नान्यत्, प्रतिबन्धकं चोद्वेगादिकमेव न पापादिकं । 'स्वपादमूलं भजतः प्रिय-स्ये'ति भागवतवाक्यादिति भावः ॥ ६ ॥

ननु भगवदीयैर्नैयं भाष्येत्युच्यतां किन्त्यन्यैरेवेत्याशङ्क्याहुः तदीयैरपि तदित्यादि ।

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

कलौ देशादीनामसाधकत्वात् तथा । पुष्टौ स्थितः प्रसुस्तु नैव विलम्बयेत् । मध्यस्यैरेवेह तथेति भावः ।

एतदेव निमित्तमन्यत्राप्युपदिशन्ति ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

एतद्भावेन मनसो भगवत्तत्परतायां गुणक्षोभोपि न भवितेति भावः । अत्र स्वसंमतिरेव मानमाहुः इति मे मतिरिति ॥ ७ ॥

नन्वत्र काचित् कुतर्ककल्पना उत्पद्येत तदा कथं विचारणीयेत्याशङ्क्यामाहुः ।

कुच्छष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७॥ ॥

साधार्यः ॥ ७॥ ॥

इति श्रीसाचार्यवर्यमतमार्गातुवर्तिना ।

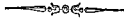
सेवाफलं सविवृति विवृतं च यथामति ॥ १ ॥

इतिमठेशश्रीनाथभट्टात्मजगोपीनाथसुतलक्ष्मणभट्टविरचितं
सेवाफलविवृतिविचरणं समाप्तम् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

विवरणटिप्पणीसमेतम् ।

श्रीमदाचार्यचरणान् सेवारसफलप्रदान् ।

नमामि तद्रजोलेशलवस्पर्शसमीहया ॥ १ ॥

श्रीमदाचार्यचरणैस्त्रिधा सेवा फलत्रयम् ।

निर्णीतं तत्र मे बोधस्तथाहि कृपयोच्यते ॥ २ ॥

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

यादृशी सेवनेत्यस्य विवरणे सेवायां फलत्रयमिति । अयं भावः । भक्तिमार्गे पुष्टिमर्यादाप्रवाहभेदेन जीवेषु भगवदङ्गीकारस्त्रिधा । तत्रापि पुष्टिमार्गफलार्थं यद्वरणं तत्पुष्टौ मर्यादायामेव, न तु प्रवाहमार्गेपीति विवरणे स्फुटीकरिष्यत इति । तेषां साधनरूपा सेवापि त्रिधा प्रोक्ता । अतस्तादृशतत्प्रकारकसेवासिद्धौ फलमुच्यते । तत्किमित्याः काङ्क्षायामुक्तमलौकिकसामर्थ्यमित्यादि । तत्र पुष्टिमार्गाङ्गीकृतस्य साधनदशाया-
माचार्योक्तप्रकारेण सेवाकरणे मानसीतत्सिद्धौ फलं साक्षाद्भगवत्सम्बन्धरूपं भवेदिति । तस्मैदमेव अलौकिकसामर्थ्यं यदाधुनिकजीवस्य तादृशपूर्णालौकिकैश्वर्यवीर्यादिगुण-
युता समं साम्येन रतिः रसोद्बोधश्च भवतीति तथोक्तं विवरणे, न हि साधारणस्य तादृशेन मदता सममेतत् कर्तुं शक्यम्, रसामासहेतुत्वात् ।

ननु पूर्वं मानससेवायाः सिद्धिः कथं तत्राहुः अलौकिकस्येति ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

'मानसी सा परा मते'त्युक्त्या सा सेवा स्वतन्त्रपुरुषार्थरूपेणलौकिकस्य प्रभो-
र्दाने परमकाष्ठान्नस्वरूपसम्बन्धामिलापरूपभावदाने सः आद्यः पुष्टिफलरूपः सर्वो-
त्कृष्टो मनोरथः सिध्येत् । मनोरथपदेन प्रेमासक्तिव्यसनसंकल्पादिरूपः सन् सिद्धिं
प्राप्नोति, फलमम्पुत्रो भवतीत्यर्थः । अत एव मनोरथपदमुक्तम् । इयमेव मानसीतत्सिद्धिः ।
तदुक्तं 'चेतन्वत्परणं मेने'ति । यद्यपि मानससेवासिद्धौ तनुजा निजजा च द्वे अह्ने,
तथापि मुख्यमहं दानम्, यतन्तत्करणेपि यदा दानं भवति, तदैव तादृशी सा भवति,
अन्यथा मर्यादामार्गीयमतत्रनामपि निरन्तरं तत्करणे पुष्टिरूपायां तस्यां को विशेष इति

१ यत्पदेनाहुरण्टृती नाम न हापठे तथापि अबधीतात्मरश्नतदुपन्यासादस्य प्राचीनत्वं निधीयते ।

तद्भावोदये नैव सा भवेदित्यर्थः । तेन तत्कृतेषु दानेनैव तादृशभावः सिद्ध्येन्नान्यथेति ज्ञेयम्, परन्तु तत्कृतिस्तु सर्वदा कर्तव्या, अकरणे भावः क उद्भवेद्, विषयाभावाद्, अत एवाहभूते ते उक्ते ॥ १ ॥

ततः किमित्यत आहुः फलमिति ।

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

तादृशप्रचुरभावे सति फलं स्वरूपसम्बन्धरूपम्, अधिकारः अलौकिकदेहवयो-
गुणादिकं भवेत्, तत्राहुः न काल इति । अत्र कालः वयोवस्थादिसमयरूपः
नियामको न, भगवदिच्छयैव सर्व लीलोपयोगि तदैव भवेत्, न कालोपेक्षा । तादृशं
प्रति भगवतोपि विलम्बासहिष्णुत्वात् ।

एवं पुष्टिफलं निरूप्य मर्यादाफलं निरूपयन्ति । तथा हि, मर्यादासामान्यकृतस्य
माहात्म्यज्ञानपूर्वकसेवाकरणे भगवति माहात्म्यभावसहितलेहेन तदात्मतया सायुज्यं
साक्षात्पुरुषोत्तमस्वरूपे भवेन्न त्वक्षरे । तत्र तदालौकिकदानेच्छाभावात् स्वरूपसम्बन्धा-
त्मकं फलं न भवेदित्यर्थः । यदा पुनः भगवान् कदाचिद् दातुमिच्छति तदा स्वस्वरू-
पात् पृथक्कृत्य तादृशं प्रचुरभावदानं कृत्वा फलं प्रयच्छति, यतोस्मिन्नागं पि दातुत्वामि-
प्रायेणैव वरणकार्यत्वात् । एवं भक्तिहंसे स्फुटीकृतं श्रीमत्प्रचुरागैर्भक्तिमार्गीयभक्तकृते-
त्यारम्भ, अत्रापूर्ववर्त्मनी'लन्तम् ।

प्रवाहभक्तिमार्गलक्षणकथनेन व्यापिवैकुण्ठस्य लोकत्वेनाक्षरात्मकत्वादक्षराणुकिरेव
फले, न तु पुरुषोत्तमसायुज्यम् । अक्षरमुक्तौ तु आद्यफलदानेच्छाभावात्तदर्थं वरणमेव
नास्तीति नाद्यफलसम्भावनेति मर्यादातो हीनत्वमुक्तम् । पुरुषोत्तमसायुज्ये तत्सम्भावना
वर्तत इति प्रवाहभक्तिमार्गसेवाफलाद्बुद्धत्वम् । यत एतत्फलदानेच्छया यद्गणं तन्मार्ग-
द्वये एव, न तु प्रवाहमार्गे, तदप्युक्तं भक्तिहंसे 'विवरणे चास्ति प्रकारद्वय'मिति ।

एवं सेवास्वरूपं साधनफलसहितं मार्गत्रयेपि निरूपितमिदानीं तादृशसेवासिद्धौ
प्रतिबन्धकत्रयं निरूपयन्ति उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वेति ।

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

श्लोकविवरणे सेवायां प्रतिबन्धकत्रयमित्यादि । एतन्नितयनिवारणे त्रयाणां
साधनपरित्याग इति विवरणे विवृतम् । तनोद्वेगसाधनं लौकिकशोकदुःखादिकम् ।
तस्य भगवदिच्छाधीनत्व ज्ञात्वा तत्यागेन तस्यापि त्यागो भवत्येवेति । 'चित्तोद्वेग'मित्यु-
क्तत्वाद्वा न विशेषतो विवृतम् । तथा अपरः प्रतिबन्धः । स च द्विविधः ।
साधारणो भगवत्कृतश्च । साधारणो बुद्ध्या त्याज्यः । बुद्धिस्तु यस्मिन्कृते सेवा-
प्रतिबन्धोऽभूत् स न कर्तव्य इति विचाररूपबुद्ध्या त्याज्यः । भगवत्कृतमग्रे बदिष्यन्ति ।
लौकिकभोगस्तु विषयरूपत्वात् पाषक इति तत्साधनवस्तुमात्रत्यागादेव तत्याग इति
तदेव त्याज्यमित्यर्थः । एवं त्रयं त्याज्यमित्युक्तम् ॥ २ ॥

बाधकानां परित्यागो भोगेऽप्येकं तथापरम् ।

एतद्व्याणां साधनपरित्यागेनैव बाधकानां परित्यागो भवतीति शेषः । ननु सेवायां वस्तुमात्रोपयोमात्रत्यागे कथं तन्निर्वाह इत्याशङ्क्यायामाहुः भोग इति । तत्रापि भोगे एकं लौकिक त्वेदेपरं नेति शेषः । यतस्तेषां स्वार्थसुपयोगे लौकिकत्वम्, मग-
दर्थसुपयोगे अलौकिकत्वम्, अतः स्वार्थं ते त्याज्याः, भगवदर्थसुपयोग्या इति भावः ।
तदनन्तरमबाधकत्वमाहुः निःप्रत्यूहमिति ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ३ ॥

निःप्रत्यूहमिति प्रतिबन्धरहित प्रत्युत साधकम् ॥ ३ ॥

एव बाधकानां परित्यागे निर्निर्भ्रसेवासम्भवे तस्यैव भोगस्य प्रतिबन्धत्यागे च हेतुं निरूप्य भगवत्कृतप्रतिबन्धे हेतुं निरूपयन्ति अकर्तव्यं भगवत् इति ।

अकर्तव्यं भगवत्तः सर्वथा चेद् गतिर्न हि ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ४ ॥

अस्य निवरणे भगवत्कृतश्चेत्यादि विवेक इत्यन्तम् । अस्यापमर्थः । यदि भगवत्तः तत्फलदानं न कर्तव्यं भवेत् तदा तादृशसेवायां सर्वथा सर्वप्रकारेणापि गतिर्न भवति । तत्र यथा तथा प्रतिबन्धकमेव भवेत्, न तु निर्वाहः । ननु स्वमार्गीयसेवायां तस्य भगवान् प्रतिबन्धं करोतु, परन्तु अन्यमार्गीयसेवायां न करिष्यतीति चेत्, तत्रोक्तं निवरणे तदा अन्यसेवापि कृता व्यर्थेति । प्रवाहादिमार्गेषु कृतापि व्यर्था । यतः सकलमार्गेषु फलदाता भगवानेव । तस्य त्वकर्तव्यमेवेतीति तथा । यदा यत्ने कृतेपि प्रतिबन्धकं भवेत् तदा यथा तत्त्वनिर्धारो भवेत् तथा कर्तव्यम् । तत्त्वनिर्धारः कथमित्याकाङ्क्षायां निवरणे विवृतम् । आसुरोद्यं जीव इति । एव तस्य विवेकेन ज्ञानस्थितिरूपमेव साधनं मतम्, यतः पूर्वमासुर एव जीवः । यथासुरदेह-
सुक्तम्लेच्छादिषु कस्यचिद्देवजीवत्वात् भगवत्परता दृश्यते, तथासुरजीवस्यापि कदाचिद्देव-
वशाद्भगवद्भक्तसङ्गेन सेवायां प्रवृत्तिर्भवति, परन्तु आसुरे भगवतो दातृत्वाभावात् न प्रतिबन्धकमेव जायते । यतस्तेषामन्यदेव फलम् । तदे 'वासुरी योनिमापन्न' इत्यादिनो-
क्तम् । तथापि भगवद्भक्तसङ्गानुभावात् ज्ञानमार्गेषु स्थितिरुक्ता ॥ ४ ॥

तत्रापि चेत् स्थितिर्न भवेत्तदा तत्पूर्वोक्तफलनिपत्तिणी चिन्तापि सर्वथा त्याज्या त्याहुः द्वितीय इति ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

निवरणे ज्ञानन्यत्याभावे चिन्ताऽऽभावार्थं द्वितीय इति । तत्र हेतुः । संसारनिश्चयादिति । स्वयं पूर्वोक्तमभारूपस्य फलस्यैव निश्चयात् सा न कार्या, पुनस्तदाशोच्येद् एतानि सर्वेऽस्त्युक्तम् ॥ ५ ॥

१ कश्चिदिच्छोक्तयोः निवरणवृत्तिरिति, अथवा निवरणमात्रवृत्तिरिति प्रथमादि ।

ननु यथा द्वितीयप्रतिबन्धे पूर्वोक्तप्रकारेण आसुरजीवस्य सर्वथा फलविपयिणी चिन्ता त्याज्या, तथा साधारणप्रतिबन्धेषां सा त्याज्या, अन्यथा सा कथं भवेदित्याशङ्कानिरासायाहुः न त्वाच्य इति ।

न त्वाच्ये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।

आच्ये साधारणप्रतिबन्धे दातृता भगवतो नास्तीति न किन्तु वर्तते, परन्तु फलस्य कियञ्जन्मानन्तरभावित्वात् तद् भवति । तदपि प्रतिबन्धकं साधारणं निवारयितुं शक्यम् । तेन भगवत्कृत एव तस्मिन् दातृत्वाभावो, न साधारण इति ज्ञेयम् । अतो यस्य आद्यफलदानार्थं मर्यादयाङ्गीकारः तस्य तथैव सेवाकरणे साधारणप्रतिबन्धश्चेद् भवेत्, तदा तन्निवारणेन सेवानिर्वाहात् पूर्वं सायुज्यफलं तदनन्तरं तत्फलं भविष्यतीति सा चिन्ता न त्याज्येति भावः । यस्य पुष्टौ अङ्गीकारस्तस्य तन्निवारणेन तादृशतत्सिद्धौ तत्फलं भवेदिति सा तथेत्यर्थः । एवं सति प्रवाहमार्गसेवायामपि सेवायाः साधनदृश्यमानत्वात् साधारणप्रतिबन्धे दातृत्वं भविष्यतीति शङ्कानिरासाय आद्यफलाभाव इति विवृतम् । आद्यफलस्याभावो यत्रैतादृशे प्रवाहमार्गे तदर्थमङ्गीकार एव नास्तीति नाद्यफलसम्भावनापीति न दातृत्वम् । सा सेवापि नाधिदैविकी, तत्र पूज्यस्वरूपेपि नाधिदैविकत्वम्, किन्तु विभूतिरूपत्वमिति महदलक्षण्यात् कुतः साम्यमिति ज्ञेयम् ।

एवं साधारणप्रतिबन्धस्य व्यवस्थामुक्त्वा प्रथमवृत्तौ सर्वथा लौकिकभोगत्यागासम्भवात्, तथापि भगवतो दातृत्वाभावमाशङ्क्य तन्निवारणाय तद्व्यवस्थामाहुः, तृतीय इति । तृतीये लौकिकभोगेपि दातृता नेति न, यत एतन्मार्गे द्वये तादृश एवाङ्गीकारः, किन्तु तत्र मूलभूतं साधनं यद्गृहं तद्बाधकमिति तत् त्याज्यमिति शेषः । तस्यागे सर्वथा भोगान्भावात् प्रतिबन्धकामायेन तादृशभगवद्भक्तसङ्गेन सेवानिर्वाहात् तत्फलमपि भवेदिति भावः । एतदेव विवरणे विवृतं भोगाभावस्तदैवेति ।

अत्र कश्चित्पूर्वपक्षी शङ्कते । तथा हि । स्वमार्गीयपरित्यागस्तु प्रेमासक्तिव्यसनात्मकभक्तौ तस्यां कर्तव्यो, न तु साधनभक्तौ । तदुक्तं सन्न्यासनिर्णये 'सन्न्यासवरणं भक्तौ' 'अतोत्र साधने भक्तौ नैव त्यागः सुखावह' इति च । तत्र करणे विपरीतफलमपि भवेदित्यपि । प्रकृते तु तत्पूर्वमेव भोगाभावार्थं सेवानिर्वाहार्थं च त्याग उच्यते इति कथमेकवाक्यतायां विरोध इव प्रतिभाति ?

तत्रोच्यते । प्रथमं स्वमार्गीयभक्तिसिद्धौ मुख्यं कारणं सेवा । सा सेवा 'गृहे स्थित्वा अद्यावृत्त्या गृहव्यावृत्त्यभावे न, प्रत्युत पुत्रकलत्रादीनां भगवदर्थमुपयोगेन साधर्मतः करणे सिध्येत्, तथेदनुकूलं भवेत्, नो चेत् भजनप्रतिबन्धकत्वेन सर्वात्मना तस्मै त्याग एवोचितः । अन्यथा तत्पक्षेन पुत्रकलत्राद्युपयोगे स्वस्य भजनासम्भवे शरणगतमिज्येत, तदा सेवाऽभावे प्रेमासक्तिव्यसनात्मिका भक्तिरपि न भवेत्, तदभावे तन्मार्गीयपरित्यागेपि न, तदभावे फलाभाव एव च स्यादिति मार्ग एवोच्छिद्येत इति । तत्रोक्तमिदं-

सिद्ध्यर्थं तथा तत्सेवासिद्ध्यर्थं च कथनम्, तदनुकूलतद्ग्रहणाभिप्रायेणैवेति, न तत्राश्रम-
स्वीकारः, सेवाभावाद्युपपत्तेः, साधनमत्तौ निषेधाच्च । एतदेवोक्तं तत्त्वार्थदीपेपि 'प्रति-
कूले गृहे लजे'दित्यनुकूलतत्यागाभावाभिप्रायेणान्ते प्रेम्णि जाते अङ्गेपि यत्किञ्चित्
भोगस्यापि बन्धकत्वात् तेनैव तत्राशे सति ततो यथा साधारणप्रतिबन्धनिवारणेन सेवा-
करणं तदानं च, तथा लौकिकभोगत्यागेनापि निर्विघ्नसेवाकरणे सति तत्फल भवेदिति
ज्ञेयम् । तत्र पुष्टिमर्यादायां भगवति लीलामाहात्म्यगुणादिभावेनैव प्रेम भवेत्, न पुष्टि-
रीत्येति तादृशस्य तादृशप्रेम्या क्रमेण सर्वनिपयलाये, ततो तप्तभावेन तदारमकतया
श्रीकृष्णे सायुज्यं भजेत्, ततो यदा दानेच्छा तदा स्वरूपात् पृथक्कृत्य तद्भावदाने तत्-
त्फलानुभवं कारयिष्यतीति मर्यादाङ्गीकारे आद्यफलदानप्रकार उक्तः । तदुक्तं तत्त्वार्थदीपे
'सर्वत्यागेऽनन्यभावे कृष्णमात्रैकस्मानसे सायुज्य कृष्णदेवेन शीघ्रमेव भ्रुवं फल'मिति-
सायुज्यानन्तरं भ्रुवं फलं तदेवेति भावार्थः । यस्य शुद्धपुष्टावंगीकारस्तस्य तदारम्यैव पूर्वोक्त-
भोगादिप्रतिकूलग्रहत्यागेनानुकूलग्रहे स्थित्वा सेवाकरणे भावात्मिकैव प्रवृत्तिर्भवेत्, ततो
यदा प्रेमासक्तिव्यसनानि भावात्मकतया पुष्टानि भवेयुः, तदा तत्र स्थितौ यत्किञ्चिद्भोग-
सम्बन्धेनापि भावनास इति तदभावेन तद्विगाढभावावपोदिना पूर्णविरहातुभवार्थं सन्यास-
निर्णयोक्तप्रकारेण परित्यागः सत्यासः आवश्यक उक्तः । अन्यथा क्षणमात्र भावान्तरसम्बन्धे
भावशैथिल्याद् निरहातुमवाभावात् फलमात्र इति । ततन्वत्पूर्णातुभवे दशभावस्यया प्रति-
बन्धरुदेहनिवृत्तौ अलौकिकन्यास्याया तत्फलानुभवो भवतीति पुष्टिमार्गाङ्गीकारे फलदान-
प्रकार उक्तः । अत एव मर्यादायां 'मर्त्येऽर्धपरित्याग' इत्यादिना भोगाभावाद्यं भगवत्प्राप्त्यर्थं
च सर्वममर्षणरूप एव त्याग उक्तः, न तु सन्यासप्रकारः । यतः सन्यासे तस्य पुष्टभावा-
दतोपि तादृशैरेव सम्भोगो भवतीत्युक्तनाशकत्वात् । अतः कलौ स सन्यासः पश्चात्तापाय
इति निषेधोप्युक्तमिदं एव । अग्रेपि त्वयोपसुक्तेपि निरोधो भवतीति । सन्यासस्तु तादृश-
मत्तोप्येवत्युक्तम्, 'सन्यासवरणं मत्ता'मिति मार्गद्वयभेदेन परित्यागस्य भिन्नत्वान्न कोपि
निरोध इति ज्ञापितम् ।

एव मार्गत्रयमेवाफलभेदं त्यागभेदं च निरूप्योपसंहरन्ति अचट्टयेयमिति ।

अचट्टयेयं सदा भान्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

इयं पूर्वोक्ता त्यागपूर्तिरूपिका महुक्तिः अचट्टया भान्या, सर्वथा सदा,
भान्या कर्तव्या । अथवा अचट्टया यद्यपि स्वरसेन कर्तुं न शक्यापि तथापि
भान्या, मानयितुं मनसि चिन्तयितुं योग्या । तत एव मर्त्ये मरिष्यतीति सर्वथा
वर्ज्यमुक्तम् । आश्रम्यकरूपे हेतुः एतदन्यत् मर्त्ये मनोभ्रम एव न तु फलम् ।
महुक्तप्रसागनिरिक्तारूपे मर्त्येऽष्टफलाभासो न, प्रत्युत मनसो भ्रम एवेत्यर्थः ।

ननु मय भ्रमः ? मर्त्येन क्रियते तत्राहुः नदीपरपीति ।

नदीपरपि तत्कार्यं पुष्टं नैव विलम्बयेत् ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७॥ ॥

तदीयैः पुष्टिमार्गातिरिक्तजीवैः भ्रमसम्यन्धिभिरपि कार्यं तदेव, सर्वत्यागपूर्वकं मद्दुक्तरित्यैव भजनं कार्यम् । न क्रियते चेत् तदा अज्ञानाद्भ्रम एव, न तु फलम् । यदि तदीयैरपि तदेव कार्यं तदा यः पुष्टौ स्थितः कोपि मद्दुक्तप्रकारसेवाकरणजनितप्रेमासक्तिव्यसनादिभाववान् स तु विशेषतः क्षणमात्रमपि न विलम्बयेत्, मद्दुक्तकरणे विलम्बं न कुर्यात् । यदि विलम्बयेत् तदा पुष्टिभावान्तरत्सागाभावे विजातीयसङ्गेन भावशैथिल्यात् फलाभाव एव भवेदित्यर्थः । यतस्तादृशस्य स्वरूपव्यतिरिक्तवस्तुमात्रस्मरणस्यापि फलप्रतिबन्धकत्वम् । तदेवाहुः गुणक्षोभेपीति । अयं भावः । तादृशपुष्टिमार्गीयस्य व्यसनानन्तरं विरहानुभवार्थं त्यागे कृते स्वरूपसङ्गामिलापायाः प्राचुर्याद्विगाढभावेन देहप्राणेन्द्रियान्तःकरणानि स्वरूपात्मकान्येव भवन्ति, यतः विकलत्वास्त्रास्थ्यादिकं निरन्तरं भवति तदा तादृशदशायां मध्ये कदाचित्तस्य भगवल्लीलागुणादिस्फूर्तिर्न भवेत्, तदा मनःस्वास्थ्येन भावशैथिल्यात् स्वरूपान्तरायो भवेदित्येव गुणक्षोभः गुणैः कृत्वा मनःस्वास्थ्यरूपोऽविकारस्तस्मिन्नपि एतदेव द्रष्टव्यम्, फले प्रतिबन्धकमेव, द्रष्टव्यमिति-पदं प्रत्यक्षप्रमाणत्वेनोक्तम् । एतेन लीलागुणस्मरणस्य बाधकत्वं कथं वक्तुमुचितमित्याशङ्का निरस्ता । एतदेव सन्न्यासनिर्णये 'ज्ञानं गुणाश्चे'ति बाधकत्वमुक्तम् । एवं सति यत्र स्वरूपगुणस्मरणेपि फलाभावः, तत्र गृहादीनां प्रतिबन्धकत्वेन त्यागविलम्बे फलाभाव इति किं वाच्यमिति भावः । अत एव सर्वथा भोगाभावस्त्याग एवेत्याशयेन विवृतावुक्तं भोगाभावस्तदैवेति । अत्र प्रमाणं मे मतिरिति । स्वस्यैव तादृशप्रकारकानुभवात् स्वमतिरेवोक्ता । यदि मनमतिप्रमाणत्वेन य एवं करिष्यति तर्हि तस्य सर्वं सुष्टेव भविष्यतीति भावः । अकरणे बाधकमाहुः कुसृष्टिरिति । अत्र एतत्प्रकारकसेवाफलनिरूपणरूपमद्दुक्तौ कथं किमित्यादिरूपा कुसृष्टिश्चेदुत्पद्येत चै निश्चयेन स भ्रम एवेति सा न कार्यत्वर्थः । करणे सर्वस्वहानिरिवेति निश्चयः ॥ ७॥ ॥

एतद्विवृतेरर्थो यद्यपि विवृतो महच्चरणैः ।

तदपि तदेव हि गृहं दृष्ट्वा भावः स्फुटीकृतः कृपया ॥ १ ॥

सोपि तथेतरथा वा नो जाने सद्भिरीक्षणायस्तत् ।

कृपया च मार्जनीयस्तेन ततोहं विभूषणीयश्च ॥ २ ॥

श्रीमदाचार्यचरणे सरोजे मानसे गम । तिष्ठतां विकचे निलं तत्प्रभावोत्र मानुना ॥ ३ ॥

इति श्रीमदाचार्यकृतसेवाफलनिरूपणविवृतौ टिप्पणी समाप्ता ॥

परिशिष्टम् ।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	पाठः	पाठान्तरम् ।
५	३९	सद्विषयकः	सिद्धिविषयकः
६	८	दर्शनसेवायाम्	दर्शने सेवायाम्
६	२२	अलौकिकसाधन	अलौकिकमोगसाधन
७	५	द्विविध इत्यनन्तरम्,	लौकिकोऽलौकिकश्च । तत्र लौकिकस्त्याज्य एव । प्रतिषन्धो द्विविधो ।
८	२५	द्रवादस्य	द्रवश्चा
१९	३	प्रयत्नसम्भवेन ।	प्रयत्नासम्भवेन ।
२२	१९	तद्वैयर्थ्य-	तद्वैयर्थ्य-

श्रीवल्लभगोस्वामिनां टीकाया मुद्रणानन्तरं प्रमुक्तपयास्वामिस्तेषां टीकायाः द्वितीया प्रतिः प्राप्ता । सा टीका श्रीवल्लभगोस्वामिभिः पुनर्लिखिता, इति प्रतिभाति । तन्मध्ये तैः प्रथमटीकापेक्षया केषु केषु स्थलेषु किञ्चिदधिकं लिखितम्, तदनं वाचकानां जिज्ञासा-तृप्त्यर्थं ग्रन्थरक्षणार्थं चावतार्यते ।

पृष्ठ २३, पङ्क्ति १२, सर्वाभोग्यसुधानन्तरमिदमधिकं वाचनीयम्—‘फलरूपापीर्यं भगवता साधनतामापादितेति वेषुगीते निरूपितमतोऽलौकिकत्वम् ।’

पृष्ठ २३, पङ्क्ति २४, सेवोपयोगिदेहो—इत्यस्यानन्तरं ‘इति यस्य देहस्य सेवायामेवोपयोगः, अन्यदावयवा अप्रकटा एव स इत्यर्थः । यत्र स्वरूपानन्ददानम्, तत्र फलत्रयमपि, यत्र धर्ममृतानन्ददानम्, स्वयमप्रधानीभूय, तत्र फलद्वयम्, यत्र स्वप्राधान्येन धर्ममृतानन्ददानम्, तत्र सेवोपयोगिदेहमात्रदानमिति ज्ञेयम्’ इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २३, पङ्क्ति २७, लभन्ते—इत्यस्यानन्तरं ‘इमान्येव फलरूपात्मनिवेदनसत्य-दास्यानि ज्ञेयानि’ इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २४, पङ्क्ति ३, भोगः—इत्यस्यानन्तरं ‘भगवदुपयोगिवस्तुपरतायाः प्रति-पन्थकन्यामानादनं यक्ष्णुजाक्षेतिष्ठोकन्याख्यातः सर्वथा भगवन्तमप्रपन्नः अन्यपदार्थो ज्ञेयः । अप्रपन्नो ननुगतो भगवदनुपयोगीनि यावत् । नवरत्ने चित्तोद्वेगमित्यस्याभासे चित्तम् पुत्रादिपरता उद्वेगपदार्थो निरूपितः । अन्यपरतेनियावत् । तद्वयायेन प्रथमपीर्यं ज्ञेयम् ।’ इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २४, पङ्क्ति ५, मृत्युर्थः—इत्यस्यानन्तरं ‘तत्र द्वयं साक्षात्साधकं प्रतिपन्थ-रूपम्, एकं च तदाधारम् साधनम् पाथेन पाथकमिति भेदो ज्ञेयः । सामर्थ्यम् पाथक्येन नामप्यौत्पत्तेः पूर्यतेतसम्भवे सामर्थ्यं नोत्पद्येतेति सिद्धमेवेति भावः । नवरत्ने

तथानिरूपणाच्चिदेनपदार्थनाशाभावेपि तद्बाधस्तु स्यादिति तुशब्दः । तेन जन्मान्तर-
व्यवधानं भवतीति निघन्धे निरूपितमिति भावः । सामर्थ्यवाधश्च तद्देतुभूताभ्यासवाधेन
सेवानभ्यस्ता भवतीत्यर्थः ।' इत्यधिकम् ।

शृष्ठ २४, पङ्क्ति ७, लौकिकभोगानाम्—इत्यस्यानन्तरं 'बाधकत्वात्तत्साधनपरि-
त्यागः कर्तव्यः । मनोदेहेन्द्रियाणि च भगवदसम्बन्धिषु न प्रवर्तनीयानि । तथा सति तेषां
तत्परता भवति 'विषयान् ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विपजत' इति वाक्यादिति भावः । साधन-
परित्यागं विवृण्वतो' इत्यधिकम् ।

शृष्ठ २४, पङ्क्ति १२, भोगः—इत्यस्यानन्तरं 'लौकिकस्त्याज्य इति । सिद्धान्त-
रहस्योक्तप्रकारेण यवासम्भवं भगवदुपयोगं सम्पाद्य भोगः कर्तव्य इत्यर्थः । प्रतिबन्ध
इति । श्रवणकीर्तनादिना हरिश्वेददय निविशते तदा पूजा सर्वदा निर्वहति । एव जाते
ततः कार्यान्तरवशाज्जाता तनोरन्यपरता साधारणः प्रतिबन्धः । क्रियमाणेपि श्रवणकीर्त-
नादौ हरिश्वेद निविशेत्तदाभ्यासो न भवति । तेन जाता तनोरन्यपरता या स भगव-
त्कृतप्रतिबन्धः ।

शृष्ठ २४, पङ्क्ति १३, विभावनीयेत्यर्थः—इत्यस्यानन्तरं 'बुद्धिर्वा तत्र न स्थाप-
नीया । यत्करणेपि तदनुचिन्तनं न कर्तव्यमित्यर्थः । अलौकिकभोगो न त्याज्य इत्या-
शयेनाहुः अलौकिकेति ।' इत्यधिकम् ।

शृष्ठ २४, पङ्क्ति २०, प्रतिबन्धः—इत्यस्यानन्तरं 'ध्रुवस्य गता भक्तिः कुचेरेण
सिद्धेति चतुर्थस्कन्धे निरूपितं तथावाप्याशङ्क्य नेत्याहुः तदेति' इत्यधिकम् ।

शृष्ठ २४, पङ्क्ति २२, बोध्यम्—इत्यस्यानन्तरं 'ननु दुरदृष्टनाशनार्थं कात्यायनी-
पूजेति कात्यायनीपदनिरुक्तौ सुबोधिन्या निरूपितम्, दुरदृष्टस्य भगवत्कृतप्रतिबन्धत्व-
न्य तत्रैव निरूपितम् । यदि भगवदिच्छयैवेति । स्वेच्छामप्येतदनुगुणां करिष्यतीति च ।
तथा च कथमन्यसेवानैयर्थ्यमित्यत आहुरयमिति । लीलाश्लेषु रसविशेषानुभवार्थं भगवता
प्रतिबन्धः सम्पाद्यते न त्वासुरत्वं तेषु । आधुनिकोय त्वासुर एव भगवता प्रतिबन्धयुक्तः
क्रियते, तदा तु फलाभावनिश्चयात् साधननैयर्थ्यमिति भावः ।' इत्यधिकम् ।

शृष्ठ २५, पङ्क्ति १७, बाधकत्वामावात्—इत्यस्यानन्तरं 'नियमानमप्यदृष्टं तस्य
दुर्बलम् । अत एव प्रारब्धभोजनार्थं प्रमुखेद्विलम्बत इत्युक्तम् । लोकोदेस्तास्य हरिर्नि
कारिष्यतीति चोक्तम् ।' इत्यधिकम् ।

शृष्ठ	३२	पङ्क्ति	११	दृढाद्	हठात्
"	३२	"	२८	सा	स
"	९५	"	२१	निररणे	वरणे

Editors' Note.

Sevaphala is the last and the most important of the famous Sixteen small Sacred Books of Shri Vallabhaacharya. It clearly states the three sorts of realisations, according to one's 'adhikara,' viz., (1) spiritual power, which, going beyond the world, obtains a vision of God, and enjoys indescribable bliss with Him, or (2) Sayujya with Puushottama or the last (3) a body fit for service of God in Vaikuntha, Gokula etc. A detailed description of all these, and also of hindrances in their way will be found in the Sanskrit introduction and the commentaries.

It gives us very much pleasure to note that we have been able to collect all the rare commentaries yet known on this important work,—we hope the last one is of Shri Vrajanathaji, and to publish them all together. Moreover, we have secured several copies of many commentaries, and it gives us great satisfaction to find that our printed texts have become much better than the oldest manuscripts in our possession, on account of comparisons with and necessary corrections from other manuscripts of the same texts. Elsewhere we have noted various extra passages which we found in some Mss., after the text was printed; we have noted only those readings which gave quite different meanings and we have refrained from adding unnecessary 'other' readings.

We sincerely thank all who have kindly supplied us with these extremely rare Mss. The first among these is Pandit Gattulalaji's Library from which we got a large collection and we are highly obliged to Sheth Tribhuvandas Varjwandas and Mr. Kashidas Dalal who allowed us the use of the same. Next Dr. S. K. Belvalkar M. A., Ph. D. favoured us with a loan of several Mss., including the extremely rare one of Jayagopak Bhatta from the Govt. collection in the Deccan College. Shri Vallabhalaji and his Shastri Madhavji also supplied us with several Mss. Mr. Utsavlal Sankalchand also gave us one rare commentary and Mr. Tansukhram Suryaram also gave us some Mss. Mr. Lallubhai Chhaganlal gave us the use of his block of the photograph of Shrimadacharyaji. To all these, we offer our heartfelt thanks. H. H. Shri Jivanalaji Maharaja of Porebunder has put us under a deep debt of gratitude by supplying us with the necessary zeal and funds, without which this work could not have been published. We are also indebted to the manager of the N. S. Press for printing this work within eight weeks. With feelings of joy, we offer this fruit of our labour of love, at the Lotus Feet of Lord Krishna.

DOMRAY
12th December 1916. }

M. T. Telivala.
D. V. Sankalia.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya-Sagar
Press, 23, Kolbhat Lane Bombay.

Published by Mulchandra Tulsidas Telivala B A., LL B.,
Vakil, High Court, C P Tank Road, Girgaon Bombay.

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीतः

संन्यासनिर्णयः ।

अष्टविवरणसमेतः ।

गुर्जरानुवादसहितश्च ।

	पृष्ठ.		पृष्ठ.
१ श्रीमद्रोकुलनाथानाम् ...	१	५ श्रीगोपेश्वरानाम् ...	४१
२ श्रीमद्रघुनाथानाम् ...	१४	६ श्रीपुरोत्तमानाम् ...	५४
३ श्रीगोकुलोत्सवानाम् ...	२२	७ काकाधीवल्लभानाम् ...	७२
४ चाचाश्रीगोपेश्वरानाम् ...	२९	८ चाचाश्रीगोपेश्वरानाम् ...	८१

श्रीदामपुरीस्थश्रीमद्रोकुलनाथमिश्रीवल्लभात्मजश्रीजीवनलालचरणसम्पूर्णसाहाय्येन
श्रीगुरुरस्थ मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीबाला वी.ए., एल्.एल्.वी., वकील
हाइ कोर्ट, मुरतिस्थ धैर्यलाल प्रजदास सांकलीया, वी.ए.,
एल्.एल्. वी., वकील हाइ कोर्ट, इलैताभ्यां संशोध्य
गुन्धापुर्यां 'निर्णयसागर' मुद्रणालये
मुद्रयित्वा प्रकटीकृतः ।

धीरतमान्ता ४४०. सन् १९७४.

मूल्यमेव मुद्रिता.

Library, through Sheth Tribhuvandas and Mr Kashidas Dr S K. Belvalkar gave us all the Mss of these tikās from the Government collection of the Deccan College Mr Tansukhrām Manassukhrām gave us the Mss from Shastri Bhaṭṭā's collection in the Dahilakshmi Library of Nadad, Sree Jeevanlalajee, Sree Govardhanlalajee, Sree Vallabhalalajee, Sree Vrajratnalalajee, Goswaminnee Sree Krishnapriyajee, Sastri Kalyanjee, Sāstri Bhadrashankar, Sastri Vasantram, Keertankara Baladevadas, Mr Natvarlal Itchharam Desai of the Gujarati Press, Mr Vadilal, Secretary to the Vaishnava Parishad, all were kind enough to give the Mss in their possession. We take this opportunity to thank them all, and request them to continue their support in this very important and useful work.

In making and comparing copies of these tikās, we were greatly helped by Messrs Chandulal Chunilal Shah, Vrajacharidas Maganlal Shah, Utsavilal Ram Krishna Pandya, Dhairyatal Kashinath Pandya, Fulehand Vithaldas Shah and Mohanlal Narottamdas Shah, B. A. It was chiefly due to their hard and disinterested work and particularly to the goodness of Utsavilal Pandya who gladly gave us all facilities for work at his place at Anand, that the Sannyāsa Nirnaya was ready for the press, before the Nirodha Lakshana was finished. We sincerely thank them, and hope they will continue to give their valuable help. Like Sevaphala and Nirodha Lakshana, this work also is printed from the funds supplied by Goswami Sree Jeevanlalajee of Porebunder, and our sincere thanks are due to His Holiness.

With feelings of joy, we offer this fruit of our labour of love at the Lotus-feet of Lord Sree Kṛishna

BOMBAY,
March, 1918

Mūlachandra T Telivala
Dhiraajlal V Sanklia

लाट्भट्टकृतसंन्यासनिर्णयशङ्कानिरासः ।

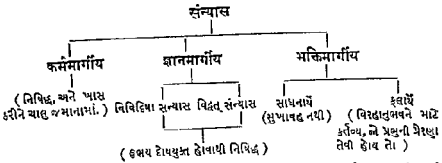
हरिरत्र न शनोति कर्तुं याथां वृत्तोऽपरे ।

अन्यथा मातरो बालान् न स्नय्यः पुपुषुः वचिन् ॥

हरिः अत्र विरहानुभवे बाधा प्रतिबन्धं वर्तुं न शनोति, न समर्थो भवति । अपरे कालादयः वृत्तः करिष्यन्तीत्यर्थः । ननु कर्तुं न कर्तुं मन्यथा कर्तुं समर्थस्य भगवतोऽपि भयं कथं सर्वेनाश्रयित्वा विरहमिच्छन्तौ न भगवतः शक्तिन्यूनताप्रयुक्तमसामर्थ्यमपि तु भक्त्यागत्य हृतमिति दृष्टान्तेनाहुः — अन्यपे-
रादिना । मातरः बालान् स्नय्यरेव पुपुषुः । अन्यथा अन्यप्रकारेण न पुपुषुरित्यर्थः । यथा पुत्रपालत्वात्-
पत्नीभूता गवां मातरो बालानां स्नयदानेनैव पोषणं हितरूपं चतुः, अन्यथा प्रकारान्तरेण न चतुः, एवं
प्रदार्श्यात्मिन्येव व्यवस्थितं, तथा भगवानपि भक्त्यात्वात्परमेशो भक्तस्य परमेष्ठस्य विरहानुभवं तापयति,
नर्मान् विरहानुभवे प्रतिबन्धं करोतीति भावः । केचित्पत्र बालान् न स्नय्यं पुष्येयुरिति वानुमुचितं, न तु
शिशुपतेभ्य उचिन् इत्याहुः । तत्र । पूर्वोक्तं विद्या प्रत्येकपदे शिष्टप्रयोगस्य निरवयवात् ।

સંન્યાસનિર્ણયના સમ્બન્ધી કાંઈક.

યોગદશા ગ્રન્થમાંના સેવાકલ અને વિદ્યાધ્યયનશુ સુદિવ કરીને વૈષ્ણવોને નિવેદન કર્યું છે. હવે સંન્યાસનિર્ણય તેવી જ રીતે આજ વિવરણસહિત અને સર્વશતુવાદસહિત પ્રકટ થાય છે. સંન્યાસનિર્ણય ગ્રન્થ શ્રીમદ્વાચાર્યજીએ નિલચેત્ત નરહરિ સંન્યાસીને સંન્યાસતું શુદ્ધ સ્વરૂપ ઉપદેશવાને પ્રકટ કર્યું છે. આ સંન્યાસતું સ્વરૂપ નીચે પ્રકારે સ્પષ્ટ થાય છે.

અર્થાત્, કર્મમાર્ગે વા જ્ઞાનમાર્ગમાં સંન્યાસ લેવો અયુક્ત છે, ન્યારે મક્તિમાર્ગમાં સાધનસિદ્ધયર્થે પણ સુખદાયક નથી. અનન્ત વર્ષથી પ્રભુનો આપણને જે વિચોગ થયો છે, તે વિરહના ક્વેશાનન્દના અનુભવને માટે જો પ્રભુપ્રેરણા થાય તો તેવો સંન્યાસ ધર છે; નહિ તો આચાર્યજીએ દર્શાવેલી પ્રજ્ઞાવિકાસી તત્તુવિત્તી સેવા જ કરીને સ્વમર્યાદામાં રહેવું. આર્થ આ ગ્રન્થતું સૂક્ષ્મ તાત્પર્ય છે.

આ ગ્રન્થમાં આઠ ટીકાનો સમઢ કર્યો છે:— ૧ શ્રીગોકુવનાયજી, ૨ શ્રીરઘુનાયજી, ૩ શ્રીગોકુનોત્સવજી, ૪ વાચાશ્રીગોપેશ્વરજી, ૫ શ્રીગોપેશ્વરજી, ૬ શ્રીપુરુષોત્તમજી, ૭ શ્રીવલ્લભજી, અને ૮ વાચાશ્રીગોપેશ્વરજી. આ સર્વ ટીકાઓ સંસ્કૃતમાં છે પ્રત્યેક ટીકાની અનેક પ્રતિઓ પ્રજ્ઞકૃપાથી પ્રાપ્ત થઈ, તદનુસાર વધારાસિત થયામતિ સોધીને તે સર્વ સુદ્રિવ કરી છે સરકૃત નહિ જાણનારા વૈષ્ણવોને માટે શ્રીપુરુષોત્તમજીની થયામતિ સોધીને તે સર્વ સુદ્રિવ કરી છે અને આશા છે કે આથી સંસ્કૃતજ્ઞ કે સરકૃતાનભિષ્ઠ સર્વ ટીકાતું યુક્તે જાણાન્તર પણ આપ્તુ છે. અમને આશા છે કે આથી સંસ્કૃતજ્ઞ કે સરકૃતાનભિષ્ઠ સર્વ વૈષ્ણવો આ ગ્રન્થનો આદર કરીને આભારા સ્વરૂપ પ્રયત્ને સફલ કરશે.

પડિત મહાદેવનો પુસ્તકસમઢ, નદીવાદની ડાહીલક્ષ્મી પુસ્તકાલયસ્થ શાસ્ત્રી બાઇલાલનો સંચઢ, ડેકનકોલેજમાંનો સરકારી સંચઢ, ગુજરાતી પ્રેસનો સંચઢ, શ્રીમદ્વૈષ્ણવ પરિષત્સમઢ, શ્રીવલ્લભલાલજી, શ્રીજીવનલાલજી, શ્રીગોવર્ધનલાલજી, શ્રીમજ્જરનજી, ગોરવામિની શ્રીકૃષ્ણપ્રિયાજી, શાસ્ત્રી વસન્તરામ, શાસ્ત્રી લક્ષ્મણજી, શાસ્ત્રી હરયાજી, અને શ્રીર્તનકર બલદેવદાસ તરફથી આ ગ્રન્થતું સાહિત્ય અમને મળ્યું છે. આ સર્વનો તેમની નિરપેક્ષ સાદાપ્યમઢે અને અત કરણથી આભાર માનીએ છીએ.

પુસ્તક તથા ટીકાઓ ત્રિખનમાં ઉત્સવલાલ શમકૃષ્ણ પંચા, મંદુલાલ સુનીલાલ શાહ, મન્સરીદાસ મગનલાલ શાહ, ધીરલાલ કાશીનાથ પંચા, કુલચંદ વિઠ્ઠલદાસ શાહ, મોહનલાલ નરોત્તમદાસ શાહ પી. એ વગેરેનો ઉત્સાહપૂર્વક નિરુપણિ પરિશ્રમ પણ ધન્યવાદને પાત્ર છે. આજુદના અમારા મિત્ર ઉત્સવલાલ શમકૃષ્ણ પંચાએ અમને કાર્ય કરવાને સર્વ પ્રકારની અનુકૂલતા પીતાને સ્વી કરી આથી સમયમાં, પ્રતિબદ્ધ હોવા છતાં, શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રચરણકમલમાં અર્પવાને અમે સક્તિમાન થયા છીએ, તેતું સુખ્ય કરણ ગોરવામિશ્રીજીવનલાલજીતું નિ સ્કૃત્ય દ્રવ્યાદિતું સાદાપ્ય, અને નિલલીલાસ્થ મહાતુભાવી-એનો કેશુકકાક્ષ, તથા વિદ્યામાન મહાતુભાવીએનો સદ્ભાવ જ છે.

મુબઈ,
વસન્તોત્સવ.
૧૯૭૪.

મૂલચન્દ તેલીવાલા.
મૈથીલાલ સાંકડીયા.

ग्रन्थसङ्ग्रहपरिचयः ।

१. सर्वविवरणाधारतः संन्यासतिथेयो मुद्रितोत्सामिः, तत्र विद्यमानाः पाठभेदा अपि दर्शिताः ।
२. श्रीमद्रोकुलनाथप्रकटितविवरणस्य दशपुस्तकान्युपलब्धानि । तत्र एकं श्रीवत्सभलालानां शुद्धं प्राचीनं सं० १७३५ आधिनशुद्धपञ्चम्यां लिखितम् । द्वितीयं श्रीवजरदानाम्, नूतनम् । तृतीयं श्रीजीवनलालानां नूतनं प्रायः शुद्धम् । चतुर्थं श्रीनृसिंहलालतनयधीगोवधनलालानां प्राचीनं, प्रायः शुद्धम् । पञ्चमं गोस्वामिनीश्रीकृष्णप्रियाभिर्दत्तम् । षष्ठं पं० गद्दालसङ्ग्रहतः प्राप्तं, प्राचीनं प्रायः शुद्धम् । सप्तमं 'गुजरातीप्रेस'सङ्ग्रहतः प्राप्तम् । द्वयं साम्प्रतीयेष्वज्ञात्रिभद्रराङ्गरस । दशमं श्रीमद्वैष्णवपरिप्लवङ्गहृतः प्राप्तम् ।
३. श्रीमद्रघुनाथप्रकटितविवरणस्य पुस्तकद्वयमुपलब्धम् । एकं पं० गद्दालसङ्ग्रहतः प्राप्तम्, प्राचीनं शुद्धं च । द्वितीयं श्रीजीवनलालानाम्, नूतनं प्रायः शुद्धम् ।
४. श्रीगोकुलोत्सवप्रकटितविवरणस्य पुस्तकत्रयं प्राप्तम् । द्वयं पं० गद्दालसङ्ग्रहस्यम्, एकं प्राचीनं, शुद्धं च । द्वितीयं नूतनमशुद्धं च । तृतीयं 'गुजराती प्रेस' सङ्ग्रहतः प्राप्तम्, प्रायः शुद्धम् ।
५. चाचाश्रीगोपेश्वरकृतटीकायाः पुस्तकमेकमेवोपलब्धम् । प्रायःशुद्धं, परन्तु कचिच्च सन्दिग्धम् । इदं पुस्तकं श्रीद्वारकेश्वरानां, संवत् १८१० वर्षे लिखितं, पं० गद्दालसङ्ग्रहतः प्राप्तम् । नैवेयं टीका श्रीघनश्यामतनयचाचाश्रीगोपेशानाम् ।
६. श्रीगोपेश्वरकृतविकृतेः पुस्तकत्रयं प्राप्तम् । एकं शास्त्रियसन्तरामतः प्राप्तम्, संवत् १७२३ आधिनामावास्यायां लिखितम्, शुद्धम् । द्वितीयं पं० गद्दालसङ्ग्रहतः प्राप्तम्, प्राचीनं प्रायः शुद्धम् । तृतीयं श्रीमद्वैष्णवपरिप्लवङ्गहृतः प्राप्तम्, नूतनम् ।
७. श्रीमत्पुरपोत्तमप्रकटितविवरणस्य पुस्तकचतुष्टयं प्राप्तम् । एकं 'डकन कॉलेज' हस्तलिखितसङ्ग्रहस्यम्, प्राचीनमतीवशुद्धम् । इदं पुस्तकं श्रीमत्पुरपोत्तमैर्निजहस्ताक्षरैः शोधितमित्यस्यार्थं प्रतिभाति, कचिच्च कचिच्च विवरणे शुद्धलिखिताः फकिका हरितालेन तुष्ट्या, नूतना अधिकाः शुद्धाः फकिकाः निवेशिताः । अथ पत्रद्वयं शुद्धितम् । द्वितीयं पुस्तकं श्रीजीवनलालानाम्, नूतनं, प्रायः शुद्धम् । तृतीयं श्रीमद्वैष्णवपरिप्लवङ्गहृतः प्राप्तम्, नूतनं, न केनापि पाचितं शोधितं वा । चतुर्थं श्रीवत्सभलालानाम्, नूतनं, अशुद्धं च । अस्मिन् पुस्तके कचिच्च कल्पिताः पाठा निवेशिता रष्टाः । श्रीपुरपोत्तमकृतविवरणे अन्ते 'पथाविधि संन्यासं गृहीत्वा, अरेलप्रा-मात् वाद्यामागता' इति विद्यमानेषु असदृष्टेषु पुस्तकेषु वर्तते । श्रीवत्सभलालतः प्राप्ते पुस्तके 'पथाविधि नारायणेन्द्रनीथेतः संन्यासं गृहीत्वेत्यादि वर्तते । अत्र 'नारायणेन्द्रनीथेत' इत्यधिकं केन कृतं, कुतः कथमागतम्, तत्र निश्चीयतेऽस्माभिः । एतदतीत्या विष्णुस्वामिपारम्परासमर्पणं तु हस्तयायात्तथ्यं तिथिटीकतौत्सवविवादम् । श्रीमत्पुरपोत्तमकृतपाचार्यचरित्रोपन्यासः श्रीद्वारकेश्वर-कृतशिक्षासौकविपारणेप्यलि, तत्रापि 'नारायणेन्द्रनीथेत' इति न रिषते । एतेन येन केनचिद्-धमशुद्धः पाठः श्रीपुरपोत्तमकृतविवरणे निश्चितः, तेन साहसमेव कृतमिति मन्यामहे ।
८. श्रीवत्सभलालटीकाया एकमेव पुस्तकमुपलब्धम् । प्राचीनमतीवशुद्धम्, श्रीवत्सभलालानाम् ।
९. श्रीघनश्यामतनयचाचाश्रीगोपेशकृतटीकायाः पुस्तकचतुष्टयमुपलब्धम् । एकं भाईलालानां लिखितं, तनसुखरामैः सदनम्, प्राचीनम्, शुद्धम् । द्वितीयं पं० गद्दालसङ्ग्रहतः प्राप्तम्, प्रायोःशुद्धम् । पुस्तकद्वयं श्रीमत्प्रधानाम्, स्वयमपि नूतनम्, एकं शोधितपाचार्यशुद्धम्, द्वितीयमशुद्धम् । अथ विवरणस्य पद्येन पुस्तकचतुष्टयमुपलब्धमस्मात्तमित्यपि सर्वोपयि मामरहितानि, अताः ६ः महाशुभाशीर्षि विवरणं प्रकटितनिर्णय लक्षिभेदुं प्रथमं पद्यमन्यतः । भाषाशास्त्रेभ्यं टीका चाचाश्रीगोपेशानामेवैवकाकं हृदि प्रतिशब्धं रचुरितम्, एतद्विवरणभाषायाः शाश्वतं अस्मद्युक्तिपाचा-

श्रीगोपेशकृतसेवाफलनिरोधलक्षणविवरणगम्या सहायन्तं वर्तते । श्रीपुरुषोत्तमकृतैतद्विवरणोपन्यासेन निःसन्दिग्धतयेदं चाचाश्रीगोपेशात्तामेवेति विश्वीयते । विशेषं तु प्रसंगान्ब्रूयते इति ।

असिन् पुस्तकसङ्घे पं० गङ्गालालसंस्थायाः 'कार्याध्यक्ष काशीदास वाराणसदास दलाल, बी. ए., पद. पद. बी., सुप्रपद्योश्रेष्ठीत्रिभुवनदास,' इत्येतेषां महत्पुण्यकृतिः । गोस्वामिश्रीजीवनलालानां, गोस्वामिधीनुधिहलालतनयश्रीगोवर्धनलालानां कल्याणशास्त्रिणश्च, गोस्वामिश्रीवल्हभलालानां, गोस्वामिश्रीब्रजवरदानां, गोस्वामिनीश्रीकृष्णप्रियाणां, बलदेवदासस्वामि महत्पुण्यकृतिः । शास्त्रिवसन्तराम हरिकृष्ण, शास्त्रिभद्रशङ्कर जयशङ्कर, तनसुखराम मन.सुखराम त्रिपाठी बी. ए., गङ्गवरलाल इच्छाराम देसाई. बी. ए., डॉ. एम्. के. बेलवलकर. एम्. ए., पी. एच. डी., इत्येतेः सहर्षं प्राचीनहस्तलिखितपुस्तकप्रदानेन धनमलम्बतमनुगृहीताः । श्रीमद्वैष्णवपरिष्कारिणीलीलालस्वामि तथैवोपकृतिः । 'चन्द्रलाल खुनीलाल शाह, धनचरीदास मगनलाल शाह, उत्तमलाल रामकृष्ण पण्ड्या, धर्मलाल काशीनरथ थंका, फुलचन्द विहलदास शाह, मोहनलाल नरोत्तमदास शाह. बी. ए.' इत्येतेषां पुस्तकलिखने महत्पुण्यकृतिः । अस्मिन् यावद्व्याप्यविवरणसमेतस्य संन्यासनिर्णयस्य सुदृढव्ययो गोस्वामिपर्यधीजीवनलालैः सहर्षं कृत इति तेषामुपकृतिं नयं सविनयं स्मरामः । प्रार्थयामहे चाम्येषि गोस्वामिनः श्रीमन्तो वैष्णवाश्चैवाननुवृत्तुरिति । एतेषां गोस्वामिपर्याणां कृपयैव संन्यासनिर्णयोद्य-विवरणसमेतः सुद्रितः साम्प्रदायिकानां सुगमो भविष्यतीति ।

विवरणकृतां परिचयः ।

१. तत्रादौ श्रीमद्भक्तभाचार्यप्रकटितः संन्यासनिर्णयोद्यविवरणसमेतः सम्मुद्रितः । स्वीयानुग्रहा-र्थमाचार्यैः स प्रकटीकृत इति । आचार्याणां प्रादुर्भावस्तु १५३५ वर्षे चैत्रकृष्ण एकादश्यां रविवासरे । तेषां चरित्रादिकं तु साम्प्रदायिकवार्तादिषु प्रसिद्धमिति नेह विस्तरः । योदशमन्वेष्वयं संन्यासनिर्णयग्र-पुद्गलसङ्घर्षो गते ।

२. प्रथमं सुद्रितं विवरणं श्रीमद्भक्तभानुनाम्, श्रीमद्गोवृन्दनाथास्तु श्रीमद्दिहलेधरप्रभुचरणानां चतुर्थसूनुवः मार्गशीर्षशुद्धसप्तम्यां १६०८ वर्षे काशीसतीपत्न्यारेणप्रथमे प्रादुर्भूताः । पौषकृष्णनवम्यां १६९० वर्षे श्रीमद्गोकुले सिद्धि गताः । श्रीमत्प्रभुचरणलाटेषु इमे अति-प्रसिद्धाः । चिद्व्यादीनां संन्यासप्राप्तिद्वारां सुखमर्दनं कृत्वा मोगलराजजहागिरिं च वशीकृत्य स्वमार्ग-रक्षामेत एव शतवन्तः । निजमहायत्नेन सतां कण्ठे माला च तैरेव सुरक्षिता । ताताज्ञैकपरापणसं तु तेषामतोयं प्रसिद्धम् । श्रीमदाचार्यप्रकटितश्रीमद्भागवतसुबोधिण्याः विशेषप्रचारस्तु तैरेव कृतः, अत-स्तेषां 'श्रीसुबोधिनीप्रवर्तका' इति नामापि प्रसिद्धम् । निजश्रीहस्ताक्षरयुतश्रीमत्सुबोधिनी कपडवणजे श्रीबहेनजीराजगुहमधुनाप्यलङ्करोति । साम्प्रदायिकवार्तादीनां प्रकटीकर्तारोपि ते एव । स्वसम्प्रदायस्य प्रचारार्थं प्रवृत्त्यर्थं च गुर्जरभूमिनेष्ववार स्वचरणनटिनरजोनिर्मनः पविश्रीकृता । दक्षिणे पुण्यपत्तनपथे-न्यमेकवार तदर्थमेव गताः, परन्तु तत्रत्याम् कृष्णमेमरसानधिकारिणः दृष्ट्वा ततो न्यवर्तन्तः । दाक्षिणात्याः 'भैला' इत्युपहासतैरेव हृतः । तत्रातां प्रसङ्गादिषु च प्रसिद्धः । श्रीसर्वोत्तमन्तोषधीवल्लभाष्टकसिद्धान्तसुताकबलिषुष्टिपत्रवाहमर्षोदासिद्धान्तारहस्यान्त.करणप्रयोगचतु श्लोकीविधिकैर्षोध्यभक्तिपरिधीत्यादीनां ग्रन्थानां विवृतयः तेषां नयनगोचरीभवन्ति । अस्मन्सुद्रितसेवाफले अन्तितं नामरहितं विवरणमपि तेषामेवेति तत्कृतश्रीसर्वोत्तमन्तोषदृष्टीकोपन्यासात् ज्ञायते । 'त्रिवेण्डरः' इत्यस्य विवरणे एतत्सेवा-फलविवरणस्योपन्यासो वर्तते । श्रीकल्याणमदृक्तकलोलैः न्यारास्वधीगोपालशालतृप्तमालाप्रसङ्गे च तेषां चरित्रादिकं सुविस्तृतम्, विशेषजिज्ञासुभिरस्यैवावलोकनीयम् ।

२. द्वितीयं सुद्रितं विवरणं श्रीमद्भुनाथास्तु श्रीमद्दिहलेधरप्रभुच-रणानां पञ्चमसूनुवः कार्तिकशुद्धद्वादश्यां १६११ वर्षे प्रादुर्भूताः । तेभ्यो विद्यादानं श्रीमद्गोकुलनाथैः कृ-तमिति परम्परास्तो ज्ञायते । तद्देशे च रसाविक्रमकव्यकर्तारः श्रीदेवजीनन्दनः श्रीसुबोधिनीलेखकृतश्च

श्रीबल्लभाः प्रादुर्भूताः । चतुर्थेऽखलध्रीमद्रोडुलनायवत् तेषां विदुभक्तिरपि निरूपमा । षोडशग्रन्थोपरि तेषां व्याख्यानानि दशगोचरीभवन्ति । श्रीबल्लभाष्टकश्रीमधुराष्टकोपरि तेषां व्याख्यानमुपलभ्यते । भक्ति-
हंसभक्तिहेतु च तैः स्मृतव्याख्यया समलंकृतौ । श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रमपि तैः नामचन्द्रिकाया सत्-
लीकृतम् । तेषां भाषासारस्यं त्वल्यन्तं वर्तते । रमणीयानि तत्प्रकटितनोत्राप्यपि दृश्यन्ते ।

३. तृतीयं व्याख्यानं श्रीगोकुलोत्सवानाम् । इमे श्रीगोकुलोत्सवाः श्रीमत्प्रभुचरणद्वितीयकुमार-
श्रीगोविन्दरायाणा द्वितीयसूनवः, श्रीमत्कल्याणरायाणामनुजाः, श्रीमद्दरिरायाणां पितृव्यचरणा,
संवत् १६३४ वर्षे ज्येष्ठकृष्णचतुर्थ्यां प्रादुर्भूताः । षोडशग्रन्थोपरि तेषां व्याख्यानानि मिलन्ति ।

४. चतुर्थं व्याख्यानं चाचाश्रीगोपेश्वराणाम् । के इमे श्रीगोपेश्वरास्तत्रिश्रेतुं नैव शक्यतेऽस्माभिः ।
यद्यपि ग्रन्थान्ते अस्माभिः श्रीधनश्यामतनयचाचाश्रीगोपेश्वराकृतमिति लिखितम्, तथापि नैतद्युक्तमेवेति
प्रतिभान्ति । एतद्विवरणस्यैकमेव पुस्तक मिलितम्, तदुपरि एवं लिखितम्—‘चाचाजीश्रीगोपेश्वरजीकृता
टीका, संवत् १८१०, श्रीद्वारकेश्वराणामिदम्’ । यद्यपि एतद्विवरणं प्राचीनं, तथापि चाचाश्रीगोपेश्वराणां
श्रीधनश्यामतनयानां तु नैव । अत्रान्ते मुद्रितं विवरणमेव तेषामिति श्रीपुरोत्तमकृततदुपन्यासाद्
भाषासाम्याच्च निश्चीयते ।

५. षष्ठमं विवरणं श्रीगोपेश्वराणाम् । इमे श्रीगोपेश्वराः श्रीकल्याणरायाणां सूनवः, श्रीमद्दरि-
रायाणामनुजाः, संवत् १६४२ ज्येष्ठशुक्लादश्यां प्रादुर्भूताः । शिक्षापत्राणि एतेषु श्रीहरिराय-प्रेषि-
तानि । शिक्षापत्राणां भाषाव्याख्यानं तत्कृतमेव सम्प्रदाये प्रचलति । वादकथानामकोनो ग्रन्थोपि तेषां
वर्तते, पुष्टिमक्तिसुधायां प्रादुर्मुद्रितश्च । एतेषां भाषा त्रिजिद्विलक्षणं वर्तते । तद्ग्रन्थान्ते श्लोकोपः—
श्रीभिर्भोगालदासस्य श्रीगोकुलनिवासिनः । गोपेश्वरेण विद्वृतिः कृता मन्वासरिण्ये ।

६. षष्ठं विवरणं दशदिगन्तविजयिधीमत्पुरोत्तमचरणानाम् । श्रीमदाचार्यतः पुरुषगणतया
सप्तमीं संख्यां विभूषयन्तो भाद्रपदशुक्लदशम्यां १०१४ वर्षे मोद्धताः । तेषां विवरणं शास्त्रार्थरीत्या-
दुसुसुबोधकमिति प्रतिभान्ति । विदोपतर्णेषां चरित्रजिज्ञासुभिः पुष्टिमक्तिसुधेति मास्तिकपत्रिकायाः
पञ्चमवर्षस्य तृतीयाहो दृश्यः । यान्त्राध्यं द्वादशमान्तरं वा तेषां चरित्रादिकमस्माभिसत्रैव निवेशित-
मिति न पुनर्नृष्यते ।

७. सप्तमं विवरणं काकाश्रीबल्लभानाम् । इमे श्रीबल्लभाः श्रीमत्प्रभुचरणपञ्चमपुत्रश्रीरघुनायक-
श्रुतुर्था संख्यां विभूषयन्तः सः १६२९ वर्षे कार्तिकशुक्लाद्दश्यां प्रादुर्भूताः । श्रीविठ्ठलरायाणां कर्त्त-
यासः सूनवः । षोडशग्रन्थोपरि तेषां विवरणानि सुशोधितानुसारीणि दृश्यन्ते । श्रीसुशोधिनीलेखस्यापि
प्रणेताराने एव । अणुभाष्योपरि व्याख्यानं तैः प्रकटीकृतमिति खल्लभदृष्टोपन्यासादवगम्यते । पूर्वः
परम्य विभागप्रथं दृश्यम् । प्रथमे विभागे श्रीमद्रोडुलचन्द्रं सेवमानाः श्रीगोकुले विराजितवन्तः । द्वितीये
विभागे कदम्बगण्डर्वा निवसन्तः प्रन्यान् विवरणानि च योजितवन्तः । तृतीये विभागे सद्युपदेशः
जीवानुदरं भारतवर्षं पर्यटन्तः तेषां स्वीकृतवन्तः । विदोषं तु पुष्टिमक्तिसुधायाः सप्तमवर्षस्य नवमाहं
प्रपञ्चिनं, जिज्ञासुभिर्नयवायलोकनीयम् ।

८. अष्टमं विवरणं श्रीधनश्यामतनयचाचाश्रीगोपेश्वराणामेव । इमे श्रीगोपेश्वराः श्रीमत्प्रभुचरणानां
सप्तमपुत्रश्रीधनश्यामानां सूनव । षोडशग्रन्थोपरि यद्यवनेषा टीका दृश्यते । तत्कृतनिरुपेक्षकविवरणं
एषुनैवास्माभिः प्रकटितम् । भाद्रपदकृष्णपञ्चम्यां १६५२ वर्षे प्रादुर्भूताः ।

अत्रास्माभिरुपलब्धानि अष्टविवरणानि प्रकटीकृत्यन्ते, एतान्येव प्रसिद्धानि, तथापि एतावन्त्येव
विवरणानि, नैवाधिकार्थानि नैव शक्यते यत्तुमस्माभिः । अतो यदि अत्रामुद्रितं मन्वासरिण्येवपन्यासवानं
केचाश्चिन्महापुत्राणां पुस्तकगण्डे विद्येते चेत्, तदा ते एतेषां यदि तद्व्यक्तकान्तं प्रेषयिष्यन्ति, तदा
तद्वि मोपकारं स्वीकृत्य मुद्रयिष्यामः । प्रायेणामदे च विद्वांसः अस्मदेनां प्रायेणं एतेषां स्वीकृत्य
गणप्रायतेशां कर्तुं स्वर्गीयं च शक्यमित्युमुपना भवमित्यनि ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

संन्यासनिर्णयः ।

पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते ।
स मार्गद्वितये प्रोक्तो भक्तौ ज्ञाने विशेषतः ॥ १ ॥
कर्ममार्गं न कर्तव्यः सुतरां कलिकालतः ।
अत आदौ भक्तिमार्गं कर्तव्यत्वाद्दिचारणा ॥ २ ॥
श्रवणादिप्रसिद्ध्यर्थं कर्तव्यश्चेत् स नेष्यते ।
सहायसङ्गसाध्यत्वात् साधनानां च रक्षणात् ॥ ३ ॥
अभिमानान्नियोगाच्च तद्धर्मैश्च विरोधतः ।
गृहादेर्याधकत्वेन साधनार्थं तथा घट्टि ॥ ४ ॥
अग्रेपि तादृशैरेव सङ्गो भवति नान्यथा ।
स्वयं च विपयाक्रान्तः पापण्डी स्यात्तु कालतः ॥ ५ ॥
विपयाक्रान्तदेहानां नावेशः सर्वदा हरेः ।
अतोत्र साधने भक्तौ नैव त्यागः सुखावहः ॥ ६ ॥
विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यते ।
स्वीयबन्धनिवृत्त्यर्थं वेपः सोत्र न चान्यथा ॥ ७ ॥
कौण्डिन्यो गोपिकाः प्रोक्ता गुरवः साधनं च तत् ।
भावो भावनया सिद्धः साधनं नान्यदिष्यते ॥ ८ ॥
विकलत्वं तथाऽस्वास्थ्यं प्रकृतिः प्राकृतं न हि ।
ज्ञानं गुणाश्च तस्यैवं वर्तमानस्य बाधकाः ॥ ९ ॥
सललोके स्थितिर्ज्ञानात् संन्यासेन विशेषिनात् ।
भावना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवेत् ॥ १० ॥

१. प्रवृत्त्यर्थमिति पाठः । २. कामत इति पाठः । ३. सर्वदेहेति पाठः ।

तादृशाः सत्यलोकादौ तिष्ठन्त्येव न संशयः ।
 वहिश्चेत् प्रकटः स्वात्मा वह्निवत् प्रविशेद्यदि ॥ ११ ॥
 तदैव सकलो बन्धो नाशमेति न चान्यथा ।
 गुणास्तु सङ्गराहित्याज्जीवनार्थं भवन्ति हि ॥ १२ ॥
 भगवान् फलरूपत्वान्नात्र बाधक इष्यते ।
 स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यं दयालुर्न विरुध्यते ॥ १३ ॥
 दुर्लभोयं परित्यागः प्रेम्णा सिध्यति नान्यथा ।
 ज्ञानमार्गं तु संन्यासो द्विविधोपि विचारितः ॥ १४ ॥
 ज्ञानार्थमुत्तराङ्गं च सिद्धिर्जन्मशतैः परम् ।
 ज्ञानं च साधनापेक्षं यज्ञादिश्रवणान्मतम् ॥ १५ ॥
 अतः कलौ स संन्यासः पञ्चात्तापाय नान्यथा ।
 पापण्डित्वं भवेद्यापि तस्माज्ज्ञाने न संन्यसेत् ॥ १६ ॥
 सुतरां कलिदोषाणां प्रयत्नत्वादिति स्थितम् ।
 भक्तिमार्गोपि चेदोपस्तदा किं कार्यमुच्यते ॥ १७ ॥
 अत्रारम्भे न नाशः स्याद् दृष्टान्तस्याप्यभावतः ।
 स्वास्थ्यहेतोः परित्यागाद्बाधः केनास्य सम्भवेत् ॥ १८ ॥
 हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं बाधां कुतोपरे ।
 अन्यथा मातरो बालान्न स्तन्यैः पुपुषुः क्वचित् ॥ १९ ॥
 ज्ञानिनानपि वाक्येन न भक्तं मोहयिष्यति ।
 आत्मप्रदः प्रियश्चापि किमर्थं मोहयिष्यति ॥ २० ॥
 तस्मादुक्तप्रकारेण परित्यागो विधीयताम् ।
 अन्यथा अद्भ्यते स्वार्थादिति मे निश्चिता मतिः ॥ २१ ॥
 इति कृष्णप्रसादेन बल्लभेन विनिश्चितम् ।
 संन्यासवरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्माचार्यचरणप्रकटितः संन्यासनिर्णयः समाप्तः ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

संन्यासनिर्णयः ।

श्रीमद्गोकुलनाथविरचितविवरणसमेतः ।

नमामि तातचरणान् स्त्रीयानां सर्वकामदान् ।

यैः कृतः स्वामिधानार्थः प्रकटः कृपया मयि ॥ १ ॥

स्वमार्गीयपरित्यागं वक्तुं परित्यागविचारं प्रतिजानते, तद्धेतुमाहुः पश्चात्ताप-
निवृत्त्यर्थमिति ।

पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते ।

स मार्गछित्तये प्रोक्तो भक्तौ ज्ञाने विशेषतः ॥ १ ॥

भक्तिमार्गीयपरित्यागोत्तरसर्वपदार्थान् विचार्य त्यागविचाराभावजनितस्वपश्चात्ताप-
निवृत्त्यर्थं भक्तिमार्गीयपरित्यागविचारमारभन्ते पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थमिति । उक्तपश्चात्ताप-
निवृत्त्यर्थं यः परित्यागः स विचार्यते, न तु विधीयते, विधाने विधिपत्रमापद्येतेति
सर्वकर्तृकत्वमापद्येत, अत उक्तं विचार्यते । स्वरूपतः साधनतः फलतश्च तस्य विचारे
परित्यागसामान्यादन्यमार्गीयस्य स्वविचार्यमाणस्य च तारतम्यज्ञापनार्थमन्यमार्गीयमप्याहुः
स मार्गछित्तये इति । मार्गद्वयमेवाहुः भक्तौ मर्यादापुष्टिभेदभिन्नभक्तिमार्गौ ।
मर्यादाभक्तौ श्रीमद्गुरुवृष्टेन भगवता 'मदर्थेपरित्यागो भोगस्य च सुखस्य च । इष्टं
दत्तं हुतं जप्तं मदर्थे यद्गतं तपः' इति त्यागो विशेषतः प्रोक्तः । पुष्टिभक्तिमार्गं रास-
मण्डलमण्डनाभिरपि 'सन्न्यज्य सर्वविषया' निति । तल्लीलायामेव चतुर्थाध्याये ताः
प्रत्येव 'एवं मदर्थोज्ज्वले'त्यत्र विशेषतस्त्यागः प्रोक्तः । (नैत्रभयत्राप्यत्रिशेषेण त्याग-
कथनादुभयोस्त्यागयोः साम्यमस्तीति चेत्, अत्र वदामः । यद्यपि मर्यादाभक्तिपरित्याग-
कथनेपि 'मदर्थेपरित्याग' इति वाक्ये स्वप्राप्त्यर्थं परित्याग उक्तः, तद्देव फल-
प्रकरणचतुर्थाध्याये शुद्धपुष्टिमार्गीयभक्तस्वरूपनिरूपणे 'एवं मदर्थोज्ज्वलोकवेदस्त्वाना-

१ पश्चात्तापस्वरूपमाहुः भक्तीति । भक्तिमार्गं च पदार्थपरित्यागादितरसर्वपदार्थानां परित्याग
इत्यर्थं । तथा च लोभिकपदार्थपरित्यागो विचार्यते इति निष्कर्षः । २ नमिन्त्यारभ्य वेदितव्येत्यन्तं
विवरणं गोपकमन्यते पुत्रविद् ।

मित्युक्तं, तथापि मर्यादाभक्तिमार्गे त्यागस्य नदार्थित्वं यदुक्तं, तस्यप्राप्त्यभिप्रायेण, न तु स्वाभिलषितसिद्धाभिप्रायेण, तन्मार्गे तस्यासम्भावितत्वात्, पुष्टिमार्गीयभक्तस्वरूपनिरूपणे 'एवं मदर्थोञ्जितलोकवेदस्नाना'मिति लोकवेदस्वपरित्याग उक्तः । तत्र यद्यपि स्वपदेन ज्ञात्यर्थात्मान उच्यन्ते, तत्रैतासां ज्ञात्यर्थपरित्यागस्य व्रज एव स्थित्याऽसम्भावितत्वात् स्वपदस्यात्मपर्यवसायित्वमेव सम्भवति । यद्यपि विद्यमाननित्यदेहानामात्मत्यागोऽसम्भावितः, तथाप्यात्मत्यागोऽक्षरमाशयः । यथा श्रुतौ 'आत्मने वै कामाय सर्वं प्रियं भवती'ति । यत्र प्रियत्वं तत्रात्मौपाधिकमेव, न तु प्रकारान्तरेण । एतासां यदात्मनि प्रियत्वं तत्र स्वात्मत्वेन, किन्तु स्वात्मनो भगवतः श्रीतिजनकहेतुत्वेन । अत एव भगवदमिलनदशायामात्मत्वोऽनुपयोगं ज्ञात्वा न मण्डनादिपुरस्कारस्तासाम्, उपयोगसमय एवात्मपुरस्कार इति नात्मनः स्वभावतः प्रियत्वम्, किन्तु भगवदुपयोगित्वेनेत्ययमेवात्मनस्त्याग इति शुद्धपुष्टिमार्गीय-त्यागस्य मर्यादामार्गीयित्यागस्य च महदेव वैलक्षण्यमित्युभयत्रापि त्यागपदोपादानादुभयोः साम्यमस्त्वित्याशङ्का निरस्ता वेदितव्या ।) ज्ञाने ज्ञानमार्गेण विशेषतः प्रोक्तः । स च विशेषेण 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे'दिति श्रुत्या विविदिपाविद्वेदेभ्यां च तच्छब्दे निरूपित इति विशेषत इत्युक्तम् ॥ १ ॥

कर्ममार्गस्यापि मार्गान्तःपातात् तत्रापि परित्यागप्राप्तिमाशङ्क्य निषेधन्ति कर्ममार्गे न कर्तव्य इति ।

कर्ममार्गे न कर्तव्यः सुतरां कलिकालतः ।

अत आदौ भक्तिमार्गे कर्तव्यत्वाच्चिचारणा ॥ २ ॥

तत्र 'यावज्जीवमभिहोवं जुहोती'ति विधिना संन्यासग्रहणस्यानवसरपराहतत्वात् । यद्यप्यायुषश्चतुर्थो भागश्चतुर्थांशमेण नेय इति कुत्रचिदुक्तं तत्रापि निषेधमाहुः सुतरा-मिति । अस्यायमर्थः । कलिकालेण मनुष्याणामल्पसामर्थ्यवत्त्वादायुषश्चतुर्थभागस्यातिजरा-व्याप्तत्वादाश्रमधर्मस्य चातिक्रष्टसाध्यत्वेनानिर्वाहाद्विपरीतफलसाधकत्वं भवेदिति सुतरां कलिकालत इत्युक्तम् । एवं ज्ञानमार्गे परित्यागस्य कर्तव्यत्वं निरूप्य तस्यैव कर्ममार्गे सोपपत्तिकर्मकर्तव्यत्वं च निरूप्य भक्तिमार्गे तस्य कर्तव्यप्रकारविचारमारमन्ते अत इति । यतः प्रकारभेदेन पूर्व मार्गद्वयेण कर्तव्याकर्तव्यभेदेन परित्यागो यद्यपि निर्दिष्टश्चापि निचाररूपे पूर्व भक्तिमार्गस्योदितत्वात्ततः कारणदादौ प्रथमतः भक्तिमार्गीयपरित्यागस्य प्राप्तत्वात्तस्य विचारणा निचारः कर्तव्य इत्यर्थः । निचारणा च कदा कर्तव्यः, कथं कर्तव्यः, किमर्थं कर्तव्य इति ॥ २ ॥

भक्तिमार्गे श्रवणादिमाधनविद्वर्षं कर्तव्यपदं निराकुर्वन्ति श्रवणादिप्रवृत्त्यर्थमिति ।

श्रवणादिप्रवृत्त्यर्थं कर्तव्यत्वेन नेष्यते ।

सहायसङ्गसाध्यत्वात्साधनानां च रक्षणात् ॥ ३ ॥

श्रवणादीत्याख्य नेष्यत इत्यन्तेन । स परित्यागो नेष्यते, इच्छाविषयत्वेनापि नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः । अनङ्गीकारे हेतुमाहुः सहायेति । 'एकाकी निःस्पृहः शान्तः पाणिपात्रो दिगम्बर' इत्यादिवाक्यैस्त्वाग्नि एकाकित्वेनैव स्थितेरुचितत्वाच्छ्रवणादीनां सहायसङ्गसाध्यत्वात् सहायाः प्रेरकास्तेषां स्वस्वमतानुसारिश्रवणप्रेरकत्वात्तत्तन्मार्गीयश्रवणानां पुष्टिमक्तिमार्गविरोधित्वान्न भक्तिमार्गसाधकत्वम् । तथा । मायावादिनां श्रुतीनामपि कल्पितत्वात्तत्रतिपाद्यद्वयधर्माणामपि व्यवहारोपयोगित्वेनापारमार्थिकत्वाद्ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वाद्भक्तिमार्गविरोधित्वम् । नैयायिकमते तु 'श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभि' रिति अगत्कर्तृकत्वेनेश्वरसिद्धावपि ज्ञानेच्छाप्रयत्नातिरिक्तधर्माभावाद्भक्तिमार्गविरोधित्वम् । मीमांसकानां निरीश्वरवादित्वादेव श्रोतव्याभावात् श्रवणार्थिप्रेरणम्, तत्तन्मार्गीयप्रेरकप्रवृत्तौ तत्तन्मार्गीयैरेव सङ्गात्तन्मार्गीयश्रवणस्यैव सिद्धेस्तच्छ्रवणस्य भक्तिमार्गविरोधित्वान्न भक्तिमार्गसाधकत्वम् । बाधकान्तराप्यप्याहुः साधनानां च रक्षणादिति । साधनानामाश्रमसाधकधर्माणां स्नानशौचप्रणवजपादीनां रक्षणं ययोक्तप्रकारानुष्ठानम् । तेनैव सर्वकालव्याप्त्या न भक्तिमार्गीयश्रवणादिप्रवृत्त्यवसर इत्यनङ्गीकारः ॥ ३ ॥

अभिमानान्नियोगाच्च तद्द्वैतंश्च विरोधतः ।

गृहादेर्बाधकत्वेन साधनार्थं तथा यदि ॥ ४ ॥

अग्रेपि तादृशैरेव सङ्गो भवति नान्यथा ।

स्वयं च विषयाक्रान्तपापण्डी स्यात्तु कालतः ॥ ५ ॥

किञ्च, अभिमानात् सर्वादरणीयत्वेन स्वस्मिन्नाश्रमज्येष्ठत्वाभिमानात्तस्य च भक्तिसाधनविरोधित्वात्तथा । किञ्च, नियोगादुक्तपरित्यागस्य शास्त्रज्ञाधीनत्वाद्वक्ष्यमाणस्य च तदनधीनत्वात्तथा । किञ्च, तद्द्वैतंश्च विरोधतः । तद्द्वैतं स्वक्ष्यमाणभक्तिमार्गीयपरित्यागधर्मः, चकारात्स्वरूपेण च विरोधात्तथा । नतु श्रवणादिप्रवृत्त्यर्थं त्यागकर्तृभक्तिमार्गीयश्रवणायज्ञानात्तत्तज्ज्ञानहेतुकत्वात्तस्य तदङ्गत्वेन गौणत्वात्तस्याकर्तव्यत्वमस्तु । भक्तिमार्गीयश्रवणादिभ्यस्वरूपज्ञानवतः गृहस्थितौ व्यासद्वेन तदनिर्वाहं ज्ञात्वा तत्परित्यागस्य मुख्यत्वमस्त्वित्यपि पक्षस्य वक्ष्यमाणत्यागवैजात्यात् सहेतुकमकर्मव्यत्वमाहुः गृहादेरिति । उक्तपरित्यागानन्तरमपि साधनदशायां भक्तिमार्गीयपूर्णमगद्वैतानामासिन्तरनिर्वाहसाध्यक्यत्वेन चित्तबाधत्वादेतन्मार्गीयज्ञातीर्थैरेव सङ्गो भवति, नान्यथा । अत्राद्यैः सङ्गो न भवतीत्यत उक्तमग्रेपीति । विजातीयानां च विषयाक्रान्तचित्तत्वात्तत्तन्सात्त्विकस्यापि पूर्वाननिर्वाहनाशकत्वेन स्वसाधि विषयान्त्वान्तिसम्भवात् काष्ठनमेण पूर्वभाषनिर्वाहानारात्

कृतस्यापि त्यागस्य मुख्यफलासाधकत्वाद्भक्तिमार्गविचारे पापण्डित्वमेवेत्यत उक्तं स्वयं
चेति । विषयाक्रान्तपापण्डित्यत्र कर्मधारयः । तुशब्देनापापण्डित्वपक्षनिरासः ॥ ४ ॥ ५ ॥

यद्यपि दुःसंगो भावस्थितौ बाधकस्तथापि भावस्थित्यर्थमेवोपक्रमाद् दुःसंगो
कदाचिद्भावस्तिष्ठेदिति पक्षनिराकरणमाहुः विषयाक्रान्तदेहानामिति ।

विषयाक्रान्तदेहानां नावेशः सर्वदा हरेः ।

अतोऽत्र साधने भक्तौ नैव त्यागः सुखावहः ॥ ६ ॥

विषयाश्चक्षुरादिसर्वेन्द्रियविषयाः रूपरसादयस्तैराक्रान्तः व्याप्तः देहो येषां
तेषां सर्वदा हरेरावेशो न भवति । यत एते प्रकारा बाधका अतः अत्र साधने
भक्तौ साधनरूपभक्तिमार्गे भक्तिसाधनार्थं त्यागः सुखावहो न, पुरुषार्थसाधको न
भवतीत्यर्थः । एवकारेण सर्वात्मना पुरुषार्थासाधकत्वमुक्तम् ॥ ६ ॥

तर्हि भक्तिमार्गे त्यागकथनस्य प्रयोजनाभावाद्द्वैतार्थमायातीति चेत्तत्र प्रयोजनमाहुः
विरहानुभवार्थमिति ।

विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यते ।

स्वीयबन्धनिवृत्त्यर्थं वेपः सोऽत्र न चान्यथा ॥ ७ ॥

कौण्डिन्य ऋषिः अनन्तव्रतप्रस्तावे निरूपितः । गोपिकाः प्रसिद्धा इति न प्रकारविशेषोक्तिः । यद्यपि कौण्डिन्यस्य मर्यादामार्गीयत्वेनैतन्मार्गाज्ञानादेतन्मार्गोपदेष्टृत्वा-
सम्भवाद्गुरुत्वं न सम्भवति, तथापि दत्तात्रेयवत्स्ववैराग्योपयोगितत्तद्धर्मशिक्षणेनोपदेष्टृत्वा-
भावेपि पृथ्व्यादिषु यथा गुरुत्वाङ्गीकारस्तथा कौण्डिन्यस्याप्यनन्तगुणश्रवणेन तन्मिलना-
तिजनिताविप्रयोगभावजनितवैकल्येन च प्रश्नायोग्येष्वपि प्रश्नकरणात्सहसा तस्यागस्यैत-
न्मार्गीयत्वामस्य चैतावद्धर्मसाम्यात्कौण्डिन्येपि गुरुत्वकथनम् । गोपिकानामप्युपदेष्टृत्वा-
भावेपि तन्मार्गप्रकटनेन तद्भावावरूपाचरणेन च 'दुहन्त्य' इत्यनेन विरहेण गृहत्यागेनापि
गुरुत्वम् । गुरुत्वत्वा साधनमाहुः साधनमिति । यदत्रे बक्ष्यमाणं तत्साधनमित्यर्थः ।
तदेवाहुः भाव इति । स्वस्मिन् गोपिकाभावावरूपभावनया सिद्धभावस्य साधनत्व-
मिष्टम्, अन्यद् दानव्रतादिकमपि साधनत्वेन नेष्टमित्यर्थः ॥ ८ ॥

नन्वेतद्भावापत्यनन्तरभाव्यवस्थाया बुद्धिविपर्यासहेतुत्वेन दुःखहेतुत्वेन च प्राकृत-
त्वमित्याशङ्गां तद्भावस्वरूपनिरूपणेन परिहरन्ति विकलत्वमित्यादिना ।

विकलत्वं तथास्वास्थ्यं प्रकृतिः प्राकृतं न हि ।

ज्ञानं गुणाश्च तस्यैवं वर्तमानस्य बाधकाः ॥ ९ ॥

विकलत्वं वैकल्यं तथा तद्देव अस्वास्थ्यं कुत्रापि स्वास्थाभावः प्रकृतिविप्रयो-
गभावस्य प्रकृतिः स्वभाविको धर्मः प्राकृतं लौकिकं न भवतीत्यर्थः । हि युक्तधायमर्थः ।
यत्रैकादशे श्रीमद्ब्रह्मसूत्रेण भगवता श्रद्धानिरूपणप्रस्तावे आध्यात्मिकश्रद्धादीनां सगुणत्वं
निरूप्य 'सात्विक्याध्यात्मिकी श्रद्धा कर्मश्रद्धा तु राजसी । तामस्यधर्मं या श्रद्धा मत्सेवायां
तु निर्गुणे'ति स्वपूजाश्रद्धाया निर्गुणत्वं निरूपितं, ज्ञाननिरूपणप्रस्तावेपि कैवल्यादिज्ञानानां
सगुणत्वं निरूप्य 'कैवल्यं सात्विकं ज्ञानं राजो वैकल्पिकं च यत् । प्राकृतं तामसं ज्ञानं मन्निष्ठं
निर्गुणं स्थितमिति स्वविषयकज्ञानस्य निर्गुणत्वं निरूपितम् । यत्र मर्यादामार्गेषु स्वसम्ब-
न्धित्वेन वस्तुनो निर्गुणत्वं, तत्र साक्षात्सर्वाधिकभक्तिमार्गीयभगवद्भावजधर्माणं निर्गुणत्वे
किं वाच्यमिति हिशब्देनोक्तम् । ननु भगवत्सम्बन्धित्वेनालौकिकत्वात्निर्गुणत्वमस्तु,
तथापि दुःखात्मकत्वात् कथं सर्वोत्कृष्टत्वमिति चेत्, सत्त्वं, दुःखत्वाभावादेवोत्कृष्टत्वं
वदामः । तद्यथा पुरुषोत्तमस्वरूपस्य 'रसो वै स'इति श्रुत्या रसात्मकत्वेन प्रतिपादित-
त्वाद्भक्तस्य च संयोगविप्रयोगात्मकत्वेन द्विरूपत्वाद्यथा विरोधिकृतज्ञतनिष्पीडनताडनको-
पादीनां दुःखात्मकत्वं, तथा क्षतत्वादिधर्मसाजात्येपि संयोगरसान्तःपातित्वेन परमानन्दरू-
पत्वं, तथा विप्रयोगरसनितवैकल्यादीनामपि विप्रयोगरसात्मकत्वेन कर्मादिजन्यवैक-
ल्यव्यवहृतीयमानत्वेपि रसरूपत्वान्न तेषां दुःखत्वम् । यथा आनन्दादप्यश्रूणि, शोकाद-
प्यश्रूणि । न हि तत्राश्रुत्वसाजात्यादुभयोरैकफलत्वं सेत्स्यति, तथात्रापि तत्तद्धर्मसाम्येपि

न तत्तद्भूतत्वमिति सर्वमनवद्यम् । एतादृशवस्थापत्यनन्तरमपि व्यावहारिकज्ञानलौकिक-
विवेकादिगुणसत्त्वेपि को विरोध इति चेत्त्राहुः ज्ञानमिति । ज्ञानं मर्यादांमार्गीयं
गुणास्तन्मार्गीया एव मनःस्वास्थ्यहेतुरूपाः । तस्य पूर्वोक्तभक्तिमार्गीयभाववतः एवं
वर्तमानस्य पूर्वोक्तवैकल्यादिभावपूर्त्यैव स्थितस्य, बाधकाः रसानुभवे फले वा पूर्वोक्त-
भावनाशकत्वात्प्रतिबन्धकाः ॥ ९ ॥

ननु मार्गद्वयेपि त्यागस्वाविशेषात्कथं ज्ञानमनःस्वास्थादीनां ज्ञानमार्गं साधकत्वं
भक्तिमार्गं बाधकत्वमिति शङ्कानिरासाय फलभेदेन समाधानमाहुः सत्यलोक इति ।

सत्यलोके स्थितिर्ज्ञानात् संन्यासेन विशेषितात् ।

भावना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवेत् ॥ १० ॥

सत्यलोके ब्रह्मलोके 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था' इति श्रुतौ ज्ञानयुक्तसंन्यासिन
एव ब्रह्मलोकस्थित्यनन्तरमेव ब्रह्मणा सह मोक्षनिरूपणाद्ब्रह्मलोकगतौ ज्ञानस्यैव मुख्यत्वा-
न्मनःस्वास्थ्यव्यतिरेकेण ज्ञानस्यैर्याभावाज्ज्ञानमनःस्वास्थादीनामेव फलसाधकत्वम् ।
भक्तिमार्गं साक्षात्पुरुषोत्तमसम्बन्धस्यैव फलत्वात्तस्य 'रसो वै स' इति श्रुत्या रसात्मक-
त्वात् रसस्य च भावात्मकत्वात्तत्सम्बन्धे पूर्वोक्तविप्रयोगरसात्मकभावस्यैव साधनत्वात्
ज्ञानमनःस्वास्थादीनां तद्भावरूपसाधननाशकत्वाद्बाधकत्वमित्यत आहुः भावनेति ।
यत्र भक्तिमार्गं ॥ १० ॥

एवं मार्गद्वयेपि प्रकारभेदेन साधनफले निरूप्य ज्ञानमार्गं फलप्राप्तौ विलम्बहेतुं
भक्तिमार्गं विलम्बाभावहेतुं च ज्ञानमार्गं प्रकारकथनेन भक्तिमार्गं दृष्टान्तकथनेन चाहुः
तादृशा इति ।

तादृशाः सत्यलोकादौ तिष्ठन्त्येव न संशयः ।

बहिःश्चेत्प्रकटः स्वात्मा बह्वित्प्रविशेद्यदि ॥ ११ ॥

न दारुदहनयोग्यत्वं, यदा मधनेन तत एव वह्निः प्रकटीभूय पुनस्तेन सह सम्वध्यते, तदा सम्वन्धमात्रेणैव दारुत्वनिवृत्त्या दारुणोमित्तिसिद्धिस्तथा मक्तहृदये विद्यमानत्वेपि मधनेनाग्निप्राकट्यवद्विगाढभावेन भावात्मकतया वह्निःप्राकट्ये सति पुनरन्तःसम्वन्धः, तदा सम्वन्ध एव फलसम्वन्धहेतुः प्रतिबन्धं दूरीकरोतीति फलस्य रसात्मकत्वेन तदनुभवहेतु-रसात्मकतां सम्पादयतीति एतत्प्रकारातिरिक्तस्यैतत्फलसाधकत्वाभावात्समुक्तं न चान्यथे-
ति । एवमस्मिन्मार्गे विलम्बाभावोपि सिद्धः ॥ ११३ ॥

ननु पूर्वोक्तविगाढभावस्य साक्षात्सङ्गाभावहेतुत्वेन सङ्गार्थे स्वरूपानुसन्धानस्याव-
श्यकत्ववद्गुणानुसन्धानस्याप्यावश्यकत्वेन साक्षात्स्वरूपेण स्वास्थ्यहेतोरसम्भावितत्वाद्गुणै-
रेव कथं स्वास्थ्यमिति चेत्तत्राहुः गुणास्त्विति ।

गुणास्तु सङ्गराहित्याज्जीवनार्थं भवन्ति हि ॥ १२ ॥

गुणानां धर्मरूपत्वाद्विप्रयोगस्य संयोगाभावहेतुत्वेन तदतिरिक्तस्य स्वास्थ्यहेतोरभा-
वात्कदाचिदतितापेनाश्रयाभावाज्जीवनानुपपत्त्या गुणैरेव जीवनसम्पत्तिरित्यत उक्तं जीव-
नार्थं भवन्तीति । यथा 'तव कथामृत'मित्यत्र । हि युक्तक्षायमर्थः । परमानन्दविरहे जीव-
नानुपपत्तौ परमानन्दगुणानामेव जीवनसम्पादकत्वमुचितमित्यर्थो हिशब्देन द्योत्यते । तेन
गुणानां यथाकथञ्चिज्जीवनमात्रसम्पादकत्वं, न तु स्वास्थ्यहेतुत्वमपि । तुशब्देन सङ्गाति-
रिक्तधर्मैः स्वास्थ्यपक्षो व्यावर्तितः । अथवा, ननु भगवद्विप्रयोगस्यातिप्रचुरतापात्मकत्वेना-
सङ्गत्वात्क्षणमात्रमपि प्राणस्थित्यसम्भवस्वभाववत्त्वात् कुत्रचित्तक्कालमेव प्राणस्थित्यदर्शनम्
यथा द्विजपत्न्याम् । क्वचित्तथात्वेपि प्राणस्थितिदर्शनमिति कथमेकस्यैव स्वभावविपर्ययासेन
कार्यद्वयकर्तृत्वमिति चेत्, सत्यम्, तस्य स्वभावविपर्ययासाभाववत्त्वेपि यत्र शीघ्रं मनसो
भगवद्गुणग्रहणेन व्यासङ्गाभावस्तत्र शीघ्रं पूर्वोक्तस्वकार्यकर्तृत्वम् । यत्र भगवदिच्छया
शीघ्रं तद्गुणव्यासङ्गस्तत्र गुणानां तादृग्भावेपि जीवनैकस्वभावत्वेन तत्स्वभावत्वादेव प्राण-
स्थितिरित्यभिप्रेत्योक्तं गुणास्त्विति । ननु लोके गुण्यपेक्षया गुणानामल्पसामर्थ्यवत्त्वदर्शनात्
कथं पूर्णानन्दरसात्मकपुरुषोत्तमविरहस्य क्षणमात्रमपि प्राणस्थितिबिम्बासहिष्णोस्त-
स्मिन्समये तद्गुणानां कथं प्राणस्थितिहेतुत्वमिति चेत्, सत्यम् । यद्यप्यन्यत्र गुण्यपेक्षया
गुणानामल्पसामर्थ्यमस्त्वेव, तथाप्यत्र साक्षात्पुरुषोत्तमस्याचिन्त्यानन्दपूर्णस्य पद्गुणैश्वर्यसम्प-
न्नस्य गुणा अपि तादृशा एवेति मन्तव्यम्, गुणगुणिनोरेकरूपत्वात्, अन्यथा तद्विप्रयोग-
दशायां गुणानां जीवनसम्पादकत्व न भवेत् । अत एव ब्रजसीमन्तिनीमि 'स्रव कथामृत'
मित्यस्मिन् श्लोके पद्मिर्विशेषणैः कथायाः भगवत्तुल्यत्वं निरूप्यैव स्वप्राणस्थितिहेतुत्वं
निरूपितम् । यदि स्वरूपतुल्यत्वं गुणानां न भवेत्तर्हि स्वसमाजस्य जीवनमेव न भवेत् । तस्मा-
त्पुरुषोत्तमगुणानां गुणितुल्यत्वमेव, न तु न्यूनत्वमपि । तथापि गुणगुणिनोरेतावान् विशेषः ।

यथा गुणिसम्बन्धेन विप्रयोगजतापनिवृत्तिपूर्वकं सर्वेन्द्रियाप्यायनपूर्वकं च परमातन्दानुभवेन स्वास्थ्यं, तथा गुणैर्न सम्पद्यत इति तेषु गुणत्वकथनम् । एतदेव मनसि कृत्वा श्रीमदाचार्यै-
रुक्तं गुणास्तु सद्गुराहिल्यादिति । सद्गुराहिल्यं विप्रयोगस्फूर्तिः । ननु कथं कुत्रचिच्छीघ्रं
मनसो जीवनहेतुगुणग्रहणव्यासङ्गे भगवदिच्छा कुत्रचिन्नेति को हेतुरिति चेत्, सत्यम्, यत्र
पूर्णविप्रयोगानुभवहेतुः पुनः पुनर्मूर्च्छाजागरणतादात्म्यादिसर्वभावानुभावेनेच्छा तत्र गुणेषु
शीघ्रं चित्तन्यासङ्गं कारयित्वा पश्चादविलम्बेन स्वप्राप्तिसिद्धयर्थं तद्भावस्वभावकार्यकरणम् ।
ये पूर्वमेवानुभूतसर्वविप्रयोगभावास्तेषां स्थितौ प्रयोजनाभावात्कालमेव स्थित्यभाव इति
नानुपपत्तिः काचित् ॥ १२ ॥

ननु कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थस्य भगवदिच्छामात्रेणापि स्वास्थ्यसम्पादकत्वात्कथं
न सम्पादयतीति चेत्, तत्राहुः भगवानिति ।

भगवान् फलरूपत्वान्नात्र बाधक इष्यते ।

स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यं दयालुर्न विरुध्यते ॥ १३ ॥

भगवत्पदेन पङ्क्तौर्ध्वसम्पन्नः पुरुषोत्तम उक्तः । अस्मिन्नागौ स्वस्यैव फलत्वा-
त्स्वप्राप्तावेतद्भावस्यैव फलसाधकत्वाद्भावस्य च तापैकस्वभावत्वात्तदभावे फलप्राप्त्यभावाच्च
स्वस्यैव तदभावसम्पादकत्वकथनेन स्वस्यैव फलप्राप्तौ प्रतिबन्धकत्वेन च स्वस्य फलत्वमेव
न सिध्येदित्यत उक्तं फलरूपत्वान्नात्र बाधक इष्यत इति । ननु स्वस्य फलत्वकत्वा-
त्फलदित्तायाश्च सिद्धत्वात्स्वरूपेण तापापगमं मा करोतु, तथापि यत्किञ्चिदस्वास्थ्यं स्वप्ने
वचनेन कथं न निवारयतीति चेत्, तत्राहुः स्वास्थ्यवाक्यमिति । भगवता तादृशं
प्रति यत्किञ्चित् स्वास्थ्यहेतुकमपि वाक्यं वचनं न कर्तव्यं न वक्तव्यमित्यर्थः । तत्र
हेतुः । वचनेन यावांस्तापो निवर्तिष्यते तावानेव फलप्राप्तौ विलम्बो भविष्यतीति ज्ञात्वा
वचनेनापि स्वास्थ्यं न करोति, यदि कुर्यात्तर्हि फलविलम्बे स्वयमेव हेतुः स्यादिति
स्वयमेव निरोधित्वं स्यादिति यत्किञ्चिदस्वास्थ्यहेतुभूतस्यापि वाच्यसाकरणम् । ननु यत्कि-
ञ्चिद्विलम्बहेतुत्वे को दोष इति चेत्तत्राहुः दयालुरिति । दयालुरत्यसाधारणदयासमुद्रः ।
यदि यत्किञ्चिद्विलम्बसहिष्णुत्वमपि चेद्भवेत्, तदा तावदयांशस्य न्यूनत्वात्परमदयालुत्व
नोपपद्येतेति न तादृशान्यकरणम् ॥ १३ ॥

एत्र भक्तिमार्गादिसन्यासस्वरूपं साधनफलप्रकारनिचारेणोपपाद्योपसंहरन्ति दुर्ल-
भोयमिति ।

दुर्लभोयं परित्यागः प्रेम्णा सिध्यति नान्यथा ।

अयमुक्तप्रकारकः परित्यागः दुर्लभः, तपोदानत्रादिसाधनैरप्यसाध्यः । ननु
यस्तुमात्रम् दानादिनापनमाध्यत्वात्कथमस्य दानादिसाधनासाध्यत्वमिति चेत्, सत्यम् ।
यथा तत्तच्छास्त्रे तत्र पत्रमापकत्वेन तानि तानि साधनानि गणितानि, स्वर्गकामस्य ज्योतिषो-

भवत् । नहि तथा भक्तिमार्गीयपरित्यागसिद्धौ साधनशास्त्रोक्तं किञ्चित्साधनमस्तीत्यस्य दुर्लभ-
त्वम् । ननु वस्तुमात्रस्य साधनसाध्यत्वाद्भक्तिमार्गीयपरित्यागस्यापि वस्तुत्वेन निरूपणात्तस्य
च शास्त्रोक्तदानादिसाधनासाध्यत्वकथनात् केन साधनेनास्य सिद्धिरिति चेत्, तत्र साधन-
माहुः प्रेम्णेति । प्रेम्णा भगवत्परमासत्तया सिध्यति । अथवा, प्रेम्णा भगवत्प्रेम्णा । ननु
कथं जीवे भगवत्प्रेमेति चेत्, सत्यम् । एतन्मार्गीप्रवर्तकाचार्यैस्तन्निष्कपटप्रपत्तिसन्तुष्टैः
कृपया अस्मैतन्मार्गीयफलसिद्धिरस्त्वतीच्छया भगवद्विवेदनानन्तरं तस्मिन्नाचार्यकृपा-
खेदं ज्ञात्वा स्वयमपि सन्तुष्टस्तस्मिन्फलदित्तया प्रेमयुक्तो भवतीति तेन प्रेम्णास्यापि
तादृशत्वं सिध्यतीत्यत उक्तं प्रेम्णा सिध्यतीति । नान्यथा, अन्यथा एतदति-
रिक्तसाधनेन सिध्यतीति सुष्टुक्तं दुर्लभोद्यमित्यादि ॥ १३३ ॥

एवं भक्तिमार्गीयत्यागविचारं उपसंहृत्य ज्ञानमार्गीयपरित्यागोपसंहारमारमन्ते
ज्ञानमार्गे त्विति ।

ज्ञानमार्गे तु संन्यासो द्विविधोपि विचारितः ॥ १४ ॥

ज्ञानार्थमुत्तरार्द्धं च सिद्धिर्जन्मशतैः परम् ।

ज्ञानं च साधनापेक्षं यज्ञादिश्रवणान्मतम् ॥ १५ ॥

अतः कलौ स संन्यासः पश्चात्तापाय नान्यथा ।

पापण्डित्वं भवेच्चापि तस्माज्ज्ञाने न संन्यसेत् ॥ १६ ॥

सुतरां कलिदोषाणां प्रबलत्वादिति स्थितम् ।

त्विति पूर्वसमुच्चयः । संन्यासः ज्ञानमार्गीयः द्विविधोपि, विविदिपात्रिद्वन्द्वे-
सुक्तः । सोपि साधनफलभेदेन विचारितः । द्वैविध्यमेव प्रकटयन्ति ज्ञानार्थमिति ।
ज्ञानार्थं ज्ञानरूपफलसिद्धयर्थमेकः । चकारसमुच्चितं द्वितीयमाहुः उत्तरार्द्धं चेति ।
'ज्ञानादेव हि कैवल्य'मिति वाक्यान्मुक्तेर्ज्ञानसिद्धयुत्तरफलत्वाद्विद्वत्संन्यासोत्तरार्द्धत्वं
मुक्त्यङ्गत्वमित्यर्थः । यद्यपि ज्ञानमार्गीयद्वितीयसंन्यासस्य मुक्त्यङ्गत्वं तथापि 'बहूनां जन्म-
नामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते । वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभ' इति भगवद्वाक्यात्
प्रपत्तेश्च भक्तित्वाद्भक्तिव्यतिरेकेण केवलज्ञानस्य मुक्त्यसाधकत्वात् । 'जन्मान्तरसहस्रेषु
तपोज्ञानसमाधिभिः । नराणां क्षीणपापानां कृप्ये भक्तिः प्रजयत' इति वाक्याच्च ज्ञानस्य
भक्तिप्रतिबन्धनिवर्तकत्वोक्त्या 'विना महत्पादरजोभिषेकं' मिति वचनेन भक्तेश्च महद्दनु-
हकैलम्पत्वोक्त्या च यावत्पर्यन्तं न भक्तिसिद्धिस्तावत्पर्यन्तं पूर्णज्ञानस्यापि न मुक्तिरिति
ज्ञापनायोक्तं सिद्धिर्जन्मशतैः परमिति । यथा बहुशब्दस्य सहस्राऽनियमवाचित्वं तथा
शतशब्दस्यापीति ज्ञापनाय जन्मशतैरित्युक्तं । परं निर्धारितमित्यर्थः । एव ज्ञानिनां
मुक्तिप्रकारमुक्त्वा ज्ञानस्य साधनसाध्यत्वज्ञापनाय साधनानि निरूपयन्ति ज्ञानमिति ।
यज्ञ आदिर्यस्य श्रवणस्य, ज्ञानस्य चित्तशुद्धिहेतुकत्वाद्यज्ञस्य च चित्तशोधकत्वोक्त्या

निष्कामकर्तृत्वमुक्तम् । यतस्तादृग्यज्ञस्यैव चित्तशोधकत्वम् । तदनन्तरश्रवणस्य ज्ञानसाधकत्वं मतं निश्चितमित्यर्थः । अतः कलापिति । यतः स ज्ञानमार्गीयः संन्यासः एतावत्प्रयत्नसाध्यः अतः कलौ तावत्प्रयत्नसिद्धेरसम्भावितत्वात्तद्व्यतिरेकेण संन्यासस्य फलसाधकत्वाभावात् पश्चात्तापहेतुत्वमेवेति ज्ञापनायोक्तं पश्चात्तापायेति । नान्यथा उक्तफलाय नेत्यर्थः । ज्ञानमार्गीयसंन्यासस्यैतावत्प्रयत्नसाध्यत्वमपि ज्ञात्वा प्रतिष्ठार्थमपि चेत्कुर्यात्तदा यथोक्ताश्रमधर्मानिर्वाहात् संन्यासव्यवहारस्य वेपमानपर्यवसायित्वेन पापण्डित्यमेव भवतीत्यत उक्तं पापण्डित्वं भवेदिति । चकारः संन्यासाश्रमधर्मानाचरणपापसमुच्चयार्थः । यतः ज्ञानमार्गीयसंन्यासस्यैतावद्व्यवहृतं तस्मात् कारणात् कलौ ज्ञाने ज्ञानमार्गे न संन्यसेत् संन्यासग्रहणं न कुर्यात् । यद्यप्याश्रमधर्मानिर्वाहात् कलौ ज्ञानमार्गीयसंन्यासनिषेधः कृतस्तथापि कश्चिदाश्रमोत्कर्षं श्रुत्वा बलात्कारेणाप्याश्रमधर्मानिर्वाहं करिष्यामीति बुद्ध्या कुर्यादिति तस्यापि निषेधमाहुः सुतरामिति । सुतरामतिशयेन कलिदोषाणां प्रचलत्वात् प्राचल्यात् पूर्वकृतव्यवसायनाशकत्वात्, इति हेतोस्तस्मात् कर्तव्यत्वमेव स्थितं निश्चितमित्यर्थः ॥ १४, १५, १६ ॥

एवं ज्ञानमार्गीयसंन्यासस्य बलवद्वाधकप्रतिबन्धकत्वेन सोपपत्तिक्रमकर्तव्यत्वमुपपाद्यत्यागाविशेषाद्भक्तिमार्गत्यागेपि तेषां बाधकत्वाशङ्कानिरासाय स्वत एव बाधकत्वं सम्भाव्यनिराकुर्यन्ति । तत्र सम्भावनामाह भक्तिमार्गोपीति ।

भक्तिमार्गेषु चिदोपस्तदा किं कार्यमुच्यते ॥ १७ ॥

अपिशब्दः पूर्वोक्तत्यागसमुच्चयार्थः । भक्तिमार्गेषु चिदोपस्तदा तद्वदेव दोषसम्भावना तदा तदोपनिवृत्त्यर्थं किं कार्यमिति पूर्वपक्षसम्भावनमुक्त्वा तन्निरास प्रतिज्ञानते उच्यते इति । अथवा यदि भक्तिमार्गेषु दोषसम्भावना तदा तदोपनिवृत्त्यर्थं भक्तिमार्गायेण किं कार्यं किं कर्तव्यं भवता उच्यते इत्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रतिज्ञात दोषाभानमुपपादयन्ति अत्रेति ।

दृष्टान्तस्याप्यभावत इति । ननु पूर्वोक्तेः कालादिभिर्नाशासम्भवेपि स्वयन्दनादीनां शीतलत्वेन तापहारकत्वात्तल्लेपादिना तापनिवृत्त्या स्वास्थ्येन तदितरानुसन्धानात्तद्भाव-
शैथिल्यात्तापनिवर्तकमस्त्विति चेत्त्राहुः स्वास्थ्यहेतोः परित्यागादिति । स्वास्थ्यहे-
तोश्चन्दनादेर्गृहत्यागेन सहैव परित्यागात् तैर्न सम्बन्धसम्भावनेति न तैर्नाशसम्भवः ।
अथवा, रत्नादीनां घर्मपित्तप्रकोपादिजनिततापनिवृत्तिहेतुत्वात्तन्निवर्त्यतापस्यात्रासम्भवात्
तेषामस्मिन् स्वास्थ्यहेतुत्वमित्यनुसन्धानेनाप्युक्तं स्वास्थ्यहेतोरित्यादि । तस्यायमर्थः ।
एतत्तापस्य भगवद्भावात्मकत्वाददृष्टस्य च तदजनकत्वेन तत्राशकत्वस्याभाव इत्युक्तं बाधः
केनास्य सम्भवेदिति । अस्य तापस्य केनापि बाधो नाश इत्यर्थः ॥ १८ ॥

एवं दृष्टदृष्टोपायानां नाशकत्वाभावमुक्त्वा भगवतोपि नाशहेतुत्वमाशङ्क्य निराकु-
र्वन्ति हरिरिति ।

हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं बाधां कुतोऽपरे ।

अन्यथा मातरो बालान्न स्तन्यैः पुपुषुः क्वचित् ॥ १९ ॥

यद्यपि हरिः सर्वदुःखहर्ता तथाप्यत्रास्मिन्मार्गे ईश्वरत्वाद्बाधां कर्तुं न
शक्नोति । अत्रोपपत्तिः । यस्य यथा स्वरूपं तस्य तथात्वेन ज्ञानमीश्वरस्यैव भवति, अतः
अस्य भावस्य नाशे हेत्वभावमपि जानाति, स्वस्य भक्तभावाधीनत्वमपि जानातीति
स्वासाशक्यत्वं ज्ञात्वा न प्रवर्तत इत्यत उक्तं हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं बाधामिति ।
एवं भगवद्धेतुकत्वाभावं निरूप्य कैमुतिकन्यायेन तदितरहेतुकत्वाभावात्त्राहुः
कुतोऽपर इति । अत्र व्यतिरेके दृष्टान्तमाहुः अन्यथेति । अन्यथा यद्येवं न, तदा
मातरोपि स्वबालान्न स्तन्यैः न पुपुषुः, पोषणं न कुर्युः । मातर इति बहुवचनं
सर्वजाल्युपलक्षकम् । क्वचित्पदेन सर्वदेशकालनियमो ज्ञापितः । (अथवा हरिरत्रेति ।
अत्र पूर्वं हरिपदमुक्त्वा अग्रे बाधां कर्तुं न शक्नोतीति यदुक्तं तस्यावमाशयः । यद्यपि
हरिपदेन सर्वदुःखहरणसामर्थ्यमायाति तथापि दुःखहर्तृत्वमनुक्त्वा यद्बाधाभावकर्तृत्व-
मुक्तं, तेनास्य विगाढभावस्य स्वरूपात्मकत्वात् स्वरूपस्य च द्विदलरसात्मकत्वादस्य
भावस्य रसात्मकत्वमेव, न तु दुःखरूपत्वम् । यस्य दुःखरूपत्वं स्यात् तदा हरित्वेन
तन्निवृत्तिं कुर्यादेव, अन्यथा नाशार्थस्य याथार्थ्यं न स्यात् । अत एव हरित्वमुक्त्वा
फलबाधाभावकथनमेवोक्तं, न तु दुःखहर्तृत्वमुक्तम् । स्वयमेव चेतस्कार्थ्यं कुर्यात्तदा
स्वस्यैव फलप्रतिबन्धकत्वं भवेदित्येतदभिप्रायज्ञापनार्थमप्युक्तं हरिरत्र न शक्नोति
कर्तुं बाधां कुतोऽपरे इति ।) यथा मादृशां बालोपपत्त्याभावात्प्रत्ययत्वमेवमत्रेश्वरस्य
बाधाकरणमिति भावः ॥ १९ ॥

यद्यप्येतन्मार्गीयतापस्य सर्वानाशयत्वं, तथापि ज्ञानमार्गस्तापनाशमात्रे प्रसिद्ध इति
तन्मार्गबोधकत्रयनैस्तापनाशमाशङ्क्य तेषामपि तापनाशकत्वाभावमाहुः ज्ञानिनामपीति ।

ज्ञानिनामपि चाक्येन न भक्तं मोहयिष्यति ।

आत्मप्रदः प्रियश्चापि किमर्थं मोहयिष्यति ॥ २० ॥

तत्र हेतुः । ज्ञानमार्गस्य भक्तिमार्गपेक्षया दुर्बलत्वेन भक्तिमार्गस्य च प्रबलत्वेन तद्वाक्यानां नैतद्भावमिभावकत्वम् । ज्ञानभक्तिमार्गयोर्दुर्बलत्वप्रबलत्वविचारः श्रीमदाचार्यैर्दशमस्कन्धविवरणे 'मत्तो मृत्युव्यालभीत' इत्यत्र कालनियामकत्वमुक्त्वापि भक्त्युद्रेकानन्तरं समुद्विजे भवद्धेतोरिति वचनेन ज्ञानमार्गमिमाहात्म्योपमर्दनपूर्वकं भक्तिमार्गप्रापत्यमेव निरूपितमिति विस्तरमिया नात्र विचारः । तथापि ज्ञानमार्गस्यापि प्रामाणिकत्वात् कदाचित् ज्ञानिवाक्यैश्चित्तव्यासङ्गमात्रत्वमपि भवेदिति तस्याप्यभावार्थं भगवत्कृतां रक्षामाहुः न भक्तं मोहयिष्यतीति । (जन्मप्रकरणीयतृतीयाध्याये भगवत्प्रादुर्भावानन्तरं वसुदेवस्तुत्यनन्तरं देवकीमातृचरणैर्मर्यादामार्गमिमाहात्म्यज्ञानपूर्वकं 'रूपं यत्' इति स्तुतावन्ते 'मत्तो मृत्युव्यालभीत' इति पद्ये कालनियामकत्वेन पूर्वं स्तुत्वापि पश्चाद्दुपसंहर विश्वात्म'न्निति प्रार्थनानन्तरं व्यूहरहितशुद्धपुरुषोत्तमप्राकट्यानन्तरं शुद्धभक्तिमार्गमिभावप्राकट्ये सति पूर्वस्तुतिहेतुभूतमर्यादामार्गमिभावत्वेन पूर्वस्तुत्युक्तमर्यादामार्गमिमाहात्म्यज्ञानजनितकालनियन्तृत्वादिज्ञाननिराकरणसामर्थ्यं शुद्धभक्तिमार्गमिभावस्यैव दृष्टम् । न तु पूर्वभावस्यैतद्भावनिराकरणसामर्थ्यम् । यद्येवं न स्यात्तद्वैपरीत्यं स्यात् । तस्माद्भक्तिमार्गस्यैव सर्वमार्गाधिकप्रापत्यं विचार्यैवाचार्यैरुक्तं न भक्तं मोहयिष्यतीति ।) रक्षाकरणे हेतुमाहुः आत्मप्रद इति । आत्मानं स्वरूपानन्दं प्रकर्षेण ददातीत्यात्मप्रदः । यद्यप्यधुना तत्प्रकारकदानस्माप्रतीतिस्तथापि वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेति शास्त्राच्छीघ्रं दासतीति सिद्धवदेवोक्तमात्मप्रद इति । हेत्वन्तरमप्याहुः प्रियश्चेति । यो यस्य प्रियः स तत्कार्यसिद्धौ यदि विलम्बं सहेत तदा प्रियत्वमेव न स्यादिति शीघ्रं तत्कार्यसिद्धयर्थं चित्तव्यासंगमसहमानोऽविलम्बेन रक्षामेव कृतवान्, न तु विलम्बम्, अतः सन्त्यगेवोक्तं प्रियश्चापीति । एवं रक्षायामव्यभिचारिहेतुद्वयमुक्तम् । ज्ञानिनामपि वाक्येन न भक्तं मोहयिष्यतीत्यत्र मोहाभावार्थं रक्षाकरणं निरूप्य रक्षाकरणस्यावश्यकत्वाय तद्वत्तर्गद्वयपूर्वकं रक्षामुक्त्वापि पुनर्यदुक्तं किमर्थं मोहयिष्यतीति तत्रायमाशयः । भक्तत्वेपि यत्रात्मप्रदानेच्छा तत्रैव ज्ञानिवाक्यजमोहनिवृत्तिरक्षापि नेत्यर्थः । तत्र निदर्शनम् । द्विजपत्नीनां व्रजसीमन्तिनीवद्रसानुभवोपयोगिदेहवत्त्वमत्यातिसरेण गत्वा सेवां करिष्याम इति शुद्ध्या सर्वसामग्रीसम्पादनपूर्वकं पत्यादिसर्वघन्तुनिराकरणपूर्वकं चागमनम् । आगतासु तास्यैव भगवद्भजनं तद्देवोत्तरदानेन सर्वप्रकारसाम्येन्यात्मप्रदानेच्छाजन्मावात्र प्रीतयेनुरागायेत्यादिज्ञानमार्गमिवाक्यैर्जनितमोहस्य निवृत्त्यर्थं न रक्षाकरणम् । व्रजसीमन्तिनीप्यात्मप्रदानेच्छाप्रासुर्यात्तथा रक्षा कृता । यथा 'रजन्येपे'त्यादिमर्यादाधर्मवाक्यैः 'श्रयणादर्शना'दित्यादिज्ञानमार्गमिवाक्यैश्च मोहसम्भवनपि नाभूत् । प्रत्युत व्यभिचारितप्रयोजननिरोधित्वेन तन्निराकरणमभूत् । अत्रेपि चतुश्चत्वारिंशाध्याये

भगवत्प्रेषितः श्रीमद्गुरुवः 'श्रूयतां प्रियसन्देश' इति भगवत्सन्देशव्याजेन तापवैकल्याद्य-
भावार्थगुपदिष्टस्यापि ज्ञानस्य भगवता स्वात्मप्रदानेन रक्षितत्वेन सर्वात्मना स्वोपदिष्टमार्गमो-
हाभावदर्शनपूर्वकं 'दृष्ट्वैवमादिगोपीनां कृष्णावेशात्मविष्णुव'मिति पूर्वोक्ततापवैकल्यादिदर्शनेन
सर्वात्मना स्वप्रयासनिष्फलत्व तापादिभावस्यातिप्रचलत्वं दृष्ट्वा तासु सर्वाधिकानिर्वचनी-
योत्कर्षदर्शनेन स्वस्मिन् भगवत्कृपापात्रत्वेऽप्यत्यपकर्षस्फूर्त्या स्वस्य साक्षात्तरणारविन्देषु
शिरःस्पर्शनेन नमनायोग्यत्वं ज्ञात्वा 'वन्दे नन्दव्रजस्त्रीणां पादरेणु'मित्यनेनैकरेणुमेव यत्र
नमस्कृतवान् । तस्माद्यैवात्मप्रदानं तत्रैव ज्ञानमार्गीयवान्यमोहाभावः, नान्यत्रैवेताव-
द्यमेयं मनसि कृत्वोक्तं किमर्थं मोहयिष्यतीति ॥ २० ॥

एवं संन्यासनिर्णयमुपपाद्योपसंहरन्ति तस्मादिति ।

तस्माद्गुक्तप्रकारेण परित्यागो विधीयताम् ।

अन्यथा भ्रष्टयते स्वार्थादिति मे निश्चिता मतिः ॥ २१ ॥

यस्माद्भक्तिमार्गीयः संन्यासप्रकार एतादृशोऽतो यदि तादृक्प्रकारवत्त्वं तदैतद्गुक्त-
प्रकारेण परित्यागः विरहातुभवैकार्थः परित्यागो विधीयतां क्रियतामित्यर्थः ।
अन्यथा एतद्गुक्तप्रकाराकरणे स्वार्थात् स्वस्वात्मनोर्थात् पुरुषार्थसिद्धेः सकाशाद्भ्रष्टयते
च्युतो भवतीत्यर्थः । इति एवंप्रकारिका मे मदीया मतिः । मदीयत्वकथनेन
मतेरनुभवरूपत्वं निरूपितम् । निश्चिता निःसन्दिग्धेत्यर्थः ॥ २१ ॥

एवं पूर्वश्लोके मतेनिश्चितत्वकथनान्निश्चितत्वे हेतुमाहुः इतीति ।

इति कृष्णप्रसादेन बह्यभेन विनिश्चितम् ।

संन्यासवरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥ २२ ॥

इतीति समाप्तौ, कृष्णप्रसादेन कृष्णः सदानन्दः पुरयोत्तमः, तस्य प्रसादः
प्रसन्नता पूर्णकृपेत्यर्थः, तेन साधनेन कृत्वा बह्यभेन श्रीकृष्णबह्यभेनेत्यर्थः । विनिश्चितं
विशेषेण इदमित्यतया निर्णीतम् । निश्चये कृष्णप्रसादस्य साधनत्वोक्त्या तदितरसाधन-
साध्यत्वमुक्तम् । निर्णीतमेवाहुः संन्यासवरणं भक्ताविति । भक्तौ भक्तिमार्गे
संन्यासवरणं संन्यासाङ्गीकारप्रकारः । अथवा भक्तौ भक्तौ सत्यां अथवा भक्तौ
भक्त्यर्थं भजनार्थं इदं संन्यासरूपं भगवतो वरणं वरणमेवेत्यर्थः । विपरीते वाधकमाहुः
अन्यथेति । अन्यथा भक्तित्यतिरेकेण करणे उक्तप्रकाराभावात् पतितो भवेत्,
तस्मान्मार्गात् च्युतो भवेदित्यर्थः ॥ २२ ॥

पितृपादाञ्जकृपया विद्युतोऽस्ति ययामति । संन्यासनिर्णयस्तेन प्रसीदन्तु मयीश्वराः ॥१॥
भक्तिमार्गे पुमर्था ये सिद्धास्ते सर्वथा मयि । तैरेव च कृतार्थोऽहमिति मे सुदृढा मतिः ॥२॥

इति श्रीमत्प्रभुचरणैककथनेन श्रीबह्यभेन विरचिनं

संन्यासनिर्णयविवरणं सम्पूर्णम् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

संन्यासनिर्णयः ।

श्रीमद्रघुनाथविरचितविवरणसमेतः ।

विह्वलेशपदाम्भोजं भक्त्या नत्वा विचार्यते ।

आचार्यप्रोक्तसंन्यासनिर्णये तत्प्रसादतः ॥ १ ॥

अथ कर्ममार्गैकनिष्ठानां भगवत्प्राप्तिलक्षणमुत्पफलासम्बन्धात्केशनैरन्तर्यदर्शनेन
जारेठेपि तत्केशजनितगलान्यभावाच्च कदाचित्सङ्गवशाद्भगवदीया अप्येवंविधा मा भूवन्नित्ये-
तदर्थमादावेव सुखोपायं संन्यासं निरूपयन्ति पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थमिति ।

पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते ।

स मार्गद्वितये प्रोक्तो भक्तौ ज्ञाने विशेषतः ॥ १ ॥

शरीरादिवैकल्ये जाते पूर्वदशां स्मृत्वा मया तदानीमेव भगवदर्थं किमिति न यत्-
मितीदृशो यस्तापः स पश्चात्तापः । भगवत्तद्भक्तातिरिक्तविषयाणां परितः सर्वतो बाह्याभ्य-
न्तरादित्येन यस्त्यागः स परित्याग इत्युच्यते । स पूर्वोक्तपरित्यागो मार्गद्वये कर्तव्यत्वे-
नोपदिष्ट इत्यर्थः ॥ १ ॥

दृतीयमार्गस्यापि सत्त्वात्तत्रापि कथं नेत्यत आह कर्ममार्ग इति ।

कर्ममार्गे न कर्तव्यः सुतरां कलिकालतः ।

अत आदौ भक्तिमार्गे कर्तव्यत्वादिश्रारणा ॥ २ ॥

अत्र कर्ममार्गपदेन सकामान्तःकरणस्य संन्यासनिषेधो बोध्यते । अन्यथा प्रवृत्ति-
मार्गे संन्यासविधायकयाकयाश्रवणादेवाकरणे सिद्धे तन्निषेधो नोपपद्येत । प्राप्तपूर्वकत्वादि-
पेधस्य । सुमान्तरे तु शरीरशोषणप्रतादिनाप्यन्तःकरणस्य विषयपरास्तुततोपपद्यते । कलौ तु
तन्माधनप्रतादिकर्मणां माद्गुण्यामापाद्यथोक्तफलादर्हत्वेन संन्यासानुपसुतत्वात्सुतरां न
कार्यं इत्यर्थः । तदर्थं मार्गद्वय एव कर्तव्यत्वेन प्रातौ ज्ञानोपेक्षया भक्तेरभ्यर्हितत्वात्प्रथमं
भक्तिमार्गे कथं कर्तव्यं इत्येतादृशी विचारणा क्रियत इत्यर्थः ॥ २ ॥

श्रवणादिप्रवृत्त्यर्थं कर्तव्यश्चेत्स नेष्यते ।

सहायसङ्गसाध्यत्वात्साधनानां च रक्षणात् ॥ ३ ॥

श्रवणादीति । वैयर्थ्याभावपूर्वकं भक्तिसाधनश्रवणादिषु प्रवृत्त्यर्थं संन्यासश्चेत्कं-
र्तव्यस्तदा स एवंविधः इह भक्तिमार्गं न स्वीक्रियत इत्यर्थः । ननु श्रवणादिसाधनानां
भक्त्यनुकूलत्वाद्भक्तिसाधनश्रवणादिसम्पत्त्यर्थं संन्यासः कुतो नेष्यत आह सहा-
यसङ्गसाध्यत्वादिति । भगवत्तत्त्वं जिज्ञासोरेकाकिनः श्रवणादेः सहायस्य सङ्गः
सम्पत्तिस्तत्साध्यत्वात् । नहि श्रावयितारं विना श्रवणं सम्भवति । नच श्रुतस्यापि
ग्रन्थपर्यालोचनगुरूपसत्यादिना विना स्वैर्यम्, अतस्तदंशस्य त्यक्तस्यापि पुनः स्वीकारे
चान्ताशित्वमेव । इदमेकं बाधकम् । अपरमाह साधनानामिति । अल्पकालपर्यन्तं
श्रवणादिसाधनमादरणीयमित्यपि नास्ति, यतो यावज्जीवमपक्वकपायैर्योगिभिः साधनानि
रक्ष्यन्त एव । इदं द्वितीयम् ॥ ३ ॥

अभिमानादिति ।

अभिमानान्नियोगाच्च तद्धर्मैश्च विरोधतः ।

गृहादेर्बाधकत्वेन साधनार्थं तथा यदि ॥ ४ ॥

विविदिपादशायां सर्वथा कामक्रोधाद्यनपगमाद्ग्रन्थादिपक्षपातेन प्रतिवादिनिरा-
करणाय यन्नोपि सम्भाव्यते, तादृशश्चाभिमानकृतः संन्यासे कृतेऽऽप्यपि नोचित इत्यर्थः ।
इदं तृतीयम् । नियोगादिति । गुर्वाज्ञा नियोगः । तदकरणे प्रत्यवायः, तत्करणे व्यासङ्गः,
तथा सति नेष्टसिद्धिरिति भावः । इदं चतुर्थम् । तद्धर्मैरिति । संन्यासे सर्वत्यागस्य मुख्य-
त्वात् श्रवणादीनां ग्रन्थादिस्वीकारसाध्यत्वात् परस्परं धर्मैर्विरोधाद्भक्तिमार्गोन्वयेपत्वेन
संन्यासो न प्रशस्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

भगवद्दर्माचरणे अनर्थैकगृहादीनां बाधकत्वात् प्रतिषन्त्यापगमाय संन्यासो यदि
कर्तव्यस्तदापि बाधकत्वमाह अत्रेपीति ।

अत्रेपि तादृशैरेव सङ्गो भवति नान्यथा ।

स्वयं च विषयाक्रान्तः पापण्डी स्यात्स कामतः ॥ ५ ॥

गृहादिसङ्गाभावाय संन्यासे कृतेपि तदनन्तरं तादृशैः पूर्वोक्तसहायादिभिरेव
सङ्गो भवति । अन्तःकरणस्य सर्वांशे भगवत्परत्वाभावात् । नान्यथा । (न) भगवदेकपर-
तेत्यर्थः । ननु भगवदर्थत्वेनैवमपि क्रियमाणे फलं मद्रिष्यत्येवेति चेत्तत्राह स्वयं चेति ।
भक्तिमार्गविरुद्धमिदमिति ज्ञात्वापि यः संन्यसेत्, स विषयवासनावलितान्तःकरणत्वेन
भगवद्रसानुभवात्यक्तविषयेष्वेवाभिनिविशेत् । स कामतः कामित्वाद्धिषयाक्रान्तः

१ वैराग्यभावपूर्वकमिति पाठः । २ कर्तव्यत्वेन प्राप्सो इत्यापेक्षया भक्तिमार्गं न स्वीक्रियत इति पाठः ।
३ अनयोचरणेति पाठः ४ असाधकत्वमिति पाठः ।

दर्शकत्वात्तासामेव गुरुत्वं युक्तम् । श्रूयते च भविष्योत्तरे अनन्तव्रतकथायां कौण्डिन्यस्य सर्वत्यागपूर्वकं भगवदेकपरतथा स्थितस्य शीघ्रमेव तत्प्राप्तिः । तद्यथा 'ततो जगाम कौण्डिन्यो निर्वेदाद्भनगाह्वरम् । अनन्तं मनसा ध्यायन् कदा द्रक्ष्यामि केशवम् । व्रतं निरशनं कृत्वा ब्रह्मचर्यं जपन् हरिम् । विह्वलः प्रययौ सौप्यरण्यं जनविवर्जितं' मित्यादि । ब्रजसुन्दरीणां तु 'गत्यानुरागस्मितविभ्रमेक्षितै' रित्यादिषु स्फुटमेवालौकिकतयाविधत्स्वम् । यद्यप्येतासां साम्यं कर्तुं मनसाप्यशक्यम्, तथापि त्यागस्येतोधिकस्य सर्वथा अभाव एवान्यत्रैति ज्ञापनार्थम् । एतादृशसर्वात्मभावपूर्वकान्यविषयपरित्यागे श्रुतिरिति भगवत्प्राप्तिरिति भावः । साधनं च प्रोक्तमित्यर्थः । किं तत्साधनमित्यपेक्षायामाह । तन्नोति स्वरूपानन्दानुभवं विस्तारयतीति तत् । तादृशो यो यस्य भक्तस्य यादृशी भावना तथा सिद्धः सम्पन्नो भावविशेषः स एव साधनस्थानीयः । एतदतिरिक्तस्यान्यस्य यागादेः साधनत्वं नेष्यत इत्यर्थः । यद्वा तद्गुरुत्वेनोक्तं यत्तत्साधनम् ॥ ८ ॥

एवंविधसंन्यासवतः प्रवृत्तिवैलक्षण्यमन्यापेक्षया ज्ञानादिभिरप्रतीकार्यत्वं चाहुः विकलत्वमिति ।

विकलत्वं तथास्वास्थ्यं प्रकृतिः प्राकृतं न हि ।

ज्ञानं गुणाश्च तस्यैवं वर्तमानस्य बाधकाः ॥ ९ ॥

उद्देयवस्त्वप्राप्तिदशायां चिन्ताबाहुल्याद्विकलत्वं विक्षिप्तचित्तत्वम् । तथैवास्वास्थ्यं शरीरे तदलाभे वैवर्ण्यपाण्डुरत्वादि । एतद्वयमपि प्रकृतिः स्वभावान्तःपात्वेव, नौपाधिकम् । तादृशावस्थस्य उपायान्तराप्रतीकार्यदुःखत्वमाह प्राकृतमिति । भगवद्गीतौपाधिकस्वरूपज्ञानापेक्षयान्यद्यच्छास्त्रजन्यमल्पसारं ज्ञानं तदत्र प्राकृतमुच्यते । गुणाध्याणिमाधैश्वर्यादियोगसिद्धयः । तदिदं सर्वमप्येवं वर्तमानस्यैतादृशावस्थस्य न हि बाधकाः, न समीहितान्तरायहेतवो भवन्तीत्यर्थः । एवंदशापन्नस्य शास्त्रीयं माहात्म्यादि-बोधकं ज्ञानं न तच्छोकनिवर्तकम् । यत्र सर्वसम्मतस्वास्थ्यहेतुज्ञानसाध्यप्रयोजकत्वम्, तत्र किं वाच्यमैश्वर्यादीनामिति भावः । प्रकृतेरिति पाठे वैकल्यं विपर्यासः । अन्यत् समानम् ॥ ९ ॥

ज्ञानमार्गीयसंन्यासापेक्षया यथा भक्तिमार्गीयस्य संन्यासस्योत्तमसाधनत्वं तथैव तत्फलसापीत्याहुः सत्यलोक इति ।

सत्यलोके स्थितिर्ज्ञानात् संन्यासेन विशेषतः ।

भावना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवेत् ॥ १० ॥

सत्यलोको ब्रह्मलोकः । तत्र ज्ञानात् संन्यासाधनरहितकेवलज्ञानादपि स्थितिर्भवति । संन्यासेन सहिता तु चिदोपतः पुनरवृत्तिरहितेत्यर्थः । तथा च नारायणे श्रूयते 'वेदान्तविज्ञानमुनिश्रितार्याः संन्यासयोगायतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके न पान्थकात्ते

परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्व' इति । भक्तिमार्गीयमाह भावनेति । यत्र यस्मिन् फले भावनैव साधनं भवति तत्र फलमपि तथा भावनानुरूपमेव भवेत् । यथा ब्रह्म-
लोकप्राप्तिसाधनानां फल्गुत्वादल्पफलसम्पादकत्वम्, न पूर्णस्य, एवं भावनानामनन्तत्वात्
फलस्याप्यानन्त्यमिति भावः । अत एवाचार्यैरुक्तम् 'प्राकृताः सकला देवा गणितानन्दकं
वृहत् । पूर्णानन्दो हरिस्तस्मात्कृष्ण एव गतिर्ममे'ति । भगवच्चिन्तनपरस्य ब्रह्मलोको
नातुरूपं फलमिति तु श्रीविष्णुपुराणे श्रूयते । तद्यथा, 'यस्मिन् न्यस्तमतिर्न याति नरकं
स्वर्गोपि यच्चिन्तने विधो यद्य निवेशितात्ममनसो ब्राह्मोपि लोकोऽत्यकः । मुक्तिं चेतसि
यः स्थितोऽमलधियां पुंसां ददात्यव्ययः किं चित्रं यदधं प्रयाति विलयं तत्राच्युते
कीर्तित' इति ॥ १० ॥

तादृशः इति ।

तादृशः सत्यलोकादौ तिष्ठन्त्येव न संशयः ।

वह्निश्च प्रकटः स्वात्मा वह्निवत् प्रविशेद्यदि ॥ ११ ॥

तदैव सकलो बन्धो नाशमेति न चान्यथा ।

किन्प्रत्ययान्तस्य बहुवचनम् तादृश इति ज्ञेयम् । ये केवलज्ञानमार्गीयास्ते
सत्यलोकादावेव तिष्ठन्ति, नतु पुरुषोत्तमे, भक्तिमार्गीनन्तःपातित्वात् । आदिपदेन
संकर्षणादिस्थानं ज्ञेयम् । यद्यपि 'ब्रह्मणा सह मुच्यन्ते' इति वाक्याद्ब्रह्मलोकादप्यग्रे
गतिस्तत्रस्थानां श्रूयते, तथापि भजनानन्दाननुभवादेतदपेक्षया तुच्छत्वमेवेति भावः ।
तर्हि ब्रह्मलोकस्थानामपि कुतो न भजनानन्दानुभवः ? भजनीयस्वरूपस्थान्तःप्रवेशाभावा-
दित्याह वह्निश्च प्रकट इति । आकाशवदन्तर्बहिश्च प्रकटः सिद्धोपि स्वात्मा भगवानन्तः-
स्थितोपि वहिः प्रकटीभूय स्वलीलामिनिविष्टचित्तेषु यदैव प्रविशेत्तत्रैवान्तर्हितो भवेत्,
तदैव सकलो बन्धो वृद्धादिर्नाशमेति, तिरस्कृतं भवति, न त्वन्येनापि प्रकारे-
णेत्यर्थः । अत एवोक्तम् 'प्रशमाय प्रसादाय तत्रैवान्तरधीयते'ति । यथा शुष्ककाष्ठस्थितो
वह्निः शीतशतनासमर्थः, स एव मन्थनादिना वहिर्भूतो ज्वालादिरूपेण तत्रैव काष्ठं
प्रविष्टः काष्ठं स्वात्मसात्कृत्वा शीतं निवर्तयति, एवं वह्निःस्थितमानन्दधनस्वरूपमपि
भक्तभाजनाभासितं यावन्न पुनः प्रविशति, तावन्न तत्स्वरूपप्राप्तिरिति भावः । ज्ञानमार्गी-
यानां तदन्वयेनाभावात् तत्प्राप्तिश्चापि ॥ ११ ॥

भगवानिति ।

भगवान् फलरूपत्वान्नात्र बाधक इष्यते ।

स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यं दयालुर्न विरुध्यते ॥ १३ ॥

अत्रास्मिन् जीवने अन्तर्हितो भगवानेव बाधकश्चेत्तोपि फलरूपत्वान्नैवंविधो भवतीत्यर्थः । ननु गुणानां जीवनहेतुत्वोक्तावपि यावन्न दृग्गोचरत्वं स्वरूपस्य भवेत्, तावत्तापापायोपि नेति तदर्थं स्वास्थ्यजनकं प्रकारान्तरेण बाधकवाक्यं कर्तव्यं चेत्तत्राह स्वास्थ्यवाक्यमिति । न कर्तव्यं न स्वयमन्यस्मान्छ्रोतव्यम् । न चान्यस्मै श्राव्यमित्यर्थः । तथाच स्वास्थ्यं भगवानेव करिष्यतीत्याह दयालुरिति । यतो निरुपधिपरदुःखप्रहाणेच्छुः, अतो भक्तानामेतादृगवस्थां ज्ञात्वा विलम्बं न करिष्यति, अतो न विरुध्यते, न प्रतिकूलमाचरिष्यति । प्रत्युत परोक्षभजनानन्ददानेपि भक्तकृत्यं प्रति स्वस्य ऋणित्वमेवाङ्गीकरोति । तच्च भगवतैवोक्तम् 'न पारयेहं निरवद्यसंयुजा'मित्यादि । एवंविधानां स्वास्थ्यवाक्यसहस्रैरपि नेष्टसिद्धिरिति परमार्थः ॥ १३ ॥

दुर्लभोयमिति ।

दुर्लभोयं परित्यागः प्रेम्णा सिध्यति नान्यथा ।

अयं भक्तिमार्गीयो यः परित्यागः स प्रेम्णा निरुपधिसेहादेव सिध्यति, अतो दुर्लभः, अन्यैः साधारणैः कर्तुमशक्य इत्यर्थः ॥ १३ ॥

भक्तिमार्गीयं निरूप्य ज्ञानमार्गीयमाह ज्ञानमार्ग इति ।

ज्ञानमार्गं तु संन्यासो द्विविधोपि विचारितः ॥ १४ ॥

ज्ञानार्थमुत्तराङ्गं च सिद्धिर्जन्मशतैः परम् ।

ज्ञानं च साधनापेक्षं यज्ञादिश्रवणान्मतम् ॥ १५ ॥

अतः कलौ स संन्यासः पश्चान्तापाय नान्यथा ।

पापण्डित्यं भवेद्यापि तस्माज्ज्ञाने न संन्यसेत् ॥ १६ ॥

सुतरां कलिदोषाणां प्रबलत्वादिति स्थितिः ।

विचारोपपत्तित्वस्मादित्यर्थः । स द्विप्रकारकोऽपि ज्ञेयः । अपिशब्दोऽत्र गर्हायाम् । द्वैविध्यमाह ज्ञानार्थमिति । ज्ञानोत्पत्त्यर्थमेकः । उत्तरस्य मोक्षसाधनं तदर्थमिति यावत् । यद्यपि ज्ञानार्थस्यापि मोक्षाङ्गत्वमेव, तथापि प्रयोजनवशाद्द्वैविध्यम् । अन्यथा कर्मणोपि द्वैविध्यं न स्यात् । परन्तु भाम्यामपि जन्मशतैर्बहुजन्मभिरन्यासेन सिद्धिमोक्षो भवति । न भक्तिमार्गीयवज्जटिति । अत एव भगवताप्युक्तम् 'बहूनां जन्मान्मन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते । वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः' इति । व्यवहारेपि विद्वत्संन्यासो विविदिपासंन्यास इति श्रूयते द्वैविध्यम् । भक्तिं विहाय केवलज्ञानार्थमेव यः संन्यासः स दोषग्रस्तत्वात् कर्तव्य इत्याहुः ज्ञानं चेति । चकारान्मोक्षोपि साधनसापेक्ष एव । तत्र हेतः ।

यज्ञादिश्रवणात् । यज्ञादिकं साधनत्वेन श्रूयत इत्यर्थः । इदं तु गीतायाम् 'द्रव्य-
यज्ञान्तपोयज्ञा' इत्यादिषु स्फुटम् । यज्ञादीनां साद्धानामेव फलसम्पादनक्षमत्वात्, तत्र
कलौ सर्वथैव न सम्भवतीत्यतस्तत्करणं पश्चात्फलदशायां तापायैव, न सुखाय । पूर्वोक्त-
धर्मध्वजित्वेन पापण्डित्वमेव स्यात् । अपिशब्दादत्रेपि फलाभावः । अत एव श्रीभद्रग-
वते 'श्रेयःश्रुतिं भक्तिमुदस्ये' त्यादिनोक्तम् । यत एवंकरणे पश्चात्तापः फलासम्बन्धः ।
तस्मात् ज्ञाने न, ज्ञानमार्गे न संन्यसेत्, कलौ साधनवत्स्यात्पत्वात्कालकृतदोषाणां
प्रायल्यात्सुतरामेव न कार्ये इति वस्तुस्थितिरित्यर्थः ॥ १४, १५, १६ ॥

एवं भक्तिमार्गेपि दोषमाशङ्क्य समाधत्ते भक्तिमार्गेपीति ।

भक्तिमार्गेपि चेदोपस्तदा किं कार्यमुच्यते ॥ १७ ॥

अत्रारम्भे न नाशः स्याद् दृष्टान्तस्याप्यभावतः ।

स्वास्थ्यहेतोः परित्वागाद्वाधः केनास्य सम्भवेत् ॥ १८ ॥

हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं बाधां कुतोऽपरे ।

अन्यथा मातरो बालान्न स्तन्यैः पुपुषुः क्वचित् ॥ १९ ॥

अत्रारम्भ इति । अस्मिन्भक्तिमार्गीयसंन्यासस्योपक्रममात्रेपि कृते न नाशः, न
कृतोपक्रमवैयर्थ्यं, नापि विधो भवेत्, नापि प्रत्यवायः । तदुक्तं भगवता 'नेहामिक्रम-
नाशोस्ति प्रत्यवायो न विद्यते । स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयादिति, श्रीभागवतेपि
'तथा न ते माधव तावकाः क्वचिदित्यादिना । किञ्च, पूर्वमेवं चिकीर्षोः कस्यचिदन्यथाभाव
इत्यर्थे सर्वसम्मतदृष्टान्तस्याप्यभावात्, अतो ज्ञानमार्गीयवदन्नत्यस्य न पातादिशङ्केत्यर्थः ।
भक्तिरहितज्ञानमार्गीयस्य तु पातः श्रूयते श्रीभागवते 'येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिनस्त्व-
प्यस्तभावादिनिशुद्धसुद्धयः । आरुह्य कृच्छ्रेण पर पदं ततः पतन्त्यधोनादतमुष्मदङ्गय' इति ।
किञ्च, अतिद्वस स्वास्थ्यहेतोस्तुच्छविपयादेः परितः सर्वतस्यागादेव न वाधः सम्भवति ।
अन्तर्गहिः सिद्धविषयस्य तु श्लेष्टफलत्वादेव न तत्सम्भव इत्यर्थः । यदि तदेकाश्रिताना-
मपि तस्मादेव वाधः स्यात्तदा मातृमात्रैकजीवनान् बालान्मातरोपि न क्वचित्पुपुषुर्न
स्तन्यैः पुष्णीयुः, पुष्टाः न कुर्युः, प्रत्युतान्निष्टं च कुर्युः, न त्वेवं कुनचिदन्मीत्यतो न वाध-
शङ्कालेशोपीति भावः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

अल्पज्ञं प्रसाहुः जानिनामिति ।

जानिनामपि वाक्येन न भक्तं मोहयिष्यति ।

आत्मप्रदः प्रियश्चापि किमर्थं मोहयिष्यति ॥ २० ॥

ज्ञानमार्गप्रशमानान्यैरपि तद्द्वारा स्वमजने प्रवृत्तं न मोहं प्रापयिष्यति । इदमुत्कृष्ट-
मिदं वेत्सेपन्निपम् । ननु कर्तुमर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थस्य शतत्रयस्य कदाचिदेवमपि करणं

स्यादिति चेत्तत्राह आत्मप्रद इति । स्वस्वरूपं भक्त्यो दत्तवान्, तदधीनत्वेन स्थापित-
वान्, यश्च स्वात्मत्वेन प्रियश्च । अत एवोक्तम् 'प्रेषो भवांस्तनुभृतां किल बन्धुरात्मे'ति ।
अपिशब्दादेवमजानतामभक्तानामप्रियश्च । चकारात् स्वस्य भक्तस्य कृत्यनुभूयुत्वमपि ।
एतादृशस्यापि मोहकत्वे न किञ्चित्कारणमस्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

उपसंहरन्ति तस्मादिति ।

तस्मादुक्तप्रकारेण परित्यागो विधीयताम् ।

अन्यथा भ्रश्यते स्वार्थादिति मे निश्चिता मतिः ॥ २१ ॥

उक्तप्रकारेण भक्तिमार्गेण स्थित्वा विरहानुभवार्थमेव क्रियताम्, अन्यथा इमं
प्रकारान्तरं त्यक्त्वा प्रकारान्तरेण तदाचरणे स्वार्थात् स्वस्मिन्नेवार्थेते अन्विष्यत इति
स्वार्थो भगवान् तस्माद्भ्रश्यते दूरे पततीत्यर्थः । इति एवंप्रकारिका मे निश्चिता
बुद्धिरित्यर्थः । यद्वा, स्वार्थात् समीहितफलादित्यर्थः ॥ २१ ॥

इति कृष्णप्रसादेन बल्लभेन विनिश्चितम् ।

संन्यासवरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥ २२ ॥

इतीति । कृष्णः प्रसाद्यते येन, कृष्णस्य प्रसादोन्वेषां यस्मादिति वा । तत्प्रसाद-
रूप एवेति वा । ईदृशेन बल्लभेन भक्तौ भक्तिमार्गे संन्यासस्य वरणं चरतीति स्वीकर-
णम् । इति उक्तप्रकारेण विशेषतो निश्चितं निर्धारितम् । भक्तिमार्गे प्रवृत्तस्येदं विहाया-
न्यथा अन्येन ज्ञानमार्गाद्युक्तप्रकारेण स्वीकरणे पातित्यभेदेत्यर्थः ॥ २२ ॥

आचार्यचरणाम्भोजरजोरञ्जितवागहम् ॥

कृतवान् भक्तिसंन्यासविचारे सुविचारणाम् ॥ १ ॥

कर्मणा मनसा वाचा प्राणैर्दरैर्धनैरपि ॥

विह्वलेश त्वदीयोस्मि नान्यथा ज्ञानुमर्हसि ॥ २ ॥

इति श्रीबल्लभनन्दनचरणैकशरणश्रीरघुनाथकृन्तौ

संन्यामनिर्णयविचरणं समाप्तम् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

संन्यासनिर्णयः ।

श्रीगोकुलोत्सवविरचितविवरणसमेतः ।

यत्पदाञ्जरसास्वादविस्तृतान्यसुखा मुहुः ।

रमन्ते तद्गुणालोपैस्तं वन्दे गोकुलेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ सकलश्रुतिस्मृतिपुराणन्यायादिप्रमाणसम्मत्या भगवदानन्दानुभव एव सर्वेषां परमफलम् । तत्रापि भजनानन्दानुभवः श्रीगोपीजनवल्लभस्य । तथाहि । 'रसो वै स' इत्यादिभ्यो भगवान् रसरूपः । रसश्च शृंगारः । स च संयोगविप्रयोगभेदेन द्विविधः । तेन तदुभयभावात्मकभगवदानन्दानुभव एव परमफलम् । स च लीलासृष्टौ प्रवेशे सति सम्भवति । ततः पूर्वदशार्थां तु संयोगाभावात् सर्वपरित्यागपूर्वकं विप्रयोगभावात् अनुभव एव परमफलम् । सर्वपरित्यागं विना लौकिकांशस्य सत्त्वादव्यग्रतया विप्रयोगानुभवासम्भवात् । स च परित्यागः कस्मिन् मार्गे कर्तव्यः, कदा वा कर्तव्यः, कथं वा कर्तव्यः, किमर्थं वा कर्तव्यः, करणानन्तरं च तस्य कीदृशी दशेत्येतत्सर्वनिर्धारार्थं विचारप्रयोजनमनुवदन्त एवाचार्याः परित्यागविचारं प्रतिजानन्ते पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थमिति ।

पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते ।

स मार्गद्विषये प्रोक्तो भक्तौ ज्ञाने विशेषतः ॥ १ ॥

भक्तिमार्गे ज्ञानमार्गे च परित्यागः कर्तव्यः, तत्रापि मिद्धदशायामेव, न तु साधन-दशायाम् । साधनदशायामत्यन्तवैराग्याभावेन परित्यागानिर्वाहात् पापण्डित्वप्रसङ्गेन कृतोपि परित्यागः पश्चात्तापय भवति । एतान्तारतम्यज्ञानाभावे भगवदीया अपि पूर्वमेव परित्यक्त-सर्वार्थाः सन्तः पश्चात्ताप भवेयुः, तथा तान् दृष्ट्वा स्वयमपि पश्चात्ताप भवेयुः, तथा चान्येषां स्वस्य च पश्चात्तापस्थानानिर्भारार्थं परित्यागो विचार्यते इत्यर्थः । यद्वा । सकलदैवजीवानां भगवत्यास्थर्थं भगवदाज्ञया द्वाचार्याणां मूलोक्तेज्वतारः । सा भगवत्प्राप्तिश्चाचार्यैर्भक्तिमार्ग-प्राकृतेन क्रियते । तत्र यथा सर्वमिद्वान्तमुक्तान्तस्त्रया अन्यप्रतया नितन्तर निप्रयोगभावा-नुभवार्थं परित्यागोपि पूर्वमेव कथनीयः । तथा चैतावत्कालं वृथा मिलम्बः कृत इति यः पश्चात्तापः तस्य निवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते इत्यर्थः । अथवा । परित्यागेन पूर्वमहनिर्णयं

विप्रयोगभावालुभवः, तदनन्तरमलौकिकदेहेन संयोगभावालुभवः । तथा च पश्चात् परित्यागानन्तरं तापश्च निवृत्तिश्च तापनिवृत्ती, तयोर्निमित्तं परित्यागो विचार्यत इत्यर्थः । तेनोभयप्रकारकमगवद्भावालुभवे आचार्योद्यम एव हेतुरिति सूचितम् । यच्च 'विरहानुभवैकार्थसर्व-त्यागोपदेशक' इति सर्वोत्तमे उक्तम् । तदव्यवधानविवक्षया सवासन इति परिशब्दार्थः । ननु परित्यागः कस्मिन्मार्गे कर्तव्य इति चेत् ? तत्राहुः स मार्गद्वितये प्रोक्त इति । विशेष आधिक्यम्, तेन सिद्धदशा विशेषः । विशेषतः इति ल्यबन्धोपे पञ्चमी । तथा च भक्तौ ज्ञाने च विशेषं सिद्धदशां प्राप्य मार्गद्वितये भक्तिमार्गे ज्ञानमार्गे च स परित्यागः प्रकर्षेण उक्तः, कर्तव्यत्वेन कथित इत्यर्थः ॥ १ ॥

कर्ममार्गे न कर्तव्यः सुतरां कलिकालतः ।

अत आदौ भक्तिमार्गे कर्तव्यत्वाच्छिचारणा ॥ २ ॥

अथ कर्ममार्गे साधनदशायां ज्ञानमार्गे उपासनामार्गे साधनदशायां भक्तिमार्गे च परित्यागः पश्चात्तापयेति तन्निवृत्त्यर्थं परित्यागस्य विचारः क्रियते । विशेषतः विशेषं प्राप्य । स च सिद्धदशा उभयोः । यद्वा, बहुजन्मसु परित्यागः कर्तव्य इति आवृत्ति-बाहुल्यमेव विशेष इति ज्ञानमार्गे एव विशेषत इत्यन्वेति । निष्कामतया कर्मकरणं चित्त-शुद्ध्यर्थम्, कर्ममार्गे पत्नीं विना च यज्ञादिकरणमसम्भवीति न परित्यागः सम्भवति । पत्नी-साहित्येपि निष्कामतया कर्मकरणं संन्यास एवेति चेत् सोपि कलौ देशादिशुद्ध्यभावान्न सम्भवतीत्याहुः सुतरां कलिकालत इति । यद्वा । आयुपश्चतुर्थभागे संन्यास इति यन्मतं तस्मिन्नपि मते भक्तिं ज्ञानं च विना केवलं कर्ममार्गे विरक्तिं विना न कर्तव्यः परित्यागः किन्तु विरक्तावेवेति भक्तेर्ज्ञानस्य वा सिद्धदशां विना न सम्भवतीति कर्ममार्गे न परि-त्यागः, सुतरां कलिकाले ॥ २ ॥

श्रवणादिप्रसिद्धार्थं कर्तव्यश्चेत्स नेप्यते ।

सहायसङ्गसाध्यत्वात्साधनानां च रक्षणात् ॥ ३ ॥

अभिमानान्नियोगाच्च तद्वर्मेच्च विरोधतः ।

गृहादेर्बाधकत्वेन साधनार्थं तथा यदि ॥ ४ ॥

अग्नेपि तादृशैरेव सङ्गो भवति नान्यथा ।

स्वयं च विषयाक्रान्तः पापण्डी स्याच्च कालतः ॥ ५ ॥

विषयाक्रान्तदेहानां नावेशः सर्वदा हरैः ।

अतोऽत्र साधने भक्तौ नैव त्यागः सुग्राहकः ॥ ६ ॥

विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यते ।

स्वीयबन्धनिवृत्त्यर्थं वेपः सोऽत्र न चान्यथा ॥ ७ ॥

श्रवणादीनां निरन्तरमव्यग्रतया निद्धार्यं यदि स नेप्यते भागोद्घोषकत्वाद्

दीयाः सहायास्तेषां संगेन श्रवणादयः साधनीयाः । पूजादीनां साधनं च रक्ष्यम्, साधन-
दशायां अभिमानश्च विद्यते । 'तावत्कर्मणी'ति वाग्न्यात् साधनदशायां पूर्णविरक्त्यभावा-
द्देवादिरूपभगवन्नियोगाद्दूर्णाश्रमधर्माः कर्तव्या एव । संन्यासपर्ययैः सह श्रवणादीनां त्रिरो-
धोऽपि । गृहे भगवदीयैः संगामावात्यागः कार्य इति चेत्तत्राहुर्गृहादेरिति । गृहत्यागे
कदाचित्कुत्रचित्सत्संगः सादित्याशया कार्य इति चेत्तत्राहुः स्वयं चेति । विपर्ययैः करण
आक्रान्ते सत्संगार्थं तस्योद्यम एव न भवतीति भावः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

कौण्डिन्यगोपिकाः प्रोक्ता गुरवः साधनं च तत् ।
भावो भावनया सिद्धः साधनं नान्यदिष्यते ॥ ८ ॥
विकलत्वं तथास्वास्थ्यं प्रकृतिः प्राकृतं न हि ।
ज्ञानं गुणाश्च तस्यैवं वर्तमानस्य बाधकाः ॥ ९ ॥
सत्यलोके स्थितिर्ज्ञानात् संन्यासेन विशेषितात् ।
भावना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवेत् ॥ १० ॥
तादृशः सत्यलोकादौ तिष्ठन्त्येव न संशयः ।
वहिश्वेतप्रकटः स्वात्मा वह्निवत्प्रविशेच्चदि ॥ ११ ॥
तदैव सकलो बन्धो नाशमेति न चान्यथा ।
गुणास्तु सङ्गराहित्याज्जीवनाय भवन्ति हि ॥ १२ ॥

कौण्डिन्यादावपि भावनयैव भावः सिद्ध इत्याहुर्भावो भावनयेति । ज्ञानं
ब्रह्मज्ञानम्, गुणाः सत्त्वादयश्च, भगवदिच्छया यदि भवन्ति तदा ते बाधकाः । यत्र भावना
साधनं तत्र भावनानुरूपं फलम् । ननु तादृशस्य ज्ञानं गुणाश्च कथं बाधका भवेयुस्तत्राहु-
र्भावना साधनं यत्रेति । तथा च यादृशी भावना तदनुरूपं फलम् । तेन यावत्पर्यन्तं
तहीलाभावना तावत्तदनुरूपं फलं, यावद् ब्रह्मज्ञानेन सर्वत्र ब्रह्मभावना तावत्तदनु-
रूपं फलं, यावच्च सत्त्वादिगुणैः कृत्वा विषयेषु भावना तावत्तदनुरूपं फलम् । तथा च
भाषभावनानां साधारण्यात् फलेषु तथात्वम् । बाधकत्वं विवृण्वन्ति तादृश इति ।
ब्रह्मभावनादिशुक्ताः सत्यलोकादावेव तिष्ठन्तीत्यर्थः । ननु ब्रह्मभावनया किं सादित्यत
आहुर्गृहादेरिति । यदि वहिः प्रकाश एव न स्वाद्यदि च पश्चाद्बह्निवदन्तर्न प्रविशेत्तदापि
न संसारलयः । यदि गुणेष्व्यासक्तिः स्यात्तदा ते बाधका भवेयुः, परन्तु तादृशानां पूर्वमेव
गुणेष्व्यासक्तोनिवृत्तत्वाद्गुणाः फलतः जीवनाय भवन्ति, न तु बन्धकाः । यद्वा । तादृशानां
भवेत्यागान्धर्मेः कश्चिदपि न मद्गः, प्रतुस्मिप्रयोगे च जीरनमशक्तम् । यदि च भगवदीयैः
मद्गः स्यात्तदा नद्वान्यापि जीरनं स्यात्, भगवतश्च तादृशानामपि जीरनमन्येषामुद्धारार्थं
सम्पादनार्थं भवति । तदा भगवान्नेषां जीरनार्थं प्राकृत्येवपि गुणेषु तेषां मनो यत्किमिच्छं-

योजयति । नन्वेवं गुणेष्वसत्त्वभावादत्यन्तवियोगे जीवनं न स्यात्, तथा च जीवनविधा-
तकत्वेन भगवान् बाधकत्वेनाभिमतः स्यादित्याशङ्क्याहुर्भगवानिति ।

भगवान् फलरूपत्वान्नात्र बाधक इष्यते ।

स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यं दयालुर्न विरुध्यते ॥ १३ ॥

दुर्लभोयं परित्यागः प्रेम्णा सिध्यति नान्यथा ॥ १३ ॥

जीवनविधातकत्वेऽपि प्रतिक्षणं फलरूपभगवद्भावानुभावकत्वान्न बाधकः । न हि तदव-
स्थातो जीवनमधिकमस्ति । यद्वा । ननु यदि भगवांस्तेषां मनो गुणेषु किञ्चित्संयोजितवांस्त-
दोत्तरोत्तरं गुणेष्वधिकासत्तया भगवद्भावस्य विधातः स्यात्, तथा च भावविधातकत्वेन भगवान्
बाधकः स्यादित्याशङ्क्याहुः भगवानिति । नहि भगवान् भावं विहन्तुं गुणेषु तेषां मनः
संयोजयति, किन्तु तेषां जीवनार्थम् । तथा च यावता तेषां जीवनं भवति तावदेव तेषां मनो
गुणेषु योजयति, न तु गुणेष्वधिकामासक्तिं जनयति । कुतः । फलरूपत्वात् । नहि फलं बाधकं
भवति । ननु भगवान् स्वतोऽन्यद्वारा तेषां स्वास्थ्यवान्यान्वेव कथं न सम्पादयति, येन
स्वस्थतया जीवनं भवेत्, तत्राहुः । स्वास्थ्यवाक्यमिति । विप्रयोगमात्रं बाधित्वा
जीवनसम्पादनमनुचितं यतः । न हीतोऽपि जीवनमधिकमस्ति, अहं तथ्यः । तथा करणं
चाशङ्क्यम् । न ह्येतद्भावस्य बाधनं भगवतान्येन वा कर्तुं शक्यम् । वक्ष्यन्ति च 'हरिरत्र
न शक्नोतीति । शक्यार्थं तथ्यस्तदा । ननु परमदयालुः कथं तेषां जीवने उपेक्षां करोति,
तत्राहुः दयालुरिति । न ह्येतादृशभावसम्पादकस्य दयालुता विरुध्यते ॥ १३, १३ ॥

ज्ञानमार्गं तु संन्यासो द्विविधोऽपि विचारितः ॥ १४ ॥

ज्ञानार्थमुत्तराङ्गं च सिद्धिर्जन्मशतैः परम् ।

ज्ञानं च साधनापेक्षं यज्ञादिश्रवणान्मतम् ॥ १५ ॥

अतः कलौ स संन्यासः पश्चात्तापाय नान्यथा ।

पापपिटृत्वं भवेद्यापि तस्माज्ज्ञाने न संन्यसेत् ॥ १६ ॥

सुतरां कलिदोषाणां प्रयत्नत्वादिति स्थितम् ॥ १६ ॥

ज्ञानमार्गं त्रिविदिपात्रिद्वत्तामेदेन द्विविधोऽपि संन्यासो विचारितः । तद्व्यमाहुर्जा-
नार्थमिति । ज्ञानार्थं ज्ञाननिमित्तं यः संन्यासः स एतः, त्रिविदिपात्रिसंन्यास इति यावत् ।
उत्तराङ्गं ज्ञानापेक्षया उत्तरं अग्रिमं मुक्तेरङ्गं यः संन्यासः न द्विविधः, त्रिद्वन्संन्यास इति
यावत् । एतन्तु ज्ञानमार्गापिसंन्यासे षडुजन्मभिर्मुक्तिः, न त्वेकजन्मना । 'पहूनां जन्मनामन्'
इति भगवद्वाक्यात् । तयोमध्ये त्रिविदिपात्रिसंन्यासस्तु सुगान्धर्व कर्तव्यः, न तु कर्त्तव्यत्वाद्
ज्ञानमिति श्लोकेन । ततो रजश्च गिहाय केन्द्रमत्वान्मन्त्रः सन् निर्यामन्तवा यदि

यज्ञादिकं करोति तदा ज्ञानमुत्पद्यते । संन्यासे च सामग्र्यभावाद्यज्ञादिकं न सम्भवति । ज्ञाने च यज्ञादिकं सामग्र्यत्वेन श्रूयते । सर्वं विहाय वनं गत्वा योगादिना ज्ञानसाधनं च कलौ न सम्भवति । विघ्नानां बाहुल्येनान्तःकरणे लौकिकवासनानामनिवृत्तत्वान्मनः-
 शैर्याभावाद्योगादिकमेव न सिध्यति यतः । अतो विविदिपादशायां संन्यासः कलौ पश्चा-
 त्तापायैव भवति, न तु सन्तोषायेत्यर्थः । किञ्च । चित्तशैर्याभावे सति ततोधिकं पापण्डित्यमपि
 भवेदित्यपिशब्दः । चकारात्तत्कार्यरूपो नरकश्च । तस्मात् ज्ञाने ज्ञाननिमित्तं विविदि-
 पादशायां न संन्यसेत् । अथवा ज्ञानेन हेतुना संन्यसेत्, नतु ज्ञानोत्पत्तेः पूर्वम् । गुण-
 न्तरे सम्भवेदपि, कलौ तु दोषाणामतिप्रबलत्वात् कथमपि न निर्वहतीत्याहुः सुतरामिति ।
 स्थितं पर्यवसन्नम् ॥ १४, १५, १६, १६३ ॥

ननु यदि कलौ दोषाः प्रबला एव, तदा भक्तिमार्गेषु कथं फलसिद्धिरित्याशङ्क्य
 भक्तिमार्गे दोषलेशोपि नास्तीत्याहुः भक्तिमार्गेषूपीति ।

भक्तिमार्गेषु चेदोषस्तदा किं कार्यमुच्यते ॥ १७ ॥

अत्रारम्भे न नाशः स्याद् दृष्टान्तस्याप्यभावतः ।

स्वास्थ्यहेतोः परित्यागाद्वाघः केनास्य सम्भवेत् ॥ १८ ॥

हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं पाथां कुतोऽपरे ।

अन्यथा मातरो बालान् स्तन्यैः पुपुषुः क्वचित् ॥ १९ ॥

ज्ञानिनामपि वाक्येन न भक्तं मोहयिष्यति ।

आत्मप्रदः प्रियश्चापि किमर्थं मोहयिष्यति ॥ २० ॥

तस्माद्भक्तप्रकारेण परित्यागो विधीयताम् ।

अन्यथा अश्यते स्वार्थादिति मे निश्चिता मतिः ॥ २१ ॥

यदि भक्तिमार्गेषु दोषसम्भावना तदा कर्तव्यत्वेन किमुच्यते । एकोपि दोषो
 नास्तीति ज्ञापनार्थमेकवचनम् । तमेव दोषाभावप्रकारमाहुः अत्रारम्भ इति । अत्र
 भक्तिमार्गे आरम्भे प्रवेशमात्र एव नाशो न भवति । यदि भक्तिमार्गेषु दोषाः स्युः, तदा
 कदाचिन्नाशोपि स्यात्, न त्वेवम्, तेन दोषसम्भावनेन नास्ति । ननु भक्तिमार्गाणामपि
 कश्चित्कामनोधादयो दृश्यन्ते, तत्कथं सर्वात्मना दोषामाव इति चेत् । सत्यम् । (तत्सम्ब-
 न्धहीनकारो) भगवदङ्गीकारो हि नित्यः । नहि भगवानङ्गीकृतं कदाचिदप्यनङ्गीकरोति । तेन
 यत्र कश्चिदोषो अपि दृश्यन्ते, तत्रापि प्रमेण दोषानपसार्थं भगवान् फलं सम्पादयत्येव ।
 अतो यथा यथा भगवान् तेषां हृदि भक्तिमार्गमानयति, तथा तथा दोषापगमः । अतो यदशे
 भक्तिमार्गाप्रवेशप्रसङ्ग एव दोषमत्यम्, तेन भक्तिमार्गे दोषाणामसम्बन्ध एव । किञ्च । न वा
 क्वचिदिदं स्पष्टं श्रुतं वा यद्भक्तिमार्गे प्रविष्ट्यापि नाशो जात इति । तेन दृष्टान्त-

स्याप्यभावाद्भक्तिमार्गे दोषलेशोऽपि । अत एव भरतस्य जन्मान्तरायेषु फलसिद्धिः । अत एव मधुरास्यसत्रिणां मध्ये वहिर्मुखत्वेऽपि पश्चात् पश्चात्ताप एव । ननु भक्तिमार्गे नाशो न भवतीति सत्यं, परन्तु यदि भक्तिमार्गं न त्यजेत् । तथा च साधनदशायामत्यगेषु सिद्ध-
दशायामत्यन्तविप्रयोगहेतुशमसहमानः सन् मनःस्वास्थ्यनिमित्तं तन्मार्गं परित्यज्य लौकिकपदा-
र्थमेव यदि किञ्चित्परिगृहीयात्तदा नाशो भवत्येवेति चेत्तत्राहुः स्वास्थ्यहेतोरिति । यदैव
भगवन्मार्गे प्रवेशस्तदैव लौकिकस्य परित्यागः, तदनन्तरं च यथा यथा भगवद्भाव-
स्तथा तथा लौकिकेष्वधिकारिकैवाऽऽरुचिर्जायते । तथा च लौकिकस्य स्वास्थ्यहेतोः
सर्वस्यैव परित्यागात् केन पदार्थेनास्य भगवद्भावस्य बाधः अन्तरायः सम्भवेत्, न केना-
पीत्यर्थः । यदि कदाचिदत्यन्तं विप्रयोगभावेनातिहेतुशक्तिरिति मनस्वायाति यत्कथमपि
यद्ययं भावो निवृत्तो भवेत्तदा सम्यगिति तथाप्यशक्यो भावस्य परित्यागः । न ह्येतादृशः क्षण-
मपि भगवन्तं विस्मर्तुं शक्नोति । न चान्येन पदार्थेनैतादृशस्य मनःस्वास्थ्यं सम्भवति । यद्वा,
स्वास्थ्यहेतोः स्वास्थ्यनिमित्तम् । लौकिकं हि सर्वं तस्योद्देगकारीति स्वास्थ्यनिमित्तं सर्वस्य
लौकिकस्य परित्यागात् केन पदार्थेन अस्य भावस्यान्तरायो भवेत्, न केनापीत्यर्थः । अथवा ।
स्वास्थ्यहेतोः स्वास्थ्यनिमित्तं परित्यागात् भगवद्भावस्य परित्यागात् । अयं भावः ।
भगवद्भावत्यागो हि स्वास्थ्यनिमित्तं कर्तव्यः, तच्चान्येन न सम्भवति । न ह्येतादृशस्या-
न्येन स्वास्थ्यं सम्भवति । तथा च केनान्तरायः सम्भवेत्, न केनापीत्यर्थः । वस्तुतस्तु
भावत्याग एव न सम्भवतीति पूर्वमुक्तमिति निगम्यते । नन्वेतादृशस्य स्वयं भावत्यागो न सम्भव-
तीति सत्यम् । परन्तु यदि कालादयः प्रतिबन्धं कुर्युः, तदा नाशो भवेदेवेति चेत्, तत्राहु-
र्हरिरिति । अत्र विप्रयोगभावे भगवानपि प्रतिबन्धं कर्तुं न शक्नोति, तत्र के वराक्रः
कालादय इत्यर्थः । न चैवमसामर्थ्यं भगवतः । वस्तुन एव तथात्वात् । ननु भक्तिमार्गे प्रवेशे
सति सर्वथा न सम्भवति नाशः, परन्तु भक्तिमार्गप्रवेशे तु केवलं भगवदङ्गीकार एव मूलम् ।
नहि भगवदङ्गीकारं विना भक्तिमार्गरुचिर्भवति । भगवतश्च किं प्रयोजनं येन प्रवेशयेत्,
तथा च कथं फलसिद्धिरित्याशङ्क्य भगवान् केवलं कृपयैव प्रवर्तयतीति दृष्टान्तेन बोधयन्ति
अन्यथेति । यदि प्रयोजनं विना कोपि न प्रवर्तयेत्, तदैवावकाशं विश्वस्मिन् चालान्
मात्रो न पुण्यपुरित्वेव त्वयोक्तं स्यात् न त्वेवम् । किन्तु पुण्यपुरेव । तथा भगवानपि प्रयोजनं
विनेव केवलं कृपयैव सर्वं सम्पादयतीत्यर्थः । अग्रे चालानां प्रयोजनमहङ्गमाधक्यत्वेऽपि
मातृणां तदुद्देशेन न प्रवृत्तिः, किन्तु केवलं वाल्यत्यादेव सर्वं सम्पादयतीत्याशङ्क्यः ।
ननु भगवदङ्गीकारात् प्रवृत्तस्यापि यदि ज्ञानमार्गायैः संयोगः स्यात्, तदा तद्वास्तव्यं बुद्धि-
विषयायै कथं फलसिद्धिरिति चेत्, तत्राहुर्ज्ञानिनामपीनि । न हि भगवदङ्गीकारमगिन्य
तद्वास्तव्यानि बुद्धि विषयांस्यितुं शक्नुवन्ति । भगवांश्च यं भक्तिमार्गेऽङ्गीकृतवान् कदापि
ज्ञानिवास्तवैर्नान्यथा क

सम्भवेदित्याशङ्क्येदमुक्तम् । यद्वा । जानिनो विविधबुद्धिप्रकारकुशलाः । तेनात्यन्त-
चतुरेषामप्यन्यथा बोधयितुमशक्यो भक्तः । अग्रेषु कदापि मोहं न जनयतीति भविष्य-
त्ययोगः । ननु कथं ज्ञायते भगवान्नैव मोहयिष्यतीति, न ह्युत्तमपदार्थं कोपि कस्मैचिदतुं
समीहित इति चेत्, तत्राहुरात्मप्रद इति । यः स्वात्मानमपि प्रयच्छति तस्य सर्व-
फलदाने कः सङ्कोचः । ते न महोदारत्वात् सर्वस्वमपि ददाति, न तु मोहयति ।
प्रियश्च अतः प्रीतिकर्तृभ्यः सर्वस्वदानमुचितमेव । परमकृतज्ञत्वात् निर्णयमाहुस्तास्मा-
दिति । उक्तप्रकारेण सिद्धदशां प्राप्य स्वार्थात् स्वप्रयोजनात् ॥ १७-२१ ॥

उपसंहरन्ति इतीति ।

इति कृष्णप्रसादेन बह्लभेन विनिश्चितम् ।

संन्यासवरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥ २२ ॥

कृष्णः श्रीगोकुले प्रकटः । नहि तत्प्रसादं विनैतद्भावतत्त्वं ज्ञातुं शक्यम् ।
अत एव तद्बह्लभत्वं स्वस्मिन् नाप्रैवाहुः । संन्यासवरणं संन्यासाङ्गीकारः । भक्तौ
भक्तिमार्गं । यद्यपि ज्ञानमार्गोपि संन्यासनिर्णय उक्तः, तथाप्येतद्विचारं मनसागते तस्य
पुरुषार्थेष्वेव गणना जायते । अन्यथा सिद्धदशां विना पातः पूर्वस्थितभावात्
प्रच्युतिः ॥ २२ ॥

प्रणम्य च प्रसुं टीका गोकुलोत्सवसुरिणा ।

श्रीगोविन्दसुतेनेयं कृता संन्यासनिर्णये ॥ १ ॥

इति श्रीगोवर्धनधारिचरणकमलैकतानश्रीगोकुलोत्सव-
विरचितं संन्यासनिर्णयविवरणं समाप्तम् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

संन्यासनिर्णयः ।

चाचाश्रीगोपेशविरचितविवरणसमेतः ।

पदारविन्दद्वन्द्वं तद्वन्देऽहं दिव्यमद्भुतम् ।

हृदि यद्धारणात् कोपि तापः प्रादुर्भवत्यलम् ॥ १ ॥

मुदा तत् श्रीमदाचार्यपदान्जं दैन्यदायकम् ।

मुहुः प्रणम्य संन्यासनिर्णयो विवरिष्यते ॥ २ ॥

तथाहि । यावत्प्रेम यत् सकलं पुष्टिमार्गीयमस्ति तत् ।

तावद्विचारितं तत्र संन्यासो न विचारितः ॥ ३ ॥

इति तत्स्वरूपविज्ञानाभावेनैव कृते सति ।

तस्मिन् स्वीयो भवेन्मार्गाद्भ्युतो हीति सुनिश्चितम् ॥ ४ ॥

तदानिष्टं स्वकीयस्य मार्गं स्यादिति चेतसि ।

पश्चान्तापो महान् श्रीमदाचार्याणाममृततः ॥ ५ ॥

तन्निवृत्त्यर्थमेतस्य विचारोपेक्षितस्ततः ।

हेतुसाधनतश्चैव फलतश्च स्वरूपतः ॥

अधिकारादपि परस्तादशः स निरूप्यते ॥ ६ ॥

तत्र प्रथमं स्वमार्गाद्भीकृतस्य स्वमार्गीयभजने प्रवृत्तस्य भक्तिभावदाब्धेनान्तरासक्ति-
सिद्ध्यर्थं श्रीमदाचार्याः परित्यागविचारोपक्रमं कुर्वन्ति ।

पश्चान्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते ।

स मार्गद्वितये प्रोक्तो भक्तौ ज्ञाने विशेषतः ॥ १ ॥

पूर्वपीठिकोक्तपश्चात्तापनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । अन्यत्स्पष्टम् । विचारमेवाहुः स इति ।

परित्यागः, मार्गद्वितये, भक्तौ पुष्टिमार्गीयायां ज्ञाने च विशेषतः कर्तव्यत्वेन
प्रोक्तौ, नान्यमार्गं ॥ १ ॥

ननु यथा भक्तिः ज्ञानं च मार्गौ तथा कर्मापि मार्ग इति तत्रापि स कर्तव्य इति
चेत्, तत्र निषेधमाहुः ।

कर्ममार्गं न कर्तव्यः सुतरां कलिकालतः ।

अत आदौ भक्तिमार्गं कर्तव्यत्वाच्छिचारणा ॥ २ ॥

कर्ममार्गं तु न कर्तव्यः । सुतरां कलिकालतः । 'यावज्जीवनमग्रिहोत्रं जुहुयादि'ति श्रुतेः अहर्निशं कर्मविधिकृतेरेवावश्यकत्वात् परित्यागानवसर एव । यद्यप्यायुषश्चतुर्थो भागस्तुरीयाश्रमेण नेय इति तत्रापि विधिर्वर्तते, तथापि सुतरां कलिकालदोषेण रोगादिजराजनितपीडया संन्यासाश्रमधर्मनिर्वाहः कर्तुमशक्य इति विपरीतफलकत्वाच्च कर्तव्य इति भावः । अतः कारणात् मार्गयोः एव कर्तव्यत्वस्य प्राप्तत्वात् तत्र च स्वोपयोगित्वात् आदौ भक्तिमार्गं तस्य विचारणा विचारकरणम्, तत्र कदा, किमर्थं, कर्तव्यमित्यादिरूपमित्यर्थः ॥ २ ॥

तदेव निरूपयन्ति । यथा ज्ञानमार्गं विविदिषाविद्वद्भेदेन परित्यागस्य द्वैविध्यम्, तथा भक्तिमार्गंपि साधनसिद्ध्यर्थं फलसिद्ध्यर्थं च कर्तव्यत्वे प्राप्ते तत् द्वैविध्यं संभवतीति, तत्र श्रवणादिप्रसाधनसाधनार्थं तत्करणे स्वकीयस्य वक्ष्यमाणानिष्ट भविष्यतीति तन्निषेधमाहुः ।

श्रवणादिप्रसिद्ध्यर्थं कर्तव्यः स च नेष्यते ।

सहायसद्गसाध्यत्वात्साधनानां च रक्षणात् ॥ ३ ॥

अभिमानादियोगाच्च तद्धर्मैश्च विरोधतः ।

गृह्णादेर्धाद्यकल्बेन साधनार्थं तथा यदि ॥ ४ ॥

अग्रेपि तादृशैरेव सद्गो भवति नान्यथा ।

स्वयं च विषयाक्रान्तः पापण्डी स्यात्तु कालतः ॥ ५ ॥

विषयाक्रान्तदेहानां नावेशः सर्वदा हरेः ।

अतोऽत्र साधने भक्तौ नैव त्यागः सुखावहः ॥ ६ ॥

परित्यागं कृत्वा श्रवणादीन्साधयामीति यदि कर्तव्यस्तदा स परित्यागो नेष्यते नाह्नीनियते, इष्टसाधकाभावात् । तत्र हेतूनाहुः । श्रवणादीनां सहायसद्गसाध्यत्वात्, श्रवणरीतिनादिकर्तारः भगवद्धर्मपरा अपि मार्गस्वरूपज्ञानात् गृह्णतिता एव । तेषां सद्गेन साध्यत्वम्, नान्यथा । अस्य तु त्यागानन्तरं 'मेकान्ती निस्पृहः शान्त' इत्यादिवाक्यादे-पाक्रान्तेन स्थितेरावश्यकत्वात् सत्यद्गागानेन युतः श्रवणादिमिद्विरिति तदर्थं न कर्तव्यमेवेति भावः । किञ्च, कदाचित्तत्प्रेपि तेषां गृह्णत्येव मांसारिकत्वज्ञानात् त्यागिनः तेषु प्रवृत्तये न । प्रवृत्तावपि ते ह्यसाग्रे किमपि न कथयन्ति, यतस्ते मार्गस्वरूपज्ञातारः, अथ तु मार्गोऽस्युत इत्यतन्मदर्थं सर्वथा न कर्तव्य इत्यर्थः । यतः स्वमार्गविसद्गाभां च साधारणमद्वेन वक्ष्यमाणानस्यैव भवेत्, न तु स्वमार्गज्ञानमपि । किञ्च, साधनानां च रक्ष-

णादिति । अहोरात्रिप्रणवप्रणायामादिसाधनविधेरेव रक्षणस्यावश्यकत्वात् श्रवणादिप्रणव-
नवसर एवेति । किञ्च, प्रपन्नत्वसम्भवेपि तस्य साधकत्वाभावमाहुः अभिमानादिति ।
संन्यासग्रहणानन्तरं तत्त्वमस्यादिवाक्यादात्मनि सोहमित्यभिमानो भवति, भक्तिमार्गं तु
समर्पणानन्तरं देहप्राणेन्द्रियादीनां भगवदधीनत्वं भवति, तदा दासत्वात् न ममेत्यभिमान इति ।
स्वधर्मं विहाय स्वकीयस्य श्रवणार्थं परधर्मरूपत्यागकरणे इष्टप्राप्त्यभावः, प्रत्युत विपरीत-
फलमपि भवेदिति स न कर्तव्य इति भावः । किञ्च, नियोगादिति । स्वमार्गाङ्गीकृत-
स्यान्यत्र विनियोगः सर्वथा ह्यनुचितः । त्यागानन्तरं विहितत्यागसाधनकरणे देहादीना-
मन्यत्रैव विनियोगो भवेत्, न तु साक्षात्सुकोत्तम इति । स्वमार्गफलासाधकत्वात्तथेति भावः ।
किञ्च, तद्धर्मैरिति । पुष्टिमार्गधर्मैश्च विरोधतः । अयं परित्यागो विधिप्रयुक्तत्वान्मर्यादा-
मार्गीयो भवितुमर्हति, न पुष्टिमार्गीयः । पुष्टिमार्गीो हि समस्तविधिमिरस्पृष्टः, तदा तत्प-
रित्यागः सुतरां तथेति प्रमाणातीत इत्युभयोर्धर्माणामपि भेदाद्विरोधः स्यादिति तथा ।
चकारात् स्वरूपफलयोरपि भेदः । एवं स्वमार्गाङ्गीकृतस्य श्रवणादिभक्तिसिद्धयर्थं संन्यास-
निषेधकथनेन 'गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः । अव्यावृत्तो भवेत् कृष्णं पूजया श्रवणादिभि'रित्युक्त-
प्रकारेण स्वधर्मनिष्ठया सेवैव कर्तव्या, नान्यदिति सूचितम् । ननु गृहमेव वाधकं भवेत्
तदा तु कर्तव्य इत्याशङ्क्य तस्यापि निषेधमाहुः । गृहमादिपदेन तत्सम्बन्धिनश्च सर्वे
अपि धर्मप्रतिकूला एव, तथापि श्रवणादिसाधनार्थं संन्यासग्रहणं न कार्यम् । किन्तु
परित्यागेन भगवद्दीयैः सह सेवा कर्तव्येति ज्ञाप्यते । अत एव 'भार्यादिरनुकूलश्च'
इत्यादिषु साधनार्थमनुकूलतद्ग्रहणामिप्रायेण प्रतिकूलग्रहणत्वात् एवोपदिश्यते, न तु
न्यासग्रहणम् । तथोक्ते 'गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः' इति भक्तिवर्धिनीवचनविरोधः
यात् । किञ्च, श्रीभागवतेपि भक्तिसाधनार्थं 'मदर्थेऽर्थपरित्याग' इत्याख्य 'एवं
मैर्मनुष्याणां मित्वादिभिस्तैर्वैसमर्पणरूपः त्याग उक्तो, न तु संन्यासः, इत्यत्र
त्वयोपशुक्तसमान्ध'इत्यनेन विरोधः स्यात् । यतः सेवाकरण एवोपदिश्यते, न तु
संन्यासे, सेवाऽभावात् । एवं सति साधनार्थमपि त्याग उक्त इति तत्त्व-
रूपज्ञानेन स्वमार्गीयः कश्चित् संन्यासग्रहणं कुर्यादिति प्रकृते तत्रिषेण उक्त इति सर्व-
मनवधम् । अतः परं गृहादेर्याधकत्वेन संन्यासग्रहणे तादृशैः सह सङ्ग एव भवेत्,
किन्तु स्वयमपि तादृशो भवतीत्याहुः । स्वयमपि तथा । ते सावगन्तानिः धर्मव्यजिनः
विषयान्गन्ता वेशमानधारिणः पापण्डिनः, तथा स्वयमपि तत्पदेन विषयान्गन्तः पापण्डी
च स्यात् । तत्र हेतुः कालतः । कलिकालदोषत इत्यर्थः । वयस्य कान्यन इत्युप-
लक्षणम् । कालकर्मस्वभावस्य इत्यर्थः । यतः मार्गच्युतजीवस्य कर्मप्रदधानत्वमेव, मार्ग-
स्थितस्यैव तदनधीनत्वेन तस्य भगवदधीनत्वेन भगवान् रक्षां करोति । तादृशत्वमेव
भगवदधीनत्वामानाद्रक्षाऽभावेन तयात्वमेवेति भावः । एवं तन्मार्गं निरूप्य

माहुः । यदैवं विषयाक्रान्तो भवेत्तदा विषयाक्रान्तानि, देह इत्युपलक्षणम्, किन्तु, देह-
प्राणेन्द्रियान्तःकरणानि येषाम् । सर्वदा सर्वकालं भवेत्, प्रवेशस्यावकाश एव नास्ति,
तदावेशो न भवतीति सिद्धान्तात् तस्यापि भगवदावेशो न भवेदिति सर्वस्वहानिरिव
भवतीति भावः । अतः कारणादत्र पुष्टिमार्गे पुष्टिमार्गीयस्य साधने भक्तौ
साधनभक्तिसिद्ध्यर्थं त्यागः सुखाद्यहो न भवति, अनिष्टपर्यवसानात् । अतः स
सर्वथा न कर्तव्य इति ज्ञापितम् ॥ ३-६ ॥

ननु तर्हि कदा किमर्थं च कर्तव्यं इत्याकांक्षायां तस्य प्रयोजनकथनेनैवाधि-
कारिणं चाहुः ।

विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यते ।

स्त्रीयबन्धनिवृत्त्यर्थं वेपः सोऽत्र न चान्यथा ॥ ७ ॥

कौण्डिन्यो गोपिकाः प्रोक्ता गुरुवः साधनं च तत् ।

भावो भावनया सिद्धः साधनं नान्यदिष्यते ॥ ८ ॥

विकलत्वं तथास्वास्थ्यं प्रकृतिः प्राकृतं न हि ।

ज्ञानं गुणाश्च तस्यैवं वर्तमानस्य बाधकाः ॥ ९ ॥

सत्यलोके स्थितिर्ज्ञानात् संन्यासेन विशेषितात् ।

भावना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवेत् ॥ १० ॥

तादृशाः सत्यलोकादौ तिष्ठन्त्येव न संशयः ।

बहिश्चेत्प्रकटः स्वात्मा बहिषत्प्रविशेद्यदि ॥ ११ ॥

तदैव सकलो बन्धो नाशमेति न चान्यथा ।

गुणास्तु सङ्गराहित्याज्जीवनार्थं भवन्ति हि ॥ १२ ॥

भगवान् फलरूपत्वाज्ज्ञात्र बाधक इष्यते ।

स्वास्थ्ययाक्यं न कर्तव्यं दयालुर्न विरुध्यते ॥ १३ ॥

दुर्लभोयं परित्यागः प्रेम्णा सिध्यति नान्यथा ॥ १३ ॥

विरहानुभवार्थं परित्यागोऽसिन्मार्गे प्रशस्तो भवति । अन्यथा नेत्यर्थः ।
अत्रेदमाचूतम् । स्वमार्गीयस्याङ्गीकारादारम्य श्रीकृष्णसेवैव कर्तव्या, नान्यदिति सिद्धान्तः ।
तदुक्तम् 'कृष्णमेवा सदा कार्ये'ति । सा सेवा साधनरूपा फलरूपा चेति द्विधा । मानसी
सा सेवा फलरूपा, तत्साधनरूपा तदुजवित्तजालेनोक्ता । एवं सति मार्गनिष्ठया सर्व-
मभरणपूर्वकं सर्वेषां तदुनिष्ठादीनां भगवत्येव विनियोगकरणेन सेवाकरणे तत्स्वरूपे प्रेम
जायते । एतेदेवोक्तम् । 'युद्धं पितृत्वा न्यभमेत' इत्यारम्य 'ततः प्रेमे'त्युक्तं भक्तिवर्धिन्याम्,
नो धेदिद् स्थानस्य निजातीयत्वेन पापकत्वात् साग्रतं वा सानुमन्धानाभावेन पुनर्यिजातीय-

सङ्गेपि तस्य न नाश इति तत्रैव 'यावज्जीवं तस्य नाशो न कापी'त्युक्तम् । एवं सति अस-
 त्यागस्य पूर्णपुष्टिभावदानेवाधिकारी, नान्यः, तस्य प्रयोजनमपि प्रचुरभावपोषेण विरहा-
 नुभव एवेति सुसूक्तं तथा । ननु तर्हि परित्याग एव कर्तव्यः, संन्यास एव किमर्थं
 कार्यः, तत्र हेतुमाहुः स्वीयेति । स्वीया गृहसम्बन्धिनस्तत्क्रियमाणो यो यन्धः तन्निष्ठस्यर्थं
 वेपः । अन्यथा संन्यासाश्रमो धर्माचरणार्थं न भवतीत्यर्थः । विजातीयमिलनस्य भाव-
 घातकत्वात् । तदुक्तं फलप्रकरणे 'अस्प्राक्ष्म तत्प्रभृति नान्यसमक्ष'मित्यत्र । 'यथा व्याघ्राग्रे
 देहाभिमानो'ति । ननु तथापि भक्तिमार्गीयभावपोषार्थमपि विहितत्वात् गुरुपदेशं विना कथं
 तरिसिद्धिरित्याशंक्य गुरुत्रिरूपयन्ति । कौण्डिन्य ऋषिरनन्तगुणश्रवणेनानन्तस्वरूपा-
 सत्तया तत्कालमेव सर्वत्यागं कृतवान्, पुनस्तद्विरहेण विकलः सन् जडादिष्वपि प्रशं-
 चक्रे । तथास्यापि स्वरूपसेवाकरणे प्रेमासत्तयनन्तरं पुष्टिमार्गीयभावोदयक्षण एव त्यागः
 कर्तव्य इति साम्येन स गुरुरुक्तः । अपरे गुरयो गोपिकाः । यथा पूर्वमप्यासक्तौ
 सत्यां वेषुनादश्रवणानन्तरं त्यागे कृते प्रभुसङ्गमस्तासामप्यसूत् । अग्रे पुनरन्तरासक्ति-
 दाढ्यार्थं विरहानुभवोपि जातः, येन 'तन्मनस्कास्तदालापा नात्मागाराणि सस्मरुः'
 इत्यादि विकलत्वास्वास्थ्यादिरूपावस्थाप्यासीदिति साम्येन तासां च गुरुत्वं निरू-
 पितम् । एवं सति तद्रीत्या तथा कृते एतस्यापि फलं सेत्स्यतीति भावः । ननु
 यथा 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रज्जे'दिति श्रुत्या ज्ञानमार्गीयसंन्यासे वैराग्यं साधनम्,
 तथात्र किं साधनम्, तदाहुः साधनं चेति । भावनया सिद्धो यो भावः
 तत्साधनम् । पूर्वमपि भावो जायते, परं कृत्रिम इति । तादृशस्य साधनत्वं न, आसत्तय-
 नन्तरं 'भगवता सह संलाप' इत्याद्युक्तप्रकारकमनोरथात्मकभावनया सिद्धिं प्राप्तो
 यः पूर्णः पुष्टिमार्गीयो गूढो भावः तत्साधनम् । न अन्यदिति । अतिरिक्तं
 साधनं नेप्यते । सापेक्ष्यतत्त्वाभावान्नापेक्षित इत्यर्थः । एवं सति वैराग्यमप्येतदेव, न
 ज्ञानमार्गीयम् । यतो भगवत्स्वरूपव्यतिरिक्ते सर्वत्रारुचिरिति भक्तिवर्धिन्यां 'श्लेहाद्राग-
 विनाशः स्या'दित्यादिना तथा स्फुटीकृतम् । ननु ज्ञानमार्गे वैराग्येण त्यागे कृते विषया-
 यमिलापाभावात् देहेन्द्रियैः प्राकृतधर्मराहित्यं चित्तादिस्वास्थ्यं च भवति, प्रकृते
 त्यागादारभ्य प्रतिदिनं तथा भावने वैकल्यमस्वास्थ्यमेव सकलेन्द्रियेषु वर्धत इति
 प्राकृतविषयधर्मवत्त्वमेव लक्ष्यते, तत्कथं फलसिद्धिरित्याशंक्य तद्वर्मस्वरूपमाहुः । याद्यानु-
 सन्धानराहित्यपूर्वकमन्तःस्वरूपासुभवसमानाधिकरणचेष्टितं यत्सकलेन्द्रियाणां तद्विकलत्वम्,
 घटिरपेक्षया विपरीतान्तर्भावरूपाः कलाश्लेषा येषां तेषां भावस्तत्त्वमित्यर्थः । तथा यद्भिः प्रिय-
 सद्भावजनितास्यां सकलेन्द्रियाणां स्वास्थ्याभावोस्वास्थ्यम् । एतद्व्यस्यमपि विप्रयोगभावस्य
 प्रकृतिः साहजिको धर्मः । यथा ज्ञानमार्गे वैकल्याभावः स्वास्थ्यं तस्य प्रकृतिः, तथा
 पुष्टिमार्गे तद्विपरीतधर्मवत्त्वं तद्भावस्य प्रकृतिः । अनेन यावत्सर्वन्तं विकलत्वास्वास्थ्यादि-

रूपा प्रकृतिः न सिध्यति, तावत्पर्यन्तं तद्भावस्यापि न पूर्णत्वमिति सूचितं भवति । अत एव तद्वाक्यान्तरं पुनर्नाशभावेन प्रयत्नाभाव उक्तः 'यावद्जीव'मिति भक्तिवर्धिन्याम् । ननु तर्हि विषयसम्बन्धित्वमायातमित्याशङ्क्य तन्निराकुर्वन्ति प्राकृतं न हीति । प्रकृतिगुणविकारजन्यं तदुभयमपि न भवति । हीति निश्चयः । अयं भावः । पुरुषोत्तमस्वरूपं तु रसात्मकम्, रसो हि द्विविधः, संयोगविप्रयोगभेदेन, इति स्वरूपमपि तथा, तत्र संयोगे स्वरूपं बहिः प्रकटं भवति । विप्रयोगे भावात्मकतया तत्तदिन्द्रियेष्व्वाश्लिष्टं सदन्तरेषु रसोपपन्नं करोति । परन्तु तापरूपेण स्थितत्वाददर्शने च तापं जनयति, इति तदजनिततीक्ष्णभावभावनया पूर्वोक्त-प्रकारेणान्तःस्वरूपानुभवे तदनुसारिचेष्टाकरणेन विकलत्वं बहिः प्रतीयते । दर्शनाभावे-नास्वास्थ्यं चेत्युभयधर्मस्य रसात्मकमगवत्स्वरूपजन्यत्वेन रसात्मकत्वादौक्तिकानन्दरूपत्वमेव । न तु प्राकृतत्वमिति सुदृष्टं प्राकृतं न हीति । एतेन यथा यथा विकलत्वमस्वास्थ्यं स्यात्तथा तथा फलविलम्बाभाव इति सूच्यते । एतद्व्यतिरिक्तं निरूप्य यथा (ज्ञानं) मार्गं परित्यागानन्तरं सकलपदार्थस्फूर्त्या सर्वं ज्ञानं गुणाश्च भगवद्दर्मरूपात्मानुभवेन साधकास्तथा प्रकृतेषु तेषां साधकत्वमाशङ्क्य साधकत्वस्य का सम्भावना, प्रत्युत बाधकत्वमित्याहुः ज्ञानमिति । एवं वर्तमानस्य विकलत्वास्वास्थ्यरूपमप्राप्तस्य ज्ञानं बहिरनुसन्धानेन पदार्थस्फूर्त्या सर्वगुणा भगवद्दीलादिधर्मरूपाश्च कदाचित्प्रच्युतास्तेन व्यभिचारिभावानां वैचित्र्याद्वा हृदि स्फुरति, तदा मनस्तदवलम्बनं भवति । यथा महासमुद्रे मज्जतः तृणक्षेव । तदा तदजनितयत्किञ्चिदपि स्वास्थ्ये फले बाधका एव, न तु साधकाः । किञ्च, ये लीलागुणाः पूर्वं नाप्युपपन्ने साधकाः जातास्त एव गुणाः साम्प्रतमेतादृशवस्थायां जीवनसम्पादकत्वेन बाधका भवन्ति । एतेन निरहानुभवस्य पूर्णत्वेन जातत्वात् जीवनस्थितेः प्रयोजनाभावात् । अतः परं मूर्च्छादीनां दशम्येवावस्था फलसाधिकेति तेषां बाधकत्वमुक्तमिति ज्ञापितम् । एवं सति लीलादीनां धर्मरूपत्वेन बाधकत्वकथनात् केवलधर्मिस्फूर्तिरेव फलसाधिकेत्यपि ज्ञापितं भवति । ननु ज्ञानमार्गं ज्ञानगुणमनःस्वास्थादीनां साधकत्वम्, भक्तिमार्गं कथं बाधकत्वमित्याकांक्षायां मार्गभेदेन साधनफलभेदात् तवावत्माहुः । संन्यासेन विशेषितत्वात् सम्यग् साधितत्वात् ज्ञानात् प्रथमं सत्यलोके स्थितिर्भवति । पश्चाद्ब्रह्मणा सह युक्तिरुक्तेति ज्ञानानन्तरमेव सत्यलोकस्थितेः कथनान्तरं मनःस्वास्थ्यगुणादीनामेव साधनत्वम्, तद्व्यतिरिक्तं ज्ञानमैर्ष्यामान इति तेषां साधकत्वमुक्तम् । एतेन ज्ञानमार्गस्य साधन फलमपि चोक्तम् । प्रकृते 'भगवता सह सलाप'इत्याद्युक्तप्रकारकसाक्षात्स्वरूप-मन्थनभावेन साधनम् । तत्र च तत्सम्यग्व्यतिरिक्तं स्वास्थ्यसम्भावे च स्वास्थ्यमेव फलमाधरम्, नो चेत् फलमेव न भवेत् । तत्रापि यादृशी पूर्वोक्तप्रकारिकान्तर्भावना तादृशमेव मनोन्ट्याम्याप्य बहिरनुभवान्तरं फलमपि भवेत्, न तु ज्ञानमार्गलाभान्मध्ये सत्यलोक-स्थितिः, पश्चादन्तरेण केवलमा मलयमात्रमिति फलं चापि तथा भवेदित्युक्तम् । किञ्च,

लयोप्यक्षर एव, न तु पुरुषोत्तमे । सोपि ब्रह्मणा सहेति फलसिद्धौ महान् विलम्ब उक्तः ।
 तत्रापि साधनफलभेदः । प्रकृते साक्षात्पुरुषोत्तमस्य रसालकत्वात् रसस्य संयोगविप्र-
 योगात्मकत्वाद्वाद्याभ्यन्तरभेदेन संयोगे विप्रयोगे च स्वरूपरसादुभव एव । न तु
 साधनफलभेदः । एवं सति विकलत्वास्वास्थ्यादिदशायाः पूर्वोक्तरीत्या साधनरूपायामपि
 साक्षात्स्वरूपानुभव एव भवतीति ज्ञानमार्गफलापेक्षया एतत्साधनस्यापि सर्वोत्कृष्टत्वं
 निरूपितम् । ननु ज्ञानस्य फलं मुक्तिः, सत्यलोकस्थितिः किमर्थं भवतीत्याशङ्क्याहुः ।
 तादृशाः संन्यासविशिष्टपूर्णा ज्ञानयुक्ता अपि सत्यलोकादौ तिष्ठन्त्येवेति
 निश्चयः । अत्र संशयो न । यतस्तेषां तु ब्रह्मणा सहैव मुक्तिसम्भवात्तावत्पर्यन्तं तत्रैव
 स्थितेर्नियतत्वात् तत्र सा मर्यादास्तीति । आदिपदेन तादृशत्वभावे लोकान्तर एव
 स्थितिः । ननु तत्रापि फलसिद्धौ महान् विलम्बो निरूपितः । प्रकृते तादृगवस्थायां यदि
 गुणाद्यनुसन्धानं न भवेत्तदा तत्कालमेव फलसिद्धिरिति तत्प्रकारं निरूपयन्ति बहिरिति ।
 पूर्वोक्तभावनया भगवान् एव स्फुरतीत्यर्थः । स चेदतिविगाढभावेन तदात्मकतया गुण-
 गानद्वारा साक्षाद्बहिः प्रकटो भूत्वा रसादुभवं कारयित्वा पुनस्तिरोहितः प्रचुरतापात्मकः
 सन्नन्तःप्रविशेत्, तदैव तत्क्षणमात्रेणैव सकलो बन्धः प्राकृतदेहरूप एव बहिः साक्षा-
 त्फलानुभवे प्रतिबन्धः, स तादृशप्रचुरतापेन मूर्च्छादिदशमावस्थां नाशयेति । तत्र दृष्टान्तः
 वह्निवत् । यथा दार्वन्तर्गतो वह्निः सदैव तिष्ठति, परन्तु दारुदहनोपयुक्तो
 न भवति । यदा पुनर्मथनेन वह्निः प्रकटो भवेत्, तदा तत्सम्बद्धः सन् तदन्तःप्रविश्य
 क्षणेनैव सर्वं दार्वशं प्रज्वालयति । न केवलं तावन्मात्रम्, किन्तु तत् स्वसदृशमपि करोति,
 तथा अयमपि स्वात्मरूपत्वेन तदन्तर्गतो विगाढभावेन मथनेनैव तथा भूत्वा पुनस्ति-
 रोभूयान्तस्तापरूपेण प्रविशेत्तदा तं तथा कृत्वा स्वसदृशी रसालकतामलौकिकवयोगुणादि-
 सम्पत्तिमपि करोतीति दृष्टान्तपरमताम्येन सूचितं भवति । एवं सति यथा दारुण्याद्रत्नं यदि
 भवेत्तदा सोप्यसमर्थो धूममेव जनयति, तथा प्रकृते यत्किञ्चित्सास्यस्यार्द्रत्वस्थानीयत्वान्
 धूमवद्गुणानादिकमेव भवेत्, तदा तत्सम्बन्धः सः, न तु धन्यनिवृत्तिरित्याशयेनोक्तं
 'न चान्ये'ति । एतत्प्रकारभावे न भवतीत्यर्थः । एतत्सर्वं फलप्रकरणीयद्वितीयान्याये 'साधनस्य
 उचै'रित्यस्य विवरणे 'शब्दो हि धूमवद्भोक' इत्यादिना निरूपितम् । एतेनास्वास्थ्यादावेव
 फलविलम्बामाव इति तदेव साधकम्, न गुणादिस्फूर्तिमिति पूर्वोक्तद्वारा निरस्तेति भावः । ननु
 विप्रयोगस्य केवलमन्त्रास्यैकप्रकृतिकत्वात् तदुत्तरक्षण एव प्रतिबन्धनिवृत्तिं कथं न करोति ।
 मध्ये गुणाद्यवलम्बनं कारयति । अत एवोक्तं 'मन्तर्हिने भगवन्ती'त्यस्य विवरणे 'धामस्य तापोन्तः
 प्रविशेत् तावता भगवद्दीप्ता प्रविशे'ति । तत्रैवैते तस्य तदेकस्वभावात् । तदनुभवामात्रो यतः ।
 एतं मति विप्रयोगभावाय जीवनमम्पादकत्वेन गुणानां साधकत्वं तस्मिन्नात्र प्रयोजनानाम-

तादृगवस्थायां स्वास्थ्यकारकत्वेन बाधकत्वमिति न कोपि विरोधः । अत एव ज्ञानं गुणाश्चेति पूर्वं बाधकत्वमनुता गुणास्त्वित्यनेन साधकत्वं चोक्तम् । एतेन भगवतोपि बाधकाभावो निरूपितः । एवं गुणानामवस्थाभेदेन बाधकत्वसाधकत्वनिरूपणात् भगवतो बाधकत्वाभावो निरूप्यतः परमपि चेद्गुणाद्यवलम्ब्यं स्थापयेत्, तदा स्वास्थ्ययुक्तत्वात् बाधकत्वं भवेदिति तदभावमाहुः । एवं सम्पूर्णे विरहातुभवे जाते बहिःसाक्षात्फलदानार्थं यतो भगवानलौकिकैर्धर्मवीर्यगुणादिसकलस्वोपयोगशक्तिसहितं स्वरूपं कृत्वा स्थितो भवति । अतः फलरूपत्वात्स्वस्य अत्र दशायां फलबाधको गुणाद्यवलम्बो नेष्यते, भगवता नेष्यत इत्यर्थः । अयं भावः । फलानुभवार्थं भक्तस्य यावती परीक्षा भगवतः कर्तव्या भवति, तावती सर्वा विरहानुभवेन सम्पन्ना जातेत्यतः परमपि फलविलम्बे जाते स्वस्यैव बाधकत्वं भवेत्, तदधिकारस्य जातत्वात् । अतः सुष्टुक्तं नात्रेति । ननु तादृगवस्थायामपि तादात्म्यकतया यथा प्रियेण सह भाषणादिकं प्रियाया भवति, तथा तादृशभावनया प्रियस्यापि तत्सम्भवतीति तदेव वाक्यं स्वास्थ्यकारकं भविष्यति । अथवा 'हा नाथे'त्यत्र क्रियाशक्त्या तादृगवस्थायां स्वास्थ्यकरणम्, तथा प्रकृते चापि वचनेनापि तत्सम्भवतीत्याशंस्य तत्राहुः स्वास्थ्येति । यद्यपि पूर्वोक्तवस्थायां तथा करोति, तदनन्तरं तदपि स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यमिति न करोति, प्रयोजनस्य जातत्वात् । अत्र हेतुः । दयालुरिति । अतो न विरुध्यते । विरोधित्वेन न भूयत इत्यर्थः । विरोधी स एव यः परस्यानिष्टं करोति । अयं परमदयालुरिति सकलेष्टसिद्धिं कृतवानिति भावः । एवं सति तादृशस्य स्वरूपस्थितौ गानम्, लीलाप्रवेशे प्रलाप इति मूर्च्छा तदवस्थया निरूप्यते । अतः परं दशनावस्थायाः पूर्वोक्तप्रकारेण प्रतिबन्धनिवृत्त्या फलसिद्धिरिति सर्वमवदातम् । एतदेव सर्वं फलप्रकरणेपि निरूपितम्, विरहानुभवेन परीक्षानन्तरं 'रुद्रुः सुखर'मित्यारभ्य 'तन्नः प्राणमिवागत'मित्यादिना । एवं स्वमार्गीयपरित्यागस्वरूपं निरूप्य, अस्य दुर्लभत्वमाहुः । अयमिति स्वरूपनिर्देशः । तथा चेदत्रापः परित्यागः, साधनासाध्यत्वादिति दुर्लभः । तर्हि कथं सिध्यति तत्राहुः प्रेम्णेति । श्रीमदाचार्योक्तनिष्ठया साक्षात्स्वरूपमेवाकरणेन तत्स्वरूपे प्रेमासक्तिव्यसने सम्पन्ने चैतत्परित्यागाधिकार इति तदा सिध्यन्ति, नान्यथा । अन्यसाधनप्रकारेण नेत्यर्थः । अत एव दुर्लभप्रेमासक्तिजनितस्वरूपसम्पन्नामिलापजन्यदुःखं तेन लामो यस्येति तथा निरूपितम् । अथवा । शकृतस्वाप्राकृते प्रेमासम्भार इति तद्वेतुं पक्षान्तरेणाहुः प्रेम्णा भगवत्प्रेम्णा इति । श्रीमदाचार्याङ्गीकारशेन स्वस्वानन्दशोषयोगि प्रेम भगवतस्तस्मिन्नापत इति तस्यापि तत्सम्भवतीति तथोक्तम् ॥ ७-१३३ ॥

एवं स्वमार्गीयवर्तव्यमपि निरूप्य तारतम्यज्ञापनार्थं ज्ञानमार्गीयतद्विधिं निरूपयन्ति ज्ञानमार्गी इति ।

ज्ञानमार्गे तु संन्यासो द्विविधोपि विचारितः ॥ १४ ॥

ज्ञानार्थमुत्तराङ्गं च सिद्धिर्जन्मशतैः परम् ।

ज्ञानं च साधनापेक्षं यज्ञादिश्रवणान्मतम् ॥ १५ ॥

अतः कलौ स संन्यासः पश्चात्तापाय नान्यथा ।

पापण्डित्वं भवेद्यापि तस्माज्ज्ञाने न संन्यसेत् ॥ १६ ॥

सुतरां कलिदोषाणां प्रचलत्वादिति स्थितिः ॥ १६ ॥

ज्ञानमार्गे तु संन्यासो मया द्विविधो विचारितः । तदेव द्वैविध्यं विचारपूर्वकमाहुः ।

एकः संन्यासः ज्ञानसाधनार्थं, अपरः ज्ञानोत्तरं मुक्त्यङ्गमित्यर्थः । तत्र संन्यासमिद्विस्तु-
जन्मशतैः अनेकशतसहस्रजन्मानन्तरं भवति । न तु शीघ्रम् । तत्र हेतुः । ज्ञानमिति । ज्ञानो-
त्तरं संन्यासाधिकारः । तत् ज्ञानं च साधनापेक्षम्, साधनं चित्तशुद्धिः; तदपेक्षा ।
तत्सुनर्यज्ञादिश्रवणान्मतं सम्मतम्, नान्यथा । आदिपदेन तपगादीन्यन्यान्यपि ज्ञेयानि ।
तत्रापि निष्कामत्वेन कृते चित्तशुद्धिः । तत्रापि बहुजन्मानन्तरम् । अत एवोक्तं बहूनां
जन्मानामन्ते ज्ञानयान् भवतीति । कदाचित् ज्ञाने जातेपि सत्यलोकस्थितेरावश्यकत्वान्मुक्ते-
रित्यम्यः एवेति सिद्धिर्जन्मशतैरपीत्युक्तम् । एवमुत्तराङ्गसंन्यासं साधनफलसहितं
निरूप्य, अत्रापि ज्ञानसाधनार्थं स चेद् भवेत्तदा तस्य फलासाधकत्वं निपरीतफलकत्वं चाहुः ।
यतः पूर्वोक्तसंन्यासाधिकारो यज्ञादिकरणेन शतसहस्रजन्मानन्तरं चित्तशुद्ध्या ज्ञाने जाते
भवति अतः कलौ चित्तशुद्ध्यभावेनैव कृतः संन्यासः पश्चात्तापायैव भवेत्, न त्वन्यथा ।
उक्तफलाय नैत्यर्थः । सकलेन्द्रियाणां कलिकालाधीनत्वे स्वस्वविषयासक्तत्वात्तत्वागे तेषां
लोलुपत्वेन स्वैर्याभावात् । मया वृथैव संन्यासः कृत इति पश्चात्तापो भवेदिति
मानः । केवलं पश्चात्तापमात्रमेव न भवेत्, किन्तु क्रमेण विषयासक्त्या वेपमानपर्यवमाधि-
त्यमपि । तदाहुः पापण्डित्यमिति । अन्तर्विषयासक्तिरहितत्वादाश्रमोपमात्रं पापण्डित्य-
मुक्तत्वं भवेत् । चकारादारूढपणितत्वजनितं पापमपि भवेदित्यर्थः । तस्मादनित्यपर्य-
यमानात् ज्ञाने ज्ञानसाधनार्थं न मन्वमेदिति मानः । नन्वेवं निषेधः कथम् । कथित्मर्मा-
र्षानः स्वेन्द्रियनिग्रहादिना तमर्थं साधयति चेत्तत्राहुः सुतरां कलिदोषाणां प्रचल-
त्वादिति स्थितिः ॥ १४-१६ ॥

भक्तिनामपि तेषां पापकर्तृत्वं मन्वमेदित्याशदां न्ययमेवोदाहरन्ति ।

भक्तिमार्गेऽपि चेदोपस्तदा किं कार्पमुन्यने ॥ १७ ॥

अत्रारम्भे न नाशः स्याद् दृष्टान्नन्याप्यभावनः ।

स्यात्स्थेनोः परित्यागाद्यायः केनाप्य मन्मयेत् ॥ १८ ॥

हरिरन्न न शक्नोति कर्तुं पापां कृतोऽपने ।

अन्यथा मानरो पातास स्तन्यः गुपुः कश्चिन् ॥ १९ ॥

ज्ञानिनामपि वाक्येन न भक्तं मोहयिष्यति ।

आत्मप्रदः प्रियञ्चापि किमर्थं मोहयिष्यति ॥ २० ॥

तस्मादुक्तप्रकारेण परित्यागो विधीयताम् ।

अन्यथा भ्रश्यते स्वार्थादिति मे निश्चिता मतिः ॥ २१ ॥

भक्तिमार्गोपि चेत्यागिनः पूर्वोक्तदोषः प्रसज्येत तदा किं कार्यमिति प्रश्नः । तत्रोच्यते, ससाधनमित्यर्थः । तदेवाहुः अत्रारम्भे । भक्तिमार्गोपित्यागारम्भे । यद्यपि आरम्भभेदेन विरहानुभवानन्तरं प्रचुरभावावस्थाभावसमयो ज्ञाप्यते, तथापि पुनर्नाशो न स्यात् । यतस्तस्य पूर्वमेव सकलेन्द्रियाणां भगवदधीनत्वात्, तत्रैव विनियोगकरणेन भगवत्स्वरूपैकनिष्ठविषयव्यसनवत्त्वमेव ज्ञातम् । न तु प्राकृतविषयग्रहणस्वभावोपि स्थितः, तत्तदभावे कुतः तत्तदोपसङ्गमणावकाश इति भावः । एतेन तादृशभावस्यापि फलान्तःपातित्वमेव, न तु साधनत्वमिति ज्ञापितम् । ननु तथापि विषयभोगपदार्थेषु दृष्टेषु यत्किञ्चित्सास्थ्यं भवेदपि दृष्टो योऽन्त नाशकः पदार्थः तस्याप्यभावान्न नाश इत्यर्थः । पदार्थे दृष्टे कदाचित्स्वम्भवेदपि, प्रकृते व्यसनानन्तरं गृहस्थितेर्वाधकत्वं मत्तैव तत्पदार्थानां त्यागः कृत इति दर्शनस्याप्यभावात् तथेति भावः । अत एव 'यदा सादृश्यसत्तं कृष्य' इत्युक्त्वा 'तादृशस्यापि सतत'मित्यनेन तस्य त्याग उक्तः । ननु तथापि वासना चेत्तिष्ठति, तदपि तथा भवेदिति, तदभावमाहुः स्वास्थ्यहेतोरिति । स्वास्थ्यहेतुपदार्थस्य परितस्त्यागाद्वासनासहितत्यागः परित्यागः, वासनया विषयग्रहणं भवति, तदभावाद्वाधः केन पदार्थेनास्य सम्भवेत् । अपि तु न केनापीति भावः । वासनासहितत्यागकथनेन दृष्टेषु तस्मिन् न तद्ग्रहणमिति सूचितम् । अनेन पदार्थास्तादृशस्य स्वास्थ्यहेतवोपि न भवन्ति, किन्तु भगवत्स्वरूपनिष्ठा एवेति ज्ञापितं भवति । एतदेवोक्तं निरोधवर्णने 'बाधशङ्कापि नास्त्यध तदध्यासोपि सिध्यती'ति । ननु तर्हि अदृष्टादिना स कदाचित्स्वम्भवेत् तत्राहुः । यद्यपि हरिः कालकर्मादीनामपि सर्वेषां नियन्ता सर्वेश्वरः, तथापि तादृगवस्थानन्तरं स्वस्य रसात्मकत्वेनैव तादृशस्य मिलम्बजनितबाधां कर्तुं न शक्नोति । तत्करणे न रसो न वा कीर्तिः, यतः स्वयं हरिः एतादृगवस्थावजितदुःखं हन्तुमेव रमात्मकसाक्षात्फलरूपत्वेन प्रकटः । एतदेव 'पीताम्बरधरः सग्वी'त्येतस्य विवरणे निवृत्तमित्यत्रापि हरिपदेन न एव भाव उक्त इति ज्ञापितं भवति । एतेनेदानीं बाधाकरणे स्वस्य फलरूपं हरित्वं च गच्छतीत्यत्रापि हरिपदेन स एव मान उक्तः । तद्भ्रामोन्कर्षेण निरूपितः । अत एव 'न पार्येह'मित्यादिवचनम् । एव गति हरिरेव न शक्नोति तर्हि अपरे कालकर्माद्यदृष्टादयः कुतः शक्ता भवन्तीत्यर्थः । अत्रार्थो दृष्टान्तमाहुः अन्यथेति । यद्येतादृशस्यापि हरिर्बाधां करोति, तदा मातरोपि स्वनाशनं मन्येः पोषणं न कुर्युः । यथा तागां स्वपालबाधकरणमशक्यम्, किन्तु पोषणमेव शक्नोति, तथा हरिरपि ततोपपन्नं करोतीत्यपि सूचितम् । अथवा

हरेर्मातृदृष्टान्तकथनात् सुक्तत्वानुपपत्तेः क्रियायाश्च विध्यर्थकस्यापेक्षितत्वात् पुपुपुरिति भूतार्थकतत्रयोगानुपपत्तेश्च कश्चन गूढामिसन्धिरस्तीति लक्ष्यत इति पक्षान्तरेण स एवोच्यते । तथाहि । हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं बाधामित्यत्रासाधारणो हेतुः, यतो मातरः पुपुपुः इत्यन्वयसम्बन्धः । अयं भावः । पूर्वं श्रीमद्गोपिकानां गुरुत्वमत्र निरूपितमिति गुरुत्वात्ता एव मातृरूपा ज्ञेयाः । यथा गुरोर्वरदाने फलसिद्धिः, तथा तासां दान एव तावतैव सिद्धिः, नान्यथेति । तास्ताद्ये अङ्गीकृते स्वभावपोषणं कृतवत्यः । अतस्तत्कृतौ प्रभोरपि शक्त्यभावो युक्ततमः, तद्ब्रावाधीनत्वादिति भावः । ननु ता एतावत्किमर्थं कुर्युरिति चेत्तत्राहुः । अन्यथेति । यद्येता एव स्वस्य गुरुत्वात्तस्मिन् पुत्रत्वेपि सिद्धे एव पोषणं न कुर्युस्ततस्ताः अन्याः साधारण्यः सहजकठिनाः स्त्रियः । तास्तु मातरः स्वपालान् सन्त्येनं पोषयेयुरित्यर्थः । एतेन यदि ता अप्येवं कुर्वन्ति पुत्ररूपे तस्मिन्, एतासां परमवात्सल्यस्वभावात् पोषणं युक्तमेवेति निरूपितम् । एतदेवोक्तं निरोधवर्णने 'पुत्रे कृष्यप्रिये रतिः' । एवं सति पूर्वोक्तानुपपत्तिद्वयमपि निरस्तं भवतीति सर्वमनवधम् । अत्र दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके च मातर इत्यस्यावृत्तिः कर्तव्या । ननु यथा ज्ञाने स्वास्मिन् ब्रह्मभावस्फूर्त्या सर्वत्र ब्रह्मात्मकत्वभानादैक्यमेव भासते, ननु द्वितीय-पदार्थभानम्, तेन च तेषां सर्वदा स्वास्थ्यं तिष्ठति, तथा प्रकृतेपि स्वास्मिन् भगवदावेशे नासा-वहमित्यादिरूपज्ञाने केवलं तदैक्यभानमेव, न द्वितीयपदार्थत्वेति ज्ञानमार्गीयैक्यप्रतिपादक-वाक्येन ऐक्यसाम्येन कदापिदैक्यभावजनितमोहेन स्वास्थ्यं सम्भवेदित्याशङ्क्य तदभाव-माहुः । पूर्वोक्तावप्रत्येकप्रत्यूहेषु सत्त्वपि यदि तन्निवारणेनैतावत्सर्वतं तद्रक्षामेव कृतवान् श्रुः, तदा जानिनामपि वाक्येनैक्यप्रतिरूपेण भक्तं तादृशं न मोहयिष्यति । तथा चोक्तं अमरगीति श्रीमदुद्धवोक्तैः 'श्रूयतां प्रियसन्देशः' 'भवतीनां वियोगः' इत्याद्यैक्यप्रतिपाद-कज्ञानिवास्यैस्तासां मोहो न जातः, किन्तु तच्छ्रवणेन प्रत्युत्पातितसत्तैलपनितजलविन्दुपत्-प्रचुरतीव्रविरहामिज्वालजालज्वलितास्ता अभवन्निति । प्रकृतेपि तादृशावस्थायां तथा न करि-ष्यति, प्रत्युत तद्वीतिमेव करिष्यतीति भावः । नन्वेवं सर्वपाऽस्वास्थ्यकारकं तापमेव कथं स्वाप-यति, तत्र हेतुमाहुः आत्मप्रदः प्रियश्च, अतः किमर्थं मोहयिष्यति । अयं भावः । अत्र भगवान् रसात्मकः साक्षात्स्वरूपानन्ददानार्थम्, मुख्यतस्तत्र प्रीतिरूपो गुणश्च हेतुः । स वै तादृशावस्थाभावे पुष्टे न भवति, किन्तु च्युत एव तिष्ठति, तत्पुष्टत्वाभावे तदानमपि न भि-ष्यति, रसात्मकत्वादेव साम्ये सर्वदा म्यापयति । एवं सति यत्र भगवतः स्वरूपानन्ददानेच्छा प्रियत्वं च, तत्र तद्वाक्यजनितमोहो न भवति । यत्र नैनदुमयम्, तत्र मोहो भवतीति स्पष्टं तथा चोक्तं दशमस्कन्धे 'द्विषपत्नीषु तदानन्ददानेच्छामावात् पुष्टिमार्गीयप्रियत्वामावाच न प्रीतये चतुरागाये'त्यादिज्ञानिवास्यजनितमोहो जातः । यतः ताः पगवृत्त्य स्रष्टृदानगमम् । पल-श्रवणे तु श्रीस्वामिनीनां सर्वत्यागेनागमनपूर्वकमनन्तरमेव पूर्ववदेव 'श्रवणाद् दर्शनादित्या-दिवास्यैः स्वात्मदानेच्छामज्ञानान् पुष्टिमार्गीयप्रियत्वस्यापि विद्यमानत्वान्मोहो न जातः, प्रत्यु-

तेश्वरवाक्यानां सर्वाधिकवलत्वेपि तन्निराकरणं चकुरिति सुपूक्तं किमर्थं मोहयिष्यतीति ।
अतः परमेतावदुक्तस्य निर्गलितार्थमाहुः । यस्मात्साधनार्थपरित्यागो विधीयतां क्रियतामित्यर्थः ॥
अन्यथा पुष्टिमार्गीयभावाभावे तस्मिन् कृते स्वार्थात् पुष्टिमार्गीयपुरुषार्थाद्भ्रश्यते च्युतो
भवतीत्यर्थः । अत्र प्रमाणमाहुः इति मे निश्चिता मतिः । इति यस्य धर्मस्य यथा स्वरूपं
तत्स्वरूपज्ञानादेव तस्मिन्निश्चयः । स्वमतेरेवेति स्वस्यैव मतिः प्रमाणत्वेनोक्ता ॥ १७-२१ ॥

एवं संन्यासनिर्णयं कृत्वोपसंहरन्ति ।

इति कृष्णप्रसादेन बल्लभेन विनिश्चितम् ।

संन्यासवरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥ २२ ॥

इत्येवं प्रकारेण भक्तौ सत्यां एव संन्यासवरणं कर्तव्यत्वेन निश्चितम् । तत्र हेतुमूर्तं
साधनद्वयमाहुः कृष्णप्रसादेन बल्लभेन चेति । कृष्णपदेन रसानन्दात्मक-
गूढभावात्मत्वं सूचितम् । तादृशस्य प्रसादेन, प्रसादस्यापि नैकविधत्वं सम्भवतीत्युक्तं बल्ल-
भेनेति, अतिप्रियेणेत्यर्थः । एवं एतेन भावात्मकमीतिगुणविशिष्टत्वं प्रसादस्य ज्ञापितम् ।
तादृशत्वाभावे परित्यागस्वरूपज्ञानमेव न भवेत्, निश्चयः कथं कर्तुं शक्यः । तत्रापि
विशेषेणेदमित्यतयेति मदुक्तस्य सन्देहो न कार्य इति निरूपितम् । निश्चयकरणप्रयोजनमाहुः
अन्यथेति । एतत्करणाभावे परित्यागस्वरूपज्ञानात् अधिकाराभावे कृते त्यागो स्वाङ्गीकृतोपि
पतितो भवेत्, पूर्वोक्तप्रकारेण भक्तिमार्गाद्भ्रष्टो भवेदित्यर्थः । एवं सति परमकारुणिक-
स्वभावात् स्वकीयानां रक्षैव कृतेति भावः ॥ २२ ॥

श्रीमदाचार्यकरुणां वर्णयामि कथं यतः ।

यतः स्वतस्त्यागभावप्रकाशं मादृशेऽकरोत् ॥ १ ॥

यथेमे ज्ञापिता भावाः स्थापयतु स एव तान् ।

यादृशस्तादृशः स्वीयस्त्वदेकक्षणं विभो ॥ २ ॥

यद्न मन्मतेदोषाद्विरुद्धं प्रभवः स्वतः ।

क्षमन्तां तत्र च तत्राश्रयणं शरणं मम ॥ ३ ॥

इति श्रीघनश्यामात्मजश्रीगोपेशचिरचितं

संन्यासनिर्णयविवरणं समाप्तम् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

संन्यासनिर्णयः ।

श्रीगोपेश्वरविरचितविद्युतिसमेतः ।

विविधविरहभाववेशजक्लेशभाजामनुभवविषयः सन् गोपिकानां कृपाब्धिः ।
कलयति निजरूपानन्दपीयूषपानं सकृदपि स कृतार्थं मां प्रसन्नः करोतु ॥ १ ॥

श्रीगोपिकाधीशपयातुगानां सेवाकथासक्तिसमर्थनाय ।
य एक एवास्ति विभुस्तमेव श्रीवल्लभाख्यं मुहुराश्रयेहम् ॥ २ ॥

श्रीमद्वल्लभसूतोः श्रीविठ्ठलनामधेयस्य ।
पदकमलद्वयममलं मनसि मदीये समुल्लसतु ॥ ३ ॥

स्वाचार्यचरणपङ्कजपरागपुराणपरभागान् ।
अभिवन्दे पितृचरणानहमतिभक्त्या तदास्रमतिः ॥ ४ ॥

अथाज्ञायाद्यदिलप्रमाणप्रतिपन्नरसात्मकश्रीपुरुषोत्तमविरहानन्दविविधभाववृन्दानुभव-
स्य सर्वात्मभावप्रपत्तिमात्रप्राप्यत्वात् सर्वपरित्यागमन्तरेण तदसम्भवादावश्यको भक्तिमार्गो
परित्यागः, स च कर्मज्ञानभक्त्यादिनागर्भेदाद्विभिन्नरूप इति स्वमार्गीयपरित्यागमतिवि-
लक्षणमनाकलयतां तत्तत्संशयवशंवदानां निजमार्गाद्दीकृतजीवानामविचारितः परित्यागः
पश्चात्तापयैव भवितेति मकलमंशयापनुत्तिपुःमरं तदपगमाय स्वभक्तेषु परमानुषमदृशा-
किर्मीरितमूर्तयः श्रीमदस्सदाचार्यचरणाः क्रियित्त्रयोजनं प्रकटमुदीरयन्तस्त्रिचारप्रतिज्ञा-
माचरन्ति पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थमिति ।

पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते ।

स मार्गछिनये प्रोक्तो भक्तौ ज्ञाने विशेषतः ॥ १ ॥

भक्तिमार्गो पुरुषोत्तमस्वरूपमेव फलमितरतत्त्वमन्विन्वेनेत्र तथावेनोच्यते इति गद्या-
न्तान् तस्य च 'गमो वै स' इत्यादिश्रुतिभ्यो गम्येन निवृत्त्यादुभयविकल्पस्य गम्येन-
नमार्गपतेः स्वरूपानन्दं श्रीमदाचार्यवचनरूपानुमेवादिपत्तया मुक्तं गृह्यद्विषु मुक्तं
मार्गप्रदारेण क्याधिकारमनुभवतामी विपयोगप्रयोगे तदनुभवात्तदन्वयेनेति-

द्विरनन्तविधैरभिलाषैः सन्ततं दन्तुरितस्वान्तानामस्माकं शुद्धपुष्टिमार्गीचार्यसम्बन्धिनामपि स्वमार्गमुख्यफलविप्रयोगभावात्तुभवो न भविव्यति । तस्य सर्वात्मभावान्तर्गतसर्वसाग-
साध्यत्वाद्स्मात्सु तज्ज्ञानस्वाप्यभावेन क तदाचरणतत्फलदिसम्भावनापीत्येवंरूपो य उक्त-
दस्तापः स पश्चात्तापपदेनात्रोच्यते । यतोयमुररीकृतमुररिपुमार्गनिपुणतराणामाचार्यव्यपद-
पद्मप्रसादजुषामेवाधिहृदयमुदयमासादयति, न पुनः साधारणानाम्, तन्नित्येतिश्च भक्तिमार्ग-
प्रवर्तकश्रीमदाचार्यचरणैकसाध्येति । तदर्थं परित्यागः संन्यासः स्वमार्गीयः श्रीमदाचार्य-
चरणैर्विचार्यते । स्वरूपतः फलतः सम्यक्तया मार्गान्तरीयतदसङ्कीर्णत्वेन निरूप्यत इत्यर्थः ।
तथा च वक्ष्यमाणविधया विचारितं स्वमार्गीयसंन्यासस्वरूपादिकं सम्यगवगम्य भगवदङ्गी-
काराधिकारतारतम्यभाजस्तत्र प्रवर्तमाना विगलितपश्चात्तापास्तदतुरूपं फलमनुभविव्यन्तीति
भावः । यद्वा । भक्तिज्ञानयोः सिद्धदशायामेव संन्यासः सार्धीयान्, न साधनदशयां,
तदा तादृशवैराग्यविरहेण कृतस्यापि तस्यानिर्वाहात् पश्चात्ताप एव पर्यवसित इत्येतत्तारत-
म्यानवगमे त्यक्ताखिलानामपि भक्तानां पश्चात्तापः, तद्दर्शनेन स्वस्यापि स स्यादिति तदु-
त्पत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यत इत्यर्थः । अथवा, जीवानां प्रसुप्तास्वर्थं भक्तिमार्गनाविष्कृत-
वन्निः श्रीमदाचार्यचरणैरवश्यं स्वमार्गीयः परित्यागोपि मुख्यफलसिद्धयर्थं प्रागेव निरूप-
णीयः । स तदैव न कथं निरूपितः । किमिति विलम्बः कृत इति यः पश्चात्तापो भवेत्तद-
पगमाय परित्यागो विचार्यत इत्यर्थः । ननु विचारविषयः परित्यागः कर्तव्यतया क्वभिहि-
तस्तदनन्तरं तन्निरणयवार्तेत्याकांक्षायामाहुः स मार्गद्वितय इति । स परित्यागो मार्ग-
द्वितये भक्तौ ज्ञाने विशेषतः विलक्षणफलसाधकत्वलक्षणाद्व्यापर्वकधर्मतः प्रोक्तः,
श्रुतिश्रीभागवतादिव्यभिहित इत्यर्थः । अत एव 'सन्त्यज्य सर्वविषया' नित्यादिषु यः सर्व-
त्यागः श्रीब्रजस्थभक्तेषु स पर्यवसितविप्रयोगानुभवफल एव, ज्ञानमार्गीयेषु तु स नैवंविधः,
किन्त्वपवर्गपर्यवसायी । यद्वा, विशेषः परिपाकदशा भक्तिज्ञानयोस्तदनन्तरमेव परित्यागः
प्रोक्तः । अन्यथा तद्धर्मनिर्वाहाभावेन दोषविशेषपर्यवसानापातात् । विशेषत इति त्यक्तोपे
पक्षमी । तथा च भक्तौ ज्ञाने च विशेषे सिद्धदशापन्नत्वं प्राप्येति वार्थः । अथवा, विशेष-
त इत्यस्य प्रत्यासत्तिवशाज्ज्ञान इत्यनेनैवान्वयः । इत्यत्रैकजन्मनि परित्यागेन ज्ञानमार्गे
मुक्त्यभासादनेकजन्मसु तत्करणमेव विशेषपदार्थोवसेवः ॥ १ ॥

नन्वेवं कर्ममार्गेपि परित्यागकरणे किं बाधकमित्याशंकायां तन्निषेधमाहुः कर्ममार्गे
न कर्तव्य इति ।

कर्ममार्गे न कर्तव्यः सुतरां कलिकालतः ।

अत आदौ भक्तिमार्गे कर्तव्यत्वाच्छिचाराणा ॥ २ ॥

कर्ममार्गे हि मन्नामनित्यामभेदानेकविधकर्मकरणरूपः, तथापि श्रुतिनिरूपितः,
तस्मिन्परित्यागो निगमनाग इति न कर्तव्यः । न च 'यद्दोषे विरजे' इति श्रुत्या योषित-
न्यात्परित्यागः सति निर्देहे दुर्वार इति वाच्यम् । कर्ममार्गस्य कल्पादिकलनाकन्दलितक-

मनाकलापस्य निर्वेदोदयनिदानभावायोगात् । न च निष्कामकर्मकरणं मनोमलिनिमानमप-
नीय विरक्तिमुत्पादयिष्यतीति वाच्यम् । तत्रापि सहधर्मिणीसाहित्यनैयत्येन तत्रत्यहानपा-
यात् । न च निष्कामकर्मकरणमेव संन्यास इति वाच्यम् । कर्मत्यागस्यैव तथात्वोचितत्वात् ।
न च काम्यकर्मत्यागमादाय तथात्वं शक्यवचनम् । सङ्कोचे मानाभावात् । क्वचित्स्मि-
न्नपि तत्रयोगसौपचारिकत्वात् । मुमुक्षुणां सर्वतत्यागदर्शनाच्च । न च मुमुक्षुषु जीव-
न्मुक्तेषु च तत्तत्कर्मकृतिव्यापृतिरुक्तैवेति वाच्यम् । भगवन्नियोगेनैव तेषु लोकसङ्घहाद्यर्थ-
त्वात्तस्याः । किञ्चास्तामन्यद्वाधकम्, काल एव धलवद्वाधकस्तत्रेत्याहुः सुतरां कलिका-
लत इति । कलिकालस्तावद्भगवद्भजनस्यैव साधकस्तदतिरिक्तस्य बाधक एवेति तत्र तत्र
सिद्धम् । तथा च तथान्यूतात्स्मादनिर्वाहप्रत्यवायादिकं प्रतीत्य कर्ममार्गं सुतरां संन्यासो
न कर्तव्य इत्यर्थः । एतेन काम्यकर्मत्यागलक्षणो गौणोपि त्यागः प्रत्युक्तः । मुख्याङ्गत्या-
क्तालो निर्दिष्टः, परमयं देशादीनामप्युपलक्षकः । तेन कलौ देशकर्त्राद्यशुद्ध्यापि न परि-
त्यागः कर्ममार्गं सिध्यति । अत एवाद्युपस्तुर्यभागे संन्यास इति मतमपि वैराग्यं दिना
तदसम्भवेन भक्तिज्ञानपरिपाक एव तद्वाङ्मनं तत्रैव मावकाशमिति कालादिदोषाच्च कर्ममार्गं
निरवकाशमिति ध्येयम् । एवं कर्ममार्गं परित्यागं प्रतिषिध्य भक्तिज्ञानमार्गयोः कर्तव्यतया
परिशेषिते तस्मिन् प्रथमं कुत्रत्ये विचारः कार्य इत्याहुः अत आदाविति । यतः कर्ममार्गं
पाचभ्रौच्यत् परित्यागो न कर्तव्योतो भक्तौ ज्ञाने च कर्तव्यतया तद्विचारस्य प्राप्तौ
स्वस्य भक्तिमार्गप्रवर्तकत्वात् भक्तेः प्राथम्याच्च सिद्धदशायां च तस्य कर्तव्यत्वादादौ भक्ति-
मार्गं परित्यागस्य विचारणा । भक्तिमार्गं किं साधनदशायामेव परित्यागः कार्यः, किं वा
फलदशायामाहोस्तिदुमयत्र चेतिरूपा क्रियत इति शेषः ॥ २ ॥

ननु भक्तिमार्गं परित्यागः स्थापितश्चेत्तदा साधनदशायामपि स कर्तव्य इत्याशङ्क
सहेतुकं तदनङ्गीकारमाहुः श्रवणादिप्रसिद्धार्थमिति ।

श्रवणादिप्रसिद्धार्थं कर्तव्यश्चेत् स नेष्यते ।

सहायसङ्घसाध्यत्वात् साधनानां च रक्षणात् ॥ ३ ॥

अभिमानान्निषोगाच्च तद्दमैश्च विरोधतः ।

गृहादेर्वाधकत्वेन साधनार्थं तथा यदि ॥ ४ ॥

अग्रेपि तादृशैरेव सन्नो भवति नान्यथा ।

स्वयं च विषयाक्रान्तः पापण्डी स्यात्तु कालतः ॥ ५ ॥

विषयाक्रान्तदेहानां नावेष्टाः सर्वदा हरेः ।

अतोऽत्र साधने भक्तौ नैव त्यागः सुग्राहकः ॥ ६ ॥

श्वन्नादीनि पानि नापनरूपाणि तेषां प्ररूपेणान्यन्नना सिद्धिनिश्चिन्निर्गृहादिषु
प्यापणकेषु न सम्भवतीति तदर्थं न परित्यागः कर्तव्यश्चेत् । नेष्यते नांगीक्रियत इत्यर्थः ।

श्रवणादीनां प्रसिद्धिरुत्कृष्टफळं तदर्थं परित्यागः कर्तव्यश्चेन्नाङ्गीक्रियत इति वार्थः । कुत इत्याकांक्षायामाहुः सहायसङ्गसाध्यत्वादित्यादि । गृहादिषु तत्कार्यव्यासङ्गस्थानि-
 वार्थत्वादेकान्ततः श्रवणादिसाधननिर्वाहो न भवतीति तत्परित्यागेन क्वचित्चित्तैकाग्र्येण
 सम्पादनीयमिति मनसिकृत्य यस्त्यागः स कथमुपपद्यतां, यतः श्रवणादीनि सहायसङ्गसा-
 ध्यानि, सहायाः कथकादयो विविधस्वभावाः, तेषां सङ्गः सद्भावेन तदुपसत्तिरूपः, तेन सम्पा-
 दान्यतस्त्यागानन्तरमावश्यकस्यासङ्गत्वादेर्भङ्गप्रसङ्गतः प्रशिक्षित्वैराग्यात् पुनस्तत्तदाकांक्षो-
 न्मज्जनेन च न श्रवणादिसाधनार्थं परित्यागः शून्याभ्युपगमः । किञ्च, त्यागमात्राच्च कार्य-
 सिद्धिरिति श्रवणादिसिपावयिपोस्तत्साधनानां तत्तदवसरे उपेक्षितानां रक्षणं कर्तव्यं, तत्-
 त्यागः कथं लब्धात्मकः स्यात् । अपि च, साधनमार्गीयस्य कृतेपि त्यागे तत्तत्पदार्थेषु
 श्रवणावर्थमपेक्ष्येषु नाभिमानो निवर्तते, प्रतिक्षणमुदेत्येव, त्यागे च स निवर्तनीयः सर्व-
 येति तत्सत्त्वे स न युज्यते । साधनदशायां वेदान्धारूपभगवन्नियोगाच्च वर्णाश्रमधर्माण-
 मुल्लङ्घनं न शक्यमित्यक्षय एव त्यागः । अन्यच्च, श्रवणादिसाधनानां तद्वर्गैः परित्या-
 गधर्मैः पर्यटनादिभिः समं विरोधो न शक्यविधूतश्च इति न कथमपि साधनभक्तिरूपश्र-
 वणादिषु परित्यागः सम्भवति । ननु तथापि गृहादिकं सत्सङ्गासम्पादकतया श्रवणादिषु प्रति-
 पक्षनूतमतस्तदर्थं तत्परित्याज्यम्, तथा सति कदाचित् सत्सङ्गोपि स्यादित्याशङ्क्य समाधान-
 माहुः गृहादेरिति । बाधकत्वेन श्रवणादिविरोधित्वेन साधनार्थं श्रवणावर्थम् ।
 तथा यदि परित्यागश्चेत् । तदा अग्रेपि त्यागानन्तरमपि तथाविधदार्ढ्याभावात्तदर्थैरेव
 परित्यक्तश्रवणादिपरिपन्थिगृहादिसदृशैरेव सङ्गो भवति, अन्यथा प्रकारान्तरेण गृहा-
 दिपरित्यागरूपेण श्रवणादिकं तु न भवतीत्यर्थः । ननु भवतु भवनादिपरित्यागकर्तृस्ताद-
 गपरसङ्गः, तथाप्यन्तरुद्रतवैराग्यादिनेव श्रवणादिनिर्वाहो भविष्यतीति न तत्त्यागोनुचित
 इति चेत्, तत्राहुः स्वयं चेति । यदि वैराग्यमन्तर्जागरूकं भवेत्, तदा क्रमेण बाधक-
 निवर्हणे निर्वेहेदपि श्रवणादिकम्, परन्तु साधनदशायां तादृशं तदेव दुरापम्, अतस्त्यागस्तु
 विरोधिभिविधूयेतैव, किन्तु स्वयमपि तु पुनः विपर्यैरागन्तुकैरेन्दुरूपमौल्यैराकान्त उपम-
 र्दितः सन् कालतः कलिरूपात् भक्तातिरिक्तपरिपन्थिनः पापण्टी तत्तद्विरुद्धानुष्णान्
 भवेदित्यर्थः । सकामन इति पाठे क्रोयलोभाद्युपलक्षकात् कामतो बलिष्ठदोषात् स
 तथा म्यादित्यर्थः । तेन विना वैराग्यं त्यागोधमः, तत्तद्विषयप्रतिहतः, फलाय नावकल्पते,
 प्रत्युत प्रत्यवायमेव मग्नादयति, प्रमाणविरुद्धाचरणमुत्पाद्येति भावः । ननु विपर्यैराग्यमपि
 श्रवणादिभिर्मगवदावेशम्यापि मम्मवातन्माहिता त्यागो निष्प्रलब्ध इति चेत्तत्राहुः विप-
 याफ्रान्मन्द्रेहानामिति । भगवदावेशे मनि त्यागे न कापि क्षतिः । किन्तु विपर्यैरैहा-
 दिकं येषामाक्रान्तं तेषां हृद्रेः सर्वदुःखहर्तुर्विषयदोषदधीयमो निर्दोषमेव्यस्मादोशो हृद-
 पादागमनं तन् सर्वदा कम्मिन्नपि काले न भवति । किन्तु 'विषयान् प्यायत' इत्युत्तरीत्या
 नाथ एव भवतीत्यर्थः । न च विषयाणां श्रवणादवगमिभावात्तत्र तदनुकूलमगवदादेश-

नुपपत्तिरिति वाच्यम् । 'नराणां क्षीणपापानां'मिति वाक्यात्तादशेवैव श्रवणादि प्रयोज्य
प्रश्नावशेषोपपत्तेः । न च 'वाच्यमानोपि मद्भक्त' इत्यादिवाक्यैर्विषयसत्त्वेषि का क्षतिरिति
वाच्यम् । उक्तवाक्यानां विषयसुखवैमुख्येन सेवमानस्य प्रमादात्तत्कृतबाधेपि प्रभुरति-
कृषार्द्रस्वद्वोपमपाकरोति, अतो न विषयाभिभव इत्यभिप्रायकत्वात् । अत एव प्रायःपदसु-
पात्तं तत्र । एतद्वाक्याभिप्रायान्तरमस्मत्पितृव्यचरणकृतौ विवेकधैर्याश्रयविवृतौ विलोकनीयम् ।
एवं साधनभक्तिमार्गे समर्थितं त्यागाभावमुपसंहरन्ति अतोत्रेति । यतो बहून्वेव
साधनान्युक्तान्यतोऽत्र साधने भक्तौ श्रवणादिरूपसाधनभक्तिमार्गे त्यागः संन्यासः सुखावहः
आनन्दहेतुर्नैव भवतीत्यर्थः । साधनपदमेवकारश्च फलभक्तौ त्यागस्य सुखनैयत्यावगत्यै ॥

नन्वेवं भक्तिमार्गे न युक्तश्चेत्परित्यागः, तर्हि ज्ञानमार्गे एवास्ताम्, एवञ्च भक्तिमार्गे
व्यर्थस्तद्विचार इति चेत्तत्राहुः विरहानुभवार्थमिति ।

विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यते ।

स्वीयबन्धनिवृत्त्यर्थं वेपः सोऽत्र न चान्यथा ॥ ७ ॥

कौण्डिन्यो गोपिकाः प्रोक्ता गुरवः साधनं च तत् ।

भावो भावनया सिद्धः साधनं नान्यदिष्यते ॥ ८ ॥

विकलत्वं तथास्वास्थ्यं प्रकृतिः प्राकृतं न हि ।

ज्ञानं गुणाश्च तस्यैवं वर्तमानस्य बाधकाः ॥ ९ ॥

सत्यलोके स्थितिर्ज्ञानात् संन्यासेन विशेषितात् ।

भावना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवेत् ॥ १० ॥

तादृशाः सत्यलोकादौ निष्ठन्त्येव न संशयः ।

बहिष्येत्प्रकटः स्वात्मा बहिष्यत्प्रविशेद्यदि ॥ ११ ॥

तदैव सकलो बन्धो नाशमेति न चान्यथा ।

गुणास्तु सङ्गराहित्याञ्जीयनार्थं भवन्ति हि ॥ १२ ॥

भगवान् फलरूपत्यागात्त्र बाधक इष्यते ।

स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यं दयालुर्न विरुध्यते ॥ १३ ॥

दुर्लभोऽयं परित्यागः प्रेम्णा सिध्यति नान्यथा ॥ १३ ॥

तुल्यः साधनमार्गाधित्यागत्यादृत्त्यर्थः । साधनभक्तौ परित्यागस्य बहुधापत्ता-
स्कन्दितत्वेनात्मभवेति स्मान्मत्स्य प्रभोः परमकृत्स्नपदिनीपदलसिन्धुमात्रासादन-
रक्षणो यो विरहानुभवमन्दर्थं परित्यागः सर्वान्गमात्राद्भूतः संन्यासः प्रशस्यते, प्रशम्नो
भवति, किंवा प्ररुपेन मोक्षाधिकारपक्षेनेन कथ्यन् इत्यर्थः । तेनानिश्चितभगवद्द्री-
वागतभाषिकाराधिगनेन निर्वपमानः परित्यागः परमपुमर्षेणनदिययोग्यानुनास-
नया भक्तिमार्गे भव्यतम एतेनैतद्विचारः सुचाम्पर इति भासः । ननु ज्ञानमार्गविमन्याय-

ग्रहणे यथा विहितत्वात् कापायवस्त्रेषुः क्रियते, स हि सात्त्विको मोक्षार्थः, तथा भक्ति-
मार्गीयसंन्यासग्रहणे स न भवतीति किमर्थं तत्सम्पादनमिति चेत्तत्राहुः स्वीयबन्धनि-
वृत्त्यर्थमिति । अत्र विरहानुभवार्थं भक्तिमार्गीये परित्यागे ज्ञानमार्गीयसंन्यासे प्रसिद्धो
वेपस्तं विना भार्यादिभिः प्रतिबन्धः कार्य इति स्वीयैर्दारदिभिर्यो बन्धः प्रतिबन्धः, किंवा स्वीयेषु
बन्ध आसक्तिः प्रतिबन्धरूपा तन्निवृत्त्यर्थं कर्तव्यो, न चान्यथा, प्रकारान्तरेण ज्ञानमार्गीयेण न
कर्तव्य इत्यर्थः । यथा ज्ञानमार्गीयसंन्यासे तादृश्वेपसादृष्टविशेषद्वारापवर्गोपयोगित्वम्, न
तथा भक्तिमार्गीयसंन्यासे, तस्य स्वीयबन्धनिवृत्तिमात्रप्रयोजनत्वेनैवात्र कर्तव्यत्वादित-
रथा तदभावादिति भावः । ननु ज्ञानमार्गे गुरुतदुपदिष्टसाधनादेरिष्टसिद्धिः, न पुनः
संन्यासमात्राद्, भक्तिमार्गीयसंन्यासे तु तदप्रसिद्धेः कथं फलसिद्धिरित्याशङ्क्यां तत्रसि-
द्धिमाहुः कौण्डिन्यो गोपिका इति । कौण्डिन्यो महर्षिः स गुरुः प्रोक्तः, गोपिका
घोषनूपणरूपाः सीमन्तिन्यः, ता भक्तिमार्गीये विरहानुभवपर्यवसायिनि संन्यासे गुरुवः
प्रोक्ताः, श्रीभागवतादिषु सम्यक्कथिता इत्यर्थः । अत्रायमभिप्रायः । कौण्डिन्यस्वानन्तगुण-
वर्णनाकर्णोदीर्घतदभ्यर्णमनादिमनोरथार्णवभवदनन्तभावसन्तप्तशेषकरणवृत्तेः कृत्स्नप-
रित्यागेन विषिनगहरादिषु तद्रूपेणविवशस्य सर्वपरित्यागपूर्वकतादृशातिलक्षणविर-
हानुभवहेतुभावप्रकाशकत्वमस्ति । गोपिकानां तु स्वप्राणप्रेष्ठप्रस्फुरत्सर्वात्मभाववत्तया
रासोत्सवादिप्रस्तावे तथात्वं स्फुटरमेवेति लोकेवेदातीतशुद्धपुष्टिमार्गीयप्रकारस्य प्रसुणा
स्वप्रयोजनार्थं स्वभोग्यभक्तस्थापितस्य प्रथमं तत एव प्राकट्यात्तत्रैव गुरुत्वं समञ्जसतमम् ।
महर्षीं तु तद्दर्शनार्तिप्रकर्षतीत्यात्तदुक्तिः, प्रमाणमार्गीयस्यात्र मुख्यं गुरुत्वमयुक्तमिवेति ।
तेन गुरुत्वमत्रैतत्परित्यागफलसाधनीमृतभावप्रकाशकत्वं विवक्षितम्, न तूपदेष्टृत्वम्, तस्य
प्रकृतेऽभावात् । एतत्संन्यासस्य ज्ञानमार्गीयतद्विलक्षणत्वेनैतादृशास्यैव तस्य वक्तृमौचित्यात् ।
उपदेष्टृत्वस्यापि तदर्थज्ञापनमात्रौपयिकतया फलतो विशेषामावाच्च । अत एव 'एवं सत्यसि-
न्मार्गे स्वामिन्य एव गुरुव इति ज्ञापितं भवती'ति निरोधविवृत्तिप्रकाशे श्रीमदस्मत्प्रसुचरणवा-
रूक्तिकथकस्ति । 'स्वामिन्य एव'त्येवकारान्मुख्यं गुरुत्वमेतासामवसेयमित्यन्यदेतत् । किञ्च,
न केवलमेता एतादृशभावमात्रस्य निजमार्गीयस्य प्रकाशिकाः, किन्तु यथा स्वभजनपरा-
णामेतद्भावफलं मिथ्यति, तथातुकम्पा सम्पादिका इति विरहानुभवात्मकफलोपयिकवर्ध-
वत्त्वलक्षणं भावनत्वं गुरुत्वेपि न विरुद्धं, कर्तुरिव निमित्तकारणत्वमित्याशयेनाहुः
साधनं च तदिति । तत्रमिद्धं मुख्यं साधनं गोपिका एवेत्यर्थः । चोप्यर्थः । तेन श्रीम-
दाचार्यचरणानुग्रहभरविजृम्भिततत्कटितैतन्मार्गीयप्रकारपरिकरत्वावतामेतद्भावसजातीयभाष-
वत्तयेतद्भजनपूर्वकं प्रसुभजने यथोक्तमुख्यफलं भवतितरां निर्विकचित्समिति भावः ।
अन एव भगवद्भजनापेक्षयाप्येतासां भजनमुत्तममिति सूक्तिः श्रीमदाचार्यचरणानाम् ।
नन्वेतन्मार्गे गुरुत्वे व्ययम्पापितेति किमेतत्प्रकाशितं स्वमार्गीयं साधनमित्यत आहुः
'नाथ इति । सर्वान्मार्गानुत्तमानां मत्तानां निप्रयुक्तान्वदशायशुद्धनिपतो मनोसामनिप्रयस्य

भावस्य भगवत्स्वरूपात्मकत्वेन रसात्मकत्वात्तस्य भावनया स्वाचार्यानुग्रहभरसमुत्थतथाविध-
 भगवदङ्गीकारादेचोदयमानया सिद्धः पर्यवसितो यस्तत्सजातीयोऽनुभवैकगम्यो भावः
 स एव तन्मार्गीयतया पूर्वोक्ते परित्यागफले साधनमिष्यते, अन्यत् ज्ञानमार्गीयत्वाये
 प्रसिद्धं किमपि साधनत्वेन नेष्यते, नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः । यद्वा । असिद्धस्य भावस्य सा-
 धनत्वायोगेन प्रियतमस्य गुप्ततया स्थितस्य विप्रयोगरीत्या तत्तद्भावपोषकस्य तादृग्भक्त-
 निजविषयकोत्कटातिनिरीक्षणेन प्रतिक्षणविलक्षणरसभावानुभवविक्षणस्य प्रभोः शुद्धपुष्टि-
 भक्तकर्तृकया परमार्तिपूर्वकप्रियान्वेषणतर्वादिप्रश्रुणुणगानतत्तदवस्थासम्बन्धिभावविषयिण्या
 भावनया तेष्वेव सिद्धः फलितो यः कोऽप्यनिर्वचनीयोनुभवैकविषयवैभवः स्वविषयातिरिक्त-
 स्मरणहरणस्वभावः स एवोक्तमक्तानामनुग्रहेणैव कदाचिदन्यत्रापि क्वचिदुदितः परित्याग-
 फले साधनमिष्यत इत्यर्थः । एतेनोक्तमक्तानां गुरुत्वं सम्यगुपपादितं भवतीति भावः ।
 नन्वहर्निशं विरहभावनामन्वस्यतस्तत्परिपाकदशायां नियमतो वैकल्यावस्थादिकं
 यद्भवति तत् कथं फलरूपरसभावेऽन्तर्भावार्हम्, लौकिकतत्तुल्यरूपत्वदर्शनेन प्राकृतत्वस्य
 दुर्वारत्वादिति चेत्त्राहुः विकलत्वमनुसन्धेयस्याननुसन्धेयस्य चा-
 ननुसन्धानानुसन्धानान्यथानुसन्धानादिजनको व्यभिचारिभावः । तथा तत्सदृशं व्यभिचारि-
 भावरूपं प्रथमानुभूतप्रियविषयकतत्तदर्थोत्कटानिलापजनितमस्वास्थ्यं, येन तदतिरिक्ते यस्तु-
 नि रुचिव्याघातः । ईदृशभावानामन्येषामुपलक्षणमेतद्वयं फलीभूतस्य विरहभावस्य प्रकृतिः
 प्रकारः स्वभावो वा, हि यतः प्राकृतं लौकिकं दुःसादिजन्यं न भवति, अतः फलरूपरसभा-
 वान्तभावो नैतस्यानुपपन्न इत्यर्थः । नहि यज्ञातीयं कार्यं दुःखादितो जायते, न तज्ञातीयं
 सुखादित इत्यस्ति नियमः । शोकादिव हर्षादप्यश्रूदमादेर्दर्शनात् । अत एवैवमुक्तं श्री-
 मदाचार्यचरणैर्देशमस्कन्धविवरणे, 'नहि दोषेणैव कार्यं भवति, गुणेन न भवतीति वक्तुं
 शक्यम्, दुःखादप्यश्रुणि आनन्दादप्यश्रुणीति । एवं संन्यासफलसाधनाद्यभिधाय,
 तत्सम्पत्तिमतो साधकान्याहुः ज्ञानमिति । एवं विकलत्वास्वाध्यादिना वर्तमानस्य सतस्त्वस्य
 भक्तिमार्गीयपरित्यागवतः । किञ्चैवं परित्यागप्रकारेण वर्तमानस्य भक्तिमार्गीयस्य तस्य
 विकलत्वास्वाध्यादिभावस्य ज्ञाननात्माभेदानुभवरूपं बन्धिःसंवेदनाद्यभावद्वारा तादृ-
 क्तीव्रतापोपशामकतया स्वास्थ्यप्रयोजकं, गुणा भगवतो धर्माः, पूर्वं पशुधानुभूता यद्व
 एषानुभवैकवेद्या ये सजातीयभावैर्भक्तैः सम्भूय भूयः क्रमेण नियो गीयमानाः स्वास्थ्यमु-
 पजनयन्ति, बाधका विरोधिन् इत्यर्थः । ननु ज्ञानमार्गे संन्याससहकृतात् ज्ञानाद्यादृशं फलम्,
 भक्तिमार्गेपि त्यागात्तादृशमेव भविष्यतीति न फलत कोपि निशेष इति चेत्त्राहुः सत्य-
 लोक इति । फलभेदः सामग्रीभेदप्रयोज्य इति ज्ञानमार्गीयेण संन्यासेन निशेषितात्
 ज्ञानात् तत्त्वज्ञानात् सत्यलोके स्थितिर्ब्रह्मलोकप्राप्तिरिति यावत्, सा ज्ञानमार्गीयस्य संन्या-
 गिनो भवति, भक्तिमार्गीयस्य तस्य विरहभावानुभानकभावनिद्रिहेतुभूतया भावः

सहकृतत्वाच्च भक्तिमार्गीयत्यागे, भावना साधनं प्रयोजिका, तत्र फलमपि तथा, तेनैव प्रकारेण विरहानुभवात्मकं भवेत् । नतु सत्यलोकादिसदृशं, कारणानुरूपस्यैव कार्यस्य न्याय्यत्वात् । सत्यलोकाद्येतत्त्यागफलयोस्तारतम्यं तु सुमेरुसर्पयोरिव सुप्रसिद्धमेवेति क इतोधिको विशेषोभिधेय इति भावः । किञ्च, ज्ञानमार्गीयस्य त्यागिनः फलं यन्मुख्य-तयाज्ञातमपवर्गाख्यम्, तदपि न त्वरितमेव भवति, किन्त्वतिविलम्बेनैवेत्यभिसन्धायाहुः तादृशा इति । तादृशाः संन्यासविशिष्टज्ञानवन्तः सत्यलोकादौ ब्रह्मलोकादाववान्तरफल-तथोपनते तिष्ठन्त्येव, न तु झटिति मुच्यन्त इत्यर्थः । 'ते ब्रह्मलोके त्वि'ति श्रुत्या तन्मुक्तिविलम्बाधारणात्तल्लोकस्थितिरसन्दिग्धेति न संशय इत्युक्तम् । तेन भक्तिमार्गीयत्याग-फलचिन्तायामविचारितरुचिरस्वाप्यस्यातिचिरेणैव चैत्प्राप्तिः, तदा तदाज्ञामप्यवलम्ब्य स्थितिः श्रेयसी, न पुनरेतद्गुचिलयोप्युचित इति भावः । नन्वेवं भक्तिमार्गीयत्यागेपि कुतः शीघ्रं फलसम्बन्धो यतस्तत्प्रतिबन्धकस्तत्तदहन्ताममतादिरूपो बन्धस्तदवस्थस्तन्नाशश्च ज्ञाना-दिकं विना कथमित्याशंक्य तत्प्रकारमाहुः बहिश्चेदिति । सर्वपरित्यागानन्तरं विर-हभावभावनाभ्यासमयस्त्वादन्तस्तद्भावरूपेण स्थितोऽत एव स्वात्मा निरुपधिप्रियत्वाजीवन-हेतुत्वाच्च तत्त्वेन स्फुरितः स कदाचिदत्युत्कटतापवेङ्कल्यादिभावस्वभावाद्यादृशोन्तर-नुभूयते तादृशो बहिः प्रकटो दृगादिगोचरश्चेद्भवति, तथाभूतश्च यदि पुनरन्तःप्रविशेत् तत्र दृष्टान्तो वह्निवदिति । यथा काष्ठनिष्ठो वह्निः कदाचिन्मथनादितो बहिः प्रकटीभूय पुनस्तन्मध्ये प्रविष्टः काष्ठतामपाकृत्य वह्निरूपतां सम्पादयति, तथा भगवानप्यात्मले-नान्तःस्थितो विरहभावोद्रेकाद्बहिरागतः पुनः सम्बद्धः सर्वथा प्रतिबन्धकमपनीय निज-भावरूपतां सम्पादयतीत्यर्थः । वह्निदृष्टान्तेन स यथा तापहेतुरूपेणैव सम्बद्धः स्वरूपात्म-कत्वं कुर्वते, तथा भगवानपि विप्रयोगभावप्रकारेणैव सम्बद्धस्तद्भावरूपतामित्यपि सूचितम् । तदैव पुनः प्रवेशक्षण एव सकलः सर्वोपि तत्तदहन्ताममतारूपो बन्धो नाशमेति प्राप्नोति, न चान्यथा, प्रकारान्तरेणात्र प्रतिबन्धकस्य नाशो न भवतीत्यर्थः । नन्वेवं कार्त्स्न्येऽहन्ता-ममतात्मकस्य बन्धस्य मिलये प्रलयानलदप्यतिप्रचले विप्रयोगे च प्राचुर्यमश्नति, जी-वनमेनाशम्यं स्यात्, तत्तद्रसमावातुगवस्तु दूरदूतर इत्यत आहुः गुणास्त्विति । तुल्यः प्रकारान्तरव्यावृत्त्यर्थः । गुणाः स्वरूपात्मका भगवद्धर्मात्मकाः ते पूर्वं तथा तथा-नुभूता नियोगदशायां सद्गुराहित्यात् बहिःप्रियदर्शनाद्यभावात् अतिविरहतापविह्वलतया कमपि प्रकारं प्राहृततां भक्तानामग्निमैत्रिधरमातुगवाय भगवता सर्वभावेन रक्षणी-यानां जीवनार्थं भवन्ति । नतु स्वास्थ्यमप्युत्पादयन्ति येन तद्भावान्तरायः स्यात् । हि युक्तोपमर्थः । रसात्मकस्य धर्मिणो निरहेण सन्दिग्धस्थिततां जीवनं स्वरूपात्मकतया तदीयगुणानामेव शम्यं यतः । यद्यपि धर्मिणो निरहस्य सर्वाधिकनलतया सर्वनिरोधाय-कन्याश्रीरन कथमपि न जाघटीति, तथापि तस्य मियगुणगानप्रादुर्भावावकाशप्रदत्वात्तेषां

च पर्यायेण गुरुपुत्रीयमानानां पेपीयमानपीयूषवर्जीवनजननस्वभावस्य जागरूकत्वाच्च
 काप्यनुपपत्तिः । न चैवं गुणैर्जीवनसम्पत्त्यनन्तरं विरहभावस्य तिरोभावः प्रसज्येतेति
 वाच्यम् । तेषां जीवनाधिककार्यानुपपायकत्वेन तस्य तादवस्थ्यात् । विरहानुभवार्थं तज्जी-
 वनमात्रस्य भगवच्चिकीर्षितत्वाच्च । नन्वेवं सति स्वविरहसन्तापभरपीडितस्त्वान्तानाम-
 वस्थां विचार्य सर्वसमर्थो भगवानेव यदि कदाचिदपि लोकसिद्धस्त्रास्थ्यादिना प्रकारा-
 न्तरेण वा तद्भावमुपशमयेत्, तदा स्वयमेव बाधकः स्यादिति चेत्तत्राहुः भगवानिति ।
 अत्र अस्मिन् स्वविप्रयोगतीव्रतापादिभावानुभवे भगवान् यद्यपि सर्वैश्वर्यसहितः, त-
 थापि बाधकः केनापि प्रकारेणास्य विघातको नेष्यते, कुतः, फलरूपत्वात्, निरवध्यानन्द-
 रसात्मकत्वादित्यर्थः । यदि भगवान्मनागप्येतद्भावमपनयेत्तदा रसस्य संयोगविप्रयोगमे-
 देनोभयरूपत्वादन्यतरभावानुभवाभावे स्वस्य तथात्वमेव न सिध्येत् । सर्वोत्तमाव-
 वस्तु स्वरूपात्मकं रसमविरतं वितरत एव फलरूपत्वाभ्युपगमादिति भावः । एवं च 'रसो
 वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवति ।' 'एतस्त्वानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजी-
 वन्ती'त्यादिश्रुतिव्याकोपोपि नोपनिपतति । ननु तथापि परमकरुणापरीतो भगवान् भक्तानां
 भूतिरमात्मविरहकेशमसहमानस्तदुपशमाय सर्वथा स्वास्थ्यप्रतिपादकवास्यानि करि-
 ष्यति, अन्यथा स्वदयालुत्वविरोधः स्यादिति चेत्तत्राहुः स्वास्थ्यचाक्रयमिति । स्वास्थ्य-
 मागन्तुकञ्जेशनिवृत्त्या पूर्ववत्सितिः, तत्रतिपादकं चाक्रयं प्रभुणा न कर्तव्यम् । न
 चैवं सति सामर्थ्यं दुःखदर्शा कीदृशो दयालुरिति शङ्कनीयम् । एवंविधविरहकेशादि-
 भावस्य परमपुमर्थरूपत्वेनैतदभावसम्पादन एव दयापचयापातो यतः । अतः स्वत एवै-
 तादृशभावनिवहानिजैष्वनिशं विशदयतो निर्व्यूहो दयातिशय इति मनमिहृत्योक्तं द-
 यालुर्न विरुध्यत इति । न ह्येतादृशभावानां प्रतिक्षणं संरक्षणपोषणादितोष्यधिकं कचि-
 क्किमित्कृपाकार्यमस्ति । ज्ञेशादित्वेन प्रतीतिमानमत्र परं प्राकृतानाम्, वस्तुतस्त्वमी रमात्म-
 का अनुभवैकचेया निरवधभगवद्भावा इति सुखमपिठम् । स्वास्थ्यवान्यमित्येकवचनेनै-
 कमपि तादृशान्यं प्रभुर्न करोति, येनैतद्भावनाधः स्यात्, यद्वा तु सम्भावनेव केनि भावः ।
 एवं भक्तिमार्गायं परित्यागमभिधाय तस्य दुरापत्वं यदन्तन्मिन्द्वेषुपायमाहुः दुर्लभोय-
 मिति । अयं भक्तिमार्गायपरित्यागो दुर्लभः, शुद्धभगवत्प्रेहानिरित्तमाधनात्स्यत्वान् ।
 अत्र एव तथाभूतप्रभ्वनुग्रहप्रभवेन प्रेम्णा शुद्धप्रेहेन निष्यति, तस्य तत्तन्मन्त्रपरम्परया
 तन्निबोद्धकत्वान्, नान्यथा, न तु निहितेन केनापि प्रकारेणेत्यर्थः । तेनैतदर्थानां तदीयानां
 प्रेम्नि प्रयत्नः प्रतिष्ठितो भवतीति भावः । यदन्तन्माधनम् प्रेम्णा एव दुर्लभम्, तथै-
 तन्माप्यपरित्यागस्य दुर्लभत्वं किं वक्तव्यमिति कस्मुनिरन्यायो धोष्यते ॥ ६-१३ ॥

एवं स्वमार्गायं मन्वानं विचार्य ज्ञानमार्गायमन्यामविचारमाहुः ज्ञानमार्ग इति ।

ज्ञानमार्गो तु मन्वामो द्विष्योपि विचारितः ॥ १४ ॥

ज्ञानार्थमुत्तराङ्गं च सिद्धिर्जन्मशतैः परम् ।

ज्ञानं च साधनापेक्षं यज्ञादिश्रवणान्मतम् ॥ १५ ॥

अतः कलौ स संन्यासः पश्चात्तापाय नान्यथा ।

पापण्डित्वं भवेच्चापि तस्माज्ज्ञाने न संन्यसेत् ॥ १६ ॥

सुतरां कलिदोषाणां प्रबलत्वादिति स्थितम् ॥ १६३ ॥

तुशब्दो भक्तिमार्गीयत्यागव्यावृत्त्यर्थः । ज्ञानमार्गे मोक्षार्थं विविदिषाविद्वत्ताभे-
देन द्विविधोऽपि संन्यासो विचारितः । तदेवाहुः ज्ञानार्थमिति । ज्ञानार्थं ज्ञानप्रयोजनार्थं
यः स विविदिषासंन्यासस्तस्य ज्ञानेच्छाप्रयुक्तस्य ज्ञानोत्पादनोपयोगित्वात् । उत्तराङ्गं सु-
क्त्यङ्गं यः स तु विद्वत्संन्यासस्तस्य ज्ञानोत्तरभाविनो मुक्तावेवोपक्षयात् । चकारेण मुक्तिचर-
मकारेण ज्ञानेऽपि तदुपयोगः सूच्यते । तत्र विविदिषासंन्यासः कलौ न सम्भवतीत्यभि-
धास्यते । विद्वत्संन्यासस्तु यद्यप्यस्ति, परं तस्मिन् सिद्धिर्मुक्तिर्जन्मशतैरेनेकजन्मभिर्भवति ।
'यहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यत' इति प्रमुखाक्यात् । ज्ञानार्थं संन्यासस्तु कलौ
न सिध्यतीत्याहुः ज्ञानमिति । ज्ञानं च न केवलं संन्यासाद्भवति, किन्तु साधनापेक्षं
यज्ञदानाद्यधीनं मतं, साधनत्वेन यज्ञादीनां श्रवणात् । 'तमेवं वेदास्तुवचनेन ब्राह्मणा
विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन' इति श्रुतेः । तानि च देशकालादिसाध्यानि, तच्छुद्धिः कथमपि
कलौ न भवति । यतोतः कलौ स विविदिषासंन्यासः कृतः पश्चात्तापायैव
भवति, नान्यथा, यतः फलान्तरमपि शंस्येतातः सर्वथैव न कर्तव्यं इति भावः । किञ्च,
न केवलं पश्चात्तापस्तस्य पर्यवस्यति, किन्त्वन्यदपीत्याहुः पापण्डित्वमिति । पापण्डित्वं
स्वधर्मविरुद्धाचरणं च भवेत् । अपिशब्दस्तज्जन्यपापसमुच्चयार्थः । यस्मादीदृशोयं संन्यास-
स्तस्मात् ज्ञाने ज्ञाननिमित्तं न संन्यसेदित्यर्थः । यद्वा । ज्ञानेन हेतुना संन्यसेत्, नतु तेन विना
तथेत्यर्थः । अपिच युगान्तरे यथा कथञ्चिद्विविदिषासंन्यासस्य निर्वाहः शक्येतापि, कलौ
तु कलयापि नेत्याहुः सुतरामिति । कलिदोषाणां यहूनां प्रबलत्वादशक्यत्वादिति
स्थितं, पर्यवसन्नमित्यर्थः ॥ १४-१६३ ॥

ननु यदि कलिदोषप्रायत्याज्ज्ञानमार्गे न संन्यासस्य निर्वाहस्तर्हि तत एव भक्तिमार्-
गेऽपि तस्य तथेति तुल्यमित्येवमाशङ्कन्ते भक्तिमार्गोऽपि ।

भक्तिमार्गोऽपि चेद्दोषस्तदा किं कार्यमुच्यते ॥ १७ ॥

अत्रारम्भे न नादाः स्याद् दृष्टान्तस्याप्यभायतः ।

स्यास्पृहेतोः परित्यागाद्वापः केनास्य सम्भवेत् ॥ १८ ॥

हरिरयं न चाक्रोति कर्तुं पापां कुतोऽपरे ।

अन्यथा मानरो पालास्य स्तन्यः सुपुः कञ्चित् ॥ १९ ॥

ज्ञानिनामपि वाक्येन न भक्तं मोहयिष्यति ।

आत्मप्रदः प्रियश्चापि किमर्थं मोहयिष्यति ॥ २० ॥

तस्मादुक्तप्रकारेण परित्यागो विधीयताम् ।

अन्यथा भ्रश्यते स्वार्थादिति मे निश्चितां मतिः ॥ २१ ॥

भक्तिमार्गेषु चेतुः कलिः सन्ध्यादीनां दोषः प्रचलस्तदा नाश एव स्यात्, नतु त्यागस्य फलपर्यवसानमिति किं कार्यं, स्त्रीकार्यो वा ज्ञानमार्गीयः परित्यागः, परिहार्यो वा भक्तिमार्गी योपीति महत्सङ्घटमिति प्राप्ते, उच्यते, समाधानमिति शेषः । तदेवाहुः अत्रारम्भ इति । ज्ञानमार्गे संन्यासस्योपक्रमे कलिकालादिदोषैः साधनवैगुण्यात्तदनिर्वाहे नाशः फलाभावो युज्यते । न च तत्र दोषसत्त्वे किं मानमिति वाच्यम् । 'कलेर्दोषनिधे'रिति वाक्येन भगवद्भजना-तिरिक्ते तत्सद्भावस्य घोषितत्वात् । दृष्टस्य श्रुतस्य वा नाशस्यैव दोषोच्चारकत्वाच्च । अत्र भक्ति-मार्गे आरम्भे उपक्रमे त्यागस्येति शेषः नाशः फलाभावो न स्यात्, कलेरन्यत्र वाधकस्यापि भक्तिमार्गे साधकत्वेन साधनवैगुण्यात्प्रसक्त्या संन्यासस्यानिर्वाहासंभवात् । भक्तिमार्गस्य ज्ञान-कर्मादिभ्यो बलवत्त्वस्य बहुलमुपलम्भात् । 'न कर्हिचिन्मत्परा नंक्ष्यन्ति' 'न मे भक्तः प्रणश्यती' त्यादिभिर्भक्तस्य नाशाभावावधारणाच्च । एकादशस्कन्धे 'न ह्यंगोपक्रमे नाशो मद्भर्मस्योद्भवा-त्प्रादिभिर्भक्तस्य नाशाभावावधारणाच्च । तेन भक्तिमार्गे दोषलेशोपि न शक्तिं शक्य इति भावः । किञ्च, भक्तिमार्गे परित्यागवान् कश्चिन्नष्टो दृष्टः श्रुतो वा येन तद्दृष्टान्तेना-न्यस्मिन्नप्याधुनिके नाशः शक्यवचनः स्यादतो दृष्टान्तस्याप्यभावतो भक्तिमार्गे न कश्चिदुन्नेतुमपि शक्यते दोष इति न नाशसम्भावनालेशोपि । नतु तथापि विरहव्यथाव्या-कुलः सन् यदि कोपि कदाचित् स्वास्थ्यसम्पादकं कमपि पदार्थमुपादद्यात्तदा तस्य भावस्य वा वाधः स्यादेवेति चेत्तत्राहुः स्वास्थ्यहेतोरिति । स्वास्थ्यहेतोः स्वास्थ्यप्रयोजकस्य भावस्य त्यागिनो वा वाधः प्रतिघातः केन पदार्थेन सम्भवेत्, न केनापीत्यर्थः । नतु लौकिकस्य वाधकस्यासम्भवेत्यलौकिकाः कालादय एव वाधका भविष्यन्तीति चेत्तत्राहुः हरिरिति । यद्यपि हरिः सर्वदुःखहर्ता समर्थः सदैवश्च, तेन भक्तहेयलेशमपीक्षितुं न क्षमः, तथाप्यत्र अस्मिन्नतिप्रसुरविप्रयोगभावे वाधां नाशं स्वरूपरसामृतैरेतद्भावरूपैर्भक्तानामपोषणरूपं कर्तुं न शक्नोति, समर्थो न भवति । अपरे कालादयः कुतो वाधां कर्तुं शक्यन्तीत्यर्थः । इहायमभिसन्धिः । भगवान् हि रसत्वेनैव 'रसो वै स' इत्यादिश्रुत्या निरूपितः, तत्त्वं च संयोग-विप्रयोगात्मके शृङ्गार एव विश्रान्तमिति तदुभयात्मकः स्वयं स्वरूपात्मकानेव तत्तद्रस-भावांस्तद्विहृतिनिरत्यनुग्रहीतेष्वविर्भाव्य तदनुभवं विदधत्तदुद्योषितनिजभावनिचयानां चानुभवमनिर्वाचनीयानेकप्रकारैर्भक्तानां सम्पादयन् स्वरूपानन्ददायको महोदारो मुहुर्मुहुर्वि-प्रयोगादिभावपोषणमेव कर्तुमर्हति, न तु तद्विघातमपि, सस्य भावात्मकत्वात्तेषां चानिप्रव-

लत्वाद्भक्तविषयकैर्भावैः स्वस्य तदधीनत्वभावात् न निरवधिकृपानिवृत्तस्य प्रकटितत्वात् । नतु तथापीश्वरः स्वतन्त्रः कदाचिद्भावमन्यथयेदेव, न तु नियमेन पोपयेदित्याशङ्क्य तस्य स्वभाव एवेदंशो यदेतद्भावं पोपयत्येव, न तु नाशयतीतीममर्थं व्यतिरेके दृष्टान्तेन समर्थयन्ति अन्यथेति । यदि भगवान् स्वरूपाभूतैरुक्तभावैर्भक्तान् पोपयेत् क्वचित्, किन्त्वेतद्भाववाधनमेव कुर्यादिति तदा लोके मातरो जनयिष्यो बालान् स्तनन्धयान् स्तन्यैः क्वचित् न पुपुषुर्न पोपितवत्य इत्यपि स्यात् । तनु तथाभूतस्वभावानां तासां सर्वथैवाप्रसिद्धनसम्भावितमशक्यं च, एवं भगवतोपि स्वरूपाभूतैर्भक्तानामपोपणमेतद्भावनाशनरूपमित्यर्थः । तेन स्तन्यादिदानेन बालकानामपोपणे यथा मातृपु वास्तव्यस्वभावस्य तेषां जीवनस्य चान्यथाभावः स्यात्, तथा स्वरूपाभूतदानेन भक्तानामपोपणे स्वरूपात्मकानुभूयमानविप्रयोगभाववाधनलक्षणे भगवति तादृक् स्वभावस्य भक्तानां जीवनस्य चान्यथा भावः स्यादिति भावः । ननु यद्यप्ययं भावः सर्वाश्रम्य-चाद्यस्तथाप्येतद्भावस्य बहिःसंवेदनदशायामेवोद्भूतसम्भवेन ज्ञानस्य च तन्नाशकत्वेनैतादृशभाववतो भक्तस्य भगवदिच्छया ज्ञानिभिः संगे सति तद्वाग्यैरेतद्भावविपर्ययेन चित्तस्थान्यथावृत्तिरूपो मोहो भविष्यत्येव, तेन च फलप्रतिबन्ध इति चेत्तत्राहुः ज्ञानिनामपीति । यद्यपि 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्ये'त्यादिवाक्यैर्ज्ञानस्य तादृशभक्तिपरिपन्थित्वमिति तद्वत्संगे भवति भाववैपरीत्यं, तथापि भगवान् भक्तं तादृशं ज्ञानिनामपि बान्धयेन ज्ञानाद्भक्तेराधिक्य-ज्ञापनाय तन्मार्गीयाणां संसर्गं संपाद्यापि तद्बान्धयेन बहिःसंवेदनविघटनद्वारा तद्भावविरोधिना अत्युत्कटभाववन्तं न मोहयिष्यति, तथा सति तद्भावमेव तस्य न सम्पादयेत्, प्रयोजनाभावात् । अत्रे तस्य ज्ञानिवान्यादिभिर्निरस्यत्वात् । किञ्चैवं सर्वश्रुतिस्मृतिपुराणसिद्धं ज्ञानमार्गाद्भक्तिमार्गास्वाविक्यमुत्सिदेत् । अतो भक्तस्य भावः केनाप्यन्यथा कर्तुमशक्य इति न फलप्रतिबन्धसम्भावनापीति भावः । लब्धप्रयोगेणाप्येव मोहानुत्पादः सूच्यते । ननु प्रभु-कृतिप्रयोजनमाकलयितुमशक्यं तदिच्छामन्तरेणेति कदाचिद्वत्तमपि भावं प्रत्यादित्सुध्येत्, तदा ज्ञानिवाक्यैर्भक्तमपि मोहयेदेवेत्याशंकायानाहुः आत्मप्रद इति । यत् आत्मानं रसरूपं भक्तेभ्यः प्रकर्षेण निमुक्तसंश्लेषतया ददाति, प्रियः प्रीत्याश्रयश्च, अपिशब्दात्तदधीनश्च भवति, अतो दत्तिसत्तस्य स्वरूपस्यैतद्भावतिरिक्तप्रकारेण दानासम्भवादेतद्भाववद्विद्ये तदानामावेना-म्पादेयतापत्तेः प्रीत्यन्यथात्त्रप्रमक्तेः प्रयोजनाभावप्रौष्याच्च किमर्थं मोहयिष्यतीत्यर्थः । एवं स्वमार्गीयं परित्यागं सम्प्रतिषेच्य तं कर्तुमुपदिशन्ति तस्मादिति । यस्मादुक्तातिरिक्त-प्रकारेण कृतः परित्यागः पश्चात्तापैरुपर्ययमितस्तस्मादुक्तो यः प्रकारो 'निरहानुभवार्थं त्वि'त्यादिना तेन परित्यागो भक्तिमार्गीयः संन्यासो निर्धीयतां क्रियतामित्यर्थः । तथा सति पश्चात्तापनिवृत्तिरुक्तसुक्तस्यमप्रवृद्धं भविष्यतीति भावः । ननु कथं परित्यागफलस्यैतत्प्रकारेण सिद्धानि प्रसारान्तकृतनपत्त्यागे क्रियित्प्रयोजनं भविष्यत्येव, तस्यापि तत्र तत्रोक्तत्वादिति चेद्यत्राहुः अन्यथेति । अन्यथा प्रसारान्तरेण संन्यासे स्वाधीनत्वं प्रयोजनात् अदृश्यते अथे भवति, तेन पश्चात् तत्र एव भवेदिति मे एतन्नान्तत्वाभिन्नस्य निश्चिता मनिर्निःसन्दि-

ग्या बुद्धिरतो मदीयैरेतन्मत्यनुसारिभिः प्रकारान्तरं सर्वथैव नोपादेयमित्यर्थः ॥ १७-२१ ॥

उपसंहरन्ति इतीति ।

इति कृष्णप्रसादेन बह्लभेन विनिश्चितम् ।

संन्यासवरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥ २२ ॥

इतिशब्दः समाप्तौ । कृष्णप्रसादेन कृष्णः फलात्मा, यशोदाद्युत्सङ्गलालितः, तस्य प्रसादः, परमकाष्ठपत्रोऽनुग्रहः, तेनासाधारणालौकिकहेतुनालौकिकसैतन्निश्चयजनना-सामर्थ्यात् बह्लभेनेति प्रथितेन प्रभोः प्रियेणात एव रसान्मकतस्वरूपस्य संयोगविप्रयोग-भावतदवान्तरभेदानुभववता भक्तौ फलरूपायाम् संन्यासवरणं पुष्टिमार्गीयपरित्यागा-ङ्गीकार इति यावत्, तत् विशेषेण स्फुटतया गुप्ततया वा निश्चितं निर्धारितं, अन्यथा एत-न्निश्चयाभावे फलरूपभक्त्यभावे वा प्रकारान्तरेण संन्यासमुरीकुर्वन् पतित उक्तस्वमार्गीय-संन्यासफलात् प्रच्युतो दोषवांश्च भवेदित्यर्थः ॥ २२ ॥

श्रीविठ्ठलेशचरणाब्जयुगानुगश्रीकल्याणरायतनयेन मुदा विचार्य ।

गोपेश्वरेण विहिता विवृतिर्वितन्यात् संन्यासनिर्णय इयं विदुषां विनोदस् ॥ १ ॥

इतिश्रीश्रीगोकुलाधीशपदसरसिजसेवापथप्रवर्तकश्रीबह्लभाचार्य-

चरणाब्जरजोशुशरणश्रीकल्याणरायात्मजश्रीहरिरायानुज-

श्रीगोपेश्वरविरचिता संन्यासनिर्णयविवृतिः सम्पूर्णा ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवह्नुभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

संन्यासनिर्णयः ।

श्रीपुरुपोत्तमकृतविवरणसमेतः ।

स्वाचार्यवर्धचरणोदितभक्तिमार्गप्रारम्भकालिकजनत्यजनप्रकारम् ।

संन्यासनिर्णयमयं विवृणोति दासः श्रीबालकृष्णपदपद्मनिवेशितात्मा ॥ १ ॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणा यदा देहदेशपरित्यागविषयकं भगवदाज्ञाद्वयं पुरःस्फूर्तिक-
विचारेण न कृतवन्तः, तदा सेवकत्वात् पश्चात्तापे जाते, लोकत्यागविषयिण्यां भगवतस्तृती-
याज्ञायां जातायां, विचारितवन्तः, किं भगवान् मनुष्यप्रसन्नोस्ति, नवेति । तत्र यद्यप्रसन्नः
स्यात्, उपेक्षेतैव, न त्वाज्ञापयेद्, अतो द्वितीयैव कोटिः; परं तत्र किं कारणमिति
विचारो सूक्ष्मटीकानिवृत्त्याऽतिसर्जनरूपदेशत्यागस्य, माधवभट्टकाश्मीरिनिवृत्त्योपचयरूपेदह-
त्यागस्य च भगवतैवं कारितत्वात् पूर्वाज्ञयोर्देशदेशशब्दौ यौगिकाववगतौ । ततस्तदाज्ञाद्वयं भग-
वतानेन प्रकारेण साधितमित्येव कारणमिति निश्चित्य पूर्वाज्ञाद्वयवत्तृतीयस्या अपि दुर्ज्ञेयतां
निश्चित्य, यद्यप्याज्ञाद्वयं सम्पन्नम्, तथापि स्वतस्तु न कृतम् । अतस्तादकरणजः पश्चात्तापः
कथं निवर्तत इति विचारे करिष्यमाणाज्ञाविषयविचारोदेव भगवान् निवारयिष्यतीति
निश्चित्य स्वावस्थासूचनपूर्वकं परित्यागनिरूपणं प्रतिजानते पश्चात्तापेत्यादि ।

पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते ।

स मार्गछितये प्रोक्तो भक्तौ ज्ञाने विशेषतः ॥ १ ॥

अन केचित् प्रायो भक्तिमार्गीयपरित्यागेतरमवपदार्थान् मिचार्य त्यागविचाराभाव-
जनितस्वपश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागविचारप्रतिज्ञेत्याहुः । अन्ये तु कर्ममार्गीयाणां संसार-
वैराग्यस्य वार्धन्येप्यभावात् तत्सहयशेन कदाचिद्भगवदीया अपि तादृशा मा मूढन्नित्ये-
वदर्थं मुक्तोपायस्य संन्यामस्य निरूपणप्रतिज्ञेत्युक्त्वा, शरीरवैकल्ये जाते पूर्वदशां स्मृत्वा, मया
पूर्वमेव भगवदर्थं किमिति न बलः कृत इतीदृशो यो भगवदीयानां तापः स पश्चात्तापइत्याहुः ।
देहे तु भक्तिमार्गे ज्ञानमार्गे च साधनदशायां मिद्वदशायां च परित्यागः कर्तव्यत्वनेोक्तः,

तत्राद्यायां पूर्णवैराग्याभावेन सम्यक्परित्यागासम्भवात् पापण्डित्वप्रसङ्गेन पश्चात्तापायैव सः स्यात्, एतत्तारतम्यज्ञानाभावेन भगवदीया अपि पूर्वं परित्यजन्तः पश्चात्तप्ता भवेयुः, तथा तान् दृष्ट्वा स्वयमाचार्या अपि पश्चात्तापमाप्नुयुरिति तदुभयविधपश्चात्तापानुदयाय प्रतिज्ञेत्याहुः ।
 'अपरे तु आचार्यैर्निबन्धे 'त्रिदण्डं परिगृहीत सर्वशास्त्रविरोधि त'दित्याज्ञापनात्तद्वीक्ष्य पुष्टि-
 मार्गीयोपि तुरीयाश्रमत्वेन त्रिदण्डं परिगृह्णन् पश्चात्तापमाप्नुयाद्, अतस्तदनुदयाय पुष्टि-
 मार्गीयसंन्यासविचारारम्भ इत्याहुः । अन्ये तु श्रुत्यादिप्रमाणप्रतिपन्नस्य रसात्मकस्य भगवतो
 विरहात्मकभावानुभवः सर्वात्मभावप्रपत्येकलम्ब्यः सर्वपरित्यागं विना न सम्भवतीति तस्य
 त्यागस्य स्वरूपादिकमविदुषां ज्ञानादिमार्गेष्वपि परित्यागस्योक्तत्वात् सन्दिहानानां स्त्रीयानाम-
 विचारतः परित्यागः पश्चात्तापायैव भवेदिति तदभावाय विचारारम्भ इत्याहुः । मया तु
 तेषां परस्परविसम्मतिमवलोक्यान्तःकरणप्रबोधग्रन्थस्यपश्चात्तापपरित्यागपदयोरत्र प्रत्यभिज्ञा-
 नात् स एव पश्चात्तापोत्र निर्वर्त्यतेनाह त इति न दोषः । ननु भगवदाज्ञाया जातत्वात्
 तथा तत्कर्तव्यतायाः स्वयं च निश्चितत्वाद्विचारस्य किं प्रयोजनमत आहुः स इत्यादि
 विचारणेत्यन्तम् । स परित्यागः मार्गद्वितये प्रोक्तः, मार्गस्य द्वितयं मार्गद्वितयम् । अत्र
 संख्याया अवयवे तयवित्यनेन द्विशब्दादवयवे तयप् । अवयवशब्दश्च 'भङ्गं प्रतीकोवयव'
 इति कोशादज्ञास्य एकदेशे रूढः, सोत्र न सङ्गच्छते, सद्व्याया गुणत्वेन तत्र देशमे-
 दस्य वक्तुमशक्यत्वात्, किन्तु 'सत्यं ह्यवयवः प्रोक्तः सर्वावयविनामिहे'ति द्वादशस्कन्धे
 उपादानकारणेपि प्रयुक्त इति तदत्र ग्राह्यम् । तथा च संख्यायाः कारणं संख्येयं तदत्र
 वदति । समासे मार्गस्येत्यभेदे षष्ठी, तेन मार्गाभिन्नौ यौ द्वित्वसंख्यासंख्येयौ तयोः
 प्रकर्षेणावश्यकर्तव्यत्वेनोक्त इत्यर्थः । तत्र कौ तौ मार्गावित्यपेक्षायां, कुतश्च तत्रोक्त इत्यपे-
 क्षायां चाहुः भक्तौ ज्ञाने विशेषत इति । भक्तिमार्गे आरम्भदशायां सिद्धदशायां
 च, ज्ञानमार्गे विविदिपादशायां विद्वदशायां च वैराग्याद्यतिशयरूपं विशेषमभिप्रेत्योक्त
 इत्यर्थः ॥ १ ॥

ननु 'योगाख्यो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयो विधित्तया, ज्ञानं कर्म च भक्तिश्चैत्येका-
 दशस्कन्धे भगवद्वाक्यात् त्रयोपि योगा नृणां श्रेयःसाधकत्वात्तुल्या इति कर्ममार्गे सुतो
 नोक्त इत्यत आहुः कर्ममार्ग इत्यादि ।

कर्ममार्गं न कर्तव्यः सुतरां कलिकालतः ।

अत आदौ भक्तिमार्गं कर्तव्यत्वाद्विचारणा ॥ २ ॥

चातुराश्रम्यपक्षेण यद्यपि कर्ममार्ग उक्तस्तथापि 'कर्मयोगस्तु कामिना'मिति भगवता
 तस्य कामाधिकारकत्वेनोक्तत्वात्परित्यागस्य च वैराग्याधिकारकत्वात्तत्र न कर्तव्यः । यद्यपि
 'वनादा प्रनवेद्विद्वानातुरो वाद्य दुःखित' इत्यत्रिन्मा आतुरमयमीतयोरप्युक्तस्तथापि कलि-

कालतः कलिकालं प्राप्य सुतरां न कर्तव्यः । कलिवज्येषु संन्यासस्यापि गणनादित्यर्थः । तर्हि मास्तु कर्ममार्गे तस्य कर्तव्यता, तथापि यत्रोक्तस्तेनैव यथा कर्तव्यो, निचारस्य किं प्रयोजनमित्याकांक्षायामाहुः अत इत्यादि । अतः तत्तन्मार्गे तत्तद्दशायां परित्यागस्योक्तत्वात् भक्तिमार्गे आदौ आरम्भे कर्तव्यत्वमभिप्रेत्य विचारणा यथा कथञ्चित्सञ्ज्ञातभक्तेः पुंसो भक्त्युत्कर्षजनकश्रवणादिनिर्वाहार्था एका आरम्भदशा, तैरन्यस्त्वेरासक्तिसिद्धयर्था द्वितीया, तदुत्तरं व्यसनसिद्धयर्था तृतीया, तत्र यस्यां दशायां कलिकालादिकृतदोषसम्बन्धो न भवति तदर्थं तदीयदशाफलस्वरूपप्रकारविचारः कियत इत्यर्थः । एवं सार्धेन प्रयोजनमुक्तम् ।

अत्रायमर्थः । एकादशस्कन्धस्य सप्तदशोऽध्याये, 'यथातुष्टीयमानेन त्वयि भक्तिर्नृणां भवेत् । स्वधर्मणारविन्दाक्ष तन्मे व्याख्यातुमर्हसी'त्युद्धवप्रश्ने चतुराश्रम्यं वदता भगवताऽऽ-
दशाध्याये 'इष्ट्वा ययोपदेशं मा'मित्यादिभिः पञ्चदशभिः संन्यासाश्रमरूपः परित्याग उक्तः । तदनन्तरं भक्तिवैराग्ययोराधिक्ये 'ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा भद्रक्तो वानपेक्षकः, सलिङ्गाना-
श्रमांस्त्वक्त्वा चरेदविधिगोचर' इत्यादिभिः सार्धं दशभिरवैधश्च परित्याग उक्तः । अत्र च ज्ञानभक्तिमार्गिणोर्धर्माः समाना एव सङ्कीर्षिताः । एव पूर्वोक्तेषु बोध्यम् । तथा 'न्यासे कुटीचक्रः पूर्वं बहोदो हंसनिष्क्रिया'विति चत्वारो भेदाः संन्यासस्य तृतीयस्कन्ध उक्ताः, तेन मार्गनेपेसि तस्य कर्तव्यता । यद्यपि कर्ममार्गे तृतीयस्य चतुर्थे पादे 'पुरुषार्थोत्सृज्य'दित्य-
धिकरणस्ये'ष्वारचारदर्शना'दित्यादिषु पञ्चसु सूत्रेषु वशिष्ठादीनां ब्रह्मविदामग्निहोत्रादिकर्म-
करणाचारदर्शनात्, 'जनको ह वै बहु दक्षिणेन यज्ञेनेज' इति ब्रह्मविदोपि जनकस्य कर्म-
करणश्रुते 'स्त विद्याकर्मणी समन्वारमेते पूर्वप्रज्ञा चे'ति श्रुतौ विद्याकर्मण्यां फलारम्भश्रावणात्,
'ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा तं दर्शपूर्णमासयोर्बुणीत' इति कल्पश्रुतौ ब्रह्मविदोपि ब्रह्मत्वेन त्विकत्वश्रावणात्,
'आश्विन धूम्रललाममालभेत यो दुर्वाहाणः सोम पिपासेत्, ऐन्द्राश्च पुनरुत्सृष्टमालभेत य-
थातृतीयात् पुरुषात् सोम न पिबेत्, त्रिच्छिन्नो वा एतस्य सोमपीयो यो ब्राह्मणः सत्रातृतीयात्
पुरुषात् सोमं न पिनति । यावज्जीवमग्निहोत्र जुहुया'दित्यादिश्रुतिभिः कर्मकरणस्य नित्यताश्रा-
वणात्, कर्मणश्च दम्पत्यधिकारकत्वाज्जैमिनिमते आश्रमपक्ष एव, यथा कथञ्चित्कर्मकरणशास्त्रौ
सर्वत्यागकरणम्, 'यदहोरेवे'त्यादिश्रुतिस्तु कर्माशक्ततदनधिकार्यन्धपंग्वादि विपयेति न तद्वैयर्थ्य-
मिति कर्मनिचारकजैमिनिस्सिद्धान्तात् कर्ममार्गे न कर्तव्यः । अथ 'तुल्यं दर्शन'मित्यादिसूत्रेषु
शुक्रमन्तरांरुणजडभरतदृष्टान्तेन दर्शनस्य साधारणतया कर्मावश्यकत्वासाधकत्वात्तेनैव च
परित्यागस्यान्यगम्वायधिकारकत्वनिरासेन जैमिनिमते प्रराजश्रुतिवैयर्थ्यप्रसङ्गस्य दुर्वा-
त्वात्, 'एतद्द स्म वै तद्विद्वांस जाहुः ऋषयः कावपेयाः क्रिमर्या वयमप्येव्यामहे, क्रिमर्या
वप यस्यामहे, एतद्द स्म वैतल्प्ये विद्वांमोग्निहोत्र न जुह्वाञ्चक्रिरे', 'एतावदरे सत्वमृतत्वमिति
होमत्वा यात्रनल्प्यः प्रराजने'त्यादिभिर्वह्नीभिः श्रुतिभिः प्रराजनेषुधनेन कर्मकरणश्रुतेरसर्व-
विद्वन्निश्चयानन्त । 'ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मे'त्यत्रापि ब्रह्मपदेन वेदस्याभिप्रेततया तद्विद एवात्विज्ययो-

धनेन तथा श्रुत्वा ज्ञानस्य कर्मशेषताया आपादयितुमशक्यत्वात् । 'आश्विनं धूम्रललाम'-
मित्यादिषु कर्मनियमवत् 'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशु'रित्यादौ त्याग-
नियमस्यापि श्रावणेन रागोपाधिक एव कर्मनियम इति निश्चयेनाविशेषात्, उत्तरे वयसि
तुरीयाश्रमतया द्रव्ययज्ञत्यागोपि जरामर्याग्निहोत्रश्रुत्या तत्सिद्धौ यावज्जीवाग्निहोत्रादिश्रुतेर-
प्यवाधाच्च जैमिन्युक्तदूषणपरिहारे जाते कर्ममार्गापिचातुराश्रम्यपक्षस्याशुष्णत्वात् कर्ममार्गे
परित्यागः कर्तव्यत्वेनायाति, तथापि 'अग्निहोत्रं गवालम्भं संन्यासं पलपैतृकं, देवराच्च सुतो-
त्सत्तिः कलौ पद्म विर्षजये'दिति वर्जनस्मृत्या कलिकालतस्तत्र न कर्तव्यः । यदि च, 'यावद्
वर्णविभागोस्ति यावद्देदः प्रवर्तते । संन्यासं चाग्निहोत्रं च तावत् कुर्यात् कलौ युगे'इति प्रतिप्रस-
वात् कर्ममार्गेपि कर्तव्यत्वं त्यागस्य विभाव्यते, तदापि जाचालश्रुतौ चातुराश्रम्यपक्षं पूर्वमुक्त्वा,
ततः 'यदि चेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद् गृहाद्वा वनाद्वाथ पुनरवती वा वती वा स्नातको
वास्नातको वोत्सन्नागिरनशिको वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे'दिति समाप्तौ विरागस्यैव
सर्वत्राधिकारत्वेन श्रावणात्, एकादशस्कन्धे 'यदा कर्मसु काम्येषु लोकेषु निरयात्मसु ।
विरागो जायते सम्यङ्न्यस्ताग्निः प्रव्रजेत्त' इत्यादिना वैराग्य एव तस्य पक्षस्य भगवता
कथितत्वात् कलौ च सर्वधर्मशून्ये वैराग्यस्यासम्भवात् सुतरां न कर्तव्यः । अतश्चातुराश्रम्य-
पक्षेण प्राप्तस्वेदानीमधिकाराभावाद्यदा ज्ञाननिष्ठा भक्तिनिष्ठा वा भवति, तदा तस्मिन्मार्गे
कर्तव्यः । तत्र स्वस्य भक्तिमार्गाप्यत्वेन भक्तिमार्गे कर्तव्यत्वादादौ पूर्वं विचारणा तत्प्रकार-
चिन्ता क्रियते, तथा च स यद्येकस्मिन्नेव मार्गे उक्तः स्यात्, यदि वा मार्गत्रयेष्वेकविध
एवोक्तः स्यात्, तदा भगवदाज्ञावाक्ये सन्देहाभावान्न विचार्यः स्यात्, अस्ति तु सर्वत्रो-
क्तः, तत्र कः कीदृशो वा भगवदाज्ञाविषय इति निश्चेतुं विचार्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं प्रयोजनमुक्त्वा विचारमारमन्ते श्रवणादीलादि ।

श्रवणादिप्रसिद्ध्यर्थं कर्तव्यश्चेत् स नेष्यते ।

सहायसङ्गसाध्यत्वात् साधनानां च रक्षणात् ॥ ३ ॥

अभिमानान्नियोगाच्च तद्धर्मैश्च विरोधतः ।

गृहादेर्बाधकत्वेन साधनार्थं तथा यदि ॥ ४ ॥

अत्रेपि तादृशैरेव सङ्गो भवति नान्यथा ।

स्वयं च विषयाक्रान्तः पापण्डी स्यात्तु कालतः ॥ ५ ॥

विषयाक्रान्तदेहानां नावेशः सर्वदा हरेः ।

अतोऽत्र साधने भक्तौ नैव त्यागः सुखावहः ॥ ६ ॥

श्रवणादीनां नवविधभक्तीनां प्रकर्षेण अविच्छेदेन सिद्ध्यर्थं परित्यागः कर्त-
व्यश्चेत् सः पक्षः नेष्यते नाङ्गीक्रियते । अयमर्थः । भगवता हि नृणां श्रेयोविधि-

तस्या ज्ञानकर्मभक्तिरूपं मार्गत्रयमुक्तम्, निर्विण्णाः, कामिनः, न निर्विण्णा नातिसक्ताश्चेति
 ययायथं तदधिकारिणश्चोक्ता एकादशे 'योगास्त्रय' इत्यादिना । विष्वपि संन्यासश्च तत्र
 निरूपितः । तथा 'न कर्मणे'ति श्रुतौ च त्यागस्य अमृतत्वरूपं फलमुक्तम् । तत्र फलं मार्गा-
 देव, न तु केवलात् त्यागात्, त्यागस्य तत्तन्मार्गाङ्गत्वेन तत्र फलश्रुतेरर्थवादत्वस्यैव विचारित-
 त्वात् । 'यत्र योगेन सांख्येन दानव्रततपोध्वरैः, व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्रामुष्याद्यत्नवानपीति
 वाक्ये त्यागमात्रेण स्वप्राप्त्यभावस्य भगवता कथनाच्च । अतस्तस्य कथञ्चिदुपकारकत्वमेव ।
 तत्राधिकारश्च वैराग्यात्, तद्यथा यथोक्त्यन्ते तथा तथा त्यागो मार्गस्योपकरोति ।
 तस्योत्कर्षश्च कथं स्यादिति विचारे केवलाद्यप्रमात्रेण तदसम्भवान्मार्गानुकूला दृष्टसामग्री
 श्रवणाद्यविच्छेदरूपा ग्राह्या । अतस्तत्सिद्धयर्थं त्यागः कर्तव्यश्चेत्, स पक्षो नात्रेप्यते, न
 भगवन्मतेहीक्रियते । अयमर्थः । भगवता हि 'यदा कर्मविपाकेष्वित्यादिभिः साधनदशा-
 पन्नस्य परित्यागकथने अटनमेव तस्योक्तम्, न तु क्वचित्स्थित्वा श्रवणादिकरणम्, ततो
 'ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो वानपेक्षक' इत्यादिभिः साधैर्नवभिः परित्यागं सिद्धदशापन्न-
 योज्ञानिभक्तयोस्तत्त्वा ततो ज्ञाननिष्ठस्यापरोक्षज्ञानाभावे 'दुःखोदकैः कामेषु जातनिर्वेद आ-
 त्मवान्', 'अजिज्ञासितमद्भर्मो गुणं मुनिमुपब्रजेत् । तावत्परिचरेद्भक्त्या श्रद्धावाननस्यकः,
 यावद्ब्रह्म विजानीयान्मामेव गुरुमाहृत' इति ब्रह्म्यां विविदिपासंन्यासोपि संगृहीतः । ततो
 'यत्स्वयंसतपद्गुणैः प्रचण्डेन्द्रियसारथिः, ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदण्डमुपजीवति । सुरानात्मान-
 मात्मस्यं निहते मां च धर्महा । अविपक्वकपायोस्मादमुष्माच्च विहीयत' इति ब्रह्म्यां
 ज्ञानवैराग्यराहित्ये अविपक्वकपायत्वाह्लोकद्वयहानिरुक्ता । भक्तिमार्गीयस्य तु साधनदशायां
 संन्यासे किमप्यधिकं नोक्तम्, किन्तु 'भिक्षोर्धर्मः शमोऽहिते'त्यादिब्रह्म्यां संक्षेपेण चातु-
 राश्रम्यधर्ममुक्त्वा 'इति मां यः स्वधर्मेण भजेन्निलमनन्यभाक् । सर्वभूतेषु मद्भावो मद्भक्तिं
 विन्दते ददा'मिति फलोक्तिपूर्वकं चातुराश्रम्यधर्मनिरूपणमुपसंहृतम् । तेन भक्तिमार्गीयस्यापि
 तत्र सन्निहितो भिक्षुधर्म एव मुख्य इति सिध्यति । एवं सति यदि श्रवणार्थ्यं संन्यासः
 क्रियेत, तत्स्वरूपेण तद्भर्मश्च विरोधः स्यादित्याशयेन प्रथमं संन्यासस्वरूपविरोधात्मकं
 दोषं व्युत्पादयन्ति सहायेत्यादि । संन्यासस्वरूपं हि जावालश्रुतौ 'तद्वैके प्राजापत्या'मि-
 त्यारम्य 'एवमेवैतद्भव'न्निलन्तेनोक्तम्, तदेवैकादशस्कन्धे 'इष्ट्वा ययोपदेशं मां दत्त्वा
 सर्वस्वमृत्विजे । अग्नीन्सप्राण आवेश्य निरपेक्षः परिब्रजे'दित्यनेनोक्तम् । तथा सति 'अन्यु-
 पचयनं कृत्वा जीवथाद्भविधानतः' श्राद्धाष्टकं विषाय प्राजापत्यामिष्टिं कृत्वा मन्त्रेणाग्नीन्
 सप्राण आवेश्य नैरपेक्ष्येण सर्वत्र परिभ्रमणमिति सिध्यति । श्रवणादिकं तु सहायसङ्ग-
 माध्यम्, सहायः समानशीलतया सहाकारी, तत्सङ्गेन साध्यम् । नहि श्रायवितारं विना
 धरणं सिध्यति, न वा श्रोतारं विना कीर्तनम् । तौ च नैतेन सह परिभ्रमत इति न श्रवण-
 धर्तनयोः सिद्धिः । प्रष्टव्यमर्थमिति पाठे तु प्रकर्षेण श्रुतिविषयमान्तेति पूर्वोक्त एवार्थः ।

अथैतेन सह परिश्रमंतस्तदा नैरपेक्ष्येण सर्वत्रैकाकिंपरिभ्रमणरूपं संन्यासस्वरूपं विरुध्यः (स नेप्यत इत्यर्थः ।) किञ्चेदानीमुक्तदमेधाविशेषाभावात् श्रुतमपि स्वरूपलीलादिकं न हृदि तिष्ठतीति तत्स्थित्यर्थं पुस्तकादिकं रक्षणीयम्, अर्चनार्थं तदुपकरणमपि रक्षणीयम्, तदपि नैरपेक्ष्यं विरुणद्धि । अतः श्रवणादीनां सहायसङ्गसाध्यत्वात्तत्साधनानां रक्षणाच्च संन्यास- स्वरूपविरोधतः स नेप्यत इत्यर्थः । यद्वा, 'यस्त्वसंयतपद्भुर्ग' इति द्वाभ्यामसंयतपद्भुर्गस्य त्रिदण्डोपजीवने वाधकं कथयता भगवता पूर्वोक्तत्रिदण्डिन्साधनरक्षणं सूच्यते, तद्रक्षणं च 'एकधरेन्महीमेता'मित्यादिभिर्यै धर्माः पूर्वमुक्तास्ते एव कर्तव्यत्वेन सिध्यन्ति, न तु श्रवणादिकम्, एकचरणे सहायसङ्गाभावात्, सत्यपि सहायसङ्गे स्थितेः कर्तुमशक्यत्वात् । तथा च संन्यास उक्तानां साधनानां संन्यासे अवश्याचरणात् । एवं सत्यत एव परस्पर- स्वरूपविरोधेन तथेत्यर्थः । यद्यपि मूढे स्वरूपविरोधत इति पदं नास्ति, तथाप्यत्र तद्धर्मश्च विरोधत इति चकारदर्शनात् मयैवं व्याख्याने समुचित इति न दोषः । अथ त्रिदण्डिनोपि चातुर्मास्य एकत्रस्थितेः स्मरणात् भगवतापि 'विविक्तक्षेमशरणो मद्भावविमलाशय' इति कथयता साधनरक्षणपूर्वकं स्थित्वा श्रवणादिसाधने को दोष इत्याकांक्षायां परस्परधर्म- विरोधरूपं दोषान्तरं व्युत्पादयन्ति अभिमानादित्यादि । अभिमानो गर्वः, अहन्ता- ममतात्मको वा, तस्मात्, स्थितौ हि, तत्र 'भिक्षां चतुर्षु वर्णेषु विगर्हान् वर्जयंश्चेत्, ससागारानसंकुप्तांस्तुष्ये लब्ध्वेन तावता । बहिर्जलाशयं गत्वा तत्रोपस्पृश्य वाम्यतः । विभज्य याचितं शेषं भुञ्जीताशेषमाहृत'मिति द्वाभ्यामेको भिक्षाप्रकार उक्तः । तत्र ससागारेषु कस्य- चित् दुष्टान्ने प्राप्ते तदोपमज्ञात्वा च तस्य भक्षणे कृते विविदिपादशायामिव श्रवणादि- साधनदशायामपि ग्रन्थादिषु साधनेन शरीराभिगत्या च प्रतिवादिनिराकरणार्थं पारुष्याव- मानयोः सम्भवात् । 'अतिवादांस्ति तिक्षेत नावमन्येत कञ्चने'ति संन्यासधर्मेण भगवदुक्तसा- तिकमेण तद्धर्मविरोधः । किञ्च, नियोगात् नितरां योगो नियोगः, 'तस्मात्सर्वालाना राजन् हरिः सर्वत्र सर्वदा । श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यो भगवानृणा'मिति द्वितीय- स्कन्धवाक्यात्तेषामावतंरं तस्मात् । न हि सकृत् कृतं श्रवणादिकं प्रेमभक्तिं जनयति, किन्त्वावर्त्यमानम्, आश्रुतिश्च स्थित्वा, सा च 'एकधरेन्महीमेतां निःसङ्गः संयतेन्द्रियः । आत्मक्रीड आत्मरत आत्मवान्समदर्शन' इत्याद्युक्तैः परित्यागधर्मैर्विरुध्यते । अतो हेतुद्व- योपपादिताद्धर्मविरोधादपि तथेत्यर्थः । ननु मास्तु श्रवणाधर्मं संन्यासरूपो वैधः परित्यागः, तथापि गृहादीनां विषयासक्तिजनकतया भगवदासक्तिपाधकत्वेनावश्यं त्याज्यत्वात् । 'ज्ञान- निष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो वानपेक्षकः । सल्लिहानाश्रमांस्त्यक्त्वा चरेद्विधिगोचर' इत्युक्त- रीतिकस्य त्यागान्तरस्य भगवदासक्तिसाधनार्थं करणे को दोषः, तादृशत्यागे च स्वरूपधर्म- विरोधरूपपूर्वोक्तवाधकामावात्, वैराग्यस्य ज्ञानाजनकत्वं यदा, तदा गृहत्यागः कर्तव्य इति पक्षस्य नटकृत्यमणिप्रिवस्तुनितात्पर्यनिरूपणप्रसङ्गे निर्णीतत्वाद्येत्याशंकां परिहृतुं व्युत्पादयन्ति गृहादेरित्यादि । गृहधनादेर्मयवदानासक्तिपाधकत्वेन साधनार्थं भगवदामक्ति-

साधनार्थं, यदि तथा अवैधत्यागः कर्तव्यश्चेत् सोपि नेष्यत इत्यर्थः । नेष्यत इति पदद्वयं अत्राप्यनुपपज्यते ।

एवमनूय परिहरन्ति अग्रेऽपीत्यादिद्वाभ्याम् । त्यागो हि न स्वतन्त्रं साधनमपि तु मार्गाद्गतयेति पूर्वं व्युत्पादितम् । तथा सति मार्ग एव स्वतन्त्रः साधकः । स च 'भक्त्या सञ्जातया भक्तये'ति वाक्यात्पूर्वं श्रवणादिकमेवापेक्षते । तत्र श्रावयिष्यादिरूपं सहायम् । ते च 'हृदास्तु पण्डिताः प्रोक्ता भगवच्छास्त्रतत्परा' इत्यादिना जलभेदे ये निरूपिताः, तादृशास्त्विदानीं दुर्लभा इति 'गायकाः कूपसंकाशा' इत्यादिना य उक्ता गायका वा पौराणिका वा मिलन्ति, ते च यथा स्वयं गृहासक्तो विरजिष्यमाणो वा तादृशा एव, न तु स्वत उक्त्वाः, अतोऽपि तादृशैरेव संगो भवति, नान्यथा, नोक्तृप्रकारकः । तथा च संगदोषेण स्वाभिप्रेतफलाभावात्त्रेष्यत इत्यर्थः । अथ यदि तादृशा मध्यमाधिकारिणो मिलन्ति, तदा गृहपरित्यागे को दोष इत्याशंकायां स्वीयदोषादपि तथात्वमाहुः स्वयं चेत्यादि । चोप्यर्थे । स्वयमपि विषयाक्रान्तः । 'इन्द्रियैर्विषयाकृष्टै'रिति न्यायेन पञ्चेन्द्रियविषयाकृष्टमानसस्त्वानभिध्यायन् पापण्डी स्यात्, 'कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आत्मे मनसा स्मरन् । इन्द्रियार्थान्चिमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते' इति गीतावाक्यात् तादृशः सञ्जुषधर्मात्मिकाधर्मशाखाज्यासः पापण्डी स्यात् । तत्र कालस्यापि सहायतामाहुः तु कालत इति । तु पुनः धर्मप्रतिपक्षरूपात् कलेरपि तथा स्यात् । अतस्तादृशानां संगेपि पापण्डित्वात् पतितः स्यादतो नेष्यत इत्यर्थः । अथ 'कलिं सभाजयन्त्यार्या' इत्यादिवाक्यैः कलेः (श्रवण) कीर्तनाद्यनुगुणत्वेन गृहत्यागे दोषाभावो विभाव्यते, तदापि दोषमाहुः विषयेत्यादि । सत्यं कालः कीर्तनानुगुणः, तथापि फलांशे एवानुगुणो, न तु साधनस्वरूपांशे, तेषु वाक्येषु तथैवोपलभ्यात् । अतो विषयाक्रान्तदेहानां पूर्वोक्तरीत्या विषयारूढस्थूललिंगशरीराणां कालतः कलेः सकाशात् हरेरावेशः सर्वदा न, भगवच्चित्ता सर्वदा न भवति, किन्तु कदाचित् । तथा सति यदा आसुरावेशः स्यात्तदा पूर्वोक्तस्य सर्वस्य प्रतिबन्धात् पापण्डित्यमेव भवेत् । अतो नेष्यत इत्यर्थः । कामत इति पाठे तु काम इच्छा, तथा च विषयकामनया तथा सादित्यर्थो बोध्यः । तदेतन्नियमयन्ति अतोऽत्रेत्यादि । अतः उक्त्यो दोषेभ्यः, अत्र काले, भक्तौ भक्तिमार्गे, साधने साधनदशायाम्, तादर्थ्यसप्तमीपक्षे आमक्तिमाधनार्थं वा, त्यागो गृहपरित्यागः नैव मुखावहः । इदानीं तनवीतरागिवत् पापण्डित्यमापादयन् भगवद्रासक्तिरूपं मुक्तं न जनयति, तस्मात् मध्यमायातपि साधनदशयां मर्यादा न कर्तव्य इत्यर्थः । अत्र भक्तिमार्गे भगवता कर्तव्यत्वेन प्रोक्तस्य परित्यागस्य प्रेमभक्तिमाधनदशायामकर्तव्यत्वे माधिते पाणिशेष्यात् तस्मिन्त्वदशयां फलोपकार्यत्वेन कर्तव्य इति निश्चयः ॥ ३-६ ॥

तत्र 'भक्त्या त्वनन्यया शन्य अहमेनंविधेऽनुत् । ज्ञानं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंनरं'ति गीतायां भगवद्वाक्यात् फलम्य प्रयी रिचा । तत्र कस्मै फलाय कर्तव्य इति

विचारणायां प्रवेशस्य मत्कर्मकृन् मत्परम इति वाक्योक्तसाधनान्तरसापेक्षत्वात्ततः पूर्वमुक्त-
योर्ज्ञानदर्शनयोरर्थे कर्तव्य इत्याशयेनाहुः विरहेत्यादि ।

विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यते ।
स्वीयबन्धनिवृत्त्यर्थं वेदाः सोऽत्र न चान्यथा ॥ ७ ॥
कौण्डिन्यो गोपिकाः प्रोक्ता गुरवः साधनं च तत् ।
भावो भावनया सिद्धः साधनं नान्यदिष्यते ॥ ८ ॥
विकलत्वं तथास्वास्थ्यं प्रकृतिः प्राकृतं न हि ।
ज्ञानं गुणाश्च तस्यैव वर्तमानस्य बाधकाः ॥ ९ ॥
सत्यलोके स्थितिर्ज्ञानात् संन्यासेन विशेषितात् ।
भावना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवेत् ॥ १० ॥
तादृशः सत्यलोकादौ तिष्ठन्त्येव न संशयः ।
बहिश्चेत्प्रकटः स्वात्मा बह्विवत्प्रविशेद्यदि ॥ ११ ॥
तदैव सकलो बन्धो नाशमेति न चान्यथा ।
गुणास्तु सङ्गराहिल्याजीवनार्थं भवन्ति हि ॥ १२ ॥
भगवान् फलरूपत्वाद्वात्र बाधक इष्यते ।
स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यं दयालुर्न विरुध्यते ॥ १३ ॥
दुर्लभोयं परित्यागः प्रेम्णा सिध्यति नान्यथा ॥ १३ ॥

विरहसानुभवो विरहानुभवः, विरहसामयिको वानुभवो विरहानुभवः, विरहान-
न्तरेऽनुभवो वा विरहानुभव इति विधा सम्भवति, तदर्थं कर्तव्य इति फलति, तत्राद्ये पक्षे
जीवस्य सृष्ट्यादौ व्युत्तरणाज्ञातो यो विरहस्तस्योद्दोषेण आसक्त्या कृते तस्याभीक्ष्णमनुभ-
वार्यं, द्वितीयपक्षे तु, भक्तियोगमाधान्यां सह कृत्यासक्तिभ्रमन्यायेनोत्पादितोभ्यासरूपो यो
भगवदनुभवस्तदर्थं, तृतीयपक्षे तु 'तासामाविरम्'दित्यादिनोक्तो यः साक्षात्काररूपानुभव-
स्तदर्थं, तथा चैवं त्रिविधो विरहानुभवोर्थः प्रयोजनं यस्य तद्विरहानुभवार्थं, क्रियाविशेषण-
मेतत् । तदर्थं तद्यथा सात्तया परित्यागः प्रशस्यते । एकादशस्कन्धे भगवता 'वाग्गददा
श्रवते यस्य चित्तमित्यनेनात्यन्तं स्तूयते, अतस्तदर्थं कर्तव्यः । अत्रायमर्थः । पुष्टिमागीयाणां
जीवानां भगवद्रूपसेवार्थं कथात् सृष्टिः । ते तु जीवाः शुद्धमिक्षधेदाद् द्विधा । तत्र मि-
श्राणां कदाचिदन्यासक्त्या बाहंकारेण वा मर्यादास्थापनार्थं वा शापादिना भगवद्वियोग इति
पुष्टिप्रवाहमर्यादायां स्थितम् । तथा गयेषु सहस्रपरिवत्सरमितकालाद्दुत्तरणेन भगवद्वियोगः ।
स च केनचिन्नकारेण वाऽनन्यमत्तया वा भगवता निवार्यते । भक्तिमार्गश्च चतुर्विधाः ।
तथास्मिन्मार्गे यदा निवारयितुमिच्छति तदा तस्य केनचिन्नकारेण विरहौत्कथयमुत्पादयति ।

किञ्च, माया ह्यन्यत्र स्थितमन्यत्र प्रत्याययतीति 'ऋतेर्धं यत्प्रतीयेते'त्यत्र सुचोषिन्यां स्थितम् । भगवांश्च रसलीलायां योगमायासुपाश्रयतीति पञ्चाध्यान्यारम्भे स्थितम् । सा च न विश्वमायाऽपि तु भगवद्योगार्थी माया । एवं सति यदा भगवानेनं जीवं शुकुक्षति, तदास्य योगमायया स्वाज्ञानं विरहं चोत्पादयति, अनन्यभक्तिश्च परमा तिरोधाननाशिका । अन्तर्बहिश्च भगवन्तमनुभावयति । भगवांस्तु सर्वमन्तर्बहिर्व्याप्तवानोपि विरुद्धधर्माश्रयत्वात् परिछिन्नः । एतन्मार्गे च भगवतो बहिः प्राकट्यमेवाभीष्टं, तदैवेश्वरवादोन्यदा शून्यवादः । एवं सति शुकुक्षाविषयस्य भक्तस्थानन्यभक्तिऋतो योन्तःसाक्षात्कारस्तस्य बहिष्प्रेमापादयन्ती माया व्यासक्तिप्रमन्यायकं करोति । तादृशो यः साक्षात्कारः, सर्वात्मभावजन्यो भूमविधायां सर्वविधप्रत्ययविलक्षणतया सिद्धः, स एव विरहानुभवपदेन चोषितः । तदर्थं यः परित्यागः स एकादशस्कन्धे चतुर्दशाध्याये भगवता अत्यन्तं स्तूयते । किञ्च, विरहानन्तरभावी अनुभवो बहिः साक्षात्काररूपं सम्यग्दर्शनं, तदर्थं यः परित्यागः स भगवता प्रकर्षेण, 'यथा अधनो लब्धघने विनष्टे' इति सार्धद्वान्यां पञ्चाध्याय्यां स्तूयते, अतस्तदर्थं कर्तव्यं इत्यायाति । एतयोरौघस्य प्रशंसा व्युत्पाद्यते । तथा हि, 'वदन्ति कृष्ण श्रेयांसी'त्यादिना वैदिकोक्तसाधनानां भगवदुक्तभक्तेश्च तारतम्ये ष्टे, भगवता 'धर्ममेके यशश्चान्य' इत्यादिना भक्तेः फलोत्कर्षं, 'अकिञ्चनस्य दान्तसे'त्यनेन स्वरूपोत्कर्षं, 'न पारमेष्ठ्य'मित्यादिभिरनन्यभक्तोत्कर्षं, 'निःकिञ्चन' इत्यनेन स्वसुखोत्कर्षं, 'वाध्यमानोपी'ति द्वान्यां स्वभक्तेर्वैलम्बत्वं, 'साधयती'त्यनेन स्ववशीकर्तृत्वं, 'भक्तिः पुनाती'त्यर्धेन भक्तेरत्यन्तपावनत्वं, 'धर्मः सत्से'त्यनेन धर्मादीनामतादृशत्वं चोक्त्वा, 'कथं विना रोमहर्षं द्रवता चेतसा विना । विना नन्दाशुक्लया शुष्येद्भक्त्या विनाशय' इत्यनेन ऊर्जितां भक्तिं लक्ष्यैः परिचाययित्वा, ततो 'वाग्गद्गदा द्रवते यस्य चित्तं, नदत्यभीक्ष्णं हसति कचिच्च । विलज्ज उद्गायति नृत्यते च मद्भक्तियुक्तो सुवनं पुनाती'त्यनेन विरहावस्थाव्यञ्जनपूर्वकं तादृशभक्तिमानत्यन्तं स्तूयते । अतस्तासां दशायां जातायां तदर्थं कर्तव्यं इत्यर्थेयलादायाति । तथा तत्रैव द्वितीयाध्याये कविनापि 'मन्येऽनुतश्चिद्भवमच्युतस्य' 'यानास्थाय नरो राज'त्रित्यादिभिर्मगवद्दर्शानुपनम्य, 'शृण्वन् सुभद्राणि रयांगपाणैर्जन्मानि कर्माणि च यानि लोके । गीतानि नामानि तदर्थंरानि गायन् निडजो निचरेदसंगः । एतन्नतः स्वप्रियनामकीर्त्या जातानुरागो द्रुतचित्त उचैः । हसत्यथो रोदिति रौति गायत्युन्मादवचूत्यनि लोक्रवाद्यः । तं वासुमग्निं सलिलं महीं च ज्योतींषि सत्वानि दिशो द्रुमादीन् । सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत्किञ्च भूतं प्रणमेदनन्यः । भक्तिः पेशानुभवो निरक्तिरन्यत्र चैप त्रिक पत्र कालः । प्रपद्यमानस्य यथाश्रतः स्युस्तुष्टिः पुष्टिः शुद्धपापोनुधामं । इत्यच्युताङ्घ्रिं भजतोनुपृत्या भक्तिरिक्तिमेगवत्प्रयोधः । भवन्ति वै भागवतस्य रात्रन्ततः परां शान्तिर्गुपेति माक्षा'दित्यन्तेनोच्यते । एतत्सुचोषिन्यां च प्रथमस्कन्धीये 'नामान्यनन्ताम्'ति नारदनाम्ये कर्मज्ञानभक्तीनां प्रयाणां फलसाधकमभित्तयानुक्तयो य

उक्तस्वरूपमत्र कविनोच्यते इत्येवमवतार्यते पञ्चश्लोका व्याख्याताः । तत्र प्रथमे 'आदौ
 गृहान्निर्गत' इति कथनेन त्यागावस्था बोधिता, भगवन्नमादिश्रवणं तद्गानं विचरणं लज्जा-
 भावश्च, अगुकल्पस्वरूपत्वेन बोधितः । ततो द्वितीये 'एवं व्रत' इत्याद्युत्तरप्रथमैः प्रकृत्युल्लङ्घने-
 नालौकिकत्वरूपं लोकचाह्वयं बोधितम् । तेन विरहागुसन्धानावस्थैव स्फुटीकृता । ततस्तु-
 तीये एवं विचरणकर्मणा लोकपरित्यागेन ज्ञानभक्ती एकहेलया युगपन्निरूपिते । तत्र खादिपु-
 समुद्रान्तेषु लौकिकप्रत्यक्षविषयेषु प्रणमनक्रियाकर्मत्वं हरिशरीरत्वेनोच्यते । तेन तेषु तथा-
 त्वज्ञानमर्यादाक्षिप्यते । अत आक्षिप्तेन 'ज्ञात्वे'त्यन्तेन ज्ञानं 'प्रणमेदनन्य' इत्यनेन साधन-
 भक्तिर्बोध्यम् । ततश्चतुर्थपञ्चमाभ्यां दृष्टान्तपूर्वकं परमभक्तिभगवच्चानतदितरविरक्तीनां युग-
 पद्भयनेन साक्षात्परमशान्तिरूपं फलसुक्तम्, तेनापि कर्मज्ञानभक्तीनां यत्परमं फलं तदनेन
 मार्गत्रितयानुकल्परूपेण परित्यागेन भवतीति तादृशत्यागप्रशंसैव सुबोधिन्सुक्तप्रकारेण सिध्य-
 तीति बोध्यम् । नन्वेवं सत्यत्र संन्यासवेशः कुतो नोक्त इत्यत आहुः स्वीयेत्यादि । स्वीयाः
 पुत्रदारादयः तत्कृतो यो बन्धः, स्वस्य तेष्यासक्त्यभावेपि तेषां स्वस्मिन्याऽऽसक्तिस्तत्रिवृ-
 च्यर्थ, अत्र अस्मिन्भक्तिमार्गीये संन्यासे, स वेशः, त्रिदण्डकौपीनधारणादिवेशः । न
 चान्यथा । चोबधारणे, अन्यथा तत्कृतबन्धाभावे सति, न च नैवापेक्षितः, अतो यस्य बन्ध-
 संभावना तस्य स वेश आवश्यको, नान्यसेत्यसार्वत्रिकत्वाच्चेत इत्यर्थः । ननु भगवदुक्तेषु
 प्रशंसावाक्येषु परित्यागो न प्रकटयया प्रतीयते, कविवाक्येषु च ज्ञानमिश्रभक्तेः प्रशंसा
 प्रतीयते । खं वासुमिदमिति वाक्यात् । तथा सति शुद्धभक्तिमार्गीयस्य त्यागस्य प्रशंसा
 कथं निश्चेतुं शक्या, तद्वसिद्ध्यभावादित्याकांक्षायां तत्प्रसिद्ध्यर्थमाहुः कौण्डिन्यो गो-
 पिकाः प्रोक्ता शुरुच इति । कौण्डिन्यो ह्यनन्तदोरकस्याग्री प्रक्षेपेणोत्पन्नादपरापाद् द्वा-
 रियमापन्नः, स्वपत्न्याः शीलाया वाक्यादनन्तापराधजन्यं तद्बुध्या निर्विण्णो नन्तं ध्यायन् क
 द्रक्ष्यामीत्याशया गृहाद्वनं निर्गतो, निराशनं व्रतं प्रब्रुच्यं च कृत्वा हरिं जपन् निर्वनेरण्ये
 चूतवृक्षं गोप्रभृतींश्चेतनानचेतनांश्च बहून् पप्रच्छ, तैः सर्वैरपि नानन्तोस्माभिर्दृष्ट इत्युक्ते
 विह्वलीभूतो जीविते निराशो दीर्घमुष्यं च निश्चस्य मूढले पपात, ततः क्रिषित्काठोत्तरं
 संज्ञां प्राप्यानन्तेति जल्पन् तस्मिन्क्षणे सुनिर्विण्णोऽभूत् । ततः कृपयाजनन्तरेषोपि वृद्धन्ना-
 क्षणरूपेण प्रत्यक्षीमूय 'इत एही' त्युक्त्वा पातालं प्रवेश्य, कौण्डिन्यं दक्षिणे करे गृहीत्वा
 स्वपुरीं दर्शयामास । तत्र दिव्यसिंहासनस्थितं स्वात्मानं च स्वायुषगरुडाद्युपशोभितं दर्शया-
 मास । ततस्तं दृष्ट्वा परया मुदा प्रसन्नः कौण्डिन्यः 'पापोहं पापकर्महं पापात्मा पापसम्भवः ।
 माहि मां पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत । अय मे सफलं जन्म जीवितं च सुजीवितम् ।
 यत्तवांप्रियुर्गामोजे मन्मूर्द्धा अमरायत'इत्युक्तवान् । मगवांस्तु तस्मै दारिद्र्यनाशनं धर्मं
 सनाननं विष्णुलोकं च वरं दत्तवानिति मविष्योत्तरे भगवता सुधिष्ठिरं प्रत्युक्तम् । तेनार्थं
 परित्यागः स्यादिकृतबन्धाभावात् संन्यामवेपरादितः स्वच्छसाधने साधनान्तरापेक्षारहितः

प्रसन्नध्वेयसाक्षात्कारफलकः अवैधः शुद्धभक्तिमार्गीयश्चेति सिध्यति । अत एव वेदस्तुतौ 'एकदा नारदो लोका'नित्यत्र सुवोधिन्यामुक्तम् । 'एवमेव च परिग्रमणं कर्तव्यं यथा कौण्डिन्येन कृत'मिति । गोपिकानां तु फलप्रकरण एव भगवत्प्राप्त्यर्थं सर्वपरित्यागः पूर्वमुक्तः । ततो मदमानाभ्यां भगवत्तिरोभावे भगवद्विचयनं, ततः प्रसादार्थं गानं, ततो दैन्येन रोदनं, ततो भगवत्प्रादुर्भावः, ततो भगवत्कृता तत्प्रागप्रशंसा, ततो लीलानुभव उक्तः, तत्रापि पूर्ववदेव वेपराहित्यादिकं फलपर्यन्तं सिद्धम्, अतस्त एवात्रैतत्परित्यागप्रवर्तकत्वाद्गुरवः, तथा चैवं शास्त्रप्रसिद्धत्वात् । 'एव मदर्थोञ्जिते'त्यादिनां भगवता व्रजभक्तकृतत्वागस्य प्रशंसनाच्चैकादशस्कन्धीयप्रशंसावागमन्यानामप्येतदारभावस्यासूचकतयैतत्प्रशंसायामेव तात्पर्यम् । तत्रापि द्वादशाध्याये 'रामेण सार्ध'मित्यादिभिस्तत्कृतसाधनस्यैव प्रशंसनात्, उद्धवस्य तदर्थसन्देह एवाग्रिमग्रन्थावताराच्च । उचितं चैतत्, यदारम्भः प्रशस्तस्य परमा काष्ठा प्रशस्तेति । अतस्तत्परैव सा प्रशंसा विश्वेत्यर्थः । अत्र कौण्डिन्यग्रहणं निरपेक्षभक्तानां बहुविधत्वात्तत्कृतपरित्यागार्थं बोध्यम् । एतत्प्रशंसायास्तद्दर्शनात्, विरहोत्तरमाव्यनुभवार्थमात्रत्वेनैव विवक्षितत्वाच्च । एवं च यो यो यादृग्भक्तिमान् त्यागं चिकीर्षति तस्य तस्य तादृग्भक्ता एवेद्यगवस्याका गुरव इत्यपि बोधितम् । भगवद्ब्रह्मसंवादसमाप्तौ अज्ञसा सिद्धिहेतुप्रश्ने 'देवासुरमनुष्येषु मद्भक्तचरितानि चे'ति भक्तचरिताश्रयणस्य तथात्वेनोपदेशादिति । एतेषां गुरुत्वं च स्वचरितेनैतन्मार्गप्रवृत्तिप्रयोजकत्वाद्गतानेयगुरुत्वां प्रथिव्यादीनानिब बोध्यमित्याशयेनाहुः साधनं च तदिति । एतेनोपदेशानपेक्षायत्र बोधिता । अत्र विरहानन्तरभावानां तत्कृतानां साधनानां बहुत्वात्तानि सर्वाणि कर्तव्यान्त्युत किञ्चिदेकमित्यपेक्षायां तत्सर्वप्रयोजकमादिभूतं यत्साधनमवश्यं विवक्षितं तदत्र कार्यतयेष्यत इत्याहुः भावो भावनयेत्यादि । भगवति परमा रतिर्भावः । 'रतिर्देवादिविषया भाव इत्यभिधीयत' इति वाक्यात् । सोपि न स्वतः सिद्धो विवक्षितः, तस्य स्वाभाविकत्वात्, किन्तु भावनया निरन्तरचिन्तया सिद्धः प्रचितः तादृशस्यैव साक्षात्कारफलकतायाः साधनान्तरसाधकतायाश्च पूर्वोक्तोपाख्यानद्वयेपि सिद्धत्वात् । अतः स एव साधनं, नान्यदिप्यते, अन्यद्विचयनादिकं साधनत्वेन नेष्यत इत्यर्थः । ननु तस्यापि तत्र सत्यात् कृतः साधनत्वेन नेष्यते इत्यत आहुः विकलत्वमित्यादि । जटेष्ययोग्येषु च प्रश्नो विकलत्वम् । तथा अस्वास्थ्यं प्रकृत्या स्थित्यभावः । एतत् इयं प्रकृतिः निरहानस्थान्ममात्रः । तत्रापि हेतुः प्राकृतं न हीति । प्रकृतिसम्बन्धि प्राकृतं, भव्याप्रत्याप्राप्तं न दृश्यते, द्वि यतो हेतोः, तथा च तद्यदि स्वस्थावस्थाहेतुकं स्यात्तदा साधनत्वेनेष्यते । अतस्तदभावात्नेष्यत इत्यर्थः । ननु तद्वैकादशस्कन्धे 'शृण्वन् गुणप्राप्ती'त्यादि-श्लोकप्रयोक्तृभगवन्नमस्त्वर्थयणं रतिर्नगानादयः सर्वत्र भगवच्छरीरत्वेन ज्ञानं च स्वस्थावस्थापमन्वान् साधनत्वेनेष्यतेत्यनेनान्यजानीयमन्वादित्याकांक्षायामाहुः ज्ञानमित्यादि । ज्ञानं

सर्वस्य भगवच्छरीरत्वेन ज्ञानम् । गुणाश्च श्रवणकीर्तनगानविषया भगवद्गुणा अपि, तस्यैव भावनाप्रचितभावस्यैव, वर्तमानस्य तदन्तःकरणादिषु व्याप्तस्य, बाधकाः वर्तमानता- नाशकाः, यथायथं शुकादिषु मथुराप्रयातभगवद्विसुक्तविशोकगोपिकासु च दृष्टाः, अतो नेष्यन्त इत्यर्थः । ननु तादृशज्ञानं साक्षात्कारफलकम्, गुणाश्च शोकाभावफलकाः, 'विशोका नेष्यन्त' इत्यर्थः । ननु तादृशज्ञानं साक्षात्कारफलकम्, गुणाश्च शोकाभावफलकाः, 'विशोका नेष्यन्त' इत्यर्थः । अतः विरहानुभवस्वरूपबाधेपि को दोष इत्याकांक्षायां प्रथ- अहन्ती निन्दु'रिति वाक्यात् । अतः विरहानुभवस्वरूपबाधेपि को दोष इत्याकांक्षायां प्रथ- मतः ज्ञानभावनयोः फलतारतम्यं व्युत्पादयन्ति सत्येत्यादि । संन्यासेन विशेषितात् सहकृतात् सर्वत्र ब्रह्मस्थितिबोधकात् परोक्षज्ञानात्, सत्यलोके चतुर्मुखलोके स्थितिः । 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले पराभूतात् परिसुच्यन्ति सर्वे' इति (तैत्तिरीय) श्रुतेः । असां श्रुतौ वेदान्तविषयकनिश्चितपरो- क्षज्ञानवतां संन्यासिनां शुद्धसत्त्ववत्त्वेन ब्रह्ममुक्तिफले पराभूतं प्राप्य मुक्तिरुक्ता । छान्दोग्ये तु 'यथा क्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवती'ति मरणानन्तरमेव भावनादुरूपं पारलौकिकतात्कालिकफलं श्रावितम् । अतो यत्र पुरुषे भावना साधनं तत्र तथा तादृशमेव फलं भवेत् । चोवधारणे । तथा च ज्ञाने फलस्य भेदः कालस्य विलम्बश्च दोष इत्यर्थः ।

ननु 'यथैषांसि समिद्धोर्गिर्भस्मसात् कुर्वतेऽर्जुन । ज्ञानामिः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुर्वते तथे'ति गीतावाक्यात् प्रवले ज्ञाने कर्मणां निःशयनाशात् न कालविलम्बः । 'हरेः शरीर'मित्युक्ततया ज्ञानस्य भगवद्विषयत्वाच्च न फलभेद इत्याशंकायामाहुः तादृश इत्यादिसा- धनम् । तादृशः प्रवलज्ञानवान् सत्यलोकादौ विद्युद्गणेन्द्रप्रजापतिलोकेषु तिष्ठत्येव, तत्र- लभोगेन स्वप्रारब्धमपनयन्नातिवाहिकवैद्युत्पुरुषागमनपर्यन्तं स्वप्रारब्धातुसारेण तिष्ठत्येव न संशयः । परान्तकालप्रतीक्षाऽभावेपि वैद्युत्पुरुषप्रतीक्षाया आतिवाहिकाधिकरणे सिद्धत्वात् । ज्ञानप्राप्त्येपि तादृशस्य विलम्बे सन्देहो नेत्यर्थः । नन्विदं भावनापक्षेपि तुल्यमित्याशंकायामाहुः बहिरित्यादि । अरणिमधनप्राप्त्येन बहिरिव भावनाप्राप्त्येन वहिः प्रकटः स्वात्मा पुरुषोत्तमो यदि बहिवद्बहिर्यथा पुनरन्तःप्रविशेत्, तदैव तस्मिन्नेव काले सकलो बन्धो बाह्य आम्पन्तरश्च नाशमेति, निवर्तते, न चान्यथा अन्यथा न निवर्तते एव । तथा च 'यदा सर्वे प्रलीयन्ते कामा येस हृदि स्थिताः । अथ मत्स्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नत' इति श्रुत्या तदानीमेव बन्धाभावस्य फलाभ्यापद्वितीयपादारम्भे 'वाच्यवसि दर्शना'दिति सूत्रे विचारितत्वात् अन्तर्ग्रहगतगोपिकासु तथैव दर्शनाचेति न भावनापक्षस्य ज्ञानतौल्यम् । अतो विलम्बापादकत्वात् ज्ञानं साधनत्वेन नेष्यत इत्यर्थः । एतेन शुद्धभक्तिमार्गाधिसागे ज्ञानमिश्रपक्षोपि निवारितः । तर्हि गुणानां तथात्म- स्त्वित्याकांक्षायामाहुः गुणास्त्वित्यादि । नुः शङ्कानिरासे । श्रवणादिविषया गुणाः सद्- राहित्यात्, भावनासिद्धस्य भावस्याप्राप्त्ये भगवतो वहिः प्राकृत्याभावेन तत्सद्ग्राहित्यादुद्बुद्धे- विरहे जीवनार्थं भवन्ति । हि निश्चयेन । विशोकवान्ये तप्तजीवनवान्ये च तथैव सिद्ध- त्वात् । अतो विलम्बापादकत्वेन मध्यमाधिकारे ते उपयुज्यन्ते । अतो मुख्यधिकारे तेषां साधनत्वेन नेष्यन्त इत्यर्थः । ननु यथेवं गानादिविषयाणां गुणानामपि बाधकत्वम्, तर्हि

भान्यमानस्य भगवतोपि विलम्बापादकत्वेन बाधकत्वं कुतो न स्यादित्यत आहुः भगवान्-
 नित्यादि । स हि फलरूपः, प्राप्तश्चेत् फलमेव जातं साधनस्य, अतः फलरूपत्वात् साध-
 नावस्थानिवर्तकत्वेपि बाधकत्वेन नेष्यत इत्ययं । एतेन येषु बहिः प्राकट्योत्तरमन्तःप्रवेश-
 स्तेषां सद्योमुक्तिः, येषु च बहिः प्राकट्यमेव, नान्तःप्रवेशस्तेषामिहैव लीलानुभव इति मुत्ये-
 ष्वपि व्यवस्था सूचिता । तेन न कोपि कापि विरोध इति ध्येयम् । ननु यदि भगवान् फल-
 रूपत्वान्न बाधकः, तदा फलरूपत्वादेव यथा विजने दर्शनार्थं यतमानाय नारदाय दर्शनं दत्त्वा
 तिरोहितः सन् पुनर्दर्शनार्थं यतमानं तं प्रति 'हित्वावद्यमिमं लोकं गन्ता मज्जन्तामसीति
 स्वास्थ्यार्थं वाक्यमुक्तवान्, तस्य स्वास्थ्यं च कृतवान्, तथा अत्र कुतो न वक्ति? स्वास्थ्यं
 च कुतो न करोतीत्यत आहुः स्वास्थ्येत्यादि । स्वास्थ्यं च वाक्यं स्वास्थ्यवाक्यम्,
 विभाषकवद्भावः । स्वास्थ्यसहितं वाक्यं स्वास्थ्यवाक्यं तत्, भगवतः न कर्तव्यम्,
 अहं तन्यः, कर्तुं योग्यं न भवति । तत्र हेतुः, दयालुर्न विरुध्यत इति । अयमर्थः ।
 नारदो ह्यविपक्वकायः परं शुद्धभाव इति तस्य स्वास्थ्यार्थं तिरोहित एव वाक्यमुक्तवान्,
 स्वास्थ्यं च कृतवान् । प्रकृते त्वन्तर्ग्रहगतानामिवासा वन्य एव तत्कालं नाशनीयः । स
 वन्द्यो यदि प्रारब्धकृतस्तदा भगवद्विरहवृत्तीत्रतापभगवदाविर्भावजाश्लेषसुखाभ्यामेव निव-
 र्तनीयः, भावसौत्कल्यात् । यदि तादृशोपि वाक्यं वदेत्, स्वास्थ्यं वा कुर्यात्, तदा सद्यो-
 मुक्तिं विरुध्यतात् । अतो दयालुत्वान्न विरुध्यते । अयं कर्मकर्तारिप्रयोगः । तथा च स्वा-
 स्थ्यवान्यकरणमेव दयालुं विरुध्यति । स्वयं तु दयालुर्न विरुध्यते । अतः परमकृपया स्वय-
 मेव शीघ्रं वन्द्यनिवृत्तिं विधासन् तत् द्वयं न करोतीत्यतः स्वास्थ्यवाक्यं कर्तुमनर्हमित्यर्थः ।
 ननु यद्येवं तर्हि 'वाग्ब्रह्मे'त्यादिना भुवनपावनत्वेन यः स्वयं प्रशंसितः, तादृशस्य स्वास्थ्या-
 दिकमपि न करोतीत्याशंकायामाहुः दुर्लभोचमित्यादि । अयं सद्योमुक्तिसम्पादकः परि-
 त्यागः तादृशस्यापि दुःशापः । तत्र हेतुः । प्रेम्णा सिध्यन्ति मान्यथेति । तथा च ते
 यद्यपि परमभक्ताः, तथापि सर्वज्ञत्वात् केचन पुष्टिमिश्राः, केचन गुणज्ञत्वान्मर्यादाभिश्चाः,
 न तु शुद्धाः सदा प्रेमयुताः स्वरूपमात्रपराः । अतस्तादृगधिकाराभावात् करोतीत्यर्थः । एवमत्र
 भक्तिमार्गीयत्यागे गुरुद्वयस्य कथनेन फलविलम्बनशैथिल्यतात्कालिकफलकथनेन चावस्थाभे-
 दादिसूचनादधिकारिभेदात् त्रैविध्यं निरूपितम्, स्वरूपं च सपरिकरं विचारितम्, प्रेमभेद एव
 तत्र तत्र तादृशाधिकारसम्पादक इति च साधितम् ॥ ७-१३३ ॥

अतः परं नन्वेकादशस्कन्धीयप्रशंसायाः भक्तिपरमकाष्ठारूपेऽस्मिन् दुर्लभे परित्यागे
 पर्यवमज्जतायां प्रारम्भदशाकर्तव्यस्य परित्यागस्य विलम्बवत्तया ज्ञानमार्गीयत्यागतौल्येन
 विशेषामासादविचारितव्यायेन विहाय विचारिणो ज्ञानमार्गीय एव कर्तव्यः, किमेतद्विचारणे-
 त्याशंकायां भक्तिमार्गीयप्यारम्भदशायां निःप्रवृद्धन्तं यत्तु ज्ञानमार्गीयस्य मरिचिप्रदाननिविल-
 म्बयतां च यापयन्ति ज्ञानमार्गे इत्यादि ।

ज्ञानमार्गं तु संन्यासो द्विविधोपि विचारितः ॥ १४ ॥

ज्ञानार्थमुत्तराङ्गं च सिद्धिर्जन्मशतैः परम् ।

ज्ञानं च साधनापेक्षं यज्ञादिश्रवणान्मतम् ॥ १५ ॥

अतः कलौ स संन्यासः पश्चात्तापाय नान्यथा ।

पापण्डित्वं भवेद्यापि तस्माज्ज्ञाने न संन्यसेत् ॥ १६ ॥

सुतरां कलिद्वोषाणां प्रबलत्वादिति स्थितम् ॥ १६ ॥

तुः पूर्वोक्तज्ञानिरासे । ज्ञानमेव मार्गं ज्ञानमार्गः । तत्र द्विविधोपि सन्न्यासी ज्ञानार्थमुत्तराङ्गं च यथा स्यात्तथा विचारितः । क्रियाविशेषणद्वयमेतत् । उत्तरतत्रे तृतीयस्य तुरीये पादे 'ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हीति' सूत्रे विविदिषोर्ज्ञानोत्सर्घ्यतया ज्ञातज्ञानस्य फलानुभवप्रतिबन्धनिवारकत्वेनान्तरङ्गतया च कर्तव्यत्वेन निर्णीतः । परं मिद्धिः साक्षात्काररूपा जन्मशतैः, न तु शीघ्रम्, 'बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते । वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभ' इति गीतावाक्ये परोक्षज्ञानवतो 'वासुदेवः सर्व'मिति स्वप्रपत्तेर्बहुजन्मान्ते कथनात् । प्रपत्तिरपरोक्षं ज्ञानम्, तस्य विलम्बेन भवने हेतुं व्युत्पादयन्ति ज्ञानं चेत्यादि । ज्ञान गीतात्रयस्योत्तरीतिकसाक्षात्काररूपं साधनापेक्षम्, कर्मज्ञानभक्तिरूपं साधनं श्लोत्सवाप-ज्ञान गीतात्रयस्योत्तरीतिकसाक्षात्काररूपं साधनापेक्षम्, कर्मज्ञानभक्तिरूपं साधनं श्लोत्सवाप-पेक्षते । अत्र प्रमाणम्, यज्ञादिश्रवणात् निष्कामानामपि यज्ञकरणस्य 'अयाकामयमान' इति श्रुतौ प्रतिपादनात्, तदेतत् 'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरक्षय'दिति सूत्रे विचारितम्, ज्ञानं च न शमदमादिमात्रेण सम्पद्यते, किन्तु यथाश्रममाश्रमकर्मापि शमादिसहकारित्वेनापेक्षत इति सहकारित्वसूत्रे व्युत्पादितम् । अतः देशद्रव्यादिरूपसाधनैर्गुण्येन विहितकर्मात्मक-सहकारिशून्यैः केवलैः शमादिभिर्ज्ञानानुदयात् स विविदिषादशोक्तः संन्यासः कलौ पश्चात्तापाय अनन्तरं खेदाय । तर्हि विद्वद्शोक्तः कर्तव्य इत्यत आहुः नान्यथेति । अन्यथा विद्वत्प्रकारकः कलौ तत्साधनामम्भवात्त्रेत्यर्थः । क्रिय, न खेदमात्रं किन्तु पाप-ण्डित्वं चापि भवेत् । मिद्धादिशुद्धामानेनोपपन्नमन्तर्गतत्वम्, चकारादयकीर्णित्वम्, अ-निश्चयत्वात्, 'आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः । प्रायश्चित्तं न पदयामि येन शुष्येन्-म आत्महे'ति वाक्योक्तः पातः संशयते । निद्वसाहुः तस्मादित्यादि । यस्मान् विविदिषा-मन्त्यासं न कुर्वीत, तत्र हेतुः, सुतरामित्यादि इति स्थितमिति । कलौ मन्त्यासं निषे-धस्तिः शास्त्रकारैरेव निर्णीतनिबन्धः । तेन मन्त्यामप्रतिप्रसवशायं प्राचिन्त्यात् सर्वशोष-ज्वर इति पोषितम् । एवमत्र भगवदज्ञया कर्तव्यस्य परित्यागस्य विचारणापानेतावत् विद्वन् ।

जन्ममार्गं जैनिदिमेने परित्यागस्याकर्तव्यता, मनान्ते पातुराश्रमस्येन कर्तव्येनेति कतिपयदकर्मव्यात्, भक्तिमार्गं कर्तव्येनोक्तत्वेति श्रवणादिप्रतिष्ठायां कर्तव्यं मन्त्याम-मन्त्यामप्रतिष्ठायां कर्तव्यं परित्यागस्याकर्तव्यता, तेषां खेदसाधनायां

करणेपि प्रेमानन्तरं त्ववैधस्य परित्यागस्य स्वत एव सिद्धिर्मुल्याधिकारिणः । तत्र च नाज्ञा-
पेक्षा, तथैव मध्यमस्यापि । परं तस्य श्रास्व्यप्रतिबन्धनेपद्विलम्बः फले । तथैव ज्ञानमिश्रसा-
पि । ज्ञानमार्गे तु विविदिपादशायां विचारितोपि कलिकाञ्जदोपसम्भावनाच्च कर्तव्यः,
विद्वत्सञ्चयासस्य तु कलिदोषेण ज्ञानासम्भवादसम्भव एव ॥ १४-१६ ॥

अतः परं प्रेमास्मदशायां परित्यागोवशिष्यते, तं विचारयितुं प्रश्नमुखेनाशङ्कते
भक्तिमार्गेपि चेद्दोषस्तदा किं कार्यमिति ।

भक्तिमार्गेपि चेद्दोषस्तदा किं कार्यमुच्यते ॥ १७ ॥

अत्रारम्भे न नाशः स्याद् दृष्टान्तस्याप्यभावतः ।

स्वास्थ्यहेतोः परित्यागाद्वाधः केनास्य सम्भवेत् ॥ १८ ॥

हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं वार्धां कुतोऽपरे ।

अन्यथा मातरो बालान्न स्तन्यैः पुपुषुः क्वचित् ॥ १९ ॥

ज्ञानिनामपि वाक्येन न भक्तं मोहयिष्यति ।

आत्मप्रदः प्रियश्चापि किमर्थं मोहयिष्यति ॥ २० ॥

तस्मादुक्तप्रकारेण परित्यागो विधीयताम् ।

अन्यथा भ्रश्यते स्वार्थादिति मे निश्चिता मतिः ॥ २१ ॥

भक्तेः प्रेमरूपाया यो मार्गः उपायभूतः परित्यागस्तत्रापि कलिप्रभृतिभिः कृतो दोष
उत्पद्यते चेत्तदा तत्परिहारार्थं किं कार्यमित्यर्थः । तत्रोत्तरमुखेन समादधते उच्यते ।
अत्रेत्यादि । अत्र प्रेमभक्ताचारम्भे आरम्भदशायां परित्यागे नाशः कलिप्रभृतिभिः कृतेन
दोषेण तदवस्थातो हीनत्वसम्भवः स न स्यात् । तत्र हेतुः । दृष्टान्तस्याप्यभावत
इति । अत्र नाशपदं सप्तम्या विपरिणतं पुनरन्येति, तथा च अत्रारम्भे नाशेऽनुमीयमाने दृष्ट-
न्तस्याभावात् अपिना दोषान्तराच्च, तथा हि उक्तास्मदशायां गृहत्यागकर्ता नश्यति, तदानीं
त्यागकर्तृत्वात्, अत्र यदेवं तदेवमित्यन्यव्याप्तौ दृष्टान्ताभावः, व्यतिरेके तु यत्र यत्र
तादृशत्यागकर्तृत्वे सति नाशाभावः, तत्र तत्र त्यागकर्तृत्वभाव इति व्याप्तेरेव शून्यता,
तादृशत्यागकर्तृत्वे सतीति विशेषणानङ्गीकारे तु तादृशव्याप्त्या गृहत्यादिष्वेवानाशसिद्ध्या
तादृशत्यागकर्तृत्ववैवाचल्यम इति दृष्टान्ताभावः । यदि तु भक्तिमार्गीयारम्भदशायां तत्यागक-
र्तृत्वात् अरिपशकपायत्वाद्वा सहदोषमंभराद्वा ध्वग्नादिप्रमिद्व्यर्थत्यागकर्तृत्वदित्यनुमातव्यम्,
तदाप्यमहतम्, नारदपूर्वजन्मदृष्टान्तेन आद्ययोः माधारणत्वात्, तृतीयस्य तु 'गायन्विलज्जो
विचरेदसद्' इति वान्येन स्वरूपाभिद्वत्वात् । पूर्वोक्तदशायां गृहत्यागकर्ता न नश्यति,
पूर्वोक्तारम्भदशायां त्यागकर्तृत्वान्, पूर्वजन्मीनानादवदिति प्रत्यनुमानेन निरस्तत्वाच्च । न
चदमप्रयोजकम् । नारदपूर्वजन्मकथामन्दर्भीषवाभ्यैस्तादृशां नाशसैवासिद्धत्वादिति ।
अनेनैव हेतुना नाशानुमाने तु मिद एव दृष्टान्ताभाव इति सुपृक्तं दृष्टान्तस्याप्यभावत

इति । किञ्च, अयं त्यागो हि भगवद्धर्मः । 'धर्मान्भागवतान् श्रूते'ति निमेषे प्रश्ने कविनापि वै भगवता प्रोक्ता उपाया ह्यात्मलब्धये । अञ्जः पुंसामविदुषां त्रिद्धि भागवतान् हि तान्' इति लक्षयित्वा 'कायेन वाचे'त्यादिभिः कथ्यमानेषु 'गायन् विलज्जो विचरेदसङ्ग' इत्यनेनासङ्ग-विचरणरूपस्य त्यागस्यापि बोधनात् । भगवद्धर्मस्वारम्भेपि न ध्वंस इत्यपि भगवतैवोक्तं 'न ह्यङ्गोपक्रमे ध्वंसो मद्धर्मस्योद्धवाण्यपी'ति । तथा चातोपि न नाश इत्यर्थः । न चैवं सति श्रवणादिप्रसिद्धार्थं कृते त्यागे कथं ध्वंस इति शङ्क्यम् । तस्यां दशायामज्ञानात्त्वरूपेण उपक्रमत्वामावात् । 'ज्ञात्वारम्भ उपक्रम' इति कोशेन ज्ञात्वारम्भसैवोपक्रमत्वादिति । ननु मास्तु नाशस्तथापि देहरक्षणार्थं भिक्षादेरावश्यकत्वात् फलविलम्बसम्पादको बाधः केन वा यैतेत्यत आहुः स्वास्थ्येत्यादि । त्यागिनः स्वास्थ्यस्य हेतुर्हि विगर्हमित्येषु चतुर्षु वर्णेषु भिक्षा तस्यास्त्यागात् । 'चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां नैवाङ्घ्रिपाः परभृतः सरितोप्य-शुष्यन् । रुद्धा गुहाः किमजितोवति नोपपन्नान् कस्माद्भजन्ति कवयो धनदुर्मदान्धान्' इत्युक्त-रीत्या त्यागात् । यद्वा, अत्र स्वास्थ्यहेतुपदं परित्यागविशेषणम्, परित्यागादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । तथा च स्वस्मिन् तिष्ठतीति स्वस्थः स्वरूपावस्थित इति यावत् । तस्य भावः स्वास्थ्यम्, तद्धेतुर्यः परित्यागस्तं प्राप्य जीवन्मुक्त एव जात इति । अस्सात्तादृशस्य बाधः केन सम्भवेत्, न केनापीत्यर्थः । नन्वेवमविद्याकामादीनां बाधकत्वाभावेपि कालादिभिर्बाधः केन बाधेतेत्याकांक्षायां कैमुतिकन्यायेनावाधमुपपादयन्ति हरिरित्यादि । हरिः स्मर्तुः केन बाधेतेत्याकांक्षायां कैमुतिकन्यायेनावाधमुपपादयन्ति हरिरित्यादि । हरिः स्मर्तुः सर्वावदुःखहर्ता सोपि अत्रास्मिन् परित्यागे बाधां कर्तुं न शक्नोति । अस्य भगवद्धर्मस्य स्वयमेवोक्तत्वात्, 'वक्ता कर्ता विना नान्यो धर्मस्याच्युत ते सुवी'ति वाक्येन स्वयमेवाव-नाच । तथा सति अपरे कालादयः कुतो हेतोः कर्तुं शक्नुयुः । ते हि भगवदधीना इति न तत्कृतोपि बाधसम्भव इत्यर्थः । अत्र तर्कमाहुः अन्यथेत्यादि । अत्र पुपुपुरिति अत्यन्ता-पद्धवे लिङ्गकृत्य इति वार्तिकालिङ्ग । तथा च स्वधर्मोत्सादको रक्षकश्च भगवानेव यदि वाधां कुर्यात्, तदा मातरो जनयिष्यः बालान् स्वोत्पन्नान् यस्तान्यैः पुण्यन्ति, तत्र पुपुपुरिः, ततश्च तत्कृतं पोषणमत्यन्तापद्धतमेव स्यात्, तथा च भगवत्कृतो वापस्त्वकादपि बाधित इत्यर्थः । ननु भवत्येवं, तथापि मोहनार्थं नियुक्ता या माया सा तु स्वकार्यं मोहं कुर्यादेव, 'ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा, बलादाहृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छती'ति वाक्ये भगवत्प्रियतमस्य ज्ञानिनोपि तत्कृतमोहसोक्तत्वादित्यत आहुः ज्ञानिनामित्यादि । 'ज्ञानिनामपी'ति वाक्यं ज्ञानिनामपि वाक्यं उत्तरपदलोपी नमासः । तथा चानेन मार्कण्डे-यवाक्येन ज्ञानिनामेव मायाकृतो मोह उक्तो, न तु भक्तानां, अतः मा भक्तं न मोहयि-ष्यति । गीतायां 'देवी क्षेपे'ति वाक्ये भगवता तस्याः प्रपत्तिरणीयत्वकथनात्, उक्तविध-भक्तस्य च प्रपन्नत्वे सन्देहाभावात्, अतो दूतपान्तं मोहनमित्यर्थः । न चेति कारणामात्रे ज्ञानिनामिति पदस्य कथं वाक्यबोधकत्वमिति शङ्क्यम्, प्रक्षिप्ताभ्यांषु 'याद्भक्तं'ति श्लोके 'सर्वं विष्णुमयं गिर'इत्याचार्यैः श्रीधरेण च सर्वं विष्णुमयमिति पदद्वयसंज्ञेन बाणाय-.

वेपि 'सर्वं विष्णुमयं जग'दिति वाक्यप्रतीकताया अङ्गीकारेणात्रापि तथोक्तौ दोषाभावा-
दिति । चाचामतेष्वेवम् । किञ्च, अयं भक्तः आत्मप्रदः आत्मानं भगवते प्रकर्षेण
सर्वसाहित्येन समर्पितवान्, न तु स्वार्थमात्मानमपि स्थापितवान् । तथा प्रियश्चायं भग-
वतः, 'यो मद्भक्तः स मे प्रियः' इति वाक्यात् । माया तु भगवतस्तद्भक्तेभ्यश्च जिह्रैति,
'विलज्जमानया यस्य श्यातमीक्षापथेमुया । विमोहिता विकल्थन्ते मनाहमिति दुर्धिय' इति
द्वितीयस्कन्धवाक्यात् । उक्तभक्तस्य तु न दुर्धालम्, भगवति वदसौहृदत्वात् । नाप्यन्यत्रा-
सक्तिः । अतः किमर्थं मोहयिष्यन्ति । तथा चोक्तैर्हेतुभिः सापि न भक्तं मोहयितुं शक्ते-
त्यर्थः । एवमेतेन विचारेणनास्यामारम्भदशायामपि भक्तिमार्गीये त्यागे न पश्चात्तापदिदोष-
सम्भावनेति सिद्धम् । तद्वदन्त उपसंहरन्ति तस्मादित्यादि । यस्मादन्ये त्यागप्रकाराः
सदोषाः असम्भविनश्च, मुख्यस्त्वाज्ञां नापेक्षते । तादृशभावपृष्ठलप्रत्येन स्वाभाविकत्वात् ।
अतोऽयमेवाज्ञाविषयो भवितुमर्हति, तस्मात् उक्तप्रकारेण भगवतोद्भवं प्रत्याज्ञसेन प्रका-
रेण भक्तिमार्गीयः परित्यागो विधीयताम्, भक्तैः कर्तव्यः । अन्यथा उक्ताधिकारा-
भावेपि त्यागकरणे अधिकारसद्भावेपि तदकरणे च स्वार्थात् स्वस्य यः अर्थः प्रयोजनं
विरहानुभवो भगवत्प्रसादाश्च तस्माद्भ्रूयन्ते, च्युतो भवतीत्यर्थः । अत्र स्वस्य निश्चय-
माहुः इति मे निश्चिता मतिरिति । एवंप्रकारिका निश्चयवती मम बुद्धिरित्यर्थः ।
श्रीमदुद्भवकर्तृकश्च परित्याग एवंप्रस्तुतीयस्कन्धे चतुर्थाध्याये 'इहागतोहं विरहातुराले'-
ति 'सोहं तदर्शनाह्लादवियोगार्तियुतः प्रभो'रित्येताभ्यां बोधितः । तृतीयस्य चतुर्थे पादे
'वहिस्तुभयथापि स्मृतेराचाराचे'त्यधिकरणे विचारितश्च । तत्र हि प्रचुरभगवद्भावमात्रवतः
साक्षात्स्वरूपमोगवतो वा गृहत्यागः कर्तव्यो न वेति संशये फलस्य सिद्धत्वात्प्राद्यस
कर्तव्यः । 'मद्घातार्थातयामानां न वन्थाय गृहा मता' इति वाक्यात् गृहाणां वन्धकत्वा-
भावेन द्वितीयस्यापि न कर्तव्य इति प्राप्ते आह 'वहि रित्यादि । उक्तपूर्वपक्षनिरासाय
तुप्रन्दः । भावमात्रे साक्षाद्भगवत्सम्बन्धे चेत्युभयथापि वहिः गृहाद्दहिर्गमनम् गृहत्याग
इति यावत् । स आवश्यकः । तत्र प्रमाणमाह 'स्मृतेराचाराचे'ति । 'त्वं तु सर्वं परित्यज्य
येहं स्वजनवन्धुषु । मयावेदय मनः सम्यक् समदक् विचरस्स गा'मित्यादि स्मृतिर्भगव-
द्भाववतात्मज्ञविशिष्टस्यापि दहिर्गमनमाह । तदाचारोपि तथैव श्रूयते, अतस्तथेति निष्कर्ष
उक्तः । अयं च त्यागो नाश्रमधर्मरूपः, तस्य पूर्वं 'उर्ध्वरेतः मु च शब्दे ही'त्यत्र विचारि-
तत्वात् । न भैवमस्यास्मिन्नुत्र उच्यते विचारितत्वेनेति कुतो नोक्तमिति शङ्कम् ।
प्रकारस्यानुद्वेगेन तथात्वाभावात् । शुक्रमवर्तादिकर्तृकस्य ज्ञानमार्गीयस्यावैषम्यासत्याससापि
तथात्वायेति ॥ १७-२१ ॥

एवं त्यागप्रकारं तन्कर्तव्यताप्रकारं च निरूप्योपसंहरन्ति इति कृष्णप्रसादेनेति ।

इति कृष्णप्रसादेन घट्टभेन विनिश्चितम् ।

संन्यासकरणं सक्तावन्यथा पनिगो भवेत् ॥ २२ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

संन्यासनिर्णयः ।

श्रीविद्वलेशात्मजश्रीवल्लभकृतविवृतिसमेतः ।

विचारितपरित्यागः पश्चात्तापनिवृत्तये ।

प्रसीदन्तु सदा मह्यमह्नीकृतपितृत्वकाः ॥ १ ॥

पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते ।

स मार्गद्वितये प्रोक्तो भक्तौ ज्ञाने विशेषतः ॥ १ ॥

भक्तानां स्मृतिज्ञानेपि भगवांस्तेषां हितमेव सम्पादयतीति वस्तुस्थितिः । अतः साधनदशायां भक्तेन चिकीर्षितेपि परित्यागे तस्य पतनमाशङ्क्य तत्र विघातं करोति । ततो भक्तस्य तत्स्वरूपाज्ञानात् पश्चात् सेवानवसरे भावनादशायां तापो भवति, मया चिकीर्षितेपि महाफले परित्यागे भगवानविघातं करोति, अतो मयि न कृपेति मम फलमुखाधिकाराभावात् सर्वमेव व्यर्थमित्येवंरूपः । तद्विवृत्त्यर्थं परित्यागः केन कर्तव्यः, कदा कर्तव्यः, किं वा तस्य स्वरूपमित्येव विचार्यते, स्वमनस्येव युक्तिभिः परिशील्यते, तत्स्वरूपं पश्चात्तापयथोच्यते, न तु कर्तव्यत्वेनोपदिश्यते । साधनदशायां निषेधस्य फलदशायां च स्वकृतसाध्यन्वस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । भक्तिमार्गायेण फलानुभवकाले कृतो देहेन्द्रियादिषु स्वीयत्वत्यागोधिकारिभेदेन पूर्वसिद्धतत्यागो वा परित्याग इति कर्तृकालस्वरूपाणां त्रयाणामुत्तरं भविष्यति, तज्ज्ञाने मम साधनदशापन्नत्वाद्भगवांस्तद्विघातं कृपयैव करोतीति स्वस्मिन् कृपाज्ञानेन पश्चात्तापनिवृत्तिर्भविष्यतीति भावः । युक्तिभिः स्वमार्गीयनिर्धारार्थं सामान्यतः सर्वनिर्णयमाहुः स इति । फलरूपभक्त्यनुभावार्थं च मार्गद्वये विशेषतः प्रोक्त इत्यर्थः । यद्यपि कर्ममार्गेऽप्याश्रमधर्मत्वेनोक्तः, तथापि यावद्जीववाक्यस्यापि विद्यमानत्वात् विशेषतो नोक्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

कर्तव्यतायोधकनाक्येन पाश्चिककर्तव्यत्वमाशङ्क्य तदपि निराकुर्वन्ति कर्मेति ।

कर्ममार्गं न कर्तव्यः सुतरां फलिकालनः ।

अत आदौ भक्तिमार्गं कर्तव्यत्वादिचारणा ॥ २ ॥

यावज्जीववाक्येन प्रत्यवायश्रवणात् पाक्षिकोपि दोषः परिहरणीय इति न्यायेन न कर्तव्य इति भावः । वान्यद्वयस्य रागारागभेदेन व्यवस्थायामपि कलौ तु 'अभिहोत्रं गवालम्भ'मित्यादिवाक्यैः प्रत्यक्षत एव निषेधादेशादीनां दुष्टत्वाच्च न कर्तव्य एवेत्याहुः सुनरामिति । स्वस्य भक्तिमार्गविचारकत्वात्तन्मार्गीयकर्तव्यतामेव विचारे हेतुत्वेनाहुः अत इति ।

तत्रापि साधनदशायां निषेधमाहुः श्रवणादीति ।

श्रवणादिप्रसिद्धयर्थं कर्तव्यश्चेत् स नेष्यते ।

सहायसङ्गसाध्यत्वात् साधनानां च रक्षणात् ॥ ३ ॥

अभिमानान्नियोगाच्च तद्धर्मैश्च विरोधतः ।

गृहादेर्वाधकत्वेन साधनार्थं तथा यदि ॥ ४ ॥

अग्रेपि तादृशैरेव सङ्गो भवति नान्यथा ।

स्वयं च विषयाक्रान्तः पापण्डी स्यात् कालतः ॥ ५ ॥

विषयाक्रान्तदेहानां नावेशः सर्वदा हरेः ।

अतोऽत्र साधने भक्तौ नैव त्यागः सुखावहः ॥ ६ ॥

एतेषां साधनरूपाणां प्रकर्षेण गेहीयानामतुकूलत्वेपि कदाचित् स्वासक्तिसम्पादनेन प्रतिबन्धकानामसंसर्गेण सिद्धयर्थं कर्तव्य इति चेत् ? स परित्यागोऽस्माभिर्नेष्यते, इष्टफलासाधकत्वादित्यर्थः । प्रतिकूले तु त्याग उचित एवेति भावः । तद्विशदयन्ति सहाय्येति । श्रवणे सहायभूतो यस्तादृशानां सङ्गस्तत्साध्यत्वात् श्रवणादीनामिति शेषः । एकाकिनस्तदसम्भवात् ग्रन्थावलोकनादिना स्वत एव शक्तितात्पर्यनिर्धारसम्भवे दोषान्तरमाहुः साधनानामिति । पुस्तकादीनामित्यर्थः । तावत्स्थापनेपि परित्यागो न सिद्ध इति भावः । अत एव 'ग्रन्थान् नैवाभ्यसेत् बहू' निति वाक्यम् । यत्किञ्चिद्ग्रन्थाभ्यासस्तु पुस्तक विनापि भवतीति बहू नित्युक्तम् । एवं स्वरूपासाधकं दोषद्वयमुक्तमित्यनयोः समुच्चयेनैकरूपत्वघोधनार्थं चकारः । फलासाधकं दोषद्वयमाहुः अभिमानादिति । भूयोभ्यासेन प्रतिभोत्पत्तौ पुस्तकादिरूपसाधनत्यागेपि बन्तः करणाशुद्ध्या अहं ज्ञानीत्वमिमानो भवेत् । ततो मुख्यफलासिद्धिः । तीर्थादिभिरन्तःकरणशुद्ध्यावगमिमानाभावे दोषान्तरमाहुः नियोगादिति । नियोगो विधिस्तस्माद्देशो रित्यर्थः । मुख्यफलस्य निष्पद्यश्रुत्याद्विहितत्वेन कृतेन त्यागेन न तत्सिद्धिरिति भावः । एवं फलासाधकं दोषद्वयमुक्तमिति चकारः । मुख्यदोषमाहुः तद्धर्मैरिति । तस्य भगवतो भजनकर्मणो धर्मैस्तनुवित्तजसेवाह्यैर्विरोधात् । त्यागे सति तादृशसेवाऽसम्भवादित्यर्थः । तथा च फलरूपाया मानस्याः पूर्वोक्तदोषैरिति सिद्धिः । तदुचितजायाश्च त्याग इत्युभयभ्रंश इति भावः । नन्वेवं सति सेवाश्रवणादिसाधकस्यापनेन भार्यादेरनुकूलत्वेपि स्वासक्तिसम्पादनरूपपाक्षिकदोषसङ्घेनेन बाधकत्वात् पाक्षिकोपि दोषः परिहरणीय इति न्यायेन त्यागः कर्तव्य इत्याशङ्क्य निषेधन्ति गृहादेरिति । भार्यादेरित्यर्थः । साधनार्थमिति । अन्यत्रानासक्त्या सेवाश्रवणादिसम्पादनार्थमित्यर्थः । तादृशैरिति । रागिभिः स्वस्तिन्नासक्तिसम्पादकैरित्यर्थः । नान्यथेति । अतिविरक्तैरित्यर्थः । तादृशैरुच्यतेः

सेवाश्रवणादिकमपि न सिध्येदिति भावः । ननु ते क्रीदशा अपि भवन्तु, स्वस्य किं दूषणमित्यत आहुः स्वयं चेति । ते विषयाक्रान्तास्तत्सङ्गात् स्वयं च तदीयैर्विषयै रूपादिभिराक्रान्तो लुब्धः सन् पारशण्डी वेदविरुद्धविषयभोगकर्ता भवेदित्यर्थः । ननु दृढचित्तः कथमेवं भवेदित्यत आहुः कालत इति । कलिकालस्यादावर्षसम्पादकत्वादिति भावः । साधनदशायां कालस्य प्रचलत्वा-
न्निश्चितमेव स्यादिति पक्षान्तरनिरासकस्तुशब्दः । भार्यादिसहभावे विषयाक्रमणेपि पाखण्डित-
तु न भवेदिति भावः । ननु निषिद्धविषयाक्रमणे भवतु नाम वेदमार्गविरोधः, स्वमार्गीयफलस्य
तु निष्पद्यत्वात् तत्र किं बाधकमित्याशङ्क्य स्वमार्गविरोधमप्याहुः विषयेति । स्वकीयैरनिषि-
द्धैर्विषयैरन्तःकरणमेवाक्रान्तं भवति । तदपि देहेन्द्रियप्राणानामनाक्रान्तत्वात् तैः सेवाश्रवणादि-
करणं निवर्तेत । तदा नित्यभगवदावेशो भवेत् । परकीयैरनिषिद्धैस्तु दुर्लभत्वेन निरन्तरभावनया
दृढैर्दुःखद्वन्द्वजनकैः प्रानिलोभ्येन देहपर्यन्तमाक्रान्तं भवति । तथा च देहपदेनेन्द्रियप्राणान्त-
करणानामाक्रमण कैमुत्येन सूचितम् । तादृशानां सर्वस्यापि सङ्घातस्य विषयाक्रान्तत्वेन सेवाश्र-
वणसम्भवात् तैर्विषयान्तीति व्युत्पत्त्या निषयैर्मृत्युरूपं दुःखमेव भवेत्, न तु दुःखहर्तुरावेशेना-
मृतरूपभगवदानन्द इति भावः । सर्वदेति । एवमपि गुणगानादिना तत्काले कदाचिद्भग-
वदावेशो भवेदपि, न तु सर्वदा । तादृशस्तु कादाचित्कत्वेनागन्तुकत्वादसमर्थ इति भावः ।
उपसंहरन्ति अतोऽत्रेति । अतो भगवदनावेशादेव हेतोरत्र मार्गं साधनभक्तिसिद्धयर्थं
परित्यागो न भगवदानन्दप्रापकः, किन्तु मृत्युरूपदुःखप्रापक इत्यर्थः ॥ ३-६ ॥

द्वितीयदलानुभवाय फलानुभवकाले त्यागान्यनुज्ञामाहुः चिरहेति ।

विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यते ।

स्वीयबन्धनिवृत्त्यर्थं वेपः सोऽत्र न चान्यथा ॥ ७ ॥

कौण्डिन्यो गोपिकाः प्रोक्ता गुरवः साधनं च तत् ।

भावो भावनया सिद्धः साधनं नान्यदिष्यते ॥ ८ ॥

विकलत्वं तथास्वास्थ्यं प्रकृतिः प्राकृतं न हि ।

ज्ञानं गुणाश्च तस्यैवं वर्तमानस्य बाधकाः ॥ ९ ॥

सत्यलोके स्थितिर्जानात् संन्यासेन विशेषितात् ।

भायना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवेत् ॥ १० ॥

तादृशाः सत्यलोकादौ तिष्ठन्त्येव न मंशयः ।

यत्किञ्चेत्प्रकृतः स्यात्मा चरित्वत्प्रविशेद्यदि ॥ ११ ॥

तदैव सकलो बन्धो नाशमेति न चान्यथा ।

गुणास्तु महाराष्ट्रियाजीवनार्थं भवन्ति हि ॥ १२ ॥

भगवान् फलरूपत्वाप्राप्त्यै बाधक इष्यते ।

स्यादध्ययपाठ्यं न कर्मण्यं दयालुर्न चिरुष्यते ॥ १३ ॥

दुर्लभोपं परित्यागः प्रेम्णा सिध्यति नान्यथा ॥ १३ ॥

पूर्वसंयोगव्यावृत्त्यर्थं तु शब्दः । सुप्तप्रबुद्धन्यायेन । तदनन्तरं जातस्तु संयोगो विर-
 हाभिन्न एव, तदर्थं परितस्त्वामो देहेन्द्रियादीनामप्यननुसन्धानरूपः । प्रकरोषं गुरूपदेश-
 भार्याम्यनुज्ञादिव्यतिरेकेणैव फलसाधकत्वेन शक्यते । तर्हि वेधोपि तथा न स्यादित्यतस्त-
 व्ययोजनमाहुः स्वीयेति । वहिस्तथावेधाभावे स्वीयानां भार्यादीनामन्तःकरणवन्धो
 वासनारूप एतस्मिंस्तिष्ठेदेव, वेधे तु कृते अयमस्मदुपयोगानर्ह इति ज्ञानेन स्वीयानां
 वासना एतस्मान्निवर्ततेति तदर्थं स त्रिदण्डिवेधोत्र मार्गं शक्यते इति पूर्वोक्तान्वयः । न
 चान्यथेति । फलार्थं चकारात् साधनसिद्धयर्थं च नेत्यर्थः । ननु गुरूपदेशाभावे 'यस्त्वि-
 च्छया कृतः पुम्भि'रिति वाक्याद्धर्माभासत्वेनायमवत्वमेतस्य स्यादित्यत आहुः कौण्डिन्य
 इति । कुण्डिने भवा कौण्डिनी, आद्यमहिषी । तत्राधानत्वात् तस्या एव सर्वत्राविष्टत्वात्
 सर्वा एव महिष्यः कौण्डिन्यः । तथा च कौण्डिन्यो गोपिकाश्चेति वाचिककायिकतिरोधान-
 द्वयजनितद्विविधविरहानुभवविशिष्टं गुरुद्वयमित्यर्थः । तथा च तयोर्नियामकत्वात् स्वेच्छाकृति-
 रूपो दोषः । ननु तत्कृतोपदेशासम्भवात् कथं गुरुत्वमत आहुः साधनं चेति । तत् एत-
 द्वये निरन्तरभावनया सिद्धं स्थायिभावरतिरूपं क्रमेण तिरोधानद्वये वचनैः स्वरूपेणोक्तं
 सत् साधनम् । चकारात् फलमपि तत्र सिद्धो विरहानुभव एव । तथा च साक्षादुपदेशा-
 भावेपि साधनफलबोधकत्वात् गुरुत्वमिति भावः । नन्वेवं साधनसाध्यत्वे 'नायमाले'ति
 वाक्यविरोध इत्यत आहुः भाव इति । भावनया चर्चयया सिद्धं स्थायिभावरतिरूपं विरहानु-
 भवस्य साधनं वर्णादन्यत्प्रवचनादिरूपं नेष्यते, किन्त्विदं सर्वं वर्णान्तःपालेवेति न पूर्वोक्त-
 वाक्यविरोधः । ननु विरहे विकलत्वास्वास्थ्याभ्यां दुःखातुमानात् कथं फलत्वम् ? आनन्दसैव
 फलत्वादित्यत आहुः चिकलत्वमिति । एतद्द्वयमन्तःस्थितस्य विरहात्मकस्थानन्दरूपस्य
 गगवत् एव प्रकृतिः स्वभावो धर्म इति यावत् । न त्वानन्दतिरोभावेन दुःखरूपायाः प्रकृतेर्धर्म
 इत्यर्थः । तादृशो दुःखधर्मत्वं नोचितमिति हि शब्दः । एवं सर्वदा द्वितीयदलानुभवे पूर्वदला-
 ननुभवात् पूर्णरसानुभवो न भवेदतः पूर्वदलानुभवमाहुः ज्ञानमिति । ज्ञानं 'तद्गुणा भगवान्
 कृष्णः प्रियायाः प्रेमवन्धन'मित्यत्रोक्तं प्रेमवन्धनदर्शनम्, गुणा ऐश्वर्यादयश्च क्रमण तस्यैव
 पतमानस्य गुरुद्वयस्य वाचकाः, पूर्वानुभवं चाधित्वा पुनः संयोगरसानुभावका इत्यर्थः ।
 तत्र प्रकारमाहुः सत्येति । ज्ञानात् तत्पूर्वोक्तात् सत्यसाक्षरब्रह्मणः श्रीवत्सस्य लक्ष्म्याश्च
 लोके विशाले स्थाने यथासि स्थितिः 'आश्लिष्य वाहुना राज'मित्यत्रोक्ता भवति । नन्वेवं
 प्रकारं ज्ञानं तु पूर्वमप्यासीदतः कथं पूर्वं तिरोभावसम्पादनमत आहुः संन्यासेनेति ।
 सम्यक् न्यासेन विरहे देहेन्द्रियाद्यननुसन्धानेन विशिष्टं प्रेमवन्धनज्ञानं जातमित्यर्थः ।
 नित्यज्ञानवत्त्वेपि रसमार्गस्य भगवतो रसमर्यादयैव ज्ञानोद्बोध इति सिद्धान्तात् ।
 नन्वेतादृशज्ञानस्य सत्यलोकस्थितिरूपस्य फलस्य चाद्यमहिष्यामेवोक्तत्वात् कथं सर्वोक्तं
 गुरुत्वमित्यत आहुः भावनेति । पूर्वोक्तं भावसाधकभावानारूपं साधनं तथा आद्यमहिषी-
 सदृशं यत्र भक्तेषु भवेत् फलं चकारात् तत्साधनं भावश्च तथा पूर्वसदृशं विरहानु-

भवरूपं यत्र भक्तेषु भवेत् तादृशा भक्ताः महिपीरूपाः सत्यलोके आदिपदेन 'तासु-
 त्याप्य चतुर्भुज' इत्यत्रोक्तोत्थापनकेशसमूहनवक्रमार्जनादिना भुजादिषु च तिष्ठन्त्येव, ताव-
 त्सिद्धौ तावदपि युक्तमेवेत्येवकारः । तत्रैवायान्यासामपीत्यतिदेशादत्र संशयो न कार्य
 इत्याहुः न संशय इति । ननु पूर्वमपि संयोगस्य विद्यमानत्वात् कथं विरहानन्तरं जात-
 स्यैव फलत्वमत आहुः वहिरिति । स्वस्य भक्तस्यात्मा भगवान् वाचिकतिरोधानलील्या
 वहिः प्रकटो भक्तस्वरूपाद्बहिर्भूतो भिन्नश्चेत् सन् पुनर्भक्तस्वरूपे प्रविशेत्, सत्यलोकादौ
 तत्स्थापनेन तत्त्वत्यङ्गेषु संयुज्य स्थितो भवेत्, तदैव सकलो देहेन्द्रियादिषु वासनारूप
 आध्यात्मिकोपि वन्द्यो नाशमेति, नान्यथा तिरोभावातिरिक्तप्रकरणे न भवतीत्यर्थः । विर-
 हेतितापेन देहेन्द्रियाननुसन्धामे सर्वाशेन तद्वासनानिवृत्तिः, तदनन्तरं संयोगेप्याध्यात्मिका-
 विद्याया निवृत्तत्वाद्देहेन्द्रियादिकमात्मा च भगवदीयत्वेनैव प्रियो भवति, भगवानपि भगवत्त्वे-
 नैवेति मुख्यो निरोधो सिद्धो भवतीति पूर्वसंयोगेप्याध्यात्मिकवन्धस्य विद्यमानत्वान्न तस्य
 फलत्वम्, किन्त्वस्यैव निरोधस्यैव फलत्वादिति भावः । तत्र दृष्टान्तः वह्निवदिति । यथा वह्नि-
 मंथनेन काष्ठाद्बहिर्भूतः सन् पुनः कोष्ठे यदा प्रविशति तदा काष्ठांशं निवर्तयति तथेत्यर्थः ।
 एवं वाचिकतिरोभावे वचसोक्तेन भावेन विरहानुभवः, ज्ञानेन संयोगानुभवः पुनरेवमिति
 पौर्वापर्येण दलद्वयानुभव एव, नान्यावस्येति प्रथमगुरौ साधनं फलं चाभिहितम् ।
 द्वितीयगुरौ कायिकतिरोभावे स्वरूपेणोक्तेन भावेन विरहानुभवः, गुणैः संयोगानुभवः,
 संयोगेपि न विरहवाधः, विरहेपि न संयोगवाध इति सार्वदिकशबलितरसानुभव
 इति । ततोपि विशिष्टं साधनं फलं चेत्यभिप्रेत्य पुनः पूर्वदलानुभवे साधन दलस्वरूपं
 चाहुः गुणास्त्विति । पूर्वं गुरौ ज्ञानं सर्वाशेन विरहं वाधित्वा संयोगानुभावकमुक्तम्, न
 तथा गुणा अत्रेति तुशब्दः । किन्त्वेकांशेन विरहं वाधित्वा संयोगानुभावका इति ।
 मङ्गरादित्याद्देहेन्द्रियादिभिर्यः सङ्गस्तद्राहित्यात्ततिरोभावाद्देतोः स्वयमेव देहेन्द्रियादिरूपा
 मूला फलानुभवाय जीवनसम्पादनार्थं साधनरूपा भवन्ति । न तु सर्वथा निरहयाधिका इत्यर्थः ।
 निरहेणात्सुपमर्दिना देहेन्द्रियादिततिरोभावे भगवद्गुणा एव तद्रूपा मूला तत्र स्थिता इति चतु-
 र्थाप्याये निरूपितम् । अत एव पञ्चमाध्यायेपि गुणरूपा एव ता इति निरूपितम् । तथा च
 सङ्गमेपि विरहे इत्यात्यरुटदिदक्षासत्त्वेन न सर्वथा विरहवाधः । अत एव सङ्गमेपि 'दिदक्षितदृशो-
 भ्यगम'ञ्जिन वान्धयम् । विरहेप्यान्तरमणात् सर्वथा संयोगवाधः । अत एव 'वर्णयन्त्योभिरमिरे'
 'रमिरेहस्तु तच्चित्तः' । 'मिशोका अहनी निन्वु'रित्यादिवान्धयानिभण्वं शबलितरसानुभवः सर्वदा,
 न तौ क्तरवाधः । अत्र कदाचिदिदक्षापूर्तिप्रलापादिभावा अपि जायन्ते । उद्धवोपदेशानन्तरभावे
 तु सर्वदेव तयोनि तम्यालन्तिकम्बम् । ननु निरहभावस्य प्रयत्नत्वाद्गुणैर्वाधासम्भवेपि भगवान्
 भगवन्नेन तद्वाधवाधकः स्यादित्याहुः सङ्गवानिति । भगवानुभयफलरूप इति स्वरूपतो
 मङ्गरवाधक इत्यमे, किन्तु वान्धयं स्यात्स्यजनकं निरहभावनिवर्तकं 'मया परोक्षं भजता
 भितोत्ति'विन्यादिरूपं पदति । तादृशं वान्धयं तु एताभिर्न कर्तव्यं न मन्तव्यं, 'स्वागतं य' इत्यादि-

वाक्यवत् । एतासां स्वरूपमात्रनिष्ठत्वाद्वाक्यैः पूर्वभावोपमदो न भवतीत्यर्थः । ननु दलयो-
रुभयोर्विरुद्धत्वादेकद्वैदोभयदलरूपो भगवान्मर्यादया विरुध्यत इत्यत आहुः दयालुरिति ।
भगवानेतासु दयालुरतो दयया शबलितपूर्णरसदित्तया मर्यादामप्यतिक्रम्य लीलां करोति ।
अतो न विरुध्यते, विरोधविषयो न भवतीत्यर्थः । ननु विरहभावात् पूर्वमप्यात्मारामोप्यरी-
रम'दिति प्रकारकभावस्य जातत्वात्तदैव देहेन्द्रियादितिरोभावरूपः परित्यागः कृतो न सम्पन्न
इत्यत आहुः दुर्लभ इति । अयं पूर्वोक्तः परित्यागो दुर्लभः, दुःखेन वियोगात्मकेन लभो लाभो
यस्य तादृशः । तत्र हेतुः । प्रेम्णा भावनासिद्धेन रत्याख्येन सिध्यति, नान्यथा, प्रकारान्तरेण
न सिध्यति । तादृशप्रेमौत्कट्यं तु विरहात्मकदुःखे एव भवति । अतो दुर्लभत्वाच्च वियोगात्
पूर्वं तत्सिद्धिरित्यर्थः ॥ ७-१३३ ॥

ज्ञानमार्गीयं निरूपयन्ति ज्ञानमार्गं त्विति ॥

ज्ञानमार्गं तु संन्यासो द्विविधोपि विचारितः ॥ १४ ॥

ज्ञानार्थस्तुत्तराङ्गं च सिद्धिर्जन्मशतैः परम् ।

ज्ञानं च साधनापेक्षं यज्ञादिश्रवणान्मतम् ॥ १५ ॥

अतः कलौ स संन्यासः पश्चात्तापाय नान्यथा ।

पापपिडित्वं भवेच्चापि तस्माज्ज्ञाने न संन्यसेत् ॥ १६ ॥

स्तुतरां कलिदोषाणां प्रचलत्वादिति स्थितिः ॥ १७ ॥

भक्तिमार्गीयोस्मामिविचारितः, ज्ञानमार्गीयस्तु प्रमाणगम्यत्वात् तैर्विचारित एव ।
अस्मामिस्त्वनूद्यते, परश्रीतिविभेदज्ञापनाय तुशब्दः । विविदिपाविद्वेदेन द्विविधोपि प्रमाणै-
र्विचारितः । साधनमपि विचारितमित्याहुः ज्ञानार्थमिति । भक्तिमार्गीयेण त्यागेन विरहानु-
भवार्थं साधनत्वेन भावः पूर्वमुक्तः । ज्ञानमार्गीयेण 'यदहरेव विरजे'दिति प्रकारेण त्यागेन
आत्मापरोक्षरूपज्ञानार्थं साधनत्वेन उत्तरं सुख्यमङ्गं श्रवणं, तदपि विचारित 'मात्मा वारे द्रष्टव्य'
इति वाक्यादित्यर्थः । पूर्वस्मादेतस्य वैलक्षण्यमाहुः सिद्धिरिति । परमत्र जन्मशतैरेनेक-
जन्मभिः सिद्धिर्भवति, तत्र तु न विलम्बः, 'यहूनां जन्मनामन्ते' इति वाक्यादिति
भावः । नन्वासुभोगप्रकारेण कृते कर्ममार्गीयेषु संन्यासे तुरीयाश्रमे ज्ञानमेवाभिहितम् ।
अतो विशेषभावात् कर्ममार्गीयोपि कृतो न कर्तव्य इत्याशङ्क्य मार्गद्वयीयज्ञानयोर्मैदाय
कर्ममार्गीयज्ञानस्वरूपमाहुः ज्ञानं चेति । ज्ञानमार्गं पश्चात्प्रकारेणाधिकारिदेहस्य सिद्ध-
त्वाज्ज्ञानमस्मिन्नमनि साधनानपेक्षम्, श्रवणरूपं तु साधनं फलनान्तरीयकत्वात्
फलाद्भवेव, अत एवोत्तराङ्गमित्युक्तम् । कर्ममार्गीयं तु ज्ञानमस्मिन्नपि जन्मनि साधनापेक्षम्,
गाहस्थ्ये यज्ञादयः कर्तव्या इति श्रवणाद्धेतोर्मतं सम्मतमित्यर्थः । चत्स्वर्थे, पूर्वज्ञानव्यवच्छे-
दाय । अतः साधनापीनत्वात् साधनानां कलौ देशादिदोषेणामिद्वत्त्वाद्यित्युद्धर्मादेन
ज्ञानानुदयान्मया वृथैव परित्यागः कृत इत्याकारकपश्चात्तापाय स कर्ममार्गीयः संन्यासो

भवेत् । नान्यथेति । ज्ञानभक्तिप्रकारकस्तु साधनानपेक्षत्वात्तथा न भवेदित्यर्थः । न केवलं पश्चात्तापमात्रं किन्तु दोषसम्बन्धोपि भवेदित्याहुः पापण्डित्वमिति । चित्त-
चाञ्चल्याद्वेदविरुद्धकार्यकर्तृत्वमपि भवेत् । कदाचिदोषाभावेपि पाक्षिकदोषसम्भावनाया
विद्यमानत्वात् फलसिद्धयभावाच्च न कर्तव्य इति चकारः । पूर्वोक्तपश्चात्तापसमुच्चयार्थमपि-
शब्दः । तस्माद्धेतोर्ज्ञाने साधनोपेक्षज्ञानसिद्धयर्थं न संन्यसेत्, संन्यासं न कुर्यादित्यर्थः । ननु
कालदोषा इव कर्मापि प्रमाणसिद्धमतः कालेन कथं कर्मबाध इत्यत आहुः सुतरामिति ।
कलिदोषाणां सुतरां कर्मोपेक्षयापि प्रबलत्वात् । काले कर्मविधाने कर्मणः कालाधीनत्वात्
कालस्य कर्मोपेक्षया प्रबलत्वम् । 'रम्यतुसारी'त्यारभ्य 'योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्ते चैत'
इति सूत्रेण कर्मणि कालबाधस्य व्यवस्थापितत्वादिति स्थितिरीत्युक्तम् ॥ १४-१६ ॥

ननु तत्र तु ज्ञान एव कालानपेक्षोक्ता । अतः कर्मणीव भक्तावपि कालबाधः प्राप्त
इत्याशङ्क्य तत्समाधानमाहुः भक्तिमार्गेपीति ।

भक्तिमार्गेपि चेदोषस्तदा किं कार्यमुच्यते ॥ १७ ॥

अत्रारम्भे न नाशः स्याद् दृष्टान्तस्याप्यभावतः ।

स्वास्थ्यहेतोः परित्यागाद्बाधः केनास्य सम्भवेत् ॥ १८ ॥

हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं बाधां कुतोऽपरे ।

अन्यथा मातरो बालान्न स्तन्यैः पुपुषुः क्वचित् ॥ १९ ॥

ज्ञानिनामपि वाक्येन न भक्तं मोहयिष्यति ।

आत्मप्रदः प्रियश्चापि किमर्थं मोहयिष्यति ॥ २० ॥

तस्माद्भुक्तप्रकारेण परित्यागो विधीयताम् ।

अन्यथा भ्रश्यते स्वार्थादिति मे निश्चिता मतिः ॥ २१ ॥

किं कार्यं, भक्तिमार्गेणैव स्थेयं, तं मार्गं परित्यज्य ज्ञानमार्गो वा आश्रणीय इत्याश-
ङ्कायां समाधानमुच्यते । व्यासस्य ज्ञानावतारत्वेन ज्ञानरूपत्वात्तन्मार्गसमाधानं व्यासै-
रुक्तम् । अस्माकमास्यत्वेन भक्तिरूपत्वाद्भक्तिमार्गसमाधानमस्माभिरुच्यते इत्यर्थः । तत्र
ज्ञानमार्गे फलदशायामेव बाधाभाव उक्तः । अत्र तु साधनदशायां फलदशायां च तथेति
ततोपि वैगिश्टप्रबोधनार्थं पूर्वं साधनदशायां बाधाभावमाहुः अत्रेति । आरम्भे साधन-
दशायामित्यर्थः । बाधो हि स्वरूपतः फलतः साधनतश्चेति । तत्र प्रथमं स्वरूपतस्तदसाध-
नाहुः न नाशः स्यादिति । भगवतः मर्षतः प्रबलस्य रक्षकत्वान्न भवत्येवेति स्यादिति
निषिद्धतः । फलतन्मदभावमाहुः दृष्टान्तस्येति । कालदृष्टो यः अन्तः फल तस्याभावात् ।
म्वदृष्टमेव हि फलं कालेन नास्यति, इदं तु फलं कालातीतम्, अतः कथं फलनाशद्वारा
श्रवणादिमाधननाशः कालेन कर्तुं शक्यतेत्यर्थः । साधनतस्तदभावमाहुः स्वास्थ्येति ।
आशङ्कनागम्य निराश्रितत्वात् न च कालमन्तस्सत्त्व श्रवणादीनां नाश इति यावत् । सर्वमेव
नष्टं च कालस्य भवति । तास्मनागम्य हेतुर्विषयादिः । विषयोपाधिकमेव श्रवणादिकं नाश-

त्यर्थः । अयोग्यमिच्छन् पुरुषः पतत्येवेलवधारणात् । एतस्य फलावान्तरविचारस्य प्रमाणा-
गम्यत्वात् स्वसैवाऽस्वत्वेन भक्तिरूपस्य मतेः सम्मतिमाहुः इति मे निश्चिता मतिरिति ।

उपसंहरन्ति इति कृष्ण इति ।

इति कृष्णप्रसादेन बल्लभेन विनिश्चितम् ।

संन्यासचरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥ २२ ॥

कृष्णस्य प्रसादेन करणेन तस्यैव बल्लभेन कर्त्रा विनिश्चितं, भक्तौ फलरूपभक्तिसिद्ध-
र्थम् । संन्यासो प्रियते स्वीक्रियते अनेन करणेन तादृशो विचारः संन्यासचरणम् । इति
समाप्तमित्यर्थः । 'अत आदौ भक्तिमार्गे कर्तव्यत्वाद्विचारणे'त्यनेन भक्तिमार्गीयस्यैव तात्पर्य-
विषयत्वेनोपक्रान्तत्वात्तेनैवोपसंहारः । स्वनिश्चितमिदमेव । ज्ञानमार्गीयं तु प्रमाणैर्निश्चितमेव,
स्वयमनूदितं परमिति भावः । अन्यथाकरणे चाधकमाहुः अन्यथेति । स्वयं निश्चितात् फल-
मार्गीयादनूदिताच्च ज्ञानमार्गीयादान्यथा साधनमार्गप्रकारेण कर्ममार्गप्रकारेण वा करणे तस्मात्
साधनात् पतितो भवेत्, विरुद्धाचरणात् स्वयमेव पतितो भवेत् । ननु भगवांस्तत्तातक इति
ह्येते स्वामिनामग्रहणस्य हेतुत्वेनायुक्तत्वात् कर्मपदमित्यनेन वृत्रवाक्यविवरणे प्रभूक्ता भक्ति-
मार्गमर्यादा सूचिता । स्वस्यैतन्निश्चयस्य सिद्धत्वेपि करणकर्तृकथनेनैवंविधनिश्चये कृष्णप्रसाद
एव साधनम्, तद्विषयत्वमेव च स्वरूपयोग्यतासम्पादकमित्यनुग्रहेतरसाधनासाध्यत्वं सूचितम् ।
नन्वेवं सति स्वस्य दासत्वमायाति, अत एव ग्रन्थान्तरेपि 'इति श्रीकृष्णदासस्यैत्युक्तम्,
अन्यत्र च 'वैश्वानरादात्मकते'रित्यनेनाधिदैविकासत्त्वं स्वयमेवोक्तम्, अतः कथं विरोधपरिहार
इति चेदुच्यते । यथा भगवतो 'जीवय मृतमिव दास'मित्यादिवान्म्यैस्तथात्मप्युच्यते, तत्र
रसात्मकत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वाद्रसस्य च तावद्विधत्वाद्धर्मिग्राहकमानेनोभयरूपत्वम्, न तु
कस्यचिदारोपितत्वमिति निर्णयः, तथा प्रकृतेपि रसात्मकत्वेन दासरसानुभवार्यमाविर्भावा-
त्तरसस्यैव तथाविधत्वाद्भयरूपत्वम्, न तु किञ्चिदारोपितम्, अतो यथार्थवादित्वेनास्तत्वात्तद्वा-
क्यमखिलप्रमाणमूर्धन्यमिति तदनुग्रहभाजनैरवगन्तव्यम् । एवमेवाग्रिकुमारचरणेष्वपि भगवत्त्वं
'यावन्ती पदपद्मानी'त्यादिपूक्तं तदासीत्वमित्यादिकं यद्यद्रसानुभवे यद्यदुक्तं तत्तत्सर्वमनारोपि-
तमेवेति ज्ञेयम् । एतेन विरुद्धधर्माश्रयत्वकथनेन भक्त्यः स्वस्य भगवत्त्वमेव सूचितं
भवति, मानुषभावस्वीकारादनधिकारिणां परं न तथा प्रतीतिरिति विभावनीयम् । पूर्वप्रणि-
षानादिकरणेपि 'न पारयेह'मित्यादिवान्म्यैः भक्तप्रकारकं दास्यं न सम्पद्यम्, अत एवमाविर्णय
ग्रन्थद्वयोक्तप्रकारेण स्वामिनीदासरसत्वमनुभूतवानिति भावः ॥ २२ ॥

स्त्रीषु कृपयोक्तस्य ग्रन्थस्यास्य महात्माभिः । वदनानलदासोक्ता व्याकृतिः पूर्णतामगात् ॥१॥

इति श्रीविद्वलेद्रात्मजश्रीचन्द्रभक्त्या संन्यासनिर्णयस्य

विद्वनिः सम्पूर्णा ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

संन्यासनिर्णयः ।

चाचाश्रीगोपेशविरचितविद्युतिसमेतः ।

निवन्धे 'त्रिदण्डं परिगृहीत सर्वशास्त्राविरोधि तत्' इत्यादिवचनैरुपेत्वात्र त्रिदण्ड-
विषयकेष्टसाधनताभ्रमाद्रभसवशेन पुष्टिमार्गीयोपि तुरीयाश्रमत्वेन त्रिदण्डं गृह्णन् पश्चात्ता-
पमामुयाद्, अतस्तदनुदयाय पुष्टिमार्गसंन्यासस्य विचारमारभन्ते ।

पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते ।

स मार्गद्वितये प्रोक्तो भक्तौ ज्ञाने विशेषतः ॥ १ ॥

कलिकालजन्यदोषाकान्तत्वात् कर्ममार्गीयस्य विलम्बेन फलजनकत्वात् ज्ञानमार्गीयस्य
च परित्यागस्य सदोपत्वमुद्भाव्य पुष्टिमार्गीयपरित्यागस्य किं प्रयोजनं, कोत्र गुरुः, किं वा
साधनं, का च परित्यागिनो व्यवस्थितिः इत्यादिविचारः क्रियते इत्यर्थः । तथा चैवं विचारेण
परित्यागे निर्णीते सत्यन्यत्र प्रवृत्त्यनुदयात् पश्चात्तापानुदय इति भावः । स इति । यस्य
विचारः क्रियते स परित्यागो भक्तौ भक्तिमार्गे ज्ञाने ज्ञानमार्गे च कर्तव्यत्वेन प्रोक्त
इत्यर्थः । विशेषत इति । मार्गद्वितयोक्ताचपि ज्ञानमार्गे विशेषत उक्त इत्यर्थः ।
तथा च वेदस्मृतिपुराणेतिहासेषु सर्वत्र प्रसिद्धत्वाद्दिशेषेणोक्तः, भक्तिमार्गे तु भगवदनुग्र-
हैकलम्बमजनानन्दानुभवयोग्यतासम्पादकविरहातुभवार्थं भगवत्कृतवरणरूपस्य स्रष्टृसिक्तेष्वेव प्र-
सिद्धत्वाद्दिशेषेण नोक्त इति भावः ॥ १ ॥

ननु मार्गद्वितयप्रोक्त एव विचार्यते, न तु कर्ममार्गीयः, तथा च तस्याविचारे को
हेतुरित्यत आहुः ।

कर्ममार्गे न कर्तव्यः सुतरां कलिकालतः ।

अत आदौ भक्तिमार्गे कर्तव्यत्वाद्दिशारणा ॥ २ ॥

वस्तुतो ज्ञानमार्गेपि न कर्तव्य एव, अनन्तजन्मभिः सिद्धिसम्भवात्, परन्तु ज्ञानमार्गे
दैवात् ज्ञानसिद्धौ पाक्षिन्यपि सिद्धिः, अतः कर्तव्योपि, कर्ममार्गे तु न कर्तव्य एव-
त्वाद्येन सुतरामित्युक्तमिति बोध्यम् । तत्र हेतुः कलिकालत इति । कर्ममार्गस्य देश-
कालद्रव्यकर्तृमघादिसापेक्षत्वात् कर्तौ तु देशादीनामशुद्धत्वात् कर्ममार्गीययावत्सदार्थमिद्धिः
कालत्रयेपि चाधितेत्याद्ययः । तथा च कलिकालजन्यदोषाकान्तत्वेनाकर्तव्यत्वात्तद्विचारोपि
न क्रियते इति भावः । अत इति । सत्त्वामन्दिरभ्रफलजनको निर्दोषोऽस्यकर्तव्यश्च,
अतो हेतोः ज्ञानमार्गीयपरित्यागविचारात् प्रथमं भक्तिमार्गीयो विचार्यते इत्यर्थः ॥ २ ॥
तत्र प्रथम परित्यागप्रयोजनं विचारयन्तः प्रयोजनानन्तरमाशुश्यं दूषयन्ति ।

श्रवणादिप्रसिद्धयर्थं कर्तव्यश्चेत् स नेष्यते ।
 सहायसङ्गसाध्यत्वात् साधनानां च रक्षणात् ॥ ३ ॥
 अभिमानाक्षियोगाच्च तद्धर्मैश्च विरोधतः ।
 गृहादेर्योधकत्वेन साधनार्थं तथा यदि ॥ ४ ॥
 अग्रेपि तादृशैरेव सङ्गो भवति नान्यथा ।
 स्वयं च विपयाक्रान्तः पापण्डी स्यात्तु कालतः ॥ ५ ॥
 विपयाक्रान्तदेहानां नावेशः सर्वदा हरेः ।
 अतोऽत्र साधने भक्तौ नैव त्यागः सुखावहः ॥ ६ ॥

प्रेमजनकश्रवणादीनां गार्हस्थ्ये व्यासज्ञान्तरेण सम्यगसिद्धेः, प्रकर्षेण सिद्धयर्थं परित्यागः कर्तव्य इति पक्षो नेष्ट इत्यर्थः । अनिष्टत्वे हेतुमाहुः । श्रवणे सहायाः श्रवणकारणितारः तत्सङ्गसाध्यत्वात् श्रवणसेत्यर्थः । तथा च परित्यागे सर्वसङ्गराहित्येन स्थितिरपेक्षितेति भावः । ननु मास्तु श्रवणार्थं, कीर्तनस्मरणादिनिमित्तपरित्यागे को दोष इत्यत आहुः साधनानामिति । कीर्तनस्मरणादिसाधनानां वाञ्छनसादीनां प्रेमाभावात् स्वतोऽप्रवर्तमानानां प्रयत्नेन कीर्तनस्मरणादिषु रक्षणात् स्थापनात् प्रवर्तनादिति यावत् । तथा च स्वतः प्रवृत्तिरहितानिन्द्रियाणि बलेन प्रवर्तनाद्विक्षेपमासादयन्तीति भावः । एवं पादसेवनादिषु सर्वत्रेन्द्रियप्रवृत्तौ स्वयमूह्यम् । दाढ्यार्थं हेत्वन्तराण्याहुः अभिमानादिति । मया सर्वं परित्यक्तं, मत्समः कोपि नास्तीत्येवमादिरूपाद् गर्वादित्यर्थः । तथा चैवं गर्वं सति सर्वेषामुद्वेगजननात् ऐहिको वेदस्मृत्यादिनिन्दनात् पारलौकिकश्चोपद्रव इति भावः । गन्वमिमानत्यागे को दोषोत आहुः निर्योगादिति । ईश्वराज्ञालक्षणाद्वेदादेरित्यर्थः । तथा च वेदादिप्रसिद्धयतिधर्मानुष्ठाने सति अनुष्ठानरूपव्यासङ्गात् श्रवणस्य सम्यगसिद्धिः, तदनुष्ठानानां त्वारूढपतित एव सादिति नियोगादुपद्रव इत्यर्थः । ननु तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विधेत यावता । मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायत' इति वाक्याद्भवदीयैकसङ्गः सन् श्रवणादीनि कुर्वाणः सत्सङ्गवशात् शनैः शनैः स्वतः प्रवर्तमानेन्द्रियो गर्वमप्यकुर्वन् उक्तानां कथायतिधर्मानपि नास्तुतिष्ठन् सत्सङ्गातिरिक्तं सर्वं परित्यजेत्तदा को दोष इत्याशङ्क्याहुः तद्धर्मैरिति । पुष्टिमार्गीयपरित्यागधर्मैरित्यर्थः । तथा च पुष्टिमार्गीयसिक्कानुभवैकसाक्षिकभगवद्भरणरूपपरित्यागे भावनासिद्धमावातिरिक्तयावत्साधनानामनभिमतत्वात् भावोपकविरहातुभवातिरिक्तयावत्पदार्थस्य व्यासङ्गान्तरजनकत्वेन तत्तदनुभवसाक्षिकभावरूपैः प्रकृतपरित्यागधर्मैः विरोधात् परित्यागकारणीमृतप्रेमजनकश्रवणादिसिद्धयर्थं कर्तव्यो नेत्याशयः । तथा च विचारम्यागन्धत्वात् प्रकृतप्रयोजनकानिरिक्तपरित्यागकथनम्, वस्तुतस्तु विरहानुभवातिरिक्तप्रयोजनकः परित्यागः पुष्टिमार्गीयमत्तज्ञानां पुष्टिस्थोपि न प्रभवति, कुतोऽस्य कर्तव्यतेति ध्येयम् । ननु भावनिरोधित्वान्मास्तु श्रवणापद्यं, परन्तु पुष्टिमार्गीयमक्तोपदिष्टप्रकारेण साध्यमाने भावलक्षणे चरूपानन्दस्य साधने प्रतिबन्धकीमृतमायोदित्यागे को दोष इत्याशङ्क्याः गृहादेरिति । सा-

धनार्थं साधनं भावस्तसिद्धयर्थं यदि चेत्तथा परित्यागः कर्तव्य इत्यर्थः । तथा च प्रतिबन्धक-
निवृत्तिरवश्यं सम्पादनीयेति गृहादेर्भावोत्पत्तौ प्रतिबन्धकत्वेन चेत् परित्यागो भावरूपसाधन-
सिद्धयर्थमिति भावः । दोषमाहुः अत्रेपीति । तादृशैर्भावसिद्धौ प्रतिबन्धकैरेवेत्यर्थः । तथा च
कृतेपि भेषजे न क्षान्तो व्याधिरिति न्यायापात इति भावः । नान्यथेति । ये अन्यथा अतादृशा
अवाधकाः साधका इति यावतैः सन्नो न भवतीत्यर्थः । तथोक्तं निबन्धे विवृतौ 'सन्ति ब्रह्मभावं
श्राप्ता नत्वेतादृशा भक्ता' इति । यद्यपि 'प्रतिकूले गृहं त्यजे'दिति निबन्धे प्रोक्तं, तथापि स परि-
त्यागः पूजानिर्वाहजनकत्वेनोक्तः, न त्वेतद्देहावसान एव भजनानन्दरूपफलार्थमिति पूजानि-
र्वाहको भिन्नः, अयं च भिन्न इत्यनुसन्धेयम् । तथा च पूजानिर्वाहके तु सहायसङ्केत्यादिनो-
क्तमेव दूषणमित्यपि ध्येयम् । तर्हि प्रकृतगृहादिपरित्यागस्य का गतिरिति चेत्, न । प्रकृते तु
गृह एव तिष्ठन्नविरतमेव तन्मार्गाद्योपदिष्टप्रकारेण भावनां कुर्वाणः सिद्धभावलक्षणसाधनः सन्
गृहादि सर्वं परित्यजति विरहानुभवार्थं, न तु साधनसिद्धयर्थमिति सर्वमवदातम् । ननु वाधकं
गृहादि परित्यज्य सर्वसङ्गरहितः सन् भावनाया भावलक्षणं साधनं साधयेत्तदा को दोष इति
अत आहुः स्वयं चेति । आहारादिविषयाप्राप्त्या क्लिष्टः सन् तदेव ध्यायन् विषयाक्रान्तः
स्यात् । ततो मनसेन्द्रियार्थान् स्मरन् मिथ्याचारपदवाच्यः पापण्डी तु भवेत्, तथा च
भावरूपेष्टसिद्धिस्तु देहे, प्रत्युतानिष्टसिद्धिरिति भावः । नन्विन्द्रियनिग्रहे सर्वमुपपद्यत इत्यत
आहुः कालत इति । कलाविन्द्रियनिग्रहस्य दुःसाध्यत्वादित्यर्थः । विषयाक्रान्तत्वे पापण्डि-
त्वम्, एकमनिष्टमुक्त्वा द्वितीयं चलवदनिष्टमाहुः विषयाक्रान्तेति । देहो लिङ्गशरीरं तस्य
मोक्षपर्यन्तमनवरतमुपचीयमानत्वाद्देहपदेनोक्तिः, एवञ्च लिङ्गशरीराध्यक्षत्वेन (अध्यस्तत्वेन)
तदभेदं मन्यमान आत्मैव (देह) पदेनोच्यते, तथा च विषयाक्रान्तात्मनां भगवदावेशः
संहरन्ति अतोत्रेति । यत उक्तदूषणानि अतो भक्तौ श्रवणादिसिद्धयर्थं अत्र साधने
अनन्यभावलक्षणसाधनसिद्धयर्थं च परित्यागो नैव सुखाद्यद् इत्यर्थः ॥ ३-६ ॥

एवं प्रयोजनान्तरेण प्रयोजनान्तरकृतपरित्यागे च दूषणमुक्त्वा प्रकृतप्रयोजनमाहुः ।

विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यते ।

स्त्रीयवन्धनिवृत्त्यर्थं धेयः सोऽत्र न चान्यथा ॥ ७ ॥

कौण्डिन्यो गोपिकाः प्रोक्ता गुरवः साधनं च तत् ।

भावो भावनाया सिद्धः साधनं नान्यदिष्यते ॥ ८ ॥

विकलत्वं तथास्वारूप्यं प्रकृतिः प्राकृतं न हि ।

ज्ञानं गुणाश्च तस्यैवं वर्तमानस्य वाधकाः ॥ ९ ॥

सत्यलोके स्थितिर्जानात् संन्यासेन विज्ञेयितात् ।

भावना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवेत् ॥ १० ॥

तादृशाः सत्यलोकादौ निष्ठन्त्येव न संशयः ।

यद्विध्वेत्प्रकटः स्वात्मा बह्विवत्प्रविशेद्यदि ॥ ११ ॥

तदैव सकलो बन्धो नाशमेति न चान्यथा ।

गुणास्तु सङ्गराहित्याज्जीवनार्थं भवन्ति हि ॥ १२ ॥

भगवान् फलरूपत्वान्नात्र बाधक इवपते ।

स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यं दयालुर्न विरुध्यते ॥ १३ ॥

दुर्लभोयं परित्यागः प्रेम्णा सिध्यति नान्यथा ॥ १३ ॥

निरोधलक्षणे 'हरिर्भूतिः सदा ध्येया सङ्ख्यादपि तत्र ही'त्याद्युक्तप्रकारेणान्तरस-
णान्त-पातिसयोगविशेषानुभवेनोत्पन्नस्योत्कण्ठाविशेषस्य विषयीभूतानां भगवत्स्वरूपनिष्ठत्व-
त्पदार्थानामनवाप्तेर्भवति हि विरहस्तदनुभवाय परित्यागः प्रदास्त इत्यर्थः । प्रयोज-
नमुक्त्वा प्रकारमाहुः । अत्रास्मिन् परित्यागे वेदादियु प्रसिद्धः स वेशो बन्धुजनकृतबन्ध-
नाशनिमित्तत्वेनैव स्वीकार्यः, न तु सस्कारत्वेनेत्यर्थः । कापायदण्डादिधारण तत्प्रयोजन
चोक्त्वा गुरुमाहुः । भगवदर्थमेव सर्वविषयत्यजनात् कौण्डिन्यो गुरुः, गोपिकास्तु
सर्वप्रकारेषु गुरुरच इत्याशयः । गुरुमुक्त्वा साधनमाहुः साधनं चेति, । तत् पुष्टिमागीय-
रसिकेषु प्रसिद्धमित्यर्थः । किं तदत आहुः भाव इति । ननु भावे किं साधनमित्याकां-
क्षायामाहुः भावनयेति । भावे भावनैव साधनम्, अन्यत् साधनान्तर तदसिक्तसम्मत
नेत्यर्थः । तथा च ज्ञानमार्गीयपरित्यागे श्रवणमननादिभिरुत्पन्न ज्ञान मोक्षे साधनं, तथा
भावनया सिद्धो भावः स्वरूपानन्दे साधनमिति भावः । साधनमुन्त्वेदानीमस्य ज्ञानिस-
द्दशी दशान्यादृशी वेत्यत आहुः । निकलत्वमात्साधनसन्धानराहित्यम् । अस्वास्थ्यमभिल-
षितार्थानवाप्तेर्पात्रद्विपयनिर्वेदादनिवृत्तिरिति यावत् । तथा च सङ्कल्पप्रतिभाते भगवति
जातासु चक्षुरागचित्तासङ्गसङ्कल्पनिद्राच्छेदतनुतानिपयनिवृत्तिरपानाशोन्मादमूर्च्छान्तासु नव-
स्वरूपासु निपयनिवृत्तिपर्यन्तानामस्वास्थ्यपदेन उपानाशोन्मादमूर्च्छानां विकलत्वमि-
त्यनेनोक्तिरिति ध्येयम् । एव च अस्वास्थ्यं निकलत्व च भावनासिद्धभाववत्, प्रकृति-
स्वभावात् स्वाभानिकमिति यावत् । हि निश्चयेन प्राकृतं न, प्राकृताः सत्वरजस्तमोगुणास्त-
त्सम्बन्धि न भवतीत्यर्थः । ननु गुणजन्यज्ञानेनापि जडोन्मत्सदृग्व्यवस्थाजननात् भवति
विकलत्वं, तथा तमोगुणजन्यप्रमादमोहाज्ञानैरपि तज्जायते । एव रजोगुणजन्यलौकिकनि-
पयलोभे सति लौकिकनिपयानप्राप्तेरपि स्यादस्वास्थ्यम् । तथा चेतेषु विकलत्वास्वास्थ्ये प्राकृते
परेत्याद्यस्याहुः ज्ञानमिति । एव चर्त्तमानस्य निकलत्वान्वास्थ्यराहितैतादृशभावनवतो निर्गु-
णमपि ज्ञान पापकर्म, गुणा अपि बाधकाः, तथा च यद्यप्रतिरन्ध्र निर्गुण ज्ञान स्यात्तदैकात्म्य-
सङ्ख्यादयः, यदि च मत्वरजस्तमामि सुस्पन्ददा मगुणज्ञानलौकिकनिपयलोभप्रमादमोहाज्ञा-
नैश्च प्रनिपन्धजननात् अयं भाव एव नोत्पेतेत्यन्यथानुपपत्त्या ज्ञानम्य गुणानां चामाव-
निधनादिकृत्त्वान्वास्थ्ययोः प्राकृतं न दुर्वचमित्याशयः । न च गतिमित्तप्रेक्षणान्यादिनिर्गुण-
नैरात्म्यवृत्तिरपि प्रनिपन्धिवान्निनि वाच्यम् । तस्यास्तूत्तरमामयिक्रमावान्तरेण प्रनिपन्ध-

त्वात् । यद्यपि पुष्टिमार्गीयैकान्यस्फूर्तिलक्षणं रसान्तःपाति निर्गुणं ज्ञानमप्रतिवध्यमप्रसिद्धमेव,
 तथापि 'मन्त्रिष्ठं निर्गुणं स्मृतं'मिति भगवद्वाक्याद्भगवद्विषयकं भगवत्करणारविन्दरूपाक्षरविष-
 यकं च ज्ञानं सत्त्वगुणजन्यमपि ज्ञानं निर्गुणमेव, तत्राप्रतिवध्यं सत् प्रतिवन्धकमिति बो-
 ध्यम् । एवं च निर्गुणं ज्ञानं प्रतिवन्धकं यत्र, तत्र गुणानां प्रतिवन्धकत्वे किं वक्तव्यमिति कैमु-
 तिकन्यायप्रदर्शनपूर्वकं गुणानां प्रतिवन्धकत्वाय ज्ञानमित्युक्तमिति विभावनीयम् । ननु रज-
 स्समसोरास्तां लौकिकविषयलोभादिजननेन प्रतिवन्धकता, सत्त्वस्य तु ज्ञानमात्रजननेन कथं
 प्रतिवन्धकतेत्याशङ्क्य तुरीयाश्रमविहितश्रवणादिना सत्त्वगुणोद्रेकात् जातस्य सगुणज्ञानस्य
 मोक्षरूपफलान्तरविषयकेच्छाजननपूर्वकं सत्यलोकलक्षणफलजननात् प्रतिवन्धकत्वमाहुः ।
 विशेषितात् सहकृतादित्यर्थः । नन्वत्र ब्रह्मणा सह मोक्षोपि, ततोर्वाक् ब्रह्मलोकीयसुखानुभव
 इति फलद्वयजननेन पुष्टिमार्गीदुकृष्ट इत्यत आहुः । यत्र भावे यथा भावना कारणं तत्र तथा
 फलमपि स्यात्, तथा च भावनया यथा भावो जन्यते, तथा भावेन स्वफलमपि
 जन्यत इत्यर्थः । एवं च भावनयास्मिन्नेव जन्मनि भावो जन्यते यथा, तथा भावेन
 भजनानन्दलक्षणं स्वफलमपि झटित्येतदेहावसानाव्यवहितोत्तरक्षण एव जन्यत इति भावः ।
 एवं भावस्योत्कर्षमुक्त्वा ज्ञानसापकर्ममाहुः तादृशा इति । अप्राप्तमोक्षा एवेत्यर्थः ।
 इत्थं चानेकजन्मकियमाणयोगान्यासादिभिर्ज्ञानं विलम्बेन जन्यते यथा, तथा ज्ञानमपि
 ब्रह्मस्थितिपर्यन्तं ब्रह्मलोके स्थापयित्वा ब्रह्मणा सह मोक्षजननाद्विलम्बेनैव स्वफलमपि जनय-
 तीत्येवमादिरूपाद्भावात् भावसाधनात् भावफलाच्च स्फुटतर एव ज्ञाने ज्ञानसाधने ज्ञानफले
 चापकर्म इति भावः । नन्वास्तां तावत् भावस्त्वरया फलजनकः, परन्तु यदुक्तं स्वसाधनी-
 शतेन पुष्टे दृढदण्डो धृष्टजननेऽचिरयति, नवा सत्त्वरमुत्तमं कपालं सति प्रतिवन्धे सञ्जीमवति
 धृष्टमुत्पादयितुम्, तथाच को हेतुर्गोविन्दस्य सत्त्वरफलोत्पादन इत्याशङ्क्य आहुः । यथा दारुण्य-
 भिमूतो वह्निर्मथनेनोद्भूतः सन्नन्तःप्रविष्टः सर्वं भस्मसात्करोति तथाविर्मूतो भगवान् सर्वमन्य-
 विद्यारूपं धन्वं नाशयतीत्यर्थः । तथा च व्यापकत्वात् सर्वत्रैव भगवानस्ति, यदा तु मत्तथा
 अन्तःकरणे । प्रकटीभूयान्तःकरणे प्रकटो भवति, न कदाचित्तिरोधत्ते इति यावत्, तदा
 झटित्यविद्यानाशात् स्वरूपानन्दानुभव इति भावः । न चेति ज्ञानमार्गीयप्रकारेण
 नैवमित्यर्थः । ज्ञाने तु सापप्रयोधवदुदयानुदयान्यां चिरेण ब्रह्मणा सह मुक्तिरिति भावः ।
 नन्वविद्यावद्दस्य जीवनं सम्भवति, नत्वयद्दस्य । तथा च वन्द्ये नष्टे किं प्रयोजनं जीवनस्य,
 किं वा जीवनसाधनमिति आशङ्क्य आहुः । तुशब्दात् कारणान्तरव्यावृत्तिः । भगवद्गुणा एव
 जीवनं सम्पादयन्ति । हि निश्चितोपमर्थ इत्यर्थः । ननु गुणाः किमर्थं जीवयन्तीत्यत आहुः
 सद्भेति । सद्भराहित्वाद्विरहात् प्रयोजनीयतादित्यर्थः । तथा च भजनानन्दानुभवयोग्यता-
 सम्पादकविरहानुभवसिद्धिनिमित्तं गुणा एव जीवनाय भवन्तीत्याशयः । ननु सर्वप्रमथो
 भगवान् यथा गुणैर्जीवयति, तथा संयोगेनैव कुनो न जीवयति, यतः किञ्चित् स्वास्थ्यमपि

सादित्याशङ्क्याहुः भगवानिति । यदि संयोगं सम्पादयेत्तदा भजनानन्दानुभवयोग्यताजनक-
विरहनाशजननेनास्वाध्यायपगमात्, स्वयमेव प्रतिबन्धकः स्यात्, तथा च फलरूपस्य स्वस्य स्व-
प्राप्तौ प्रतिबन्धकत्वं नोचितमित्यर्थः । नन्वतिक्लेशात् कदाचिद्धैर्यथास्य मनसि फलप्राप्तिसन्दे-
होदयजन्यमस्वास्थ्यं स्यात्त्रिवृत्यर्थं सन्देहनिवारकं वचनं वक्तव्यम्, यथा ब्रह्मानन्ददानार्थं
यतमानं नारदं प्रति गन्ता भजनतामसी'त्युक्तवांस्तथेत्याशङ्क्याहुः स्वास्थ्येति । कर्तुमेव
योग्यं न भवति यतोऽयं दयालुरनुग्रहकर्ता यतश्च स्वयं न विरुध्यते । विरोधी नातो हेतोः,
तथा च स्वच्छयानुगृह्य दुर्लभपरित्यागपर्यन्तं सर्वं सम्पादितवान्, अतो दयालुर्यतश्च
स्वप्रापकभावोत्पत्तौ प्रतिबन्धकं न कृतवानतोऽविरोधी, इत्थं चाविरुद्धानुग्राहको भगवां-
स्तथैव मनः प्रेरयति यथा न सन्देहोदयः, न च तज्जन्यमस्वास्थ्यमिति तादृशवाक्यं प्रयो-
जनाभावान्न कर्तुमुचितमिति भावः । इदानीं प्रकृतपरित्यागाधिकारं वदन्त उपसंहरन्ति
दुर्लभोऽयमिति । ज्ञानमार्गीयवैराग्यमिवात्र व्यसनरूपं प्रेम साधकम् । तथा च प्रेमवानधि-
कारीत्यर्थः । नेति । प्रेमाभावेऽयं परित्यागः सिध्यत्येव नेत्यर्थः । दुर्लभो भगवदनुग्रह-
कसाध्यत्वाद्दुःप्राप इत्यर्थः ॥ ७-१३३ ॥

इत्थं प्रकृतमुपसंहृत्य ज्ञानमार्गीयसंन्यासे किञ्चिदाहुः ।

ज्ञानमार्गं तु संन्यासो द्विविधोऽपि विचारितः ॥ १४ ॥

ज्ञानार्थमुत्तराहं च सिद्धिर्जन्मशतैः परम् ।

ज्ञानं च साधनापेक्षं यज्ञादिश्रवणान्मतम् ॥ १५ ॥

अतः कलौ स संन्यासः पश्चात्तापाय नान्यथा ।

पापपिडित्वं भवेच्चापि तस्माज्ज्ञाने न संन्यसेत् ॥ १६ ॥

सुतरां कलिदोषाणां प्रचलत्वादिति स्थितम् ॥ १६३ ॥

विचारित इत्यविचारेऽपि सिद्धवन्निर्देशाद्ब्रह्मस्तुतोऽत्र न किञ्चिद्विचार्यमस्तीत्यर्थः ।
तथाहि, विद्वत्संन्यासस्य प्रकृतपरित्यागविचार एव प्रसङ्गाद्भवस्योक्तैव सत्यलोक इत्यादिना ।
परमवशिष्यते विविदिपासंन्यासः, तस्य तूच्यत एयेति न किञ्चिदपि विचार्यमस्तीत्याशयः ।
व्यवशिष्टव्यवस्थामाहुः ज्ञानार्थमिति । उत्तरस्य स्वजन्यज्ञानोत्पत्त्यनन्तरमुत्पत्त्यमानस्य
मोक्षस्य अङ्गपरम्परया प्रयोजकः, न तु साक्षाज्जनकः, तथा चैतादृशपरित्यागो ज्ञानोत्पत्त्यर्थं
चेत्क्रियेतेत्याशयः । दोषमाहुः सिद्धिरिति । परन्तु तत्फलमनेकैर्जन्मभिर्भवतीत्यर्थः । ननु
सत्त्वरमेव कुतो न भवतीत्यत आहुः ज्ञानं चेति । यज्ञा आदिर्व्यस्येदृशश्रवणाद्भवति, यतः
साधनापेक्षं मनं कारणमापेक्षं स्वीकृतं सर्वैरित्यर्थः । तथा च यतमीनसमरानामावश्यकत्वात्
कृतिपूर्वकमेव श्रवणमुचितम् । इत्थं च मानसमाश्रवणयोस्तत्तदिन्द्रियनिग्रहाधीनत्वात् नि-
ग्रहस्य सुनसमश्रयन्त्याशानेनेत्येति जन्मभिः सिद्धिर्दूरतरा ज्ञानस्येति भावः । उक्तं च निपत्ये
'नगमा वेदसुपत्वा च प्रमादात् परमात्मनः । त्रिषां प्राप्नोत्युक्तेषुः क्वचित् मलयुगे पुमा' निति
श्लेषम् । इममेवार्थमाहुः अत इति । मलयुगे कदाचिदपि सिद्धिः, कलौ तु पश्चात्तापाविरहितं

किमपि फलं न भवतीत्याशयः । नेति । अस्मिन्नर्थे न काचिद्विप्रतिपत्तिरित्यर्थः । एवमत्रेष्ट-
सिद्धभावमात्रं न, किन्त्वनिष्टसिद्धिरपि भवतीत्याहुः पापण्डित्वमिति । यथोक्ताश्रम-
धर्माणामनाचरणद्वेदमार्गाच्च्युतेः पापण्डित्वं, चकारान्नकोपि स्यादित्यर्थः । उपसंहरन्ति
तस्मादिति । ज्ञाने ज्ञानमार्गे संन्यासो न कर्तव्य इत्यर्थः । इत्थमकर्तव्यत्वसाम्यादुपस्थित-
ज्ञानमार्गायिसंन्यासस्य स्थूणानिखननन्यायेन पुनरकर्तव्यतानाहुः सुतरामिति । कल्दोप-
प्राप्त्यात् सुतरां न कर्तव्य इति स्थितं, प्रथममेवोक्तमभूमयेत्याशयः । तथा चोभावपि न
कर्तव्यौ, समानदोषत्वादिति भावः ॥ १४-१६ ॥

एवं मार्गान्तरीययोः सदोषत्वमुक्त्वा प्रकृतस्य सयुक्तिकं निर्दोषत्वमाहुः ।

भक्तिमार्गेऽपि चेद्दोषस्तदा किं कार्यमुच्यते ॥ १७ ॥

अत्रारम्भे न नाशः स्याद् दृष्टान्तस्याप्यभावतः ।

स्वास्थ्यहेतोः परित्यागाद्वाघः केनास्य सम्भवेत् ॥ १८ ॥

हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं बाधां कुतोऽपरे ।

अन्यथा मातरो बालान् स्तन्यैः पुपुषुः क्वचित् ॥ १९ ॥

ज्ञानिनामपि वाक्येन न भक्तं मोहयिष्यति ।

आत्मप्रदः प्रियश्चापि किमर्थं मोहयिष्यति ॥ २० ॥

तस्माद्भक्तप्रकारेण परित्यागो विधीयताम् ।

अन्यथा ब्रूयते स्वार्थादिति मे निश्चिता मतिः ॥ २१ ॥

भक्तिमार्गे परित्यागकृतौ यदि दोषसम्भावना तदा किं कर्तव्यमित्यर्थः । तथा च
परित्यागः कर्तव्यो न कर्तव्यो वेत्याशङ्कायां समाधानमुच्यते इत्यर्थः । समाधानं वदन्तः
प्रथमं प्रवृत्तिप्रतिबन्धकविवरणरूपं दोषमाशङ्क्य तदभावमाहुः । अत्रास्मिन् परित्यागे आरम्भे
प्रवृत्तौ नाशो विघ्नो न भवेदित्यर्थः । ननु मास्तु प्रवृत्तौ प्रतिबन्धकस्तदभावसानुभविकत्वात्
परन्तु फले प्रतिबन्धकान्तरानुमाने को दोष इत्यत आहुः दृष्टान्तेति । अनुमानस्य दृष्टान्त-
सापेक्षत्वात्तदभावानुमानानुं न शक्यत इत्यर्थः । अपिशब्दात् सद्देतोरप्यभावानुमानमिला-
शयः । ननु लौकिकविषयादुरागात् स्वर्गाद्यक्षरानन्दतामुष्मिकफलाभिलाषास्वास्थ्यनाशेन
फलप्रतिबन्धलक्षणो दोषः प्रकृतपरित्यागेपीत्याशङ्काहुः स्वास्थ्येति । स्वास्थ्यहेतोरस्वास्थ्यना-
शकस्येत्यर्थः । तथा च मजनानन्दातिरिक्त्यावदभिलाषविषयाणां प्रथममेव तुच्छीकृत्य परित्यक्त-
त्वात्तदभिलाषाभावेन फलप्रतिबन्धः केन स्यात्, न केनापीत्यर्थः । ननु कालादयश्चेत्यतिबन्धः
स्युत आहुः हरिरिति । अपरे कालादय इत्यर्थः । पूर्वपक्षिणं मनसिकृत्याहुः अन्यथेति ।
प्रथे चासन्नकाल इति सूत्रेणासन्नकालिन्यां क्रियायां पृच्छमानायां पुपुषुरिति लिट् । अन्यथा
पाषां करोति भगवानिति, यदि त्वं निश्चितोमि तदाहं पृच्छामि, कचिदय प्रातः सङ्गवे वा
मातरो बालान् स्तन्यैर्न पुपुषुः किमित्यर्थः । तथा चैतावत्काळं तु मातरोर्भक्तोपपणपरा
एव सर्वसंमतास्तत्त्वात् त्वय किमपुष्पन्त्यो दृष्टा इतीदृशः प्रश्नः पुपुषुरित्यस्य वाच्यः । इत्यं च-

यद्यसम्भावितमर्भकपोषाभावमद्राक्षीस्तदा भगवत्कृतवाधानमपि मनस्यानयेः । एवं चोभयमपि शशविषाणायमानमिति भावः । ननु दैवात् मिलिता ज्ञानिनः खानुभवज्ञापनपूर्वकं स्वमार्गोपदेशं कुर्युस्तदा का गतिरत आहुः । यद्वा, ननु भगवान् स्वयं प्रतिबन्धं न जनयति, परन्तु सर्वमोहिका माया चेन्नोहमुत्पाद्य मार्गान्तररुचिलक्षणं प्रतिबन्धं जनयेदित्याशङ्क्याहुः । ज्ञानिनामपीति च वाक्यं चेति कर्मधारयः । तथा च 'ज्ञानिनामपि चेतांसि देवा भगवती हि सा, बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छती'ति वाक्येनेत्यर्थः । एवं चास्मिन् वाम्बे ज्ञानिनामित्युक्तम्, ननु भक्तानामपीत्यतो ज्ञानिमोहजनन एवास्या शक्तिर्न तु भक्तमोहजनन इत्याशयः । मोहेति । अतीतवर्तमानमोहयोरभावस्त्वेतन्मार्गान्यथानुपपत्त्यैव निश्चितः, परमवशिष्यते सन्दिग्धसम्भवो भविष्यमाणः स तु पाक्षिकोपि दोषः परिहरणीय इति न मोहयिष्यतीत्यनेन परिह्रियत इति ध्येयम् । ननु भगवदिच्छाया दुरुहतरत्वाद्भगवतः स्वतन्त्रमत्वाद् कदाचित्स्वयमपि मोहयेदत आहुः आत्मप्रद इति । लुब्धो द्वेषा वाऽभविष्यदमोहयिष्यद्भगवांस्तु जीवकृतिसाध्यसाधननिरपेक्षः सन् स्वात्मानमपि प्रकर्षेण दददुदारः, तथा द्वेषापि न भवति, उदासीनोपि न भवति, अपि तु प्रियः, तथा च प्रयोजनयोः लोभद्वेषयोरभावान्नैव मोहयिष्यतीत्यर्थः । अत्रापि अतीतवर्तमानमोहयोरभावस्तु वरणान्यथानुपपत्त्यैव निश्चितः, अवशिष्टस्तु च्यत एवेति ध्येयम् । एवं प्रकृतपरित्यागे दोषाभावमुपपाद्य प्रवृत्तिं विदधति । यस्मात्सर्वथा निदोषैस्तासुक्तप्रकारेण 'स्वीयबन्धनिवृत्त्यर्थं वेश' इत्याद्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः । स्वार्थद्विरदानुभवलक्षणस्वप्रयोजनात् रहितो भवतीत्यर्थः । किमत्र प्रमाणमत आहुः इति मे इति । निश्चिता साक्षात्कृतविषया मतिरेव प्रमाणमित्याशयः ॥ १७-२१ ॥

नन्वयं परित्यागः किं तुरीयाश्रमः, किं वा भक्तिमार्गीयः साधनविशेष इति सन्दिहानं प्रत्याहुः ।

इति कृष्णप्रसादेन बह्वभेन विनिश्चितम् ।

संन्यासचरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥ २२ ॥

इति समाप्तोर्थं ग्रन्थ इत्यर्थः । भगवत्प्रसन्नतया हेतुमृतया साक्षात्कृतमित्यर्थः । भक्तौ भक्तिमार्गे संन्यासचरणं परित्यागलक्षणो भगवदङ्गीकारः । तथा च नायं तुरीयाश्रमः, न वा भक्तिमार्गीयः स्वकृतिसाध्यः साधनविशेषः, किन्तु भगवत्कृतो जीवसाङ्गीकाररूपोयं परित्याग इत्याशयः । अन्यथाङ्गीकाराभावे पतितोऽस्मान्मार्गात् च्युतो भवेत् । तथा चैतन्मार्गाच्च्युतिः पानित्यमेवेति पतितपदप्रयोग इति बोध्यम् । इत्थं च भगवानेव स्वमित्रयावत्सौकिकालौकिकविषयेभ्योन्तःकरणं निरुध्य यदि स्वस्मिन् व्यसनं सम्पादयेत्तदायं परित्यागो भजनानन्दानुभवयोग्यतामम्पादकविरहानुभवार्थं कर्तव्यः, नो चेत्तनुवित्तजैव सेवा कर्तव्येति श्रीमदाचार्यचरणानामाशयोऽनिनामनुसन्धेयः । तथा चोक्तं विद्वन्मण्डने श्रीमत्प्रभुचरणैः 'नम्मात्रीयानां मयादेव द्वितकारिणी'ति ॥

वाचाश्रीगोपेजकृता संन्यासनिर्णयविघ्ननिः सम्पूर्णा ॥

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ
 શ્રીગોપીજનવલ્લભાય નમઃ
 સંન્યાસનિર્ણયઃ ।

શ્રીપુરુષોત્તમશ્લોક વિવરણસહિત.

[હરિ-ગીત]

સ્વાચાર્યવર્યચરણપ્રતાપે પ્રકટ લક્ષ્મિમુર્ગમાં
 પ્રારંભકાલિક જન કરે સહુ ત્યાગ આ સંસારમાં ।
 તેનો પ્રકાર જણાયતો સંન્યાસનિર્ણય વિસ્તરું
 હું હાસ આ શ્રીબાલકૃષ્ણપદારવિદ્ સ્વદય ધરું ॥ ૧ ॥

ભગવાને શ્રીમદ્બ્રહ્માચાર્યને દેહનો પરિત્યાગ કરવાની અને દેશનો પરિત્યાગ કરવાની એમ બે આજ્ઞા કરી, તે પોને આગળ સુકુરતા વિચારથી પાળી નહિ. ત્યારે ભગવાન સેવ્ય અને પોતે સેવક હોવાથી ભગવદાજ્ઞા ઉલ્લંઘન કરવાથી પશ્ચાત્તાપ થયો. એટલામાં લોકનો ત્યાગ કરવાની ભગવાનની ત્રીજી આજ્ઞા થઈ, ત્યારે પોતે વિચાર કરવા લાગ્યા કે ભગવાન મારાપર પ્રસન્ન છે કે નહિ? બે પ્રસન્ન ન હોત તો ઉપેક્ષાજ કરત, આજ્ઞા કરત નહિ. માટે પ્રસન્ન છે એવો નક્કી પડ્યું આ પ્રમાણે બે આજ્ઞા નહિ પાળવા છતાં પ્રસન્ન છે તેનું કારણ શું? આમ વિચાર કરતાં પ્રભુની આજ્ઞામાં દેહ અને દેશ શબ્દો યોગિક^૧ અર્થમાં વપરાયલા હતા એમ સમજ પડી. કેમકે દિગ્ એટલે અતિદાન કરવું, તે પરથી દેશ શબ્દ થાય છે, અને દેશત્યાગ એટલે અતિદાનનો ત્યાગ એવો યોગિક અર્થ થાય છે. શ્રીમદ્ભાગવતની સદ્મતીકા નિવૃત્ત યવાથી પોતે એ ટીકારૂપ અતિદાનનો ત્યાગ કર્યો હતો, એટલે દેશત્યાગ કર્યો હતો. તેમજ દિદ્ એટલે વૃદ્ધિ પામવું, તે પરથી દેહશબ્દ થાય છે; માધવમદ્ કારમીરી લેખક હતા, તેમના લેખથી સર્વ મધાદિની વૃદ્ધિ થતી હતી, તેમની નિવૃત્તિ યવાથી વૃદ્ધિનો ત્યાગ એટલે દેહત્યાગ થયો હતો. એ બંને દેશ અને દેહ ત્યાગ ભગવાને જ કરાવ્યા હતા. આ પ્રમાણે આ બંને આજ્ઞા ભગવાને આ પ્રકારે સિદ્ધ કરાવેલી હતી, તેથી જ ભગવાન પોને અપ્રસન્ન નથી એમ નિદેશ થયો. આ બંને આજ્ઞા એમ દુર્લભ (સમજ ન પડે તેવી) હતી, તેમ આ ત્રીજી આજ્ઞા પણ દુર્લભ છે એમ સમજ્યા. અને બે કે પ્રથમની બે આજ્ઞા પગાર્થ હતી, પણ પોને તે પાળવા પ્રવળ કર્યો ન હતો, માટે તે પ્રવળ ન કરવાથી પશ્ચાત્તાપ થયો; તે કેમ નિવૃત્ત થાય એમ વિચાર કરતાં હવે થતી આજ્ઞા (લોક ત્યાગ) ના વિષયના વિચાર કરવાથી જ ભગવાન પશ્ચાત્તાપ નિવૃત્ત કરશે એમ નિદેશ કરીને પોતાની ભવરથાને સૂચન કરતાં પરિત્યાગ એટલે શું તે નિરૂપવું કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે.

૧. શબ્દના અર્થ ને પ્રકારે થાય છે, એ સૈનિક અર્થ અને સેવક અર્થનો સંદેહ થતો. અર્થ પાળ એટલે એ પરત્વે માધવમાર્ગી લેખક થાય તે. એ સૈનિક અર્થ. પણ એટલે સમજ એ જ છે અર્થ.

પશ્ચાત્તાપનિવૃત્ત્યર્થં પરિત્યાગો વિચાર્યતે ।

સ માર્ગદ્વિતયે પ્રોક્તો ભક્તૌ જ્ઞાને વિશેષતઃ ॥ ૨ ॥

સાન્વયવપદાર્થઃ—પશ્ચાત્તાપનિવૃત્ત્યર્થં પશ્ચાત્તાપની નિવૃત્તિને માટે પરિત્યાગઃ પરિત્યાગ અથવા સંન્યાસ વિચાર્યતે વિચારાય છે. સ તે (સંન્યાસ) વિશેષતઃ વિશેષે કરીને ભક્તૌ ભક્તિમાર્ગમાં જ્ઞાને જ્ઞાનમાર્ગમાં માર્ગદ્વિતયે એ માર્ગમાં પ્રોક્તઃ કહ્યો છે.

સ્ત્રોત્કાર્થઃ—પશ્ચાત્તાપની નિવૃત્તિને માટે પરિત્યાગ અથવા સંન્યાસનો વિચાર કરવામાં આવે છે. સંન્યાસ વિશેષે કરીને ભક્તિમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગ એમ બે માર્ગમાં કહેલો છે.

અહીં કેટલાક પ્રાચીન મહાનુભાવીઓ (શ્રીમદ્ભુલનાથજી) કહે છે કે શ્રીઆચાર્યજીએ ભક્તિમાર્ગથી પરિત્યાગ શિવાયના બીજા સર્વ પદાર્થનો વિચાર કર્યો, અને ત્યાગનો વિચાર કર્યો નહિ, તેથી પોતાને પશ્ચાત્તાપ થયો, તેની નિવૃત્તિને માટે પરિત્યાગનો વિચાર કરવો એવી પ્રતિજ્ઞા કરે છે. બીજા પ્રાચીનો (શ્રીમદ્દરશુનાથજી) કહે છે કે કર્મમાર્ગનોને વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ વૈરાગ્ય થતો નથી, અને તેમના સંગથી કદાચિત્ ભગવદીઓ પણ તેવા યર્થભય, તે અટકાવવા માટે સેહેલાઈથી થઈ શકે એવા સંન્યાસનું નિરૂપણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા શ્રીમદ્દાચાર્યજી કરે છે, અને કહે છે કે ભગવદીઓ શરીર શિથિલ યતા પોતાની પ્રથમની દશાનું સ્મરણ કરે છે, અને ‘મં પ્રથમથી જ ભગવાનને માટે પ્રયત્ન કેમ ન કર્યો?’ એવો તેમને કહેવલ થાય છે, તે પશ્ચાત્તાપનું વર્ણન અહીં કર્યું છે.

વળી બીજા મહાનુભાવીઓ (શ્રી ગોકુલોત્સવજી) કહે છે કે ભક્તિમાર્ગમાં અને જ્ઞાનમાર્ગમાં સાધનદશામાં અને સિદ્ધ દશામાં પરિત્યાગ કરવો એમ કહ્યું છે; તેમાં સાધનદશામાં પૂર્ણ વૈરાગ્યનો અભાવ હોવાથી સારી રીતે પરિત્યાગ થઈ શકે નહિ, અને પાશંડનો પ્રસંગ આવે, તેથી સાધનદશાના સંન્યાસથી તો પશ્ચાત્તાપ જ થાય. આ તારતમ્ય (તફાવત)નું જ્ઞાન ન હોવાથી ભગવદીઓ પણ બે પ્રથમથી જ પરિત્યાગ કરે તો પશ્ચાત્તાપ જ થાય, અને તેમને બેઘ આચાર્યજીને પોતાને પણ પશ્ચાત્તાપ થાય, માટે એ બંને પ્રકારના પશ્ચાત્તાપને અટકાવવાને શ્રીમદ્દાચાર્યજી સંન્યાસનિર્ણય ગ્રંથની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. વળી બીજા મહાનુભાવીઓ કહે છે કે નિવૃત્તિમાં શ્રીમદ્દાચાર્યજીએ આજ્ઞા કરી છે કે ત્રિદંડનું શઢણ કરવું તે સર્વશાસ્ત્રસંમત છે, આવી આજ્ઞા બેઘને કોઈ પુષ્ટિમાર્ગથી પણ ચતુર્થ આશ્રમવડે ત્રિદંડનું શઢણ કરીને પશ્ચાત્તાપ પામે, માટે તેનું ન થવા માટે પુષ્ટિમાર્ગથી સંન્યાસના વિચારનો આરંભ શ્રીમદ્દાચાર્યજી કરે છે. વળી બીજા પ્રાચીન મહાનુભાવીઓ (શ્રીમદ્ગોપેશ્વરજી) કહે છે કે શ્રુતિ વિગેરે પ્રમાણથી સિદ્ધ રસાત્મક ભગવાનના વિરહભાવનો અનુભવ સર્વાત્મભાવથી થયેલી શરણાગતિથી જ થાય તેમ છે, તે વિરહભાવનો અનુભવ સર્વપરિત્યાગવિના સંભવે નહિ; અને તે ત્યાગનું સ્વરૂપ વિગેરે નહિ ભજનાર નિજ જન જ્ઞાનમાર્ગ વિગેરેમાં કહેલા સંન્યાસથી ગૈદેહમાં પડે, અને અવિચારથી પરિત્યાગ કરે તો પશ્ચાત્તાપ થાય, તે અટકાવવા માટે સંન્યાસના વિચારનો આરંભ કર્યો છે. આ સર્વ મહાનુભાવીઓ પરસ્પર સંમત નથી એમ મને લાગે છે, અને જંગલદરગમરોષ ગ્રંથમાં જે પશ્ચાત્તાપ અને પરિત્યાગ બને શરૂો આવેલા છે, તે બંને શરૂોનો અર્થો વિચાર છે, તેથી તેજ પશ્ચાત્તાપની નિવૃત્તિ કરવાનું અર્થો કહ્યું છે એવો અર્થ નું કહે શું. આમ અર્થ કરવામાં મને કોઈ તોષ દેખાતો નથી.

ભગવાને પરિત્યાગની આજ્ઞા કરી છે, અને પોને પરિત્યાગ કરવો એમ નિશ્ચય કર્યો છે,

ત્યારે પરિત્યાગવિશેના વિચારનું પ્રયોજન શું ? સમાધાન-પરિત્યાગ એ માર્ગમાં કહેલો છે. કયા એ માર્ગ ? શા માટે એ માર્ગમાં કહ્યો છે ? સમાધાન—ભક્તિમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગ. ભક્તિમાર્ગમાં આરંભદશામાં અને સિદ્ધદશામાં અને જ્ઞાનમાર્ગમાં વિવિધિયા (ભજવાની ધ્વજારૂપ) દશામાં અને વિદ્ધદશામાં ત્યારે વૈરાગ્ય ઘણું ધાય ત્યારે સંન્યાસ લેવાનું કહ્યું છે.

એકાદશ સ્કંધમાં ભગવદ્વાક્ય છે કે 'જ્ઞાનયોગ કર્મયોગ અને ભક્તિયોગ એ ત્રણ યોગ મનુષ્યનું કલ્યાણ કરવાની ધ્વજાથી મેં કહ્યા છે;' માટે એ ત્રણે યોગ મનુષ્યનું કલ્યાણ કરનાર હોવાથી સરખા ગણાય, તો પછી કર્મમાર્ગમાં પરિત્યાગ કેમ ન કરવો ? એ શકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે :—

**કર્મમાર્ગે ન કર્તવ્યઃ સુતરાં કલિકાલતઃ ।
અત આદૌ ભક્તિમાર્ગે કર્તવ્યત્વાદ્વિચારણા ॥ ૨ ॥**

સાન્વયપદાર્થઃ—સુતરાં વિશેષે કરીને કલિકાલતઃ કલિકાલને લીધે કર્મમાર્ગે કર્મમાર્ગને વિષે કર્તવ્ય કરવા યોગ્ય ન નથી. અતઃ તેથી આદૌ પ્રથમ ભક્તિમાર્ગે ભક્તિમાર્ગમાં કર્તવ્યત્વાદ કરવા યોગ્ય હોવાથી વિચારણા વિચાર.

શ્લોકાર્થઃ—હાથમાં કલિકાલને લીધે કર્મમાર્ગને વિષે સંન્યાસ કરવા યોગ્ય નથી. માટે પ્રથમ ભક્તિમાર્ગમાં કરવા યોગ્ય હોવાથી વિચાર કરીએ.

શ્રદ્ધાસ્થ, ગૃહસ્થ, વાતપ્રસ્થ અને સંન્યાસ એમ ચાર આશ્રમના પશ્ચવટે એ કે કર્મ-માર્ગમાં પણ સંન્યાસ કર્યો છે, તોપણ ભગવાનનું વચન છે કે કામીઓએ કર્મયોગ કરવો, માટે સંસારમાં કામનાવાળા કર્મમાર્ગના અધિકારી છે, અને વૈરાગ્યવાળા સંન્યાસના અધિકારી છે, માટે કર્મમાર્ગમાં સંન્યાસ કરવો નહિ. અગિરામણીએ કહ્યું છે કે 'વાતપ્ર-સ્થાશ્રમમાં જે વિદ્વાન હોય તે સંન્યાસ કરવો શક્ય કરે, અથવા આટલે કે કૃષ્ણી હોય તે સંન્યાસ શક્ય કરે;' જહાં આટલે અને કૃષ્ણીને પણ સંન્યાસ શક્ય કરવાનું કહ્યું, તો પણ કલિકાલને લીધે સંન્યાસ કરવો નહિ, કેમકે કલિકાલમાં નહિ કરવાયોગ્ય વસ્તુ-ઓમાં સંન્યાસ પણ ગણેલો છે. ત્યારે ભવે કર્મમાર્ગમાં સંન્યાસ ન કરવો, તોપણ જે માર્ગમાં કહ્યો હોય તે માર્ગમાં કલ્યાણ પ્રમાણે કરવો, તેમાં વિચાર કરવાનું પ્રયોજન શું ? એમ આકાંક્ષા ધાય તો કહે છે કે જ્યાં જ્યાં માર્ગમાં જ્યાં જ્યાં દશામાં સંન્યાસ કરવાનો કહ્યો છે. માટે ભક્તિમાર્ગમાં આરંભમાં કરવો કે નહિ, તેનો વિચાર કરીએ છીએ. એક પણ મનુષ્યને કોઈ પણ રીતે ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ હોય, તેની ભક્તિને વધારનાર અવલુ-

૧ માર્ગદિત્યે સંખ્યા ત્યારે અવયવના અર્થમાં વપરાય ત્યારે તેને સ્વયં પ્રત્યય કામે, એ સૂત્ર પ્રમાણે દિને સ્વયં લાભવાથી દિત્ય સમ્પદ યવો દશાનાં 'અવયવનો' અર્થ અત કયો છે, તેથી અર્થને એક વ્યાજ તે અવયવ એવા ત્રીજી અર્થ ધાય છે, તે અર્થ અર્થો ધરતો નથી. વર્તમાનમાં કહેલા ૨૪ શુભેના સંખ્યા પણ એક શુભ છે, અને શુભના બંધા બંધો વિભાજ થઈ સ્થાય નહિ, તેથી સ્વયં પ્રત્યય 'અવયવ એટલે અર્થને એક વિભાજ' એ અર્થના લઈ સ્થાય નહિ. અર્થો સ્વયં પ્રત્યય વપરાતા એટલે સમવાયિ અર્થમાં વપરાયો છે, જેમકે દ્વારકા સ્કંધમાં કહ્યું છે કે સર્વે અવયવવાનનો અવયવ સત્ય કહેલો છે સંખ્યાનું કાણુ (જેની સંખ્યા ધાય તે) સખ્યેય અર્થો માં એ સખ્યેય છે. માર્ગદિત્ય એટલે માર્ગનું દિત્ય સખ્યેય (માર્ગ) ની સાથે અનેતમા છત્રી વિતરિતિ લેવાથી મેનિ અર્થ ધાય કે માર્ગથી અભિમ દિત્ય. માર્ગથી અભિમ એવા દિત્ય સખ્યા અને સખ્યેય તેમાં વિધેય મેનિ પરિત્યાગ કરવાનો ક્રમો છે.

દિનો જે દશામાં નિર્વાહ થાય તે આરંભદશ કહેવાય. એ શ્રવણાદિનો અભ્યાસ થવાથી આસક્તિની સિદ્ધિ જે દશાથી થઈ શકે તે ત્રીજી દશા કહેવાય. આસક્તિ સિદ્ધ થવા પછી જે દશાથી વ્યસન સિદ્ધ થઈ શકે તે ત્રીજી દશા કહેવાય. આ સુવર્માં જે દશામાં કલિકાલ વિગેરેથી થતા દોષનો સંબંધ ન થાય તે માટે તેની દશાના ક્ષ અને સ્વરૂપના પ્રકારનો વિચાર કરીએ છીએ. આપ્રમાણે દોઢ શ્લોકવડે સ્થ કરવાના પ્રયોજનનું વર્ણન કર્યું.

અહીં શાનાર્થે નીચે પ્રમાણે છે. એકાદશ સ્કંધમાં સપ્તદશ અધ્યાયમાં ઉદ્ભવજીએ શ્રીકૃષ્ણને પ્રશ્ન કર્યો છે કે:—

યથાનુષ્ટીયમાનેન ત્વયિ ભક્તિર્નૃણા ભવેત્ ।
સ્વધર્મેનારર્થિદાક્ષ તન્મે વ્યાખ્યાનુમર્હસિ ॥

અર્થ—હે કમલનયન પ્રભુ, સ્વધર્મનું આચરણ કેવી રીતે કરવાથી મનુષ્યોને આપને વિષે ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય, તે ઉપાય મને કહેવો બોધીએ.

આનો ઉદ્ભવજીએ પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે આરંભદશા ધર્મ કહેતાં ભગવાને આદ્યદશ અધ્યાયમાં કહ્યું કે 'શાસ્ત્રમાં જે પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો છે તે પ્રમાણે માફ યજન કરવું, પોતાનું સર્વસ્વ યજ કરાવનાર શ્રાદ્ધાણને આપી દેવું, અગ્નિનો પોતાના પ્રાણમાં સમાવેશ કરવો, અને પછી નિરપેક્ષ થઈ સંન્યાસ ગ્રહણ કરવો. (૧૩). શ્રાદ્ધણ સંન્યાસ દેવા તૈયાર થાય, ત્યારે તેના અપુત્રાદિકમાં દેવતાઓ પ્રવેશ કરીને વિદ્ય કરે છે, કેમકે તેઓને ધૃત્વિયાં થાય છે કે આ અમારાથી ઉપર જશે. (૧૪). મુનિ એ વસ્ત્ર પહેરે તો ઠોપિન માત્ર તેટલા શરીરને ઢાંકવાને પહેરે. દડ અને કમઠલુ શિનાય ત્યાગ કરેલા કાંઈ પણ પદાર્થને આપત્તિવિના ગ્રહણ કરે નહિ. (૧૫). દશિથી પૃથ્વી પવિત્ર કરીને (સભાળથી) પગ મુકવો, વસ્ત્રથી પવિત્ર કરીને જલ પીવું, સભાળથી પવિત્ર કરીને વાણીનો ઉચ્ચાર કરવો, અને મનથી પવિત્ર કરીને સદાચરણ કરવું. (૧૬). મૌન, અનીહા (શરીરથી કાંઈ પણ ચેષ્ટા કરવી નહિ તે), પ્રાણને નિયમમાં રાખવા, એ વાણી, દેહ અને ચિત્તના દડ છે. આ ત્રણુ દડ બેળું સાધ્યા નથી, તે કેવલ વાસના દડ રાખવાથી યતિ થતો નથી. (૧૭). આરંભદશામાં પતિતવિગેરેને છોડીને આશીના સાત ઘરોમાં શિક્ષા ભાગવી. તે સાત ઘરો પ્રથમથી ધારેલા હોવાં ન બોધીએ. તેટલામાં જે મળે તેમાં સતોષ રાખવો. (૧૮). પછી જહાર જઈને જહારશયમાં આચમન લઈને શિક્ષામાં મળેલું અન્ન અચળામાં લઈને જહારમાં ઘોળીને જહાર કાઢવું એટલે તે પવિત્ર થાય. પછી તે અન્ન ખાવું. (૧૯). આ વિગેરેના પચદશ શ્લોકવડે સંન્યાસાશ્રમરૂપ પરિત્યાગ કર્યો છે. ત્યારપછી ભક્તિ અને વૈરાગ્ય વિશેષ થાય ત્યારે કહ્યું છે કે:—'જ્ઞાનમાં નિષ્ણાણો, નિરક્ષ, અથવા મારો ભક્ષ કોઈ પણ પ્રકારની અપેક્ષાવિના આશ્રમોના ચિન્હો છોડી દઈને વેદાદિક વિચિત્રી દરકારવિના ફર્યાં કરે. (૨૦). કાલો છતાં વાલકવત્ કોડા કરે, કુશલ છતાં જડવત્ કરે, નિદાન છતાં ઉન્મત્તવત્ બોલે, વેદને નજીક છતાં પશુવત્ આચરણ કરે. (૨૧). વેદના વાદમાં પ્રીતિ રાખે નહિ, પાપંડ કરે નહિ, શાસ્ત્રમાં કહેલા ધર્મોના દેવુઓ શોધવા પ્રયત્ન ન કરે, શાસ્ત્ર વાદવિવાદમાં કોઈ પશુનો આશ્રય કરે નહિ. (૨૦). ધીર થઈ મનુષ્યોથી ઉદ્વેગ પામે નહિ, તેમજ મનુષ્યોને ઉદ્વેગ કરે નહિ, અતિવાદ સદન કરે, કોઈનું અપમાન કરે નહિ. (૨૧)' આમ આદ્યદશ શ્લોકથી વિચિત્રિનાનો સંન્યાસ કર્યો છે. અહીં જ્ઞાનમાર્ગે અને ભક્તિમાર્ગેના સમાન ધર્મો એકતા કરી કલા છે. તેવી જ રીતે પ્રથમ કહેલા વિરિપૂર્વક સંન્યાસમાં પણ સમજાવેલું. તેમજ પૃત્વીય સ્કંધમાં

દ્રવ્યના યજ્ઞ કરવાનો નિષેધ છે તો પણ જ્ઞાનમયાંશિદ્યોતની શ્રુતિથી યજ્ઞની સિદ્ધિ થાય છે. માટે જ્યવતા મુકી અશિદ્યોત હોમનું એ શ્રુતિનો પણ બાધ આવતો નથી. તેથી ભૈમિનિહિત્ર દૃષ્ટ્યનો પરિહાર થાય છે. આ પ્રમાણે કર્મમાર્ગસંબધી ચતુર્થાશ્રમના પશુનો પણ નાશ થતો નથી. તેથી કર્મમાર્ગમાં સંન્યાસ કર્તવ્ય છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે, તે છતાં સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે 'અશિદ્યોત, મધુપર્કમાં વલદનું આલલન, સંન્યાસ, માંસના પિંડવાળું શ્રાદ્ધ, દીયરથી પુત્રોપતિ એ પાંચ કલિયુગમાં કરવાં નહિ,' તેથી કલિયુગમાં સંન્યાસ વળ્યે હોવાથી કરવો નહિ. બે કે બીજી સ્મૃતિમાં તેની સામુ કહ્યું છે કે 'જ્યાંમુકી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર' એવા વર્ણ-વિભાગ છે, અને જ્યાં મુકી વેદ પ્રવર્તે છે, ત્યાંમુકી કલિયુગમાં અશિદ્યોત અને સંન્યાસ કરવા,' તેથી કર્મમાર્ગમાં પણ સંન્યાસ કરવાનો સંભવ થાય, તો પણ જ્ઞાનાવશ્યુતિમાં ચારે આશ્રમના પશુને પ્રથમ કહીને પછીથી કહ્યું છે કે 'અથવા બીજી રીતે બ્રહ્મચર્યથી, ગૃહસ્થાશ્રમથી અથવા વાનપ્રસ્થ થયો હોય ત્યાંથી સંન્યાસ ચલણ કરે. અને જાતવગરનો, જાતવાળો, સ્નાતક કે અસ્નાતક, અથવા ઉત્પાત્તિક અથવા અનૈતિક પણ જે દિવસે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય તેજ દિવસે સંન્યાસ ચલણ કરે.' આ પ્રમાણે છેવે સમાપ્તિમાં વૈરાગ્યવાળાને જ સંન્યાસ ચલણ કરવાનો અધિકાર છે એમ સર્વવ સાંભળવામાં આવે છે. તેમજ એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાને કહ્યું છે કે 'જ્યારે સકાર્ય કર્મોમાં અને નરકરૂપ ક્ષોભમાં સારી રીતે વૈરાગ્ય થાય, ત્યારે અશિદ્યોતનો ત્યાગકરીને સંન્યાસ ચલણ કરવો.' આવા વાક્યોથી વૈરાગ્ય થાય ત્યારે જ સંન્યાસનો પણ ભગવાને કહેલો છે. અને કલિયુગમાં કર્મ સર્વધર્મશૂન્ય છે, તેમાં વૈરાગ્ય થવાનો સંભવ નથી, તેથી કલિયુગમાં કર્મમાર્ગની રીતે સંન્યાસ કદાપિ કરવો નહિ.

આ પ્રમાણે ચાર આશ્રમના પશુથી પ્રાપ્ત થતા સંન્યાસનો હમણા અધિકાર ન હોવાથી જ્યારે જ્ઞાનનિષ્ઠા કે ભક્તિનિષ્ઠા થાય ત્યારે તે માર્ગની રીતે સંન્યાસ લેવો.

શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી પોતે ભક્તિમાર્ગીય હોવાથી, ભક્તિમાર્ગમાં સંન્યાસ કર્તવ્ય હોવાથી, ભક્તિમાર્ગમાં સંન્યાસ કેવી રીતે લેવો તેનો વિચાર પ્રથમ કરે છે. બે સંન્યાસચલણ એક જ માર્ગમાં કહ્યું હોય, અથવા ભક્તિ, જ્ઞાન અને કર્મ ત્રણે માર્ગમાં એકજ પ્રકારનો સંન્યાસ હોય, તો સંન્યાસ ચલણ કરવાની ભગવદાજ્ઞાનુષ્ઠ વાક્યમાં સંદેહ થાય નહિ, તેથી તેનો વિચાર કરવાની જરૂર રહે નહિ; પણ સંન્યાસ તો સર્વવ કહેલો છે, અને તે જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગમાં ચલણ કરવો એમ સિદ્ધ થયું, ત્યારે ભક્તિમાર્ગમાં કયો સંન્યાસ કેવા પ્રકારથી લેવાની ભગવદાજ્ઞા છે તેનો નિશ્ચય કરવાને વિચાર કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પ્રયોજન કહીને વિચારનો આરંભ કરે છે:—

* નારાયણોપનિષદની સમાપ્તિમાં જ્ઞાનમાર્ગશિદ્યોત કહ્યું છે:—'એવી રીતે યજ્ઞને નહીનુદારને આત્મા યજ્ઞનાત છે, અહા પત્ની છે, સરીર હાત છે, વશ સ્વયં વેદી છે, રામ દર્શન છે, શિખા દર્શનુષ્ઠિ છે. હૃદય શૂપ (સ્વપ્ન) છે, વીરે ધી છે, ક્રોધ દોષવાનો પછ છે, તપ અગ્નિ છે, દમ પશુને મારનાર તથા દક્ષિણ છે, વાળી દોષા છે પ્રાણ ઉદ્ધાતા છે, અખ્યુયુ શ્વુ છે, મન બ્રહ્મા છે, જ્યાં મુકી સરીરને ધારણ કરાય છે, તે દીપ્તા છે. જે ખાવ છે તે દવિષ્ટ છે, જે પીવે છે તે શોષપાન છે, જે રમણ કરે છે તે ઠપસદ્ છે, જે ફરે છે, ભેડે છે, ઠરે છે, તે પ્રવર્ધ છે, જે મુખ છે તે આહ્વાનીય છે, જે જ્યાહ્નિને ઉચ્ચાર કરે છે, તે આહ્વાનિ છે, જે તેનું જ્ઞાન છે તે દોષિ છે, જે જ્ઞાને તથા સવારે ખાય છે તે સમિષ્ટ છે, જે પ્રાતઃકાલ મધ્યાહ્નાલ અને સાવધાવ છે, તે તેના સ્વપ્ન છે, જે સવારે ખાય છે તે સમિષ્ટ છે, જે પ્રાતઃકાલ તથા માસ વાય છે તે ચાનુમંત્રય યજ્ઞ છે. જે જ કનુ છે તે પશુજય યજ્ઞ છે, જે સંવત્સર વષા પવિત્રકાર છે તે અદર્શન છે, જે મરણ થાય છે તે યજ્ઞ પછીનું અવશૂય જ્ઞાન છે.' એવી રીતે જ્ઞા પ્રાપ્ત થાય ત્યાંથી મરણપર્યંત અશિદ્યોત અને તેના અજ્ઞતા યજ્ઞોની પાવાના સરીરની બંદર જ ભાવના છે તે જ્ઞાનમાર્ગશિદ્યોત કહેવાય છે. તે અશિદ્યોત સંન્યાસીને પણ સિદ્ધ રહે છે.

શ્રવણાદિપ્રસિદ્ધ્યર્થં કર્તવ્યશ્ચેત્ સ નેપ્યતે ।
 સહાયસક્લસાધ્યત્વાત્ સાધનાનાં ચ રક્ષણાત્ ॥ ૩ ॥
 અભિમાનાન્નિયોગાચ્ચ તદ્દર્મૈશ્ચ વિરોધતઃ ।
 ગૃહાદેર્વાધકત્વેન સાધનાર્થં તથા યદિ ॥ ૪ ॥
 અગ્રેપિ તાદૃશૈરેવ સક્તો ભવતિ નાન્યથા ।
 સ્વયં ચ વિપયાક્રાન્તઃ પાપણ્ડી સ્યાત્ કાલતઃ ॥ ૫ ॥
 વિપયાક્રાન્તદેહાનાં નાવેશઃ સર્વદા હરેઃ ।
 અતોત્ર સાધને ભક્તૌ નૈવ ત્યાગઃ સુલાવહઃ ॥ ૬ ॥

સાન્વયપદાર્થઃ—શ્રવણાદિપ્રસિદ્ધ્યર્થં શ્રવણાદિ સારી રીતે થઈ શકે તે માટે કર્તવ્યઃ કરવો, એવું બે સ તે ન નહિ હવ્યતે ધરણવા યોગ્ય, સહાયસંગસાપ્તત્વાત્ સહાય સંગથી સિદ્ધ થાય છે તેથી ચ અને સાધનાનાં સાધનનું રક્ષણાત્ રક્ષણ કરવાથી. (૩) અભિમાનાત્ અભિમાન થાય તેથી નિયોગાત્ શ્રવણાદિ નિરંતર કરવું બેધએ તેથી તદ્દર્મ. તેના ધર્મથી વ અને વિરોધતઃ વિરોધ હોવાને લીધે યદિ બે, ગૃહાદેઃ શુદ્ધવગેરેનું યાદકારવેન બાધકપણું હોવાથી સાધનાર્થં સાધન માટે તથા તે પ્રમાણે (સન્વાસ શબ્દેણ કરવો) (૪) અગ્રે આગળ અર્થ પણુ તાદૃશૈઃ તેવાઓની સાથે યદ વ સંગ સંગ મળતિ થાય છે, ન નહિ, અન્યથા અન્ય પ્રકારે વ અને, સ્વયં પોતે, વિપયાક્રાન્તઃ વિપયાસક્ત પાપણ્ડી પાપણ્ડી છ વળી કાલત. કાલમ-લથી સ્વાત્ થાય (૫). વિપયાક્રાન્તદેહાનાં ભેમનો દેહ વિપયાસક્ત છે તેમને, હરેઃ હરિનો, આવેશ આવેશ સર્વદા હરેશ ન નહિ. યત. તે માટે, અથ અર્થિ, મજી બક્તિમાર્ગમાં સાધને સાધનાવસ્થામાં ત્યાગઃ સન્વાસ સુલાવહઃ શુભ આપનાર, ન નહિ યદ વ.

ત્રોકાર્થઃ—શ્રવણાદિની સિદ્ધિ સારી રીતે થાય, તેમાટે સન્વાસ લેવો, એ યોગ્ય નથી, કેમકે શ્રવણાદિ સહાયથી અને સહાય સંગથી સિદ્ધિ થાય છે, અને શ્રવણાદિના સાધનોનું રક્ષણ કરવું બેધએ, (બે ત્યાગમાં બને નહિ). વળી શ્રવણાદિમાં અભિમાન અથવા અર્દતા મમતા રહે છે, અને શ્રવણાદિ નિરંતર કરવું બેધએ, તેથી સન્વાસ ધર્મને વિરોધ આવે છે. બે ગૃહાદિ શ્રવણ વગેરેમાં બાધક માની સાધન કરવા માટે સન્વાસ લેવો એવો પણ વધએ, તો પણ આગળ ત્યાગ કરવા પછી પણ તેવાઓની સાથે વ સંગ થાય છે, અને શ્રવણાદિ દોષથી પોતે પણ વિપયાસક્ત અને પાપણ્ડી થાય છે. તેઓનો દેહ વિપયાસક્ત એવ છે, તેમને હમેશાં બજવાવનો આવેશ રહેતો નથી, માટે અર્થી બક્તિમાર્ગમાં સાધનાવસ્થામાં સન્વાસ શુભકારી નથી. (૩-૬).

શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદચેવન, ચર્યન, વંદન, દાર્શ, સખ્ય અને આદ્યનિવેદન એ નવ પ્રકારની બક્તિની સારી રીતે સિદ્ધિ યવાસાત્ સન્વાસ કરવો, એ પણ સ્ત્રીકાર કરવાનોય નથી. અહીં ભાવ ય આ છે: બજવાને એકાદશ મુકુધમાં મનુષ્યોના કાવાણુ કરવાની ઇચ્છાથી જાન, કમ અને બક્તિપ પણ માર્ગ કલા છે. તેમાં જાનના સ્ત્રીકારી વેશ-સ્વવાળા, કમના સ્ત્રીકારી વેશસ્વવાળા પણ નહિ અને કામી પણ નહિ. એમ કહ્યું છે. ને તમે માર્ગમાં સન્વાસ નિરૂપણ કર્યું છે. નેમજ સુનિમાં પણ કમરો, પ્રબલરો કે મનરો તમે માર્ગમાં સન્વાસ નિરૂપણ કર્યું નથી. પણ કેટલાક ત્યાગરો મોઢને પ્રાપ્ત થવા છે. એમાં મોઢને પણ કહ્યું છે.

કહ્યું છે. તે ફલ પણ ત્રણમાંથી કોઈ પણ માર્ગની રીતિથી સંન્યાસ કરે ત્યારે જ પ્રાપ્ત થાય, કેવલ સંન્યાસથી તે ફલ પ્રાપ્ત થતુ નથી. કેમકે સંન્યાસ તે તે માર્ગના અગરૂપ છે. તેથી તેમાં કહેલું ફલ તે તે માર્ગના અર્થવાદ રીતે કહેલું છે. તેમજ ભગવાને એકાદશ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે 'યોગ, સાંખ્ય, દાન, મત, તપ, યજ્ઞ, વ્યાખ્યાન, વેદાધ્યયન અને સંન્યાસવડે પ્રયત્ન કરનાર પુરુષ પણ જેની પ્રાપ્તિ કરી શકતો નથી,' એ વાક્યમાં કેવલ ત્યાગમાત્રથી યોગના પ્રાપ્તિ થતી નથી, એમ ભગવાને કહ્યું છે. માટે ત્યાગ કોઈકે રીતે સહાય કરે છે એટલુંજ, અને ત્યાગનો અધિકાર વૈરાગ્યથી થાય છે. તે વૈરાગ્ય જેમ જેમ ઉત્કૃષ્ટ હોય તેમ તેમ ત્યાગ તે તે માર્ગમાં વિશેષ સહાયકારક થાય છે. ત્યારે વૈરાગ્યનો ઉત્કર્ષ કેમ થાય? એ વિચાર કરીએ તો કેવલ અદૃષ્ટમાત્રથી વૈરાગ્ય થતો નથી. તેથી તે તે માર્ગને અનુકૂળ શ્રવણાદિક સાધન તેને સિદ્ધ કરનારા સમજવા. માટે તે સાધનની સિદ્ધિને માટે ત્યાગ કરવો હોય તો તે પણ ભગવાનના મત પ્રમાણે અંગીકાર કરવા યોગ્ય નથી. ભગવાને એકાદશ સ્કંધમાં 'ત્યારે સર્વત્ર વૈરાગ્ય થાય ત્યારે ત્યાગ કરવો' એમ કહ્યું છે, ત્યાં સાધનદશાને પ્રાપ્ત થયો હોય તેને ત્યાગ કરવાનું કહ્યું છે, તેમાં તેને પર્વટન કરવાનું જ કહ્યું છે, કોઈ પણ સ્થલે સ્થિર રહીને શ્રવણાદિક કરવાનું કહ્યું નથી. પછી સિદ્ધદશાને પ્રાપ્ત થયલા જ્ઞાની અને ભક્તના ભાગનું નિરૂપણ સાદા નવ શ્લોકમાં કર્યું છે, તે નીચે પ્રમાણે છે, 'જ્ઞાનનિષ્ઠ નિરક્ત અથવા કંઈપણ અપેક્ષાવિનાનો મારો ભક્ત આશ્રમના ચિન્હોસહિત આશ્રમને છોડી દેહને વેદના વિધિ જેનાપર લાગુ પડતા નથી એવો યદ્ય ક્યારે કરે. (૨૮). ઠાઠો છતાં બાલકની માફક રહે, કુશલ છતાં જડવત્ આચરણ કરે, વિદ્વાન છતાં ઉન્મત્તવત્ બોલે, વેદને ભણતા છતાં પશુ માફક આચરણ કરે. (૨૯). વેદવાદમાં પ્રીતિ ન કરે, પાપડી ન થાય, ધર્મની બાબતમાં કારણો શોધવા પ્રયત્ન ન કરે, શુષ્ક વિવાદમાં કોઈ પક્ષનો આશ્રય કરે નહિ. (૩૦). ધીર થઈ મનુષ્યોથી ઉદ્દેગ પામે નહિ, તેમજ કોઇને ઉદ્દેગ કરે નહિ, અતિવાદ સહન કરે, કોઇનું અપમાન ન કરે, દેહને માટે પશુની માફક કોઈ સાથે વૈર ન કરે. (૩૧). કેમકે જેમ જલના જૂદા જૂદા પાત્રોમાં એકજ અંદર રહ્યો છે તેમ સર્વ ભૂતમાં આત્મામાં પરમાત્મા એકજ કહ્યો છે, તેમ જ પથમહાભૂત પણ સર્વમાં એક જ છે. (૩૨).

વખતસર ખાવાનું ન મળે તો ધૈર્ય ધરી ખેદ કરવો નહિ, વખતસર મળે તો રાજ થવું નહિ, કેમકે મળવું ન મળવું અને દૈવાધીન છે. (૩૩). ક્રોધ આહારને માટે વેષ્ટ કરવી, કેમકે પ્રાણુધારણ માટે આહાર યોગ્ય છે, પ્રાણુધારણથી તત્તવવિચાર થાય છે, તત્તવ ભણવાથી મનુષ્ય સદાચારમાંથી મુક્ત થાય છે. (૩૪). દૈવેચ્છાથી મળેલું અન્ન, શ્રેષ્ઠ હોય કે હલકું હોય, તો પણ ખાવું, તેમ જ વજ્ર તથા સખ્યા પણ જે સમયે જેનું મળે તેનું મૌન મત રાખી સ્વીકાર કરવું (૩૫). જેમ હું ઈશ્વર લીલાવડે સર્વ ક્રિયા કરું છું, તેમજ જ્ઞાનીએ પણ કોઈની પ્રેરણાવિના શૌચ, આચમન, જ્ઞાન તેમજ બીજા નીચેમીને કરવા. (૩૬). એ પ્રમાણે સાદા નવ શ્લોકમાં સિદ્ધ દશાવાળા જ્ઞાની અને ભક્તનું નિરૂપણ કરીને પછી બે શ્લોકથી વિવિધિયા સંન્યાસ કહ્યો છે તે નીચે પ્રમાણે:—'દુઃખરૂપ કામને વિષે વૈરાગ્યવાળો આત્મજ્ઞાની અને મારા (ભગવાનના) ધર્મને ન ભણનાર, મનનશીલ પુરુષાએ ભય, અને ન્યાયીથી પ્રદાનું સ્વરૂપ ભણનારમાં આવે ત્યાંથી આદરથી પુરુષ અને (ભગવાનને) શ્રદ્ધાથી નિંદા કર્યા વિના એવે."

* એને પણ કવિ થવામાં આ દર્શન છે, પ્રતિબિંબના અભિપ્રાયથી નથી. સર્વમાં પથમહાભૂત છે, ત્યાં પ્રતિબિંબપણું પડતું નથી

ત્યારપછી એ શ્લોકથી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય ન હોય તો કપાય (મદ) પડવ ન હોવાથી અને શ્લોકની હાનિ થવાનું કહ્યું છે તે નીચે પ્રમાણે:—'એણે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર એ છ સત્તુ છતાં નથી, જેના ઇન્દ્રિયોરૂપી સારથી પ્રવંડ છે, અને જે જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી રહિત છે, તેને સંન્યાસ શબ્દજી કરે તો ધર્મની હાનિ કરનાર તે માણસ દેવતા-ઓને, આત્માને, તથા પોતામાં રહેલા પરમાત્મારૂપ મને છેતરે છે, અને અંતઃકરણના કપાય (મદ) નહિ પાડેલા હોવાથી આ લોક તેમજ પરલોકથી ભ્રષ્ટ થાય છે.'

એ પ્રમાણે જ્ઞાનમાર્ગના સંન્યાસનું નિરૂપણ કર્યું છે. ભક્તિમાર્ગીયને તો સાધનદશામાં સંન્યાસમાં કાંઈ પણ અધિક કહ્યું નથી; પણ શમ અને આહિંસા એ બિહુનો ધર્મ છે, એ બે શ્લોકવડે કહીને, સંન્યાસથી ચતુરાશ્રમના ધર્મને કહીને સ્વલક્યનપૂર્વક ચાર આશ્રમના ધર્મનો ઉપસંહાર નીચે પ્રમાણે કર્યો છે:—'એવી રીતે જે પોતાના ધર્મવડે અનન્ય ભાવથી મને ભાગ્યે છે, અને સર્વ જીવને વિષે મારો ભાવ રાખે છે, તેને મારી દુઃખ ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.' આથી ભક્તિમાર્ગીયને પણ ત્યારપછી તરતજ ત્યાં કહેલો સંન્યાસધર્મ જ સુખ્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. એમ હોવાથી જો શ્રવણાદિમાટે સંન્યાસ શબ્દજી કરે તો તેના સ્વરૂપ અને ધર્મથી વિરોધ આવે. આ આશયથી પ્રથમ સંન્યાસના સ્વરૂપમાં વિરોધાત્મક શોધનું વર્ણન સહાયસહસ્રાધ્યત્વાત એ શ્લોકથી કરે છે. સંન્યાસનું સ્વરૂપ તદ્દકે પ્રાજાપત્યામ્ અર્ધોથી આરભીને દુર્વમેવૈતન્નગવત્ એ લાંબુથી જ્ઞાનાવશ્યુતિમાં નિરૂપણ કરેલું છે, તેનું જ વર્ણન કરતાં એકાદશ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે 'ઉપદેશપ્રમાણે માંદે યજ્ઞન કરીને, અતિવજ્ઞને સર્વદેવ આપી કંપને, અગ્નિનો સ્વપ્રાણમાં પ્રયત્ન કરીને તેમજ પ્રભાષ્યેષ્ટિ તથા આઠ શ્રાદ્ધ કરીને, મનવડે અગ્નિનો સ્વપ્રાણમાં આવેશ કરીને નિરપેક્ષપણથી સર્વન પર્યંતન કરવું એમ સિદ્ધ થાય છે. શ્રવણાદિ તો પોતાના સરખા સ્વભાવવાળાના સંગથી સિદ્ધ થાય છે. વક્ષાવિના શ્રવણ સિદ્ધ થતું નથી, શ્રોતાવિના કીર્તન સિદ્ધ થતું નથી. તે અને ઉપર કહેલા સંન્યાસીની સાથે પરિભ્રમણ કરતા નથી. તેથી શ્રવણ કીર્તનની સિદ્ધિ થતી નથી. પ્રજૂર્યવ્યેન્ન પાક હોય તો 'ઉત્કૃષ્ટપણુથી શ્રવણાદીની વિદ્યમાનતા માટે' એવો અર્થ કરવાથી ઉપરનો જ અર્થ થાય છે.

આવા સંન્યાસીની સાથે કદાચિત્ ઓળા અને વક્ષા પર્યંતન કરે, તો નિરપેક્ષપણુથી સર્વન એકલા કરવારૂપ સંન્યાસના સ્વરૂપમાં વિરોધ આવે છે. વળી હાલના સમયમાં તીક્ષ્ણ સુદ્ધિના ગણાવથી સ્વરૂપ અને હીલા વિગેરેનું શ્રવણ કર્યું હોય તે પણ હૃદયમાં રિથર થતું નથી, તેથી તે સ્વરૂપ તથા હીલાવિગેરે હૃદયમાં રિથર કરવા માટે પુસ્તક વિગેરે પાસે રાખવાં બોધએ. તેમજ સેવા કરવા માટે સેવાના સાધનો પાસે રાખવા બોધએ. આ સર્વ નિરપેક્ષતાથી વિરુદ્ધ છે. આ સર્વ કારણોને હીધે શ્રવણ વિગેરે સહાયના સંગથી સિદ્ધ થતાં હોવાથી, અને તેનાં સાધનોનું રક્ષણ કરવાનું હોવાથી સંન્યાસના સ્વરૂપમાં વિરોધ આવે છે, માટે ભક્તિમાર્ગમાં શ્રવણાદિકની સિદ્ધિમાટે સંન્યાસ કરવો એ પણ અંગીકાર કરવા યોગ્ય નથી.

અથવા, યત્સવસંવત્સરુર્ણ એ બે શ્લોકમાં ભગવાને કોષાદિ છતાં વિના સંન્યાસ શબ્દજી કરવામાં બાધક કર્યું છે, તેથી પ્રથમ કહેલા સંન્યાસના સાધનનું રક્ષણ કરવાનું સૂચ્યું છે. અને તેનું રક્ષણ યુક્તચરેન્નહીમેતામ્ એ શ્લોકોથી જે ધર્મો પ્રથમ કહ્યા છે તે કરવાથી જ સિદ્ધ થાય છે. શ્રવણાદિ કરવું એમ સિદ્ધ થતું નથી, કેમકે એકલા કરવામાં સદાયનો સંગ થતો નથી. કદાચિત્ સહાયસંગ થાય તો પણ એક સ્વયમ્ સ્થિતિ કરી રહેવાનું નથી, અને સંન્યાસમાં કહેલા સાધને' આવરલ કરવું એ સંન્યાસ કરનારને અવરથનું છે. આમ હોવાથી

શ્રવણાદિ સિદ્ધ થવામાં સહાયનો સંગ અને એક સ્થલમાં સ્થિતિની જરૂર છે, અને સંખ્યા-સમાં એક સ્થલમાં સ્થિતિ કરવી નહિ અને એકલું ફરતું એમ કહ્યું છે, માટે બંનેને પરસ્પર વિરોધ હોવાથી શ્રવણાદિની સિદ્ધિને માટે સંન્યાસ કરવો એ પણ અગ્રીકાર કરવા યોગ્ય નથી. બે કે મૂલમાં સ્વરૂપવિરોધતઃ સ્વરૂપવિરોધ એવું પદ નથી, તોપણ આગળ શ્લોકમાં તદ્દર્શક વિરોધતઃ તેના ધર્મથી વિરોધ એમ કહ્યું છે ત્યાં વ મુખ્ય છે, તેથી જ વ્યાખ્યાનમાં સમુચ્ચ કયો છે તેમાં હોય આવતો નથી.

હવે ત્રિદહીને પણ ચાતુર્માસમાં એક ઠેકાણે રહેતું એમ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે, અને લગ્ન-વાને પણ એકાદશ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે 'એકાંતમાં કલ્યાણરૂપ પોતાનું આશ્રમસ્થાન રાખીને મારા બાવજો ચોખ્ખા આતકરણથી રહે,' તો પછી સાધનરણુપૂર્વક એક સ્થલમાં સ્થિતિ કરી શ્રવણાદિ કરવામાં શુ હોય? આમ આકાંક્ષા થાય તો પરસ્પર ધર્મના વિરોધરૂપ બીજો હોય અભિમાનાત્ વિગેરે ચોથા શ્લોકથી બતાવે છે. અભિમાન એટલે ગર્વ, અથવા અહંતા મમતારૂપ. એકાદશ સ્કંધના ૧૮ મા અધ્યાયમાં ભિદ્ધાનો પ્રકાર કહ્યો છે કે 'સંન્યાસીએ પતિત વિગેરેને છોડીને ચારે વર્ણમાં પૂર્વે નહિ ચંકલ્ય કરેલા સાત ઘરમાં ભિક્ષા માગવી. તેમાં બે મળે તેથી સંતોષ રાખવો. (૧૮). તે મળેલ અન્ન જહાર જલાશયમાં લઈ જઈ પોને જલનું આચમન કરી, વાણીને નિયમમાં રાખી, જલમાં બોળી જહાર કાઢતું, એટલે તે અન્ન પવિત્ર થાય, પછી તેમાંથી જુતાદિ બલિદાનો આપીને શેષ રહેલ તમામ ખાઈ જતું. (૧૯). ત્યાં સાત ઘરનું અન્ન માગવાનું કહ્યું છે. તેમાં કોઇનું દુષ્ટ અન્ન આવ્યું હોય, તેનો હોય નહિ બહીને તેનું બલ્લુ કરે તો નિવિદિપાદશાની માકક શ્રવણાદિ સાધનદશામાં પણ ગ્રથાદિનો પશ્ચાત થવાથી શરીરમાં અભિમાન આવી જતા પ્રતિવાદીનું નિરાકરણ કરવામાં કઠણ વચન કહેવાં પડે, તેમ આપમાન કરવાનો સભવ પણ થાય. તેમજ એકાદશ સ્કંધમાં બગવાને સંન્યાસીના ધર્મમાં કહ્યું છે કે 'અતિવાદ સહન કરવો, અને કોઇનું આપમાન કરવું નહિ' એ બગવદાનાનું ઉલ્લેખન થવાથી સંન્યાસીના ધર્મમાં વિરોધ આવે છે.

તેમજ શ્રવણાદિનો હમેશાં યોગ રાખવો બેહએ. દ્વિતીય સ્કંધમાં દ્વિતીયાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે 'દે રાજ, સર્વત્ સર્વદા ભક્ષના દુઃખ હરનાર બગવાનું મનુષ્યોએ સર્વોત્તમભાવથી શ્રવણ કરવું, કીર્તન કરવું, અને સ્મરણ કરવું.' માટે શ્રવણાદિની ફરીફરીને આવૃત્તિ કરવી બેહએ. એકજ વખત કરેલું શ્રવણાદિ પ્રેમભક્તિ ઉત્પન્ન કરતું નથી, પણ વારંવાર ચતું શ્રવણાદિ પ્રેમભક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે, અને વારંવાર આવૃત્તિ એક સ્થલમાં સ્થિતિ કરવાથી થાય છે, અને એક સ્થલે સ્થિતિ સંન્યાસના ધર્મથી વિરુદ્ધ છે, કેમકે એકાદશ સ્કંધમાં બગવાને કહ્યું છે કે 'નિઃસંગ રહે, ઈન્દ્રિયો નિયમમાં રાખે, પોતાના આત્મામાં જ કીડા કરે, આત્મામાં જ પ્રીતિ રાખે, ધર્મવાન થાય, સમદર્શી થાય, એકલો આ પૃથ્વીપર ફર્યો કરે.' તેથી શ્રવણાદિની મિદિમાટે સંન્યાસ કરવાનો પણ સ્વીકાર કરવા યોગ્ય નથી.

કદાચ એમ મંડા થાય કે શ્રવણાદિને માટે વિશિષ્ટ સંન્યાસ બંધ ન કરો પણ ઘરમાં રહેવાથી વિધવાસક્તિ થાય છે, અને બગવદાસક્તિનો ભાષ થાય છે, માટે શુદ્ધ બગવદાસક્તિનું લાપક હોવાથી શુદ્ધતાય આવજક છે. વળી એકાદશ સ્કંધમાં બગવાને કહ્યું છે કે 'જાનનિષ્ઠ, વિરક્ત કે અપેષાવિનાનો મારો ભક્ત હોય, તે આશ્રમના ચિન્દ્રોચ્છિત આશ્રમને છોડી દઈને, વેદનો વિશિષ્ટ જોતાપર ઘણું પઠવો નથી એવો થઈ ફર્યો કરે.' આનો બીજો અર્થને બગવાને કહેલો ત્યામ બગવદાસક્તિનું આપન હોવાથી તે સાધનરૂપ ત્યામ કરવામાં શું દેવ! આજ ત્યામરૂપમાં અને શ્રવણાદિના ધર્મમાં ઉપર કહેલો વિરોધ બગવો નથી. તેમ

ન્યારે સાંનને ઉત્પન્ન કરનાર વૈરાગ્ય થાય ત્યારે શુદ્ધતામ કરવો એ પક્ષનો શ્રી ભાગવત દશમ સ્કંધમાં નવહંકર મહિષાસુરની સ્તુતિના તાત્પર્યના નિરૂપણના પ્રસંગમાં નિર્ણય કર્યો છે.

આ શોકાનો પરિહાર કરવાને કહે છે કે શુદ્ધ, ધન વિગેરે ભગવદાસક્તિમાં બાધક હોવાથી ભગવદાસક્તિ સિદ્ધ કરવાને માટે વિભિન્નતાનો સ્વપ્ન કરવો એ પણ પશુ ઇષ્ટ નથી. ભાગવત સાધન નથી, પણ જ્ઞાન, કર્મ કે ભક્તિ માર્ગના અંગરૂપે છે, એમ પ્રથમ કહી ગયા છીએ. એટલે કોઈ પણ માર્ગનું સ્વતંત્ર રીતે કલ્યાણ સિદ્ધ કરે છે. એ માર્ગને પણ 'ભક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલી ભક્તિવટ રોમાંચ થાય,' એ વાક્ય પ્રમાણે પ્રથમ શ્રવણાદિકની અપેક્ષા રહે છે. અને એ શ્રવણાદિકને શ્રવણ કરાવનાર વિગેરે સહાયની આપેક્ષા રહે છે. જલજેટમાં કંચુ છે કે, 'ભગવદ્દાસક્તિમાં તત્પર પડિતો હક અથવા ધરા લેવા છે.' એવા પંડિતો દાવ મળવા હલક છે. તેમા કહેલા કૂંપ લેવા માયકો અથવા પૌરાણિકો મળી શકે છે. પોતે મળતા નથી. તેથી આગળ પણ તેવાઓની સાથે જ સમ થાય છે, પણ ઉત્તમ પ્રકારનો યંગ થતો નથી. તેથી સંગહોવથી પોતે ધારેલ ફલ મળતુ નથી. તેથી સાધનમાટે ભાગ કરવાનો પણ સ્વીકારવા યોગ્ય નથી.

એ તેવા મધ્યમ અધિકારી મને તો શુદ્ધપરિભાગમાં શુ હોય? આ શકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે જોતાના હોવને લીધે પણ પરિભાગ અયોગ્ય છે. જ અર્હો અપિતા અર્થમાં હોવો. પોતે પણ વિષયાકાન્ત થાય. ચતુર્થ સ્કંધમાં સનતકુમારે પૃથુરાજને કહ્યું છે કે 'વિષયથી ખેંચાયથી ઇન્દ્રિયોવટે વિદ્ધિમ થયલા મનથી ધ્યાન કરનાર પુરુષનું મન શુદ્ધિની ચેતનાને દરિ લે છે. જેમ જલને ડિનારે રહેલ જાડ જલને ધીમે ધીમે ખેંચી લેલે, તેમ વિષયવાળાનું મન શુદ્ધિને દરિ લે છે.' એ ન્યાયથી પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી ખેંચાયલા મનવાળો, વિષયોનું ધ્યાન ધરનાર પોતે પાખંડી થાય છે, કેમકે ગીતામાં કહ્યું છે કે,

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ચ આસ્તે મનસા સ્મરન્ ।
ઇન્દ્રિયાર્થાન્ વિમૂઢાત્મા મિથ્યાચારઃ સ ઇચ્ચતે ॥

અર્થ—કર્મેન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખીને જે પુરુષ ઇન્દ્રિયોના વિષયનું મનથી સ્મરણ કરે છે, તે મૂઢ શુદ્ધિવાળો મિથ્યાચારી કહેવાય છે.

તેથી તેવી રીતે ભાગ કરીને મનમાં વિષયોનું સ્મરણ કર્યું કરે તો સત્તમ સ્કંધમાં કલાપ્રમાણે ઉપધર્મરૂપ અધર્મની સાખાની છાયામા રહેલી પાખંડી થાય છે. તેમાં કાચ પણ વળી સહાય કરે છે, કેમકે કલિ ધર્મનો સતુ છે. માટે તેવા મધ્યમ અધિકારીનો યંગ થાય તોપણ પાખંડી થઈ પતિત થાય, માટે સાધનમાટે ભાગનો પણ ઇષ્ટ નથી.

એકાદશ સ્કંધના પાંચમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે—

કલિં સમાજયંત્યાર્યા ગુણજ્ઞાઃ સારભાગિનઃ ।
યજ્ઞ સંકીર્તનેનૈવ સર્વઃ સ્વાર્થોઽભિલ્ષ્યતે ॥ ૨૧-૫-૨૬ ॥

અર્થ—ગુણ, સાર મદલુ કરનાર, આર્થો કલિની પ્રહંસા કરે છે, કેમકે કલિપુત્રમાં બળવદ્ગુણનું સંકીર્તન કરવાથી જ સર્વ સ્વાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. આવા વાળોથી સિદ્ધ થાય છે કે કલિ સ્વપ્નકીર્તનરિતે સનુકુલ છે, માટે મુદ્-વ-વમાં તેમ નાહી. એમ ઇષ્ટ કરે તો નીનેના મિથ્યાચાર્ય માટેકથી તેમ ભગવને તિ. કલિના જીર્નને સનુકુલ છે એ ખરી, વાન, પણ કલિમાંમાં સનુકુલ છે, સાધનઅવરૂપના સ્કંધમાં સનુકુલ નથી, કેમકે તે વાળો

કીર્તનથી ઉત્તમ ફલ મળવાનું જ કહ્યું છે. માટે પૂર્વોક્ત રીતિએ લેઓનાં સ્થૂલ અને લિંગ શરીર વિષયાન્ન છે, તેમને કલિકાલના પ્રભાવથી હરિનો આવેશ સર્વદા રહેતો નથી, ભગવાનનાં ચિત્ત પરોવાયકું સર્વદા રહેતું નથી, પણ કોઈક વખતજ રહે છે. તેથી ભયારે આચાર-વેશ યાય, ત્યારે પૂર્વોક્ત સર્વનો પ્રતિબંધ થવાથી પાખંડીપત્નું જ યાય. તેથી સાધનમાટે ભ્રમ ઇષ્ટ નથી. કાલ્પ: ને યદલે કામત: પાઠ હોય, તો કામ એટલે ઇચ્છા, અર્થાત્ વિષયની કામતાને લીધે પાખંડીપત્નું યાય, એવો અર્થ કરવો. અત: ઉપર કહેલા સર્વ દોષોને લીધે ભ્રમ કલિકાલમાં મત્તૌ ભક્તિમાર્ગમાં સાધને સાધનદશામાં અથવા અસક્રિયા સાધનમાટે ત્યાગ: ગૃહપરિત્યાગ નેવ સુલાવહ: સુખ આપતો નથી, એટલે આજકાલના વેરાગીના જેવા પાખંડી બતાવે છે. ભગવાદસક્રિયા સુખ આપતો નથી, માટે મધ્યમ સાધનદશામાં પણ ત્યાગ સર્વદા કર્તવ્ય નથી.

અહીં ભક્તિમાર્ગમાં ભગવાને 'કર્તવ્ય' કહેલો ત્યાગ પ્રેમભક્તિની સાધનદશામાં કર્તવ્ય નથી એમ સિદ્ધ થવાથી, બાકી રહેલી સિદ્ધદશામાં કૃત્યપદ્ધતિ અગરૂપે કર્તવ્ય છે એમ નક્કી થયું. ગીતાછમાં કહ્યું છે કે 'હે અર્જુન, જેવી રીતે તને મારાં દર્શન થયાં, તેમજ યથાર્થ જ્ઞાન, દર્શન અને પ્રવેશ અનન્ય ભક્તિથીજ યાય છે,' એટલે ક્લના જ્ઞાન, દર્શન અને પ્રવેશ ત્રણ પ્રકાર કલા. તેમાં કયા ક્લને માટે ત્યાગ કર્તવ્ય છે, એ વિચાર કરીએ, તો પ્રવેશને માટે મલ્કર્મકૃત્ મલ્કરમ: એ વાક્યામાં કહેલા બીજા સાધનોની અપેક્ષા રહે છે; તેથી પ્રવેશની પહેલા કહેલા જ્ઞાનદર્શનનેમાટે કર્તવ્ય છે, એ આશયથી વિરહાનુભવાર્થથી શરુ કરી પ્રેમ્ણા સિષ્પત્તિ નાન્યથા એટલા સ્થોદ્રો કહે છે :-

વિરહાનુભવાર્થ તુ પરિત્યાગ: પ્રશસ્યતે ।

સ્ત્રીયવન્ધનિવૃત્ત્યર્થં વેપ: સોડત્ર ન ચાન્યથા ॥ ૭ ॥

કૌણ્ડિન્યો ગોપિકા: પ્રોક્તા ગુરવ: સાધનં ચ તત્ ।

ભાવો ભાવનયા સિદ્ધ: સાધનં નાન્યદિપ્યતે ॥ ૮ ॥

વિકલત્વં તથાસ્વાસ્થ્યં પ્રકૃતિ: પ્રાકૃતં ન હિ ।

જ્ઞાનં ગુણાશ્ચ તસ્યેવ યત્માનસ્ય વાધકા: ॥ ૯ ॥

સત્યલોકે: સ્થિતિર્જ્ઞાનાત્ સંન્યાસેન વિશેપિતાત્ ।

ભાવના સાધનં યત્ર ફલં ચાપિ તદ્વા ભવેત્ ॥ ૧૦ ॥

તાદૃશ: સત્યલોકાદૌ તિષ્ઠન્ત્યેવ ન સંશય: ।

યદ્દિશ્ચેત્સકટ: સ્વાત્મા વહ્નિવત્સવિગ્રેષ્ઠદિ ॥ ૧૧ ॥

તદૈવ મકલો વન્ધો નામતેતિ ન ચાન્યથા ।

ગુણાસ્તુ મદ્ગ્રાહિત્યાજીવનાર્થ ભવન્તિ હિ ॥ ૧૨ ॥

ભગવાન્ ફલરૂપતરાક્ષાત્ર વાધક રૂપ્યતે ।

સ્વાસ્થ્યપ્રાપ્ત્યં ન કર્તવ્યં દયાલુર્ન વિરુધ્ધતે ॥ ૧૩ ॥

દુર્લભોયં પરિત્યાગ: પ્રેમ્ણા નિષ્પત્તિ નાન્યથા ।

નાન્યથાપદાર્થ:—વિરહાનુભવાર્થ જ મુવ નના વિરહના અનુભવને માટે જ તો પરિત્યાગ કરવો જ જરૂરને પ્રમાણપાત છે. સ્ત્રીયવન્ધનિવૃત્ત્યર્થં એનાના સ્ત્રીપુનાદિથી થતું બંધન નિવૃત્ત

કરવામાટે વેપ: સંન્યાસનો ત્રિદંડ કૌપીનધારણુ વિગેરે વેપ સ: તે અગ્ર આ અભિમાર્ગમાં ન શામ્યથા ધીમ કોઈ કારણમાટે નથી. (૭) કૌલિઢન્ય: કૌલિઢન્યઃપિ ગોવિકા: શ્રીગોપીજન ગુણ: ગુરુઓ પ્રોક્તા: કહેલા છે. સાધન સાધન ચ અને તત્વ તેજ. ભાવનાયા ભાવનાવડે સિદ્ધ: સિદ્ધ થયેલો માન: ભાવ સાધન સાધન ન નહિ અન્યત્ર બીજું ક્યવતે ઇષ્ટ છે. (૮) વિકલ્પવં વિકલ્પા તથા અને અસ્વાસ્થ્ય અસ્વસ્થપણું પ્રકૃતિ: સ્વભાવ પ્રાકૃત પ્રાકૃત નહિ નહિજ. તસ્ય તેના પુષ બ્ વર્તમાનસ શયલાના જ્ઞાન જ્ઞાન ગુણા: ગુણો ચ અને શાધકા: શાધક (૯). સંન્યાસેન સંન્યાસથી વિરોધિતાત્ પ્રબલ થયલા જ્ઞાનાત્ જ્ઞાનથી સત્સલોકે સત્સલોકમાં સ્થિતિ: સ્થિતિ. યત્ર બ્યાં ભાવના ભાવના સાધન સાધન, ફલં ફલ યાપિ પણ તથા તેજું એત્ શાય. (૧૦). તારદ્રા: તેવા પ્રબલ જ્ઞાનવાળા સત્સલોકાદૌ સત્સલોક વિગેરેમાં તિષ્ઠતિ રહે છે એવ નહી ન નહિ સંશય: સંશય. વહિ: બહાર જેવે બે પ્રકૃત: પ્રકટ સ્વાભા સ્વાભા વહિવત્ અગ્નિની માફક વદિ બે પ્રવિદ્યેત્ પ્રવેશ કરે તદ્વા ત્યારે પુષ બ્ સકલ: સકલ વપ્ત: વંધ નાશ નાશ યતિ યામે છે ન નહિ ચ અને અન્યથા અન્ય પ્રકારે. ગુણા: ભગવાનના ગુણો ઇ તો સંગરાહિત્યાય ભગવાનનો સંગ નહિ હોવાને લીધે જીવનાયં જીવન' ટકાવી રાખવામાટે દિ નહી અવંતિ ઉપયોગી થાય છે. (૧૧,૧૨). ભગવાન્ ભગવાન્ ફલરૂપવાચ ફલરૂપ હોવાથી અગ્ર અગ્ર શાધક શાધકતાં ન નહિ ક્યવતે કહેવાય. સ્વાસ્થ્યવાચ્યં સ્વસ્થતા શાય એતું વાક્ય ન નહિ કતંચ્યં કતંચ્ય દયાહુ: દયાહુ ન નહિ વિરુપતે વિરુદ્ધ થવું. અવં આ પરિભાગ: પરિભાગ હુલંભ: હુલંભ પ્રેમ્યા પ્રેમથી સિદ્ધ થાય છે ન નહિ અન્યથા બીજે પ્રકારે. (૧૩ા).

સ્ત્રોતકાર્ય:—ભગવાનના વિરહનો અનુભવ કરવાને માટે તો સંન્યાસ લેવો પ્રસંસાપાત્ર છે. ત્રિદંડ, કૌપીનધારણુ વિગેરે વેપ ધોતાના શ્રીપુત્રાદિ સંબંધીઓથી ચતું બંધન નિવૃત્ત કરવા માટે છે. તેમાં બીજું કાંઈ પ્રયોજન નથી. (૭). કૌલિઢન્યઃપિ અને શ્રીગોપીજનો (ક્રમે કરીને મર્યાદા અને પુષ્ટિમાર્ગના સાધના) ગુરુ છે. અને તેમણે કરેલાં સાધન તેજ સાધન. ભાવનાથી સિદ્ધ થયલો ભાવ તેજ સાધન છે. બીજું સાધન અદૌ સ્વીકારાતું નથી. (૮). વિકલ્પવ અને અસ્વસ્થપણું એ વિરહાવસ્થાનો સ્વભાવ છે, પ્રાકૃત નથી. એ પ્રમાણે વિરહચુદ્ધ ગુરુપને સર્વ રથયે ભગવાન્ વ્યાપ્ત છે એતું જ્ઞાન અને ભગવાનના ગુણો શાપ કરનાર થાય છે. (૯). સંન્યાસથી પ્રબલ થયલા જ્ઞાનથી સત્સલોકમાં સ્થિતિ થાય છે. અને તે ગુરુપમાં ભાવનારૂપ સાધન છે, તેને ફલ પણ તેતુંજ થાય છે. (૧૦). તેવા પ્રબલ જ્ઞાનવાળા સંન્યાસીઓ સત્સલોક વિગેરેમાં રહે છે, એમાં સંશય નથી. (અભિમાર્ગમાં તો) જેમ કાષ્ટમાં સર્વજ રહેલો અગ્નિ મયનથી બહાર પ્રકટ થકને ધાડે કાષ્ટમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે કાષ્ટ મટીને અગ્નિરૂપ થાય, તેવી રીતે સર્વજ વ્યાપ્ત આત્મા ભાવનાવડે બહાર પ્રકટ થકને ધીનર પ્રવેશ કરે ત્યારે બ્ સર્વ વંધ નાશ યામે છે, અને બીજે કોઈ પ્રકારે યામતો નથી. પ્રભુનો સંગ નહિ હોવાથી તેવા ભાવવાળાઓતું જીવન ટકાવી રાખવામાટે પ્રભુના ગુણો ઉપયોગી થઈ પડે છે. (૧૧-૧૨). ભગવાન્ ફલરૂપ છે, તે પ્રાપ્ત થાય તો અદૌ અભિમાર્ગમાં શાધરૂપ નવાતા નથી. અજને સ્વસ્થતા શાય તેતું વાક્ય ભગવાને કતંચ્ય નથી, કેમકે ભગવાન્ દયાહુ નવાતા નથી. અજને સ્વસ્થતા શાય તેતું વાક્ય ભગવાને કતંચ્ય નથી, કેમકે ભગવાન્ દયાહુ છે. તે વિરુદ્ધ યતા નથી. આ સંન્યાસ હુલંભ છે, તે પ્રેમથી સિદ્ધ થાય છે, તે સિદ્ધ થાય તેનો નથી. (૧૩ા).

વિરહાનુભવ એટલે (૧) વિરહનો અનુભવ, અથવા (૨) વિરહ અમલને અનુભવ અથવા (૩) વિરહ થયા પછીનો અનુભવ. આ ત્રણમાંથી કોઈ એકનેમટિ સંન્યાસ તેનો એમ ક્ષિતિનામ થાય છે. પહેલો એટલે વિરહનો અનુભવ એ સર્વે ઘટકો તો સહિતી કારણ

તમાં જીવ ભગવાનમાંથી વિછડ્યો-વિપુલો પડ્યો ત્યારે જે વિરહ થયો તે વિરહ ભગવાનમાં આસક્તિ થવાથી ભગૃત થાય તેનો ક્ષણે ક્ષણે અનુભવ કરવામાં સંન્યાસ લેવો. બીજે એટલે વિરહ સમયનો અનુભવ એ અર્થ લઈએ તો ભક્તિ અને યોગમાંથી સાથે રહીને આસક્તિશ્રમન્યાયથી ઉત્પન્ન કરેલો જે ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર તેનેમાં સંન્યાસ કરવો. ત્રીજે એટલે વિરહ પછીનો અનુભવ એ અર્થ લઈએ તો તાસામાવિરમૂલ એ શ્લોકમાં કહેલો જે સાક્ષાત્કારરૂપ અનુભવ તેને માટે સંન્યાસ લેવો. આ પ્રમાણે આ ત્રણ પ્રકારના વિરહ-અનુભવના પ્રયોજનનેમાં એટલે તે જેમ સિદ્ધ થાય તે પ્રમાણે સંન્યાસ લેવો તે પ્રસંગ-પાત્ર છે. એકાદશ સ્કંધમાં વાગ્વત્તદા દ્રવતે વચ્ચે ચિત્તં એ શ્લોકમાં તેની ભગવાને અત્યંત સ્તુતિ કરી છે, માટે તેનેમાં લાગ કરવો.

અહીં આ અર્થ છે:—પુષ્ટિમાર્ગીય જીવોની સૃષ્ટિ ભગવદ્ગુણી સેવામાં ભગવાનની શ્રીઅંગથી થઈ છે. તે જીવો શુદ્ધ અને મિશ્ર એમ બે પ્રકારના છે. તેમાં મિશ્ર જીવોને કોઈ વખત અન્યમાં આસક્તિ થવાથી, કે અહંકારથી, કે તેને મર્યાદામાં સ્થાપન કરવાને, કે સાપાદિકથી ભગવદ્વિયોગ થાય છે, એમ પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદા અન્યમાં કહ્યું છે, તેમ સમર્પણના મઘમન્ત્રમાં કહ્યું છે કે સહસ્ર પરિવત્સર જેટલા કાલથી વ્યુચ્ચરણુ થવાથી (વિહરવાથી) ભગવદ્વિયોગ થયો છે. તે વિયોગનું નિવારણુ ભગવાન કોઈક પ્રકારથી અથવા અનન્ય ભક્તિથી કરે છે. વળી ભક્તિમાર્ગી બહુ પ્રકારના છે. તેમાં આ ભક્તિમાર્ગમાં બ્યારે ભગવાન વિશેષ ગુણ નિવારણુ કરવા ઈચ્છે છે, ત્યારે તે જીવને કોઈક પ્રકારે પોતાનો અત્યંત વિરહ (વિરહોત્કલ્પ) ઉત્પન્ન કરે છે. વળી દ્વિતીય સ્કંધમાં કૃતેશ્વર્ય વદ્યતોયેત એ શ્લોકના મુલોચ્છિતીમાં કહ્યું છે કે માયા એક સ્થલમાં રહેલાને અન્ય સ્થલમાં બતાવે છે. અને એ યોગમાંથી આશ્રય રસલીલામાં ભગવાને લીધો છે એમ રસપંચાધ્યાયીના આરભમાં કહ્યું છે. તે જગત્ને મોહકરનારી વિશ્વમાયા નથી, પણ ભગવદયોગ કરાવનારી માયા છે. એમ હોવાથી બ્યારે ભગવાન જે જીવને પોતાનો યોગ થવાની ઇચ્છા કરે છે, ત્યારે તે જીવને યોગમાયાથી પોતાઈ અજ્ઞાન અને પોતાનો વિરહ ઉત્પન્ન કરે છે. અને ભગવાનના તિરોધાનનો અત્યંત નાશ કરનારી અનન્ય ભક્તિ અંદર અને બહાર ભગવાનનો અનુભવ કરાવે છે, અને તે છતાં ભગવાન તે અંદર અને બહાર સર્વમાં વ્યાપ્ત છતાં વિરુદ્ધધર્માશ્રયવાનુ હોવાથી પરિવિષ્ણ (એક સ્થલમાં રહેલા) છે. આ ભક્તિમાર્ગમાં ભગવાન બહાર પ્રકટ થાય તેજ ઇષ્ટ છે. ત્યારેજ ઈશ્વરવાદ સિદ્ધ થાય, નહિ તો શન્યવાદ. આમ હોવાથી જે ભક્તોને યોગ (સંયોગ) પોતાની સાથે થવાની ભગવાનની ઇચ્છા હોય, તે ભક્તને અનન્ય ભક્તિથી અંતઃકરણમાં જે સાક્ષાત્કાર થાય, તેને માયા બહાર લાવે છે અને આસક્તિશ્રમન્યાય પ્રમાણે કરે છે. આ પ્રકારનો સાક્ષાત્કાર, સર્વોત્ક્રમવાથી ઉત્પન્ન થતો, વેદમાં બ્રૂગવિદ્યામાં સર્વ પ્રકારના વિવશનુ અનુભવથી સિદ્ધ છે, તેજ વિરહાનુભવ પદથી અહીં કહ્યો છે. તેને માટે જે પરિત્યાગ તેની ભગવાને એકાદશ સ્કંધના ચતુર્દસ અધ્યાયમાં અત્યંત સ્તુતિ કરી છે.

અને વિરહ પછીનો જે ભગવદનુભવ એટલે બહાર સાક્ષાત્કારરૂપ સારી રીતે દર્શન, તેને માટે જે ત્યાગ તે ભગવાને પંચાધ્યાયીમાં વચાપત્તો હવ્યપત્તે ચિત્તે એ અહીં શ્લોકમાં વળી ઉત્કલ્પથી વખાણ્યો છે. તે શ્લોકોમાં કહ્યું છે કે જેમ નિર્ધન પુરુષને ખન મને અને તે ખન પાણું જનું રહે, ત્યારે તેની ચિન્તામાં મસ્ત થયેલો બીજું કોઈ પણ

* સાક્ષાત્કાર એ દિવાવિદ્યેષુ અન્યથા છે.
 † વિરહાનુભવના આ ન્યાય મતભંગી છે. ત્યાં ભાવાન્તરમાં એટલે ગુણ રજોક ઇ.

જીવે નહિ, તેમ મારેમાટે લોક વેદ અને સર્વસ્વનો લાભ કરનાર જે તમે તે તમામ ચિત્ત મારામા ગઢે તેમાટે અતર્હિત થયો હતો, પણ પરીક્ષા તો હું તમામ ભાગન કરતો હતો. માટે આવા વિરહાનુભવમાટે લાગ કરવો એમ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે એક વિરહ સમયના અનુભવમાટે અને બીજો વિરહ પછીના અનુભવનેમાટે એમ બે પ્રકાર થયા તેમાં બે વિરહ સમયના અનુભવનેમાટે લાગ કરવાની પ્રમશાનુ નિરૂપણ કરે છે — એકદશ-અધમા ઉદ્ભવજી ભગવાનને પૂછે છે કે 'હે કૃષ્ણ, વેદ ભણનારા કેટલાના ઘણા રસ્તા કહે છે, તેમા અસુક મનુષ્યે અસુક રસ્તે ચાલતુ એમ વિકાપ છે કે એક માર્ગની મુખ્યતા છે ?' બીજો વેદમા કહેવા સાધન અને ભગવાને કહેવી ભક્તિ ભેની વચ્ચે તફાવત થી, એ પ્રથમ કયો ભારે ભગવાને ઉત્તર આપતા સમાધાન કર્યું કે કેટલાએક ધર્મનું નિરૂપણ કરે છે, કેટલાએક ધર્મનું નિરૂપણ કરે છે, કેટલાએક ઐશ્વર્યનું નિરૂપણ કરે છે, કેટલાએક દાનનું નિરૂપણ કરે છે, ધણાકે જ્ઞાન જ્ઞાન માર્ગે જતાવીને પછી જ્ઞાન જ્ઞાન શ્લોકોથી ભક્તિના રસોત્કર્ષનું, સ્વરૂપોત્કર્ષનું, બલનું પોતાને વગ કરવાના ભક્તિના સામર્થ્યનું, ભક્તિના અત્યંત પાવન કરવાપાપાનુ નિરૂપણ કર્યું કૃષ્ણે તથા દર્શાવતા કહે છે કે —

અકિચ્ચનસ્ય દાન્તસ્ય શાન્તસ્ય સમચેતસઃ ।
 મયા સન્નુદ્દમનસઃ સર્વાઃ સુસમયા વિશઃ ॥ ૧૧-૧૪-૧૩ ॥

અર્થ—અકિચ્ચન, ઇન્દ્રિયોનુ દમન કરનાર, શાન્ત, સમચિત્તવાળા, મારાવી જેવું ચિત્ત સુદૃઢ છે, એવાઓને સર્વ દિશાઓ સુખમય છે ભક્તિનો સ્વરૂપોત્કર્ષ દર્શાવતા કહે છે કે —

ન પારમેષ્ઠ્યં ન મહેન્દ્રધિષ્યં ન સાર્વભૌમં ન રસાધિપત્યમ્ ।
 ન યોગસિદ્ધીરપુનર્ભવં વા મય્યર્પિતાત્મેષ્ઠતિ મદ્દિનાન્યત્ ॥ ૧૧-૧૪-૧૪ ॥

અર્થ—મારામા જેણે આત્માપેલું કર્યું છે તે મારા વિના પ્રશાનુ ધ્યાન, પ્રશાસન, ચક્ર-મં શાન્ત્ય, પાતાલનુ શાન્ત્ય, યોગસિદ્ધીઓ, કે મોક્ષ કાઈ પણ ધરવગે નથી

ન તથા મે પ્રિયતમ આત્મયોનિર્ન ઙ્રંકરઃ ।
 ન ચ સંકર્ષણો ન શ્રીનિવાત્મા ચ યથા ભવાન્ ॥ ૧૧-૧૪-૧૫ ॥
 નિરપેક્ષં મુનિં શાન્તં નિવરં સમદર્શનમ્ ।
 અનુવ્રજામ્યહં તિલ્યં પૃથેયેત્વદ્વિરેણુભિઃ ॥ ૧૧-૧૪-૧૬ ॥

અર્થ—હે ઉદ્ભવ, તને (જન્મ લેવાની) જેવા નને પ્રિય છે, તેવા પ્રશ્ન, સપ્ત, ધરવેચ્છ, લક્ષ્મી કે મારો આત્મા પણ નો પ્રિય નથી નિરપેક્ષ, શાન્ત, વૈરવિનાશના, સમ-દર્શિવાળા, મુનિની ધારા હું નિવ લઉં છું. કેમકે તેઓની અરજીઓને મારામા રહેવા શ્લોકે નું પવિત્ર કરે

ભક્તિનો સ્વરૂપોત્કર્ષ દર્શાવતા કહે છે કે —
 નિષ્કિચ્ચના મય્યનુરુચ્ચેતમઃ માતા મરાન્તોઽસિલ્હીવરતમઃ ॥
 કામરનાલ્લન્ધાધિવો મુગ્ધિ વત્ તર્ત્રરપેક્ષ્યં ન વિદુઃમુગ્ધં મમ ॥ ૧૧-૧૪-૧૭ ॥

અર્થ—નિરુચ્ચના, મારામા જેવું ચિત્ત જેવું છે એવા, શાન્ત, મદાન, સર્વ

વાત્સલ્ય ભાવ રાખનારા, કામથી જેની બુદ્ધિ લુબ્ધ થતી નથી, જેવા પુરુષો નિરપેક્ષપણરૂપ મારા સુખને સેવે છે, તેને બીજા ધર્મનું સેવન કરનારા બહુતા નથી.

સ્વલક્ષિતુ વશ દર્શાવતાં કહે છે કે :—

વાધ્યમાનોઽપિ મદ્ધક્તો વિપયૈરજિતેન્દ્રિયઃ ।

પ્રાયઃ પ્રગલ્ભયા ભક્ત્યા વિપયૈર્નાભિભૂયતે ॥ ૧૧-૧૪-૧૮ ॥

યથાઽગ્નિઃ સુસમૃદ્ધાર્ચિઃ કરોત્યેધાંસિ ભસ્મસાત્ ।

તથા મદ્ધિપયા ભક્તિરુદ્ધૈવાંસિ કૃત્સ્ત્નશઃ ॥ ૧૧-૧૪-૧૯ ॥

અર્થ—અછતેન્દ્રિય મારો બંધ વિષયોથી શાધ પામતો હોય તો પણ ઘણું કરીને ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ હોય તો વિષયોથી પરાભવ પામતો નથી. જેમ અત્યંત પ્રભુવલિત થયેલી અગ્નિ લાકડાને બાળીને રાખ કરી નાખે છે, તેમ હે ઉદ્ભવ, મારી ભક્તિ સર્વ પાપને બાળી દે છે.

ભક્તિનું પોતાને વશ કરવાપણું દર્શાવતાં કહે છે કે :—

ન સાધયતિ માં યોગો ન સાંખ્યં ધર્મં ઉદ્ભવ ।

ન સ્વાધ્યાયસ્તપસ્ત્યાગો યથા ભક્તિર્મમોર્જિતા ॥ ૧૧-૧૪-૨૦ ॥

અર્થ—હે ઉદ્ભવ, વૃદ્ધિ પામેલી મારી ભક્તિ જે પ્રમાણે મને વશ કરે છે, તેમ યોગ, સાંખ્ય, ધર્મ, વેદાભ્યાસ, તપ, દાન કાર્ય પણ વશ કરી શકતું નથી.

ભક્તિનું અત્યંત પાવન કરવાપણું દર્શાવતાં કહે છે કે :—

ભક્તિઃ પુનાતિ મન્નિષ્ઠા શ્વપાકાનપિ સંભવાત્ ॥ ૧૧-૧૪-૨૧ ॥

અર્થ—ઉત્પત્તિથી ચાંટાવ હોય તેને પણ મારામાં રહેલી ભક્તિ પવિત્ર કરે છે.

ધર્મ વિગેરે પાવન કરી શકતાં નથી એમ દર્શાવતાં કહે છે કે :—

ધર્મઃ સત્યદયોપેતો વિદ્યા યા તપસાન્વિતા ।

મદ્ધક્ત્યાપેતમાત્માનં ન સમ્યક્ પ્રપુનાતિ હિ ॥ ૧૧-૧૪-૨૨ ॥

અર્થ—સત્ય અને દયાથી યુક્ત ધર્મ, સાધવા તપથી યુક્ત વિદ્યા, મારી ભક્તિથી રહિત અવને મારી રીને નિષ્ફળથી પવિત્ર કરતી નથી.

પછી વૃદ્ધિ પામેથી ભક્તિના તથાજી કહેતાં નીચે પ્રમાણે તેનો પરિચય કરાવે છે :—

કથં વિના રોમહર્ષં દ્રવતા પ્ષેતસા વિના ।

વિનાઽનંદાશ્રુકલયા શુદ્ધોદ્ધક્ત્યા વિનાઽશયઃ ॥ ૧૧-૧૪-૨૩ ॥

અર્થ—રોમાં ઉશા થયા વિના કે મન પિંગલયા વિના કે નેત્રમાં આનંદાશુ આત્મા વિના કે ભક્તિ વિના અનંકરજી કેમ શુદ્ધ થાય ?

ત્યારપછી વિરતાવરથાનુ સૂચન કરતાં જેવી ભક્તિવાળાની અન્યંત સ્તુતિ કરે છે :—

યાગગ્રદા દ્રવ્યેતે યસ્ય પિત્તં ગદત્યમીદ્શં હમતિ ક્ષપિચ્છ ।

ચિત્તજ્ઞ ઉગ્રાપતિ નૃત્યતે પ મદ્ધક્તિયુક્તો ભુવનં પુનાતિ ૧૧-૧૪-૨૪ ॥

અર્થ—જેની વળી ગદત્ય કાચ છે, ચિત્ત જ્ઞે છે, વિરતાવી હમેશાં રહે છે, ક્રોધક્રમર મર્ષ વચ્ચે મરે નાન કરે છે, નાચે છે, એમ મારી ભક્તિયુક્ત પુરુષ

આવી દશા થાય ત્યારે આવા અનુભવમાટે લાભ કરવો, એમ અર્થબલથી પ્રાપ્ત થાય છે. વળી ત્યાં એકાદશ સ્કંધમાં જ જીવન અધ્યાયમાં કવિયોગેશ્વરે ભગવદ્દર્મ કહ્યા છે ત્યાં કહ્યું છે કે દોષથી ભય નથી એવું ભગવદ્વચરણારવિદ્યું ઉપાસન છે, અને ભગવદ્દર્મમાં રહેનાર અનુભવ ક્યારે પણ ત્યાંથી આંખો મીચીને દોડે તો પણ ડેચ ન વાગે, તેમજ પડે પણ નહિ. આગળના સુંદર શ્લોકોમાં કહ્યું છે કે

શૃણ્વન્ સુમદ્રાણિ રથાક્ષવાળેર્જન્માનિ કર્માણિ ચ યાનિ લોકે ।
 ગીતાનિ નામાનિ તદર્થકાનિ ગાયન્ વિલજ્જો વિચરેદસક્લઃ ॥ ૧૧-૨-૨૯॥
 એવંવ્રતઃ સ્વપ્રિયનામકીર્ત્યાં જાતાનુરાગો દ્રુતચિત્ત ઉચ્ચૈઃ ।
 હસત્યથો રોદિતિ રૌતિ ગાયત્યુન્માદવન્નૃત્યતિ લોકવાહ્યઃ ॥ ૪૦ ॥
 ચં વાયુમન્નિ સલિલં મહીં ચ જ્યોત્વીપિ સત્વાનિ દિશો દુમાદીન્ ।
 સરિત્સમુદ્રાંશ્ચ હરેઃ શરીરં યત્ કિચ્ચ ભૂતં પ્રણમેદતન્યઃ ॥ ૪૧ ॥
 ભક્તિઃ પરેશાનુભવો વિરક્તિરન્યત્ર ચૈવ ત્રિક એકકાલઃ ।
 પ્રપદ્યમાનસ્ય યથાશ્રતઃ સ્યુસ્તુષ્ટિઃ પુષ્ટિઃ ક્ષુદ્રપાવોડનુઘાસમ્ ॥ ૪૨ ॥
 ઇત્યચ્યુતાર્હિં ભજતોનુવૃત્ત્યા ભક્તિર્વિરક્તિર્ભગવત્પ્રવૌઘઃ ।
 મયંતિ વૈ ભાગવતસ્ય રાજન્ તતઃ પરાં શાંતિમુપૈતિ સાક્ષાત્ ॥૧૧-૨-૪૩॥

અર્થ—મહાપણિ ભગવાનના કલ્યાણકારી જન્મ અને કર્મ ને લોકમાં ગવાય છે તેવું શ્રવણ કરે, ભગવાનના એવાજ શક્તિપ્રાપ્તના નામોનુ લાભ હોડીને ગાન કરે, અસમ થઈ કર્મો કરે. (૩૯). એવી રીતના વ્રતવાળો પુરુષ પોતાને પ્રિય ભગવાનના નામના કીર્તનવડે પ્રેમ ઉત્પન્ન થવાથી, વિષ્ટ દ્રવવાથી, ઉચ્ચે સ્વરે હસેછે, રડેછે, ખૂસો પાડેછે, ગાન કરે છે, ઘેલાની માફક નૃત્ય કરે છે, એમ ક્ષોડથી બહાર થઈ જાય છે. (૪૦) આક્રમ, વાયુ, અગ્નિ, ઉત્પલ થયું છે તેને ભગવાનનું શરીર સમજીને, ભગવાનમાં અનન્ય શક્તિથી પ્રણામ કરે, (૪૧). એ પ્રમાણે શરણે આવનારને ભક્તિ, ભગવાનનો અનુભવ, અન્યથ વૈરાગ્ય, એ ત્રણે-જેમ જન્મનારને સતોષ, યોગ્ય, અને ક્ષુધાની નિવૃત્તિ દરેક ક્ષોળીએ થાય છે તેમ-એકી વખતે થાય છે. (૪૨). એવી રીતે સેવાવડે ભગવાનના ચરણારવિદને ભગવાનને ભક્તિ, વૈરાગ્ય, અને ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે, અને પછી પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે. (૪૩).

એ શ્લોકોપરના શ્રીકૃષ્ણોપનિષદમાં શ્રીમદ્દાક્ષણ્યએ આજ્ઞા કરી છે કે પ્રથમ સ્કંધમાં નારદે વ્યાસને કર્મ જ્ઞાન અને ભક્તિ એ ત્રણેના ફલને સિદ્ધ કરનાર એ ત્રણેને બદલે નામાન્યનત્વસ્ય એ શ્લોકમાં ભગવત્પ્રભવણ વિગેરે ધર્મ કર્મો છે તેવું અવગ્રહ અર્થા કવિએ કર્યું છે. એપ્રમાણે અવતરણ કરીને આ પાંચ શ્લોકનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. તેમાં આજ્ઞા મુદ્દાશિંગત 'પહેલા શ્લોકમાં પરમાવી નિકળી અમલો' એમ કહ્યું છે, તેથી લાગતી અવરથા જતાવી છે, અને ભગવત્જન્મમહિતું શ્રવણ, તેવું જ્ઞાન, વિચરણ, જન્મને અભાવ એ કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિને બદલે કરવા એમ કહ્યું છે. પછી જીવન શ્લોકમાં વ્યવ્રત વિગેરેથી તેના આઠ ધર્મ જતાવીને પ્રકૃતિનું ઉત્પન્ન, અધૌકિક સ્વરૂપ અને લોકપ્રાપ્તપણું જતાવ્યું. આથી વિરહાનુસંધાનની અવરથા સમજાવી. પછી ત્રીજા શ્લોકમાં આવા વિચારથી કર્મ નહીં કરવાની

લોકત્યાગ કરવામાં જ્ઞાન અને ભક્તિના સ્વરૂપનું સામર્થ્ય નિરૂપણ કર્યું. તેમાં આક્રમણથી સમુદ્રના અંતરસુધી લૌકિક પ્રત્યક્ષ વિષયોમાં ભગવાનનું શરીરપણું અતાવી પ્રણામ કરવાનું કર્યું. તેથી તે સર્વ ભગવાનનું શરીર છે એનું જ્ઞાન તથા અનુભવ થયો, એવું અશ્વેથલથી સિદ્ધ થયું, કેમ કે જ્ઞાનના ભણીને એ જ્ઞાનસ્વરૂપ, અને પ્રણમેદનન્ય: 'અતન્ય યદ્દનિ પ્રણામ કરવા' એથી સાધનભક્તિનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું. પછી યોગ અને પાંચમા શ્લોકથી જમવાના દુર્દાંતથી પરમ ભક્તિ, ભગવદ્જ્ઞાન, અને તે શિવાય વૈરાગ્ય એમ ત્રણનું સામર્થ્ય ઉત્પન્ન થવાનું કહીને સાક્ષાત્ પરમ શાંતિરૂપ ક્લ કહ્યું; તેથી પણ કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિનું એ પરમ ક્લ તે ત્રણેના અનુકરણરૂપ આ પરિભ્રામણી થાય છે, તેથી એવા ત્યાગની પ્રશંસા જ શ્રીમુખોચિતીમાં કહેલા પ્રકારથી સિદ્ધ થાય છે એમ સમજવું.

એ પ્રમાણે આ ત્રણે માર્ગને અદ્વૈત આ ત્યાગ છે તો સંન્યાસનો વેશ કેમ નથી કહ્યો? ઉત્તર:—સ્વીય એટલે પોતાના પુત્ર સ્ત્રીવિગેરેથી થતો બંધ—પોતાને તેઓમાં આસક્તિ ન હોય તો પણ તેઓની પોતામાં આસક્તિ હોય તેની નિવૃત્તિને માટે આ ભક્તિમાર્ગોપયોગી સંન્યાસમાં ત્રિંદક, કૌપીનધારણ વિગેરે વેશ કહ્યો છે. એ તેઓ તરફથી અધનો સંબંધ ન હોય તો વેશની અપેક્ષા નથી; માટે જોને બંધની સંભાવના હોય તેને એ વેશ આપવરૂક છે, બીજાને નહિ. તેથી સર્વેએ વેશ રાખવો એનો નિયમ ન હોવાથી કહ્યો નથી.

એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાને ભક્તિની પ્રશંસા કરી છે તે વાક્યોમાં પ્રકટ રીતે ત્યાગ કરવાનું દેખાતું નથી, તેમ કવિયોગેશ્વરના વચનમાં પણ આકાશ, વાયુ, જલ, પવન વિગેરેને નમવાનું લખ્યું છે, ત્યાં પણ જ્ઞાનમિત્ર ભક્તિની પ્રશંસા જણાય છે, ત્યારે શુદ્ધ ભક્તિ-માર્ગીય ત્યાગની પ્રશંસા એ બંને જગ્યાએ છે એમ કેમ કહેવાય? ત્યાં કંઈ શુદ્ધ ભક્તિ-માર્ગીય લાગ દેખાતો નથી. આ શંકાનું સમાધાન કૌશિકનો એ શ્લોકથી કરે છે. કૌશિકન્ય ઋષિની એવી આખ્યાયિકા છે કે તેમણે અનંતનો ઠોરો અગ્નિમાં નાખ્યો હતો, તે અપરાધ થતા તેમને દરિદ્રતા પ્રાપ્ત થઈ, ત્યારે પોતાની સ્ત્રી શીલાના વાક્યથી અનંતના અપરાધથી દારિદ્ર પ્રાપ્ત થયું છે એમ જાણીને વૈરાગ્ય પામીને અનંતનું પ્લાન કરવા માંડ્યું. મને અનંતના દર્શન ક્યાં થશે એમ આશા કરતાં વરથી વનમાં નીકળી ગયા, નિરશન વ્રત શરૂ કર્યું, શ્રદ્ધાયર્થે ખાણવા માંડ્યું, હરિનો જપ કરવા માંડ્યો. નિર્જન વનમાં આંખા વિગેરે આડોને, ગાયો વિગેરે પશુઓને પૂજવા માંડ્યું કે તમે અનંતને દીક્ષા છે? તે સર્વે એ કર્યું કે અમે અનંતને દીક્ષા નથી. તે સાંભળી વિદ્વહ થઈ, જીવવાની આશા છોડી દઈ લાંબો ઉપ્લ નિઃશ્વાસ મુકી પૃથ્વીપર પડ્યા, પછી કેટલાક સમય પછી જ્ઞાન આવ્યું ત્યારે તે અનંત, તે અનંત, એમ ધોવતા એકતા તેજ ક્ષણે અતંત વૈરાગ્યમુક્ત થયા. ત્યારે અનંતદેવે કૃપા કરી વૃદ્ધ શ્રાદ્ધવ્રતને રૂપે પ્રત્યક્ષ થઈ 'અહો આવ' એમ કહી પાતાલમાં પ્રવેશ કરી, કૌશિકન્યને જમણે દાષે ત્રાણી પોતાની નગરી બતાવી. અને ત્યાં દિવ્ય સિદ્ધાસનપર પોતાના આયુષ, ગન્ધ વિગેરેથી સોની રહેલા પોતાના આત્માનું દર્શન કરાવ્યું. તેમનું દર્શન કરી અતંત હર્ષથી પ્રમદ થયવા કૌશિકન્ય ઋષિ નીચેના બે શ્લોક બોધ્યા:—

પાપોદં પાપકર્મહં પાપાત્મા પાપસમ્ભવઃ ।

ગ્રાહિ માં પુણ્ડરીકાક્ષ શરણં મે મયાર્યુત ॥

અથ મે મફલં જન્મ જીવિતં ચ મુજીવિતમ્ ।

યત્પયાદ્વિદુગામ્ભોજે મન્મૂર્દા ભ્રમરાયતે ॥

ઋષિએ કરેલા સાગની પ્રશંસા શાસ્ત્રમાં જણાતી નથી; તેમ વિરહપછી ભગવાનનો અનુભવ થાય છે તે અતાવવા માટે જ કૌણ્ડિન્યનું નામ મૂલમાં કહ્યું છે. આમ હોવાથી જે જે પુરુષ જેવી જેવી ભક્તિવાળો લાગ કરવાની ઇચ્છા કરે છે, તે તે પુરુષને તેવા તેવા ભક્તો જ આવી અવસ્થાવાળા શુરુ છે. એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાન અને ઉદ્ધવજીનો સંવાદ સમાપ્ત થયો પછી શ્રીકૃષ્ણે પૂછ્યું કે જલદી સિદ્ધિ કેમ પ્રાપ્ત થાય, તેના ઉત્તરમાં ભગવાને કહ્યું કે દેવતા, અસુર અને મનુષ્યોમાં મારા ભક્તોએ જે આચરણ કર્યો હોય તેનું આચરણ કરવું; અહીં પણ અનાધારે સિદ્ધિ થવામાટે ભક્તના આચરણનો આશ્રય કરવાનો જ ભગવાને ઉપદેશ કર્યો છે. શ્રીગોપીજન અને કૌણ્ડિન્યને શુરુ કહ્યા છે તે પોતાના આચરણથી ભક્તિ-માર્ગથી સાગની પ્રવૃત્તિ થવાના કારણરૂપ હોવાથી દત્તાત્રેયે જેમ પૃથ્વી વિગેરે સૌથી શુરુ કર્યા હતા તેવી રીતે સમજવું, એવા આશયથી કહે છે કે તેમણે કરેલું સાધન તેજ સાધન. આથી ઉપદેશની પણ અપેક્ષા અહીં રહેતી નથી એમ સૂચવ્યું. આવા સાગ કરનારાઓએ કરેલાં વિરહપછીનાં સાધનો ઘણાં છે, તે સર્વે કરવાં કે કોઇ એક કરવું, એ જણવાની અપેક્ષા થાય તો કહે છે કે તે સર્વે સાધનોના કારણરૂપ પ્રથમ મૂલ સાધન જે અવશ્ય કરવું જોઈએ તેજ ઇષ્ટ છે. તે ભાવનાથી સિદ્ધ થયેલો ભાવ છે. ભગવાનમાં અત્યંત રતિ તેનું નામ ભાવ. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે દેવાદિવિષયક જે રતિ તે ભાવ કહેવાય. તે ભાવ પણ સ્વતાઃસિદ્ધ અહીં અપેક્ષિત નથી, કેમકે તે તો સ્વાભાવિક થઈ જાય; પણ ભાવનાથી એટલે નિરંતર ચિંતાથી સિદ્ધ થયેલો ભાવ જોનો જોઈએ, કેમકે તેવો ભાવ હોય તેજ સાક્ષાત્કારરૂપ ફલ સિદ્ધ કરે છે. બીજા સાધનોથી ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી એમ કૌણ્ડિન્ય ઋષિ અને શ્રીગોપીજનના આખ્યાનમાં સિદ્ધ છે. માટે એવો ભાવ તેજ સાધન, ધીનું ભગવાનને શોધવું વિગેરે સાધન ઇષ્ટ નથી.

શોધવું વિગેરે પણ કૌણ્ડિન્ય ઋષિ અને ગોપીજને કરેલું છે, માટે તે સાધન શામાટે ન કરવું? સમાધાન.—વિકલ્પ અને અસ્વાસ્થ્ય પ્રકૃતિ થઈ જાય છે. જડ અને વૃક્ષવિગેરે અયોગ્યને પ્રદ્ન કરવા એ વિકલ્પ, પોતાની પ્રકૃતિવડે યથાર્થ સ્થિતિ ન રહેવી તે અસ્વાસ્થ્ય. આ બંને વિરહાવસ્થાનો સ્વભાવ છે, કેમકે તે પ્રકૃતિસંબંધી એટલે સ્વસ્થ અવસ્થાથી પ્રાપ્ત થવું જણાવું નથી. જે પોતાની સ્વસ્થ અવસ્થાથી થતું હોય તો સાધનતરીકે તેનો સ્વીકાર થાય, પણ સ્વસ્થ નહિ પણ વિરહાવસ્થાથી પ્રાપ્ત થતું હોવાથી તે સાધન ગણાય નહિ.

ત્યારે એકાદશ સ્કંધમાં મૃગ્યમ્મુખદ્વાય વિગેરે કવિયોગેશ્વરે કહેલા પણ સ્ત્રોકમાં ભગવાનના જન્મ, કર્મ, અવળ, પ્રીતન, ગાનવિગેરે અને સર્વે ભગવાનનું શરીર છે એવું જ્ઞાન એ સર્વે સ્વસ્થ અવસ્થાના ધર્મો છે, અને અહીં કહેલા ધર્મો તેના જેવા જ છે માટે તે સાધન તરીકે ઇષ્ટ ગણવા જેઈએ? ઉત્તર:—સર્વે ભગવાનનું શરીર છે એવું જ્ઞાન, અને અવળ, પ્રીતન, ગાન એ ભગવાનના ગુણો પણ આવી રીતના વિરહભાવથી જે પુરુષ વ્યાપ્ત હોય તેના અંતઃકરણમાં રહેલા વિરહભાવનો નાશ કરનાર થાય છે. તે શુકદેવજી વિગેરેમાં અને ભગવાન જ્યારે મધુરા પધાર્થ, ત્યારે ભગવાનના વિયોગમાં જે ગોપીજનો સોકરહિત રતા તેમાં જોવામાં આવ્યું છે. માટે એ જ્ઞાન અને ભગવદ્ગુણો સાધન તરીકે સ્વીકારી શકાતાં નથી.

અર્થે ભવવદ્ધ છે એવું જ્ઞાન પ્રદાનો સાધ્યકાર કરનારું છે, અને ભગવાનના ગુણો એકાદશસ્કંધ રસ સિદ્ધ કરનારા છે, કેમકે દશમ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે ભગવાન જ્યારે એકવધી મધુરા પધાર્થ, ત્યારે શ્રીગોપીજનોએ પ્રિય ભગવાનનાં ચરિત્રોનું ગાન કરતાં 'સોકરહિત થઈને

દિવસો માગ્યા.' માટે વિરહાનુભવના સ્વરૂપનો 'બાધ આવે તો પશુ શું હોય? આવી શંકા થાય તો પ્રથમ જ્ઞાન અને વિરહભાવના ફલમાં તારતમ્ય દર્શાવતાં કહે છે કે જ્ઞાનથી સલલોકમાં સ્થિતિ થાય છે, અને જેને ભાવનારૂપ સાધન છે તેને ફલ પશુ તેવું જ થાય છે. જેણે સંન્યાસ લીધો છે, તેને સર્વત્ર પ્રલભ છે એવું પરોક્ષ જ્ઞાન થાય તો તે જ્ઞાનથી પ્રજ્ઞાના લોકમાં સ્થિતિરૂપ ફલ થાય છે. તે માટે તૈત્તિરીય શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:—

**વેદાન્તવિજ્ઞાનસુનિશ્ચિતાર્થાઃ સન્ન્યાસયોગાદતયઃ શુદ્ધસત્ત્વાઃ ।
તે દ્રશ્યલોકે તુ પરાન્તકાલે પરામૃતાત્ પરિમુચ્યન્તિ સર્વે ॥**

અર્થ—વેદાન્તવિજ્ઞાનથી જેઓને અર્થ સુનિશ્ચિત છે, અને સંન્યાસયોગથી જેઓ શુદ્ધ સત્ત્વ ધયા હોય છે એવા સંન્યાસીઓ પ્રલભલોકમાં જાય છે, અને પ્રજ્ઞાનો મોક્ષ થાય છે ત્યારે તે સર્વે આત્મતિક મોક્ષ પામે છે.

આ શ્રુતિમાં વેદાન્તાના વિષયમાં પરોક્ષ જ્ઞાન જેને નિશ્ચિત થયું છે એવા સંન્યાસીઓને અંતઃકરણ શુદ્ધ થવાથી પ્રજ્ઞાની મુક્તિસમયે પરામૃતની પ્રાપ્તિ અને મુક્તિ કહી છે. છત્રિગ્યમાં તો મરણ પછી તરત જ ભાવનાને અનુસાર પારલૌકિક તાત્કાલિક ફલ કહ્યું છે. માટે જે પુરુષમાં ભાવનારૂપ સાધન છે, તેને ફલ પશુ તેવું જ થાય છે. નવમા સ્લોકમાં જ લખ્યો છે તે નિશ્ચયાર્થમાં છે. એ રીતે જ્ઞાનમાર્ગના સંન્યાસમાં ફલલેહ અને મોક્ષપ્રાપ્તિમાં કાલવિલગ્ન એ બે હોય છે.

ગીતામાં કહ્યું છે કે 'હે અર્જુન, જેમ પ્રદીપ્ત ચલકો અગ્નિ કાષ્ટને લાસ્ય કરે છે, તેમ જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ સર્વે કર્મને લાસ્ય કરે છે.' તેથી પ્રલભ જ્ઞાન થાય ત્યારે કર્મનો નિઃશ્લેષ નાશ થાય છે, એટલે કાલવિલગ્ન ઘટતો નથી. વળી-એકાદશ સ્કન્ધમાં કહ્યું છે કે 'નદી સમુદ્ર દરિયું થરીર છે' એવું જ્ઞાન થયું એ ભગવદ્વિષયક જ્ઞાન છે, માટે ફલલેહ પશુ ઘટતો નથી. આમ શંકા થાય તો કહે છે કે એવા સંન્યાસીઓ સલલોક વિગેરેમાં જ રહે છે, એમાં સંસય નથી. તાદ્વચ્ચ: એટલે પ્રલભ જ્ઞાનવાળા, સત્ત્વલોકાદી એટલે વિદ્યુત્લોક, વરુણલોક, ઇન્દ્રલોક કે પ્રભવતિલોકમાં રહે છે, અને ત્યાં રહેલા લોગથી પોતાના પ્રારબ્ધને નિવૃત્ત કરે છે. અને આતિવાહિક* વૈદ્યુત પુરુષના અગ્રમનપર્યન્ત પોતાના પ્રારબ્ધને અનુસાર રહે છે. એમાં સંસય નથી. ગઢાપ્રલયની પ્રતીક્ષા નથી, તોપણ વિદ્યુત્ પુરુષની પ્રતીક્ષા રાખવી ખરૂં છે એમ વ્યાસમૂવના આતિવાહિક અધિકરણમાં સિદ્ધ કરેલું છે. તેથી જ્ઞાન પ્રલભ થયું હોય તોપણ

એવા સંન્યાસીને કાલનો વિલગ્ન થવામાં સંદેહ નથી જ. ભાવનાના પક્ષમાં પણ આ દૃગ્ણુ તો સરખું જ છે, એવી શંકા થાય તો કહે છે કે અરણ્જિના કાષ્ટનું પ્રલભ મથન થવાથી જેમ અગ્નિ બહાર પ્રકટ થાય છે, તેમ પ્રલભ ભાવના થવાથી પોતાના આત્માના આત્મા પુરુષોત્તમ બહાર પ્રકટ થઈને અગ્નિની માફક બહાર વ્યાપીને પાછા અંદર બચારે પ્રવેશ કરે, તે જ સમયે બહારનો અને અંદરનો સર્વ વંધ નાશ પામે છે, બીજી કોઈ રીતે નાશ પામતો નથી. એ વાત શ્રુતિમાં નીચે પ્રમાણે કહી છે:—

* અગ્રમનના ગ્રાયા અધ્યાયના ત્રીજા પાઠના સૂત્ર પછીનું આ અધિકરણ છે. આતિવાહિક એટલે ભગવદ્દામમાં બંધને લઈ જનાર ભગવતીય પુરુષ. વિદ્યુત્ લોકમાં આવીને તે પુરુષ બંધને લઈ બધ અધિલોક, અદલોક, સીતપદ્મ, ઉદયપદ્મ, સંવત્સર, વાયુલોક, દેવલોક, આદિત્યલોક, ચંદ્રલોક, વિદ્યુત્લોક, વરુણલોક, ઉદ્દલોક, પ્રભવતિલોક, એટલા સ્થાન આવે છે. દરેક બંધને દરેક સ્થળમાં પ્રારબ્ધબોધ માટે રહેવાનું નથી, પણ જે જીવને જે સ્થાનમાં જેટલો બોધ બોધવવાનો હોય તે સ્થાનમાંથી જ્ઞાતિવાહિક એટલે ભગવતીય પુરુષ આવીને લઈ જાય છે.

યદા સર્વે પ્રલીયન્તે કામા યેડસ્ય હૃદિ સ્થિતાઃ ।

અથ મર્ત્યોઽમૃતો ભવત્યત્ર વ્રજ્જ સમશ્રુતે ॥

અર્થ—જ્યારે તેના હૃદયમાં રહેલા સર્વે કામ નિવૃત્ત થાય છે, ત્યારે મર્ત્ય-મરણશીલ પુત્ર્ય અમૃત-મરણરહિત થાય છે, અને અહીં બ્રહ્માનો અનુભવ કરે છે. એ શ્રુતિનું વ્યાખ્યાન કરતાં વ્યાસસૂત્રના ચતુર્થાધ્યાયના દ્વિતીય પાદના ચાલ્કનત્તિ વર્ણનાવ એ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે પુષ્ટિમાર્ગીય જીવની સઘોતુક્તિસમયે તેના દેહ ધૃદિય વિગેરે ભગવાનમાં લય પામે છે અને મર્યાદામાર્ગીય જીવ તથા પ્રાવાહિક જીવના દેહ ધૃદિય ભૂતોમાં લય પામે છે અને અંતર્ગૃહગતા ગોપિકાઓમાં વિરહભાવનાથી ગુણમય દેહની નિવૃત્તિ થઇને અલૌકિક દેહની પ્રાપ્તિ થઈ એ વાત સિદ્ધ છે, તેથી ભાવના અને જ્ઞાન તુલ્ય કહી શકાય નહિ. (જેમ કાષ્ટમાં અગ્નિ વ્યાપ્ત છે તેમ સર્વત્ર આત્મા વ્યાપ્ત છે, એવા જ્ઞાનમાત્રથી આત્માનો અનુભવ થતો નથી. કાષ્ટમયનથી જેમ અગ્નિ પ્રકટ થાય તેમ વિરહભાવનાથી પ્રભુ પ્રકટ થાય એ ભાવનાની અધિકતા). માટે જ્ઞાન ફલમાં વિભજ્ય કરનાર હોવાથી સાધન તરીકે ઈષ્ટિ નથી. આથી શુદ્ધ ભક્તિમાર્ગીય ત્યાગમાં જ્ઞાનમિશ્ર પદ્યનું પલ્લુ નિવારણુ કયું.

જ્ઞાન સાધન તરીકે ઈષ્ટ નથી તો ગુણો (પ્રભુના ગુણગાન) ફલના સાધનમાં ઈષ્ટ નથી ? આ શકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે પ્રભુનો સંજ નહિ હોવાથી પ્રભુના ગુણો તેવી ભાવનાવાળા-ઓનું જીવન ટકાવી રાખવાને ઉપયોગી થાય છે. તુ શંકા નિવૃત્ત કરવા મુશ્કે છે. ભાવનાથી સિદ્ધ થયેલો ભાવ પ્રબલ નહિ હોવાથી ભગવાન પહાર પ્રકટ ન થાય, ત્યારે પ્રભુનો સંજ ન થાય, અને વિરહની વૃદ્ધિ થાય, તે સમયે જીવન રહે નહિ, તે ટકાવી રાખવાને શ્રવણ કીર્તન કરવા યોગ્ય પ્રભુના ગુણો ઉપયોગમાં આવે છે. હિ નિશ્ચયાર્થમાં વાપર્યો છે. આ વાત વિદોક્તા અહિં નિમ્નુર્વાયન્ન્ય. ત્રિયચેદિત્તમ્ અને ત્વ કથામૃત્ત ત્તજ્જીવનમ્ એ વાક્યોમાં સિદ્ધ છે. તેથી મધ્યમ અધિકારમાં ફલનો વિભજ્ય થાય ત્યા ગુણો ઉપયોગમાં આવે છે. મુખ્ય અધિકારમાં તો ગુણો પણ સાધનમાં ઈષ્ટિ નથી. એ પ્રમાણે જ્ઞાન કરવાયોગ્ય ગુણો પણ બાધક છે તો ભગવાન—જેના ગુણોની ભાવના ભક્ત કરે છે તે—પણ વિભજ્ય કરાવનાર હોવાથી એ ભાવમાં બાધક કેમ ન ગણાય ? આ શકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાન તો ફલરૂપ છે, તેથી ભક્તિમાર્ગમાં બાધક ગણાય નહિ. ભગવાન ફલરૂપ હોવાથી ભગવાન પ્રાપ્ત થયા એટલે સાધનનું ફલ પ્રાપ્ત થયું. માટે સાધનાવસ્થાની નિવૃત્તિ કરે તો પણ ફલરૂપ પ્રભુ બાધક કહેવાય નહિ.

આથી એમ સિદ્ધ થયું કે જે ભક્તોમાં ભગવાન પહાર પ્રકટ થયા પછી અદર પ્રવેશ કરે છે તેની સઘોતુક્તિ થાય છે, જે ભક્તોને ભગવાનનું બહાર પ્રાકટ્ય છે, પણ અંતઃપ્રવેશ નથી, તે ભક્તોને અહોજ્ઞ લીલાનો અનુભવ થાય છે, આવી મુખ્ય ભક્તોમાં પણ વ્યવસ્થા છે, તેથી ત્યાં પણ ક્ષેપ જાતનો વિરોધ નથી.

જે ભગવાન ફલરૂપ હોવાથી બાધક નથી, તો ફલરૂપ હોવાથી જેમ વિજ્ઞન વનમાં નારદજીને દર્શન આપીને ભગવાન તિરોહિત થયા ત્યારે નારદજી ફરીથી દર્શનમાટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા, તે વખતે આકાશવાણીથી તેમને આજ્ઞા થઈ કે “આ નિહિત લોકને છોડીને મારો પાર્ષદ તું ધરો” આનું સ્વાસ્થ્ય સૂચક વાક્ય કહ્યું, અને તેમનું સ્વાસ્થ્ય કયું, એ પ્રમાણે અહીં ભગવાન સ્વાસ્થ્યવાક્ય કેમ કહેતા નથી ? સ્વાસ્થ્ય કેમ કરતા નથી ? આ શકાનો ઉત્તર આવી છે.—સ્વાસ્થ્યવશદિન વાક્ય ભગવાન કહે તે યોગ્ય નથી, કેમકે ભગવાન દયાવુ

છે તે વિરુદ્ધ થતા નથી. અહીં આ આશય છે. નારદજીના અંતઃકરણના મૂલ પદ્ય થયા ન હતા, પણ તેમનો ભાવ શુદ્ધ હતો, તેથી તેમને સ્વાસ્થ્ય થવા માટે તિરોહિત રહીને જ વાક્ય કહ્યું અને સ્વસ્થતા કરી, અહીં શુદ્ધ ભક્તિમાર્ગમાં તો જેમ અતઃશુદ્ધતા ઓપિકાઓના બંધ નાશ કર્યો તેમ તાત્કાલ ભક્તના બંધ નાશ કરવાના છે, તે બંધ પ્રારંભથી થવા હોય તો નાશ કર્યો તેમ તાત્કાલ ભક્તના બંધ નાશ કરવાના છે, તે બંધ પ્રારંભથી થવા હોય તો ભગવદ્વિરોધથી ચતા તીવ્ર તાપથી પાપની અને ભગવદ્ભવિર્ભાવથી ચતા આસ્થિપસુખ વિગેરેથી પુણ્યની નિવૃત્તિ કરવી જોઈએ, કેમકે એ ભાવ એવો ઉત્કટ હોય છે. જો એવા ભાવવાળાને પણ ભગવાન વાક્ય કહે અને સ્વાસ્થ્ય કરે, તો તેની સવોમુક્તિમાં વિરોધ આવે. પણ ભગવાન દયાલુ હોવાથી તેમ કરતા નથી. એટલે સ્વાસ્થ્યવાક્ય કરવું તેજ દયાલુને અટકાવે છે, પણ થોતે દયાલુ હોવાથી વિરુદ્ધ થતા નથી. તેથી પરમ કૃપાવડે જોનેજ શીઘ્ર આધનિવૃત્તિ કરવાની ઈચ્છાથી સ્વાસ્થ્ય અને વાક્ય અને કરતા નથી, કેમકે તે યોગ્ય નથી.

જો એમ છે, તો એકાદશ સ્કંધમાં લાગની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું છે કે 'જે ગદ્ગદ્ કંક ઘઈ ભય છે, જેનું ચિત્ત દ્રવે છે, વિરહથી રુદન કરે છે, આનિર્ભાવથી હાસ્ય કરે છે, એવો મારી ભક્તિવાળો પુરુષ ભુવનને પાવન કરે છે', એવાઓને સ્વસ્થતા કરતા નથી? (કહે છે). આના ઉત્તરમાં કહે છે કે આ સવોમુક્તિ કરાવનાર લાગ એવાઓને પણ હુલ્લસ છે. તેનું કારણ એ છે કે તે પ્રેમથી જ સિદ્ધ થાય છે, બીજી કોઈ રીતે સિદ્ધ થતો નથી. એકાદશ સ્કંધમાં કહેલા પણ જોકે પરમ ભક્ત છે, તોપણ તેમાંના કેટલાક સર્વજ્ઞ હોવાથી પુષ્ટિમિશ્ર છે, કેટલાક ગુણસંહી મર્યાદામિશ્ર છે, પણ શુદ્ધ પુષ્ટ નથી, સર્વજ્ઞ પ્રેમશુભ્ર નથી, સ્વરૂપમાનપરાયણ નથી. માટે તેનો સવોમુક્તિનો અધિકાર નહિ હોવાથી તેમને ભગવાન સ્વાસ્થ્યવાક્ય કરે છે. આ પ્રમાણે અહીં ભક્તિમાર્ગીય લાગમાં કૌશિકીય અને શ્રીગોપીજન એમ બે ગુરુ કલાં, તેમજ ફલવિશ્વમ્બ અને વિદ્ય તાત્કાલિક ફલ કર્યાં, તેથી અવસ્થાભેદ વિગેરેનું મુચન કર્યું એટલે અધિકારી જૂદા જૂદા થયા, અને ત્રણ પ્રકાર થયા. મર્યાદામાર્ગના ગુરુ કૌશિકીય ઋષિ. પુષ્ટિમાર્ગના શ્રીગોપીકા; પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોમાં પણ મિશ્ર ભક્તને ફલવિશ્વમ્બ, અને શુદ્ધ ભક્તને સવોમુક્તિ. ભક્તિમાર્ગીય લાગના સ્વરૂપનું પરિકરણનિરૂપણ કર્યું, અને જૂદા જૂદા પ્રકારના પ્રેમના ભેદ તેવા તેવા જૂદા જૂદા અધિકાર સ્થાપન કરે છે એમ સિદ્ધ કર્યું.

હવે એવી શંકા કરવામાં આવે છે કે એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાને લાગની પ્રશંસા કરી છે તે લાગ ભક્તિની પરમ કાષ્ટારૂપ આ હુલ્લસ પરિલાભ છે, અને પ્રારંભમાં જે લાગ કરવાનો કંઈ વિશેષ નથી, તેમ ભક્તિમાર્ગીય પ્રારંભદશાના લાગનો વિચાર પણ કરવામાં આવ્યો નથી, માટે તેને છોડીને સર્વે સ્વયં વિચારેલો જ્ઞાનમાર્ગીય લાગ જ કરવો જોઈએ, ભક્તિમાર્ગીય લાગનો વિચાર કરવાથી શું ફલ? એના સમાધાનમાં કહે છે કે ભક્તિમાર્ગીય લાગની અપરંબ દશામાં નિર્વિગ્નપણું છે અને જ્ઞાનમાર્ગીય લાગ સવિગ્ન છે અને અતિ વિશ્વમ્બ કરવાવાળો છે, તે દર્શાવવાને કહે છે કે:—

જ્ઞાનમાર્ગે તુ સંન્યાસો દ્વિવિધોપિ વિચારિતઃ ॥ ૧૪ ॥
જ્ઞાનાર્થમુત્તરાહ્નં ચ સિદ્ધિર્જન્મઘ્નતૈઃ પરમ્ ।
જ્ઞાનં ચ સાધનાપેક્ષં યજ્ઞાદિશ્રવણાન્મતમ્ ॥ ૧૫ ॥
અતઃ કલૌ સ સંન્યાસઃ પદ્માત્તાપાય નાન્યથા ।
પાપવિદત્યં ભવેચ્ચાપિ તસ્માન્જ્ઞાને ન સંન્યસેત્ ॥ ૧૬ ॥

સુતરા કલિદોષાણા પ્રવલત્વાદિતિ સ્થિતમ્ ।

સાન્યયપદાર્થઃ—જ્ઞાનમાર્ગમાં જ્ઞાનમાર્ગમાં જુ તો સંન્યાસઃ સંન્યાસ દ્વિવિધઃ એ પ્રકારનો બનિ પછુ નિચારિતઃ વિચાર કરેલો છે. જ્ઞાનાર્થ જ્ઞાનનેમાટે ઉત્તરાંગ છેદ્યું અંગ ચ અને; પરં પરંતુ નિદ્ધિઃ સિદ્ધિ જન્મસત્તૈઃ સંકરો જન્મ બધ લ્યારે જ્ઞાન જ્ઞાન ચ અને સાધનપેક્ષં સાધનની અપેક્ષાવાળુ યજ્ઞાદિધ્રવણાદ યજ્ઞ વિનેરે કરવાં એનું શ્રુતિમાં કહ્યું છે તેથી મત્ત માન્યું છે અતઃ તેથી કલો કલિયુગમાં સ તે સંન્યાસઃ સંન્યાસ પશ્ચાત્તાપ પશ્ચાત્તાપ કરાવે છે અન્યથા ધીબ પ્રકારનો પછુ એટલે વિવિદિષા ન યોગ્ય નથી ચ અને બનિ વળી પાપચિદ્ધત્તં પાપડીપણું મવેત્ થાય તસ્માત્ તેથી જ્ઞાને જ્ઞાનમાર્ગમાં ન નહિ સન્યસેષ્ સંન્યાસ કરવો. કલિદોષાણાં કલિના દોષોનું પ્રવલત્વાત્ પ્રવલપણું લેવાથી સુતરાં વિશેષે કરીને હિતિ એ પ્રમાણે સ્થિતમ્ નિર્ણય કરેલો છે.

ત્વોકાર્થઃ—જ્ઞાનમાર્ગમાં તો બંને પ્રકારના સંન્યાસનો વિચાર કરેલો છે, એક જ્ઞાનને માટે એટલે વિવિદિષા અને ઉત્તરાંગ સિદ્ધ થાય એવો વિદ્ધત્ સંન્યાસ; પછુ સંકરો જન્મે તેની સિદ્ધિ થાય છે. અને જ્ઞાનને સાધનની અપેક્ષા રહે છે, નિષ્કામ પુરુષો પછુ યજ્ઞ કરે છે એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે તેથી એમ માનવામાં આવે છે. માટે કલિયુગમાં તે સંન્યાસ પશ્ચાત્તાપ કરાવે છે, અન્ય પ્રકારનો એટલે વિવિદિષા સંન્યાસ પછુ ઉપયોગી નથી. અને વળી પાપડીપણું પછુ થાય, માટે જ્ઞાનમાર્ગીય સંન્યાસ કરવો નહિ. તેમાં કલિદોષના પ્રવલપણુને લીધે તો વિશેષે કરીને ન જ કરવો એવો નિર્ણય છે.

તુ પૂર્વે કહેલી શંકાનો નિરાસ કરે છે. જ્ઞાન એજ માર્ગ એટલે જ્ઞાનમાર્ગ તેમાં જે પ્રકારનો સંન્યાસ જ્ઞાનને માટે અને ઉત્તરાંગ સિદ્ધ થાય તેમ વિચારેલો છે.*

* અદ્વાસૂત્રના ત્રીજા અધ્યાયના ચતુર્થપાદના સપ્તદશ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે ક્ષરિતઃસુ ચ વચ્ચે દ્વિ. આ મૂત્રમાં વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનારને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાટે, અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયલાને ક્ષવના ચતુર્થવર્ષમાં પ્રતિગંધનું નિવારણ કરનાર તરીકે અને અતરંગ તરીકે સંન્યાસ કરવાનો નિર્ણય કરેલો છે. પછુ ભગવાનના સાક્ષાત્કારરૂપ સિદ્ધિ તો સંકરો જન્મે થાય છે, તરત થતી નથી. ગીતામાં પછુ કહ્યું છે કે 'બદુ જન્મને અને જ્ઞાનવાન આ સર્વ વાસુદેવરૂપ છે એમ સમજ મને પ્રાપ્ત કરે છે, એવો મહાત્મા અત્યંત દુર્લભ છે, એ વાક્યમાં પરોક્ષ જ્ઞાનવાળોને આ સર્વ વાસુદેવરૂપ છે એમ સમજ ભગવત્પ્રાપ્તિ થવાનું બદુ જન્મને અંતે કહ્યું છે. પ્રપત્તિ એટલે અપરોક્ષ જ્ઞાન. તેમા વિષય થવાનું કારણ સમભવતાં કહે છે કે ઉપશા ગીતાવાક્યમાં કહેલી રીતિથી સાક્ષાત્કાર ચતુર્થ જ્ઞાન સાધનની અપેક્ષાવાળું છે, કર્મ, જ્ઞાન કે બહિરંગ સાધનથી જ તે જ્ઞાન ઉત્પલ થાય છે. એનું પ્રમાણ એકે નિષ્કામ પુરુષો પછુ યજ્ઞ કરે છે, એમ અયાગમપમાન એ શ્રુતિમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે. અને એજ ભાગ્યતનો વિચાર પ્રદ્યમૂત્રના ત્રીજા અધ્યાયના ચતુર્થ પાદના પચ્ચીસમા સર્વવેદ્યા ચ યજ્ઞાદિ શુભેરથવત્ એ સૂત્રમાં કરેલો છે. ત્યાં કહ્યું છે કે પુરુષોત્તમની જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં કર્મ, જ્ઞાન, બહિ, સર્વની અપેક્ષા છે. જેમ દૂર દેગમાં જવાને ઘોડાનો ઉપયોગ છે, તેમ પુરુષોત્તમની જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં કર્મ, જ્ઞાન વિનેરેનો ઉપયોગ છે. માર્ગ કાપવાને જ ઘોડો ઉપયોગી છે, ક્ષવસિદ્ધિમાં નથી, તેમ આતિ-બેનિક, આધિદેવિક પ્રનિર્બંધ નિવૃત્ત કરવાને કર્મ, જ્ઞાનવિનેરે સાધન છે. ભગવત્પ્રાપ્તિરૂપ ક્ષવમાં તે સાધન નથી.

* જ્ઞાન અને જ્ઞાનની બંને વિચારિયેપજ્ઞ માન્ય છે.

જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કેવલ શમદમાદિકથી થતી નથી, કિન્તુ જેવો આશ્રમ હોય તે આશ્રમના કર્મો પશુ શમદમાદિની સાથે અપેક્ષિત છે, એમ વ્યાસસ્મૃતના ત્રીજા અધ્યાયના ચોથા પાઠના બીજીસમા સ્મૃતમાં કહ્યું છે. માટે દેશ, કાલ, દ્રવ્યાદિ સાધન બરોબર ન હોય તો વર્ણાશ્રમના કર્મો બરોબર થતાં નથી, તેથી કેવલ શમદમાદિથી જ્ઞાનનો ઉદય થતો નથી, તેથી વિનિદિયા કર્મો સંન્યાસ જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે કલિયુગમાં પશ્ચાતાપકારક થઈ પડે છે, અને પાછળથી ખેદ કરાવે છે.

ત્યારે વિદ્વદ્દશામાં કહેલો સંન્યાસ કરવો એમ કોઈ શકા કરે તો કહે છે કે ધીમ પ્રકારનો એટલે વિદ્વદ્દશાનો સંન્યાસ કલિયુગમાં તેના સાધનના અસંભવને લીધે કરવા યોગ્ય નથી. વળી ખેદ માત્ર થાય છે એમ નહિ, કિન્તુ પાપકીપણું પણ થાય. શિક્ષા વગેરેની શુદ્ધિ હોય નહિ, તેથી પાપકર્મનો એને સસર્ગ થાય છે. શ્લોકમાં ચ.મુક્યો છે, તેથી મતભંગનો દોષ પ્રાપ્ત થાય છે એમ પણ સમજવું. શ્લોકમાં ક્ષપિ શબ્દ કહ્યો છે તેથી 'નૈષ્ઠિક ધર્મમાં આરૂઢ થઈને પછી તેમાંથી બે પડે છે, તે આત્મહાનિ કરનારની શુદ્ધિમાટે કોઈ પણ પ્રાયશ્ચિત્ત હું જોતો નથી' એ શાંતિપર્વમાં લીભપિતાગઢે યુધિષ્ઠિરને કહેલા વાક્યમાં સૂચવેલા પાતળું ગ્રહણ પણ સમજી શકાય. આથી એટલું સિદ્ધ થયું કે કલિયુગમાં વિનિદિયા સંન્યાસ ખેદાદિ ઉત્પન્ન કરનારો છે, અને વિદ્વત્સંન્યાસ યવો સંભવિત નથી, માટે જ્ઞાનમાર્ગમાં શાસ્ત્રમાં કહેલો વિધિપૂર્વક સંન્યાસ કરવો નહિ, કારણ કે કલિના દોષ પ્રબળ છે. કલિયુગમાં સંન્યાસનો નિષેધ કરનાર શાસ્ત્રકારોએ જ નિહાળ્યું કરેલો છે તેથી 'જ્ઞાનમાર્ગી વેદ પ્રવર્તે છે ત્યાં યુધી સંન્યાસ કરવો' એ વાક્ય સર્વ સ્થલે લાગુ પડતું નથી.

એ પ્રમાણે અહીં ભગવદ્વાક્યાથી કર્તવ્ય સંન્યાસના વિચારમાં એટલું સિદ્ધ થયું કે કર્મમાર્ગમાં જૈમિનિના મતમાં સંન્યાસની કર્તવ્યતા નથી, મતાંતરમાં ચાર આશ્રમના પશ્ચથી સંન્યાસ કર્તવ્ય છે છતાં કલિકાલને લીધે અકર્તવ્ય છે. ભક્તિમાર્ગમાં કર્તવ્ય કહ્યો છતાં શ્રવણાદિની સિદ્ધિ માટે કરવામાં સંન્યાસના સ્વરૂપનો અને શ્રવણાદિના ધર્મનો વિરોધ હોવાથી સંન્યાસરૂપે અને શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિપૂર્વકે લાગરૂપે અકર્તવ્ય છે, તેમજ જોહના સાધન માટે કરવામાં પણ દૂષણ છે; પ્રેમ થયા પછી તો વિધિવિનાનો લાગ મુખ્ય અધિકારીને ચોતાની મેળે સિદ્ધ થઈ જાય છે, તેમાં જ્ઞાનની અપેક્ષા નથી. તેમજ મધ્યમ અધિકારીને પણ સમજવું. પણ તેને પ્રારંભપ્રતિબદ્ધને લીધે કલમાં કંઈક વિવલ થાય છે. તેનું જ જ્ઞાનમિશ્રણ થતાં પશુ સમજવું. જ્ઞાનમાર્ગમાં તો વિનિદિયાદશામાં સંન્યાસનો વિચાર કહેલો છે છતાં કલિકાલથી થતા દોષનો સંભવ હોવાથી કર્તવ્ય નથી. વિદ્વત્સંન્યાસ તો કલિદોષને લીધે જ્ઞાનનો જ અસંભવ હોવાથી સંભવતોજ નથી.

હવે પ્રેમની આરભ દશામાં પરિત્યાગનો વિચાર બાકી રહ્યો. તે વિચારવાને પ્રશ્ન કરીને શંકા કરે છે:—

ભક્તિમાર્ગેવિ ચ્છેદોપસ્તદા કિં કાર્યમુચ્યતે ॥ ૧૭ ॥

અત્રારમ્ભે ન નાશઃ સ્વાદ્ દષ્ટાન્તસ્વાપ્યમાવતઃ ।

સ્વાસ્થ્યહેતોઃ પરિત્યાગાદ્વાપઃ કેનાસ્ય સમ્ભવેત્ ॥ ૧૮ ॥

હરિરજ ન શક્નોતિ કર્તુ વાધાં યુતોડપરે ।

અન્યથા માતરો વાહાન્ન સ્તન્યૈઃ પુપુઃ ક્ષિત્ ॥ ૧૯ ॥

જ્ઞાનિનામપિ વાક્યેન ન ભક્તં મોહયિષ્યતિ ।

આત્મપદઃ પ્રિયથાપિ નિમર્થ મોહયિષ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

તસ્માદુક્તપ્રકારેણ પરિત્યાગો વિધીયતામ્ ।

અન્યથા અરૂચ્યતે સ્વાર્થાદિતિ મે નિશ્ચિતા મતિઃ ॥ ૨૧ ॥

સાન્યયપદાર્થઃ—અક્રિયાઈ બહિર્ભાગમાં જેવે બે દોષઃ દોષ તદા તે કિં શું કાર્ય કરવું? ઉચ્ચતે કહીએ છીએ. (૧૭) જાત અહીં આરંભે આરંભમાં નાશ ન નહિ સ્વાત કાય. દશાન્તસ્ય દુશાન્તનો અપિ પણ અનાવતઃ અશાવને લીધે. સ્વાસ્થ્યહેતોઃ સ્વાસ્થ્યના હેતુને પરિત્યાગાત્ પરિત્યાગને લીધે કેન કોનાથી અથ આનો વાગઃ આધ સંભવેત્ સંભવે. (૧૮) જાત અહીં હરિઃ હરિ વાગાં આધ કરવું કરવાને ન નહિ શક્તિ શક્તિમાન થાય હુતઃ કેવી રીતે અપરે શીઝ. અન્યથા બે એમ ન હોય તો માતરઃ માતાઓ પાઠાન્ બાલકોને ક્વચિત્ કોઈપર રથલે સ્ત્રવ્યઃ સ્તનના દુધથી ન નહિ છુટ્ટુપુઃ પોષણ કરે. (૧૯). જ્ઞાનિનામ્ જ્ઞાનીઓના વાગ્યો વાક્યથી અપિ પણ મર્ક લક્ષને ન મહિ મોહવિવ્યતિ મોહ કરશે. આત્મપ્રદઃ આત્માનું દાન કરનાર પ્રિયઃ પ્રિય જ અને અપિ વળી કિમયં કેવી રીતે મોહવિવ્યતિ મોહ કરે. (૨૦). તસ્મા માટે ઉક્તપ્રકારેણ ઉપર કહેલા પ્રકારથી પરિત્યાગઃ સંન્યાસ વિધીયતામ્ કરવો. અન્યથા નહિ ત્ સ્વાયાન્ પુરુષાર્થથી અરૂચ્યતે નાશ પામે ક્વચિત્ એ પ્રમાણે મે મારી મતિઃ શુદ્ધિ નિશ્ચિતા નિશ્ચયવાર્ગ

શુદ્ધોક્તાર્થઃ—બે બહિર્ભાગમાં પણ પરિત્યાગ કરવામાં કલિ વિગેરેથી પ્રાપ્ત થતો હો આવતો હોય તો શું કરવું? કહીએ છીએ. (૧૭). અહીં બહિર્ભાગમાં આરંભ દશામાં પરિત્યા કરવામાં નાશ થતો નથી. વળી એવા દુશાન્તનો પણ અશાવ છે. સ્વાસ્થ્યતા લાવનાર કરવો શિક્ષા વિગેરે તેમો લાગ કરવાથી પછી આધ શેનાથી સંભવે? (૧૮) સર્વ દુઃખલ ભગવાન્ પણ આ પરિત્યાગમાં આધ કરી શક્તા નથી, તો પછી કાલવિગેરે તો પ્રાચી જ? બે એમ થાય તો—બે ભગવાન્ આધ કરેતો—માતાઓ કોઈપણ રથલે બાલકોનું સ્તનથી પોષણ જ ન કરે. (૧૯). જ્ઞાનિનામપિ બે માર્કવેચવાક્યમાં જ્ઞાનીઓને જ માયાકૃત મોહ કરશે છે, માયા બંધને મોહ કરી શક્તી નથી. આ બંને તો સર્વ પ્રભુને સમર્પણ કર્યું છે, અને તે ભગવાને પ્રિય છે, તેથી માયા બંધને કેવી રીતે મોહ કરી શકે? (૨૦) માટે ભગવાને ઉદ્ધવજીને કહેલા પ્રકારે ભગ્નોએ પરિત્યાગ કરવો, બે એમ ન કરે તો સ્વાર્થ—એટલે ભગવ દુષ્ટિરહાનુભવ અને ભગવત્પ્રસાદ શુભાવી ગેમે છે, આવી મારી દુઃટ શુદ્ધિ છે. (૨૧)

પ્રેમરૂપ બંધિના ઉપાયરૂપ બે પરિત્યાગ છે તેમાં કલિકાલ વિગેરેએ કરેલો દોષ ઉત્પન્ન થાય તારે તેને દૂર કરવાને શું કરવું? સમાધાનમાં કહે છે કે આ પ્રેમબંધિના આરંભમાં પરિત્યાગ કરવામાં કલિ વિગેરેએ કરેલા દોષથી પોતે જે અવસ્થામાં હોય તેવાથી લીનપણાને સંભવ થતો નથી. તેનું કારણ કે દુશાન્તનો જ અશાવ છે.*

એટલે અહીં આરંભમાં નાશનું અનુમાન કરીએ તો દુશાન્ત મળતું નથી, અને અપિ મૂકમાં છે તેથી એમ સૂચન થાય છે કે બીજા દોષ આવે છે. તે અનુમાન નીચેપ્રમાણે કરવું—

ઉપ આરંભદશામાં શુદ્ધલાગકર્તા નાશ પામે છે, તે વખતે લાગ કરવાને લીધે;

ત્યાં ત્યાં આરંભદશામાં શુદ્ધલાગ થાય, ત્યાં શુદ્ધલાગકર્તા નાશ પામે,

પરંતુ (અથ) 'દુશાન્તનો અશાવ, શૈવાથી બંધના નાશનું અનુમાન સિદ્ધ થતું નથી આ અન્યવચ્ચાસિ લીધી; દવે વ્યતિરેક તપ્તએ.

* મૂકમાં સાગ સ્થપ છે, તેને સાતમી વિભક્તિથી વિપરિણામ કરવે, એટલે નામે કુદાન્તર જનાલઃ—નાશમાં દશાન્ત મળતું નથી

૧. ત્યાં પણ બંને આરંભમાં સંન્યાસ લીધે દોષ અને તેને નાશ થી છે એનું દશાન્ત મળ નહિ તેવાથી બંધિના આરંભની અવસ્થામાં સ્વાસ્થ્ય લીધેલા બંધના નાશ-વિવચ અનુમાન સિદ્ધ થતું નથી. કારણે દશાન્ત વિના અનુમાનપ્રયાગ સિદ્ધ થવાનું નહિ

બધાં બધાં તેવી રીતનો લાગ કર્યા છતાં નાશ થયો ન હોય, ત્યાં ત્યાં લાગકરવાપણું ન હોય. અત્ર આવી વ્યાપ્તિ જ યદ્ય શકતી નથી. કેમકે બધાં લાગ કરવાપણું હોય, ત્યાં લાગ કરવાનો માવ ન હોય, અને લાગ કરવાપણું ન માનીએ, તો ગૃહસ્થાદિકમાં જ નાશ નથી થતો, એમ જ થાય છે, તેથી તેવો લાગ કરનાર જ મળતો નથી. એટલે દુષાન્ત જ મળતું નથી.

હવે ભક્તિમાર્ગમાં આરંભદશામાં લાગ કરવાને લીધે અથવા કપાય (મઘ) અપકવ વાને લીધે, અથવા સંગતોષને લીધે, નાશ થવાનું અનુમાન કરીએ, અને દુષાન્ત આપતાં કહીએ શ્રવણાદિકની સિદ્ધિને માટે લાગ કરનારનો ભેમ નાશ થાય છે તેમ-એમ કરી અનુમાન કરીએ તો તે પણ વટવું નથી. કારણ કે નારદજીના પૂર્વજન્મનું દુષાન્ત બેઠકે તો તેમણે ભક્તિમાર્ગની આરંભદશામાં લાગ કર્યો હતો, અને તેમના કપાય પકવ ન હતા, તોપણ તેમને પણ થયો નથી. માટે આરંભદશામાં લાગ કરવાને લીધે, અથવા કપાય અપકવ હોવાને લીધે જે જે હેતુ ખોટા છે. સંગતોષના સંલપરૂપ ત્રીજો હેતુ સ્વરૂપસિદ્ધ ખોટો છે, કેમકે એકાદશ કંધમાં કહ્યું છે કે ' લાજરહિત યદ્ય ગાન કરે, અને કેકાંનેા સંગ ન કરતાં ક્યાં કરે. '

ભક્તિમાર્ગની આરંભદશામાં લાગ કરનાર આરંભદશામાં લાગ કરવાને લીધે નાશ પામતો નથી, ભેમ પૂર્વજન્મમાં નારદજીએ આરંભ દશામાં લાગ કર્યો છતાં નાશ ન પામ્યા તેમ. આ પ્રમાણે પ્રત્યક્તુમાન સિદ્ધ યદ્ય શકે છે. તેથી ભક્તિમાર્ગની આરંભદશામાં લાગ કરવાથી નાશ થાય એ કોઈ વાતે સિદ્ધ થતું નથી. નારદજીના દુષાન્તથી ભક્તિમાર્ગની આરંભ દશામાં લાગ કરનાર નાશ પામતો નથી એમ કહ્યું તે પ્રયોજનવિનાનું નથી. નારદજીના પૂર્વજન્મની કથાના પ્રસંગના વાક્યોથી તેવાઓનો નાશ જ સિદ્ધ થતો નથી. આ હેતુથી જ ભે નાશનું અનુમાન સિદ્ધ થાય તો ત્યાં દુષાન્તનો જ અભાવ છે તેથી શ્લોકમાં દુષાન્તસ્તાપ્યમાવતઃ એમ જણું પાડી કહ્યું તે યુક્ત છે.

વળી આ લાગ ભગવદ્ધર્મે છે. નિમિરાલએ કવિ યોગેશ્વરને કહ્યું કે તમે ભગવદ્ધર્મ કહો ત્યારે કવિયોગેશ્વરે કહ્યું કે ' અવિદ્યાન પુરુષો વિનામહેને ભગવત્પ્રાપ્તિ કરી શકે તેમણે ભગવાને બે ઉપાયો કહ્યા છે તે ભગવદ્ધર્મ બહુવા. ' એમ ભગવદ્ધર્મનું સામાન્ય લક્ષણ કહીને પછી કહ્યું કે ' કાયાવડે, વાણીવડે, ઇન્દ્રિયોવડે, મનવડે, તેને અનુચરતા સ્વભાવવડે જે કાંઈ પુરુષ કરે છે તે સર્વ નારાયણ ભગવાનને માટે છે' એમ સમગ્ર ભગવાનને અર્પણ કરવું. આપ્રમાણે ધર્મો કહેતાં કહ્યું કે ' લાજરહિત યદ્ય ગાન કરે, અસંગ યદ્ય ક્યાં કરે, ' અર્હો અસંગ વિચરવા રૂપ લાગનું પણ શોધન થાય છે. ભગવદ્ધર્મના આરંભમાં પણ નાશ થતો નથી તે પણ ભગવાને જ ઉદ્ધવજીને કહ્યું છે કે ' દે ઉદ્ધવ, મારા ધર્મનો ઉપક્રમ (આરંભ) કયો હોય તો તેનો વેશમાન પણ નાશ થતો નથી. ' આથી પણ ભક્તિમાર્ગના પ્રારંભમાં લાગ કરે તો પણ તેમાં નાશ થતો નથી.

આમ એવાથી શ્રવણાદિકની સિદ્ધિને માટે લાગ કરે તો નાશ કેમ થાય !—આવી ઘટકા કરવી નહિ. કેમકે તેવી દશામાં એટલે શ્રવણાદિકની સિદ્ધિને માટે લાગ કરવાની દશામાં અમાનથી લાગ કરેલો હોવાથી તેમાં ભગવદ્ધર્મનો ઉપક્રમ (પ્રારંભ) થતો નથી. માનથી પ્રારંભ કરાય તેનું નામ ઉપક્રમ એમ કોપમાં કહ્યું છે. માટે ભગવાને આરંભ કરે તેજ ઉપક્રમ કહેવાય. નાશ ભવે ન થાયો, તો પણ દેહરક્ષાને માટે નિશ્ચાદિકની વડર પડે છે. તેથી ફલમાં વિશ્રમ્ય કરનાર લાધ થાય તો તેનું નિવારણ કેમ થાય ? આવી શંકા થાય તો કહે છે કે પતિત વિનાના ચાર વર્ણમાં નિશ્ચા માગવી તે લાગીને સ્વચરણા કરનાર છે,

૧. નૈવાલિકા અનુમાનપ્રયોગમાં વ્યાપ્તિ માને છે. આતિતું સામાન્ય દુષાન્ત આ છે—બધાં પુષ દેવ ત્યાં અત્રિ દેવ. અત્રિ અને પુષના અવિનાશવ-નિત સાદ્ધર્મને વ્યાપ્તિ કહે છે.

તસ્માદુક્તપ્રકારેણ પરિત્યાગો વિધીયતામ્ ।

અન્યથા ધ્વસ્યતે સ્વાર્થાદિતિ મે નિશ્ચિતા મતિઃ ॥ ૨૧ ॥

સાન્યયપદ્ધાર્થઃ—મક્તિમાર્ગે ભક્તિમાર્ગમાં જે જે દોષઃ દોષ તદ્વા તો કિં શું કાર્ય કરવું! ઉચ્ચતે કહીએ છીએ. (૧૭) અર અહીં આરંભમાં નાશઃ નાશ ન નહિ થાય. દુષ્ટાન્તસ્ય દુષ્ટાન્તનો અર્થ પણ અમાવત અભાવને લીધે. સ્વાસ્થ્યહેતોઃ સ્વાસ્થ્યના હેતુનો પરિત્યાગાન્ પરિત્યાગને લીધે કેમ કોનાથી અલ્પ આનો વાઘઃ આધ સંભવે સંભવે. (૧૮). અર અહીં હરિઃ હરિ વાપાં આધ કરવું કરવાને ન નહિ શક્તોતિ શક્તિમાન થાય કુતઃ કેવી રીતે અપરે ખીન્ન. અન્યથા એ એમ ન હોય તો માતરઃ માતાઓ વાલાન્ ખાદક્રોને કવિત્વ કોઈપણ સ્થલે સ્તન્યેઃ સ્તનના દૂધથી ન નહિ પુપ્પુઃ પોષણ કરે. (૧૯). જ્ઞાનિનામ્ જ્ઞાનીઓના ધાવણે વાપ્રથી અર્થ પણ મક્તિ ભક્તને ન નહિ મોહવિષ્વતિ મોહ કરશે. આત્મપદઃ આત્માનું દાન કરનાર પ્રિયઃ પ્રિય જ અને અર્થ વળી કિમયં કેવી રીતે મોહવિષ્વતિ મોહ કરે. (૨૦). તસ્માદ્ માટે ઉક્તપ્રકારેણ ઉપર કહેલા પ્રકારથી પરિત્યાગઃ સંન્યાસ વિષીયતામ્ કરવો. અન્યથા નહિ તો સ્વાર્થાન્ પુરુષાર્થથી ધ્વસ્યતે નાશ પાને દ્વિતિ એ પ્રમાણે મે મારી મતિઃ શુદ્ધિ નિશ્ચિતા નિશ્ચયવાળી.

શ્લોકાર્થઃ—એ ભક્તિમાર્ગમાં પણ પરિત્યાગ કરવામાં કલિ વિગેરેથી પ્રાપ્ત થતો દોષ આવતો હોય તો શું કરવું? કહીએ છીએ. (૧૭). અહીં ભક્તિમાર્ગમાં આરંભ દશામાં પરિત્યાગ કરવામાં નાશ થતો નથી. વળી એવા દુષ્ટાન્તનો પણ અભાવ છે. સ્વસ્થતા લાવનાર જે કારણો બિશ્વા વિગેરે તેનો ત્યાગ કરવાથી પછી આધ શેનાથી સંભવે? (૧૮) સર્વ દુઃખકર્તા લગવાન્ પણ આ પરિત્યાગમાં આધ કરી શકતા નથી, તો પછી કાલવિગેરે તો ક્યાથી જ? એ એમ થાય તો—એ લગવાન્ આધ કરેતો—માતાઓ કોઈપણ સ્થલે બાલકોનું સ્તનથી પોષણ જ ન કરે. (૧૯). જ્ઞાનિનામપિ એ માર્ગપુરોચવાપ્રયમાં જ્ઞાનીઓને જ માયાકૃત મોહ કલો છે, માયા ભક્તને મોહ કરી શકતી નથી. આ ભક્તે તો સર્વ પ્રભુને સમર્પણ કર્યું છે, અને તે લગવાનું પ્રિય છે, તેથી માયા ભક્તને કેવી રીતે મોહ કરી શકે? (૨૦) માટે લગવાને ઉદ્ધવજીને કહેલા પ્રકારે ભક્તોએ પરિત્યાગ કરવો, એ એમ ન કરે તો સ્વાર્થ—એટલે લગવ-દુવિરહાનુભવ અને ભગવત્પ્રસાદ શુભાવી બેસે છે, આવી મારી દુઃખ શુદ્ધિ છે. (૨૧)

પ્રેમરૂપ ભક્તિના ઉપાયરૂપ જે પરિત્યાગ છે તેમાં કલિકાલ વિગેરેએ કરેલો દોષ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેને દૂર કરવાને શુ કરવું? સમાધાનમાં કહે છે કે આ પ્રેમભક્તિના આરંભમાં પરિત્યાગ કરવામાં કલિ વિગેરેએ કરેલા દોષથી પોતે જે અવસ્થામાં હોય તેનાથી ધીનપણાનો સંભવ થતો નથી. તેનું કારણ કે દુષ્ટાન્તનો જ અભાવ છે.*

એટલે અહીં આરંભમાં નાશનું અનુમાન કરીએ તો દુષ્ટાન્ત મળવું નથી, અને જનિ મુનમાં છે તેથી એમ સુચન થાય છે કે ખીન્ન દોષ આવે છે. તે અનુમાન નીચેપ્રમાણે કરવું:— ઉક્ત આરંભદશામાં શુદ્ધલાગકર્તા નાશ પામે છે, તે વખતે ત્યાગ કરવાને લીધે; જ્યાં જ્યાં આરંભદશામાં શુદ્ધલાગ થાય, ત્યાં શુદ્ધલાગકર્તા નાશ પામે, પરન્તુ (અર્થ) દુષ્ટાન્તનો અભાવ, હોવાથી ભક્તના નાશનું અનુમાન શિદ્ધ થતુ નથી. આ અન્યથન્યાપ્તિ લીધી; દ્વે વ્યતિરેક લઇએ.

* મૂળમાં નાશ શબ્દ છે, તેને સાવધી વિભક્તિથી વિપવિલામ કરવો, એટલે વાગે દુષ્ટાન્ત અમાવત—નાશમાં દુષ્ટાન્ત મળવું નથી

૧. તેમ પણ બને આરંભમાં સંન્યાસ લીધો દોષ અને તેના નાશ થવો છે એવું દુષ્ટાન્ત મળવું નહિ દોષથી ભક્તિમાર્ગના આરંભની અવસ્થામાં સંન્યાસ લીધેલા ભક્તના નાશ-વિષયક અનુમાન શિદ્ધ થતુ નથી, કારણકે દુષ્ટાન્ત વિના અનુમાનપ્રયોગ શિદ્ધ થવાય નહિ

બંધાં બંધાં તેવી રીતનો લાગ કર્યા છતાં નાશ થયો ન હોય, ત્યાં ત્યાં લાગકરવાપણું ન હોય. અગ્ર આવી વ્યાપ્તિ જ થઈ શકતી નથી. કેમકે બંધાં લાગ કરવાપણું હોય, ત્યાં લાગ કરવાનો અભાવ ન હોય, અને લાગ કરવાપણું ન માનીએ, તો ગૃહસ્થાદિકમાં જ નાશ નથી થતો, એમ સિદ્ધ થાય છે, તેથી તેનો લાગ કરનાર જ મળતો નથી. એટલે દુષાન્ત જ મળતું નથી.

હવે ભક્તિમાર્ગમાં આરંભદશામાં લાગ કરવાને લીધે અથવા કષાય (મલ) અપકવ હોવાને લીધે, અથવા સંગ્રોષને લીધે, નાશ થવાનું અનુમાન કરીએ, અને દુષાન્ત આપતાં કહીએ કે શ્રવણાદિકની સિદ્ધિને માટે લાગ કરનારનો ભેગ નાશ થાય છે તેમ-એમ કરી અનુમાન સિદ્ધ કરીએ તો તે પણ ઘટતું નથી. કારણ કે નારદજીના પૂર્વજન્મનું દુષાન્ત લેઈએ તો તેમણે ભક્તિમાર્ગની આરંભદશામાં લાગ કર્યો હતો, અને તેમના કષાય પકવ ન હતા, તોપણ તેમનો નાશ થયો નથી. માટે આરંભદશામાં લાગ કરવાને લીધે, અથવા કષાય અપકવ હોવાને લીધે એ ભે હેતુ ખોટા છે. સંગ્રોષના સંભવરૂપ ત્રીલે હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ ખોટો છે, કેમકે એકાદશ સુધીમાં કહ્યું છે કે ' લગ્નરહિત થઈ ગાન કરે, અને કૈાંકનો સંગ ન કરતાં કૃપાં કરે.'

ભક્તિમાર્ગની આરંભદશામાં લાગ કરનાર આરંભદશામાં લાગ કરવાને લીધે નાશ પામતો નથી, ભેગ પૂર્વજન્મમાં નારદજીએ આરંભ દશામાં લાગ કર્યા છતાં નાશ ન પામ્યા તેમ. આ પ્રમાણે પ્રત્યનુમાન સિદ્ધ થઈ શકે છે. તેથી ભક્તિમાર્ગની આરંભદશામાં લાગ કરવાથી નાશ થાય એ કોઈ વાતે સિદ્ધ થતું નથી. નારદજીના દુષાન્તથી ભક્તિમાર્ગની આરંભ દશામાં લાગ કરનાર નાશ પામતો નથી એમ કહ્યું તે પ્રયોજનવિનાનું નથી. નારદજીના પૂર્વજન્મની લાગ કરનાર નાશ પામ્યોનો નાશ જ સિદ્ધ થતો નથી. આ હેતુથી જ ભે નાશનું કષાના પ્રસંગના વાક્યોથી તેવાઓનો નાશ જ સિદ્ધ થતો નથી. આ હેતુથી જ ભે નાશનું અનુમાન સિદ્ધ થાય તો ત્યાં દુષાન્તનો જ અભાવ છે તેથી શ્લોકમાં દુષાન્તસ્તાપ્તમાપ્તઃ એમ ભૂટું પાડી કહ્યું તે યુક્ત છે.

વળી આ લાગ ભગવદ્ધર્મ છે. નિમિરાલએ કવિ યોગેશ્વરને કહ્યું કે તમે ભગવદ્ધર્મ કહો તારે કવિયોગેશ્વરે કહ્યું કે ' અવિદ્યાન પુરુષો વિનામદેનેને ભગવત્પ્રાપ્તિ કરી શકે તેમાટે ભગવાને જે ઉપાયો કલા છે તે ભગવદ્ધર્મ લાગુવા.' એમ ભગવદ્ધર્મનું સામાન્ય લક્ષણ કહીને પછી કહ્યું કે ' કાચાવડે, વાણીવડે, ઇદ્રિયોવડે, મનવડે, તેને અનુસરતા સ્વભાવવડે જે કાંઈ પુરુષ કરે છે તે સર્વ નારાયણ ભગવાનને માટે છે' એમ સમજ ભગવાનને અર્પણ કરવું. આપ્રમાણે કરે છે તે સર્વ નારાયણ ભગવાનને માટે છે' એમ સમજ ભગવાનને અર્પણ કરવું. આપ્રમાણે કરે છે તે સર્વ નારાયણ ભગવાનને માટે છે, અસંગ થઈ કૃપાં કરે,' અહીં અસંગ વિચ-ધર્મો કહેતાં કહ્યું કે ' લગ્નરહિત થઈ ગાન કરે, અસંગ થઈ કૃપાં કરે,' અહીં અસંગ વિચ-રવા રૂપ લાગનું પણ જોધન થાય છે. ભગવદ્ધર્મના આરંભમાં પણ નાશ થતો નથી તે પણ ભગવાને જ ઉદ્ધવજીને કહ્યું છે કે ' દે ઉદ્ધવ, મારા ધર્મનો ઉપક્રમ (આરંભ) કર્યો હોય તો તેનો વેશમાત્ર પણ નાશ થતો નથી.' આથી પણ ભક્તિમાર્ગના પ્રારંભમાં લાગ કરે તો પણ તેમાં નાશ થતો નથી.

આમ હોવાથી શ્રવણાદિકની સિદ્ધિને માટે લાગ કરે તો નાશ કેમ થાય?—આવી યંત્રા કરવી નહિ. કેમકે તેવી દશામાં એટલે શ્રવણાદિકની સિદ્ધિને માટે લાગ કરવાની દશામાં અજ્ઞાનથી લાગ કરેલો હોવાથી તેમાં ભગવદ્ધર્મનો ઉપક્રમ (પ્રારંભ) થતો નથી. જ્ઞાનથી પ્રારંભ કરાય તેનું નામ ઉપક્રમ એમ કીપમાં કહ્યું છે. માટે ભગ્નીને આરંભ કરે તેજ ઉપક્રમ કહેવાય. નાશ ભલે ન થાઓ, તો પણ દેહરક્ષાને માટે બિધ્વાદિકની જરૂર પડે છે. તેથી કૃષ્ણમાં વિવસ્થ કરનાર બાધ થાય તો તેનું નિવારણ કેમ થાય? આવી યંત્રા થાય તો કહે છે કે પનિત વિનાના ચાર વર્ણમાં બિધ્વા મારવાથી તે લગ્નીને સ્વરક્ષતા કરનાર છે,

૧. નેવાવિદો અનુમાનપ્રયોગમાં વ્યાપ્તિ માને છે. વ્યાપ્તિનું સામાન્ય દુષાન્ત આ છે:—ત્યાં પ્રમ દોષ ત્યાં ભક્તિ દોષ. ભક્તિ અને પ્રમના અવિનાશન-નિલ સાદ્યવરને વ્યાપ્તિ કહે છે.

મટિ સ્વસ્થતાનો હેતુ બે શિક્ષા તેનો જ લ્યાગ કરવો. દ્વિતીય સ્કંધમાં કહ્યું છે કે 'કૃષિકાં લુગડાં માર્ગમાં શું પક્ષાં હોતાં નથી? પારકાનું પોષણ કરનાર વૃક્ષો શું શિક્ષા નથી આપતા? નદીઓ શું સુકાઈ ગઈ છે? ગુફાઓ શું રોકાઈ ગઈ છે? શરણાગતની ભગવાન રક્ષા કરતા નથી? તો પછી પતના દુર્મંદથી અંધ થયલાની સેવા હાહા માણસો શામાટે કરે છે? આમાં કહેલી રીતે શિક્ષાનો લ્યાગ કરવો. અથવા મૂલમાં સ્વાસ્થ્યહેતુ શબ્દ છે તે પરિભ્રમણ વિશેષણ હેતુ. એટલે પોતાને વિષે બે રહે તે સ્વસ્થ, અથવા સ્વરૂપસ્થ. સ્વસ્થનો ભાષ તે સ્વાસ્થ્ય. સ્વાસ્થ્યનો હેતુ બે પરિભ્રમણ તેને પ્રાપ્ત કરીને જીવનમુક્ત બન શકે ગયો. આવા જીવનમુક્તનો આદ્ય શાથી થઈ શકે? કશાથી નહિ.

આપ્રમાણે અવિદ્યા, કામ વિગેરે આધ કરી ન શકે, પણ કાલ વિગેરે આધ કરે તો તેનું નિવારણ કોણ કરે? આમ શંકા થાય તો કહે છે કે હરિ એટલે સ્મરણ કરનારના સર્વ દુઃખ પાપ હતાં ભગવાન પણ આ પરિભ્રમણમાં આધ કરી શકતા નથી. કેમકે આ ભગવદ્ધર્મ છે એમ પોતે જ કહ્યું છે, અને ઉદ્ધવજીએ એકાદશ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે 'હે અચ્યુત, આ પૃથ્વીમાં આપના ધર્મને કહેનાર, કરનાર કે રક્ષા કરનાર બીજો કોઈ નથી.' આ વાક્યથી રક્ષા કરનાર પણ પોતે જ છે. આમ હોવાથી બીજા કાલ વિગેરે આધા શાથી કરી શકે? કાલ, કર્મ વિગેરે ભગવદાધીન છે, માટે તેમના વ્યાધની પણ સભાવના નથી. અહીં તર્ક બતાવે છે કે પોતાના ધર્મના ઉત્પાદક અને રક્ષક ભગવાન છે. તે પોતે જ બે વ્યાધા કરે તો બાલકોને ઉત્પન્ન કરનાર માતાઓ પોતાથી ઉત્પન્ન થયલા બાલકોનું સ્તન્ય (ધાવણ)થી પોષણ કરે છે તે ન કરે. તેથી તેમણે કહેણ પોષણ અલગ્ન ઠંકાઈ બધ, તેજ પ્રમાણે ભગવાનથી થતો આધ એ તર્કથી જ વિરુદ્ધ છે. બે ઉત્પન્ન કરનાર ને રક્ષણ કરનાર હોય તે તેનો નાશ કરે જ નહિ.

બલે એમ છે, ભગવાન બલે વ્યાધ ન કરે, પણ સર્વનો મોહ કરવાને નીમેલી માયા તો પોતાનું મોહરૂપ કાંઈ કરે જ. માર્કંડેય પુરાણમાં કહ્યું છે કે "એશ્વર્યોદિ છ ગુણુવાળી માયા દેવી જ્ઞાનીઓના ચિત્તને પણ બલાકારથી બંધીને મોહને અર્પણ કરે છે." આ વાક્યથી ભગવાનને પ્રિયતમ એવા બે જ્ઞાનીઓ તેમને પણ માયા મોહિત કરે છે, એમ કહ્યું છે, તો બંધિમાર્ગથી લ્યાગ કરનારને પણ માયા મોહ કરે—આમ શકા થાય તો કહે છે કે ઉપશ્ય માર્કંડેય પુરાણના વાક્યમાં જ્ઞાનીઓને જ માયાકૃત મોહ થાય છે એમ કહ્યું છે, બંધોને એનો મોહ થતો નથી, માટે એ માયા બંધને મોહ કરી શકતી નથી. ગીતામાં કહ્યું છે કે 'આ દેવી ગુણુમયી ગારી માયા દુરાર છે, બે મારે શરણે અને છે તેજ એ માયાને તરી બધ છે, આ વાક્યમાં ભગવાને પોતાને શરણે આવનારને એ માયા તરવાનું કહ્યું છે, અને ઉપર કહેલા બંધો ભગવાનને શરણે આવેલા જાય છે એમાં તો શકા છે જ નહિ. માટે માયાથી બંધને મોહ થવો એ તો અસંભવિત જ છે.

જ્ઞાનિનાજ એ શબ્દ અમુક વાક્યનો છે એમ શાથી સમજવું? ન જ એવા કારણમુક શબ્દ હોત તો વૃદ્ધી વાત; પણ તે તો છે નહિ. સમાધાન-પ્રશ્નિત અધ્યાયોમાં વાક્યદ્વાર એ શ્લોકમાં શ્રીઆચાર્યજીએ તથા શ્રીધરે પણ સર્વ વિષ્ણુમય એ બે શબ્દ કારણના અભાવ છતાં સર્વ વિષ્ણુમય જગદ એ વાક્યની પશ્ચિતરૂકિ સ્વીકારેલા છે. તેથી એ પ્રમાણે અહીં પણ સ્વીકારવામાં રોષ નથી. આચાર્યનો મન પણ આ જ છે. વળી આ બંને સર્વ સાપ્તલવરો પોતાને ભગવાનને સમર્પણ કરેલા છે, પોતાના રવાંધમાટે પોતાના શબ્દો નથી, અને બંધ ભગવાનને પ્રિય જાય છે, કેમ કે ગીતામાં કહ્યું છે કે વો મદ્યઃ સ મે પ્રિય માયા તો ભગવાન અને ભગવાનથી શરમાય છે, કેમકે દ્વિતીય સ્કંધમાં કહ્યું છે કે 'ભગવાનની નજર આપને

હજી રહેવાને શરમાતી આ માયાવટે મોહ પામેવા દુષ્ટ શુદ્ધિવાળા પુરુષો મારુ અને હું એમ
 બંધ છે' ઉપર કહેલો ભજન કાંઈ દુષ્ટ શુદ્ધિવાળો હોતો નથી, કેમ કે તેણે ભગવાનને વિષે
 મોહ બાંધેલો હોય છે વળી તેને ભગવાનશિવાય બીને સ્થતે આસક્તિ હોતી નથી માટે તેને
 માયા શામટે મોહ કરે' ઉપસા કારણોને લીધે માયા પણ ભજને મોહ કરી શકતી નથી. આ
 પ્રમાણે આ વિચારથી એ સિદ્ધ થયુ કે આરભ દશામાં પણ ભક્તિમાર્ગીય લાગમા પશ્ચાત્તાપ
 વિષેરે દોષની સલાવના નથી. આતુ નિરૂપણ કરતા ઉપસહાર કરે છે કે બીજા લાગપ્રકારો
 કોષવાળો અને અસ્રવવિત છે, અને મુખ્ય પ્રકારમા શાસ્ત્રની આજ્ઞાની અપેક્ષા નથી, કેમ કે
 ભગવાનમાં તેવો ભાવ થાય તો લાગ તો પાછળ લાગેલો જ છે, અને સ્વાભાવિક જ છે. માટે
 ભગવાને આ લાગની જ આજ્ઞા કરેલી છે. માટે ભગવાને ઉદ્ભવજીને આજ્ઞા કરેલા પ્રકારથી
 ભક્તિમાર્ગીય પરિભાગ કરવો જોઈએ. બે તેના અધિકારનો અભાવ હોય અને લાગ કરે,
 તેમજ અધિકાર હોય અને લાગ ન કરે તો સ્વાર્થ એટલે ભગવાનના વિરહનો અનુભવ
 અને ભગવત્પ્રસાદ એ બને બોઈ બેસે છે. અહીં પોતાનો નિક્ષય કહે છે કે આવા પ્રકારની
 નિક્ષયવાળી મારી શુદ્ધિ છે.

ઉદ્ભવજીએ એવા પ્રકારનો લાગ કરેલો છે તે તૃતીય સ્કંધના ચતુર્થ અધ્યાયમાં કહ્યું
 છે કે 'ભગવાનના વિરહથી આતુર આત્માવાળો હું અહીં આવ્યો છું, તે હું ભગવાનના
 દર્શનનો આનંદ અને વિયોગની આર્તિથી યુક્ત ભગવાનને પ્રિય ભરિકાક્રમમાં જઈશ' આ
 વાક્યોથી જોય થાય છે. તેમજ વ્યાસમૂનના તૃતીયાધ્યાયના ચતુર્થપાદમાં સૂત્ર છે કે સદિસ્ય
 મય્યાપિ સ્મૃતૈરાષારાચ એ અધિકરણમાં એ લાગનો વિચાર કરેલો છે ત્યા શક્તિ કરી છે કે
 પ્રચુર ભગવદ્ભાવવાળા અધવા સાક્ષાત્ સ્વરૂપભોગવાળાએ શુદ્ધલાગ કરવો કે નહિ? બેને અત્યંત
 ભગવદ્ભાવ થયો છે તેને ક્વ સિદ્ધ થયુ છે, એટલે તેણે શુદ્ધલાગ કરવાની જરૂર નથી તેમજ
 બેને ભગવત્સ્વરૂપ સાથે શાક્ષાત્ સમય હોય તેને પણ લાગની જરૂર નથી કેમકે ચતુર્થસ્કંધમા
 ભગવાને પ્રવેશાઓને કહ્યું છે કે 'મારી વાર્તા કરવામા બેના પ્રહરો જાય છે તેને ધર બધન-
 કર્તા નથી,' માટે તેમને ધર બધનકર્તા ન હોવાથી લાગની જરૂર નથી આ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષ
 કરી સિદ્ધાંતરૂપે સૂત્ર બોલ્યું છે. સૂત્રમા તુ શબ્દ છે તે પૂર્વપથના નિરાસને માટે છે. સૂત્રમા
 વચ્ચેમા એ શબ્દો છે, તેનો અર્થ એનો છે કે કેવલ ભાવમાય હોય તેણે અને સાક્ષાત્
 ભગવત્સભ્ય હોય તેણે બનેજે ઘરથી બહાર નીકળતુ એટલે શુદ્ધલાગ કરવો આવશ્યક છે.
 તેમા પ્રમાણ આપતા સૂત્રમા કહે છે કે સ્મૃતૈરાષારાચ. એટલે સ્મૃતિમાં એમ કહ્યું છે અને
 આચાર પણ એવો છે. ભગવાને ઉદ્ભવજીને કહ્યું છે કે 'સ્વજન અને બધુઓમા રહેવા
 એકને છોડીને મારામા મનનો ચારી રીને અવેશ કરીને સર્વત્ર સમ્પૃતિ રાખી પૃથ્વીપર ફર્યા
 કર' અહીં ભગવાનના ભાવવાળાએ અને તેના સંગવાળાએ પણ શુદ્ધલાગ કરવો એમ કહ્યું છે.
 અને આચાર પણ તેવો જ જણાય છે તેથી લાગ કરવો જ જોઈએ. આ લાગ આશ્રમના
 ધર્મરૂપ નથી, કેમકે તેનો વિચાર તો ઝર્ષીતનુષ્ઠ જ ગાન્દે દિ એ સૂત્રમા પ્રથમ ઘઈ નયોછે.
 ઉદાય શક્તિ યાય કે આશ્રમધર્મનો લાગ અમુક સૂત્રમાં વિચાર્યો છે તેથી આ આશ્રમધર્મનો
 લાગ નથી, એમ સૂત્રમાં કેમ ન કહ્યું? આ શક્તિ ન કરવી, કેમકે આ સૂત્રમાં લાગ કરવાનો
 પ્રકાર જ્ઞાનનો નથી, તેથી આશ્રમધર્મનો આ લાગ નથી, તેમ મુક સર્વવૈકિ કરેલો જ્ઞાન
 માર્ગીય વિધિવિનાયો લાગ પણ આશ્રમધર્મરૂપ નથી.

એ પ્રમણે લાગપ્રકાર અને તેની કતંબજાનો પ્રકાર કહીને ઉપસહાર કરે છે.—

इति कृष्णप्रसादेन बलभेन विनिश्चितम् ।

संन्यासवरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥ २२ ॥

सान્વયપદાર્થઃ—इति એ પ્રમાણે કૃષ્ણપ્રસાદેન કૃષ્ણના પ્રસાદથી બલભેન ભગવાને પ્રિય વક્ષણે મઝી ભક્તિમાર્ગે સંન્યાસવરણં સંન્યાસનો અંગીકાર વિનિશ્ચિતમ્ નિશ્ચય કર્યો. અન્યથા આજ્ઞા ન હોય અને સંન્યાસ યદ્યપ્ કરે તો પતિતઃ પતિત મનેવ્ થાય.

શ્લોકાર્થઃ—પૂર્વોક્ત પ્રકારે સંન્યાસનો વિચાર કર્યો તેથી કૃષ્ણપ્રસાદ થયો, તેથી પ્રભુને પ્રિય વક્ષણત્યાયે ભક્તિમાર્ગમાં સંન્યાસના અંગીકારનો નિશ્ચય કર્યો. એ પ્રમાણે આજ્ઞાવિના સંન્યાસનો અંગીકાર કરે તો પતિત થાય.

સર્વે પ્રાચીન મહાનુભાવીઓ આમ કહે છે. મને ઊભું કાંઈ જણાય છે. ઉપક્રમમાં પરિલાગો વિચાર્યે એમ કહ્યું અને છેલ્લા શ્લોકમાં પરિલાગો વિષીયતામ્ એટલે સંન્યાસ યદ્યપ્ કરવો એમ કહ્યું તેથી ભાગ્ય ઉપસહાર થઈ ગયો, અને इति कृष्णप्रसादेन એ શ્લોકથી કાંઈક વિરોધનું સૂચન થાય છે. તે આ પ્રમાણે—આચાર્યજીને આગલ સ્ફુરતા વિચારથી દેહદેશ-પરિલાગ વિષયની એ ભગવદ્જ્ઞાના ન કરવાના અભિમાનથી એક થયો, તેથી ન્યારે લોકપરિલાગવિષયની ત્રીજી આજ્ઞા થઈ ત્યારે તેનો વિચાર આ અન્યમાં કદા પ્રમાણે કર્યો, તેથી ભગવાન વિશેષ પ્રસન્ન થયા, અને લોકપરિલાગ એટલે સંન્યાસ એમ આચાર્યજીના હૃદયમાં સ્ફુરણ કર્યું, તે આ શ્લોકમાં જણાવ્યું છે. इति એટલે પૂર્વોક્ત પ્રકારે પરિલાગનો વિચાર કર્યો ત્યારે એ પ્રથમથી વિશ્વજ્ઞ કૃષ્ણપ્રસાદ થયો તેથી ભગવાનને પ્રિય એ (વક્ષણત્યાયે) ભક્તિમાર્ગમાં ઉદ્ભવની મારક સંન્યાસ યદ્યપ્ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ પ્રમાણે આજ્ઞા ન થાય અને સંન્યાસ યદ્યપ્ કરે તો પતિત થાય. ભક્તિમાર્ગવિષય ધર્મો અને સંન્યાસના ધર્મો એક જીભથી વિરુદ્ધ હોવાથી ભક્તિમાર્ગમાંથી પડી જાય. વિશેષ નિશ્ચય આ શ્લોકમાં છે:—‘ने आदितान्नि ह्येव तेले तो छेहा आसुभ्यमां वेदाभ्य थाय त्तारे संन्यास लेवो.’ ‘न्याસુધી જીવતુ ત્યાંસુધી અગ્નિદોષ સોમવું’ એ શ્રુતિનો ત્યાં કોઈ પ્રકારનો વિરોધ નથી. તેતિરીય શાખાના નારાયણ ઉપનિષદમાં જરામયોગિએવ કહ્યું છે, તે પ્રમાણે તે સિદ્ધ રહે છે. તેમજ આત્મયાગનું વિધાન કરેલું છે અને દ્રવ્યયજ્ઞની નિંદા કરેલી છે. આત્મયાગ ઉત્તમ છે એવાં વાક્ય છે, વળી તેનાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે એવાં વાક્ય છે, તેથી ન્યારે પરામ્ય થાય ત્યારે અગ્નિદોષવાળાએ સંન્યાસ કરવો તેમાં પ્રથમ ખાતઃકાલમાં વિધિ પ્રમાણે હોમ કરવો, તેમાં સ્ત્રીની રત્નની જરૂર નથી, કેમકે એકાદશ સ્કંધમાં શ્રીકૃષ્ણે ઉદ્ભવજીને કહ્યું છે કે ‘ब्राह्मण संन्यास यदप्यु કરે ત્યારે દેવતાઓને ઈર્ષ્યા થાય છે કે આ અમારુ હર્વન કરી અમારાથી ઉપર જશે, તેથી તેઓ સ્ત્રીપુત્ર વિગેરેમાં અવેશ કરીને વિદ્ધ કરે છે,’ તેથી સ્ત્રીની રત્નની જરૂર નથી. જેમ પુત્ર લોકિક છે, અને સંન્યાસ યદ્યપ્ કરનાર બ્રહ્મરૂપ થવાથી અલોકિક હોય છે, તેથી અલોકિક કાર્યમાં લોકિકની આવશ્યકતા નથી. જીવશ્રાદ્ધના વિધાનથી આઠ શ્રાદ્ધ કરે, તેમાં પિતૃ, પિતામહ, પ્રપિતામહ, માતૃ, પિતામહી, પ્રપિતામહી, અને માતામહ, પ્રમાતામહ, વૃદ્ધપ્રમાતામહ,—એ ત્રણ પ્રસિદ્ધ છે, તેનું શ્રાદ્ધ કરવું, આત્મ-વચમાં ધોને, પિતા અને પિતામહ દેવતાઓનું શ્રાદ્ધ કરવું. દેહ ઈન્દ્રિય અને પ્રાણના દેવતા એ પાંચમાં શ્રાદ્ધમાં, મરતક, દસ્ત વિગેરે અંગના દેવતાઓ, ત્વચા વિગેરેના દેવતા, નેત્રના એકવચના અભિજ્ઞાના દેવતા, અણુ ઈન્દ્રિયવિનેરે, પછી સ્ત્ર, સંકંપજ અને શિવ એ ત્રણ પ્રકારના અદંકારના દેવતા, સપ્તમ શ્રાદ્ધમાં અને વ્રજાદિક ગુણાભિમાનવાળા દેવતા અષ્ટમ શ્રાદ્ધમાં આનેવાં છે. એમ અષ્ટ શ્રાદ્ધ કર્યા પછી ત્રણ દસ, સીકું, પવિત્રી, જલપાત્ર અને પાન એટલા

પદાર્થે લઇને કાપડીનો વેષ કરીને ઘરમાંથી નીકળવું. આ વિગેરે સ્વોક્ષેમાં વિશેષ પ્રકાર લખેલો છે. સર્વ અન્ય ઉત્સવ યર્ષ ગયો છે, પણ મળતો નથી, તેથી આ સ્વોક્ષેનું વિવેચન કર્યું નથી. માટે આમાં કહેલો પ્રકાર તેને સાખાઓની સન્યાસપદ્ધતિથી જલ્દી લેવો. ભગવાને સન્યાસની સ્ફુરણા કરવાથી જ આચાર્યજીએ ત્રિદંડ સન્યાસ ધારણ કર્યો છે, પૂર્ણવગેરેએ આજ્ઞા નહિ આપવાથી ચોતાની પર્ણશાલાનું જવન દર્શાવ્યું, એટલે તેઓએ નીકળો, જલદી નીકળો, એમ કહેતાં જ કમકલ્પ અને કૌપીન લઇને નીકળી પડ્યા, એટલે અગ્નિ પણ શાત થયો. પછી યથાવિધિ સન્યાસ ગ્રહણ કરીને અરેલ આમથી કાચી પધાર્યાં. એક માસ અનશન ત્રત કર્યું આઠ દિવસ મૌન ત્રત રાખ્યું, તેથી દેશલાગ અને દેહલાગરૂપ પ્રથમની જે આજ્ઞા પાલિક દોષના પરિહારથી સિદ્ધ થતા દેશલાગ અને દેહલાગ એવી રીતે કર્યો પછી આઠાઠ શુક્ર દ્વિતીયાને દિવસે સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયા એમ પ્રાચીનોના વાક્યથી જણાય છે.

જે કર્મઉપસહારમાં શ્રુતિસૂત્રમાં ઉપદેશોંઓ,
જે આપણેવક મુખ્ય ઉદ્ધવલક્ષને પ્રભુએ કલ્પો;
જે અન્ય ગીતાદિકવચનનિષ્કર્ષને અનુસાર તે,
વિવરણ કર્યું સન્યાસનિર્ણયતણ આ પુરુષોત્તમે.

શ્રીવૃક્ષભાચાર્યચરણૈકતાન શ્રીપીતાંબરાત્મજ શ્રીપુરુષોત્તમજ મહારાજે
કરેલું સંન્યાસનિર્ણયતું વિવરણ સમાપ્ત.

શ્રીનાથજી.

પુરન્દરમદોદયપ્રચુરદ્વિસમ્પીડિતસ્વકીયવરગોકુલાવનપરાયખો લીલયા ।
ક્લિતામૃતમુષ્ટિમિ પરિપુરોપ તાન્ યો ગિરિં દધાર ચ સ દુષ્ઠ હિ શુનિશિર મુ સંરાગ્ને ॥ ૧ ॥
પ્રલયજલદ્વૈદ્યેર્ગોમિજસ્તાવનાય સ્વશ્ચુકરનસામન્યમ્નગોવર્ધનાદિ ।
વડનવિધુમયૂસૈન્નેત્રતાપ તિજાગામપતવ્તુ હરીશ્ચ સ્થાપયન્ પાદપદમ્ ॥ ૨ ॥

નવલ વિશેષ.

ગત ઉપદ્રુકાલની રત્નમાં સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા જૂનાગઢમાં શ્રીદામોદરજી તથા શ્રીમદન-મોહનલાલજીના મંદિરસ્થ દસ્તવિખિત પુસ્તક સંગ્રહના દર્શનનો લાભ ભગવદ્દર્મપરાયણુ રા. રણછોડદાસ વૃન્દાવનદાસ પટવારી તથા રા. રણછોડદાસ શ્યામજીની સહાનુભૂતિથી મળ્યો હતો. મારી સાથે ચાર પાંચ સન્નિમત્તો હતા જેથી ત્યાંના મંદિરમાં વિદ્યમાન સર્વ સાંપ્રદાયિક વધીમાંના દસ્તવિખિત પુસ્તકોનું નિરીક્ષણ કરવાનો અપૂર્વ લાભ પ્રભુકૃપાથી મળ્યો. ઘણી વાર મેં શ્રવણ કર્યું હતું કે જૂનાગઢમાં દેવકીનન્દનલાલાને ત્યાં શ્રીમહાપ્રભુજીની શ્રીમહાભાગવત ઉપર પ્રકટ કરેલી સૂક્ષ્મ ટીકા છે. એ સૂક્ષ્મ ટીકાના દર્શનનું અહોભાગ્ય પ્રાપ્ત કરવાની ઉત્કંઠા મને બહુ વાર થતી; પરન્તુ એ ઉત્કંઠા શાંત કરવાનો પ્રસંગ અઘાપિ પર્યન્ત મળેલો નહિ. આ સમય ભાગવદીય રણછોડદાસ શ્યામજી તથા ભગવદ્દર્મપરાયણુ રા. રણછોડદાસ પટવારીએ સર્વ પ્રકારની અનુરૂપતા કરી આપી જેથી ઉક્ત પુસ્તકસંગ્રહનું યથેચ્છ નિરીક્ષણ થયું. શ્રી-મહાપ્રભુજીની શ્રીમહાભાગવતના સમગ્ર સૂક્ષ્મ ટીકાના દર્શનનું સૌભાગ્ય તો અમને પ્રાપ્ત ન થયું, પરન્તુ શ્રીદશમસ્કંધના આરભના વિશેષ પત્રનું દર્શન થયું. પરન્તુ ઉક્ત પુસ્તકસંગ્રહનું સાંગોપાંગ નિરીક્ષણ કરવામાં અને તેની સૂચિ તૈયાર કરવામાં અન્ય નવલ વિશેષ પણ ભણવામાં આવ્યું. ઉક્ત સંગ્રહમાં શ્રીસુયોધિનીની જીવી સુન્દર પ્રતો વિરાજે છે, તથા તે ઉપરનો પ્રકાશ શ્રીપુરુષોત્તમજીનો સારો છે. પરન્તુ ત્યાં પણ દશમસ્કંધનો માત્ર લેખ છે, પ્રકાશ નથી. નિબંધ ઉપર પણ આવરણભંગાદિની પ્રતિઓ છે. શ્રીમદભુલાખ્ય ઉપર કાશીસ્થ શ્રીગિરિધરજીનું વિવરણ તથા મરીચિકાવૃત્તિ વિના અન્ય કંઈ નથી. ધોડશ ગ્રન્થનું સાહિત્ય સારા પ્રમાણમાં છે. અને પ્રકટ કરેલાં દ્વાદશવિવરણસહિત સેવાકલ્પમાં જે વિવરણ નામરહિત હતા. તેમાં અન્તિમ નામરહિત વિવરણ શ્રીમહાવિદ્યેશ્વરપ્રભુચરણના ચતુર્થ પુત્ર શ્રીગોકુલનાથજીનું છે જેમ અને જેઓશ્રીની શ્રીસર્વોત્તમજીની બી ટીકા વાચતાં માલુમ પડ્યું હતું. પરન્તુ શ્રીપુરુષોત્તમજીની પછી સુદિત કરેલું વિવરણ કોનું તે જૂનાગઢના પુસ્તકસંગ્રહથી માલુમ પડે છે. ઉક્ત વિવરણના કરતાં શ્રીમથુરાનાથામજી શ્રીદ્વારકેશજી મહારાજ છે. એ વિવરણનો અન્તિમ ભાગ કાંઈક તુટિત હતો. તે આ પ્રકારે છે:—'ભગવદ્વૈ: સ્યેમ' ને બદલે આમ વાચતુ—'મગદિચ્છામાવનપરેજ સ્યેયમ્ । મગવદિચ્છામાવનમાથે સુ ધીમોવીજનવલમોસ્મયમ્. પુષ્ટાવધી-હતામનાં સ્વયમેવોદ્દેગાદિકં નિવાર્ય યથાધિકારમેતદ્ગ્ન્યોકં પલ્લં દાસ્યતીતિ સિદ્ધમ્ ।

શ્રીવલ્લભમયમોનોમોચારણાન્ પ્રાપ્તહુદિના ।

વિચારિતા મયાવ્યેષા પૂર્વદીઝાનુસરતઃ ॥ ૧ ॥

દ્વિતીયોસ્વામિમથુરાનાથામજદ્વારિકેશજીસેવાકલ્પવિવૃત્તિપ્રકાશઃ સમાપ્તઃ ।

બીજી આ શ્રીદ્વારકેશજી મહારાજના અને યોગિશ્રીગોપેશ્વરજીનાં ચિત્રનાં ચૈત્ત્ર્ય પત્ર ઉપર દર્શન કર્યાં, અને શ્રીદ્વારકેશજીના અસુક પુસ્તકો ઉપરના દસ્તાવેશના પણ દર્શન થયાં. તે ઉપરથી મને હવે લાગે છે કે સંન્યાસનિર્ણયમાં છાપેલી ચોથી ટીકા આચાર્યશ્રીગોપેશ્વરજીના નામથી છાપેલી તે યોગિશ્રીગોપેશ્વરજીની છે. જે પ્રતિ ઉપરથી આ ચતુર્થ ટીકા છાપી તેના ઉપર ધ્વાદ્વારિકેશરાગવિદ્મ્ જેમ લખેલું હતું, તે અને 'વાચાર્યશ્રીગોપેશ્વરજીજીવકા' જેમ લખેલું હતું. જે દસ્તાવેશમાં આ લખેલું હતું તે અને શ્રીદ્વારકેશજીના દસ્તાવેશ ચેક ન્ દેવાથી, અને ઉપરના ચિત્ર સાથે દેવાથી શ્રીદ્વારકેશજી યોગિશ્રીગોપેશ્વરજીને જ વાચા શ્રીગોપેશ્વરજી કહેના દેવ જેમ સચવ દેવાથી ઉક્ત ટીકા યોગિશ્રીગોપેશ્વરજીની છે એમ હવે મારી મતિ છે.

મૂલ્યન્દ તેલીવાલા.